ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE, K. KOVÁCS LÁSZLÓ,
MARTIN GYÖRGY, TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN, VOIGT VILMOS

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE

BALASSA IVÁN

SZERKESZTŐ

FÖLDES LÁSZLÓ

LXXXIII. ÉVFOLYAM

1972.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A tartalomjegyzéket összeállította

Anka Mária

Tanulmányok — Inhalt — Содержание

Dobrowolski, Kazimierz: A hagyományos paraszti kultúra ..... 1—28
Filep Antal: Baromudvaros telekelrendezés a Délkelet-Alföldön a XVIII—XIX. században — Wohngebäude mit vorgelegtem Viehhof im 18—19. Jh. auf dem Gebiet Südostungarns — Распространение земельных участков со скотным двором на юбо-востоке Венгерской Низменности в XVIII—XIX. вв. ..... 484—506
Hofer Tamás: A magyar kettős udvarok kérdéséhez — Zur Frage der ungarischen Doppelhöfe — К вопросу о двойных дворах в Венгрии ..... 29—52
Katona Imre: A túlzás főbb típusai a magyar népköltészetben — Die Haupttypen der Hyperbel in der ungarischen Volksdichtung — О главных типах преувеличения в венгерском народнопоэтическом творчестве ..... 177—206
Kovács Zoltán: A boszorkányüldözés Oroszországban — Die Hexenverfolgung in Russland — Колдовство в России ..... 207—218
Kresz Mária: Illusztrációk az erdélyi fazekasság történetéhez különös tekintettel a késő-habán kerámiára — Beiträge zur Geschichte der Keramik in Siebenbürgen — Иллюстрации к истории керамики в Трансильвании 219—249
Kristó Gyula: [Tizenegy—tizenkettedik] XI—XII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány — Die ungarische Epik aus dem 11—13. Jahrhundert und die schriftliche Überlieferung aus der Árpádenzeit — Венгерская эпика XI—XIII веков и письменная традиция эпохи Арпадов 53—73
Maksay Ferenc: Telekrend és népesedés a Sopron megyei Cirákon, 1366—1856 — Grundstücke und Bevölkerungszuwachs in Cirák im Komitat Sopron 1366—1856 — Система участков и рост населения в деревне Цирак области Шопрона 1366—1856 ..... 507—515
Ortutay Gyula: A Magyar Népköltési Gyűjtemény 100 éve ..... 437—443
Sándor István: Dózsa György a néphagyományban — Georg Dózsa in der ungarischen Volkstradition — Образ Дьердя Дожи в традициях венгерского народа ..... 444—456
Szolnoky Lajos: Falusi takácscéhek Magyarországon — Weberinnungen in den Dörfern Ungarns — Сельские цехи ткачей в Венгрии ..... 250—265
Vargha László: Családi és közösségi hagyomány az építkezésben — Gemeinschaftliche und Familientradition in der Bauweise — Общественная и семейная традиция в зодчестве ..... 457—483

Kisebb közlemények — Kleinere Mitteilungen — Краткие сообщения

Balogh Ödön: A marosvásárhelyi fazekasmesterség ..... 313—329
Burgyán Miklós: Magyarországi szívalakú sírjelek ..... 330—344
Faragó József: Az edénybe rejtett madár mesemotívumához ..... 272—284
Hoppál Mihály—Küllős Imola: Parasztönéletrajzok — paraszti írásbeliség ... 284—292
Kerényi György: Egy koldusének változatai ..... 77— 84

Knézy Judit: Faépítkezésre vonatkozó XVIII. századi adatok Somogyból .... 518—531
Kovács Ágnes: Két régi magyar—román vegyes szövegű táncnóta kérdéséhez .. 293—296
Petzold, Leander: A prózai elbeszélések történeti és irodalmi forrásainak kutatási kérdéséről ..... 266—271
Szacsvay Éva: Pusztai cselédek bábtáncoltató betlehemezése Somogyban ..... 297—304
Takács Béla: „Győri" cserépedények falusi református templomokban ..... 310—312
Takács Lajos: Kincsásó történet 1759-ből ..... 516—518
Tálasi István: Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához 74— 77
Zentai Tünde: Nádudvari sírjelek ..... 305—309

Viták, vélemények — Diskussion — Дискуссия

Bóta László: Basa Pista balladája ..... 347—357
Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század) c. művének vitája:
Méri István, Kovalovszki Júlia, Major Jenő hozzászólása ..... 85— 91
Hofer Tamás hozzászólása ..... 345—347

Kutatók, életművek — Forscher, Biographie — Исследователи и их творчество

Balassa Iván: Banner János 1888—1971 ..... 358—360
Csernyecov, V[alerij] N[ikolajevics] legfontosabb műveinek bibliográfiája (Összeállította: V. P.) ..... 102—103
Dankó Imre: A hatvanéves Molnár István köszöntése ..... 544—550
Diószegi Vilmos: Bán Aladár, a finnugor hitvilág kutatója ..... 361—369
Diószegi Vilmos munkáinak bibliográfiája (Gondozta: Varga Mária) ..... 534—539
Domokos Pál Péter munkásságának bibliográfiája (Összeállította: D. M.) ..... 96— 98
Dömötör Tekla: Trencsényi-Waldapfel Imre 1908—1970 ..... 103—104
Keszi Kovács László: Köszöntjük a 70 esztendős Kustaa Vilkunát ..... 539—543
Kodolányi János, ifj.: U[no] T[aavi] Sirelius 1872—1929 ..... 543—544
Ortutay Gyula: Diószegi Vilmos temetésén ..... 532—533
Ortutay Gyula: Bán Aladár emlékezete ..... 92— 94
Péter László: Szeghy Endre 1898—1972 ..... 550—552
Vargyas Lajos: A 70 esztendős Domokos Pál Péter köszöntése ..... 95— 96
Veres Péter : V[alerij] N[ikolajevics] Csernyecov 1905—1970 ..... 99—101
Voigt Vilmos: Nagy orosz folkloristák búcsúztatója ..... 104—106

Kiállítások — Ausstellungen — Выставки

Balassa M. Iván: A Néprajzi Falu az Ezredéves Kiállításon ..... 553—572
Bodgál Ferenc: Istvánffy-kiállítás és -emlékünnepség Miskolcon ..... 162—163
Csilléry Klára: A Néprajzi Múzeum népművészettörténeti kiállítása ..... 157—162
Dankó Imre: Új néprajzi kiállítás Szabadkán 572
Gráfik Imre: „Velemér völgyi gerencsérek" — A Néprajzi Múzeum kiállítása 163
Kerékgyártó Adrienne: „Somogyi hímzés" kiállítás Kaposvárt és Budapesten .. 163—166
Kodolányi János, ifj.: A Néprajzi Múzeum Kincsei 1872—1972 573
Sárkány Mihály: Afrika és Óceánia törzsi művészete ..... 374—375
Selmeczi Kovács Attila: Majormúzeum Keszthelyen ..... 575—578

Filmek — Ethnographische Filme — Кинофильмы

Hoppál Mihály: Magyar néprajzi filmkatalógus I. — Katalog der ungarischen ethnographischen Filme — Каталог венгерских этнографических фильмов ..... 136—156

Hanglemezek — Schalplatten

Rajeczky Benjamin: A magyar népzenei hanglemezek ..... 370—373

Hírek, krónika — Chronik, Berichte — Известия, хроника

Andrásfalvy Bertalan: A néptánc kérdései a II. Dél-Dunántúli Népművészeti Hét tudományos ülésszakán ..... 605—607
Balassa Iván: Deák Geyza emlékkiállítás Sárospatakon, megemlékezés a Magyar Néprajzi Társaság első vándorgyűlésének 60. évfordulójáról ..... 590—591
Balassa Iván: Ethnographia Pannonica ..... 171—173
Balassa Iván: Gondolatok a munkaeszközök történetének kutatásáról ..... 584—589
Balassa Iván: Néprajzi felmérés a szlovákiai magyarság körében ..... 174—175
Balassa Iván: Seminarium Ethnographicum ..... 381—382
Barabás Jenő: A Magyar Néprajzi Atlasz (MNA) munkálatainak jelenlegi állása 376—378
Borsai Ilona—Kovács Ágnes: A Magyar Rádió Ifjúsági Osztálya mondóka-, gyermekdal- és játékpályázata ..... 382—385
Dömötör Tekla: Új francia folyóirat: „Ethnologie française" 392
Gunda Béla: A trieri német néprajzi kongresszus ..... 167—168
Halász Péter: Beszámoló az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők VI. Országos Találkozójáról ..... 386—388
Hegyi Imre: Vadászattörténeti szimpozium ..... 173—174
Kovács Ágnes: Beszámoló a Jugoszláv Folklórtársaságok Szövetsége XVIII. kongresszusáról ..... 169—171
Küllős Imola: Beszámoló a tadzsik népdalszövegek számítógépes elemzéséről 388—392
A Magyar Néprajzi Társaság 83. [1971. évi] közgyűlése ..... 591—597
A Magyar Néprajzi Társaság 84. [1972. évi] közgyűlése ..... 597—605
Markuš, Michal: Szimpózium az alföldi szlovákság népi kultúrájáról 607
Mendele Ferenc: ICOMOS szimpozium a népi műemlékek védelméről ..... 175—176
Tálasi István: Magyar részvétel a berlini Humboldt Egyetem (NDK) tudományos minősítő munkájában 590
Tóth János: Népi építészeti falukutatásaink az 1958—1971. években ..... 579—584
Vargha László: Előadások a népi építkezésről a Budapesti Műszaki Egyetemen 1970—1971 ..... 385—386
Voigt Vilmos: Ortutay Gyula Herder-díja 376
Zsigmond Gábor: A néprajzi jelenkutatás problémái ..... 378—380

Ismertetések — Besprechungen — Рецензии

Abaúj és Zemplén népéletéből. *(Filep Antal)* ..... 134—135
Alte Bauten im neunen Dorf. *(Selmeczi Kovács Attila)* ..... 620—621
Alver, Brynjulf: Dag og merke. Folkeleg tidsrekning og merkedagstradisjon. *(Voigt Vilmos)* ..... 131—132
Anthropica. Gedenkschrift zum 100. Geburtstag von P. Wilhelm Schmidt. *(Bodrogi Tibor)* ..... 107—108
Archaeológiai Értesítő 1971. *(Kőhegyi Mihály)* ..... 424—426
Bauman, Zygmunt: Kultura i społeczeństwo. Preliminaria. *(Tagányi Zoltán)* .. 112—115
Baumgarten, Karl: Das Bauernhaus in Mecklenburg. *(Selmeczi Kovács Attila)* 621—622
Béaloideas — The Journal of the Folklore of Ireland Society. *(Voigt Vilmos)* .. 426
Bieńkowski, Władysław: Problemy teorii rozwoju społecznego. *(Tagányi Zoltán)* 115—116
Biographica — Nordic Folklorists of the Past. Studies in Honour of Jouka Hautala, 1970, 6. 27. *(Voigt Vilmos)* 108
A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1968. *(Kecskés Péter)* ..... 426—428
Dobrowolski, Kazimierz: Studia nad życiem społecznym i kulturą. *(Tagányi Zoltán)* ..... 109—111
Dóka Klára: A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években. *(Nagybákay Péter)* ..... 399—400

Domanovszky György: Magyar népi kerámia. *(István Erzsébet)* ..... 404—405
Az Egri Múzeum Évkönyve 1969. *(Kecskés Péter)* ..... 428—431
Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának huszadik évfordulójára. *(Kőhegyi Mihály)* ..... 409—410
Erdei Ferenc: Város és vidéke. *(Péter László)* ..... 123—126
Eskeröd, Albert: Båtar. Från ekstock till trålare. *(Szabó Mátyás)* ..... 422—424
Ethnologia Scandinavica. *(Barabás Jenő)* ..... 432—433
Fataburen. *(Szabó Mátyás)* ..... 431—432
Gospodarska in družbena Slovencev. *(Biró Friderika)* ..... 616—618
Гумилев, Л. Н.: Древние тюрки *(Hegyi Imre)* ..... 120—123
Hoppál Mihály: Egy falu kommunikációs rendszere. *(Gráfik Imre)* ..... 126—127
Idő, idő, tavaszidő. A jugoszláviai magyarság népköltészetéből. *(Voigt Vilmos)* 414
Jahresbibliographie der Volksballadenforschung, I. 1968. *(Kríza Ildikó)* 132
Kay, Paul (ed.): Explorations in Mathematical Anthropology. *(Hoppál Mihály)* 118—119
A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék. *(Kovács Ágnes)* ..... 412—414
Köngas Maranda, Elli—Maranda, Pierre: Structural Models in Folklore and Transformational Essays. *(Voigt Vilmos)* 420
Magyar Műemlékvédelem. 1961—1962. *(Filep Antal)* ..... 608—609
Magyar Műemlékvédelem. 1963—1966. *(Filep Antal)* ..... 609—610
Magyar Műemlékvédelem. 1967—1968. *(Filep Antal)* ..... 610—613
Македонски фолклор — Le Folklore Macédonien. *(Voigt Vilmos)* ..... 433—434
Maranda, Pierre—Köngas Maranda, Elli (ed.): Structural Analysis of Oral Tradition. *(Voigt Vilmos)* 420
Mészáros Gyula: Szekszárd és környéke törökös díszítésű kerámia emlékei. *(István Erzsébet)* ..... 406—407
Moliński, Bogdan: Historia, osobowość, sztuka (refleksje nad antropologią kultury). *(Tagányi Zoltán)* ..... 116—117
Molnár István—Molnár Kálmán: Sóvidéki keresztszemesek. *(Halász Péter)* ... 128
A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1969. 1—2. *(Égető Melinda)* ..... 434—435
Narodna Unyetnost 1962—1971. *(Voigt Vilmos)* 436
Nylén, Anna—Maya: Hemslöjd. Den svenska hemslöjden fram till 1800-talets slut. *(Szabó Mátyás)* ..... 421—422
Овсяников, Юрий: Лубок. Русские народные картинки XVI—XVIII вв. *(Kríza Ildikó)* 133
Peesch, Reinhardt: Holzgeräte in seinen Urformen. *(Selmeczi Kovács Attila)* ... 407—408
Поэзия крестьянских праздников. *(Küllős Imola)* ..... 418—419
Radig, Werner: Das Bauernhaus in Brandenburg und im Mittelelbegebiet. *(Selmeczi Kovács Attila)* ..... 618—620
Radovi XI. Savjetovanja etnologia Jugoslavije. *(Kiss Mária)* ..... 414—418
Rieth, Adolf: 5000 Jahre Töpferscheibe. *(Kresz Mária)* ..... 401—403
Szalontai Barnabás: Kerámia a nyírbátori háztartásban. *(István Erzsébet)* 405
Székely Zoltán—Varga Nándor Lajos: Monumentele architectonice ale Orașului Sf. Gherghe. Sepsiszentgyörgy város építészeti emlékei. Die Baudenkmäler der Stadt Sf. Gheorghe. *(Filep Antal)* ..... 614—615
Szövérffy, Josef: Weltiche Dichtungen des lateinischen Mittelalters I. Von den Anfängen bis zum Ende der Karolingerzeit. *(Kríza Ildikó)* ..... 130—131
Szyfelbejn—Sokolewicz, Zofia: Plon, obrzęd i widowisko. *(Bődi Erzsébet)* ..... 128—130
Tamási Gáspár: Vadon nőtt gyöngyvirág. *(Kósa László)* ..... 411—412
Tápé története és néprajza. *(Morvay Judit)* ..... 396—399
Tóth János: Az Őrség népi építészete. *(Dám László)* ..... 613—614
Vergleichende Sagenforschung. *(Dömötör Tekla)* 131
Viehwirtschaft und Hirtenkultur. *(Barabás Jenő)* ..... 393—396

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIII. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST 1972

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő
FÖLDES LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság elnöke
BALASSA IVÁN

A szerkesztőbizottság tagjai
DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE, K. KOVÁCS LÁSZLÓ, MARTIN GYÖRGY, TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN, VOIGT VILMOS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, Budapest VIII., Könyves Kálmán krt. 40. Telefon: 339–133

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Dobrowolski, Kazimierz: A hagyományos paraszti kultúra. Elméleti alapvetés kísérlete dél-lengyelországi XIX. és XX. századi forrásanyag alapján 1— 28
Hofer Tamás: A magyar kettős udvarok kérdéséhez [12 képpel] ..... 29— 52
Kristó Gyula: XI—XII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány ... 53— 73

Kisebb közlemények

Tálasi István: Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához ..... 74— 77
Kerényi György: Egy koldusének változatai („Igricek — énekes koldusok") [3 kottával] ..... 77— 84

Viták vélemények

Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század) c. művének vitája (Első közlemény: *Méri István, Kovalovszki Júlia, Major Jenő* hozzászólásai) ..... 85— 91

Kutatók, életművek

Ortutay Gyula: Bán Aladár emlékezete ..... 92— 94
Vargyas Lajos: A 70 esztendős Domokos Pál Péter köszöntése [1 képpel] 95— 96
Domokos Pál Péter munkásságának bibliográfiája *(D. M.)* ..... 96— 98
Veres Péter: V. N. Csernyecov 1905—1970 [1 képpel] ..... 99—101
V. N. Csernyecov legfontosabb műveinek bibliográfiája *(V. P.)* .... 102—103
Dömötör Tekla: Trencsényi-Waldapfel Imre 1908—1970 ..... 103—104
Voigt Vilmos: Nagy orosz folkloristák búcsúztatója ..... 104—106

Ismertetések

[Tételes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán!] ..... 107—135

Filmek

Hoppál Mihály: Magyar néprajzi filmkatalógus I. [14 képpel] ..... 136—156

Kiállítások

K. Csilléry Klára: A Néprajzi Múzeum népművészettörténeti kiállítása [5 képpel] — *Bodgál Ferenc:* Istvánffy-kiállítás és -emlékünnepség Miskolcon — *Grafik Imre:* „Velemér völgyi gerencsérek" — A Néprajzi Múzeum kiállítása. — *U. Kerékgyártó Adrienne:* „Somogyi hímzés" kiállítás Kaposvárt és Budapesten [4 képpel] ..... 157—166

Hírek, krónika

Gunda Béla: A trieri német néprajzi kongresszus — *Kovács Ágnes:* Beszámoló a Jugoszláv Folklórtársaságok Szövetsége XVIII. kongresszusáról — *Balassa Iván:* Ethnographia Pannonica — *Hegyi Imre:* Vadásztörténeti szimpozium — *Balassa Iván:* Néprajzi felmérés a szlovákiai magyarság körében — *Mendele Ferenc:* ICOMOS szimpozium a népi műemlékek védelméről [1 képpel] ... 167—176

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIII. • BUDAPEST, 1972 • 1. SZÁM

Kazimierz Dobrowolski

A hagyományos paraszti kultúra

(Elméleti alapvetés kísérlete dél-lengyelországi XIX. és XX. századi forrásanyag alapján)[1]

1. Bevezető megjegyzések. E tanulmány kísérlet Dél-Kislengyelország XIX. és XX. századi hagyományos paraszti kultúrájának felvázolására. E próbálkozás elsősorban a szerző által főleg a két világháború között, részben a második világháború után a Nyugati Beszkidekben, Podhale, Szepesség és Árva területén terepen gyűjtött anyagon, kisebb mértékben pedig Dél-Kislengyelország más vidékeire vonatkozó forrásanyagon alapul. A terepen gyűjtött anyag mellett természetesen felhasználásra kerültek XIX. és XX. századi publikált és levéltári (adattári) anyagok is. Az itt bemutatandó vázlat a lengyel néprajz elméleti alapjaival foglalkozó munkám kibővített részlete.[2] Számos problémát sűrítettem benne, a témát azonban mégsem meríti ki. Feladatom az volt, hogy az egyedi tények hatalmas tömegéből a lehetőségig adekvát általánosító következtetéseket nyerjek. Ez akkor lehetséges, ha megtaláljuk az egyes tények kapcsolatát azokkal a tipikus, ismétlődő folyamatokkal, többé vagy kevésbé tartósan érvényesülő törvényszerűségekkel, amelyek a történeti fejlődés adott szakaszában a kultúra dinamikáját tükrözik. E következtetéseinkkel *a)* a hagyományos kultúrát alakító és fenntartó fő erőket; *b)* a hagyományos kultúra alapvető sajátosságait; *c)* széthullásának dinamikáját szándékozunk megragadni. E célkitűzések megvalósítása lehetővé teszi, hogy feltáruljon a konkrét hagyományos kultúra funkcionálásának valódi mechanizmusa. Jelen vázlat mindazonáltal nem mutatja be a forrásanyagból levonható valamennyi általánosító következtetést. Arra sem formál természetesen jogot, hogy általánosításait az adott tér- és időbeli kereteken túl, vagyis Kislengyelország említett területén kívülre kiterjessze, bár a vizsgált jelenségek szélesebb genetikai aláépítése végett nemegyszer kilép a XIX. századból. Nem tartalmazza továbbá a hagyományos kultúra egyes területeinek részletesebb jellemzését.

[1] Lásd Dobrowolski, K. 1958*a*, 19—56. Jelen szöveg számos javítást és kiegészítést tartalmaz.

[2] Dobrowolski, K. 1958*b*, 72—83. A paraszti gazdálkodás hagyományos elemeivel kapcsolatban számos megjegyzést tettem „A paraszti gazdálkodás Dél-Lengyelországban a feudális és kapitalista társadalmi rend fordulóján" című tanulmányomban, amelyet a Lengyel Néprajzi Társaság XXIX. közgyűlésével kapcsolatosan Jelenia Górában 1954-ben megrendezett ún. Kolberg-ülésszakon mutattam be (lásd Dobrowolski, K. 1956*a*, 459).

2. A hagyományos kultúra fogalma. Hagyományon alapjában véve mindazt az örökséget értjük, amelyet a lelépő generáció a helyébe lépő nemzedéknek átad.[3] A társadalom az átadás két alapvető eszközével rendelkezik. Első a műveltségi örökség beszéd, és egyéb, hallóérzék segítségével felfogható (pl. zenei) hangok, továbbá tevékenységek és tárgyak látással érzékelhető megmutatása által való átadása. A műveltségi javak e módokon történő átadása során mindig emberek közötti közvetlen érintkezés alakul ki. Az átadás eszközeinek második csoportja mechanizált, vagyis a társadalom gondolatainak és művészi alkotásainak (pl. zene és tánc) megrögzítésére írást, nyomtatást, kottát, különböző ikonográfiai technikákat és hangrögzítő eszközöket alkalmaznak. Ezek az eszközök felmentik az egyes műveltségi javak alkotóit és hordozóit az átvevőkkel való közvetlen érintkezéstől. Közvetett, személytelen érintkezés jön így létre.

A főleg etnográfusok és kultúrtörténészek körében kialakult szóhasználat az alapvetően szájhagyomány útján átörökített műveltségi javak megjelölésére vezette be a „hagyományos kultúra" terminust a tudományban. Mi is ebben az értelemben beszélünk hagyományos paraszti kultúráról.

A közösségi életben, a társadalmi együttélés megszervezésében, a műveltségi javak létrehozásában és felhalmozásában mindig két alapvető, egymással ellentétes tendencia nyilvánul meg, amelyek a történeti fejlődés egyes szakaszaiban különböző erővel lépnek fel. Ezek közül első az eddigi tapasztalatok elismerésén alapul, stabilizációra, a meglevő intézmények és berendezkedés fenntartására és megőrzésére irányul. Kifejeződése a múltba tekintés. Az életmódhoz a múlt szolgál mintával. E minta nagymértékben meghatározza az aktuális cselekvések különböző kategóriáit. A második, kételkedésből és elégedetlenségből fakadó, változáshoz vezető, viharos és forradalmi tendencia a fennálló valóság többé vagy kevésbé éles negációjában, az élet új formái, az eddigieknél jobb és tökéletesebb új igazságok és találmányok keresésére irányuló törekvésben fejeződik ki. Az e tendenciát képviselő emberek tekintetüket a jövőre függesztik. Tevékenységük hajtóerejévé az adott életviszonyokból kinövő új élet víziója válik.

E két tendencia az élet két alapvető szükségletének kivetítődése: *a)* az emberek közötti viszonyoknak leszűrődött, tartós értékek, ismeretek, igazságok és tapasztalatok alapján való szabályozása, rendezése; *b)* az élet javítása a természet sokoldalú, tökéletesebb eszközökkel folytatott igába hajtása, a környező valóság jobb megismerése, az ellenséges erőktől való fokozottabb biztonság és védettség biztosítása, a kényszerű erőfeszítés csökkentése és az emberi együttélés igazságos, mind tökéletesebb megszervezése által.

Az első tendencia különösen azokban a kultúrákban érvényesül erősen, amelyek a műveltségbeli eredmények és tapasztalatok átadását teljes egészében szájhagyományozásra, valamint a termelési és társadalmi gyakorlat közvetlen megmutatására alapozzák. A második tendencia különösen a hatalmas, a történelem lapjain új korszakot megnyitó társadalmi forradalmak idején jelentkezik elsöprő erővel. Jövőbe tekintés és az új életnek az új társadalmi rendszer elvei alapján való tudatos építése azon

[3] Ilyen értelemben beszél a hagyományról pl. WINDELBAND, W. 1919, 244—269, a humanista tradíciók a gimnáziumok tantervében betöltött szerepének kérdését tárgyalva. Egyes tudósok e fogalmat főleg a viselkedésmintákkal hozzák kapcsolatba, mint pl. BERNARD, L. 1928, 571 és kk.

nemzetek kultúrájának legmélyebb tartalma, akik vállalkoztak a szocialista rend megteremtésének gigászi erőfeszítésére.

A múlt példájának eszményítése, ami az ún. hagyománytiszteletben nyilvánul meg, a műveltségi javakat írás által áthagyományozó kultúrákban is megvan. Sőt, bizonyos esetekben az írás az a tényező, amely régi alkotások jelentőségét, értékét megszilárdítja. Főleg szakrális szövegeknél, amelyek évszázadokon keresztül az emberi magatartást szabályozó előírásokként fejtik ki hatásukat, gyakori ez. Mindazonáltal az írás szerepe messzemenő és visszaható a kultúra dinamikájában, az előre mutató tendenciák sokasításában. Az írás ugyanis mennyiségileg korlátlan lehetőséget nyújt a lelépő generációnak arra, hogy műveltségi állományát átadja a helyébe lépő nemzedéknek. Az emberi tevékenység minden területén lehetőség nyílik általa a műveltségi javak intenzívebb felhalmozására. Az írás e műveltségi kincs hű és pontos átadását teszi lehetővé. A műveltség javainak írás révén való átadása és terjesztése összehasonlíthatatlanul gyorsabb és célszerűbb, mint a szájhagyományozás. Végül a szövegek összegyűjtése és összehasonlíthatósága vitathatatlanul jobb lehetőséget nyújt a múlt örökségének kritikai értékelésére, az örökölt technikai, természettudományi, történeti stb. ismeretek kritikai elemzésére, mint ez szájhagyományozó kultúrában történhet. A fent nevezett körülményeknek köszönhetően alakulhat ki a társadalmi-gazdasági fejlődés olyan erőteljes tempója, amilyen napjainkban tapasztalható.

Amikor tehát a konzervatív, hagyományos kultúra dinamikáját tárgyaljuk, a dolog természetéből következőleg olyan társadalmakat veszünk szemügyre, amelyek műveltségüket szájhagyomány útján adják át. Az átadás diakronikus jellegű, ha az életet elhagyni készülő nemzedék adja át műveltségét a fiatal generációnak. Viszont szinkronikusan történik akkor, ha egyén, ill. egyének együttese által a jelenben létrehozott műveltségi vívmány közvetlenül terjed el az emberek közötti érintkezés révén.

A hagyományos kutúrában a társadalmi átadás alapja a nevelés, amelynek folyamán bevezetik a növendéket anyagi és nem-anyagi természetű javak körülhatárolt világába. Ez céltudatos oktatás és bemutatás, illetőleg utóbbinak hallás és vizuális megfigyelés útján való felfogása által történik. E folyamat jellegét tekintve tudatos, ha a műveltség szó és cselekvés révén való átadása szándékos, céltudatos, intézményesített módon történik. Akkor azonban ösztönös, ha a hatás szándékos jelleg nélkül, érintkezésen és utánzáson keresztül érvényesül.

Klasszikus hagyományos kultúra olyan ún. primitív, írástalan társadalmaknál állhat fenn, amelyek nem kerültek jelentős mértékben az európai, vagy más, magasabb fejlettségű, a tapasztalatok átadásának mechanizált eszközeivel rendelkező kultúra befolyása alá. Köztudott, hogy erősen csökkenőben van a tisztán hagyományos, vagyis olyan kultúrák száma, amelyek nem mentek át az európai, és más, Európán kívüli kultúrákkal való érintkezés hatására jelentős változáson. Sok régi hagyományos kultúra esett át komoly átalakuláson még nehezen megközelíthető helyeken is, mint amilyen a sarkvidék, a sivatagi övezet és az egyenlítői mocsárvidék.

Mint ismeretes, Európában az említett kultúráktól függetlenül, a feudális rendben kikristályosodott osztálytagozódás eredményeképpen paraszti hagyományos kultúrák jöttek létre. E paraszti kultúrák állandóan ki voltak téve az uralkodó osztályok és műveltebb rétegek kultúrája hatásának. E hatás azonban különböző mértékű volt a történeti fejlődés egyes szakaszaiban.

Másképp alakult a koraközépkorban, amikor a parasztság és nemesség közötti műveltségbeli különbség elsősorban nem a képzettség és szellemi javak, hanem az anyagi javakkal való ellátottság terén nyilvánult meg, mint a reneszánsz idején, amikor a tanintézmények által nyújtott műveltség elterjedt szélesebb világi rétegek között, hogy ezek azután részben kivonják magukat az Egyház hatása alól, majd az idő múlásával vezető szerephez jussanak a kultúra alakításában. Ismét másképp érvényesült a kapitalista és szocialista társadalmi rendszer különböző korszakaiban.

A hagyományos kultúra elemei egyébként — különösen a magánélet területén — fennmaradnak a művelt osztályoknál is, de folyamatosan visszaszorulóban vannak. E visszaszorulási tendencia elsősorban a tudomány és technika világát érinti, ezek ugyanis mind határozottabban alapozódnak a szervezett oktatásra és a témára vonatkozó publikált irodalomra a társadalom valamennyi rétegénél és osztályánál. Az emberekre szóval, ill. gyakorlati cselekvések megmutatásával kifejtett hatás a szokások területén tartja magát viszonylag legszívósabban. Ilyen módon megkülönböztethetünk tisztán hagyományos kultúrákat, hagyományos kultúrákat az írás korlátozott szerepével és az írás és a társadalmi átadás mechanizált eszközeinek túlsúlyával rendelkező kultúrákat.

3. A hagyományos kultúra létezésének alapvető feltételei. A hagyományos kultúra fejlődési dinamikája és jellemvonásai sajátosak. Elsősorban lengyel forrásokból nyert tényekre, valamint a fentebb említett terepkutatások folyamán a két világháború közti időszakban végzett megfigyelésekre alapozva, a hagyományos kultúra alapvető sajátosságainak és funkciójának következő vázlatát mutathatjuk be.

A hagyományos kultúra kialakulásának kedvező legfontosabb tényezők: a termelőerők alacsony szintjén alapuló földműves foglalkozás és a falusi társadalmak szilárd megtelepültsége. Ezt többek között a Beszkidek falvai társadalmi-gazdasági viszonyainak a XIX. század közepétől napjainkig tartó fejlődése is tanúsítja. A földművelés primitív faeszközei — amelyeknek még a múlt század nyolcvanas éveiben is alig volt vas alkatrésze — és a munka primitív technikája mellett megfigyelhető a csekély árucserével színezett gazdasági önellátási tendencia és a még erőteljesen érvényesülő mágikus-misztikus gondolkodás. Ha e tényezőkhöz még szilárd megtelepültség is járult, ami pedig gyakran járt együtt csekély térbeli mozgékonysággal, együtt is voltak a műveltségbeli konzervativizmusnak kedvező feltételek. Főleg a kicsi, erdők között elhelyezkedő településeken rajzolódik ez ki különösen élesen. A telek és gazdaság — amelyen az apák is ugyanazon anyagi keretek és ugyanolyan természeti viszonyok között dolgoztak — öröklése elősegítette az élet régi formáinak továbbvitelét.

A parasztcsalád patriarchális rendje igen lényeges szerepet töltött be műveltségi javak fenntartásában. Ennek alapvető jellemzői az apa gyermekei feletti szilárd hatalma, a gyermekeknek szüleiktől való nagyfokú gazdasági és szellemi függése és a fiatalok szüleik akarata előtti feltétlen meghódolása voltak, egyebek között. A patriachális családban néhány generáció (többnyire három, de olykor négy is) alapvetően szoros együttélése uralkodott a porta és a hozzá tartozó telki állomány keretei között, a családi élet, munka és pihenés szempontjából egyaránt. E tény természetesen kedvezett a hagyományos kultúra életben maradásának.

A hagyományos kultúra fennmaradását elősegítő körülmények sorában

a parasztság társadalmi helyzete kimagasló jelentőségű. A feudális rendszerben érvényesülő jogi és gazdasági elnyomás nagymértékben megnehezítette a parasztság számára mind a gazdasági fejlődést, mind pedig az össznemzeti kulturális életben való részvételt. Ez akadályozta azt is, hogy műveltségi javakat nagyobb arányokban létrehozzon. Parasztnak a társadalmi előrehaladás is igen nehéz volt, a jobban szituált társadalmi osztályokhoz vezető utat elzáró jogi korlát miatt. Ilyen körülmények között a sokévszázados társadalmi elnyomás romlasztó hatása a paraszti lélekben a megalázottság és kisebbrendűség érzése kialakulásának elősegítője lett. E jelenség a parasztságnak az uralkodó osztályokhoz való viszonyát jellemző gyűlölet és harc mellett, ezekkel egyidejűleg jelentkezett.

A földbirtokosság és parasztság közötti mély társadalmi szakadék és a köztük egészen a jobbágyfelszabadításig fokozódó életszínvonalkülönbség számos, a parasztsághoz, mint társadalmi osztályhoz kapcsolódó hagyományos elem konzerválódását is okozta a falusi lakosság anyagi kultúrájában, különösen a viselet, a táplálkozás és a telek felszerelése terén. Annak ellenére, hogy a feudális rend Galíciában 1848-ban összeomlott, e jelenségek még hosszú időn keresztül fennmaradtak.

4. A szájhagyományozó kultúraátadás társadalmi funkciói. A továbbiakban is főleg az említett terepgyűjtésekre támaszkodva a kultúra szájhagyomány által való átadásának lényeges következményeit próbáljuk megragadni. Kétségkívül a műveltségi javak nemzedékről nemzedékre átörökítésének korlátozott lehetősége jellemezte alapvetően. E korlátozottság egyaránt megnyilvánult a műveltségi elemek mennyiségében, az átadás pontosságában és az eredmény tartósságában. Különösen új technikai, irodalmi és filozófiai vívmányok esetében bizonyult a lehetőség körülhatároltnak. Minthogy a gorál társadalom többnyire névtelen tagjainak földművelési tapasztalatokban, természetre és gyógyításra vonatkozó megfigyelésekben, irodalmi és zenei művekben vagy ideológiai elgondolásokban testet öltött alkotásait írás nem rögzítette, ezek többnyire elpusztultak létrehozójuk halálával. Csupán viszonylag csekély maradványaik őrződtek meg a legközelebbi szomszédság, sőt olykor csak a legszűkebb család körében. Mivel műveltségi kincsük megörökítéséhez nem rendelkeztek pontos, mechanizált eszközökkel, annak pontos, hű átadása nagy nehézségbe ütközött, az új eredmények elterjesztése pedig legkevésbé sem egységes módon történt. Egyes új alkotások csupán kis területen maradtak fenn; mások szélesebb elterjedési területe nemegyszer átlépte a tulajdonképpeni gorál vidék határait. Ilyen módon jött létre a műveltségi javaknak a hagyományos kultúrára annyira jellemző területi differenciáltsága, amivel kapcsolatban más helyen még teszünk megjegyzést. Új generációk felnövekedésével az ilyen megőrzött maradvány fokozatosan rövidült, egyszerűsödött. Jan Sabała remek történeteiből kevés őrződött meg szájhagyomány által a mai gorál társadalomban. Mégis fennmaradtak és élnek, mivel e szövegeket gyűjtők publikálták.[4]

A kultúra szájhagyomány útján való átörökítésének lényeges következménye volt a régi alkotások emlékének lassú elmosódása. Új technikai vívmányok, új kifejezések, szokások, dalok, új dalszövegek gyakran kiszorították a régieket, nemegyszer hosszú egymás mellett élés után. Ha

[4] Vesd össze elsősorban Stopka, A. 1897.

a régi jelenség nem őrződött meg tárgyi emlékként, ábrázolásban vagy írott szövegben, végleg elpusztult. Eltűnt a feledés homályában.

5. Az örökölt műveltség szelektálása. A műveltség javai átadásának korlátozott lehetőségéhez a hagyományos kultúrában a szelektálás nemegyszer igen bonyolult folyamata kapcsolódott. Ennek lényege, hogy adott generáció műveltségi hagyatékából bizonyos javak eltűntek, nem mentek át a következő nemzedék műveltségi örökségébe, mások azonban többé-kevésbé tartósan fennmaradtak. Ehhez az örökséghez viszont új, a szóban forgó társadalom által alkotott vagy kívülről kölcsönzött javak csatlakoztak. E folyamat természetesen minden kultúra fejlődését kísérte, lefolyása azonban nem volt egyöntetű. A történeti fejlődés egyes korszakaiban meghatározott területeken különböző erővel és ritmusban ment végbe és okai is különbözőek lehettek.

Már az előző részben említettük, hogy az élő generáció tagjai által bevezetett új alkotásokból csak körülhatárolt rész került át a következő nemzedékek műveltségállományába. Elsősorban az pusztult el — legalábbis a kis társadalmakban —, aminek egyéni jellege volt, ami egyén tehetségének eredményeképpen jött létre, de az alkotó életében nem került megvalósításra, ami nem került be a sztereotip módon gyakorolt tevékenységi, viselkedési, gondolkodási séma sorába. E sorsra elsősorban nem anyagi alkotások: dalok, dallamok, történetek, művészi alkotások, világnézettel kapcsolatos elgondolások jutottak. Az e körbe tartozó alkotások, különösen ha tehetségesebb egyéniektől származtak, csak akkor maradhattak fenn, ha az adott környezetben akadtak a kihaló alkotókkal bizonyos lelki összhangban levő, hasonló tehetséggel megáldott emberek. Ha nem akadt tevékenységük folytatására alkalmas örökös, akkor művük elpusztult. Ezzel szemben az anyagi kultúra, főleg a termelő technikák terén bevezetett bizonyos újításoknak nagyobb esélye volt a fennmaradásra, ha valamilyen, az alkotóval együttműködő munkaközösségben (pl. ácsmunka esetén) vagy a családban elfogadásra találtak.

Az említett szelektálásnál a parasztság anyagi helyzete nem csekély szerepet játszott. Azok a parasztok, akik saját erejükből küzdötték át magukat kisparaszti sorból a jómódú gazdák rétegébe, könnyen elvetették a hagyományos kultúra olyan elemeit, amelyek a falusi népesség rosszabbul szituált csoportjaihoz kapcsolódtak. Ez elsősorban az anyagi kultúra vonatkozásában volt így. A gazdag parasztok könnyebben is vettek át az uralkodó osztályok anyagi kultúrájából bizonyos berendezéseket és megoldásokat az építkezés, szerszámok, munkaeszközök, táplálkozás stb. területén. Idővel ugyane jelenségek gyakran népi jellegűvé váltak, a falusi társadalom meghatározott rétegének hagyományos javai közé kerültek. Ha viszont e réteg utódai elszegényedésük következtében a társadalmi létra alsóbb fokára szorultak, olyan helyzet alakult ki, amely e javak elvetését segítette elő. Ez a jelenség főleg olyan falvakban fordult elő, ahol éles társadalmi különbségek mellett jelentős társadalmon belüli mozgás volt, mint pl. a Nowy Sącz melletti Podegrodzie helységben.

Anélkül, hogy e helyen kimeríteném a kultúra hagyományos elemeinek fennmaradását akadályozó okok összességét, példaképpen még egy fontos tényezőt említek meg. Azon jelenségek csoportjáról lesz szó, amelyek fennmaradásukat érzelmi színezetüknek köszönhetik. Ezek közé tartoznak — többek közt — a gúnynevek és a különféle érzelmi állapotokhoz kapcsolódó ízes, kifejező mondások. Mikor e kifejezések érzelmi színezete elmosódott, új mon-

dások jöttek divatba, amelyek kiszorították a régieket. Ugyanez áll bizonyos fokig a gorál divat néhány elemére.

A következőkben áttérve a jelenségek fennmaradását előidéző tényezőkre, elsősorban azok praktikus használhatósága említendő meg. Ha valami létfontosságú volt az adott társadalom számára, ha eredményesen elégített ki gazdasági, technikai, társadalmi és érzelmi szükségleteket és nem ütközött új, vele rivalizáló jelenségekkel, akkor hosszú ideig fennmaradhatott. Elsősorban az anyagi kultúra olyan berendezései jönnek számításba e szempontból, amelyeket azért lett volna nehéz megváltoztatni, mert átalakításuk hatalmas munkába és anyagi befektetésbe került volna. E szempontból klasszikus példa Jurgów község háromnyomásos határhasználati rendszere. Az eredeti utcás településből kifejlődött falubelsőség ma sűrű, szabálytalan halmaz. A falu határa három nagy, szabályos és több kisebb, később keletkezett dűlőből áll. Az egyes dűlők és parcellák között az idők folyamán valóságos falak és alacsony halmok képződtek azokból a gránitkövekből, amelyeket sok nemzedéken keresztül szedtek össze az alluviális talajt megtisztítani akarók szorgos kezei. Idővel, a földek további osztódásával újabb parcellák alakultak ki, s ezekkel újabb mezsgyék és kőrakások. A széles, domború, többnyire igen hosszú, mindkét oldalon barázdával szegélyezett parcellák, valamint a nyomásrendszer és a birtokelaprózódás nagymértékben megnehezítették a belsőség területén kívül való építkezést. Ilyen körülmények között a XIV. században létrejött határhasználati rend megváltoztatása lehetetlen volt olyan hatalmas, a községen kívül álló erő beavatkozása nélkül, mint amilyen a földesúr vagy az államhatalom.

Ha bizonyos tárgyak, amelyek kiállták az évszázados tapasztalatok próbáját, egyszerűségük ellenére jól megfeleltek a termelés által támasztott követelményeknek, szintén sokáig fennmaradhattak. Vonatkozik ez többek között a pásztorok eszközeire, különösen a fából készült edényekre és egyéb felszerelési tárgyakra, amelyeket számos egymást követő nemzedék lényeges változtatás nélkül reprodukált. Ugyanez mondható el a földművelő, arató, lenfeldolgozó, a takács, fafeldolgozó és agyagfeldolgozó munka számos technikájáról. A nem anyagi jellegű intézmények közül azok, amelyek kielégítően megfeleltek céljuknak, szintén hosszú életűek voltak, mint pl. a vidéken való tájékozódást biztosító helynevek.

A mágia és vallás, mint a kultúra hagyományos jellegét megszilárdító erők problematikájának külön részt szentelünk, tekintettel arra, hogy a tárgyalt folyamatban jelentőségük rendkívül nagy volt. Ugyancsak önálló részben illusztrálom kiválasztott példákkal a hagyományos kultúra konzervativizmusát.

A hagyományos kultúra összeomlásával kapcsolatban végbemenő változások dinamikáját szintén külön — a befejező — részben tárgyaljuk. E változások főleg külső hatásra szoktak bekövetkezni. Hangsúlyoznunk kell itt, hogy a korábbi időszakokban is kétségtelenül kívülről jövő, eltérő kulturális környezetekkel, várossal, földesúrral és más etnikai csoportokkal való érintkezés eredményeként fellépő indítások játszották a legfontosabb szerepet új jelenségeknek a falu kultúrájában való meghonosításában. Ilyen hatások kialakulásához jelentősen hozzájárultak a régi, dél felé irányuló időszakos pásztorvándorlások, majd később szezonmunkára járás Szlovákiába és Magyarországra (a XVIII. században már források bizonyítják a szőlészetekben való munkavállalást).

6. A társadalmi méretű hagyományátadás sajátos eszközei a hagyományos kultúrában. A paraszti társadalom, amely kultúráját főleg szájhagyományozás és gyakorlati megmutatás által tartotta fenn, törekedett az egyszerű vagy megmutatással kiegészített tanítás mellett a világra és az életre vonatkozó ismereteket hívebben és tartósabban rögzítő eszközök alkalmazására is. E célra elsősorban lapidáris, tömör, gyakran versbe szedett, meteorológiai megfigyeléseket, az éghajlattal kapcsolatos ismereteket, földművelési és állattartási tapasztalatokat, valláserkölcsi szabályokat és a legkülönbözőbb, az ún. életbölcsesség körébe tartozó tapasztalatokat összefoglaló megfogalmazások szolgáltak. Ezek nagy része a közmondások közül került ki (mint pl. „aki nem lustálkodik, annak a vetése kizöldell"). Az élő beszédbe sűrűn, magától értetődően szövődtek bele az efféle formulák, közmondások. A természet és társadalom világában való tájékozódást elősegítő eszközökként fontos szerepet töltöttek be, minthogy a társadalom tevékenységét az uralkodó elveknek megfelelően szabályozták.

Alkalmaztak verses formát bizonyos mágikus formuláknál is. Ez elősegítette azt, hogy pontosan ismételjék meg a szöveget mágikus cselekmények végrehajtása alkalmával, ugyancsak tökéletesebbé tette a pásztorszervezet fiatalabb tagjainak beavatását az idős bacsák, javasemberek varázsló tudományába. Szívesen használtak verses formát a főleg vándor hegedűsök, koldusok által énekelve előadott, drámai cselekményekben bővelkedő, a paraszti képzeletet megrendítő históriákban is. A verses forma ugyanis elősegítette a történetek szövegének hű megőrzését, ugyanakkor alkalmassá tette az énekelve való előadásra.

A fent említett módszerekkel legszorosabb kapcsolatban van a gyakorlati tevékenységek során bizonyos sémák alkalmazása a régi hagyományos kultúrában. Így pl. a régi falusi ácsok Podhalén sem tervrajzokat, sem írásos számításokat nem használtak. Teljes tudásukat emlékezetükben őrizték és ezáltal a gyakorlatban néhány — nagyobb kétszobás, vagy kisebb egyszobás, kamra hozzáépítésével variált — alapvető házformát ismételgettek. Alapsémákat a szabók és más falusi iparosok is használtak munkájukhoz.

A számítások pontatlansága. A sémák kérdéséhez szorosan kapcsolódik a számítások pontatlansága. A Gorce hegységben fekvő porębai uradalomban élő népesség igen konzervatívnak bizonyult a régi mértékek megőrzése terén. Közvetlenül az első világháború után még XVII. századi mértékeket használtak. A megfont fonalat pászmákban és igékben, a kivágott fát gerendákban és félgerendákban mérték. A posztó mérésére szolgáló mértékegység az öl volt, a két kar kitárásával mérték ki, egy rőföt tett ki a fejtetőtől az állig a fej felületére feszített vászon.

Hasonló a helyzet az árak megszabásánál. Világos, hogy az önellátásra beállított paraszti gazdaság nem volt mezőgazdasági számvitelre alapozva. Az árakat rendszerint a közeli város piaca szabta meg. Általános elv volt, hogy magas árat kell szabni azért, hogy az alkudozás és a vele kapcsolatos engedés után is viszonylag előnyös árnál kössenek ki. A ló vagy marha adásvételét vevő és eladó hangos párbeszéde kísérte, amit az áldomás zárt le.

A hagyományos népi kultúra egyéb területein is jelentkezik a pontosság hiánya. A népi szobrok legfőbb jellemzője annak idején az emberi test leegyszerűsítése volt. Ez megfelelő szerszám és művészi képzettség hiányában alakult így.

Társas összejövetelek. Az intézményesített társas össze-

jövetelek fontos eszközei voltak a népi kultúra fenntartásának. Kétféle formában éltek: a házban, kocsmában, vagy nyáron a házon kívül tartott összejövetelek, valamint a templomba, vásárra, búcsúba vezető úton folytatott érintkezés alakjában. E találkozásokhoz emberek némileg sajátságos csoportosulása és a beszélgetések jellegzetes tematikája kapcsolódott. Külön mentek a plébániatemplomba férfiak és asszonyok, fiatalok és öregek. Vásárra gyakran kerekedett fel együtt szomszédokból összeverődött csoport. Búcsúra főleg fiatalok jártak. Búcsúra vezető úton alkalmuk volt ismeretséget kötni. Mégis a szomszédok egymás közötti, szokás által szentesített összejöveteleinek volt különös jelentősége. Ezek részben különböző szokásokhoz, fonáshoz, tollfosztáshoz kapcsolódtak, nagyobbrészt azonban egyszerűen a legközelebbi szomszédok főleg őszi–téli rendszeres összejövetelei voltak. Az erdőtelkes községekben rendszerint egy-egy egykori jobbágytelken épült összes ház lakói jöttek ilyen módon össze. A sűrűn beépített falvakban a távolabbi szomszédok is eljártak esténként, ha a házigazdához barátság vagy rokonság fűzte őket.

Az ilyen esti összejövetelek intézménye igen elterjedt volt Dél-Kislengyelországban a századfordulón, s a mai öregek, ezek egykori résztvevői visszaemlékezése szerint „a könyvet és újságot" pótolták az akkori emberek számára. Az esti beszélgetések tematikájába belefért a falu krónikája (események, pletykák, gazdasági és községi ügyek), a „nagyvilág hírei", ezeken kívül számos legendai, misztikus, mágikus és vallásos témájú történet is. E történeteknek különös vonzereje volt, előadóikat élénk érdeklődés és társadalmi elismerés vette körül. A népi demonológia világa különböző alakjainak cselekedeteiről mondák szóltak. A cselekmények színhelyén szépasszonyok, ördögök, holtak szellemei, vadleányok, tündérek, garabonciások, sárkányok, boszorkányok, bűbájos emberek, vízbe fúltak kísértetei, vámpírok és küldött farkasok jelentek meg. Rajtuk kívül még különböző szentek és Krisztus urunk is, földön jártában. E mondák sorát ördöngös pásztorokról, varázslókról szóló történetek egészítették ki. E mondák körében alapjában véve két formát különböztethetünk meg: az egyik objektiválódott, konkrét személyek és konkrét időbeli keretek nélküli, a másik az előadó saját, kísértetekkel, szépasszonyokkal esett kalandjairól szól. Utóbbiak idővel anoním, személytelen jelleget ölthettek fel, ha a hallgatóság átvette őket. Az efféle hiedelemmondák a természetet és az emberi sorsot irányító erőket megmagyarázó ősi elképzelésekből fejlődtek ki. Igen jelentős társadalmi funkciót töltöttek be, mivel tartalmuk mind az előadók, mind a hallgatóság tudatában eleven hús – vér igazság, tényleges élő valóság volt. E körülményeknek megfelelően a hiedelemmondák a régi misztikus-mágikus világnézet megszilárdításának elsőrendű eszközei voltak. Gyakorlati útmutatást is adtak arra nézve, hogy hogyan lehet az ártó hatalmak ellen védekezni, vagy éppen jóindulatukat elnyerni. Egyes, főleg vallásos tárgyú történetek egyszersmind morális tanulsággal is szolgáltak, a jó cselekedet jutalmáról és a helytelen eljárásért kijáró büntetésről szólva. Ezáltal különböző, az egyházi tanokból többnyire sajátságos átalakítással a hagyományos kultúrába került erkölcsi elvek megszilárdításához járultak hozzá. Külön kategóriát alkot a számos kincsmonda és a betyárok emberfeletti erejéről, a falusi szegények iránti nemeslelkűségéről és a gazdagokon való bosszúállásáról szóló történetek. A betyártörténetek különleges közkedveltségében a paraszti sors megjavítására és a sértések, megaláztatások kiegyenlítésére irányuló mélységes vágy tükröződik. Jellegzetes, hogy betyárok és tudós pásztorok a férfiak, szépasszonyok és boszorkányok pedig főleg a nők elbeszéléseiben szerepeltek.

Az öregek visszaemlékezése szerint, akik annak idején részt vettek az esti összejöveteleken (gyakran foklafény mellett), azokon közvetlen, bizalmas közelséget árasztó hangulat uralkodott. Az emberek boldognak érezték magukat: „bár csak kásán éltek, mégis több emberség volt akkor" (Rozdziele község, 1956).

Variánsok képződése. Fentebb már szóltunk arról, hogy az előképek hű és pontos megőrzését mennyire megnehezítette az emlékezet fenntartó szerepének kizárólagossága. A hagyományos kultúrát mélyen átható, a meglevő műveltségi intézmények és tevékenységek elismeréséből következő konzervativizmus mellett fellép egy ezzel ellentétes tendencia, amely a meglevő műveltségi kincsen beálló változásokban, kialakuló eltérésekben fejeződik ki. E változtatásoknak — amelyek, mint már utaltunk rá, egyaránt érintették a verses szövegeket és dallamokat — két forrása van: *a)* az emlékezet fogyatékossága, *b)* tehetséges egyének által végrehajtott alkotó hozzátoldások, kiegészítések, átalakítások. E változatok alakulásának dinamikájával kapcsolatban Oskar Kolberg már annak idején találó észrevételt tett, azt hangsúlyozva, hogy „az idő, az emberek közötti viszonyok, az életmód változása, a nemesi udvarházból már a parasztházba is eljutó divat, végül az énekes egyénisége (zenei tehetsége) és még egy sereg egyéb körülmény hat rá (az énekre) állandóan, megszámlálhatatlan árnyalatban. Szüntelen itt a mozgás, mint mindenütt, ahol élet van".[5] E helyen mellőzöm természetesen a növekvő létszükségletek, az általános társadalmi rendszer nyomása valamint a más társadalmi osztályok, egyéb kultúrák hatására a hagyományos kultúrában bekövetkezett változásokat.

7. Az alkotások névtelensége. A hagyományos kultúra jellemvonásai közé tartozik a műveltségi kincset új értékkel gyarapító alkotók névtelensége. A szerszámok, a technika tökéletesítése, új díszítőminták tervezése, új „nóták" szerzése gyakran objektivációs folyamattal járt együtt, amelynek lényege, hogy az adott társadalom kisajátítja magának az egyéni alkotást. E folyamat kezdeti szakaszában rendszerint ismeretes még az innováció létrehozójának személye. Idővel azonban feledésbe merül az alkotó személye. Az alkotás elszakad létrehozójától, elveszíti egyéni jellegét, felolvad a közös alkotás névtelenségében. Meglehetősen ritkán kapcsolódik a köztudatban az alkotó, ill. hordozó neve az illető alkotással, mint pl. a „Sabała nótája" megnevezésben.

Jellegzetes, hogy a népi alkotók körében jelentkezik törekvés szerzőségük hangsúlyozására. A XVII. sz. közepén tevékenykedett Skawa községbeli parasztszobrász, Stanisław Gąsina aláírta „Krisztus megfeszítése" című alkotását. Találkozhatunk e jelenséggel egyes fametszőknél, és korlátozott mértékben a XIX. századi üvegfestőknél is. Újabban szórványosan megtalálható a házépítő ács aláírása a mestergerendán. Az alkotó nevének az elkészült művön való megörökítésére és az utókorra hagyására irányuló törekvés kétségkívül a városi műhelyekben dolgozó céhes festők és szobrászok hatására alakult ki, akik a reneszánsz óta gyakran ellátták aláírásukkal műveiket.

8. A tekintélyek hatalma. Minden olyan kultúrának, amelyben a hagyományos elemek vannak túlsúlyban, mérhetetlenül fontos tulajdonsága fejlődésének lassú üteme. A termelőerők területén számos berendezés bizonyult évszázadokon keresztül tartósnak feudális falvainkban,

[5] Kolberg, O. 1857, VI.

de még a jobbágyfelszabadítás utáni időben is. A két háború közti időszakban a Beszkidek és a sandomierzi erdőség településein az anyagi berendezkedés (termelőeszközök és termelési technikák, határhasználati rendszer, lakberendezés), a társadalmi intézmények (pl. patriarchális család, a nemzetségi szervezet bizonyos elemei) és a társadalmi tudat körébe tartozó bizonyos jelenségek a reliktumok megdöbbentő mennyiségét foglalták magukba, ezekkel az alábbiakban részletesebben foglalkozunk. Kialakult ennek nyomán az illető intézmények és berendezések tartósságának érzete és értékességükről való meggyőződöttség. „Így tettek őseink, apáink, hát mi is így teszünk" — ez a régi hagyományos kultúrát reprezentáló parasztok t i p i k u s, gyakran hangoztatott véleménye. Ilyen körülmények között viszonylag csekély szerepe volt gazdasági tevékenységük racionális, tudatos indoklásának, cselekedeteik és viselkedésük helyessége ésszerű magyarázatának. Ugyanígy a különféle társadalmi és gazdasági intézmények, jogi normák szerepe és tulajdonságai sem váltak végeredményben világossá az emberek számára lezárt, átgondolt formában. Ezzel szemben igen jelentős volt az elmélyült megfontolást nélkülöző, egyrészt a műveltség intézményeinek passzív elfogadásán, másrészt a hozzájuk való erős érzelmi kötődésen alapuló tevékenység. Ilyen módon kialakult a műveltség intézményeinek t e k i n t é l y e, és az emberekre t e k i n t é l y i a l a p o n való hatásuk. E tekintély lényege az adott műveltségi érték alapjában véve kritikai analízis nélkül való e l i s m e r é s e volt, amelyet az annak értékességéről való m é l y m e g g y ő z ő d ö t t s é g, sőt olykor a kultusz megnyilvánulásai is kiegészítettek (elegendő e helyen az asztallal kapcsolatos, azt a megsértéstől óvó hiedelmeket és cselekményeket megemlíteni).

Az intézmények tekintélyével legszorosabb kapcsolatban kialakult azon s z e m é l y e k t e k i n t é l y e, akik emezek legfontosabb hordozói és átadói voltak. Természetszerűleg az ö r e g e m b e r e k rendelkeztek legnagyobb ismeretanyaggal. Hosszú életük nemcsak viszonylag legnagyobb mennyiségű hagyományos ismeretanyag felhalmozását tette lehetővé számukra az emberekkel folytatott érintkezés során, hanem a termelési és társadalmi gyakorlatban részt véve bőségesen tehettek szert saját megfigyelésekre és tapasztalatokra. Írott tudomány híján a dolog természeténél fogva ők voltak a munkára, a világra, az életre vonatkozó ismeretek legfőbb forrása, amelyből a fiatalabb generációk merítettek.[6]

Ahhoz, hogy megérthessük azon öregek tekintélyét, akik szellemi frisseségüket és bizonyos fokú munkaképességüket megőrizték, a mondottakon kívül hangsúlyoznunk kell a hagyományos ismeretanyag bizonyos jellemző tulajdonságát. Ennek lényege, hogy a tudás közismert és terjesztett elemein kívül számos, többé-kevésbé t i t o k k é n t kezelt, féltékenyen őrzött és csak kiválasztottaknak átadott ismeret is létezett. A mezőgazdasági oktatók feltűnése, a mezőgazdasági felvilágosító munka megindulása előtt az apa nem mindegyik fiát tanította meg a földművelő vagy állattenyésztő munka olyan alapelveire, mint hogy vetéskor hogyan kell a széljáráshoz igazodni, egyes nehéz munkákat hogyan lehet elvégezni, hol, mit, mikor kell elvetni, hogyan célszerű a termést betakarítani és tárolni, mi a jószág gyógyításának módja, és miképpen védhető

[6] Hazai irodalmunkban a tekintélyek a népi kultúrában betöltött szerepének nagy figyelmet szentelt Bystroń, J. S. 1936; 1947, 6—8. Gazdag anyagot gyűjtött össze az öregek tekintélyéről a kezdetleges társadalmakban Simmons, L. W. 1945, főleg 50—81.

meg a betegségektől. Más tevékenységek, mint méhészet, halászat, erdőgazdálkodás, ismeretanyaga szintén bizonyos fokig titkos volt. Ebbe szigorúan csak kiválasztott személyeket vezettek be. A termelési titok elvét megtaláljuk néhány más alkotó tevékenység területén is (pl. a kovácsmesterségben, a fazekasságban, az iparos céheknél). Szerepe különösen jelentős volt a népi gyógyászatban és állatorvoslásban, még ennél is fontosabb a mágikus eljárásoknál. Ha e nálunk megfigyelt jelenségeket összehasonlító síkra helyezzük, könnyen megállapítható, hogy azok a világ számos hagyományos kultúrájában fellelhetők. Ezek az emberi magatartás általános törvényszerűségei közé tartoznak.

Ilyen körülmények között az öregek gazdasági vezető szerepe — ami a gyermekek szülőktől való gazdasági függésén alapult (faluból való elvándorlás nehézsége, munkák kiszabása, eltartás nyújtása, kiházasítás, örökhagyás végrendeletileg) — mellett szellemi fölényük is kialakult. E kettős fölény óriási szerepet játszott az öregek tekintélyének alakulásában.

9. A mágia és vallás szerepe a hagyományos kultúra fennmaradásában. A hagyományos kultúra kimagaslóan jellegzetes vonása, hogy a gyakorlati, reális alapokon nyugvó cselekedetek mellett aránytalanul jelentős a hiedelmek és mágikus eljárások szerepe. A mágikus tevékenység alapja az élő és élettelen természet jelenségeinek sajátos, a világ minden népénél elterjedt interpretálási és magyarázási módja. E mód lényege, hogy a természeti jelenségeknek és a természetben található objektumoknak titkos, misztikus erőt tulajdonítottak, amit azután bizonyos esetekben a valóság kisebb-nagyobb szelete fölött uralkodó különféle démonok alakjában meg is személyesítettek. Az emberek által saját szükségleteik kielégítésére létrehozott tárgyakban is rejtőzhetett ilyen titkos erő. Hozhattak ezek az erők bajt és szerencsétlenséget az emberre, de az uralma alá is hajthatta, saját érdekei szolgálatába állíthatta őket. A termelőerők alacsony szintje és a környező természetről birtokolt ismeretek primitívsége mellett a természet leigázására és a létfenntartáshoz szükséges dolgok megszerzésére irányuló, reális megfigyeléseken alapuló gyakorlati cselekvés eredményességében nem lehetett biztos az ember. Ez elsősorban a földművelő, állattenyésztő, pásztor, halász, vadász, méhész munkákra vonatkozik, de bizonyos fokig azokra a termelő tevékenységekre is, amelyek eredményeképpen létrejött a kultúra tárgyi apparátusa ház, öltözet, eszköz, szerszám alakjában.

Az eredménnyel kapcsolatos bizonytalanságérzet kísérte a betegségek ellen küzdő gyógyító tevékenységet, és az anyagiak szerzéséhez, a kereskedéshez, a szerelem elnyeréséhez, a bosszúálláshoz, a lopás és az ellenség elleni védekezéshez stb. sikert és szerencsét biztosítani igyekvő különböző emberi törekvéseket. Az emberek reális erőfeszítéseit meghiúsíthatták ugyanis az egész környező világot behálózó misztikus, titokzatos erők, amelyek vihar, jégeső, felhőszakadás, árvíz, fagy, járvány, betegség, kártevők, tűzvész formájában nyilvánultak meg. Ilyen körülmények között az ember mechanikus eljárások rendszerét dolgozta ki, amelyek segítségével igyekezett magát bebiztosítani az említett misztikus erők által előidézhető kártételek ellen, saját szolgálatába igyekezett őket állítani, és így saját szerencséjét és mások kárát előmozdítani, illetve törekedett az őt ért szerencsétlenségek, veszteségek és csapások korrigálására.

A gorál kultúra hiedelmekkel és mágikus eljárásokkal leginkább átszőtt

területe a pásztorkodás volt. A juhtartással, legeltetéssel, fejéssel, tejfeldolgozással kapcsolatos szinte minden tevékenységet az eredmény biztosítására és a fenyegető rontás elhárítására irányuló meghatározott eljárások kísértek. Minden pásztori munkát — a juhok falubeli vagy havasi legelőkön, tisztásokon való teleltetésétől a havasokra való tavaszi kihajtásig és az őszi visszahajtásig — a hiedelmek és praktikák rendkívül gazdag láncolata kísért. Ezek alkották a bacsák titkos tudományát, amit többnyire csak késő öregségükben vagy halálos ágyukon adtak át utódjuknak. Ezek az átvevők bizonyos fajta beavatáson estek át, mielőtt rájuk bízták volna nem csupán a mágia titkait, hanem magát a hatalmat is, azt a mágikus erőt, ami az elvégzendő cselekmények eredményességét garantálja.

Minden mágikus eljárás végzésénél óriási jelentősége volt annak, hogy a tevékenységek és formulák megszabott hagyományos rendjét mindenkor szigorúan betartsák, Ha e rendet elvetették, a formulákat megváltoztatták, az elérni kívánt eredmény nem következett be, sőt — általánosan uralkodó hiedelem szerint — ez a mágikus erők bosszúját vonta maga után, akikkel szemben pedig gyengének és tőlük függőnek érezte magát az ember. A mágikus gondolkodásnak ez az igen fontos elve a dolgok természeténél fogva áttevődött a reális, empirikus alapon nyugvó cselekvésre is, mint arról számos, terepkutatások során gyűjtött adat tanúskodik. A hagyomány által megszabott, szokásos technikai eljárások, a régi munkaeszközök és munkamódok megváltoztatása, a szokások kialakult hagyományának megtörése általános aggodalmat, szerencsétlenségek és csapások bekövetkezésétől való félelmet váltott ki. Ezért nem gyújtottak pásztorszálláson gyufával tüzet, hanem archaikus módon, tűzcsiholó acéllal és taplóval. Ezért találkozott ellenállással a két világháború közti és a második világháború utáni időben új eszközöknek, többek között bádogedényeknek a pásztorszállásokon való meghonosítása, ugyanis attól tartottak, hogy az új munkaeszköz miatt elvesztik a juh hasznát. Amikor a századfordulón elterjedtek a kislengyelországi falvakban a vasekék, a parasztok, főleg az idősebbek, gyakran adtak kifejezést afölötti aggodalmuknak, hogy a föld megbosszulja az új szerszámmal történő szántást és hogy az ily módon megsértett föld nem fog termést adni. Hasonló helyzet állt elő különféle gépekkel kapcsolatban is, mint pl. a szecskavágó és cséplőgép, amelyek használatát károsnak tartották a jövendő termésre nézve.

A mágikus gondolkodás a műveltség minden területén gátolta a tökéletesítések, javítások bevezetését és fontos tényezője volt a kultúra hagyományos formájában való megtartásának. Abban a szellemi légkörben, amelyet áthatott az ősök és a tőlük örökölt intézmények tekintélyében való hit és a mágikus gondolkodás, számos, nem csak az anyagi kultúra, hanem a szokások és a társadalmi viszonyok terén beálló változást kísért a fennálló rendet őrző misztikus hatalmak részéről várható megtorlás miatti félelem. Hozzá kell tenni, hogy a mágikus gondolkodás megszilárdította az olyan emberek tekintélyét, akiknek jelentős szerepe volt a hagyományos kultúra fenntartásában, mint a tudós bacsák és juhászok, javasemberek, kovácsok. Titokzatos tudományukban hitt a falusi nép és abban is, hogy általa hatni tudnak az ismeretlen erőkre, amelyek egyaránt hozhattak szerencsétlenséget vagy szerencsét. Ugyanők gyakran szerepeltek a titokzatos hatalmak világa és a parasztság széles tömegei között közvetítőként, mivel utóbbiak átérezve saját tehetetlenségüket, „varázslóikhoz" és tudós bacsáikhoz fordultak segítségért.

Hatalmas szerepe volt a vallásos hitnek is a kultúra hagyományos érté-

keinek fenntartásában. A mindent létrehozó és változatlanul fenntartó és kormányzó ,,isteni mindenhatóságban", a társadalmi rendet, az egyének sorsát, valamint az összes természeti jelenséget irányító ,,isten akaratában" való meggyőződéses hit alapján alakult ki a természetfeletti szankciók rendszere. A feudális, majd később a kapitalista rend és ezek társadalmi struktúrája fenntartását számos vallási előírás és tilalom szolgálta, amelyeket a paraszti tömegekbe a papság és az uralkodó osztályok sulykoltak bele.[7] Ezek az előírások és tilalmak elsősorban a családi életet és az emberek közötti kapcsolatokat szabályozták. Az ezek ellen vétőket az ,,isten büntetése" sújtotta. Aki viszont követte ,,isten akaratát", az számíthatott segítségére is. Tőle függött minden, hiszen ,,ha az Úristen úgy akarja, még a kövön is megteremhet" (Muszyna község, 1952).

10. A műveltségbeli uniformizálódás tendenciája. Minden emberi társadalomban helytől és időtől függetlenül fellelhető a műveltség addigi formáinak kollektív megőrzésére irányuló törekvés, az új elemeknek a meglevő műveltségi állományba való bevezetésében kifejeződő individualista-emancipációs tendencia mellett, amelyről a fentiekben már szóltunk.

Kislengyelország régi paraszti kultúrája a feudális korszak alkonyán, majd a jobbágyfelszabadítás utáni időben, sőt bizonyos fokig még a kapitalizmusban is jelentős mértékben hagyományos jellegű volt. Nem alkotott azonban zárt kulturális egységet a termékek fogyasztásában és a műveltségi javak előállításában való részvétel szempontjából, ugyanis a társadalmi differenciáltság nyomán a kultúra javaiból való részesedés különbözősége is kialakult. Ennek mértéke az adott időben meghatározott helyen fennálló társadalmi különbségek nagyságától függött. A módosabb parasztok anyagi javakkal való ellátottsága nyilvánvalóan magasabb szintű volt, mint a falusi szegénységé. Ez a telek nagyságában, a jószágállomány létszámában, a lakberendezésben, tüzelőberendezéssel és házi eszközökkel való ellátottságban, az öltözet és táplálék minőségében stb. egyaránt megnyilvánult. A különböző társadalmi szokások: lakodalom, keresztelő, temetés ugyancsak sokkal látványosabbak, szokáselemekben gazdagabbak voltak a jómódú parasztságnál. Gyakran kialakult a parasztság jobbmódú rétegeiben annak tudata, hogy bizonyos anyagi javak — mint pl. a telekhez állított kapu, a háztetőn egy vagy két kémény, ládák, illő bútorok és ruhák — birtoklása, valamint megfelelő ételek fogyasztása társadalmi kötelezettség, ami alkalmas meglevő társadalmi rangjuk hangsúlyozására és fennmaradásának előmozdítására. Ezzel szemben a falusi proletariátus a dolog természeténél fogva összehasonlíthatatlanul korlátozottabb mértékben fogyasztott az anyagi javakból, de még ezen túlmenően erős nyomás is nehezedett a házatlan zsellérekre, napszámosokra stb. a gazdag parasztság részéről, hogy ne merészeljék az anyagi kultúra bizonyos, meggyőződésük szerint csak jómódú gazdának kijáró elemeit használni.

Szegényebbeket nem engedtek a község ügyeiben tevékenykedni, inkább ,,szárítsanak pacalt a kerítésen" (Rozdziele község, 1938). Mégis kimagasló szerepe volt a falusi szegénységnek műveltségi javak létrehozásában. Ők voltak ugyanis a technikai ismeretek legfőbb hordozói a termelés számos területén, így pl. a famunkák, fémfeldolgozás, fazekasság, takács- és szabómesterség terén. Ők értettek legjobban az erdőn, mezőn való gyűjtögetéshez.

[7] Vesd össze Dobrowolski, K. 1931, 536; 1956*b*, 277, 345.

Közülük került ki a legtöbb ács, bognár, kerékgyártó, takács, kovács, fazekas. A falusi művészek — szobrászok, festők, a geometrikus, növényi és figurális ornamentika alkotói, szabók, hímzők, zenészek, énekesek, történetek szerzői és az árvai Rabczycyben élt Piotr Borowyhoz hasonló népi írók — legnagyobbrészt szintén a falusi proletariátus köréből kerültek ki. A szegény falusi fiatalság sok hagyományos szokás — mint a turonnyal (szarvasmarha alakoskodó), csillaggal járás — fenntartója volt. E szokások gyakorlásában ugyanis anyagi, pénzkereseti szempontok is közrejátszottak.

A jellegzetes uniformizálódási tendencia határozottan hangsúlyos volt a régi hagyományos kultúrában, a fentiekben ismertetett differenciáltság ellenére. Kifejeződött ez az arra irányuló társadalmi nyomásban, hogy a falu egyes osztályain és rétegein belül az alapvető társadalmi intézmények és az ideológiai alapelvek bizonyos egyöntetűsége alakuljon ki. Ez az egyöntetűség megnyilvánult az osztálydifferenciáltságtól függetlenül is, amennyiben bizonyos közös műveltségkinccsel a falutársadalom egésze rendelkezett. Az életnek a társadalmi osztályuk és rétegük körében elfogadott alapformáitól viselkedésükkel eltérő egyénekre többé-kevésbé éles szatirikus, morális és jogi represszió várt, ugyanis kinevették,[8] elítélték és társadalmi bojkott alá vetették, ill. jogi szankciókkal sújtották őket. Klasszikus példaként említhető meg, hogy a Gorce hegységben fekvő Ochotnica községbe Budapesten végzett idénymunkáról visszatérő parasztok a falu határán levetették külföldön vásárolt cipőjüket és bocskort húztak fel a falusi elítélő közvéleménytől való félelmükben.

A szankcióktól való félelem az élet minden területén hozzájárult meghatározott minták, formák fenntartásához, különösen azonban a társadalmi kapcsolatokban, szülők és gyermekek, rokonok, szomszédok, szegény házatlan zsellérek és jómódú telkes jobbágyok egymáshoz való viszonyában.

Az általunk tárgyalt paraszti kultúrában körülhatárolt volt az anyagi kultúra területén alkalmazott alapvető modellek száma, különösen az építkezésben, lakberendezésben, viseletben, táplálkozásban, díszítőművészetben. Megdöbbentő ezzel szemben az olyan helyzetek nagy száma, amelyek a közösség véleménye szerint szokás által meghatározott viselkedésformát követeltek meg. E szabályozott viselkedésformák befonták a családi életet, a szomszédsági, községi, faluközi kapcsolatokat. A megszabott viselkedésformákhoz megfelelő értékelések, szokás-, morális és jogi normák kapcsolódtak. Az erőteljes uniformizáló tendenciák ellenére soha nem mutatott kiegyensúlyozott összképet a falusi társadalom viselkedés és műveltségi állomány szempontjából, természetesen az egyes társadalmi osztályokon és rétegeken belül nézve. Ennek oka elsősorban a közösség tagjai életsorsának egyéni voltában, valamint képességeik különbözőségében keresendő. A kutató ember útkereső gondolkodása nemegyszer paraszti környezetben is kiszabadította magát a kitaposott gondolkodási sémák kötelékéből. Sokéves terepmunkám során többször is találkoztam az élet értelméről bátran és önállóan gondolkodó falusi filozófusokkal. Akadtak köztük szkeptikusok is, akik kételkedtek mennyország és pokol, sőt a lélek létezésében (Sebastian K. Olszówka községben, Andrzej M. Rabka községben).

Egyéni szenvedély is, ami konfliktust okozott családdal és közösséggel,

[8] A szatirikus szankció és a kinevettetéstől való félelem hasonló szerepéről vesd össze RADIN, P. 1927, 49—51.

előidézhetett kitörést a falusi társadalomban uralkodó egységes mintaképekhez való alkalmazkodási kötelezettség alól. Csalódott, ambíció, sértett büszkeség, szerelem és gyűlölet, feltűnésre vágyás, irigység, rablásvágy mélyíthették a konfliktushelyzetet. Bár felismerhető a régi hagyományos kultúrában mind a kulturális alkotás, mind a társadalmi magatartás terén individualisztikus tendencia, azokat túlértékelni mégsem szabad. Talán szembetűnőbb volt, mint a mai faluban, de összehasonlíthatatlanul gyengébb volt.

11. A történeti perspektíva szegénysége. A parasztság — amely a feudalizmusban apró falusi, egyházközségi vagy ezeknél kissé népesebb, uradalmak keretében kialakult társadalmakra tördelve élt — életkörülményei nem kedveztek szélesebb történeti perspektíva kialakulásának. Amint a kapitalizmusban bekapcsolódott a falu a várossal való intenzívebb árucserébe, mihelyt kialakult a közoktatás és népművelés és nagyobb szabású társadalmi és politikai mozgalmak törtek fel, megszűnt a falu kulturális és társadalmi elszigeteltsége. Sőt, a parasztságban elmélyült osztálya és nemzete sorsával összefüggő saját múltjának, saját történeti hivatásának tudata.

A kultúráját elsősorban szájhagyományra építő társadalomban a múlt emlékének alapjában véve lokális jellege volt. Topográfiai tényeken (a falu, a telek határa) kívül főleg olyan eseményekkel kapcsolatban maradt fenn, amelyek különlegességük és kihatásaik révén mély nyomot hagytak az emberekben. Elsősorban olyan események jönnek számításba, amelyek az adott lakosság egzisztenciális létkérdéseivel voltak kapcsolatban, vagyis éhínség, dögvész, háború, osztályharc a földesúrral. Ezek alkotják az igazi paraszti történelmet. Ezek közé tartoztak a kapitalista korszakban az úrbériség idején folytatott életmódra, a földesúrral történt, gazdasági nyomás által kiváltott összeütközésekre, a földek kisajátítására, a földesúri magángazdaság növelésére való visszaemlékezések, végül a betyárhősökről szóló olykor legendás színezetűvé váló mondák. Az úrbériség hagyománya még az újabb időkben is a társadalmi felemelkedésért folytatott harc mozgatóereje volt a falusi társadalomban. Megerősítette a sérelmek emlékét, fokozta a földesúr iránti ellenszenvet, magában hordta az elnyomás visszatérésétől való félelmet. A parasztság saját múltja iránti érdeklődésének kialakításában s ezáltal történeti perspektívájának elmélyítésében is fontos szerepe volt. A történeti perspektíva szegényességének okai közé tartozik az emlékezet régebbi rétegeinek fokozatos kiveszése a régi generációk kihalásával, újak felnövekedésével. A tárgyalt jelenség másik megnyilvánulása az események kronológiájának viszonylag gyors elmosódása.[9] Gyakran egymástól távol álló események a paraszti képzeletben a tények egymásutánját zavarosan mutató képben, sőt olykor valami szinkron vízióban folytak össze. Az események időrendjének az emlékezetben való megőrzésére irányuló törekvés nyomán bizonyos megoldások alakultak ki a hagyományos kultúrában, amelyekkel helyettesítették a művelt osztályoknál szokásos pontos évmegjelölést. Egyes eseteket emberöltők szerint tartottak számon, leggyakrabban azonban olyan fontosabb eseményekhez kapcsolva, amelyekre mindenki emlékezett (pl. „az első háború előtt", „amikor itt a vasút épült" stb.).

12. Az intézmények és berendezések konzervativizmusa a hagyományos kultúrában. Az ötödik részben

[9] Érdekes példát — bírósági aktákkal ellenőrizhető esetet — idéz Flizak, S. 1948/1949, 387. arra, milyen gyorsan mosódik el közelmúlt események kronológiája.

szemügyre vettük azokat a tényezőket, amelyek a hanyatló generáció által a fiatal korosztálynak átadott értékek szelekcióját előidézték. E szelekció lényege az, hogy a műveltségbeli örökséghez tartozó bizonyos javak kiestek az átadási folyamatból, míg mások igen tartósaknak bizonyultak. E helyen a műveltségbeli konzervatizmus jelenségét szeretnénk néhány válogatott példával illusztrálni. Mint már említettük, a századfordulón Kislengyelország déli részének falvaiban, főleg a Beszkidek és Podhale területén a kultúra majdnem minden ágában reliktumszerűen fennmaradt régi anyagi és nem anyagi berendezések és intézmények nagy bőségével találkozunk. Bár a népi kultúra állandóan átalakuláson ment keresztül a feudalizmus és kapitalizmus korszakában a termelőerők és a társadalmi struktúra változásaival szoros kapcsolatban, ennek ellenére bizonyos berendezések és intézmények megdöbbentő hagyományőrzésre mutatnak. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ezek az alkotások mindig megőrizték eredeti alakjukat. Sokévszázados létezésük folyamán nemegyszer jelentős átalakulásokon estek át, amelyek azonban finomabb analízissel megállapíthatók, és a később rájuk rakódott rétegektől való megtisztítás után az alkotás eredeti formájához is el lehet jutni. Példaképpen megemlítendő a középkori német jogú telepítések előtti határhasználati rend, amely csökevényes formában fennmaradt néhány kislengyelországi faluban, mint pl. a Tyniec melletti Piekary községben vagy a Ropa folyó mentén fekvő Siepetnicában. Szólhatunk itt egyes archaikus nyersanyagfeldolgozási technikákról, mint amilyen a fekete kerámia készítési eljárása, amelyet a sandomierzi erdőségben mind a mai napig alkalmaznak. A reliktumjellegű jelenségek igen jelentős része a XIV. és XV. századból származik, vagyis abból az időből, amikor a német jogon való telepítések legintenzívebben folytak. Ez vonatkozik többek között a határhasználati rendszerekre, főleg a háromnyomásos és erdőtelkes rendszerre, amelyek alapvető szerkezete sok kárpáti faluban fennmaradt (a háromnyomásos határhasználat fennmaradásának klasszikus példája a podhalei Krauszów és a szepességi Jurgów, mint már említettük, az erdőtelkes rendszer pedig sok podhalei és árvai faluban jól megőrződött).[10] Ugyanez mondható el a parasztházak máig nagymértékben megőrzött szerkezetéről, amely kifejezetten középkori nyugat-európai eredetről tanúskodik. Bizonyos fokig áll ez a túlnyomórészt fából készült primitív paraszti földművelő szerszámokra, amelyeket főleg a XIX. század végétől ismerünk. Végezetül elmondható ez a szokásjog számos intézményéről is.

A műveltségi javak konzervativizmusa különösen abban az esetben tűnik szembe, ha azokat olyan idegen etnikai együttes hozta be Lengyelország területére, amely letelepülése után teljesen elvesztette kapcsolatát az anyaországgal és idővel el is lengyelesedett, s mindemellett megőrizte egy sereg saját műveltségi javát. Mérhetetlenül tanulságos példa e szempontból azon román-balkáni műveltségi elemek együttese, amelyek a Nyugati Beszkidekbe a XIV. és XV. században elérkezett nagy pásztorvándorlási hullá-

[10] A határhasználati rendszerek hosszú ideig való fennmaradásának problémáját konkrét falvak analízisének példáján tárgyalja Dobrowolski, K. 1931, 483—493; 1935, 21—48. A XIX. századi katasztrális térképek értékéről a régi határhasználati rendszerek rekonstruálása szempontjából vesd össze Semkowicz, W. 1939, XXIII—XXVI, 372—419. által az etnikai szempontból lengyel Árváról gyűjtött, mérhetetlenül értékes anyagokat; továbbá Stysia, W. 1947, 61—69. igen alapos tanulmányát.

mok nyomán maradtak fenn. Ha e népesség által behozott kultúrát összehasonlítjuk az Erdélyben máig fennmaradt román pásztorkultúrával, valamint a jugoszláviai és albániai aromun pásztorcsoportok műveltségével, megdöbbentő egyezéseket találunk nemcsak a juh- és kecsketartás számos tárgyánál és egyéb anyagi berendezésénél, hanem a táplálkozás, viselet, mágikus hiedelmek és cselekmények, ornamentika, zene, ének, tánc, sőt bizonyos fokig a fiatalság játékai (hurduburdu) terén is számos esetben mutatkozik azonosság vagy közeli rokonság.

Természetesen e helyen nem mutatom be részletesebben a szóban forgó reliktumokat. Mindössze egyetlen példát említek meg, amely a Podhalén megőrződött vlach hagyományok rendkívül erős voltáról tanúskodik. Fennmaradt 1759-ből egy eléggé terjedelmes forrás, amely egy feltűnő, hatalmas, a Zakopane melletti erdőben állt fenyő kultuszáról tudósít. A gorál népesség „szent fenyő"-nek *(święty smrek)* nevezte, hozzá vezette gyermekeit és állatait, áldozatot mutatott be neki, tövénél viaszgyertyát gyújtott, istennek kijáró tisztelettel adózott neki térdet hajtva előtte, és imádsággal folyamodott hozzá: „szent fenyő segíts meg" *(sancte smrek iuva me)*. Amikor a papság felszólítására a helyi parasztok nem vágták ki a fát, külön ezért 20 tagból álló különítményt hozattak Nowy Targ várából, amelynek tagjai kivágták a „szent fenyőt" az öregasszonyok sírás-rívása közben és elégették. Az összehasonlító kutatás világosan bizonyítja, hogy a XVIII. században a Tátra alján gyakorolt archaikus fakultusz nem a régi szláv vallás maradványa volt, amelyben a fa (tölgy) tisztelete jelentős szerepet játszott a tengermelléki szlávokra vonatkozó XII. századi adatok tanúsága szerint. A podhalei fakultusz a vlach pásztorkultúra maradványa. Mint azt 1952 óta folytatott terepkutatások bizonyítják, a fenyőkultusz fennmaradt csökevényes formában a Tátrához közel eső és szepességi falvakban egészen a XIX. század második feléig. Számos belőle l e s z á r m a z o t t, m á s o d l a g o s mágikus elem megőrződött máig mind Podhalén, mind a Nyugati Beszkidekben.[11]

Különösen gazdag, s z á z a k r a r ú g ó a román-balkáni kölcsönszóanyag, amelyet bizonyos fokig mindmáig megőriztek a gorál nyelvjárások. Nem csupán számos helynévben, család- és állatnévben (juh, kecske, kutya, tehén, ló), hanem pásztorkodással kapcsolatos eszközök és tevékenységek nevében, ragadványnevekben, zenével, mágiával és az élet más területeivel kapcsolatos terminológiában is fellelhető. Az említett reliktumok természetesen eltűnőben vannak annak a pásztorkultúrának visszaszorulásával, amelyhez tartoztak, valamint tökéletesebb technikák bevezetése, idegen kifejezések lengyel megfelelőik által való kiszorítása és más, a népi kultúrában a kapitalista és főleg a szocialista rendben beálló iparosítás hatása alatt végbemenő változások következtében.[12]

Mindemellett megjegyzendő, hogy a hagyományőrzés mértéke igen különböző az egyes intézmények és berendezések viszonylatában. Míg az ősi nomád

[11] E kérdést részletesebben feldolgoztam alábbi dolgozatomban: Dobrowolski, K. 1961. 57—66. A fakultuszhoz szorosan kapcsolódnak napkultusz-maradványok is a pásztorkultúrában.

[12] Román-balkáni eredetű kifejezések legnagyobb mennyiségben az 1416-ban vlach jogon telepített Ochotnica községben őrződtek meg. Román kölcsönszavak nagyobb csoportjait következő munkáimban közöltem: *1.* Dobrowolski, K. 1930*a*; *2.* 1938*a*; (45 kifejezés); *3.* 1951. (159 kifejezés). Figyelemre méltó tény, hogy az a felfogás, amelyet Crânjală, D. 1938, képvisel, többek között statisztikai számításai) a l e n g y e l Kárpátokra nézve t e l j e s e n é r t é k t e l e n e k.

pásztormigráció gyakorlata a XV—XVII. században gyökeresen átalakult a letelepülés folytán, addig néhány pásztori eredetű tárgy alakja, szerkezete és díszítése — mint a Sziléziai Beszkidekben is ismert vlach ládáé, a kanalasé és a falra akasztható edénytartóé — az azóta eltelt sok évszázad ellenére is feltűnő rokonságot mutat.[13]

13. Falusi társadalom a hagyományos kultúrában. A paraszti hagyományos kultúra egyik igen fontos jellemvonása volt a tárgyalt időszakban az erős társadalmi kötelék, amely az osztálykülönbségek ellenére territoriális falusi csoportokká olvasztotta egybe az egyes települések lakosságát. A várossal és a többi falvakkal folytatott gazdasági, adminisztratív, vallási és művelődési célú érintkezés viszonylagos ritkasága – ami abban az időben a beszkidi falvak többségét jellemezte – és a parasztság általános társadalmi szervezettségének gyengesége volt az oka annak, hogy a falusi társadalom akkoriban elsősorban a saját életét élte és nagymértékben maga elégítette ki szükségleteit. Közeli, tartósabb kapcsolatok főleg azokhoz a községekhez fűzték, amelyekkel egy egyházközséget alkottak. A falu összetartó ereje elsősorban az adott falu kifelé intenzíven megnyilvánuló közösség-érzésében fejeződött ki. Bár ebben az időben az osztálystruktúra élesen differenciált volt, amit nyilvánvalóvá tesz egész- és féltelkes jobbágyok, kisföldű házas zsellérek és más hátán élő zsellérek, föld nélküli kézművesek, bérlők és napszámosok létezése, mindemellett megvolt a csoporthoz tartozás érzése is, ami ilyesféle összefoglaló megnevezésekben, mint: „mi porębaiak", „mi bukovinaiak", „mi rabkaiak" nyilvánult ki. A háromnyomásos határhasználatú falvakban a földdel bíró lakosságot — beleértve a mégoly kicsi földdarabbal rendelkezőket — összekapcsolta a községi legelő, tőzegmocsár, erdő stb. közös mivolta (pl. Krauszówban, Długopolén, Ludźimierzben, Szaflaryban, Waksmundban). A szomszédok közötti kölcsönös segítség és ajándékcsere intézményével sokoldalúan éltek. Az időszaki, pénzkereset céljából folytatott migrációk és vallási zarándoklatok alkalmával magától értetődő volt, hogy csoportokba verődjenek és hogy a munkások vagy zarándokok falujuk vagy egyházközségük szerint alkossanak csoportot. Az egy falubeliek összetartozásának erős érzése kifejeződött abban is, hogy városokban és ipartelepeken csoportosan telepedtek le, és igyekeztek ugyanabban az ipari üzemben munkát kapni. A falu összetartó ereje még külföldön is kifejeződött abban, hogy egy faluból, egyházközségből származók együtt telepedtek le az Amerikai Egyesült Államokban vagy más országban.

A sajátosságát erősen érző falusi közösség ugyanakkor nagyon határozottan tudatában volt a külvilágtól való elkülönülésének. A szomszéd községek lakóit mindig idegeneknek tartották. Ezekkel szemben az etikai dualizmus elve volt kötelező, amit többé vagy kevésbé alkalmaztak. „A mieinket nem szabad megütni, de a más falubelieket, azokat meg szabad verni" (Rozdziele község, 1938). „A földijeinknek kárt okozni, azt nem lehet, de más faluban tenni kárt, például lelegeltetni lóval a füvet, levágni a gabonát, az erdőben kárt csinálni azt szabad, azzal lehet dicsekedni, az érdem a mieink szemében" (Ruda község Prečław mellett, 1937).

[13] Vesd össze pl. Vuia, R. 1937, 49, 18. kép, 65, 31. kép. Szerző által a 65. lapon közölt istállóbeli szénatartó rácsra emlékeztető edénytartóval Zawoiában találkoztam (1930). A vlach pásztornép a lengyel gorálságra kifejtett hatásáról vesd össze Dobrowolski, K. 1930*b*; 1938*b*; 1938*c*. Régi műveltségi javak fennmaradásának dinamikájáról vesd össze Czarnowski, S. 1956. 55—63, 108—121. finom fejtegetéseit.

Ilyen beállítottság nyomán nemegyszer igen heves és hosszan tartó ellenségeskedés alakult ki a másik község lakóival. Ez elsősorban a fiatalság csoportjainak verekedéseiben nyert kifejezést, olykor azonban az öregek között is előfordult súrlódás. E verekedések különböző szituációkban törhettek ki, a falu határán, a kocsmában, mulatságon, leggyakrabban azonban akkor, ha más falusi legények jártak udvarolni a falubeli lányokhoz.

Az idegeneket, kívülállókat rendszerint lebecsülték. Az egymással rossz viszonyban levő falvak lakói kölcsönösen megbélyegző elnevezéseket aggattak egymásra. Gliczarów lakói számára a szaflaryiak verebek, babosok, Nowy Targ népe pedig kásaevő. A bukowinaiak szemében Brzegi községiek gombászok, gyapjasok, Jugów község lakói falusiak, a Szaflaryban élők babosok. Rozdziele és Kamionka községek népe kölcsönös rossz viszonyának eredményeképpen a rozdzieleiek nyakkendősök, a rozdzieleiek számára pedig a kamionkaiak aszalósok (a gyümölcsaszalásról elnevezve) (1938).A jeleśnaiak számára a Wielka Pewla-ban élők élők akaratosak, verekedők, farkasok, pewlai csirkefogók (1939).

A csúfneveken kívül megőrződött néhány részletesebben kifejtett pejoratív értékelés is. Így például a rozdzieleiek azzal gúnyolták a kamionkaiakat, hogy piszkosak, bokszos a dunnájuk (fekete mint a boksz) [vagyis cipőkrém — *a ford.*], és hogy a kamionkai nők mind füstszagúak (1938). Az efféle értékeléseken kívül anekdoták is születtek a másfalusiak tényleges vagy állítólagos hibáiról. A következő dalocska elterjedt volt különböző falvak lakosaira alkalmazva:

Ochotnicai sárkányok, megették éjjel a lovat,
a kancát nappal, a kutyát délidőben.
(Rzeszotary, 1938.)[14]

A falvak közötti antagonizmus funkciójának egyik megnyilvánulási formája volt az idegenek, főleg a beházasodni akarók betelepülése ellen irányuló tendencia. Ilyen endogám tendencia jelentkezett még a két világháború közti időben Huba községben Podhalén. Közrejátszott ebben az a szempont is, hogy nem akarták, hogy idegen családok földtulajdonosokká váljanak falujukban. A kamionkaiak azt mondták, hogy „szívesebben adják vénemberhez a lányukat, mint rozdzieleihez". Ha idegen települt le a faluban, mint ún. jövevény, egy idő múltán meg kellett váltania a faluba való befogadtatást bizonyos, a kocsmában tartott összejövetel alkalmával.

Az egy falucska keretei között való szoros és hosszan tartó együttélés társadalmi funkciói — főleg kisebb falu esetében — jól felismerhetően megnyilvánultak a kultúra területén. Mint már említettük, a régi falusi társadalom műveltsége nem volt egységes. A társadalmi rétegződés nyomán ugyanis különbségek alakultak ki az egyes osztályok és rétegek között műveltségi javak létrehozása és fogyasztása viszonylatában, amint erre visszaemlékezhetünk. Mégis kialakult a hagyományos falusi társadalomban a műveltségi javak bizonyos egysége, főleg a folklór és más, nem anyagi természetű javak körében. Különösen szembetűnő volt bizonyos sajátos nyelvi jellemvonások kialakulásának tendenciája, amely adott falu keretein belül mind lexikális, mind mondattani, mind pedig fonetikai viszonylatban jelent-

[14] Az ilyen antagonisztikus beállítottság igen archaikus jellegű, vesd össze Boas, 1946. 224—225.

kezett. Ilyen módon létrejöttek a nyelvjárás olyan sajátos vonásai, amelyek a szomszédos falvak nyelvjárásához képest nem jelentettek lényegesebb különbséget. Ugyanígy kialakultak minden falusi közösségnek saját dalai, dallamai, mint pl. cichei nóta, Czarny Dunajec-i nóta. A viseletben is kialakultak bizonyos különbségek, mint a gorál posztónadrágok különböző zsebei, hímzésdíszei, oldalvarrásai. E sajátságokat számon tartotta a falusi társadalom; ezek alapján különböztették meg a másfalubelieket a kisvárosi vásárokon vagy a másik egyházközség búcsúján.

Olykor előfordult, hogy egyazon falun belül kisebb területi csoportok körében sajátos jellemvonások együttese alakuljon ki. Ez olyankor történt, ha a falu nagy volt és több, egymástól elkülönülő részből állt. Így pl. Kasina Wielka községben az ún. Przymiarek falurész lakói – akik a Mszanaban álló templomba jártak – nyelvjárásának számos sajátossága különbözött a velük átellenben fekvő falurész lakóiétól, akik viszont a Skrzydlna községbeli templomot látogatták. Bukowina község Wierch Rusiński nevű legkorábban települt részének lakói, az ún. dólan-ok és az újabban települt Wierch górny lakói, vagyis a górzan-ok, wierchowian-ok között szintén műveltségbeli különbségek, sőt bizonyos ellentétek alakultak ki. Jellegzetes példa az efféle differenciálódásra a Gorce hegységbeli Ochotnica is, Lengyelország legnagyobb területen fekvő községe. Az egyes patakvölgyekben levő településrészek román-balkáni eredetű jövevényszókincsében nyilvánvaló különbségek voltak. A szlovákiai Szepességben fekvő Osturnia lemk pásztorfaluban, amely lengyel nyelvű községek között nyelvszigetet képezett, a falu mindkét végén lengyelül beszéltek annak ellenére, hogy görögkeleti templomba jártak, míg a falu közepén jelentősebb lemk maradványokat őrző nyelvjárással éltek (1927).[15]

A falusi társadalmat zárt területi csoporttá összefűző kötelék igen jelentős kifejeződése volt a falu társadalmát alkotó nép és ennek kultúrája értékéről saját maguk alkotta elképzelések összessége. Ezen elképzelések közé bizonyos konkrét, reális jellemvonások tényszerű rögzítése éppúgy tartozott, mint – mindenekelőtt – saját törekvéseik, saját nézeteik és különféle műveltségi intézményeik pozitív értékelése. Ilyen elképzelések együttesét a csoport értékességéről alkotott mítosznak nevezhetjük. E mítosz leglényege saját életstílusuk és a saját csoportjukhoz kapcsolódó értékek magas szintjének hangsúlyozása volt. A magas szint ismérvei különfélék lehettek. Rozdziele lakói a kamionkaiakkal folytatott veszekedéseik alkalmával nemesi származásukra hivatkoztak, mint magasabb társadalmi rangjuk alapjára. A Ciche község északi részén településileg elkülönülve lakó Miętus nemzetség tagjai a soltészoktól való származásukkal indokolták meg magasabb társadalmi rangjukat, a társadalomban elfoglalt előnyös helyzetüket. Más esetekben nagyobb gazdagság, fizikai erő vagy egészség, képzettség, műveltség képezte a csoportmítosz alapját. Jeleśna lakói fizikai képességeiket hangsúlyozták a pewlaiakkal folytatott vitákban („mindig meg akarták mutatni, hol a nagyobb erő", 1939). A bukowinaiak finomabbaknak, palléro-zottabb beszédűeknek, jobban öltözötteknek, felvilágosultabbaknak tartották magukat a szomszédos falvak lakóinál, főleg a jurgówiaknál. Ezzel szemben a jurgówiak büszkén hangoztatták, hogy ők „betartják a régi rendet" (vagyis a régi szokásokat), és hogy ők gazdák és nem fiákerező cepr-ek.

A csoportérték mítoszának messzemenő társadalmi funkciói voltak.

[15] Vesd össze Mileski, W.—Reychman, J. 1935. 127—132. feljegyzéseit.

A saját kiválóságukról alkotott elképzelések jobb csoportközérzetet eredményeztek, ami viszont előnyösen hatott a falu összetartására és erejére. Az ilyen elképzelések fokozták a csoport életigenlését a saját jelentőségükbe, saját értékükbe vetett hit által. Minthogy a közösségi együttélésből nőttek ki, erősítették a falutársadalom tagjai közötti kapcsolatot és a csoportélet folyamatosságát.

A jelen részben tárgyalt jelenségek különböző erővel nyilvánultak meg az egyes falusi közösségekben. Erősségükben és területi megoszlásukban a falu földrajzi fekvésének nagy szerepe volt. Elszigetelt, forrásvidékeken, félreeső völgyekben, völgykatlanokban, hegyoldalakon magányosan elhelyezkedő falvak (mint Lubomierz, a Gorce hegységbeli Kamienica, Huba község Ochotnica mellett) társadalmi és műveltségi szempontból nagymértékben önellátók voltak, míg más falusi társadalmakkal szemben fokozottan zártnak mutatkoztak. Ezzel szemben a fontosabb útvonalak mentén fekvő falvak esetében nemcsak a falvak közti éles konfliktusok korábbi elsimulását tapasztaljuk, hanem ezzel ellentétes jelenséget is: a különböző falvak lakóinak egymáshoz való közeledését gazdasági és társadalmi érintkezés és összeházasodás (ezt egyházi anyakönyvek elemzése is alátámasztja) révén. Ez elmondható bizonyos mértékben a Dunajec völgyében, a Nowy Targtól Krościenkóig vezető út mentén fekvő falvakról. A közlekedési útvonal települések közötti kapcsolatokat és műveltségi javak kölcsönös cseréjét elősegítő ősrégi szerepe esetünkben is igen kifejezően megmutatkozik.

14. Kölcsönös függőség a hagyományos kultúrában. A kultúra egyes területeinek egymással való összefüggése természetes és örök jelenség. A magasan fejlett kultúrákban is találkozunk a különféle – nemegyszer nagyszámú – értékrendek, a régi és új erők közötti éles konfliktusokkal. Ezek az adott kultúrában széthullást és diszharmóniát okoznak. Ezen kívül a magasan fejlett kultúrákban az emberi alkotás különböző területei sokkal nagyobb autonómiához jutnak belső kiépültségük és a bennük felhalmozott értékek következtében, mint a fejlődés korábbi szakaszaiban. A konkrét paraszti hagyományos kultúrát, amely vizsgálódásaink tárgyát képezi, kétségkívül a kölcsönös függőség és harmonizáltság magas foka jellemezte. E kultúra integrált egységet alkotott és – konzervatív tendenciái ellenére – bizonyos állandó, bár nemegyszer lassú mozgásban volt. E kultúra minden része, minden eleme nemcsak saját, sajátos stílusának hatása alatt alakult, hanem azon szükségletek és erők nyomása alatt is, amelyek eredményeképpen az emberi kulturális alkotás más területei, egyéb alkotásai is létrejöttek. Ilyen módon mély, dialektikus kölcsönhatás és összefüggés alakult ki az egyes emberi tevékenységek és műveltségi alkotások között.

Az anyagi kultúra minden területét a dolog természeténél fogva az általában alacsony szinten álló, lényegében kézi munkán és egyszerű eszközök alkalmazásán alapuló termelőerők determinálták alapvetően. Érthető, hogy a tökéletlen földművelő szerszámnak és technikának, amelyek alkalmazása kevéssé termelékeny munkát és alacsony termést eredményezett, hasonló, kevéssé bonyolult fa-, agyag-, bőr-, fém stb. feldolgozó technikák feleltek meg. Hasonlóképpen összhangban van a termelőerők alacsony színvonalával az egyszerű, kevéssé differenciált lakóház és annak berendezése, gyakran szabad tűzhellyel és jószággal a lakóhelyiségben. Szintén világos, hogy a dolgok fent ismertetett állásához legszorosabban kapcsolódik az öltözék minősége, amelyet túlnyomóan saját nyersanyagból, házi szőttesből készítettek el. Ugyanez

vonatkozik a táplálkozás milyenségére is, valamint a pontos kereskedelmi kalkulációt nélkülöző, irracionális, mágikus elemektől hemzsegő, a gazdasági önellátás tendenciáját érvényesítő egymás közötti gazdasági kapcsolatokra. A társadalmi élet stílusa a termelőerők és a termelő tevékenység ilyen állapotával legmélyebb összefüggésben alakul ki. Ez többek között a falusi család — amelyben a gazdaság munkaerőszükségletét a nagyszámú gyermek olcsón biztosítja — patriarchális jellegében, valamint a sajátos szomszédi és osztályközi kapcsolatokban nyer kifejezést. A termelőerők fentebb vázolt alacsony színvonalának és a társadalmi-gazdasági élet stílusának az akkori népművészet, irodalom, és minden más műveltségi tevékenység primitív jellege felelt meg.

A sajátos adott életviszonyokból kinőtt paraszti szellemiség volt az a kötelék, amely megszilárdította ezt a kölcsönös függőséget, és rányomta bélyegét a falusi társadalom mindenfajta tevékenységére. Ez a primitív népek szellemiségének néhány vonására emlékeztetett bizonyos mértékig. Számos rokon vonása volt a lengyel középkori társadalom szellemiségével is. Mégis, mint sajátos történeti fejlődés eredménye, adott időszakra és körülhatárolt területre jellemző tulajdonságok sajátos együttesét alkotta. Anélkül, hogy e helyen összképet mutatnánk be az említett szellemiségről, csupán annak leglényegesebb tulajdonságaira irányítjuk figyelmünket, azokra, amelyeket jellemzőeknek tarthatunk, a közoktatási és népművelési akciók eredményeképpen előállott intellektuális differenciáltság mellett. E vonások közül kiemelendő a környező természet és a tágabb értelemben vett társadalom, amelyhez a falusi nép tartozott, megismerésének szűkre szabott határai. Ehhez kapcsolódott a számos találó megállapítást tartalmazó népi empirikus tudás mellett meglevő — mint már említettük — természeti jelenségek, betegségek, emberi sorsok és különféle esetek primitív, erőteljesen kiépített misztikus-mágikus interpretációja. Ugyancsak primitív és gyakran naiv módon értelmezték a távolabbi, falun túli, társadalmi renddel, állami szervezettel kapcsolatos eseményeket. Nemcsak Krisztus urunk és Péter és Pál apostolok földi vándorlásáról szóló mondák örvendtek népszerűségnek, hanem Rudolf osztrák trónörökös vándorlásáról szólók is.

Másik igen jelentős vonás volt az érzelmi elemek jelentékeny szerepe a külső behatásokra való reagálásban, az ítéletalkotásban, különböző hírek kritika nélküli elfogadásában. Ez természetesen nem jelenti azt, mintha nem tűntek volna fel még a hagyományos kultúra lassú fejlődésű időszakaiban is alkotó, nemegyszer kiváló egyéniségek, amiről fentebb már szólottam. Szerepük azonban, és a saját környezetük részéről nyert társadalmi elismerés vitathatatlanul sokkal gyengébb volt, mint a fejlettebb, írásra alapozott kultúrákban. Az alkotó egyéniség feltűnése, valamint a kívülről jövő hatások voltak annak az erjesztőanyagnak hordozói, amely a réginek az újjal való örökös küzdelméhez, a környező életnek az ember által történő megismerésében a misztikus-mágikus elemek fokozatos visszaszorulásához, a racionális elemek előretöréséhez vezetett.

15. Egymás mellett élés más osztályok írásra alapozott kultúrájával. A hagyományos paraszti kultúra felbomlásának dinamikája. Hagyományos, csupán a társadalom szájhagyományozására épülő kultúra tiszta formájában csak olyan esetben létezett, ha az azt hordozó társadalom nem volt más, fejlettebb, írásos kultúrák hatása alatt. A feudális és kapitalista Európában azonban a

paraszti kultúrák mindig — mint azt már a második részben említettük — állandó szimbiózisban éltek az uralkodó osztályok kultúrájával, amelyben mind intenzívebben került alkalmazásra írás és nyomtatás, mint a műveltségi javak felhalmozásának és tökéletesítésének eszköze. Hasonlóképpen Lengyelországban sem önállóan fejlődött a paraszti kultúra, hanem az uralkodó osztályok által létrehozott társadalmi rend meghatározott körülményei között, annak keretein belül. A feudális rendben az uralkodó osztályok által létrehozott kultúra elemei két fő úton jutnak a parasztság kultúrájába: *a)* az uralkodó osztályok által tudatosan kifejtett nyomás és kényszerítés következtében, *b)* a parasztság részéről megnyilvánuló utánzás révén.

Mint ismeretes, a parasztság a feudális rendszer legnagyobb létszámú, legjobban kizsákmányolt és legelnyomottabb társadalmi osztálya, amelynek munkájára a nemesség, az oligarchák és a papság egzisztenciája épül. Ezzel kapcsolatban a birtokos osztályok részéről a parasztság társadalmi-gazdasági életének, valamint kultúrája sok más területének szabályozására irányuló tudatos, igen eleven tendencia alakul ki. Lassacskán különböző műveltségi elemek jutnak a parasztság kultúrájába szervezett, tudatos rendelkezések eredményeképpen. Elegendő megemlíteni az uralkodó osztályok szerepét a határhasználati rendszerek és a falusi településrend megszervezésében, és az anyagi kultúrát (viselet stb.) érintő számos előírást (amelyek között nemegyszer írott, sőt nyomtatott instrukciókkal találkozunk). Elég a papság és az egyházi kultúra írásban és nyomtatásban évszázadokon át terjesztett művei hatására emlékeztetni, ami a parasztság vallási fogalmaiban és gyakorlatában, családi életében, világról szerzett ismereteiben, prédikációból népmondába került irodalmi témákban stb. egyaránt megmutatkozott. Figyelemre méltó a nyomtatott füvészkönyvek szerepe is, amelyek a falusi orvosi ismeretek egyik forrásává váltak.[16] Megemlítendő az egyházközségi iskolák sok száz éven keresztül, gyakran paraszti származású rektorok vezetése alatt működött intézménye is, bár a feudális rendben csupán az ifjúság szűk körét fogadta magába.

Jelentős szerepet játszott az a körülmény is, hogy a nagy számú német jogon telepített, gyakran városból származott lakosságú faluban nyugatról hozott írott emlékek szolgáltak a magán- és büntetőjog alapjául. A falusi jogkönyvek írói pedig már a XV. században is — legalábbis bizonyos területen — kétségtelenül paraszti származású emberek.[17] A parasztság körében már ebben az időben megfigyelhető a törekvés a társadalmi felemelkedésre, többek között a fiatalok taníttatása és alacsonyabb, főleg egyházi és városi tisztségek betöltése útján. Nem véletlen, hogy már ebben az időben a tudomány és irodalom kiváló képviselői kerültek ki a parasztság köréből, mint Jan z Ludziska, Jan Husowczyk (minden valószínűség szerint), Klemens Janicki. Az írás-olvasás tudományát elsajátított parasztok egy része mint egyházközségi iskolák rektorai, plébánosok, kántorok, falusi bírósági írnokok, nemesi udvarok gazdasági írnokai léptek be a falu életébe. Nemegyszer kerültek ki közülük parasztmozgalmak vezetői[18] és ideológusai, akik a parasztok jogait evangéliumból merített argumentumokkal támasztották alá.

[16] A podhalei Harklowán működött híres javasember még 1921-ben régi lengyel füvészkönyveket használt, mint azt saját szememmel láttam.

[17] E szempontból rendkívül instruktív *Księga Sądu prawa wołoskiego na zamku żywieckim 1681—1773*, kézirat a Zakl. Nar. im. Ossolińskich birtokában Wrocławban, 1976 II. szám alatt. Számos bejegyzésben kifejezetten megmutatkozik a tájszólás.

[18] Mint pl. Marcin Radocki, Kostek Napierski felkelésében, vesd össze Przyboś, A. 1951. 25—26. Az orosz népek kultúrájában előbb jutott intenzív szerephez a dolgozó

Amellett, hogy az uralkodó osztályok kultúrájának elemei a rendi viszonyok következtében a falu műveltségébe kerültek, ezzel párhuzamosan folyt az uralkodó osztályok kultúrája bizonyos olyan jelenségeinek u t á n z á s a, amelyek vonzerővel bírtak az elnyomott osztály szemében, főleg a szokások, zene, népi irodalom stb. területéről.

E két úton: kényszerítés, illetve utánzás által hatoltak be a történeti fejlődés folyamán a kultúra nem népi elemei a parasztság kultúrájába. Gyakran ezzel egyidejűleg kivesztek az uralkodó osztályok műveltségéből, pl. az irodalomból, a hivatalos tudományból vagy a kultúra más területeiről. A parasztság kultúrájában fennmaradva gyakran átváltozáson mentek keresztül és idővel népi jelleget öltöttek. Ez a feudális rendszerben különböző erősséggel jelentkező folyamat nem sokban különbözött a XIX. és XX. századi paraszti kultúra analóg fejlődési mechanizmusától.

Ha a parasztság kultúrájának alakulásáról beszélünk, figyelmet kell fordítanunk annak a parasztság osztályharcaival meglevő bizonyos kapcsolatára is. E harcok a dolog természeténél fogva mélyen rányomták bélyegüket a parasztság életének és kulturális alkotó tevékenységének egészére. E harcok tüzében születtek a parasztság földesúr- és nemesellenes dalai, erkölcsi fogalmak, különféle ideológiák stb., amelyek érthetetlenek lennének az uralkodó osztályokkal való kényszerű egymás mellett élés figyelembevétele nélkül.

A szájhagyományozó és a mechanizált eszközökkel, írás és nyomtatás útján terjesztett kultúra közötti határ egyértelmű megvonását megnehezíti továbbá a nemegyszer archaikus régi reliktum-elemek fokozódó visszaszorulási, új elemek előretörési tendenciája, az új és régi elemek állandóan folyó arányeltolódásának keretében. Ilyen új elem — keletkezésének mechanizmusa szerint azonban reliktum — a Tátra alján az osztrák katonai ing, amely a gorál viselet részeként divatban volt az első világháború után, és átalakult formában, a szabás és szín néhány módosításával máig fennmaradt. Ezenkívül igen nagy szerepe van az egyes elemeket érintő folytonos minőségi változásoknak. Ezek kifejeződése az, hogy a meghatározott történeti korhoz kapcsolódott konkrét szükségletek kielégítésére létrejött adott alkotás eredeti értelme, tartalma elpusztul, helyét új foglalja el, ami azonban nem azonos a régivel.

Meg kell említeni továbbá azt az ismert tényt is, hogy az uralkodó osztályok kultúrájában csak lassan fejlődött ki az írás és nyomtatás társadalmi átadás eszközeként való felhasználása, és hogy a nevezett osztályok kultúrájának számos elemét szintén szájhagyomány útján szokták átadni. Így például a szerző által folytatott terepkutatások alapján elmondható, hogy Sądec vidékén a kisebb nemesi udvarházak birtokosainak leányai még a XIX. század végén sem mind jártak iskolába és nem mind tudtak írni és olvasni. Ugyanez volt a helyzet a Nowy Sącz és más kislengyelországi városok polgári lakosságánál is. Tehát az európai feudális és kapitalista kultúrákon belül nehéz az íráson alapuló és írástalan kultúrák pontos megkülönböztetése.[19]

osztályok mindennapi életében az írás, amint ezt csonttárgyak és nyírfakéreg feliratai tanúsítják többek között a XI—XIII. századból (vö. Poppe, A. 1955. 620—624). Természetesen ez az óegyházi szláv nyelvnek a liturgiában való felhasználásával volt kapcsolatban.

[19] Innen adódik a parasztság (és esetleg más társadalmi osztályok) csupán szájhagyományozott kulturális anyaga elkülönítésének, és ebből külön tudományszak kialakításának nehézsége. Tudományosságunkban figyelmet fordított erre Rutkowski, J. 1946, 266, amikor hangsúlyozta: „Ami ... az ún. néprajzi anyag feldolgozását illeti,

Mindazonáltal Kislengyelországban egészen az 1848-ban történt jobbágyfelszabadításig, de még a jobbágyfelszabadítás utáni időben is körülbelül 1870-ig a múltba tekintés, az ősök által hordozott minták és példa utánzása kétségkívül uralkodó szerepet játszott a falu életében. Csupán a hazai és külföldi kapitalizmus intenzívebb behatolásával (bérmunkaerő-piac létrehozásával) és az ezzel kapcsolatban fokozatosan erősödő demokratizálódással, valamint a parasztmozgalmak növekedésével következik be a régi életstílus gyors összeomlása.

A hagyományos kultúra összeomlása és fokozatos széthullása 1848 után elmélyült a kislengyelországi falvakban a jövő felé irányuló prospektív tendenciák megerősödése következtében. E folyamatot, amely új társadalmi-gazdasági viszonyok között bontakozott ki, elsősorban a következő erők váltották ki: *a)* olyan, a művelt társadalmi rétegeknél kialakult eszközök fokozódó behatolása a faluba, amelyek alkalmazásához magasabb szintű technikai ismeretek és racionális empirikus beállítottság volt szükséges (pl. gépek). Ez elsősorban az állandóan tökéletesített t e r m e l ő e s z k ö z ö k r e vonatkozik, amelyek nemcsak a falu társadalmi-gazdasági viszonyaira fejtettek ki lényeges hatást, hanem a misztikus-mágikus gondolkodás szétrombolásának, és ennek helyén racionális, konkrét, reális elemek megszilárdításának fontos eszközei voltak; *b)* a várossal mind intenzívebben folytatott á r u c s e r e, a falusi lakosság fokozódó elvándorlása városokba és ipartelepekre – ez gyakran járt együtt földműves- és bérmunka összekapcsolódásával; a f o g l a l k o z á s i s t r u k t ú r a ennek eredményeképpen végbement átalakulása, ami a lakosság egy részénél a mezőgazdaság elsőségének megszűnését, valamint jelentős kulturális konzekvenciákat vont maga után; *c)* a falusi társadalom mind erőteljesebb bekapcsolódása az íráson és nyomtatáson alapuló, iskolák, tanfolyamok, olvasókörök által szervezett össznemzeti m ű v e l ő d é s i f o l y a m a t b a; *d)* a falu mind jelentősebb bekapcsolódása az ö s s z n e m z e t i társadalmi, politikai és kulturális m o z g a l m a k b a, különösen az osztályharcba.

A régi elemek és a velük szemben álló új intézmények egymással való ütközésének talaján a szülők és idős emberek által reprezentált hagyományos tekintélyek részéről éles harc lángolt fel az új generáció által elsajátított, új tapasztalatokra épült vívmányok ellen. Felerősödik a nemzedékek közötti küzdelem.[20] Az öregek elismerését lebecsülésük váltja fel. Az új, megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyok között régi intézmények és berendezések már

---

nehéz érveket találni ahhoz, hogy a szó legtágabb értelmében vett kultúra történetét kettévágjuk: egy az írás nélkül, közvetlenül átadott műveltségi javakkal foglalkozó (etnográfia) és egy hasonló, de közvetve, írás által átadott műveltségi javakkal foglalkozó (szűkebb értelemben vett művelődéstörténet) részre. Végeredményben még ha ezt az osztályozást könnyű lenne is keresztülvinni, alkalmazása akkor se lenne indokolt. Minden társadalmi csoport anyagi (és nem anyagi) kultúrája adott időben egységes egészet alkot, és az egyes, e kultúrát megváltoztató irányzatok, áramlatok kutatásánál nem lehet elválasztani egymástól a szó- és írásbeli hagyomány hatását. Parasztjaink jobbágyfelszabadítás utáni anyagi kultúrájának története számos példát szolgáltat e kérdésben. A tűzcsiholó acél kiszorítása a gyufa által, a fokla elhagyása a gyertya és petróleumlámpa kedvéért, a házi szőttesek elvetése a gyári szövetek miatt, a cserépedények háttérbe szorulása a gyári fémedények miatt stb. mind egységes folyamatok, amelyek kutatásának nem kell két tudományág között felosztva lennie."

[20] A generációk közötti konfliktusok dinamikájáról vesd össze Chałasiński, J. 1938. 182 skk.

nemcsak a fiatal nemzedék igényeit nem elégítik ki többé, hanem — gyermekei és unokái befolyására — az öregek egy része is alkalmazkodik a magatartást befolyásoló új értékelésekhez és elvekhez. „Megvan a szokmányom és posztónadrágom, de valahogy mégse viselem, mert a gyerekek kinevetnek" (Rabka, 1929). Megcserélődnek a szerepek. A fiatalok bizonyos értelemben az öregek nevelőivé válnak.

Magától értetődik, hogy a hagyományos elemek kiszorulása a kislengyelországi falu kultúrájából a XIX. és XX. században tér és idő szempontjából nem egységes ütemben zajlott le: lassú volt a feudalizmus végén, a XIX. és XX. század fordulóján felgyorsult és hatalmas erejűvé vált a népi Lengyelországban. E folyamat leggyorsabban és legintenzívebben a jó közlekedésű vidékeken zajlott le, amelyek amellett az ipari létesítmények erőteljes hatásának is ki voltak téve, valamint a városok számára termelő gazdag földművelő vidékeken, leglassabban pedig a rossz közlekedésű, gyenge talajú, városoktól messze eső területeken. Az új szocialista rendszerben elvezet a széles paraszti tömegek p r o s p e k t í v b e á l l í t o t t s á g á n a k megerősítéséhez. A szájhagyomány, mint az életet alakító hatalmas erő, szétomlott. Az új beállítottság kifejeződik az életszínvonal emelésére, a város anyagi kultúrájának utolérésére és iskolai tanulmányok révén a tudás és társadalmi előrehaladás megszerzésére irányuló intenzív törekvésben egyaránt. Az új, jobb közösségi élet kiépítésére irányuló akarat fokozatosan érik meg a termelőeszközök társadalmi tulajdona és a megismerés legjobb, folyton tökéletesedő eredményei alapján.

Ilyen módon jön létre a falu új kulturális arculata, s ez már a modern tudomány, technika és művészet nagyszerű vívmányai és a szocialista társadalmi gondolat fényében alakul ki. Az új körülmények között is fennmaradnak azonban — az új korszak stílusával összhangba hozva, megfelelően átalakítva — a régi paraszti kultúra vitathatatlanul legszebb értékei. Ugyanis a legforradalmibb, a régi rendet fanatikus szenvedéllyel és törhetetlen akarattal szétromboló társadalom sem szakadhat el teljesen a múlttól. Ez a társadalom életének fejlődéstörvénye.

(Lengyelből fordította: Györgyi Erzsébet)

Eredetije: *Chłopska kultura tradycyjna*. In: Kazimierz Dobrowolski: Studia nad życiem społecznym i kulturą. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966, 76 – 110. p.

IRODALOM

Bernard, L.
1928 *An Introduction to Social Psychology*. New York.
Boas, F.
1946 *The Mind of Primitive Man*. New York.
Bystroń, J. S.
1936 *Kultura ludowa*. Warszawa.
1947 *Etnografia Polski*. Warszawa.
Chałasiński, J.
1938 *Młode pokolenie chłopów*. I. Warszawa.
Crânjală, D.
1938 *Rumunské vlivy v Karpatech*. Praha.
Czarnowski, S.
1956 *Studia z historii kultury*. In: Dzieła. I. Warszawa.

Dobrowolski, K.
1930a *Studia nad nazwami miejscowymi Karpat polskich.* „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademji Umiejętności", nr. 8.
1930b *Migracje wołoskie na ziemiach polskich.* Lwów.
1931 *Dzieje wsi Niedźwiedzia w powiecie limanowskim do schyłku dawnej Rzeczypospolitej.* In: Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Fr. Bujakowi. Lwów.
1935 *Najstarsze osadnictwo Podhala.* Lwów.
1938a *Przyczynki do wpływów rumuńsko-bałkańskich w kulturze ludowej Karpat Zachodnich.* „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademji Umiejętności", nr. 6.
1938b *Dwa studia nad powstaniem kultury ludowej w Karpatach Zachodnich.* Kraków.
1938c *Elementy rumuńsko-bałkańskie w kulturze ludowej Karpat polskich.* Warszawa.
1951 *Studia nad pochodzeniem ludności pasterskiej w Karpatach Zachodnich.* „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademji Umiejętności", nr. 6.
1956a *Charakterystika sesji kolbergowskiej.* „Lud" XLII.
1956b *Zagadnienie metodologii nauki w Polsce epoki Odrodzenia.* In: Odrodzenie w Polsce. II. 1. rész.
1958a *Chłopska kultura tradycyjna (Próba zarysu na podstawie materiałów źródłowych XIX i XX w. z południowej Małopolski).* „Etnografia Polska", I. 19—56.
1958b *Drogi rozwoju etnografii polskiej, jej obecne zadania, metody i związki z innymi naukami (Rozważania dyskusyjne).* „Etnografia Polska", I. 72—83.
1961 *Studia nad teorią kultury ludowej. Zagadnienie reliktu kulturowego w świetle materiałów źródłowych z południowej Małopolski.* „Etnografia Polska", IV. 57—66.

Flizak, S.
1948/1949 *Materiały etnograficzne z okolic Mszany Dolnej.* „Prace i Materiały Etnograficzne", VII. Lublin.

Kolberg, O.
1857 *Pieśni ludu polskiego.* Seria I. Warszawa.

Mileski, W.—Reychman, J.
1935 *Osturnia.* „Wierchy", XIII. 127—132.

Poppe, A.
1955 *Napis staroruski z XII w. na rękojeści noża z Drohiczyna.* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", III. 620—624.

Przyboś, A.
1951 *Materiały do powstania Kostki Napierskiego 1651 r.* Wrocław.

Radin, P.
1927 *Primitive Man as Philosopher.* New York—London.

Reychman, J.
lásd: Mileski, W.—Reychman, J.

Rutkowski, J.
1946 *Historia gospodarcza a historia kultury materialnej.* „Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych", VIII.

Semkowicz, W.
1939 *Materiały źródłowe do dziejów osadnictwa Górnej Orawy.* 2. rész. Zakopane.

Simmons, L. W.
1945 *The Role of the Aged in Primitive Society.* New Haven.

Stopka, A.
1897 *Sabała. Portret, życiorys, bajki, powiastki, piosenki, melodie.* Kraków.

Stysia, W.
1947 *Drogi postępu gospodarczego wsi.* Wrocław.

Vuia, R.
1937 *Le village roumain de Transylvanie et du Banat.* Bucarest.

Windelband, W.
1919 *Über Wesen und Wert der Tradition im Kulturleben.* In: Präludien. 6. kiad. II. Tübingen. 244—269.

Hofer Tamás

A magyar kettős udvarok kérdéséhez

GUNDA Béla 1938-ban írt először a kettős udvarokról. Azóta többször is visszatért ehhez a témához.[1] Néhány korai említés és LÜKŐ Gábornak a moldvai magyarokra vonatkozó megállapításai[2] után voltaképp ő állította be ezt az udvartípust a magyar néprajzi köztudatba. Jelen közleményünk a GUNDA által rendszerezett adatokhoz kíván néhány újabbat hozzátenni. Ezek nem pusztán földrajzilag egészítik ki ennek az udvartípusnak az előfordulásáról alkotott képünket, hanem kibővítik társadalmi, történeti hátterét is. Az eddigi leírások XIX–XX. századi zárt parasztfalukból ismertettek kettős udvarokat. A következőkben viszont részben magashegyi szórványtelepülésből, részben falun élő nemesemberek XVII—XVIII. századi udvarházaiból, részben pedig a XIX. század közepén hatóságilag, mérnökileg szabályozott falukból mutatjuk be ezt a berendezkedést. Mindezek alapján, ha vázlatosan és kérdés formájában is, rámutathatunk néhány általánosabb következtetés lehetőségére. Hogyan is kell felfognunk az udvartípusokat alakító történeti erőket, kulturális tényezőket? A kettős udvarok figyelembevétele hogyan módosíthatja a középkori magyar falusi udvarokra vonatkozó rekonstrukciós elképzeléseket?

Rendezetlen láncudvarok a gyimesi csángóknál

A gyimesi csángó magyarok a Keleti-Kárpátokban, a kelet felé folyó Tatros (Trotuş) völgyében és a belefutó patakok mellékvölgyeiben laknak.[3] A korábban lakatlan fenyőerdőket elődeik a XVIII. század közepétől kezdték irtani. Irtásaik gondosan bekerített magánbirtokok mozaikját alkotják az erdők közt. Ezek az irtások általában legelők és kaszálók. A különösen hideg éghajlat még a völgyfenekekben is csak csekély földművelésre ad módot. A gyimesi csángók gazdálkodása egyoldalúan állattartó: tartanak szarvasmarhát, birkát és lovakat, ez utóbbiakkal távolsági fuvarozást is végeznek.

Lakóházaik szétszórtan állnak, településformájuk magashegyi szórvány. Az utóbbi évtizedekben megfigyelhető a lakóházak tömörülése a fő völgyekben. A telkek azonban még így is igen tágasak, a házak lazán és szabálytala-

[1] Ez a dolgozat eredetileg német nyelven, a GUNDA Béla 60. születésnapjára szerkesztett emlékkönyvbe készült. — GUNDA Béla 1938, 42—44; 1941*a*, 1941*b*, 1961, 1966, 333—371.

[2] LÜKŐ Gábor 1936, 142.

[3] Vö. GUNDA Béla 1956.

nul helyezkednek el, köztük kaszálók, kisebb szántóföld parcellák vannak.[4]

A gyimesi családok, szinte kivétel nélkül, a lakóudvarokon kívül időszakos szállásokat is használnak. Ezek a szállások a kaszálókon és legelőkön, a lakóháztól akár 30 km távolságra is lehetnek. A szállások között vannak úgynevezett *nyáraló szállások*, ahol nyári legeltetés, tejfeldolgozás folyik, esetleg kisebb arányú szénagyűjtés. Az *őszlő szállásokon* a szénagyűjtés az elsődleges. A legeltetés befejeztével, vagy tavasszal a szénát bennük etetik

1. kép. Kettes udvar. Gyimesközéplok (Lunca de jos) 1962

meg az állatokkal. A *telelő szállásokon* ugyancsak szénát gyűjtenek s állatokat teleltetnek, épületei ennek megfelelően gondosabban készülnek. Ezenkívül a kaszálókon állnak magános szénás pajták is, melyekből a szénát a lakóudvarra, vagy valamelyik szállásra szállítják el. A szállások elhelyezkedésében nincsen zónák szerinti rend. Voltaképp éghajlat és vegetáció szerint az egész vidéken alig vannak különbségek. Kivéve a legmagasabb tetőket, ahol csak nyáraló szállások vannak, egyébként nyáraló, őszlő és telelő szállások, valamint lakóudvarok összekeverten találhatók. Egy-egy településegység használata is változtatható, ha a család adottságai változnak. Az egyes családok különféle szállásaikat nem egymás után sorban, hanem mintegy „szimultán" használják, a családi munkaerő és a család állatállományának megosztásával.

A tágas és szabálytalan alaprajzú lakótelkekre a rendezetlenség, a sok épület s a bőven rendelkezésre álló terület sok kerítéssel különböző rendeltetésű darabokra való tagolása jellemző. Az utakhoz való igazodás kismértékű, gyakran a teleknek több útra is van kijárata, máskor egyhez sem

[4] A Keleti-Kárpátok román lakosságú, Moldvába nyíló más völgyeiből Romulus Vuia hasonló településformát ismertet, megnevezésére a „völgyi falu" kifejezést javasolja. — Vuia, Romulus 1960, 44; 1962, 90—91.

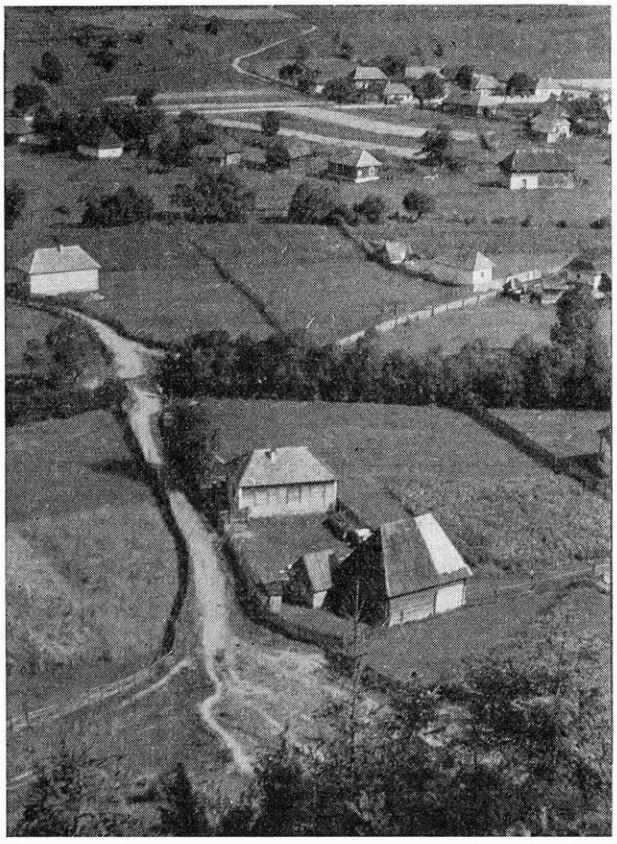

2. kép. Településrészlet, az előtérben paraszt porta egymás mellett az utcára nyíló „emberudvarral" és „állatudvarral". Gyimesközéplok (Lunca de jos) 1962

és csak idegen udvarokon át közelíthető meg,[5] mégis számos telken fel lehet fedezni a kettős udvar elvének érvényesülését, vagyis az emberudvar és az állatudvar elkülönítését úgy, hogy az állatudvar essen az utca felől, s az emberudvar belől.[6]

Egy lakótelket mutatunk be *Hidegségpatakáról* (Valea Rece). Területe 10 kisebb-nagyobb egymástól kerítéssel elválasztott részre oszlik. A házhoz a bejárás az állatudvarokon keresztül nyílik, ebben az értelemben a telek láncudvar.

Az udvar beosztása orgánikus, funkcionális rendet mutat. A középen álló emberi lakóhely körül, mint belső és külső pályán elhelyezkedő bolygók, foglalnak helyet belől a ház közelében az embereket közvetlenül szolgáló létesítmények, a nyári konyha, a kemence, valamivel távolabb, egyetlen kerítésajtó kinyitásával elérhetően a kút, az árnyékszék, a tűzifarakás. Távolabb következik a disznók, juhok, marhák hajléka és bekerített mozgási tere s a

[5] Cs. Sebestyén Károly 1909, 190; — Dobos Ferenc 1939, 32.
[6] Cs. Sebestyén Károly 1909, 191.

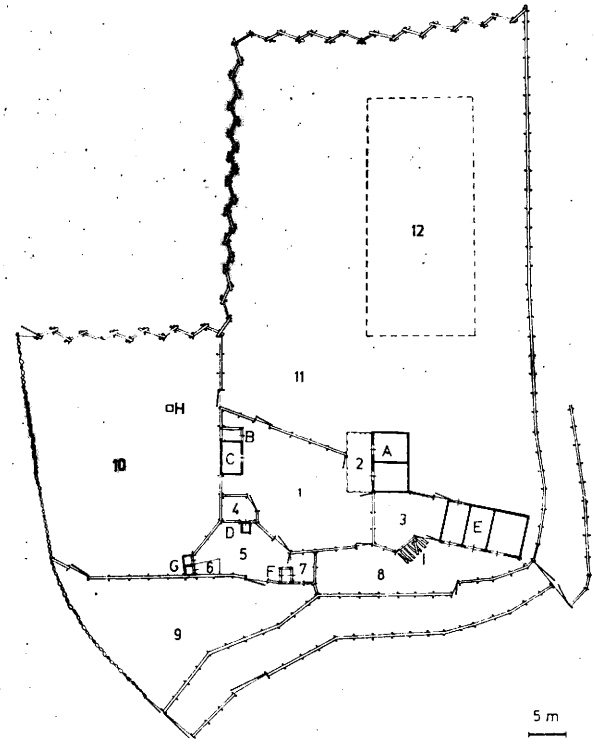

3. kép. Udvar alaprajza. Gyimesközéplok, Hidegségpataka (Lunca de jos, Valea rece) 1962. Jelmagyarázat: A = ház, B = kemence tetővel, C = nyári konyha, D = árnyékszék, E = csűr és istálló, F = fejőszín, G = disznóól, H = kút, I = tűzifarakás. — 1 = udvar, 2 = virágoskert, 3 = gyümölcsöskert, 4 = veteményes- (hagymás-) kert, 5 = disznókert, 6 = kifutó, disznóknak, 7 = juhkarám, 8 = baromkert, 9 = juhkert, 10 = takarmányos kert, 11 = kaszáló, 12 = felszántott-bevetett terület

veteményes-, gyümölcsöskert, még távolabb a kaszálónak, legelőnek, rakományok tárolóhelyéül használt térségek. Az út, melyre a telek nyílik, a telekkel érintkező szakaszán két utcakapuval el van zárva. A szétszórt beépítésű gyimesi völgyekben gyakori a kis forgalmú utak kapukkal való szakaszokra bontása. Ezáltal maga a kerítésekkel lezárt útszakasz is mintegy a telekhez tartozó külső térséggé, előtérré válik, ahonnan a telekről esetleg kiszabadult jószág nem tud tovább kóborolni. Ez a jelenség összevág Gunda Bélának a kettős udvarok és az utcakapuk együttes előfordulásáról tett megállapításával.[7]

A területbeosztás és -használat hasonló elveivel találkozunk a gyimesiek időszakos szállásain is. A szállások rendje is mindenekelőtt azt a feladatot kívánja megoldani, hogy elválassza, megkülönböztesse azokat a területeket, ahol az állatok járnak attól, ahol az emberek tartózkodnak. A megoldás a szállások jellege szerint különböző. Ahol a szállás legelőn áll, tehát olyan terü-

[7] Gunda Béla 1961, 274—278; 1966, 367—370.

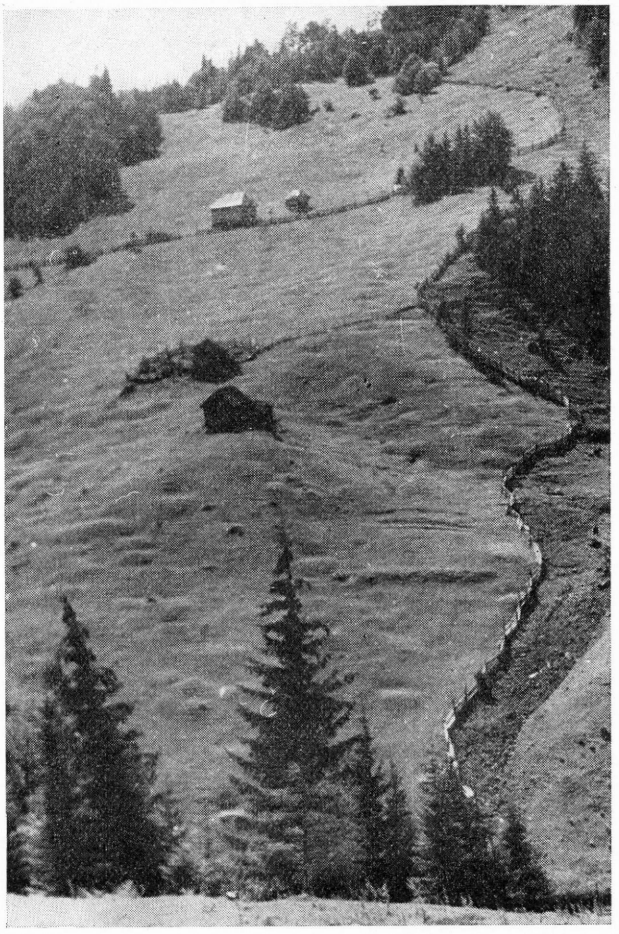

4. kép. Nyáraló szállás, Gyimesközéplok (Lunca de jos) 1962

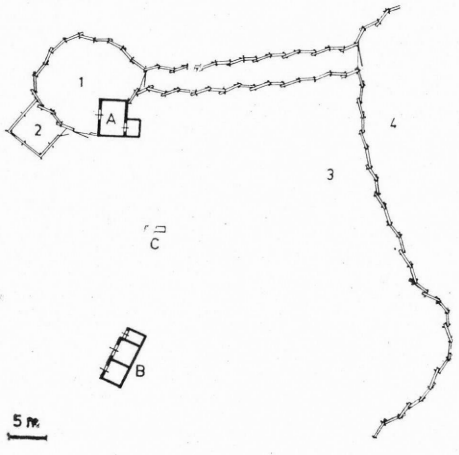

5. kép. Az előbbi képen látható szállás alaprajza. A = istálló, hozzátoldott épülettel a borjúknak, B = kaliba (= emberek szállása), C = vályú. — 1 = baromkert, 2 = korábbi juhkarám, a felvétel időpontjában, mivel a gazda ezen a szálláson juhokat nem tartott, veteménnyel beültette. A baromkert a kaszálóterületen van, amit jobbról függőleges kerítés választ el a legelőtől

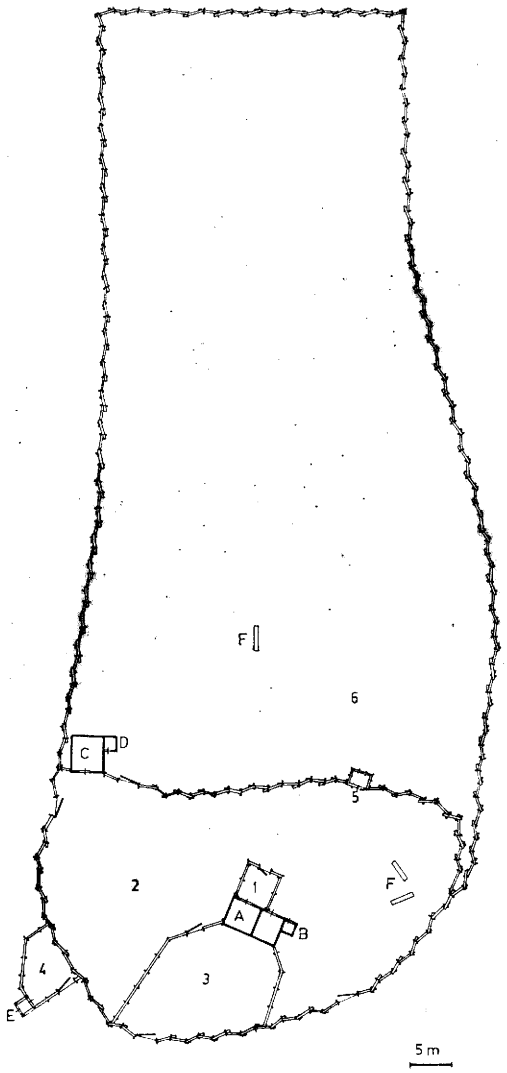

6. kép. Nyáraló szállás alaprajza, Gyimesközéplok, Fehérmező (Lunca de jos) 1962. Fehérmező több száz holdnyi legelőjét az 1920-as években 26 gazda vette meg és használja osztályrészük arányában állataik legeltetésére. Osztályrészük arányában a nagy közös legelőterületből szállást és elkerített magánlegelőt is kihasíthatnak. Egy ilyen szállást és körülötte a fejőmarhák és a növendék marhák részére bekerített legelőt (a juhok a közös legelőre járnak) mutat rajzunk

Jelmagyarázat: A = kaliba, B = fészer tűzifának, C = istálló, D = borjúistálló, E = fejőszín, F = vályú (kutak híján a távoli forrásból faedényekben szamáron hordják bele a vizet). — 1 = kis „emberudvar", ülőpaddal, 2 = baromkert, 3 = a juhok éjszakázó karámja, 4 = a juhok fejőkarámja, 5 = salátás kert, 6 = borjúkert

leten, ahol az állatok járnak, ott a kaliba előtt kerítenek el kis emberudvart. Ahol a szállás olyan birtokra települt, ami ketté van osztva legelőre és kaszálóra, ott a szállás maga vagy a határon van, vagy az állatoktól elkerített

kaszálón. A kaszálón az emberi hajlék szabadon állhat, mellette viszont elkerítik az állatok éjszakázó- és fejőhelyeit, mintegy az állatudvarokat, esetleg a hozzájuk vezető bekötő úttal együtt.

A szállások és a lakótelkek közt kapcsolat van azáltal is, hogy a családok osztódásával a korábbi szállások lakóudvarrá válhatnak, másfelől egy megörökölt lakóudvar átalakítható telelő szállássá. A gyimesiek irtással való terjeszkedésének általános technikája, hogy az újonnan irtott területeken szállásokat építenek, amit a következő nemzedék állandó lakóhelyekké épít tovább. A gyimesi csángók példája tehát szembetűnően mutatja a kettős udvar és az állattartás összefüggését.[8]

A gyimesi csángó adatok továbbá arra is figyelmeztetnek, hogy a kettős udvarokat zárt faluk mellett szórványtelepülésekben is megtalálhatjuk a magyaroknál — hasonlóan például a svéd kettős udvarokhoz, melyek zárt falukban és szórványtelepülésekben egyaránt felbukkannak.[9]

A gyimesi lakótelkek példája végül egy módszertani tanulsággal is szolgál. Ezek a telkek megjelenésükben igen sokfélék. Hol az istálló és a csűr áll az utca felől, hol a lakóház — köztük néha kerítés van, néha nincs stb. Mégis ezeket a formailag különböző udvarokat hasonlóan gazdálkodó családok használják, voltaképpen igen hasonló módon. A zárt falutelepülésekre kidolgozott udvar-tipológia alapján vagy rendezetlennek, szabálytalannak kell minősíteni ezeket az udvarokat[10] (föladva az igényt, hogy belső rendező elveiket meghatározzuk), vagy megpróbálni szétválasztani formai jegyek alapján a sokféle változatot[11] (ami által viszont éppen az életforma alapján való egybetartozásuk vész el).

Ezeknek az udvaroknak a közös struktúráját, úgy tűnik, nem az egyes épületek helyét kitűző formális szabályokkal lehet megragadni, hanem azzal az általános szervezési szkémával, mely az udvar különböző funkcióinak a szétválasztását és a különböző funkciók térbeli egymáshoz rendezését irányítja.

A gyimesi funkcionális udvar-szkéma egyik fő rendező elve emberek és állatok szimbiózisának megoldása úgy, hogy az embereknek is, a különféle állatoknak is egymástól elkülönítve meglegyen a hajléka, nyugvóhelye, mozgási tere. Az elkülönítésre való törekvést kiegészíti az igény a viszonylag közeli elhelyezésre, hogy az állatok felügyelete, védelme biztosítható legyen. Ehhez járul még, mint a bemutatott példa is mutatja, számos más építmény és berendezés (kút, külső kemence stb.) és a veteményes, gyümölcsös-, virágoskertek elhelyezése. Mindezekről tudják a gyimesi csángók, hogy mit mihez jó közel tenni, és mit mitől kell elválasztani. Ez a modell azonban tényleges megvalósulása során sok más körülményhez alkalmazkodik: a terephez, a telek nagyságához, a család állatállományához (egyesek tartanak birkát is, mások nem), a többi birtok fekvéséhez (a házhoz hordják-e róluk a takarmányt, vagy a helyszínen etetik fel), ahhoz, hogy a családnak mennyire van pénze, munkaereje, fája az építkezéshez stb. Sok udvaron

[8] Gunda Béla 1941*b*, 220; 1961, 268—274; 1966, 362—370. — Vuia, Romulus 1960, 48.

[9] Erixon, Sigurd 1947, 671—707. — Az Alföld késői, állandó lakóhellyé vált tanyáin ugyancsak találkozunk olyan elrendezéssel, hogy az istálló a tanya bejáratánál áll, a lakóház viszont hátul, az udvar mélyén. Néha a házat a gazdasági udvartól kerítés is elválasztja — Vargha László 1940, 31; — Bierbauer Virgil 1938, 5.

[10] Vuia, Romulus 1962, 92.

[11] Vö. Cs. Sebestyén Károly 1909, 190—191.

a modell hiányosan, leegyszerűsítve, összevonásokkal valósul meg. A bemutatott udvarról például hiányzik a mosásra szolgáló vízház, a külön juhistálló (a kevés juhot a gazda az istállós pajtába zárta télen).

A gyimesiek számára tehát udvaruk berendezésekor számos alternatíva, választási lehetőség áll nyitva. Innen a formai megoldások változatossága. Más falusi társadalmakban ez a választási lehetőség sokkal szűkebb. Szűkebb a variálódás már az erdélyi parasztfaluk láncudvarain is, ahol az utcasorokhoz, a szabott telekmérethez stb. kell igazodni. Még megkötöttebb az udvarok rendje például a négyoldalú zárt udvar, így az úgynevezett frank-udvar esetében, melyben pontosan meg van szabva, hogy a különböző rendeltetésű helyiségeknek miképpen kell egymáshoz ízelődniük. Mint ismeretes, három-, illetve négyoldalú szabályos rendben épülhetnek csupán gazdasági épületeket magukba foglaló gazdasági udvarok is — úgy, hogy a lakóház, ezen a köteléken kívül, esetleg tetemes távolságban áll —, de valamennyi lakó- és gazdasági épületet összefoglaló egységes udvarok is. Skandinávia esetében — bár ellenvéleményekkel — az a nézet uralkodik, mely a három- és négyoldalú udvarokat a kontinens (elsősorban Németország) majorsági üzemeiből származtatja. A XVI—XVII. században tehát úri példák nyomán rendeződtek volna a korábban laza csoportban álló épületek geometrikus rendbe. Ezek a geometrikus udvarok azonban Dániában általában lakóhelyiséget is magukba foglaló egységes udvarok, Közép-Svédország (és Kelet-Európa) kettős-udvaros területein azonban állatudvarok.[12] A skandináv kutatók szerint tehát a korábbi rendezetlen állapot eltérő funkcionális csoportosítási elvei tovább hatottak, és ez okozta, hogy ugyanannak a szabványosított udvarépítési módnak a bevezetése különböző tájakon különböző eredményeket hozott.

A gyimesi udvarok eszerint egy rendszertanilag archaikus, kötetlen, vagy igen kevéssé kötött udvarberendezési szintet képviselnek. A későbbi falusi láncudvarok rendje mintegy „in statu nascendi" van jelen bennük. Változatos variálódásukban közvetlenül, nyersen lehet érzékelni a mindennapi élet hatóerőinek működését, amelyek az udvar tagolását befolyásolják.

Erdélyi nemesi udvarházak láncudvarai

B. Nagy Margit új tanulmánykötete több száz XVII. és XVIII. századi leírás és leltár alapján jellemzést ad a falusi udvarházak telekbeosztásáról. Szerinte az egyik telektípus a „többudvaros" beosztás, belső és külső, néha ezek között középső udvarral. A XVII. században a többudvaros udvarházakban általában a gazdasági udvar volt elöl az utca felől és a lakóudvar hátul. „A belső udvaron állt az udvarház, az ott élők szükségleteit szolgáló épületekkel, a különböző sütő- és mosóhelyiségekkel, konyhákkal, kamrákkal, pincékkel együtt . . . A belső udvarról kifelé haladva, a telek külső részét foglalta el a gazdasági vagy külső udvar. Az országútról rendszerint ezen keresztül jártak az udvarházba, de az is előfordult, hogy . . . a telekkaputól külön út vezetett a lakóépületig." „A gazdasági udvar legjellegzetesebb épületei az istállók, a különböző ólak és baromfi ketrecek voltak,

[12] Vö. Erixon, Sigurd 1958.

7. kép. Utcakép, kettős udvarokkal, Mezőkeszü (Chesau) 1971. A völgyben futó utca mellett mindkét oldalon istállók, állatudvarok állnak. A házak és a kamra — nyári konyha épületek a telkeken hátrább, a domboldalak magasabb szintjén helyezkednek el

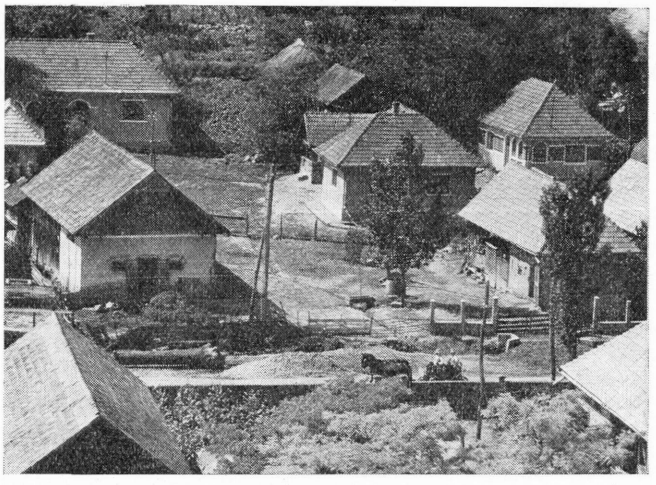

8. kép. Kettős udvar, Mezőkeszü (Chesau) 1971. Az utcára az állatudvarok nyílnak, kerítés választja el tőlük a hátsó lakóudvart. A telkek régi rendjébe beilleszkednek az új típusú lakóházak is

de itt találjuk adott esetben a cselédlakásokat, az udvarbíró szállását és a különböző udvari mesteremberek műhelyeit is."[13] Ahol a telek nem volt több udvarra tagolva, ott is gyakori volt, hogy „a melléképületek a telek kapu felőli részébe kerültek, míg az udvarház a telek mélyén húzódott meg."[14]

[13] B. Nagy Margit 1970, 19—20.
[14] B. Nagy Margit 1970, 22.

Ugyanezeket az udvartípusokat leírták erdélyi magyar és román parasztoktól is száz-kétszáz évvel későbbi időre vonatkoztatva — a kerítéssel kettéosztott láncudvart,[15] azt a típust, ahol a gazdasági udvaron keresztül kerített út vezet a lakóházhoz[16] és a kerítéssel meg nem osztott láncudvart.[17] B. Nagy Margit rámutat, hogy a régebbi egyszerűbb falusi udvarházak menynyire parasztosak, milyen sok vonásuk gyökerezik az egykorú paraszti műveltségben. A többudvaros, bonyolultabb tagolású udvaroknál azonban a kastélyok, erődített nagyobb udvarházak befolyását sejti. Leírja, hogy az udvarházaknak ez a „parasztossága" hogyan csökken, tűnik el a XVIII. században és hogyan távolodik a kastélyok mintáihoz igazodó „úri" életforma egyre messzebb a parasztitól. Ebben a folyamatban a korábban a belső udvarokon álló udvarházakból egyre több előre költözik az út mellé.[18] Mindez összevág a főrangú erdélyi emlékiratírók, mindenekelőtt báró Apor Péter megállapításaival, aki a XVIII. század 30-as éveiből visszatekintve dicsérte a XVII. század parasztos egyszerűségét.[19] Mindez összevág továbbá a gazdaságtörténészek megállapításaival, akik a földesúri allódiális üzemek XVI. század végétől kibontakozó kifejlődését úgy jellemzik, mint „a majorsági gazdálkodás kiválását a paraszti gazdálkodásból", és megállapítják, hogy az előbbi sem technikájában, sem üzemszervezésében, gyakran még méreteiben sem haladta meg a nagyobb parasztgazdaságok által elérhető szintet.[20] Az imént ismertetett udvarházak bent álltak a parasztházak sorában, ha esetleg nagyobb is volt a telkük, s a hozzájuk tartozó földeket a korai időkben a falusi földközösség keretében parasztföldek közt mérték ki évről évre.[21]

Ezek alapján B. Nagy Margit udvarház-adatait joggal értelmezhetjük úgy, hogy az erdélyi falukban a XVII. században a parasztportákon sem lehetett szokatlan a láncudvaros elrendezés.

Svédországban, ahol Sigurd Erixon kutatásai nyomán a kettős udvarok története jól ismert, ez az udvartípus ugyancsak egyaránt felbukkan udvarházaknál és parasztportákon. A nemesi udvarházakra, falusi lelkészlakokra stb. vonatkozó gazdagabb és régebbi forrásanyag teszi lehetővé, hogy történetét a XIII. századig követni lehessen. A paraszti kettős udvarokról a XVII. századból fennmaradt első leírások mindenesetre már ennek a típusnak igen differenciáltan kimunkált változatait mutatják.[22]

[15] Gunda Béla 1941*a*, 1961, 250—267; 1966, 344—359; — Vuia Romulus 1926, 104.

[16] Gunda Béla 1966, 352, 355; — Stanculescu, Florea és mások 1956, 104—105.

[17] Gunda Béla 1941*a*, 1961, 261, 268, 272; — Stanculescu, Florea és mások 1956, 113, 116; — vö. Morvay Judit 1968.

[18] B. Nagy Margit 1970, 20, 39—40.

[19] Apor Péter é. n.

[20] Maksay Ferenc 1958; — Makkai László 1957. — A svédországi kettős udvaros tájakon a XVI—XVII. században hasonlóan közel álltak egymáshoz méretben, üzemszervezésben a földesúri és paraszti gazdaságok. — Helmfrid, Staffan 1966, 21, 31. — Ezek mellett az újkori adatok mellett természetesen továbbra is függőben marad az a kérdés, hogy vajon egy korábbi, középkori időszakban az elkülönített baromudvar földesurak által propagált újítás volt-e, vagy valamely meglevő helyi tradíció továbbformálása a parasztoknál, Svédországban is, Magyarországon is.

[21] B. Nagy Margit 1970, 16—17; — Makkai László 1957, 4—6; — Imreh István 1956, 141.

[22] Erixon, Sigurd 1947, 673—676, 735.

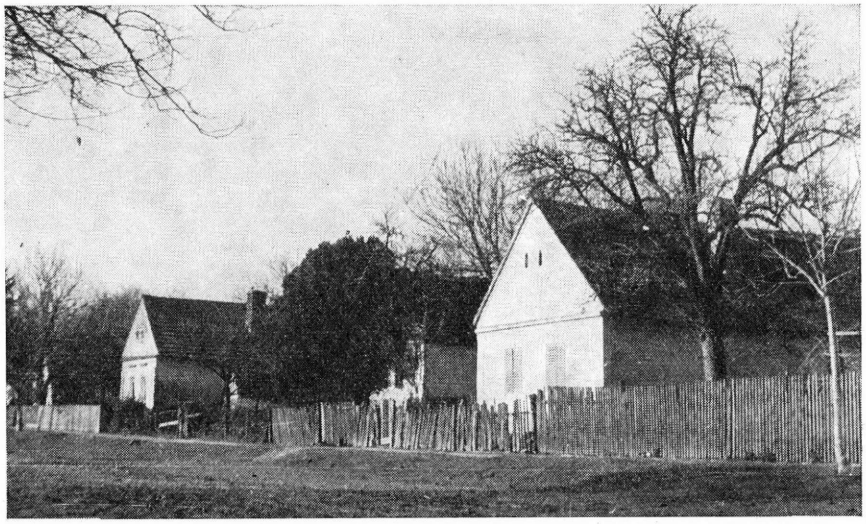

9. kép. Házsor, Hedrehely (Somogy m.) 1953

10. kép. Istállók sora a házakkal átellenben, az utca túlsó oldalán, Hedrehely 1953

Szabályos páros udvarok Somogyban

A régi Hedrehely (Somogy megye) egy meredek oldalú domb tetején feküdt. A házak zsúfoltan álltak. Idős emberek visszaemlékezései és az 1780-as években készített katonai térképfelvétel szerint legalábbis a gazdák egy részének a falu melletti kaszálókon istállós pajtái voltak, gazdasági udvaraik tehát el voltak különítve a lakóháztól.[23]

[23] Hofer Tamás 1955, 128—139.

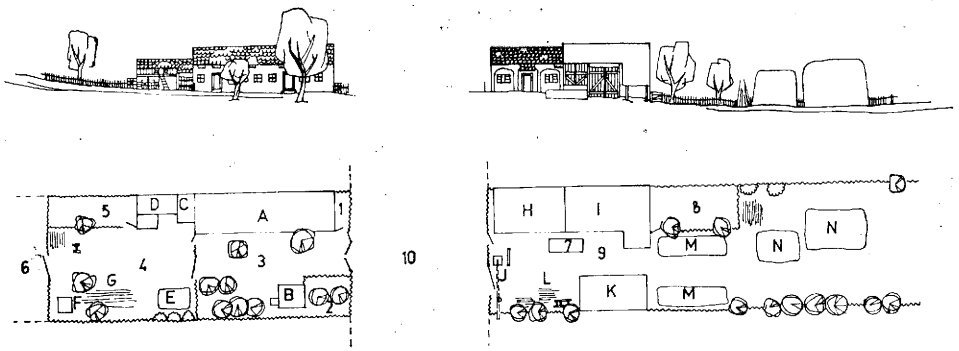

11. kép. Páros udvar alaprajza, Hedrehely 1953. Jelmagyarázat: A = lakóház, B = nyári konyha, oldalánál kutyaól, C = fészer, D = disznóól, E = verem, F = árnyékszék, G = tűzifarakás, H = istálló, I = csűr, J = kút, K = dohányszárító pajta, L = farakás, M = trágyadomb, N = kazlak. — 1 = virágos előkert, 2 = virágoskert, 3 = első udvar, 4 = hátsó udvar, 5 = veteményes kert, 6 = veteményes- és gyümölcsös kert, 7 = melegágy dohánypalántáknak, 8 = veteményeskert, 9 = gazdasági udvar

Az 1836-os úrbéri törvények alapján a jobbágyok kérhették az általuk használt és a földesúri földek mérnöki elkülönítését. Sok más közeli faluval együtt a hedrehelyiek is éltek a lehetőséggel és 1837 tavaszán megindították az elkülönítési eljárást. Igényüket hamarosan kiterjesztették arra is, hogy a ,,helységet alkalmatos helyen alkotandó új utcákkal'' bővítsék és a lakótelkeket is szabályozzák. A rendezési terv 1843-ban készült el, az egykorú jegyzőkönyvek szerint a parasztemberek teljes megelégedésére, akik készséggel láttak hozzá, hogy számos lakóházat az új terv szerint átköltöztessenek. A rendezés által a község 64 és 1/8 holdnyi belsősége 221 és 6/7 holdra nőtt és a falu melletti lapályon hosszú új utca létesült.[24]

Az új utca mellett a szabályos szalagtelkeket úgy mérték ki, hogy az utca mindkét oldalára átnyúltak. Ezeket a telkeket az új tulajdonosok úgy építették be, hogy lakóházaikat a telkek dombosabb, nagyobb felére állították, gazdasági épületeiket pedig a lejtősebb túlsó oldalra. Az utca képét még az 1950-es évek elején is ez a berendezkedés jellemezte. Egy ilyen udvar alaprajzát közöljük. Figyelemre méltó, hogy az udvar szakaszos tagolására való törekvés jegyében a lakóudvar keresztben két helyen is el van kerítve és ezáltal a lakóház mellé telepített disznó- és tyúkól mintegy egy ,,kisállat-udvarra'' kerül.

A hedrehelyi p á r o s u d v a r o k mellé egyelőre kevés magyar párhuzamot tudunk sorakoztatni.[25] A közeli Patca községben a falu mindössze 40 házához az utca túlsó oldalán a hedrehelyihez hasonló gazdasági udvarok tartoznak. Más Somogy megyei faluk XVIII—XIX. századi térképein az utca két oldalára kiterjedő belső telkeket láthatunk, anélkül azonban, hogy e térképek tájékoztatnának: álltak-e épületek a lakóházakkal átellenben,

[24] Kaposvári Állami Levéltár, Hedrehely úrbéri iratai. — Vö. Hofer Tamás 1955, 168, 180.

[25] Egyes erdélyi udvarházak esetében is az utca házzal átellenes oldalán álltak a gazdasági épületek. — B. Nagy Margit 1970, 16—17. — Piskolt község térképe 1768-ból, három ilyen módon megosztott nemesi udvarral — uo. 4. ábra.

vagy sem. Vas megyéből, a Zempléni hegységből[26] ismerünk olyan falukat, ahol a házak sora az út féloldalán áll és a házakkal átellenben csűrök helyezkednek el. Ilyen elrendezés ismeretes egyébként szlovák falukból, a Szepességből, Lengyelországból is.[27]

A hedrehelyi páros udvarokhoz Észak- és Kelet-Európából viszont igen sok párhuzam idézhető. Hasonló udvarok általánosak voltak Közép-Svédországban és Finnországban[28] (többnyire említett három-, illetve négyoldalú szabályozott alakjukban), Fehér-Oroszországban, a lengyel és az ukrán Polesjén, Volhiniában, egyes keleti lengyel tájakon.[29] Nem ismeretlenek a Balkánfélszigeten sem.[30]

Ezeken a tájakon a páros udvar sokfelé kapcsolatban van az állami falurendezési akciókkal. Svédországban éppen a kettős udvaros tájakon volt legnagyobb hatása a „Sonnenteilung" néven ismert, a középkortól a XIX. század elejéig érvényben volt falurendezési törvényeknek. Ezek a törvények a szétszórt, vagy lazán elhelyezkedő paraszti udvarok zártabb csoportosítását szorgalmazták.[31] Kelet-Európában, az egykori litván nagyhercegség balti, lengyel és fehérorosz területein II. Zsigmond Ágost 1557-es törvénye után számos falu határát és lakótelkeit szabályozták, a községek áttelepítésével. Oroszországban Nagy Péter 1722-ben kiadott falurendezési rendelete óta 1856-ig 19 törvény írta elő a faluk szabályozását. Ezek a rendezések megváltoztatták nagy területek településképét, Fehéroroszország egyes körzeteiben 90% a rendezett, „törvény szerinti" (usztavnüj) faluk aránya. A rendezéseknél mintául igen gyakran a szabályos, az út két oldalán megosztott páros udvaros falu képe szolgált.[32]

A páros udvarok észak- és kelet-európai elterjedési területein felbukkan még egy jelenség, mely figyelmet érdemel. Az általában a lakóházzal átellenben elhelyezett gazdasági udvarok, állatudvarok néhol — terepadottságok vagy más tényezők hatására — elszakadnak a lakóháztól, kiválnak a lakóházzal való páros kötésből és önálló csoporttá állnak össze a falu mellett. Erixon ír arról, hogy egyes „nemzetségi faluk" (Sippendörfer) mellett a melléképületek „cél-csoportokba" (Zweckgruppen) csoportosultak, mint az általa vizsgált Kila-ban,[33] ahol az istállók külön csoportot alkottak. G. Nikander a finnországi svédek-lakta Kelet-Bottniából ismertet hasonló istállócsoportokat.[34] Erixon szerint továbbá a svéd városok külső gazdasági

[26] Bárdosi János 1958; — Hofer Tamás 1957, 419; — Ikvai Nándor 1967, 139, 141.

[27] Hofer Tamás 1957, 419; — Burszta, Józef 1960, 68, 74.

[28] Erixon, Sigurd 1947, 673—696; 1957, 38—40; — Nikander, Gabriel 1959.

[29] Pietkiewicz, Czesław 1928, S. 251. — Харузинъ, Ал. 1907, 151. — Молчанова, Л. А. 1956; — Kyrle, G. 1918, 124; — Kutzner, E. G. 1922, 13, 18—22.

[30] Miličič, Mirko 1955, 89—91. — Ez a dolgozat nem kívánja a kettős udvarok különböző típusainak elterjedését megrajzolni. Az idézett szórványos adatok nem akarnak többet jelezni, mint hogy a kettős udvar egyes változatai „nem voltak ismeretlenek", előfordultak más európai tájakon is. Ilyen egyes, kiragadott adatok bizonyára nagy számban lennének még idézhetőek, vö. Rhamm, Karl 1908, 831.

[31] Erixon, Sigurd 1961.

[32] Бломквист, Е. Э. 1956, S. 48—54; — Лебедева, Н. И.—Милонов, Н. П. 1950; — Введенская, А. Г. 1941; — Похилевич, Д. Л. 1952; — Молчанова, Л. А. 1956; — Kutzner, E. G. 1922, 18—22; — Hofer Tamás 1957, 418.

[33] Erixon, Sigurd 1957, 9—11, 20.

[34] Nikander, Gabriel 1959, 17—30.

udvarai is a paraszti páros udvar „fägård"-jainak felelnek meg, a városi ház pedig a „mangård"-oknak.[35]

Oroszországban is ismeretesek ilyen esetek. A Rjazan melletti Zapeszocsje faluban, N. I. LEBEGYEVA leírása szerint, a páros udvarok gazdasági részéhez hasonló, összetett szerepű állat-udvarok „szabadultak el", hogy a falu mellett önálló csoportot alkossanak.[36] Hasonló példák Ukrajnából is

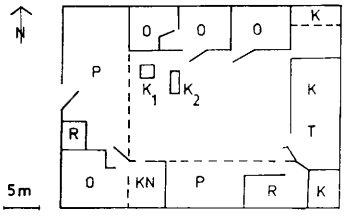

12. kép. Petrovics Konstantin paraszt falun kívüli gazdasági udvarának *(gumno)* alaprajza. Zapeszocsje (Rjazany körzet) 1930. N. I. LEBEGYEVA fölmérése. Jelmagyarázat: K = *klunja*,, helység gabona tárolására kádakban, T = *tak*, cséplőhely, P = *povetj* takarmánytároló helyiség, R = *rost*, takarmányállvány, O = *odrina*, marhaistálló, KN = *konjusnja*, lóistálló, K_1 = *kolodjez*, kút, K_2 = *kopüto*, vályú

ismertek, illetve olyan faluk, ahol a gazdasági udvarok egy része a házzal szemben van, másik része a ház mögött, harmadik része külön csoportban — mintegy példát adva a gyimesi csángóknál említett archaikus kötetlenségre.[37] Hivatkozhatunk lengyel mezővárosok külső gazdasági udvaraira, épületeire, Talán a Balkán-félszigeten, így Dalmáciában is találhatók olyan vidékek, ahol a páros udvarok és olyan települések, amelyekben az istállók és szérűk a településen kívül csoportosulnak, együttesen fordulnak elő.[38]

Hedrehelyen egy olyan települési rend, amelyben a gazdasági udvarok, legalábbis részben, a falun kívül csoportosultak, ment át a szabályos párosudvar, rendszerbe. Az idézett észak- és kelet-európai példák viszont azt sejtetik hogy a párosudvarrendszer, különleges változatként, létrehozhatott olyan településeket, amelyekben a gazdasági udvarok elkülönült csoportot alkottak a lakótelepülés mellett.

Ezeken a nyomokon haladva a magyar kettős udvarok kérdése hozzákapcsolódik a településen kívüli gazdasági udvarok kérdéséhez. Ebbe a csoportba tartoznak a Dél-Dunántúlon

[35] ERIXON, Sigurd 1947, 672.

[36] ЛЕБЕДЕВА, Н. И.—МИЛОНОВ, Н. П· 1950. — Ezt az értelmezést támasztja alá egy külső gazdasági udvar alaprajza, amit N. I. LEBEGYEVA szívességéből itt közölhetek.

[37] KUTZNER, E. G. 1922, 17.

[38] BARABÁS Jenő 1964; — Vö. TŁOCZEK, Ignacy 1955, 66—67, 148, 168, 189; — MILIČIČ, Mirko 1955, 73, 89—91; — ZIČ, J. 1900, 250—252; — HOFER Tamás 1965, 105. — A Krk szigetén álló Vrbnik városnak például — J. ZIČ századfordulón keltezett leírása szerint — lakói földművesek. Nagy gazdasági udvarra, sok melléképületre van így szükségük, amelyek azonban a városban nem férnek el. Ezért a lakótelepülésen kívül állnak a gabonás és szénás pajták, a kővel kerített szérűk, a különféle állatoknak (disznók, juhok, szarvasmarhák, lovak, szamarak) épített, részben fedett aklok és istállók, kocsiszínek. Egyes földműveseknek földjükön is van szállásuk (stan) hasonló épületekkel.

olyan faluk, melyekben Hedrehelyhez hasonlóan, többé vagy kevésbé szétszórtan a falut körülvevő kaszálókon, gyümölcsösökben, szőlőkben álltak a gazdasági épületek.[39] Idetartoznak a magyar Nagy-Alföld „kertes" települései, amelyekben a zsúfoltan, sokszor kerített udvarok nélkül álló lakóházak csoportját övezetszerűen körülfogták, vagy külön csoportban kísérték a gazdasági udvarok.[40] Idetartoznak továbbá a közép-európai típusú kerített városok külső majorságai, melyek a Kárpát-medencében történeti följegyzésekben a XIV. századtól kimutathatóak.[41]

Néhány következtetés

Mióta földet művelő és állatokat tartó megtelepedett népességek vannak, és ezzel a településekben lakó- és gazdasági rendeltetésű épületek társulnak — a régészeti adatok szerint egyaránt vannak példák a lakó- és gazdasági helységek szoros összekapcsolására, sőt egyesítésére is, de a lakó- és a gazdasági épületek, elsősorban az emberi és az állati hajlék elkülönítésére is.[42] A kettős udvarok elkülönítik, néha kifejezetten eltávoltják egymástól az udvaron az emberi és az állati szférát. Sigurd ERIXON írja a középsvédországi kettős udvarokról, hogy bennük az emberi hajlékot és az állatok hajlékát egymástól minél messzebb helyezik, mégis úgy azonban, hogy a gazdasági épületeknél végzett mindennapos munka ne jelentsen „elviselhetetlen terhet".[43] Mekkora távolságot lehet elviselni a családi munka térbeli megszervezésénél? Ez az állásfoglalás korszakok szerint változott, számos gazdasági és nem gazdasági tényező befolyására, amiről tanúskodnak az épületek rendjében bekövetkezett változások. Európa-szerte az újabb korban az a tendencia uralkodik, hogy az udvar szétszórt elemeit összevonják.[44] A magyar kettős udvarok esetében a századforduló körül a Székelyföldön MEGYASZAY István építészmérnök rögzítette az értékelések változását egy átalakulási helyzetben. Megkérdezte a Homoród mellett: milyen az udvar ideális rendje? Azt a választ kapta: ha a telek meredek, előre kell építeni az utca felől a csűrt és az istállót, hogy a kocsival könnyen elérhessék, a házat pedig hátulra. Ha azonban a telek sík, „legügyesebb mégis

[39] HOFER Tamás 1955.

[40] GYÖRFFY István 1926; — HOLLANDER, A. N. J. den 1960—1961; — HOFER Tamás 1965.

[41] HOFER Tamás 1957, 407—410; — HOFFMANN Tamás 1961, 193—196; 1963, 59—63.

[42] ZIPPELIUS, Adelhard 1955.

[43] ERIXON, Sigurd 1947, 671.

[44] SCHWARZ, Gabriele 1961, 72. — Ebben az összefüggésben figyelemreméltó, hogy a kettős udvar, az emberudvar és az állatudvar elkülönítése általában Kelet-Európában és Skandináviában fordult elő, szemben Közép-Európa emberek—állatok lakását egy fedél alatt összevonó háztípusaival (RHAMM, Karl 1908, 758—159; SCHIER, Bruno 1932, 178—182). Bruno SCHIER megpróbált kettős udvarokat kimutatni Normandiából, Picardiából is, vele szemben azonban, úgy tűnik, Albert DEMANGEONnak kell igazat adnunk, aki ezt az egyeztetést elutasította (SCHIER, Bruno 1932, 18; DEMANGEON, Albert 1947, 235, 279—281). RHAMM és SCHIER ezt a különbséget az alapvető emberi magatartás eltérésével, etnikus hagyományokkal magyarázta — kézenfekvő azonban arra gondolnunk, hogy a háttérben az agrárfejlődés eltérő útja, szintje lehet, a skandináv és a keleti területek extenzívebb gazdálkodása, régiesebb munkaszervezése.

az utca felé építeni a házat"[45] (vagyis ez a megoldás esztétikai, társadalmi presztízsszempontból már többre értékelt, ha nem is esik súlyosabban a latba, mint a mindennapos munka célszerűsége). Ugyanennek a paraszti adatközlőnek a fia minden bizonnyal úgy beszélt volna már, hogy a telek fekvésére való tekintet nélkül a házat az utcasorba kell építeni.

Az emberi hajlék és az állati hajlék elkülönítése, sőt eltávolítása olyan elemi rendező elve az udvaroknak, mely önmagában nem tekinthető történeti összefüggés bizonyítékának, még arra sem szolgáltat alapot, hogy tipológiailag együvé soroljunk jelenségeket. A gyimesi csángók lazán szervezett, szétszórt hegyi udvarai, a XVII. századi erdélyi udvarházak és Hedrehely mérnökök által kimért páros udvarai között bizonyára nagyobb súllyal esnek latba az eltérések, mint az az egyetlen vonásra kiterjedő egyezés, hogy az istálló és a lakóház el van választva, el van különítve bennük. A település az épületek térképre rajzolható, viszonylag könnyen megragadható térbeli rendjén kívül az ottlakó emberek mindennapos életének, egymás közötti társadalmi relációinak, gazdálkodásának meghatározott szervezetét, a föld birtoklásának bizonyos módját stb. is jelenti.

A közleményünkben ismertetett különféle települési jelenségek közt az eltérések ellenére mégis több konkrét történeti összefüggés sejthető, pl. az erdélyi nemesi és paraszti kettős udvarok közt, a Somogy megyei páros udvarok és az ottani falun kívüli gazdasági udvarok közt. Egyes kelet- és észak-európai adatok amellett szólnak, hogy kapcsolatba hozhatók a kettős udvarok a településen kívüli gazdasági épületcsoportokkal. Erixon véleménye szerint Svédországban a paraszti, nemesi, városi-polgári szinten jelentkező hasonló jelenségek összetartoznak anélkül, hogy egyik szintnek is prioritást adna.[47]

Magyarországon e települési jelenségek közül az úgynevezett „kertes településre" vonatkozóan dolgozott ki a néprajz nagyobb hatósugarú történeti magyarázatokat. E településtípus fölfedezője, Györffy István a magyar Nagy-Alföldön a XVII–XIX. századból általánosan kimutatott kertes településeket a nomád honfoglaló magyarok téli szállásaiból származtatta.[47] A középkori okleveles anyag újabb elemzései, valamint a szórványos középkori faluásatások nem támasztották alá, hogy a települések alaprajz-szerkezetében közvetlen kontinuitás volna 8–10 évszázadon át. A későbbi kertes települések területén az Árpád-korban apró veremházakból álló kicsi, laza, rendezetlen települések álltak. Helyüket a XIV. századtól szorosabban tömörülő, nagyobb, rendezettebb, általában utcás faluk foglalják el. De ezeknek a faluknak a lakossága is gyakran csupán 15–30 család s a tömörülés ellenére 30—150 m szélesek, néha több hold területűek a belső telkek. Ezekben a kicsi és laza településekben — érthető módon — nem található meg a XVIII–XIX. század nagy paraszttelepüléseinek kikristályosodott lakó- és gazdasági-udvar övezet elkülönülése.[48]

[45] Malonyay Dezső 1919, 103.

[46] Erixon, Sigurd 1947, 671—673.

[47] Györffy István 1926. — Vö. Hollander, A. N. J. den 1960—1961. — Wellmann Imre 1967, 367.

[48] Szabó István 1969, 22, 30, 160—1961; — Major Jenő 1960, 41—47; — Holl Imre 1970, 469—476. — Csupán egy Árpád-kori faluásatás, Kovalovszki Júlia dobozi ásatása valószínűsít valamely megosztott berendezkedést a településben. „Amíg a falut kettéosztó ér D-i oldalán kizárólag olyan településnyomokat figyelhettünk meg, amelyek

GYÖRFFY István elméletével szemben egy új javaslat a közép-európai típusú nyugat- és észak-magyarországi kerített városok (pl. Sopron, Pozsony) falun kívüli majorságaiból származtatja a kertes települést és kibontakozását összekapcsolja a késő-középkor és a korai újkor Nyugatra irányuló, vágómarhákat exportáló, paraszti szinten is jelentkező mezőgazdasági árutermelésével.[49] Ez a gazdaságtörténeti összefüggés értelmezést kínál a kis faluk pusztulására, nagyobb paraszti agglomerációk létrejöttére, a mezővárosok kifejlődésére, a jobbágy-telekrendszertől való viszonylagos elszakadásra. A kertes települések ugyanis a területnormák szerint mért házhelyek rendszeréről, sőt néha az intravillanum darabjainak terület szerinti számontartásáról is letértek úgy, hogy a XVIII. században a Habsburg-kormányzat is lemondott ezen a területen a jobbágy lakótelkekre vonatkozó törvények területnormáinak alkalmazásáról.[50] Azzal kapcsolatban azonban kételyek támaszthatók, hogy a nyugat-magyarországi kerített városok szolgáltak volna mintául a parasztoknak. Ha Sopronból, Pozsonyból és más városokból vették volna át az alföldi faluk és mezővárosok lakói a külső majorok rendszerét, magyarázatot kívánna, hogy más városias sajátságokat ezzel együtt miért nem importáltak. Az Alföldön átutazó külföldiek csodálkozva írnak arról, hogy nagyságuk és intézményeik révén városnak minősülő településekből is mennyire hiányoznak a közép-európai városkép vonásai. Meggondolandó továbbá, hogy üzemszervezetileg a városi majorságok hasonlíthatók-e a kertes település megosztott parasztudvaraihoz. Az előbbiekben alkalmazottak dolgoznak a tulajdonos által megbízott felügyelő (major, Mayer, innen majerium, Mayerhof[51]) irányításával, az utóbbiba a család tagjai járnak ki dolgozni. Amennyire kézenfekvő hogy a termőföldek közelében létesített gazdasági telep a soproni vagy pozsonyi polgárnak több áru termelésére adott módot, ugyanannyira kétséges, hogy a lakóház és az istálló közé iktatott 500 vagy 1000 m távolság a parasztcsalád termelő kapacitását fokozta volna.

A kérdést azonban nem is annyira ezen ellenvetések miatt kell továbbra is nyitottnak tekinteni. Az európai településföldrajz jelenlegi ismeretei azt mutatják, hogy az üzemi struktúra, a termelési profil nem határozza meg egyértelműen a településtípust és az udvar belső rendjét.[52] Hasonló termelési profil mellett is lehet különböző település- és udvarformákat választani. HOFFMANN Tamás rámutatott, hogy az a szokatlanul magas nyugat-európai hús- és tejtermékfogyasztás, amely a

ideiglenes jellegű felszíni építmények maradványai lehettek, az ér É-i partján az állandó településekre jellemző földbe mélyített építmények voltak. E feltűnő kettősséget csak fokozta a falu két részéről előkerült leletek különbözősége . . . Leginkább elfogadhatónak tűnik az a feltevés, hogy a falu gazdasági életének megoszlása szerint válik ketté a település belső rendje is." — KOVALOVSZKI Júlia 1964, 135. — HOLL Imre a kettősséget egymás melletti nyári és téli szállásokkal értelmezi. — HOLL Imre 1970, 370.

[49] HOFFMANN Tamás 1963, 83—89. — Vö. HOFFMANN Tamás 1967. — Más vélemények éppen a szabályos telekméretű utcás falutípus és ezzel együtt a kelet-európai rokonságú veremházakat leváltó nagyobb, többnyire háromosztatú házak elterjesztésében, tehát a kertes település előtti állapotnak a kiformálásában tulajdonítanak szerepet az egykorú városoknak. — HOLL Imre 1970, 378.

[50] PAULY, Carolus 1817, I. 35; — HOFER Tamás 1955, 167.

[51] ABEL, Wilhelm 1967, 74. — Hasonló módon meg kell különböztetnünk az erdélyi udvarházak egy részét is üzemszervezési szempontból a parasztportáktól.

[52] SCHWARZ, Gabriele 1961, 67—76.

kelet-európai síkságokon, Magyarországon is, az export vágómarha-termelést föllendítette, az Alpokban, a tejtermékexportra beállított havasi pásztorkodást virágoztatta föl. Mi volt ennek a gazdasági konjunktúrának a hatása az Alpok állattenyésztő településeire? Egyes alpesi tájakon az árutermelést „Einheitshaus"-okból irányították, ahol ember és állat egy fedél alatt telelt, másutt a sok elkülönített épületből összerakott csoportos udvarok differenciálódtak annyira, hogy egy-egy hegyi parasztnak 70 „tetője" (épülete) is lehetett, udvarán és szállásain. Sőt, elvétve létrejöttek a magyar ólaskertekre emlékeztető, településen kívüli istállócsoportok is.[53] Ha meg is tudjuk tehát magyarázni, hogy milyen történelmi, gazdasági okok alapján tértek rá a magyar parasztok a nagyarányú vágómarha-nevelésre, emellett még külön meg kell magyaráznunk, hogy ezt a marhanevelést miért éppen kertes településekben bonyolították le — hiszen a többi kelet-európai marhatenyésztő általában nem ezt a települési megoldást választotta.

A kérdés egyik kulcsa: milyenek is voltak a középkor településformái, udvartípusai Magyarországon. Ezekre a kérdésekre itt most nem keresünk választ. De szeretnénk rámutatni, hogy a kettősudvar-adatok és sokfelé vezető észak-, közép- és kelet-európai párhuzamaik figyelembevételével több esetben árnyaltabban és talán reálisabban interpretálhatók szűkszavú középkori udvar- és település adataink, mint ahogy eddig történt.

Egyes udvarházak XIV—XV. századi leírásai kétségtelenül elkülönített ember- és állatudvarról szólnak. A Budapest közelében Csév mellett 1414-ben elzálogosított udvarházban a nagy szobát és konyhát is magába foglaló „hosszú ház" egy szőlőskerttel együtt kőfallal volt kerítve, az istálló viszont a kőfalon kívül állt.[54] Hasonlóan tagolt lehetett ugyanezen a vidéken Kunch ispán praediuma is, amelyről 1343-ban azt írják, hogy a palotához, kerthez, kaszálóhoz közel feküdt a *maerium*.[55] A Szolnok megyei Mony 1397-es felosztásánál az egyik birtokos nemesember szérűskertjének a kapuját választották határjelnek.[56] Akár úgy képzeljük el, hogy ez a kapu (és a szérűskert) a lakóudvar mellett volt, akár úgy, hogy vele átellenben, akár úgy, hogy a lakóudvar a szérűskert mögött helyezkedett el, egyaránt a gazdasági és a lakóudvar elkülönítésére kell következtetnünk. A Szabó István által a korai praediumokról összeállított adatok, melyek a ház mellett összetett gazdasági rendeltetésű *grangiák*at, *stabulum seu allodium*-ot említenek, talán az efféle berendezkedés múltját a XII. századig kiterjesztik.[57]

A faluk felosztására vonatkozó középkori okmányok igen gyakran az utca mentén, az utcához viszonyítva húzzák meg a birtokhatárokat. A XIV. századtól kezdve az adóztatás országosan az utcára szolgáló, szénával megrakott szekér behajtására alkalmas nagykapukat vette egyik alapjául. Ezek-

[53] Frödin, J., 1940—1941, I, 320; — Arbos, Ph., é. n., 525; — Bernhardt, H. 1941; — Hofer Tamás 1965, 106.

[54] Bártfai Szabó László 1938, 275; — Major Jenő 1960, 39.

[55] Hoffmann Tamás 1963, 59; — Szabó István 1963, 311.

[56] Major Jenő 1960, 53; — Szabó István 1969, 155. — Szabó Istvánnak az a megfigyelése, hogy a „szérűskertek, különösen a nemesi kúriákhoz tartozók, a faluban gyakran nem a telek végében, hanem a kúriák és telkek mellett párhuzamosan, mintegy a telkek sorában feküdtek", emlékeztet a kettős udvarok egy változatára, amelyben a lakóudvar s a gazdasági udvar egymás mellett, külön-külön utcai kijárattal áll. — Szabó István 1969, 161; — Gunda Béla 1961, 258—259, 261; 1966, 349—350, 352, 359; — Stanculescu, Florea és mások 1956, 85. — Vuia, Romulus 1960, 47.

[57] Szabó István 1963, 16.

ből az adatokból, néhány írott forrásokat a későbbi falualaprajzokkal egyeztető falukép-rekonstrukcióból a történeti kutatás azt a jogos következtetést vonta le, hogy a középkori Magyarországon a többé-kevésbé szabályos utcás falu volt uralkodó településtípus. Nem mond ennek ellen a régészek által publikált három középkori falualaprajz sem, melyek az utcás falu mintájának különböző helyi domborzati, vízrajzi adottságokhoz való adaptálását mutatják.[58] Magukról a telkekről, puszta sorrendjükön túl, az oklevelek nem sokat mondanak, a rekonstrukciós elképzeléseket azonban általában az utcás-szalagtelkes XIX. századi falu modellje irányította. Az utca nyomvonalának több évszázados folytonossága azonban nem kell, hogy a mellette elhelyezkedő telkek beosztásában is hasonló kontinuitás elképzelésére indítson. Maga az a tény, hogy a középkorban 5—6 házzal kirakott utcasoron a XVIII. század végén 20 porta is sorakozik, jelzi, hogy a porták mivolta időközben nagyot változhatott. Érdemes fölhívni a figyelmet azokra a középkori adatokra, melyek a szabálytalanságra, rendezetlenségre mutatnak, pl. arra, hogy az utcákon néha gyümölcsösök, kaszálók találhatók s maguk a faluk a rendkívül nagy telekszélességek s a lakótelkek közti szántóföldi és kaszálóparcellák miatt, lazán széthúzódtak.[59]

Érdemes megvizsgálni közelebbről, mit is bizonyítanak a XIV. századi nagy kapuk. Károly Róbert 1336-os oklevele azt mondja róluk, hogy „kijárást nyújtanak az utcára, ahol az emberek tartózkodnak".[60] De vajon, aki bement rajtuk hova jutott? A XVII. századi erdélyi udvarházak nagy kapuin mindenesetre gyakran a baromkertbe, csűröskertbe lehetett jutni.[61] Ugyanez volt a helyzet Erdély nagy kapukat építő paraszti vidékein is.[62] A XVI. századi nagyszombati kalendáriumok április hónapnál ábrázolnak egy falusi jelenetet egy ilyen nagy kapuval. Talán nem véletlen, hogy a kapu mellett az istálló áll, a ház viszont az udvar mélyén.[63] Az 1336-os kamaraszerződést módosító 1411-es dekrétum külön intézkedik azokról a parasztudvarokról, amelyekbe hátulról nyílik rakott szekér behajtására alkalmas nagy kapu. Ezek a kapuk azért lehettek hátul, mert ott volt a gazdasági udvar. Nem kell-e föltételeznünk, hogy ahol ugyanez a nagy kapu elöl volt az utca felől, legalábbis az esetek egy részében előre volt helyezve a gazdasági udvar?[64]

A belső jobbágytelkekről, lakóhelyekről szóló oklevelek általában szavak egész sorát használják az összetartozó udvarok, kertek, gyümölcsösök, szérűskertek megnevezésére. A Veszprém megyei Devecserben pl. 1365-ben egy jobbágy telke esetében udvarairól, kertjéről és szérűskertjéről van szó, amelyek a közeli patakig lenyúlnak (*cuius curiae, ortus et oreum solum*

[58] Szabó István 1969, 44, 131—140; — Major Jenő 1960, 42. — Hoffmann Tamás 1963, 44; — Holl Imre 1970.

[59] Szabó István 1969, 48, 160—161; — Major Jenő 1960, 37—41.

[60] Szabó István 1969, 25, 132.

[61] B. Nagy Margit 1970, 79. — A Szabó T. Attila által erdélyi nagykapukról összeállított adatok, sajnos, csak ritkán adnak felvilágosítást arról, hova is vezettek. Egyikmásik feljegyzésből a kettős udvar két részét összekötő kapukat sejthetünk: Csesztve, Alsófehér m. 1695. Gyulaffi László kúriája: — „bemenvén a belső udvarra . . . a nagy kapunak . . ." (Szabó T. Attila 1939, 7.) Másutt a gazdasági udvar kapujáról van szó: Gyulatelke, Kolozs m. Br. Szentkereszthy Istvánné gr. Nemes Druzsina kúriája „két részre oszlik, az első részen vagyon a major, melynek béjáró kapuja . . ." (i. m. 12.).

[62] Bátky Zsigmond, é. n., 230.

[63] Az 1579-es kiadás Április-ábrázolását a Mezőgazdasági Múzeum Eszköztörténeti Archívumában tanulmányozthattam. — Vö. Major Jenő 1960, 50.

[64] Vö. Major Jenő 1960, 49.

modo usque . . . fluvium Kistorne se extenderetur[65]). Az egyes terminusok értelme sokszor bizonytalan. A *horeum*ot, *orreum*ot általában szérűskertnek interpretálják, de a XV. század elején a Besztercei Szójegyzék istállónak magyarázza.[66] A gyümölcsösökben egyes esetekben állatokat tartottak.[67] Ez utóbbi adat furcsának tűnik a későbbi udvarbeosztáshoz viszonyítva, de kevésbé ad okot csodálkozásra, ha figyelembe vesszük, hogy a Dél-Dunántúlon, de Szerbiában, Bulgáriában is, a lakóudvartól elkülönített istálló sokszor a ház közelében, kaszálónak is használt gyümölcsösben áll.[68] Ezek az adatok azt sejttetik, hogy a középkori magyar parasztok igen nagy belső telkeiket — mutatis mutandis — a gyimesiekhez hasonlítható módon tagolták különböző rendeltetésű felületekre.

A középkori régészet már kezünkbe adta a tárgyi bizonyítékokat is ezeknek a t a g o l á s o k n a k a létezéséről. A kerítésül szolgáló á r k o l á s o k r a gondolunk, amelyekre vonatkozóan Méri István a közelmúltban foglalta össze az adatokat.[69] Méri a Zsitva régi árterén fekvő Hetény (Chotin) és a Csongrád megye Felgyő ásatása alapján feltételezi, hogy „a síkvidéki és általában az árterek menti települések egy részének házaihoz az Árpád-korban olyan árokkal-sánccal s talán annak tetejébe erősített nád- vagy sövényfallal körülzárt helyek tartozhattak, ahová pl. az állatokat kerítették el, szénát stb. gyűjtöttek, illetőleg ahol különböző gazdasági épületeket emeltek... A kerített helyek kapcsolatban lehettek az állatok teleltetésével és az állatok összetartásával".[70]

Nagy területtel szabadon gazdálkodó és az udvar egyes funkcióit térben elkülönítő udvarszervezésre mutatnak Méri további megfigyelései is. Eszerint az Árpád-kori melléképületek (vermek, szabadban levő nagy sütő- és füstölőkemencék, földbe mélyedő istállóféle gazdasági épületek) „a lakóházakhoz tartoznak, de külön-külön, szétszórtan és gyakran egymástól távol vannak".[71] Ilyenféle, sokféle kerítéssel tagolt parasztudvarokról szólhat egy 1378-as hatalmaskodási ügy leírása is, amely szerint a lakosság „csak házaiban, szérűiben, kertjeiben és más üreges és zegzugos helyeken *(in domibus . . . orreis, ortis, et aliis antrosis et angulosis locis)* elbújva" talált menedéket.[72]

A XIX—XX. századi falukból leírt kettős udvarokat éppúgy helytelen lenne a középkorba visszavetíteni, mint a kertes települést vagy a szalagtelkeket. A közelmúlt rendkívül változatos és sokféle paraszti udvarelrendezésének az ismeretében azonban bizonyára jobban meg tudjuk közelíteni azokat a választásokat, döntéseket, amelyek alapján egykor élt emberek udvaraikon,

[65] Major Jenő 1960, 43; — Hoffmann Tamás 1963, 38.
[66] Hoffmann Tamás 1963, 37, 48, 65.
[67] Major Jenő, 1960, 43.
[68] Hofer Tamás 1955; — Wilhelmy, Herbert 1935, 59. — Halpern, Joel M. 1967, 97—99.
[69] Méri István 1962, 215, 217.
[70] Méri István 1962, 211. — Más régészek az árkok vízlevezető funkcióját hangoztatták. (Vö. Kovalovszki Júlia 1960, 39.) Az árkok szabályossága, a házakéval közös tájolási rendszere azonban azt látszik igazolni, hogy a vízlevezetéssel együtt, vagy talán elsősorban, „elhatárolás és védelem" volt a szerepük. (Kovalovszki Júlia 1964, 133; — Holl Imre 1970, 372.) Már Rhamm rámutatott, hogy a kettős udvarokkal igen sok kerítés jár. Nem véletlen, hogy a kettős udvarok skandináv terminológiája (pl. mångard, fägård) kerítésekre hivatkozik, emberek kerítését állítja szembe az állatok kerítésével, kertjével (v. ö. Rhamm, Karl 1908, 746, 749).
[71] Méri István 1962.
[72] Hoffmann Tamás 1963, 39.

településeiken rendet teremtettek. Jobban el tudjuk kerülni, hogy azt tekintsük természetesnek, ami a mi gondolkozásunk és tapasztalataink szerint ésszerűnek mutatkozik.

IRODALOM

ABEL, Wilhelm
1967 *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert.* 2. Aufl. Stuttgart.

APOR Péter
é. n. *Metamorphosis Transylvaniae.* Budapest.

ARBOS, Th.
é. n. *La vie pastorale dans les Alpes françaises. Étude de géographie humaine.* Paris.

BARABÁS Jenő
1964 *Megosztott település a Visztula mellett.* Ethn. LXXV. 218—232.

BÁRDOSI János
1958 *Pajtáskertek Gencsapátiban.* (Savaria Múzeum Közleményei, 5.) Szombathely.

BÁRTFAI SZABÓ László
1938 *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig.* Budapest.

BÁTKY Zsigmond
é. n. *Építkezés.* In: A magyarság néprajza, I. Budapest, 124—245.

BERNHARDT, H.
1941 *Panix. Eine rätoromanische Berggemeinde des Vorderrheins.* In: Das Schweizer Dorf. Festschrift für Hans J. Wehrli. Hrg. Ernst WINKLER. Zürich, 217—242.

BIERBAUER Virgil
1938 *Adatok a magyar tanyavilág építészetéhez.* Különlenyomat „A magyar mérnök- és építészegyesület közlönyé"-ből. Budapest.

БЛОМКВИСТ, Е. Э.:
1956 *Крестянские постройки русских, украинцев и белорусов.* (Труды Института Этнографии XXXI. Восточнославянский Этнографический Сборник.) 3—458.

BURSZTA, Józef
1960 *Osadnictwo i kształty wsi.* In: Kultura ludowa wielkopolski. Red.: J. BURSZTA. Vol. I. Poznań, 31—105.

DEMANGEON, Albert
1947 *Problèmes de géographie humaine.* Paris.

DOBOS Ferenc
1939 *A Gyimesi szoros földrajza.* (Geographia Pannonica XXXIII.) Pécs.

ERIXON, Sigurd
1947 *Svensk byggnadskultur.* Stockholm.
1957 *Dörfer in Schweden.* In: Technik und Gemeinschaftsbildung in schwedischem Traditionsmilieu. Stockholm, 9—41.
1958 *Den fyrsidiga gården.* Mit Diskussionsbeiträgen von Svend JESPERSEN, Toivo VUORELA, u. a. In: Norden och Kontinenten. (Skrifter från Folklivsarkivet i Lund. Nr: 3.) Lund, 22—98.
1961 *Dörfer und Flurstrukturen.* In: Schwedische Volkskunde. Festschrift für Sigfrid Svensson. Stockholm, 131—152.

FRÖDIN, J.
1940—1941 *Zentraleuropas Alpwirtschaft.* I—II. Oslo.

GUNDA Béla
1938 *Földrajzi megfigyelések az Ormánságban.* Földrajzi Közlemények LXVI. 30—52.
1941a *Telekformák, települések és a gazdálkodás kapcsolata a Lápos felső völgyében.* Földrajzi Közlemények LXIX. 230—246.
1941b *Az erdélyi és moldvai kettős udvarok.* Nép és Nyelv I. 153—156, 218—222.
1956 *A gyimesi csángóknál.* In: GUNDA Béla: Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956. 85—96.
1961 *Zusammenhänge zwischen Hofanlage und Viehzucht in Siebenbürgen.* In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Hrg. von L. FÖLDES. Budapest, 243—281.
1966 *Ethnographica Carpatica.* Budapest.

GYÖRFFY István
1926 *Az alföldi kertes városok.* NÉ XVIII. 105—136.
HALPERN, Joel M.
1967 *A Serbian Village.* Revised edition. New York.
ХАРУЗИНЪ, Ал.
1907 *Слаьнское жилище въ Сѣверо-западномъ краѣ.* Вильна.
HELMFRID, Staffan
1966 *Gutsbildung und Agrarlandschaft in Schweden im 16—17. Jahrhundert.* In: Die Bauerngesellschaft im Ostseeraum und im Norden um 1600. Acta Visbyensia II. Visby, 17—34.
HOFER Tamás
1955 *Dél-Dunántúl településformáinak történetéhez.* Ethn. LXVI. 125—186.
1957 *Csűrök és istállók a falun kívül.* Ethn. LXVIII. 377—424.
1965 *Eine eigenartige ungarische Siedlungsform und ihre europäischen Beziehungen.* In: Europa et Hungaria, Congressus Ethnographicus in Hungaria. Red. Gy. ORTUTAY, T. BODROGI. Budapest, 95—110.
HOFFMANN Tamás
1959 *Horreum — szérű — csűr?* Ethn. LXX. 171—206.
1963 *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában.* Budapest.
1967 *A magyar tanya és a hagyományos mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában.* Ethn. LXXVIII. 129—137.
HOLL Imre
1970 *Mittelalterarchäologie in Ungarn 1946—1964.* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus XXII. 365—411.
HOLLANDER, A. N. J. den
1960—1961 *The Great Hungarian Plain: A European Frontier Area.* Comparative Studies in Society and History III. 74—88, 155—169.
IKVAI Nándor
1967 *Földművelés a Zempléni-hegység középső részein.* Műveltség és Hagyomány IX. 1—208.
IMREH István
1956 *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején.* Bukarest
KOVALOVSZKI Júlia
1960 *Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén.* Archaeologiai Értesítő 87. 32—40.
1964 *A dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatások.* Folia Archaeologica XVI. 125—143.
KUTZNER, E. G.
1922 *Ukrainische Siedelungen. Ein Beitrag zur Siedelungs- und Hausgeschichte.* Berlin.
KYRLE, G.
1918 *Siedlungs- und Volkskundliches aus den Wolhynischen Poljesie.* Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bd. 48. 118—145.
ЛЕБЕДЕВА, Н. И.—МИЛОНОВ, Н. П.
1950 *Типы поселений Рязанской области.* Советская Этнография, Nr. 3. 107—132.
LÜKŐ Gábor
1936 *A moldvai csángók I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal.* Budapest.
MAJOR Jenő
1960 *A telektípusok kialakulásának kezdetei Magyarországon.* Településtudományi Közlemények 12. 34—55.
MAKKAI László
1957 *Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században.* (Agrártörténeti tanulmányok 2.) Budapest—Gödöllő.
MAKSAY Ferenc
1958 *Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon.* Budapest.
MALONYAI Dezső
1919 *A magyar népművészet. II. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete.* Budapest.
MÉRI István
1962 *Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban.* Archaeologiai Értesítő 89. kötet 211—219.
MILIČIČ, Mirko
1955 *Neposnata Dalmacija. Studja o seoskoj arhitekturi.* Zagreb.

Молчанова, Л. А.
1956 *Из истории развития сельских поселений и усадеб белорусов.* Советская Этнография Nr. 1. 29—41.
Morvay Judit
1968 *Erdőháti kettős udvarok.* NÉ L. 51—65.
B. Nagy Margit
1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Bukarest.
Nikander, Gabriel
1959 *By och bonde i Svenskösterbotten.* (Folklivstudier V.) Helsingfors—København.
Pauly, Carolus
1817 *Conditio rei urbarialis Regni Hungariae,* I—II. Vienna.
Pietkiewicz, Czesław
1928 *Polesie Rzeczyckie. I. Kultura materjalna.* Kraków
Похилевич, Д. Л.:
1952 *Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии Литве и Украине в XVI—XVII. в.* Москва
Rhamm, Karl
1908 *Ethnographische Beiträge zur germanisch—slawischen Altertumskunde. II/1: Urzeitliche Bauernhöfe in germanisch—slawischen Waldgebiet.* Braunschweig.
Schier, Bruno
1932 *Hauslandschaften und Kulturbewegungen in östlichen Mitteleuropa.* Reichenberg.
Schwarz, Gabriele
1961 *Allgemeine Siedlungsgeographie.* 2 Aufl. Berlin.
Cs. Sebestyén Károly
1909 *A gyimesi csángóházak.* NÉ X. 190—200.
Stanculescu, F., Ad. Gheorghiu, P. Stahl, P. Petrescu
1956 *Architectura populară romînească Regiunea Hunedoara.* Bucureşti.
Szabó István
1963 *A prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében.* Agrártörténeti Szemle V. 1—49, 301—327.
1969 *A középkori magyar falu.* Budapest.
Szabó T. Attila
1939 *Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. II. Székelykapuk és fazárak.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 108.) Kolozsvár.
Tłoczek, J. F.
1955 *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce.* Warszawa.
Vargha László
1940 *A tilalmasi tanyák építkezése.* Budapest.
Vuia, Romulus
1926 *Ţara Haţegului şi Regiunera Pădurenilor. Studiu antropogeografic şi etnografic.* (Lucrările Institutului de Geografie al Universităţii din Cluj, Vol. II.) Cluj.
1960 *A román település- és lakóházkutatás legújabb eredményei.* Műveltség és Hagyomány I—II. 35—66.
1962 *Поселения и жилища румынских крестьян северо-западной Молдавы.* Советская Этнография, Nr. 3. 90—108.
Введенская А. Г.
1941 *Из истории планировки русской деревни XVII и первой половины XIX. вв. Труды Государственного Исторического Музея,* XV. 77—120.
Wellmann Imre
1967 *Határhasználat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében.* Agrártörténeti Szemle IX. 346—409.
Wilhelmy, Herbert
1935 *Hochbulgarien. I. Die ländlichen Siedlungen und die bäuerliche Wirtschaft.* Kiel.
Zič, J.
1900 *Vrbnik na otoku Krku.* Zbornik za narodni život is običaje južnich Slavena V. 51—83, 201—252.
Zippelius, Adelhard
1955 *Frühformen Mitteleuropäischer Hofanlagen. Ein Beitrag zur Frage der Kontinuität im Bereich von Haus und Hof.* Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde VI. 7—49.

Tamás Hofer

ZUR FRAGE DER UNGARISCHEN DOPPELHÖFE

Auszug

Die Studie beschreibt Doppelhöfe aus drei verschiedenen natürlichen und historischen Umgebungen: die Streusiedlungen der im Hochgebirge der Ostkarpaten (Rumänien) lebenden Gyimeser Csángó-Ungarn, die dörflichen Herrenhöfe in Siebenbürgen im 17. und 18. Jahrhundert, sowie die Mitte des 19. Jahrhunderts, durch Ingenieure regulierten Dörfer in Südwest-Ungarn, in denen die Wohnhäuser auf der einen Straßenseite und die zu ihnen gehörenden Wirtschaftshöfe auf der anderen Straßenseite standen. Der Verfasser berichtet kurz über die verschiedenen Formen der Wohn- und Wirtschaftshof-Absonderung in Ost-, Ost-Mittel- und Nordeuropa. Er wirft die Frage auf, ob nicht einzelne Quellen aus dem Spätmittelalter auf Doppelhöfe in Ungarn deuten.

Der Aufsatz ist deutsch in der Festschrift zum 60. Geburtstag von Béla Gunda erschienen (Műveltség és Hagyomány [Kultur und Tradition]. Bd. XIII—XIV. Debrecen 1971).

Тамаш Хофер

К ВОПРОСУ О ДВОЙНЫХ ДВОРАХ В ВЕНГРИИ

Резюме

В данном очерке описываются двойные дворы, находящиеся в трех разных природных — исторических областях: в высокогорных разбросанных поселениях народности «чанго» района Гимеш в Восточных Карпатах (Румыния); при деревенских домах XVII—XVIII веков в Трансильвании; и в деревнях Юго-Западной Венгрии, построенных по строгим планам, где по одной стороне улицы стоят жилые дома, а по другой принадлежащие к ним хозяйственные дворы. Автор статьи коротко указывает на различные формы отделения жилых и хозяйственных дворов в Восточной, в восточной части Центральной и Северной Европы. В статье ставится вопрос о том, что некоторые источники позднего периода средних веков показывают на наличие в Венгрии двойных дворов. Статья вышла в свет в сборнике, изданном по поводу шестидесятилетия Белы Гунда. (Műveltség és Hagyomány [Культура и традиция] XIII—XIV. Debrecen 1971.)

Kristó Gyula

XI—XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány

A jelen tanulmány az államalapítás után keletkezett mondák írásba foglalásának kérdéseit igyekszik tisztázni, fő feladatának azt tekinti, hogy megvizsgálja a XI—XIII. századi íráshagyományban helyet kapott kis-epikus alkotások osztálygyökereit, tendenciáit, s azt, hogy ezek — az írott szövegből kikövetkeztetve — mennyiben szenvedtek változást a lejegyzés során eredeti mondanivalójukhoz képest.

Ismeretes, hogy az államalapítás e l ő t t i mondáink, amelyek jórészt még az ősközösségi társadalom, illetve annak végső bomlását jelentő szakasza, a katonai demokrácia kora emlékei, ideológiai okok folytán kívül maradtak — kívül kellett maradniuk — a XI—XII. századi írott történelmen; egyes, különböző szempontok miatt felhasználhatónak minősülő forgácsaik, elemeik csak a XIII. század folyamán váltak — és éppen eme, az aktualizálás elvi lehetőségét magukban rejtő forgácsaik miatt válhattak egyáltalán — a feljegyzett história részévé, kaphattak az írás ereje révén halhatatlanságot.[1]

Az államalapítás u t á n i mondák alapvetően megváltozott társadalmi valóságból sarjadtak, a kialakulóban levő, illetve már kialakult feudális osztálytársadalom termékei. Rendkívül izgalmas kérdés annak vizsgálata, hogy e mondák hogyan tükrözik az osztálytársadalom korát, kiket választanak hőseiknek, miként kerülhettek be az írott — a mondák fennmaradását biztosító — történelem lapjaira.

A jelen dolgozat nem vállalkozhat a kis-epikus alkotásokat bizonyos vonatkozásban teremtő és hagyományozó közegeknek (regösök, igricek, jokulátorok) vizsgálatára.[2] Úgy véljük: célkitűzésünk teljesítése önmagában adalékokat szolgáltathat e tényező értékeléséhez.

1. Aba Sámuel

A XIV. századi krónikakompozíció elmondja, hogy Aba Sámuel király úgy ítélte meg: minden közös az urak és a szolgák között; az esküszegést semmibe vette, megvetette az ország nemeseit, mindig parasztokkal és nemtelenekkel volt együtt, velük étkezett, lovagolt és társalgott szüntelen. Az Aba számára sikertelenül, vereséggel végződött

[1] Kristó Gyula 1970, 127—129.

[2] Az ide vonatkozó, rendkívül gazdag irodalomból l. Sebestyén Gyula 1902, 154; — Moór Elemér 1914, 9—10; — Réthei Prikkel Marián 1917, 89—90; — Szabolcsi Bence 1928, 229; — László Gyula 1944, 383; — Pais Dezső 1953, 98; — Horváth János 1954, 11—29; — Korompay Bertalan 1955, 328, 331; 1956, 61; — Fettich Nándor 1958, 352—361; — Kardos Tibor 1960, 38, 47; — Falvy Zoltán 1961, 99; — Klaniczay Tibor 1964, 26—27.

ménfői csata után a király a Tisza felé menekült, egy faluban azonban a magyarok kegyetlenül meggyilkolták, tetemét a falu melletti templomba temették el. Néhány esztendő múlva kiásták a sírból, szemfedelét és ruháit romlatlanul találták, és sebhelyei begyógyultak. Végül testét saját monostorában, Sárott temették el.[3]

A b a S á m u e l r ő l már a korai magyar történetírás igen negatív képet rajzolt. E királyról kiderítette a kutatás, hogy pogány célzatú, egyházellenes, végső soron a társadalmi haladással szemben reakciós politikát folytatott,[4] sőt az is felmerült, hogy talán az eretnekekkel is szoros kapcsolatban állott.[5] Nyilvánvaló, hogy egy erősen keresztény felfogást tükröző krónikában Aba csakis negatív színekkel ábrázolva jelenhetett meg. A XI. század végén még emlékezhettek a király egyházellenességére, s hogy ez a lehetőség megvolt, azt az Aba iránt ellenséges hangulatú XII. század közepi *Gellért-legenda* bizonyítja.[6] Abával szemben foglal állást az *Altaichi Évkönyv* szerzője is; az itteni Aba-portré elemei egy világias magyar hagyományból származhattak, de a színezést már a bajor szerzetes végezte el, s mert Aba harcolt a császár ellen, a színezés is dehonesztáló Abára nézve.[7]

A XII. századi *Gellért-legenda* elmondja, hogy „Aba . . . Pétert letaszítván, a királyi koronát és a királyi udvart magának bitorolta."[8] E felfogás — s talán egy korai, XI. század végi vélemény — szerint Abának már trónra kerülése jogtalan. A krónikakompozíció 72. fejezete — egy későbbi elemekkel átszőtt, korai megfogalmazású passzusban — arról beszél, hogy „a magyar főemberek és milesek a püspökök tanácsára összegyülekeztek Péter király ellen; gondosan kutatták, kit találhatnak az országban a királyi nemzetségből, aki a l k a l m a s *(ydoneus)* az ország kormányzására, és megszabadítja őket Péter zsarnokságától. Az országban azonban senki ilyest nem találtak, választottak hát maguk közül egy comest, Aba nevezetűt".[9] Úgy véljük: hasonlóan korai, XI. századi felfogás nyilvánulhat meg abban, hogy Abát nem számítják a királyi nemzetséghez, s ez a dinasztikus szemlélet határozott érvényesítésére mutat. Nem kizárt, hogy már egy XI. századi krónika megemlékezett Aba nemesség-ellenességéről, bár az ilyen vonatkozású tudósításban rejlő szemlélet inkább későbbi leírásra mutat.

A XII. század közepének Abáról alkotott hivatalos véleményét az *esztergomi királyjegyzék* (amely nem sorolja a „reges nostri pie memorie" közé),[10] továbbá főleg a *Gellért-legenda* mutatja: Aba „Pétert letaszítva a királyi koronát és a királyi udvart magának bitorolta. Uralkodása alatt . . . szakadatlan volt a vérontás, azaz bűnt bűnre halmoztak". Gellért megjósolta Abának: „a jövendő harmadik évben felkel ellened a bosszú kardja, amely elveszi tőled az általad csalárdul szerzett országot".[11]

A korai krónikások Sámuel alakját elsősorban az *Altaichi Évkönyv* erősen negatív képet nyújtó Aba-képe alapján rajzolták meg. Az Évkönyvből ered az a megállapítás, hogy „égi jelként" *(celesti signo)* támadt a ménfői csatában a köd, de az már a magyar krónikás önálló hozzátoldása, hogy a

[3] Szentpétery, Emericus 1937, 329, 330, 332.
[4] Kristó Gyula 1965, 29—33.
[5] Szegfű László 1968, 514—515.
[6] Szentpétery, Emericus 1938, 500.
[7] Oefele, Edmundus L. B. ab 1891, 26.
[8] Szentpétery, Emericus 1938, 500.
[9] Szentpétery, Emericus 1937, 324—325.
[10] Knauz Nándor 1875, 624.
[11] Szentpétery, Emericus 1938, 500.

németeknek győzelmet hozó szélvihar „istentől való" *(divinitus)*.[12] Egy másik helyen teljesen független a magyar szerző az *Annales* szövegétől, amikor megjegyzi: „a császár isten segítségével nyert szerencsés győzelmet" Aba felett.[13] Ezek a helyek azt mutatják, hogy a korai magyar író nemcsak átvette a német forrás tudósítását, hanem azonosult is annak beállítottságával.

Miközben a korai magyar íráshagyomány — tekintet nélkül a műfaj historikus vagy hagiografikus jellegére — egymással versenyezve igyekezett minél visszataszítóbb, dehonesztálóbb képet formálni Sámuel királyról, addig — sokáig feljegyzetlenül — élhetett az uralkodóról egy másfajta beállítás is.

Talán népi hagyományt kell feltennünk a 75. és 76. krónikafejezet ama azonos csengésű passzusának forrásául, mely szerint Aba „úgy vélekedett, hogy minden közös az urak és a szolgák között, semmibe vette az esküszegést is. Megvetette ugyanis az ország nemeseit, és mindig parasztokkal és nemtelenekkel volt együtt". Aba „parasztokkal és nemtelenekkel lakomázik, lovagol és társalog szüntelen". A krónikás nyilván visszájára fordította a feltehető eredeti népi hagyományt: Abának bűnéül rótta fel mindazt, ami a nép szemében erénye volt. Fentebb felvetettük azt a lehetőséget is, hogy talán már egy XI. század végi krónikás ellenkező előjelűre változtatta a népi ízű tradíciót, s így olvasztotta munkájába. Sokkal inkább azonban későbbi gestába illik a történet ilyetén feljegyzése a világias szempont miatt. A döntőnek látszó szót a kronológia kérdésében az a körülmény szolgáltathatja, hogy az író a császárt is bekapcsolta a históriába, méghozzá úgy, hogy a német uralkodó mond sommás ítéletet a magyar király felett. Ez a beállítás aligha képzelhető el egy korai redakcióban. A krónikás az esetleges népi hagyomány tendenciájának 180 fokos megváltoztatásával nagyon határozottan és nyersen érvényesítette az osztályszempontot. Aba a nemeseket vetette meg, s tudjuk hogy a „nobilis" szó a XII. században főurat jelent.[14] Úgy véljük: minthogy Abát a szerző azért ítélte el, mert a főurakat megvetette és a parasztokra igyekezett támaszkodni, talán nem alaptalan itt a királyhű főurak szemléletének a krónikán kitapintható korai lenyomatát feltenni.

A XIII. század eleji[15] Anonymus érdekes képet örökített ránk: Sámuel királyt „kegyességéért *(pro sua pietate)* Abának hívták".[16] Honnan táplálkozhat ez a felfogás? Már láttuk: létezhetett n é p i A b a - h a g y o m á n y, egy XII. századi krónikás küzdött ellene. Feltehető, hogy az alapot ez szolgáltatja. Valószínűsítheti ezt a „pietas" szó. Ha csak Szent László alakjára is utalunk, aki az e korbeli legendában „pietate rex serenus"-ként, illetve „pius rex"-ként,[17] a XIV. századi krónikakompozícióban pedig „dux . . .eximie pietatis"-ként[18] fordul elő, világos, hogy a kegyesség a szentség egyik legfőbb attributuma. Lehetséges, hogy itt, Anonymus e kurta megjegyzésében a szentként tisztelt király emléke jutott kifejezésre. Számba kell azonban venni azt a lehetőséget is, hogy — Hóman Bálint szerint — P. mester az egri egyház-

[12] Szentpétery, Emericus 1937, 331.
[13] Szentpétery, Emericus 1937, 332.
[14] Szilágyi Loránd 1937, 21; Györffy György 1966, 32—33.
[15] Ifj. Horváth János 1966, 276.
[16] Szentpétery, Emericus 1937, 73.
[17] Szentpétery, Emericus 1938, 517, 519.
[18] Szentpétery, Emericus 1937, 391.

megyét, az Abák szállásterületét ismeri legjobban.[19] A népi tradíció mellett a nemzetségi hagyomány hatását is fel kell tételeznünk. Úgy tűnik, e két tényező ötvöződése hozta létre a rövidsége ellenére is hallatlanul érdekes anonymusi Aba-képet.

A magyar történelem „hivatalos" (magát az írás ereje révén autentikusnak minősítő úri) koncepciójának Aba Sámuelről alkotott képe a XIII. század folyamán veszített korábbi, a királyt mereven elítélő élességéből. Igaz, egy 1235. évi (jóllehet hamis) oklevél — Péter és Aba Sámuel mellőzésével — I. Andrást Magyarország második királyának nevezi,[20] de a krónikakompozíció nagy valószínűséggel a XIII. századból eredeztethető részeiben Sámuel király iránt szimpatikus vagy legalábbis lojális beállítás figyelhető meg. Hogy ez Aba Sámuelnek a — XIII. század bizonyos időszakában még a „hivatalos" történetírás által is igenlően, pozitívan értékelt — németellenességével kapcsolatos, több példával igazolható.

a) A 73. krónikafejezetben a szerző úgy alakítja át az *Altaichi Évkönyv*ből kölcsönzött szöveget, hogy Aba követségküldésének oka egy, már megindított hadjárat volt a császár és Péter részéről,[21] míg az *Annales* Abának csak egy megindítandó háborútól való félelmét említi.[22]

b) Hasonló eljárást követ a krónikás a 73. fejezet egy másik helyén is. Itt úgy módosítja az *Évkönyv* szövegét,[23] hogy Henrik feleletéből a német uralkodó ellenséges szándéka tűnjék ki, és így igazolva legyen Aba betörése.[24]

c) Egészen nyilvánvalóan Aba-pártiságról tanúskodik a 76. fejezet ama beállítása, hogy Ménfőnél „amint mondják, Aba király győzelmet nyert volna, de azok a magyarok, akik barátsággal maradtak Péter király iránt, földre dobták zászlóikat, és megfutottak",[25] azaz árulás történt.

d) Bár a magyar krónikásnak el kellett ismernie a császár ménfői győzelmét, ennek ellensúlyozására, pirrhuszivá tétele érdekében a németek nagy veszteségéről ír (az *Altaichi Évkönyv* szerint a németeknek csak igen kevés halottjuk volt[26]), írásba foglalja a *Ferlorum Payer*-etimológiát,[27] melyet Marczali Henrik — talán joggal — mondának, méghozzá későbbi keletkezésű mondának tart.[28]

A pozitív Aba-kép más csatornából is táplálkozik: amikor Aba tetemét halála után „néhány évvel kiásták a sírból, szemfödelét és ruháit romlatlanul találták, sebhelyei begyógyultak".[29] Már Marczali Henrik felfigyelt arra, hogy a krónika itt rokonszenvet érez Aba Sámuel iránt, aki a nép ügyét védte az urak ellen.[30] Molnár Erik fejtette ki, hogy a nép Abát szentnek tekin-

[19] Hóman Bálint 1912, 105. — L. még Györffy György 1970, 10—12.
[20] Fejér, Georgivs 1829, 423. (= Szentpétery Imre 1923—1930, 544. szám.) — Hamis voltára l. Pauler Gyula 1899, 590.
[21] Szentpétery, Emericus 1937, 326.
[22] Oefele, Edmundus L. B. ab 1891, 29. — L. Domanovszky Sándor 1906, 100.
[23] Oefele, Edmundus L. B. ab 1891, 29.
[24] Szentpétery, Emericus 1937, 326. — L. Domanovszky Sándor 1906, 100.
[25] Szentpétery, Emericus 1937, 331.
[26] Oefele, Edmundus L. B. ab 1891, 37. — L. Domanovszky Sándor 1906, 103—104.
[27] Szentpétery, Emericus 1937, 332—333.
[28] Marczali Henrik 1896, 24.
[29] Szentpétery, Emericus 1937, 332.
[30] Marczali Henrik 1896, 26.

tette; Aba a népi ügy vértanú-szentje.[31] Noha legutóbb NAGY Árpád a krónikakompozíció citált passzusát illetően a bizánci legendák hatására utalt,[32] mi mégis úgy látnánk: Aba „szentté avatása" nyilván csak a népi osztálytudat terméke, népi ének emléke lehet.[33] S hogy e népi látásmód bekerülhetett a krónikába, csak azért történhetett meg, mert támogatást nyert a nemzetségi hagyományokban, amint ilyenekre ANONYMUS műve kapcsán már utaltunk. Ami e részben a nemzetségi tradícióra mutathat, az a nemzetségi monostor, *Abasár* említése. A nemzetségi hagyománynak Aba Sámuel emlékét fenntartó szerepére már MARCZALI Henrik tett célzást.[34] Egyetértve ifj. HORVÁTH Jánossal abban, hogy a krónika fent idézett megjegyzése (halála után néhány évvel Aba sebeit csodálatos módon behegedve találták) nyilvánvalóan sokkal későbbi, XIII. századi interpoláció,[35] problematikusnak látjuk: Abasár éppen Aba Sámuel alapítása-e. Könnyen meglehet, hogy az Aba-nemzetség tradíciója juttatta csak az alapítás megtisztelő kezdeményezését a kegyes ősnek.

2. *I. András és Béla*

A XIV. századi krónikakompozíció 92. fejezete arról tudósít, hogy Salamont — még I. András életében — Béla herceg és fiai, Géza és László meg az ország összes főembereinek egyetértésével kenték fel királlyá. A konkolyhintők azonban egymás ellen hangolták Andrást és Bélát. A király és a herceg Várkonyba mentek; a király megkísértette öccsét: a koronát és a hercegség jelképét, a kardot tétette egy vörös terítőre, s két hívét beavatta a próbába. Ha Béla a hercegséget akarja, legyen az övé, de ha a koronát, a főemberek oltsák ki a herceg életét. A királyhoz igyekvő herceget a hírvivők ispánja felvilágosította a cselről, így Béla a kardot választotta.[36]

A korai magyar történeti hagyomány egyik fontos kérdése, hogy az egymásra következő krónika-redakciók miként vélekedtek Salamon 1057. évi megkoronázásáról, valamint Bélának és fiainak ezzel kapcsolatos állásfoglalásáról.[37]

A XIV. századi krónikakompozícióban kétféle vélemény is olvasható ezzel kapcsolatban. Egyik a 92. fejezetben: Salamon koronázása Béla és fiai beleegyezésével történt, a másik a 91. caputban: Béla neheztelése mellett, tehát akarata ellenére.[38] Az a kérdés, hogy íráshagyományunkban melyik beállítás lehet a korábbi, elintézhető lenne úgy is, hogy — amint GYÖRFFY György megállapította — ahol a krónika vitatkozik (23., 87. fejezet: „tradunt quidam"),[39] ott a polémia tárgyát képező dolog a régi krónikából való.[40] Eszerint tehát a „Dicunt alii"-vel kezdődő 92. fejezet felfogása a régibb.

[31] MOLNÁR Erik 1949, 154. — L. még BERKOVITS Ilona 1953, 95; — GYŐRY János 1955, 344; — KARDOS Tibor 1957, 313.

[32] A VI. Alföldi Régészeti Tudományos Ülésszakon, Szegeden, 1969. november 14-én elhangzott előadásában.

[33] L. MOLNÁR Erik 1949, 153—154; — BERKOVITS Ilona 1953, 94—95; — KARDOS Tibor 1957, 313; — LEDERER Emma 1961, 68—69.

[34] MARCZALI Henrik 1896, 26—27.

[35] Ifj. HORVÁTH János 1966, 21.

[36] SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 353—355.

[37] Hogy a magyar történeti „emlékezet" számon tartotta eme 1057. évi eseményt, azt a Pozsonyi Évkönyv bejegyzése (SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 125) bizonyítja.

[38] SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 353.

[39] SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 282, 344.

[40] GYÖRFFY György 1965, 417.

A kérdés eldöntéséhez az inkriminált 92. fejezet beható vizsgálata szükséges. A szakirodalom egyrészt egységesen úgy foglalt állást, hogy a fejezet kezdő szavai *(Dicunt alii, quod . . .)* írott forrásra utalnak,[41] másrészt pedig sokan arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a fejezetben foglalt ún. *várkonyi jelenet* költői alkotás, monda.[42] Koránt sincs egyetértés sem a kronológia (egyesek Kálmán előtti időre,[43] mások II. Béla és II. Géza korára[44] tették a fejezet keletkezését), sem a mondanivaló (egyesek András és Salamon,[45] mások Béla igazolását[46] látják a fejezetben, de olyan vélemény is elhangzott, amely nem látja bizonyítottnak, hogy e fejezetben a krónikás felfogása eltérne a 91. caputétól Salamon koronázásával kapcsolatosan[47]) kérdésében a szakemberek között.

Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a 92. fejezet kétféle szövegezésben, a V-család, illetve az A-kódex megfogalmazásában maradt ránk. Vitathatatlan, hogy az eredeti szöveget az A-kódex tartalmazza.

a) Az A-ból hiányzik a korjelölő, de kronológiailag egyértelműen nem hasznosítható „a sugdosók ugyanis, akiket kiváltképpen a mi időnkben nagyon kedvelnek" passzus;

b) ugyancsak nincs meg az A-ban a „melyek a minap *(nudius tertius)* a császár által történtek" rész (a „nudius tertius" kifejezés a krónika 144. fejezetében is megvan,[48] nyilván e két azonos, toposznak nem minősülő frázis egy alkalommal, egyazon szerző tollából került a krónikába);

c) az A-kódex a helyes *pro pace* alakot hozza a V-családnak itt és a 91. fejezetben is előforduló[49] hibás *perditione* olvasata helyén.

Mit fejez ki, milyen álláspontot van az 1057. évi koronázást illetően a 92. fejezet? Úgy tűnik: a fejezeten belül nincs ellentmondás, hiszen egyrészt a bevezető sorok világosan szólnak: „Mások azt mondják, hogy Béla herceg és fiai, Géza és László meg az ország összes főembereinek egyetértésével kenték fel Salamont királlyá", másrészt pedig a várkonyi jelenet is ugyanezt tartalmazza: Bélának Andráshoz intézett szavai („Legyen fiadé a korona, minthogy már fel van kenve, és add nekem a hercegséget") azt tanúsítják, hogy Béla újólag ismerte el Salamon megkoronázását. Joggal ellenvethető azonban: a várkonyi epizódban Béla kényszerből cselekszik, így bajos arról beszélni, hogy másodízben is jogosnak ismerte el a koronázási aktust. Ámde a válasz megadásánál két körülményt kell fontolóra vennünk. Az egyik:

[41] Marczali Henrik 1880, 61; — Madzsar Imre 1926, 3; — Erdélyi László 1943, 173; — Gerics József 1961, 64.

[42] Toldy Ferenc 1868, 381; — Marczali Henrik 1896, 65; — Kardos Tibor 1941, 101; — Horváth János 1954, 318; — Kardos Tibor 1957, 306—307; — Geréb László 1959, 233. old. 39. jegyz.; — Kardos Tibor 1960, 55; — Hont Ferenc 1961, 7; — Boronkai Iván 1963, 109; — Klaniczay Tibor 1964, 27.

[43] Tóth Zoltán 1933, 539—541; — Gerics József 1961, 64—65, 83.

[44] Madzsar Imre 1926, 3; — Csóka J. Lajos 1967, 419.

[45] Marczali Henrik 1896, 64; — Bartoniek Emma 1939, 35; — Kardos Tibor 1957, 306.

[46] Domanovszky Sándor 1913, 390.

[47] Boronkai Iván 1963, 108.

[48] Szentpétery, Emericus 1937, 423.

[49] Szentpétery, Emericus 1937, 352. — Itt utalunk arra, hogy a krónikakutatásban használatos fenti rövidítések (V-család, illetve A-kódex) azt a krónikacsoportot (a Képes Krónika családjának tagjait), illetve kódexet (a Budai Krónika családjába [= S-család] tartozó Acephalus kódexet) jelentik, amelyek a XIV. századi krónika egymástól eltérő szövegét őrizték meg.

Béla állásfoglalására nyilván hathatott s bizonyára hatott is erőszak, bár a valóságban nem feltétlenül abban a formában történhetett ez, ahogyan a várkonyi jelenetben olvasható, végső fokon a 92. fejezet bevezető soraiban körvonalazott egyetértés előidézői között is szerepelhetett erőszak. A másik: a várkonyi jelenet mondai forráscsatornán át került a krónikába, kiválóan alkalmas a történet egy olyan következtetés levonására — KARDOS Tibor utalt erre —, hogy a népi képzelet a mondaképzés megszokott módján rajzolja meg az András és Béla közti politikai megegyezést. A „választást" úgy képzeli el, hogy egy szép piros párnára odateszik a koronát és a kardot, és ezek közül kell választania a hercegnek. Ha rosszul „választ", mindjárt levágják a fejét.[50] Ha ezeket fontolóra vesszük, kétségtelen: Béla végeredményben mégiscsak beleegyezett Salamon megkoronázásába, illetve elfogadta a koronázás jogosságát, azaz végül is a legitimitás oldalára állt.

Nagyon érdekes feladat a 92. fejezetben megrajzolt András- és Béla-kép vizsgálata. Mivel nem ismerjük az originális (népi) forrást, s nem tudjuk, hogy az hogyan változott meg a feljegyzés során, csak az írásba foglalt szöveget elemezhetjük. Andrásról olyan mozzanatokat tudunk meg, hogy Béla életére tör,, gyilkos terveket forgat fejében; Bélával kapcsolatban pedig arról értesülünk, hogy hitszegő: először beleegyezett Salamon megkoronázásába, de azután mégis királyságra tört, ráadásul gyáva: félelemből „választotta" a kardot. Nagyon súlyos ítéletek ezek, súlyukat még az sem enyhíti, hogy a konkolyhintőkre, a rossz tanácsadókra hárítja az ódiumot a szerző.

Lehetetlen észre nem venni a fejezet nagyon sajátos beállítását. Egyrészről határozott szimpátia mutatkozik Béla irányában: a szöveg szerint András megértette, hogy „halála után fia nem uralkodhatik a herceg akarata nélkül", továbbá Andrást úgy nyilatkoztatja Béla jelenlétében, hogy („igazság szerint a korona a tiéd") ezzel jogalapot teremt Béla uralma számára. Másrészről: Béla mindezek ellenére is elismeri Salamon megkoronázásának, s ebből következően uralmának jogosságát is.

K o m p r o m i s s z u m körvonalai bontakoznak ki: a 92. fejezet egyszerre ítéli el és igazolja mind Andrást, mind Bélát. Egy ilyen beállítás aligha keletkezhetett Salamon alatt, mint GERICS József véli[51] (erre az *Altaichi Évkönyv* Béla-ellenessége és a *Pozsonyi Évkönyv*nek Béla uralmát mellőző tárgyalása a tanú), sem László alatt — mint HÓMAN Bálint írja[52] —, hiszen László, illetve az udvarának felfogását tükröző krónikás nem tagadta volna meg Bélát Salamon kedvéért; nem jöhetett létre II. Béla vagy II. Géza korában sem — mint CSÓKA J. Lajos vélekedik[53] —, hiszen éppen CSÓKA mutatta ki, hogy e királyok alatt olyan véleményváltozás következett be, amely Salamonra nézve előnyösebb képet formált meg.[54]

Ez a kompromisszum csak Kálmán korában keletkezhetett. Miért? Egyrészt: Béla védését a dinasztikus érdek kívánta meg, aki Kálmánnak nagyapja volt. Másrészt: Salamon jogának elismerése mögött olyan elv húzódott meg, amit Kálmán is előtérbe helyezhetett: ez a l e g i t i m i t á s tana volt, mely igen élesen jut HARTVIKnál kifejezésre. Elvileg felvethető

[50] KARDOS Tibor 1941, 101.
[51] GERICS József 1961, 64—65, 83.
[52] HÓMAN Bálint 1925, 97.
[53] CSÓKA J. Lajos 1967, 419—420, 549.
[54] CSÓKA J. Lajos 1967, 423.

(bár a szakirodalomban nem tették meg[55]), hogy a 92. fejezet kései, II. Géza utáni feljegyzés. Ennek cáfolatát, de egyszersmind a megírás Kálmán-korságának bizonyítékát is a királyság és a hercegség szimbolikája adja.[56] Mellőzve most a lándzsának mint a királyi hatalom vélt vagy valóságos jelvényének — tárgyunkhoz szorosan nem tartozó — problematikáját,[57] annyi kétségtelen, hogy Kálmán idejében a királyságot már a korona szimbolizálja,[58] ami kizárja, hogy a kard is uralkodói jelkép legyen, hiszen az Albericus-féle törvénybevezetésben említett kard[59] nem a királyság szimbóluma, hanem a fenyítő hatalom eszköze.[60] A hercegséget 1095—1096-ban, amint a *Pozsonyi Évkönyv* mutatja,[61] a „diadema", vagyis a korona jelképezi. Ennek eredete Gézától való, aki még herceg korában (1071—1074) kapott koronát VII. Dukasz Mihálytól,[62] s ez a korona a hercegi méltósággal és javakkal öröklődött tovább.[63] Álmost is a Dukasz-féle diadémmal koronázták meg.[64] A hercegségnek tehát a dukátus létrejötte és 1071 között más jelvénynyel kellett rendelkeznie, s ez aligha vitathatóan a kard volt. Igaza van tehát Gerics Józsefnek: a 92. fejezet szimbolikája — részben, a kard vonatkozásában — Kálmán előtti időre mutat,[65] de ez nem jelenti egyszersmind azt, hogy a feljegyzés is Kálmán koránál régebbi. Miért? Fenti fejtegetésünkből csak az következhet, hogy a 92. fejezetben felhasznált szóbeli forrás, (népi) epikus, illetve drámai alkotás 1058—1071 között keletkezett, tehát tényleg akkor, amikor a hercegséget még a kard jelképezte. A szöveg kifejezésre is juttatja, hogy a kard szimbólum-jellege a múltra vonatkozóan igaz.

V-család:

Fecitque rex ei coronam iacere ante se super rubeum stramentum et gladium iuxta, qui ducatum designat.

A-kóde:

Fecitque rex ei coronam iacere ante se super rubeum stratu rubeum (?) *et gladium iuxta eam, quod ducatum signabat.*

Az A-kódex eredetibb szövege itt is jobb, s nyilván originális: a „signabat" alak világosan mutatja, hogy a kard szimbólum volta — Kálmán korában — már a múlté. Joggal megkérdezhető: Kálmán idejében miért fogadták el a népi forrás kardját, miért nem illesztették helyébe — még a karddal összefonódott cselekmény rovására is — a korszerű diadémot? Kálmánnak

[55] Egyedül Erdélyi László (1943, 173) kivétel.

[56] A középkori szimbolika mennyiségben igen gazdag polgári szakirodalma (pl. Schramm, P. E. művei stb.) a szemlélet korlátainál fogva túlexponálta a probléma jelentőségét.

[57] Erre l. Tóth Zoltán 1933, 535—546; — Tóth Zoltán 1942, 29—30. old. 55. jegyz.; — Deér József 1942, 6—18; — Csóka J. Lajos 1967, 419; — Kovács László 1970, 127—146.

[58] L. Hartvik nál: „*cui . . . corona debetur et regnum*" (Szentpétery, Emericus 1938, 406).

[59] Závodszky Levente 1904, 183: „*Non enim sine causa rex gladium portat*".

[60] Csóka J. Lajos 1967, 420. — L. másképpen Tóth Zoltán 1933, 541; — Gerics József 1961, 65.

[61] Szentpétery, Emericus 1937, 126.

[62] Darkó Jenő 1936, 137; — Györffy György 1959, 41. — L. másképpen Moravcsik Gyula 1953, 69; Székely, György 1962, 68.

[63] Györffy György 1959, 41.

[64] Tóth Zoltán 1942, 111.

[65] Gerics József 1961, 65.

a legkevésbé sem lehetett érdeke a monda modernizálása, hiszen felfogása szerint — amely HARTVIKnál jut élesen kifejezésre — királlyá a királyi *corona*-val való koronázás tesz, márpedig a *diadema* is korona (jóllehet „csak" hercegi),[66] s azzal meg is koronázták Álmost. Az A-kódex pontosabb, árnyaltabb szövege szinte kézzelfoghatóan bizonyítja ezt, amikor Béla szájába adja a következő mondatot.

V-család:	A-kódex:
Habeat filius tuus coronam, qui unctus est, et da mihi ducatum.	*Habeat filius tuus coronam, qui inunctus est* in regem, *et da mihi ducatum.*

Világos tehát, hogy egyrészt az 1058—1071 között hercegi szimbólumként szerepelt kardra való „emlékezés" 1071-től nem távoli időre, évszázados intervallumra, másrészt pedig a korszerű diadema mellőzése kifejezetten Kálmán korára mutat, mert elődei (Géza és László) hercegek voltak trónra kerülésük előtt — diadémmal, utódai alatt pedig már nincs dukátus.

3. Salamon

A XIV. századi krónikakompozíció több fejezetében olvashatunk Salamon kiváló vitézéről, Oposról, aki rendre győzelmet arat.[67] Ugyancsak e forrásunk tudósít arról, hogy Salamon detronizálása és I. István szentté avatása után a kunokhoz ment, csapatait azonban az ellenség szétverte, a sűrű hófúvásban a még megmaradottak is szétszóródtak, Salamon is alig menekült meg ellenei kezéből. Embereinek pihenőt adott, maga bement egy sűrű, sötét erdőbe, soha többé nem tért vissza. Istenhez fordult, vezekelt, zarándokolt, imádkozott, böjtölt, virrasztott; egyszer Magyarországon is megjelent Kálmén király idejében, de nyomban eltűnt, és soha többé nem mutatkozott.[68]

A 101. krónikafejezetben bukkan fel először *Bátor Opos* neve, mely azután előfordul még a 107., 118., 121. és 127. caputban. Régóta ismeretes, hogy a krónika e szövegegységeiben költői szépségű részek vannak; régóta kísért ezek magyarázatára a „naiv eposz" hipotézise.[69]

A teljességre törekvésnek és a probléma mindenáron való megoldásának igénye nélkül szeretnénk néhány adalékot hozzátenni a kérdéshez.

[66] Aligha véletlen, hogy amikor HARTVIK a *diadema* szót használja, több esetben a *regium* jelzővel egészíti ki azt, l. SZENTPÉTERY, Emericus 1938, 412—413, 413.

[67] SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 365, 373, 385—386, 391, 399.

[68] SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 409—411.

[69] A naiv eposz létével számol ARANY János 1860, 33—34; — TOLDY Ferenc 1868, 381; — NÉGYESY László 1912, 19, 21; — NÉGYESY László 1913, 201. — Határozottan a naiv eposz léte ellen szólt PAULER Gyula 1899, 611; — VÉRTESY Jenő 1905, 3 (de már ő is számol forrásként énekesek hős-dalaival); KIRÁLY György 1921, 109. — Az újabb kutatás általában ha nem is fogadja el az ARANY János-i naiv eposzt, nem rekeszti ki a különböző szóbeli források létét és a krónikás általi használatát. HORVÁTH János (1954, 316—325) és KOROMPAY Bertalan (1955, 326—329) jokulátor-énekekkel, HORVÁTH János (BÓTA László 1956, 316) apróbb hősi énekekkel, KARDOS Tibor (1957, 306, 306. old. 73. jegyz.) rövidebb ciklikus hősénekek sorozatával, GERÉB László (1959, 234. old. 43. jegyz.) énekekkel számol. — KLANICZAY Tibor 1956-ban (BÓTA László 1956, 309) azt hangsúlyozta, hogy a kérdés nem tekinthető lezártnak, 1964-ben (KLANICZAY Tibor 1964, 29—32) — ugyanennek kiemelésével — egy XI. századi jokulátor-eposzt tételezett fel, melynek alapvető kontúrjait körvonalazta is. Újabban MÁLYUSZ Elemér (1967, 36) tagadja, hogy egy művészi szerkezetű, magyar nyelvű epikai alkotás visszhangot kapott volna a gestában, de magyar nyelvű énekekkel ő is számol. — A kérdéskör összefoglalását l. VOIGT Vilmos 1969, 51—72.

a) Opos szereplése az egész Salamon-történetet átszövi: feltételezhető, hogy Oposról epikus ének szólt.

b) Opos Salamon vitéze; a krónika csak győzelmeiről ad számot (a 101. fejezetben a csehek, a 107.-ben a szaracénok, a 118.-ban Géza herceg vitéze, a 127.-ben pedig Géza és László nyitrai vitézei felett diadalmaskodik).

c) Az Opos nevét említő 101. és 118. fejezet (szemben a krónikakompozíció más részeivel) csak *rex*ről és egyetlen *dux*ról (= Géza) beszél, nem tartja számon László cselekedeteit, és nem titulálja őt duxnak. Feltehető, hogy az imént említett fejezetek rexet és egyetlen duxot tartalmazó passzusai egy korábbi redakció nyomát őrzik, mely szerint Salamon a király és egyedül Géza a herceg, ami feltétlenül a dukátus jogi státusának adekvát kifejezése.

d) Az év és hónap konkrét megnevezése nélkül előforduló napjelölés (a 102., 105., 108., 118., 119. és 121. fejezetekben) minden valószínűség szerint a népi gondolkodás nyoma.

e) A 107. és 118. fejezetekben a homéroszi *Trója-hagyomány* nyomai, mozzanatai őrződtek meg,[70] márpedig tudjuk, hogy a Trója-történet a XII. század közepétől vált ismét az európai gondolkodás- és mondakincs integráns részévé.[71]

Vagyis a Salamon-történet a népi énekekből és a Trója-historiából is táplálkozott. Valószínű, hogy e kettő közül az alapot az előbbi adta, az utóbbi feltehetőleg tudós hozzáadás. Ha így van, csaknem bizonyos, hogy a Trója-történet morzsáit megörökítő gestaíró valamelyik nyugat-európai kultúrközpontban, talán Párizsban tanult, s a kint hallott Trója-hagyomány egyes elemeit idahaza ötvözte egybe a népi emlékezetből merített motívumokkal. Persze a kérdésben állást foglalni nagyon nehéz, igaza lehet KARDOS Tibornak, amikor mindkét lehetőséget felveti: a görög – trójai háború mozzanatai latin iskolai közvetítéssel eljuthattak a magyar epikus énekekbe is s azokból a krónikába, de a közvetlen tudós kombináció sem kizárt.[72]

Úgy látjuk, Opos esetleg népi hős volt, Salamon-pártisága a nép állásfoglalását tükrözi. Opos népi voltát a feltehetőleg róla szólt ének és a 101. fejezet ama passzusa indokolja, mely szerint Opos a cseh vitéz legyőzése után „a király és az összes magyar főember előtt dicsfényben tündökölt". Ez a megfogalmazás nem arra mutat, hogy az uralkodó osztályba tartozott volna. Hipotézisünkkel szemben felhozható, hogy a 118. fejezet nemesnek, „*de genere V e c e l l i n i*" írja Opost. GERICS József e kifejezést a korai gestából eredezteti.[73] Vele szemben GYÖRFFY György arra mutatott rá, hogy a „de genere Vecellini" XIII. századi író betoldása XIII. századi névalakban (Kálmán korában nazálisos, *Vencilinus*-féle formában írták volna le a nevet).[74]

[70] ARANY János 1860, 34; — MARCZALI Henrik 1896, 86; — SEBESTYÉN Gyula 1904, 214; — VÉRTESY Jenő 1905, 12; — NÉGYESY László 1913, 194; — KARDOS Tibor 1939, 307; — KARDOS Tibor 1941, 103; — KARDOS Tibor 1942, 14—15.

[71] PAULER Gyula 1883, 114; — FEST Sándor 1935, 177—178; — GYŐRY János 1942, 11; — VÁCZY Péter 1944—1946, 2; — CSÓKA J. Lajos 1967, 497.

[72] KARDOS Tibor 1939, 307.

[73] GERICS József 1966, 5; — GERICS József 1967, 592—595.

[74] GYÖRFFY György 1966, 28—29. — Újabban GERICS József (1967, 592—595) sorakoztatott fel érdekes és megfontolásra érdemes anyagot annak bizonyítására, hogy a szláv *Vętjeslav* magyar megfelelői [?] már a XI. században is mutatnak denazalizált, s a XIV. században is nazálisos formát; azaz elvitatja a *Vencelin* ~ *Vecelin* változás „abszolút kormeghatározó érték"-ét.

Nem zavarja feltevésünket az a körülmény, hogy Opos a 118. és 127. fejezetekben határozottan lovagi figuraként fordul elő, hiszen a nemesség és a lovagság összefüggése közismert.[75]

Úgy véljük, Opos népi hős, akit — amiképpen *Botond* esetében is megfigyelhető ilyen tendencia — az uralkodó osztály sajátított ki magának oly módon, hogy már talán a XII. századi krónikások lovagi ruhába öltöztették, majd a XIII. században a *Márton* nevő ősszel dicsekvő *Vencellin-nemzetség* (mivel a krónika szerint Opos apja is *Márton* volt) magának foglalt le. Ez a magyarázat egyrészt áthidalhatja azt a genealógiai nehézséget, amely a 64. krónikafejezet valóban Vencellin-nembeli *Márton*ja és Opos apja között fennáll,[76] másrészt Opos alakjának talán létrejöttét, mindenesetre tetteinek kiszínezését alapvetően más közegben képzeli el, mint az Opost XIII. század eleji bencés koholmánynak minősítő Csóka J. Lajos.[77]

Azokból a tényekből, hogy Opos ciklusban, mondakörben fordul elő és játszik fontos, talán vezető szerepet, hogy Salamon katonája, aki rendre legyőzi bel- és külföldi ellenfeleit, s ezáltal elismerést szerez magának a király és a főemberek előtt, hogy alakja a trójai história egyes elemeivel gazdagodott, talán az a következtetés vonható le, hogy Opos népi hős, a népi epika terméke. Önigazolólag hathatott a krónikásra, hogy a népnek Salamonról formált véleménye egybeesett a hivatalosan táplált legitim állásponttal. A nép történeti „tudatának" egyes jelenségei osztálytartalmuktól megfosztva bekerülhettek az uralkodó osztály krónikájába.

XII. századi történeti műből eredeztethető a költői, lírai és Salamon 1087. évi hősi halálát — amit a külföldi krónikákból pontosan tudunk[78] — sejtető 135. fejezet, valamint a 136. caput is, amelyben Salamon „tovább él". A nép lehetett az, amelyik nem „engedte" meghalni Salamont. A nyilván nem változás nélkül korunkra jutott szöveg tulajdonképpen szentté avatja Salamont: a szentlélek látogatása, isten megbocsátó irgalma, a mennyei dolgok felé fordulás, életének szenthez illő módon végzése mind ezt bizonyítja. Nem lehetetlen, hogy már ekkor felesége, Judit is szentként szerepelt[79] – Zsófia érdemei révén. Mindenesetre a krónikában azt olvassuk, hogy Salamon felesége Admontban halt meg, s ez nem Juditra,[80] hanem II. Béla valóban szent életű leányára, Zsófiára vonatkozik.[81]

Kézai,[82] Mügeln,[83] a *Knauz-krónika* egyik kódexe[84] és a *Dubnici Krónika*[85] újabb tradícióról tudósít: Salamon megjelent László király udvarában. Domanovszky Sándor még úgy foglalt állást, hogy e variációk különböznek egymástól,[86] de Gerics József — úgy tűnik: helyesen — azt a véleményt jut-

[75] Erre l. Mályusz Elemér 1942, 292—305.
[76] Hóman Bálint 1925, 68.
[77] Csóka J. Lajos 1967, 544—545.
[78] L. Gyóni Mátyás 1942, 159.
[79] Erre l. Kézai tudósítását Szentpétery, Emericus 1937, 181—182.
[80] Judit Salamon halála után, 1088-ban másodszor is férjhez ment. L. Domanovszky, Alexander 1937, p. 182. annot. 1.
[81] Erdélyi László 1941, 11; — Erdélyi László 1943, 104. old. 19. jegyz.; — Csóka J. Lajos 1967, 556.
[82] Szentpétery, Emericus 1937, 181
[83] Szentpétery, Emericus 1938, 191—192.
[84] Szentpétery, Emericus 1938, 332.
[85] Szentpétery, Emericus 1937, 411. old. * jegyz.
[86] Domanovszky Sándor 1906, 111, 137—138.

tatta kifejezésre, hogy KÉZAI már ismerte MÜGELN és a *Dubnici Krónika* Salamon-hagyományát, s korrigálja azt. Feltehető, hogy e hír onnan való, ahonnan MÜGELN többi önálló tudósítása is, azaz a III. István- (illetve III. Béla-) kori krónikafolytatásból. Figyelemre méltó, hogy az itt tárgyalt variációval szemben más krónikák (az S- és a V-család kódexei — a *Dubnici Krónika* kivételével) Salamonnak Kálmán-kori magyarországi felbukkanásáról tudnak. A XII. századi Salamon-hagyomány léte tehát kétségtelen,[87] s ezt a XII. században hivatalosan is pártfogolhatták. E tradíció egykori virágzását egyrészt a terjedelem (Salamon históriája a krónikakompozícióban igen részletes és gazdag: I. Géza és I. László uralkodásának jelentős summáját foglalja el), másrészt a tartalom (a pozitív Salamon-kép megformálásában a nép és a királyi udvar véleménye találkozott) bizonyítja.

Feltehető tehát, hogy Salamon népi énekek középpontjába került, de ha nem is, annyi kétségtelen: azok foglalkoztak vele. Lehet, hogy a nép igazságérzete, lehet, hogy - s ez látszik fontosabbnak — Salamon kalandos élete játszott ebben szerepet.

A XII. század végétől, László szentté avatását követően, döntő változás történt a Salamon-kép megformálásában: Salamon és a hercegek vitáját a XIII. század a szent király javára döntötte el. Ennek láncszemeként KÉZAI Simonnak, a királyi udvar krónikásának állást kellett foglalnia a Salamon-tradíció ellen.[88] „E hagyomány kipusztításának oka valószínűleg «kényes», az Árpád-ház és a magyar egyház egyik legjobban tisztelt szent királyára az utókor szemében árnyékot vetítő mondanivalójában keresendő."[89]

4. Szent László

A XIV. századi krónikakompozíció 103. fejezete arról tudósít, hogy a kerlési csatában Szent László herceg meglátott egy pogányt, aki lova hátán szép magyar leányt hurcolt magával. László a leányt a váradi püspök leányának gondolta; lován üldözőbe vette a kunt, de utolérni nem tudta. A herceg tanácsára a leány magával együtt a földre rántotta a kunt, akit László meg akart ölni. A leány azonban — hiszen nincs hívság az asszonyokban — kérte a herceget, ne vegye el a kun életét, hanem bocsássa el. De László megmérkőzött a kunnal, s megölte. A leány nem a püspök leánya volt.[90]

E história a benne tornyosuló problematikus passzusok miatt szinte igényli az elemzést. Egyrészt: a história (népies) mondajellege tagadhatatlan,[91] másrészt: a váradi püspök leányának említése a feljegyzés koraiságára enged következtetni,[92] harmadrészt: László hős lovagként való ábrázolása, „szent" jelzője 1192 utáni interpolációt sejtet.[93] Már LÁSZLÓ Gyula utalt arra, hogy

[87] GERICS József 1961, 110—112.

[88] SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 181.

[89] GERICS József 1961, 110. — Salamon „szentségére", alakja későbbi megítélésére l. *Les saints de la dynastie des Árpáds et leurs légendes* című, Kruševacon 1971. október 9-én elhangzott előadásunk szövegét (sajtó alatt).

[90] SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 368—369.

[91] PAULER Gyula 1899, 608; — NÉGYESY László 1913, 190; — LÁSZLÓ Gyula 1944, 420; — LÁSZLÓ Gyula 1953, 7; — PERÉNYI József 1957, 179; — KLANICZAY Tibor 1964, 27; — CSÓKA J. Lajos 1967, 557; — KULCSÁR Péter 1967, 163. old. 13. jegyz.; — LÁSZLÓ Gyula 1967, 136—140; — VARGYAS Lajos 1967, 286—288.

[92] MARCZALI Henrik 1880, 54. old. 25. jegyz.; — PERÉNYI József 1957, 179; — GERICS József 1961, 88.

[93] PAULER Gyula 1899, 608; — MADZSAR Imre 1926, 1. old. 1. jegyz.; — DERCSÉNYI Dezső 1964, 16; — GYÖRFFY György 1966, 29. old. 31. jegyz.

a történet alapja régi pogány hősi ének, melynek egyik szereplőjét később hozták kapcsolatba Szent László fennkölt alakjával.[94] Újabban KULCSÁR Péter írott forrásban, BONFININél kimutatta a monda ama változatát, mely „a kun megölését a leánynak tulajdonította, s az írott variánsoknál [ti. a krónikánál] ősibb elemeket őrzött meg."[95] Ugyancsak KULCSÁR Péter mutatott rá a krónika következetlen előadására, mely feltétlenül gyámolítja a feltevést: a krónikás két, nem egészen egybevágó hagyományt igyekezett összehangolni.[96] Feltétlenül jogos KULCSÁR Péter ama megállapítása, hogy „az írott forrásokban ránk maradt László-legenda csak ösztövér váza annak a hagyományanyagnak, mely a témakörrel kapcsolatban kialakult."[97] A krónika története tehát másodlagos származék, melyet akkor hozhattak kapcsolatba Lászlóval, amikor m é g nem keltett megütközést, ha egy nőszemély püspök leánya. Egy, legjobb esetben XIII. század eleji krónikás — talán nem minden irodalmi előzmény nélkül: a *Cunus* névalak utalhat erre[98] — szívesen átvehette e történetet, mely szervesen beleillett a frissen (1192-ben) szentté avatott Lászlóról rajzolt portréjába, viszont ekkor m á r meg kellett cáfolnia és meg is cáfolta, hogy a megmentett nő a püspök leánya lett volna.[99] Az erdeti monda (a „kunt" a leány öli meg) legkorábban a XII. század elején, legkésőbben pedig a XIII. század elején már módosult: a kunt László, a lovagszent öli meg párviadalban, hogy azután újabb változások révén a XIV. században a leány Szűz Máriával azonosuljon.[100]

5. Összegzés

A keresztény államalapítás után keletkezett kis-epikánk írásba foglalása problematikájának vizsgálata (amely értelemszerűen nem terjedhetett ki valamennyi Árpád-kori mondánkra) után lehetségessé válik néhány következtetés levonása.

a) Mindenekelőtt szembeötlő, hogy a keresztély államalapítás, a feudalizmus kiépülte, a katonai demokrácia átváltása osztálytársadalomra nem

[94] LÁSZLÓ Gyula 1944, 420; — LÁSZLÓ Gyula 1967, 140.

[95] KULCSÁR Péter 1967, 163. — A vatikáni könyvtár egyik hagiográfikus kódexének Szent László képei is azt tanúsítják, hogy a kunnal a leány végzett (LUKCSICS Pál 1930, 18).

[96] KULCSÁR Péter 1967, 163.

[97] KULCSÁR Péter 1967, 163. old. 13. jegyz.

[98] Ebbe az irányba mutathat HORVÁTH János ama megállapítása, hogy a krónikaíró éppen az István-, László- és Kálmán-törvényekben is szereplő nőrablás tilalmas voltát ábrázolja (HORVÁTH János 1954, 14), illetve hogy László király a leányrabló kunt a leány kérése ellenére is megöli, s ezzel juttatja érvényre a leányrablást tiltó törvényét, amely szerint a nőrablóval szemben úgy kell eljárni, mint a gyilkossal (BÓTA László 1956, 314). Persze, ha volt is ilyen intenciója a szerzőnek, az már az eredetihez képest módosuláson átesett mondához kapcsolódhatott. — A *Cunus* név kormeghatározó szerepére l. GYÖRFFY György 1948, 158—176.

[99] Nehezen bizonyítható — de aligha a cáfolatot nem közlő k i v o n a t o s Chronicon Monacense (SZENTPÉTERY, Emericus 1938, 75) alapján — GERICS József (1961, 87, 87. old. 6. jegyz.) feltevése, mely szerint a cáfolatot tartalmazó mondat (*„Sed illa filia episcopi non fuit"*: SZENTPÉTERY, Emericus 1937, 369) mintegy kirí a szövegből, ezért későbbi interpoláció.

[100] LUKCSICS Pál 1930, 18. — A történetnek a székelyföldi falképeken való ábrázolására l. DERCSÉNYI Dezső é. n., 132—134; — VARGYAS Lajos 1960, 499; — DERCSÉNYI Dezső 1964, 16—17.

jelent cezúrát a mondaképzés mennyiségi vonatkozásában. Egyrészről a népi forrás a XI–XIII. században is változatlan bőséggel csörgedezik, másrészről az ősi (az államalapítás előtt keletkezett) mondák szívósan tovább élnek bizonyíthatóan legalább a XIII. századig, amikor ezek aktualizálható mozzanatait az uralkodó osztály különböző rétegeinek krónikásai feljegyzésre méltóknak találják. Szerfelett feltűnő, hogy XI–XIII. századi mondáink — a krónikában megőrzött latin nyelvű szövegek alapján — általában királyok köré fonódtak, a feudális osztályrendet megtestesítő uralkodót állították a központba. Annak a kérdésnek a taglalásához vezet el ez, hogy jelentett-e törést az államalapítás utáni mondáink „minősége", osztálytartalma szempontjából.

b) A kérdésre feltétlenül igenlő választ kell adnunk. Az osztálytársadalom, a feudalizmus alapvető osztályai kialakulásával a tükrözés tárgyát képező társadalmi valóság változott meg, s ennek a tükörképben is változást kellett előidéznie. Úgy véljük, az a benyomás, hogy XI—XIII. századi mondáink királyok köré szövődtek, torz optika eredménye, az adja magyarázatát, hogy e mondák (mondaforgácsok) a krónika Prokrusztész-ágyába kényszeríttettek. Márpedig tudjuk, hogy a magyar krónikák — legalábbis a XIII. század elejéig, addig az időpontig, ameddig valamennyi itt tárgyalt mondánk bizonyosan írásbeli megörökítést nyert — király krónikák, az udvari–kancelláriai miliő termékei.[101] Véleményünk szerint már a mondák hősválasztása alapján keresztény államalapítás utáni kis-epikánk bifurkálódását figyelhetjük meg.

c) Egyes mondáink aligha tagadhatóan egy-egy király köré csoportosították mondanivalójukat. Nem lehet elvitatni, hogy az ún. várkonyi jelenet hőse András király és Béla herceg, a leányrabló kun mondájáé pedig „Szent" László herceg. A várkonyi jelenet alaphelyzete – a választás, illetve a jól vagy „rosszul" választás – régi folklorisztikus motívum.[102] A László-mondáról ugyancsak beigazolódott, hogy alapja ősi pogány hősi ének. E két esetben tehát nyilván úgy jött létre a monda, hogy az adott, ismert szituációba mintegy „behelyettesítették" a korszerű elemeket: az Árpád-házi, trónra került András és Béla, illetve László nevét, uralkodókat centrumba állító olyan epikus alkotásokat hoztak létre, amelyek azonnal és jobbára csorbítatlanul beiktathatók voltak a király krónikába. Aligha véletlen, hogy ezek a mondák már a legkorábbi, XI–XII. századi íráshagyomány részei voltak. Létrehozóikként nagy valószínűséggel az ősi epikus kincset még ismerő, de már a királyi udvarban élő — annak igényeit kiszolgáló — jokulátorok tehetők fel

Más mondáink más közegekben keletkezhettek. Szerfelett meggondolkodtató, hogy éppen a korai feudalizmus három erőskezű, a feudális osztályrendet tűzzel-vassal építő és óvó királyáról, Istvánról, Péterről és Kálmánról nem hagyományozódtak ránk — mert nem is születhettek — világias népi mondák. Így érthető csak annak az Aba Sámuelnek a töredékesen ránk maradt mondája, aki gátat vetni igyekezett az osztálytársadalom kialakulása folyamatának, aki együtt evett, lovagolt és — társalgott a néppel, azaz ugyanúgy kikérte a tömegek véleményét, amint ez a keresztény államalapítás előtti időben a törzs vagy nemzetség szokása volt. Aba Sámuelben a nép nem

[101] Marczali Henrik 1880, 80; Hóman Bálint 1925, 106; Pais Dezső 1925, 272; Madzsar Imre 1926, 2; Varjú Elemér 1928, 91; Tóth Zoltán 1947, 47; Győry János 1948, 71; Berkovits Ilona 1953, 82; Mályusz Elemér 1966, 298—300; Mályusz Elemér 1969, 51–86, 219–254.

[102] Thompson, Stith 1966, A1335.3; L210—L211.

a feudális hierarchia csúcsán álló királyt láthatta, aki a szűk körű királyi tanácsban konspirál a nép ellen, hanem azt a vezetőt, aki a nép szavára hallgatva, igényének engedve szabad folyást biztosít a pogány restaurációnak, s aki ötven nemest (viros nobiles) öletett meg, talán éppen a királyi tanács egyes tagjait (honestissimos quosque sui consilii viros).[103] Aligha véletlen, hogy a népmondai hagyomány mit sem tud az egyház által kanonizált Istvánról, ezzel szemben szentté avatja az uralkodó osztály által kárhozatra ítélt Aba Sámuelt. Megihlethette a népet Salamon is, de talán nem elsősorban Salamon, a feudális uralkodó, hanem Salamon, az ember, akinek kalandos sors jutott osztályrészül, akit megfosztottak trónjától, kisemmiztek, idegen honba űztek, s aki talán — még királyként, tömegbázisát szélesítendő — teret nyithatott bizonyos népi kezdeményezéseknek. Salamon vitézében, Oposban a nép ugyanúgy magának, a maga vitézségének állíthatott emléket, mint egykor Botondban, s Opost ugyanúgy kisajátította önmaga számára az uralkodó osztály, mint Botondot. E mondák ránk csak forgácsaikban maradt eredeti tartalma még torzóban is arról tanúskodik, hogy az írásba foglalt, az uralkodó osztály értékítéletét sugalló (a krónikában maradéktalanul tanulmányozható) történetszemlélet mellett, azzal párhuzamosan és annak ellentmondóan létezett egy, írásba teljesen soha át nem került, a történtekről, a keresztény államalapítás teremtette nagy változásokról a nép véleményét költői szépséggel kifejtő mondai anyag, egy népi történetszemlélet, amelynek még egyes apró mozzanatai, töredékei sem egyszerre, hanem hosszú idő alatt az uralkodó osztály egyes rétegei ideológiai alapvetését (nemzetségi hagyományok, legitimitás) erősítő, azt aktualizáló akkordokként szűrődtek be a krónika hangskálájába. Úgy véljük, ezek a mondák népi közegben keletkezhettek.

Végső soron XI—XIII. századi kis-epikánk bifurkálódása is rávall az azt teremtő társadalmi valóságra, a XI. századdal Magyarországon győzedelmeskedő feudalizmusra, s az azt előrevivő osztályharcra.

IRODALOM

Arany [János]
1860 *Naiv eposzunk.* Szépirodalmi Figyelő 2—4, 17—19, 33—35. p.

Bartoniek Emma
1939 *A magyar királykoronázások története.* (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei IV.) H.n.

Berkovits Ilona
1953 *A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában.* Századok 72—107. p.

Boronkai Iván
1963 *Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* Irodalomtörténeti Közlemények 107—110. p.

Bóta László
1956 *Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái című doktori disszertációjának vitája.* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei VIII. kötet 305—319. p.

Csóka J. Lajos
1967 *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században.* Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp.

Darkó Jenő
1936 *A Dukas Mihály-féle korona célja és jelentősége.* Egyetemes Philologiai Közlöny 113—152. p.

[103] Szentpétery, Emericus 1937, 330; — Szentpétery, Emericus 1938, 500.

Deér József
1942 *A magyar királyság megalakulása.* A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1942. Bp. 1—88. p.
Dercsényi Dezső
(é. n.) *Nagy Lajos kora.* Bp.
1964 *A Képes Krónika és kora.* In: Képes Krónika. Bp. Magyar Helikon. 7—44. p.
Domanovszky Sándor
1906 *Kézai Simon mester krónikája. Forrástanulmány.* Bp.
1913 *A trónöröklés kérdéséhez az Árpádok korában.* Budapesti Szemle 444. szám. 367—398. p.
Domanovszky, Alexander
1937 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Annotationes.* In: Scriptores rerum Hungaricarum I. Budapestini. 239—504. p.
Erdélyi László
1941 *Ötven historicus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma.* Szeged.
1943 *Krónikáink magyarul.* Szeged.
Falvy Zoltán
1961 *Énekmondók a középkori Magyarországon.* Filológiai Közlöny 86—106. p.
Fejér, Georgivs
1829 *Codex diplomaticvs Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis.* III. 2. Budae.
Fest Sándor
1935 *Anonymus angol forrásai.* Egyetemes Philologiai Közlöny 162—180. p.
Fettich Nándor
1958 *A regösénekekről.* Ethnographia 352—380. p.
Geréb László
1959 *Szövegmagyarázatok.* In: Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. (Monumenta Hungarica III.) Magyar Helikon. 227—238. p.
Gerics József
1961 *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) Bp.
1966 *A Tátony nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez.* Történelmi Szemle 1—24. p.
1967 *Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról.* Irodalomtörténeti Közlemények 583—598. p.
Gyóni Mátyás
1942 *A paristrioni „államalakulatok" etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában.* A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1942. Bp. 89—177. p.
Györffy György
1948 *A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez.* Antiquitas Hungarica 158—176. p.
1959 *Tanulmányok a magyar állam eredetéről.* (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára.) Bp.
1965 *Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában.* Ethnographia 411—434. p.
1966 *Egy krónikahely magyarázatához.* Történelmi Szemle 25—35. p.
1970 *Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége.* Irodalomtörténeti Közlemények 1—13. p.
Győry János
1942 *P. mester franciaországi olvasmányai.* Magyarságtudomány 8—25. p.
1948 *Gesta regum — gesta nobilium. Tanulmány Anonymus krónikájáról.* (Az Országos Széchenyi Könyvtár Kiadványai XXIX.) Bp.
1955 *Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stíluproblémái.* Irodalomtörténeti Közlemények 340—348. p.
Hóman Bálint
1912 *A honfoglaló törzsek megtelepedése.* Turul 89—114. p.
1925 *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Forrástanulmány.* Bp.
Hont Ferenc
1961 *Dráma és színszerűség. Gondolatok a Régi magyar drámai emlékek tanulmányozása közben.* Élet és Irodalom 1961. április 14.
[Ifj.] Horváth János
1954 *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stíluproblémái.* Bp.

1966 *P. mester és műve.* Irodalomtörténeti Közlemények 1—53, 261—282. p.
KARDOS Tibor
1939 *Deákműveltség és magyar renaissance.* Századok 295—338, 449—491. p.
1941 *Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése.* (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei VII.) H.n.
1942 *A magyarság antik hagyományai.* (Partheon-tanulmányok 5.) H.n.
1957 *Adatok és szempontok a magyar dráma kezdeteihez.* Filológiai Közlöny 210—232, 303—338. p.
1960 *Drámai szövegeink története a középkorban és a renaissance-ban.* In: KARDOS Tibor (szerk.): *Régi magyar drámai emlékek* I. Bp. 5—192. p.
KIRÁLY György
1921 *A magyar ősköltészet.* (Ethika-Könyvtár VII.) Bp.
KLANICZAY Tibor
1964 *A magyar irodalom története 1600-ig.* In: SŐTÉR István (főszerk.): *A magyar irodalom története* I. Bp.
KNAUZ Nándor
1875 *Két krónika.* Századok 623—625. p.
KOROMPAY Bertalan
1955; 1956 *A jokulátor-kérdés az Igor-ének és más orosz párhuzamok megvilágításában.* Filológiai Közlöny 309—332; 61—77. p.
KOVÁCS László
1970 *A budapesti lándzsa. A magyar királylándzsa történetének vázlata.* Folia Archaeologica XXI. kötet 127—146. p.
KRISTÓ Gyula
1965 *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások" kora történetéhez.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XVIII. Szeged.
1970 *Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány.* Ethnographia 113—135. p.
KULCSÁR Péter
1967 *A cserhalmi ütközet László-legendájában.* Irodalomtörténeti Közlemények 162—163. p.
LÁSZLÓ Gyula
1944 *A honfoglaló magyar nép élete.* (Népkönyvtár 4. sz.) Bp.
1953 *Lehel kürtje.* Bp.
1967 *Hunor és Magyar nyomában.* Bp.
LEDERER Emma
1961 ELEKES Lajos—LEDERER Emma—SZÉKELY György: *Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig.* Egyetemi tankönyv. Bp.
LUKCSICS Pál
1930 *Szent László király ismeretlen legendája.* Bp.
MADZSAR Imre
1926 *A II. Géza korabeli Névtelen.* (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. kötet — 11. szám.) Bp.
MÁLYUSZ Elemér
1942 *A magyar köznemesség kialakulása.* Századok 272—305, 407—434. p.
1966 *Thuróczy János krónikája és a Corvina.* Filológiai Közlöny 282—302. p.
1967 *A Thuróczy-krónika és forrásai.* (Tudománytörténeti tanulmányok 5.) Bp.
1969 *La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale.* Le Moyen Age 51—86, 219—254. p.
MARCZALI Henrik
1880 *A magyar történet kútfői az Árpádok korában.* Bp.
1896 *Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301).* SZILÁGYI Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története* II. Bp.
MOLNÁR Erik
1949 *A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig.* 2. kiad. Bp.
MOÓR Elemér
1914 *A Toldimonda és német kapcsolatai.* (Német philologiai dolgozatok XIII.) Bp.
MORAVCSIK Gyula
1953 *Bizánc és a magyarság.* (Tudományos ismeretterjesztő sorozat 3.) Bp.
NÉGYESY László
1912 *Árpádkori motívumok a Buda Halálában.* In: GRAGGER Róbert (szerk.): *Philologiai dolgozatok a magyar—német érintkezésekről.* Bp. 17—24. p.
1913 *Árpádkori compositio.* Budapesti Szemle 437. szám. 188—201. p.

Oefele, Edmundus L. B. ab
1891 *Annales Altahenses Maiores.* 2. kiad. *(Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.)* Hannoverae.
Pais Dezső
1925 *Hóman Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói.* Irodalomtörténeti Közlemények 268—273. p.
1953 *Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. Szakaszok egy tanulmányból.* In: Kodály-Emlékkönyv. Zenetudományi tanulmányok I. Bp. 95—110. p.
Pauler Gyula
1883 *Anonymus külföldi vonatkozásai.* Századok 97—116. p.
1899 *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt.* II. 2. kiad. Bp.
Perényi József
1957 *A Szent László-legenda Oroszországban.* Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, tomus I. Bp. 172—185. p.
Réthei Prikkel Marián
1917 *A régi magyar énekmondók.* Egyetemes Philologiai Közlöny 83—102, 201—208, 277—288. p.
Sebestyén Gyula
1902 *A regösök.* Bp.
1904 *A magyar honfoglalás mondái* I. Bp.
Szabolcsi Bence
1928 *A középkori magyar énekmondók kérdéséhez.* Irodalomtörténet 219—236. p.
Szegfű László
1968 *Eretnekség és tirannizmus.* Irodalomtörténeti Közlemények 501—516. p.
Székely György
1962 *Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jahrhunderts.* Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, tomus IV. Bp. 55—80. p.
Szentpétery Imre
1923—1930 *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1001—1270.* I. Bp.
Szentpétery, Emericus
1937—1938 *Scriptores rerum Hungaricarum* I—II. Budapestini.
Szilágyi Loránd
1937 *Az Anonymus-kérdés revíziója.* Századok 1—54, 136—202. p.
Thompson, Stith
1966 *Motif-index of folk-literature* I—VI. Bloomington—London.
Toldy Ferenc
1868 *Nemzeti történelmünk kezdetei.* Századok 376—394. p.
Tóth Zoltán
1933 *A magyar királylándzsa történetéhez.* Károlyi-Emlékkönyv. Bp. 536—545. p.
1942 *A Hartvik-legenda kritikájához (A szt. korona eredetkérdése).* Bp.
1947 *Szent István legrégibb életirata nyomán.* Századok 23—94. p.
Váczy Péter
1944—1946 *Anonymus és a Justinus-kivonat.* Turul 1—13. p.
Vargyas Lajos
1960 *Kutatások a népballada középkori történetében. II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban.* Ethnographia 479—523. p.
1967 *Honfoglalás előtti műveltségünk maradványai a néphagyományban.* Magvető 2. sz. 273—312. p.
Vértesy Jenő
1905 *A Képes Krónika irodalmi jelentősége.* Századok 1—21. p.
Voigt Vilmos
1969 *Hősepika.* In: Dömötör Tekla—Katona Imre—Ortutay Gyula— Voigt Vilmos: *A magyar népköltészet.* 2. kiad. [Egyetemi jegyzet.] Bp. 51—72. p.
Závodszky Levente
1904 *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Bp.

Gyula Kristó

DIE UNGARISCHE EPIK AUS DEM 11—13. JAHRHUNDERT UND DIE SCHRIFTLICHE ÜBERLIEFERUNG AUS DER ÁRPÁDENZEIT

Auszug

Der Verfasser beleuchtet in der Studie die Fragen der schriftlichen Niederlegung der nach der Staatsgründung entstandenen Sagen, bzw. wie diese Sagen die Klassengesellschaft widerspiegeln.

1. Die ältere ungarische Geschichtsschreibung aus dem 11—12. Jahrhundert hat von König *Aba Samuel* (1041—1044) ein sehr negatives Bild gezeichnet; man rechnete ihn nicht zum Geschlecht der Árpáden und beurteilte seine Herrschaft als unrechtmäßig. Über den Herrscher hat jedoch auch eine andersgeartete Einstellung bestanden, die nicht zuließ, daß Aba Samuels politisches Programm (zwischen Herr und Diener ist alles gemeinsam) und seine markante Persönlichkeit (er verbrachte seine Zeit ständig unter Bauern und Gemeinen) in Vergessenheit geraten. Der namenlose Chronist aus dem beginnenden 13. Jahrhundert erwähnt die Leutseligkeit Abas; diese Auffassung konnte sowohl aus dem Aba-Bild des Volkes als auch durch die Geschlechtertraditionen genährt worden sein. Die ungarische Chronikliteratur des 13. Jahrhunderts milderte die Strenge des früher von Aba Samuel gezeichneten Bildes und anerkannte in erster Linie seine antideutsche Politik. Der Bericht der Chronik jedoch, daß nachdem Abas Leiche „einige Jahre nach seinem Tode aus der Gruft herausgeholt wurde, sein Leichentuch und die Kleider unversehrt und seine Wunden verheilt waren", ist sicherlich ein Produkt des Klassenbewußtseins des Volkes, eine Überlieferung eines Volksliedes. Diese volkstümliche Betrachtungsweise konnte nur deshalb in der Chronik Platz finden, weil sie Unterstützung in der sehr ausgeprägten Geschlechtertradition fand.

2. Der Chronik erzählt auch die sog. Várkonyer Szene: König *András* (1046—1060), der seinen Sohn Salamon bereits früher gekrönt hat, seinen jüngeren Bruder, Herzog *Béla*, in Versuchung führte, indem er ihm die Wahl zwischen der Krone (das Königstum) und dem Schwert (das Herzogstum) überließ. Die Wahl der Krone hätte die Ermordung des Herzogs nach sich gezogen. Der von der Intrige informierte Béla „wählte" das Schwert. Die Geschichte kam durch die Quellenkanäle der Sage in die Chronik. Aller Wahrscheinlichkeit nach wurde sie um die Wende des 11. und 12. Jahrhunderts aufgezeichnet. Die politische Übereinkunft zwischen András und Béla — als deren Ergebnis Béla die Rechtmäßigkeit der Krönung Salamons anerkannte — wurde von der Volksvorstellung auf die übliche Art der Sagenbildung dargestellt. Leider kennen wir weder die Einstellung der ursprünglichen Volksquelle noch die Richtung ihrer Parteilichkeit. Der aufgezeichnete Text verurteilt sowohl András als auch Béla, denn die Verurteilung entsprach der Problematik des Zeitalters des Königs Kálmán (1095—1116), als diese Niederschrift entstand.

3. In der Beschreibung der Herrschaft des Königs *Salamon* (1063—1074) wird oft sein hervorragender Held, *Opos*, dargestellt. Es ist anzunehmen, daß ein episches Lied von Opos handelte. Spuren verweisen darauf, daß Opos ursprünglich ein Volksheld war, den später, im 12—13. Jahrhundert, die herrschende Klasse als den ihrigen proklamierte. Die dichterisch schönen Teile in Verbindung mit Salamon in der Chronik verweisen darauf, daß auch Salamon im Mittelpunkt von Volksliedern stand. Da in der Sage Opos auf Salamons Seite gekämpft hat, kann das bedeuten, daß das Volk in den Thronstreitigkeiten zwischen Salamon und den Söhnen des Königs Béla (1060—1063), Géza (1074—1077), und St. László (1077—1095), mit Salamon sympathisierte. Die Salamon-Tradition muß im 12. Jahrhundert auch offiziell unterstützt worden sein. Die Chronik enthält einen Text, der eigentlich Salamon zum Heiligen erhebt. Nach Lászlós Kanonisation (1192) hat das 13. Jahrhundert für Géza und László gegen Salamon entschieden. Der Chronist des Königshofes am Ende des 13. Jahrhunderts hat bereits Stellung gegen die Salamon-Verehrung genommen.

4. Ein Kapitel der Chronik berichtet, daß *St. László* — noch als Herzog — im Zweikampf einen kumanischen Kämpfer besiegte, der ein ungarisches Mädchen geraubt hat. Die Grundlage der Geschichte ist ein altes heidnisches Heldenlied. Nach der früheren Fassung wurde der Räuber von dem Mädchen getötet und erst eine spätere Version der Sage schrieb St. László eine Rolle zu.

5. *Zusammenfassend* stellt der Verfasser der Abhandlung fest, daß durch die Staatsgründung die Sagenbildung nicht unterbrochen wurde. Im 11—13. Jahrhundert entstanden neue kleine epische Schöpfungen, bzw. die alten Sagen lebten unentwegt

weiter. Eine Wandlung erfolgte in der Qualität der Sagen: mit der Herausbildung der Klassengesellschaft änderte sich die den Gegenstand der Widerspiegelung bildende gesellschaftliche Wirklichkeit. Einzelne Sagen gruppierten ihre Aussage um einen König bzw. wandten alte folkloristische Motive in Verbindung mit den Feudalherrschern an. Ihre Verfasser waren vermutlich die sog. Jokulatoren im Dienst der Könige. Andere Sagen sind im Milieu des Volkes entstanden. In diesen Sagen setzte das Volk den Königen, die gut zu ihnen waren, oder den Helden aus den eigenen Reihen ein Denkmal. Es ist kein Zufall, daß von den drei strengen Königen des 11. Jahrhunderts, Stephan dem Heiligen (997—1038), Peter (1038—1041, 1044—1046) und Kálmán, keine weltlichen Volkssagen überliefert sind. Die epischen Volksdichtungen sind in der Chronik nur fragmentarisch erhalten geblieben. Nur solche wurden durch die Schrift unsterblich, die im 11—13. Jahrhundert in gewissen Punkten eine Verwandtschaft mit der Ideologie der herrschenden Klassen zeigten. Sie bezeugen auch als Bruchstücke, daß parallel mit der „offiziellen" feudalen Geschichtsauffassung und ihr widersprechend eine andere, ins Schriftliche nie völlig umgesetzte Meinung über die Klassengesellschaft herrschte — die Geschichtsanschauung des Volkes, das mit dichterischen Mitteln seiner Ansicht Ausdruck verlieh.

Дюла Кристо

ВЕНГЕРСКАЯ ЭПИКА XI—XIII ВЕКОВ И ПИСЬМЕННАЯ ТРАДИЦИЯ ЭПОХИ АРПАДОВ

Резюме

В своей работе автор делает попытку разъяснить вопросы выражения в письменной форме мифов, созданных после образования венг. государства, и вопрос о том, как отражается классовое общество в этих мифах.

1. Ранняя (XI—XII века) венгерская историография очень отрицательно относилась к королю *Шамуель Аба* (1041—1044); не считала его принадлежащим к роду Арпада, его королевство показывалось как незаконное. Однако по всей вероятности существовало и другое представление о короле, которое не позволяло предать забытию политическую программу Шамуеля Аба (помещиками и крепостными есть все общее) и его своеобразную личность (он постоянно проводил время в среде крестьян и простого люда). Анонимный летописец начала XIII века указывает на то, что король Аба был человеком с пятном, это его мнение одинаковым образом могло питаться из народных представлений о короле и из родовых традиций. Венгерская летопись XIII века смягчила суровость более раннего портрета Шамуеля Аба, подчеркивая в первую очередь антинемецкую политику короля. А что касается того места летописи, которое свидетельствует о том, что когда труп короля «через несколько лет после смерти выкопали из могилы, его саван и одежды нашли целыми, раны на теле зажили», по всей вероятности является продуктом классового сознания народа, остатком народной песни. Такого рода народное мнение могло попасть в летопись только потому, что было обосновано очень сильными родовыми традициями.

2. В летописи говорится о так называемом «варконьском эпизоде» (Варконь — местность в Венгрии). Сущность этого эпизода в том, что король *Андраш* (1046—1060), который заранее произвел коронацию своего сына Шаламона, желая убедиться в верности своего младшего брата, князя *Белы*, предложил ему сделать выбор между венцом — символом королевства и саблей — символом князя. Выбору князем венца последовало бы его убийство, поэтому Бела, которого заранее известили об этом, «выбрал» саблю. Данная история попала в летопись из мифа и была записана на рубеже XI—XII веков. Политическое соглашение между Андрашем и Белой, в результате которого Бела все-таки признал правоту коронации Шаламона отражалось в представлениях народа в мифе, созданном типичным образом. К сожалению направленность, «партийность» оригинального источника не известны, а записанный текст осуждает и Андраша и Белу именно потому, что это соответствует проблематике эпохи зафиксирования текста (господство короля Калмана 1095—1116).

3. Описание господства короля *Шаламона* (1063—1074) в летописи часто колоризируется действиями известного героя *Опош*. Есть основание предполагать, что про Опоша была создана эпическая песня. Некоторые следы указывают на то, что Опош вероятно представлял собой народного героя, который позже, в XII—XIII веках был присвоен господствующим классом. Места поэтической красоты летописи про Шаламона говорят о том, что и Шаламон мог быть в центре народных песен. Так как в мифе Опош боролся на стороне

Шаламона, это может означать, что народ в борьбе за престол между Шаламоном и сыновьями короля Белы (1060—1063) Гезой (1074—1077) и Святым Ласло (1077—1095) симпатизировал Шаламону. Такого рода представления о Шаламоне в XII веке вероятно поддерживались и официально. В одном из мест летописи о Шаламоне говорится как о святом. После канонизации короля Ласло (1192) в XIII веке вопрос был решен в пользу Гезы и Ласло против Шаламона. А летописец королевского двора в XIII веке уже даже высказывался против представлений такого рода о Шаламоне.

4. В одной из глав летописи говорится о том, что *Святой Ласло* — будучи еще князем — в поединке победил половецкого бойца, похитившего венгерскую девушку. Основой этой истории является старая языческая героическая песня. По более раннему варианту похититель был убит самой девушкой, а миф только позже был изменен таким образом, что и Святой Ласло имел в этом роль.

5. *В итоге* автор устанавливает, что образование государства не означало перелом в количестве создания мифов: в XI—XIII веках родились новые произведения маленькой эпики, и одновременно сохранились и древние мифы. Однако произошло изменение в качестве мифов: с образованием классового общества изменилась общественная действительность, составляющая предмет отражения. В некоторых мифах центральная мысль группировалась вокруг личности королей или применялись старые фольклористические мотивы в связи с феодальными королями. Их создатели вероятно были йокулаторы (певцы), обслуживающие королей. Другие мифы образовались в ином слое, в среде народа. В их героях народ воздвиг памятник добрым к нему королям, или своим сынам. Не случайно, что о трех сильных и строгих королях XI века, Святом Иштване (997—1038), Петере (1038—1041, 1044—1046) и Калмане не сохранились светские народные мифы. Народные эпические произведения в летописи сохранились только в фрагментах. Оказались бессмертными те мифы, которые в XI—XIII веках по некоторым пунктам были родственны идеологии господствующего класса. Они и в фрагментах свидетельствуют о том, что помимо «официального» феодального взгляда на историю, параллельно и в противоположность ему существовала и народная точка зрения об истории, поэтической красотой выражающая мнение народа об отношениях классового общества.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Tálasi István

Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához

I. Néhány éve jelent meg Szilágyi Miklósnak egy kis tanulmánya: *Túrkeve és Öcsöd települése* (Népr. Közl. 1967. 3—11), s ez adott ösztönzést arra, hogy néhány tudománytörténeti érdekű és kutatási szemponttal reflektáljak erre az értékes dolgozatra. „Amikor jelen adatközlésünkben arra vállalkozunk — írja a szerző —, hogy Túrkeve és Öcsöd feltételezett kertességét újabb források felsorokoztatásával adatoljuk, egyúttal a számba veendő források bővítésének szükségességére is szeretnénk felhívni a figyelmet, ezúton remélve további konkrét bizonyítékokat. (Szilágyi Miklós id. m. 4.) Szilágyi Miklós a részvizsgálatokat keveselli, ami részben igaz, még az Alföldet is beleértve. Hivatkozik Hofer Tamás szigorúan önkritikus tanulmányára *(A magyar kertes települések elterjedésének és típusainak kérdéséhez.* Műv. és Hagy. I—II. Bp. 1960. 332. stb.) bár, meg kell mondani, hogy Hofer Tamásnak korábbi időben már készen állt egy számbavétele: *A magyar kertes települések kutatástörténete* (Egyetemi pályadíj-nyertes tanulmány, 1952), mely 214 helységet vesz számba, ahol lehetséges szakirodalmi, illetőleg történeti adatolással és csatolt térképe: A magyar kétbeltelkű települések kutatásának megoszlását a jelrendszer három kategóriában mutatja be, a hitelesség valószínűségi foka szerint: 1. monografikus feldolgozások, illetőleg anyaggyűjtések, 2. a meghatározott kétbeltelkű települések, 3. a kétbeltelkű típussal kapcsolatba hozott települések. A szigorú adatolás elve természetesen továbbra is fennáll, de sokszor megelégedhetünk térképi vizsgálattal, szóbeli hagyománnyal, szemleutak tapasztalataival is. Mindezek más típusra, így pl. az orsós utcájú falura is vonatkoznak.

Tanulmányában Szilágyi Miklós Túrkeve és Öcsöd feltételezett kertességét újabb források felsorolásával adatolja, felhíva a figyelmet a források bővítésének szükségességére. Célkitűzését el is éri, a részletvizsgálatokat más kutatókra hagyva. Ágoston János: *Ötsödnek leírása* c. tanulmányát (TGy. 1827. II. 20) is figyelmébe véve, értékes adatokat tár fel a község szálláskertességéről (Szilágyi Miklós id. m. 6—10), Túrkevével kapcsolatban a város kertességét kívánja bizonyítani (Szilágyi Miklós id. m. 10). Túrkeve szálláskertessége világosan kitűnik a korábban megjelent M. Szabó László: *Túrkeve és Alsó-Berettyómellék földrajza* c. disszertációjából (Szeged, 1942. 25—27). A tanulmány a tanácsjegyzőkönyvekből viszonylag kevés adatot idéz azzal kapcsolatban, hogy a lakóházakban térszűke mutatkozik, s a lakossággnak hátrányos a kertekben való naponkénti oda- és visszajárás. A hatóság tiltja ugyan a kintlakást, 1780-ban 12 lakos kéményét bontatja le a kerti istállókban, de a kiköltözés folyik és 1795-ben 33 család lakik a kertekben, s a költözés tovább tart (M. Szabó László id. m. 26—27.) A két évszámmal közölt adaton kívül M. Szabó László nem is nyújt többet, a felbomlás okait sem boncolgatja, mint pl. Szilágyi Miklós, aki utal a felfejlődő tanyásodásra is jóval bővebben bemutatott anyagában (Szilágyi Miklós id. m. 4—6. és 11).

Túrkeve nemcsak feltételezetten, de valóságosan kertes a XVIII—XIX. század fordulóján. Györffy István poszthumusz tanulmányában: *Az Alföld településformái* (Magyar falu — magyar ház, Bp. 1943. 100) az általa használt térkép nyomán ezt írja ugyan: „Túrkevi nem látszik kertesnek", de ő tudta, hogy az volt. Személyesen beszélte el, hogy 1925-ben Túrkevén járt rokonoknál s az öregek mint emlékekről nyilatkoztak a város egykori szálláskertességéről, a kerthasználatról, amelynek a közlések időpontjában már csak szóbeli emléke maradt. Györffy István elbeszélése szerint ekkor rájött, hogy ezt a településformát Prinz Gyula és Takáts Sándor nézeteivel konfrontálja, ezért utazott a hajdú városokba, ahol is először Szoboszlón, majd Böszörményben átvizsgálta a helyi levéltári és térképanyagot, a települések változatait, így jelent meg gyors egymásutánban *Az alföldi kertes városok. Hajdúszoboszló települése* (Népr. Ért. 1926. 105—36) és *Hajdúböszörmény települése* (FE. 1926, 177—210), majd többi kertességgel foglalkozó tanul-

mánya. Túrkeve adta tehát az első intuíciót a kutatáshoz (Az intuíció tényeit l. TÁLASI István: *Kállay Ferenc és az alföldi „nomád mezőgazdálkodás"*. Ethn. 1946. 13—19). Ideje azonban tipológiai és genetikai kérdéseket is felvetni.

II. A *megosztott település* fogalmának használata nem világos szakirodalmunkban. Egy település megosztottságát mutathatják a külső, állandó szérűk, a külső szántóföldi gabonás pajták, a külső réti szénáspajták, a lóger-szerű rakodó kertek, veremcsoportok, pincesorok vagy -városok, távolabbról idesorolhatók a helységeknek a termelés jellege szerinti időszakos vagy ideiglenesen használt településrészei, amelyeket a helyi üzemszervezés létesít. Hazánban helyes, ha a kifejezést csak három típusra használjuk.

1. A *szálláskert* (függetlenül helyi vagy regionális nevéről), amely öv, tömb, csoport, sor formában különül el a lakóhely-egységtől mint második beltelek: teljes gazdasági udvar, a munka- és haszonállat istállójával, épületeivel, a szemnyerés helyével, tároló- és rakodóhely.

2. A *pajtás- vagy csűröskert*, amely az előző típushoz hasonlóan elkülönült helyzetű, lehet beltelek-járandóság vagy telken kívüli juttatás, létesítés; időszakos munkahely, a gabona és takarmány rendszeres tárolóhelye (vö. HOFER Tamás: Ethn. 1957. 413—416; BÁRDOSY János: *Pajtáskertek Gencsapátiban*. Vasi Szemle 1958/2, 67—82; BAKÓ Ferenc: *Adatok a magyar csűröskertes települések ismeretéhez*. Az Egri Múzeum Évkönyve III. 1965. 181—243; és talán B. NAGY Margit: *Reneszánsz és Barokk Erdélyben*. Bukarest 1970. 18.)

3. Az *aklos-kert*. Elkülönült helyzetű külső beltelek az állattartás épületeivel, takarmánytárolással. (Vö. FÜZES Endre: *Adatok a mercseki megosztott településekhez*. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1956. 82—103.)

Amennyiben e típusneveket használjuk, az utolsó három—négyszáz év változatait egyértelműen jellemezni tudjuk.

III. 1955-ben a következőket írtam: „Kutatásaink elsősorban a múlt századokban a magyar népterület gazdaságilag is legjellemzőbb és igen elterjedt kétbeltelkű, illetve megoszlott településű halmazfaluira, illetve a *szálláskertes település* változataira terjedtek ki. GYÖRFFY István felismerése előbb-utóbb a település alapvető problematikáját fogja jelenteni az egyetemes település-kutatás számára is, amennyiben egy gazdasági települési archetípust határozott meg, s a magyar néprajz számára továbbra is külön fennáll a vele kapcsolatos saját kérdések vizsgálata, amely etnogenezisünk, illetve etnikus kultúránk részéről kétségkívül adva van. Egyéb figyelemre méltó párhuzamok mellett N. I. LEBEGYEVA és N. P. MILONOV tanulmánya *(A Rjazani terület településtípusai*. Szovjet Néprajztudomány III. 1951. 255—280; ill. Szovjetszkaja Etnográfija 1950. 4. 106—132) után még valószínűbb GYÖRFFY István nézete, hogy ez a településtípus keleti hozaléknak vehető. A kérdés mégis átvizsgálásra szorul. A középkori település-ásatások megerősítő bizonyítékai hiányában a közvetlen folyamatosság egyelőre szintén hipotétikus marad, elterjedése régi határait sem sejtjük, azonban a XVII. századtól kezdődő levéltári anyag és a recens formák átvizsgálása ezt a településtípust a GYÖRFFY István által körvonalazott hatalmas területen valóban általánosnak mutatja, sőt újabb terjedési területeket ismertünk meg nyugaton és délen, így a Száván túl is. Az utóbbi századokban a szálláskert funkciója általában azonos a teljes mezőgazdasági udvaréval, de vidékenként egyes vonásokban eltérések mutatkoznak hol a földművelés, hol az állattenyésztés erősebb súlypontjával." (Vö. TÁLASI István: *Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945—1955)*. Ethn. 1955. 33).

A genezist illetve a szálláskertet nomád hagyománynak vélte KÁLLAY Ferenc *(Magyar Régiségek nyomozása*. TGy. 1823. VII. 22—23), több mint száz évvel később, nem is sejtve az előbbi nézetet, ezt tartotta GYÖRFFY István is *(Az Alföld ősi magyar településmódja*. Magyar Szemle. II. 1928. 315—318; később uő.: *A magyar tanya*. FK. 1937. 70—93). GYÖRFFY István nomád eredeztetését fenntartotta MENDÖL Tibor *(Általános településföldrajz*. Bp. 1963. 226—238) és többen a néprajztudomány területén.

Az 1949—50. évi egyetemi előadásaimon és konzultációimon az érdeklődők figyelmét felhívtam az ún. hóstát-problémára és a külföldi anyag értékesítésére. Ezután alakult ki a vizsgálat egy tanulságos eredménye. HOFER Tamás: *Csűrök és istállók a falun kívül* c. tanulmánya (Ethn. 1957. 377—424) hangoztatja: „Felvethetjük azt a kérdést, hogy a legvárosiasabb alföldi városaink majorkertjei nem álltak-e rokonságban korszakuk másutt felbukkanó városszéli majorkertjeivel", s utal mind az északi városaink korai majoros struktúrájára, mind bizonyos európai térségek városi és falusi csűrös kertjeire, köztük elemezve LEBEGYEVA és MILONOV tanulmányát. Az európai megosztottságot tovább boncolja egy későbbi tanulmányában: *Eine eigenartige ungarische Siedlungsform und ihre europäische Beziehungen* (in: Europa et Hungaria, Bp. 1965. 104—106). A hóstát-kérdés és eredet erőteljes megfogalmazása HOFFMANN Tamás munkásságából tűnt ki *(A gabona-*

neműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp. 1963. 58—69 és 84), ahol visszautal a XIV. századi civitások (Sopron, Pozsony) árutermelő majorsági berendezésére, kifejezve, hogy a hódoltságot átvészelő vagy alatta újratelepedő kiváltságos, általában mezővárosok parasztpolgársága ilyen berendezést fejleszt ki, s a török utáni reorganizálódás után gomba módon szaporodnak az Alföldön és Délkelet-Dunántúlon a szálláskertek. Bevett normaként veszik át tehát a hódoltság előtt legpraktikusabbnak tűnő üzemszervezeti feltételeknek megfelelő szálláskertes településeket, amelyek egyúttal megfeleltek a feudalizmus üzemviteli szükségleteinek, közösségi intézményeinek.

A nomád eredeztetés logikus, de nem igazolt, mi hát az eddigieken túli elképzelés és kronológiai feltételezés? Hofer Tamás már idézett, 1965-ben kiadott, de 1963-ban bemutatott kongresszusi tanulmányában megkísérli három lépcsőben a telepedés Árpád-kor után megindult tömörödésével és fixálódásával kapcsolatban nézeteit rendezni, s kifejezi: a szálláskertes település nem egyedülálló Európában, ami a megoszlottság típusát illeti, de egyedülálló nagy területen, családi szerkezettel, a napi tevékenységgel és szociális szokásaival. A sajátos fejlődést a sztyep-jelleg és a török háborúk befolyásolták, amelyek az extenzív vonásokat konzerválták. Itt esetleg hathattak a nép nomád múltjának hagyományai is. Kronológiailag a szálláskertesség közép- és későközépkor terméke. Szabó István, poszthumusz munkája — néhány pontatlanságot leszámítva — áttekinti a genezis, a kronológia kérdéseit. Kijelenti: „A téli szállások és az ólas kertek között mutatkozó közel évezredes űr áthidalására és a történeti támasztékok felkutatására nem került sor." (Szabó István: *A középkori magyar falu.* Bp. 1969. 151). Az ólaskertes települést nem lehet a nomád korszakból eredeztetni. Írott források alapján a XIII. század óta a XVI. század elejéig egyetlen félreérthetetlen adat sincs ilyen településről. De azért mégsem lehet mondani, hogy a település csak az újkorban jött volna létre. E típus a szarvasmarhatenyésztés felfejlődésével hozható kapcsolatba. „Az állatok telepeit már az állatok nagy száma miatt sem tudták a falvak belsőségük terében befogadni, így azok részben a falvakban a falu szélén az ólaskertekben tömörültek, elsősorban a heverő és piacra nevelt sőremarha". Ez paraszti tenyésztés és nevelés, s meg lehet kockáztatni, hogy a XV. század némely adata valóban ólaskerteket jelent (Szabó István id. m. 151—155 passim).

Ha az eddig ismerteknél korábbra nem is tudunk példát mondani, van néhány újabb adatunk, amely a XVI. századra való visszanyúlást valószínűsíti. Bakó Ferenc Maklárról feltételezi a kertességet (Bakó Ferenc: *Maklár. Településnéprajzi tanulmány.* Az Egri Múzeum Évkönyve II. 1964. 287—350). Filep Antal Győr XVII. század elejének fejlett szálláskertességét igazolja (Filep Antal: *Győr XVII. századi településtörténetéhez.* Arrabona III. 1961. 101—109), ugyanezt említi Ónodról (Filep Antal: *Kétbeltelkes mezőváros (Ónod) XVII. századi látképi ábrázolása.* Népi Kultúra — Népi Társadalom II—III. 1969. 131—143; az ábrázolás valószínűleg 1639-ből származik). Román János: *Források és regeszták Sárospatak település- és építészettörténetéhez XVI—XVIII. századi mezővárosi protocollumokban* (Sárospatak, 1965. 317) c. műve a XVI. századból majorságokról, majorkertekről szól, mint a mezővárosi mezőgazdálkodás üzemhelyeiről. (Vö. Balogh István recenziójával; Ethn. 1967. 499—500).

Persze a hazai kutatók nem nélkülözhetik a további külföldi együttműködést a megosztottság típusait és különösen a szálláskert-analógiákat tekintve (Vö. Hofer Tamás 1957. 410—417; uő. 1965. 104—106.). Barabás Jenő: *Megosztott települések a Visztula mellett.* Ethn. 1964. 218—232). 1957-ben Lebegyeva asszonnyal és a szovjet kutatókkal történt személyes tárgyalásaim — sajnos — nem keltettek visszhangot.

Mi még a történeti adatolások mellett hazai szempontból egy lehetőség? A középkori régészet bevonása, amit például Milonov a XI. századra visszanyúló pronszki gorogyiscsében végrehajtott. Nálunk is volt egy próbálkozás: Györffy István írja *A magyar tanya* tanulmányában (FK. 1935. 70—93): „A nagykun községek a törökvilág alatt még megőrizték az ősi téli szállásformát, a kertes települést. A törökvilág alatt elpusztult Bócsa, Ködszállás, Orgondaszentmiklós nagykun falvak helyén eszközölt ásatásaink bizonyítják, hogy a lakóházak a község közepe táján a templom körül voltak, a hatalmas méretű kertek pedig a széleken. A lakóházak helyét az ekétől nagy tömegben felforgatott bögrekemence-cserepek jól megmutatják, a kerteket pedig a szántásokon át is megtetsző árkolások." (Idézve: Magyar falu — magyar ház. Bp. 1943. 70). Sajnos, a régészek az észleleteket hivatalosan nem igazolták, ösztönzésünk eddig nem járt eredménnyel.

Az eddig ismert európai megosztott és kellőleg figyelemre nem méltatott települések s a hazaiak is nyilván különféle korúak és alakulásúak, mint például a Sächsiche Schweizban levő részlegesen pajtás- és szálláskertes Hohnstein városka, melynek csűrsorairól tudjuk, hogy a város két érintőpontján helyezkednek el, és az egyik sor már az 1724-es nagy tűzvész előtt fennállt. (Alfred Fiedler: *Die „Haus- und Feldbesitzer" zu Hohnstein.* Sächsische Heimatblätter, 4. 1965. 311. 330, különösen 315, 324—328).

Itt az egyetlen tiszta szálláskertet 1966-ban személyesen megfigyelhettem. Úgy látszik, Európában gyakoribb a pajtás-, illetőleg csűröskert, s talán nagyon ritka az aklos-kert. A szálláskertek kontinentális elterjedettsége még sok újat mondhat. Mindamellett akár város, akár falu a vizsgálat tárgya, a lényeg az üzemszervezés, s ha ez általános magyarázó elvnek tűnik is, mindenesetre a szálláskertesség a feudalizmusban racionális településforma, ezt bizonyítja hazai variánsainak is gazdag jelentkezése.

A társtudományok mellett mi a néprajzi kutatás illetékessége? A fejlődés, kialakulás változatos tényezőinek, lehetséges formáinak elemzése, ami távolról sincs lezárva. BÁRTH János derítette fel újabban Kalocsa egyedülállóan sajátos kertességét (BÁRTH János: *A Kalocsai Sárköz népének települése és gazdálkodása a XVIII—XIX. században.* Bp. 1969. kéziratos doktori disszertáció). Most van folyamatban egy jászsági kertes falu (Jászjákóhalma) kertessége kialakulásának vizsgálata, s mennyi a tennivaló csak a közvetlen közelben is. Szigetszentmiklós szálláskertességét, mielőtt Nagy-Budapest külső részévé vált, HELESZTA Sándor dolgozta fel (*Szigetszentmiklós települése.* Szakdolgozat, Bp. 1965), de feldolgozatlanok Szentendre szigetének szálláskertjei és pajtás-kertjei. Alsónémedi és Ócsa szálláskertes települései. BAKÓ Ferenc Heves megye helységeit veszi számba, FILEP Antal Tiszaluc és környéke részben fennálló szálláskertességét kutatja. Van tennivalónk tehát magunknak és az európai összehasonlítás számára is.

Kerényi György

Egy koldusének változatai

(*„Igricek — énekes koldusok"*)

> „A XV. században már többnyire mutatványos kóklert jelent a jokulátor megjelölés (ekkor már *igric*nek is nevezik) ... azután nyoma vész a csavargó bohócok vegyes sokadalmában." (SZABOLCSI Bence, A magyar zenetörténet kézikönyve, 14. p.)

Házról házra járó koldusaink általában vidéken, faluhelyen énekelve kérték az alamizsnát. Mit énekeltek? Az utóbbi két évszázadból vannak csak feljegyzéseink a koldusok énekeiről. A régmúltból nagyon kevés. A *Felelet a Mondolatra* szerzői, KÖLCSEY és SZEMERE, egy helyen a koldusok énekmódját akarják jellemezni, csak mellesleg értesülünk, hogy a *Kádár István* balladáját énekelték (1815); ugyanezt a balladát ARANY János is hallotta gyermekkorában koldusoktól (Népdalgyűjteménye, III. 4). Ugyancsak ARANY említi koldusénekként az „Áron vétettünk meg" kezdetű ábécés-dalt, ugyanezt közli mint „vak koldus énekét" VIKÁR Béla (MNGy. VI, 209). E néhány adatból helytelen volna a koldusok ízlésváltozására, vagy általában a koldusénekre valamit is megállapítani. De bizonyára éppoly helytelen lenne, ha ma, több száz koldusének birtokában nem tennénk ez utóbbira kísérletet.[1]

Aki a dallam alapján fog hozzá koldusénekeink rendezéséhez, azt tapasztalja, hogy e dallamok nagy többsége, mintegy $^4/_5$ része egy bizonyos dallamcsaládhoz tartozik. Van tehát egy tipikus koldus-dallam, ennek változatait, részleteit, töredékeit éneklik, hol ugyanannak a szövegnek változataival, hol sokféle más szöveggel koldusaink szerte az országban. Ez a dallam, mai tudomásunk szerint legkorábbi szövegével, a következő: (l. a 78. lapon)

A „Köszönteni jöttünk" kezdetű szöveg eredetileg búcsúének volt (l. alább). Hogy koldusének vált belőle, arról SZTRIPSZKY Hiador ad hírt: *Igriczek — énekes koldusok* (Ethn. 1908, 345). E cikkben közreadja egy erdélyi, háromszéki vak koldusnak 7 énekszövegét dallam nélkül, azt állítva, hogy közülük 4 régi, ismeretlen eredetű, hagyományos költészet, 3 pedig a koldus saját szerzése. HARSÁNYI István *(Két*

[1] A koldusok énekeiről legújabban l. TAKÁCS Lajos: *Históriások, históriák* (1958), 105—108.

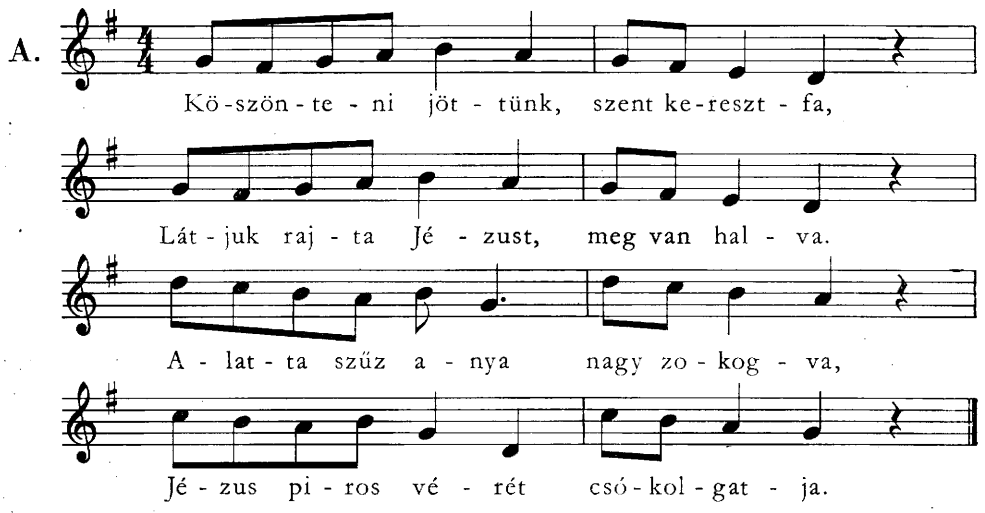

koldusének forrása. Ethn. 1915, 138) két énekről kimutatja, hogy már megjelentek nyomtatásban a XVII—XVIII. században. KODÁLY Zoltán pedig *(Három koldusének forrása.* Ethn. 1915. 307) három másikról mond véleményt, közöl forrást, adatokat.[2] Ezek közt van a „Köszönteni jöttünk" is. Nyomtatva is megjelent egy *Bucsú ének a kolozsvári könnyező Szüz kegyképéhez* c. 16 oldalas vásári füzetben, Kolozsvárt, év nélkül.

A koldus által énekelt szöveget „megtépázva és összekeverve" (KODÁLY szavai) közli SZTRIPSZKY. Újabb gyűjtőink azóta több énekelt változatban találták meg, koldusénekként. Szövegeikből megállapíthatjuk, hogy az eredeti 10 versszakos éneknek mely szakaszai kerültek át a nép, ill. a koldusok ajkára:

1. Köszönteni jöttünk, szent keresztfa,
Láttuk rajta Jézust, meg van halva.
Alatta Szüzanya nagy zokogva
Jézus piros vérét csókolgatja.

2. Az átkozott Judás hogy eladta,
Harminc ezüst pénzért odaadta
A pogány zsidóknak, hogy vegyék meg,
A magas keresztre feszítsék meg.

3. Mért nem adtad inkább Máriának,
Vagy pedig Mária Magdolnának?
Ezer annyit adtak volna érte,
Csak ne vitték volna a keresztre.

4. Harminc ezüst pénzre Judás mért szorultál,
Kedves mesteredtől elpártoltál.
Talán valamiben sértett téged,
Vagy szóval valaha bántott téged?

[2] KODÁLY tanulmányába zavaró hiba csúszott be. Minthogy ez utóbbi átkerült az új kiadásba is (KODÁLY, *Visszatekintés* [sajtó alá rendezte Bónis Ferenc], II. 58—59), felhasználjuk az alkalmat a kijavításra. KODÁLY kimutatja, hogy a „Paradicsom kőkertjébe" (Sz. H. 2. énekszövege) „négy különböző ének darabjaiból áll." (Jelzi: *a*, *b*, *c*, *d*). „Ezek közül *b*-t és *c*-t nem ismerem." Végül azonban ezt írja: „*c*-t ismerem Csík megyéből." A továbbiakból kiviláglik, hogy *c*-t valóban ismeri; a „*c*-t nem ismerem" szöveg „*d*-t nem ismerem"-re javítandó.

5. A nagy fakeresztet lefektették,
Jézus kezét-lábát rászegezték.
Folyt a piros vére szent testéből,
Áztatja a földet mindenfelől.

6. Midőn a Jézus testét megmosták,
Fehér patyolatba takargatták,
Mária elájult bánatában,
Jaj, mert most jutott nagy árvaságra.

Források: 1. Á j (Abaúj), VARGYAS 1940, 1—4. vsz.; a 3. és 4. felcserélve. „Ezt réges-régen egy vén koldus énekelte." 2. R e z i (Zala), GÁBOR J. 1959. 1—3, 5. és 6. vsz. „Lisztet gyűjtögetett a koldus." 3. C s o m o r t á n, G e l e n c e (Háromszék), FORRAI M. 1958—59. 1—3. vsz. „Búcsúra járó koldusok énekelték és terjesztették." 4. Z i r c (Veszprém), BÉKEFI 1953, 1, 2. és 4. vsz. „Koldusének." Néhány sornyi töredék: T i s z a i g a r (Szolnok), BORSAI 1958. „Egy féllábú ember, meg egy félkezű meg egy világtalan fogták egymás kezét, úgy énekelték. Olyan szép ének volt, hogy mindig sírtam." D é v a (Hunyad), BARTÓK J. 1955. „Vak asszony és egy férfi énekelve koldultak."

Különös jelenség, hogy az eredeti versalak, amely nyilván *4×10* szótagos versszak volt, mily könnyen enged egyes sorok bővülő hajlandóságának. Már az eredeti 4. versszak első sorát valamennyi változatban 12 szótagosra hosszabbodva találjuk. (A betoldás a „Judás", az előző szó dallamára.) A zirci változat (valamint SZTRIPSZKY koldusa is) az erre rímelő sort is 12-essé alakítja: „Kedves mesteredtől el minek pártoltál?" Az áji változatban a 3. (ott 4. helyen álló) versszak utolsó sora is 12-es: „Csak ne adtad volna Jézust a keresztre." Az énekes (templomi előénekes) megjegyzi, hogy lehet amúgy is, de úgy érzi, hogy bele kell tenni 'Jézust a keresztre', „oly szépen gyün ki." (NB. így énekli SZTRIPSZKY koldusa is.)

Hogyan viselkedik rugalmas dallamunk, ha más szöveg társul hozzá? Az a benyomásunk, hogy szinte vonzódik a hosszabb sorokhoz, szemmel láthatólag tágulni, terjeszkedni akar. Már csak kivételesen találjuk *4×10* képletű szöveggel:

Nem messze van Kövesd Szentistvánho,
Keresztespüspöki Nagymihályho.
Tiszanána, Kömlő egy határos,
Sarud és Poroszló, az is páros.

B o g á c s (Borsod), VIG 1947. „Koldusnóta."

Az átmenetet — a régi és a most kialakuló, ma is érvényben levő, országos alak között — jelzik a következő s hozzá hasonló képletek (szótagszám 10, 10, 12, 10):

Elindult Mária jegyösével,
Hogy szállást keressen Szent Józseffel.
Kérünk benneteket, fogadjátok őket,
Az elfáradt szálláskeresőket.

A 6. bővült ütem dallama: *r m s f m r* (a h d c h a).
Ú j k í g y ó s (Békés), FARKAS I. 1954.

A küszöbön állunk. Következő énekünk, amely versalakjával (10, 10, 12, 12) átmenet a régiek és az újak között, szövegével új fejezetet nyit meg a magyar koldusénekek történetében.

Szentkut felé vezet egy gyalogút,
Arra ballag két nyomorult koldus.
Adjatok, adjatok, amit Isten adott,
Látjátok, hogy milyen világtalan vagyok.
B o c s á r l a p ú j t ő (Nógrád), GÁBOR J. 1956.

A szöveg első fele a fenti dallam első feléhez, második fele az alábbi dallam második feléhez társul.

Két bővítésre volt már csak szükség, 1—1 két vagy három szótagos szó kicserélésére három vagy négy szótagosra: az első sorban a h e l y n é v é r e, Szentkút vagy Besnyő helyett M á r i a p ó c s, vagy általánosságban, minden esetre iliően J e r u z s á l e m,

a második sorban az állítmány és jelző új szavára, pl. „ballag—nyomorult" helyett „bandukol—világtalan" s eljutottunk a kívánatosnak látszó célhoz, a *4×12* szótagos versalakhoz. Ez lett az utóbbi évtizedek hagyományos, tipikus koldusének-törzse:

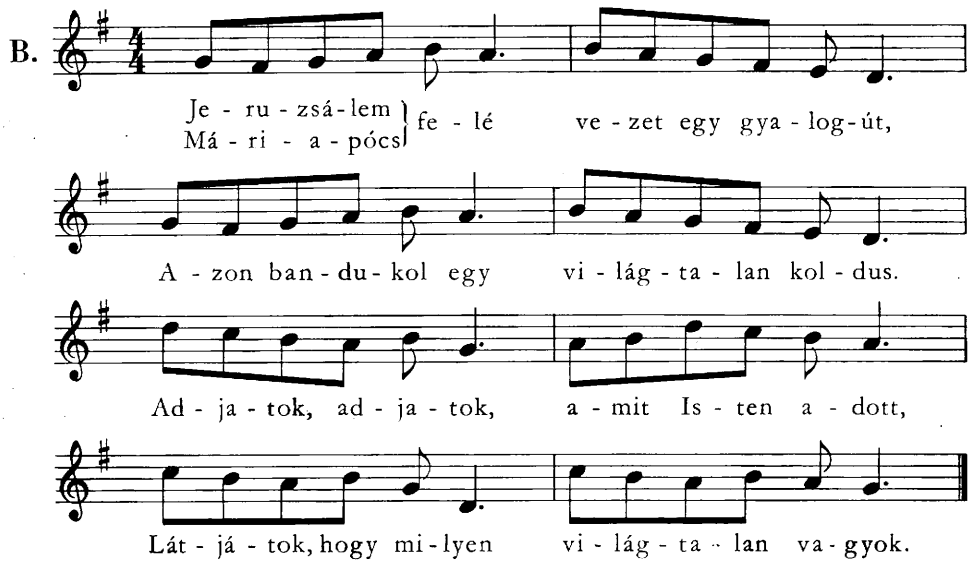

Néhány gyűjtési adat: Decs (Tolna), MEZŐ J. 1955; Feldebrő (Heves), GÁBOR J. 1955; Galgamácsa (Pest), BARTÓK J. 1959; Gyöngyös (Heves), MATHIA 1957: Jánk-Majtis (Szatmár), SÁROSI 1955; Jászalsószentgyörgy (Jász-Nagykun-) BÉKEFI 1954; Nagybaracska (Bács), KATANICS M. 1957; Nagyréde (Heves), KISS L. 1955; Párkány (Esztergom), KERÉNYI 1957; Szakály (Tolna), NYÉK 1958; Garabonc (Zala), PÉCZELY 1954; Tardoskedd (Nyitra), SZOMJAS-SCHIFFERT 1957.

Mind az első sorpárnak, a tulajdonképpeni törzs-szövegnek, mind a rákövetkező, gyakran önállósuló két sornak, a versszak második felének csupán jelentéktelen változatai vannak. Talán egyetlen lényeges a zárósornak az a módosulata, amit a koldus akkor énekel, amikor nem kapott alamizsnát:

Mert hogyha nem adtok, ti is megvakultok.

Nem fenyegető, inkább tréfás szöveg. Mint ahogy tréfás, mulattató általában minden más szöveg, ami ebben a „Jeruzsálem"-versszakban, annak második felében vagy azzal kapcsolatban felhangzik. Már maga a Jeruzsálem szó is, a valóságos búcsújáróhely neve helyett egy valószínűtlen, mesébe illő útra való utalás jelzi, hogy nem tulajdonképpeni alamizsnakérő, jótékonyságra indító éneket fogunk hallani, hanem valami szórakoztatást. Mintha a koldus magára is kötelezőnek ismerné a *do, ut des* elvét: mutatvánnyal szolgál és az alamizsnát annak ellenértékéül várja el.

Legjobban kifizetődő mulattatás a pajzánság. A beköszöntő „Jeruzsálem felé vezet egy gyalogút, Azon bandukol egy világtalan koldus" sorpár, illetve a gyakran dallamkezdőként helyébe lépő „Adjatok, adjatok, amit Isten adott, Látjátok, hogy milyen világtalan vagyok" szöveg után gyakran újabb kétsorosok töltik ki a négysoros dallam keretét.

A legelterjedtebb szövegek az alábbiak:

1. Nincs adatunk arról, hogy gyűjtőinknek koldusokat házról házra vezető útjukon, kéregetés és éneklés közben sikerült volna megfigyelniük. Az adatközlők, főképp az asszonyok, akiktől a gyűjtő közvetve kapja anyagát, többnyire restellkednek az illetlen szövegek miatt s igyekeznek rajtuk szépíteni. Ugyanezért nem tarthatjuk hiteleseknek a régebbi gyűjtések kinyomtatott szövegeit sem.

Egye meg a fene a pap szolgálóját,
A kis ujjához mért egy darab szalonnát.

AIGNER—SZÉKELY: *Tréfás népdalok.* 47. (98).

Okkal tételezzük fel, hogy e szöveg az alábbi, vagy azzal rokon „ősszöveg"-nek szalonképesített változata:

Verje meg az Isten a pap szolgálóját,
Cunájához mérte ezt a kis szalonnát.

Egerfarmos (Heves), SÓLYOM 1955.

2. A pap szolgálója vagy szakácsnéja (néhol maga a papné) hálás tárgya a falusi közönség mulattatásának. A második ilyen téma:

Áldja meg az Isten a pap szakácsnéját,
Lába közül adott meleg alamizsnát.

Vagy: Jó asszony a Marcsa, megszánja az árvát,
Lába közül adott forró alamizsnát.

Szelídítettebb (ritkább, alkalmi) változat:

Áldja meg az Isten a pap szakácsnéját,
Kötény alól adott nekünk alamizsnát.

Esetleg, még finomabban: „két kezéből nyújt jó meleg alamizsnát". Általában, kis biztatásra a gyűjtő előtt is kimondják az igazi szöveget. Különösen olyankor, amikor az ének folytatásában megszelídíthetetlen kifejezések, versszakok következnek. Ilyenek a következők:

3. Világtalan vagyok, nem látom az eget,
A harmadik lábam nem éri a földet.

4. Kilenc esztendeje, hogy én megvakultam,
De tíz esztendeje, hogy én nem kanyoltam.

5. Így jár minden árva, ki a p.nát várja,
Életemnek vége, lóg a monyom vége.

6. S íme egy, az eredetileg csak tréfás, csúfoló szövegek közül: a mulattató előadó, a koldus itt sem mulasztja el legalább egy illetlen szó beiktatását:

Ismertem apádat, nagyon dúsgazdag vót,
Ünneplő kabátján egymást b.szta a fót.

A négysoros *A* dallamra a fenti félversszakokból különféle módon összeállt szövegeket énekelnek koldusaink. Például:

Világtalan vagyok, nem látom az eget,
A harmadik lábam nem éri a földet.
Áldja meg az Isten a pap szakácsnéját,
Lába közül adott szőrös alamizsnát.

Sándorfalva (Csongrád), MÁTYÁS M. 1959.

Ezeken kívül találunk néhány teljes, négysoros szöveget is dallamunkkal:

7. Beb.szott minékünk a szentkuti bucsu,
Odalett a kocsim csupa szamarastul.
Nem maradt egyebem egy lapos tetünél,
Az is ott döglött meg a tököm szőrinél.

Mánfa (Baranya), MÁNDOKI—OLSVAI 1961.

Több változatban ismeretes a kezdő szó illedelmesebb alakja: „Behegedült", „Bebabrált", „Beadott".

8. Főgyütt a hódvilág a magos egekre,
Mászik a vak kódus a feleségire.
— Megtököllek Sára, bizonyos légy benne,
— Jól teszed azt apjuk, most van módod benne.

Egerfarmos (Heves), Sólyom 1955.

9. A gyűjtők nem jelzik, de eredetileg nyilván olyan esetre, ha nem kaptak semmit (még a fáról cseresznyét sem), szolgál a következő vers:

Getszemáni kertben érik a cseresznye,
Nem adhat a néni, mert nedves a keze.
Ó édes Jézusom, száridd meg a kezét,
Ne adhasson többé koldusnak cseresznyét.

Csongrád (Csongrád), Schnöller 1956.

10. Panasz a koldusengedélyt kiállító hatóság („a hivatal packázásai") ellen:

Elindult két szegény kenyeret keresni,
Ez a kutya biró levelet irt nekik.
Nem jó volt a levél, nem volt rajta pecsét,
Megállj, kutya biró, kezembe kerülsz még.

(Folytatása „Verje meg az Isten a pap szolgálóját", valamint a 8. alatti vers.)

Egerfarmos (Heves), Sólyom 1955.

11. Egyetlenegy nem mulattató, nem illetlen szövegű koldusénekет találunk a *B*-dallam csoportjában:

1. Az árvák Istene azt el nem nézheti,
Az árvák kenyerét nem hagyja elvenni.
Szent angyalaival aztat fölszedeti,
S koronája köré gyöngyöknek teteti.

2. Ti hát az Istennek hálákat adjatok,
Kik az árvaságban részesek nem vagytok.
Ha aranyból van is (a) kapuja fölfája,
Úgy is árva mindig, csak árva az árva.

Csíkkarcfalva (Csík), Sárosi 1967.

C. Már láttuk, hogy szövegeinknek egy sorozata (1—6.) beéri a négysoros dallam felével (az elsővel vagy a másodikkal) s szinte kénytelenségből vesz maga mellé egy második kétsoros verset. Természetesnek vehettük, hogy idők folyamán ez az állapot változni fog. Úgy is történt. A kétsoros koldusénekek egy csoportja levetette magáról a négysoros dallam első felét s a második félből önálló képletet (egy látszólag 4×6-szótagosat) alakított ki.

A már ismert szövegek közül leggyakrabban az „Adjatok, adjatok" kezdetű társul ezzel a féldallammal. A szöveg általában szó szerint azonos az ismerttel. Néha azonban változatok kerülnek elő, csak itt előfordulók:

a) Adjatok, adjatok, amit Isten adott,
Megsegít az Isten, ti is megvakultok.

b) Adjatok, adjatok, mit az Isten adott,
Mit a csiratehén a folyatón hagyott.

c) Adjatok, adjatok, amit az Isten adott,
Mert hogyha nem adtok, a küszöbre sz.rok.

Gyakori még (ugyancsak e féldallammal, l. alább) a pap szakácsnéjáról, a „harmadik lábról" szóló vers, valamint a „Feljött a holdvilág" kezdetű (l. fentebb, a 2., 3. és 8. sz., ez utóbbi két versszakra osztva). Van azonban e kis dallamnak egy sajátos szövege, ezt tekinthetjük főszövegnek, nemcsak azért, mert több (8-ig terjedő) versszakával valóságos jelenetet állít elénk, de népszerűségénél, országos elterjedtségénél fogva is.

A jelenet párbeszéd — mégpedig részint énekelve, részint beszélve folyó kettős — a koldus és kísérője (többnyire felesége) közt.

12.

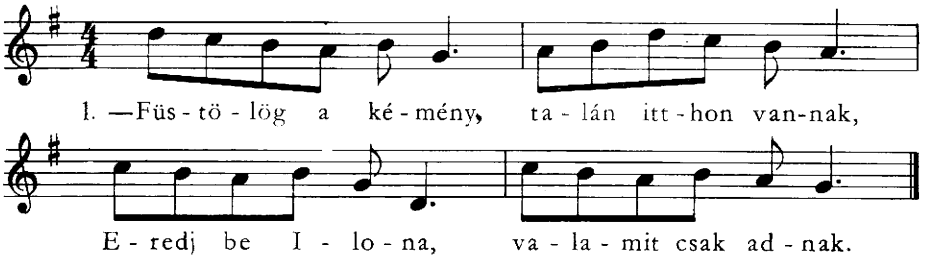

(beszélve:) Mit adtak?
— Lisztet.

2. Ereszd el a szélnek, a mennyei péknek,
Süssön bellü' zsömlyét az aprószenteknek.

3. (Újra az 1. vsz.)

(beszélve:) Mit adtak?
— Babot.

4. Bassza meg a babot, a babos angyalát,
Úgy is az törte le a kordém hátulját.

5. (Újra az 1. vsz.)

(beszélve:) Mit adtak?
— Tojást.

6. — Vágd a kerékagyhoz, hogy ne csikorogjon,
Szegény gyönge lovam ne gyötörje agyon!

7. (Újra az 1. vsz.)

(beszélve:) Mit adtak?
— Krajcárt.

8. — Tedd a tarisznyába, jó lesz pálinkára,
Szegény beteg gyomrom meggyógyítására.

Ha nem kaptak semmit:

Gyi fakó, gyi sárga másik ház elejbe,
Itt nem adnak semmit, veszett teremtette.

Avagy, ha a ház lakói nincsenek otthon:

Gyi fakó, gyi deres, itt nem adakoznak,
Mert a pesti dámák kendert szőni vannak.
Mert itt az asszonyok

Sepről (Ethn. 1901, 78) úgy tudja, hogy az ének a kéregető koldusoké (Erdélyben más, zsoltárdallammal), a párbeszédet „a paraszt nép szövi közbe."

*

Íme egy ének története.

Mint szent szöveg, egyházi ének, kegyes asszonyok búcsújáró éneke indul el útjára. E jámbor hivőktől megtanulják, átveszik a búcsúkor összegyülekező koldusok. Közben azonban a hitvalló költészet hasznot hajtó mulattatássá alakul át: a koldusok ajkán a 12 szöveg közt csak 1 van „istenes" versezet, a többi 11 szórakoztató pajzánság, vagy leplezetlen kryptádia.

Vajon az utolsó évszázad koldusainak találmánya volna ez? Nem sejthetünk mögötte sokkal régibb időkre visszanyúló hagyományt? „A koldusok, ha nem is éppen

hegedősök és igricek, és nótáik, ha nem is ősdallamok talán, de azért mégis sokatmondók; az ősi hagyomány fenntartói ők s a vándor énekmondók leszármazottainak tekinthetők". (BALÁZSY Dénes, Ethn. 1910. 172.)

Az énekmondók komoly-komor, gyakran gyászos tárgyú történeti énekei és a szomorú sorsukban huzamos, panaszos éneklésre kényszerült koldusok — ez a kapcsolat nem látszik lehetetlennek. De hova lehettek, eltűntek-e teljesen az igricek, a vándor énekes bohócok vidám dalai, tréfái? Mifélék lehettek? Talán sikerült a fentiekben ennek a kérdésnek megválaszolásához néhány adattal, gondolattal hozzájárulnunk.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század) c. művének vitája

(Első közlemény: MÉRI István, KOVALOVSZKI Júlia, MAJOR Jenő hozzászólásai.)

SZABÓ István nagy jelentőségű munkájának értékelésére a Néprajzi Társaság plenáris vitaülést rendezett 1968. szept. 24.-én, felkért korreferensekkel, TÁLASI István elnökletével. A vitaülésen, bár megrendezését szívesen és egyetértéssel fogadta a szerző, maga nem lehetett jelen; az idős tudóson egyre inkább elhatalmasodott már ekkor — nem sokkal utóbb halálához vezető — betegsége. Az alábbiakban közöljük MÉRI István, KOVALOVSZKI Júlia és MAJOR Jenő hozzászólásait. GYÖRFFY Györgynek szintén ez ülésen elhangzott korreferátuma már megjelent az *Ethnographia* hasábjain (LXXXI (1970), 234—243). HOFER Tamás hozzászólását folyóiratunk következő száma közli. — *Szerk.*

MÉRI ISTVÁN HOZZÁSZÓLÁSA

Tisztelt Vitaülés!

A középkori magyar népi tömegek mindennapi élete színterének, a falvaknak kialakulásával, fejlődésével, pusztulásával stb. foglalkozik SZABÓ István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon* c. művében. A téma csak látszólag egyszerű, mert a f a l u — amint a szerző is kifejti — egyszerre települési forma, gazdasági szervezet, társadalmi képlet és jogi közösség. Ezek külön-külön is a feleletre váró kérdések tömegét vetik fel, együttesen pedig a megoldásra váró feladatok bonyolult és sokrétű szövevényét sűrítik magukba. A történet- és néprajztudomány, a régészet, a településtörténet, a földrajz fel tud ugyan mutatni idevágó kisebb-nagyobb eredményeket, ám egyikük sem jutott el az összegezésig. SZABÓ István, aki a középkori magyar parasztság életének, sorsa alakulásának legkiválóbb ismerője, vállalta és meg is oldotta e nem mindennapi feladatot. S z i n t é z i s é v e l a maga nemében egyedülálló művet alkotott.

A szerző félévszázados, igen termékeny és rendkívül eredményes munkája után összegezte az idevonatkozó, saját és mások kutatásaiból kikristályosodott eredményeket. A mű azonban n e m e g y s z e r ű ö s s z e f o g l a l á s, hanem az együttes eredmények alkotó továbbépítése. SZABÓ István történész. Mondanivalóinak alapját, fejtegetéseinek vezérfonalát tehát — érthető módon — az okleveles adatok, vagyis az írott történeti emlékek szolgáltatják, amelyek pillanatnyilag leggazdagabbak s így legsokoldalúbban aknázhatók ki. Biztos kézzel nyúl azonban az ezeket kiegészítő, értelmező, magyarázó rokontudományok, főként a néprajz és a régészet eredményeihez is. A mű egyik fő erénye éppen e k o m p l e x m ó d s z e r alkalmazásában rejlik.

A szerző a szerteágazó szálakból összefonódó hatalmas témát világosan áttekinthető szerkezet alapján, jól összeállított rendszerben dolgozta ki. Elénk tárul a magyar falurendszer kialakulása a honfoglalástól a XIV—XV. század fordulójáig, amikor — teljessé válva — elnyeri végleges képét. Megeleveníti a települési hálózatot öt évszázados állandó m o z g á s á b a n, v á l t o z á s á b a n, vagyis dinamikus lüktetésében. Ez a lüktető, de lényegében egyre előrehaladó folyamat — amint fejtegetéseiből kitűnik — részint a korai belső faluhálózat sűrűsödésével, majd az ország kezdetben lakatlan szélső vidékeinek benépesítésével, vagyis a falvak számának sokszorozódásával (teljes faluhálózat), — részint pedig a már létező, vagy kialakulóban levő falvak egy részének pusztulásával, tehát számuk csökkenésével (eltűnt falvak) jött létre.

Kibontakozik előttünk az e l ő r e h a l a d á s ú t j a s előtűnnek a település-

hálózat kialakításában szerepet játszó tényezők, melyek a X—XII. századi, mintegy 3—4000 település megsokszorozódásával, a középkor végére 20—21 000 falut hoznak létre — a sajátos helyi viszonyoknak megfelelően — részint önkéntes faluszerveződéssel (nemzetségi birtokrendszer, királyi várispánság), részint tervszerű telepítéssel (feudális nagybirtok). — Érzékelhetjük a fejlődést visszavető erők hatását, amely a falvaknak a gazdasági-társadalmi okokon túl elemi csapások, hadi események nyomában bekövetkezett elpusztulásában-pusztásodásában nyilvánul meg.

A szerző nemcsak világosan látja, hanem nyomról nyomra bizonyítja is, hogy a falvak létrejöttében és pusztulásában egyaránt a gazdasági és társadalmi tényezők a döntőek.

A mű egymáshoz szervesen kapcsolódó, de külön-külön is zárt egészet alkotó minden fejezetén átsugárzik a szerző évtizedek során felhalmozódott óriási tudásanyaga s érződik az a teljes biztonság is, amellyel az egyre gazdagodó írott források útvesztőjében halad. Közben újra meg újra még arra is nagy gondot fordít, hogy figyelmeztessen az útvesztő mellékágaiba vagy zsákutcáiba való tévedés veszélyeire (álfalvak, falunevek burjánzása).

Ebben az összegezésben a régi és most folyó tudományos kutatómunka idevonatkozó eredményeit pozitívan veszi figyelembe és használja fel. Munkájában nemcsak a hazai eredményeket veszi számba, értékeli és elemzi messzemenően, hanem a szükséges helyeken kitekint az általános európai fejlődésre, ezzel a magyar viszonyokat beépíti az európai összefüggésekbe is, megjelölve az egyezéseket és a hazai elütő sajátosságokat.

A szerző műve nemcsak egészében önálló alkotás, hanem — mint említettem — minden egyes fejezete egy-egy — eredményekben és szempontokban gazdag — külön tanulmány is. A XI—XV. századi írott forrásokban szereplő településekre vonatkozó — birtokviszonyt, üzemformát stb. jelölő — számos kifejezés értelmezésével, — jelentésük alakulásának, változásának nyomon követésével, — a fogalmak értelmének finom elkülönítésével, — tiszta és világos magyarázatával szinte kézzelfoghatóvá teszi a mögöttük rejlő egykori valóságot. Eloszlatja így azt a sok kétséget és bizonytalanságot is, amely a kutatómunkában velük kapcsolatban újra meg újra kísértett (villától a possessióig).

Hosszasan részletezhetnénk még és sorolhatnánk azokat a további új eredményeket, amelyek e mű különböző fejezeteiben kibontakoznak. Többek között megemlíthetjük például, hogy milyen sikeresen és meggyőzően oldja fel azt az ellentmondást, amely a honfoglalás előtti és a XI. századi írott forrásokban egymással szemben tükröződik a magyar társadalom fejlődési fokának látszólagos nagy különbségéről, — vagy ahogyan az írott, a régészeti és a néprajzi adatok összevetésével a falvak háztartásainak — háznépének számát elemzi — vagy a falvak szaporodásának, illetve pusztulásának ezerszálú szövevényét kristálytiszta logikával kibogozza. Arról sem feledkezhetünk meg, ahogyan belevilágít a falutelepítéseknek a forrásokból kibontakozó bonyolult folyamatába, — vagy ahogyan — együttérzően — megeleveníti a falvak népét sújtó elemi csapásokat, háborús pusztításokat, földesúri sanyargatásokat stb. stb. Még a közismert történeti és néprajzi adatokat is úgy tudja új megvilágításba helyezni és olyan mesteri módon csoportosítani, hogy ezekből egészen új eredmények is születnek (téli szállás és állandó falu). Ezzel is módszerének gazdagságát és kifinomultságát árulja el, példát mutatva arra, hogy e források szinte kimeríthetetlenek.

Az egyes fejezetek témái nem egyforma mértékben kidolgozottak. A szerző lehetőségei — az adatok hiányosságai miatt — korlátozottak — s így nem is oldhatott meg minden felmerülő kérdést. Ám nem is törekedett mindenütt a téma teljes kimerítésére. — A sok nagyszerű megoldás, még több remek gondolat mellett a kevésbé kidolgozott részeken is ismétlődően problémák sorozatát veti fel. Utóbbiak a műnek azt a figyelemre méltó értékét növelik, hogy gondolatokat ébresztenek és további feladatok megoldására serkentenek. A megoldásokat eredményező, de még a nyitva hagyott kérdéseket érintő fejtegetéseit is mindig biztos adatok sorozatára alapozza. Így fejtegetéseinek nyomon követését s következtetéseinek ellenőrzését is lehetővé teszi. A biztonságot nyújtó, megalapozott tudásanyag megóvja attól, hogy gondolatai bizonytalan területekre kalandozzanak. Következtetései, amelyekben mindenkor mértéktartó marad — így logikusak s rendkívüli módon meggyőzőek is.

A szerző az egyes fejezetek közötti kapcsolatot nemcsak a gondolatmenet logikai folyamatával hozza létre, hanem azáltal is, hogy gondolatfűzéseiben — szükség szerint — visszautal a korábbi fejezetekben részletesen tárgyalt mondanivalókra. Újra meg újra érzékelteti tehát az egykori élet bonyolultságát, mégis ezzel — szép nyelvezetű — szövegét áttekinthetőbbé és színesebbé teszi.

Az elmondottakkal a könyv értékeinek csak egy részét, s azt is csak futólagosan említhetem meg. — Fenti véleményemet a társadalomtudományoknak, de magának a régészetnek is legfiatalabb hajtása: a magyar középkori régészet szemszögéből alakítottam ki. — Bár a kibontakozás útján járó régészeti falukutatásnak elütő a tudományos nyersanyaga és sajátosan különböző a módszere is, — a kutatott korszak, témakör célkitűzés tekintetében a legszorosabban összefügg a történeti kutatásnak ezzel az ágával. Szükségtelennek tartom tehát, hogy Szabó István könyvével kapcsolatban — az elmondottakon kívül — a két tudományág összefüggéseinek, kölcsönhatásának, az együttműködés elvi és gyakorlati szempontjainak részletezésére — amelyet eddig már írásban és előadásokban többször és több oldalról megvilágítottunk — ismét kitérjek.

Engedjék meg, hogy ehelyett hozzászólásomat a következőkkel fejezzem be: Szabó István e műve — Györffy György kitűnő alkotásával: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzá*-val együtt — nélkülözhetetlen kézikönyv a középkori régészeti falukutatás számára — az anyaggyűjtésben (terepbejárás, ásatás) és feldolgozásban egyaránt. Vonatkozik ez tudományszakunk kettős célkitűzése közül mind a középkori Magyarország régészeti települései adattárának megteremtéséért folytatott munkára, mind pedig a falufeltárások tennivalóira.

Szabó István e művének és gazdag tudományos tárházából született más munkáinak sokrétűen termékenyítő hatása egyre inkább érezhetővé válik és lemérhető lesz a rokontudományok, köztük a középkori régészeti falukutatás munkájában is. Ez pedig minden magyarázatnál közvetlenebbül és világosabban tanúskodik majd értékeiről.

KOVALOVSZKI JÚLIA HOZZÁSZÓLÁSA

Tisztelt Vitaülés!

Engedjék meg, hogy mindenekelőtt, mint a középkori régészeti falukutatás szerény képviselője, szakterületünk nevében őszinte köszönetemet fejezzem ki Szabó István professzor úrnak *A falurendszer kialakulása Magyarországon* című, eléggé fel nem mérhető értékű, összefoglaló művének közreadásáért. A további munkáinkban sokrétű segítséget nyújtó, s így nélkülözhetetlen kézikönyv értékelését nem tarthatom feladatomnak.

Az alábbiakban a középkori falukutatás idevonatkozó munkájának kibontakozását szeretném röviden érinteni, majd a szóban forgó mű egyes eredményeivel kapcsolható, amellett a középkori régészeti falukutatás sajátos munkamódszerét is tükröző két ásatásomról szeretnék beszámolni.

Ami az előbbit illeti, nagyarányú munka előkészületei folynak. Határozott formában ismét előtérbe került ugyanis az a terv, hogy régészeti módszerekkel számba vegyük és feltérképezzük az elpusztult középkori falvakat és temetőket hazánk területén. E rendkívül nagy és hosszadalmas munkát igénylő feladat megvalósítására azóta történtek erőfeszítések, amióta a munka megindítója, Méri István 20 évvel ezelőtt e feladatok ma is helytálló szempontjait kijelölte, és megoldásuk korszerű tudományos módszereit kidolgozta. Ebből mostanáig csak kis részletek valósultak meg, amelynek egyes állomásai az oklevelesadatokkal egyeztetett kisebb-nagyobb terepbejárások, főleg az Alföld területén. Ám már ezek is sok tanulságos eredménnyel jártak. Nagyobb arányúvá bővültek az ilyen irányú munkálatok a készülő régészeti topográfia anyaggyűjtése során Veszprém megyében és nyilvánvalóan gazdag eredményeket hoznak majd a településtörténet számára. Nagy segítséget jelent e munkánkban a néhány évvel ezelőtt megjelent *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei* című leletkataszter, bár amint címe is mutatja, csak a temetőkre korlátozódik és csupán a X—XI. századot öleli fel. Reméljük, hogy néhány éven belül a tudomány rendelkezésére áll ez utóbbinak teljesebb, részletesebb és a településtörténet számára is közvetlenebbül felhasználható kiadása. Terveink szerint ezt követi majd középkori településeink katasztere.

Ami pedig a falufeltárásokat illeti, szerény anyagi lehetőségeinkhez mérten a leletmentéseken kívül évek óta folynak olyan falufeltárásaink — (Csongrád-Felgyő, Doboz, Bashalom, Tiszaörvény) —, amelyeknél teljes feltárásra törekszünk. Ezek mindegyike a magyarság megtelepedésének korai szakaszával kapcsolatban felmerülő rendkívül izgalmas kérdések megoldásához juttathat közelebb bennünket.

Az ásatások közül most annak a kettőnek — a dobozi és bashalmi ásatásnak — eddigi eredményeiről szeretnék beszámolni, amelyek vezetésem alatt folynak.

A Fekete-Körös partjára települt „*villa Doboz*"-ról a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelében, majd a dömösi prépostság 1138. évi birtokösszeírásában olvashatjuk az első adatokat. Mindkét oklevél a dobozi disznópásztorokról, az 1138. évi méhészekről és kenyéradó szolgákról is tudósít. A későközépkorban két Dobozról tudunk, közülük az egyik a ma is létező falu helyén volt, a másik a török időkben elpusztult. Mindkettőnek a helyét ismerjük és így a régészeti megfigyelések eredménye e tekintetben egyezik az írott források adataival. Ha azonban régészeti módszerrel a korai településeket vizsgáljuk, azt látjuk, hogy nemcsak a két késői falunak van meg ugyanazon a helyen az Árpád-kori előzménye, hanem közvetlen környezetükben, tehát Doboz határán belül, még három korai település is van, amelyek még az Árpád-korban — bizonyára a tatárjárás korában — elpusztultak, sőt ezeket a településeket még egy velük egykorú kis földvár is kiegészíti. Nyilvánvaló tehát az ellentmondás az oklevelekben rögzített egyetlen falu és a valóságban megtalált települések között.

A korán elpusztult települések közül a későközépkorban is meglevő két falu közé eső területen, a Körös egyik kanyarulatába települt elpusztult falu feltárása van folyamatban.

Az ásatásokon az egyező vonások mellett olyan jelenségeket is megfigyelhettünk, amilyenekkel más, hasonló korú település-ásatáson még nem találkoztunk. Megállapíthattuk ugyanis, hogy a településnek két, területileg is elkülönülő, egymástól eltérő jellegű része van. Egyik a Körös-kanyarulat és egy ma már száraz ér által közrefogott védettebb és kissé magasabb területen fekszik. Itt a feltárások során láthatólag e településrész egész belső képét meghatározó nagy árokrendszer bontakozik ki, hozzá igazodó apró földházakkal, kutakkal, vermekkel. E településmaradványok a hasonló korú alföldi falvak jellegzetes emlékei. A mi esetünkben különös figyelmet érdemelnek a település kialakításában bizonyára fontos szerepet játszó, igen komoly földmunkával, gondosan kialakított — tagolt felületű — árkok és az egykor nyilván hozzájuk tartozó földsáncok. A mintegy 3 m szélességű, különböző — 90—170 cm — mélységű árkokból összetevődő, többszörösen megtörő árokrendszert teljes összefüggésében még nem ismerjük. Már most is igen érdekes jelenség, hogy az egyik mintegy 70 m hosszú, egyenesen futó árokszakasznak csak egyik oldalán sorakoznak házak, másik oldalán egyelőre csak egy kutat találtunk. Ebből arra következtethetünk, hogy az árok a településen belül körülzárt vagy elkülönített bizonyos területeket.

A település másik részében — az említett száraz éren túl — az előbbi területet szinte körülölelve, de ugyanakkor hosszan elhúzódva a Körös-meder mellett, ill. az erecske partján lazább, szétszórtabb településnyomokat figyeltünk meg. A nagy feltárt ásatási felületekben olyan jelenségek mutatkoztak, amelyekből felszíni építményekre következtethetünk. Sajnos, ezekben már nagy pusztítást végzett a mélyszántás és csupán az eredetileg kissé földbe mélyített részletek — talán tűzhelyek gödrei — maradtak meg. Ezek környezetében nagyobb tömegben előkerült leletek, továbbá a nagy foltokban mutatkozó igen vékony települési rétegek egyértelműen időszakos szálláshelyek mellett szólnak. Ezt látszanak erősíteni az ásatásokon előkerült tárgyi emlékek is, amelyeknek zömét, mint általában más településfeltárásokon is, edénytöredékek tették ki. A házak környezetében főként kisebb-nagyobb fazekakat találtunk, köztük a házi kemencékben való főzés jellegzetes edényeit. A felszíni településmaradványoknál viszont elsősorban a szabadtűzön használatos cserépüstök kerültek elő. A leletanyag elkülönülése tehát még jobban kihangsúlyozza a két településrész közötti különbséget.

A település láthatólag legfőbb jellegzetességének számító kettősséget többféleképpen magyarázhatjuk. Önként adódna, hogy a falu területi kettéválásában a lakosság etnikai elkülönülését keressük. Az ásatáson feltárt házak és egyéb településmaradványok azonban nem őriznek olyan sajátosságokat, amelyeket csupán egyik vagy másik népességre tarthatnánk jellemzőnek.

A tárgyi leletek között — amint már utaltam rá — eltérés mutatkozik ugyan a két településrészben, azonban ezt sem magyarázhatjuk meggyőzően etnikai különbséggel. Egy figyelemre méltó dolgot mégis meg kell említenem: a földházak környezetében — tehát a falu állandó részében — a X—XI. századi leletek mellett szórványosan jellegzetes avarkori leletek — csontból esztergályozott tarsolyzáró, csont bogozó — is előkerültek. Ezek annyit biztosan elárulnak, hogy a falu lakossága kevert etnikumú volt és a település kora a magyarság megtelepedése előtti időre is visszanyúlik. (A folyamatos településre egyéb népvándorláskori emlékeken kívül őskori településmaradványok is utalnak.)

A település népességével kapcsolatos kérdések megoldására a további ásatások

megfigyelhető jelenségei, továbbá a napfényre kerülő tárgyi emlékanyag, főként azonban a település még felkutatásra váró temetőjének, ill. temetőinek tanúskodása nyújthat segítséget.

Mostani ismereteink szerint a falu két részének elkülönülését — ha óvatosan is — elsősorban a gazdasági élet megoszlásával magyarázhatjuk. A falu mozgékonyabb, pásztorkodással foglalkozó lakóinak szállása — legalábbis nyáron — az elmosódottabb településnyomokat őrző külső területen lehetett, míg a belső, zártabb településrészben inkább földművesek, ill. mesterségeket űzők lakhattak.

Összegezve tehát: a dobozi ásatáson korai középkori falvainknak egy olyan változatát sikerült megfigyelnünk, ahol feltehetőleg a téli szállásból kialakult állandó település és a korábbi idők nyári szállásának emlékét őrző időszakos lakóhelyek maradványai egy helyen, de még egymástól elkülönülve maradtak meg.

Röviden érinteni szeretném még a másik faluásatásomat is, amelynek kiválasztását nem okleveles adatok ismerete, hanem két honfoglaláskori kis létszámú rangos temetőnek a településhez való közvetlen közelsége, valamint a településhez tartozó X—XI. századi köznépi temető helyének ismerete indokolta.

A Szabolcs megyei Bashalom határában levő, pillanatnyilag névtelen elpusztult falu és temető használói feltehetőleg a közelben temetkező s nyilván nem a falu földházaiban lakó magasabb rangúak szolganépei lehettek.

Az eddig feltárt településrészek annyiban hasonlítottak a doboziakhoz, hogy itt is az alföldi Árpád-kori településekre jellemző árokrendszerek bontakoznak ki a földházak környezetében. A dobozinál hosszabb életűnek látszó településen a különböző irányú és nagyságú árkok egymáshoz való viszonya arról tanúskodik, hogy ezek nem egyidejűek, tehát a település belső rendje a falu élete folyamán nem volt állandó.

Ugyanitt nemcsak Árpád-kori, hanem jóval korábbi — IV—V. századi — hasonlóan kialakított árkos-földházas településmaradványok is napvilágra kerültek.

A középkori falu kibontakozó képe különben nagyobb összefüggéseiben és részleteiben is Méri István leletmentő munkája során elsőként megismert Árpád-kori falunkénak, a közelben levő Rázoménak felel meg.

MAJOR JENŐ HOZZÁSZÓLÁSA

Tisztelt Társaság!

Azt hiszem, Szabó István professzor úr könyvének jelentőségét a mai vita is bizonyítja, amelyen a települések legkülönbözőbb problémáinak a kutatói alkalmat találnak arra, hogy a könyv gazdag anyagából — az idő hiánya miatt — kiválasszanak néhány olyan kérdést, amely őket legközelebbről érdekli. Mint minden igazán jelentős mű, a *Falurendszerek kialakulása Magyarországon* c. könyv is határkő, mely — legalábbis ideiglenesen — egyes eddig használt utakról — újra, teljesen bejárva — bebizonyítja, hogy tovább nem vezetnek, ugyanakkor azonban meg is nyit utakat, ill. arra a belátásra készteti az olvasót, kutatót, hogy a továbbjutáshoz új utakat keressen.

Érdekes vállalkozás volna a könyvön ilyen szemlélettel végigmenni, tételről tételre, s részletesen elemezni, hogy melyik módszer, megállapítás jelent tovább már nem járható végpontot, s merre kellene új ösvényeket nyitni. Erre azonban egy ember talán nem is vállalkozhatna, mivel a könyv mesterien szintetizálja jóformán az összes eddigi, a témára vonatkozó hazai kutatást, s azon túl, hogy a vizsgált jelenségeket a külföldi szakirodalom páratlan ismeretén alapulva is mérlegeli, saját szinte teljes forrásismerete és céltudatos kutatói leleményessége nagyon sok új felismeréssel egészíti ki, mélyíti el az eddigi ismereteket. (Gondolok itt pl. a történeti statisztikai módszer egy ember erejét alaposan igénybe vevő, igen fárasztó, de eredményes alkalmazására, a terminológiai kérdések rendkívül alapos elemzésére stb.) Engedtessék meg azért, hogy néhány kérdéssel kapcsolatban próbáljam felderíteni azt a nagyon tág és széles határt, amit a mű a maga tematikájával, módszereivel, szemléletével kijelölt, s rávilágítsak néhány olyan ellentmondásra, melyek e határokon való túljutást sürgetik.

1. Az első ilyen kérdés mindjárt a mű alapkérdésével kapcsolatban vetődik fel. A könyv alapvető kérdése az, hogy a középkori „teljes" településállomány alapját képező első faluréteg hogyan jön létre a nomádság valamilyen — közelebbről meg nem határozható fokozatában élő honfoglalók településeiből a földművelésre és a feudalizmusra való átmenet idején. (A mű második része: a teljes faluhálózat kialaku-

lása már kevesebb problémát vet fel.) Mármost az említett alapkérdésben a könyv által elfoglalt álláspont nem más, mint többszörös hipotézis, mely nem mentes bizonyos ellentmondásoktól.

A könyv szerint az első igazi falvak a téliszállásokból alakultak ki — olyan téli szállásokból, melyek már — a nomádság felhagyási fokozatának megfelelően közel állottak az igazi falvakhoz. Azt hisszük, megállapítható, hogy a téli szállások korábban felvetett gondolatát Szabó István professzor úr dolgozta ki e könyvében a legalaposabban, anélkül azonban, hogy a gondolat analógiából bizonyított ténnyé vált volna. Bármennyire valószínű, és egyetlen valószínű elképzelés, hogy a honfoglaló magyarok téli és nyári szállásokban éltek, ezt mindaddig nem fogadhatjuk el tényként, amíg bizonyítva nincs. De — mit mond ezzel kapcsolatban Szerző? Idézés a 67. oldalról: „... sikertelen dolog lenne a korán megsűrűsödött faluhálózat első rétegének — a magyarok itteni első téli szállásainak — felkutatására és feltérképezésére törekedni. A településhálózat ugyanis mindaddig, míg a XIV—XV. sz., fordulója táján teljessé lett — állandó mozgásban volt, ... legtöbbször még arra sem lehet következtetni, hogy valamely korai falu a települések első alaprétegéhez tartozik-e vagy már újabb sarjadás eredménye?" — Ez a kissé talán túlzottan szkeptikus megállapítás — nézetünk szerint — ellentétben van Szerzőnek azzal — az egyébként szintén nem bizonyított, csak hipotétikus tételével, miszerint a téli szállásokból alakultak ki az első faluk, ugyanis — ismét idézek a 67. oldalról: „Ha az első téli szállások társadalmi szerkezete fel is bomlott és átalakult, maga a település, a téli szállás, maga a földrajzi elem legtöbbször bizonyára nem tűnt el a föld színéről ... A téli szállás tovább él mint földrajzi és történeti objektum a feudális rendszer falujában."

Ha tehát nem tűnt el, akkor joggal fel kell tenni, hogy a későbbi települési viszonyokban fel kell ismerni tudni olyan jelenségeket, amelyek mással nem, csak a téli szállási előzményekkel magyarázhatók. A 28. oldalon a téli és nyári szállásoknak szinte a földhasználati rendszere van elénk vetítve — mégpedig különbséget téve az ártéri és hegyes-völgyes területeken megtelepedettek szállásrendszere között. Ha a honfoglaláskori téli és nyári szállások rendszerét ilyen differenciáltan rekonstruálni lehet tájilag, szinte hihetetlennek tűnik, hogy a belőlük kialakult falvakban mégsem lenne felismerhető az eredet. — Azt kell hát gondolnunk, hogy az analógiás módszer lehetőségei kimerültek, a hipotézis ezen az úton nem verifikálható. Itt van tehát egy olyan határpont, amelyről feltétlenül tovább kell jutni. A továbbjutás módja sokféle lehet — régészeti és történeti — településföldrajzi. Ez utóbbival kapcsolatban úgy gondoljuk, rendkívül fontos lenne az ősinek vélhető falvak későbbi határhasználatának, történeti és recens helynévanyagának alapos vizsgálata.

Alig értékelhető túl az a nagy munka, amit a könyv a korabeli településekre vonatkozó terminus technicusok elemzésére fordított. Szabó István professzor úr maga mutat rá arra az ellentmondásra, ami a különböző források terminusai között van. — Míg ugyanis a törvények csak a *villa* fogalmát ismerik, addig az oklevelekben a *terra*, *locus*, *predium*, *descensus* stb. kifejezések zűrzavaros használata található.

A terminológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy az esetek igen nagy részében nem dönthető el, hogy a terminus települést, vagy valamiféle más birtokot jelöl-e. Az sem biztos minden esetben, hogy e különböző megnevezések minőségi különbségeket — és milyen fokú különbségeket — tesznek-e a települések között. Az pedig véglegesen tisztázatlan marad, hogy kapcsolatba hozhatók-e a településkialakulás folyamatával: azaz a téli szállásból kialakult falukra vonatkoznak, vagy abból kisarjadó újabb településeket jelölnek-e? Mindezt azzal kapcsolatban említjük csak meg, hogy ha a könyv megállapítása szerint a téli szállások földrajzi és történeti objektumként tovább éltek, akkor nem egyes elszórt jelenségekről van szó, hanem tömegesen előforduló jelenségekről. Szerző a X—XI. századbeli falvak számát — tehát éppen az átmenet idejének településállományát — 3—4000-ben határozza meg, melyekből — fentiek szerint — a XV—XVI. századi 18—19 ezer falu egy jelentős része kisarjadt. Bonyolítja a tisztánlátást az, hogy miközben a fejlődés fővonalának a téli szállás faluvá — azaz villává való átalakulását kell a könyv szerint tekintenünk, kiderül, hogy a korai ismert települések 45—50%-a nem *villa*, hanem *predium*, a predium pedig sem nagysága, sem szervezettsége, sem társadalmi-gazdasági viszonyai miatt nem tekinthető *villának*, legfeljebb később faluvá növő magnak. Eldöntetlen marad, hogy e prediumok milyen alapon érthetők mégis a korai törvényekben kizárólagosan használt villák közé?

2. Ez a kérdés bizonyos fokig összefügg egy másik problémával. Bár — mint bizonyítani próbáltuk, a téli szállás faluvá való átalakulása a jelen stádiumban csak hipotézisként fogadható el, az átalakulás maga szintén inkább csak logikai következtetések és ismét csak analógiák alapján úgy van beállítva, mint amely egyfelől a feudali-

z á l ó d á s, másfelől a f ö l d m ű v e l é s r e v a l ó á t t é r é s eredménye. Ami a feudalizálódást illeti, kételkedésre nincs okunk. Azt viszont közelebbről kellene megvizsgálni, hogy mindenütt a nomád állattenyésztésről földművelésre való áttérést kell-e feltételeznünk. Lehet, hogy ez volt a fejlődés fő vonala, de korántsem egyetlen. A földművelés számára sokfelé meg kellett teremteni az előfeltételeket — hiszen az ország területének nagy részét erdők vagy vizek-mocsarak fedhették. Elgondolkoztató, hogy GYÖRFFY György szerint az Ákos és Barsa nemzetség címerében h a l található, a Barsa nemzetség szállásterületéül pedig HÓMAN a Körösök mocsaras-vizes területét jelöli meg. BÁTKY Zsigmond kutatásaiból tudjuk, hogy a Csallóközben pl. a középkorban a h a l á s z a t volt a főfoglalkozás. Ugyanez derül ki a Bodrogközről. Az is megvizsgálandó, hogy a tölgyerdők vidékén — tehát a Bakony—Vértes—Mátra területén — lovas-nomád pásztorkodás feltételezhető-e? — noha KNIEZSA e területek magyarok által való korai megszállását igazolta. Addig is, míg a középkori Magyarország gazdaságföldrajzi differenciáltságát világosabban nem látjuk, azt hiszem, ajánlatos volna többféle átmeneti módot feltételezni. GYÖRFFY György és HECKENAST Gusztáv kutatásai sok részletet felderítettek, hogy az á l l a m s z e r v e z é s miképpen b e f o l y á s o l t a a társadalmi-foglalkozási viszonyok alakulását. A különböző szolgáltató népek faluinak elhelyezkedése éppen arról tesz tanúságot, hogy a s z o l g á l t a t á s i s z e r v e z e t kialakításakor messzemenően tekintettel voltak az ország területének földrajzi lehetőségeire (Páhok—Hévíz mellett stb.) Ez a kérdés ily módon megint csak a falunevek kérdéséhez kapcsolódik. A f a l u n e v e k még mindig kiaknázatlan kincset jelentenek, melynek módszeres kibányászása sok új adalékkal járulhat hozzá a falurendszer kialakulásának kérdéséhez is. Gondoljunk arra, hogy a falunevekben milyen rengeteg társadalmi, foglalkozási, termelési, kultikus jellegű emlék maradt fenn! S ha a nevekben fennmaradhatott az államalapítás vagy azt megelőző korszak számos emléke, akkor nehezen hihető, hogy a téli szállások nyomtalanul eltűnhettek volna!

3. Végül még egy kérdést szeretnénk érinteni. SZABÓ István professzor úr egy helyen megállapítja, hogy a faluhálózat kialakításában egyáltalán nem lehet valami f e l s ő i r á n y í t ó e r ő, o r s z á g o s t é n y e z ő érvényesülését keresni (119. p.). Ez a megállapítás olyan általános, hogy nehéz cáfolni. Valóban az egész középkort és az országterület egészét tekintve, igaznak gondolhatjuk. Bizonyos korokban és bizonyos területeken azonban nyilvánvalóan nem lehet elfogadni. A törzsneveket, a foglalkozásneveket, a vásárhelyek neveit viselő falvakról többeknek sikerült kimutatni, hogy tervszerű telepítési tevékenységét lehet csoportosulásukból, elhelyezkedésükből kiolvasni. A k i r á l y i t e r ü l e t e k e n tehát érvényesült felső irányító erő. Hogy az egész településhálózat alakulásában felismerhető-e valami „országos tényező" — a feudalizmus társadalmi-gazdasági rendszerének sajátságait mennyire tükrözte a településhálózat vagy nem tükrözte — erre a kérdésre k o r a i volna a felelet. A jelen korra vonatkoztatott vizsgálatok tapasztalata azt mutatja, hogy mennyiségi és minőségi elemzés és e különbségek területi csoportosulásának feltérképezése olyan összefüggésekre mutat rá a településhálózat alkatában, amelyek határozottan felismerhető törvényszerűségekre utalnak. Jól tudjuk, hogy milyen nehéz a középkori forrásviszonyok között mennyiségi és minőségi összehasonlítás — de az eddigi névelemzések s azok területi csoportosulásának szabályszerűségei azt mutatják, hogy ilyen vizsgálatokat érdemes végezni. Ehhez azonban a statisztikai módszerek mellett a t é r k é p e z é s i módszerek alkalmazása is elengedhetetlen.

Tisztelt Társaság!

Nyilvánvaló, hogy a *Falurendszer kialakulása* c. könyv, amikor maga is összefoglal eddigi eredményeket és új utakat keres, nem oldhatja meg a rendkívül bonyolult problémákat maradéktalanul. A továbbjutás arra kötelez, hogy egyformán ismerjük fel a m e g o l d á s o k a t és a m e g o l d a t l a n s á g o k a t, a járható és járhatatlan utakat. Tisztában vagyok azzal, hogy a könyv óriási gazdagságához képest milyen kevéssel járultam hozzá a problémák tisztázásához. Ez a könyv minden további kutatáshoz nélkülözhetetlen lesz. A kérdés pedig feltétlenül megkívánja a további kutatásokat, mert feltétlenül bizonyítottnak fogadjuk el azt a megállapítását, hogy a középkori h a t a l m a s a r á n y ú f a l u é p í t é s az ország népének mindenképpen egyik nagy jelentőségű történeti műve volt. Olyan történeti mű, mely máig és a jövőre vonatkozóan is megvetette települési rendszerünk kutatásának alapjait. Nyilvánvaló az is, hogy ennek helyes továbbfejlesztése csak a kezdetek és k i a l a k u l á s i s m e r e t é b e n lehetséges.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Ortutay Gyula

Bán Aladár emlékezete*

Méltó, hogy a város nagy szülöttéről, születésének 100. fordulóján megemlékezzünk. Ez is ama kései elégtételek közé tartozik, amivel adósai voltunk Néki, aki alig tíz év híján végigélte, küzdötte és szenvedte a mi félelmes és kegyetlen, véres és gazdag századunkat. Pályatársai, kortársai közül Kodály Zoltán volt az, aki néhány évvel tovább élt nála. Tanulságos lenne ezen az évfordulón azt a keserű tényt elemezni, hogy mint ő — más-más okokból —, hányan húzódtak vissza s fordultak el kiváló néprajzi kutatóink közül még a Társaság életétől is. Ne is említsük a régieket, a fájdalmas magányban elhunyt Orbán Balázst, kit a Társaság folyóirata 1—2 kurta sorban búcsúztatott el halála után, s ne említsük Herman Ottót, aki indulatos, szinte megalázó viták után keserű szívvel vette tudomásul az őt övező félreértések sorát. A legnagyobb s legmesszibbre mutató példa képpen Bartók Béla, de éppúgy visszavonult a mord Sebestyén Gyula és a derűs kedvű Vikár Béla, visszavonult kedves és kitűnő professzorom, Solymossy Sándor s ne idézzük fel Heller Bernát, Honti János tovatűnt s véres árnyát. Bán Aladár visszavonulása még régibb keletű volt, bölcs nyugdíjasként forgatta könyveit, s írta ironikus, majd nemes pátoszú disztichonjait, csiszolta fordításait és saját költeményeit. Sajnos, hogy ebbe a bukolikusnak tűnő, békés életbe is berontott korunk egyik kegyetlen mozzanata — 1951-ben kitelepítésre kerül —, szerencsére ez a megpróbáltatás nem tartott sokáig.

Rá emlékezve meg kell vallanom, nem voltunk személyes baráti kapcsolatban. Csak néhányszor láttam finom fáradt alakját, elgondolkodó tekintetét a Néprajzi Társaság régibb ülésein, fiatal koromban. Aztán 1958-ban nem sokkal halála előtt Helsinkiben kézvonásait böngészhettem egy tárló alatt: a Finn Irodalmi Társaság egyik kiállításán láttam Kalevala-gyűjtésének kéziratát az ugyancsak gyűjtő Vikár Béla kézírása mellett. Kézírása viszont jó ismerősöm. Az ötvenes évek elején egy kedves levél kíséretében elküldötte nékem az ő egyik drága kincsét, Munkácsi Bernát hat kötetes Vogul Népköltési Gyűjteményét. Szomorkásan írta, hogy ő már aligha foglalkozik tudományosan e kötetekben rejtező nyelvi, folklór, néprajzi kincsekkel, pedig a kötetek lapjai telve jegyzeteivel — rám hagyja örökül. Nem volt szívem megírni Néki, hogy ez a hat kötet nékem is megvan s ráadásul büszke

* Ortutay Gyula beszéde Várpalotán hangzott el 1971 október 3-án és beszéde bevezetőjében köszönetét fejezte ki a várpalotai Tanács gondos munkájáért, amellyel mind az emlékülést, mind pedig Bán Aladár emlékezetét megörökítő kiállítást megrendezte.

Az ünnepi megemlékezést a Városi Tanács és a Magyar Néprajzi Társaság közösen szervezte.

kincsem, mert egyetemista koromban 1933-ban a Magyar Tudományos Akadémia könyvjutalmaként kaptam. Inkább elküldöttem a magam hatkötetét az egyik kedves vogul kutatónak E. I. ROMBANGYEJEVÁNAK, aki azóta is haszonnal forgatja, magam pedig valóban őrzöm BÁN Aladár köteteit. Adósság ez a hat kötet, mert érdemes lenne az egyik, finnugor kérdésekkel foglalkozó kutatónknak ezeket a jegyzeteket feldolgoznia: mind a vogul szövegekhez, mind a fordításokhoz, értelmezésekhez jegyzetek kapcsolódnak, s bizony azt beható vizsgálat állapíthatná meg, hogy e — sokszor kritikus, kérdező — jegyzetek a mai kutatás számára mit mondanak. Biztos vagyok benne: van e jegyzeteknek is, mint BÁN Aladár egész élete példájának mondandója, útmutatása napjainkra is.

Aligha kellene egy rövid elnöki megnyitónak többet mondani, hiszen hamarosan hallunk majd egy értékelő s egész pályáját áttekintő méltatást, s az Ő emlékezetének szenteltük a holnapi tudós tanácskozást is. S ezek a tanácskozások azt az elégtételt adhatják néki halálában is, hogy életének számos kezdeménye most van beérőben, ha nem is teljesítettük minden kötelezettségünket.

Halála után, 1961-ben jelent meg az Ethnographiában egy szép méltatás BÁN Aladárról. A cikk írója, KOROMPAY Bertalan nemcsak áttekinti és méltatja pályafutását, de szemügyre veszi legfőbb indításait és sürget munkája, többágú munkája folytatására. Azt hiszem, minden önelégültség nélkül elmondhatjuk, bizonyos mértékig becsülettel folytattuk munkáját, jeles kezdeményeit. A finnugor érdemű kutatások felvirágzóban vannak hazánkban, ha talán épp a folklór terén többet is tehetnénk, ahogy ez VOIGT Vilmos gazdag és pontos áttekintéséből kitűnik. Úgy gondolom, a néprajz és a zenefolklór terén biztató eredményeket várhatunk, igaz, itt is néhány kutatótól. Úgy tűnik, a jövőben a finnugor kutatásokra és a kelet-európai összehasonlító kutatásokra az eddiginél több gondot kell fordítanunk. Ha a magyar célú kutatások mellett az európai néprajzi és folklór kutatásoknak ezt a két ágát erősítjük, igazában ekkor teljesítjük a legjobban az európai néprajz iránti kötelezettségünket. Mind VIKÁR, mind BÁN Aladár emléke, de BARTÓK és KODÁLY emléke is erre kötelez bennünket.

Azt hisszük nem jelentéktelen az előrehaladás a finnugor népek irodalmának feltárásában, s ebben az eddiginél aktívabban veszünk részt — valójában ez is BÁN Aladár és VIKÁR kezdeményezéseinek továbbvitele. A magyar irodalomtörténet az eddiginél jóval fokozottabb figyelemmel fordul a finnugor irodalmak megismertetése felé, részint az idekapcsolható komparatisztikai problémák felé is.

Műfordítások terén talán nem hivalkodhatunk annyira úttörő kezdeményezéssel, mint VIKÁR a Kalevala, mint BÁN Aladár a Kalevipoeg és a Kanteletár lefordításával. De azért elmondhatjuk, hogy a Kalevala magyarországi kultusza nem csökkent, három kitűnő kiadása jelent meg 1945 óta (az egyik bibliofil jellegű) s KAZIMIR Károly zseniális rendezésében az ún. magyar Kalevala a színpadon nemcsak hazánkban, de szülőföldjén Finnországban is nagy sikert aratott. S készül az új, teljes Kalevala-fordítás KÉPES Géza értékes, egyszerre archaikus erejű és modern fordítása; sőt a váratlanul elhunyt erdélyi író, NAGY Kálmán értékes Kalevala-fordításának egy része is megjelent már. KÉPES Géza a finnugor népek költészetéből is fordított s néki köszönhetjük a modern finn költészet antológiáját, s része van abban, hogy Toivo LYY kiváló fordításában a magyar költészet gazdagságát érzékeltető finn fordí-

táskötet az *Unkarin Lyyra* megjelent. S elmondhatjuk, minden eddiginél ismertebbé válik mind a finn, észt, mind a Szovjetunióban élő népek irodalma, népköltészete. Messzi vagyunk még a teljességtől, de ezen a téren az előrelépést minőséginek nevezhetjük.

S 1945 óta a finnugor népek jobban ismerik egymást, kapcsolatuk szervezettebb, tudatosabb mint valaha. S ha itt is messzi vagyunk attól, amit teljes ismeretnek nevezhetünk, a kapcsolatok bőségének — azért elmondhatjuk, a fejlődés itt olyan, hogy a felszabadulás előttihez nem mérhető.

BÁN Aladár jelentős kezdeményezéseire is tisztelettel emlékezve ugyanis elmondhatjuk, hogy a finnugor népek egymáshoz fűző kapcsolatait mi is erősítettük az utóbbi évtizedekben. Tán azt mondhatjuk, hogy ezen a téren történt a legtöbb. A finnugor népek körében kutatóink jelentős néprajzi, folklór és népzenei gyűjtő és feltáró munkát végeztek. A finn—magyar kulturális egyezmény igazában csak 1958 óta működik, s elmondhatjuk, működése egyre sokágúbb, egyre hatékonyabb — a két nép egyre jobban megismeri egymást s a mi tudományágainkban is minden eddiginél jobb az együttműködési és a közös kutatási lehetőség.

Ösztöndíjas kutatók évenkint növekvő száma, Akadémiánk, Írószövetségeink kapcsolata szervezett, a Rádió és Tv, valamint a sajtó szintén állandó, kölcsönös kapcsolatban van. A finn SKDL és a HNF évenkénti több száz fős csereutazásokat szervez Finnország és Magyarország között s a SzU-beli turistautakról nem is kell szólnom. 1960-ban rendeztük meg Budapesten az első tudományos Finnugor Kongresszust és tavaly volt az emlékezetes, ragyogóan megszervezett harmadik, a tallini. S ugyanilyen sikeres volt a Helsinkiben rendezett második, s mi már nagyban készülünk az 1975-ös újabb budapestire. Íme, a BÁN Aladár szervezte találkozók nyomán így született meg ez az újabb, véleményünk szerint hatékonyabb s közös tudományágaink számára is hasznosabb új forma. Íme, így teljesítjük kezdeményeit.

BÁN Aladár egyik utolsó, búcsúzó versében a következő sorokat írta:

> Ám, ha mit írék, tán abban van némi igazság,
> Nem tűnik életem a semmibe, nyomtalanul.

Sem amit írt, sem amit tett, nem tűnt el nyomtalanul. Néki s társainak útján járunk, mindig újakra is készülve s igyekszünk erőnkhöz mérten továbbfejleszteni kezdeményeiket. Így őrizzük, így ünnepeljük a legméltóbban emlékezetüket.

Így emlékezünk most a századik évfordulón BÁN Aladárra, Társaságunk néhai főtitkárára is kegyelettel, jó emlékezéssel.

Vargyas Lajos

A 70 esztendős Domokos Pál Péter köszöntése

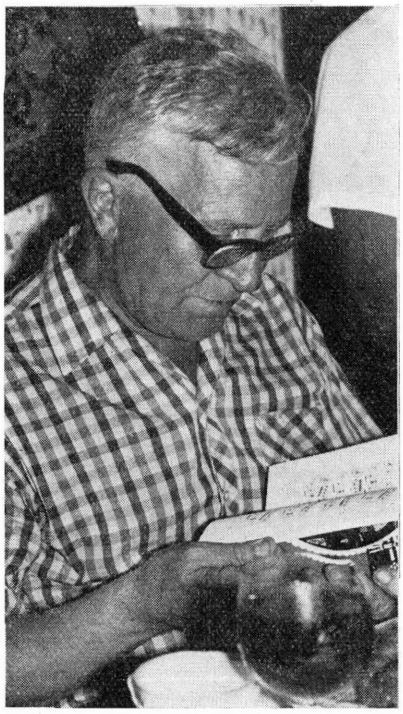

70 esztendő népe szolgálatában — írhatnánk fel címül megemlékezésünk élére. És ezzel még nem is túloztunk, hiszen már a gyermekkor élményeinek is része lehetett abban, hogy valaki olyan áldozatos munkásságot folytathasson férfiéveiben, mint ő, szinte az iskola padjaitól való megválás pillanatától kezdve. Ezzel az élettel kapcsolatban hangyaszorgalmat is emlegethetnénk, ha nem volna kevés ez a szó, mert hiányzik belőle a lelkesedés és a tudatos feladatvállalás. A lelkesedés, amely kezdetben csak kisebbségi sorsban élő, közvetlen környezete szolgálatát írta elő számára, majd később egyre inkább az egész magyar kultúráét. Aki bepillant munkássága felsorolásába, láthatja azt a széles skálát, amelyben gyakorlati kérdések, oktatásügy és énekkari mozgalom éppúgy elfér, mint a néprajz és zene tudományos kérdései. Egy a közös mindegyikben: a magyarság és a magyar művelődés ügye iránt érzett felelősség.

Ez a felelősségérzet indította útnak a magyar nép legkeletibb, legjobban magára maradt csoportjához, a moldvai csángókhoz. Addig csak annyit tudtunk a magyarságnak erről a messzire szakadt ágáról, hogy létezik, hogy nyelve igen nagy régiségeket őriz, de hogy milyen kincseket őriz zenei és népköltési hagyományaiban, azt csak az ő fölfedező útja óta tudjuk. Szükség van minden közösségben ilyen egyéniségekre, akik vállalják a különleges felelősséget a különleges feladatokért; akik ott állnak be a munka arcvonalába, ahol a leggyöngébb, ott vállalnak kötelességteljesítést, ahol senki más nem jelentkezik.

Vállalkozása nem várt sikerrel járt; s utána számosan indultak el kiaknázni a magyar néphagyomány újonnan fölfedezett Amerikáját. Azóta a csángók egy része már országunk határán belül él, és ontja a kutatóknak a népköltészet értékeit; más részét erdélyi barátaink látogatják, s a feltárt szépségek egyre nagyobb részét hódítják meg a magyar közönségnek, egyre nagyobb teret foglalnak el a magyar művészeti életben. Divat lett a csángó népművészetet ápolni.

Ezt a divatot Domokos Péternek köszönhetjük; az ő első bizonytalan sikerű vállalkozása nélkül ma nem árasztaná el hivatásos és önkéntes gyűjtők

egész sora a csángó falvakat, akik már a biztosra indulnak, az előre látható gazdag eredményre.

S amikor már nem volt „feladat" a csángó gyűjtés, amikor már sokan csinálták, mások is, keresett és talált magának újabb „földrészt" fölfedezésre. Elindult megkeresni XVIII. századi régi muzsikánkat. Tulajdonképpen megint csak a Kolumbus tojása-történet újult meg, olyasmit valósított meg, ami a legtermészetesebb, csak éppen senki sem gondolt rá. Mennyit siránkoztunk elveszett, régi tánczenénk miatt, kottás emlékeink hiányán! Mindenki remélte, hogy valamikor előbukkannak a lappangó följegyzésekben, csak az nem jutott eszébe senkinek, hogy elinduljon városi és vidéki könyvtárak, levéltárak raktáraiba, és átböngéssze a poros papírkötegeket, hátha bennük lappang az a zene, amit annyira keresünk. S megint igaza volt: a szorgalom és az elszánt feladatvállalás megint meghozta eredményét. Előtte mindössze 4 dallamot ismertünk egy egész évszázad zenei terméséből; ő egymaga majdnem 200-at ásott elő az ismeretlenségből. Szinte kivételes véletlen, hogy egyetlen nagy gyűjtemény, az Apponyi-kézirat nem az ő közreműködésével került elő lappangásából. Véletlent mondtunk, és joggal, mert ez meg is különbözteti az ő fölfedezéseit: azok céltudatos keresés, fáradságos kutatómunka nyomán jutottak birtokába.

Munkásságának egésze azt mutatja, hogy ez a munkába soha bele nem fáradó székely mennyi mindent vállalt a keze ügyébe kerülő lehetséges végeznivalók közül. Legnagyobb tette mégis ez a kettő, amellyel kitágította a magyar zenének határait térben és a messzi időben.

Amikor most a magyar néprajzi és zenekutatók nevében üdvözöljük munkás életének e nagy állomásán, kívánjuk, hogy még sok tevékeny esztendőt engedjen neki a sors, mert fölfedeznivaló még bőven akad a magyar művelődés múltjában és jelenében.

DOMOKOS PÁL PÉTER MUNKÁSSÁGÁNAK BIBLIOGRÁFIÁJA

1. *Tanítók munkája és sorsa.* Zsilvölgyi Katolikus Tudósító Petrozsény 1921.
2. *A csíki énekeskönyvek.* In: CSUTAK Vilmos: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Sepsiszentgyörgy 1929. 102—112. p.
3. *A Csíkcsobotfalvi Kájoni Kézirat.* Zenei Szemle 1929. I. 25—30. p. (a kézirat leírása, kezdő sorai és 10 dallam)
4. *A Csíkcsobotfalvi Kájoni Kézirat.* ItK. 1929. 209—214. p.
5. *A kender feldolgozása és eszközei Menaságon.* Néprajzi Értesítő 1930. 145—149. p.
6. *Betlehemes játék.* („Minerva" Népkönyvtár 9. füz.) Kolozsvár 1930
7. *A moldvai magyarság.* Csíksomlyó (Tip. Péter Ferenc Mercurea Ciuc—Csíkszereda) 1931. 302 p.
8. *Csíki Néplap* (politikai, társadalmi és közgazdasági hetilap) alapítása, Csíkszereda 1931
9. *A moldvai csángómagyarok* (PÁLDEÁK Áron álnéven). Falu 1931. 74—76. p.
10. *Székely faeke.* Néprajzi Értesítő 1932. 87—88. p.
11. *Egy csángómagyar népballada.* Ethn. 1933. 159—160. p. (A Bilibók János ballada keletkezése)
12. *A moldvai magyarság.* II. kiad. Cluj—Kolozsvár 1934. 267 p.
13. *A tekenyőgardon.* Ethn. 1934. 184. p.
14. *Kántorképzésünk és az énekkarszervezés.* Erdélyi Iskola 1934—35. 405—408. p.
15. *A timsós fehérbőrkészítés Kézdivásárhelyen.* Néprajzi Értesítő 1935. 109—111. p. (9 ábra)
16. *Gyermekkórusokat!* Erdélyi Iskola 1935—36. 21—22. p.
17. *Faragószék nótája.* Erdélyi Iskola 1935—36. 27—31. p.
18. *Egy vármegye népoktatásügye.* Erdélyi Iskola 1935—36. 454—456. p.
19. *Az élet írása* (PÁLDEÁK Áron álnéven). Erdélyi Iskola 1936—37. 18—22. p.
20. *Nyitott szemmel a nép között.* Erdélyi Iskola 1936—37. 369—370. p.

21. *A pünkösdi búcsú énekei.* Erdélyi Iskola 1936—37. 574—576. p.
22. *Ne ölj!* Erdélyi Iskola 1936—37. 126—129. p.
23. *Néprajzi pályázatunk eredménye.* Erdélyi Iskola 1936—37. 514—515. p.
24. Közli: *Gróf Teleki József: Uti jegyzések (mellyeket az Székellyföldjéről tett G.T.J. az 1799-ik esztendőben).* Cluj 1937
25. *Régi csíki népdalok.* Erdélyi Múzeum 1938. 319—338. p. (12 dallam)
26. *A magyar népdal.* Erdélyi Iskola 1937—38. 17—20. p.
27. *A magyar népdal és énekkari műveltségünk.* Erdélyi Iskola 1937—38. 143—149. p.
28. *A pedagógiai szakosztály első rendes gyűlése.* Erdélyi Iskola 1937—38. 62. p.
29. *Énekeskönyv* (Elemiiskolai Énekeskönyv a III. osztály számára). Kolozsvár 1938
30. *Énekeskönyv* (Elemiiskolai Énekeskönyv a IV. osztály számára). Kolozsvár 1938
31. *Énekeskönyv* (Elemiiskolai Énekeskönyv az V., VI., VII. osztályok számára). Kolozsvár 1938
32. *Énekeskönyv* (Elemiiskolai Énekeskönyv a II. osztály számára). Kolozsvár 1939
33. *Énekeskönyv* (Elemiiskolai Énekeskönyv az I. osztály számára). Kolozsvár 1939
34. *Énekeskönyv* (Elemiiskolai Énekeskönyv az I—VII. osztályok számára). Kolozsvár 1939
35. *Néprajzi jegyzetek a Siret partjáról.* Erdély 1938. 58—59. p.
36. *A moldvai magyarok történeti számadatai.* Hitel 1938. 295—308. p.
37. *Egyházzenénk múltja.* Erdélyi Iskola 1938—39. 21—26. p.
38. *A hitvallásos iskola tanítója.* Erdélyi Iskola 1938—39. 312—313. p.
39. A Rádió stúdiójában a *Pátria* lemezsorozat F 36/a,b F 44/a, b F 45/a, b F 46/a, b F 47/a, b F 48/a, b számú lemezeinek, valamint a FM VII—XI. számú lemezek felvétele, a felvételek moldvai előkészítése 1938
40. *A székely népzene* (Gernyeszeghy Ádám álnéven). In: Rugonfalvi Kiss István: A nemes székely nemzet képe, II. 436—462. p. Debrecen 1939 (30 dallamközlés)
41. *Baka János székely kántor emlékezete.* Erdélyi Iskola 1939—40. 136—139. p.
42. *Zemlény János Énekeskönyve.* Erdélyi Múzeum 1939. 355—364. p. (A kézirat bibliográfiai leírása, sorkezdetek, néhány darabjának szövege)
43. *Mert akkor az idő napkeletre fordul* (Ötven csángómagyar népdal). Kolozsvár 1940
44. *Adalékok Moldva történetéhez.* Kolozsvár 1940. 128 p.
45. *A moldvai magyarság* (múltja és jelene. 120 csángómagyar népdal). III. bővített kiad. Kolozsvár 1941
46. *A Kolozsvári M. Kir. Állami Líceum és Tanítóképző Évkönyve az 1941—42 évről.* Kolozsvár
47. *Népművelés Erdélyben.* Erdélyi Tudósító 1942. II. 25. p.
48. *A moldvai magyarság* (múltja és jelene. 120 csángómagyar népdal). IV. kiad. Kolozsvár 1942
49. *A Kolozsvári M. Kir. Állami Líceum és Tanítóképzőintézet Évkönyve az 1942—43 iskolai évről.* Kolozsvár
50. *Az egyházi népének.* Magyar Kórus 1943. 922—23. p.
51. *A Kolozsvári M. Kir. Állami Líceum és Tanítóképzőintézet Évkönyve az 1943—44 iskolai évről.* Kolozsvár
52. *Népünk dallamemlékezete.* Magyar Kórus 1949. 1612. p.
53. *Egy népballada dallama.* Ethn. 1952. 150—59. p. (dallamtáblázattal)
54. *Rezeda (96 csángómagyar népdal).* Budapest 1953
55. *A Népművészeti Intézet újabb gyűjtéseiből.* Ztud. Tan. I. 339—372. p. Budapest 1952
56. *Csángó Népzene I* (Rajeczky Benjaminnal közösen). Budapest 1956
57. *Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései.* ItK. 1957. 238—261. p.
58. *A moreszka Európában és a magyar nép hagyományaiban.* Fil. Közl. 1958. 1—2. sz. 27—45. p. és 1959. 2. sz. 194—223. p.
59. *Pogocsál.* Magyar Nyelv 1959. 244—249. p.
60. *Júlia szép leány (ballada monográfia).* Ethn. 1959. 13—60. p. (8 dallammal)
61. *Két zenetörténeti dokumentum. I. Spielenberger Márton ódái (Danzig, 1641). II. Egy sepsiszentgyörgyi kézirat zenetörténeti adalékai.* Ztud. Tan. VII. Budapest 1959. 585—604. p.
62. *A pávát őrző leány.* Ethn. 1959. 460—463. p. (négy dallammal)
63. *Háromszék és Csík vármegye adóügyi összeírása 1703-ban.* (I. közl.) Történeti Statisztikai Közlemények. Budapest 1959. 182—195. p.
64. *Csángó Népzene II* (Rajeczky Benjaminnal közösen). Budapest 1961
65. *Hajnal, hajnalnóta, hajnalozás.* Ethn. 1961. 237—265. p.
66. *Magyar táncdallamok a XVIII. századból.* Ztud. Tan. IX. Budapest 1961. 269—294. p.
67. *Magyar moreszka* (I. II.) Táncművészet 1955. ápr., jún. 159—162; 265—269. p.
68. *Dimája (Magyar népszokás).* Ethn. 1958. 457—58. p.
69. *Két Vivaldi emlék.* Magyar Zene 1962. 156—57. p.
70. *Szültü.* Ethn. 1963. 278—282. p.

71. *Beziehungen der Musik des 18. Jahrhunderts in Ungarn zur ungarischen Volksmusik von heute.* Studia Musicologica 1964. 25—37. p.
72. *Dramatizált „Credo" a XV. század első negyedéből.* Fil. Közl. 1964. 123—131. p.
73. *Joni metrum a magyar népzenében.* Ethn. 1964. 402—418. p.
74. *Rezeda (96 csángómagyar népdal).* II. kiad. Budapest 1958
75. *Kézdiszentléleki földjegyzék 1503-ból.* Magyar Nyelv 1964. 104—107. p.
76. *Találkozásom Bartók Bélával.* Muzsika 1965. 14—18. p.
77. *Két hegedűre írt magyar táncok a XVIII. századból.* Muzsika 1966. 13. p.
78. *Zenekarra írt magyar táncok a XVIII. századból.* Muzsika 1966. 25—26. p.
79. *Magyar nyelvemlék Czenstochowában 1501-ből.* Magyar Nyelv 1966. 489—492. p.
80. *Der Moriskentanz in Europa und in der ungarischen Tradition.* Studia Musicologica 1968. 229—311. p.
81. *Lukács Ladislaus—Polgár Ladislaus: Documenta Romana Historiae Societatis Jesu in Regnis olim Corona Hungarica Unitis (I., II., III.)* ItK. 1968. 4., 5., 6. sz. (recenzió)
82. *Magyar nyelvű énekes szertartásaink kérdéséhez.* Teologia 1969. 254—257. p.
83. *Rezeda (96 csángómagyar népdal).* III. kiad. Budapest 1971

Sajtó alatt

84. *Hangszeres magyar tánczene a XVIII. században*

Kéziratban

85. *Gáspár Simon Antal dalkincse*
86. *Csángó Népzene III.*
87. *Bándi Péter Énekeskönyve* (XIX. századi versgyűjtemény 70 szöveg, jegyzetekkel)
88. *Bocskor János Énekeskönyve* (Csíkszentlélek 1716—1739. 90 szöveg, jegyzetekkel)
89. *Petri András és Réti János Énekeskönyve* (1630—1668. 237 szöveg, jegyzetekkel)
90. *Mihal Farkas Énekeskönyve* (XVII. század közepe. 113 szöveg, jegyzetekkel)
91. *Illyés István krónikája* (Önéletírás és egykorú történeti események feljegyzése)
92. *Kájoni János, Cantionale Catholicum.* I. rész (dallamokkal)

(Összeállította: *D. M.*)

Veres Péter

V. N. Csernyecov

1905—1970

Valerij Nyikolajevics Csernyecov a vogul irodalmi nyelv megteremtője, az obi-ugor néprajz kiváló kutatója, Nyugat-Szibéria régészetének kiemelkedő alakja 1970. március 29-én Moszkvában elhunyt. Halálával a finnugor tudományokat és a magyar őstörténet-kutatást pótolhatatlan veszteség érte.

Moszkvai építészcsalád gyermekeként született 1905. március 17-én. Amikor 1923-ban, mint műegyetemi hallgató egy geodéziai expedíció rádiósaként az Ural hegység vidékére érkezett, még nem sejtette, hogy élete döntő fordulatához ért. Közvetlen egyénisége, rendkívüli nyelvtehetsége és nem utolsósorban vogul származása következtében egyedülálló anyagot sikerült gyűjtenie az obi-ugor népköltészetből, valamint e népek társadalmi szervezetére és kultikus-vallási életére vonatkozólag. A kétéves expedícióról visszatérve V. G. Bogoraz neves szibériai kutató baráti ösztönzésére beiratkozott a leningrádi egyetem finnugor néprajz szakára, amelyet 1930-ban végzett el kitűnő eredménnyel.

Tudományos munkásságát az Északi Népek Intézetében kezdte meg, majd a híres „kunstkamera", az Antropológiai és Néprajzi Múzeum szibériai osztályát vezette, ha éppen nem volt valamelyik hosszan tartó expedíciója egyikén. 1940-ben került át Moszkvába a SzTA. Régészeti Intézetébe, ahol haláláig dolgozott, s amelynek hosszú időn keresztül helyettes igazgatója volt.

Tudományos feldolgozómunkájának eredményeképpen jelenik meg 1935-ben orosz nyelven vogul folklór gyűjteménye. A következő évben kiadja az első manysi—orosz szótárt, ezt rá egy évre részletes vogul nyelvtana követi. Közben kiveszi részét az obi-ugorok írásbeliségének kialakításából. Ő írta meg az első manysi ábécéskönyvet. Munkácsi Bernát egyik hozzá intézett írásában (dedikációban) méltán nevezte a vogul irodalom atyjának.

Még egyetemi hallgató korában, több szépirodalmi jellegű cikkének megjelenése után, 1927-ben írta meg első néprajzi munkáját, amely a vogul áldozati szokásokról szól. Külön tanulmányt szentelt az északi sátor, a *csum* leírásának, valamint a vogul-osztyák rénszarvas-

tenyésztés eredetének (1936*a*, 1937*a*). Néprajzi gyűjtésének eredményeképpen derült fény a ma már olyan unikális, archaikus társadalmi jelenségre, mint az obi-ugorság *mos/mont'* és *por* elnevezésű totemisztikus fratria rendszere, továbbá az addig ismeretlen „nemzetségi" lokális geneológiai szervezete (1939, 1947*d*). Nem kerülte el figyelmét a népművészet kérdése sem. Ezt a problémát elemezte mintaszerűen, az obi-ugorok szalag-típusú ún. andronovói geometrikus motívumait, majd a nyírfakéregre foggal harapott sajátos díszítőelemeket vizsgálva (1948, 1964*c*).

Ezenkívül részletes tanulmányt írt még az obi-ugorok hiedelemvilágáról, közelebbről a lélekről való bonyolult elképzelésükről (1958). Igen érdekes dolgozata szól a vogul-osztyák fratriális ünnepekkel kapcsolatos, hétéves időszakban sorra kerülő medveünnepekről (1965). E teátrális szertartásokról a filmfelvételen kívül több száz értékes rajzot készített. Az utóbbi a hagyatékban levő kiadatlan folklór- és más kéziratokkal egyetemben fáradhatatlan segítője, özvegye V. I. Mosinszkaja gondozására van bízva.

Értékes nyelvészeti, folklorisztikai és etnológiai tevékenysége mellett nagy jelentőségű régészeti munkássága is, amely főleg az obi-ugorság etnikai történetének felderítésére, az urali őshaza meghatározásának kérdéseire, ezzel kapcsolatosan az arktikus Észak-Eurázsia benépesülésének, valamint az uralisziklarajzok problémáinak tisztázására irányult. E kutatásai közben olyan elméleti kérdésekben is újat mondott, mint például az archaeológiai kultúrák etnikai interpretációjának lehetősége, a szubsztrátum vagy a sziklarajzok tanulmányozásának módszerei.

Az ő nevéhez fűződik a Jamal-félszigeti arktikus kultúra felfedezése 1935-ben. A háború alatt védte meg „Az Ob-vidék történetének fő szakaszai a legrégebbi időktől a X. századig" c. kandidátusi értekezését. 1953-ban jelent meg az északi osztyákoknak tulajdonított usztypoluji kultúra monografikus feldolgozása, amelynek zavartalan lassú fejlődését, az obi-ugor kerámia és fémművesség eltűnéséig, a XIII. századig követi nyomon, 1957-ben közzétett nagyszabású tanulmányában. 1960-ban *Budapesten* az I. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson az urali népek közössége kialakulási helyét és idejét körvonalazó, kiemelkedő jelentőségű előadásával, valamint négy évvel később Moszkvában a VII. Nemzetközi Néprajzi és Antropológiai Kongresszuson a Circumpoláris kultúra etnikai szubsztrátumáról szóló referátumával új lehetőséget tárt fel a finnugor őstörténet kutatása előtt. E kérdéskomplexum kidolgozását folytatta az urali neolitikumról írt alapvető jelentőségű új összefoglaló cikkében 1968-ban és Észak-Eurázsia etnokulturális areáljait ismertető felszólalásában 1969-ben Tomszkban. Az utóbbi időben V. N. Csernyecov az Ural hegység sziklarajzainak monografikus feldolgozásával foglalkozott. E témáról írt számos cikke mellett 1964-ben publikálta összefoglaló munkájának — doktori értekezésének első részét, amelyet 1971-ben követett a posthumusz megjelenésű második kötet.

V. N. Csernyecovot tudományos munkásságának elismeréséül a helsinki Finnugor Társaság 1961-ben tagjává választotta.

Bár nincs itt mód arra, hogy V. N. Csernyecov szerteágazó tudományos tevékenységét behatóbban ismertessük, azonban, fontosságára való tekintettel, mégis legyen

szabad összefogottan áttekinteni a magyar őstörténetet közvetlenül érintő területen elért eredményeit.

Röviden összefoglalva, komplex vizsgálata alapján arra — a többek által megerősített — megállapításra jutott, hogy az urali őshaza helye az i. e. VI—V. évezredben, főleg délről, Közép-Ázsiából, a Kaspi- és Aral-tó közti régióból a mezolitikumban benépesülő Nyugat-Szibéria és szélesebb környéke. E terület földrajzi—klimatikai övezeteit azonálisan átszelő homogén neolitikus kultúra etnikus egységet takar. Erről a kedvező ökológiai tulajdonsággal rendelkező vidékről az i. e. IV. évezred végén a primitív szán, sí és csónak feltűnésével párhuzamosan, a rénszarvasvadászatra áttérő protolapp és -jukagir csoportok elvándorolnak. Így jön létre az i. e. III. évezredben, a Skandináviától a Jenyiszej folyóig húzódó, az urali népcsoportok lakóhelyének tulajdonítható szubarktikus etnokulturális övezet. Ezt az egységes díszítésű kerámián, valamint identikus kő- és csonteszközanyagon kívül, hasonló sziklarajzok, kultikus ábrázolások, továbbá analóg temetkezési szokások jellemzik. Amíg az i. e. III. évezredben a finn—permi csoport az európai erdőövezetben az Ural hegységtől nyugat felé húzódik, addig az ugorság az őshaza déli részén, a nyugat-szibériai ligetes sztyeppén, közelebbről az Alsó-Tobol és -Isim folyó vidékén alakítja ki összetett, állattenyésztő-földműves és fémműves kultúráját. Az ugor etnolingvisztikai közösség felbomlása után egyes csoportok innen, a Közép-Irtis mellékfolyóinak környékéről az i. e. V. században északi irányba behatolnak a tajgába és az Alsó-Ob folyó medencéjébe vándorolnak, de átszivárognak a szomszédos Ural európai oldalára is. Szupersztrátumként rátelepednek a volt urali őshazában maradó halász-vadász népességre. E két etnikai komponens összeolvadásából alakul ki ÉNy.-Szibériában — az időszámításunk körüli időben — a jelenlegi obi-ugorság már akkor differenciálódó etnikuma. A helyi uráli és a déli sztyeppei jellegű ugor-csoport keveredését tükrözik az uszty-poluji és szomszédos két kultúrkomponensű archeológiai kultúrák, amelyek bronzművességükkel, vaseszközök használatával, szarmata stílusú kultikus művészetükkel, továbbá kutyafogatolásukkal stb., messze kitűnnek a cirkumpoláris övezet korabeli műveltségei közül. Ezek szolgálnak alapul a következő évezred lassú, immanens fejlődését mutató, a vogulok és osztjákok néprajzi anyagába torkolló régészeti kultúráknak. Az obi-ugorság a magyarok legközelebbi nyelvi rokona, azonban kultúrájában, társadalmi szervezetében és antropológiai típusában az északi ural szubsztrátum hatása dominál.

Csernyecovnak a magyar őstörténet rekonstruálásához nélkülözhetetlen, néprajzi anyagban is bővelkedő régészeti műveinek megjelenése előtt legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok és osztyákok etnogenezisére vonatkozóan tudományunk csak gyér feltételezésekre volt utalva. Ő vetette fel először azt a valószínű hipotézist is, hogy az egykori ugor nyelvközösség régészeti emlékanyagát a bronzkori a n d r o n o v ó i archeológiai komplexum tükrözi (1951 b).

V. N. Csernyecov egész sor néprajzi és régészeti munka szerkesztője, valamint több mint egy évtizeden át a *Szovjetszkaja Etnográfija* szerkesztő bizottságának tagja volt. Keze alól került ki Nyugat-Szibéria történetét komplex módon vizsgáló új kutató nemzedék. A magyar tudományos élet eseményeit is élénk figyelemmel kísérte, ezt nemcsak hazai szerzőinkre való hivatkozásai és bibliográfiája tanúsítja. Nem sokkal halála előtt terjedelmes és szakavatott ismertetése jelent meg a Budapesten kiadott *„Popular belifs and folklore traditions in Siberia"* c. kötetről.

Valerij Nyikolajevics tudásának tárháza és vendégszerető otthona a hozzá forduló magyar kutatók előtt mindig nyitva állt. Szeretetreméltó, közvetlen egyéniségét két rövid magyarországi látogatása alkalmával azok is szívükbe zárhatták, akik korábbról nem ismerték.

Kitűnő tudóst, melegszívű embert, s hazánk igaz barátját gyászoljuk. Idő előtti halálát a magyar tudomány is nagy veszteségének tekinti.

V. N. CSERNYECOV LEGFONTOSABB MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1927 *Жертвоприношение у вогулов.* «Этнограф-исследователь» 1927, № 1. стр. 45—63.

1931 *Букварь на мансийском языке.* Л., 1931.

1932a *Советский Север (букварь на русском языке для национальных школ севера).* Л., 1932 (в соавторстве с Л. Ришес).

1932b *Новый путь. Начальная мансийская книга.* Л., 1932.

1935a *Как человек научился летать.* М.—Л., 1935.

1935b *Древняя приморская культура на полуострове Ямал.* «Сов. этнография» 1935, № 4—5, стр. 109—133.

1935c *Вогульские сказки. Сборник фольклора народа манси (вогулов).* Л., 1935.

1936a *Чум.* «Сов. этнография» 1936, № 6, стр. 85—92.

1936b *Краткий мансийско-русский словарь.* Л., 1936 (в соавторстве с И. В. Чернецовой).

1937a *Термины средств передвижения у вогулов.* [In:] «Сборник памяти В. Г. Богораза». Л., 1937, стр. 349—365.

1937b *Мансийский язык. Очерк фонетики, морфологии и синтаксиса.* [In:] «Языки и письменность народов Севера», т. I. Л., 1937, стр. 163—192.

1937c *Отчет о работах, произведенных в Березовском районе в 1935 г.* «Сов. археология» 1937, т. III. стр. 73—86.

1937d *Отчет об этнографической экспедиции в Остяко-Вогульский национальный округ в 1937г.* «Сов. этнография» № 4, стр. 109—111.

1939 *Фратриальное устройство обско-югорского общества* «Сов. этнография» 1939, II. стр. 20—42.

1941 *Очерк этногенеза обских югров.* «Краткие сообщения ин-та истории материальной культуры» [КСИИМК] 1941, IX, стр. 18—28.

1946 *Основные этапы истории Приобья с древнейших времен до X в. н. э.* Тезисы кандидатской диссертации, защищенной в МГУ 24 декабря 1942, КСИИМК, 1946. XIII. 153—156.

1947a *Результаты археологической разведки в Омскую область.* КСИИМК, 1947, XVII. стр. 79—92.

1947b *О работах Мангазейской экспедиции.* КСИИМК, 1947, XXI, стр. 159—161.

1947c *К вопросу о проникновении восточного серебра в Приобье.* («Труды Ин-та этнографии АН СССР», 1947, т. I). стр. 113—134.

1947d *К истории родового строя обских угров.* «Сов. этнография» 1947, VI—VII, стр. 159—183.

1947e *Опыт типологии западно-сибирских кельтов.* КСИИМК, 1947, 16, стр. 65—77.

1948 *Орнамент ленточного типа у обских угров.* «Сов. этнография» 1948, № 1, стр. 139—157.

1949a *Зеленая горка близ Салехарда.* КСИИМК, 1949, 25, стр. 57—87.

1949b *Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez.* Néptudományi Intézet füzetei. Szerk. Györffy Gy. Budapest, 1949.

1949c *Быт хантов и манси по рисункам XIX в.,* [In:] «Сб. МАЭ» X, 1949. стр. 7—33.

1951a *Городище Большой Лог.* КСИИМК, 1951, 37, стр. 78—87. (в соавторстве с В. И. Мошинской).

1951b *К вопросу о месте и времени формирования финно-угорской этнической гриппы.* [In:] Тез. по методол. этногенэтических исслед. М., 1951.

1953a *Древняя история Нижнего Приобья.* МИА, 1953, № 35, стр. 7—71.

1953b *Бронза усть-полуйского времени.* МИА, 1953, № 35, стр. 121—178.

1953c *Усть-Полуйское время в Приобье.* МИА, 1953, № 35, стр. 221—241.

1953d *Городище Андрюшин городок.* КСИИМК, 1953, 51, стр. 93—98. (в соавторстве с В. И. Мошинской).

1954 *В поисках древней родины угорских народов.* [In:] «По следам древних культур», М., 1954, стр. 183—258. (в соавторстве с В. И. Мошинской).

1957 *Нижнее Приобье в I тысячелетии н. э.* [In:] «Культура древних племен Приуралья и Западной Сибири». МИА, 1957, № 58, стр. 136—245.

1959a *Представления о душе у обских угров.* [In:] «Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований» («Труды Института этнографии АН СССР», т. XI) М., 1959, стр. 114—156.

1959b *Nyugat-Szibériai sziklarajzok.* „Ethnographia", 4—11. oldal. Budapest, 1959.

1963 *К вопросу о месте и времени формирования уральской общности.* [In:] „Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum" Budapest, 1963, pp. 405—411.

1963b *Concepts of the soul among the Ob-ugrians.* [In:] „Studie in Siberian Shamanism". Ed. by H. H. Michael. University of Toronto. pp. 182—235.

1964a *Наскальные изображения Урала,* ч. I.

(Свод археологических источников) M., 1964.
1964b *К вопросу об этническом субстрате в циркумполярной культуре.* (Труды VII Международного конгресса антропологических и этнографических наук.) M., 1964, стр. 1—13.
1964c *Исчезнувшее искусство (узоры, выдавленные зубами на бересте у манси).* «Сов. этнография» 1964, № 3, стр. 53—63.
1965 *Периодические обряды и церемонии у обских угров, связанные с медведем.* [In:] „Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum", tomus 2, Helsinki, 1965, pp. 102—111.
1968 *К вопросу о сложении уральского неолита.* [In:] «История, археология и этнография Средней Азии». M., 1968, стр. 41—57.
1969a *Опыт выделения этно-культурных ареалов в Северо-восточной Европе и Северной Азии.* [In:] «Происхождение аборегенов Сибири и их языков» Томск, 1969, стр. 112—119.
1969b *О приёмах сопоставления наскальных изображений.* «Сов. этнография» 1969, № 4, стр. 107—113.
1969c *Popular beliefs and folklore traditions in Siberia.* (Ed. V. Diószegi, Budapest. 1968.) «Сов. этнография, № 5, стр. 165—168.
1970a *On the problem of ancient Substratum in the cultures of the cirkumpolar region.* [In:] „VII. Congres International des sciences Anthropologiques et Ethnologiques" Volume X, Moscou, 1970, pp. 260—268.
1970b *Наскальные изображения Урала. Автореферат диссертации на соискание учённой степени доктора исторических наук.* M., 1970.
1970c *Этно-культурные ареалы в лесной и субарктической зонах Сибири в эпоху неолита.* [In:] «Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований 1969 г.» M., 1970, стр. 58—73.
1971 *Наскальные изображения Урала.* (Свод археологических источников. M., 1971.) (*V. P.*)

Dömötör Tekla

Trencsényi-Waldapfel Imre

1908—1970

Búcsúzik a magyar néprajztudomány Trencsényi-Waldapfel Imrétől, a klasszika-filológia professzorától, az akadémikustól, ókortudóstól, vallástörténésztől, a humanizmus, az antik és modern irodalomtörténet jeles kutatójától, de itt e helyen elsősorban a folkloristától. Ő ugyanis folkloristának tartotta magát, mégpedig nem folkloristának is, hanem a felsorolt kutatási területeivel egyenértékűen. A folklór-kutatáshoz kötötte másféle munkásságának több ága is: részben az ókori irodalom tanulmányozása (azzal az ezer szállal, mely ezt az irodalmat a szájhagyományban élő költészethez fűzte); másodszor vallástörténeti kutatásai, a mítoszok és rítusok szerteágazó szövevényének a magyar hajtásainak vizsgálata, végül a népköltészet iránti forró érdeklődése, szívből jövő hajlama. Nemcsak a népköltészet, népi kultúra antik vonatkozásai érdekelték, hanem az egész népköltészet, a hazai éppúgy, mint a külföldi, az élő éppúgy, mint az eltűnt korok népköltészete: esztétikai-emberi értékük, humanizmusuk. A népköltészet számára ugyanazt az élményt adta, mint kedves görög költői vagy Erasmus művei, igazában nem is választotta el ezeket egymástól, hanem egységet képeztek számára, mint az emberi kultúra legértékesebb és szebb alkotásai: az emberhez méltó alkotások.

Hadd idézzük fel Trencsényi-Waldapfel Imre néhány, a folklór-kutatás szempontjából különösen jelentős művét. Elsőnek talán a *Pásztori Magyar*

Vergilius című kötet bevezetését, melyben először írta le gondolatait a magyar regösének, a regölés szokásának antik párhuzamairól. E témához később többször is visszatért, ahogy más tanulmányait is évek során újra meg újra tovább csiszolgatta. Helyet kapott e tanulmány a *Vallástörténeti tanulmányok* című gyűjteményes kötetben is, melynek legtöbb értekezése egyaránt tekinthető vallástörténeti és néprajzi munkának. *A két Ádám-mítosz társadalmi háttere*, a *Pandóra-mítoszok*, *Danaé mítosza keleten és nyugaton*, *Christophorus* és a kötet más értekezései a népköltészet széles ismeretanyagára támaszkodnak, s problematikájához csatlakoznak. Ugyanezt mondhatjuk legnépszerűbb könyvéről is, a sok magyar és külföldi kiadást megért görög-római mitológiáról, mely később már az általánosabb *Mitológia* címet kapta, s az átdolgozásban az antik mítoszok mellett ott találjuk más európai népek s más világrészek népeinek mítoszait, illetőleg mondai párhuzamait. — A népköltészeti kutatás szempontjából különösen gondolatébresztő volt *Bellerophontés* című előadása s az azt követő vita a siratóénekekről, mely 1952-ben az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményeiben jelent meg, hasonlóképpen jelentősek néprajzi szempontból is *Hésiodos*-kiadásai és kommentárjai. Hadd említsem meg azt is, milyen jelentős érdemei voltak a folklór népszerűsítése terén. Élő népszokásaink, a regösének, betlehemezés antik párhuzamairól például nemcsak tudományos értekezésekben írt, hanem napilapjainkban is; a Móra Ferenc kiadónál sikeres, színvonalas monda-sorozatot szerkesztett s egyik-másik kötet bevezetését, jegyzeteit is maga írta. — Az 1950-es évektől kezdve újra meg újra visszatért az antik folklór elméleti problémáinak kérdéséhez. E tárgykörből első összefoglaló tanulmánya 1959-ben jelent meg *(Literatur und Folklore im klassischen Altertum.* Acta Antiqua, T. VII). Élete utolsó korszakában az Egyetemen külön szakkollégiumot is tartott az ókori folklórról; az előadások nagyrésze már nem jutott el az írott fogalmazásig, csak egykori hallgatóinak emlékezetében maradtak fenn gondolatai eleven ható-erőként.

Trencsényi-Waldapfel Imre maga természetesnek tartotta, hogy munkáiban többféle tudományág eredményeit együttesen felhasználva jusson új eredményekhez; e komplex kutatás jellegére célzott például a Honti János -emlékülésen tartott *Mesetudomány és vallástörténet* című előadásában is (megjelent 1961-ben). Együtt és egyszerre volt ókortudós és folklorista: mindkét tárgykörhöz úgy közeledett, ahogy humanista érdeklődése és ethosza kívánta: az emberi kultúra igazi értékeit kereste.

Voigt Vilmos

Nagy orosz folkloristák búcsúztatója

Egy év leforgása alatt kiváló szovjet folkloristák egész sora végezte be életútját. A veszteség nem csupán a Szovjetunió folklorisztikáját érte, hiszen világhírű kutatók távoztak, akiknek életművét mindenütt nagyra becsülték. Ezen kívül új irányzatok megteremtői, tudományközi kutatások pártolói is voltak, akikben a magunk folklór-kutatásának igaz barátait, ismerőit is tisztelhettük.

V. J. Propp (1895—1970) a morfológiai folklorisztika klasszikusa volt, évtizedekig a leningrádi egyetemen az orosz és összehasonlító folklo-

risztika professzora. Legjobban ismert főműve az 1928-ban megjelent *Mesemorfológia*, amely mintegy harminc évvel később a világ legismertebb folkloristikai munkájává vált, angol, francia, román, olasz, japán, részben német, cseh, lengyel és magyar fordításban is hozzáférhető. PROPP később főként az orosz hősepika történeti rétegeivel, a mesék eredetének rítusszerű vonásaival, az orosz mezőgazdasági szokások kutatásával és folklór műfajelmélettel foglakozott. A magyar kutatókkal az utóbbi évtizedben sokoldalú kapcsolata volt, agrárszokások-könyvének egyik részlete magyarul is megjelent,[1] és értesült morfológiájának magyar fordítása elkészültéről is. Tanulmányait nem gyűjtötték kötetbe, ezek bibliográfiája 70. születésnapján,[2] és orosz nekrológjában[3] jelent meg. Életművét most készül feldolgozni a nemzetközi folkloristika tudománytörténete. Ez annál sürgősebb és sokrétűbb munka lenne, mivel az első ilyen kísérletek[4] nem nevezhetők teljes értékű vállalkozásoknak.

V. M. Zsirmunszkij (1891–1971) akadémikus egyaránt klasszikusa a nyelvtudománynak, irodalomtudománynak, folkloristikának. Egyáltalán századunk egyik legnagyobb összehasonlító filológusa volt, aki a germanisztika, turkológia, szlavisztika, romanisztika területén jelentős műveket alkotott. Az ő nevéhez fűződik VESZELOVSZKIJ gazdag örökségének megőrzése, és a tipologikus egyezések, valamint genetikus egyezések egymással összevetése révén lényegi továbbfejlesztése is. A folkloristika számára ez a gondolat és általában ZSIRMUNSZKIJ összehasonlító epikai dolgozatai váltak a legismertebbekké. Voltaképpen folkloristikai érdekűek pralingvisztikai kutatásai, fordításelmélete, stíluselmélete és a folklórelméletről írt számos munkája is. A német nyelvjáráskutatás, a Faust-monda vagy Herder gondolatvilága monográfiákra ihlették, amelyek nem hiányozhatnak a folkloristák könyvtáraiból sem. A magyar filológiához szoros kapcsolatok fűzték. 1960-ban járt Budapesten is, és tanítványai, levelezőtársai közé tartozott sok magyar kutató. Százakra menő tanítványi gárdájának egyre gyarapodó életműve sem feledteti elmúlását. Munkáinak jegyzéke 1964 végéig külön kis kötetben jelent meg, nekrológjaiban[5] is találunk bibliográfiai hivatkozást. Életművét nem összegezték azonban, és késik összegyűjtött folkloristikai dolgozatainak kiadása is[6].

[1] PROPP, V. J. 1963. *Az orosz agrárrítusok tanulmányozásának módszerei.* M. és H. V, 55–64.

[2] МЕЛЬЦ, М. Я. 1966. *Список печатных работ В. Я. Проппа в области фольклора* Русский Фольклор X, 337–343.

[3] ПУТИЛОВ, Б. Н. 1971. *Владимир Яковлевич Пропп.* Сов. Этн. № 1, 178–180.

[4] LEVIN, I. 1967. *Vladimir Propp: An Evaluation on His Seventieth Birthday.* Journal of the Folklore Institute IV, 32–49., a 47–49. lapokon válogatott bibliográfiával. — BREMOND, Cl. 1968. *La postérité américaine de Propp.* Communications XI, 148–164. BREYMAYER, R. 1972. *Vladimir Jakovlevič Propp. Leben, Wirken und Bedeutsamkeit.* Linguistica Biblica Heft 15/16.

[5] KÖPECZI B. 1971. *Viktor Makszimovics Zsirmunszkij. 1891–1971.* Helikon XIII, 106–108. МЕЛЕТИНСКИЙ, Е. М. 1971. *Виктор Максимович Жирмунский.* Сов. Этн. № 3, 160–163.

[6] Magyarországon eddig irodalomelméleti és poétikai dolgozatai jelentek meg: JIRMOUNSKI, V. M. 1962. *Les problèmes de la stylistique comparée.* Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae V, 77–82. — ZSIRMUNSZKIJ, V. M. 1963. *„Ismered a hont?" — Goethe és Byron költeményei („Kennst du das Land . . ." — „Know ye the land? . . .") Összehasonlító stilisztikai vizsgálat.* Filológiai Közlöny IX, 1–15. — ZSIRMUNSZKIJ, V. M. 1968. *Az irodalmi áramlatok mint nemzetközi jelenségek.* Helikon XIV, 183–201.

P. G. Bogatürjov (1893—1971) professzor a moszkvai nyelvésziskola neveltje, a két világháború között Csehszlovákiában élt, ezután a moszkvai egyetemen a folklór professzora volt. Mégsem egysíkú kutató: az orosz formalizmus, a prágai strukturalizmus egyik megalapítója, színháztörténész, színházi teoretikus. Életművének klasszikus eredménye az etnoszemiotika megalapozása, amelyet a harmincas években írott munkáival végzett el. Ezeket hosszú ideig kevés figyelemre méltatták,[7] újabban klasszikus műveknek kijáró tisztelettel övezik. Az utóbbi évtizedekben összehasonlító és szláv szokásköltészetpoétikával foglalkozott. 1971 nyarán még láthatta összegyűjtött tanulmányainak gondolatgazdag kötetét.[8] A magyar folkloristákkal már igen régóta érintkezésben állt, több cikkét publikálta nálunk,[9] 1965-ös magyarországi tanulmányútját maga is élete ajándékai között emlegette. Nagy barátjával, Roman Jakobsonnal együtt írott folklórelméleti cikkei közül a legjelentősebb magyarul is megjelent,[10] közismert tanulmány. Összefoglaló monográfiát vártunk volna tőle, a szemiotikai folklorisztika tárgyköréből. Moszkvai tanítványai talán folytatják életművét. Munkáinak bibliográfiája külön kis füzetben,[11] illetve tanulmánykötetének végén[12] olvasható.

A. M. Asztahova (1886—1971) neve a nemzetközi folklorisztikában kevésbé közismert. Elsősorban orosz epikus népköltészettel foglalkozott, hagyományos történeti-filológiai módszerekkel. Hosszú élete alatt számos nagyobb tudományos vállalkozás irányítója volt, tanítványai mindig nagy szeretettel emlékeztek meg emberi egyéniségéről. A múlt század legvégének életére is emlékező figyelme eleven kapocs volt az orosz folklorisztika múltja és jelene között. Sok műve közül a legújabb nagy kötet a bilinák kutatásának kézikönyve,[13] szerencsésen foglalja össze szerzőjének érdeklődési körét. Műveinek többé-kevésbé teljes bibliográfiája is hozzáférhető.[14]

Nemcsak jelentős kutatók távoztak, egy nemzedék, egy nagy korszak végződött be a szovjet folklorisztikában. Azok, akik az októberi forradalom után új vágányokra terelték a Oroszország és a világ folklorisztikáját, nincsenek többé. Életművük hatalmas arányait akkor értékeljük igazán, ha tudjuk, nem egyszer személyes nehézségek, bántalmak, vádaskodások közepette végezték munkájukat. A három óriás, Propp, Zsirmunszkij, Bogatürjov egyaránt megérhette azt, hogy úttörő gondolataikat megértette a világ, majd saját hazájuk is. Tisztelő tanítványaink, gondolataik folytatói sorába nemcsak orosz és szovjet folkloristák, hanem a világ valamennyi fejlődni kész folkloristája odakívánkozik. Elégtétel ez és biztatás: életük, munkásságuk nem volt hiábavaló.

[7] Magyarországon mégis kelletekorán hivatkoztak erre a szempontra: Beneš, B. 1969. *A funkcionális-strukturalista módszer a csehszlovák néprajztudományban.* Ethn. LXXX, 394—396.

[8] Богатырев, П. Г. 1971. *Вопросы теории народного искусства.* Москва.

[9] Богатырев, П. Г. 1966. *«Своеобразное бессмертие» эпического героя.* Acta Ethn. XV, 223—232. Богатырев, П. Г. 1970. *Заметки о народном театре.* Acta Ethn. XIX, 53—64.

[10] Jakobson, R.—Bogatirev, P. 1969. *A folklór sajátos alkotásmódja.* In: Jakobson, R.: Hang — jel — vers. Budapest. 329—346, 432—433.

[11] Beneš, B. 1968. *Bibliografie prací P. G. Bogatyrjova 1916—1967.* Brno.

[12] Богатырев, 1971. 523—542.

[13] Астахова, А. М. 1966. *Былины. Итоги и проблемы изучения.* Москва–Ленинград.

[14] *Список работ А. М. Астаховой.* 1956. Русский Фольклор 1, 305—310. (1926-tól 1956-ig).

ISMERTETÉSEK

Anthropica. Gedenkschrift zum 100. Geburtstag von P. Wilhelm Schmidt

St. Augustin prope Bonnam 1968 [1969]. 452 p. (Studia Instituti Anthropos. Vol. 21.)

Bodrogi Tibor

A P. Wilhelm SCHMIDT születésének 100. évfordulójára (1968) kiadott kötet az Anthropos-Institut 27 munkatársának tanulmányát tartalmazza. Mint a kötet előszavában W. SAAKE is hangsúlyozza, nem törekedtek arra, hogy a tanulmányokat valamilyen egységes téma köré csoportosítsák, hanem mindegyik kutató szűkebb vizsgálati területéről vállalkozott kutatási eredmények közreadására. Magához W. SCHMIDThez közelebbről négy munka kapcsolódik; J. V. CÉSAR a mester dél-amerikai nyelvészeti és etnológiai munkásságát méltatja, M. GUSINDE W. SCHMIDTnek Nathan SÖDERBLOMhoz intézett négy levelét publikálja és látja el megjegyzésekkel. Cor van der LINDEN a vallástudomány különböző, újabb megközelítési módjait veti össze W. SCHMIDT szellemi hagyatékával, Paul SCHEBESTA posztumusz tanulmánya pedig azokhoz a gondolatokhoz kapcsolódik, amelyeket W. SCHMIDT fejtett ki az egyenlítői erdei négerek és pigmeusok totemizmusáról. Az általános vallástörténetet három tanulmány képviseli: J. HENNINGER *Primitialopfer und Neujahrfest* címmel W. SCHMIDT és V. LANTERNARI nézeteit veti egybe; A. KEHL a Mithras misztériumok egyik mozzanatának és a rituális sárkányharcnak a viszonyát veszi szemügyre, míg J. MARINGER a paleolitikus leletek alapján az akkori emberáldozati szokásait ismerteti. Általános nyelvészettel egy tanulmány foglalkozik, E. VERSTRAELEN mutatja be S. K. SAUMJAN matematikai modelljét a nyelv morfemikus struktúrájáról, amelynek ismeretét és megértését mind a terepmunka, mind a nyelvleírás számára ideális előkészületnek tartja.

A többi tanulmány regionális etnológiai, nyelvészeti és régészeti anyagot mutat be. Új-Guineát hat tanulmány (H. AUFENANGER: *The Use of Plants in the New Guinea Highlands;* E. BRANDEWIE: *Reciprociti, Exchange and Social Structure in the Central Highlands of New Guinea;* A. BURGMANN: *Zur Herkunft des Wortes Tamberan;* G. HÖLTKER: *Fluss- und Flurnamen auf der Vulkan-Insel Manam, Neuguinea;* K. NUMAZAWA: *Die Riten der Aufnahme in die Altersklassen bei den Kobon und Karam im Schradergebirge (Neuguinea);* J. Z'GRAGGEN: *A Linguistic Survey of the Central North-East Coast of New Guinea);* Indonéziát három képviseli (H. BADER: *Hexenglaube auf Flores (Indonesien);* F. DICHOSO: *Notes on Barbershop Culture in the Philippines;* T. VERHOEVEN: *Vorgeschichtliche Forschungen auf Flores, Timor und Sumba*). Afrika kérdéseivel négy tanulmány foglalkozik (H. HUBER: *Primitialopfer bei den Nyende (N-Dahomey);* J. THIEL: *Les aspects de la terre en société mbiem;* A. VORBICHLER: *Die Herkunft der Bira linguistisch gesehen;* H. ZIMON: *Regenmacher und Regenzeremonien in Uganda*). Ázsia részesedése földrajzilag és tematikailag is széles körű (T. CHODZIDLO: *Die sozialen Verhältnissen bei den Tofalaren (Karagassen);* J. FRICK: *Neujahrbräuche im Westtale von Sining;* S. FUCHS: *Laru kaj, ein Schweinefest in Zentralindien;* D. SCHRÖDER: *Zum Hochgottglaube der Puyuma von Katipol (Taiwan);* G. TIEMANN: *Grundlegende Werte bei den Jāt von Haryānā in Nordindien).* Amerika képviseletében mindössze egy tanulmánnyal találkozunk, ebben W. SAAKE az aruak törzsektől ismert kultúrhérosz, Kari és a mandioka kultúra kapcsolatát ismerteti.

Áttekintésünk — a részletes ismertetés sajnos meghaladta volna a könyvismertetések szokásos kereteit — mutatja, hogy az Anthropos-Institut munkatársai azokra az alapokra építenek, amelyeket annak idején P. Wilhelm SCHMIDT fektetett le. Érdeklődésük hozzá hasonlóan az emberi kultúra minden lényeges aspektusára kiterjed, olyan megközelítésben, amely az etnológiát, nyelvészetet, régészetet, történelmet és filológiát szoros kultúrtörténeti egységbe fogja össze. A századik születési évforduló alkalmával folyóiratunk is tisztelettel emlékezik W. SCHMIDTre, akinek — személyes munkája és ösztönzései révén — tudományunk addig töretlen területek feltárásában olyan sokat köszönhet, ha alapvető koncepcióját meg is haladta az idő.

Biographica — Nordic Folklorists of the Past. Studies in Honour of Jouko Hautala, 1970, 6. 27.

Nordisk Institut for Folkedigtning, Copenhagen, 1971. XVII + 452 p.

Voigt Vilmos

Jouko HAUTALA professzor, a helsinki egyetemen a finn folklór tanára 1970 júniusában töltötte be 60. életévét. Az ő tiszteletére szentelték a vezető skandináv néprajzi folyóirat, az *ARV, Journal of Scandinavian Folklore* két és fél (!) évfolyamát (25—27 : 1969—1971). Ez a munka külön kiadványban is megjelent, az észak-európai folklorisztika egyetlen összehasonlító intézményének gondozásában és jelenlegi igazgatójának, Bengt HOLBEKnak bevezetésével, szerkesztésében.

Mivel HAUTALA professzor sokat foglalkozott a finn és a skandináv folklorisztika elméletével, tudománytörténetével, célszerűnek tűnt, hogy ne a szokványos vegyes ünnepi kötettel lepjék meg, hanem az egyes cikkek tematikailag is összecsengjenek. Így alakult ki az a gondolat, hogy az észak európai folkloristákról egy-egy kis portré szerepeljen a kötetben. A munka korántsem teljes, nem annyira a szerzők hiányoztak (szinte minden jelentős folklorista írt tanulmányt), hanem sok kitűnő kutatóról, helyszűkében, nem készülhetett dolgozat. Így is 25 kis életrajzi monográfia sorakozik egymás mellett, finn, svéd, dán, norvég, sőt faröeri és izlandi folkloristákról. Olyan kutatók, mint LÖNNROT, Julius és Kaarle KROHN, AARNE, HARVA, AFZELIUS, HYLTÉN-CAVALLIUS, Martin P. NILSSON, von SYDOW, Svend GRUNDTVIG, FEILBERG, Evald Tang KRISTENSEN, OLRIK, Sophus BUGGE, QVIGSTAD, Moltke MOE, LIESTØL, HAMMERSHAIMB, Jón ÁRNASON és mások életműve eddig szakfolyóiratok nekrológjaiból, külföldön megtalálhatatlan nemzeti biográfiai lexikonokból, összefoglaló folklór-történetekből és csak kisebb részben szakmonográfiákból volt hozzáférhető. Azon kívül az újabb kutatások szempontjait és eredményeit sem lehetett mindig megtalálni bennük. Ezért a viszonylag gazdag észak-európai folklorisztikatörténeti munkák ismeretében is nagy örömmel üdvözöljük az újabb kitűnő tudománytörténeti tanulmánykötetet. Kár, hogy (érthető okokból) észt, lett és litván folkloristákról nem olvashatunk tanulmányokat. Az ő tudományelméletük és tudománytörténetük ugyanis nagyjából egybevág az idézett népekével. Kívánatos lehetett volna valamelyes összefoglalása az egyes portréknak: talán valaki megkísérelhette volna az új anyag alapján legalább jelezni az észak-európai folklorisztika összetartozását és különbségeit, periódusait vagy irányzatait. De talán ez már egy következő munka, amelyet a jelen kötet sokban elősegített.

Még egy kifogás: az ünnepelt bibliográfiáját közli a kötet, biográfiáját azonban nem.

Dobrowolski, Kazimierz: Studia nad życiem społecznym i kulturą

Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966. 301 p. (Polska Akademia Nauk — Oddział w Krakowie Prace Komisji Socjologicznej, Nr. 7.) [Tanulmányok a társadalom életéről és a kultúráról.]

Tagányi Zoltán

A kultúra és társadalom általános elméleti kérdéseihez több irányból és többféle diszciplína szemszögéből közeledett eddig a lengyel tudomány. A fiatalabb tudósnemzedék elsősorban az európai és tengerentúli szociológiai irodalom tézisei között igyekszik olyan gondolatokat felismerni, melyek segítségével igazolhatja a közép-európai paraszti társadalom és kultúra kérdésrendszerében való jártasságát. Ezzel szemben az idősebb nemzedék körében találkozunk olyan egyéniségekkel, akik az európai tudomány eredményeinek ismerete mellett elsősorban a hazai szellemi hagyományok továbbfejlesztése révén jutottak el azokhoz a tudományos irányvonalakhoz, melyek közvetlenül a kultúra és társadalom általános kérdéseihez vezetnek. Ennek a ma már visszavonulóban levő tudósnemzedék egyik kiváló képviselője K. Dobrowolski, aki ezzel a munkájával azt is bizonyítja, hogy igen magas életkorban is lehetséges kiemelkedő eredményeket elérni a tudomány területén.

Az itt ismertetett tanulmánykötet a legutóbbi 10 évben a legkülönbözőbb folyóiratok hasábjain megjelent tanulmányainak gyűjteményes és javított kiadása, mely egyben nagyon jó alkalom arra, hogy felmérjük K. Dobrowolski tudományos fejlődésének utolsó szakaszát, vagyis a korai történeti érdeklődéstől a jelenkori paraszti kultúra és társadalom elméleti kérdéseihez — a szociológiához vezető utat. Erről az átalakulásáról talán legjobban a tudománnyal szemben támasztott új követelményekről, ill. a társadalomtudományoknak a modern ismeretek rendszerében elfoglalt helyéről tett nyilatkozatai tanúskodnak. A mai technikai fejlődés korszakában a műszaki szakember nagy bizalommal és öntudattal tekint tevékenysége várható eredményei elé, azonban a legpontosabban végzett számítások ellenére elmaradhatnak a kívánt eredmények, ha a társadalom és kultúra törvényszerűségeiről megfeledkezik, melyek szintén szerepet játszottak és játszanak az átformálni kívánt valóság kialakításában — említi Dobrowolski.

A gyűjteményes kötet első, itt csak röviden ismertetett részében* „*A hagyományos paraszti kultúra*" ismérveit sorakoztatja fel. Felhívja a figyelmet, hogy mind az uralkodó osztályok, mind pedig a parasztság kultúrájában egyformán megtaláljuk a hagyományt, azonban az írásbeliségnek a paraszti kultúrában való hiánya következtében ez utóbbi nagyfokú variálódása figyelhető meg. A paraszti kultúrában is vannak alkotó egyéniségek és feltalálók, a paraszti kultúrát is érik külső hatások, azonban az írásbeliség hiánya következtében elemeinek egyéni vagy külső eredetének tudata kivész. A falu kultúráját az izolációra való hajlam jellemzi, melyet elsősorban az egyházi és patrimoniális rendelkezések tudtak ellensúlyozni, izolált helyzetén könnyítettek még azok a lehetőségek is, melyeket a középkori város nyújtott a parasztság számára.

A továbbiakban a hagyományos paraszti kultúra felbomlásának folyamatát vizsgálja, melyet az árutermelési viszonyoknak falun való megjelenése, a modern agrotechnika valamint a falu foglalkozásbeli struktúrájában bekövetkező változások indítottak be.

A munka következő nagyobb egységében — „*Három tanulmány a népi kultúra elméletéből*" — a paraszti kultúra történeti mozgásának kérdéseit tárgyalja elméleti síkon. Az első fejezetben „Az uralkodó osztályok és városok kultúrája átmenetelének dinamizmusa" című fejezetben a kulturális javak és találmányok megkésett átvételének (tehát nem alászállásának) körülményeit veszi közelebbi vizsgálat alá. A feudális függésben levő parasztság elsősorban a földesúri erőszak révén ismerkedhetett meg bizonyos kulturális termékekkel (építkezési formák, művelési rendszerek), de ugyanakkor már a középkor folyamán a parasztság sorai között is voltak olyan egyének, akik teljes mértékben tisztában voltak a paraszti kultúra értékeivel, és éppen ezért az álnemesítések eszközeivel igyekeztek maguknak jogot formálni a feudális uralkodóosztály kultúrájának utánzására. A középkor folyamán a paraszti kultúrára a város is hatással volt, de az árutermelés korlátozott volta miatt, ennek hatásai kisebb méretűek. A későbbiek folyamán még más társadalmi tényezők is hozzájárultak a népi és nemzeti kultúra közötti különbségek csökkentéséhez, pl. a XIX. és XX. sz.-ban a falun megfigyelhető társadalmi,

* Arra való tekintettel, hogy az olvasó megtalálja u. e. kötetben *A hagyományos paraszti kultúra* című tanulmány teljes fordítását.

politikai és ifjúsági mozgalmak. A felvilágosodás óta az állam is egyre nagyobb mértékben avatkozik be a falu életébe. A jelenkorban megfigyelhető társadalmi rétegeződés eredményeként a falu lakója is megismerkedhetett a város kultúrájával, sőt mi több, a falu foglalkozásbeli struktúrájának átalakítása következtében kulturálisan is egyre jobban közeledik a városhoz.

Az átvétel folyamatának lezajlását elsősorban az határozta meg, hogy milyen mértékű volt a kulturális kapcsolatban levő felek közötti anyagi távolság. Ezek a különbségek határozták meg az átvett javak szelekcióját, a nagyobb anyagi távolság esetében pedig a parasztság alkotó fantáziája szerepének megnövekedését. Erre a kérdésre „Az átvett javak átalakítása" című fejezetben tér ki részletesebben. A kulturális átvétel jelenségeivel kapcsolatban hangsúlyozta a szerző, hogy az egymással érintkező kultúrák egészen más rendszert és szintet képviselnek. Az átvétel folyamatában döntő szerepet játszik a paraszt konkrét történeti helyzetekben kialakult pszichikuma, mely nagyon sok vonatkozásban a primitív társadalmak tagjainak alkatára emlékeztet, de ugyanakkor jegyeinek legtöbbje egy középkorban kialakult egyéniségtípusra vezethető vissza. Ennek jellemzője, hogy az egész külvilágot, történeti eseményeket, más társadalmi képződményeket (népességcsoportokat, osztályokat, foglalkozási kategóriákat) csak a saját szemszögéből és pozíciójából képes megítélni, így az ezektől átvett kulturális javak és találmányok használati funkcióit is saját kultúrája szemszögéből nézve alakítja át. Ebben a folyamatban a következő fokozatokat különbözteti meg: az átvett kulturális termék primitivizált formában, a részletek elhagyásával kerül át a reprodukció korlátozott anyagi és technikai feltételei eredményeként; a következő fokozat esetében az átvett termék teljes mértékű átalakítása következik be a paraszti kultúra kontextusának megfelelően, és végül az újjáalkotás folyamatában kerülhet sor az önálló alkotói tehetség demonstrálására.

Az átvett javak azonban nemcsak gazdagíthatják a falu kultúráját, hanem átmenetileg negatív jelenségeket is előidézhetnek, melyeket „*A kulturális diszharmónia jelensége*" című fejezetben mutat be közelebbről a szerző. A történeti idők folyamán átvett javak bizonyos harmonikus rendbe illeszkedhetnek el, melynek egyben kitűnő bizonyítéka a kultúrát hordozó egyén pszichikai egyensúlya, azonban ennek a kulturális és pszichikai egyensúlynak a belső fejlődés, ill. a kultúrát ért külső hatások eredményeként jelenkori felbomlása is megfigyelhető. A kulturális diszharmónia jelenségét pl. a góral öltözéknek a városi viselet egyes elemeivel való keveredésének, valamint a füstös szoba berendezésében megfigyelhető stíluszavarok tényeinek példáival világítja meg. Arra is felhívja a figyelmet, hogy a cséplőgép bevezetése milyen megingásokat idézett elő már a két világháború közötti időszakban a falu életében.

Ebben a tanulmányában, a továbbiakban nyomon követi a városba emigrált falulakó sorsát, annak adaptálódását és társadalmi integrációját, vagy esetenként lelki alkatának teljes dezintegrációját. Úgyszintén nyomon követi azokat a változásokat, melyeket a várossal való kapcsolatok idézhetnek elő a falu társadalmában és annak kulturális értékrendszerében.

A gyűjteményes kötet következő nagyobb egységében a Kislengyelország területén vizsgált hagyományos paraszti család alapvető vonásait rajzolja meg a szerző, a család formáira lerakódó történeti rétegek, valamint a családok életét szabályozó normatív előírások jellemzésével. A paraszti család talán egyik leglényegesebb vonása, hogy a prokreatív és gazdasági funkciók teljes egységükben jelentkeznek. Tipologizálása elsősorban a birtokolt föld nagysága szerint történhet, mivel ez határozza meg a falu életében elfoglalt helyét, még akkor is, ha falun léteznek nagyobb jövedelmekkel rendelkező, nem kimondottan földműves foglalkozási kategóriák (pl. kézművesek, kereskedők stb.). A családhoz tapadó jogi normákat az osztrák kanonikus jog alakította ki, azonban régebbi rétegek, pl. a vérrokon utáni vásárlás elsőbbségi joga a középkori magdeburgi jog hagyományaiból vezethetők le. Nagyon érdekes jelenség, hogy az irtásokra és erdőterületekre vonatkozóan Kislengyelország hegyvidékének lakói semmiféle jogi kategóriát és jogviszonyt nem ismernek el.

A család alapítása és az utódok biztosítása szent parancs és kötelesség. A gyermekáldást vagy a gyermekek korai halálát teljes fatalizmussal veszik tudomásul. A gazdasági és prokreatív funkciók egybeesése következtében a párok kiválasztása is elsősorban a birtokok nagysága szerint történik.

A paraszti család gazdaságilag majdnem teljesen egészen izolált és önellátó, melynek kalkulációjában járulékos elemként elegendő munkáskéz és idő esetében a háziipar is megjelenhet. A gazdasági funkciók és szerepkörök nagyon élesen elkülönülnek egymástól a családban, így pl. a vagyon feletti diszpozícióban, ill. a gazdasági döntések meghozatalában a család feje játssza a döntő szerepet, noha a gazdasági számvitelben a gazdasszony is jelentős szerepet játszik.

A család a továbbiakban a gyermekek nevelésének, a családtagok védelmének (vérbosszú, rokkantság vagy öregség esetére való biztosítás, emocionális környezet kialakítása) szerepkörét is betölti, de ugyanakkor vallási funkciókat is elláthat. Az ősök kultusza a legkülönbözőbb formákban (így pl. a visszajáró lelkek hiedelmében, ill. az ellenük való védekezés formáiban) jelentkezhet. Sőt pl. az ősök kultuszából fakadó a portán való temetkezés szokása egyben kitűnő bizonyíték a paraszti családnak a portával való misztikus kapcsolatára.

A hagyományos paraszti család az alacsony technológiai szint, valamint a nagymértékű fizikai igénybevétel miatt nem ismeri a szabad idő fogalmát. Így bizonyos szórakozási lehetőségeket a téli időszak társadalmi kapcsolatain kívül a gazdasági tevékenység menetébe beilleszteti játékos elemek szolgáltathatnak csak (aratószokások, krumpliszedés, kalákák).

A családban élő nemzetségi hagyományok a birtok egy kézen való tartásánál, a foglalkozások öröklésénél, valamint a falu életében elfoglalható pozíciók szempontjából voltak döntők. A nemzetségi kötelékek és a települések rendszere között nagyon jól megfogható kölcsönösségi viszony figyelhető meg. A XIV. és XV. sz.-ban telepített háromnyomásos rendszerű falvakon túlmenően ismerünk még erdőtelkes és irtásos szórt telepeket, mely utóbbi formák a vérségi és nemzetségi kötelékek konzerválását tették lehetővé. Ezek a falvak neveiket a terep adottságaitól vagy pedig a telep első alapító ősének nevétől nyerték. A nemzetségi kötelékek szerepe elsősorban a patrimóniummal szembeni közös fellépésben nyilvánult meg. A paraszti nemzetségek eredeti nevei nagyon hamar kivesztek, arra való tekintettel, hogy a nemzetségen kívül álló egyének is beházasodhattak, ezzel szemben az ún. soltészi nemzetségnevek sokkal nagyobb hagyományra tekintenek vissza, mivel ezekben sokkal merevebb és kötöttebb endogámikus szervezeti formák alakultak ki az ősi birtok egy kézen való tartása céljából. A patrimónium előtti érdekképviselet szerepét a soltész nemzetség legöregebb tagja játszotta. Ez utóbbi nemzetségek a parasztokhoz hasonlóan közös erdő- és legelőterületeket birtokoltak, de ezenkívül még közös nemzetségi malmokat és ványolókat is üzemeltettek.

A nagycsalád keretein belül három nemzedék él és gazdálkodik vagyonközösségben, ahol a nagycsalád fejének halála után bekövetkezhet a közös vagyonnak a testvérek közötti felosztása. Ez a forma különösen a Kárpátok É-i lejtői mentén terjedt el, mivel rendkívül extenzív művelési feltételek miatt csak ilyen családi szervezet fenntartása mellett tudta a patrimónium a számára szükséges szolgáltatásokat és munkaerőt bebiztosítani.

A hagyományos paraszti családról írott dolgozat befejező részében a család szemszögéből közeledik a falu közösségének kérdéséhez. Elsősorban a települési szervezet és forma feltételeinek, valamint az ezek által meghatározott családi és szomszédi kapcsolatoknak megfelelően alakul ki a falu közössége melyet még a falusi önkormányzat és az azzal együtt járó jogi institucionális intézmények, valamint a közös gazdasági döntések szükségszerűsége: a falu határainak kijelölése, nyomáskényszer, legeltetési és erdőhasználati rend csak még jobban erősítettek. A falu kultúrájának belső integrációja megmutatkozik a közös nyelvi sajátosságok, viselet vagy akár a falu közösségéhez való tartozás tudatában. A falu társadalmában mindezek ellenére megfigyelhetők a vagyoni és foglalkozásbeli különbségekből származó széthúzó erők is. A dolgozat befejező részében az iparosítás hatásaként a paraszti család szerkezetében bekövetkező változásokat elemzi.

A munka további részeiben Nowa Huta társadalmának szociológiai kérdéseit tárgyalja rövid terjedelmű vázlatokban.

Nem állíthatjuk azt, hogy az eddig elmondottakkal Dobrowolski munkájának gondolati tartalmát akár csak részleteiben is kimerítettük volna. A rendkívül logikus és nagy módszertani fegyelemmel kifejtett gondolatok több irányú reflexiókra késztethetik az olvasót. Befejezésül azt azonban külön is megemlíteni kívánnánk, hogy ez a munka több, mint egy mély tartalommal megírt mű, egyes részletei már a tudományról vallott hitvallások körébe emelik. A szerző teljes őszinteséggel beszél mindazokról a nehézségekről, melyekkel a tudósnak szembe kell néznie élete pályáján. Nyíltan beszél mindazokról a lelkiismereti küzdelmekről, melyeket az igazságért minden körülmények között kiálló tudósnak meg kell vívnia.

Bauman, Zygmunt: Kultura i społeczeństwo. Preliminaria

Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1966. 464 p. [Kultúra és társadalom. Előzetes tanulmány.]

Tagányi Zoltán

A társadalom és kultúra jelenségeit rendszerbe foglaló lengyel munkálatok igen érdekes kísérletének tekinthető ez a mű, noha már megjelenése után ellenvélemények egész sorozatát szólaltatta meg. Z. BAUMAN egyes téziseinek vitás volta ellenére is érdemesnek tűnik könyvének figyelmesebb áttanulmányozása, a benne ismertetett tényanyag és annak rendszerezése miatt.

A munka bevezetésében utal arra, hogy az egyén a kultúra hordozója, aki azonban magán viseli társadalmának jegyeit is. Mind a kultúra, mind a társadalom lényegében az egyénen kívül álló, önálló törvények szerint élő jelenség és ilyenformán az ember saját vágyainak valóra váltásakor konfliktusba kerülhet azok törvényszerűségeivel. A mai világban ennek a konfliktusnak a feloldására, ill. az okok kimutatására törekszik a tudomány a társadalom és kultúra általános törvényszerűségeinek feltárása révén, melyre Z. BAUMAN is kísérletet tett ebben a munkájában.

A könyv a következő nagy gondolati egységekre bontható: először vizsgálat alá veszi a társadalom és kultúra egymáshoz való viszonyát, korrelációját, foglalkozik a társadalom és kultúra általános törvényszerűségeivel, végül a munka utolsó nagy gondolati egységében váltja valóra tulajdonképpeni célját: az egyes társadalmi formációk és kulturális modellek evolúciós sorrendben való felvázolását.

Az első gondolati egység vizsgálatánál arra a kérdésre igyekszik feleletet adni: a kultúra jelentkezhet-e a társadalomhoz hasonlóan rendszer formájában, és ha igen, akkor milyen a közöttük levő viszony? A társadalom rendszerszerű megjelenése köztudott tény, sőt mi több, rendszerré való szerveződésének folyamata is aránylag ismert. Így kimutathatók azok az elemek, melyek önmagukban rendszert, struktúrát képeznek, de ezek együttese még csak halmazt eredményez. Jól ismertek azok a körülmények is, amikor ezek az alapvető egységek — szegmentumok — bizonyos körülmények között (pl. a közös ellenség, ill. a természet viszontagságai elleni védelem) átmenetileg társadalmi szervezetté formálódnak, ilyenformán átlépve a társadalmi rendszerré való rendeződés küszöbét. Ezzel szemben a kultúrának rendszerbe való elrendeződése távolról sem ilyen egyértelmű jelenség. Ugyan a funkcionalisták vizsgálati tárgyát képező primitív társadalmak esetében a kultúra rendszerszerű megjelenése nyilvánvaló, azonban abban az esetben, ha átlépjük az izoláció határait, a kultúrának szisztémaként való megjelenése, valamint ennek a társadalmi rendszerrel való azonosulása már nem követhető nyomon olyan határozottan. Ezek a körülmények vezetnek el bennünket a kultúra és társadalom korrelációja kérdésének további elemzéséhez, melyet genetikus, strukturális és funkcionális eszközökkel végezhetünk el. A genetikus vizsgálati módszer konkrét történeti anyagok vagy azok hiányában logikai következtetések útján igyekszik e két jelenség kapcsolatainak problémáját tisztázni. A strukturális és funkcionális módszer a társadalom és kultúra egymáshoz illő szerkezeti elemeinek keresése révén próbálja a közöttük levő korreláció jelenségét bizonyítani. E kutatások is megerősítik azt a tényt, hogy a kultúra és társadalom kapcsolatai a primitív társadalmakban a legszorosabbak, viszont a fejlődés magasabb fokain ezek szétválása figyelhető meg. Így már az iparosodott társadalmak esetében az energetikai és információs rendszerek teljes szétválása következik be, és ezek egymástól teljesen független életet kezdenek.

A fejlődés általános elméletéről írott részben az evolucionizmus néhány problémáját, a társadalmi adaptáció és izoláció, valamint a külső hatások kérdését tárgyalja. Véleménye szerint a XIX. sz.-i evolucionizmus a kultúra diakron (egy irányba mutató fejlődési fázisok szükségszerű sorozata), és holisztikus (egy és osztatlan egész) mivoltát hirdeti; a szintén történeti oknyomozás igényével fellépő vitapartnerrel, a diffuzionizmussal szemben, amely alapelgondolásaiban a társadalmi és kulturális fejlődést pluralisztikusan, vagyis egymástól minőségileg eltérő kultúrák közötti, a kulturális háttértől elvonatkoztatott találmányok és jelenségek vándorlásával magyarázza. A fentebbi irányzatokra reagáló funkcionalizmus ezzel szemben az egymástól minőségileg eltérő, egyedi kultúrák belső, funkcionális vizsgálatának szenteli figyelmét, mintegy a kultúra belső rendszeréből adódó holizmus elvét hirdetve. Noha a funkcionalizmus

a kultúra általános genetikai, történeti és fejlődési törvényszerűségeivel foglalkozott, azonban azok egyedi belső mechanizmusának feltételezésével alapot adott a kultúrák egymástól független — szinkronikus — fejlődési vonalainak feltételezéséhez, a klasszikus evolucionizmus diakronizmusával szemben.

Minden társadalom az adott természeti, technológiai és demográfiai körülményekhez maximálisan alkalmazkodni igyekszik, adaptálódik egyensúlyának biztosítása érdekében. A szerző szavaiból úgy tűnik ki; az adaptáció következtében minden társadalom automatikusan a legmagasabb fokú izolációra törekszik. A társadalmakat és kultúrákat ért külső hatások rendszerében megkülönböztet negatív külső és belső, ill. pozitív külső és belső kapcsolatokat. A „negatív kapcsolatok" elsősorban az idegen populációk megjelenése, ill. letelepedése (hódítás) esetén jönnek létre, amikor is az idegen népesség elzárná az őslakosság számára bizonyos javak élvezésének lehetőségét. A „pozitív külső hatásokon" elsősorban a kereskedelmi kapcsolatok kultúraközvetítő szerepét értené, de a pozitív kapcsolatok körébe utalja a közép-európai paraszti kultúrák köréből jól ismert kultúrjavak alászállásának jelenségét. E vonatkozásban a szerző megjegyzi, hogy maga a terminus nem a legteljesebb mértékben szerencsés, mivel egyoldalú kapcsolatok meglétét feltételezi és így a további félreértések elkerülése végett R. Redfield meghatározását, a „kis (szóbeli)" és „nagy (írásbeli) tradíció" terminusait javasolja, mely véleménye szerint kifejezné a kölcsönös kulturális adásvétel folyamatát is.

Az izoláció, ill. a külső hatások erővektorai által meghatározott fejlődési dinamizmusok endo- illetőleg exodinamikus rendszerekbe foglalhatók. A fentebbi tényezők hatására a kultúrában és társadalomban beálló folyamatokat „heterogenizáció"-nak nevezi, mely a kultúra és társadalom teljes, ill. részleges korrelációja eredményeként a következő táblázatokba foglalhatók

Társadalom	Kultúra	
	homogén	heterogén
homogén	*hmhm*	*hmht*
heterogén	*hthm*	*htht*

Bauman rendszerezését röviden konkretizálva a *hmhm* képlet alatt a primitív törzsi közösségeket kell értenünk, a *hthm* képlet e törzsi viszonyokból kifejlődő feudális társadalmakat, a *htht* megjelölés viszont az ipari civilizációkat jelölné. A *hmht* társadalmi és kulturális képlet viszont homogén társadalmaknak homogén vagy heterogén kultúrákkal való kapcsolatainak eredménye volna (lásd például az ún. „harmadik" világ országait).

Még mielőtt hozzáfognánk a munka harmadik, legfontosabb gondolati egységének ismertetéséhez, röviden be szeretnénk mutatni azokat a gondolati szegmentumokat, melyek segítségével még jobban elemezhetőbbé válik a fentebbi fejlődési vonal. Bauman e rendszerében lényegében visszanyúl a Toennies-féle *Gemeinschaft-Gesellschaft* beosztáshoz, azonban ezt még a fogalmak további rendszerével gazdagítja. A közösséghez való tartozás érzelmi, szubjektív tudat- sinergia- és annak ellentétpárját alkotó árutermelési viszonyok megjelölésén túlmenően, a javak elosztási formáit és az azt biztosító intézményeket is rendszerbe foglalja. A javak elosztásának rendszerében megkülönböztet az egyenlő disztribució elvét szem előtt tartó „szifon"-szerű modellt, valamint az ezzel kapcsolatos „antischizmogenetikus" intézményeket, továbbá az árutermelési viszonyok és konkurrencia-harc eredményeként megjelenő „tölcséralakú" elosztási rendszert, mely a javak kumulációját biztosító „schizmogenetikus" intézményeket kelti életre.

Az ismertetésünkben csak igen változatosan jellemzett előkészítés után lát hozzá a szerző munkája igazi céljának valóra váltásához, a társadalmi és kulturális modellek evolúciós sorrendben való bemutatásához.

Elemzésének első állomása a primitív törzsi társadalmak *(hmhm)*, ahol a „sinergia" törvénye és az „antischizmogenetikus" intézmények még teljes egészükben hatnak. E társadalmak fő jellemzője, hogy az energetikai és információs rendszerek teljes egészükben fedik egymást, vagyis a gazdasági élet ritmusa és a rokonsági rendszer üteme teljes egészében egybeesik. Bizonyos esetekben, noha csak csíraformában — azonban már megfigyelhető a heterogenizáció folyamata, mely elsősorban a korral együttjáró differenciáció, foglalkozási kategóriák, valamint társulatok és testületek kialakulásának eredményeként jelentkezik.

A fejlődés következő fokát a *hmht* társadalmak foglalják el, melyek közé sorolja a szerző az európai és ázsiai feudalizmus társadalmait. Itt még arra a

rendkívül fontos kérdésre is igyekszik feleletet adni, hogyan mehetett végbe a törzsi társadalomból a feudalizmusba való átmenet. Arra az eredményre jut, hogy a rabszolgatartó társadalom nem szükségszerű következménye a törzsi társadalomnak és úgyszintén nem szükségszerű előfoka a feudalizmusnak sem. Ugyanis ha a munkaerő és termelési eszközök szétválásának folyamatát vesszük figyelembe, akkor kiderül, hogy a rabszolgatartó társadalom a fejlődésnek csak egy mellékhajtása és konkrét formájában csak a Földközi-tenger vidékein jelentkezik. Noha a munkaerő nem olyan formájában vált áruvá, mint a feudalizmusban, de már itt is bekövetkezett a munkaerőnek és termelési eszközöknek teljes szétválása, melynek megfelelő analógiáit sem a törzsi, sem a feudális társadalmakban nem találjuk meg. Ha Európa területén a rabszolgatartási formációt a feudalizmus követi, az csak annak az eredménye, hogy az antik társadalom keretein belül már megvoltak a feudalizmus előcsírái (paraszti közösségek, latifundiumok). A *hthm* formációban a parasztság a feudális uralkodóosztállyal és a várossal szemben jelentkezik alávetettségi viszonyban. A parasztságnak a várossal való kapcsolata azonban ebben a formációban még teljesen az átmeneti jelenségek közé tartozik, mivel az árutermelési viszonyok nem általános érvényűek, a szerző szavaival élve „csak részleges piacosítással" van dolgunk. A várossal való laza kapcsolatok, valamint a feudális uralkodóosztálytól való teljes függés körülményei alakították ki a falu szervezetét, izolált kultúráját és az izolálódás irányában ható belső kulturális értékrendszert, mely az árutermelő társadalmak szemszögéből nézve irracionálisak tűnhet. A feudalizmus gazdasági és társadalmi rendjében alakul ki az a kulturális modell, melyet a társadalmi és természeti rend azonosítása, a mágikus és tradicionális gondolkodási mód jellemez. A feudalizmusban, a megfigyelhető társadalmi heterogenizáció ellenére, a kultúra és kulturális értékek általánosak és kötelező érvényűek az egész társadalomra; noha a kulturális heterogenizáció jelensége is jelentkezik, de tisztán csak a részleges piacosítás arányainak megfelelően.

A feudalizmusból az ipari társadalmakba való átmenet közelebbi elemzése nagyon érdekes feladat volna, azonban a paraszti közösségek szempontjából a következő mozzanatokra szeretnénk utalni. Ugyan már a feudalizmus korában a parasztság képes árutermelésre berendezett monokultúrás üzemszervezet kialakítására, azonban ez még egyáltalában nem jelenti az árutermelési viszonyoknak a falun való teljes diadalát. Ez csak akkor következik be, amikor a munkaerő és termelési eszközök szétválása olyan stádiumba jut, amikor a paraszt munkaerejét áruba bocsájtja és maga dönt arról, hogy földművesként tovább gazdálkodik, vagy a városba emigrál. Abban a pillanatban, amikor a munkaerő a falun is áruvá válik — a régi értelemben vett parasztság a földművesek önálló foglalkozási kategóriájává alakul át. A könyv további részeiben a *htht* képletű formációk társadalmi és kulturális modelljét veszi közelebbi vizsgálat alá.

A munka harmadik fejezete az egyes részletkérdések pontatlan kidolgozása ellenére is minden kétséget kizáróan a vállalkozás nagyon értékes részét képezi. Annál feltűnőbb viszont, hogy a kultúra és társadalom általános elméletének kifejtésénél eléggé szembeötlő következetlenségeket figyelhetünk meg. Így, mint már jeleztük, a kultúra holisztikus megközelítési módját a klasszikus evolucionizmus totalizmusát, az általános emberi kultúra fejlődési törvényszerűségeit megragadni kívánó törekvését nemigen lehet a holizmussal azonosítani, mely a kultúrának egy egészet alkotó, zárt rendszerű jelenségként való felfogásával egyetemben először csak a funkcionalisták munkahipotézisei között jelentkezik. Ez az ellentmondás azért is feltűnő, mivel a munka első részében említést tesz a kultúra attributív és disztributív megközelítési módjáról, melynek következetes alkalmazása révén a jelzett ellentétek feloldhatók volnának. Az attributív megközelítési módot elsősorban a kultúrának az egész emberiségre érvényes általános tulajdonságai érdeklik, ezzel szemben a disztributív szemlélet a kultúra konkrét megjelenési formáira központosítja a figyelmet. A funkcionalizmus holizmusa gyökereiben ehhez a disztributív szemlélethez nyúl vissza. A klasszikus evolucionizmus nyilvánvaló attributív szemlélete semmi szín alatt nem hozható kapcsolatba ezzel a holizmussal, sőt mi több, ehhez az attributív szemlélethez a legteljesebb mértékben a diffuzionizmushoz hasonló pluralisztikus eszközök járulnak, amennyiben az íróasztal melletti spekulációk révén a világ legkülönbözőbb pontjairól és népeitől származó, kulturális kontextusukból kiragadott jelenségeket igyekszik egy evolúciós láncolatba összekapcsolni.

Az itt jelzett ellentmondások okai a merev, formális logikai kategóriák és rendszerezések alkotásának a szerzőnél állandóan megfigyelhető törekvéseiben kereshetők. Az említett totalizmus, ill. holizmus azonosítási törekvése is ilyen formai egyeztetések eredménye, mely logikai formalizmus következtében a kultúra és társadalom jelenségeinek folyamat jellege is elvész Z. Bauman munkájában. A szerző pl. megkülönböztet külső és belső negatív kapcsolatokat, mely utóbbin az idegen populációk megjelenése, ill. lete-

lepedése következtében a javak rendszeres elvonását érti, de ez utóbbi érintkezési forma pozitív kapcsolatok feltételezése nélkül nehezen volna elképzelhető. A javak rendszeres elvonása már eleve bizonyos szervezeti formák kiépítését teszi szükségessé és így a negatív kapcsolat mint az együttélési folyamatokat beindító jelenség is értelmezhető.

A társadalmi a d a p t á c i ó elemzésénél arra az eredményre jut, hogy az adaptáció egy olyan mértékű izolációhoz vezet, melynek következtében a társadalomban és a kultúrában bekövetkező belső események volnának a döntők. Ez utóbbi mozzanatra azért is fel szeretnénk hívni a figyelmet, mivel az 50-es évekből jól ismert történetfilozófiai megfontolásokat juttatja eszünkbe.

Bieńkowski, Władysław: Problemy teorii rozwoju społecznego

Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1966. 252 p. [A társadalmi fejlődés problémái.]

Tagányi Zoltán

A néprajztudomány utóbbi időkben megfigyelhető szellemi mozgásában nem kis szerep jut a más társadalomtudományok területén végzett szemléknek. Ezek eredményeként feleletet kaphatunk olyan kérdésekre: milyen messze jutottak el a vizsgált társadalomtudományok a problémák felvetésében, továbbá azok eredményeként milyen terminológiai köntösben jelenik az az egy és osztatlan társadalmi valóság, melynek megismerésén — noha különböző pozíciókból közelítve — fáradoznak a társadalomtudományok képviselői. Wł. Bieńkowski tanulmánya is szolgáltat hasonló tanulságokkal

A szociológia szerint is a társadalomtudományoknak ok-okozati összefüggéseket kell feltárnia rideg következtetések útján, mint ahogy azt az empirikus tudományok is teszik. Sajnos, az ilyen jellegű kérdésfeltevés és megközelítési mód a társadalomtudományok területén még mindig a meg nem valósított vágyak közé tartozik, melyet talán Wł. Bieńkowski következő szavai bizonyítanak a legjobban. „Hogyha a társadalomtudományokban léteznek nagyon fontos és sürgős szükségletek, akkor jelen pillanatban nem kimondottan az anyaggyűjtés és az empirikus anyag elemzése volna a fő feladat, hanem az eddigieknek valamilyen rendszerbe való foglalása és munkahipotézisek felállítása a megfigyelt tények közötti ok-okozati kapcsolatok feltárása céljából. Csak ilyen munkahipotézisek képesek a továbbiakban jelezni az empirikus anyagban mutatkozó hiányokat, utalni az eddig egyáltalában nem kutatott jelenségekre és területekre, amely további anyaggyűjtés egyben a kiindulási munkahipotézis verifikációjaként is szolgálhatna. Csak ilyen munkahipotézisek segítségével teremthetünk rendet a társadalomtudományok által rendszertelenül összehordott anyagban."

A munka bevezetésében kifejtett gondolatok előadása után a következőkben foglalhatjuk össze a szerző mondanivalóját, melynek alapelgondolásait a XVIII. és XIX. sz.-i szociológia alapvető kérdései — a társadalmi dinamika és statika problémái között is fellelhetjük. A munka lényeges eredménye a társadalom szerkezetét kialakító petrifikáció folyamatának feltárása, ill. e terminus bevezetése a társadalmi statika fogalma helyébe. Így elgondolása szerint a társadalom és kultúra fejlődése, ill. változása következtében beálló egyensúly-felbomlás után a stabilizáció — a társadalmi intézmények és társadalmi szerkezet új formáinak kialakítása — petrifikáció következik be. Bieńkowski elgondolásainak további eleme, hogy határozott választóvonalat húz a társadalmi evolúció és változás fogalmai között. E felfogás értelmében az egész emberiség történelmében csak két olyan mozzanatot jelölhetünk meg, amikor valódi értelemben vett evolúcióról beszélhetünk; az egyik ilyen mozzanat a neolitikus agrárforradalom, a másik a XIX. sz.-i ipari forradalom tényében kereshető. A jelzett időpontok között a társadalomban, ill. a kultúrában megfigyelhető eseménysor csak a változások sorozataként, a petrifikáció által szentesített változási folyamatokként volnának értelmezhetők. Véleménye szerint a társadalom és kultúra alapvető elemeiben lényegbevágó átalakulások nemigen volnának megfigyelhetők, és a megjelenő új találmányok a már meglevő szerkezeti és szervezeti formákhoz teljes mértékben alkalmazkodnának. Bieńkowski elgondolásainak lényege, hogy minden új találmány bizonyos mértékben a már meglévő társadalmi és kulturális szerkezethez igazodva — hagyományos, ill. a szerző szavával petrifikált formában kell hogy megjelenjék. Gondolatainak menetében egészen odáig megy el, hogy a konzervatív petrifikáció törvénye a társadalom belső dinamikáját olyan mértékben lefékezné, melynek következtében a benne bekövetkező mindennemű változás csak külső tényezők hatásaként következhet be. Így erre vonatkozóan, mint a legjobb példát, az európai

feudalizmus keletkezését jelöli meg, ahol a népvándorláskor eseményforgataga semmisítette meg azokat a petrifikációs akadályokat, melyeknek romjain az európai feudalizmus megszületett. Felfogása szerint így a feudalizmus csak külső impulzusok hatásaként alakulhatott ki. A szerző ebben a munkájában meglehetősen pesszimisztikus álláspontot foglal el az emberi kultúra és társadalom belső fejlődési lehetőségeit illetően, melynek közelebbi okait itt most nem kívánjuk keresgélni.

Bieńkowski könyvével kapcsolatban éppen arra szeretnénk a figyelmet felhívni, hogy eredményei segítségével a néprajz eddigi hagyomány fogalma másként is értelmezhető. A hagyományos paraszti kultúrát kutató néprajzos számára a népi kultúra változásának, vagy mi több, a kulturális vívmányok és találmányok egymásra való halmozódásának ténye nagyon nehezen ismerhető fel, mivel a vizsgált jelenség az adatközlő szerint is állandóan létezett és a változhatatlan hagyomány egyik alapelemét képezné. Szeretnénk arra utalni, hogy pl. a Bieńkowski-féle petrifikációs törvény segítségével a paraszti kultúra dinamikus, változásokkal és eseményekkel teli felfogása, valamint annak a hagyományos kifejezéssel szentesített statikus felfogása közötti ellentét felbontható. Abban az esetben, ha a hagyományt petrifikációs eszköznek fogjuk fel, akkor azt a tényt sem tagadhatjuk, hogy a népi kultúra állandóan kulturális elemeket és találmányokat szív fel magába a történeti események sorozatában, azonban ezek az új találmányok mindig a már meglevő kulturális háttérhez igazodnak és kell igazodniuk, mivel ellenkező esetben megbontanák a társadalom egyensúlyát, a kultúra belső harmóniáját. Az ilyen stabilitás állapotában lévő paraszti társadalmakban a hagyomány jelenti azt a normatív, esetenként csak szubjektív ítéletekben megjelenő erőt, mely a közösség biztonságát és belső egyensúlyát biztosítja. A kultúrának ilyenformán az emberi öntudatban megjelenő változatlan, hagyományos volta egyáltalában nem jelenti azt, hogy konkrét történelmi események nem gazdagították volna összetételét.

Moliński, Bogdan: Historia, osobowość, sztuka (refleksje nad antropologią kultury)

Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1966. [Történelem, személyiség, művészet — reflexiók a kulturális antropológiáról.]

Tagányi Zoltán

A lengyel néprajztudomány a szociológiai módszerek révén megújhodni látszik, azonban ennek a megújhodási folyamatnak a beindítói nem minden esetben tudományunk művelői köréből kerülnek ki. Különösen a néprajztudomány távlati perspektíváit vagy a kultúra általános elméletét illető kérdésekben a hagyományos módszerektől és fogalmi rendszertől megkötött néprajzos nehezen tájékozódhat. Ilyenformán nagyon természetes, hogy a rokon tudományok képviselői hatolnak be olyan szakterületekre, melyek lényegében az ethnográfia tulajdonát képezik. Erre szolgáltat példát Bogdan Moliński itt ismertetett munkája is, melyben szociológus kísérelte meg a következő kérdések tisztázását: miként történhetett, hogy amíg az „európai" antropológia és etnográfia megmaradt aránylag szűk (lényegében csak az antropometria, ill. a leíró néprajz) keretei között, addig viszont az ember és kultúrája iránti érdeklődés az angolszász országokban a társadalmi, ill. kulturális antropológiákká nőtte ki magát.

A munka indító gondolatait röviden így foglalhatjuk össze. Az ember és kultúráját tárgyaló tudományok közé sorolt etnográfia, etnológia és antropológia sajátos fejlődésen mentek keresztül. A kultúra csak egyes jelenségeit szelektív módon leírni igyekvő ethnográfia is az utóbbi időkben az etnológiára vagy az antropológiára jellemző általános törvényszerűségek levonása felé tendál. Azonban csak bizonyos tendenciákról beszélhetünk, mivel a lényegbevágó módszertani és terminológiai váltás nem következett be. Az etnológia eljutott ugyan bizonyos általános törvényszerűségek feltárásához, de csak közepes hatósugarú körben. Az emberi kultúrát érintő legáltalánosabb törvényszerűségek feltárásához a kulturális, ill. a társadalmi antropológia jutott el, mely tudományok több diszciplína aspektusai tudatos alkalmazásának köszönhetik eredményeiket. Az ezzel kapcsolatos legfontosabb problémákat az alábbiakban foglalhatjuk össze, olvasmányunk egyes fejezeteinek értelmezése alapján.

A szerző külön fejezetet szentel a tudományok integrációja kérdésének. Az antropológiai tudományokat az etnográfia szeparatív viselkedési módjával

szemben más tudományokkal való tudatos együttműködés, integráció jellemzi. Vizsgálódásaik tárgyát az ún. „primitív" vagy „törzsi" társadalmak képezik, de vizsgálati anyagukat más tudományok (pl. szociológia) szemszögéből is megközelítve a primitív társadalmaknak és magának a primitív kifejezésnek egy olyan szubjektív értékítéletektől mentes tartalmát alakították ki, mely jelzi egyben ennek kulturális és társadalmi fejlettségi fokát a fejlett ipari társadalmakkal való összehasonlításukban. Ezen integrált megközelítési mód eredményeként az emberi kultúra egy és ugyanazon osztalan valóságként jelentkezik, vagyis a törzsi és az iparosodott társadalmakban fellépő jelenségek csak ugyanazon emberi kultúrának különböző pólusokon fellépő jelenségei. Ilyenformán a törzsi és az iparosodott társadalmak és azok kultúrája között állandóan megfigyelhetők evolúciós átmeneti fokozatok. E szemléleti mód eredményeként a kultúrális és társadalmi antropológia éppúgy foglalkozik a közvetlen társadalmi kötelékeken alapuló társadalmi szervezetekkel, tehát a törzsi szervezetű társadalmakkal, nagycsaláddal és lokális faluközösségekkel, mint az intézményesített, közvetett kapcsokon alapuló, formális csoportokkal vagy városi típusú közösségekkel.

A szerző különböző konkrét példákon a faj, történetiség, az egyén és a kultúra viszonya, művészet, mítosz és rítus kérdésein keresztül mutatja be azokat a legjellegzetesebb gondolatokat, melyek a társadalmi és kulturális antropológiát jellemzik.

Az antropológia egészen más eredményekre jutott a rassz kérdésében mint ahogy ezt tőle elvárták, mivel Boas kutatásai alapján bebizonyosodott, hogy a faji képlet nem állandó és bizonyos kulturális és földrajzi tényezők alakítják, sőt még meg is változtathatják. Herskovits is kutatásaiban a kultúrát veszi kiindulási pontként, a fajt a kultúrának csak egyik aspektusaként kezeli. Kutatásai azt bizonyítják, hogy a kultúra egységes egészként fogható fel, és a faji különbségek nem idéznek elő lényegükben eltérő kulturális képleteket.

A történetiség lényege többféle módon megfogalmazódott a kulturális és társadalmi antropológiában. A nézetek ellentéte ellenére azonban mindenütt fellép az a gondolat, hogy a kultúra története egységes, szakadatlan folyamat, és interdiszciplináris módon kutatható. Ugyan a kezdeti kulturális antropológiát többször érte az ahisztorizmus vádja, mivel Boas és követői, elfordulva a klasszikus evolucionizmus tanaitól, a konkrét kultúrák vizsgálatára összpontosították figyelmüket. Mindezek ellenére a történiség problémájának meglétét még a későbbi funkcionalizmus sem tagadta, sőt a funkció változásának hangoztatásával gondolati alapot teremtett a történeti szemléleti mód további gazdagításához. A tengerentúli antropológia azért is juthatott el a történeti kérdések érzékeléséhez, mivel a szociológia fegyvertárából átvett társadalmi dinamika elve szintén elvezethet a történeti változások szemlélésének igényéhez.

A személyiségről írott részben a kultúra aspektusa kerül előtérbe. A személyiség vizsgálata elsősorban az autobiográfiai módszer segítségével arról adott tanúbizonyságot, hogy az egyén a kultúra jegyeit veszi fel a társadalom tagjává való válás folyamatában, és ilyenformán az egyénen keresztül is megközelíthető az. A pszichoanalízis a kultúrális antropológiára is hatott, de kevés kivételtől eltekintve nem vált általános módszerévé, mivel annak kiindulási pontját nem a kultúra, hanem az egyén és különösen annak a kultúrával szembeni konfliktusa képezi. Az amerikai kulturális antropológia a személyiséget nem csak a törzsi társadalom keretein belül vizsgálja, figyelembe vesz összehasonlítási példákat az iparosodott társadalmak köréből is.

A művészetről írott fejezetben szintén a kultúra általános kategóriájának megközelítési igénye jelentkezik. Az antropológia tudománya ezen a szakterületen is túljutott a formai analízisen, és megtalálta a művészetnek a kultúra részeként való felfogásához vezető utat. A művészeteket eddig meghatározó primitív jelzőt elveti, mivel ez formai analízis eredménye, valamint nem feltétlenül helytálló időbeliséget fejez ki. A primitív helyett a törzsi jelzőt javasolván arra az eredményre jut, hogy a művészetet mint társadalmi és kulturális konfigurációktól függő jelenséget kell kezelnünk.

A munka a lengyel tudomány egyik nagyon érdekes kísérleti stádiumának korszakában íródott, és így teljes egészében magán viseli e körülmények jegyeit. A szerző nagyon hevesen támadja a leíró néprajzot és annak megfelelőjét, a fizikai antropológiát, elsősorban a kulturális, ill. társadalmi antropológia pozícióiból, teljesen megfeledkezve időközben arról, hogy az általa a lengyel tudományban nagyon hiányolt szemléletnek megvannak az igen régre visszanyúló hagyományai, amelyek nagyon sokat merítettek éppen a kultúra és társadalom fejlődésének tanaiból. Mindezek ellenére a munka nagyon hasznos szolgálatot tehet a kulturális és társadalmi antropológia kérdéseiben tájékozódni kívánó olvasónak.

Kay, Paul (ed.): Explorations in Mathematical Anthropology

Cambridge, Mass.—London, 1971. 286 p.

Hoppál Mihály

A kötet egy 1966 végén tartott szimpozium eredménye, melyet az AAAS (American Association for the Advancement of Science) a „matematikai antropológia" kérdéskörének szentelt. Maga az elnevezés valószínűleg a nyelvészetben használatos „*mathematical linguistics*" mintájára született (vö. Papp Ferenc Nyr. 1965; — Herdan, G. *Type-Token Mathematics — A Textbook of Mathematical Linguistics*. S'-Gravenhage, 1960.) és az az igény hívta életre, amely a mindennapi és a tudományos élet minden területén egyre nagyobb tért hódít: a matematikai pontosság igénye. A kutatások számának növekedésével az egyes tanulmányok egyre nagyobb és nagyobb adatanyagra épülnek (hiszen a korábbi eredményeket is fel kell használniuk), éppen azért, hogy statisztikailag értékelhető eredményeket nyerjenek. Az összefoglaló és a nagy összehasonlító munkák pedig egyenesen elképzelhetetlenek a korábbi adatok feldolgozása, értékelése nélkül. Ehhez a munkához szükségesek a matematikai módszerek és a számítógépek (vö. Hymes, D. H. [ed.]: *The Use of Computers in Anthropology*. London—The Hague—Paris, 1965).

Paul Kay, berkeley-i professzor, a kötet szerkesztője azzal a sokat idézett megállapítással kezdi bevezetőjét, hogy egy tudomány szellemi nagykorúságát azon szokás leméri, hogy mennyire tudja felhasználni, illetve használja fel a matematikát. De miért, mikor, ki, hol és hogyan kell és/vagy lehet a matematikát felhasználni a néprajzi kutatásban? — Ezekre a kérdésekre ad választ a szerkesztői bevezetés és a kötet tizennégy tanulmánya.

Még a bevezetőnél maradva — a m i é r t kérdésére adott válasz a következőképpen foglalható össze: azért, mert az elmúlt évtizedben az emberrel foglalkozó tudományok körében egy „technikai forradalomnak" minősíthető folyamatnak lehettünk tanúi, amely az elméletet és a módszereket egyaránt érintette. Ma már nem kétséges, hogy a nyelvészetben a Noam Chomsky nevéhez fűződő fordulatot, nevezetesen a transzformációs-generatív grammatika példáját, az antropológiai (etnológiai-etnográfiai) tudományok sem hagyhatják figyelmen kívül. (Az köztudott, hogy Chomsky elmélete par excellence matematikai alapozású.)

„M i k o r? — Most és a jövőben még inkább!" — Ez a következő kérdés és rá a felelet. Elkészült ugyanis egy bibliográfia (Roberts, J. M.: *Mathematical and Statistical Anthropology Bibliography* [1966] — csak sokszorosított formában jelent meg), amely az 1945—1965 közötti tanulmányokat veszi sorra. S jóllehet általában nagyot nőtt a szakirodalom, de a matematikai-statisztikai alapozású cikkek száma az exponenciális görbéhez hasonlóan növekedett.

K i k vegyenek részt a munkában? — Erre a kérdésre azt a választ adja, hogy rövid időn belül túl kell jutni azon a kezdeti fokon, hogy a néprajzos egy matematikussal konzultál, arra kell törekedni, hogy a fiatal néprajzosok alapos matematikai-statisztika képzést nyerjenek.

H o l, az ember-tudományok milyen területein lehet felhasználni a matematikát? — Már az eddigi kutatások is mutatják, hogy szinte minden területen. Az archeológiát és a fizikai antropológiát nem említve, eredmények születtek elsősorban a rokonsági terminológiák és a társadalmi kapcsolatok vizsgálatában, a népmesék elemzésében, az endo- és exogámia vizsgálatában, az ún. „cross-cultural" elemzésekben, valamint azokban a tanulmányokban, amelyek a kultúrát mint rendszert (akciók, osztályozások vagy hiedelmek rendszerét) tételezik.

A m i t és h o g y a n kérdése összefügg egymással; ugyanis többféle matematikai módszer áll a humán kutatók, köztük az etnológusok és etnográfusok, meg a folkloristák rendelkezésére: *1.* a széles értelemben vett absztrakt algebra, amely magába foglalja a háló elméletet, a matematikai logikát is; *2.* a számítógép-technika; *3.* a valószínűségszámítás és a statisztika. E három csoportba sorolja a szerkesztő a kötet tanulmányait, melyek közül néhány már korábban megjelent az amerikai szakfolyóiratokban. (Egy terjedelmes tanulmány, amely a meghatározás szerint a klasszikus matematikát használja, külön fejezetet alkot a könyvben, de nem kevésbé érdekes, mint a többi.) E. D. Chapple mintegy negyedszázados kutatásait foglalta össze, melynek során az emberek közötti érintkezések, az interakciók gyakoriságát és mértékét vizsgálta. Kiindulása az volt, hogy „minden egyénnek alapvető ritmusa van az aktivitásban és a pihenés váltakozásában" — a gyakoriságok dominancia variációit határozta meg először, de a kommunikációs minták kulturális meghatározottságára is felhívta a figyelmet. (A témához kapcsolódó könyve: *Culture and Biological Man*. New York, 1970)

A következőkben a tanulmányokat a szerkesztés adta sorrendben ismertetjük W. H. GEOGHEGAN dolgozatának (*Information Processing Systems in Culture*, 3—35), első változata 1965-ben készült, és eredeti szintézise az etnográfia és az ún. *kognitív pszichológia* újabb eredményeinek. A társadalmilag meghatározott aktivitások az információs folyamatok sorozatának végeredményeként jönnek létre — állapította meg az amerikai szerző —, és a kultúrát használó egyének, a bennszülöttek cselekvéseiben nyilvánulnak meg. (Ez a megállapítás összecseng az orosz kutató, J. M. LOTMAN megállapításaival, melyeket a kulturális tipológiáról írt tanulmányaiban fejtett ki. Vö. Ethn. 1971. 4. szám.) A kultúrában megnyilvánuló információs folyamatok vizsgálata azt jelenti, hogy vizsgálják a döntéshozatal folyamatát, valamint a „kulturálisan helyesnek elfogadott viselkedés" állandó szabályait.

R. M. KEESING (*Formalization and the Construction of Ethnographies*, 36—49) csatlakozik az előző szerzőhöz, GEOGHEGAN nézetéhez, mely szerint az etnográfia felfogható, mint egy „kulturális nyelvtan". Míg GEOGHEGAN a kategorizálás (a ténymegállapítások) formális szerkezetét írta fel, addig KEESING a *social event* kategóriájával foglalkozik. Mindketten elsődlegesen kommunikációs folyamatnak tekintik a kulturális jelenségeket. Ezután két olyan cikk következik (az 1960-as évek elején íródtak), amelyekben a rokonsági terminológiák számítógépes elemzéseit ismertetik. Az ún. *„kinship algebra"* területén használták eddig a legsikeresebben a formális módszereket.

A második rész tanulmányai a számítógépes módszerek eddigi kísérleteit mutatja be. Egy szerző-hármasnak (STEFFLRE, V.—REICH, P.—MCCLARAN-STEFFLRE, M.: *Some Eliciting and Computational Procedures from Descriptive Semantics*, 76—116) az a célja, hogy a nyelvi, grammatikai formákból összeállítson egy ún. *viselkedési szótárt*, vagyis az alapegységek listáját. A gondolat nem lenne rossz, de érvelésük nem elég meggyőző, tudomásunk szerint a leíró szemantika már több lépéssel előbbre van. Érdekesebb, különösen egy folklorista számára B. N. COLBY írása (*The Shape of Narrative Concern in Japanese Folktales*. 117—126), amelyben a General Inquirer System-et használja fel a japán népmesék tematikai elemzésére. A GIS egy arra szolgáló program, hogy az előzetesen meghatározott szóosztályok, vagy szegmentumok előfordulási gyakoriságát meghatározza az adott szövegekben. A szerző szótárszerűen előre összeállította a keresendő fogalmak listáját és hatvanhárom mesében keresi ezeket. A kutatás első lépcsőjének tartja eddigi munkáját, amelytől a kultúrális minták jobb meghatározását reméli. A népmesemondást, mint folyamatot *cognitive process*-nek tartja, amely mentális sémákat és mintakészleteket foglal magába. (A GIS-nek és a hozzá hasonló tartalomelemzési módszereknek igen jó összefoglalása található meg MANCHIN Győző: *Tartalomelemzés a szociológiában* [Bp. 1970. MRT Tanulmányok. II. évf. 2. sz.] c. módszertani tanulmányában.)

A negyedik rész a valószínűségszámítási módszerek alkalmazásáról szól. H. HOFFMAN cikke *(Markov Chains in Ethiopia.* 181—190) az orosz matematikusról, MARKOVról elnevezett elmélet első néprajzi felhasználása. Az etiópiai gallák között végzett kutatásainak eredményeként született az a megállapítás, hogy a közösség egy-egy tagja mindig valamilyen csoporthoz tartozik (ezek szigorúan rangsorolva vannak), és csak bizonyos idő letöltése után lép egy másik fokozatra. A változások mátrixa állandó a galla kultúrában, függetlenül az egyének számától, és ez biztosítja a rendszer stabilitását.

K. A. ROMNEY (*Measuring Endogamy*. 191—213) az egymással házassági viszonyt fenntartó csoportok összeházasodási szokásait elemzi szigorúan leíró alapon, azzal a céllal, hogy meghatározza és felmérje az endo- és exogámia mértékét ezekben a csoportokban.

A kötet két utolsó tanulmánya az ún. *faktor analízist* használja fel etnográfiai adatok elemzésére. Érdemes megemlíteni befejezésül, hogy a kötet szerzői majdnem megegyeznek azokkal, akik az ún. *„cognitive anthropology"* elindítói voltak az USA-ban (vö. TYLER, S. A. ed.: *Cognitive Anthropology*. New York, 1969). És végül még egy megjegyzés: ez a tanulmánygyűjtemény megjelenésének tényével arra inti minden olvasóját, hogy a matematikától mégoly távol eső tudomány is, mint a néprajz, lépést kell tartson a fejlődéssel és ki kell használja a modern gépi technika adta lehetőségeket, anyagának jobb megismerése érdekében. Az elmélet és gyakorlat „szekere" szüntelenül halad előre, s „ha felülünk felvesz, ha maradunk, nem vár" (ARANY).

Гумилев, Л. Н.: Древние тюрки

Izdat. „Nauka", Moszkva, 1967. 505 p.

Hegyi Imre

A könyv szerzője (egyéb megnyilatkozásaiból ítélve) nem kis cél elérésére összpontosítja erejét és munkásságát. Annak felismeréséből indul ki, hogy míg Európa, India, Kína gazdasági és társadalmi fejlődése etapjainak egymásutánját, váltásait szinte minden részletre kiterjedő alapossággal megírt összefoglaló munkák tárják az érdeklődő világ elé, addig Eurázia végeláthatatlan steppe-területeinek küzdelmes, sokszor sikerekben gazdag történelme ma még jórészt a rárakódott idő feledtető pora alatt várja feltárását. Különösen vonatkozik ez időszámításunk I. évezredére, amelynek részletproblémáira vonatkozóan könyvtárnyi cikk, elemzés és egy-egy téma szűkre szabott összegezése nyújt értékes felvilágosításokat. Gumil'ev (egy sor részlettanulmány után) most megkísérli összefoglalni azt az adattömeget, amelyet a jelenkori régészeti, paleográfiai, lingvisztikai, történeti-földrajzi és még számos rokon diszciplína felszínre hozott. A különféle természetű és eredetű adatoknak ez a filológiai szembesítése olyan komplex együttlátást és összefoglalást eredményez, amelyhez hasonlót az i. sz. I. évezredéből vett hasonló témák közül a szerző *Hunnu* c. munkájában (Moszkva, 1960), Artamanovnak a Kazár birodalomról szóló monográfiájában (Leningrád, 1962) ismerhettünk fel. (A korábbi szovjet munkák közül az ilyen fajta témafeldolgozás mintapéldájának kell tekintenünk Grekov és Jakubovszkij közös művét a XIII—XV. századi Aranyhordáról — Moszkva—Leningrád, 1948, amely a steppei nomád birodalmak láncolatának utolsó szeme volt.)

A szerző Gumil'ev óva inti olvasóit attól, hogy ezeket a steppei birodalmakat és népeket csupán egymás megismétlődésének tekintsék, noha termelési módjuk, a helyváltoztató állattenyésztés mindegyiküknél olyan megöröködött gazdálkodási forma, amely alig enged bármilyen csekély mértékű tökéletesítési törekvésnek. Emellett azonban a hunoknak és türköknek mind életformájuk, intézményeik és politikájuk, mind pedig a világtörténelemben játszott szerepük éppúgy különbözött egymásétól, mint amennyire sorsuk is eltérő volt.

Világtörténeti háttérrel vizsgálva a két nép pályafutását, indokoltan vetődik fel a kérdés: mi az oka, mi lehet a magyarázata annak, hogy míg a hunok, akik a pontusi és európai térségeken is főszerepet játszottak, birodalmuk felbomlása után nyom nélkül tűntek el az utókor szeme elől, addig a türkök, bár Eurázia steppei területein Kelet és Nyugat között szintén diagonális méretű birodalmat hoztak létre, ez szétesvén, nevüket egy sor olyan nép is szívesen magára vette, amelyek etnikailag egyáltalán nem tekinthetők az ő leszármazottaiknak. Talán megkockáztatható az a feltevés, hogy a viszonylag rövid életű hun birodalom felbomlása után az addig alávetett népekben fellángolt eredeti etnikai és nyelvi különbözőségük tudata, de meg az ismert körülmények között talaját vesztett hun réteghez való tartozást senki sem vállalta. Ezzel szemben a többszöri katasztrófát kiállt és az államiság kritériumaival bíró Türkország hosszasabban bevéshette létének tényét a nemzedékek emlékezetébe: sorozatos vereségeik után is a hősiesség és vitézség példaképei maradtak a steppei népek szemében.

A türk állam megalakulása, ma már tudjuk, fordulópontot jelentett az emberiség történetében, hiszen nyugati és keleti határaival két régi, addig egymásról vajmi keveset tudó birodalmat és kultúrát szervezetten kötött össze: a bizáncit és a kínait.

Ebben a történelmi helyzetben a türkök szerepe nem maradt meg a közvetítőközeg szintjén: maguk is fejlesztettek ki saját és sajátos steppei műveltséget, amelynek ugyancsak megvoltak a mélyreható hagyományai és mélyrenyúló gyökerei. De mivel anyagi műveltségük tárgyi elemei anyaguknál fogva (nemez, bőr, fa, prém stb.) sokkal inkább ki vannak téve az enyészetnek, mint a letelepült népekéi (fém, cserép, kő stb.), nyugateurópai tudósok körében — ma már valóban tájékozatlanságról tanúskodó, de mindenképpen anakronizmusnak számító — az a vélemény kapott lábra, hogy a nomád népek „az emberiség élősdijei". Az újabb kutatások, többek között Gumil'ev jelen munkája is, egyre-másra objektív cáfolatait adják ennek a reánk maradt történettudományi „örökségnek".

Az anyagi műveltségnél még sokkal inkább ámulatba ejtik a kutatót a türkök közösségi életének és társadalmi intézményeinek bonyolult formái: az *el' (il')*, a hűbéri elágazás aprólékos fokozati rendszere, a hivatalok és méltóságok pontos hierarchiája, a katonai fegyelem, a diplomáciájuk, végül pedig az a gondosan kidolgozott világnézet, amely élesen elkülönítette, sőt szembeállította őket az ettől eltérő ideológiai rendszerű környező népektől.

Mindezek ellenére végzetes volt az az út, amelyen a türk társadalom megindult, mivel a steppén belül és határain olyan feszültségek támadtak, amelyek nem tudtak nyugvópontra jutni. A steppei népesség túlnyomó többsége épp a legválságosabb pillanatokban fordított hátat kánjainak, s ez 604-ben a kagánság kettészakadására vezetett: Nyugatira és Keletire, majd 630-ban, ill. 659-ben önállósága elvesztését (igaz, 679-ben ennek visszaszerzését) vonta maga után, végül 745-ben a nép teljes pusztulását eredményezte. Ez a pusztulás azonban nem jelentette a lakosság személyenkénti megsemmisülését. Egy részük behódolt a steppe új urainak, az újgúroknak, túlnyomó részük azonban a határ menti kínai katonaság védelme alá menekült, akik 756-ban felkeltek Tandinasztiabeli császáruk ellen. Ebben a közöttük élő türk töredékek is részt vettek, ami miatt az egyéb lázadókkal egyetemben felkoncoltattak. Ez már valóságosan a végét jelentette mind a türk népnek, mind a türk érának.

Nevük mégsem tűnt el, sőt a fél Ázsiában elterjedt; majd Szogdiánától északra az összes harcias nomád népet a türkök neve alatt kezdték emlegetni az arab geográfusok. A nép később transzponálódása már egy nyelvcsalád jelölésére szolgált.

*

Az elmondottak után a néprajztudomány számára oly lényeges történeti-néprajzi adatok és összefüggések kiemelésére törekedve, a mű tartalmi ismertetését a következőkbe kívánjuk sűríteni.

Az V. század végén Kína, az északi határain állandóan egymással és Kínával viaskodó hun, zsuan-zsuan, jüecsi, toba, tele stb. népekkel leszámolandó, 492-ben legnagyobb ellenfelét, a Zsuan államot felszámolta. Kelet-Ázsia antik korszaka ezzel lezárult. Kínában a Szui és Tan dinasztiák uralkodása meghozta a remek kínai középkori kultúrát, Ázsia más részein pedig új etnogenezis folyamata indult meg. Nyugaton közös önálló birodalmat kezdenek kialakítani a különböző nomadizáló pusztai népek, az Altájhegység területén megszületik a türk nép, a Brahmaputra medencéjében a tibetiek jelennek meg önálló népként.

A türkök, saját eredetmondájuk szerint egy hun hercegtől és egy nőstényfarkastól származtak. Nevük eredetileg gyűjtőnév: „erős, kemény" jelentéssel, később egy törzsi együttes megjelölésére ment át. Bármilyen volt is ennek az egyesülésnek eredetileg a nyelve, annyi bizonyos, hogy amikor az V. század végére megjelenik a történelem színpadán, valamennyi tagja számára érthető volt a szien-pi — tehát az ómongol nyelv. Ez volt a katonai vezénylés, a diplomácia, a kereskedelem nyelve, s amikor a Góbi északi peremterületeire átköltöznek, már ez volt a kialakult nyelvük. Ekkor már a „farkas, farkasok, farkas népe, farkas fiai" nevet viselték, zászlóikat arany farkasfej díszítette.

A türköknek a legrövidebb idő alatt sikerült szétterülniük az Altájtól nyugatra eső területekre, ahol már a gúzok, kanglük vagy besenyők, az óbolgárok és hunok tanyáztak.

545-öt már az államalapítás fiktív esztendejeként tartja számon a történetírás, mivel ebben az évben fordult hozzájuk segítségért a kínai Nyugati Birodalom császára. Ez volt a türkök számára az az ugródeszka, amelyről áradatként özönlötték el és hódították meg 555-ben Kínától az Amu-Darjáig és Szir-Darjáig, birtokba véve ezzel az egész Kazahsztán középső területeit, Szemirecsje és Khorezm térségeit. Szogdiána és Buchara ekkor még a heftaliták birtokában volt.

Amilyen tüneményes gyorsasággal tudták végrehajtani eddigi hódításaikat, olyan kemény falba ütköztek az Aral-tó északi partvidékén lakó hunok, varok és ogurok törzseiben. Három év múlva azonban így is eljutottak a Volga keleti partjára, leigázva vagy elsöpörve minden útjukba eső steppei törzset. Csak a meghódolni nem akaró var és hun töredékek — mintegy húszezer fős, később avar néven együvé olvadt nép, menekült előttük, s jelezte érkezésüket. A türkök azonban a Volgát nem lépték át, kánjuk, Isztemi beérte az Urál-vidéki steppék annektálásával. Az elért gyors eredmények amúgyis egy sor új politikai feladat megoldásának szükségessége elé állította a fiatal birodalmat. Ugyancsak óriási jelentőségű tényező lett most Kína, Bizánc és Irán diplomáciája számára ez a Volgától a Sárga-tengerig terjedő, új államalakulat.

Ebben a történelmi helyzetben, törvényszerűen, a heftaliták további fennmaradása is illuzórikussá vált. A nagy átvágyú és erejét érző fiatal türk kagánság hamarosan szétvágta ezt a megoldatlan csomót: 565-ben Neszef (a mai Karsi) város mellett nyolc napig tartó csatában szinte teljesen kiirtották az élethalál harcot vívó heftalitákat, akik középázsiai hegemóniájukat egykor szintén fegyverrel és erőszakkal teremtették meg. Ez most megbosszulta magát s a mészárlást túlélő maradékaik, hegyeik közé menekülve, örökre megfosztattak mindenféle hatalomtól.

A VI. század Közép-Ázsia számára a gazdasági és kulturális felemelkedés időszakát jelentette. A városok növekedtek és gazdagodtak, a földművelés felvirágzott, fejlődött az ipar és kereskedelem. A szogdok ebben az időben igen tehetséges és tapasztalt közvetítő kereskedőknek bizonyultak. Rendszeres kapcsolatot teremtettek Kína és a Földközi-tenger melléki országok között, felhasználva e célra az ősi karavánutakat. Csakhogy ennek a kereskedelemnek eddig bénító akadálya volt a zsuan-zsuanok nem szűnő rablásai és a heftaliták örökös háborúi szomszédaikkal. Most, hogy a türkök egyesítették Szogdiánát és az egész steppét, bőven buzgó források fakadtak a kereskedelem számára, és a szogd kereskedők is hűséges alattvalói lettek a türk kánoknak. De a türköknek is jól jött ez a megbízható hódolt népség, így aztán Közép-Ázsia elidegeníthetetlen része lett a hatalmas kagánátusnak.

A türk kagánátuson belül népeknek, termelési módoknak és eszközöknek, életformáknak, kultúráknak olyan szimbiózisa alakult ki, amilyenhez addig nem voltak meg az objektív politikai feltételek. A türk és hozzá hasonló katonaelem igen ütőképes hadseregbe rendezve félelmetes eszköze volt a kagánátus diplomáciájának, amellyel a kínai birodalomból időről időre tetemes értékeket sajtoltak ki hadisarc vagy adó fejében. Ezeknek a nyersanyagoknak és készáruknak belsőpiaci és külkereskedelmi értékesítését saját iparos és kereskedőrétegük látta el. Ebben a kereskedelmi árufogalomban egyként megtaláljuk az arannyal egyenértékűnek számító selymet, de a szíriai és egyiptomi szöveteket, a babilóni szemöldökfestéket, a kisázsiai narkotikumokat, a vörös-tengeri gyöngyöt és korallt, kézműipari termékeket, állatot, gabonát s rabokat. A türk kagánátus szogd kereskedőinek kezén mindez átment s a haszonból valamennyi mindig hozzátapadt.

Igen fontos kérdés számunkra, milyen volt ennek a kiforrás állapotában lévő államnak a társadalmi szerkezete. Alulról véve szemügyre: a hadjáratok alkalmával alávetett vagy foglyul ejtett személyek sorsa nem az antik társadalomból ismeretes rabság volt, a türkök államában ennek a kategóriának a jelölésére talán használhatóbb kifejezés lehet a vazallus. Ezek a jövevények sokkal rugalmasabban helyezkedtek el a sokféle nyelvű, etnikumú, foglalkozású népesség még meg nem merevedett kereteiben, mint az egyéb antik, nagy múltra visszatekintő társadalmi-gazdasági struktúrákban.

A birodalom kormányzása a hatalom osztódó-elágazó birtoklásában realizálódott: 568-ban az ország még négy egységre oszlott, 576-ban pedig már nyolcra. Minden ilyen területi egységnek az élén meghatározott, a feltétlen hatalom biztosítására szolgáló hadsereggel egy-egy hadvezér állt, kán titulussal. Láthatólag ennek a rendszernek a prototípusát a II. századi déli hunoknál kell felismernünk, akiknek utódai beolvadtak az V. századi türkök Asin hercegei sorába.

A birodalmon belül legnagyobb katonai-igazgatási népi (és területi) egység volt a horda, minden hordának volt jobb- és balszárnya. A horda nem annyira „etnosz", mint inkább „demosz" lényegű.

A hordával szemben igen jelentős volt a nemek, ágak, nemzetségek szerepe a hatalom gyakorlásában és öröklésében. A kisebb nemzetségek szövetségét nevezték *oguz*-nak (nyílnak); a kagánság egész népességét *el'* ~ *il'*-nek nevezték.

Anyagi műveltségük egyik legmarkánsabb vonása volt a vas nagymértékű alkalmazása, amelynek kitermelése, megmunkálása az addig lokális jellegű Altáj-környéki vasművességre épült. Korszerű hadseregük páncélos lovassága és nehéz fegyverzete ennek az iparnak köszönhető. Ebből készítették a fegyverzeten kívül használati tárgyaik egész sorát.

Legfontosabb állatuk a ló, amely magas növésű, széles szügyű, rövid nyakú és nagy fejű volt. Egyáltalán nem a mongóliai, hanem a szamanida korszak lovaira emlékeztetnek. A lovas lószerszámához hozzátartozott a nyergen és alatta két izzasztón kívül a hosszú szárra eresztett kengyel és a *farmatring*. A vértes lovasság úgy, mint a könnyű: reflex-íjjal volt felszerelve; egyéb fegyvereik (pallos, kopja) a roham kézitusájára voltak szánva.

A zsákmányoló hadjáratokon kívül maga a türk réteg állattenyésztéssel és vadászattal foglalkozott leginkább. Egyéb munkákból is ismeretesek nagyarányú hajtóvadászataik, amelyek hadgyakorlatként is szerepeltek.

Leghasznosabb állatuk volt a juh; csontjai nagy mennyiségben kerülnek elő a sírokból. Minden családnak megvolt a saját legelője és téli szállása. Általában a közbiztonság rendezettsége vagy zilálsága diktálta: családonként vagy több család együtt vonulva használta-e a legelőterületét. Lakásuk, életmódjuknak megfelelően, a jurta volt.

A pásztorgazdaság általában feltételezi a patriarchális viszonyokat a családban. Úgy tűnik, ez alól a törvényszerűség alól a türkök sem voltak kivételek. A házasság kezdeményezésének feladata a férfit illette. Ismerték az özvegy nő átköltözésének szoká-

sát elhalt férje fitestvérének családjába; ami valószínű, nem mindig jelentett törvényesített többnejűséget. A nőnek azonban és gyermekeinek védelmet, a pásztorgazdaságnak pedig újabb munkáskezet juttatott. A nőkhöz való viszonyuk udvarias, sőt lovagias volt: ha fiú belépett a jurtába, először anyja előtt hajolt meg s csak azután apja előtt. Férjes asszony megerőszakolása az olyan főbenjáró vétekkel von egyenlő, mint lázadás, hazaárulás, gyilkosság vagy elkóborolt ló ellopása: halált vont maga után. A nők jogainak nagymérvű megnyirbálása a VIII. századi, ti. a mongol éra utáni mohamedánizmussal járt együtt.

Ami a türk kagánság vallási viszonyait illeti: a különféle etnikai eredetű, nyelvű, műveltségű népség, különféle rétegződésben elhelyezkedve az állam organizmusában, vallásilag is igen sokféle volt, s az animizmustól kezdve a monotheizmusig és a lélek halhatatlanságába vetett hitig az árnyalatnyi különbségű dogmák egész sorát megtaláljuk.

A VI—IX. századot: a türkök és utódaik államiságának időszakát — a belső- és közép-ázsiai népek kultúrájának hatalmas lépésekkel történt előrehaladása jellemzi

*

Gumil'ev nem határolja le a történeti folyamatot a türk kagánátus szereplésével, megrajzolja küzdelmes sorsát, végvonaglását, majd vitalitásban gazdag népeinek új államalapításait. A IX. század közepére azonban alapvetően megváltozott erőviszonyok alakulnak ki Nyugaton és Keleten egyaránt. A Pontus térségében a fiatal kazár kagánátus éli virágkorát, amelyben már alakul, formálódik a belőle kiválni készülő törzsszövetség, a magyar. A Kazár birodalom történetének ismeretében részleteiről azóta már egy újabb könyvében számolt be Gumil'ev, számunkra is igen hasznosan.

Erdei Ferenc: Város és vidéke

Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 445 p. [Magyarország felfedezése]

Péter László

A hazai néprajzi érdeklődés a kezdetektől kétféle indítékú: részint a paraszti kultúrát és életet eszményítő, ezeket a nemzeti hagyománnyal azonosító, *völkisch* szemlélet, részint meg a parasztélet és műveltség elmaradottságát látó és ostorozó, megváltoztatásáért küzdő, *populaire* indulat ölt benne testet. Ez utóbbinak legjellegzetesebb képviselője volt Erdei Ferenc, a sokoldalú tudós, a paraszttársadalom kitűnő kutatója; író, szociológus, közgazdász és államférfi egy személyben.

Minden műve valamiképpen a néprajztudományba tartozik, még akkor is, ha látszatra tárgya messze esik őle. Egyik első dolgozatában, *A makói parasztság társadalomrajzá*ban (1934) a rá már akkor jellemző tömör, szabatos fogalmazásban néhány pontos szóval alapvető megállapításokat tesz pl. a parasztbútoroknak az életformából következő funkcionális szerepéről, az új bútordarabok megjelenésének társadalomtörténeti tanulságairól (54—54. p.). Ilyen világos, tüzetes értelmezése a népélet jelenségeinek későbbi műveiben is megvilágosító értékű és jellegzetes.

A *Város és vidéke* sem szűkölködik hasonló megállapításokban. Ez sem néprajzi szakmunka, mégis egészében véve elengedhetetlen forrásmű a táj néprajzi nézőpontú vizsgálója számára, néhány részletében pedig a legszorosabban néprajzi mondanivalót tartalmaz.

Így elsősorban településtörténeti eredményei tarthatnak számot a néprajzkutatók érdeklődésére. Már maga az alapelve, mely több mint három évtizede kikristályosodott benne, a városok és vidékük csillagrendszerre emlékeztető kölcsönös összefüggése, figyelemre méltó vizsgálati nézőpont. Minket nem elsősorban e tétel közigazgatási következménye érint, bár ez sem hanyagolható el, hanem a gazdasági, társadalmi és kulturális közlekedés város és vidéke között: ennek éppúgy szerep jut a táj életében mint kiegyenlítő, egy-egy utóbb táji sajátságként ható mozzanat szétsugárzásában, mint új vonások létrehozásában, a *gesunkenes Kulturgut* közvetítésében.

Erdei a tanyakérdés egyik legkitűnőbb szakértője volt, s bár másutt, tanulmányaiban is kifejtette a tanyarendszer napjainkban végbemenő változásaira vonatkozó — sokban önkritikus — nézeteit, könyvében a szegedi, vásárhelyi, makói tanyák

sorsán be is mutatja a mai helyzetet, a változás spontán és irányított tendenciáit. 1950-ben a Tanyai Tanács a tanyák gyors megszüntetését vette tervbe, s nekilátott a tanyaközpontok, önálló tanyai községek kialakításának. Két elképzelés közül is a rosszabb mellett döntöttek: a több kisebb központ helyett a kevesebb, nagyobbra tervezett községeket vették tervbe — az érdekelt tanyaiak kívánságával és a szakemberek véleményével nem törődve. A kijelölt központok egy része valóban életképesnek is bizonyult. Jelentős részük azonban nem: nem költöztek oda a tanyaiak, nem lett belőlük új község. „De a legtanulságosabb, hogy egészében véve korántsem szűnnek meg olyan gyorsan a tanyák, mint ahogy akkor azt reméltük és akartuk — mondja ERDEI (193). — 1950 óta két évtized telt el, s még az akkori tanyák fele sem tűnt el. El kell tehát fogadnunk azt a makacs valóságot, hogy a tanyák megszűnése egy egész történeti korszak ügye." Másutt is azt mondja: „Történelmi távlatban a szegedi tanyák is meg fognak szűnni, de az még hosszú idő, egy egész történeti korszak. S még azután is marad belőlük: kisebb-nagyobb külterületi települések, nagyüzemi termelőtelephez kapcsolódó vagy különálló lakótelepek, ‚tanyaközpontok' vagy olyan ‚tanyai-kertvárosi' telepek, mint a szatymazi. És mindvégig, amíg ez a kifejlés halad előre, addig eltérők és ellentmondók lesznek a vélemények is a tanyákról" (92). Nagyon tanulságosak Erdeinek az ásotthalmiakkal (93—94) és a vásárhelyiekkel (196—198) folytatott vitákban leszűrt megállapításai a várható fejlődésről a tanyai lakosság valóságos igényei és szándékai tükrében.

Többször hangoztatja, hogy a szegedi tanyarendszer — szembeállítva elsősorban a maga gyermekkori élményeiből legjobban megismert makói tanyavilággal — eltér a magyar, közelebbről az alföldi tanyák általános típusától. „Én makói tanyán nőttem fel, s először gimnazista koromban jártam a szegedi tanyák között. Nagy volt a meglepetésem. Nemcsak az, hogy itt szőlős- és gyümölcsöskertek veszik körül a tanyákat, hanem az, hogy be vannak kerítve, és még inkább az, hogy a tanyáknak olyan házformájuk van, mint a szegedi parasztházak. Makón — és mindenütt a Tiszántúlon — nyílt udvar és gyepes térség övezi a tanyákat, s azok minden esetben egyszerű, fehérre meszelt épületek, nem másai a városi parasztházaknak, hanem más formájú kiegészítői. Még akkoriban rájöttem a titok nyitjára. A makói és a többi tiszántúli tanyák nem állandó lakóházak, hanem gazdasági épületek, termelőhelyek, s bennük a lakás a termelésnek alárendelt szállás, tanyázóhely. A családok nagy többségének háza volt a városban, ez volt a család igazi telephelye: itt volt a tisztaszoba, az ünneplő ruházat, innen jártak piacra, templomba, itt volt a lakodalom, ide költöztek be az öregek a tanyáról, s itt ravatalozták fel a halottakat" (88—89).

A szegedi tanyákon, úgymond, minden másként van. „A tanyaházak itt olyanok, mint a szeged-alsóvárosi vagy a kiskundorozsmai falusi házak. Nemcsak szőlős- gyümölcsöskert veszi legnagyobbrészt körül őket, hanem az egész ház, udvar és kert úgy van berendezve, hogy itt teljesen és állandóan laknak. Itt nemcsak születnek, hanem az állandóság törvénye szerint élnek és meghalnak az emberek. Ezek lakótanyák, ez valódi szórványtelepülés, és nagyon kevés szegedi tanyainak volt már régebben is háza Szegeden. Ezért voltak itt tanyai templomok és temetők is már régebb óta. Tanyai temetők!? Ez elképzelhetetlen Makón vagy Hódmezővásárhelyen, s általában a Tiszántúlon. Másféle tanyák ezek, mint a Tisza másik partján, olyanok, ahogyan azt TÖMÖRKÉNY István és MÓRA Ferenc sokszor és sokféleképpen leírták" (89). Másutt szinte műszóként használja a „szegedi típusú tanyák" kifejezést (164).

A szegedi tanyák történetéből (REIZNER János, BÁLINT Sándor munkáiból, TÖMÖRKÉNY írásaiból) világosan kitűnik, hogy a szinkronikusan tipológiai különbségnek látszó eltérés diakronikusan nézve csak a fejlődés egy későbbi szakaszának velejárója. A török kitakarodása után rögtön, már az 1720-as években elkezdődik a szegedi határ (Domaszék, Zákányszék, Mórahalom stb. — ma önálló községek) benépesedése. Eleinte ezeket is *szállás*oknak nevezik, s a szó híven tükrözi a fogalom jellegét. „A múlt század közepén — írja Szeged történetírója, REIZNER János, múlt századon még a XVIII. századot értve! — a felső- és alsórészi pusztán a ‚szállások', mint ahogy a tanyákat azidőben nevezték, meglehetősen elszaporodtak: de inkább a városhoz közelebb eső tájakon . . . A szállási gazdáknak azonban a városban is volt házuk. Télen itt laktak, s nyáron is szombatra és vasárnapra mind haza látogattak. Csak a ‚tanyások' laktak állandóan kint" *(Szeged története.* Szeged, 1900. 3. köt. 291. p.). Ez a népi emlékezetben még napjainkban is él, s TÖMÖRKÉNY följegyezte nyelvi emlékét is. Többször is megírta, hogy az *elő* (hol és hová kérdésre egyaránt felelő helyhatározó) azt jelenti: a tanyában lenni, a tanyába hazatérni. „Az *itthon* szó nem szokásos, az *otthon* meg, az a várost jelenti." *(Hajnali sötétben.* Bp. [1958] 249. p.) A várost, azaz Szegedet. „Mert ez a kintvaló nép (valami negyvenezer lélek) soha nem nevez mást hazának, csak

a szülővárost, amelyből kiszármazott. Ha azt mondja, hogy hazamegyek, akkor azt mondja, hogy: a városba megyek." *(Újbor idején.* Bp. 1958. 326. p.)

Minden különbség, melyet ERDEI szóvá tesz (a kerítés, a házforma stb.) ebből a kezdeti állapotból való viszonylag gyors fejlődés eredménye. TÖMÖRKÉNY ezeket szinte mind észrevette: „Már most kerítés csinálandó mindenféle jószágnak, csirkének, libának egyaránt, mert ha más földjébe belemegy, rettentő háborúk és bírságolások keletkeznek a törvény előtt . . . amíg kerítés nem volt a házak között, nemigen törődtek azzal, ha a jószág átjárt . . . Most azonban más világ van." *(Hajnali sötétben,* 215. p.)

A fejlődést, mely a várostól való elszakadást, a *szállások* önálló külterületi lakóházzá, *tanyává* való átalakulását hozta, néhány sajátos tényező siettette. Egyik a várostól való távolság, melynek arányában gyorsult ez a folyamat. Ásotthalom tanyai lakossága piacra inkább már Szabadkára járt, a szabadkai harangszóhoz igazította életritmusát, olyannyira messze esett Szegedtől. A másik tényező a város bérleti rendszeréből (1852 óta) adódott. A homokon, irtványokon megkapaszkodó bérlők olyan zsellérek, nincsetlenek voltak, akiknek városi házuk nem volt, így eleve állandó lakóhelyül emelték elébb szerény kunyhóikat, vermeiket, utóbb takaros, a falusi, szeged-alsóvárosi házakat utánzó tanyáikat.

E fejlődés kétségtelen következménye, hogy míg a „túlfejlődött" és önálló típussá differenciálódott szegedi tanyavilágban az elmúlt két évtizedben számos és szépen gazdagodó község született, addig pl. Hódmezővásárhelyen (az egy Székkutas kivételével) nem jöttek létre ilyen tanyaközpontból született új faluk, hanem a tanyaiak vagy tovább is szétszórtan, a helyükön maradtak, vagy beköltöztek városi házukba. „Minden valószínűség szerint — mondja ERDEI (198) — a mai vásárhelyi határból már nem jön létre önálló község."

Néprajzi szempontból is figyelemre méltó, amit ERDEI a vásárokról és piacokról könyve számos helyén mond. A kérdést előbb urbanisztikai, városképi szempontból veti föl, a főtér funkcióját vizsgálva. Az írásából kiirthatatlan szubjektivitással emlegeti gyermek- és ifjúkora piacait és sajnálkozását, hogy az ötvenes években ezek megsemmisültek. „A piacokat zugokba vagy a juhszélre telepítették, a főtereket beparkosították, a városi élet nyilvános színhelyeit művelődési házakba, közgyűlési termekbe szorították vagy sportpályákra száműzték" (66). „A piac átkos kapitalista maradvány, amit likvidálni kell. S ha mégis tűrni kell egy darabig, akkor ki kell zsuppolni a főtérről, s lehetőleg internáló táborhoz hasonló körülmények közé kell helyezni . . ." (67) Megrajzolja a vásárhelyi vásárok mai képét (a történetit KISS Lajos színpompás könyvecskéjének köszönhetjük), s a heti meg a napi piacokét (218—224), érinti a makói piac helye körül kitört, ideiglenesen megoldott, de még végleges döntésre váró küzdelmeket is (256). Elemzi a Tömörkény községben régtől híres és a mezőgazdaság szocialista átszervezése után is nagy, negyedévenkénti állatvásárt. „Egy-egy vásár alkalmával ezernyi ember gyűlik össze, és több ezer szarvasmarhát és sertést hajtanak fel, tehát tízezres méretekben jellemezhető a forgalom. De nemcsak ennyi a vásárhely forgalma, mert szerdánként hetivásár is van, szintén állatvásárral, amikor több száz sertés cserél gazdát. Csatlakozik mindehhez a baromfi-, termény- és gyümölcspiac is, továbbá a vele járó vásári kíséret: iparcikkek, kézműipari termelőeszközök és a vásári vendéglátás. Nem könnyű megérteni, hogy micsoda vásár ez, és mi tartja életben" (432—433). „Mindent összevéve: népes, gazdag, színes és mozgalmas, valódi vásár ez, amely azért maradt fenn, mert van tényleges szükséglet, amely fenntartja: a sok ezernyi környékbeli tanyai gazdaság" (43).

A termelőszövetkezeti élet néprajzából is érdeklődésünkre és további tanulmányozásunkra számot tartó megfigyeléseket tesz. Így a háztáji gazdaság kérdéseiről (96, 100, 164), a családi művelés lehetőségeiről (110, 163, 362), a részesművelés tanulságairól (98, 104) vagy éppenséggel a korábban annyira megrótt „kétlakiság" előnyeiről, etikai és társadalmi értékéről (37, 81). Nem kerüli el figyelmét a tanyakérdés egyik mellékága, „a legsötétebb árnyék, ami a szegedi tanyákra borul: a tanyai öregek elhagyatottsága". „Napirenden van, hogy szomszédok vagy hivatalos emberek napok múlva találnak rá egy-egy tanya egyedül élt és elhagyottan elhalt lakójára." (92) (Egy megdöbbentő példa ERDEI könyve után fél évvel: Balástyán két-három hónap múlva találtak egy magányos gazda holttestére. Vö. HORVÁTH Dezső: *Temetetlenül.* „*Délmagyarország*", 1971. okt. 17.)

Még egy apró megfigyelését hadd emeljem ki. Hódmezővásárhely kapcsán mondja, de azt hiszem, csekély kivétellel az egész országra általánosítható. Falukban, mezővárosokban a húsellátás zömmel a házi baromfitartásból, disznóhizlalásból, a zöldségellátás a házikertekből födözhető. „Egyedül a kenyérellátás vált eddig teljesen városiassá, és a házi kenyérsütés teljesen megszűnt, lényegében véve még a tanyákon is" (242).

Néhány elírást, apró tárgyi hibát a remélt új kiadás megjobbítására szükségesnek

tartok itt szóvá tenni. A 18. lapon „ortodox katolikusokról" beszél ERDEI Moszkva kapcsán. A pravoszláv egyház ugyan valóban ortodox, de nem katolikus; nyilvánvalóan a görögkeletiekre gondolt itt. A 20. lapon a szegedi járás községei között tévesen sorolja föl Klárafalvát; ez már Makó vonzáskörébe, a makói járásba tartozik. A 21. lapon Sándorfalvát is Szeged telepítésének említi; ezt a községet azonban nem Szeged, hanem a névadó Pallavicini Sándor telepítette, s nem szegediekből, hanem az 1879. évi árvíztől ugyancsak elsöpört Algyő lakóiból. A szegedi paprikapiac egykori színhelye nem Mária Valéria, hanem csupán Valéria, a nép nyelvén *Vanélia* tér (66—67), bár a névadó kétségkívül azonos. Ugyanitt tévesen sugallja ERDEI, mintha a szegedi piac már a „*Víz*" óta (1879) a Mars (ma Marx) téren lett volna, holott a piac mai rendje egészen új, csak 1953 óta alakult ki. Korábban, 1951-ig az *iparospiac* (iparcikkek piaca) a kiskörúton (Tisza Lajos, ma Lenin körúton) volt, s a *kocsipiac* (termelői piac) is csupán 1934 óta (!) van a Mars téren. Ezt megelőzően csak a zsibpiac, az állat- és szénapiac volt a Mars téren. Ez egyébként még ma sincs „a város közepén" (68), bár kétségtelen, hogy az újabb ipartelepítésekkel Szeged súlypontja egyre távolabb tolódik a Tiszától, az egykori városközpontot jelentő Palánktól. Nem szabatos a „görögtemplom" (71) elnevezés sem: helyesen *szerbtemplom* (a régi szegediek nyelvén *ráctemplom*). (Görögtemplomnak inkább a Lechner téri gör. kat. templom, vagy inkább kápolna volna nevezhető.) Stiláris észrevétel, de a helyben tájékozottakat zavarja, ezért teszem szóvá, hogy Szentmihálytelek (helytelen rövidítéssel Mihálytelek, vö. 79) ragozott és képzett változataiban a helyi nyelvérzék szerint nem esik ki a *telek* szó második *e*-je, tehát helyesen: *Szentmihálytelekén, szentmihálytelekiek* stb. (101—103). Ugyanilyen az is, hogy *Sárgában* helyett *Sárgán* a helyi nyelvhasználat (138). Tisza Lajos nem kormánybiztos, hanem királybiztos volt az árvíz után (152). Alsó-Pusztaszer sohasem lett Szeged birtoka, de nem is itt, hanem a korábbi Pusztateleken telepítette Szeged Kisteleket (170). Nem kisebb költővel, mint JUHÁSZ Gyula, osztozik ERDEI abban az apró tévedésben, hogy Pusztaszeren volt a vérszerződés (172; vö. JUHÁSZ Gyula: *A szeri pusztán*), holott, mint Anonymusból tudjuk, itt az első országgyűlést tartotta Árpád és a hét vezér, míg a vérrel pecsételt eskü még a honfoglalás előtt, Etelközben esett meg. Mindszent sohasem volt megyeszékhely (174, 190); itt ERDEI összetévesztette Szegvárral; másutt jól írja. Vásárhelyinek mondja, vásárhelyiek közt sorolja föl ERDEI Bagi Pált (helyesen Józsefet), holott a MIKSZÁTHtól halhatatlanná tett híres parasztnábob csongrádi volt (186). A vásárhelyi gyapotföldolgozó nem „regeneráló", hanem „egrenáló" volt (213). Nem a marosi homok, hanem az iszap gyógyhatású, radioaktív (320). Néhány bántó sajtóhiba is javításra vár egy új kiadásban.

A *Kortárs* 1971. szeptemberi számában már méltattam ERDEI munkáját mint szociográfiai és mint szépírói teljesítményt. Ott is kiemeltem, ami a néprajz művelői számára is fontos még: a szegedi paprika, a makói hagyma, a szentesi zöldség termesztésének leírását, elemzését. Ott azt mondtam: kézikönyvének kell lennie a megye állami és pártvezetőinek. Kiegészíthetem most: minden helyismereti kutatónak, így a néprajz művelőinek is.

Hoppál Mihály: Egy falu kommunikációs rendszere

MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1970. 120 p. 1 térkép, 9 ábra, orosz és angol kivonat.

Gráfik Imre

A könyvet szerzője a kiadó profiljához igazodva elsősorban a tömegkommunikációs szakembereknek szánta, de a kötet legalább annyi tanulságot ad az etnográfusoknak. A szerző megfogalmazott célkitűzése: a magyar népi kultúra kommunikációs rendszerének feltárása egy adott falu (Visonta, Heves m.) esetében, mellyel „szeretne hozzájárulni az eltűnő, hagyományos paraszti életformának mint összefüggő rendszernek jobb megértéséhez" (7. l.). Módszere: strukturális megközelítés, melynek folyamán a rendszer elemeit külön-külön vizsgálva, a fő szempont az egyes elemeknek a kommunikációs rendszer egészébe való beleilleszkedésére esik. Ilyen szempontból veszi sorra a kommunikáló csoportokat: a családot mint elsődleges, a rokonságot és szomszédságot mint másodlagos csoportokat, elemezve a személyek közötti és a csoportos kommunikációt. Külön tárgyalja az egyén lehetséges viszonyulásait (státusz, szerep, szokás-viselkedés) a szociális környezethez. Nagy hangsúlyt fektet a szerző a kódok (gesztus kommunikáció, „tárgy nyelv", proxemikus minták) és a közlemények (hiedelmek,

mesék stb.), valamint a hír és jeladás népi gyakorlatának bemutatására. Ezt követően a falusi társadalom kommunikációs alkalmaival ismerteti meg az olvasót: lakóház (mint a munka, a szórakozás és a társadalmi összejövetel helye), „public place" (kocsma, mesteremberek műhelye, templom), búcsú (ideológiai kommunikáció — prédikáció, ima és társadalmi kommunikáció — találkozás, ismerkedés), vásár (javak és hírek cseréje). A tömegkommunikáció és a falu kapcsolatát a szerző a tömegkommunikációs eszközökön keresztül vizsgálja: *1.* nyomtatott termékek: kalendárium, könyv, újság; *2.* a modern tömegközlés eszközei: mozi, rádió, televízió. Megállapítja, hogy „a kultúrák, melyek korábban többé-kevésbé népekhez kötődtek, ma a tömegközlési eszközök hatására hihetetlen mértékben egységesülnek és kezdenek egymásra hasonlítani". A paraszti társadalomban megvalósuló köznapi kommunikáció jelenségei közül egy mikrojellegű (az egyéni döntéshozatal modellje — a vetés ideje) és egy makrojellegű (a társadalmi ellenőrzés érvényesülése — névadás) szerkezetet konkrét vizsgálat tárgyává tesz, melyben a rendszert, melynek elemeit már korábban sorra vette, most működésében mutatja be.

Az összefoglalásban a szerző megállapítja, hogy a kommunikáció — mely a társadalmit evékenység szférájába tartozik — a történeti, társadalmi változásoknak megfelelően szintén változó, továbbá, hogy „a paraszti társadalomban megvalósuló köznapi kommunikációs szituációban mindennél erősebb az egyénnek a különféle csoportokba való beágyazottsága".

Néhány megjegyzésünk: *1.* A statisztikus felmérések (gyakorisági vizsgálatok) adatainak kis száma, ill. a nem értékelhető válaszok viszonylag nagy száma, valamint a nem pontosan megválaszolt adatok — mint ahogy ezekre a szerző is utal (pl. 26. l.) — csak nagyon óvatos következtetésekre adnak lehetőséget, mely következtetéseket feltétlenül követniük kell a nagyobb valószínűség, ill. bizonyosság fokára emelő nagy számosságú ellenőrző adatoknak; *2.* A szerző fejtegetéseiből (15. l.) kiderül, hogy L. A. Dexter véleményét osztva, az ún. „szemtől-szembe" viszonylatokat, a viszonylag kis csoportok domináns szerepét a tömegkommunikáció megjelenése előtti korba helyezi. Anélkül, hogy itt e kérdésben vitába bocsátkoznánk a szerzővel, csupán arra hívom fel a figyelmét — s természetesen mindazokét, akik a kultúrát mint adott térben és időben megszerezhető, tárolható, majd felhasználható, ill. továbbadható információk emberi szükségletek szerint rendezett halmazát fogják fel —, hogy ez így a kérdés túlzottan általánosított megfogalmazása. Sokkal fontosabb számunkra annak megállapítása, hogy a tömegkommunikáció megjelenése, ill. annak összes lehetőségeivel rendelkező, annak teret és időt kibővítő eszközeit birtokló ember: *1.* Tudja-e személyes emberi kapcsolatait („szemtől-szembe" viszonylatait) bővíteni? *2.* Tudja-e információelméleti szempontból maradéktalanul valós többlettel ismereteit növelni? E kérdésekre a válaszokkal, sajnos, szerzőnk adós maradt; *3.* Az adatok értékelését s az összfolyamatot tekintve e sorok írója pesszimistább, mint a szerző. Információelméleti szempontból ugyanis a tömegkommunikációs eszközöknek és módoknak éppen az a lényegük, hogy kvantitatíve és kvalitatíve több információt képesek továbbítani. De továbbítanak-e valóban? E kérdésre a hasonló szempontú és módszerű kutatásoknak kell megadni a feleletet.

Csak sajnálhatjuk, hogy a további kutatás elméleti és gyakorlati kikristályosodását elősegíteni szándékozó tudománytörténeti-kutatástörténeti előzményeket tartalmazó gazdag fejezet, valamint az ilyen irányú kutatások hazai és külföldi irodalmát tartalmazó bibliográfiai rész kéziratban maradt; szerkesztési okok miatt nem kerülhetett e kötetbe.

A munka nagy érdeme: egy falu társadalmának és kultúrájának kommunikációelméleti megközelítése, ahonnan már csak egy lépés a kultúra szemiotikai felfogása, mely — ha még ugyan nagyon távolról is, s az ilyen szempontú kutatás elméleti és gyakorlati nehézségeit is jelezve — elénk vetíti az emberi kultúrának mint kvalitatív jelenségnek a kvantitatív, egyértelmű jellemzését, értelmezését és értékelését.

Dicséret illeti a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja Szakkönyvtárának szerkesztőségét, hogy megteremtette a kötet megjelenésének lehetőségét, valamint a rotaüzem dolgozóit a kiadvány ízléses kiállításáért.

Molnár István dr.—Molnár Kálmán: Sóvidéki keresztszemesek

Művelődés- és Művészetügyi Bizottság, Népi alkotások háza, Hargita megye, 1971. 10 p. + 50 színes tábla. Bevezetője magyar és román nyelven.

Halász Péter

Örömmel számolhatunk be, hogy a Hargita megyei Népi Alkotások Háza gondozásában, Csíkszeredában reprezentatív kiállítású és páratlanul értékes népművészeti anyagot tartalmazó kiadvány látott napvilágot. A közölt anyag, amely a Parajd környéki ún. *Sóvidék* (Felső- és Alsó-Sófalva, Atyha, Siklód) szálánvarrott hímzéseiből mutat be egy csokorra valót (szám szerint 49-et), méltán tarthat számot nemcsak a szakemberek, de a népművészetet kedvelők széles táborának érdeklődésére is.

A kötetet román és magyar nyelvű szöveges rész vezeti be. A szerzők kegyelettel emlékeznek meg itt, *Szeitz Margitról*, a felsősófalvi tanítónőről, aki egész életében (1877—1958) a sóvidéki népnek és művészetének megőrzésén, különösképpen a Sóvidék varrottas hímzéseinek megmentésén fáradozott. Lényegében az ő általa gyűjtött, illetve lerajzolt hímző-minták adják e gyűjtemény legnagyobb részét. Ezt az anyagot egészítették ki a székelykeresztúri múzeum gyűjteményében levő varrottasok mintarajzaival.

Az írott anyag második részében megismerkedünk a szálonvarrott kézimunka alapanyagával, a piros és kék színben használt hímzőfonallal szembeni követelményekkel, majd pedig meglehetősen rövid, de mégis kerek áttekintést kapunk a hímvarrás technikájáról. A szálonvarrott hímzés valójában a keresztszemes öltésmód közeli rokona, de attól mégis jellegzetes módon eltér. „. . . a vászon meghatározott két négyzetecskéjének felületét — olvashatjuk — nem négy, hanem három öltéssel varrjuk ki. Ezzel a három öltéssel mindig két négyzetecskét veszünk egyszerre munkába, aminek folytán a varrás öltésmódja is eltér a szokásos keresztöltéstől." Ezt a hímzésmódot a sóvidéki székelyek (*párnabütüre, derékaljbütüre* (vagy -főre) *dusza* (szalmazsák)-*főre, lepedőszélekre, rúdravalóra,* ritkán *abroszra* alkalmazták.

A szöveg harmadik része a minták magyarázata. Nagyban növeli a közölt anyag értékét, hogy mindegyik hím-mintáról pontosan közlik népi elnevezését, lelőhelyét, kompozíciójának szerkezetét, valamint a hozzátartozó „mesterke" (zárócsík) jellegét is. A leggyakoribb hím-nevek a következők: *csillagos, szarufás, macskanyomos, szegfűs, rózsás, galambducos, makkos, fenyőágas, szőlőleveles, nagytányéros, kisbimbós.* Végül pedig táblázatban foglalják össze a közölt minták legfontosabb jellemzőit.

A kötet java részét kitevő mintalapok igen szép kivitelben készültek el, tiszták, jól áttekinthetők, a nyomdai munkát csak dicsérni lehet. A négyzetes oszlopra rajzolt minták mellett néhány eredeti derékaljbütüről és párnafejről készült fénykép mutatja a szálonvarrott hímzéssel készült textíliák jellegét. A bemutatott minták páratlan dokumentációs értéke mellett jól érzékeltetik a sóvidéki székely nép szépérzékét, és ötletgazdagságát is.

Végezetül pedig annak a reményünknek adunk hangot, hogy Molnárék albuma nyomán újabb és újabb kötetek jelennek majd meg az erdélyi hímvarrás szinte kifogyhatatlan és más tájegységeinkhez mérten úgyszólván teljesen feldolgozatlan anyagából.

Szyfelbejn—Sokolewicz, Zofia: Plon, obrzęd i widowisko

Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1967. 160 p. (Biblioteka Etnografii Polskiej, Nr 13.) [Aratási ünnep, szokás és környezet.]

Bődi Erzsébet

Az agrárkultusz kutatása iránti érdeklődés az európai néprajztudományban az elmúlt évek során került előtérbe. Több tanulmány, monográfia jelent meg e témakörből. Ezek közül figyelemre méltó Z. Szyfelbejn-Sokolewicz könyve is. A lengyel szerzőnő munkájában az agrárszokások átalakulásának és változásának folyamatait vizsgálja. Vizsgálatának alapjául szolgál a lengyel néphagyomány, valamint a saját kutatásai

nyomán gyűjtött francia anyag. A lengyel aratási hagyomány kutatásának jelentős előzményei vannak, így elsősorban Jan Stanisław Bystroń művét kell megemlíteni (*Zwyczaje żniwiarskie w Polsce*, Kraków 1961). Az ő műve elsősorban bőséges anyagával kitűnő forrásul szolgál. Az új kutatás természetszerűleg más irányból közelíti meg az agrárhagyományt.

Szyfelbejn-Sokolewicz, aki nagymértékben felhasználja Bystroń eredményét, vizsgálatát új alapokra helyezi. Mindenekelőtt az agrárkultusz körébe is tartozó fogalmak definiálását végzi el (így pl. szokás, rítus, ceremónia, vallás és mágia). A közvetlen elemző vizsgálatainál különösen figyelembe veszi a lakosság által ismert szokások és rítusok előfordulásának gyakoriságát, és azt, hogy a szokások, ill. a rítusok egyéni vagy közösségi jellegűek-e. Felhívja a figyelmet arra, hogy a gazdasági együttműködés társadalmi viszonyait tükröző ún. *peurzon* Bretagne-i agrárszokás — a cséplés befejezését követő ünnepi vacsora — még a jelen időben is minden paraszti gazdaságban előfordul, s ugyanakkor a többi szokásokkal, ill. rítusokkal már nem vagy ritkán találkozunk. Szyfelbejn-Sokolewicz foglalkozik az ún. szankciók szempontjával. A szankción olyan eljárást ért, amely a közösség részéről érinti azt az egyént vagy egyéneket, akik valamilyen hagyományos szokást nem végeztek el. A földművelési munkákkal összefüggő szokások és rítusok csoportjában a szankciók nehezen vehetők észre. A közvélemény általában a gazdasági munkák szokásainak ápolását biztosítja.

A szerző könyvének adatait a lengyelen kívül két breton község, Plozévet, Goulien (Franciaország) néphagyományából meríti. Párhuzamul felhasznál más európai népekre vonatkozó példát is. A lengyel és a breton anyag párhuzamba való állítása jó lehetőséget nyújt összehasonlító vizsgálatra. A szerző rámutat arra, hogy a hagyományos kultúrában nem minden gazdasági munka foglal magában kultikus cselekedeteket, és egy bizonyos munkarítus nem vonatkozik egyformán minden termesztett növényfajtára. Az agrárrítusok és szokások a funkciót és a tartalmat illetően különböző jellegűek. Egyrészt közvetlenül a munka kezdéséhez és befejezéséhez, közösségben való elvégzéséhez, a termékenység biztosításához és megvédéséhez fűződnek. Ezek a szokások és rítusok nemcsak a nép mezőgazdasági hagyományát alkotják, hanem más munkaterületeken is jelen vannak. A mezőgazdasági hagyománnyal való kapcsolatok tekintetében a szerző egyértelműbbeknek találja azokat az általános mágikus vagy vallási alapokra épülő szokásokat, amelyekben világos utalások vannak a növény fejlődésének és megvédésének biztosítására.

Z. Szyfelbejn-Sokolewicz különösen fontosnak tartja az agrárszokások változásának kérdéseit. Főleg a látványos jellegű szokások vannak jelentős változásoknak és átalakulásoknak kitéve. A változások okait keresve a szerző figyelembe veszi a mezőgazdasági életre is kihatott különböző szervezetek (kereskedelmi intézmények, paraszti klubok, egyházi körök stb.) aktív kultúrtevékenységeit. A népi szokások és rítusok többségben elvesztették a régi funkciójukat és mágikus tartalmukat. Zömmel szórakoztató és látványos rendezvényekké alakultak át (pl. az utolsó gabonaszállítmány, az új nagyobb méretű munkaeszközök fogadása stb.).

Külön fejezetben foglalkozik a szerző a lengyel aratóünnepségeknek a változás folyamataiban való bemutatásával. Tipikus aratásvégi szokás Lengyelországban a *dożynki*. Ez az aratás befejezésének az ünnepe. Az aratásban résztvevők aratókoszorút nyújtanak át a föld tulajdonosának, aki ez alkalommal mulatságot rendez számukra. E hagyományban jelentős változás következett be az elmúlt évtizedek során. A két világháború közötti időben az aratókoszorút a templomba vitték és megszenteltették. Ez ma már lényegében teljesen elmaradt. A változást erősen motiválja az, hogy a *dożynki* ünnepséget Lengyelország számos területén a Néppárt szervezi.

A változás kérdésköréhez kapcsolódik a munka hatodik fejezete is, amelyben Szyfelbejn-Sokolewicz a szokások keletkezésével, adaptálásával és eltűnésével foglalkozik. A szerző feltételezi, hogy általában azok a szokások tűnnek el leghamarább, amelyek egyéni jellegűek és egyéni célokat szolgálnak pl. a megszentelt növényeknek (boróka) a bevetett földbe való ültetése a jobb termés céljából. Az anyagi kultúrában jelentkező fejlődés közvetlenül és közvetve hatással van a szokások, rítusok változására (a gyom- és rovarirtó szerek elterjedésével megszűnt a különböző vasedényekkel való lármázás a vetésen stb.), ugyanakkor nem lehet beszélni a változásokat előidéző okok egyneműségéről. A szokások, rítusok nem egyenként, hanem bizonyos csoportokban tűnnek el. Pl. a munka kezdésével összefüggő szokások — az aratás idején a gazda udvarán való találkozás, imádkozás, csoportos kivonulás a beérett gabonaföldre — egyszerre maradnak el. Azok, amelyek már elvesztették régi funkciójukat a gazdasági tevékenység körében, helyet kaphatnak az élet más kulturális területén, s ebben az esetben a további fennmaradásban a döntő tényező a szokások és a rítusok látványos jellegében rejlik. Ezek

közül említésre méltó a Szent János napi tűz, amelyet már nem a rossz szellemek és a kártevők ellen gyújtanak meg, hanem a turisták és a fiatalok szórakoztatására.

A könyv utolsó fejezetében a szerzőnő a változással kapcsolatos kérdések problémakörét összefoglalóan vizsgálja. Egy olyan módszerre hívja fel a kutatók figyelmét, amely a változások okait elsősorban a rítusok és a szokások tartalmában keresi. Szerinte a kultúra területén minden rítus, szokás a funkciót illetően egy meghatározott csoportban foglal helyet, de ugyanakkor rámutat arra, hogy más jelentőséggel rendelkezhet, ha egy család, falu, etnikum, ország, illetőleg kontinens összefüggésében vizsgáljuk. A Plozévet-i agrárrítusok és agrárszokások pl. jelentésbeli különbségüket elemezve kapcsolódnak a kelták kultúrájához, az egyházi szokásokhoz, a földművelés technológiájához, a nép világszemléletéhez és a társadalmi-hivatásos szervek tevékenységéhez.

Z. Szyfelbejn-Sokolewicz könyve különösen a metodológia terén érdemel figyelmet. Újabb szempontokkal gazdagítja az agrárkultuszra vonatkozó kutatásokat.

Szövérffy, Josef: Weltliche Dichtungen des lateinischen Mittelalters. I. Von den Anfängen bis zum Ende der Karolingerzeit

Erich Schmidt Vlg., Berlin, 1970. 771 p.

Kríza Ildikó

Nemrég látott **napvilágot** *Die lyrische Dichtung des Mittelalters* c. kézikönyv-sorozat újabb része. Az első két kötet (*Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung* I—II. Berlin, 1964—65) a latin himnusz költészettel foglalkozik. Ez a kiadvány a IV. sz.-tól a XVI. sz.-ig terjedő időszak anyagát öleli fel, kb. 350 költő alkotásaival foglalkozik, és ezen túl az egész középkori himnuszköltészet fejlődését, történeti tagozódását mutatja be.

Az új kötet, *Weltliche Dichtungen des lateinischen Mittelalters* ugyanannak a korszaknak anyagát dolgozza fel. Így a két munka együttesen ad átfogó képet a középkori latin költészet megismeréséhez. Jelen kötetben a IV—X. század anyagát tárgyalja, a későbbi korok költészetéről majd a második részben fog szólni. Szövérffy a mű középpontjába egy-egy nagyobb korszak költőinek alkotásait és annak ismertetését, értékelését helyezi. Ezt megelőzően mintegy száz lapnyi elméleti alapvetést ad a korszak irodalomtörténeti problémáiról, a periodizációs kérdésekről, a költészet alapvető szellemiségéről, az alkotások közös jellegéről, A középkori költészet műfaji tagolódásáról szóló fejezet különösen gondolat-gazdag. Szövérffy nem törekedett a sokféle költészeti műfaj rendszerezésére; sok tekintetben alkalmazza a már kialakult felosztási és csoportosítási elveket. A műfajok bemutatási módja mégis alkalmat ad arra, hogy az anyagnak megfelelően különbséget tegyen az egymáshoz közel álló, de mégis eltérő műfajok között, és új összefüggésbe ágyazva másféle törvényszerűségre hívja föl a figyelmet. A középkori latin kultúra nagy kiterjedettségéből következően megállapításai nem érdemtelenek az egyes nemzeti vagy népi költészetek alakulását illetően. Különösen áll ez az általános érvényű, műfajokról szóló megállapításokra.

A műfajokra vonatkozó kérdéskör sokszínűségének és bonyolult egymásba kapcsolódásának feltárásában a szerző nem áll egyedül, Ch. H. Haskiss, Ph. Sch. Allen ugyancsak arra a következtetésre jutottak, hogy a későbbi költészeti műfajok bölcsőjét ebben a korszakban kell keresni. A líráról szólva azonban hangsúlyozza Szövérffy, hogy a középkori líra tulajdonképpen távol áll a későbbi, főként a XIX—XX. sz.-i lírai műfajoktól, és kijelenti, hogy a középkorban minden lírai alkotás egyben epikus is. Maga a szerelmi költészet csak a X. sz.-ban jelenik meg, virágkora a XII—XIII. sz.-ra tehető *(Carmina Burana)*. Benne egyrészt az antik hagyomány továbbélése figyelhető meg, másrészt a vallásos költészet kifejezésformái alakítják. A legkorábbi szerelmi költészeti forma szerinte az *invitatio amice*, amelynek egyes darabjai szorosan összefüggnek a *pastourelle*-lel és a szerelmi üzenettel. A szerelmi panasz a másik rendkívül népszerű forma, amely a vágáns költészet kibontakozásával, különösen a XII. sz.-ban terjed el. A szerelmi költészet általános emberi tartalma miatt ebben a korban erősen befolyásolja a latin nyelvű költészet műfaji alakulását a helyi, nemzeti nyelvű költészet és feltehetően maga a folklór. Bonyolult összefüggést mutatnak a latin és nemzeti nyelvű költészeti alkotások szatirikus, parodikus témákban is. A világi költészet egyik közkedvelt témája a középkori élet jelenségeinek gúnyolása. Ez a műfaji csoport nemcsak formailag, hanem témájában is túlnőtt a középkori latin költészet keretein, és mind az irodalomban, mind

a népköltészetben mai napig jelentős. Figyelemre méltó a szerző ballada műfajra vonatkozó megállapítása is. Szövérffy megerősíti Ph. Sch. Allen korábbi kijelentését, amely szerint a ballada mint epikai—lírai költészeti forma, a középkori latin költészetben már megtalálható.

Szövérffy nem időz hosszasan a középkori líra elméleti kérdéseinél. Művének lényege maga az anyagbemutatás az új kutatási eredmények felhasználásával, amellyel a korszak kutatóinak nyújt nélkülözhetetlen kézikönyvet, de eredményeit a lírai műfajokkal foglalkozó szakemberek is értékesíthetik.

Vergleichende Sagenforschung

Herausgegeben von Leander Petzoldt. Darmstadt, 1969. 430 p. (Wege der Forschung, Band CLII.)

Dömötör Tekla

Ez az ügyes antológia a népmonda elméleti kérdéseivel foglalkozó fontosabb tanulmányokat gyűjti össze a folkloristák számára, ami annál is hasznosabb, minthogy egy részük ma nehezen elérhető gyűjteményekben, folyóiratokban jelent meg. A kötet elolvasása után mindenki előtt világosan kifajzolódnak a modern népmonda-kutatás fő problémái. A mondakutatás hosszú ideig háttérbe szorult a mesekutatás mögött, valójában az 1930-as évekig nem jutott túl a Grimm fivérek alapvető meghatározásán és osztályozásán. Ezt az állapotot tükrözi pl. a *Magyarság Néprajza* „Monda" fejezete is, melyben a történeti forrásokból rekonstruált és a nép ajkáról lejegyzett, élő mondaanyag gyakorlatilag együtt szerepel. Hazánkban Honti János volt az első, aki e kétféle hagyomány szétválasztását kívánta, s ugyancsak ő volt az, aki a modern külföldi mondakutatás eredményeit először alkalmazta a hazai mondaanyagra is. Sajnáljuk, hogy tanulmányai közül egy sem szerepel ebben az antológiában.

Petzold antológiája két részre osztható. Az első részben a háború előtti tanulmányok foglalnak helyet, ilyenek Friedrich Ranke, Gunnar Granberg, Matthias Zender, Will-Erich Peuckert s más szerzőknek, a Grimm-féle alapelveken túljutó értekezései. Újra közli itt a háború előtti mondakutatás legnagyobb hatású tanulmányát is: C. W. von Sydow: *Kategorien der Prosa-Volksdichtung* című, azóta már „klasszikussá" vált értekezését is. — A háború utáni tanulmányok nagy része akkor jött létre, amikor a népmesekutatók nemzetközi társasága (International Society for Folk-Narrative Research) a mondakutatást központi feladatnak jelölte ki. Ekkor zajlott le az antwerpeni (1962), majd a budapesti mondaértekezlet (1963) s a Társaság IV. nemzetközi, Athénben megtartott kongresszusán a fő téma még mindig a népmonda volt. A budapesti értekezleten megállapodás is jött létre a készülő nemzeti monda-katalógusok fő irányelveire, osztályozási elveire vonatkozólag.

Az antológia ezeknek a megbeszéléseknek anyagából több előadást közöl (C. H. Tillhagen, Wayland D. Hand, Oldřich Sirovatka, K. V. Čistov, L. Dégh, I. M. Greverus előadásait) éppúgy, mint a budapesti értekezlet katalógus-tervezetének szövegét, de közli a monda-értekezleteknek Leopold Schmidttől származó éles hangú kritikáját is. Megtaláljuk e kötetben Lutz Röhrich, Lauri Honko és W. Hand egy-egy, a mondáról szóló, összefoglaló jellegű újabb tanulmányát is. Olyan hasznos kézikönyv ez, mely minden folklorista munkáját megkönnyíti.

Alver, Brynjulf: Dag og merke. Folkeleg tidsrekning og merkedagstradisjon

Universitetsforlaget, Oslo—Bergen—Tromsø, 1970. 176 p. 16 tábla. [A jeles napok. Népi időszámítás és a napok megjelölése.]

Voigt Vilmos

Az oslói egyetem kutatója, az ifjabb norvég folklorista generáció legjelentősebb képviselője. Kismonográfiája a rendkívül gazdag észak-európai naptárkutatás egyik részét adja. Mint ismeretes, ikonográfiailag, történetileg egyaránt jól adatolt Észak-Európa népeinek hagyományos időszámítása (ennek leglátványosabb formája a fába rovott parasztkalendárium), amely elválaszthatatlan nemcsak a középkori gyógyászattól,

alkímiától, komputisztikától, hanem mind az egyházi, mind a világi ünnepektől is. Erről ad jó áttekintést a szerző, felhasználva elődeinek műveit, mégis az első kis norvég kézikönyvet írván a témáról. A kötetet érdekes rajzok, ábrák, végül képmellékletek és irodalomjegyzék kíséri. Kár, hogy egy kissé nem terjedt ki jobban ALVER figyelme az összehasonlító, illetve naptárelméleti kérdésekre, pedig itt olyan kiváló elődre hivatkozhatott volna, mint a primitív időszámításkutatás klasszikusa, a svéd M. P. NILSSON. Külön öröm viszont az elegáns, szépen megírt, eleven könyv. Úgy látszik, nem csak molossus folklorisztikai tanulmányokat lehet elkészíteni.

Jahresbibliographie der Volksballadenforschung, 1. 1968.

Herausgegeben von der S.I.E.F. — Komission für Volksdichtung mit Unterstützung des Glasbeno narodnopisni institut in Ljubljana durch Zmaga KUMER in Zusammenarbeit mit Rolf Wilh. BREDNICH und Oldrich SIROVÁTKA Ljubljana, 1970. 28 S. (Natisnil Prosvetni servis)

Kríza Ildikó

A S.I.E.F. — Komission für Volksdichtung tevékenységének egyik igen hasznos bizonyítéka, hogy 1970-ben napvilágot látott a balladakutatás 1968. évi bibliográfiája az Institut für Volksmusikforschung (Ljubljana) támogatásával, Zama KUMER összeállításában.

A most megjelent *Jahresbibliographie* egy új kiadványsorozat első száma, amelynek célja a megélénkült balladakutatás eredményeinek gyors, bibliográfikus regisztrálása. A szerkesztők célul tűzték ki azt is, hogy lehetőleg minden európai és amerikai tudományos kiadványt, tanulmányt, szövegpublikációt ezen az úton a tudományos vérkeringésbe bekapcsoljanak. A *Jahresbibliographie* módszere megegyezik az *Internationale Volkskundliche Bibliographie* megszokott gyakorlatával. Tehát minden címet az eredeti nyelven és német, francia vagy angol fordításban közöl. A *Jahresbibliographie* felosztása először az összefoglaló bibliográfiai munkák listáját adja, ezt követi a balladakiadványok jegyzéke, ahol a sort a szöveg- és motívumtörténeti kutatás nyitja meg és a zenei aspektusaik attól elkülönítve kapnak helyet. Mindezt kiegészíti a szerzők névjegyzéke, a tárgymutató, valamint az etnikus megoszlást áttekintő lista.

A *Jahresbibliographie* egységességéből következően többféle tanulság vonható le a balladakutatás jelenlegi helyzetére; és túl a gyors szakmai informálás lehetőségén, áttekintést ad — vagy adhat — általános kérdésekre is. Jelen kiadvány 31 nép balladakutatásáról készült összesítő bibliográfia. A feltüntetett 137 kiadvány azt a benyomást kelti, mintha a legintenzívebb munkával Jugoszlávia, Románia és Magyarország büszkélkedhetne. Ugyanis innen közöl legtöbb tudományos publikációt. A számok azonban nem mindig értékelhetők önmagukban, és egyéb tényezőket is figyelembe kell venni.

A bibliográfia másik lényeges tanulsága szerint a szakmai érdeklődés legnagyobb mértékben az interetnikus kapcsolatok kutatása felé fordult. Emellett másik gyakori kutatási téma maga a balladatípus. Tehát a hagyományos balladakutatásnak ez a két fő ága uralja mindmáig a szakterületet. A balladakutatás előrehaladását jelzik a klasszifikáció és tipologizálás problémakörével foglalkozó munkák, különösképpen az 1965-ös *Rad XII. kongresa Saveza folklorista Jugoslavije Celje* anyaga. A műfaj peremén levő alkotáscsoportok iránti érdeklődést bizonyítja a *Jahresbibliographie*ban felsorakoztatott *broadside*- és *Bänkelsang* témák, de félnépi ponyvairodalom műfaji kérdéseivel foglalkozó tanulmány még mindig elenyészően kevés.

Egy évre vonatkozó balladakutatást ez a bibliográfia összegezte első ízben nemzetközi szinten. Bizonyára a jövőben a kutatógárda kiszélesedésével a ma még észlelhető hiátusok is eltűnnek (pl. a spanyol—francia nyelvterületre vonatkozó kiadványokat illetően). És a bibliográfia rendszeres, évenkénti megjelenése nemcsak nagy segítséget jelent az egyre terebélyesedő szakirodalom áttekintésében, hanem a szakemberek nélkülözhetetlen segédeszközévé válik, sőt az együttműködéshez mind nagyobb teret fog biztosítani.

Овсяников, Юрий: Лубок. Русские народные картинки XVI—XVIII вв.

Izd. „Szovetszkij hudozsnik", Moszkva, 1968. 33 p. +83 tábla

Kríza Ildikó

Az irodalom és népköltészet között levő félnépi alkotások vizsgálata mindinkább folklorisztikai kutatás tárgyává válik. Az angol *broadside*, a német *Flugblatt*, a magyar *ponyva*, az orosz *lubok* egyaránt azt a fejlődési fokot mutatja, amikor a nyomtatás elősegíti az irodalom alatti alkotások térhódítását, népszerűsítését. Az európai országokban kisebb-nagyobb eltolódással nagyjából az 1600-as években jelennek meg első példányok, és az évszázadok során jellegükben, funkciójukban igen nagy változáson mennek át.

A jelen kiadvány az orosz ponyva füzetek reprezentatív bemutatása. A *lubok* már a XVI. században megjelenik, valószínű német hatásra, a hanza kereskedők közvetítése révén. Az első kiadványokat Ukrajnában, a kievi apátság nyomdájában nyomtatták, és ebből következően természetesen az ortodox egyház jelentőségére vetnek fényt. Az első füzetek főleg egyházi, különösen biblikus témákat elevenítenek meg, képsorok segítségével. A XVI. századi nyomtatványok még erősen árulkodnak a német hatásról (pl. az 1475-ös kiadású német *biblia pauperum* fametszeteinek stílusát fedezhetjük fel), és magukon hordozzák a holland mesterek (pl. Dürer) munkájának jellegét.

A kievi *lubok* megjelenését néhány évvel később követték a moszkvai kiadványok első darabjai. A XVII. századból még elég kevés példány maradt fenn, azok mind egyházi témájúak. A XVIII. században továbbra is uralkodó biblikus és apokaliptikus témák mellett mind nagyobb teret hódítanak a kalendáriumok és a politikai vonatkozású karikaturisztikus kiadványok. A történeti személyiségekről (mind pl. Nagy Péterről, Katalin cárnőről) szóló írások valóságos esemény ábrázolás mellett számos költött folklorisztikus vonást tartalmaznak. A cárt biblikus allegóriás figuraként jelenítik meg, pl. sátán alakjában, vagy elbukó antikrisztusként ábrázolják. Időben ezzel párhuzamosan jelennek meg népköltészeti személyekről szóló történetek, elsőként Ilja Muromec hódít teret.

A XIX. században a ponyvák formailag és tartalmilag alapvető módosuláson mennek át. Az irodalmi igényű kiadványok elszaporodása ekkor már kezdi perifériára szorítani a *lubok*ot. Emellett az írásbeliség növekedésével nem a képregények iránt mutatkozott a nagyobb igény, hanem az izgalmas cselekményű, olvasmányos történetek iránt. Egyre kevesebb a gazdagon illusztrált kiadvány, és az ábrázolások sematikusakká válnak. A szöveg a városi kisemberek olvasmány-igényéhez igazodott, elsősorban a kishivatalnokok, mesteremberek érdeklődését tartva szem előtt.

Az orosz ponyvakiadványokból ez a kötet csak egy reprezentatív válogatást ad. De így is változatos módon mutatja be az irodalmiasodás folyamatának kezdeti szakaszát, éppúgy mint a népivé váló fél-népi kultúra egyik fajtáját. A képanyagból különösen sokrétű tanulság szűrhető le. A *lubok* 400 éves fejlődése során igen változatos alakzatot mutat. A kezdeti, egyszerű, fadúcos technikával készített példányok — ahol még magát a festéket is a mesterek állították elő az esetenkénti szükséghez igazodva, — később mindinkább fejlődnek, bővülnek témában, formában. Ezek a kiadványok a polgári, illetve polgáriasodó parasztság életvitelének megismeréséhez adnak hiteles illusztrációs anyagot. A szokások, viselet, lakáskultúra fejlődésének tanulmányozásához is megbízható támpontként használhatók fel.

Ovszjanikov nem törekedett a *lubok* népköltészeti jelentőségének körvonalazására, sőt a szövegillusztrációk teljesen hiányoznak. Ebből az összefoglalásból az oroszországi ponyva füzetekről általánosságban kapunk áttekintést. És ezenkívül a gazdagon illusztrált könyv, mintegy 83 színes és fekete-fehér tábla képanyaga mutatja, milyen értékes ikonográfiai szempontból a *lubok* önmaga.

Abaúj és Zemplén népéletéből

A sátoraljaújhelyi Kossuth Gimnázium Kazinczy Körének gyűjtése. Szerk.: Kováts Dániel. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács VB. Sátoraljaújhelyi Járási Hivatala, Sátoraljaújhely, 1971. 400 p. illusztrált, orosz, német, angol összefoglalással. (Helytörténeti Publikációk II.)

Filep Antal

Az 1971-es esztendő sárospataki—sátoraljaújhelyi önkéntes néprajzi gyűjtő találkozójának talán legemlékezetesebb meglepetését az újhelyi gimnázium Kazinczy körének köszönhetjük. Az 1961-ben alapított és az utóbbi években országos hírűvé vált néprajzi, honismereti, helyismereti munkát végző szakkör tagjai vezető tanáruk, Kováts Dániel irányításával, járásuk vezetőinek támogatását élvezve 400 oldalas gazdag tartalmú kötetben adtak számot eredményeikről. Az eleven hagyományú, sok arcú, mégis kevéssé ismert abaúji Hegyköz, a zempléni Bodrogköz, valamint Sátoraljaújhely és közvetlen környéke etnográfiájához adnak számos, hasznos adalékot. Rögtön a tematikai elemzést megelőzően három momentumra kell utalnunk. *1.* Ez az igényes kötet bizonyítja, hogy a Hegyalja, Zemplén-Abaúj népismereti érdeklődésének gyökerei — melyek Szirmay Antal, Kazinczy Ferenc, Erdélyi János munkálkodásáig nyúlnak vissza, s amelyekből a múltban olyan becses vállalkozások sarjadtak ki, mint az *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez* sorozat, — máig elevenek. *2.* Azt is igazolják a gyűjtemény írásai, hogy a sárospataki kollégium diákifjúságának folklorisztikai, néprajzi tevékenysége napjainkban is ösztönző példa. Gondoljunk a XVIII—XIX. századi dalgyűjtőkre, a *Folklore Fellows* kereteihez kapcsolódó gyűjtőmozgalomra vagy a későbbiekben korszakos jelentőségűvé vált Újszászy Kálmán vezette *Faluszeminárium* kutató tevékenységére, amelyhez gimnáziumi szakkör is kapcsolódott. *3.* A Kazinczy-kör kiadványa másfelől meggyőzően tanúsítja, hogy helyes úton fejlődtek a néprajztudomány és a tanulóifjúság közötti sokoldalú kapcsolatok, ahogyan Tálasi István elvi útmutatásai és Végh József, Molnár József s mások gyakorlati pedagógiai működése a fő irányt kiejelölték.

A kötet hosszabb-rövidebb írásainak szerzői egy kivétellel a közel kétszáz éves sátoraljaújhelyi Kossuth Gimnázium 15—18 éves növendékei, akik nagyobbrészt a gimnáziumi szakkörben ismerkedtek meg a néprajz, falukutatás elemeivel, elveivel és módszereivel. Az indulás időszakában jelentős szerepük volt a zemplénagárdi növendékeknek, akik Kováts Dániel rendkívül eredményes általános iskolai szakkörének résztvevői voltak. Később a karcsai általános iskolából Újhelyre kerülő tanulók is erősítették a Kazinczy Kört, ők Nagy Géza áldozatos munkája révén kaptak előképzést. Örömmel tapasztaljuk, hogy a szakköri foglalkozások mély benyomásai alapján egyesek élethivatásul választják az etnográfia művelését, egyetemi tanulmányaikat néprajzszakon folytatják. Így került a kötetbe Petercsák Tivadar egyetemi szakdolgozatának részlete, hiszen az egy korábbi gimnáziumi dolgozatának kiszélesítése révén született a Kossuth Lajos Tudományegyetemen. A kötetben egyes növendékektől több írás is közlésre került. Ezek alapján figyelemmel lehet kísérni, miként mélyül el évek folyamán megfigyelőképességük, alaposságuk, tájékozódottságuk, hogyan válnak adataik sokoldalúbbakká, a kutatás számára nélkülözhetetlennné. A másfél-két oldalas, egy-két adatos, a kutatást útbaigazító jelzésektől egyre sokrétűbb, a témáját több-kevesebb teljességgel feldolgozó tanulmányokig számos változatát találjuk a különféle típusú dolgozatoknak. Természetesnek kell tartanunk, hogy a többséget rövidebb lélegzetű, 4—5 oldalas közlések teszik ki, és az is helyénvaló, hogy egyes hosszabb feldolgozásokból csak olyan szemelvényeket tettek közzé, amelyek a munka szerkezetét, módszerét érzékelhetővé teszik.

A kötet Kováts Dániel bevezetőjén kívül, amely az iskola és a Kazinczy Kör történetét, a néprajzi, nyelvészeti munka alakulását tekinti át, három fő részre tagolódik. Az anyagi kultúrára vonatkozó főfejezetben az adalékokat 170 oldalon ismertetik. Erdőművelés, halászat, állattartás, földművelés, táplálkozás, építkezés, házi- és kisipar, viselet, közlekedés szerepelnek témacsoportokként 2—4 írással. Egyszerű, de igényesen, világosan megoldott rajzi mellékletek egészítik ki a pontosságra törekvő szövegeket. A nagyobb lélegzetű munkák közül ki kell emelni a füzéri erdei munkák, a karcsai halászat, a zemplénagárdi földművelés, a bodroghalmi (lukai) és a karcsai táplálkozás, filkeházi építkezés, a bodrogközi kender-, nád-, gyékénymunkák, sátoraljaújhelyi csizmadia mesterség, rozvágyi teherhordás kérdéseinek bemutatását. A folklór jelenségeknek is nagy teret szenteltek az újhelyi gyűjtők. 145 oldalon adnak ízelítőt vidékük népköltészetéből, szokásvilágából, hiedelmeiből, táncéletéről.

Különösen imponáló népköltészeti anyaguk. A magnetofonos gyűjtésre törekedtek, így megbízható, ellenőrzött kotta-lejegyzéseiket is mellékelhették. Meséiket pedig a lehető legteljesebb szöveghűséggel adhatták közre, megőrizték lejegyzéseiknél a mesélővel szövegmondás előtt váltott beszélgetésüket, amely jól világítja meg a mesemondó magatartását, meséhez való viszonyát. Az egyik növendék idős z a l k o d i asszony meséit adta közre. Említésre kívánkoznak a közölt mondák, és a Z e m p l é n a g á r d ról közölt közmondások (összesen 130, két adatközlőtől). A harmadik, sajnos legvékonyabb részben a szociális kultúra kérdéseit vették vizsgálóra (mindössze 28 oldal). Ha javaslatot tehetünk a további gyűjtőmunka fejlesztésére, akkor feltétlenül ebben az ágazatban lenne kívánatos a fejlesztés. Erre egyfelől Veres Péter, Erdei Ferenc munkái nyújthatnának a hazai, nem túlzottan gazdag szakirodalom mellett kiindulást, másrészt a kör tanár vezetője (mint országos tekintélyű angol szakos) maga is meríthetne a nemzetközi szakirodalomból. Kézenfekvő lehet egyes, nálunk elhanyagolt témák felfejtésében a lengyelek tisztes kísérleteire támaszkodni. Úgy gondoljuk, hogy a néprajzi szakköri tevékenység világnézeti, társadalomszemléleti nevelő értéke megtöbbszöröződhetne, ha a növendékek gyűjtő tevékenységük során az utolsó 50—120 év falusi társadalmának mozgásformáival, változásaival adat- és élményszerűen megismerkednének. Igaz, a meglevő publikációk, kutatási programok, kérdőívek a legkevesebb segítséget ígérik egyelőre, viszont a helyi adottságok rendkívül kecsegtetőek. Ha úttörő jellegű munkát is végeznének újhelyi fiatal barátaink, nem kell visszariadniok, hiszen 30—40 éve az anyagi kultúra kutatása vagy a folklór jelenségek számbavétele középiskolai diákok számára ugyanilyen mértékben járatlanok voltak.

A jövőre gondolva még egy megszívlelendő javaslatunk lehet. Fokozódó mértékben lenne szükséges a k é r d ő í v e s g y ű j t é s e k szorgalmazása. Ma már sokféle témájú, sokféle követelményű kérdőívekkel rendelkezünk. Fontos lenne egyfelől a kérdőíves munka követelményeihez, módszereihez szoktatni a tanulókat, hiszen az iskolapadból kikerülve a szakterület legkevésbbé akkor veszítené el a velük való kapcsolatot, másfelől a tanári ellenőrzés mellett készülő kérdőívek forrásértéke magasabb lehet, biztosabban támaszkodhatna kutatásunk az így felkészített önkéntes gyűjtőkre.

Kötetünk — mely a bevezetésből kitetszőleg a Kazinczy Körnek nem is az első publikációja — a középiskolai néprajzi, honismereti munka egyik nagyon becses eredménye. Megbecsülésünkre, érdeklődésünkre akkor is feltétlenül érdemes lenne, ha nem tartalmazna a tudományos kutatás számára új adalékokat. A néprajztudomány, de általánosabban a honismeret szempontjából a legfontosabb, leginkább értékelendő, hogy számos fiatal iskolai tanulmányaival szerves összefüggésben, szakszerű vezetéssel megismerkedhet az etnográfia, nyelvészet, a társtudományok egyes módszereivel, a tudományos anyaggyűjtés, feldolgozás legfontosabb alapelveiből saját munkáján keresztül nyerhet tapasztalatokat. A tudományos munkával való foglalkozás egyben élményszerű társadalomismerettel, a szülőföld alaposabb megismerésével jár együtt, aminek világnézeti hatását, nevelő értékét aligha kell hangsúlyozni. Ismertetésünket nem zárhatjuk mással: kívánjuk, hogy a Kazinczy Kör az eddigiekhez hasonló eredményes munkát végezzen abban a szellemben, ahogy 1961-ben néhai Zilahi Ferenc, a gimnázium akkori igazgatója kifejtette, s kérjük Borsod-Abaúj- Zemplén megye, valamint a sátoraljaújhelyi város és járás vezetőit, hogy továbbra is biztosítsanak az eddigiekhez hasonlóan kedvező feltételeket e nemes és érdemes feladatok teljesítéséhez. Érdeklődéssel várjuk újabb közleményeiket.

FILMEK

Hoppál Mihály

Magyar néprajzi filmkatalógus
I.

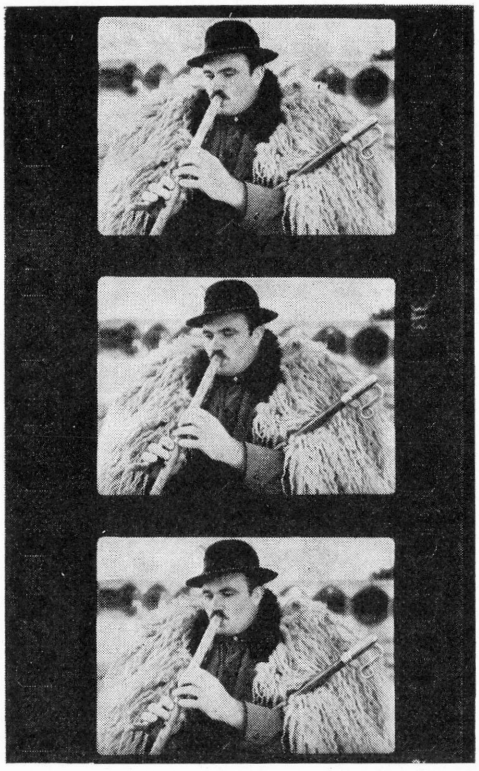

„Minden tudomány számára döntő kérdés ismerettárgyának megközelítési módszere. A természettudományok alapvető filozófiai kérdése: a mérés, a megfigyelés nem befolyásolja-e a vizsgált tárgyat, jelenséget? A történettudományoknál más a helyzet és ismét más a társadalmi-kulturális folyamatok megfigyelése esetén. A néprajz és a folklór megfigyelő, mérő módszere lassan fejlődött. A tartalmi összefoglaló leírástól a lejegyzés különböző formáin át a modern gépi felvételekig. De itt is felmerültek mindazok a gondok, amelyek más tudományágakban is a mérés, a megfigyelés hitelességének problematikája körül csoportosulnak. Mégis tudni kell, hogy a megörökítésnek és a rögzítésnek a finom módszerei kezdik megközelíteni a tudomány számára lehetséges objektivitást" — mondotta Ortutay Gyula az első néprajzi filmfesztivál (1970) alkalmával, Szekszárdon, ahol először vetődött fel e katalógus elkészítésének igénye. A magyar néprajzi filmezést a kezdetektől fogva a már említett objektivitás-igény vezette, s a filmanyag szaporodásával együtt növekedett annak az igénye is, hogy számba vegyék azokat az „objektív feljegyzéseket", néprajzi gyűjteséket, melyeknek anyaga a film, eszköze pedig a filmfelvevőgép volt.

*

A *magyar néprajzi filmkatalógus* (MNFK) anyaga azoknak a filmfelvételeknek az adatait tartalmazza, melyeknek tárgya közvetlenül az etnográfia—etnológia tudományának kutatási körébe tartozik. (Kivételesen néhány, a néprajzhoz kapcsolódó „társtudomány" témakörébe vágó film is helyet kapott, mert témájuk kiegészíti az etnográfiai anyagot — pl. fizikai antropológia, művészettörténet.) A katalógusszerű elrendezés a keresett adatok gyors megtalálását hivatott biztosítani.

A cím elején álló „magyar" jelző a filmfelvételek keletkezésével kapcsolatosan két tényezőre utal: 1. a felvételeket magyar szakemberek készítették (a magyar népi kultúráról vagy más népekről); 2. vagy magyarokról készültek a felvételek, de idegen származású filmesek által. (Tehát nem a Magyarországon található néprajzi filmek teljes inventárát kívánjuk adni — bár egy ilyen katalógusra is szükség van —, hanem a filmek válogatott listáját.) További megszorításokat jelentett, hogy a felsorolt filmek vetíthető, megnézhető állapotban lévők, valamint elérhetőek és megtalálhatóak legyenek. A katalógusban a filmek elkészítésük sorrendjében (évek szerint) követik egymást — ez elősegíti azt is, hogy az olvasó vázlatos áttekintést kapjon a magyar néprajzi filmezés történetéről.

„A magyar néprajzi kutatás nemcsak a fonográfot használta a világon elsőként a népdalgyűjtésben, hanem már igen korán: 1910-ben foglalkoztak a Néprajzi Múzeumban azzal a gondolattal, hogy a filmszalagot is bevonják a kutatómunkába. Kutatóink felismerték a mozgókép nagy lehetőségeit és képességeit olyan kultúrjelenségek megörökítésénél, ahol az állókép, a rajz, de még a legjobb leírás sem volt képes arra, hogy a jelenséget maradéktalanul rögzítse az utókor kutatói számára. A filmfelvételek sorát csak 1927-ben nyitotta meg Gönyey Sándor" — állapította meg K. Kovács László egy előadásában, amelyben a magyar néprajzi filmezés történetét tekintette át. Az MNFK nem közli a Gönyey által készített felvételek adatait (a harmincas és negyvenes években több ezer méter filmet forgatott), mert ezeknek legnagyobb része nincs megfelelő állapotban. Az ő kezdeti lépései óta több mint százezer méter film őrzi a magyar népi kultúra jelenségeit. Ennek az anyagnak nagyobbik része keskenyfilm (16 mm), de a normál filmanyag is jelentős. Az 1930-as évektől kezdve folyamatosan készültek 35 mm-es filmre is felvételek, a *Magyar Film Iroda* filmjeire kell gondolni elsősorban.

Meg kell említeni az osztrák származású (később Angliában letelepedett) Georges Höllering filmjét, melyet a Hortobágyról készített, s melynek képei felbecsülhetetlen értékű hiteles dokumentumok. Hasonlóképpen értékes Fejős Pál, a híres rendező néprajzi munkássága, aki hollywoodi sikerei után az etnológiai filmezésnek világviszonylatban is egyik kezdeményezője lett. Peruban, Madagaszkáron és Sziámban forgatott — ez utóbbi helyen készült az „Egy marék rizs" című híres filmje. (Később teljesen a tudományos munkának szentelte életét és a legjelentősebb etnológiai alapítvány, a Wenner-Gren Foundation elnökeként halt meg.)

A háború után, a negyvenes évek legvégén és az ötvenes évek elején újult erővel indult meg a néprajzi filmezés. Különösen sok néptánc-film „feljegyzés" készült ezekben az években (vö. Martin György: *Beszámoló a Népművészeti és Népművelési Intézetben végzett tánckutató munka eredményeiről.* Ethn. LXXVI (1965), 251—259). A negyvenes és ötvenes évek filmhíradóiban, paraszti témájú filmjeiben is sok hiteles felvétel maradt fenn a falusi életformáról. Igazi fellendülést jelentett az ötvenes években Szőts István és Raffay Anna tervszerű gyűjtőmunkája, elsősorban népszokásaink összegyűjtésén fáradoztak. A nagyarányú népi tánc gyűjtés mellett megindult a mezőgazdasági munkaeszközök és munkamódok megörökítése is. Az ismert történeti események csak a hatvanas évektől teszik lehetővé, hogy a néprajzi filmezés újra igazi lendületet vegyen. A tervszerűség eredményeként értékes felvételekkel gyarapodott a filmanyag, de már nem lehetett olyan archaikus jelenségeket megörökíteni, mint korábban. A Magyar Filmgyártó Vállalat rövidfilmjei jól szolgálták ebben az évtizedben a tudományos ismeretterjesztés céljait, a néprajztudomány eredményeinek népszerűsítését. Elmondható, hogy a hatvanas évek néprajzi filmezése a MAFILM jegyében telt el — bár a Néprajzi Múzeum és néhány vidéki múzeum is készített jónéhány filmet —, a következő évtizedben valószínűleg a Televízió is bekapcsolódik a gyártók sorába, s a filmgyári produkciók számának növekedésére is számítani lehet. (Erre a tendenciára azért érdemes odafigyelni, mert egyben jelzi, hogy

néprajzi filmjeink korábbi bántóan amatőr színvonala eltűnik, s tökéletes mesterségbeli tudással készülnek majd az újabb felvételek, összeállítások.)

A magyarországi néprajzi filmezés története nem lenne teljes, ha nem szólnánk a sikeres nemzetközi néprajzi filmfesztiválról és a hozzákapcsolódó tudományos tanácskozásról, melyet 1970-ben Szekszárdon rendeztek meg. — (A magyar néprajzi filmezés részletesebb történetéhez és feladataihoz lásd: K. Kovács László: *Ethnographische Filmaufnahme in Ungarn.* NÉ. XXXVIII (1956), 324—326. — uő.: *Ethnographische Filmaufnahmen und finnougrische ethnologische Forschung.* Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum, Pars II, 187—189.)

*

Az MNFK keletkezéséről szólva el kell mondani azt, hogy az itt közreadott filmanyag adatai öt éves gyűjtőmunka eredményei. Már említettük, hogy az itt közölt majdnem száz film nem a teljes anyag, hanem annak körülbelül egyharmada. (A többi film adatai A/5-ös méretű, az MNFK céljaira nyomtatott peremlyukkártyákon találhatók az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának Film Archívumában.) Nem közöltük azokat a filmeket, melyeket nem tudtunk annotálni, mert részint vágatlan negatív formájában vetítésre alkalmatlanok, vagy egyéb okok miatt nem tudtuk megtekinteni. (Néhány értékesebb negatív anyagot azért vettünk fel a katalógusba, hogy ezáltal figyelmeztessünk a sürgető feladatokra!) A MAFILM anyag teljesnek mondható, de A Néprajzi Múzeum Filmtárában és a vidéki múzeumokban még sok film van, ami hiányzik a katalógusból, de amelyek egy második, bővített kiadásban már benne lesznek.

KATALOG DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN FILME

Der Katalog der ungarischen ethnographischen Filme (UEFK) enthält die Angaben von Filmaufnahmen, deren unmittelbares Sujet zum Forschungsbereich der Ethnographie gehört. (Ausnahmsweise wurden auch einige Filme aus dem Bereich der der Ethnographie „verwandten" Wissenschaften aufgenommen, weil ihr Thema das ethnographische Material ergänzt, z. B. physikalische Anthropologie, Kunstgeschichte.) Die katalogmäßige Anordnung erleichtert die schnelle Auffindung der Angaben.

Die Bezeichnung „ungarisch" im Titel verweist auf zwei Faktoren: 1. die Aufnahmen wurden von ungarischen Fachleuten gemacht (über die ungarische Volkskultur oder andere Völker), 2. die Aufnahmen beziehen sich auf Ungarn, doch wurden sie von ausländischen Filmleuten angefertigt. (Wir geben also nicht ein komplettes Inventar der in Ungarn befindlichen ethnographischen Filme, obzwar ein solcher Katalog nötig wäre, sondern nur eine Auswahl.) Eine weitere Bedingung war, daß die angeführten Filme in einem vorführungsgemäßen Zustand und erreichbar sind. Die Filme im Katalog sind in chronologischer Reihenfolge ihrer Herstellung angeordnet, wodurch der schematische Überblick über die Geschichte des ethnographieschen Films ermöglicht wird.

Das Bestreben, die ungarischen ethnographischen Filme institutionell herzustellen, geht zwar auf die Periode vor dem ersten Weltkrieg zurück (1910), doch die Serie der sachgerechten Filmaufnahmen hat erst S. Gönyey im Jahre 1927 eröffnet. UEFK bringt keine Angaben zu den von Gönyey gemachten Aufnahmen (er hat in den dreißiger und vierziger Jahren mehrere tausend Meter Film gedreht), weil ihr größter Teil in keinem guten Zustand ist. Seit seinen Anfangsschritten wurden auf mehr als 100 000 Meter Film die Erscheinungen der ungarischen Volkskultur festgehalten. Der überwiegende Teil dieses Materials ist Schmalfilm (16 mm), doch auch das Normalfilmmaterial ist beträchtlich. Seit den dreißiger Jahren wurden laufend auch 35-mm-Filme aufgenommen, vornehmlich vom Ungarischen Filmbüro.

Man muß den Film des aus Österreich stammenden (später lebte er inEngland) Georges Höllering erwähnen, den er über die Puszta *Hortobágy* gedreht hat und deren Bilder authentische Dokumente von unschätzbarem Wert sind. Ähnlich wertvoll ist auch die ethnographische Arbeit des berühmten Regisseurs Pál Fejős, der nach seinen Erfolgen in Hollywood einer der Initiaren des ethnographischen Films in der Welt wurde. Er hat in Peru, Madagaskar und Siam Filme gedreht. Am letzten Ort entstand der

berühmte Film „Eine Handvoll Reis". (Später hat er sich völlig der wissenschaftlicher Arbeit gewidmet. Er starb als Präsident von Wenner-Gren, der bedeutendsten ethnologischen Gründung.)

Nach dem Krieg, Ende der vierziger und zu Beginn der fünfziger Jahre, begann die ethnographische Filmproduktion mit neuen Kräften. Besonders viele Volkstanz-Film-„Aufzeichnungen" entstanden in diesen Jahren (vgl. György Martin: *Beszámoló a Népművészeti és Népművelési Intézetben végzett tánckutató munka eredményeiről* [Bericht über die Ergebnisse der Tanzforschung im Institut für Volkskunst und Volksbildung] Ethnographia LXXVI [1965], 251—259). In den Filmchroniken der vierziger und fünfziger Jahre und auch in Filmen mit bäuerlichem Thema sind sehr viele authentische Aufnahmen über die Lebensform im Dorf festgehalten. Einen wirklichen Aufschwung bedeutete die planmäßige Sammelarbeit von István Szőts und Anna Raffay in den fünfziger Jahren. Sie waren besonders bemüht, unsere Volksbräuche zu sammeln. Neben den umfangreichen Sammlungen von Volkstänzen wurden auch die landwirtschaftlichen Arbeitsmittel und Arbeitsmethoden filmisch festgehalten. Die bekannten geschichtlichen Ereignisse ermöglichten erst seit den sechziger Jahren, daß die ethnographischen Filme wieder neue Impulse erhielten. Als Ergebnis der planmäßigen Arbeit wurde das Filmmaterial mit wertvollen Aufnahmen bereichert, doch ließen sich nicht mehr solche archaische Erscheinungen auf das Filmband bannen wie ehedem. Die Kurzfilme des *Magyar Filmgyártó Vállalat* (Ungarisches Filmproduktions-Unternehmen) unterstützten in diesem Jahrzehnt die Ziele der wissenschaftlichen Popularisierung und die Ergebnisse der ethnographischen Wissenschaft. Es muß gesagt werden, daß die ethnographische Filmproduktion der sechziger Jahre unter dem Firmenzeichen des MAFILM lief. Auch das Ethnographische Museum und einige Provinzmuseen haben eine Reihe von Filmen gedreht, im nächsten Jahrzehnt wird sich wahrscheinlich auch das Fernsehen in die Reihe der Produzenten einschalten, so daß man mit dem Wachstum der Filmproduktionen rechnen kann. (Diese Tendenz ist schon deshalb beachtenswert, weil sie gleichzeitig anzeigt, daß das frühere dilettantisch niedrige Niveau unserer ethnographischen Filme durch neue meisterhafte Aufnahmen und hochwertige Zusammenstellung gehoben wird.)

Die Geschichte des ethnographischen Films in Ungarn wäre nicht vollständig, wenn wir die erfolgreiche Internationale Ethnographische Filmschau und die ihr folgende wissenschaftliche Beratung 1970 in Szekszárd übergehen würden. (Über die ausführliche Geschichte und Aufgaben des ungarischen ethnographischen Film siehe László K. Kovács: *Ethnographische Filmaufnahme in Ungarn.* NÉ XXXVIII [1956], 324—326; ders.: *Ethnographische Filmaufnahmen und finnougrische ethnologische Forschung.* Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II, 187—189.)

*

Zur Entstehung des UEFK darf ich erwähnen, daß die veröffentlichten Filmangaben Ergebnis einer fünfjährigen Sammelarbeit sind. Wir erwähnten bereits, daß die hier aufgenommenen nahezu 100 Filme nicht das vollständige Material sind, sondern nur etwa ein Drittel. (Die Angaben zu den anderen Filmen sind auf den Lochkarten [Format A 5] des UEFK im Filmarchiv des Ethnographischen Institut bei der Ungarischen Akademie der Wissenschaften zu finden.) In den Katalog wurden keine Filme aufgenommen, die nicht mit Annotationen versehen werden konnten, weil sie entweder in Form ungeschnittener Negative zur Vorführung unbrauchbar sind oder aus anderen Gründen nicht abgerollt werden konnten. (Einige wertvolle Negative haben wir deshalb in den Katalog aufgenommen, um auch auf die dringenden Aufgaben aufmerksam zu machen!) Das MAFILM-Material ist komplett, doch im Filmarchiv des Ethnographischen Museums und in den Provinzmuseen liegen noch viele Filme, die im Katalog fehlen und die in einer zweiten erweiterten Ausgabe berücksichtigt werden.

КАТАЛОГ ВЕНГЕРСКИХ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ФИЛЬМОВ

Материал КВЭФ (= венг. MNFK) содержит данные тех киносъёмок, непосредственный предмет которых принадлежит к области исследований этнографии и этнологии. (Как исключение, в каталоге имеется несколько фильмов, связанных по теме с родственными этнографии науками, так как их тема дополняет этнографический материал, как например, фильмы по физической антропологии, по истории искусств.) Составление фильмов в каталог служит тому, чтобы быстро найти нужные данные.

Определение «венгерский» в названии данной статьи в связи с созданием фильмов указывает на два фактора:

1. съёмки был сделаны венгерскими специалистами (о венгерской народной культуре, или о культуре других народов);
2. фильмы сделаны иностранными кинематографистами о венгерском народе.

(Значит, мы хотим дать не полной список этнографических фильмов, находящихся в Венгрии, хотя имеется спрос и на каталог такого типа, а список фильмов, избранных по выше указанным точкам зрения.)

Кроме этого, является фактором первостепенной важности и то, чтобы фильмы были в состоянии, пригодном для проектирования и их приёма публикой, а также, чтобы их можно было найти в одном определённом месте. В каталоге фильмы следуют друг за другом по порядку их времени выпуска (по годам) — это способствует и тому; чтобы читатель сумел сделать общий обзор по истории венгерской этнографической кинематографии.

Хотя стремление к официальному и всеобщему осуществлению венгерской этнографической кинематографии появилось уже в годы до первой мировой войны (1910), в действительности первые этнографические киносъёмки начал сделать Шандор Гёнеи в 1927 году. КВЭФ не содержит данных о фильмах, сделанных Гёнеи (в тридцатые и сороковые годы он отснял несколько тысяч метров фильмов), потому что большая часть их не годится для проектирования. От его начинающих шагов больше чем на сто тысяч метров съёмки зафиксировались явления венгерской народной культуры. Большая часть этого материала отснята на узкой плёнке (16 мм), но количество материала на обычной плёнке тоже значительно. Начиная с тридцатых годов непрерывно изготовлялись 35-и миллиметровые фильмы, в первую очередь при Венгерском Кинобюро.

Достоин упоминания фильм кинорежиссёра австрийского происхождения Джорджа Хёллеринга (позже он переселился в Англию) о центральной части венгерской равнины, Хортобадье. Кадры этого фильма являются достоверными документами неоценимой ценности. Также является ценным этнографическое творчество известного режиссёра Пала Фейёш, который после успехов в Голливуде стал одним из зачинателей этнологической кинематографии в мире. Он снимал фильмы в Перу, на Мадагаскаре, в Тайлане — в этой последней стране был сделан его знаменитый фильм «Горсть риса». (Позже он полностью посвятил свою жизнь научной работе, и умер президентом самого значительного этнологического Фонда Wenner Gren).

После войны, в самом конце сороковых и в начале пятидесятых годов с новой силой начались снова съёмки этнографических фильмов.

В эти годы было заснято особенно много фильмов-эскизов о народных танцах (Ср. Дьердь Мартин: Доклад о результатах исследований танца, проведённых в Институте Народного Искусства и Образования — Martin György: *Beszámoló a Népművészeti és Népművelési Intézetben végzett tánckutató munka eredményeiről.* Ethn. LXXVI. (1965) 251—259.

И в киножурналах, фильмах на крестьянскую тему сороковых и пятидесятых годов осталось много достоверных кадров, изображающих деревенский образ жизни. В пятидесятые годы планомерная собирательная работа режиссёров Иштвана Сётш и Анны Раффаи означала большой шаг вперёд. Они трудились главным образом над собиранием народных обычаев. Помимо значительного собирания данных о народных танцах началась работа зафиксирования на киноплёнку орудий труда и способов работы сесльского хозяйства. Из-за известных исторических событий новый размах этнографической кинематографии стал возможным только с шестидесятых годов. В результате планомерного труда киноматериал дополнился ценными кадрами, но зафиксировать такие архаические явления, как раньше, уже не было возможно. Короткие фильмы Венгерского Кинопроизводственного Предприятия в это десятилетие хорошо служили целям популяризации результатов науки этнографии. Можно сказать, что этнографическую кинематографию шестидесятых годов отметила работа, проведённая Мафильмов (Венгерское Кинопроизводственное предприятие), хотя большое количество фильмов было изготовлено Музеем Этнографии и несколькими провинциальными музеями. По всей вероятности, в следующее десятилетие и телевидение включится в ряд кинопроизводителей, и можно рассчитывать и на увеличение количества фильмов Мафильма. Стоит обратить внимание на эту тенденцию потому, что она указывает и на то, что прежний любительский уровень наших этнографических фильмов исчезает, и дальнейщие фильмы будут сделаны с совершенными профессиональными знаниями.

Не было бы полной история этнографической кинематографии в Венгрии, если бы не сказали об успешном проведении Международного Фестиваля этнографических фильмов, и о связанном с Фестивалем научном совещании в 1970 году в городе Сексард. (О более подробной истории и о заданиях венгерской этнографи-

ческой кинематографии см.: K. Kovács László: *Ethnographische Filmaufnahme in Ungarn*. NÉ. XXXVIII (1956) 324—326 и у него же: *Ethnograpraphische Filmaufnamen und finnougrische ethnologische Forschung*. Congressus Secundus Internacionalis Fenno-Ugristarum. Pars II. 187—189.)

*

Относительно сознания КВЭФ нужно указать на то, что опубликованный в нём материал является результатом пятилетней собирательной работы. Мы уже упомянули о том, что опубликованные здесь почти сто фильмов не составляют весь материал, а только около одной трети часть его. (Данные об остальных фильмах находятся на перфорационной карте размера A/5, приготовленной для КВЭФ и находящейся в Архиве Фильмов Этнографической Институты Академии Наук Венгрии.) Не опубликованы данные тех фильмов, которых мы не смогли по различным причинам разработать. Материал Мафильма кажется полно обработаным, но в Кинофонде Музея Этнографии и в провинциальных музеях ещё много фильмов, отсуствующих в каталоге, однако второе дополненное издание будет содержать и данные этих последних фильмов.

RÖVIDÍTÉSEK

R:	rendező	Regisseur	режиссёр
O:	operatőr	Kameramann	оператор
M:	zene	Musik	музыка
E:	etnográfus	Ethnograph	этнограф
K:	koreográfus	Choreograph	хореограф
Író:	a forgatókönyv írója	Drehbuchautor	сценарист (писатель)
P:	a gyártó vagy a film lelőhelye	Produzent oder Aufbewahrungsort	производящее предприятие
Typ:	A = közönségfilm	Spielfilm	фильм для широких слоёв публики
	B = tanulmányfilm	Studienfilm	научно-документальный фильм
	C = negatív anyag	Negativ	негативный материал
	D = dokumentáció	Dokumentation	документация

A = az A típusú filmeket filmgyár készítette professzionális színvonalon a nagyközönség számára;
B = etnográfusok által készített jó technikai színvonalú, hiteles néprajzi filmek, szinkron hanggal — de nem a nagyközönség számára készültek, hanem inkább tanulmányfilmek;
C = vágott vagy vágatlan negatív anyagok;
D = a vágott munkakópiákat jelöltük így, a legtöbb esetben külön magnetofon hangszalagon kísérő hanganyaga is van ezeknek a filmeknek.
* = A film képmérete után tett csillag s z í n e s f i l m e t jelöl; az összes többi film fekete—fehér.

MAFILM = *Magyar Filmgyártó Vállalat*, Budapest
NÉMFIT = *Néprajzi Múzeum Filmtára*, Budapest, VIII. Könyves Kálmán krt. 40.
MFTIA = *Magyar Filmtudományi Intézet Archívuma*, Budapest, XIV. Népstadion út 97.
MTA—NKCs = *Magyar Tudományos Akadémia — Néprajzi Kutatócsoport* Budapest, I. Országház u. 30.
NZKCs = *Magyar Tudományos Akadémia — Népzenekutató Csoport* Budapest, I. Úri u. 49.

33.1. **Szanyi búcsú.** 1933.
5'—120 m, 35mm.
R: Paulini Béla. O: Icsey Rezső.
E: —. M: Meyer Tibor.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: Egyik legkorábbi eredeti néprajzi filmfelvételünk. Hitelesen mutatja a R á b a - k ö z i k i s f a l u vallásos ünnepét, a délelőtti szertartásokat, délután pedig a felszabadult, vidám mulatozást.

35.1. **Magyar falu.** 1935.
15'—450 m. 35 mm.
R: Kandó László. O: Icsey Rezső.
E: —. M: László Sándor.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: Falusi életképek a harmincas évekből. A falu népe ünnepi viseletben van, vidáman ünneplik a jó aratást. A legények mulatnak, táncolnak. Rövid képek egy mátkatál vivésről, fonásról, hímestojás készítésről, vásári sokadalomról, arató felvonulásról. A filmnek van holland és angol nyelvű feliratos változata is.

36.1. **Hortobágy.** 1936.
73'—2054 m. 35 mm.
R: Georges Höllering (író Móricz Zsigmond). O: Schäffer László.
M: Lajtha László.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: Felbecsülhetetlen értékű dokumentum felvételeket tartalmazó film, pedig tulajdonképpen játékfilm, hiszen Móricz a rendező kérésére írta meg a *Komor ló* c. novelláját, a film kerettörténetét. A szerepeket viszont a korabeli hortobágyi pásztorok alakítják teljesen hitelesen. Az osztrák származású Höllering 1934—35-ben több mint tizenötezer méter filmet forgatott le a hortobágyi pásztorok életéről, s csak forgalmazási okokból került a sor a kerettörténet megrendezésére.

37.1. **A magyar falu művészete.** 1937.
22'—600 m, 35 mm.
R: Icsey Rezső. O: Icsey Rezső.
E: —. M: Országh Tivadar.
Typ A. P: MFTIA.

S u j e t: A film a különböző vidékek népművészeti tevékenységét villantja fel néhány képben (asszonyok fonnak és szőnek, mezőkövesdiek hímeznek, torontáli magyar „perzsa"-szőnyeg készítése, halasi csipkeverés stb.). A cél nyilvánvalóan a háziiparszerű népművészeti tevékenység propagálása volt. A felvételek között igen értékes, dokumentum értékű képek vannak, olyanok, melyeket ma már rekonstruálni nem lehet.

39.1. **Egy marék rizs.** 1938.
67'—1810 m, 35 mm.
R: Fejős Pál, Gunnar Skoglund.
O: G. Boge.
E: Fejős Pál.
M: J. Sylvain. G. Johannson.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: A játékfilmes elemekkel színezett hiteles életképeket adó film Sziámban játszódik. Különösen azok a részei értékes etnográfiai dokumentumok, amelyek bemutatnak egy sziámi esküvőt, házépítést, rizstermelést, kosárfonást, tigris vadászatot és az elefántok felhasználását a dzsungelirtásban. — Fejős Pál (1898—1963) a magyar és nemzetközi filmművészet jelentős alakja. Egy sikeres filmrendezői pálya után ezzel a dán produkcióban készült filmmel búcsúzott a filmezéstől és ezután csak az etnológiai és archeológiai kutatómunkának szentelte életét.

39.1. **Magyar táncok és népszokások.** 1931.
18'—418 m, 35 mm.
R: Paulini Béla. O: Fekete Ferenc.
E: —. M: Farkas Ferenc.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: A felvételek az évenként szokásos Szent Jobb-körmenet alkalmával készültek (ezekkel a képekkel indul a film). A szereplők a Magyar Bokréta Szövetség tagjai. Tizenegy községet kerestek fel a filmesek, hogy megörökítsék a falvak lakóinak szórakozásait, táncait. A legrégibb kiszehajtás felvétel ebben a filmben található.

41.1. **Ruszin népművészet.** 1941.
14'—380 m, 35 mm.
R: Simonyi Lia. O: Megyer Tibor.
E: —. M: Paul Tibor.
Typ: A. P: MFIA.

S u j e t: A kárpátaljai ruszinok ukránok népművészetéről (és népi építészetéről) néhány igen szép felvétel látható a filmben, melyet a Magyar Háziipari Központ megrendelésére készítettek. A népviselet és a húsvéti ünnepek megörökítése értékes részei a filmnek. (Ez az egyetlen film, amely a ruszin nemzetiség szokásait, életét örökítette meg.)

48.1. **Dunavölgyi népek barátsága.** 1948.
13'—350 m, 35 mm.
R: Máriássy Félix. O: Illés György.
E: —. M: Sárdi Nándor.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: Rendkívül sematikus, rosszul rendezett film, amely egy tánc-fesztivált örökített meg. A szereplők román, bolgár, szlovák és magyar táncokat mutattak be.

51.1. **Velencei halászat.** 1951.
30'—300 m, 16 mm.
R: K. Kovács László.
O: K. Kovács László.
E: Solymos Ede. M: —.
Typ: C. P: NÉMFIT.

S u j e t: Dokumentum értékű felvételek, amelyek utolsó hiteles megörökítései az „ősfoglalkozások" egyikének, a hagyományos halászati eljárásoknak.

51.2. **Halászat a Zala folyón.** 1951.
12'— 120 m, 16 mm.
R: K. Kovács László.
O: K. Kovács László.
E: Csermák Géza. M: —.
Typ: C. P: NÉMFIT.

S u j e t: Más halászattal foglalkozó felvételekkel együtt ezek a képek is igen jó anyagot szolgáltatnak egy később összeállítandó filmhez, amely a magyar népi halászatot mutatná be.

52.1. **Bajai halászat.** 1952.
24'—240 m, 16 mm.
R: K. Kovács László.
O: K. Kovács László.
E: Solymos Ede. M: —.
Typ: C. P: NÉMFIT.

S u j e t: Értékes dokumentum felvételek a dunai halászat hagyományos eszközeiről és fogásairól, munkamódszereiről.

53.1. **Hírös vásár.** 1953.
16'—450 m, 35 mm*.
R: Varasdy Dezső.
O: Hildebrand István, Török Vidor.
E: —. M: Sárdi Nándor.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: Szép színes film, amely bemutatja a kecskeméti Rózsa F. tsz-ben a barack szüretet, majd a „hírös város"-ban rendezett mezőgazdasági vásárt. A vásári életképek az 1950-es években még viseletben járó parasztokat mutatnak.

53.2. **Virágos Kalocsa.** 1953.
20'—550 m, 35 mm*.
R: Lakatos Vince.
O: Hildebrand István, Forgács Ottó.
E: Pintér Imre. M: Vaszy Viktor.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: Képek a város életéből, amely népművészetről és pingáló asszonyairól híres. A falfestő és hímzőasszonyok közül többen megkapták a népművészet mestere címet (az ünnepi alkalmat is megörökítette a film). Az augusztus 20-i ünnepség képével zárul a film — a helyi népi együttesek viseletbe öltözött tagjai táncolnak.

53.3. **Színes szőttes.** 1953.
25'—710 m, 35 mm*.
R: Máriássy Félix. O: Bodrossy Félix.
E: Banovich Tamás. M: Rónai Gyula.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: Részletek a művészeti együttesek második országos (tánc)bemutatójáról. Négy népi-táncegyüttes műsora látható. (A film ún. plasztikus, térhatású film!)

54.1. **Magyarországi bábtáncoltató Betlehemek.** 1954.
50'—500 m, 16 mm.
R: Raffay Anna. O: Szőts István.
E: —. M: —.
Typ: B. P: NÉMFIT.

S u j e t: A szakirodalom felhasználásával bemutatja a korábbi gyűjtésekből megismert bábtáncoltató betlehem típusokat. A tiszacsécsei betlehem készítése (rekonstrukció), a balatonberényi élő játék képei és az Osztopánban (Somogy m.) felvett jelenetek, melyek a bábok faragását és a mozgatás technikáját örökítik meg, zárják a filmet.

55.1. **Kövek, várak, emberek.** 1955.
32'—872 m, 35 mm.
R: Szőts István. O: Herczenik Miklós.
E: Raffay Anna. M: Lajtha László.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: Élő, hiteles dokumentumanyagot tartalmaz, de a film stílusa erősen magán viseli a kor jegyeit. Különösen értékesek azok a jelenetek, amelyekben az akkor még népviseletben járó falusi parasztság pihenését és szórakozásait örökítette meg. Gondos előkészítés után még abban az időben készült (1955), amikor a palócság lakta Bujákon és Hollókőn felvett jelenetek elkészítéséhez nem volt szükség lényeges rekonstrukcióra, noha a film teljes egészében megrendezett jelenetekre épül, helyi szereplőkkel. Ez a film mind ez ideig legtöbbet játszott, leghitelesebb néprajzi filmünk.

55.2. **Kapálás.** 1955.
33'—330 m, 16 mm.
R: K. Kovács László.

O: K. Kovács László.
E: Vincze István. M: —.
Typ: A. P: NÉMFIT

S u j e t: Az Eger környéki szőlőkben és földeken készültek a felvételek. Kevés munkamód filmjeinknek egyike ez. Elsősorban a tárgyi etnográfia kutatóinak érdeklődésére tarthat számot.

55.3. **Betlehemes játék.** 1955.
24'—240 m, 16 mm.
R: Földes László.
O: K. Kovács László, Bene Zsuzsa.
E: Földes László.M: Sárosi Bálint.
Typ: C. P: NÉMFIT.

S u j e t: A csak férfi szereplőkkel játszó erdélyi betlehemes játéktípus előadását, a betlehemes csoport házról házra járását mutatja be a film. A főszereplők, a Csik megyei Ditróról (Románia) 1945-ben áttelepült székelyek új lakóhelyükön is folytatták a hagyományos karácsonyi játékot. Nem a filmezés kedvéért újították fel 1954-ben a betlehemezést, s a tárgyi kellékek is részben még Erdélyből valók. *(Irodalom:* Földes László: *A Budajenőre telepített székelyek betlehemezése.* Ethn. 1958.)

55.4. **Szamos-háti fonó.** 1955.
16'—160 m, 16 mm.
R: Raffay Anna. O: Szőts István.
E: Raffay Anna. M: —.
Typ: D. P: NÉMFIT.

S u j e t: Szabolcs-Szatmár megye két falujában (Kérsemjén, Nábrád) a filmezés idején még hitelesen meg lehet örökíteni a farsangi alakoskodó dramatikus népszokásokat. A fonóban ülők várják a maszkos figurákat — sorjában megérkezik a gólya, kecske, medve és lovas farsangos, végül a halált megszemélyesítő figura. Fonóbállal ér véget a vígasság.

55.5. **Busójárás.** 1955.
17'—170 m, 16 mm.
R: Raffay Anna. O: Szőts István.
E: Raffay Anna. M: —.
Typ: B. P: NÉMFIT.

S u j e t: A film első megörökítése a mohácsi sokác nemzetség farsangi, maszkos alakoskodó játékának. A rekonstrukció az 1910-es években még gyakorolt, élő népszokás menetét elevenítette fel és örökítette meg a szájhagyományból vett gyűjtések alapján.

55.6. **Dramatikus népszokások IV.** 1955.
38'—380 m, 16 mm.
R: Raffay Anna. O: Szőts István.
E: Raffay Anna. M: —.
Typ: B. P: NÉMFIT.

S u j e t: A film alcíme szerint ez a rész a tavaszi (évkezdő) népszokásokból mutat be néhányat: az ún. tavaszi-mise Bujákon, hímestojás-készítés és locsolkodás Őrhalomban, kiszeégetés Szandaváralján, búza- és barka-szentelés Bujákon, végül két tavaszi gyermekjáték *lilázás* Zalában és a *mancsozás* a palócoknál. Ezeket a nagyon értékes dokumentum felvételeket a Hunnia Filmstúdió ajándékozta a Néprajzi Múzeumnak — a rendező 1970-ben állította össze önálló filmmé a felsorolt részeket.

55.7. **Dramatikus népszokások I.** 1955.
21'—210 m, 16 mm.
R: Raffay Anna. O: Szőts István.
E: Raffay Anna. M: —.
Typ: B. P: NÉMFIT.

S u j e t: Ez az összeállítás a téli évnegyed dramatikus szokásait tartalmazza. Rendkívül értékes, ritka, ma már rekonstruálhatatlan népszokásokat örökít meg. Így a Tolna megyei Egyházaskozárra telepített moldvai csángók kecske-alakoskodó játékát. Zalaszentgyörgyön négy téli népszokást sikerült felvenni, a 30-as években még regöltek s ezt rekonstruálták, a három-királyokjárás, az aprószenteki korbácsolás és a lucázás pedig még élt, szokásban volt a filmezés idején. — A Néprajzi Múzeum a Hunnia Filmstúdiótól kapta ajándékba az anyagot és ebből 1970-ben Raffay Anna állította össze ezt a filmet.

55.8. **Legénytáncok.** 1955.
14'—410 m, 35 mm*.
R: Banovich Tamás. O: Badal János.
E: Rábai Miklós. M: Gulyás László.
Typ: A. P. MFTIA.

S u j e t: A Magyar Népi Együttes produkcióit megörökítő tánc-filmek egyike. Banovich egész sorozatot készített ilyen filmekből. Szép részlet a filmben a györgyfalvi „legényes".

57.1. **A szárazmalom.** 1957.
30'—300 m, 16 mm.
R: K. Kovács László.
O: K. Kovács László.
E: Nagy Gyula. M: —.
Typ: C. P: NÉMFIT.

S u j e t: Ennek a paraszti életben oly fontos iparnak és mesterségnek egyik utolsó emlékét örökítette meg a film, Szarvason.

58.1. **Tavasz Bujákon.** 1958.
15'—420 m, 35 mm*.
R: Czigány Tamás.
O: Bodrossy Félix.

E: Raffay Anna. M: Sárosi Bálint.
Typ: A. P: MFTIA.

Sujet: Bujáki palócok a film szereplői. Több népszokást örökítettek meg: pilátus-verést, tél-kihajtást, kiszehordást, piros-tojás festést és a locsolkodást s végül néhány gyerekjátékot is.

58.2. **Látogatás a Népligetben.** 1958.
55'— 550 m, 16 mm.
R: Raffay Anna. O: Burza Árpád.
E: Szilágyi Dezső. M: —.
Typ: B. P: NÉMFIT.

Sujet: *Kemény Henrik*, az utolsó vásári bábtáncoltató, népművész néhány repertoárdarabjának megörökítése. A mesejátékok részleteinek bemutatásával jól érzékelhető a bábjáték stílusa. A filmet a Népművelési Intézet készítette a szinkron, fényhangos kópiával.

59.1. **Busójáráskor.** 1959.
18'—500 m 35 mm*.
R: Raffay Anna, Lestár János.
O: Sára Sándor.
E: Raffay Anna. M: Sárosi Bálint.
Typ: A. P: MFTIA.

Sujet: Játékfilmes eszközökkel és elemekből felépített film, a mohácsi sokácok farsangi „termékenység" rítusáról, melyet tévesen a török-veszedelemmel is összekapcsolnak. Összhasonlítva egy korábban készült filmmel (55.5) az előbbi nyers szókimondását ez a film nagyon letompította, s ez a hitelesség rovására ment.

59.2. **Tavasz.** 1959.
9'—230 m, 35 mm*.
R: Banovich Tamás.
O: Bodrossy Félix.
K: Rábai Miklós. M: Hraskó Tamás.
Typ: A. P: MFTIA.

Sujet: A magyar népi együttes és szólistái eltáncolják egy szerelem, majd egy esküvő rövid „történetét".

61.1. **Öreg malmok.** 1961.
16'—450 m, 35 mm.
R: Lakatos Vince. O: Purczel Miklós.
E: Balassa Iván. M: —.
Typ: A. P: MFTIA.

Sujet: A kipusztuló népi malomipar megmaradt emlékeit mutatja be a film. Az utolsó működő szárazmalmot, vízi- és szélmalmot.

61.2. **Indián történet.** 1961.
13'—350 m, 35 mm.
R: Jancsó Miklós. O: Borbély János.
E: Boglár Lajos. M: —.
Typ: A. P: MFTIA.

Sujet: A film az észak-amerikai indiánokat mutatja be, a XIX. sz. végén készült fotók alapján. Előbb az indiánok békés életét, a pionírokkal való barátságát. Végül az indiánok deportálását és legyilkolását. (A szakanyagot Boglár Lajos gyűjtötte össze.)

61.3. **Alkonyok és hajnalok.** 1961.
16'—430 m, 35 mm.
R: Jancsó Miklós. O: Herskó Anna.
E: —. M: —.
Typ: A. P: MFTIA.

Sujet: Tanyavilág. Öreg, vedlett tanyaházból kiköltöző család. Ökrösfogat megpakolva. Elindulnak, a földútról rátérnek a kövesútra. Ismerősökkel találkoznak. Szép, új házban poharaznak. Bontják a régi tanyát. A gazda töri a kukoricát. A szeme láttára omlik össze a régi tanyaépület. A filmet Jancsó Miklós írta.

61.4. **Az idő kereke.** 1961.
12'—330 m, 35 mm.
R: Jancsó Miklós. O: Szabó Árpád.
E: —. M: —.
Typ: A. P. MFTIA.

Sujet: A film a régi és az új életforma egymásmellettiségét mutatja be. A galgahévízi idős asszonyok táncolni tanítják a fiatal lányokat, akik már nem járnak viseletben. A filmet Jancsó Miklós írta.

61.5. **Szentkút.** 1961.
13'—350 m, 35 mm.
R: Kiss József.
O: Herskó Jánosné—Szabó Árpád.
E: —. M: —.
Typ: A. P: MFTIA.

Sujet: Kétnapos búcsú Szentkúton. A búcsúsok megcsókolják a szentképet, a betegek mosdanak a patak vizében, a forrás vizéből isznak — megannyi ellesett kép. Felvilágosító célzattal készült a film, de megmarad a dolgok felszínén, nem néprajzi hitelességű (a búcsújárás ilyen) bemutatása. (Kiss József maga írta a filmet.)

61.6. **Zalának délhajlatán.** 1961.
18'—500 m, 35 mm.
R: Mönich László. O: Szabó Árpád.
E: Komornoki László. M: —.
Typ: A. P: MFTIA.

Sujet: Göcsejnek, egyik legelmaradottabb tájegységünknek 1950 és 1960

közötti fejlődését mutatja be a film. Egy falusi körmenet képei és az olajfúró brigád élete példázzák a változást. (A filmet RUFFY Péter írta.)

61.7. **Lámpagyújtás.** 1961.
13'—350 m, 35 mm.
R: MOLDOVÁNYI József. O: SZABÓ Árpád.
E: —. M: —.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: Pusztafalu kis község az ország északkeleti sarkában. A faluba bevezetik a villanyt. Felnőttek, gyermekek ismerkednek az új jelenséggel és azokkal az új eszközökkel, amelyeket eddig a faluban ismeretlenek voltak.

61.8. **Két szüret Markazon.** 1961.
10'—300 m, 35 mm.
R: KOLONITS Ilona. O: HERSKÓ Anna.
E: —. M: —.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: Egy valódi tsz-szüretet, annak hangulatát mutatja be a film. A felvételek nagy része rejtett kamerával, ellesett képekkel készült. (A filmet KOLONITS Ilona írta.)

62.1. **A néma mesterek beszélnek.** 1961.
17'—450 m, 35 mm*.
R: LAKATOS Vince. O: PURCZEL Miklós.
E: PALLA Ákos. M: —.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: Kódexek és ősnyomtatványok alapján mutatja be a film, hogy hol tartott a középkor és újkor mesgyéjén az orvostudomány. A szakanyagot az Orvostörténeti Könyvtár — azóta elhunyt — igazgatója állította össze. A népi gyógyítás bizonyos kérdéseinek megvilágításához jó anyagot ad ez a film.

62.2. **Tombácz János meséi.** 1962.
11'—110 m, 16 mm.
R: RAFFAY Anna. O: BURZA Árpád.
E: —. M: —.
Typ: B. P: NÉMFIT.

S u j e t: A Bács-Kiskun megyei Zsombón, a tanyaközpont egyik házában mesél a kukorica fosztásra összegyűlt szomszédoknak, TOMBÁCZ János (szül. 1900). A film a Rózsa Sándorról szóló több mint kétórás történet előadásának csak egy kis töredékét rögzítette, azt, amelyet a mesélő élénk és kifejező gesztikulációval kísért.

63.1. **Öreg hangszerek.** 1963.
18'—510 m, 35 mm.
R: LAKATOS Vince. O: PURCZEL Miklós.
E: MANGA János. M: GULYÁS László.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: A film sorra veszi a népi hangszereket és használat közben mutatja be: a furulyát, nádsípot, citerát, tekerőt, dudát, hoszi furulyát. Több hasonló feldolgozásra lenne szükség, hogy monográfikus igénnyel meg legyen örökítve a népi kultúra sok más tárgycsoportja is (pl. népi gyermekjátékok, a szokások tárgyai, a faragott népművészeti tárgyak). Ez a film jó példa erre a munkára.

63.2. **Falusi szimfónia.** 1963.
15'—430 m, 35 mm.
R: KISS József. O: SZABÓ Árpád.
E: —. M: —.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: A szimfónia hagyományos felépítésének megfelelően négy tételben mutatja be a film a falu arculatát. Az első rész: „A falu" külső képének bemutatása. Az „öregek" élete és a „vasárnap" — a kultúrház és a templom a következő részek tartalma. A „Fiatalok" c. rész a tanuló és sportoló, a falut elhagyó fiatalok életével foglalkozik.

63.3. **Ivád.** 1963.
40'—1100 m, 35 mm.
R: KOROMPAI Márton.
O: HORVÁTH Ferenc.
E: DR. NEMESKÉRI János. M: —.
Typ: A. P: MAFILM.

S u j e t: Ez a film az egyetlen fizikai antropológiával foglalkozó filmünk. Az etnográfiai kutatások szempontjából igen érdekes endogám házassági gyakorlatot fenntartó észak-magyarországi faluban készültek a felvételek. A film jó példa arra, hogy a tudományos kutatás anyagát hogyan lehet eljuttatni a széles nagy közönséghez. *(Irodalom:* ACSÁDI György: *Az ivádi embertani kutatások.* MTA Biológiai Oszt. Közl. 1953.)

64.1. **Pásztorművészet.** 1964.
14'—420 m, 35 mm*.
R: LAKATOS Vince. O: BODROSSY Félix.
E: MANGA János. M: LOHR Ferenc.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: TÓTH Mihály, dunántúli faragó pásztor narrátor szövege kíséri végig a filmet, amely a szép népművészeti tárgyak bemutatása mellett elsősorban a különféle technikák megismertetésére koncentrál. Látható néprajzi gyűjteményeink néhány igen szép spanyolozással, karcolással és faragással díszített darabja. Az anyag gazdagsága újabb ha-

sonlóan magas színvonalú filmek készítését indokolná a népi díszítőművészet témaköréből.

64.2. **Évszakok, mesterek, művek.** 1964.
19'—500 m, 35 mm*.
R: Kolonits Ilona. (Író: Kis Ivor Sándor.) O: Barcs Sándor.
M: —.
Typ: A. P: MFTIA.

Sujet: Négy népművész bemutatása alkotás közben. A négy évszaknak megfelelően egy-egy mester. A téllel együtt a fafaragó, a tavasszal a pingáló asszony, a nyárra a fazekas és az ősszel a hímzőasszony munkája kerül bemutatásra. A film a nagyközönség számára készült, s ez nem vált a néprajzi hitelesség hasznára.

64.3. **Szennai templom.** 1964.
11'—110 m, 16 mm.
R: Raffay Anna. O: Szitányi László.
E: —. M: —.
Typ: D. P: NÉMFIT.

Sujet: A somogy megyei Szenna református temploma híres festett-kazettás belső díszítéséről. A szennai falukőzpont néhány öreg lakóházán kívül látható a falu dombján lévő temető, régi és újabb faragott fejfáival.

64.4. **Látogatás egy XVIII. századi majorban.** 1964.
16'—160 m, 16 mm.
R: Raffay Anna. O: Szitányi László.
E: Boross Marietta. M: –
Typ: D. P: NÉMFIT

Sujet: A balatonszántódi határban kombájnnal aratnak — láthatjuk a filmen —, de a kétszáz évvel ezelőtt épült major épülete a feudalizmus korát idézi. A kúriával együtt a Balatoni Intéző Bizottság a műemlékké nyilvánította az épületeket, hogy majd idegenforgalmi célokat szolgálhasson. A restaurálás előtti állapotot örökítette meg a film.

64.5. **Indonéziai népek.** 1964.
30'—300 m, 16 mm.
R: O: E: Bodrogi Tibor.
Typ: C. P: NÉMFIT.

Sujet: Egy indonéziai tanulmányút során készültek a felvételek, közülük azok a legértékesebbek, amelyek egy temetési szertartást örökítettek meg Közép-Celebeszen.

65.1. **Az agyag és a varázsló.** 1965.
15'—430 m, 35 mm*.
R: Lakatos Vince. O: Lakatos Iván.
E: K. Kovács László.
M: Szokolay Sándor.
Typ: A. P: MFTIA.

Sujet: A Közép-Tisza vidék népi kerámia művészetével foglalkozik a film. Tiszafüred és Karcag a két legfontosabb központ. Bemutatásra kerül a munka majd minden fázisa (közben egy ún. Miska-kancsó elkészítése). A főszereplő népművész, Kántor Sándor munkái, ember alakú korsói, már a „népi szobrászat" körébe sorolhatók.

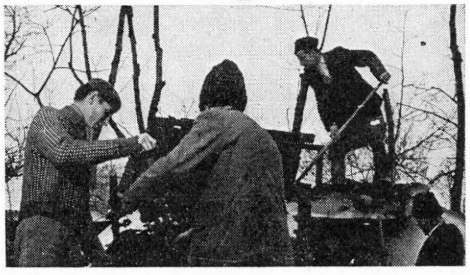

65.2. **Teremtés.** 1965.
10'—280 m, 35 mm*.
R: Lakatos Vince. O: Lakatos Iván.
E: K. Kovács László. M: Jeney Zoltán.
Typ: A. P: MAFILM.

Sujet: A nádudvari fekete kerámia messzeföldön híres. A film készítői a Fazekas-dinasztia két tagját keresték fel. Apa és fia (Fazekas Lajos és Fazekas István) dolgoznak együtt. A felvevőgép végig kísérte a munkának a fázisait az agyag megmunkálásától a formák sokféle kibomlásáig, s végül a speciális színt

adó kiégetésig. Ez a film a munkafolyamatokat bemutató filmek mintája lehet az etnográfiai pontosság, részletesség és hűség terén.

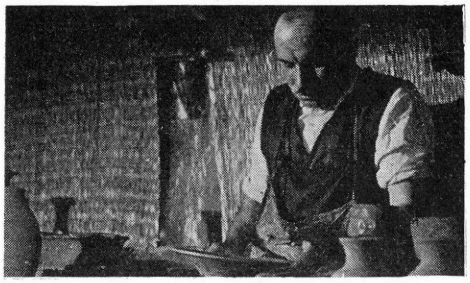

65.3. **Korok és hagyományok a Dunántúl népi építészetében.** 1965.
16'—470 m, 35 mm*.
R: Korompai Márton. O: Simon György.
E: Tóth János.
Typ: A P: MAFILM.

Sujet: A román, a reneszánsz, a barokk és a klasszicista stílusok hatása kimutatható a magyar nép építészetében. A Balaton mellékétől a göcseji és Sopron környéki háztípusokig elénk tárul népi építészetünk formagazdagsága, szépsége, a szerkezet és a díszítés egysége. Archív felvételek felhasználása nagyban emeli a szép színes film dokumentatív és tudományos értékét.

65.4. **Szamosháti farsang.** 1965.
17' –480 m, 35 mm.
R: Basilides Ábris. O: Barcs Sándor.
E: Újváry Zoltán. M: —.
Typ: A. P: MAFILM.

Sujet: A Szamos menti Panyolán készültek a felvételek, a filmezés kedvéért felelevenített farsangi alakoskodókról, ezért néhol harsányabbra sikerült a játék, mint amilyen valójában lehetett. Mindennek ellenére a gólya-, huszár- és medve-maszkos alakoskodó megörökítése igen értékes dokumentum anyaghoz juttatta folklór kutatásunkat.

65.5. **Szatmári képek.** 1965.
32'—320 m, 16 mm.
R: Boglár Lajos. O: Boglár Lajos.
E: Morvay Judit. M: —.
Typ: B. P: NÉMFIT.

Sujet: Kispaládon és Botpaládon, valamint Tiszacsécsén készültek a felvételek. Nem a monografikus feldolgozás igényével, mégis a film képet ad a tájról, az emberekről. Megérzi a problémákat, amely Szatmárt, mint az ország legszegényebb területét szorítja. A film három részből áll: a falu, a régi és az új építészeti stílus ellenpontjának bemutatása után egy magányos öregasszony portréja következik. Majd a fejfakészítő mester munkáját, végül a lakosság átrétegeződését (cigányok betelepülését) láthatjuk. Korábban a néprajzi felvételek jobbára a kuriózumot, az érdekes nem-mindennapit ragadták meg, Boglár Lajos filmje az első, amely átgondolt, művészi szerkesztésével a korszerű filmművészet nyelvén tud szólni egy aránylag száraz etnográfiai-szociológiai témáról. A képi kifejezést sikerült a tudományos dokumentáció szolgálatába állítani.

65.6. **Etiópiai táncok.** 1965.
14'—133 m, 16 mm.
R: —. O: Martin György.
E: Tsegaye Debalke. M: Sárosi Bálint.
Typ: B. P: NZKCs.

Sujet: Martin György és Sárosi Bálint etiópiai tanulmányútja során készültek a felvételek (több mint 3000 m). Ezekből válogatták ezt a vetítésre alkalmas kollekciót (16 mm-es magnetofon hang kíséri). A tizenhárom táncot lehet látni a filmen. *(Irodalom:* Martin György: *Az etiópiai táncok sajátosságai és főbb típusai.* Ethn. 1966.)

66.1. **Kenet istenei.** 1966.
21'—320 m. 35 mm.
R: Bodrossy Félix. O: Bodrossy Félix.
E: Kákosy László. M: —.
Typ: A. P: MFTIA.

S u j e t: Az egyiptomi mitológia pantheonját mutatja be a film. A teremtés mítosszal kezdődik, majd bemutatja a művészi reprodukciók felhasználásával egy fáraó kapcsolatát az istenekkel, születésétől a haláláig, a túlvilági ítéletig.

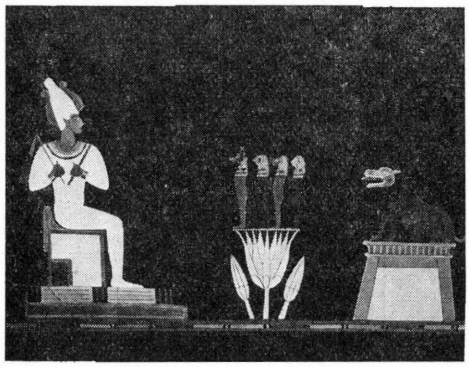

66.2. **Kiállítás a Műcsarnokban.** 1966.
12'—120 m, 16 mm.
R: RAFFAY Anna. O: ZICK Béla.
E: CSILLÉRY Klára, KRESZ Mária. Typ: D. P: NÉMFIT.

S u j e t: A Műcsarnok összes termeiben megrendezett néprajzi kiállítást örökíti meg a felvétel. A kiállításon nemcsak tárgyak, de egész szoba belsők is ki voltak állítva, egy-egy tájegységünket reprezentálták ezek a berendezések. Ezeket a berendezett szoba-belsőket is mutatja a film, de kiegészíti a holt múzeumi anyagot élő felvételekkel. A matyó-szoba ágyfelvetését és a hódmezővásárhelyi tisztaszoba homok-mintáinak készítését bemutatja.

66.3. **Nádsíp és kolompkészítés.** 1966.
11'—110 m, 16 mm.
R: RAFFAY Anna. O: BURZA Árpád.
E: —. M: —.
Typ: A. P: NÉMFIT.

S u j e t: Két részből áll ez a film. Egy idős köröstarcsai mester bemutatja a furulya és nádsíp készítését. — Hajdúszoboszlón pedig az egyik kovácsmester fia folytatja apja mesterségét: kolompokat készít. A film bemutatja részletesen: hogyan „hangolták" be a kolompokat régen. Lényegében értékes cselekedet volt megörökíteni e két örökre eltűnő mesterséget.

66.4. **Részletek a bujáki lakodalomból.** 1966.
15'—150 m, 16 mm.
R: RAFFAY Anna. O: WITTMER Ödön.
E: —. M: —.
Typ: D. P: NÉMFIT.

S u j e t: A népviseletéről híres palóc faluban készültek a felvételek. A lakodalmi menet útja a templomtól a lakodalmas házig. (A menyasszonynak mézeskenyeret kell ennie, mielőtt a házba lép.) A vacsora, a fogások és a vendégsereg bemutatása után a menyasszonytánc képeivel zárul.

66.5. **Dohányszárítóban.** 1966.
15'—150 m, 16 mm.
R: RAFFAY Anna. O: SZITÁNYI László.
E: —. M: —.
Typ: D. P: NÉMFIT.

S u j e t: Vajai (Szabolcs-Szatmár) faluképekkel indul a film, amely a dohánysimításról, erről a hagyományos társasmunka alkalomról készült. Könnyebben megy a munka, ha közben beszélgetnek, énekelnek — mesélnek is, és még játszanak is — a „Megy a kosár" nevű játékot. A termelőszövetkezet simítójában is hasonlóan szórakozva dolgoznak, csak egy nagyobb helyiségben.

66.6. **Magyar tánctípusok*.** (1966.)
28'—280 m, 16 mm.
R: MARTIN György.
Typ: B. P: NZKCs.

S u j e t: Az összeállítás a következő részekből áll: 1. botoló, pásztortánc; 2. ugrós, legényes; 3. karikázó; 4. verbunk; 5. csárdás. A magyar anyag mellett a nemzetiségek és a szomszéd népek anyagából is láthatók táncok összehasonlítás céljából. A filmet az MTA Népzenekutató Csoport filmarchívumának anyagából MARTIN György állította össze 1966-ban. A felvételeket 1940 és 1960 között készítették, ezért kerül az összeállítás éve zárójelbe. (A dubnegatív lelőhelye: Népművelési Intézet — Budapest, I. Corvin tér 8. sz.) *Jegyzet:** A filmösszeállítás részletes adatai megtalálhatók MARTIN György: *Magyar tánctípusok és táncdialektusok.* Budapest, 1970. Az operatőri munkákat mintegy félszáz olyan néprajzos (E) készítette, akik azokban az évtizedekben részt vettek a magyar néptánckutatásban. A filmfelvételeket kísérő magnetofon felvételek MARTIN György könyve alapján visszakereshetők. (A felvételek 16-os és 24-es képsebességgel készültek.)

67.1. **Bocskoromon van egy szák.** 1967.
19'—530 m, 35 mm.
R: LAKATOS Vince. O: HERSKÓ Anna.
E: JUHÁSZ Antal. M: —.
Typ: A. P: MAFILM.

S u j e t: A film tiszteletadás egy eltűnő mesterségnek és mestereinek, a bocskorkészítő vargáknak. Az utolsó szegedi mester a főszereplő, őt láthatjuk munka közben, melynek minden mozzanatát hűen bemutatja a film. Az idős mester szavai kommentálják a szép munkaképeket. Ez a film mintapéldája lehet a nagyközönségnek készült, de mégis teljes etnográfiai hitelességű néprajzi filmeknek.

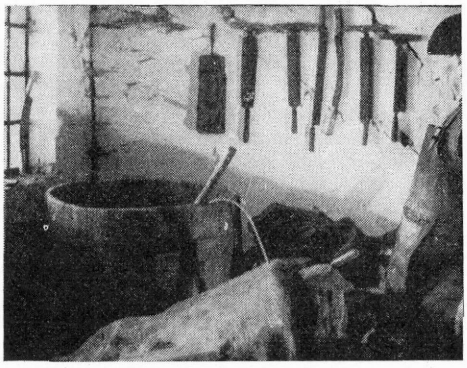

67.2. **Krónika.** 1967.
15'—415 m, 35 mm.
R: Gaál István. O: Gaál István.
E: Morvay Judit. M: —.
Typ: A. P: MAFILM.

S u j e t: A boszorkányhitről szól, amely még ma is él egyes falvakban. A film dokumentum értékű képekben mutatja be egy boszorkánynak tartott idős asszony történetét. A filmet Bodonyban vették fel.

67.3. **A pék.** 1967.
12'—120 m, 16 mm*.
R: dr. Németh András.
O: dr. Németh András.
E: —. M: —.
Typ: D. P: dr. Németh András, Szeged, Berzsenyi u. 3.

S u j e t: Egy szegedi pékmester, Bures József egész napi munkáját mutatja be a film, a kovászolástól a kenyér eladásáig. A film 1968-ban a szegedi Országos Néprajzifilm Fesztiválon díjat nyert.

67.4. **Palóc dudás.** 1967.
20'—200 m, 16 mm.
R: —. O: Sztanó Pál.
E: Kiss Lajos. M: Sztanó Pál.
Typ: D. P: NzKCs.

S u j e t: Egy ipolypalásti (Plastovce — Csehszlovákia) palóc dudás játékáról és énekléséről készült a felvétel Budapesten.

67.5. **Magyarvistai legényes.** 1967.
15'—150 m, 16 mm.
R: —. O: Sztanó Pál.
E: Martin György. M: Sztanó Pál.
Typ: D. P: NZKCs.

S u j e t: Egy kiváló táncos, a magyarvistai (Vişlea — Románia) Mátyás István (szül. 1911) földműves, rögtönzéseinek megörökítése, a „kalotaszegi legényes"-t táncolja. *(Irodalom:* Martin György: *Egy erdélyi férfitánc szerkezeti sajátosságai.* MTA I. Oszt. Közl. XXIII.)

67.6. **Kölcsei betlehem.** 1967.
16'—160 m, 16 mm.
R: Hoppál Mihály. O: Vitézi László,
E: Györgyi Erzsébet, Szacsvay Éva.
Typ: B. P: MTA—NKCs.

S u j e t: Szacsvay Éva gyűjtései nyomán a Szatmárban még élő betlehemes játék utolsó hiteles megörökítésére vállalkozott a film. (A Néprajzi Múzeum a filmfelvétel után megvásárolta az összes tárgyat, amit a kis csoport használt.) A kölcsei betlehem a bábtáncoltató típushoz tartozik. (A fényhangos kópia negatívja a NÉMFIT-ben található.)

67.7. **Harmatszedés.** 1967.
4'—40 m, 16 mm.
R: Hoppál Mihály. O: Boglár Lajos—Hoppál Mihály.
M: —.
Typ: D. P: MTA—NKCs.

S u j e t: Diószegi Vilmosnak egy korábbi gyűjtése alapján Boglár Lajos és Hoppál Mihály közösen készített egy rövid „film-jegyzetet" egy mágikus varázsló szokásról: a kora hajnali harmatszedésről. Szuhahután egy asszony rekonstruálta a filmfelvétel kedvéért a

harmatszedést, hogy bemutassa, miként használták fel a lepedővel összegyűjtött harmatot a kenyérsütéshez. (Egyszerre két kamerával történt a forgatás).

68.1. **Passió Rimócon.** 1968.
21'—570 m, 35 mm.
R: LAKATOS Vince.
O: VANCSA Lajos—LAKATOS Iván.
E: MANGA János.
Typ: A. P: MAFILM.

S u j e t: A Nógrád megyei Rimócon még él a népi passió-éneklés szokása. A filmen a viseletbe öltözött áhítatos asszonyok és éneklő férfiak képe váltakozik a magyarországi barokk templomi faszobrászat legszebb alkotásainak képeivel. A kísérő hang az eredeti passiójáték felvétele.

68.2. **A kékfestőnél.** 1968.
11'—110 m, 16 mm*.
R: LAKATOS József. O: LAKATOS József.
E: RAFFAY Anna. M: —.
Typ: D. P. LAKATOS József,
Jászárokszállás.

S u j e t: Egy idős jászárokszállási mester bemutatja a filmen a hagyományos kékfestő eljárást, a mángorlást, a mintákat. Saját maga kommentálta a film kísérőszövegén a képeket.

68.3. **Bácsmegyesi kismesterségek.** 1968.
250'—2500 m, 16 mm.
R: RAFFAY Anna. O: ÁBRAHÁM János.
E: RAFFAY Anna. M: —.
Typ: B. P: NÉMFIT.

S u j e t: Két éven keresztül készült a Néprajzi Múzeum és a Bács megyei Filmstúdió közös munkájaként a filmsorozat, amely a következő részekből áll: 1. ipartörténeti hagyományok; 2. céh-emlékek Bács megyéből; 3. Kecskeméti piac; 4. taliga- és kerékgyártás; 5. szita- és rostakészítés; 6. szaru-munkák; 7. csizmakészítés egy foltozóvargánál; 8. a szűcsmesterség fogásai egy iparosnál és egy bugaci pásztornál; 9. kötélgyártó; 10. kékfestő-műhely; 11. mézeskalácsos; 12. a kiskunfélegyházi vásár.

68.4. **Magyar táncdialektusok I.** (1968).
56'—560 m, 16 mm.
R: MARTIN György.
P: NZKCs. Typ: B.

S u j e t: Az összeállítás „A nyugati dialektus" alcímet viseli és a következő területek táncait mutatja be: 1. a nyugati palócság; 2. Csallóköz; 3. Rábaköz; 4. Közép- és Nyugat-Dunántúl; 5. Dél-Dunántúl; 6. A Duna mente és a Sárköz; 7. Kalocsa vidéke; 8. Kiskunság. A filmet az MTA Népzenekutató Csoportja filmarchívumának anyagából összeállította MARTIN György. A filmrészletek pontos adatai (a tánc neve, származási helye, a gyűjtés éve és az eredeti film leltári száma, amelyből a filmrészlet való) megtalálhatók MARTIN György: *Magyar tánctípusok és táncdialektusok* (Budapest, 1970.) c. könyvében (162—164 pp.). Lásd még a 66.6.: Magyar tánctípusok c. film jegyzetét!)

68.5. **Madocsai táncok.** 1968.
24'—240 m, 16 mm.
R: MARTIN György. O: SZTANÓ Pál.
E: ANDRÁSFALVI Bertalan, MARTIN György, PESOVÁR Ferenc. M: —.
Typ: B. P: NZKCs.

S u j e t: Nyolc tánc (lassú és frisscsárdások, ugrós, rötös-tánc, üvegtánc) került felvételre a Népzenekutató Csoport magnószélesíkos hangos filmfelvevőgépével. A helyi magyar banda szolgáltatta a zenét. *(Irodalom:* MARTIN György: *A Sárközi—Duna menti táncok motívumkincse.* Budapest, 1964.)

69.1. **Világfák, életfák.** 1969.
18'—490 m, 35 mm*.
R: TAKÁCS Gábor. O: VANCSA Lajos.
E: VOIGT Vilmos. M: —.
Typ: A. P: MAFILM.

S u j e t: Az „életfa"-motívum, az emberiség egyik legősibb szimbóluma, ez a film tárgya. Végig kísérhető Mezopotámiától a litván és a finnugor népművészetig, a világhódító nomádok fémművességében, a perzsa és a keresztény szimbolikában (az élőfa = keresztfa), a szibériai sámánok varázsdobjainak rajzain. Ez a film az első olyan film, amelyet „összehasonlító filmtanulmány"-nak tekinthetünk, s amely talán hamarosan iskolát teremt a korszerű tudományos ismeretterjesztésben.

69.2. **Piaroák világa.** 1969.
21'—570 m, 35 mm.
R: Czigány Tamás. O: Boglár Lajos.
E: Boglár Lajos. M: Halmos István.
Typ: A. P: MAFILM.

S u j e t: Boglár Lajos és Halmos István 1967—68-ban egy évet töltött Venezuelában, a piaroa indiánok között. Boglár Lajos több ezer méter filmet forgatott, melyen megörökítette a kis indián közösség életét, a napi munkát a főnök-varázsló vezetésével. A film főtémája a „varime-maszk" készítése, majd a termékenység varázsló rítus szuggesztív képei. Ez a film nemzetközi mércével mérve is igen jól megközelíti a tökéletes néprajzi film ideálját.

69.3. **Malangán.** 1969.
13'—356 m, 35 mm*.
R: Kollányi Ágoston.
O: Vancsa Lajos.
E: Bodrogi Tibor.
M: Vujicsics Tihamér.
Typ: A. P: MAFILM.

S u j e t: A Magyar Néprajzi Múzeumban találhatók azok a ma már ritkaságnak számító tárgyak, melyeket Biró Lajos (1856—1931) gyűjtött Melanézia népeinél 1895 és 1900 között. New Irelandban *malangán* a neve a halott ősök fából kifaragott emlékoszlopának és a halotti szertartásoknak. A mindennapi élet tárgyai mellett (néhány eredeti filmfelvétel mellett) ennek a ceremóniának a maszkjait láthatjuk a filmen. Ez a film jó példa arra, hogy miként lehet megszólaltatni, élővé tenni a holt múzeumi tárgyakat.

69.4. **Neolitikus kultúrák Melanéziában.** 1969.
24'—690 m, 35 mm*.
R: Kollányi Ágoston. O: Vancsa Lajos.
E: Bodrogi Tibor. M: —.
Typ: A. P: MAFILM.

S u j e t: A Néprajzi Múzeum gyűjteményében található tárgyak (Biró Lajos gyűjtéséből) kelnek a filmen életre azáltal, hogy archív filmfelvételek és fotók magyarázzák a bennszülöttek életében betöltött szerepüket. A primitív gyűjtögetés, az ásóbotos földművelés, a nyíllal való halászat eszközanyagát ismerhetjük meg, s természetesen a díszítőművészetet, azt a gazdag ornamentikát, amely a fegyvereken és az edényeken található.

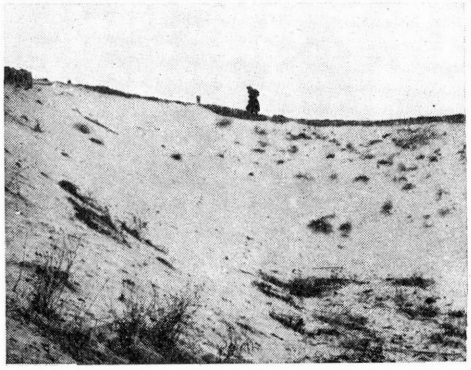

69.5. **Magány.** 1969.
18'—520 m, 35 mm.
R: Lakatos Vince. O: Szabó Árpád.
E: —. M: —.
Typ: A. P: MAFILM.

S u j e t: Egy hetvenen felüli idős parasztasszony életéről készült ez a dokumentumfilm. Megrázó hitelességgel szól egy magányosan élő öregasszony mindennapjairól és életéről, melyet saját szavaiból ismerhetünk meg.

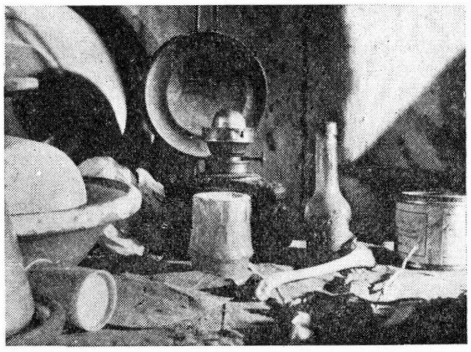

69.6. **Virág és szekerce.** 1969.
13'—365 m, 35 mm*.
R: Kollányi Ágoston.
O: Andor Tamás,
E: Hofer Tamás. K. Kovács Péter.
Typ: A. P: MAFILM.

S u j e t: A nagyon szép színesfilm feltérképezi — nem csak a szó képes értelmében — a magyarországi festett kazettás templomainkat. Országrészek szerint csoportosítja az anyagot, s végül teljesen világossá válik, hogy a népi festett bútorokban él tovább ez a néhány századdal ezelőtt felvirágzott templomi művészet.

69.7. **Élet a pusztán.** 1969.
31'—900 m, 35 mm.
R: Basilides Ábris. O: Szabó Árpád.
E: Szabadfalvi József, Kodolányi János.
Typ: A. P: MAFILM.

S u j e t: A hortobágyi pásztorok életét mutatja be a film. A juhászok, csikósok és gulyások munkáját láthatjuk a kora tavaszi kihajtástól a téli behajtásig igen hangulatos, de azért hiteles dokumentum értékű, kitűnően fényképezett képekben. A felvételek 1967-ben és 1968-ban készültek.

68.8. **Magyar táncdialektusok II.** 1969
43'—430 m, 16 mm.
R: Martin György.
Typ: B. P: NZKCs.

S u j e t: Az összeállítás a Tiszai táncdialektus alcímet viseli és a következő területek táncait mutatja be: 1. a Felső-Tisza vidéke; 2. az Északkeleti-Felvidék; 3. a keleti palócság; 4. Nagykunság és Jászság; 5. az Alsó-Tisza vidéke. A filmet az MTA Népzenekutató Csoportja filmarchívumának anyagából összeállította Martin György. A filmrészletek pontos adatai (a tánc neve, származási helye, a gyűjtők nevének jele, a gyűjtés éve és az eredeti film leltári száma, amelyből a filmrészlet való) megtalálhatók Martin György: *Magyar tánctípusok és táncdialektusok* (Budapest, 1970) c. könyvében (217—219. pp.). (Lásd még a 66.6. sz. film jegyzetét!)

69.9. **Keménytelki táncok.** 1969.
10'—100 m, 16 mm.
R: Martin György. O: Sztanó Pál.
E: Timár Sándor. M: Németh István.
Typ: D. P: NZKCs.

S u j e t: Baján a II. Duna menti Folklór Fesztiválon készült a felvétel. A marosludasi (Ludas — Románia) cigányzenekar zenéjére táncoló mezőségi román paraszti-táncosokat örökít meg a film.

69.10. **Nyárádmagyarósi táncok.** 1969.
12'—120 m, 16 mm.
R: E: Martin György, Borbély Jolán, Pesovár Ernő. O: Sztanó Pál.

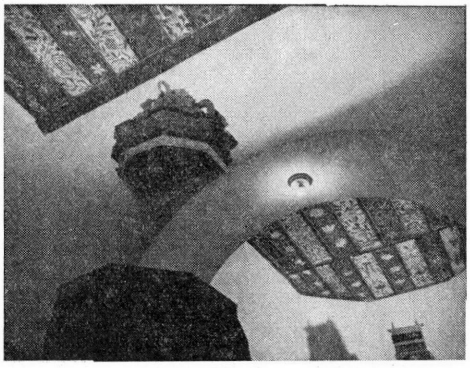

M: Németh István.
Typ: D. P: NZKCs.

S u j e t: Négy székely táncot örökítettek meg Baján a II. Duna menti Folklór Fesztivál alkalmával a szinkronhangot készítő kamerával. A nyárádmagyarósi (Maherau — Románia) magyar zenészek szolgáltatták a tánchoz a kísérő muzsikát. (Irodalom: Martin György: Pesovár Ferenc: *A magyar néptánc szerkezeti elemzése.* Tánctudományi Tanulmányok, Bp. 1959—60.)

69.11. **Betlehemes, bölcsőske, regölés.** 1969.
18'—180 m, 16 mm.
R: Pesovár Ernő. O: Sztanó Pál.
E: Tóth Margit.
M: Sztanó Pál.
Typ: D. P: NZKCs.

S u j e t: A három dramatikus játék megszakítás nélküli megörökítése a szinkron hangot készítő felvevőgéppel, a Vas megyei Felsőiszkázon. (Vágatlan fordítós anyag, de vetítésre alkalmas.)

70.1. **Sárközi képek.** 1970.
11'—308 m, 35 mm*.
R: Raffay Anna.
O: Vitézy László.
E: Raffay Anna. M: —.
Typ: A. P: MAFILM.

S u j e t: Idős őcsényi (Tolna megye) férfi mesél a régi életmódról: szántás-vetés-aratásról s a lóval való nyomtatásról. Idős asszony a decsi Háziipari Szövetkezet kis múzeumában található bútordarabokat mutatja be. A film egy keresztelő képeivel ér véget: avatják az új menyecskét, iszogatnak, táncolnak. (A kísérő hanganyagot a híres őcsényi népi kórus énekli.) A film a nagyközönség számára készült népszerű tudományos film.

70.2. **Méhkeréki táncok.** 1970.
24'—240 m, 16 mm.
R: MARTIN György. O: SZTANÓ Pál, HOCOPÁN Sándor.
E: CONSTANTIN Costea.
Typ: D. P: NZKCs.

Sujet: Az egyetlen magyarországi tiszta román lakosságú községben készültek a felvételek. Az alföldi román táncok több típusát örökítették meg, a filmet néhány lakodalmi felvétel zárja.

71.1. **Cigándi és pusztafalusi táncok.** 1971.
20'—200 m, 16 mm.
R: —. O: SZTANÓ Pál.
E: —. M: CSAPÓ Károly, NÉMETH István.
Typ: D. P: NZKCs.

Sujet: A volt Gyöngyös Bokrétások, majd az 50-es évek Népi Együttesének tagjai újra megalakították a táncegyüttest és ezeknek a táncait vették filmre a Népzenekutató Csoport technikai munkatársai a szinkronkamerával, dokumentációs célokra.

NÉVMUTATÓ

Ábrahám János 68.3
Andor Tamás 69.6
Andrásfalvy Bertalan 68.5
Badal János 55. 8
Balassa Iván 61. 1.
Banovich Tamás 53.3; 55.8; 59.2
Barcs Sándor 64.2; 65.4
Basilides Ábris 65. 4; 69.7
Bene Zsuzsa 55.3
Bodrogi Tibor 64.5; 69.3; 69.4
Bodrossy Félix 53.3; 58.1; 59.2; 64.1; 66.1
Boge, Gustaf 39.1
Boglár Lajos 61.2; 65.5; 67.7; 69.2
Borbély János 61.2
Borbély Jolán 69.9; 69.10
Boross Marietta 64.4
Bures József 67.3
Burza Árpád 58.2; 62.2; 66.3
Costae, Constantin 70.2
Csapó Károly 71.1
Csermák Géza 51.2
Csilléry Klára 66.2
Czigány Tamás 58.1; 69.2
Debalke, Tsegaye 65.6
Farkas Ferenc 39.1
Fejős Pál 39.1
Fekete Ferenc 39.1
Forgács Ottó 53.2
Földes László 55.3
Gaál István 67.2
Gulyás László 55.8; 63.1
Györgyi Erzsébet 67.6
Illés György 48.1
Jancsó Miklós 61.2; 61.3; 61.4
Johansson, Gunnar 39.1
Juhász Antal 67.1
Halmos István 69.2
Herczenik Miklós 55.1
Herskó Anna 61.5; 61.8; 67.1
Hildebrand István 53.1; 53.2
Hofer Tamás 69.6
Hoppál Mihály 67.6; 67.7
Horváth Ferenc 63.3
Höllering, Georges 36.1
Hraskó Tamás 59.2
Kákosy László 65.1
Kis Ivor Sándor 64.2
Kiss József 61.5; 63.2
Kodolányi János 69.7
Kollányi Ágoston 69.3; 69.4; 69.6
Kolonits Ilona 61.8; 64.2
Komornoki László 61.6
Korompai Márton 63.3; 65.3
K. Kovács László 42.1; 51.1; 51.2; 52.1; 55.2; 55.3; 57.1; 65.1
K. Kovács Péter 69.6
Kresz Mária 66.2
Lajtha László 55.1; 36.1
Lakatos Iván 65.1; 65.2; 68.1
Lakatos József 68.2
Lakatos Vince 53.2; 61.1; 62.1; 63.1; 64.1 65.1; 65.2; 67.1; 68.1; 69.5
Lestár János 59.1
Lohr Ferenc 64.1
Manga János 63.1; 64.1
Máriássy Félix 48.1; 53.3
Martin György 65.6; 67.5; 68.4; 69.8; 69.9; 69.10; 70.2
Mátyás István 67.5
Megyer Tibor 41.1
Móricz Zsigmond 36.1
Morvay Judit 67.2
Mönich László 61.6
Nagy Gyula 57.1
Nemeskéri János 63.3
Németh András, dr. 67.3
Németh István 69.9; 69.10; 70.2; 71.1
Palla Ákos 62.1
Paul Tibor 41.1
Paulini Béla 39.1
Pesovár Ernő 69.9; 69.10; 69.11
Pesovár Ferenc 68.4; 69.9; 69.10
Pintér Imre 53.2
Purczel Miklós 61.1; 62.1; 63.1
Rábai Miklós 55.8; 59.2
Raffay Anna 54.1; 55.1; 55.4; 55.5; 55.6; 55.7; 58.1; 58.2; 59.1; 62.2; 64.3; 64.4; 66.2; 66.3; 66.4; 66.5; 70.1
Rónay Gyula 53.3
Sára Sándor 59.1
Sárdi Nándor 48.1; 53.1
Sárosi Bálint 55.3; 59.1; 65.6; 58.1

Schäffer László 36.1
Simon György 65.3
Simonyi Lia 41.1
Skoglund, Gunnar 39.1
Solymos Ede 51.1; 52.1
Szabadfalvi József 69.7
Szabó Árpád 61.4; 61.5; 61.6; 63.2; 69.5; 69.7
Szacsvay Éva 67.6
Szilágyi Dezső, dr. 58.2
Szitányi László 64.3; 64.4; 66.5
Szokolay Sándor 65.1
Szőts István 54.1; 55.1; 55.4; 55.5; 55.6; 55.7
Sztanó Pál 67.4; 67.5; 68.4; 69.9; 69.11; 70.2; 71.1
Takács Gábor 69.1
Timár Sándor 69.9
Török Vidor 53.1
Tóth János, dr. 65.3
Tóth Kálmán, dr. 65.3
Tóth Margit 69.11
Ujváry Zoltán 65.4
Vancsa Lajos 68.1; 69.1; 69.3; 69.4
Varasdy Dezső 53.1
Vaszi Viktor 53.2
Vincze István 55.2
Vitézy László 70.1; 67.6
Voigt Vilmos 69.1
Vujicsics Tihamér 69.3
Wittmer Ödön 66.4
Zick Béla 66.2

HELYMUTATÓ

Alsónyék 70.1
Baja 52.1
Balatonberény 54.1
Báta 53.3
Bodony 67.2
Boldog 37.1; 39.1
Botpalád 65.5
Budajenő 55.3
Budajenő 55.3
Buják 55.6; 58.1; 66.4
Cigánd 39.1; 71.1
Csengersima 69.6
Csíksomlyó 42.1
Decs 37.1; 70.1
Ditró 55.3
Drágszél 53.3
Eger 55.2
Egyházaskozár 55.7
Érsekvadkert 37.1
Felsőiszkáz 69.11
Galambok 39.1
Galgahévíz 61.4
Géderlak 39.1
Göcsej 61.6
Györgyfalva 55.1
Gyügye 69.6
Hajdúszoboszló 66.3
Hevesaranyos 39.1
Hortobágy 36.1; 69.7
Hollókő 37.1; 55.1
Ipolypalást 67.4
Ivád 63.3
Jászárokszállás 68.2
Kalocsa 37.1; 53.2; 68.3
Karcag 65.1
Kazár 37.1
Kecskemét 53.1; 68.3
Kérsemjén 55.4
Kiskomárom 55.6
Kiskundorozsma 61.1
Kiskunfélegyháza 68.3
Kispalád 65.5
Kisterenye 53.3
Komárváros 55.6
Köröstarcsa 66.3
Kunszentmiklós 39.1
Keménytelke 69.9
Madocsa 68.4
Magyarvista 67.5
Mánd 69.6
Marosludas 69.9
Mecsekszabolcs 39.1
Megyaszó 69.6
Méhkerék 70.2
Mezőcsát 69.6
Mezőkeresztes 69.6
Mezőkövesd 37.1; 59.2
Mohács 55.5; 59.1
Nábrád 55.4
Nádudvar 65.2
Nádújfalu 69.6
Noszvaj 69.6
Nyárádmagyarós 69.10
Ócsény 39.1; 70.1
Őrhalom 55.6
Pálmonostor 61.1
Panyola 65.4
Rimóc 37.1; 39.1; 68.1
Rohod 66.5
Rudabánya 69.6
Pusztafalu 61.7; 71.1
Sárpilis 70.1
Somogyudvarhely 39.1
Szandaváralja 55.6
Szany 33.1
Szarvas 57.1
Szeged 67.1; 67.3
Szenna 69.6
Szentsimon 69.6
Tákos 69.6
Tiszacsécse 54.1; 65.5
Tiszafüred 65.1
Tiszakécske 68.3
Tornakápolna 69.6
Vaja 66.5
Velence 51.1

Zalaszentgyörgy 55.7
Zalavár 51.2
Zuhogy 69.6
Zsombó 62.2
Egyiptom 66.1
Etiópia 65.6

Celebesz 64.1
Jáva 64.1
Sziám 39.1
Szatmár 64.1
Venezuela 69.2

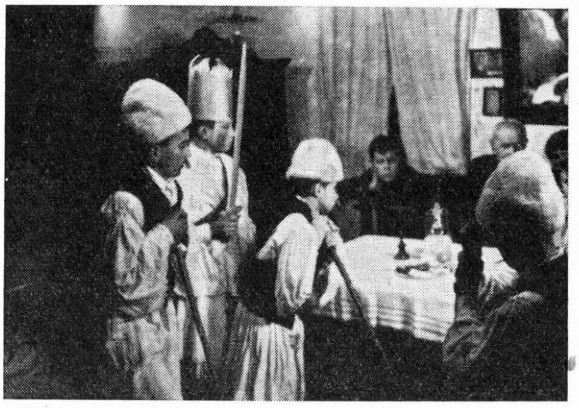

Képek a Kölcsei betlehem c. (67.6) filmből. (Foto: Györgyi Erzsébet)

KIÁLLÍTÁSOK

A Néprajzi Múzeum népművészettörténeti kiállítása

K. Csilléry Klára

A Néprajzi Múzeum muzeális állományának, nemkülönben a személyzetének az utóbbi évtizedben bekövetkezett erőteljes megnövekedése miatt saját épületében ma már nem képes alkalmas helyet biztosítani kiállítások rendezésére, és így évek óta a más múzeumok termeiben rendezett időszaki kiállításokhoz kell folyamodnia, hogy a raktárakban őrzött gazdag anyagról némi képet adhasson. Súlyos kényszerhelyzet ez, mégis tagadhatatlan, hogy még ennek a tárgyat és embert olyannyira igénybe vevő gyakorlatnak is nem kevés tudományos haszna van. Kétségtelen ugyanis, hogy ezeknek a meglehetősen gyors egymásutánban nyíló s amellett lényegében azonos hazai közönséget vonzó kiállításoknak elengedhetetlen követelménye a változatosság. Annál is inkább szükség van az ezeken bemutatott tárgyaknak, illetve bemutatásuk szempontjainak a cserélődésre, mivel a vendégkiállítások kizárólag csak a népi kultúra egyetlen részterületéről, a népművészetről adnak számot. Noha ez a kötött témaválasztás elsősorban tudományon kívüli okok következménye, az anyag más és más összefüggéseket hangsúlyozó csoportosítása az ebben a tárgykörben felmerülő számos tudományos kérdés megválaszolásához is hasznos segítséget nyújt. Mindehhez a rendezőnek számottevő előnyt jelent, hogy — állandó kiállításunk nem lévén — az előkészítő munkák során a Néprajzi Múzeum ide vonatkozó hatalmas anyagának úgy szólván a teljes egészéből válogathat.

Az egyedülálló kísérletezési lehetőség reményében vállaltam el magam is az 1971. évi népművészeti kiállítás rendezését. Ismerve a korábbi népművészeti kiállítások témafelvetését, s átgondolva a még megvilágításra váró kérdéseket, érdeklődésemnek megfelelően ennek az újabb kiállításnak a témájául a hazai n é p m ű v é s z e t a l a k u l á s t ö r t é n e t é n e k a bemutatását ajánlottam, ami elfogadást is nyert. Az előkészületekre nagyjából fél év állt rendelkezésemre. A kiállítás témavezetését és a forgatókönyvet magam készítettem, a kivitelezésben, a kiválasztás, restaurálás, fényképes dokumentálás munkájában, a tárgyfeliratok készítésében és a rendezés sok egyéb tennivalójában azonban számos más munkatárs is segítségemre volt, elsősorban a Néprajzi Múzeumból.[1] A tudományos munkatársak közül kiemelkedő támogatást kaptam Kresz Máriától, aki a kerámia anyag válogatásában és rendezésében nyújtott messzemenő segítséget. Horváth Terézia a kiállítás-előkészítés, majd -rendezés második szakaszában segédkezett, s elsősorban a helynevek, leltári adatok egyeztetésének és az anyag számontartásának munkáját vállalta át. A kiállítási installáció művészeti tervezője Boreczky László volt, a kivitelezésben a Múzeumok Központi Gazdasági Igazgatósága Kiállításrendező Csoportjának a tagjai vettek részt Kerényi Béla irányításával. A kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum vármúzeumának első emeletén, „Népművészetünk története" címmel 1971. április 2-án nyílt meg és szeptember 20-ig állt fenn.

A jelen kiállítás kínálta történeti áttekintésre halaszthatatlanul szükség volt már, nem is csupán csak népművelési szempontból, de sokkal inkább a népművészet mibenléte körüli tudományos problémák tisztázása céljából. Amint az az 1970 őszén az MTA Művészettörténeti Intézete által „A népművészet és iparművészet viszonya, kapcsolatuk a «grand art»-ral, értelmezésük művészettörténeti prob-

[1] A tárgy- és képválogatás munkájában közreműködő tudományos munkatársak névsorát lásd: K. Csilléry K.: *Népművészetünk története* (Kiállításkatalógus). Budapest, 1971. 10. Rajtuk kívül — a katalógus kinyomtatása utáni időben — Altmann Júlia, Bárdosi János, Ember Mária, Juhász Antal és Melis Katalin nyújtott anyagkölcsönzéshez való tárgyválogatással segítséget, melyért ez úton is köszönetet mondok.

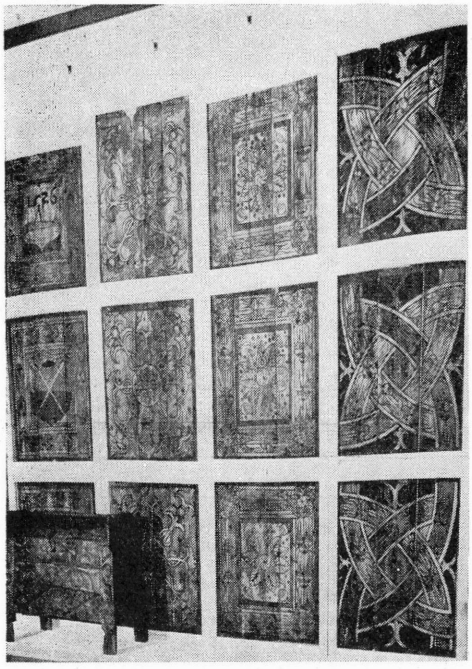

1. kép. A bejárat melletti fal az ádámosi mennyezet kazettáival. Előtte erdélyi ácsolt láda a XIV—XV. sz. fordulójáról. A felvételeket Szabó Jenő készítette

2. kép. Tárló XVII. századi tárgyakkal

lematikája" címmel megrendezett tartalmas vitaülés hozzászólásaiból is kitűnt, a népművészetnek a múlt század második felében történt felfedezése idejéről fennmaradt értékelések, a közel száz éve egy helyben mozgó spekulációk kötelékéből csakis úgy lehet kiszabadulni, ha kézbevéve magukat a szóban forgó népművészeti alkotásokat, róluk olvassuk le kialakulásuk, fejlődésük, kapcsolataik történetét.

Kiállításunk céljának a megvalósításához, népművészetünk története hiteles bemutatásához csakis a rendelkezésre álló anyag kronológiai rendben való felsorakoztatása jöhetett számba mint egyedül megfelelő módszer. Nem mulasztható el ennek a ténynek a hangsúlyozása, minthogy ezt a magától értetődő és természetes s a rokon tudományszakok, így a művészettörténet által egyedül alapvetőnek elismert elrendezési módot az eddigiekben következetesen még a történeti bemutatás igényével fellépő népművészeti kiállítások sem alkalmazták. Legfeljebb egyes rövidebb időszakokat átívelő fejlődési sorokat volt szokás összeállítani az egyéb szempontú bemutatások közé iktatva, főleg egy-egy készítőközpont datált termékeiből. Kételkedve a történeti fejlődés átfogó ábrázolásának a lehetőségében, avagy a szükségességében, a kiállítók többsége még az utóbbi jelzéseket is mellőzte, megelégedve általában az egyes művészeti stílusok, stíluselemek továbbélésére való utalásokkal, esetleg a népművészeti anyag „történeti rétegek" szerinti csoportosításával.[2]

Annak érdekében, hogy a mostani kiállítás tervezett időrendi felsorakoztatása minél meggyőzőbben hasson, az anyagválogatásnál az évszámos objektumokat részesítettük előnyben. Meg kell jegyezni, hogy ezt a törekvést szerencsésen támogatta az a XVIII—XIX. század folyamán a népi díszített tárgyak alkotói körében mindinkább elterjedő szemlé-

[2] A népművészettel foglalkozó tudományos vizsgálatokra vonatkoztatva — figyelmeztetve a múzeumi népművészeti anyag kormeghatározásának elhanyagolására is — már 1952-ben rámutatott erre a gyakorlatra: Kresz M.: *Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai.* Ethnographia LXIII (1952), 16—17.

let, mely szerint az alkalomhoz kötött, illetve jelesebb alkotásokat évszámmal illik ellátni. Mivel így már a XVIII. századtól kezdve bőséggel állt rendelkezésre a készítés évével jelzett alkotás, úgy véltem, hogy ezen első ilyen jellegű bemutatás alkalmával megengedhető, hogy kivételt csupán egyes datálatlan tárgyak esetében tegyünk, ha azok hézagpótlóak és biztonsággal szorosabb korhatárok közé illeszthetők. Tagadhatatlan azonban, hogy nem egy tárgycsoportnál azért is kényszerültünk nagymértékben a datált anyagra szorítkozni, mivel a múzeumokban őrzött datálatlan népművészeti alkotások kormeghatározására mindeddig csak néhány tárgykörből történt kísérlet, s a kiállítási előkészületek rendelkezésére álló viszonylag rövid idő alatt az elmaradt ilyen irányú munkát természetesen csak bizonyos részben lehetett pótolni. Végül is a kiállított 1284 objektum közé 1058 évszámot viselő példány került, a datálatlan tárgyak így az egész anyagnak csupán 18 százalékát tették ki.

Már az előkészítő munkálatok során nyilvánvalóvá vált, hogy az adott kiállítási felületen, illetve kiállítási lehetőségek között a bemutatást bizonyos időhatárok közé kell szorítani. A kiállítás fő feladatául a népművészet kibontakozásának, virágkorának, majd az elvirágzás megindulásának minél szemléletesebb ábrázolását tekintve, a XVII—XIX. századi anyag bemutatására kellett helyezni a súlyt. Ennek a viszonylag kései periódusban bekövetkező fejlődésnek a teljesebb megértése érdekében mindenképpen szükségesnek mutatkozott az előzményekre, illetve a kezdetekre való jelzésszerű utalás, faluásatások kölcsönkért anyagával. A kellő távlat érdekében végül is így a kiállítás az Árpád-korral indult. Másrészt jónak látszott a bemutatást lezárni az első világháborúval, amely az anyag tanúsága szerint a népművészetben is joggal tekinthető korszakhatárnak. A hanyatlásnak indult népművészet nem egy területen végképp elhalt már ezután, de még ahol túl is élte ezeket a válságos éveket, ott is többnyire stílustörés következett be. Ha azonban mi az adott területen még a világháború utáni fejlődés anyagának is helyet kívántunk volna szorítani, a kiállítás fő mondanivalóját kellett volna túlzottan sűríteni vagy túl sommásan leegyszerűsíteni. Így bemutatásától ez alkalommal el kellett tekinteni.

Korlátozni kellett a kiállított objektumok körét is. Eltekintve azoktól a korlátoktól, ami a tárgyak terjedelméből meg a rendelkezésre álló terem és tárlók befogadóképességéből eleve adódott, ott, ahol nagyobb számú tárgyból lehetett válogatni, tehát lényegében a XIX. századi emlékeknél, a kiállításra kerülő anyag összeállítását egyedül az az elv vezérelte, hogy minél világosabban lehessen megláttatni általa az alakulások főbb tendenciáit és érzékeltetni az egy-egy korszak folyamán egymás mellett élő legfontosabb stílusirányzatokat. Éppen ezért a különböző anyagú, illetve műfajú tárgyakat eredetileg teljesen vegyesen kívántuk kirakni, hogy ezáltal is kidomborodjon a népművészetben bekövetkezett változások általános érvénye. Nem a rendező szándékon múlott, hanem világítástechnikai meggondolásból kényszerültünk végül is eltérni ettől a tervtől, és a kerámiát elkülönítve, a terem közepén húzódó vitrinsorban elhelyezni. Mindenképpen törekedtünk azonban arra, hogy legyenek olyan tárgyfélék, köztük azonos vidékről, illetve egyező készítőhelyről származó objektumok, amelyek pódiumról pódiumra, tárlóról tárlóra visszatérnek, mintegy mércéjéül az idők során végbemenő fejlődésnek.

Különösen a kisebb fa- és cseréptárgyakból lehetett kifejező sorozatokat összeállítani az egymást váltó, illetve párhuzamosan futó stílusirányzatok jellemzésére, sőt ezek segítségével a XIX. századi fejlődés bemutatásánál helyenként a kiemelkedő alkotók stílusteremtő és megtartó szerepét is érzékeltetni lehetett. Más tárgycsoportok példányai, így a terjedelmes bútorok és az adott tárlókban nehezen kiállítható, de egyébként is ritkán datált textíliák esetében jóformán csupán jelezni lehetett, hogy az alakulásnak lényegében itt is ugyanazok a törvényszerűségei érvényesülnek, amit a kisebb tárgyaknál behatóan lehetett ismertetni. Voltak olyan tárgycsoportok is, mint például a kosaraké, amelyek kiállításáról, noha ezek is többnyire esztétikai igénnyel készültek — az előbbiekben leírt válogatási elvből következően —, sajnos teljesen le kellett mondani, minthogy mai tudásunk nem elegendő az emlékanyag pontosabb datálásához. De el kellett hagyni a viseletek bemutatását is, mivel hiteles öltözetek csak a jelen kiállítás által átfogott időszak legutolsó szakaszáról, a múlt század végéről maradtak fenn, s úgy véltem, alkalmasabbak az alakulás szemléltetésére a XV. századtól folyamatosan rendelkezésre álló kortársi ábrázolások. Kellő hely hiányában lényegében ki kellett hogy maradjanak ez alkalommal a kiállításon csak képeken bemutatható építészeti emlékek is.

A bemutatás legfőbb szempontja az esztétikai tartalom minél előnyösebb

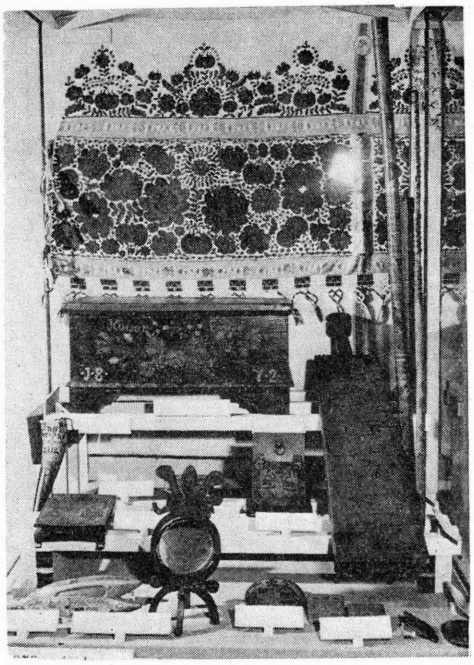

3. kép. Tárló az 1870-es évekből származó emlékekkel

érvényre juttatása volt. Ennek az érdekében a tárgyakat tárlatszerűen rendeztük el, általában kerülve még a funkcióra való utalást is. Egy-két tékán, tálalószekrényen, fogason azonban jeleztük az edények szokásos elrendezésmódját, emlékeztetőül arra, hogy különösen a lakásdíszítő tárgyak a paraszti használóknak további esztétikai igényű kompozíciókhoz szolgáltak alapul.

Minden egyes kiállított tárgy mellett f e l i r a t állt, amelyen tárgymeghatározás és a lelőhely megnevezése mellett ott szerepelt a datálás, továbbá, amennyiben ez megállapítható volt, a készítő neve és a készítés helye. Idéztük ezenkívül a tárgyon szereplő jellemző feliratokat is. Az érdeklődők további tájékoztatására elsősorban a kiállítási k a t a l ó g u s tanulmányát szántuk,[3] de az eligazításhoz leporello alakban megjelent vezető is készült.[4] Még a megnyitás előtt tájékoztató cikkek is felhívták a figyelmet a kiállításra.[5] A kiállítás fennállása alatt pedig alkalmam volt az általánosabb érdeklődésre számot tartó tanulságokat kisebb cikkben összegezni.[6]

A kiállítás rendelkezésére álló U alakú területen a tárgyak sora úgy helyezkedett el, hogy a három téregység mindegyike a népművészet történetének egy-egy lényeges nagy periódusát tárta a látogató elé: az első a k i a l a k u l á s, a közös egységes művészettől való elszakadás korszakát, amely nagyjából a XVIII. század végéig tartott, a második a v i r á g k o r t, a XIX. század első felét, végül a harmadik a t ú l é r é s időszakát, a hanyatlás kezdeteivel a XIX. század második felében és a XX. század elején. A csatlakozó belső, folyosószerű, ugyancsak patkó alakú térrész falaira népművészeti vonatkozású, főleg viseletet bemutató kortársi ábrázolások kerültek, a külső teremszakaszon kiállított tárgyi anyag korának megfelelően: az elejére szárnyasoltárok részletei, majd a XVII. századtól rajzok, metszetek, nyomatok, a múlt század végét bemutató részre pedig korabeli fényképek. A képek alá időegységenként egy-egy tárlót helyeztünk, hogy sommás összeállítással emlékeztessen a nagy teremben látottakra.

A XVIII. századtól kezdve megkíséreltük tagolni a kiállított anyagot. A XVIII. században a kerámiát 20 évenként külön-külön tárlóba rendeztük, míg a többi objektumot hármas csoportosításban adtuk: külön a század első feléből származókat, majd a század második feléből valókat, s külön tárlóba leválasztva a század végi anyagot. Ettől kezdődően évtizedenkénti — egyes esetekben két évtizedes — tagolásban tettük ki a tárgyakat. Ez az i d ő r e n d i b e o s z t á s mechanikus ugyan, de kellő előtanulmányok híján más féle csoportosításra ezen első kísérlet alkalmával nem lehetett vállalkozni. A népművészetben, tudjuk, sohasem volt meg az a fajta egység, ami az uralkodó képzőművészetet jellemezte, s így egy árnyaltabb periodizáció elérése nemkevés elemző-

[3] K. Csilléry K.: *Népművészetünk története. A Néprajzi Múzeum kiállítása.* Budapest, 1971. 15 o. és 40 képtábla. A képtáblák és a hozzájuk fűzött magyarázat német és angol nyelven külön is megjelent: K. Csilléry, K.: *Die Geschichte der Volkskunst in Ungarn. History of the Folk Art in Hungary.* Budapest, 1971.

[4] K. Csilléry K.: *A magyarországi népművészet története.* Kiállítási vezető. H. n. é. n. 5 o.

[5] Kresz M.: *Magyar népművészet.* Múzsák Múzeumi Magazin 1971/1, 22—26; K. Csilléry K.: *Népművészetünk történetéből. A Néprajzi Múzeum kiállítása.* A Budapesti Múzeumok Programja. 1971. április. 15—16.

[6] K. Csilléry K.: *Népművészetünk története.* Élet és Tudomány XXVI (1971), 1176—1180.

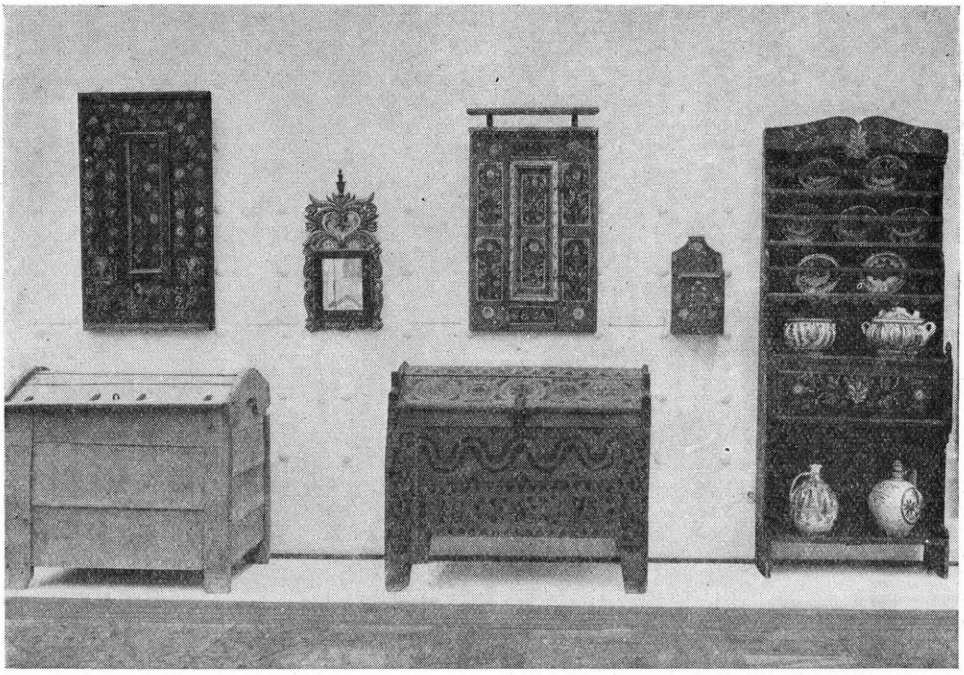

4. kép. Falrészlet az 1860-as—1870-es évekből származó bútorokkal

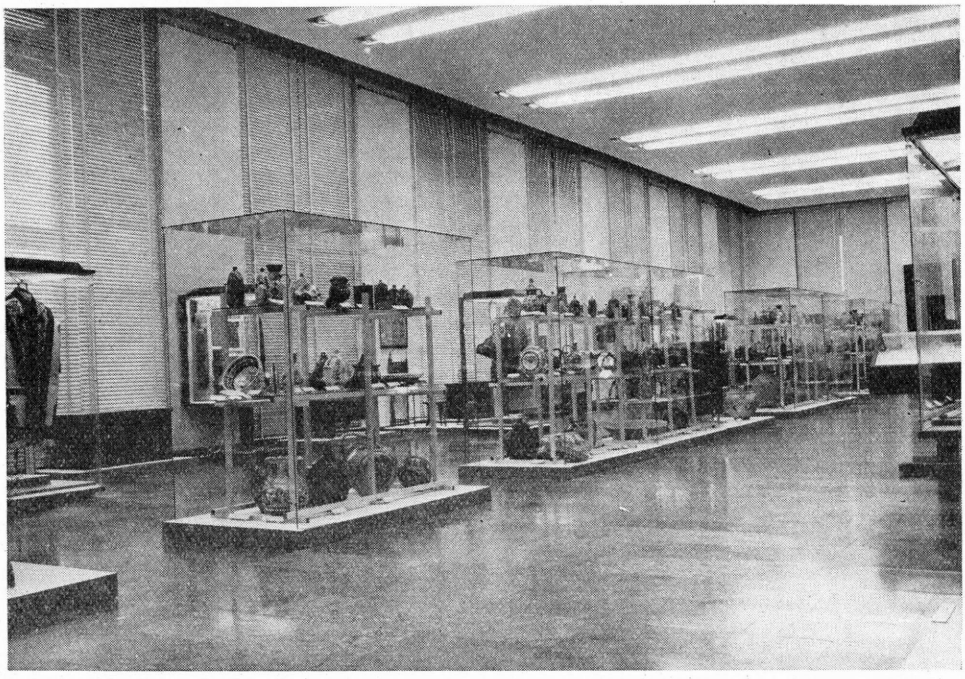

5. kép. A kiállítás befejező szakasza a múlt század második feléből származó tárgyakkal

munkát igényelne, melynek során rendre ki kellene mutatni az új elemek felléptének, a régiek elhalásának műfajonként, technikánként, sőt készítőhelyenként meglehetősen eltérő határait. Mégis pusztán csak a jelen kiállítás tapasztalatait összegezve, ma már úgy látom, hogy egy következő hasonló bemutatás alkalmával meg lehetne kísérelni a korszakhatárok pontosabb kijelölését. Ennek megfelelően a XIX. századnál a mostaninál némileg tágabb, 20—30 éves időegységekbe való besorolás látszana megfelelni a legfontosabb stílusváltások időszakhatárainak.

Egy következő ilyen kiállítás nem csupán ebben léphetne előre. Megkísérelhetné például a szomszédos népek megfelelő anyagával való egybevetést. A jelen alkalommal csupán az egykori Magyarország nemzetiségeitől adtunk ezzel a céllal utalásszerűen némi anyagot, ezt azonban egy rendkívül tanulságos párhuzamos bemutatássá lehetne kibővíteni. Egy esetleges múzeumközi kölcsönzéssel megvalósítható lenne további összefüggések kifejtése is, nevezetesen, ha mindazon távolabbi népektől is kirakhatnánk a megfelelő objektumokat a hazaiak mellé, amelyeknek a kultúrája a magyarországi népművészetre közvetlenül vagy közvetve hatást gyakorolt. Ismét más kiállítás vállalkozhatna az uralkodó osztályok művészetével, elsősorban az iparművészettel való együttes bemutatásra; ez nagyban hozzájárulhatna a népművészet önállósodási folyamatának pontosabb megrajzolásához.

Úgy érzem, már a jelen kiállítás tanulságai is külön kötetet igényelnének. Néhányat ezek közül módomban állt a már említett kiadványokban némileg behatóbban ismertetni, elsősorban a kiállításkatalógusban. Mégis talán nem fölösleges a legfontosabbakra itt is kitérni. A leglényegesebb, amit a kiállítás mindenképpen tudatosítani kívánt, az, hogy a népművészet történeti jelenség, amely a kezdetekben még közös művészetről, minek utána mindinkább lemaradt, lényegében csupán a XVII., illetve végérvényesen a XVIII. század folyamán szakadt le. A felsorakoztatott anyag, minden hiányossága ellenére, arról is kellően meggyőzhette a látogatót, hogy a falusi háztartások díszített tárgyai már az Árpádkori kezdetektől fogva nem kis mértékben hivatásos készítők, háziiparosok, mesteremberek kezéből kerültek ki, ebben a tekintetben a parasztság a bemutatott időszakban tehát sohasem volt teljesen önellátó. A kiállítás további tárgysorai arról is tanúskodnak, hogy a későbbiekben azután, amikor sor került népművészetünk kialakítására, éppen azok a főként városi, mezővárosi iparosok voltak a legfőbb megvalósítók, akik az ipar differenciálódásával a paraszti vevőkör kiszolgálására álltak át, sőt a népművészet további fejlesztésében is nagymértékben övék az irányító szerep. Mindamellett az is világosan kitűnt, hogy az egyszer már saját útjára tért népművészetben a fejlődés menete egységes irányú, s noha az alakulási folyamat mindig is egyenetlen volt, s noha az átvett újabb és újabb díszítőtechnikák és mintakincs mellett nem kis számban élt tovább a nem egy esetben még a közös művészet idejéből továbbörökített régi, az alakításmód azonos jellegű megváltozása viszonylag rövid időhatáron belül mégis mindenütt törvényszerűen bekövetkezett. A XIX. század végére a kalotaszegi falusi barkácsolók geometrikus ékrovással borított kisszékein, mosósulykain csakúgy elaprózódik a mintázat, mint a komáromi, iskolázott asztalosok tarka virágos ládáin. Egy-két évtized, s a változások eljutnak a legkisebb faluba, legmagányosabb tanyára is. Tanulságnak talán ez sem kevés.

Istvánffy-kiállítás és -emlékünnepség Miskolcon

Bodgál Ferenc

Istvánffy Gyula tanár, etnográfus, a matyók és palócok kutatója 1863-ban született Miskolcon. Születésének 100. évfordulóján szülővárosában iskolát neveztek el róla és kiadták Palóc népköltési gyűjteményét. Életéről, jelentőségéről folyóiratunkban is számot adtunk: *Istvánffy Gyula (1863—1921)*.

Halálának 50. évfordulójáról Miskolcon tudományos emléküléssel és életpályáját felvázoló kiállítással emlékeztek meg. A tudományos ülést 1971. október 8-án a Kossuth Művelődési Házban tartották a Borsod, Heves, Nógrád és Szolnok megyei múzeumi szervezetek rendezésében. A tudományos ülésen *Istvánffy Gyula palóc — matyó kutatásai* címmel Bodgál Ferenc tartott előadást. Ehhez kapcsolódóan Zólyomi József: *Nógrád megye népi építészete*, Schwalm Edit: *Palóc táplálkozás* és

Lajos Árpád: *A magyar népzene palócos vonásai* címmel tartottak előadást. Ezután az ülés résztvevői megkoszorúzták Istvánffy emléktábláját a róla elnevezett iskola falán.

Ezen a napon nyílt meg a „Matyó—palóc népművészet" című kiállítás is, ugyancsak a művelődési házban. A kiállítást a miskolci Herman Ottó Múzeum, a mezőkövesdi Matyó Múzeum, az egri Dobó István Múzeum, a gyöngyösi Mátra Múzeum, a balassagyarmati Palóc Múzeum és Asztalos Joachim parádi magángyűjtő anyagából rendezték. Ehhez a kiállításhoz kapcsolódott az *Istvánffy-emlékkiállítás* is. Korabeli fényképekkel, Istvánffy által gyűjtött tárgyakkal, eredeti levelekkel és a megjelent tanulmányokkal mutatták be a kutató pályafutását.

Istvánffy Gyula élete teljében, 58 éves korában hunyt el Miskolcon. A tudományos ülés és emlékkiállítás azt is mutatja, hogy ma is kegyelettel őrzik emlékét.

„Velemér völgyi gerencsérek" — A Néprajzi Múzeum kiállítása

Gráfik Imre

A fenti címmel 1971. július 8-án kiállítás nyílt a Néprajzi Múzeum gondozásában a Fővárosi Művelődési Házban. A Velemér völgyi gerencsérekkel régóta foglalkozik a magyar néprajzkutatás. Kardos László az Őrség népi táplálkozásáról írott könyvében említi először *(Az Őrség népi táplálkozása* Budapest, 1943, 204—207.). Ifj. Kós Károly írta le rendszerezően: *A züricvölgyi gerencsérség.* Dunántúli Szemle 1944, 118—131 és 208—218. Czúgh Dezső több cikkében foglalkozott a témával: *Magyarszombatfa és környéke fazekassága.* In.: Népünk Hagyományaiból. Budapest, 1955, 45—54; *Fazekasműhelyektől a Magyarszombatfai Kerámiáig I.* Vasi Szemle 1959, II, 12—30; *Faluzó és vásározó fazekasok Magyarszombatfán és környékén.* Néprajzi Közlemények 1959, 136—147. Újabban M. Kresz Mária és Gráfik Imre végzett helyszíni gyűjtést e tárgykörben. Moldován Domokos *Magyar fazekasok* című filmjének egy részletét a veleméri völgyben forgatta. E film készítése közben született meg a kiállítás gondolata, melynek rendezésében nagy segítséget nyújtott *Varga Ferenc* Gödörházán élő és ma is dolgozó fazekas mester. A kiállítás célja: emléket állítani a gazdag történeti múlttal rendelkező Velemér völgyi fazekasságnak s bemutatni e foglalkozási ág napjainkig való továbbélését. Velemér Árpád-kori templomának freskóit *Aquila János* festette 1377-ben. Ugyanebből az időből származik a veleméri völgy agyagmívességére következtetni engedő első adat egy 1366-os latin nyelvű oklevelében: „Gerencher in districtu seu valle Welemer". A Velemér völgyi gerencsér fogalma tehát már a XIV. században ismert lehetett.

A gazdag és részletező fotódokumentáció, a kiállított tárgyi emlékek bepillantást nyújtanak az országosan elterjedt fazekasmesterségnek a veleméri völgyre jellemző technikai-technológiai sajátosságaiba (korongolás oldalról, csonkakúp alakú égetőkemence etc.), a változatos formakincsbe, a díszítés mértéktartó sokrétűségébe (agyagból rárakott gombokkal, lefőcskendezéssel, ecsettel etc.) s a cserépedények funkcionális gazdagságába.

A fazekasmesterség, a gerencsérség bemutatása mellett, szorosan ahhoz kapcsolódóan a népi közlekedéskultúra egy társadalmi-gazdasági vonatkozásokban gazdag, eszköztörténetileg tanulságos, s technikailag összetett elemét is láthatták a kiállítás megtekintői: a Velemér völgyi faluzó gerencsérek szállítóeszközét, az ún. *somogyi szekeret*, a mai szóhasználatban gyakrabban: somogyi kocsit.

A sok munkával, fáradtsággal járó, eseményekben gazdag, színes gerencsérélet idézte fel a kiállítás, melynek megnyitásán a látogatók megnézhették a *Magyar fazekasok* című színes kisfilmet, melynek egy részlete —a faluzó kereskedelem — a veleméri völgyben játszódik.

„Somogyi hímzés" kiállítás Kaposvárt és Budapesten

U. Kerékgyártó Adrienne

A „Dél-Dunántúli Népművészeti Hét" központi kiállítását 1970 októberében Kaposvárt rendezték meg a Rippl-Rónai Múzeum első emeleti bensőséges hatású termeiben.

A kiállítás célja az volt, hogy a szűkebb hazájuk régi kultúrája iránt érdeklődő somogyi közönségnek — 100—150 éves tárgyi emlékeken — összefoglalóan mutassa be népművészetük egyik lassan kihaló ágát: a fonalas-, szorosabban véve a varrott, hímzett díszítéseket, azok régi alkalmazását, felhasználási módjait.

E határozott célt tartotta következetesen szem előtt a kiállítás rendezője, KNÉZY Judit, a Rippl-Rónai Múzeum muzeológusa. „Somogyország" mint etnikai egység, nem esik egybe a mai Somogy megye területével, de a kaposvári múzeum gyűjtőterületével sem. Ezért összefogtak a Dél-Dunántúl négy nagy múzeumának etnográfusai és a kiállítás anyagát együttes erővel állították össze. A tárgyi emlékek zöme természetesen a kaposvári Somogy megyei Múzeumok Igazgatósága gyűjtemény-anyagából került ki. (Közülük jónéhányat még GÖNCZI Ferenc gyűjtött be.) Kiegészítették ezt a csurgói járás (KERECSÉNYI Edit; a nagykanizsai Thúry György Múzeum), a jelenleg Tolna megyéhez tartozó Kaposmente és Koppányvölgye (ÉGETŐ Melinda; szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum), valamint a szigetvári járás (MÁNDOKI László; pécsi Janus Pannonius Múzeum) idevágó tárgyi emlékeivel. Ekkor tűnt ki, hogy a fonalas népművészetnek Somogyban változatokban és alkalmazási módokban igen gazdag emlékei maradtak fenn. Ez tette lehetővé, hogy a kiállításra kerülő anyagot termenként — az esztétikai szempontok gondos figyelembe vételével — hímzés-technikai csoportosításban, időrendben és a fejlődés, alakulás valószínű menetében rendezhessék el. A sokrétű anyag módot nyújtott arra, hogy szemléletesen mutassák be a különböző funkciójú, házivászonból készült darabokon (ruha-, kendő- és terítőféléken) az ügyes kezű parasztasszonyok varrta fehérhímzések sorát: a vászonszéleket összeerősítő díszes varrásokat, a vászon felületét díszítő szálszorításon, szálvonáson és szálszámoláson alapuló, mértanias formamegoldású díszítéseket és az ezeket fejlődésben követő szabadrajzú laposhímzéseket; a főként egy színnel kivarrt keresztszemeseket; a népművészet utóvirágzásaként jelentkező vászonra varrt színes hímzéseket és a parasztság számára a kismesterek készítette gyapjú vagy selyem szállal varrt színes virágos hímmel díszített bőr és szűrposztó felsőruhadarabokat. A kiállítás egyik fő érdeme, hogy a díszítéseket, hímzéseket — nem kivágva, megcsonkított darabokon, tehát eredeti alkalmazási helyükről kiemelve, kiszakítva, hanem az ép — teljes ruhadarabokon, illetve kendő- és terítőféléken mutatta be. Így a díszes összevarró-öltés eredeti rendeltetése, értelme nem sikkadt el; az egyes darabok díszített és díszítetlen felületének ritmusa, összhatása is hangsúlyt kapott és a vitrinek anyaga — az átlagos hímzés kiállítások összbenyomásától eltérően — nem hatott túl tömöttnek, zsúfoltnak. Ennek — az összefüggésekre is súlyt helyező szemléletnek mintegy betetőzéseként állítottak ki teljes öltözeteket babákon. Amint a fonalas díszítés áttérését a fehérről színesre, úgy az ősi nyers színű házivászon öltözet elszíneződését is érzékeltette e kiállítás anyaga. Az ősi vászonviselet lapidáris foltjai domináltak az itt legrégibb viselettípust őrző somogyszobi *gyónó ruhán* és a csökölyi fehérgyász nagypéntek délután hordott *sáfrányos sárga* ruháján; a múlt század második felében megindult színeződés egyik jellegzetes megnyilvánulását példázta a törökkoppányi menyecske nyári ünneplő ruházata. A paraszti társadalom gazdasági és társadalmi rétegezettségét villantotta

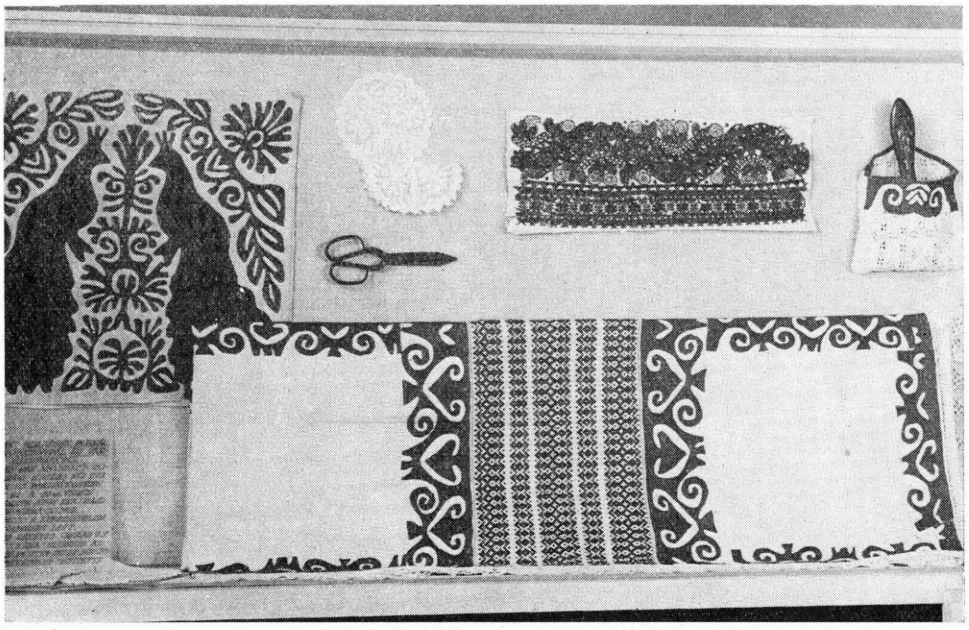

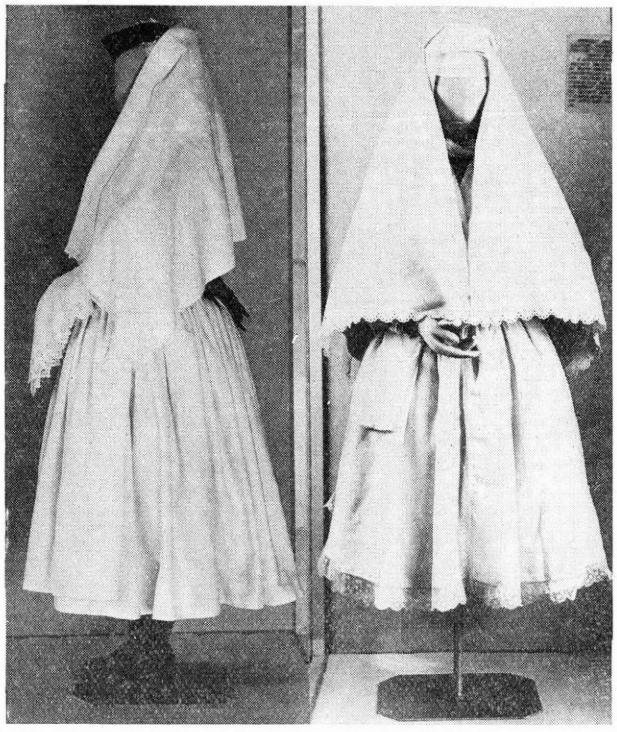

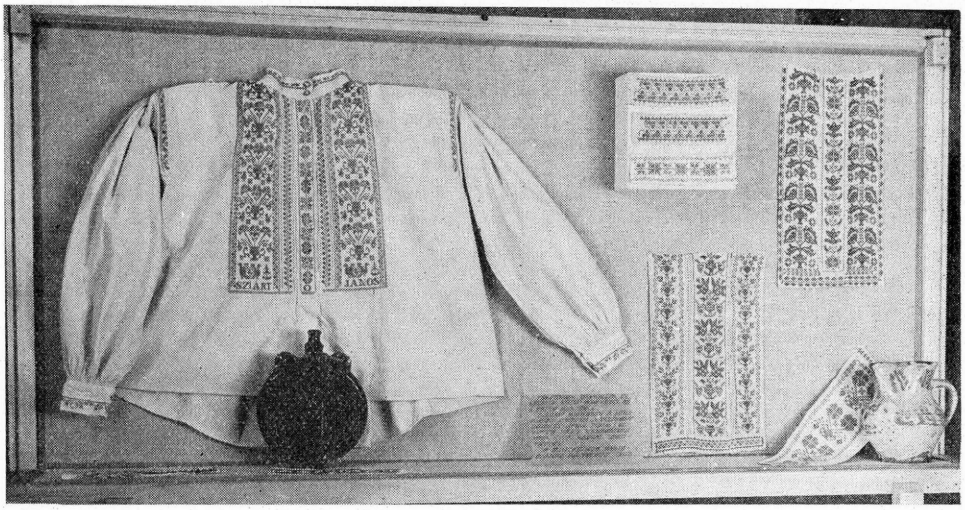

fel a módos csurgónagymartoni menyecske téli viseletének, az egyszerű pásztor szűrének és a *pógár* ember szűrposztó kabátja szabásának és díszítésének, valamint a paszomántosok és gombkötők munkáinak bemutatásával.

A kiállítás gazdag textil-anyagát a közéjük elhelyezett, gondosan válogatott néhány — a népművészet más területéről származó, de díszítés módjában a tároló hímzésanyagával összhangban levő — tárgy és a díszítő eljárások munkaeszközeinek összegyűjtött sora élénkítette. — A tárlók közti falrészeken igen szép régi felvételek kinagyított képei mutatták be, hogy a vitrinekben látható egyes kendőfélék, öltözetek — általános viseletük idején — hogy hatottak tömegben. Különösen artisztikus volt — a felvétel teljes néprajzi hűsége mellett egy — a fejfák közt fehérgyászban vonuló nőalakokat ábrázoló temetői felvétel. A magyarázó szövegek a tárlókban és tárlókon kívül a leglényegesebb tudnivalókat közölték, csupán eligazítást adtak a kiállítás látogatóinak.

A budapesti Iparművészeti Múzeum, a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum és a Somogy megyei Tanács támogatásával a teljes anyag — egészen kevés kiegészítéssel — bemutatásra került 1971 februárjában Budapesten is. (Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy míg a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum alacsonyabb, kis alapterületű, lakószoba jellegű kiállítási helyiségeiben a kiállított tárgyak szorosan megőrizték az emberhez való kapcsolatuk minden jellegét, addig az Üllői úti Iparművészeti Múzeum hatalmas magas üvegcsarnokában szinte eltörpültek a vitrinek, és a bennük levő textíliák, tárgyak összezsugorodtak.) A kiállítás összhatása bár kellemes volt, de a tárgyak nem keltették az emberközelség érzését, ezt főleg azok érezték, akik látták a kiállítást Kaposvárt is.

A somogyi hímzések kiállítása nemcsak az érdeklődők figyelmét hívta fel egy kevéssé ismert népművészeti területre, de a szakemberek is találhattak igen ritkán látható, alig ismert darabokat és a szakirodalomban is alig érintett díszítési megoldásokat.

HÍREK, KRÓNIKA

A trieri német néprajzi kongresszus

Gunda Béla

A Német Néprajzi Társaság (Deutsche Gesellschaft für Volkskunde) rendezésében 1971. szeptember 13—18 között tartották meg a kelta, frank és római emlékekben annyira gazdag Trierben — Karl Marx szülővárosában — a „Volkskunde" értelemben vett német néprajzi kongresszust. A kongresszus főtémája a XIX. századi kulturális változások vizsgálata volt. Két bevezető előadás állította előtérbe a problémákat. Az egyik előadást Rudolf Braun (Berlin) tartotta a XIX. századi társadalmi változások okairól, a másikat Hermann Bausinger (Tübingen) a polgárosodás kérdéséről. Bausinger a polgárosodást olyan előrehaladási folyamatnak tekinti, amellyel az alsóbb rétegek a polgári értékekhez és normákhoz alkalmazkodnak. Tulajdonképpen az iparosodás jelzi ezt a folyamatot, amely a német „középosztály" kialakulásával le is záródik. A problémát azonban általánosítani nem lehet. A polgárosodás folyamatában egyes törekvések megelőzik, keresztezik egymást. Ezeket a néprajznak észre kell vennie, ha az alkalmazkodási folyamatokat vizsgálja. (Részleteiben tanulságosan fejtette ki a bútorokkal kapcsolatban az alkalmazkodási folyamatot Ulrich Bauche.) A polgárosodás során igen fontos a nem-társadalmi jellegű orientálódás, bizonyos állandóságra való törekvés, amely azonban nem fejleszt ki olyan értelemben hagyományokat, mint a korábbi századok paraszti társadalma. A polgárosodás a német parasztság egyik fejlődési szakasza, amelyben erősen dominálnak a helyi, individuális lehetőségek.

A bevezető előadások után több szekcióban folyt az egyes résztémák megvitatása: a vándorlások és az akkulturáció kérdése; a parasztság és polgárság vallási, ideológiai orientációja; a különböző egyesületek (céhek, munkáskörök stb.) működése; a polgári életforma jelenségei befogadásának problémája. Ki kell emelnem Yoder Don (Philadelphia, USA) előadását az észak-amerikai német kivándorlók akkulturációjáról. Annemie Schenk (Marburg-Lahn) az iskola szerepét vázolta a bánáti vegyes lakosságú falvak életében, Wasil Marinow (Sofia) a besszarábiai bolgár kivándorlók átalakult életmódját ismertette. Iso Baumer (Gümlingen, Schweiz) svájci példákon mutatta be a modern kultúrjelenségeknek a katolicizmusra gyakorolt befolyását. E. M. Wallner (Heidelberg) a polgári egyesületek eszméinek és törekvéseinek a falusi nép részéről való befogadásáról beszélt. A záró plenáris ülésen több előadás hangzott el a közép-európai és a skandináv kulturális átalakulások fázisairól, gazdasági és társadalmi okairól. B. Sven Ek (Landskrona, Svédország) hangsúlyozta, hogy nemcsak a külső változásokat kell tanulmányozni, hanem a szociális és ideológiai „mutációkat" is. Kiemelkedő volt Hofer Tamás (Budapest) előadása, aki magyar példákkal mutatta be, hogy a politikai törekvések, az iparosodás, a közlekedési hálózat kiépítése, a mezőgazdasági konjunktúra, a gépesítés stb. milyen változásokat okozott az ún. hagyományos kultúrában. A plenáris ülést pódium-vita zárta le, amelybe bekapcsolódtak a kongresszus résztvevői is.

Az előadásokból megállapítható volt, hogy a német néprajz igen erősen a szociológia irányába orientálódik, nagymértékben figyelembe veszi a gazdasági-társadalmi változásokat és azt a különféle jellegű folyamatot, amely az intézményeken, társadalmi szervezeteken, az iparosodáson át a paraszti rétegeket már a XIX. században a polgárosodás felé irányította. Amikor ezek a törekvések megnyilatkoztak a kongresszuson — azt is el kell mondanunk, hogy a német „Volkskunde" keresi a tárgyát és az útját. Eltávolodik a német nép kulturális hagyatékának konkrét vizsgálatától, s igen gyakran homályos (olykor a biológiából átvett) terminológiákba burkolja (mint az USA-ban) a már közismert tényeket, törekvéseket és elméleti megfogalmazásokat. A kongresszuson nem éreztük ugyan a „lá-

zadás" hevületét a nagy elődök munkája ellen, de kevés volt az olyan biztos iránymutatás a néprajzban, mint amit Matthias ZENDER, Bruno SCHIER, Gebhard HEILFURTH, Günter WIEGELMANN, Ingeborg WEBER-KELLERMANN és még néhányan képviselnek. Valahogyan szétzilálódik ma a német néprajz. Nem nyújtja azt a higgadt magatartást, amely annyira jellemző volt a XIX. század német néprajzára, de még a későbbi kutatók jelentékeny — nem hitlerista — részére is.

A kongresszus Trier új egyetemének falai között zajlott le s a kifogástalan rendezés Günter WIEGELMANN professzornak és munkatársainak érdeme. A hivatalos részvételi lista szerint körülbelül kettőszázan vettek részt a kongresszuson. Igen szép számban külföldiek is (főleg svájciak, osztrákok, skandinávok). Magyarországról hármunknak (HOFER Tamás, BARABÁSNÉ KISBÁN Eszter) volt alkalma részt venni a kongresszus munkájában. Magam a Magyar Néprajzi Társaság, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete és a külföldi vendégek nevében köszöntöttem a kongresszust s átadtam a Kongresszusnak ORTUTAY Gyulának mint a Magyar Néprajzi Társaság elnökének személyes üdvözletét. A külföldi vendégek számára Trier város polgármestere fogadást adott. A résztvevőknek alkalmuk volt a város római emlékeit, múzeumait, közöttük a Karl Marx Múzeumot megtekinteni s — választásuk szerint — luxemburgi és Eifel hegységi tanulmányúton részt venni. A magyar résztvevők azt utóbbit választották s megtekintették Speicher kerámia iparát, az ottani Plein-gyár majolika és agyagedény múzeumát, egy fazekasműhelyt. Bitburgban — a híres sörgyártó városban — a helyi múzeum (vezetője Josef HAINZ) anyagát tanulmányozhattuk, amelynek különösen mezőgazdasági eszközgyűjteménye érdemel figyelmet. Neidenbachban megnéztük a kőfejtőipart, a település- és lakóháztípusokat, majd Meckel vidékén több parasztgazdaságot, amelyek mezőgazdasági munkáshiánnyal küzdenek.

Trieri kongresszus után BARABÁSNÉ KISBÁN Eszterrel alkalmam volt Kommernben a rajnai szabadtéri múzeumot megtekinteni. Az 1958-ban alapított múzeum jelenleg mintegy 30 épületet, illetve épületkomplexumot foglal magába. Az épületek kiválasztásánál tekintettel voltak az építéstechnika, a szerkezet történeti fejlődésének bemutatására és a társadalmi tagozódásnak az építményekben való megnyilatkozására. Mindegyik épület az ún. Fachwerképítkezés jellegzetességeit dokumentálja. Egy-egy tájegység építményeit csoportosan mutatják be, olyan módon, hogy az a településformára (például az alsó-rajnai szórványtelepülés, az Eifel hegységi zárt falvak) is utaljon. Az építmények bemutatják a kertek és szántóföldek kultúrnövényeit, a jellegzetes háziállatokat. Tulajdonképpen minden épület külön tanulmányt érdemelne. Egyik legfigyelemreméltóbb építmény egy 1580 körüli időből fennmaradt csűr és istálló (Breidscheid, Ahrweiler kerület), amely ágasfás, szelemenes építmény. A brenigi (Bonn vidéke) épületkomplexum lakóháza 1557-ből származik. A lakóház mellé a XVIII. század második felében kerített udvarnak megfelelően vonták össze a melléképületeket. Mindegyik lakóház konyhájában még szabad tűzhely van s a berendezési tárgyak az egykori német parasztkultúra tudományos értéket jelentő objektumai. A szabadtéri múzeum 80 hektárnyi területén külön kiállítóhelyiség épült, amelyben jelenleg egy magángyűjteményből származó baba- és babaszoba-gyűjteményt mutatnak be. A gyermekek számára készült babaszobák legtöbbje a XIX. század elejéről származik és a lakóház belső berendezésének tanulmányozása szempontjából forrásértékűek. Az Adelhart ZIPPELIUS vezetésével működő szabadtéri múzeum napjaink kétségkívül legmodernebb ilyen intézménye. A múzeum meglátogatása után néhány napra Mathias ZENDER professzor meghívására Bonnba utazhattam, ahol az egyetem néprajzi tanszékén az újabb német szakirodalmat, a Rheinisches Landesmuseum anyagát tanulmányozhattam, majd rövid látogatást tettem a Siegburg-i Anthropos Intézetben.

Beszámoló a Jugoszláv Folklórtársaságok Szövetsége XVIII. kongresszusáról

(Bovec, Szlavónia, 1971. IX. 14—17.)

Központi téma: „Néprajzi jelenségek a különböző nyelvű népcsoportok érintkezési területein"

Kovács Ágnes

Már a XIX. sz. végén megállapítást nyert, hogy a határterületek különös figyelmet érdemelnek. A XX. sz. első felében s különösen a második világháború után a szocialista országokban is bekövetkezett gyors ütemű urbanizálódás még nagyobb mértékben növelte a határterületek és a nyelvi szigetek néprajzi és folklorisztikai vizsgálatának a fontosságát. Szlavónia kifejezetten átmeneti terület; itt szláv, német, latin és finnugor nyelvű népcsoportok élnek együtt, de az egész Jugoszlávia is nemcsak nyelvi, hanem etnikai és kulturális szempontból is, nagyon sokszínű. Ez a magyarázata annak, hogy a boveci kongresszust ennek az egyetlen témának szentelték.

A kulturális kölcsönhatások kérdését vizsgálták az etnográfusok, népzenekutatók és szövegfolkloristák mind a plenáris üléseken, mind pedig a szekcióüléseken elhangzott előadásokban. A központi téma indokolta a kongresszus színhelyének a kiválasztását is: Bovec a jugoszláv, osztrák, olasz határ érintkezési pontja közelében fekszik, a Soča — az Isonzó egyik mellékfolyója — völgyében, s ennek megfelelően már a kongresszus szokásos bevezető előadásai is, melyek a vidék anyagi és szellemi kultúráját mutatták be a résztvevőknek, jó példákkal érzékeltették a kölcsönhatások kutatásának jelentőségét.

A kérdés ideológusa, S. Vilfan (Ljubljana) a nyelvhatárok közelében észlelhető kölcsönhatások fontosságán túl a kérdés kényességét hangsúlyozta. A kutatók egy-egy jelenség hovatartozásának elbírálásánál hajlandók elhamarkodottan ítélkezni, s ítéletük meghozatalában rendszerint a nemzeti elfogultság a döntő szempont. Az az ideális eset, hogy valamely jelenség egy meghatározott etnikum területén általánosan elterjedt, s az illető nyelvterület határain csak kevéssé nyúlik át, az átadás, ill. az átvétel iránya tehát kétségtelen, a valóságban ritkán fordul elő. Ha csak az érintkezési területen végzünk kutatásokat, fennáll annak a veszélye is, hogy valamely széles körben, az etnikum határain túl is jól ismert jelenséget etnikus specifikumnak tekintünk, s a terjedési irányt a kutató érzelmi hovatartozása, nem pedig a valóságos helyzet felismerése szabja meg.

A nyelvhatárokon tapasztalt jelenségek interpretálásánál figyelembe veendő a kulturális fejlődés hajtóerőinek az iránya és a gazdasági-társadalmi alap hatótényezőinek a kérdése is. Vilfan szembeállította az egyes etnikai csoportok velük született (jó) tulajdonságairól vallott romantikus felfogást a nyelvi-etnikai szempontoktól független kultúrföldrajzi területek meglétének a felismerésével. — „Aki kész arra, hogy a különböző kultúrföldrajzi területek létezését felismerje és amellett a gazdasági hajtóerőknek is megfelelő fontosságot tulajdonít, nem tagadja szükségképpen az etnikus műveltség létezését. Ezt azonban nem specifikus jelenségek összességének tekinti, hanem általános, ősi és átvett, lokális és Európa-szerte elterjedt jelenségek speciális megjelenési formája összességeként vizsgálja. A határterületeken tapasztalható néprajzi jelenségek értékelésénél is a kulturális fejlődés egészével kell számot vetnünk és nem egyoldalúan csak az etnikai tényezőt szem előtt tartanunk. Utóbbi ugyanis kérdésfeltevésünket a nacionalizmus irányában élezi ki s nagymértékben veszélyezteti nemcsak objektivitásunkat, de megállapításaink realitását is."

Tanulságos volt számunkra Milica Iljin (Belgrád) előadása is a Vajdaságban élő népek táncairól. Megállapítja, hogy a vajdasági etnokoreográfiai fejlődés során, amely rendkívül bonyolult és mindig újabb és újabb kölcsönhatásoknak van kitéve, mindenik etnikai csoport arra törekszik, hogy megtartsa a maga kulturális örökségét és továbbfejlessze azt a mai idők követelményeinek megfelelően. Ezek az új alkotások mind gazdagabbakká válnak, de egyszersmind kifejezik azt is, ami specifikus mindenik etnikai csoportban és azt is, ami közös a vajdasági folklórban. Ennek következtében nincs szó általános stílusú táncfolklórról, hanem csupán vajdasági szerb, vajdasági magyar, vajdasági szlovák és vajdasági román stílusról, de amely közösen magán viseli a vajdasági folklór és tánc stílusjegyeit.

Nives Ritig (Zágráb) a burgenlandi, ma Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia területén élő két, sőt

három nyelvű horvát nyelvszigetek szellemi kultúráját vizsgálta. Megállapította, hogy az Ausztria területén élőket fenyegeti legjobban a beolvadás veszélye, mivel itt a legerősebb az urbanizálódás, amely természetesen nemcsak horvát jelenség, de amelynek a következtében az anyanyelv számos területen veszít az életfunkcióiból.

Zmaga KUMER (Ljubljana) rávilágított, hogy a korábbi néprajzi kutatások rendszerint azt törekedtek megállapítani, hogy egy-egy nép kultúrájában mi az eredeti. Az eredetiség hangsúlyozása a kis népek fegyvere a nagy népekkel szemben. A mai kutatások inkább a kölcsönös kapcsolatokat keresik a nyelvhatárokon.

A népdalok területén a kölcsönhatás legegyszerűbb formája a szövegfordítás. Ennél bonyolultabb az, amikor megváltozik a dallam és a jelleg is, pl. a ballada szerelmi dallá változik. A rokon nyelvű népek hagyományaiban nagyon sok a közös, pl. a horvát—szlovén érintkezési területeken igen sok a közös dal.

A szlovén hagyományban vannak olyan dalok, melyekben az idegen hatás megmutatkozik a dallamokban és a metrikában is. Néha találunk hatásnyomokat az éneklési módban és az énekléssel kapcsolatos szokásokban is, ezt azonban még alaposabban nem vizsgálták. A felsorolt példák és a tapasztalat azt mutatja, hogy a szomszédos népek kultúrájának a vizsgálata fontos a saját folklór vizsgálatának a sikeressége szempontjából is.

Magdaléna ANĐELIĆ (Újvidék) a Bácskába települt ruténeknél végzett kutatómunkájáról számolt be. A mintegy két évszázada mai lakóhelyükön élő ruszinok nagymértékben megőrizték nemzeti jegyeiket, különösen a Kucurán és Keresztúron élők. Ebben a két faluban a századforduló idején HNATYUK is gyűjtött. Meséikben megtalálhatók az Európaszerte ismert motívumok, de megtalálhatók a *Kraljevics Markó*ról szóló énekek nyomai is. Sok magyar nevet és szót is talált a meséikben: *Tündér Ilona, Vörös Álnok vitéz, sárkány, hordó* stb. A mesemondók közül a HNATYUK által is kiválónak tartott Farkas, Kulitsch és Palatczay mellett felhívja a figyelmet egy Molnár Juli nevű mesemondó asszonyra is, aki meséinek élénkségével és számával emelkedik ki a mesemondók közül. Molnár Juli nemcsak ruszin, hanem délszláv és magyar meséket is ismer.

Magdaléna ANĐELIĆ tanulmánya teljes terjedelmében meg fog jelenni magyar nyelven a „Műveltség és Hagyomány" soron következő kötetében.

Számomra a legérdekesebb előadást Šefqet PLLANA, a Priština-i egyetem albán docense tartotta Kosovo (Rigómező) környékének és Macedóniának a többnyelvű dalairól, mivel az ő kutatásai állottak legközelebb ahhoz a kérdéshez, amit előadásomban én is megvilágítani próbáltam.

Ezen a területen szerbek, albánok, törökök és cigányok élnek együtt, s hétköznapi beszédükön is érzik a több évszázados együttélés és ez természetesen dalaikon is nyomot hagyott. Szerelmi dalaikban idegennyelvű szavak, sorok, sorpárok, strófák és refrének találhatók. *1.* A legegyszerűbb kétnyelvű alkotási mód az, mikor az anyanyelven előadott dalba idegen nyelvű szavak, kifejezések, gondolati egységek kerülnek. Ezek legtöbbször a megfelelő szituációt törekszenek érzékeltetni s rendszerint felkiáltások, *2.* A második fázis az, amikor a változó rész anyanyelven, a refrén pedig idegen nyelven hangzik el, néha két különböző nyelven is. *3.* Még bonyolultabb forma az, amikor a kétnyelvű részek egymást értelmileg kiegészítik s egymással egyetlen egységet alkotnak.

A népi költő magától értetődő természetességgel fűz idegen szavakat anyanyelven előadott dalaiba, hisz a közbeszédben is ezt teszi. Nagymértékben hozzájárul a több nyelvű dalszövegek létrejöttéhez az együttes tánc és éneklés. Hangsúlyozta az előadó, hogy itt nem makaronizmussal van dolgunk, a lírai dalokban a különböző nyelvek összekeverése nem komikus hatást kíván elérni, mint ezt a Kosovo környéki tréfás eposzokban tapasztaljuk; a népi énekes teljes komolysággal, egymással egyenrangú módon használja a különböző eredetű nyelvi elemeket.

Az én előadásom az anyanyelvi prózai népköltési szövegekbe beleszőtt idegen nyelvű sztereotípiákról, mondóka- és dalbetétekből szólt. A kétnyelvű paraszti, de polgári—városi közösségek népköltészetének is jellegzetes csoportját képezik a két-, esetleg háromnyelvű népköltési szövegek: gyermekjátékok, köszöntők, szokásszövegek, dalok és prózai szövegek. A prózai szövegekben: tündérmesékben, tréfákban, hazugságmesékben, állathangutánzó formulamesékben és anekdotákban mindig a cselekmény csúcspontján egyenes beszéd, gyakran felkiáltás formájában jelentkezik az idegen nyelvű sztereotip mondat, mondóka vagy dalszöveg. Vagy természetfeletti lény jelenlétét jelzi, vagy a figura és a szituáció jellemzésére szolgál. A dalbetétek az érzelmi telítettséget, a táncszerű rigmusok a drámai feszültséget kívánják fokozni. Amellett

hangsúlyozzák az elbeszélő idegen nyelvtudását, a szöveg hitelességét és formai teljességét is. Elterjedésüknek határt szab a kettős nyelvtudás szükségessége, egyes szövegek, fordulatok azonban felbukkannak nemcsak más azonos kétnyelvű etnikai csoportoknál, hanem hasonló, sőt merőben különböző összetételű nyelvszigeteken is.

Nyelvi okokból elsősorban a magyar szövegekben felbukkanó román és német nyelvű sztereotip fordulatok, mondóka- és dalbetétek foglalkoztattak, a tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a megfigyelt jelenség nem kötődik az említett nyelvek egyikéhez sem, visszanyúlik a távoli múltba és előfordul a műköltészetben is. A makaronizmus ennek a kétnyelvű költészetnek csak egyik, paraszti környezetben nem is túlságosan gyakori megjelenési formája.

Végül még egy előadást szeretnék megemlíteni, az Alexandra Popvasilievná-ét. A skopljei akadémiai intézet munkatársa a macedóniaiak: szlávok, görögök és románok kétnyelvűségét vizsgálta. Sorra vette azokat a törvényes rendelkezéseket, amelyekkel a görög kormány 1913 és 1941 között a három népcsoport anyanyelv-használatát befolyásolni törekedett, s kimutatta azok hatását a szokásköltészeten.

A skopljei intézet, mely évek óta foglalkozik a többnyelvűség kérdésével, a soron következő XIX. kongresszus rendezője, folytatni kívánja a téma megbeszélését. Emellett *Kraljević Marko* lesz a kongresszus másik központi témája.

A határokon túl élő népcsoportok hagyományőrző voltának élő dokumentumaként két, a szomszédos Olaszországban élő, szlovén közösség dalait és táncait volt módunkban megismerni. Megtekintettünk még egy kis múzeumot is a közelben az egykori olasz határállomáson.

Végezetül meg kell említenem a kifogástalan, zökkenőmentes szervezést és a kongresszus jó hangulatát, amely a ljubljanai házigazdák gondosságát és fáradhatatlanságát dicséri.

Ethnographia Pannonica

Balassa Iván

Pannónia összefogott néprajzi kutatása azóta különösképpen napirenden van, mióta M. Gavazzi emlékezetes tanulmánya *(Kultúráramlatok Pannóniában.* Ethn. LVIII. 149—153) megjelent. Sajnos azonban mind ez ideig az egyes országok munkájukat elkülönítve és a legtöbb esetben az országokon belül is egyes kutatók elszigetelve végezték. Egymás kutatásairól rendszerint csak akkor szereztek tudomást, amikor a tanulmányok különböző folyóiratokban megjelentek. Az utóbbi évtizedekben az „Alpes Orientales", az „Ethnographia Carpathica" vállalkozásai kétségtelenül bizonyították, hogy nemcsak helye, de a lehetősége is megvan egy-egy nagy táj néprajzi kutatása összefogásának.

Az Osztrák Rádió és Televízió Burgenlandi Stúdiója a kutatás és összefogás elindításának megkönnyítésére 1970-ben rádióelőadás tartására hívta meg a vendéglátó Ausztria, továbbá Csehszlovákia, Jugoszlávia és Magyarország néprajztudósait. A K. Gaál és B. Petrei által kezdeményezett és sikerrel megszervezett előadások során Pannónia néprajzi kutatásának eddigi eredményeit a nagyközönség számára érthető, oldottabb formában fogalmazták meg az előadók. Ausztriából: R. Pittioni, G. Otruba, K. Gaál, A. Mais, K. Haiding, L. Kretzenbacher; Csehszlovákiából: V. Šmelhaus; Jugoszláviából: M. Gavazzi, N. Kuret; Magyarországról: Ortutay Gy., Solymos E., Barabás J., Barabás-Kisbán E., Balassa I. tartott előadást. Ezeknek szövegét egy gyűjteményes kötetben meg is jelentették *(Ethnographia Pannonica. Sozialhistorische und ethnologische Studien zum pannonischen Raum.* Eingeleitet und zusammengestellt von Károly Gaál. Burgenländische Forschungen, Heft 61, Eisenstadt 1971).

Ilyen előzménye után került sor 1971. szeptember 22—28. között Borostyánkőn (Bernstin/Burgenland) az „Ethnographia Pannonica" első megbeszélésére, melyen a fentebb említett négy ország egyaránt képviseltette magát. A Burgenlandi Tartományi Kormány és az Osztrák Rádió és Televízió szervezésében és támogatásával létrejött konferencia egymás munkájának és a jövő együttműködése szempontjából rendkívül fontos szolgálatot tett. A résztvevők valamennyien egyetértettek abban, hogy „A néprajznak mint európai tudománynak nem azt kell kutatnia, ami az európai népeket egymástól elválasztja, hanem éppen azt, ami ezeket a népeket egymáshoz közelebb hozza."

Az előadások sorát K. Gaál nyitotta

meg *(Ethnographia Pannonica)*, melyben a közös kutatás célkitűzéseit és lehetőségeit vázolta. Sajnos személyesen a tanácskozáson nem tudott M. Gavazzi részt venni, de előadásának felolvasása *(Kulturschichten und Kulturströme des pannonischen Raumes)* az eddigi kutatásokkal való kapcsolatot teremtette meg és a népi kultúra számos területén megmutatta a kutatás távlatait.

Az előadások között a társtudományok is kifejtették a pannóniai kutatásokkal kapcsolatos véleményüket. H. Prickler a levéltári, történeti adatok néprajzi hasznosításának kérdését nemcsak elvileg boncolta, hanem számos burgenlandi példával dokumentálta *(Archiv und Volkskundeforschung)*. Holl I. a régészet, különösképpen a középkori régészet néprajzi kapcsolatainak kérdéseiről értekezett általában a magyar, közelebbről a dunántúli újabb kutatások eredményei alapján *(Ausgrabungen und die Volkskunde)*.

Barabás J. az építkezés és a mezőgazdasági formák kapcsolatait történeti alapokra építve néprajzi eszközökkel vizsgálta *(Hausbau und Wirtschaftsform im pannonischen Raum)*. Balassa I. mezőgazdasági munkaeszközök, munkafolyamatok összefüggéseire hívta fel a figyelmet és elemezte ezek történeti, társadalmi kapcsolatait *(Wirtschaftsform, Arbeit und Gerät in der Forschung)*.

Külön előadásban B. Petrei a rádió és a néprajzi kutatás *(Rundfunk und Volkskunderforschung)* egymásrautaltságából adódó előnyöket és lehetőségeket foglalta össze. A Burgenlandi Studió nemcsak bő helyet biztosít a néprajzi jellegű adásoknak, hanem értékes felvételeiket szívesen bocsátják a tudományos kutatás rendelkezésére.

A pannóniai népi táplálkozás kapcsolatait E. Barabás-Kisbán példákon keresztül foglalta össze, bizonyítva, hogy ezen a területen a négy ország együttműködésének különösen nagy távlatai adódnak.

Ausztria behatóan foglalkozik napjainkban egy mezőgazdasági múzeum létrehozásának kérdésével. Ez kötötte R. Schultz-Klinken előadását a szimpoziumhoz. A stuttgarti Mezőgazdasági Múzeum munkáját és terveit ismertetve egy eljövendő Osztrák Mezőgazdasági Múzeum alapításához nyújtott segítséget *(Das deutsche Landwirtschaftsmuseum und seine Forschungsarbeit)*.

Ortutay Gy. a magyar népmesekutatás módszertani eredményei alapján vázolta azokat a lehetőségeket, melyek ezen a téren a közösen végzett munkában megvalósíthatók *(Gemeinsame Aufgaben in der Erzählforschung)*. A nevéhez kapcsolódó népmesekutató-iskola eredményeit nagy érdeklődéssel hallgatták a résztvevők és számos részletkérdésben kértek felvilágosítást.

A népszokások kutatásának területén mutatkozó feladatokat R. Wolfram *(Gemeinsame Aufgaben in der Brauchtumforschung)* hatalmas anyagmennyiségen alapuló felolvasása ismertette, melynek vitája során jelentős referátumok is elhangzottak (E. Burgstaller). Úgy látszik, ez lehet egy másik olyan terület, ahol a négy ország együttműködése a legkorábban megindulhat.

A nyelvsziget kutatásokat a tanácskozás egyik legfontosabb feladatnak tekintette. Ezt bizonyította zenei vonatkozásban J. Bezić előadása, amely a szlovákiai horvátok körében végzett gyűjtésének eredményeit összegezte *(Kroatische Sprachinselforschung in der Slowakei)*.

Az előadások elhangzása és megvitatása után a konferencia résztvevői az együttmunkálkodás érdekében bizonyos határozatokat hoztak, melyek közül a legfontosabbakat az alábbiakban lehet összegezni.

1. Szükséges az „Ethnographia Pannonica" szimpoziumok rendszeressé tétele. Ennek érdekében mind a négy ország nemzeti bizottságokat hoz létre, melyeknek vezetői minden évben a munka megbeszélésére és összeegyeztetésére összeülnek. Két évenként váltakozva más-más országban megrendezik a szimpoziumot, lehetőleg a munkában résztvevő kutatók minél nagyobb számú részvételével. A következőre 1973-ban Magyarországon kerül sor. Az összejöveteleken mindegyik ország hivatalos nyelvét (cseh, horvát, magyar, német, szlovák, szlovén) használja, a kiadványokat azonban lehetőleg német nyelven jelentetik meg, hogy az valamennyi ország számára legkönnyebben hozzáférhető legyen.

2. Az elkövetkezendő két évben a résztvevő országokban két-két falu néprajzi feldolgozását végzik el, lehetőleg kollektív munkával. Ez idő alatt és később is fokozzák a nyelvszigetek kutatását, mégpedig annak az országnak a támogatásával, ahol az illető nyelvsziget fekszik.

3. Elő kell segíteni, hogy a négy ország rádió- és televízióadásának néprajzi vonatkozásai minél közelebb kerüljenek egymáshoz. A szimpoziumokon kívánatos a rádióval és televízióval kapcsolatos néprajzi kérdések megbeszélése.

4. A munka összehangolására és a résztvevők tájékoztatásának elősegítésére német nyelven „Mitteilungsblatt" címen sokszorosított közleményt adnak ki, melynek megjelenési helye Bécs.

Két nemzeti bizottság már e helyszí-

nen megalakult és az osztrákok K. Gaált, a magyarok Barabás J.-t jelölték vezetőnek. A csehszlovák (J. Mjartan) és jugoszláv (J. Bezić) delegáció vezetői a nemzeti bizottság megalakítását és a vezető kijelölését későbbre ígérték.

A konferenciát Burgenland déli részében néprajzilag és történetileg jelentős községek, kis városok, helyi múzeumok felkeresése zárta be.

A néprajzkutatók mindig világosan látták, hogy a jelenségek, eszközök, formák a politikai határokon átterjednek és nagy területeket kapcsolnak össze. Az utóbbi években egyre inkább megnyílt annak a lehetősége, hogy a kutatók vizsgálódásaikat a határokon túl is végezzék. Ez egymás módszerének a gyakorlatban való megismeréséhez, a személyes kapcsolatok kiszélesedéséhez vezet. Ezért fogadták a másik három ország szakemberei is örömmel az osztrák kollegák kezdeményezését és követnek el mindent, hogy a kibontakozó együttműködés minél hamarabb eredményeket is érjen el.

Vadászattörténeti szimpozium

(Budapest, 1971. IX. 11.)

Hegyi Imre

A fővárosunkban 1971 őszén megrendezett legelső *Vadászati Világkiállítás* rendezvénysorozatában kapott helyet a magyar vadászattal és ennek múltjával foglalkozó vadászattörténeti szimpozium. Előadói a magyar tudományos élet különböző területein működnek. A szimpozium színhelye a Technika Háza központi előadóterme volt, melynek korszerű berendezése és felszerelése kedvezően járult hozzá az előadások eredményességéhez.

Fekete Gyula, az Országos Erdészeti Egyesület titkárának üdvözlő és megnyitó beszéde után László Gyula előadása hangzott el *A magyar vadászat őskoráról*. Az ősi magyar vadászat emlékeit több csoportban tárgyalta. Az első emlékcsoportot a krónikák eredetmondái képezik: a bibliai Nimród-monda, a csodaszarvas mondája és a turulmonda. A csodaszarvas monda erdős területek vadászata felé vezet, a turulmonda pedig a steppe solymászai közé. A szerző ebben a kettősségben is a magyar honfoglalás két szakaszának (670 és 896) bizonyságát látja. A második emlékcsoport a magyar nyelv ősi vadászati szókincsében őrződött meg, a finnugor származású íjas gyalogos és a steppei török solymász, vadász szókincsben. A harmadik emlékcsoportot a régészeti emlékanyagban ismerhetjük fel. Az előadás Árpád magyarjainak honfoglalásával (896) zárult.

Zolnay László *Vadak, vadászatok, vadászok a régi Magyarországon* c. előadásában tkp. a középkori Magyarország vadászati viszonyait vázolta. A régi országot övező Kárpátok erdei Európa antik vadállományát jóval tovább megőrzik, mint a tőlünk nyugatra eső területek. Nálunk még a XV. században vadon és domesztikálva él az őstulok. Ugyanúgy a medve, farkas, vaddisznó, hiúz, szarvas, dámvad, őz, hattyú, pelikán, túzok, nemeskócsag nem csupán heraldikai elemek. A X—XIII. században a királyi szolgálónépek között találjuk a solymászok, pecérek, erdővágók, hálókötők, fészekszedők, őstulok- és bölényvadászok, hódászok, hőgyészek népes rendjét, kiknek száma vetekedett a hadseregével. Az előadás néhány híres vadászatot is megemlített, köztük Barbarossa Frigyes 1189-es pilisi vadászatát III. Béla királyunk vendégeként vagy Esztei Hippolit bíboros medvevadászatát Eger mellett 1518-ban.

Huszár Károly a XIV—XV. századtól divatba jött címeres nemeslevelek — armálisok vadászati motívumai közül a legértékesebbeket ismertette és elemezte *Vadászati motívumok a magyar címerekben* c. előadásában. Az előadás mintegy 60 ilyen címert mutatott be, melyeken a címer-írók vadászati jeleneteket örökítettek meg. Legkedveltebb címermotívum a szarvasbika volt, mely a címerek 20%-ában fordul elő, azt bizonyítva, hogy a szarvas mindig fővadnak számított.

A magyar vadászfegyverek és eszközök történeti fejlődése című előadásában Kalmár János vázolta a legkorábbi magyar vadászfegyverek közül a nyíl és kopja szerkezetét és használatát. Szétválasztotta a vadanként alkalmazott nyíl- és kézitusaeszközök: kopja, lándzsa esetenként megválasztott fajtáját, melyeket azonban a XV. század közepétől fokozatosan kiszorított a kanócos puska. Azonban még a XVI. század végén fejlett íjgyártó mesterségünk volt: nagy számban készültek a számszeríjak, nyilak, tegezek. A magyar puskaművesség pedig egyidős a tűzi lőfegyverekkel. Leghíresebb puska-

míveseink Pozsonyban és az erdélyi városokban voltak.

Hegyi Imre *Magyar népi vadászeszközök és vadfogási módok* c. előadásában bemutatta a vadfogásnak azokat az alapmódjait és az eszközanyag azon alaptípusait, amelyek az emberi műveltség előrehaladása folyamán megismert természeti törvényszerűségek gyakorlati alkalmazása folytán vadászeszközökké fejlődtek. Ismertette a vad természetével összefüggő azon elveket, amelyek alapvetően meghatározták a fogási módokkal együttjáró eszközanyag szerkezeti kialakítását. Ismertetett anyagát két nagy csoportra osztva, szólt 1. a „passzív" vadfogásról és 2. az „aktív" vadászatról, felsorolva ezek legfontosabb eszközeit. Az előadást — az előtte elhangzottakat is — bőséges vetített fényképanyag tette konkrétabbá.

A szarvasnak az eurázsiai műveltségben betöltött kultikus szerepéről szólt Csőre Pál *A szarvas szerepe az eurázsiai kultúra történetében* címen. A szarvaskultusz nyomai Európában mintegy 20 000 évre nyúlnak vissza, de nevezetesebb hagyományai a jelenkorig megőrződtek. Ezt a kultuszt hordozó, megőrző hagyományanyagot (mondákat, szokásokat, énekeket, vallási képzeteket stb.) az őskortól napjainkig fellelhetjük az eurázsiai térségben.

A vadászati jog fejlődésén keresztül mutatta be Bertóthy István, *Miként alakult Magyarországon a vadászat vadgazdálkodássá?* Az előadás vezérfonalául Kolosváry Bálintnak 1923-ban megjelent Vadászati jog című monográfiája szolgált, amelynek kronológiai sorrendjébe illesztette az előadó saját kutatási eredményeit. A Kárpát-medence és benne hazánk természeti adottságai kiváltképpen kedveztek a legkülönbözőbb vadfélék sikeres tenyésztésének. A vadászat megbecsülésének pedig századokon keresztül rengeteg bizonyítéka maradt reánk az újabb és újabb királyi dekrétumokban, fejedelmi rendelkezésekben, írásos kiadványokban. Jogfejlődésünkben a vadászatnak kiváltságként való engedélyezése, illetve szigorú korlátozása a vadállomány óvásáról tanúskodik s ezt a vadgazdálkodás legősibb, kezdetleges formájának tekinthetjük.

Az ülésszakot Hiller Istvánnak *A magyar vadászati felsőoktatás történetéről* szóló beszámolója zárta. A vadászati és vadgazdálkodási oktatás a selmecbányai Erdészeti Tanintézet képzési keretein belül indult meg, majd Richard Bright, a híres angol természettudós 1815-ben Magyarországon tett utazásáról írt Travels trough Lower Hungary c. művében a keszthelyi Georgikont is ismerteti, amelynek tagozatai között megtalálható az erdészetet és vadászatot érintő tudomány minden ágát felölelő iskola. — A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Miniszter 81/1968. (MÉM. É.49) számú rendeletével 1969. január 1-i hatállyal Vadgazdálkodási Tanszéket létesített a soproni Erdészeti és Faipari Egyetem Erdőmérnöki Karán. Ezzel új korszak kezdődött a magyar vadgazdálkodás és vadászat történetében. Ősi vadászműveltségünk elemei pedig a gyakorlatot tekintve, a feledés egyre mélyebb rétegeibe szállnak alá.

Néprajzi felmérés a szlovákiai magyarság körében

Balassa Iván

A szlovákiai magyarság néprajzi kutatása az utóbbi két évtizedben már ért el eredményeket, elegendő, ha ezzel kapcsolatban a Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtéseire és a Magyar Nyelvjárások Atlasza már megjelent lapjaira utalok. E kutatás megszervezése elsősorban a szlovák intézmények feladata, hiszen ez nemcsak tudományos, hanem politikai kérdés is. „A szlovák nemzet és a nemzeti kisebbségek zökkenőmentes együttélésének egyik alapvető feltétele egymás kölcsönös ismerete" (Néprajzi felmérés Szlovákia nemzetiségek lakta területein. *Hét* 1970. 46. sz. L. még J. Podolák cikkét a *Nové slovo* 1970. 43. számában).

A politikai, társadalmi és tudományos szükségleteknek megfelelően a pozsonyi (Bratislava) Komenský Egyetem Bölcsészettudományi Karának Etnológiai Kabinetjében létrehozták a szlovákiai nemzetiségek kutatásának központját. Munkájuk előterében a kárpátukrán (ruszin) és magyar nemzetiség néprajzi vizsgálata áll.

1970-ben a Kabinet kutatói és a néprajzszakos hallgatók, az Érsekújvári Járási Múzeum munkatársaival háromféle arányú nemzetiségi összetételű falut tanulmányoztak. Az elsőbe tartoztak a kifejezetten magyar jellegű falvak (Garamkövesd, Kőhídgyarmat, Kisgyarmat, Für, Besenyő), a másodikba szlovák kisebbséggel rendelkező, de többségükben magyar települések (Muzsla, Köbölkút, Kisújfalu, Szőgyén, Udvard, Tardoskedd), végül a harmadikba olyan szlovák falvak (Pod-

hájska, Branovo, Vel'ké Lovce, Jasová), melyek csak jelentéktelen magyar kisebbséggel rendelkeznek.

Ezekben a falvakban a népi kultúra és változásának egészét kutatták ugyan, de különös figyelemmel kísérték a jellegzetesen magyar vonatkozásokat. A felmérés során szerzett adatokat az Etnológiai Kabinetben és a Komenský Egyetem néprajzi tanszékén dolgozzák fel. „A felmérés előzetes eredményei további kutatások adataival kiegészülve önálló kötetben látnak napvilágot" (i. h.).

A további kutatásokat két irányba kívánják kiszélesíteni. Először földrajzilag, mert a jövőben bevonják a többi dél-szlovákiai járást is (Komárom, Léva, Dunaszerdahely, Galánta). Másodszor a komplex kutatás érdekében történészek, nyelvészek, irodalomtörténészek, szociológusok és népművelési dolgozók munkáját és szakismeretét is igénybe kívánják venni.

A magyar néprajztudomány a megindított munkát máris értékeli és a magyar néprajzkutatók nagy érdeklődéssel várják a tanulmányokban, kötetekben megjelenő eredményeket.

ICOMOS szimpozium a népi műemlékek védelméről

(Csehszlovákia, 1971. VIII. 30—IX. 7.)

Mendele Ferenc

Az ICOMOS 1971. évi rendezvényei közül — az előzetes várakozásnak megfelelően — a népi műemlékek védelméről rendezett szimpóziumot is méltán nagy szakmai érdeklődés kísérte. A tanácskozáson a 18 résztvevő országot 126 küldött képviselte és négy csoportba soroltan közel 50 előadást hallgattak a résztvevők.

Az előadások témák szerinti csoportosítása (a gyakori átfedések és az elkerülhetetlen program-módosítások ellenére) logikus sorrendet is biztosított. Így az első csoportba sorolt előadások — Pierro Gazzolának, az ICOMOS elnökének megnyitója után — a népi építészeti kutatások és a műemlékvédelem elvi és módszertani kérdéseivel, a társtudományok és a műemlékvédelem kapcsolatával stb. foglalkoztak. A népi műemlékek helyszíni megmentéséről (ezen belül is elsődlegesen a műemléki együttesek védelméről), az épületek felújításáról és konzerválásáról a második előadás-csoportban hallottunk vetített képekkel is dokumentált érdekes előadásokat, hozzászólásokat. A harmadik csoport előadásaival — amelyek közül a legtöbb az emlékanyag tudományos feldolgozásával, ehhez kapcsolódóan az épülettípusok kérdéseivel foglalkozott — zárult a szimpóziumnak a szlovákiai Csorba-tónál rendezett első fele, amelyhez természetesen a vendéglátók kedves fogadása és búcsúztatása, a „Csehszlovákia népi építészete" című, fényképekkel és rajzokkal illusztrált kiállítása, két szép kirándulás (Vlkolinec, Martin, Paludza, illetve Bártfa és Hervartov), a rögtönzött hozzászólásokkal is élénkített „hivatalos" és szünetközi vita is hozzátartozott.

A szimpozium második felét Brnóban rendezték, ezt megelőzően azonban Stramberk műemléki rekonstrukciós terveivel, Rožnov régi és új Szabadtéri Néprajzi Múzeumával is megismerkedhettünk a helyszínen. A sötétedésig tartott rožnovi látogatás maradandó élménye (kiegészítve természetszerűleg a már eddig is megismert további tervekkel; a Martinban és Bardejovské Kupele-n látott eredményekkel és munkákkal) a szabadtéri múzeumokról szóló (IV. előadás-csoport) brnói előadások sikerét — a magyar delegáció tagjaiban kissé az irígységet — csak tovább fokozta. Egy újabb (a felmérési dokumentációkat bemutató) kiállítással színezett és egy fél-napos kirándulással (Petrov, Stražnice), a búcsúesten miniszteri fogadással befejezett szimpozium több hozzászólással módosított és kiegészített záróközlemény elfogadásával zárult. A záróhatározatot a magyar delegáció is örömmel megszavazta, ugyanis ez teljes egészében a hazai szakemberek eddigi terveit, elképzeléseit igazolta. A határozat — megerősítve ezzel a Velencei Carta előírásait — kimondja, hogy minden népi műemléket lehetőleg eredeti helyén kell fenntartani és elsősorban a műemléki együttesek (utcák, falurészek, esetleg teljes települések) védelmét kell szorgalmazni. (B. Kempers nagy érdeklődéssel várt előadásában is ezt hangsúlyozta!) A helyszínen nem védhető népi műemlékeket elsősorban tájegységenként szervezett, az eredetihez tájilag, földrajzilag feltétlenül hasonló (egyesek szerint azzal azonos) környezetű szabadtéri múzeumokba kell áttelepíteni. Ezeknek a múzeumoknak (az idegenforgalom érdekeit elismerve) elsődlegesen és alapvetően tudományos igényeket kell kielégíteniök és ezért a műemléki elvek maxi-

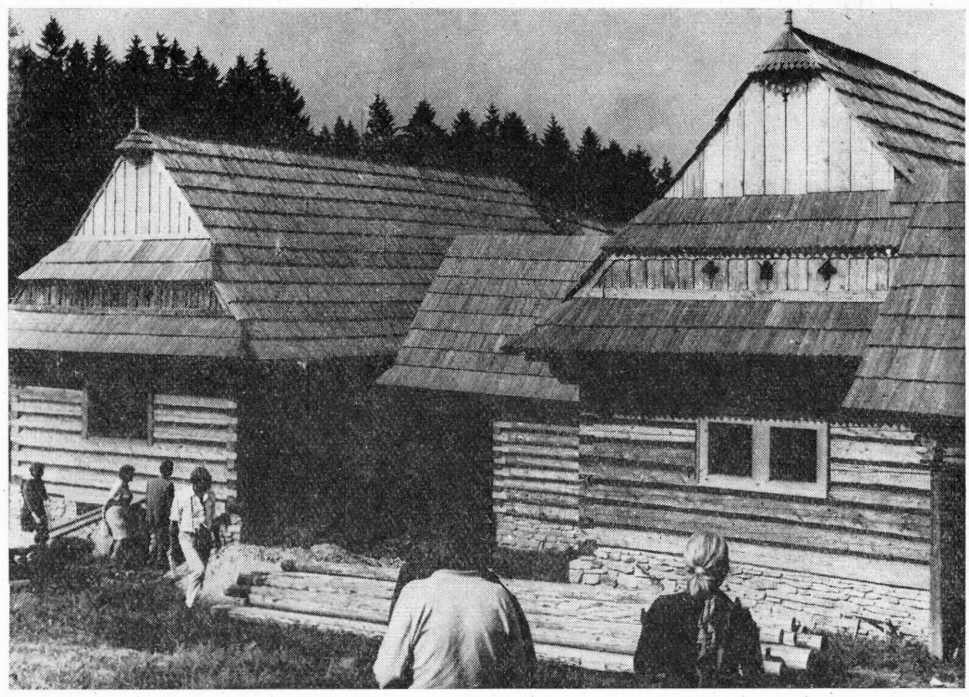

A martini Szabadtéri Néprajzi Múzeum részlete *(Mendele Ferenc* felvétele, 1971. IX. 1.)

mális betartása az épületek újrafelállításáig biztosítandó. A kongresszus külön ajánlásban hívta fel tagállamainak figyelmét a népi műemlékek különlegesen fontos szerepére és kimondta, hogy ezeknek az épületeknek a megmentéséért minden ország nemzetközileg is felelős. Egyben javasolta, hogy az UNESCO a következő évek valamelyikét nyilvánítsa a népművészet évének, ezzel is elősegítendő a minden nemzet és az egész emberiség számára különösen értékes népi műemlékek védelmét.

A szimpoziumra (Dercsényi Dezső vezetésével) Magyarország a legnagyobb számú delegációt küldte el és két vetített képes előadásban (Román András: „A népi műemlékek védelmének módszerei Magyarországon"; Mendele Ferenc: „Hollókő — egy történelmi palóc település rekonstrukciója") a népi műemlékek védelmének hazai eredményeiről számoltunk be. A vendéglátók és a résztvevők, gondolom, így is sajnálták, hogy dr. Vargha László előadását („A népi műemlékek védelmének problémái Magyarországon") csak a sokszorosított anyagból ismerhették meg, és hogy a magyar néprajzosok nem nagyobb számmal vettek részt a szakmai tanácskozáson.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1972. I. 12. Terjedelem: 15,4 (A/5 ív)

72.72968 Akadémiai Nyomda. Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. LXXXIII 1972 Nr. 1

ISMERTETÉSEK — BESPRECHUNGEN — BOOK REVIEWS — РЕЦЕНЗИИ

(107—135)

Anthropica. Gedenkschrift zum 100. Geburtstag von P. Wilhelm Schmidt *(Bodrogi)*; — Biographica — Nordic Folklorists of the Past. Studies in Honour of Jouko Hautala, 1970. 6. 27. *(Voigt)*; — D o b r o w o l s k i, K.: Studia nad życiem społecznym i kulturą *(Tagányi)*; — B a u m a n, Z.: Kultura i społeczeństwo. Preliminaria *(Tagányi)*; — B i e ń k o w s k i, Wł.: Problemy teorii rozwoju społecznego *(Tagányi)*; — M o l i ń s k i, B.: Historia, osobowość, sztuka (refleksje nad antropologią kultury) *(Tagányi)*; — K a y, P. (ed.): Explorations in Mathematical Anthropology *(Hoppál)*; — *Гумилев, Л. Н.:* Древние тюрки *(Hegyi)*; — E r d e i, F.: Város és vidéke *(Péter)*; — H o p p á l, M.: Egy falu kommunikációs rendszere *(Gráfik)*; — M o l n á r, I.—M o l n á r, K.: Sóvidéki keresztszemesek *(Halász)*; — S z y f e l b e j n—S o k o l e w i c z, Z.: Plon, obrzęd i widowisko *(Bődi)*; — S z ö v é r f f y, J.: Weltliche Dichtungen des lateinischen Mittelalters. I. Von den Anfangen bis zum Ende der Karolingerzeit *(Kríza)*; — Vergleichende Sagenforschung *(Dömötör)*; — B r y n j u l f, A.: Folkeleg tidsrekning og merkedagstradisjon *(Voigt)*; — Jahresbibliographie der Volksballadenforschung, 1. 1968 *(Kríza)*; — *Овсяков, Ю.:* Лубок. Русские народные картинки *(Kríza)*; — Abaúj és Zemplén népéletéből *(Filep)*

ETHNOGRAPHIA is the central periodical of Hungarian ethnography. Founded in 1890 by the Hungarian Ethnographical Society, beginning with volume I. it has continued to exist ever since, a volume having been issued every year. (For a long time the periodical bore the double title: *Ethnographia—Népélet.)* Each volume appears in four numbers, published by *Akadémiai Kiadó* (Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences). Manuscripts, correspondence, and books for review should to be addressed to the Editor: *L. Földes*, Budapest VIII., Könyves K. krt. 40. Hungary

Az **ETHNOGRAPHIA** e l ő f i z e t h e t ő személyesen vagy postai úton a következő intézményeknél: POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODA, Budapest V., József nádor tér 1. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—96162; — AKADÉMIAI KIADÓ, Budapest V., Alkotmány u. 21 (telefon 111—010). Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; — Az ETHNOGRAPHIA példányonként m e g v á s á r o l h a t ó: az Akadémiai Kiadónál, az Akadémiai Könyvesboltban

Régi évfolyamai — a Magyar Néprajzi Társaság tagjai számára, kedvezményesen — megvásárolhatók vagy postai úton megrendelhetők a Társaságnál.

General Distributors: KULTURA Hungarian Trading Company for Books and Newspapers BUDAPEST 62, POB. 149

Ára: 18,— Ft
Előfizetés egy évre: 56,— Ft

INDEX : 25.210

ETHNOGRAPHIA

LXXXIII 1972 1

INHALT — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

Abhandlungen — Articles — Статьи

Dobrowolski, K.: Die traditionelle Bauernkultur. (Versuch eines theoretischen Abrisses aufgrund von Quellenmaterial aus dem südlichen Kleinpolen des 19. und 20. Jh.) ..... 1— 28
Hofer, T.: Zur Frage der ungarischen Doppelhöfe — К вопросу о двойных дворах в Венгрии ..... 29— 52
Kristó, Gy.: Die ungarische Epik aus dem 11—13. Jahrhundert und die schriftliche Überlieferung aus der Árpádenzeit — Венгерская эпика XI—XIII. вв. и писменная традиция эпохи Арпадов ..... 53— 73

Kleinere Mitteilungen — Short Communications — Краткие сообщения

Tálasi, I.: Data and aspects in the research of settlements with double plots ..... 74— 77
Kerényi, Gy.: Variations of a beggar's song ..... 77— 84

Diskussion — Discussion and Debate — Дискуссия

"The Development of the Rural System in Hungary in the 10—15th Centuries" by I. *Szabó.* (First communication: Remarks by J. *Major,* J. *Kovalovszki* and I. *Méri)* ..... 85— 91

Forscher — Biographies, Researchers — Исследователи и их творчество

Ortutay, Gy.: A remembrance of A. Bán ..... 92— 94
Vargyas, L.: Congratulation to P. P. Domokos on his 70th birthday ..... 95— 98
Veres, P.: В. Н. Чернецов 1905 —1970 ..... 99—103
Dömötör, T.: I. Trencsényi-Waldapfel 1908—1970 ..... 103—104
Voigt, V.: The memory of lately deceased great Russian folklorists ..... 104—106

Besprechungen — Book Review — Рецензии

[For a detailed list see page 3 of cover — Подробный список см. з стр. суперобложки!] ..... 107—135

Ethnographische Filme — Film Review — Кинофильмы

Hoppál, M.: Katalog der ungarischen ethnographischen Filme — Каталог венгерских этнографических фильмов. I. ..... 136—156

Ausstellungen — Exhibitions — Выставки

K. Csilléry, K.: The exhibition of the Ethnographical Museum on the History of Hungarian Folk Art in Budapest. — *Bodgál, F.:* Exhibition and memory of Istvánffy in Miskolc. — *Gráfik, I.:* "Potters in the Valley of Velemér" — an exhibition of the Ethnographical Museum of Budapest. — *Kerékgyártó, A.:* An exhibition of Embroidery from the County Somogy in Kaposvár and Budapest ..... 157—166

Chronik, Berichte — Notes and News — Известия, Хроника

Gunda, B.: The Congress of German Ethnography in Trier. — *Kovács, A.:* Report on the XVIII. Congress of the Assembly of Yugoslavian Folklore Societies. — *Balassa, I.:* Ethnographia Pannonica. — *Hegyi, I.:* A Symposium on the History of Hunting. — *Balassa, I.:* Ethnographical research among the Hungarians in Slovakia. — *Mendele, F.:* ICOMOS symposium on the Protection of Monuments of Folk Architecture. ..... 167—176

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIII. ÉVFOLYAM, 2—3. SZÁM

BUDAPEST 1972

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő
FÖLDES LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság elnöke
BALASSA IVÁN

A szerkesztő bizottság tagjai
DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE, K. KOVÁCS LÁSZLÓ, MARTIN GYÖRGY, TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN, VOIGT VILMOS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, Budapest VIII., Könyves Kálmán krt. 40. Telefon: 339-133

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Katona Imre: A túlzás főbb típusai a magyar népköltészetben. (Előmunkálatok a magyar népköltészet stilisztikájához.) ..... 177—206
Kovács Zoltán: A boszorkányüldözés Oroszországban ..... 207—218
Kresz Mária: Illusztrációk az erdélyi fazekasság történetéhez különös tekintettel a késő-habán kerámiára (28 képpel, 1 térképmelléklettel) .... 219—249
Szolnoky Lajos: Falusi takácscéhek Magyarországon (2 térképpel) ..... 250—265

Kisebb közlemények

Petzoldt, Leander: A prózai elbeszélések történeti és irodalmi forrásainak kutatási kérdéseiről ..... 266—271
Faragó József: Az edénybe rejtett madár mesemotívumához. A nippuri szegény ember bosszúja ..... 272—284
Hoppál Mihály—Küllős Imola: Parasztönéletrajzok — paraszti írásbeliség 284—292
Kovács Ágnes: Két régi magyar—román vegyesszövegű táncnóta kérdéséhez 293—296
Szacsvay Éva: Pusztai cselédek bábtáncoltató betlehemezése Somogyban (3 kottával) ..... 297—304
Zentai Tünde: Nádudvari sírjelek (6 képpel) ..... 305—309
Takács Béla: „Győri" cserépedények falusi református templomokban (1 képpel) ..... 310—312
Balogh Ödön: A marosvásárhelyi fazekasmesterség. (Története, munkamenete, szókészlete) ..... 313—329
Burgyán Miklós: Magyarországi szívalakú sírjelek (49 képpel) ..... 330—344

Viták, vélemények

Szabó István: „A falurendszer kialakulása Magyarországon" c. művének vitája. (Második közlemény: *Hofer Tamás* hozzászólása.) ..... 345—347
Bóta László: Basa Pista balladája ..... 347—357

Kutatók, életművek

Balassa Iván: Banner János 1888—1971 (1 képpel) ..... 358—360

Diószegi Vilmos: Bán Aladár, a finnugor hitvilág kutatója ..... 361—369

Hanglemezek

Rajeczky Benjamin: A magyar népzenei hanglemezek ..... 370—373

Kiállítások

Sárkány Mihály: Afrika és Óceánia művészete (2 képpel) ..... 374—375

Hírek, krónika

Ortutay Gyula Herder-díja — *Barabás Jenő:* A Magyar Néprajzi Atlasz (MNA) munkálatainak jelenlegi állása — *Zsigmond Gábor:* A néprajzi jelenkutatás problémái. I. — *Balassa Iván:* Seminarium Ethnologicum — *Borsai Ilona—Kovács Ágnes:* A Magyar Rádió Ifjúsági Osztálya mondóka-, gyermekdal- és játékpályázata — *Vargha László:* Előadások a népi építkezésről a Budapesti Műszaki Egyetemen 1970—1971. — *Halász Péter:* Az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők VI. Országos Találkozójáról — *Küllős Imola:* Beszámoló a tadzsik népdalszövegek számítógépes elemzéséről — *Dömötör Tekla:* Új francia folyóirat: „Ethnologie française" ..... 376—392

Ismertetések

[Jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán] ..... 393—436

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIII. * BUDAPEST 1972 * 2–3. SZÁM

Katona Imre

A túlzás főbb típusai a magyar népköltészetben

(Előmunkálatok a magyar népköltészet stilisztikájához)

Korunk stilisztikája fejlődő kamaszra emlékeztet, aki korábbi ruháit kinőve, igyekszik minél gyorsabban feledtetni saját gyermekkorát. Új divatáramlatoknak hódol, mindent mohón bevon érdeklődési körébe, még azon az áron is, hogy egyelőre sok-sok kérdést kénytelen megválaszolatlanul hagyni. Új nevet vesz fel, hogy ebben is különbözzék korábbi önmagától. Ez a látszólag minden „jólneveltséget" nélkülöző szertelenség kétségkívül elfogulatlanabbá teszi és e minden új iránti fogékonysága megteremti annak lehetőségét, hogy a forrongások korszaka után, hallgatva a modern tudományosság parancsára és fegyelmére, minőségileg még magasabb szinten szülessék újjá.

E nagy átalakulás némi időkülönbséggel a népköltészet stilisztikai vizsgálatában is megmutatkozik, holott eddig még az ún. klasszikus kérdések megválaszolása sem történt meg. Új utak keresése előtt talán nem maradiság a kihagyott „lépcsőfokok" végigjárása. Ennek értelmében jelen dolgozatom adósságtörlesztés.

A magyar népköltészet eleddig többnyire csak szemléltető példákkal szolgált irodalmi stílusalakzatok minél több oldalról történő megvilágítására, népköltészeti stilisztikáról azonban sem magyar, sem pedig nemzetközi viszonylatban nem nagyon beszélhetünk. Hazánkban nem csupán az említett stilisztikai „új hullám", hanem olyan gyakorlati feladat is erre terelte a figyelmet, mint pl. a most készülő nagy *Néprajzi Lexikon* melynek címszavai között a stilisztikai alapfogalmak is szerepelnek. Ezek közé tartozik természetesen maga a *túlzás* is.

A jelen közlésem tárgyául választott t ú l z á s (auxesis, hyperbola) közismert jelenség, mely a mindennapi beszédben éppúgy előfordul, mint az írott vagy szóbeli költészetben. Kiindulásul tehát még akkor is tanácsosabb ezt az elfogadott kifejezést és meghatározást használni, ha irodalmi és folklór jelentkezései nem teljesen fedik egymást. Mindenesetre a túlzás e két költészettípus úgyszólván minden műfajában otthonos, népköltészeti szerepe és jelentősége azonban jóval hangsúlyosabb az irodalminál.

Az eddigi értelmezések szerint a t ú l z á s általában véve a stílus szemléletességét, a tartalom erősítését szolgáló alakzat, mely szinte a végletekig fokozza a költői hatást: tárgyát a valóságostól szembetűnően eltérőnek (nagyobbnak, kisebbnek stb.) mutatja be. A legtöbb esetben akadna ugyan a valóságot hívebben kifejező költői eszköz, de a hatás kedvéért mégis rendszerint túlzással élnek. Pl. az á r v a s á g kifejezésének kétféle módja:

t ú l z á s n é l k ü l :

Árva vagyok, az is lettem;
Szerencsétlennek születtem . . .

t ú l z á s s a l :

Olyan árva *nincs több*, mint én,
Az ég alatt s *a föld színén!* . . .

A túlzás olyan általános emberi vonás, melynek mindennapi költői szerepére már az ókorban felfigyeltek. Különösen érzelmileg telített lelkiállapot (szeretet, szerelem, bánat, gúny, gyűlölet stb.), továbbá a hősies kalandok, nagyotmondás, féktelen jókedv stb. érzékeltetésére alkalmas. Néhány szemléltető példa, melyek egyúttal a nagy tartalmi-formai különbségeket is érzékeltetik:

m e s e i k a l a n d :

Fatörő koma úgy mëgszorította a sárkánnak a mancsát, hogy annak *mindön ujja kirepedt!*

s z e r e l e m :

Azt a *hegyet* a *zsebkendőmnek a négy sarkában is* elhordom,
Mégis csak az enyém, mégis csak az enyém leszel édes galambom!

g y ű l ö l e t :

Tizenhárom esztendeig
Nyomjad az ágyad fenekit! . . .

Fondorlatos számítógépek bekapcsolása vagy bonyolult képletek alkalmazása nélkül e túlzásokat funkcionális-tipológiai szempontból vizsgálhatjuk legeredményesebben. Első lépésként műfajok feletti általános típusait, majd az egyes műfajokban található sajátos változatait vesszük szemügyre.

I.

A túlzásnak tartalom és jelentés szempontjából két ellentétes típusa a n a g y í t á s és a k i c s i n y í t é s; míg az első minden műfajban általános, sokféle típusváltozattal van képviselve, a második viszonylag ritka, tipológiája szegényes. Nem véletlen, hogy túlzásról szólván majd mindig a nagyítást értik rajta és a szóhasználat is egyoldalú, ill. következetlen.

n a g y í t á s :

Belenéz a szekérbe: *akkora sűt halat* lát benne, hogy *százan* is *mëgérnének mëgënni!*

kicsinyítés:

Amikor ez kibontotta a *borsószömbű*, hát csak csudákoztak a tanácsosok is mëg a király is, hogy micsoda gyönyörű szép *vásznat* hozott!

Már e két népmesei példából is kiviláglik, hogy a két ellentétes típus lényegében egy tőről fakad, lélektani hatásuk is hasonló. Mindkettő egy feltételezett átlagos középtől távolodik el két képzeletbeli végpont felé. Felhasznált eszközeik is lényegében hasonlók, nem egyszer teljességgel azonosak is, mint pl. a mennyiségi túlzások esetében.

mennyiségi nagyítás:

Rózsa Sándor *harminchat szél* gatyája
Megakadt a csipkebokor ágába . . .

mennyiségi kicsinyítés:

Ki is méri az a babot sorjába:
Három szemet minden summás számára.

A túlzás e szélső pólusai elterjedésüktől, ill. műfaji megoszlásuk arányaitól eltekintve, tartalmilag és formailag hasonló alakzatok. Szerepük szerint lehetnek tréfásak vagy komolyak: tehát ismét csak ellentétes jelentésűek. Ezek szerint az előző két típus újra megkettőződik, vagyis eddigi számuk négy:

komoly

nagyítás	kicsinyítés
Annyi bánat a szívemen: *Kétrét hajlott az egeken.* Ha még egyet hajlott volna, *Szívem kettéhasadt* volna!	Kijött a „jó" ebéd: *Tizenkét szál* metélt *S a zsírtalan kása,* *Ki hatszor napjába* Vizet mer magába . . .

tréfás

nagyítás	kicsinyítés
Széles a Duna, keskeny a partja ; Nincs olyan legény, ki átugorja. *Géczi Imre átugrotta,* Sáros lett a cipősarka. Ez ám a legény! . . .	„Nagygazda" volt az apám, Hej, „sokat" is hagyott rám; Hat *ökörnek kötelét,* Meg egy *vasvilla nyelét* . . .

Műfajok feletti általánosságban tekintve, a túlzás tartalmazhat mennyiségi vagy minőségi kiterjesztést, ill. csökkentést. Az említett típusokat tehát további két-két alcsoportra lehet osztani; számuk ezzel ismét

megkétszereződik. Népköltészeti szempontból elsősorban a gyakoribb, k o m o l y jelentést hordozó n a g y í t á s osztályozható egy határozottabban felismerhető m e n n y i s é g i és egy összetettebb, elmosódottabb m i n ő s é g i csoportra. (A sok tekintetben rokon f o k o z á s fajai is hasonlók.) Ez onnan van, hogy bár a kiterjesztés vagy csökkentés minden műfajban otthonos, a népköltészet jobban kedveli a m e n n y i s é g i jellegű túlzásokat. E típus elsősorban a t é r - és i d ő b e l i kiterjedést nagyítja fel, vagy s z á m o k segítségével többszöröz; kétségkívül a számbeli túlzás eseteit a legkönnyebb felismerni és elkülöníteni:

Énrám *száz* juhász *százat* üt, a *száz* kutya meg *százat* harap belém,
de az aranyszőrű bárány mégis tehozzád jön! . . .

Ha a tér, idő és számbeli kiterjesztés elvét típusalkotónak vesszük, az eddig kapott főbb kategóriák ezáltal 6 további alcsoportra bonthatók, és ha az átmenetekkel is számolunk, máris több tucat lehetőség adódik.

A m i n ő s é g i jellegű túlzást inkább műfajok szerint lehet áttekinteni; közös jellemzője mindenesetre az ember-központúság:

Mikor fésüli a *fejünk*,
Sarkunkon foly piros vérünk . . . (Három árva)

A minőségi túlzás egyébként jóval nehezebben ismerhető fel és osztályozható, mint a mennyiségi; a kettő nem is mindig válik el egymástól, pl.:

Adjon az Úristen
Ennek a gazdának
Nyóc kis ökröt,
Négy kisbéröst!
Aranyekét a földjébe,
Aranyostort a kezébe! . . .

A túlzás nem mindig választható el a f o k o z á s t ó l sem, amely minőségi és mennyiségi szempontból egyaránt lehet *erősítő* és *gyengítő* jellegű. Egyes esetekben már az alapállástól kezdve jelen van benne a túlzás is:

e r ő s í t ő f o k o z á s (túlzás):

Egy elmenetibe *gyalogösvényt* vágott,
Visszajövetibe *szekérutat* csapott . . .
(Szilágyi és Hajmási)

g y e n g í t ő f o k o z á s (túlzás):

Ág sem *érinthette*,
Szél sem *fuvinthatta*,
Mégis elhasada
Selyem-katrincája . . .
(Bíró szép Anna)

A gyakrabban használt túlzó stílusalakzatok idők folyamán állandóbb formát is ölthetnek; már a prózai epikában kijegecesednek bizonyos formulák:

Ment, mendegélt *hetedhét országon* is túl.
Úgy menjünk-e, mint a *szél* vagy mint a *gondolat?*
Olyan szép volt, hogy a *napra lehetett nézni*, de *rá nem.*
Még *hétszerte* szebb és erősebb lett, mint amilyen volt.
Úgy eltünt, mintha *a föld nyelte* volna *el!*

Kötött formában gyakori a szabályos szerkezet, így pl. az érzelmi túlzások kifejezésére természeti (kezdő-)képeket használnak, melyek hasonlat keretében is elhelyezkedhetnek:

A nagy útnak *mennyi porja,*
Bús szívemnek *annyi búja;*
A nagy útnak *mennyi köve,*
Szemeimnek *annyi könnye.*

Az ilyen egyszerű stílusalakzat esetleg ellentéttel zárul:

Annyi a szívemnek *búja,*
Mint az országútnak *porja.*
Azt a szél még *el-elfújja,*
De bánatom *megmarassza.*

E képsorok és hasonlatok között több évszázados nemzetközi költői közhelyeket is találunk, melyek a különféle műfajokban más-más érzelmi állapot kifejezésére is szolgálhatnak; egyesek valóságos túlzáshalmazok:

szerelem:

A *tenger* mélysége *kalamáris* volna,
Tengereknek habja ha mind *tenta* volna,
Földön mennyi *fűszál* ha mind *penna* volna,
Égen mennyi *csillag íródeák* volna:
Nem tudná leírni a mi *szerelmünket* . . .

(A molnár inasa)

bánat:

Küküllő kövecse *kalamáris* volna,
Tenger sűrű *habja* mind *tintalé* volna,
Mezőn mennyi *fűszál* mind *pennaszál* volna,
Fán amennyi *levél*, mind *papiros* volna,
Bánatom leírni annak is sok volna . . .

Hasonló „modellekkel" találkozunk a különféle alkalmi mondókákban, köszöntőkben, melyek áldáskérő szövegnek is felfoghatók. (Ez esetben régiségük vitathatatlan, a műfaji vizsgálatokba tehát a szokások énekbetéteit,

a rítusénekeket is be kellene vonnunk, de kellő előmunkálatok híján ez alkalommal erre nem vállalkozhattunk.)

Névnapi köszöntők:

Valamennyi *csillag* a magos *égen* van,
Valamennyi *fűszál* e kerek *földön* van,
Annyi áldásokkal áldja meg az Isten!
— — —
Amennyi *fűszál* van a tarka *mezőbe*,
Amennyi *csepp* víz van a *tenger* medribe,
Annyi áldás szálljon szent János fejire!

Luca-napi mondóka:

Annyi csirkéjük legyen, mint *égen* a *csillag!*
Annyi pénzük, búzájuk legyen, mint *földön* a *fűszál!* . . .

Középkori irodalmunkban mindezek még prózai formában éltek és a mennyei boldogság vagy a bűnbánat nagyságának érzékeltetésére szolgáltak. Tanulságos példái annak, hogy egyrészt a zárt műfaji keretek közé kerülés elősegíti a formai rendeződést és az így kialakított közhely továbbélését, másrészt pedig az ilyen formák eltérő érzelmi tartalmak kifejezésére is szolgálhatnak. Ezért tehát az általános tipologizáláson túlmenően, a túlzást műfajok szerinti bontásban is meg kell néznünk!

II. *Líra*

A lírában a túlzások típusai változatosabbak, ha nem is gyakoribbak mint a verses vagy prózai epikában: a komoly vagy tréfás értelemben vett nagyítás, kicsinyítés mennyiségi és minőségi formái, ha nem is egyenlő arányban, de mind megtalálhatók; feltűnően gyakoriak az átmeneti, köztes, vagy éppen kevert alakzatok is. A kötött forma elrendezi a túlzásokat is, így tehát hasonlat, párhuzam, gondolatritmus és sok más alakzat köntösét ölthetik magukra; talán nincs is olyan belső vagy külső formai megoldás, amellyel a túlzások között ne találkoznánk.

Lírai túlzás elsősorban az érzelmi jellegű dalcsoportokban (szerelmi-, katonadal, keserves, bújdosóének, átok- és betyárdal, továbbá a különféle tréfás dalok és rigmusok) találhatók; kisebb részben a szerelem, az öröm, nagyobb részben pedig a bánat, az átok, ill. a kérkedés és a féktelen jókedv érzékeltetésére alkalmazzák. Az érzelmeket legtöbbször (természeti) kép segítségével ábrázolják, melyet térben, időben, olykor számban nagyítanak fel.

Mindezekből önként adódnak a lírai túlzás kifejezési lehetőségei: komoly-tréfás tartalom, minőségi-mennyiségi nagyítás vagy kicsinyítés valamely térben-időben-számban „megnyújtott" képes kifejezés segítségével; ezek mindegyike kifejezhet örömöt-bánatot-gyűlöletet és egyéb érzelmeket is.

Érzelmi túlzások

Népi líránk a *szerelem* érzését ritkán nagyítja fel: egetverő bánatot gyakran ábrázol, de szerelmet vagy örömet alig, inkább valamely lehetetlen feladat elvégzésével mutatja be:

Átugrattam a Sár vizét lovastul,
Beléesett a sarkantyúm rudastul.
Majd kifogja az a gyönge viola,
Aki engem megvígasztal valaha.
— — —
Babám szerelméért mit nem cselekedném:
Tenger sűrű *habját kanállal kimerném!* . . .

(A motivikai párhuzamkeresés igénye nélkül említeném, hogy a mongol epikus hős valóban kimeri a tengert szerelméért; a vogul pedig felszippantja a tavat, amely életmentője lesz, amikor a házat rágyújtják.) Ezek az eléggé gyakori, lehetetlen feladatokról szóló költői helyek eredhettek az epikából is, amely a régi hősepikai közhelyeket, esetleg az avatási szertartások bátorság- és ügyességpróbáit őrizte meg; idők folyamán ezek természetesen átalakultak, de mégis szertelenül felnagyítva öröklődtek tovább. Akárhogyan is van, mindenesetre a szerelem népköltészeti szempontból nem látszik régóta ábrázolt érzelemnek. Legrégiesebb túlzástípusainak egy része is középkori irodalmi hagyományokra vezethető vissza és európai közkincsnek vehető; ilyen pl. az anyagi (úri) és az érzelmi (népi) értékek ellentétpárba való állítása:

Kis angyalom *szeme, szája*
Többet ér, mint *Buda vára,*
Mert Buda-vár az uraké,
Kis angyalom csak magamé.
— — —
Az én rózsám *szemöldöke*
Többet ér, mint *Somogy megye.*
Somogy megye az *uraké,*
De a rózsám csak *magamé.*

Tanulságos példája ez annak, hogyan próbálnak minőségi értéket mennyiségi jellegű fogalmakkal kifejezni; ismét csak az ellentétekben gondolkodó: természet és társadalom, kicsiny és nagy, komoly és tréfás stb. fogalompárokat váltogató szerkesztésmódot figyelhetjük meg. Ugyanezt alkalmazta *Petőfi* is *Alku* c. versében, mely megjelenése első évétől folklorizálódott:

Ha ez a pénz volna csak foglaló,
S még *százennyi* lenne borravaló,
S id'adnák a *világot* rá'adásnak,
Szeretőmet mégsem adnám másnak.

(Petőfi)

— — — — —

A *világot* adnák ráadásnak,
Szép szeretőm mégsem adnám másnak.

(népdal)

Úgy látszik, népünknél a szerelem és a szülőföldszeretet érzelmileg teljesen összefonódik, mert a bujdosók vagy az idegenbe vitt katonák is hasonló módon, lehetetlen feladattal vagy értékcserével fejezik ki honvágyukat:

Ha az *erdőt levághatnám*,
Szép hazámat megláthatnám . . .
— — — — —
Egy *országot adnék* oda *cserébe*,
Ha megjönnék holnapután estére! . . .

Mindezek komoly értelmű túlzások, melyekben egy általános emberi (szerelmi vagy hon-)vágy valamilyen természeti feladat elvégzésével vagy értékcserével fejeződik ki, tehát a mennyiségi (tér- és időbeli kiterjedés) és a minőségi (tettrekészség, értékítélet) elemek elvegyülnek.

Az érzelmi túlzások természeti kerete

A bánat ábrázolása jóval árnyaltabb, természetközelibb és egyben túlzóbb is, népi líránk tehát inkább bánat-, mint örömcentrikus; továbbá az irodalmi lírához képest bizonyos régiesség és általános vonások jellemzik. A lírai hős individualizációja még nem teljesedett ki: a bánatsujtotta énekes is névtelen, név és személy szerint senkire nem lehet ráismerni; épp ezért hasonló helyzetekben mindenki magáénak érezheti ezeket a dalokat, ill. túlzásokat.

A leglíraibb keservesekben és a velük rokon bujdosóénekekben az érzelmi túlzás keretéül majd mindig a természet kínálkozik. Így pl. a bánatot a függőleges és a vízszintes térben mértéktelenül felnagyítják:

Annyi bánat a szívemen:
Kétrét hajlott az *egeken*.
Ha még *egyet* hajlott volna,
Szívem kettéhasadt volna!
— — — — —
Az én búmnak *nincs határa;*
Belehalok nemsokára! . . .

A kitágított térbeli (természeti) keretben a magára maradt *egyén*t mérhetetlen bánata különíti el a többi embertől, mint a következő katonakeservesben is:

Az *egész föld kerekségén*
Nincs nálam szomorúbb legény!
Ha elgondolom éltemet,
Bánat borítja szívemet.

A térbeli kiterjesztést néha időbeli meghosszabítással is erősítik, miközben esetenként újra előkerül minden nagyság legbiztosabb mércéje: a tenger, továbbá minden időbeliség legismertebb kiterjesztése: a biblikus örökkévalóság.

Nem tudja azt senki, csak a Jóisten,
Milyen bánat nyomja az én szívemet:
Ha kicsapna, *tenger* lenne belőle,
Nagy a *világ*, elborítná *örökre!*

A bánat tartamának időbeli kiterjesztése történhet fokozás, ellentét, kérdés stb. segítségével is, az eltérések a természeti vagy társadalmi jellegű indításból adódnak; valamennyiben közös tehát az időbeli túlzás:

A csendes *folyóvíz télen* megaluszik,
De az én *bánatom soha* meg nem nyugszik.
— — — — — —
Bú *ebédünk*, bú *vacsoránk*,
Szerencsétlen *minden óránk* . . .
— — — — — —
Mért is szültél e világra,
Örökös szomorúságra?

A természet nemcsak idő- vagy térbeli keret, nem is csupán legyőzendő akadály az érzelmi vágyak útjában, hanem az emberi belső kivetülése: testet öltött lelki jelenség; ábrázolásmódja közel áll a szerelmi líra jelképességéhez:

jelkép túlzással:

Édesanyám *rózsafája;*
Én voltam a *legszebb ága*,
De egy *gonosz leszakasztott*,
Keze között *elhervasztott.*

túlzás, képpel:

Fejem felett az nagy felhő,
De nem abbul hull az esső:
A két *szemem sűrű felhő*,
Mind onnét csurog az esső.

Az efféle ábrázolásmód sokszor éppen a túlzás segítségével mossa el a határt a természet és a társadalom között, mely kettősség különben népi líránk egyik jellemzője: főként a szélsőséges érzelmi állapotokat ábrázoló lírában figyelhető meg tanulságos „ingamozgás" a társadalom (ill. az egyén) és a természet (ill. a külső környezet) között:

Azért *zöldelltek* ki arra a *fák:*
Bús *könnyeim* sokat *megáztatták.*

A természet-társadalom egymást kiegészítő ellentétpárral tehát ismét gyarapodott az alapvetőnek tekinthető népi szerkesztés- és ábrázolásmód, amely műfaji, stilisztikai stb. vonalon egyaránt tetten érhető (tréfás-komoly műfajok; mennyiségi-minőségi túlzás, nagyítás-kicsinyítés stb.). A költői tudat „ingamozgása" egyik legjellemzőbb vonása ennek a művészi tudatformának s végeredményben ennek „gyermeke", szülötte maga a túlzás „ikerpár" (nagyítás-kicsinyítés), vagy inkább tükörkép is.

A lírai hős ellen fordult ellenséges társadalom helyett a természet vállal vele szolidaritást: átveszi a hős bánatát, ha el nem is tudja oszlatni. Ilyenkor a természet viselkedik embermódra, tehát fordított jelkép-, ill. képsor alakulhat ki:

Még a *föld* is *sír* alattam . . .
— — — — —
Sír az *út* előttem,
Bánkódik az *ösven* . . .
— — — — —
Sirat engem a *madár* is,
Lehajlik értem az *ág* is . . .

Balladából átkerült költői közhely zárja a végletekig felnagyított bánat képsorozatát:

Lesznek *siratóim* az égi *madarak*,
Eltemetnek engem az erdei *vadak* . . .

A népköltészet említett „ellenpontozó" jellegéből következik, hogy a természet szembe is fordulhat a lírai hőssel, ez esetben tehát kettős túlzással van dolgunk: az „ellenséges" társadalom mellett — legalábbis látszólag — az „ellenséges" természet is fellép és tovább nehezíti az egyén sorsát:

A *fűszál* is felállott ellenem;
Bujdosóvá tett már a szerelem . . .
— — — — —
Élek, élek, minek élek,
Ha egy *madártól is félek?*
Ha egy madárka felrepül,
Bennem a *vér meghidegül!*

A természet egy konkrét személy elleni szembefordítását kísérli meg felkelteni a régi „fekete mágia" halvány emlékét őrző, gyűlöletből és elkeseredésből fakadó átokdalok egy része:

Út előtted *gallyasodjék*,
Utánad meg *párosodjék!* . . .
— — — — —
Búzád csak *egy szem teremjen*,
Közepe egy csepp se legyen! . . .

A népköltészet ellentétekben és párhuzamokban szerkesztő, előző tartalmakat és formákat visszájukra fordító jellege ismét kiviláglik, ha a (különben szintén egy tőről fakadt!) átokdalok mellé á l d á s k é r ő költői közhelyeket teszünk:

Adjon az Úristen
Ennek a gazdának
Egy hold földön
Száz kereszt rozsot! . . .

A természetből vett képek segítségével kifejezett túlzások többsége m e n n y i s é g i jellegű: tér- vagy időbeli kiterjedésében nagyítja fel az érzelmeket, amelyek a természetre rávetülve (azt „elborítva", hogy a keservesek oly gyakori szóhasználatával éljek) s z o k a t l a n s á g u k k a l hatnak elsősorban, szinte átemberiesítik a különben közömbös természetet, ezáltal a keretből, kelléktárból szolidáris vagy ellenséges, vagyis ember módon viselkedő közeg lesz.

A túlzások társadalmi kerete

Mindennek lehet és van is egy társadalmibb, közvetlenebb módja: a képátvitel, a dolgok szerepcseréje formájában. Egyszerűbb jelzős formáját annyira megszoktuk, hogy ma már nem is érezzük túlzásnak:

Édesanyám *édes* teje,
Keserű a más kenyere . . .

Eredetibb alakjában azonban az átvitelen alapuló képsorok az előrehaladó ismétlés segítségével teremtettek valóságos t ú l z á s h a l m a z t:

Haj, keserű kenyér
A katonakenyér!
Véres a karéja,
Mert festi piros vér.

A bele nem puha,
De *kemény*, mint a *kő;*
Nem patyolatfehér,
De barnán *sötétlő.*

Nem puha, mert földjét
Kemény *kard szántotta;*
Barna, mert tésztáját
Égő *könny áztatta.*

A képátvitelen alapuló túlzó formulák között több évszázados, a kéziratos énekköltészet idejéből való költői közhelyek is vannak:

Mikor két édes szűv egymástól megválik,
Még az *édes méz* es *keserűvé válik* . . .

Esetleg romantikus irodalmi hatásokat őriznek a XIX. századból:

Asztalos, készíts *koporsót:*
Egy egész *ezrednek valót!* . . .

A képátviteles népköltészeti túlzások minőségi jellegűek: nem tér-, időbeli vagy mennyiségi nagyítások, hanem az emberi (s nem a természeti!) környezet jelenségeinek szokatlan kapcsolódása, esetleg átlényegülése révén hatnak:

Ez az utca *bánat-utca:*
Bánat-kővel van kirakva . . .
— — — — —
Az én *poharamat bánattal töltötték,*
Gyászos *asztalomat búval terítették* . . .

Az ilyen képek sorsa is az, ami a természetieké: jelentéstartalmuk idők folyamán elhomályosulhat és egyszerű (nem természeti) kezdőképpé zsugorodhatnak; ekkor azonban már meg is szűnnek túlzásoknak lenni; de még csak szokatlanoknak sem érezzük ezeket:

Márványkőből, márványkőből van a *Tisza feneke.*
Gyenge vagy még, gyenge vagy még babám a szerelemre . . .

Az emberi környezet tárgyai átokból fakadó kívánságra éppúgy szembefordulhatnak megteremtőjükkel, mint a természet is; részben dalok, részben balladák őrizték meg e valószínűleg régies formákat:

Mosdóvized vérré váljon,
Törülköződ lángot hányjon! . . .
— — — — —
Zsebbe *késed kiforduljon,*
Az is a szívednek álljon! . . .

A dolgok szerepcseréjének képtelenségig vitt túlzásaival főként tréfásmondókkák ban és dalokban találkozhatunk. (Ld. alább!) Elvétve lírai dalokb an és balladákban is előfordulnak, mégpedig nemcsak átok vagy áldás, hanem a l e h e t e t l e n s é g kifejezésére is; egy minden bizonnyal nemzetközi formula csángó megfogalmazása:

— Mondd meg, rózsám, mondd meg:
Lesz-e valahára
Visszafordulásod?

— Leszen, rózsám, leszen
Mikor *szem* búzából
Száz *kalangya terem* . . .

— Leszen, rózsám, leszen,
Mikor a *vadludak*
Görögül beszélnek . . .

Hasonló halmozó túlzásokkal találkozunk a regös-énekekben is, melyek jókívánságot fogalmaznak meg:

Adjon az Uristen
Ennek a gazdának
Száz hold földet,
Ezer kereszt rozsot,
Ezer kereszt búzát,
Száz mérő lencsét,
Az mellé szerencsét! . . .
Adjon az Uristen
Ennek az asszonynak
Egy tyúk alatt
Száz csibefiat;
Egy lúd alatt
Száz libafiat! . . .

Az áldáskérő formulákban nemcsak halmozó túlzás, hanem bújtatott vagy felszínre kerülő tréfa is lehet, ahol az átokból áldás lesz, amely nemcsak átfordítás, hanem valóságos „körforgás" is, jellemző a népköltészet belső mozgására:

Akkora kolbászuk legyen,
Mint az *ország útja!*
Akkora szalonnájuk legyen,
Mint az *utcakapu,*
A doktor, patika *éhen haljon,*
A *barmuk zsírtól megfulladjon!* . . .

Mindezek azonban átvezetnek bennünket a mennyiségi jellegű túlzásokhoz, valamint a tréfás műfajokhoz, melyeket érdemes közelebbről is megtekintenünk.

Mennyiségi jellegű túlzások

A tér- és időbeli kiterjesztéssel, nagyítással élő lírai túlzások legtöbb esetben legalább annyira minőségi, mint mennyiségi jellegűek. Az utóbbiak közül a számszerű túlzást tartalmazó alkotások részben epikus műfajok lírizált változatai (betyárdalok), részben pedig a nyomatékoló felsorolás valamikori emlékeit őrző szövegek (átokdalok). Az igazi lírában a számbeli túlzás voltaképpen eléggé ritka. A betyárdalokban pl. a hősies kérkedést szolgálja:

De *sok* falut, de *sok* várost bejártam,
De *sok* üres istállóra találtam,
De *sok* lovat szerszámostól elloptam,
De *sok* huncut szeretőre találtam!
— — — — — — —
Loptam *harminchárom* lovat,
Mégsem pöngetem a vasat! . . .
— — — — — — —
Hajtottam öleget: *kilencvenkilencet,*
Borgyút és tehenet,
Kiér a mészáros bankót ád öleget! . . .

Esetenként a túlzás itt is összeolvad a fokozással, különösen a betyárdalokban és -balladákban, továbbá az átokdalok egy részében is:

Mit ér nekem *hat* vármegye?
Tizenkettő jöjjön ide!
— — — — — — —
Aki reám feni fogát,
Egye fene az oldalát:
Egyik felét *tizenkettő*,
Másik felét *huszonkettő*! . . .

Máskor a számbileség pusztán a sokaságot, nagyságot fejezi ki, tehát időközben elveszett az epikus jelleg, a gondolat teljességgel lírizálódott:

Megszabadult *száz* haláltól,
Hazavisz az útja . . .

Tréfás dalok és mondókák

Az újkori tréfás népdalok és mondókák a középkori *vágáns*-költészet, továbbá XVI—XVIII. századi kéziratos énekeskönyvekben már megörökített lakodalmi és virágénekek s főként a vidám diákdalok egyenes folytatásai, természetesen "tenyeres-talpas" falusi környezetbe áttéve:

Elszaladt a *kemence*
Tele *pogácsával* . . .

A különféle, feltűnően változatos tréfás műfajokban talán még gyakoribb a túlzás, mint komoly megfelelőikben. Itt azonban nem az érzelmeket ábrázolják eltúlozva, a természet sem keret vagy kivetülése a belsőnek, nem is fordul az ember ellen, mint ahogyan mellé sem áll, hanem a komoly kép vagy alakzat van kifordítva a visszájára. (Ismét csak az említett ellentétes kettőződés útját járva!) A jelenségek kilépnek megszokott szerepükből, helyet cserélnek; a nagyítás szertelen, az ábrázolt helyzet sokszor képtelen, valóságos fenekestül felfordult világ. A lírai hős lehetetlen helyzetekbe kerül; az élettelen dolgok megelevenednek, az állatok ember módra viselkednek stb. Mindehhez némi eseményesség is kell, így túlzással élő tréfás népköltészet legalább annyira epikai, mint lírai jellegű; nem véletlen a tréfás mesékkel kimutatható, egészen közeli rokonság.

A tréfás műfajok többsége alkalmi jellegű (mulatónóta, vőfélymondóka stb.), kis közösség előtt kerül bemutatásra, előadásra; gyakori a szóló és karének elkülönülése, ill. váltakozása és a kánon-forma is.

A tréfás túlzások többsége képtelen nagyítás, mely a mesei csodával ellentétben a közönséges, kisszerű, egészen hétköznapi jelenségeket nagyítja meg vagy torzítja el:

Megfogtam egy *szúnyogot*, *nagyobb volt egy lónál;*
Kisütöttem a *zsírját*, *több volt egy akónál* . . .
— — — — — — —

Egy nagyórú bóha úgy nálunk kapott vót:
Ebéden, vacsorán mindég csak nálunk vót.
De annak a *szeme* olyan *szörnyű nagy vót:*
Mikor kinyitotta, a *ház világos vót.*

Szorosan ehhez a típushoz tartozik az állatok (-Házasodik a tücsök . . .) és a tárgyak (-Házasodik a lapát . . .) lakodalma, továbbá a gazdáját hűtlenül elhagyó, majd visszatérő dohánykészség (-Elbúcsúzott mán a dohányzacskó. . .), mely a t á r g y a k l á z a d á s a, az ember ellen való fordulásuk közismert etnológiai párhuzammal vethető össze. Se szeri, se számuk az állatokat tréfás szerepekben felléptető daloknak, melyek azonban nem feltétlenül élnek a túlzás lehetőségeivel (-Fáj a kutyámnak a lába; -A mi cicánk férjhez akar menni . . . stb.).

A tréfás túlzások évszázadok óta klasszikus műfaja a lakodalmi vőfélymondóka, mely többnyire dallam nélküli, félnépi eredetű, olykor tudákos színezetű is. E mondókák többsége versszaknyi kis történetfüzérekből áll, a lírai hős (maga az előadó) kalandozik bennük; sok epizód azonos a tréfás mesékével. Az ilyenek képtelen t ú l z á s h a l m a z t alkotnak, szerkezetileg egyszerű f e l s o r o l á s o k :

Egyszer egy roppant nagy erdőn eltévedtem.
Egy *dohányasztagba* lovamot megköttem;
Egy *buglya pánkóba* belékeveredtem.
Másnap egy *sült tyúkkal esszeverekedtem* . . .
Szomjazván, *kiittam* egy zúgó *patakot,*
Sűrű *nád* nőtte be attól az *orromot* . . .

A tréfás műfajokban felhasznált stílusalakzatok között a már említetteket majdnem mind megtaláljuk; a komoly és a tréfás túlzások műfaji és szövegkörnyezete azonban eltér egymástól, lényegében e t t ő l nyerik értelmüket. Ezt legjobban két h a s o n l a t példájával érzékelhetjük; egy tréfás lakodalmi vőfélymondókában:

Sietek, *nyargalok,* mint *tüzes villámlás,*
Meg *ne kozmásodjék* valahogy a *rántás!* . . .

Mennyire más, komoly funkciója van ugyanennek a hasonlatnak pl. a hősmesében:

Olyan gyorsasággal *járt* (a kard), *mint a villám;*
amerre az ment, mindenütt *léniát vágott!* . . .

Megtalálható a *minőségi* és a *mennyiségi fokozás:*

Zsákkal hordom a *sert, rostával* a *jó bort;*
Lakjuk meg kedvünkre a lakodalmi tort! . . .
— — — — — — —
Itt is leszek *gyorsan,* csak figyelmet kérek:
Ha *ma* nem, hát *holnap* bizton visszatérek! . . .

A különféle stílusalakzatok közül kedvelt még a túlzó e l l e n t é t :

Száraz tónak *nedves* partján
Döglött béka *kuruttyol* . . .

A tréfás túlzások tipológiája nagyjából megegyezik a komoly tartalmúakéval, tehát t é r- és i d ő b e l i, valamint s z á m s z e r ű kiterjesztés egyaránt előfordult:

Egy *kürtős kalácsnak odvába* béestem . . .
— — — — — — — —
Láttam egy csukorban *hetvenhét* boszorkányt . . .
— — — — — — — —
Gyönge bornyúhús ez, mit hozok tormával:
Csak *harminc tavasszal* járt már az anyjával . . .

Gyakori a szerepcserén alapuló *minőségi* túlzás is:

Sok országot bejártam,
Sok mindent is láttam:
Két *agáron szántottak*,
Macskán boronáltak;
Fenyőmagot elvetettek,
Vízen aratgattak . . .

Még egy féllépéssel tovább mennek az említett képtelenségek, melyek a felfordult vagy fejetetejére állított világ képzetkörébe tartoznak; ezek voltaképpen minden mértéket elvető, a r e a l i t á s t t e l j e s e n f e l o l d ó túlzásnak vehetők, ahol már csak egy antropomorf keret tart össze mindent:

Fölülök a *sűtt krumplinak hátára*,
Elvágtatok *borsóleves csárdába*.
Túrós rétes veri össze bokáját,
Mákos rétes öleli a babáját . . .

Ha ezt az ál-értelemmel bíró keretet is szétdobják, k é s z a k a r t „képzavar" (nem a szó elfogadott, stilisztikai értelmében), esetleg h a l a n d z s a is származhat belőle; ez utóbbi azonban a népköltészetben nagyon ritka, az előző az ismertebb. Az ellentétes szerkesztés még e „képzavarban" is felismerhető:

Szürke *szamár magasan jár, szépen szól* . . .
— — — — — — —
Kiment a *ház* az *ablakon* . . .

V e r s e s e p i k a (b a l l a d a)

A régies hősepika éppúgy természetes kerete a túlzásnak, miként maga a tündérmese is. A verses epika fő jellemzője az elbeszélés menetének, a cselekmény tartósságának és gyakoriságának megnövelése, továbbá a leírás eltúlzása. Mindennek a magyarban legfeljebb már csak halvány nyomai lehetnek.

A verses epika (ballada) túlzáskészlete átmenetet jelent a dal és a mese között: ezeket is elrendezi a kötött forma, de módosítja az epikus műfaj. A balladai túlzások nemcsak a kötött forma azonossága miatt hasonlíthatnak a lírai típusokhoz, hanem magának a műfajnak az utóbbi századokban bekövetkezett líraivá válása miatt is. Minél régiesebb, epikusabb, egyben kiélezettebb drámaiságú azonban egy-egy balladatípus, annál eltérőbb, ill. sajátosabb a benne található túlzás is, elsősorban a régi stílusú, valamint az újkori betyárballadák esetében. A lírai jellegű balladai túlzások is sokkal inkább társadalom-, mint természet-közeliek, tehát eltérnek a dalokétól.

A régi stílusú balladákban gyakoribb a túlzás, mint az új stílusúakban, főként a tágabb értelemben vett mennyiségi jellegűekkel találkozunk többször: e balladatípusok többnyire hősies vagy mesés történetekről szólnak. A keservesekből ismert egetverő bánat, a mesékben előforduló égigérő fa helyett itt „felhőkarcoló" csudatorony szerepel:

Csináltatok neked olyan *csudatornyot*,
Kinek magassága az *eget fölérje!* . . .

(Görög Ilona)

A középkori lírában hasonlatként oly gyakran szereplő fűszál és csillag tömérdeksége itt ismét más formában jelentkezik: látomásbéli csoda (hasonló van a regös-énekekben is) alakjában:

Mennyi *szőre* szála, annyi *csillag* rajta . . .

Már nem is hat túlzásnak, egyszerűen átlép a legendabeli csoda látomáskörébe ugyanennek a balladának (Júlia szép leány) néhány formulája:

A mennyei harang *húzatlan* szólalék,
A mennyei ajtó *nyitatlan* megnyílék . . .

miként a regös-énekekben is:

Ezer misegyertya
Gyújtatlan gyulladjék,
Ótatlan aludjék! . . .

(Mind ezeknek a motívumoknak külön-külön is kidolgozható lenne az eredetük vagy inkább vándorlásuk története, ezúttal azonban nem ez a célunk.)

Számszerű mennyiségi túlzással inkább találkozunk komoly, mint tréfás formában és főként az epikus, régies, hősies műfajok (hősének, hősmese, régi stílusú népballada, betyárballada stb.) kedvelik. Ezekben a számokat nemcsak megtöbbszörözik, hanem szívesen ki is kerekítik; bizonyos „számítási kulcsok" (7, 9, 12, 13, 24, 33, 77, 99, 100, 1000 stb.) gyakorisága is kimutatható; ezek részben bizonyára megfejthető kultúrtörténeti emlékek is lehetnek.

A hősies újkori betyárballadákra — miként a betyárdalokra is — a szorosabb értelemben vett mennyiségi túlzás a jellemző:

Hét vármögye hajtott,
Soha mög nem fogott . . .

(Szabó Pál balladája)

— — — — —

Kivevém a fegyveremet:
Kilenc tüzű fegyveremet,
Mind kilencet fejbe lőttem . . .

(Sohase loptam életembe)

— — — — —

Engem hívnak Fábián Pistának;
Ki is állok *huszonnégy* zsandárnak! . . .

(Fábián Pista balladája)

Mivel a balladák egy részében kiélezett drámai helyzetekben ellentétes jellemek ütköznek össze, a túlzások minőségi típusai is inkább társadalom-, mint természetközeliek és rendszerint a párhuzam, ellentét, fokozás vagy gondolatritmus stb. formáját öltik fel; mindezekbe még az ismétlés és a felsorolás is beleépülhet:

Nem szoktam, nem szoktam hajnalba felkelni,
Piros hajnal előtt *véres* ruhát mosni,
Könnyemmel áztatni, *jajszóval* sulykolni! . . .

(A nagy hegyi tolvaj)

A szerelem, a bánat, a gyűlölet és más, alapvető emberi érzelmek eltúlzott ábrázolása lehetőség szerint cselekménnyel történik; e cselekményes keret a fokozást vagy az idő-, tér-, esetleg számbeli kiterjesztést is lehetővé teszi:

Vigyed, fiam, vigyed, ebédlő szobába!
Valahányat *fordulsz, mindég megcsókolod;*
Valahányat *kerülsz, mindég megsiratod* . . .

(Bátori Gábor)

Ugyanez esetenkénti fokozatosságával jól kifejezi az érzelmi hajthatatlanságot, különösen az alábbi párbeszédes formában, mely szintén valóságos túlzáshalmaz ugyan, mégsem érezzük már annak:

— Ölelj mög hát engöm, komáromi szép lány!
— *Öleljön mög* tégöd pokolbéli *sátán*!
— Csókolj mög hát engöm, komáromi szép lány!
— *Csókoljon mög* tégöd vadbéli *oroszlán*!
— Feküdj le hát mellém, komáromi szép lány!
— *Feküdjön le* melléd magyarok *fegyvere*!

(Komáromi szép lány)

A ballada egész műfaja, következésképpen a benne található túlzások típusai is annyira ember-központúak, hogy természeti képet, hasonlatot, párhuzamot stb. csak elvétve találunk:

Amoda gyünnek lovasok;
Feketéllnek, mint a sasok! . . .

(Amoda egy kerek erdő)

— — — — —

Kiapadt a Tisza, csak a sara maradt.
Meghalt szegény Bogár Imre, csak a híre maradt.

(Bogár Imre)

— — — — —

Dunának feneke: koporsóm feneke,
Dunának két széle: koporsóm két széle,
Dunának habjai: az én szömfödelem,
Dunának halai: koporsó szögei,
Dunai *halacskák: az én siratóim*,
Az égi madárkák: az én éneklőim . . .

(Komáromi szép lány)

Prózai epika (népmese)

A hősies, kalandos, csodás vagy tréfás történetekről szóló emberi, továbbá ember- és természetfeletti lényeket szerepeltető, kötetlen formájú epika különféle műfajai még az előző csoportoknál is több túlzást tartalmaznak. Ezek formailag kevésbé szabályozottak és rendezettek ugyan, de tartalmilag változékonyabbak és nem mindig lehet őket elválasztani a csodás elemektől.

A mese és a vele rokon epikus műfajok a jelenségeket szinte minden szempontból eltúlzottan ábrázolják; joggal föltételezhetjük, hogy a mai szemszögből túlzásoknak tekintett fordulatok egy korábbi mítikus -hősies fokon nem feltétlenül voltak azok; a természetfeletti vagy emberfeletti lények szükségszerű, szokásos ábrázolásmódja volt maga a túlzás, mely később a mesemondói stílus tudatos eszközévé vált. Így tehát nagyon nehéz az említett „középvonalat" meghúzni, melyhez képest a mesebeli képzelet „ingája" a két szélső pólus felé kileng. Mégis talán a mese emberi hőse állítható a középpontba és a túlzások sorra-rendre hozzá mérhetők. (Az antropomorfizálás itt még elérhető közelségben zajlik le.)

A népmesének mindenképp egyik legkedveltebb költői eszköze a túlzás. A valószínűtlen, eleve túlméretezett történet szabad teret ad a szinte korlátlanul csapongó, gyermekded képzeletnek, mely a legkülönfélébb mesei jelenségeket mértéktelenül nagynak, néha ellenkezőleg: kicsinynek, máskor távolinak, huzamos időn át tartónak, a szokásosnál is gyorsabbnak vagy szebbnek stb. igyekszik feltüntetni.

A túlzás viszonylag egyszerűbb és eléggé kedvelt típusa a szokatlanság érzetét kelti, addig össze nem illő jelenségeket kapcsol egybe. Míg azonban a lírában ezekre nem figyelünk fel, mert a belső folyamatok természetes keretének vesszük, itt azonnal feltűnnek:

Még mosolyogni sem vót szabad senkinek se, mert akit rajtafogtak, hogy a száját *legkisebbet is mosolyra húzta, az fejvesztes lëtt.*

— — — — — — —

Gyün ëgy iszonyú vadkan. Úgy csattogtati azokat a nagy *agyarait, hogy még a szikrát is hányi.*

Viszonylag egyszerűbbek a távolság, időtartam, gyorsaság érzékeltetésére szolgáló túlzások is, melyek rendszerint a h a s o n l a t formáját öltik fel:

Olyan messze van a széle, *mind a világ vége.*

A távolságot esetenként időtartammal is mérik, tehát kétszeres túlzást alkalmaznak:

Földobta annyira, hogy *két nap várták, még lëesött.*

— — — — — — —

Avval fogta a rézalmát, úgy *elhajította* kelet felé, hogy *azután ëgy hónapig* mindég *utaztak.*

Még gyakoribb a szokásos méretek felnagyítása, ill. hasonlatban a n a g y o k k i c s i n y í t é s e, hogy az e l l e n t é t p á r az ábrázolt hatalmas erőkifejtést hangsúlyozhassa (az említett „körforgás" vagy talán „forgatás" egyik esete):

De akkora *orra* van, hogy *majd a térdét veri;* de csupa vasbú(l) van.

— — — — — — —

Ëgy *nagy kocsi lisztet* mëghozatott a városbú(l), a malombú(l), azt az összest *mind mëgsütötte egy cipónak.*

— — — — — — —

Úgy kirántotta a földbű(l) a *fát, mind a sárgarépát . . . Fölkapta* a vállára, *mind ëgy kéve rőzsét.*

Az erő ilyesféle túlzó ábrázolásának még nagyon sokféle módja van, ezek között talán hősénekekből, esetleg irodalmi hagyományból eredt változatok is lehetnek:

Fatörő koma úgy mëgszorította a sárkán(y)nak a mancsát, hogy annak *mindön ujja kirepedt.*

— — — — — — —

Fatörő koma úgy mëgmarkó(l)ta a mancsát, hogy azt *összenyomta* úgy, *mint a tésztát.*

Valamennyi felsorolt típusnál kedveltebb a számok segítségével történő, tehát a szorosabb értelemben vett m e n n y i s é g i túlzás. Úgyszólván mindent

nagyítanak vele: erőt, szépséget, időt, kiterjedést stb.; mindezeket szabályos számsorrendbe is el lehet rendezni:

Akkorát zökkent az udvarba a föld, hogy a kis ház
ëgy méterrel lëjjebb esëtt.

— — — — — — —

Van a szülének ëgy *hét* országra szolló torkú
kakassa.

— — — — — — —

Olyan fiatalembërt gyúrt belülle, hogy *hétszörte*
szëbb volt, mint azelőtt és erőssebb.

— — — — — — —

Nincs annyi pintér az országba, hogy aztat a fát
tíz esztendeig dongának föl tudja hasítani.

— — — — — — —

Fölkötte a *tíz* mázsás sarkantyút, fölugrott a lova
hátára, majdnem félig belevágta a lova ódalába.

— — — — — — —

Ëgy óriási *hét*fejű sárkány ki van szögezve a falra:
a két lábán két *ötven-ötven* mázsás vasgolyó lóg,
a két szárnya két óriási szöggel kiszögezve, és
két óriási malomkű közé van a szakálla szorítva.

— — — — — — —

Ahogy a pincébe ért, ott má(r) *kilencvenkilenc*
szarvas volt, ő volt a *századik*.

E mesei túlzások valósággal behálózzák egy-egy hősies történet egész szövetét: elejétől végig kísérik az eseményt; még a mesebeli lakodalom is eltúlzott és hasonló nagyítás a befejező formulák egy része is; ez utóbbiak összeköthetők különféle tréfás műfajokkal.

Még az egyébként tartózkodóbb stílusban megfogalmazott, komoly tartalmú mesék végéről is csak ritkán hiányzik a lakodalom egyszerű felnagyítása:

És *csodálatos nagy* lakodalmat tartottak.

— — — — — — —

Akkor osztán csaptak *iszonyú nagy* lakodalmat.

— — — — — — —

Olyan lakodalmat csaptak, hogy *hetedhét ország*
ellen szólt a híre.

— — — — — — —

Tartottak is ott nagy lakodalmat, úgyhogy vót aztán
vendég annyi, hogy *három hétig állandóan szó(l)t*
a muzsika.

A mesebeli vendégek sorai között megjelenhetnek a tréfás dalokból már ismert állatok, viselkedésük szinte emberi; egyes mozzanatok a régi magyar irodalom és bizonyos népköltészeti műfajok ún. állatlakodalmaira emlékeztetnek:

> Egy hétig olyan dáridót csaptak, még a *kutyák is bort ittak.*
>
> — — — — — — —
>
> Vót ottan lé meg lé, hogy még a *kutyák, macskák* is *térdig jártak* a sárga *levesbe.*

A mesehősök helyére azonban utoljára a vőfélyszerepet vállaló mesemondó lép; képtelenül eltúlzott, tréfás kalandjai voltaképpen a hősmesék modern, visszájára forgatott kigúnyolása, olykor münchauseni ötletekkel:

> Én is ott vótam közöttük a lakomán . . . Úgy berúgtam, hogy nem tudtam vóna hazajönni. *Bedugtak* éngem ëgy nagy *ágyúba*, alám tüzeltek. Úgy *kilőttek*, hogy gyalog sem kelletett mennem: ide pottyantam . . .

Máskor képtelen, tréfás, szintén visszájára forgatott eredetmagyarázó hagyományt csapnak a mese végéhez:

> A Dunát bekötötték ëgy nagy zsákba . . . Amint forgalódtak a nagy vigasságba, a gyerök sarkantyúja beleakadt a zsákba. Így *a zsák kirepedt, a Duna* pedig *folyásnak eredt* . . .

Már mese előtti fokon megfigyelhető a teremtők, kultúrhéroszok, majd az emberi hősök kettőződése, a róluk szóló történetek komoly és tréfás célzatú csoportba való szétválása. Csak sejthető, hogy ez esetben a mitikus-epikus figurák Janus-arcának komoly fele a régibb és a nevető, csúfondáros az újabb; mindenesetre a pozitív hős mellett ott a legyőzött vagy legyőzendő negatív figura is; a teremtő mellett a nevetséges kísérletező, elrontó stb. A tréfás epikát, s bennük a túlzásokat is, talán e „kezdetekig" vissza lehetne követni, az eredetkutatás azonban külön tanulmány tárgya lehetne, itt csak az „ikerítődés" újabb esetére hívom fel a figyelmet! (Nemcsak mindenféle pozitív és negatív vonással rendelkező mesebeli hősök, hanem világszép és fertelmesen csúnya külsejű figurák is szerepelnek; hasonlóképp mindentudó és képtelenül buta vagy annak látszó alakok is előfordulnak; olykor a hős jellemképe, külseje látszólag negatív, ám egy szép napon alakot „vált".)

Egyes mesei műfajok valóságos túlzáshalmazok; esetenként egyenesen ezekre épülnek, mint pl. a képtelen és tréfás hazugságmesék, hazugságversenyek, bolondmesék, falucsúfolók és más trufák. Mindezeknek rendszerint megvan a komoly párjuk is, melyekből ezek a „fonák"-mesék születtek. Gyakoribb típusaik, ill. motívumaik: a hős és társai tipikus lehetetlen feladatokat oldanak meg, pl. a farkas vagy a róka bőrét még az eleven állaton kifordítják; egyetlen csalétekkel fognak többszáz vadkacsát; mások elmennek saját apjuk lakodalmára, sőt fejetlenül korcsolyáznak stb., vagyis részben münchauseni kalandokon esnek át, részben pedig alkalmazkodnak a fenekestül felfordult világ „törvényeihez". Mindezeket a mesetípusokat a valóságos mértékek szertelen eltúlzása jellemzi, mint pl. a következő, túlzáshalmozó hazugságmesében is:

A bikaborjú nőttön nőtt. Valamennyi széna, szalma volt Magyarországon, mind megette . . . Elővették a bikát, el akarták hajtani a Tiszára inni, mert a kútból egy hörpintésre kiitta a vizet . . . Mikor ivott, megkötötték egy fűzfabokorhoz. Ők aztán leültek szalonnát sütni. Ahogy ott sütik a szalonnát, hát arra repült egy nagy sas. Lecsapott, körme közé kapta és elragadta a bikát. Útközben, ahogy a sas vitte a bikát, leejtette az egyik hátulsó sódarát. Egy gulyás éppen arra legeltette a gulyát, beleesett a gulyás szemébe. (Ha ez nem igaz, olyan kutya legyek, mint Szatmáron a püspök!) Három hétig keresték nagyítóval a szemében a bika sódarát, míg megtalálták . . .

A bolond mesék hősei olyan negatív figurák, akik a butaságokat halmozzák egymásra, melyek mind szinte képtelenségig eltúlzottak: így pl. ekevasat tűznek kalapjuk mellé, gombostűt a szekér szalmába, sajátmaguk alatt fűrészelik el a faágat stb., vagyis a józan ésszel e l l e n t é t e s e n cselekszenek.

E képtelen túlzásokat néha arra használják fel, hogy a s z e l l e m i p á r b a j t bemutassák: a komikus mesehősök azon versengenek, ki tud nagyobbat hazudni? Az egyik pl. elmondja: olyan nagy káposztát látott, melynek árnyékában egész juhnyáj legelt; mire a másik rávágja: akkora üstöt látott, amelyben azt a nagy káposztát megfőzték stb.

Külön, szinte önálló műfajnak vehetők a f a l u c s ú f o l ó k, melyek elmaradott vagy annak hitt községek lakóiról állítanak hasonló képtelenségeket: pl. sót vetettek, csalán kelt ki és meg is kóstolták; megkenték zsírral a sovány földeket; a takarmánytököt csikótojásnak nézték, ráültek kikelteni; az erdőben keresztbe vitték a létrát, kivágták előtte a fákat stb. Mindezek jól ismert nemzetközi kitalálások, képtelen ráfogások.

A tréfás és hazudós mesék túlzásai — mint említettük — sok tekintetben rokonok a tréfás dalokéval, vőfélymondókákéval, aminthogy szerepük is lényegében véve hasonló: szórakoztatás vagy gúnyolódás. E tréfás mesetípusok is minden valószínűség szerint komoly társaiknál fiatalabbak és nemegyszer közvetlenül is kimutatható egyes komoly tartalmú motívumok visszájára fordítása. (Egy példa a sok közül: a balkáni epikus hős fejét a török levágja; a hős hazaviszi magával és otthon tisztességes temetésben részesül.)

K i c s i n y í t é s a k ü l ö n b ö z ő m ű f a j o k b a n

A túlzott kicsinyítés előfordulása feltűnően kevesebb, mint a nagyításé; tipológiája is szegényesebb és csak bizonyos műfajokra, ill. műfaji csoportokra korlátozódik. A népköltészetben pl. csaknem teljesen hiányzik az irodalomból közismert becéző kicsinyítés, alig találkozunk tréfás kisebbítéssel stb. Mindezek okát ma még nem is sejtjük, hiszen a meglévő típusok egyébként hasonló kategóriákba sorolhatók, mint a nagyítások.

A s z e r e l m i dalokban elvétve találkozunk kicsinyítő h a s o n l a t t a l:

Nincsen szebb a magyar lyánynál,
Vékony, karcsú derekánál!

Inkább állandó jelzők formájában használatosak vagy becéző kifejezésekkel élnek: *kis, kicsike, virágszál, madárka, babám* stb., ezeket azonban ma már senki nem érzi túlzásoknak. A bölcsődalok becéző kifejezéskészlete is hasonló, sőt a siratóénekeké is némileg rokonítható a szerelmi dalokéval. Az igazi kicsinyítés azonban jóval gyakoribb a panaszdalban és a keservesben. Ez utóbbi műfaj kicsinyítő túlzásai szemmelláthatólag „lefokozott" természeti képekből erednek:

Mert megútált egész világ,
Hogy *kóróvá vált a virág:*
Elfonnyadott a szép, *zöld ág;*
Madár se száll reá immár.
— — — — — — —
Ez a világ olyan világ,
Mint a mogyorófa-virág:
Sokat ígér, *keveset* ád,
Amit ád is, *keserűt* ád.

Ezeket sem feltétlenül érezzük azonban túlzásoknak, annyira hozzászoktunk már az érzelmi állapot hasonló festéséhez, ellenben a bánattal kapcsolatos képátvitel lefokozó, kicsinyítő használata valóban ide tartozik; az ellentétes szerkesztés elvére épül:

Bánat, bánat, teljes bánat,
Ne rakj szívemre *kővárat!*
Ha raksz is, csak *tollúból* rakj,
Kit a *szél* is *könnyen fújhat!*

A bujdosóénekek, katonadalok s főként az újkori szociális panaszdalok viszonylag több kicsinyítő túlzást tartalmaznak. Ezek kisebb része minőségi, ill. általános vonatkozású:

Ha szememből nem foly könnyem,
Sótalan eszem kenyerem . . .
— — — — — — —
Reszelt leves az ebédem, semmi más;
A vacsorám egy keserves sóhajtás . . .

A legtöbb dalban azonban nagyon is „mérhető"-en, tehát számszerű módon fogalmazzák meg a sérelmeket, melyek elsősorban az élelmezés silánysága körül keringenek:

Három szem bab, *két szem* pacal van a számomra.
Ne csodálják, ha el vagyok sárgulva! . . .
— — — — — — —
Hozd el, Uramisten, küskarácson napját,
Mett már rég meguntam a gazdám konyháját:
Három töpörtyűvel rántott fuszujkáját,
Körme között hozott parányi túróját . . .

A kicsinyítés még ritkább a balladákban, komoly jelentését nem is feltétlenül érezzük túlzásnak:

> Már hét esztendeje, hogy mü fogván estünk
> Császár tömlöcébe *két* gerezd szöllőért . . .
> (Szilágyi és Hajmási)

Tréfás formában esetleg a komikum fokozására alkalmazzák:

> Hogy járhatnék én tehozzád?
> Édös szép szerelmöm?
> Az *egérnek cincogása*
> *Majd elárul engöm*!

Kicsinyítést mesékben sem sokkal könnyebb találnunk, hacsak a hősök versenyfeladatul nem kapják a megszerzett tárgyak „miniatürizálását", mint pl. a segédek mesterművei (az egyik ezüstdiót készít, amikor kinyitja, kis kovácslegény ugrik ki belőle és kalapácsával szétveri a másik két remeket), vagy a királyfiak tündérországból hozott ajándékai (vászon a borsószemben) stb. Elég gyakori motívum a dióhéjba, szelencébe vagy ökörszarvba stb. zárt ruha, fegyver, élelem stb. Egyes mesetípusokban (Hüvelyk Matyi, Babszem Jankó stb.) a hős apró termetére alapozzák a történet érdekességét és rendkívüliségét: e kicsinyke hősök voltaképpen a mértéktelenül felnagyított szereplők méltó ellenpárjai, eszük és sokszor még erejük sem kisebb amazokénál! Az ellentéten alapuló szerkesztés elvét tehát itt is megfigyelhetjük.

A mesei kicsinyítés is legtöbbször a nagyítás visszája, olykor sorrendben is egymást követik, mint pl. a hetedhét országra szóló lakodalom bőségének bemutatása után:

> Úgyhogy én is ott vótam, de *sënkit* së láttam.
> — — — — — — —
> Boldog embör vót, aki kapott ëgy ital bort;
> mert én is ott vótam, akartam kérni *egy pohárral*, dehát *nem jutott*.
> — — — — — — —
> Olyan *éhös* vótam, hogy azt a *ruhát rágtam*,
> amivẽ(l) mosogattam.

A legritkább esetben fordul csak elő minőségi jellegű mesei kicsinyítés, esetleg összehasonlításként szerepel:

> A király lánya is szép vót, de még csak *halvány ibolya* së lehetëtt vóna mellette!

Összegezés

A túlzás közismert stílusalakzat, nemcsak a mindennapi beszédben, hanem az írott és szóbeli költészetben is használják. Népköltészeti szerepe még az irodalminál is hangsúlyosabb, bár nem minden műfajban és nem is

valamennyi típusa elterjedt. Így pl. a kicsinyítés feltűnően kevesebb, mint a nagyítás, s legtöbb esetben a kicsinyítés éppúgy a nagyításból származtatható, mint a komoly tartalmú túlzások típusaiból a vidám, tréfás, visszájára fordított megfelelők. A kicsinyítő becézés még a szerelmi dalokban is ritka, holott az irodalmi lírában általános. A népköltészet különben is inkább bánat, mint öröm-centrikus; egetverő bánatot pl. ábrázolnak, de egetverő szerelmet alig, ellenben szinte hősepikai feladatok megoldásával mérik a szerelem túlzott nagyságát.

A népköltészetben a lírai hős individualizációja, egyéniséggé válása még nem fejeződött be, érzelmei önmaga számára sem mindig tudottak, ill. tudatosak, s ha igen, még mindig túlzottan általánosak, azok költői ábrázolásából egyetlen konkrét személyt sem lehetne felismerni. A lírai hős a természethez fordul segítségért, szolidarítást vár és kap is tőle; máskor viszont csak olyan képet, ill. keretet, melybe kivetíthető és beilleszthető a belül lezajló folyamat, esetleg amely helyettesíti a szubjektumot. E természettől fordulhat vissza önmagához vagy ellenpontozó módszerrel: fordítja önmaga ellen a természetet. Állandó a társadalom és a természet közötti költői „ingajárat", csak a balladák maradnak szinte kizárólag társadalmi síkon. Még a tréfás, felfordított világ is a valóságosnak fonákja, a szigorú törvények képzeletbeli, játékos felbontása.

Az érzelmi, akarati, képzeletbeli indítékú túlzások felső fokait a népmesékben találhatjuk, úgyszólván minden válfaja jelen van, de kötetlen formában. Míg a líra és a ballada túlzásai sok esetben költői forma szempontjából jól felépített kis szerkezetek (párhuzam, haladvány, gondolatritmus vagy a velük rokon felsorolás, halmozás stb.), a mesében mindezek közül jóformán csak a hasonlat, az ellentét és a halmozás szerepel. Amit viszont elveszít a formai réven, megnyeri a tartalmi vámon: szinte nincs olyan lehetőség, melyet a tündér-, s főként a mindenestül felforgatott tréfás, hazudós és képtelen mesékben ki ne aknáznának.

A túlzások műfaji szórtsága azonban nemcsak tartalom és forma, hanem eredet szempontjából is feltétlenül sok meggondolkoztatót mutat, ha erre a dolgozat nem is tért ki bővebben. Ebből a fejlődést n e m tekintő körképből is kiderült azonban, hogy az epika túlzásai régiesebbek, a feltételezett legrégibb „kezdőponton" még talán nem is voltak túlzások, hanem csak később, az e m b e r r e alkalmazva, antropomorfizálva váltak azzá. Az is feltételezhető, hogy előbb a mítikus-hősies epikában fejlődhettek ki és az újabb műfajok tőlük „örököltek" bizonyos túlzás-készletet; ebből még a lírában is maradt valamennyi. Mindez azonban további és főként alaposabb kutatást igényelne.

Ami a túlzások tipológiáját illeti, az ellentétes értelmű n a g y í t á s és k i c s i n y í t é s egyaránt lehet k o m o l y és *t r é f á s* célzatú, s ezek mindegyike m e n n y i s é g i vagy m i n ő s é g i jellegű; így tehát összesen máris 8-féle lehetőség adódik. Ha a formai rendezettséget is számítjuk, a *kötött* vagy k ö t e t l e n f o r m a mindezeket ismét megtöbbszörözi. E különféle típusváltozatok olykor ö s s z e t e t t e k, á t m e n e t i e k; tipológiai szempontból is joggal beszélhetünk tehát a túlzás több tucat válfajáról. Ha az egyes eseteket ismét tovább osztályozzuk, pl. az ún. mennyiségi túlzást boncolgatjuk, további alcsoportok különíthetők el: felismerhető a t é r- és i d ő b e l i, továbbá s z á m s z e r ű felnagyítás, ill. kicsinyítés, valamint ezek összetett, vegyes, szinte számlálhatatlanul sok altípusa. (Már korántsem ilyen könnyű a minőségi túlzások tovább osztályozása, inkább negatíve kü-

líníthetők el: mindazok idetartoznak, melyekben nem idő-, tér- vagy számbeli kiterjesztés fordul elő. Ezek érzelmi, akarati, társadalmi és egyéb összetevők szerint egyaránt bonthatók; itt azonban további finomítások szükségesek.) Mindezek az általuk használt költői eszközöket vehetik a természetből vagy a társadalomból, tehát külső és belső ábrázolásról beszélhetünk. És végezetül, e túlzások egymásból ellenkező értelművé is átalakulhatnak, így kimeríthetetlen költői tartalékot jelentenek új és új tartalmak kifejezésére. A népköltészeti alkotásokhoz tehát mindig elegendő építőanyag állt rendelkezésre ahhoz, hogy ne kelljen mindent folyton elölről kezdeni.

A komoly és a tréfás célzatú túlzások párhuzamba állítása azt az esztétikában elfogadott alaptételt igazolja, hogy a tréfa legtöbb esetben megelőző komolyabb műfajok, tartalmak, alakzatok és formák kiforgatása, fonákja. Az átalakító hajlam tehát ugyanúgy működik, mint a nagyítás-kicsinyítés ellentétpárjainak esetében. Ez a középvonaltól a szélső pólusok felé tartó tudati „ingamozgás" korántsem jelenti mindig azt, hogy feltétlenül azonos alkotást, kifejezést, alakzatot stb. formál hol mértéktelenül nagy, hol pedig kicsinyített „kiadásban", ill. egyszer komoly, majd tréfás célzattal. Lehet és van is ilyen eset bőven. Sokkal inkább arra kell gondulnunk, hogy a szakadatlan változás és aktualizálás a szóbeli alkotás szintjén legkönnyebben úgy valósítható meg — itt most csak a stílusalakzatokra korlátozódva —, ha már kész és jól bevált „modelleket", sablonokat vesznek elő és fordítják át megfelelő értelműre. Hagyomány és újítás tehát e tekintetben is egymást jól kiegészítő ellentétpárok. A népköltészeti szerkesztés főelvét pedig az ellentéten-párhuzamon alapuló kettőződésben, a visszájára fordításban, a középtől eltávolodó polarizálásban vélhetjük. Erre az összetett jelenségre azonban még nem eléggé kifejezők és pontosak a terminusaink! (Legjobban talán a *bináris oppozíció* fogalma közelíti meg.)

A túlzások tárgyalása kapcsán olyan tipológiai, történeti és egyéb általános kérdések is felvetődtek tehát, melyek óva intenek egy még ilyen népszerű jelenség elszigetelt vizsgálatától is. Adva van itt is a továbbhaladás útja.

JEGYZETEK

A kérdés legteljesebb összefoglalása Szatmári István: *A magyar stilisztika útja.* Bp. 1961. (Példatár, lexikon, bibliográfia stb.) A meghatározásokat, szakkifejezéseket innen vettem. A modern stilisztikai áramlatok eddigi legteljesebb magyar nyelvű áttekintését a *Helikon (Világirodalmi Figyelő)* 1970/3–4. szám tartalmazza. Legutóbb *A novellaelemzés új módszerei*, szerk. Hankiss Elemér (Bp. 1971) néhány tanulmánya (Szávay I. 93–100; Vitányi I. 87–91 és Zsilka J. 257–271) érint rokon gondolatokat.

A népdal- és népballada-idézetek a következő gyűjteményekből valók: 1. Ortutay Gyula – Kriza Ildikó: *Magyar népballadák*, Bp. 1968. 2; Ortutay Gyula – Katona Imre: *Magyar népdalok*, I–II. Bp. 1970.

A népmesei idézetek a következő gyűjteményekből valók: Katona Imre: *Sárkányölő ikertestvérek; Kopácsi mesék*, Novi Sad, Forum. 1972. Csak „Az óriás-bikaborjú" forrása más: Ortutay Gyula – Dégh Linda – Kovács Ágnes: *Magyar népmesék*, III. Bp. 1960. 879–880. E három kötetes gyűjteményben találhatók a hivatkozott tréfás, hazudós és bolond-mesék is: 227–244, 309, 323, 340–349, 344 és 345 sz. a.

Имре Катона

О ГЛАВНЫХ ТИПАХ ПРЕУВЕЛИЧЕНИЯ В ВЕНГЕРСКОМ НАРОДНО-ПОЭТИЧЕСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ

(Предварительная работа по стилистике венгерского народно-поэтического творчества)

Резюме

Автор проводит типологически-функциональной анализ известной стилистической формации преувеличения (auxesis, hyperbola) в области венгерского народнопоэтического творчества. Вначале он осматривает главные наджанровые типы преувеличения (гиперболы), потом разбирает наиболее характерные варианты внутри жанров (лирики, стихотворной и прозаической эпики). Он приходит к выводу, по которому с точки зрения значения можно отличать два противоположных типа: *преувеличение* и *преуменьшение*, которые выступают как пара противоположностей в мышлении; эти отклоняются от предполагаемого центра к двум крайним противоположным полюсам имеют, однако, сходное психологическое влияние. В народнопоэтическом творчетсве чаще встречается преувеличение, оно и многообразнее, а преуменьшений очень мало, и его типология является более бедной; преуменьшение часто создается путем превращения преувеличения в обратное.

Оба главных типа можно делить на дальнейшие подтипы: по характеру выраженного в них преувеличения они могут быть *количественными* и *качественными*, а также смешанными преувеличениями. Народное поетическое творчество предпочитает количественные преувеличения, как более простые, их относительно легко можно разделить на подтипы с *пространственным*, *временным* и *численным* преувеличением, а относительно немногочисленные качественные преувеличения меньше поддаются классификации.

В зависимости от своих жанровых рамок, все главные типы и подтипы могут функционировать в *шуточной* или *серьезной* форме; обычно последняя является более архаичной, из нее могут возникать путем переделки в обратный смысл преувеличения шуточного характера.

Каждый главный тип и подтип, опять-таки в зависимости от рамок жанра, также может приобретать более организованную форму, или же остаться в более свободной прозаической форме. Изобразительные средства этих типов и подтипов могут быть взяты из *природы* или же из *общества*, таким образом одинаково мы можем говорить как о *внешнем*, так и о *внутреннем* изображении.

На основе всего сказанного автор приходит к выводу, по которому для стилей устнопоэтического творчества, а также для его конструкции характерны удвоение, основанное на паралели, противоположности, и отходящая от условного центра поляризация, причем все это осуществляется в рамках традиции-новаторства таким образом, что содержания-формы время от времени превращаются из одного в другое с противоположным смыслом, с противоположной ролью и формой.

Что касается отдельных жанров, то для лирияескух преувеличений характерны многочисленные варианты типов, смешанные типы, а также определенная форма (параллелизмы, анафоры и др.). Преувеличением пользуются больше в изображении тоски, нежели любви; в изображении последнего, т. е. любви в преувеличении встречаются образы, по всей вероятности, героико-эпического или ритуального происхождения. Лирическое преувеличение обычно складывается из образов и картин природы, причем наблюдается своеобразное «маятничание» между природой (окружением) о обществом (личностью).

Преувеличения в балладах указывают, частчно, на лирику, частчно на эпику. Чем стариннее по стилю баллада, тем больше в ней преувеличений; особенно любят количественное преувеличение, в то же время как в лирических песнях более часты качественные. Балладные преувеличения происходят из общественных начал, здесь мало картин природы и поэтического связующего материала. Рамка преувеличений почти всегда насыщена событий и так иногда формируется некоторая ступенчатость, точнее параллелизм.

Преувеличения в сказках менее организованы по своей форме, но по своему содержанию они очень разнообразны, сказка — по меньшей мере в последнюю эпоху — является настоящей почвой для всякого рода преувеличений, сознательно употребляемых сказочником в качестве средства стиля. Героические приключения, шуточные, балагурные рассказы наполнены больше других преувеличениями; и в сказках предпочтение отдается преувеличениям количественного характера. Мы можем предполагать, что стилисти ческая формация, принятся нами как преувеличение, когда-то прежде (скажем, на уровне

мифологии) вовсе не была таковой, и что эта формация имеет одну единственную достоверную мерку: это — человек в сказке, которого можно поставить в центр и по которому измеряется как преувеличение, так и преуменьшение. Подобно этому можно предполагать и то, что первычными являются серьезные герои, рассказы и преувеличения, а шуточные содержания (сюжеты) и формы — явления несколько более позднего происхождения.

Imre Katona

DIE HAUPTTYPEN DER HYPERBEL IN DER UNGARISCHEN VOLKSDICHTUNG

(Vorstudien zu einer Stilistik der ungarischen Volksdichtung)

Auszug

Der Autor unternimmt die typologisch-funktionelle Untersuchung der allgemein bekannten Redefigur, der Hyperbel (Übertreibung, Auxesis) in der ungarischen Volksdichtung. Zuerst überblickt er die Haupttypen der Hyperbel, die nicht an Gattungen gebunden sind, dann die charakteristischen Varianten innerhalb der einzelnen Gattungen (Lyrik, Epik in Vers und Prosa). Er kommt zur Feststellung, daß vom Gesichtspunkt der Bedeutung zwei gegensätzliche Typen zu unterscheiden sind, die Vergrößerung und die Verkleinerung: gedanklich bilden sie Gegensätze zueinander, von einem vorausgesetzten ideelen Mittelpunkt aus nach zwei äußeren Polen hin ausschwingende Typen; ihre psychologische Wirkung ist jedoch sehr ähnlich.

In der Volksdichtung ist die Vergrößerung häufiger, abwechslungsreicher, während die Verkleinerung auffallend selten vorkommt, auch ihre Typologie ist ärmlicher, sie wird oft so gebildet, daß man den Gegenbegriff der Vergrößerung anwendet.

Beide Haupttypen lassen sich in weitere Untertypen aufgliedern: nach der Art der Übertreibung gibt es quantitative und qualitative Hyperbel, sowie eine Mischung der beiden. Die Volksdichtung bevorzugt die einfacheren quantitativen Übertreibungen, die sich wiederum verhältnismäßig leicht in räumliche, zeitliche und zahlenmäßige Übertreibungen unterteilen lassen; die in geringer Zahl vorkommenden qualitativen Hyperbel lassen sich schwer klassifizieren.

Sämtliche Haupt- und Nebentypen treten — von den Rahmen der einzelnen Gattungen abhängig — in komischer oder ernster Form auf; letztere sind im allgemeinen archaischer, aus denen durch Sinnesumkehrung komische Übertreibungen hervorgehen.

Sämtliche Haupt- und Nebentypen können gleichfalls in strengerer Form der in ungebundener Prosa zum Ausdruck kommen — immer von der literarischen Gattung abhängend. Die Mittel der Hyperbel stammen aus der Natur oder aus der Gesellschaft, also man kann sowohl von äußerer als auch von innerer Darstellung sprechen.

Aufgrund all dessen kommt der Autor zur Schlußfolgerung, daß für den Stil der Volksdichtung sowie für ihre Kompositionsweise die Verdoppelung aufgrund der Parallele und des Gegensatzes, und die Polarisation, eine Fortbewegung von einem imaginären Mittelpunkt charackteristisch sind, und das realisiert sich im Rahmen der Erneuerung der Traditionen, indem die Inhalte und Formen von Zeit zu Zeit die einen aus den anderen umgeformt werden, wobei Sinn, Rolle und Form das entgegengesetzte Vorzeichen erhalten.

Was die einzelnen Gattungen betrifft, weist die Lyrik zahlreiche Typen und Varianten der dichterischen Übertreibung, gemischte Typen sowie gebundene Formen (Parallelismus, usw.) auf.

Die Hyperbel wird eher beim Ausdruck der Trauer als bei der Beschreibung der Liebe herangezogen; in der hyperbolischen Darstellung des letzteren Gefühlszustandes treffen wir auf Bilder, die — wie anzunehmen — heldenepischen oder rituellen Ursprungs sind. Die lyrische Übertreibung setzt sich meistens aus Naturbildern zusammen, man kann einen eigenartigen „Pendelverkehr" zwischen Natur (Umwelt) zbw. Gesellschaft (Individuum) beobachten.

Die Hyperbeln in der Ballade weisen teils zur Lyrik, teils zur Epik hin. Je archaischer der Stil einer Ballade ist, um so mehr Übertreibungen enthält sie; besonders beliebt sind die quantitativen Übertreibungen, während in der Lyrik eher die qualitativen vorwiegen. Die Hyperbeln in den Balladen gehen aus gesellschaftlichen Beweggründen hervor, Naturbilder, bzw. dichterischer Aufbaustoff sind seltener. Den Rahmen der Über-

treibung bilden fast immer Ereignisse, so kommen manchmal Progression oder Parallelismus zustande.

Die Hyperbeln in den Märchen sind formell weniger formuliert, inhaltlich aber um so abwechslungsreicher. Das Märchen ist — wenigstens in den neueren Zeiten — der wahrhaftige Nährboden von Übertreibungen aller Art, die vom Erzähler bewußt angewandt werden. Die heldenhaften Abenteuer, die komischen, possenhaften Geschichten sind besonders dicht von Übertreibungen durchwoben; beim Märchen sind auch eher die quantitativen Hyperbeln beliebt.

Es ist anzunehmen, daß die heute als Übertreibung empfundene Redefigur einst (z.B. auf mythologischer Stufe) keinesfalls als Übertreibung galt, ferner daß die Übertreibung einen einzigen zuverlässigen Maßstab hat, nämlich den Märchenhelden, der in den Mittelpunkt gestellt wird, und an dem Vergrößerung und Verkleinerung gemessen werden kann.

Es ist ebenso anzunehmen, daß die ernsten Helden Geschichten bzw. Übertreibungen primär sind, und demnach die komischen Inhalte und Formen aus etwas jüngerer Zeit stammen.

Kovács Zoltán

A boszorkányüldözés Oroszországban

Ismeretes, hogy az olyan összefoglaló jellegű munkák, mint Joseph HANSEN: *Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozesse* etc. és *Entstehung der grossen Hexenverfolgung*, valamint *Quellen und Untersuchungen* . . . c. forrásgyűjteménye, Charles LEA inkvizíciótörténeti munkája vagy *Materials Toward a History of Witchcraft* c. könyve, Rosell ROBBINS enciklopédiája a boszorkányságról és a demonológiáról és az itt nem említett egyéb európai összefoglalások igen kevés vagy semmi utalást nem tartalmaznak az oroszországi boszorkányperekre és boszorkányüldözésre. Nem találunk utalást hazai kutatók munkáiban sem, beleértve a legújabbkeletű összefoglalásokat. Mentségükre szolgál, — mint N. A. NIKITINA, amikor 1928-ban áttekintést ad a kérdés oroszországi vonatkozásairól, megállapítja —, hogy „a keleti-szláv boszorkányokról megjelent néprajzi irodalom igen szegényes . . . "[1] Bibliográfiai szemléjében mindössze két olyan munkát említ, amelyek az oroszországi boszorkányperekről szólnak: N. NOVOMBERGSZKIJ 1906. évi „Boszorkányság a Moszkvai Oroszföldön a XVII. században" c. könyvét, és N. KOSZTROV egy kisebb terjedelmű munkáját a tomszki kormányzóság parasztjainak boszorkányhitéről és rontási praktikájáról 1879-ből. A nyugati területekre, a mai Ukrajnára és Belorussziára vonatkozóan, már több munkát tud felsorolni, köztük V. ANTONOVICS hetven periratot tartalmazó publikációját 1872-ből. Áttekintésében utal arra is, hogy publikálatlan anyagok találhatók az Orosz Földrajzi Társaság Archívumában, az Orosz Múzeum Néprajzi Osztályának könyvtárában és egyéb gyűjteményekben.

A szovjet néprajztudomány vezető néprajzi folyóiratában, az 1930 óta megjelent évfolyamok mutatója szerint, negyven éve nem jelent meg perpublikáció vagy a perekkel foglalkozó tanulmány.

Bár N. A. NIKITINA a maga láthatóan teljességre törekvő felsorolásában nem tesz említést néhány olyan boszorkányper-publikációról, sőt önálló kötetként megjelent periratokról, amelyek egy-egy oroszországi kormányzóság adressz-kalendáriumának mellékleteit alkotó irodalmi-tudományos almanachokban, helytörténeti folyóiratokban, regionális régészeti-történeti társaságok tudományos évkönyveiben, sőt központi, a mi „Századok" c. folyóiratunkhoz hasonló jellegű folyóiratokban jelentek meg, a teljesen vagy részben hozzáférhető orosz, ukrán és belorusz periratok száma még ezekkel együtt sem haladja meg a másfélszázat.

[1] NIKITINA, N. 1928, 299. p.

Következik-e ebből az, hogy ez az egész Európán végigsöprő hullám a Kárpátokon erejét vesztve csapott át? Hogy akár a boszorkányhit vonatkozásában, akár más vonatkozásban olyan gazdag és sokszínű hiedelem- és szokásanyagot nyújtó keleti-szláv etnikum mentes maradt volna mindazoktól a tényezőktől, amelyek Nyugaton a periratok ezreit szülték?

A nyilvánosságra hozott pereknek ez a rendkívül alacsony száma és az a tény, hogy főleg a nyugati területekre vonatkoznak, már korán felkeltette a kérdéssel foglalkozó orosz kutatók figyelmét is. Az a V. Antonovics, aki 1872-ben, mint P. P. Csubinszkij nagyszabású nyugat-oroszországi néprajzi expedíciójának tagja, a mintegy 5000 oldalas expedíciós gyűjtés I. kötetének mellékleteként, majd öt évvel később önálló kötetben hetven lengyel nyelvű periratot tesz közzé, elsősorban a kievi levéltár anyagából, azzal magyarázza a jelenséget, hogy ez a terület közel három évszázadon keresztül erős lengyel befolyás alatt állt, ami éppúgy kifejeződött a *Sachsenspiegel*lel genetikus kapcsolatban álló jogrendszerben és joggyakorlatban, mint abban, hogy a terület a lengyel érsek és a moszkvai pátriárka érdekütközési térsége volt: nyugatra a római katolikus, keletre a pravoszláv egyház befolyásának erősödése figyelhető meg. A Lengyelországban a XIV. századtól kezdve működő Szent Inkvizíció folyamatosan kiterjeszti hatáskörét a nyugat-orosz területekre is; 1629-től az itteni (mai ukrajnai és belorussziai) városokban is érvényben van a *Porządek sądów miejskich* krakkói kiadása, amely kategórikusan kimondja, hogy égetéssel kell büntetni a boszorkányokat.

N. Antonovics tehát összefüggést talál egyrészt a jogrendszer és egyház, másrészt a boszorkányüldözés intenzitása között.

A kérdés jogtörténész kutatója, J. Kantorovics, aki „Középkori boszorkányperek" címmel európai összefoglalást ad a századfordulón s könyve végén mintegy 60 oldalon az oroszországi történettel is foglalkozik, enyhíti a valóságos képet, amikor, nagyrészt V. Antonovics anyagára támaszkodva, azt hangsúlyozza, hogy Oroszországban vallási indítékok nem játszottak szerepet az ügyek vizsgálatában, hogy az ítéletek, de maga a procedura is összehasonlíthatatlanul enyhébbek volt, mint a nyugat-európai országokban, hogy Oroszországban nem voltak speciális törvények a boszorkányok ellen, hogy „. . . az ügyek rendszerint kártalanítással, büntetés fizetésével, egyházi vezekléssel, vagy tisztító esküvel végződtek . . . , hogy a vádlottakat nem kínoz ták és nem égették meg máglyán . . . ",[2] hogy Oroszországban magát a titkos erők ismeretét, a bűvölés-bájolás, varázsolás gyakorlatát nem tekintették vétneknek és mindig szigorúan csak a ténylegesen okozott kárt vizsgálták. Állításainak azonban az általa idézett források más helyei, illetve V. Antonovics kötetének más periratai is ellentmondanak.

Az a téves nézet, hogy a nyugati boszorkányőrület hulláma teljesen megtört Oroszország nyugati határán, meglehetősen életképesnek bizonyult. N. Szperanszkij 1906-ban megjelent „Boszorkányok és boszorkányság" c. munkájában egyenesen leszögezi, hogy „. . . a XV—XVII. században a boszorkányperek csak a keresztény világ élenhaladó országaiban voltak ismeretesek: a fejlődésében visszatartott Kelet-Európa, Oroszország és a balkáni államok ebben az időben is mentesek maradtak ezektől a szörnyűségektől . . . ",[3] majd

[2] Kantorovics, J. é. n., 164. p.
[3] Szperanszkij, N. 1906, 7. p.

később: „. . . a boszorkányság elleni küzdelem soha nem hozta mozgásba a hatalmi szerveket . . . ".[4]

Az orvostörténész kutató N. NOVOMBERGSZKIJ munkája előszavában „minket felmagasztaló (vagy felemelő, – KZ.) becsapásnak"[5] nevezi az efféle állításokat. Az oroszországi orvostudomány történetéről írott többkötetes munkája mellékleteként bevallottan azzal a szándékkal tesz közzé 33 közép-oroszországi – főleg a mai moszkvai adminisztratív területre vonatkozó, – periratot, hogy adatokkal bizonyítsa: a nyugat-európai és az oroszországi boszorkányüldözés között csupán fáziseltolódásról beszélhetünk.

Ma már azonban tudjuk, hogy az a fáziskülönbség, ami a Kievi Állam felbomlása után alakult ki Oroszország és Nyugat-Európa között, az idő múlásával egyre fokozottabb ütemben csökkent és nem látszik megalapozottnak N NOVOMBERGSZKIJ nézete, hogy Oroszországban fáziskülönbséggel a XVII – XIX században ugyanaz volt kialakulóban, mint nyugaton a XIV—XVII. században.

Mielőtt azonban a kérdésre és magukra a periratokra rátérnénk, kívánatos néhány dolgot előrebocsátani

Úgy gondolom, hogy Oroszország vonatkozásában célszerű a fogalmi különbséget hangsúlyoznunk a b o s z o r k á n y p e r e k – mint meghatározott törvények, rendelkezések alapján lefolytatott, elismert bíróságok előtt, hivatalos keretek között és meghatározott rend szerint zajló és rendszerint írásba foglalt aktusok – és a b o s z o r k á n y ü l d ö z é s – mint az ilyen törvényes-formális kellékeket részben, vagy teljesen nélkülöző, alkalmi bíróságok, előtt vagy gyakran azok nélkül, önbíráskodás formájában lezajló aktusok – között Figyelembe vesszük természetesen azt, hogy a perek az üldözés részei. Több orosz forrás – részben történeti tárgyú tanulmányok, részben irodalmi jellegű munkák, mint memoárok, levelek stb. – utal arra, hogy az európai Oroszország területén (értve ezalatt itt és a továbbiakban mindenütt a Szovjetunió mai nyugati határáigi, terjedő területeket) a boszorkányüldözés sokkal szélesebb volt szinte a XIX. század derekáig, második feléig, mint azt a publikált periratok alapján gondolhatnánk

Nyugat-Európában a nagymértékben polgárosult városokban a XV—XVIII. században a jogi életet széleskörűen szabályozott eljárásgyakorlat, előírások és rendelkezések fogták keretbe; ez párosult fejlett írásbeliséggel, ami biztosította, hogy a lefolytatott bírósági ügyekről akták, periratok keletkezzenek. A kialakult és fejlett archiválási rendszer biztosította a periratok fennmaradását, majd a XIX. századra kialakult s az adatok értékét felmérő tudományos élet a levéltári anyagok igen széles körű publikálását. Az orosz társadalmi–gazdasági fejlődés sajátosságai magyarázzák, hogy az Oroszországban, az e téren is megmutatkozó lassúbb fejlődés következményeképpen, sem periratok keletkezésének, sem fennmaradásának nem voltak kedvező feltételei

Míg a publikált nyugat-európai periratok túlnyomó többségét a lefolytatott per jegyzőkönyvszerű rögzítése, a kérdések és a rájuk adott válaszok – nem egyszer szószerinti – feljegyzése alkotja, amit keretez a vádpontok és az ítélet összefoglalása s amelyek gyakran igen alapos részletességgel tartalmazzák a tanúvallomásokat is, – addig az oroszországi periratok többsége a

[4] Uo., 35. p.
[5] NOVOMBERGSZKIJ, N. 1906, V. p.

peranyagnak összefoglalása, mintegy rezüméje csupán, mintha az írnok utólag foglalta volna össze, miről volt szó a per folyamán.

Még jobban érzékelteti az említett gazdasági—társadalmi tényező szerepét az, hogy a fennmaradt közép-oroszországi periratok nagyobbik része a cár, illetve a cári család élete vagy egészsége ellen irányuló rontásokkal foglalkozik: ezeknek a pereknek az esetében az akták létrejötte s a megírt akták fennmaradása, nem utolsó sorban XIX. századi publikálása is biztosítottabb volt, mint a gyengén fejlett provinciális orosz városokban. Ilyen, bizonyos vonatkozásokban mondhatni: felségsértési periratokat közöl 1895-ben A. Zercalov. A pereket 1642—1643-ban folytatták le. Hasonlóképpen a XVII. század második felének többévtizedes politikai zavargásaival *(szmuta)* összefüggő varázslási ügyek peranyagát teszi közzé Aszkalon Truvorov 1889-ben az *Isztoricseszkij Vesztnyik* c. történettudományi folyóiratban. Az Orosz Archeográfiai Bizottság a „Periratok Fjodor Saklovitról és bűntársairól"[6] c. forráskiadvány három kötetében publikált olyan boszorkányper-iratokat, amelyek közvetve vagy közvetlenül érintik a cári családot. Különösen szerteágazó persorozatot váltott ki Szofja Alekszejevna cárnő politikai machinációja a sztrelec-lázadás és annak leverését követő időszakban vagy Szilveszter Medvegyev szerzetes politikai akciói, hogy elnyerje a pátriárka címet. Ugyancsak ilyen politikai indítékú periratokat közöl G. Eszipov a XVII -XVIII. századból a *Drevnaja i Novaja Rosszija* 1878. évfolyamában. Mintegy harmincra tehető azoknak a publikált periratoknak a száma, amelyekben a cár, a cári család vagy vezető udvari nemes megrontásában vétkesnek talált boszorkányok ügyeit vizsgálják. A rontás eszköze, hol a hálószobában talált gyökérdarabka, hol béka, hol felvett lábnyom, a rontást nemegyszer a szél hátán küldik nagy távolságból.

Nem lehet nem felfigyelni arra, hogy e perekben emlegetett boszorkányságoknak még vélt jelentőségét is csak az adja, hogy az uralkodó és környezete megrontására irányulnak — azonban éppen ez biztosította fennmaradásukat.

Számos olyan per iratait is megtaláljuk az említett publikációkban, amelyekben politikai momentumok nem játszanak szerepet. G. Eszipov, 1698-ból egy olyan per iratait közli, amelyben a bojár parasztjai ellen tesz panaszt, hogy megrontják a feleségét. Tucatnyi parasztot fognak be, korbácsolással, égetéssel vallatják őket. Az irat vége sérült, így a per kimenetelét nem ismerjük.[7] Ugyanitt 1708-ból egy halász ellen lefolytatott per iratait közli: a halász egy gyenge testalkatú, félénk és ijedős katonát félelem ellen kezel varázsszerekkel. Az ítélet vesszőfutás.[8] Egy 1752-ből való perirat szerint boszorkánysággal vádolt szobalányt többszörös kínvallatás után szibériai száműzetésre ítélnek. Sóvarázslás, kártyaszerencse megszerzése, tolvaj meglelése boszorkányos eszközökkel: ilyen vádakat emelnek Holodov boszorkány ellen, aki a kínzások során bevallotta, hogy szövetségben állt az ördöggel; egy vándorkoldustól tanulta mesterségét. Száműzetésre ítélték, de még a börtönben meghalt.[10] Azok szerint az adatok szerint, amiket P. Efimenko,

[6] Periratok Fjodor Saklovitról. Ismerteti: Truvorov, A. 1889.
[7] Eszipov, G. 1878, 157—160. p.
[8] Uo., 160—164. p.
[9] Uo., 234—236. p.
[10] Uo., 238—244. p.

elsősorban Dél-Oroszországból közöl, 1666-ban a gabona megkötésével vádolt boszorkány,[11] 1717-ben sáskajárás felidézésével vádolt tucatnyi paraszt áll bíróság elé[15]. V. ANTONOVICS periratainban *1.* rontás, betegségek támasztása, *2.* szerelmi varázsolás, *3.* gazdasági haszonszerzés vagy károkozás (főleg gabona megkötése), *4.* specialisták tevékenységéhez kapcsolódó varázslás és *5.* a bírósági eljárás során alkalmazott varázslás képezi a vádat. A büntetés általában keményebb, ha a panaszos nemes vagy földesúr. Többször szerepel rontás elhárításának vagy rontásban való részvételnek a megtagadása azzal, hogy „neki erősebb ördöge van, mint nekem" (pl. ANTONOVICS, 49. sz.). Külön figyelmet érdemelnek itt a specialisták tevékenységéhez kapcsolódó boszorkánysági periratok: ANTONOVICS, 5. sz. periratában egy céhmester él boszorkánysággal keresetének növelése érdekében, a 6. sz. periratban három takácsmestert vádolnak azzal, hogy varázsszereket használnak, a 25. számúban korcsmárosasszonyt vádolnak azzal, hogy boszorkánysággal növeli a forgalmat stb.

Ellentétben V. ANTONOVICS állításával, hogy az orosz bírósági eljárás sohasem ad ezeknek a pereknek bűnvádi per jelleget,[13] valamint J. KANTOROVICS, kategórikus kijelentésével, hogy Oroszországban a vádlottakat nem kínozták és nem égették meg máglyán,[12] megállapíthatjuk, hogy ha a kínvallatásnak nem is voltak meg azok az emberi fantázia kimeríthetetlenségét illusztráló fantasztikus szerkezetei és módszerei, amikről pl. R. QUANTER, beszámol[15], a periratokból kitűnik, hogy a kínvallatás során a vádlottakat többször korbácsolták, talpukat égették, „на дыбы" vallatták, azaz összekötözött karjainál fogva annyira felemelték, hogy csak a lábuk hegye érte a földet. Még ahol a periratok pontosan nem is határozzák meg a kínvallatás formáját, erős kínzásra gyanakodhatunk az ilyen kifejezésekből: „повелел сыскати об этом на крепко"[16], „велели жонку Настку пытати в другой раз накрепко и огнем жечь, и та жонка Настька с пытки повинилась".[17]
A kínzások mértékéről adhatnak fogalmat azok a feljegyzések, amelyek szerint a vádlott belehalt a kínzásba.[18]

Több, főleg Moszkva környéki perben van adatunk arról, hogy az ítélet után a boszorkányokat megégették. Igaz, a máglya nyugat-európai formája Oroszországban nem volt elterjedve, az elítélteket fából ácsolt ketrecbe zárták, körülrakták szalmával és így égették meg, vagy a Vörös téren Moszkvában, vagy a Moszkva folyó jegén, nagy nyilvánosság előtt[19]. Több perben az égetést másképpen írják le: a boszorkányt nyakig földbe ásták s a fölé rakott szalmát gyújtották rá. N. NOVOMBERGSZKIJ 1653-ból cári ukázt közöl, amit „nem egy napon s nem egy helyen" a nép tudomására kellett hozni, hogy mindazokat, akik varázslással foglalkoznak, átkozott eretnek és jövendőmondó könyveket tartanak, vagy gyökereket és főzeteket, vagy boszorkányokhoz járnak és ilyen tevékenységükkel e cári ukáz után sem hagyának fel, azokat „minden kegyelem nélkül ketrecben meg kell égetni és

[11] EFIMENKO, P. 1883, 395. p.
[12] Uo., 388–389. p.
[13] ANTONOVICS, V. 1877, 7. p.
[14] KANTOROVICS, J. é. n., 164. p.
[15] QUANTER, Rudolf 1900, *Die Folter in der deutschen Rechtspflege*. Dresden.
[16] ZABELIN, N. 1851, 477. p.
[17] NOVOMBERGSZKIJ, N. 1906, 120. p.
[18] Uo., 94. p.
[19] MARKOV, E. 1887, 21. p. és TRUVOROV, A. 1889, 1712. p.

házukat alapjaiig szétrombolni".[20] Alekszej Mihajlovics cár 1649. évi törvénye (2. fej. 1. §) is a fakalitkában való megégetést ír elő a kárt okozó varázslókkal szemben. Mellékbűnösöknél gyakori a szibériai száműzetés vagy nemesek esetében kolostorba zárás.[21] Leszámítva V. Antonovics ukrajnai periratait, a rendelkezésre álló mintegy nyolcvan perirat szerint kilenc esetben a vádlott vagy a kínzásba, vagy közvetlenül a per után a fogságba hal bele, öt perirat annyira sérült, hogy az ítéletre nem lehet következtetni, harminchét perben van utalás arra, hogy az ítélet megégetésre szól, a többiben száműzetés (ami nem azonos a nálunk ismert kitiltással a megye területéről; a XIX. századi politikai száműzöttekről készült összeállításokból tudjuk, hogy több mint kétharmaduk nem bírta elviselni a klímaváltozást) vagy kisebb büntetés, Olyan bírósági aktákat is közöltek, pl V. Antonovics 15. és 30. számú perirata, amelyek szerint a kisebb büntetésre ítélt vádlottat, miután visszatért falujába, a felbőszített tömeg égette meg önhatalmúan.

Tatiscsev nagy tízkötetes „Oroszország története"-ben (I. köt. 110. p.) megemlíti, hogy a boszorkányság ügyében gyakran ítélkeztek ún. népi bíróságok, amikoris a falubeli parasztok alkalmi bírónak választottak maguk közül három embert. Főleg külső jegyek alapján ítéltek: nőknél farkcsont, férfiaknál a hosszú haj alatt megbúvó mogyorónyi szarvak, vízpróba és tanúvallomások alapján, majd hoztak ítéletet, ideértve a megégetést is. Ezt az eljárást tulajdonképpen törvényesített önbíráskodásnak nevezhetjük s mivel minden írásbeliséget nélkülözött, méreteiről fogalmunk sem lenet Arról, hogy még a XIX. században is gyakorlatban volt, egyebek között szépirodalmi munkák is tanúskodnak: N Gogol, *Vij* c. elbeszélése[22] A közvetett utalások között az olyan jellegű periratokat kell megemlítenünk, amikor a földesúr gyilkosság miatt tesz feljelentést az egyik alkalmi bíró ellen, mert egy boszorkánynak tartott asszonyt válig földbe ástak, fejére máglyát raktak az ítélete nyomán,[23] vagy pl azt a levelet 1758-ból, amelyben gróf Tiskevics intézője beszámol urának, hogy elégetett hat boszorkányt, mert megkötötték a gabonát, s most elküldte embereit, hogy hozzanak kilenc templomból szentelt vizet, abból majd kását főz, mert azt mondják az idevalósiak, hogy arra megjelennek a boszorkányok s kérnek belőle „No, lesz akkor dolgom elég!" – írja urának[24] N. Novombergszkij 24 sz. perirata szerint alkalmi parasztbírók ítélete nyomán hat asszonyt égettek meg; az irat a hetman erről szóló jelentése.

Az írásba nem foglalt boszorkányüldözés méreteiről ad fogalmat a *klikus*-ok (magyarul talán megszállottaknak nevezhetnénk, akik rohamukban kikiáltják megrontójuk nevét)[25] ellen hozott cári ukázok sora is: egy 1737. évi cári ukáz szerint templomról templomra járnak nagy számmal és sokan keveredtek miattuk bajba; 1739-ben egy cári ukáz említi, hogy kikiáltásuk nyomán 232 embert fogtak perbe boszorkányság vádjával (a periratokról nincs tudomásunk); 1770-ben a kormányzó szenátus ad ki rendeletet, amelyben óvja a bírákat, hogy hitelt adjanak a klikusoknak s első ízben rendeli el,

[20] Novombergszkij, N. 1906, 78 – 79. p.

[21] Pl. Truvorov, A. 1889.; egy 1689. évi periratban.

[22] Ford. Görög Imre. Gogol, N.: *Kisregények és elbeszélések*. Budapest 1957, 299 – 329. p.

[23] *По поводу русских уголовных процессов.* См. «Отечественные записки», 1869. № 5.

[24] Közli Kantorovics, J. é. n., 178. p.

[25] «Кликун, кликунья, кликуша — одержимый родом падучей . . . больная кричит неистово звериным голосом, изрыгая брань; беснующаяся.» I. Даль, B. 1955. *Толковый словарь живого великорусского языка.* Том 2, 118. p

hogy nem az általuk kikiáltottakat, hanem őket magukat kell rágalmazókként perbe fogni (lényegében ezt a rendelkezést tekinti érvényesnek az 1885. évi orosz törvénykönyv 937. §-a is).

Az írásba nem foglalt oroszországi boszorkányirtásról orosz és gyakran magyar újságok híranyagából is képet kaphatunk. Ezeknek az újságoknak a múlt századi évfolyamai a napi híranyagban gyakran számolnak be egy-egy vízpróbáról, megkínzásról, önhatalmúlag végrehajtott égetésről. A *Családi Kör* 1878. évi 18. száma a boríték 2 - 3. oldalán ad hírt arról, hogy Jekaterinodárban jártak el a boszorkány ellen; a kolozsvári *Magyar Polgár* 1879. évi 54. száma a 3. oldalon egy oroszországi égetésről számol be; hasonló hírt közöl a *Magyar Lapok* 1879. évi 54. száma is. Ezek azonban már XIX. századi anyagot jelentenek.

A nagy mennyiségű nyugati boszorkányper alapján készült különböző kimutatások jóvoltából meglehetősen pontos képünk van ma már arról, hogy a perbefogottak között milyen arányban voltak férfiak és nők, öregek és fiatalok, milyen volt a perbefogottak szociális megoszlása, társadalmi helyzete. A rendelkezésünkre álló mintegy másfélszáz orosz periratból kialakítható összkép ettől lényeges eltérést mutat, főleg a férfiak és nők arányának vonatkozásában. A V. Antonovics közölte periratokban öt esetben csak férfiakat, 19 esetben pedig férfiakat és nőket együttesen vádolnak boszorkánysággal. Az orosz periratokban a hímnemű колдун és a nőnemű колдунья, a hímnemű ведун és a nőnemű ведьма a чародейник és a чородейница azonos gyakoriságú kifejezések, még csak olyan, mondjuk, rangbeli különbség sincs közöttük, mint a német Hexe és Hexenmeister között; pusztán egy fogalom hím- és nőnemű equivalensei. P. Almazov egyetlen periratot közöl, annak férfiboszorkány a vádlottja; A. Zercalov egyetlen 1642—1643. évi periratának a vádlottja ugyancsak férfi, aki a szél hátán (по ветру) küldi a rontást; E. Markov kivonatosan közölt periratának a vádlottja, Babka-Fedoszej, a házimanó, a domovoj felismerésében specialista; ugyancsak kivonatosan közölt anyagából értesülünk, hogy egy másik férfiboszorkány három napon át fekszik betegen, mielőtt erejét megérezné. Álmában öreg őszhajú férfi tanítja a boszorkánytudományra. A. Truvorov 1689. évi periratában Dorofejka nevű kovácsot és lódoktort állítanak bíróság elé. D. Mordovcev négy per iratait közli, ezek mindegyikében vagy a fővádlottak, vagy a perekbe bevont egyéb vádlottak között férfiakat is találunk. N. Novombergszkij 33 periratában huszonegy férfivádlottat számoltam össze, de a példák további szaporítása helyett arra utalok csupán, hogy abban az eskümintában, amit Borisz Godunov trónralépése alkalmából kellett elmondani, ezt olvassuk: (a cárnak) „sem ruhájában, sem egyéb semmi másban semmi rosszat nem teszek és nem ártok és sem ártalmas füveket és gyökereket nem adok és másokkal nem adatok és embereimet boszorkánysággal uram ártalmára nem küldöm és uram ártalmára boszorkányokat [hímnemű alakban — K.Z.] nem fogadok fel és lábanyomát semmiféle boszorkányos tettekkel nem rontom meg és a szél hátán boszorkánysággal semmi ártalmat nem küldök rá s ha valaki ilyen boszorkányos dolgot cselekszik, azt elfogom és feladom . . .”[26] A végig hímnemű szóalakok és a hímnemben emlegetett boszorkányok éppúgy férfiboszorkányokra utalnak, mint az a tény, hogy ezt a hűségesküt nyilvánvalóan férfiaknak kellett elmondaniuk.

[26] Efimenko, P. 1883, 380. p.

Nem egy per adatai szerint ezek a férfiboszorkányok gyakran nem oroszok, hanem nemzetiségiek: mordvinok, tatárok stb. Figyelmet érdemel, hogy a „szél hátán küldött rontással" csak férfiboszorkányok ügyeiben találkozunk. Többször fedezhetünk fel érdekes rokonvonásokat a férfiboszorkány és a finn—ugor, török—tatár népek samánja között. Ezeknek részletes vizsgálata még további feladatokat jelent. Mind a periratok, mind az itt nem tárgyalt hiedelemmondák adatai szerint a boszorkányok születettekre és tanultakra oszlanak, ezek közül több utalás szerint a tanultak az ártalmasabbak. Több kutató, köztük D. Mordovcev ugyanolyan különbséget tesz a született és a tanult boszorkányok között, mint amilyent a fehér és a fekete samánok között szokás tenni.

A boszorkányhit genezisét, alkotóelemeit és evolúcióját kutató etnográfus számára az oroszországi boszorkányperek írott dokumentumai igen hasznos kontroll-anyagot jelentenek: a Pravoszláv egyház akkor szakadt el Rómától, amikor a Római egyház még nem munkálta rendszerezett, kidolgozott elméletté, nem formálta rendszerré tanításait a gonoszról. Míg a nyugati kereszténység ideológiájának összetevői között jelentékeny helyet foglalnak el a klasszikus és a germán mitológia különböző mértékben asszimilált elemei, a Keleti egyház tanításaiban (ezeknek az elemeknek szerényebb aránya mellett) igen érezhető nyomot hagytak a mai Szovjetunió területén élő etnikumok. Diószegi Vilmos kutatásaiból felmérhetjük, milyen helyet foglalnak el a magyar néphitben a samánhit emlékei. A publikált magyar peranyagok alapján, különösen Schram Ferenc közelmúltban megjelent oklevéltára alapján, módunk van a magyar perekből kirajzolódó világképet a nyugateurópaival összevetni. Ha ezt a vizsgálódást kiterjesztjük az oroszországi peranyagra, legalábbis keleti irányban teljessé válik az a lánc, ami a németországi boszorkányperekben legteljesebben kirajzolódó, a feudális hierarchiát legpontosabban utánzó, teológiai – dogmatikai tételekben legprecízebben megfogalmazott nézetrendszer és a Szovjetunióban élő rokonnépek hiedelemvilága között későközépkori – koraújkori néphitünkön át jelent kapcsolatot. Vonatkozási pontot adhatnak az oroszországi boszorkányperek a magyar perekben tükröződő hiedelmek nem egy helyének értelmezéséhez. Hiszen a fentebb említett viszonylagos kultúrális lemaradás abban is kifejezésre jutott, hogy Oroszországban a teológiai és filozófiai gondolkodás mérsékeltebb fejlődését figyelhetjük meg. Ez a terület szinte teljesen érintetlen maradt a középkori európai skolasztika hatásától, így egyebek között a demonológiai fogalmak és jelenségek gyakran nevetségesen aprólékos kidolgozásától is. Ennek köszönhető, hogy legalábbis a peranyagokban, az orosz források lényegesen kevesebb spekulativ elemet tartalmaznak (pl. az ördög neme, természetének hideg volta stb. itt nem vallatási kérdés); a periratokban alig találunk utalást az ördöggel kötött szövetségre s ahol mégis, ott sem goethei részletességgel leírt aktus formájában; nem jut szerep a stigmának és keresésének, a boszorkányszombatnak (holott mind a hiedelemmondákban, mind a feltehetően ezekre épülő műalkotásokban — pl. Muszorgszkij: „Egy éj a kopár hegyen" — ezeknek komoly szerep jut); nem találunk utalást a boszorkányok szövetségére vagy társaságára s az a szinte katonai boszorkányszervezet, rangkülönbség, amit pl. a szegedi boszorkányperben is látunk, itt maximálisan olyasmiben érzékelhető, hogy egyik boszorkány azt állítja a másikról, hogy annak nagyobb ördöge van. V. Antonovics 70 perében mindössze ötször történik említés az ördögről, N. Novombergszkij periratában pedig a néhol

említett „gonosz lélek" annyira testtelen, elvont fogalom, hogy semmiképp sem azonosítható a nyugati perek naturális részletességgel ábrázolt ördögével. Ez annál is figyelemre méltóbb, mert a hiedelemmondák mind a nyugati területekről, mind Közép-Oroszországból gyakran beszélnek részletesen boszorkányszombatról, kenekedésről, a kievi „Kopár hegyen" (vagy hasonló funkciót betöltő egyéb hegyeken) zajló boszorkányszombatokról s mert az orosz népszokások között — például dögvész idején a határ körülszántása, — több olyan is van, amelyeket kísérnek mindazok az attributumok, amikkel a nyugat-európai boszorkányperekben is találkozhatunk.

Nyilvánvaló, hogy az elemző kutatást nagymértékben megkönnyítené, ha a ma még csak utalásaiban ismert, főleg XVII. század előtti periratok, illetve vonatkozó egyéb feljegyzések és írásos emlékek is hozzáférhetőkké válnának.

IRODALOM

Алмазов, П. А.
1909 *Колдовское дело.* Кострома. (Отд. оттиск «Костромская Старина», вып. 7.)

Антонович, В. Б.
1877 *Колдовство. Документы, процессы, исследование.* Петербург.

Чубинский, П. П.
1872 *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел.* Материалы и исследования. т. 1. С.-Петербург.

Ефименко, П.
1883 *Суд над ведьмами.* «Киевская старина» г. 2. т. 7. Киев. 374—401. p.

Есипов, Г.
1878 Колдовство в 17. и 18. столетиях. «Древняя и новая Россия» г. 4. т. 3. Москва. 64—70, 157—164, 234—244. p.

Канторович, Я.
[é. n.] *Средневковые процессы о ведьмах.* С.-Петербург. (Юридическая библиотека, № 9.)

Костров, Н.
1879 *Колдовство и порча между крестьянами Томской губернии.* «Записки Западно-Сибирского отдела ИРГО.» кн. 1. Омск. 1—16. p.

Марков, Е.
1887 *Деревенский колдун.* «Исторический вестник», т. 28. С.-Петербург. 5—25. p.

Мордовцев, Д.
1901 *Русские чародеи и чародейки.* «Собрание сочинений Д. Л. Мордовцева», т. 20. С.-Петербург. 1—28. p.

Никитина, Н. А.
1928 *К. вопросу о русских колдунах.* «Сборник Музея антропологии и этнографии», т. 7. Ленинград. 299—325. p.

Новомбергский, Н.
1906 *Колдовство в Московской Руси 17. столетия.* (Материалы по истории медицины в России, т. 3. ч. 1.) С.-Петербург.

Сперанский, Н.
1906 *Ведьмы и ведовство. Очерк по истории церкви и школы в Западной Европе.* Москва.

Труворов, Аскалон
1889 *Волхвы и ворожеи на Руси в конце 17. века.* «Исторический вестник», г. 10. т. 36. Москва. 701—715. p.

Зерцалов, А.
1895 *К. материалам о ворожбе в древней Руси. Сыскное дело 1642—1643 гг. о намерении испортить царицу Евдокию Лукьяновну.* (Отд. оттиск из «Чтений в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете за 1895 г.») Москва.

Zoltán Kovács

DIE HEXENVERFOLGUNG IN RUSSLAND

Auszug

Die Hexerei in Rußland wird in den umfassenden Werken über die Geschichte des Hexenwesens in Europa kaum oder überhaupt nicht berührt: Weder in Joseph Hansens Bücher über die Entstehung der massenhaften Hexenverfolgungen, über die Geschichte der Inquisition und der Hexenprozesse, noch in der von ihm zusammengestellten Quellensammlung über die Hexenprozesse; ebensowenig in den Arbeiten des Engländers Charles Lea, und nicht einmal in so einem enzyklopädischen Werk, wie Rossell Robbins' Buch. Das zaristische Rußland wird selbst in den neueren Arbeiten außer acht gelassen, in denen ein gesamteuropäischer Überblick des Themas erzielt wird.

Äußerst wenig sowjetische wissenschaftliche Arbeiten sind auch außerhalb der Grenzen der Sowjetunion zugänglich, und es scheint nicht, als ob diese das Material in seiner Gesamtheit umfassen würden. Als N. Nikitina 1928 im 7. Band des *Sborniks* des Museums für Anthropologie und Ethnographie in Leningrad den Problemkreis behandelte, gestand sie offen, daß „die ethnographische Literatur über die ost-slawischen Hexen sehr ärmlich ist" (S. 299). Sie erwähnte nur zwei Autoren, — Nowombergski und Kostrow — die sich mit der Geschichte der großrussischen Hexerei befaßt hatten, ließ aber eine Reihe Werke und Prozeßpublikationen unerwähnt, die die Geschichte des großrussischen Hexenwesens behandeln. In der zentralen Zeitschrift der sowjetischen Ehnographie, der „Sowjetskaja Etnografija" ist — nach dem Index zu den bisher erschienenen Bänden zu urteilen — in 40 Jahren kein spezieller Artikel über die Hexerei und keine Prozeßpublikation veröffentlicht worden.

Der Autor des gegenwärtigen Aufsatzes erachtet es deshalb für nützlich, die Leser unserer Zeitschrift mit einigen russischen Publikationen bekanntzumachen, die nicht in die wissenschaftliche Öffentlichkeit gelangt sind, sowie russische Prozesse aus den 16—18. Jahrhundert zu charakterisieren, und nach Momenten zu forschen, mit deren Hilfe man die qualitativen und quantitativen Eigenheiten der russischen Hexenprozesse zu erläutern vermag.

Der Verfasser polemisiert vor allem mit den Behauptungen von Ja. Kantorowitsch und einigen anderen Forschern, nach denen die griechisch-orthodoxe Kirche toleranter und klarsichtiger gewesen wäre als die westlichen Kirchen, und deshalb die Hexerei bedeutend weniger grausam und fanatisch verfolgt hätte. Wir meinen die geringe Zahl der erhaltengebliebenen und veröffentlichten Prozeßakten durch die gesellschaftlichen Verhältnisse im zaristischen Rußland erklären zu können. In den westlichen Ländern bot das entwickelte Schriftwesen und die Administration günstigere Voraussetzungen sowohl zur Entstehung von Prozeßakten als auch zu deren Erhalten in Archiven. Die Entwicklung der positivistischen Wissenschaft hingegen führte — in erster Linie auf deutschem Sprachgebiet — zur möglichst umfassenden Veröffentlichung derselben.

Im zaristischen Rußland war es ganz anders: wir verfügen über eine Anzahl Daten, aus denen hervorgeht, daß es auch ohne formelle Prozeßführung, ohne schriftliche Niederlegung zu Wasserproben, zu Hexenverbrennungen und zur Verbannung kam, oft urteilte das Volk selbst. Was die schriftlich festgesetzten Fälle, die erhaltenen Prozeßakten betrifft, kann es kein Zufall sein, daß in erster Linie solche zur Verfügung stehen, in denen die Angeklagten Taten beschuldigt sind, die gegen die Angehörigen der Zarenfamilie oder gegen dieser Familie nahestehende Personen gerichtet waren. Bei diesen Angelegenheiten war die schriftliche Festhaltung und die Erhaltung der Akten viel eher gesichert als in anderen Fällen, und auch die Publikationsmöglichkeiten waren günstiger.

Aufgrund dessen, daß die Zahl der veröffentlichten Prozeßakten aus dem zaristischen Rußland kaum die 150 übersteigt, auch davon die größere Hälfte sich auf die westlichen Gebiete Rußlands bezieht, (Publikation von W. Antonowitsch), sowie aufgrund der ziemlich zahlreichen Hinweise auf örtliche Abrechnungen mit Hexen, versucht der Autor dieser Veröffentlichung die Begriffe Hexenprozeß und Hexenverfolgung terminologisch voneinander abzugrenzen.

Für den Forscher der Geschichte der mittelalterlichen und neueren Hexerei ist die Tatsache besonders bemerkenswert, daß in den russischen Prozeßakten und sonstigen diesbezüglichen Quellen verhältnismäßig viele Männer vorkommen. Der Autor erwähnt,

daß in der russischen Sprache und demnach in den russischen Prozeßakten männliche und weibliche Ausdrücke für die Hexen beider Geschlechte gleichwertig und gleich häufig verwendet werden, wobei es keine solche „Rangunterschiede" zwischen beiden Bezeichnungen gibt, wie zwischen Hexe und Hexemeister im Deutschen.

Diesbezüglich ist eine Eidformel von großem Interesse, die im 7. Band der „Kijewskaja Starina" von P. Jefimenko zitiert wurde: Im Jahre 1598 leisteten die Beamten dem zum Zaren gewählten Boris Godunow einen Treueid, in dessen Text nur männliche Ausdrücke vorkommen, Männer wurden vereidigt, daß sie sich der Hexerei enthalten werden.

In den westeuropäischen — und auch in den ungarischen — Prozessen sind unter den Angeklagten — im Einklang mit dem „Hexenhammer", dem „Malleus maleficarum" der Dominikaner — die Frauen in der Mehrheit.

Da die ungarischen Hexenprozesse mehrere Momente enthalten, die sich nicht in das Gesamtbild einordnen lassen, das aufgrund der westeuropäischen Prozesse gewonnen wurde, erachtet der Verfasser eine vergleichende Analyse der ungarischen und der russischen Prozesse für nützlich. Sie würde aller Wahrscheinlichkeit nach dazu beitragen, daß einige bis jetzt unklare Elemente des ungarischen Volksglaubes gedeutet werden können.

Золтан Ковач

КОЛДОВСТВО В РОССИИ

Резюме

Обзорные работы по истории колдовства в Европе — как например книги Иозефа Ганзена о возникновении массового преследования против ведьм, или об истории инквизиции и процессов о ведьмах, его же сборник источников по процессам о ведьмах, или работы английского исследователя Чарльса Ли, или же, наконец, такие энциклопедические работы, как работа Росселя Робинса по колдовству, — мало или вовсе не касаются русского колдовства. Даже новейшие работы, претендующие на общеевропеский обзор вопроса, обходят без внимания территорию бывшей царской России. Работы советских исследователей по истории колдовства, доступные за границей СССР, немногочисленны, и, кажется, не охватывают материал во всем его объеме. Когда Н. Никитина в 1928 г. на страницах 7-ого тома Сборника МАиЭ дает обзор этому вопросу, она прямо пишет: «Этнографическая литература о восточно-славянских колдунах очень небогата» (299. стр.) По истории великорусского колдовства она называет только две работы — Н. Новомбергского и Н. Кострова. Она в этой работе не называет ряда других публикаций и исследований, касающихся истории великорусского колдовства. По свидетельству указателей к выпущенным до сих пор томам центрального журнала советской этнографической науки «Советская этнография», на страницах журнала за сорок лет не печатались специальные работы и публикации актов по процессам о колдунах.

Автор данного сообщения поэтому считает полезным познакомить читателей нашего журнала с некоторыми не вошедшими в научный оборот русскими публикациями, характеризовать русские процессы XVI—XVIII вв., и найти те моменты, которые могут служить объяснением в вопросе о своеобразии количества и содержания русских процессов против ведьм.

Автор вступает в спор с утверждением, выдвинутым прежде всего Я. Канторовичем и некоторыми другими исследователями, по которому православная церковь была более терпеливая и ясновидящая, чем римская, поэтому проявляла гораздо меньшую жесткость, меньше фанатизма в преследовании колдовства. Он ищет причины меньшего количества сохранившихся и опубликованных актов процессов о колдунах в общественных условиях царской России. Развитая письменность и администрация в странах Западной Европы создала благоприятные условия для возникновения актов и их сохранения в архивах, а развитие позитивистской науки особенно в странах с немецким языком — для их возможно полной публикации. В России же условия были иные: мы располагаем многочисленными сведениями, по которым без формального процесса, не оставляя письменного описания, совершались купания, сжигания, ссылки колдунов и ведьм, были случаи самосправы. Что касается сохранения актов тех процессов, на которых велись протоколы, не случайно, что мы располагаем актами в первую очередь тех поцессов, в

которых обвиняемые направляли свое дейтвие против членов или близких царской семьи: в этих случаях и письменная фиксация дела, и его сохранение было обеспечено в большей мере, нежели в иных случаях, и условия их публикации были благоприятнее.

Исходя из того, что количество опубликованных актов процессов с территории бывшей царской России не превышает полутораста, и свыше их половины относится к западу России (публикация В. Антоновича), а также из того, что косвенные ссылки на местные расправы с колдунами довольно многочисленны, автор статьи делает попытку на терминологическое различение с одной стороны процессов о ведьмах и колдунах, и с другой — их преследования.

Для исследователя истории европейского средневекового и позднейшего колдовства особый интерес представляет собой тот факт, что в русских процессах и относящихся сюда других письменных памятниках в числе обвиняемых в колдовстве какую большую долю представляют мужчины. Автор обращает внимание на то, что в русском языке так же, как и в текстах процессов развноценно и равной частотой встречаются выражения мужского и женского рода для обозначения колдуна и между ними нет такого различия в рангах, как в соответствующих немецких выражениях. В этом отношении интересным фактом является формула присяги, по которой клялись служилые люди в 1598 г. в верности избранному на царство Борису Годунову, цитированная в статьи П. Ефименко в 7. томе «Киевской Старины», в которой фигурируют только слова в мужском роде: мужчины клянутся воздержаться от колдовства. В процессах же Западной Европы, в том числе и Венгрии, преобладающее большинство обвиняемых в колдовстве представляют женщины, согласно первоисточнику этих процессов — работе доминиканцев под заглавием «Молот против ведьм».

Так как венгерские процессы против ведьм содержат в себе много таких моментов, которые трудно совмещаются с той общей картиной, что вырисовывается на основе западно-европейских процессов — автор данного сообщения считает полезным провести сравнительный анализ русских и венгерских процессов, способствующий, по всей вероятности, выявить некоторые пока еще темные элементы венгерских народных верований.

Kresz Mária

Illusztrációk az erdélyi fazekasság történetéhez különös tekintettel a késő-habán kerámiára

Herepei János emlékének

Az 1970-ben elhunyt HEREPEI János[1] — a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum igazgatója, utóbb szegedi lakos — az erdélyi fazekasság bonyolult és sokat vitatott témáját több tanulmányában tárgyalta és levéltári adatok összeállításával, illetve publikálásával vitte előre. *A bokályos ház* c. dolgozata a KELEMEN Lajos emlékkönyvben jelent meg,[2] három fontos közleményét — *Adatok az erdélyi fazekasság történetéhez,* — az Ethnographia,[3] *Az aradi és a szegedi bokály* c. tanulmányát a szegedi Néprajz és Nyelvtudomány[4] adta közzé; e dolgozathoz írt kiegészítés *Újabb adatok az aradi és szegedi bokályokról* címmel kéziratban maradt.[5] Tanulmánykötete egyik fejezetéhez: *Kik voltak az alvinczi újkeresztények*[6] kapcsolódik a kéziratban maradt *A vinci bokály* c. írása.[7] E tanulmányok összessége rendkívül értékes levéltári adatokat tartalmaz, azonban hiányossága, hogy nem vett tudomást a magyar és a külföldi kerámiakutatás újabb eredményeiről, különösen az ún. habán kerámia kutatásáról, amely az utóbbi évtizedekben nálunk főleg az 1969-ben elhúnyt KRISZTINKOVICH Béla nevéhez fűződik, — és nem törekedett arra, hogy a megnevezett anyagot múzeális tárgyakkal kapcsolja össze, hogy képben is bemutassa a leírt tárgytípusokat.

Az alábbiakban HEREPEI Jánosra és egyben KRISZTINKOVICH Bélára emlékezve arra törekedünk, hogy a HEREPEI János tanulmányaiban felsorolt tárgytípusok képviselőit a Néprajzi Múzeum kerámiagyűjteményéből bemutassuk. (A szakirodalomban gyakori a téves, egymásnak ellentmondó tárgymeghatározás, képaláírás. A bizonytalan vagy téves véleményekkel nem vitatkozunk és csak olyan véleményeket idézzünk, amelyek meggyőzően bizonyítják a tárgyak meghatározását.)

A bokály szó és fogalom

Gondolatmenetében HEREPEI a *bokály* fogalmából indul ki és elválasztja a szó főnévi és melléknévi jelentését. Megállapítja, hogy a magyar szó eredete az olasz *boccale*-nak valamelyik észak-itáliai változatában keresendő és „a magyar nyelvterületen ma leginkább csak Erdélyben él, s itt csupán egy bizonyos fajta ivóedényt, kancsókát értenek a név alatt". Kancsó értelemben

[1] BALASSA 1971.
[2] HEREPEI 1957.
[3] HEREPEI 1961*a*; 1961*b*; 1962.
[4] HEREPEI 1963.
[5] HEREPEI—KOVÁCS é. n.
[6] HEREPEI 1965.
[7] HEREPEI é. n.

fordul elő CALEPINUS szótárában (1585), majd — HEREPEI közlése szerint — több erdélyi forrásban: 1679-ben, 1698-ban, 1708-ban, 1758-ban, 1780-ban, 1818-ban. A HEREPEI által idézett legkorábbi adat a Perényi-féle ingóságok nagyszöllösi leltára 1569-ből [8] Az Okl. Sz. 1549-es adatot is megemlít [9]

A „bokály" fogalom a népi kerámia kutatói körében közismert. Le kell szögezni, hogy maga a tárgy, a forma elterjedtebb, mint népi elnevezése. Mint tájszó a XIX. század végén meginduló műgyüjtéssel kerülhetett bele a szakirodalomba, talán HERMAN Ottó *Székely bokály, székely tál* c. 1887-ben a Vasárnapi Újságban megjelent cikke nyomán.[10] A nép a formát csak a Székelyföld dél-keleti vidékén nevezi így.[11] Kalotaszegen például a formát *kancsó*nak mondják.[12] A Néprajzi Múzeumban GYÖRFFY[13] és VISKI[14] nyomán szakelnevezésként használjuk a szót[15]: az ország bármely vidékéről származó egyfülű körte alakú edény megjelölésére.

BENKŐ Loránd, a szó elterjedésével foglalkozva az erdélyi *bokály*-t elkülönítette a szó nyugat-magyarországi változataitól, azt írván: „az egészen világosan nyugati magyar tájszó *bokála* ~ *bokálla* ~ *bokállo* ~ *bokora* nincs közvetlen kapcsolatban a keleti *bokály*-lyal".[16] Nyugat-Dunántúlon a délszláv közvetítéssel átvett szó olyan borosedényt jelent, amely — akárcsak az olasz és a délszláv előképe, — rendszerint összenyomott kiöntőjű, csücsös szájú.[17] Az összenyomott szájú formát múzeumi szakkifejezéssel „kancsó"-nak mondjuk, de mivel a *kancsó* szót Dunántúlon nem használják, itteni szóhasználattal *korsó*nak, *boros korsó*nak is nevezhetjük.[18] *Bokálla* a kancsóforma neve Sümegen, — ettől keletebbre a Dunántúlon már nem fordul elő,[19] az ország középső területén nincs meg. A nyugat-dunántúli *bokála* lehet mázolatlan külsejű; a jáki mázolatlan *bokálá*ból forralt bort ittak.[20] De lehet a *bokálla* ónmázas valódi bokályforma is, ilyen példát Csornáról tudunk.[21]

A bokályforma fő készítési helyén azonban — a felföldi habán telepek vidékén — nem ismerik a *boccale* olasz szó e származékait és a formát németül *Krügel*nek, illetve szlovákul *džban*nak nevezik, készítőjét *Krügelmacher*nek, illetve *džbánkár*nak [22] (A magyar nyelvterület nyugati részén tehát „korsó", amely korsóból bort is, sört is ihattak.)

A *bokály* szó melléknévként csak Erdély területén fordul elő, ahol —

[8] HEREPEI 1961*a*, 462–463.
[9] Idézi BENKŐ 1956, 452.
[10] HERMAN 1887.
[11] Hiteles népnyelvi adat a formára a Néprajzi Múzeum gyűjteményében Bibarcfalváról, Udvarhely m. (ltsz. 51.633) és Szárazajtáról, Háromszék m. (51.643) származik, valamint Bereckről, Háromszék m. (60.3. tárgycsoport).
[12] JANKÓ 1872, 72; — MALONYAY 1909, 219.
[13] GYÖRFFY István leltárcéduláin e szakkifejezést használja mind a Nagykunságon, mind Hont megyében, mind a Székelyföldön gyűjtött tárgyak megjelölésére (pl. 78.484, 86.990, 95.063, 95.308).
[14] VISKI Károly számos alkalommal javította ki a leltárcédulán a tárgy elnevezését a múzeumi szakkifejezésre. IGAZ–KRESZ 1965, 89.
[15] IGAZ–KRESZ 1965, 112.
[16] BENKŐ 1956, 455.
[17] BENKŐ 1956. A forma nevét és képét vö. SCHEUERMEIER 1956, 40 és 43, V. térkép: „boccale"; — TOMIČ 1966.
[18] IGAZ–KRESZ 1965, 88.
[19] NÉMETH 1960, 209.
[20] Ltsz. 54.107.10.
[21] Ltsz. 66.68.41 és 42, HORVÁTH Terézia gyűjtése.
[22] ČERNOHORSKÝ 1941: — LANDSFELD 1950.

mint mondottuk — kancsó értelemben is szerepel. HEREPEI pontokba foglalva sorolja fel a XVI. századtól kezdve (első adat: 1589) a XIX század közepéig az adatokat, amikor a *bokály* szó különféle edények — csésze, csupor, ételmelegítő, fazék, edény, ivócsésze, csecses kancsó, kanna, korsó, vizeskorsó, mosdó, orvosságnak való apró edény, pohár, sótartó, tál, tángyér — mellékneve: tehát *„bokali chesze"*, *„bokaly korsó"* stb [23] A *bokályos házra*,[24] valamint a *bokály-kemencére*[25] vonatkozó ismeretek az utóbbi években nemcsak az irodalomban gyarapodtak, hanem — hála a sárospataki vár „bokályos háza" feltárásának 1963/64-ben, — ismert maga az emlékanyag, a Törökországból importált iszlám falburkoló csempe [26]

A *bokály* szót mint melléknevet elsősorban KRISZTINKOVICH Béla az alvinci újkeresztény fajanszokról írt tanulmánya alapján értelmezzük, ahol leszögezi: *„a fajanszot nevezték bokályedényeknek!"*[27] Ha ez a feltételezés helytáll, akkor megérthető, hogy a melléknév a fent felsorolt valamennyi edényfajtára — mert ezek mindegyike lehet fajansz —, az ugyancsak fajansz kályhacsempékre is vonatkozhat, függetlenül attól, hogy azok helyben készültek vagy máshonnan importáltak. A szót ilyen jelentéssel fajanszszerű, a fajanszra hasonlító tárgyakra is alkalmazták, mert mint KRISZTINKOVICH megjegyzi, a laikus nem tudja egykönnyen megkülönböztetni az ón- vagy ólommázas technikát [28] Az eredetileg 'kancsó' értelmű itáliai szó jelentése tehát bővült: Erdélyben a XVI. századra 'fajansz' értelmet is nyert. Voltaképp jelentéshasadás következett be: Erdélyben az eredetileg 'fajansz kancsó' jelentésű *bokály* a későbbiekben jelentett: 1. mindennemű fajansz tárgyat, 2 meghatározott formájú kancsót. Később az 1. pontban ismertetett jelentés kihalt és a 2 jelentés élt máig, — de már nemcsak ónmázas technikájú (fajansz) kancsók jelzésére [29] — Fajansz jelentésben használták a szót a XVI században, amikor a gyulafehérvári, a gyalui és a sárospataki fejedelmi *bokályos ház* csempéit, *bokályait* Konstantinápolyból megrendelték,[30] amikor 1621-ben Bethlen Gábor a fajanszedények, fajansz-kályhacsempék, a *bokálykemencze* készítéséhez értő újkeresztényeket a felvidéki Szobotisztről, valamint Morvából Alvincre telepítette, kiket azután még több csoport követett [31]

A *bokály* szónak ezt a korai fajansz jelentését az magyarázza, hogy az olyan bokálykancsó, amely a *bokályos ház* csempéihez, tábláihoz hasonló, Erdélyben már az újkeresztények odatelepítése előtt is ismert volt A *bokály* erdélyi jelentése, korai feltűnése és gyakorisága a fajansz korai megismerése és megkedvelése mellett szól A fajansz korai megkedvelését Erdélyben már 1908-ban felvetette Victor ROTH hivatkozva Erdély keleti kapcsolataira. Legújabban B. NAGY Margit az 1549-es első *bokály*-adatra hivatkozva úgy

[23] HEREPEI 1961, 463 - 464.

[24] CSEFKÓ 1927; — HEREPEI 1957.

[25] SZABÓ T. 1940. — E név említése nélkül mutat be sárospataki habán kályhadarabokat ROMÁN 1959, 21, 10 kép.

[26] MOLNÁR 1965; — GERVERS—MOLNÁR 1971.

[27] KRISZTINKOVICH 1960, 146. L. még CSEFKÓ, 1927; — SZABÓ T. 1940, 187; — BENKŐ 1956, 454.

[28] KRISZTINKOVICH 1960.

[29] Analógia: Szlovéniában a kancsót „majolka"-nak mondják akkor is, ha valóban itáliai majolika kancsó (vagyis ónmázas fajansz kancsó), akkor is, ha csak formája emlékeztet a majolika kancsóra, de ólommázas kivitelben készült.

[30] HEREPEI 1957, 327.

[31] SZENDREI 1889; - LAYER 1927; — KRISZTINKOVICH 1960; — HEREPEI 1965, ahol vándorlásuk útvonalát is leírja; — KATONA 1964; 1965.

véli: „Egészen valószínűnek látszik, hogy a Mátyás korában megerősödött olasz reneszánsz kapcsolatok révén az Olaszországból importált fajanszkészítmények behozatalával maga a *bocal* szó is ismertté vált, s később alkalmazták mindazokra a majolika kancsókra és hozzájuk hasonló edényekre, amelyeket az olasz reneszánsz kerámia importált darabjaival a kivitel fínomsága és a mintakincs rokonsága révén kapcsolatba lehetett hozni . . . Szerintünk az olasz reneszánsz művészet állandó közvetlen hatásának tudható be, hogy a bokály szó éppen Erdélyben otthonosodott meg."[32]

Milyen fajansz vagy fajanszszerű kancsókat, *bokály*okat ismerhettek Erdélyben 1621 e l ő t t ? Ismerhettek olyan faenzai típusú majolika kancsót, amilyent Mátyás korában Budán is használtak, sőt készítettek.[33] Ismerhettek olyan izlám import árut, amilyen töredékekben Budán is,[34] és Erdélyben is előkerült.[35] Ismerhették azt az aranyos festésű gesztenye vagy zöldes színű fajansz bokálytípust, amelynek neve *szegedi* vagy *aradi bokály* és éppen Herepei levéltári adatai alapján azonosítható;[36] ennek a típusnak egy példánya a Néprajzi Múzeum gyűjteményében már 1604-es évszámmal fordul elő.[37]

Későbbi néprajzi analógiák alapján arra is következtethetünk, hogy már korábban Erdélyben is készülhettek olyan ólommázas bokálykancsók, amelyek mintegy előkészítették a talajt a fajansz bokályok megkedvelésére. A sgraffito díszű, fehéren sárga-zöld színű székely bokályok a XIII. századi bizánci kerámia hatásaként értékelhetőek.[38] A székely bokályok tölgyfaleveles csoportja pedig az itáliai XIV—XV. századi orvietoi kancsókkal tart rokonságot.[39]

1. Az ún. *szegedi* és *aradi bokály*

A vízikereskedelem útján való terjedést tételezzük fel a *szegedi* vagy *aradi bokály* esetében.[40] Levéltári adatok felsorolásával Herepei pontosan leírja ezt a különleges és nagyraértékelt edényt: formáját, űrtartalmát, ónfedelét és óntalpát, mangánbarna gesztenyeszínét, arannyal vagy míniummal festett virágozását. A Herepei által ismert múzeumi darabok sajnos elpusztultak, de a leírás alapján azonosítható e típus a Néprajzi Múzeum néhány tárgyával. E tárgyak egyikének fenekén utólagos bevéséssel, de korhű számjegyekkel az 1604-es évszám olvasható.[41] A bokály dús mintája, virágozása hidegen festett és már nagyon elkopott, csak a fény felé való gondos fordítgatással vehető ki. Az ily módon lerajzolt kiterített mintát mellékelten mutatjuk be *(1. kép)*. Az Iparművészeti Múzeumban e típusból nagy gyűjtemény van, mangán és zöld színű tárgyak, némelyiken a minta tisztán érvényesül. Az utóbbi években a Néprajzi Múzeumnak sikerült még egy mangán színű[42] és zöld színű bokályt[43] beszerezni *(2. kép)*. Herepei a kéziratban lévő közleményében megemlíti a *zöldes* színű *szegedi bokály*t, bár bizonytalankodik ennek értelmezésében. A tárgy igazolja az adatot. A tárgyat viszont igazolja ez

[32] B. Nagy 1970, 151; — Roth 1908, 143 és 150.
[33] Voit—Holl 1956, 107, 28. kép; — Balogh 1967, 161 és 120. kép.
[35] Slătineau—Stahl—Petrescu 1958, I. tábla.
[36] Herepei 1963 és Herepei—Kovács é. n.
[37] Ltsz. 91.474.
[38] Banck 1966, 240. kép; Oprescu 1929, 153—156.
[39] Pataky—Brestyánszky 1967, 1. és 2. kép.
[40] Herepei 1963; — Herepei—Kovács é. n.
[41] Ltsz. 91.474 és 92.992. Az előbbi 1604-es bokály mintáját **Juhász Etelka régész rajzolta** le; e helyen mondok köszönetet neki.
[42] Ltsz. 70.89.1.
[43] Ltsz. 69.83.1.

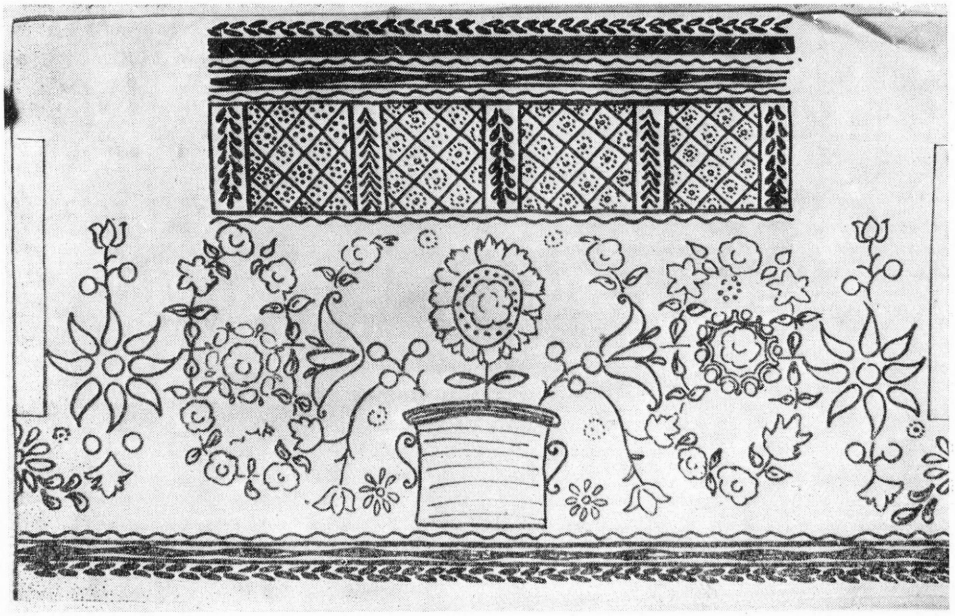

1. kép. Ún. *szegedi* vagy *aradi bokály* díszítménye az „1604"-es évszámmal jelzett tárgyról. Ltsz. 91.474. JUHÁSZ Etelka rajza

2. kép. Ún. *szegedi* vagy *aradi bokály;* készítési hely bizonytalan, lelőhelye: Erdély. A bal oldali zöld alapszínű, a többi mangánlila; a festés mintája alig látszik. Ltsz. 69.83.1, 91.474, 92.992 és 70.89.1. Valamennyi fotó SZABÓ Jenő felvétele

az 1581-es adat, amelyet BENKŐ Loránd az Oklevél Szótárból közöl: „*Egy zeöld bokaly aranias.*"[44]

Az úgynevezett *szegedi* vagy *aradi* bokálytípus készítési helye egyenlőre még bizonytalan. Semmiképpen sem tehetjük fel, hogy akár az egyik, akár a másik megnevezett városban készült volna; véleményünk szerint e városok neve akárcsak az alább tárgyalandó *győri bokály* esetében Győr — a víziút egyik állomását, átrakó helyét jelzi. Az 1604-es évszám és az 1581-es adat, valamint a HEREPEI által idézett adatok arra vallanak, hogy ez a bokálytípus megelőzhette a kétféle alább tárgyalandó *vinci* bokálytípust, valamint a *győri* bokályt. Lehetségesnek tartjuk, hogy ez a típus nyugatról jött,[45] de a keleti eredet lehetősége sincs kizárva.[46] Az is lehetséges, hogy a bokály hideg festése más helyen készült, mint maga az edény, talán éppen Erdélyben. Kizártnak tartjuk azonban, hogy akár Arad, akár Szeged lett volna a készítés helye. Maga HEREPEI hozza fel azt az ellenérvet, hogy a korabeli háborús viszonyok nem kedveztek olyan igényes munkák készítésének, amilyen a fajansz volt.[47] A szegedi, illetve *aradi* melléknevet olykor felváltva alkalmazták a *vinci* melléknévvel (példa egy 1766-os évszámos edény), amit a nyugatról importált bokályokra alkalmaztak. (Lásd alább kifejtve.) Éppen azért nem meglepő, amikor *szegedi*nek nevezték a fentitől eltérő színezésű bokályt is, amilyen a kilyéni „*kék virágos Szegedi kantsó*".[48] Hogy a mangán, illetve zöld bokályokat tartották habán munkának is, amellett szól HEREPEI 1668-as adata: „*Veres szederjes bokály új keresztény korsó.*"[49]

2. A *vinci bokály* (Vinţul-de-Jos, Winz)

Az erdélyi fajansz-igényt kielégíteni hivatott alvinci újkeresztények termékeinek azonosítása a nagyszebeni múzeumigazgató, Julius BIELZ és KRISZTINKOVICH Béla érdeme. BIELZ két alapvető tanulmánya Bécsben,[50] illetve Pozsonyban[51] jelent meg. A BIELZ által kétségtelenül alvincinak mondott egy majd nyolc bemutatott edény alapján KRISZTINKOVICH tizenöt alvinci készítésű tárgyat mutatott be jórészt az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből (és még többet nevezett meg); a habán kerámiáról szóló könyvében további kilenc alvincinek feltételezhető tárgy képét közölte.[52] E tárgyakhoz tartozik két hengvescsőrű kancsó 1627-ből, illetve 1630-ból, két összenyomott szájú kancsó 1698-ból, illetve 1793-ból, több bokálykancsó és kupa, részben ónfedéllel, hasas kanták, illetve fazekak stb. Újabban további alvinci készítésű tárgyakat mutatott be a nagyszebeni H. KLUSCH, aki igen elmélyülten folytatja a vinci újkeresz-

[44] BENKŐ 1956, 452.
[45] HABERLANDT 1910.
[46] Vö. SLĂTINEANU STAHL – PETRESCU 1958, I. tábla.
[47] HEREPEI 1963, 132: „a Maros Tisza – Duna-szög ekkor csöppet sem kedvezett a békés ipari munka fejlődésének . . ." Annak a lehetőségnek a mérlegelésekor hogy mégis Szeged lett volna e fajansz készítőhelye –, HEREPEI nagyon értékes adatokat közöl Szeged egykori fazekasiparáról. Szeged egyik külvárosa, a *Fazékszer* a palánkhoz volt foglalva, ahová 1641-ben „mind csak mesteremberek", „afféle törökkel bélelt emberek" szorultak (i. h. 130). SOPRONI Olivér (1961) a hódoltsági kerámia stíluskritikai elemzése által kimutatta, hogy a török, illetve törökös kerámia amilyent az „afféle törökkel béllelt" fazekasok készíthettek ólommázas sárga-barna-zöld, geometrikus, fésűsdíszű áru volt. Ez a színösszeállítás jellemző volt Hódmezővásárhely XIX. század eleji kerámiájára, ahol némelykor a fésűs dísz is előfordul. Véleményem szerint Szeged egykori fazekassága a XIX. század folyamán kibontakozott hódmezővásárhelyi tálasságnak lehetett előfutára. Teljesen kizártnak tartom, hogy akár Szeged, akár Arad lett volna a fajansz készítőhelye. Arad esetében HEREPEI elfogadja az elnevezés eredetezését a lerakodó helyről és mind Arad, mind Szeged folyammenti fontosságát, kereskedelmi szerepét hangsúlyozza. Ennek ellenére feltételezi, hogy Szeged fajánszkészítő hely lett volna. (I. h. 129, 133.)
[48] HEREPEI 1963, 126, 128.
[49] HEREPEI 1965*a*.
[50] BIELZ 1927.
[51] BIELZ 1958.
[52] KRISZTINKOVICH 1960, 1962.

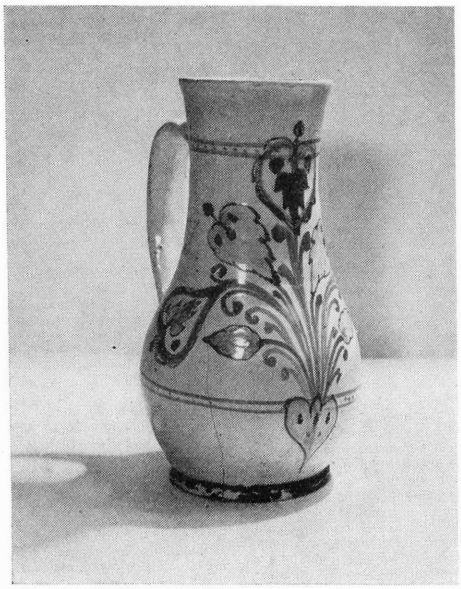

3. kép. Vinci bokály 1724-ből. Feltételezhetőleg Alvincen készült. Ltsz. 51.31.500

4. kép. Vinci bokály, feltételezhetőleg Alvincen készült a XVIII. század végén. Lelőhelye: Erdély. Ltsz. 81.022, 100.902

5. kép. Vinci bokály és tál, felté elezhetőleg Alvincen készült a XVIII. század végén. Lelőhelye Erdély. Ltsz. 51.012, 17.468 és 69.154.4

tények kérdésének tanulmányozását.[53] A vinci tárgyak alapszíne gyakran kék, jellemző a pikkelyminta, amely összefüggő felületet is alkothat. Némely forma a Felföldön nem fordul elő (például az összenyomott szájú kancsó, a hosszúnyakú korsó). KRISZTINKOVICH bemutat egy bokályt 1622-ből, a kolozsvári Erdélyi Múzeumból, melyen Rákóczi címer van,[54] és idéz egy gyömbértartót 1670-ből, melyen „MICHAEL APÁFY" (a fejedelem neve) olvasható, kinek felesége, Bornemissza Anna a vinci újkeresztények patronája és megrendelője volt.[55] Kályha párkánydíszét is bemutatja, a *bokályos-kemence* szegélycsipkéjét.[56] Hasonló szegélycsipkét és kályhacsempéket mutat be B. NAGY Margit, melyek közül az egyik 1674-ből datált.[57] Ilyen alvinci csempékből készült teljes kandalló a budapesti Iparművészeti Múzeumban van felállítva.[58] Mivel a XVII. században nemcsak Alvincre települtek újkeresztények, hanem – amint KATONA Imre kutatásai bebizonyították — Sopron környékére és Vas megye területére is, a korai habán edények egy része nyugatdunántúli lehet,[59] hacsak a tárgy lelőkörülményei ennek nem mondanak ellent.[60]

A BIELZ által közölt 1793-as nagykancsó felirata szerint a Nagyszebennel szomszédos Szenterzsébet *(Harmstorf*, Hammersdorf, Guşterița) öregek társulatának, *Altschaft*-jának készült.[61] E kancsó hátranéző állatfigurája átvezet a Néprajzi Múzeum gyűjteményében lévő olyan ónmázas bokálytípushoz, amelyet XVIII. század végi erdélyi munkának tartunk. A Néprajzi Múzeum közel 3000 bokályt tartalmazó anyagának tipologizálása során elkülöníthető volt ez a típus, amely csak Erdélyben fordul elő.[62] E bokálytípust a felföldi ónmázas munkához képest tisztátalanabb fehér ónmáz, lágyabb színezés, halvány kék csíkozás jellemez. E csoportból — a felföldivel ellentétben — jórészt hiányzik a XVIII. századi chinoiserei mintakincs (a kettős koronájú fa motívuma például nem fordul elő). Némelyik alvinci bokályon állatfigura van, hasonló megfogalmazásban, mint az idézett 1793-as kancsón. Jellegzetessége e csoportnak, hogy a főminta túlmegy a csíkon, belenyúlik a szegélyező csíkok közé. Nemrég egy ilyen típusú tálat vásárolt a Néprajzi Múzeum — ez is teljesen elüt a felföldi habán munkától.[63]

A HEREPEI által felsorolt történeti adatok közül a *vinci bokály*t tehát azonosítottuk Alvincen készült tárgyakkal. Egyrészt egy 1724-es, valószínűleg *vinci bokály*nak mondható darabot mutatunk be;[64] másrészt a fent említett 1790-es években készített *vinci* bokályokat és tálat[65] *(3—5. kép)*.

3. Az ún. *vinci bokály*

Az úgynevezett *vinci bokály* esetében azonban egy komplikáció van. *Vinci bokály, Winzer Krug* néven ugyanis az erdélyi kerámiai irodalom általában nem a fenti típust érti, hanem egy attól teljesen elütő ónmázas bokálytípust, amely lehet szintén önfedeles, de legfőbb jellegzetessége, hogy gyakran figurális dísz van rajta: nyugatias viseletbe öltözött genre-kép.[66] KRISZTINKOVICH az említett cikkében világosan szétválasztja a kettőt: „Ismerünk alvinci újkeresztény edényeket" — írja —, „valamint ismerünk úgynevezett 'alvinci' korsókat, melyek XVIII. századi ausztriai (?) importáruk".[67]

[53] KLUSCH 1968; 1969.
[54] KRISZTINKOVICH 1960, 145, 4. kép.
[55] KRISZTINKOVICH 1960, 146.
[56] KRISZTINKOVICH 1960, 145, 3. kép.
[57] B. NAGY 1970, 141—144. kép.
[58] VOIT 1943, 140, 147; — VOIT—HOLL 1963, 46—47. kép.
[59] KATONA 1964*a*; 1965.
[60] KATONA 1964*a*.
[61] BIELZ 1958.
[62] E típusból egy vitrinre valót az 1969-ben a Nemzeti Galériában rendezett „Népi kerámia" kiállításon bemutattunk. L. 5. kép és 64, 65. jegyzet.
[63] Ltsz. 69.154.4.
[64] Ltsz. 51.31.500.
[65] A 4. képen 81.002 és 100.902 ltsz. Az 5. képen 51.012, 17.468 és 69.154.4.
[66] ROTH 1908.
[67] KRISZTINKOVICH 1960, 137.

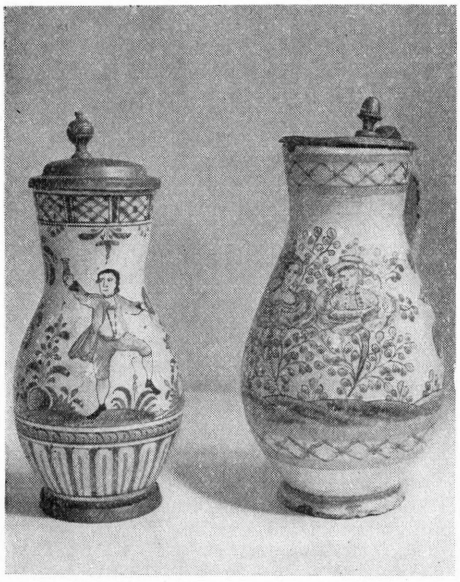

6. kép. Ún. *vinci bokály*, lelőhelye Erdély; a bal oldali készítési helye valószínűleg Bučovica (Morvaország), a jobb oldalié Gmunden (Ausztria). Ltsz. 101.063 és 51.061

7. kép. Ún. *győri bokály*, felföldi habán telepen készült; készítési helye Szobotiszt (17.480), Nagylévárd (51.059)

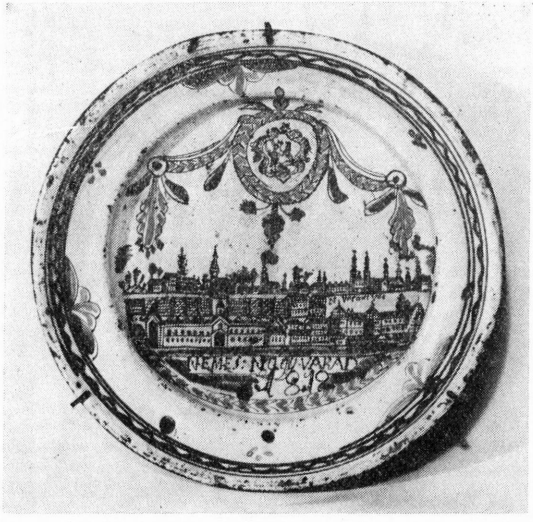

8. kép. Tál Nagyvárad látképével, „1819", valószínűleg Nagyváradon készült. A Nemzeti Múzeum gyűjteménye

9. kép. Mezőtelegden készült úrvacsorai bortartó edény, „1845". A túrkevei Finta Múzeum gyűjteménye

Több félreértés után[68] a kutatók megegyeznek abban,[69] hogy ez a másik *vinci bokály* nyugati eredetű importáru, bár a pontos hazáját nem sikerült megállapítani. Alább idézzük Gróh István, a Malonyay kötetek egyik szerzőjének véleményét, aki Gmunden-t tételezi fel készítési helyüknek.[70] A Néprajzi Múzeumban mintegy 70 darab ónfedeles nyugati stílusú, de jórészt Erdélyben gyűjtött bokály van — csupán egyetlen egyről sikerült megállapítani, hogy Gmundenben készült.[71] *(6. kép)*. A morva kerámia kiváló kutatója, Černohorský alapvető műve alapján több további bokálytípusról valószínű, hogy a Brnótól nem távoli Bučovica-ban vagy Všykov-ban készült.[72] Egy másik morva kerámiakutató, Tvrdý[73] írja, hogy e bokálytípust Bučovica-ban erdélyi — *sedmihradske* — kancsónak nevezték; elsősorban az erdélyi export céljaira készítették a XVIII. század végén.[74] Az egyik 1799-es darab mestere Jakub *Kolovrat*, Vyškov-i *Krügelmacher* fia, szegény mesterlegény, aki haláláig, 1830-ig felváltva dolgozott Vyškov-ban és Bučovica-ban. Černohorský véleménye szerint az ilyen típusú kancsók készítése 1785 táján terjedt Bučovica-ból Vyškov-ba, amikor más mesterek is odaköltöztek.[75] Vydra—Kunz könyvében a figurák rajzolásához szükséges átlyukasztott papírsablont is láthatjuk.[76]

Nem állítjuk, hogy a nyugati stílusú *vinci bokály* valamennyi darabja Morvaország e két központjában készült volna — annyi darab maradt fenn e típusból és annyi változat, hogy több készítőközpontot kell feltételezni. A bécsi medencében nem egy helyen készült ónmázas bokály — *Krügl* — a XVIII. század végén—XIX. század elején, de a készítőhelyek stílusa még nincs pontosan rögzítve. Alsó-Ausztriában Bécsújhely környékén élénk fazekas, illetve fehéredényes ipar volt, amelynek levéltári anyagára hivatkozik M. Haberlandt.[77] Az alsó-ausztriai fajansz meghatározásának nehézségeiről ír A. Mais is.[78] A nyugati stílusú bokályok további tipologizálása szükséges ahhoz, hogy a pontos készítőhelyek, sőt mesterek megállapíthatók legyenek.

Az osztrák cserépedényt vízi úton szállították lefelé. Ismeretes egy olyan gmundeni bokály, amelyre ráfestették az edényszállításra alkalmas dereglyét. A cserépedény vízi úton való szállítása még annyira általános volt, annyira köztudott e század elején, a Malonyay kötetek megjelenése idején, hogy erre hivatkozik Gróh István, amikor felveti a kérdést:[79] „Eldöntésre várna még a szászok birtokában lévő, nagyszámú ónzománcos kancsók eredete. Gondos munkák ezek többnyire. Rajzuk divatosabb, természetkövetelőbb, mint a mi felvidéki edényeinké, több rajtuk a rokokó, több a virág és az emberi figura is . . . Szebenben — száz évvel ezelőtt is, ma is közepe a szászságnak —, az ilyen kancsókat alvinci kancsónak hívják. Ennek a nézetnek magyarázata az, hogy az alvinci piacon vásárolták és majdnem biztosan, osztrák eredetűek. Ausztriából, meszsziről, Gmunden vidékéről jött az edény lefelé a Dunán, bizonyosan olyan könnyű lapos fenekű dereglyén, a milyenen manapság Süttő, Neszmély stb. fazekassága úsztatja le áruját Pestre; a Dunáról kanyarodtak föl a Tiszára, Szegedről pedig úgy vontatták fel a Maroson, egész Alvincig, ahol aztán nagy vásárt csaptak vele. Bezzeg nem jár mostanság Alvinc alatt a Maroson egyéb tutajnál, de a XVIII. században még fontos közlekedési eszköz lehetett az úttalan vármegyéken által. Ugyanígy kereskedelem útját jelzi a győri kancsó elnevezés a kalotaszegi ónzománcos munkákon" — fűzi hozzá.

Malonyay szerzője, Gróh István tehát világosan látta, hogy a nyugati stílusú *vinci bokály* nyugati eredetű, azonban a gmundeni stílus közelebbi ismeretében megállapíthatjuk, hogy nem annyira a felső-ausztriai Gmunden, mint inkább az alsó-ausztriai

[68] Wartha 1892, 119; — Malonyay 1907, 215.
[69] Malonyay 1909, 206; — Krisztinkovich 1960.
[70] Malonyay 1909.
[71] Ltsz. 51.061. A Gmundenben készült bokályokat arról lehet felismerni, hogy a fül vége felkunkorodik, amint F. Lipp linzi múzeumigazgató hívta fel figyelmemet. Vö. Haberlandt 1910, 41. tábla; — Moltein 1907.
[72] Černohorský 1941, 114. kép. Vö. Kresz sajtó alatt lévő német nyelvű tanulmányával: a morva népi kerámia magyarországi elterjedéséről (a Brno-i Morva Múzeum „Ethnographica" c. évkönyve számára van leadva). További irodalmat l. ott.
[73] Tvrdý 1911, 119. oldalon lévő kép.
[74] Tvrdý 1911, 121.
[75] Černohorský 1941, 188—189.
[76] Vydra—Kunz 1956, 31.
[77] Haberlandt 1910, 9193; — Seiberl 1941.
[78] Mais 1952.
[79] Malonyay 1909, 203—206.

Bécs környéki központok, valamint a morva fajanszkészítés mesterei gyártották, főként erdélyi export céljaira a Morvában „erdélyi"-nek, Erdélyben „vinci"-nak nevezett bokálytípust. Igaza lehet GRÓHnak, hogy Alvincen árusították ezeket. A helybeli lakosság nem tudván különbséget tenni a valóban Vincen készült bokálytípus és a nyugatról importált bokálytípus között, ezt is, azt is *vinci bokály*nak, *Wincer Krug*nak nevezte.

Az erdélyi kutatók közelebbi adatokat is tudnak a bokályok árusításáról. KRISZTINKOVICH Béla levélváltása BIELZ múzeumigazgatóval, illetve BENKŐNÉ NAGY Margittal még az egyes edénykereskedők nevét is tartalmazza: Meggyesen *Leopold Guggenberger*, Nagyszebenben *D: Botsch* és társa, *Siegmund Wachsmann* és *Michael Deibler* és Kolozsvárt *Johann Botsch* foglalkoztak 1810 táján nyugatról importált edények árusításával.[80]

HEREPEI nem meri feltételezni, hogy a távoli műhelyek elsősorban a kicsi Erdély szükségleteinek kielégítésére rendezkedtek volna be. Úgy véli, hogy ha árujukkal megindultak kelet felé, bizonyára már közelebb eladták volna készítményeiket.[81] A nyugati stílusú bokályok lelőhelyeinek elemzése azt bizonyítja, hogy valóban közelebb is adtak el fajanszedényt. A Néprajzi Múzeumban őrzött darabokból egy Veszprém megyéből származik,[82] kettő a Fejér megyei Isztiméről,[83] egy Rimaszombatról.[84] Egy további ilyen bokály Dunamócsról való.[85] Az anyag zöme azonban Dél-Erdélyből származik, sajnos közelebbi helymeghatározás nélkül. A nagyszebeni Victor ROTH szerint az ilyen bokályok sok száz példányban maradtak fenn magángyűjteményekben és közgyűjteményekben, bizonyára a korábbi ezerszámra létező darabok maradékaként.[86]

4. Az ún. *győri* edény, (Raab)

Továbbhaladva a HEREPEI János által felsorolt edénytípusokon, azokat a bokályokat tárgyaljuk, amelyekről feltételezhető, hogy ugyancsak kereskedelmi úton kerültek Erdélybe. Idéztük GRÓH István véleményét a Kalotaszegen elterjedt *győri kancsó*ról mondván, hogy a *győri* elnevezés a kereskedelem útját jelzi.[87] Éppen MALONYAY kalotaszegi kötetének illusztrációiból közismert, hogy milyen volt a *győri kancsó*, *győri tál*[88] *(7. és 10. kép)*. Múzeumunkban nem egy Kalotaszegen gyűjtött, ott *győri*nek nevezett edény van.[89] Ez az edénytípus azonban nemcsak Kalotaszeg falvaiban fordul elő, hanem Magyarország különböző vidékein is. A Néprajzi Múzeumban lévő nagyszámú emlék alapján, a gyűjtőhelyek adatainak figyelembevételével széles körű elterjedési térképe rajzolható meg (l. *térkép* „H" jelzés). Vidéki múzeumokban, műgyűjteményekben is az egyik leggyakoribb kerámiatípus.[90] Ma már a csehszlovákiai kerámiakutatás előrehaladtával nem lehet kétséges, hogy e gyakori fajansztípus készítőhelye nem Gyerővásárhely volt, sem Győr, sem Diósgyőr,[91] hanem a nagy habán telephelyek: *Szobotiszt*

[80] *Jakob Philipp* Beer cserépedénykereskedő hagyatéki iratai, 1810. március 20. Bécsi levéltár.

[81] HEREPEI–KOVÁCS é. n.

[82] Ltsz. 23.080.

[83] Ltsz. 72.371 és 72.372.

[84] Ltsz. 5289.

[85] Ltsz. 27.634.

[86] ROTH 1908, 155.

[87] HEREPEI 1962; — SZABÓ T. 1971; — MALONYAY 1909, 1. (79. jegyzet.)

[88] MALONYAY 1907, 208–209.

[89] L. 7. kép, 17.480 és 51.059; 10. kép, 51.014, 62.578, 51.020 és 17.494. L. ISTVÁN E. 1965, a „győri kancsó" és „győri tál" kalotaszegi funkcióiról, 243, 76 és 79. kép.

[90] MALONYAY 1912, 337–338; a keszthelyi múzeumban lévő ilyen típusú ónmázas edények.

[91] Gyerővásárhely lehetőségét MALONYAY 1907, 213 veti fel, idézi SLĂTINEAU 1938, 149; majd STAHL–SLĂTINEANU 1958, 237, a nemlétező „Györvasarhely"-t írván. — Győr lehetőségét HEREPEI (1962, 132) veti fel, de hivatkozva a szállítás nehézségeire, elveti. Megjegyezzük, hogy bár Győrben jelentős fazekasipar volt és a céh kiváltságlevele 1633-ból származik, azonban ólommázasan dolgoztak, ólommázas a céhedényük, az 1843-ból való boroskancsójuk és az egyedülálló cserép-céhládájuk 1798-ból (TIMAFFY 1971). Ha értettek volna az ónmázas munkához, nyilván ilyen edényt készítettek volna önmaguknak. (Győrben azonban voltak anabaptisták, vö. KATONA

(Sobotište, ahonnan az Alvincre induló újkeresztények származnak), *Nagylévárd* (Vel'ké Léváre, Gross-Schützen), *Dejte* (Dehtice, Dechtitz), *Jókő* (Dobra Voda, Gutenstein) stb. A XVIII. századi edényeken általában még nincs mesterjegy — mesterjegyet csak a század közepétől, de inkább a század végén kezdenek alkalmazni. Sokszor ugyanaz a minta fordul elő az ország nyugati vidékén, mint amivel az erdélyi anyagban találkozunk s a részletek ugyanarra a kézre, ugyanarra a mesterre utalnak. A csehszlovák kutatás, Herman Landsfeld évtizedek óta folytatott ásatásai, a központok szerinti kiállításmód (például a Nagyszombati Múzeumban) lehetővé teszik, hogy az egyes habán készítőhelyek szerint meg tudjuk különböztetni a XVIII. századi anyagot, bár e téren még sok probléma megoldatlan maradt.[92]

Felmerül a kérdés, hogy miért *győri* néven ismerték ezt az edénytípust Erdélyben, sőt Debrecenben?[93] A *győri* elnevezés a vízikereskedelem mellett szól. Győr mint dunai kikötőváros, a cserépáru felrakodási helye, válhatott névadójává a habán telephelyeken, főleg Szobotiszton és Nagylévárdon készített edénynek. A délkelet felé irányuló gabonás hajók rakodó terét használták ki nemcsak edények, hanem győri festett ládák szállítására is.[94] Hasonlóképpen a híres komáromi ládákat is vízi úton szállították dél felé[95] és a Komáromból Debrecenbe sóért menő szekerek vitték a helyi fazekasok készítette fekete kályhaszemeket.[96] A sós szekerek, gabonás hajók üres járatait használták ki a habán telepek árujának szállítására — az iparcikkek és a mezőgazdasági áru útja egybeesett. Pozsony (Bratislava, Pressburg) is számításba jöhetett mint a habán áru rakodó helye,[97] azonban kétségtelenül a távolra induló kereskedők fő kikötője Győr lehetett, s ez magyarázza, hogy az ország keleti részén ily néven ismert ez az edényfajta.

1964.) — Bár a felföldi habán telepek lehetőségét Herepei ismeri és felveti, de nyomban el is veti és helyette — elsősorban a név azonosságára hivatkozva, de minden alaposabb indokolás nélkül — Diósgyőrt említi, mint készítőhelyet. Nyilván a Mátyás-kori kerámia továbbélését tételezvén fel (Voit 1954). A diósgyőri vár ásatásai azonban semmiféle alapot nem adnak arra, hogy ott habán-jellegű fajansz készült volna, ilyen jellegű töredék nem került elő a nagymennyiségű kerámiaanyagból. (Leszih Andor fejezete a leletekről „A diósgyőri vár" c. füzetben, Miskolc 1961, 30–33. Erről győz meg a vár új tanulmányi kiállítása is.) — Szabó T. Attila 1971-es hozzászólása Herepei nyomán újra felveti a lehetőséget, hogy a *győri* edény készítőhelye Diósgyőr volna, pedig egy újabb adata éppen a felvidéki habán telepek mellett szól: „Felső országi Bokályokkal on Fedelüekkel" idézi egy 1763-as Kolozsváron folytatott perből (i. h. 79).

[92] Az egyes habán központok meghatározásához l. különösen Landsfeld 1950, aki nemcsak ásatásainak eredményeit közli, hanem a megfejtett mesterjeleket is ismerteti. Jelentőségében Szobotiszt áll első helyen, itt dolgoztak legtöbben és legtovább, a XIX. század második feléig. Utána Nagylévárd következett, de itt előbb halt ki a mesterség. A fentieken kívül az Erdélybe kerülő anyag szempontjából főleg Dejte és Jókő jöhet számításba, bár volt még több központ, habán település. Szobotiszt: Landsfeld i. m. 43–50; Kirner 1935; Vydra–Kunz 1956, 128. kép. A szobotiszti „habán udvarban" („Habanki Dvor") gyűjtötték 1899-ben a Néprajzi Múzeum 28.880–28.896 ltsz. tárgyait; e tárgyegyüttes között van 1764, 1781, 1782 és 1791 évvel datált helymeghatározó jelentőségű tárgy. — Nagylévárd: Landsfeld i. m. 43–50, Kirner 1937, Vydra–Kunz i. m. 113 és 139. kép. — Dejte: Landsfeld i. m. 73–80; — Jókő: i. m. 50–53. Landsfeld megkülönbözteti azokat a nyugatszlovákiai fajanszkészítő központokat, ahol habánok, újkeresztény családok utódjai dolgoztak azoktól, ahol szlovák fazekasok dolgoztak, akik eltanulták a fajansztechnikát a habánoktól (pl. Modor). Ezenkívül a habán központokban is dolgoztak szlovák fazekasok.

[93] Zoltai 1936, 31–32. L. még Herepei 1962, 132: Debrecenből hozott *„győri Bokály"*.

[94] Ismeretes, mekkora jelentősége volt a dunai szállításnak, gabonakereskedelemnek, amellyel a komáromiak mellett főleg győriek foglalkoztak. A víziút akkoriban a mosonyi Dunaágon Győrig, illetve Győrön keresztül Mosonig vezetett. (Szávay 1896, 125 és 222.) A győri festett ládáról, mely hajdan igen keresett volt: Huszka 1884, 4.

[95] Fél–Hofer–K. Csilléry 1957, 30.

[96] Siklóssy 1917*b*, 31–32.

[97] Petrik 1889, 95.

Lehetségesnek tartjuk azt is, hogy a bokályokra az ónfedelet Győrben tették, és ez is hozzájárult az elnevezés jogosságához.[98] A 7. képen bemutatunk egy Erdélyben gyűjtött bokályt, amelynek kerekgombú ónfedele győri készítésű.[99] E bokály díszítése kettős jellegű: a régebbi habán stílus a kék delfti eredetű mintával egyesített, akárcsak a nagylévárdi habánok házának 1732-es tábláján, mely az Iparművészeti Múzeumban van.[100] E bokály tehát Nagylévárdon készülhetett az 1730-as években, Győrben tették rá a fedelet, onnan szállították Erdélybe.

5. A *kolozsvári* edény (Cluj, Klausenburg)

Herepei megállapítja, hogy a *győri* bokály inkább Erdély északi részén, a *vinci bokály* inkább Dél-Erdélyben volt elterjedve.[101] Valószínű, hogy a győri edény szállításának útja nem egyezett az előbbivel, nem a Maroson jött, hanem Nagyvárad (Oradea, Gross Wardein) volt az egyik lerakodási hely. Az Ethnographia tavalyi évfolyamában Szabó T. Attila rendkívül fontos adatokkal járult hozzá a *győri bokály, győri kancsó* erdélyi elterjedésének tisztázásához.[102] Kolozsvár ó-levéltárából idézi a győri kereskedők és a kolozsvári fazekasok 1732-es vitáját, melyből kitűnik, hogy a városi tanács megengedi a győri kereskedőknek a helybeli fazekasok készítményénél jobb minőségű *„jó szép bokály kancsók"* árusítását, hogy ezeket a Kolozsvár környéki nép (Kalotaszeg népe!) a heti piacon beszerezhesse. De a kolozsvári „Fazakos Czeh" is kötelezi magát, hogy hasonlókat fog a jövőben készíteni — ez a kimondhatatlan fontos adat felbátorít arra, hogy a *győri* ónmázas bokályokat utánzó erdélyi ólommázas bokályok egy részét *kolozsvári* készítésűnek feltételezzük.

Herepei a *kolozsvári* edényekről szólva a fentihez hasonló adatot idéz húsz évvel későbbről, 1752-ből, amikor Torda város tanácsa határozatot hozott, hogy a *„kolozsvári mázas edények"* bevitelét — az ivóedények (bokályok!) kivételével — az országos sokadalmak idejére korlátozza.[103]

Egy századdal később, az 1830-as években a *kolozsvári* edényekre a *fejér*, sőt a *porczellán* jelző illett,[104] de — mint Herepei megjegyzi — ez nem jelenti, hogy a szó szoros értelmében vett porcelánt csináltak volna, csupán azt, hogy a vevőközönség által így nevezett finomabb fehér árut készítették.

A *győri* edények és a városi magyar fazekasok készítményeinek hasonlatosságát Slatineanu is megjegyzi. Szerinte a *győri* edények elterjedési területe Bánffyhunyad—Nagyvárad—Debrecen térsége, a készítőhely ismeretlen, és bár a felföldi habán anyaggal való hasonlatosság neki is feltűnő, azzal nem azonosítja.[105] A Stahl—Slatineanu kötet megemlíti, hogy különösen a kolozsvári fazekasságra volt hatással a győri edény.[106]

A fentiek alapján feltételezzük, hogy a győri edények mintakincsét követő erdélyi bokályok egyik készítési helye Kolozsvár, illetőleg Torda lehetett. Számításba jön ezenkívül Nagyvárad, Mezőtelegd, továbbá Zilah és Székelyudvarhely is. 1968-ban a Nemzeti Galériában rendezett „Népi kerámia" kiállításon e probléma megoldásához két perdöntő tárgyat mutattunk be: egyik a Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévő ólommázas tál „Nemes Nagyvárad" városának látképével 1819-ből *(8. kép)*, a másik a Nagyvárad

[98] Weiner 1965, 429: „A mai Magyarország városai közül, Pest és Buda mellett Győrnek van a legnagyobb önöntő múltja." — Weiner 1972.

[99] Vö. *7. kép.* Ltsz. 51.059. Mesterjele: D.

[100] Krisztinkovich 1962, 48. kép.

[101] Herepei 1962, 133; — Herepei—Kovács kéziratban közöl adatokat a *vinci* bokály észak-erdélyi elterjedéséről.

[102] Szabó T. 1971.

[103] Herepei 1961*b*, 606 és 608.

[104] Herepei 1961*b*, 606.

[105] Slătineanu 1938, 149; — Stahl—Slătineanu 1958, 237. E kötet azt írja, hogy a *győri* edény készítési helye nem lokalizálható és évszámos darab nem fordul elő. Valóban ritka az Erdélyben gyűjtött késő-habán tárgyakon az évszám, de az anyag zöme a XVIII. század végére tehető. Említésre méltó, hogy a Néprajzi Múzeumban van egy *győri* tál 1829-ből Kalotaszegről (ltsz. 61.148), ekkor még folyt a Felföld és Erdély közötti kerámiakereskedelem.

[106] Stahl—Slătineanu 1958, 237.

20. kép. Alsójárán készült mázatlan edények: *járai fazekak* nagyság szerinti sorrendben: *aprófőző* (ltsz. 138.761) — *ficsupor* (138.759) — *aranka* (138.760) — *ejteles* (138.762) és *hólyagos csupor* (18.236)

közelében lévő Mezőtelegden 1845-ben a szalacsi református eklézsia számára készített ólommázas úrvacsorai bortartó edény[107] *(9. kép)*. A nagyváradi tál pereme, a mezőtelegdi edény díszítménye a *győri* tárgyak utánzására vall, és ennek alapján feltételezhető, hogy Nagyváradon és Telegden hasonló stílusú bokály is készült. Gróh István említi, hogy Kalotaszeg falvaiban sok *váradi kancsót* használtak.[108] A habánoknak Nagyváraddal való kapcsolatát mutató szerencsés adat, hogy a nagyváradi fazekascéh 1823-ban rendelt ládáján az „öreg Mesterek" névsorában a szobotiszti eredetű, majd Stomfán nevezetessé vált *Putz* család egyik tagjának, „*Putz András*"-nak a nevét olvashatjuk.[109] Tehát nemcsak az edények árusításában és utánzásában volt kapcsolat az erdélyi városok és a habánok között, hanem a mesterek közötti személyes kapcsolat is megvolt, azonos családok mutathatók ki.

Képünk a *győri* bokályok díszítményének erdélyi megfelelőit mutatja[110] *(11. kép)*. Mivel e mintákat több központ utánozta, egyenlőre még kutatás tárgyát képezi az azonos mintakincsű bokályok központok szerinti elkülönítése. Egyelőre legvilágosabban Zilah

[107] Kresz 1969*b*. A túrkevei Finta Múzeumban lévő szalacsi református egyház úrvacsorai edényének készítési helyét Györffy Lajos állapította meg a nagyváradi muzeológus Mózes Terézzel való levelezés által, aki a szalacsi református egyházban megtalálta a mezőtelegdi megrendelésre vonatkozó iratot. E perdöntő adatok közléséért mindkettőjüknek e helyen mondok ismételt köszönetet.

[108] Malonyay 1909, 308.

[109] A nagyváradi ládát l. Molnár 1965, 45. ábra; — Kresz 1969*b*. Ltsz. 64.26.1. — Petrik 1889, 7; — Szendrei 1889; — Siklóssy 1917*a*, 35.

[110] Ltsz. 62.41.11; 22.877; 84.227; 89.240.

10. kép. Ún. *győri bokály*, felföldi habán telepről; a bal oldali valószínűleg Dejtén készült, a második és negyedik Szobotiszten, a harmadik Jókőn. Ltsz. 51.014, 62.578, 51.020, 17.494. Lelőhely: Erdély

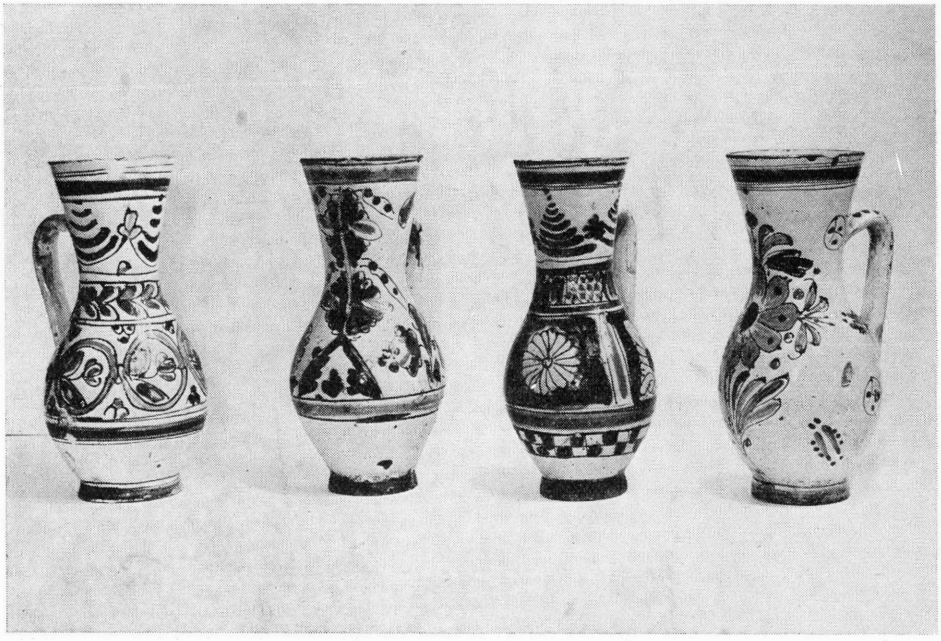

11. kép. A fentiek hatására készült erdélyi ólommázas bokályok, készítőhelyként számbajön Nagyvárad, Mezőtelegd, Kolozsvár, Torda, Zilah. Ltsz. 62.41.11, 22.877, 84.227, 89.240

ilyen jellegű edényei választhatók külön.[111] A *győri* bokályok egyik visszatérő motívuma a kettős koronájú fa — eddig az ilyen mintájú ólommázas bokályt székelyudvarhelyinek, esetleg tordainak tartották,[112] úgy véljük, hogy e típus további elemzés után Nagyvárad, Mezőtelegd, Kolozsvár és Torda fazekasságához lesz majd köthető (azokhoz a központokhoz, ahol a jellegzetes székely tölgyfaleveles minta n e m fordul elő); a székelyudvarhelyi kettős koronájú fa mintájával díszített bokályok pedig elkülöníthetők és kapcsolódnak a székely mintakincshez. (L. alább.) A döntő szót e kérdésben természetesen az erdélyi kutatók mondhatják majd ki.

6. A *tordai* kancsó (Turda, Torenburg)

A *tordai kancsó* azonosítása is a kettős koronájú fa motívumának problematikájához kapcsolódik. Így például a 11. képen bemutatott ólommázas darab valószínűleg Tordán készült, mivel az 1896-os kiállítás a Torda megyei torockai házból származik.[113] Biztosabb a kék színnel díszített tordai edények azonosítása *(12. kép)*, valamint a XIX. század végi színes alapú — a fentivel hasonló mintájú — tordai edények felismerése. Viski Károly, aki Tordán volt tanár és ott személyesen ismerte a fazekasokat, ilyen típusú sötét alapszínű tordai tárgy leltárcédulájára ráírta a készítő nevét.[114] A kétféle anyag közötti kapcsolat azonban problematikus: a kétkoronájú fa mintája nem fordul elő a kékkel írott edények között; viszont a kékkel írott edények mintakincse részben hiányzik a színesebb edényeké közül. Ugyanakkor számos párhuzamos darab a két csoport azonossága mellett szól. A bemutatott két tárgy közül az egyik 1859-ből való.[115]

7. A *makfalvi* bokály (Ghindari)

A *makfalvi bokály* azonosításánál perdöntő jelentőségű egy csonka bokály, amelyet Viski Károly, a Néprajzi Múzeum kerámia gyűjteményének egykori őrzője Makfalváról, az állatszobrairól híres Molnár Dani házából hozott[116] *(13. kép)*. E bokályon a Székelyföldön *cserelapis*nak nevezett motívum, a tölgyfalevél látható. E mintát általában udvarhelyinek szokás tartani, olykor korondinak, bár kétséges, hogy Korondon készült-e valaha bokály.[117] Herepei levéltári adatai között nem fordul elő korondi bokály. (Korondi *veres mázas tányér*ről azonban van adata.)[118]

[111] Vö. Kós 1956*a*. A Néprajzi Múzeumban a zilahi edények azonosítását Gönyei Sándor helyszíni gyűjtésének köszönhetjük. Ennek alapján megállapítható, hogy a kék körvonalú kerámia zilahi; azonban a XIX. század közepénél korábbi darabokon mangánbarna a körvonal színe.

[112] A kétkoronájú fa motívuma (illetve bambusz motívum) a kínai porcelán zöldes díszű ún. *„famille verte"* (késő K'ang Hsi áru) csoportjára jellemző (1700 és 1722 közé datálható) és onnan ment át a XVIII. század közepi nyugat-európai fajansz mintakincsébe, majd a XVIII. század végi késő-habán stílusú edényekre. (Cox 1965, 575–578, 782–788.) A motívum erdélyi ólommázas bokályon már 1803-ban feltűnik (ltsz. 50.975), de főleg a XIX. század derekának bokályaira jellemző (pl. 1851-es darab, ltsz. 121.887). — Vö. Klusch 1970, V. tábla, középső bokály.

[113] Herepei 1961*b*, 608; — L. 11. kép. Ltsz. 22.877.

[114] Viski szerint Tordán készült a következő tál: ltsz. 22.963, Czeglédi Pál mester munkája.

[115] 1859-es bokály, ltsz. 65.107.9; 126.135.

[116] Herepei 1961*b*, 607. — L. 13. kép. A Makfalván gyűjtött csonka bokály ltsz. 126.135; a hozzápárosított bokály ltsz. 65.107.9. — *Molnár Dani* (sz. 1853) állatszobrászfazekasról l. Malonyay 1909, 216–218.

[117] Kresz 1960, 324–325; 1961, 27.

[118] Herepei 1961*b*, 607.

12. kép. Tordai bokályok, XIX. század közepe, illetve „1859". Ltsz. 129.444 és 62.204

13. kép. Makfalvi bokály, XIX. század közepe. Baloldali lelőhelye is Makfalva. Ltsz. 126.125, 65.107.9

14. kép. Feltételezhetőleg Székelyudvarhelyen készült *udvarhelyi bokály*, XIX. század közepe, illetve „1845". Ltsz. 51.30.590

15. kép. Feltételezhetőleg Homoródalmáson készült *almási bokály* és tányér, XIX. század közepe. Ltsz. 61.6.60 és 64.120.31

8. Az *udvarhelyi* bokály (Odorhei)

A tölgyfaleveles motívum csakis a Székelyföldön fordul elő és ott is leginkább Udvarhely megyében. A mezőkre osztott felületet rácsozás választja el, akárcsak a hasonló tölgyfaleveles északolasz XV. századi kancsókon.[119] Lehetségesnek tartjuk, hogy e minta a Székelyföld és Észak-Olaszország korai kapcsolatára utalna. Az úgynevezett *udvarhelyi bokály*[120] mintakincsében feltételezzük e minta jelenlétét. De mivel az erdélyi gyűjtők véleménye szerint a *győri* bokály mintakincséből származó kettős koronájú fa mintája székelyudvarhelyi,[121] olyan típust tételezünk székelyudvarhelyi készítésűnek, amelyben képviselt mind a kétkoronájú fa motívuma, mind a tölgyfaleveles minta. Ilyen a *14. képen* bemutatott két darab, amelyek közül a tölgyfaleveles 1845-ben készült.[122] Székelyudvarhelyen ezenkívül fehér alapon sgrafitto díszű bokályok is készülhettek.[123]

9. Az *almási* edény (Mereşti)

Almás említésénél Herepei két azonosítási lehetőséget mond, az egyik Váralmás, a kalotaszegi kályhacsempék egyik készítési helye, a másik, valószínűbb: Homoródalmás.[124] Homoródalmásról csuprot és fazekat ugyan nem tudunk bemutatni, az idézett adatoknak megfelelően, de éppen Herepei szíves szóbeli közlése nyomán külön tudjuk választani az itt készült tányértípust, amelyre kék-vörös színezés jellemző, valamint a hasonló színezésű bokályt *(15. kép)*. Ilyen tányér Herepei saját tulajdonában volt, e tányérra mutatva nevezte meg készítőhelyét.

10. A *zsombori bokály* (Jimbor)

A *zsombori bokályt* Herepei ismert típusnak mondja.[125] Homoródalmás közelében fekszik Székelyzsombor, ahol — írja Herepei — „valóban jeles és szép edények készültek".[126] E típus meghatározását Balassa Istvánnak köszönjük, aki Herepei mellett dolgozván a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeumban, megtanulta tőle a fontosabb székely kerámiatípusokat, és ily módon meg tudta határozni a Néprajzi Múzeumba 1951-ben került, Wartha Vince kerámiagyűjteményéből származó darabokat[127] *(16. kép)*.

11. A *segesvári* edény (Sighişoara, Schässburg)

A *segesvári viaszos kupa* azonosítására nincs előmunkálat. A néprajzi Múzeum anyaga alapján azonban elkülöníthető egy XVII. század végi—XIX. század eleji bokálytípus, amelynek darabjai főleg a Segesvár melletti Fehéregyházáról származnak,[128] ezek talán Segesváron készültek *(17. kép)*. Úgy véljük, ez az ólommázas *viaszos* fehér bokálytípus közel áll az Alvincen készült ónmázas bokályokhoz, talán azok hatására készült. Megerősíti e lehetőséget, a B. Nagy Margit által közölt adat, hogy az 1763-ban Alvincről elüldözött újkeresztények egy csoportja Segesváron telepedett le.[129]

[119] Pataky—Brestyánszky 1967, 1. kép.
[120] Herepei 1961*b*, 609.
[121] Kós 1956*a*.
[122] L. 14. kép. Az 1845-ös bokály ltsz. 51.33.110; a másik bokály ltsz. 51.30.590.
[123] Kós 1956*a*.
[124] Herepei 1961*b*, 605. Az a feltevés, hogy Váralmás lett volna a *győri* edényeket utánzó erdélyi fazekasközpont, nincs alátámasztva. — A bokály ltsz. 616.60; a tányér ltsz. 64.120.31.
[125] Herepei 1961*b*, 609.
[126] Herepei 1961*b*, 608.
[127] L. 16. kép. Ltsz. 51.30.564 és 565.
[128] L. 17. kép. Ltsz. 49.480 és 49.482, lelőhelye: Fehéregyháza.
[129] B. Nagy 1970, 278.

16. kép. Feltételezhetőleg Székelyzsomboron készült *zsombori bokály*, XIX. század közepe. Ltsz. 51.30.565 és 566

17. kép. Feltételezhetőleg Segesváron készült *segesvári bokály*, lelőhelye: Fehéregyháza. XIX. század kezdete. Ltsz. 49.482 és 49.480

18. kép. Feltételezhetőleg Nagyszebenben készült *szebeni bokály*, XVIII. század. Bal oldali lelőhelye: Torockó. Ltsz. 86.570, 59.990

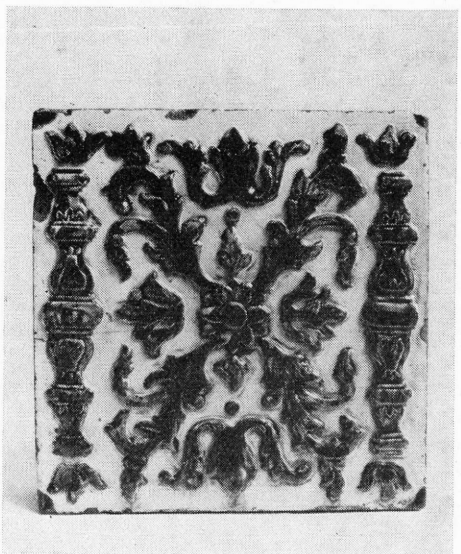

19. kép. Feltételezhetőleg Brassóban készült *brassai kályha*. Ltsz. 41.761

12. A *szebeni bokály* (Sibiu, Hermannstadt)

Herepei 1743-as adatokat idézve, a „*fris Szebeni ejteles kék mázú bokáj*"-ról, illetve a „*Szebeni fél ejteles páros mázos bokáj*"-ról feltételezi,[130] hogy ezek azonosak volnának az ismert kék sgraffito típussal, mely a XVIII. század végétől a XIX. század első feléig készült. Mivel e típusnak igen nagy az irodalma és alapos körültekintés után a nagyszebeni kerámiakutatók meghatározták a készítőhelyét: a Nagyküküllő megyei Szászkézd, az utóbbi véleményt tartjuk elfogadhatónak. (B. Nagy Margit által idézett adat az Alvincről elüldözött újkeresztények telephelyeiről megemlíti Szászkézdet is és felveti a lehetőséget, hogy talán e kék sgrafitto típusban a vinci habánoknak is lett volna szerepük.) A nagyszebeni kutatók szebeni készítménynek tartják a XVIII. század 40-es éveire jellemző „tulipános" és „szegfűs" típust, ezért két olyan bokályt mutatunk be, melyek korban megegyeznek az idézett adattal[131] *(18. kép)*.

13. A *brassai kályha* (Braşov, Kronstadt)

Brassó helybeli műkereskedőjétől több mint száz kályhacsempét vásárolt a Néprajzi Múzeum 1903-ban, de, hogy ezek közül melyik valóban „brassai kályha", azt a jövendő kutatás fogja eldönteni.[132] Mindenesetre van köztük sok fehér-kék színű, tehát a Herepei által idézett 1824-es leírásnak *fejér*nek nevezettjével megfeleltethető darab. Elsősorban a tökéletesebb kivitelű, kevésbé népies darabok készülhettek a városi mesteremberek műhelyében *(19. kép)*. Gróh szerint a brassai fazekasoknak egykor erős céhük volt, a város egyik bástyáját is fazekas bástyának hívták, de régi céhiratok, mintakönyvek után hiába kutatott Malonyay gyűjtőgárdája e század elején.[133] Újabban A. Eichhorn kutatásai, felhasználva brassói levéltári adatokat is, előre vitték a barcasági kerámia ismeretét.[134]

14. A *járai fazék* és *hólyagos csupor* (Jara)

A Néprajzi Értesítő 1930-as évfolyamában Orosz Endre *Egy érdekes erdélyi fazéksorozat* címmel bemutatott hat különböző űrtartalmú járai fazekat elnevezésükkel együtt.[135] E mázatlan edények közül öt a Néprajzi Múzeumba került, egy fényképét már közöltük 1960-ban az Ethnographiában,[136] most bemutatjuk a teljes anyagot[137] *(20. kép)*.

Járai hólyagos csupor[138] is van a Múzeum gyűjteményében, 1898-ban került ide az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből.[139] E tárgy jelentőségére K. Černohorský hívta fel a figyelmemet, aki dr. Kós Károllyal, az erdélyi kerámia legkiválóbb ismerőjével levelezett e kérdésről. Kós Károly e tárgy rajzát az erdélyi kerámiáról szóló cikkében is bemutatta.[140]

[130] Herepei 1962.
[131] Hoffmann 1956, vö. 1. tábla g. L. 18. kép. Ltsz. 59.990 és 86.570.
[132] Herepei 1961*b*, 605. A leltárkönyv szerint Brassóból származó kályhacsempék 41.740—41.845. ltsz. L. 19. kép. Ltsz. 41.761.
[133] Malonyay 1909, 202—203.
[134] Eichhorn 1967.
[135] Herepei 1961*b*, 606. — Orosz 1930.
[136] Kresz 1960, 325, 15. ábra.
[137] L. 20. kép. Ltsz. 138.759—562 és 18.236.
[138] Herepei 1961*b*, 606.
[139] Ltsz. 18.236.
[140] Kós 1956*a*.

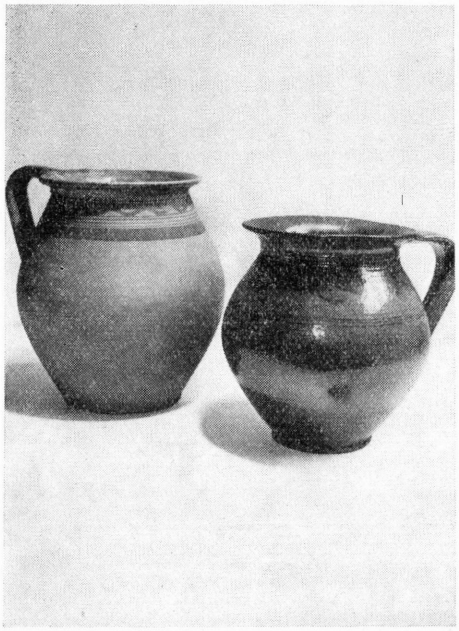

21. kép. Magyarláposon készült *láposi fazék* és Kolozs megyében gyűjtött *mázas fazék;* XIX. század vége. Ltsz. 38.156 és 22.195

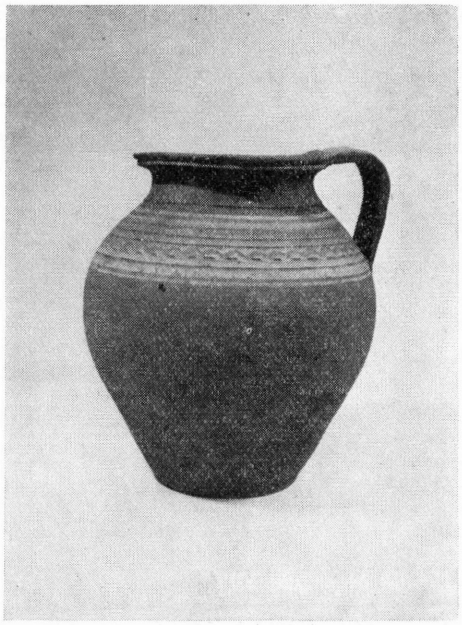

22. kép. Korondi fazék, lelőhelye: Parajd; XIX. század második fele. Ltsz. 69.140.1

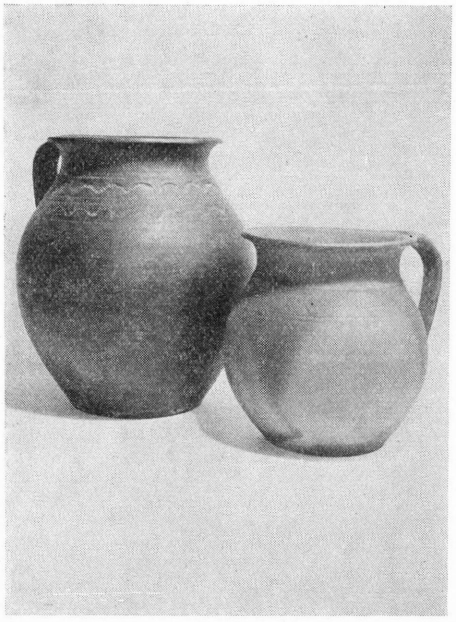

23. kép. Csíkmadarason készült *madarasi fekete fazék;* XIX. század vége. Ltsz. 59.134.2 és 23.707

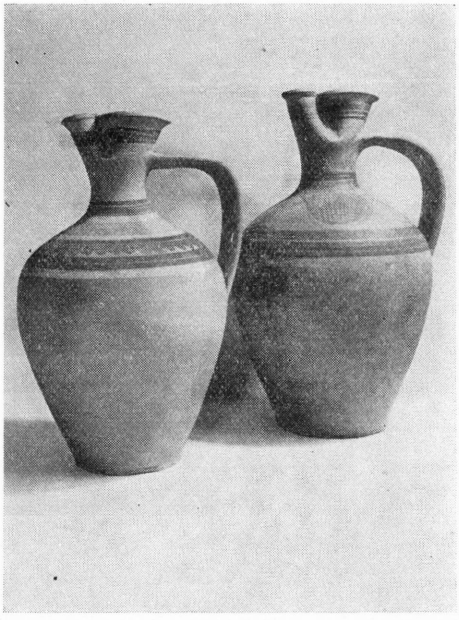

24. kép. Kőrösi korsó a Feketekörös-völgyből, készült Kerpenyeten; XIX. század vége. Lelőhelye: Komádi (53.18.25), illetőleg Doboz (142.526)

15. A *láposi fazék* (Lăpuş)

A *láposi mázas fazék*[141] azonosítása annak köszönhető, hogy 1903-ban SEMAYER Vilibald Magyarláposról egy teljes sorozat edényt hozott, benne fazekat is.[142] Ez a vörösbarna cserepű, sötétbarna csíkú mázatlan fazéktípus azonos azzal, amely az ezredéves kiállítás kalotaszegi házában volt — valószínűleg a kolozsvári piacon szerezhették be. Az utóbbiak között mázas fazék is akadt: ilyen lehetett a nevezett *„láposi mázas fazék"* is[143] *(21. kép)*.

16. A *korondi fazék* (Corund)

A *korondi fazék*ra[144] vonatkozó adatok Erdély legjelentősebb fazekasközpontjára utalnak. Néhány évvel ezelőtt még nem volt a Néprajzi Múzeumban korondi fazék és a tárgyat csak korongoló fazekasról készített fényképen tudtuk bemutatni.[145] Azóta sikerült teljesen mázatlan, csupán fehér csíkkal díszített korondi fazekat szereznünk[146] *(22. kép)*.

17. A *madarasi fekete fazék* (Mădăraş)

Csíkmadarasról is a századfordulón hoztak egy sorozat edényt, többek között *madarasi fekete fazekat*, amelyhez utóbb még két bepecsételt díszű fekete fazekat szereztünk[147] *(23. kép)*.

18. A *kőrösi korsó* (Reg. Crişana)

A *kőrösi korsó*[148] kifejezést ma is használják az Alföldön, a Tiszántúlon, Biharban, és főleg a Fekete-Körös völgyéből származó mázatlan korsókat értik ez alatt[149] *(24. kép)*. E Bihar megyei román központok rendkívül archaikus mázatlan edényeiről nemrég írt könyvet a nagyváradi MÓZES Tereza.[150] Fontos korsóközpont *Kerpenyet* (Cărpinet), itt készült a két bemutatott darab.

Megpróbáljuk történeti sorrendben összefoglalni a tanulságokat főleg a bokály-kérdéssel kapcsolatban.

1. A b o k á l y, mint HEREPEI hangsúlyozta, ivóedény volt, nemcsak díszedény.[151] Ismerünk mázatlan bokályt is, forralt bor ivására alkalmasat.

[141] HEREPEI 1971*b*, 607.

[142] Közli KRESZ 1960, 324, 14. kép, ltsz. 38.156.

[143] L. 21. kép. Fenti magyarláposi mázatlan fazék, 38.156 ltsz. és mázas fazék Kalotaszegről, ltsz. 22.195.

[144] HEREPEI 1961*b*, 606—607.

[145] KRESZ 1960, 324, 23. ábra; 1961, 27.

[146] Ltsz. 69.140.1.

[147] HEREPEI 1971*b*, 607. Vö. Kós 1956*a* és 1954; SÁNTHA 1967. — Ltsz. 23.707 és 59.134.2.

[148] HEREPEI 1971*b*, 607.

[149] KRESZ 1960, 372. L. 24. kép, ltsz. 142.526, lelőhelye Doboz, Békés megye, gyűjtötte KERECSÉNYI Edit. — Ltsz. 53.18.25, lelőhelye Komádi, Bihar m., gyűjtötte MOLNÁR Balázs.

[150] FLORESCU—MOZES 1967.

[151] HEREPEI 1961, 462.

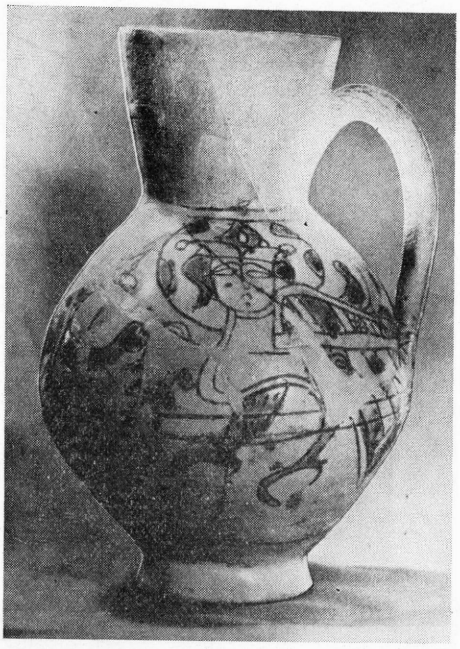

25. kép. Bizánci bokály a XIII. századból. BANCK 1966, 240. kép

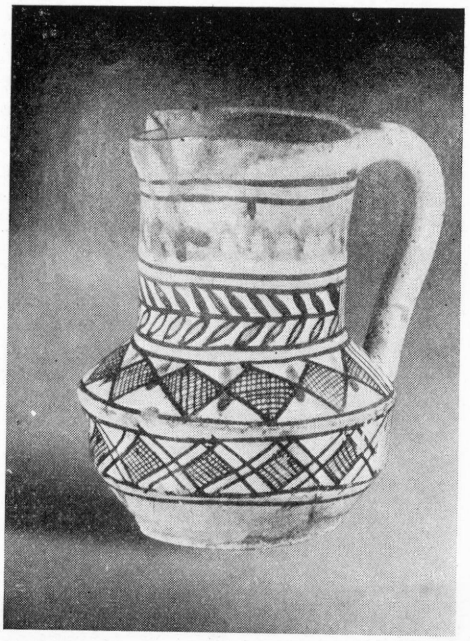

26. kép. Orvietói *boccale* a XIV. századból. PATAKY—BRESTYÁNSZKY 1967, 1. kép

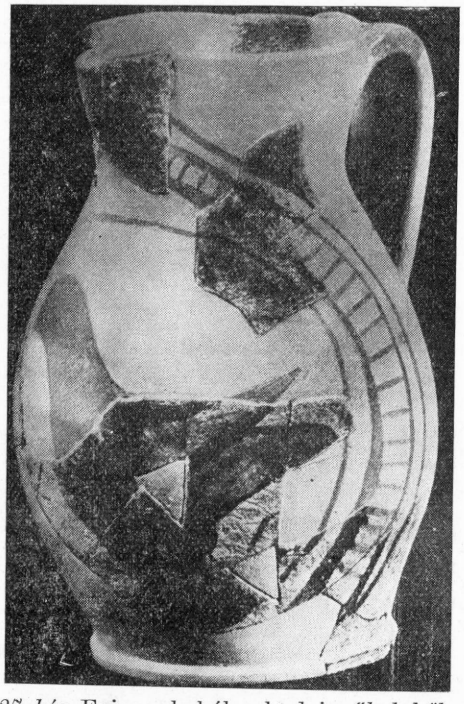

27. kép. Fajansz bokály a budai műhelyből, XV. század. VOIT—HOLL 1956, 28. kép

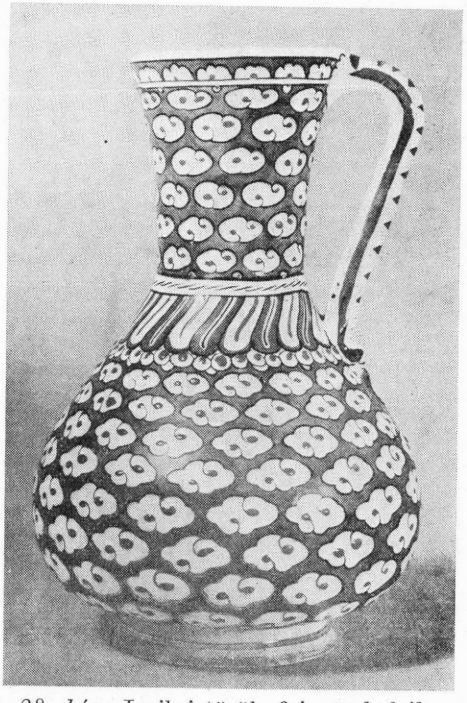

28. kép. Isnik-i török fajansz bokály 1570—80 körül. LANE 1957, címlap

A Néprajzi Múzeumban mázatlan bokály van Torontál megyéből, Jászapátiból, hasonló darabok kerültek elő Kecskeméten építkezés alkalmával.[152] Nemrég egy mázatlan bokályt a Dunántúlon, a Baranya megyei Molványon gyűjtöttek, *korsó*nak mondták, az 1860-as években még lakodalmakban itták belőle a bort.[153] Ezek az adatok a tárgy gyakorlati hasznára, régi és széles elterjedtségére utalnak.

2. Valószínűnek tartjuk, hogy a középkori mázatlan edények vörösfestésű mintakincse a mázas bokályok néhány csoportján tovább él. (Ezt a kérdést most nem tárgyaljuk.)

3. A bizánci XIII. századi forma, díszítőeljárás (sgraffito) és színezés (sárga-zöld) és a székely bokályok rendkívüli hasonlatossága miatt feltételezhető köztük a korai összefüggés *(25. kép)*.

4. A XIV—XV. századi orvietoi tölgyfaleveles kancsók és a székely ún. *cserelapis* bokályok hasonlatossága miatt ez a rokonság is feltételezhető, különös tekintettel Erdély olasz kapcsolataira *(26. kép)*.

5. A „virágos reneszánsz" mintakincsét az erdélyi kerámia minden központjának darabjain be lehetne mutatni, de ezt a kérdést most nem tárgyaltuk.[154]

6. A Mátyás-kori faenzai mesterek által készített budai fajansz bokálykancsók Erdélyben is ismertek lehettek *(27. kép)*.

7. A „szegedi" vagy „aradi" elnevezéssel azonosított, ismeretlen helyen készült aranyos festésű fajanszbokályra 1581-ből már van adat, 1604-ből tárgy.

8. Valószínű, hogy a XVI. század elején Konstantinápolyból nemcsak falburkoló „bokály"-táblákat hozattak, hanem edényeket is, többek között bokályformát *(28. kép)*.

9. 1621-től kezdve az Alvincre telepített újkeresztények (habánok) helyben gyártottak fajanszedényt, „vinci bokály"-t. Az alvinci újkeresztények által készített edényre 1627-ből már van tárgyi emlék; 1725-ből és az 1790-es évekből mutattunk be példát.

10. A XVIII. századtól kezdve az ugyancsak „vinci bokály"-nak nevezett fajanszedényeket Morvából és Ausztriából is importálták.

11. Nagy mennyiségben került kereskedelmi forgalomba a XVIII. század folyamán és a XIX. század első évtizedeiben a felvidéki habán telepek (Szobotiszt, Nagylévárd, Jókő, Dejte stb.) fajansztermeke, az ún. *győri edény*, melynek ón fedelét Győrben is készítették és melyet győri kereskedők gabonaszállító hajókon illetőleg sószállító szekéren vittek Erdély illetőleg Debrecen felé. Ilyen „győri bokály"-t az 1730-as évekből és a XVIII. század végéről mutattunk be.

12. Az erdélyi fazekasok is készítettek bokályokat, ólommázas edényeket, ezek közül a székely fazekasok főleg a XIII—XV. századi hatásokat őrizték meg, míg Nagyvárad (és Mezőtelegd) és Nyugat-Erdély (Kolozsvár, Torda, Zilah) mesterei a XVIII. század második felének „*győri*" mintakincsét vették át. A nyugatról importált „*vinci*" bokálytípus nem talált követőkre.

Történeti szempontból tehát a bokályok két körét tudtuk megkülönböztetni: a székely bokályok régebbi hatásokat (bizánci és itáliai hatásokat) őrző körét, és Nyugat Erdély késő-habán befolyásról tanuskodó körét. Úgy

[152] Torontál, ltsz. 28.920; Jászapáti, ltsz. 39.024.
[153] Kecskés Péter gyűjtése.
[154] Herepei 1927; Soproni 1960; Balogh 1967.

véljük, hogy a régebbi és az újabb hatás köre Székelyudvarhelyen találkozhatott. A korábbi stílus jellegzetessége a karcolt díszítmény, a sgraffito. Ennek egy fontos csoportja a háromszéki bokály, melyet dr. Kós Károly azonosított. „A vargyasi festett bútor" című nemrég megjelent könyvében megjegyzi, hogy a híres háromszéki bokály Nagyajtán készült, ahol, akárcsak Magyarhermányon, csupa helyi nyersanyagot használtak a fazekasok festéknek, máznak.[155]

Az erdélyi bokály ornamentikájában tehát jelentős pre-habán réteg mutatható ki. Ha tekintetbe vesszük, hogy a klasszikus habán edényformák közül hiányzik a bokályforma és a legkorábbi darabok csak az 1690-es évekből valók;[156] hogy a Felvidéken a forma nagy mennyiségben való készítése csak a XVIII. század folyamán lendült fel, az Erdély felé irányuló kereskedelem idején; hogy sehol olyan népszerű a szoba asztal melletti sarokrészének fogasra akasztott bokálykancsókkal való díszítése, mint Erdélyben (bár máshol is megvolt), akkor elmondhatjuk, hogy talán Erdély diktálta ezt a formát, amelyet nevével együtt délkeletről vett át még a habán betelepülés előtti időben. Erdély ilyen irányú igényét a XVIII. században és a XIX. század elején importtal elégítette ki, majd miután a piac telítődött és a helybeli fazekasok is átvették a megtanult mintakincset (vö. a győri kereskedők és a kolozsvári fazekasok vitáját 1752-ben), a további igényt helybeli termeléssel elégítették ki. (A felvidéki fajanszműhelyek XIX. század második felének termékei már nem kerültek el Erdélybe és csak a készítőhely közvetlen környékén terjedtek el.)

A Herepei által felsorolt 18 tárgyféleséget sikerült az emlékanyaggal azonosítani, bár olykor nincs szinkrónban az idézett adatok kora és a bemutatott emlékanyag. Sokszor feltételezésekkel kellett beérnünk. Igyekeztünk rámutatni a problémákra és reméljük, hogy ezáltal előmozdítjuk a további kutatást, amelyet a romániai, csehszlovákiai és ausztriai kutatókkal együttműködve kell folytatni.

IRODALOM

B. Nagy Margit
1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Bukarest. (Bokály-kályha, bokály-kemence c. fejezet; 151–157, 271.)

Balogh Jolán
1967 *A népművészet és a történeti stílusok.* NÉ. XLIX. 73–165.

Balassa Iván
1971 *Herepei János (1891–1970).* Ethn. LXXXII. 470–471.

Banck, A.
1966 *Byzantine Art in the Collections of the USSR.* Leningrad–Moscow.

Benkő Loránd
1956 *Bokály.* MNy. LII. 450–456.

Bielz, Julius
1927a „*Winzer Krüge*". Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, IV. 1. Hermannstadt.
1927b *Eine „Habaner"-Töpfersiedlung in Siebenbürgen.* Wiener Zeitschrift für Volkskunde, XXXI. 8–13.
1958 *Habánska ocade v Sedmohradsku.* Slovenský Národopis, VI. 225–237.

[155] Kós 1972.
[156] Krisztinkovich 1962; — Kudelkova–Zeminova 1961.

ČERNOHORSKÝ, Karel
1941 *Moravská lidová keramika.* V Praze.
CSEFKÓ Gyula
1927 *Bokályos ház.* MNy. XXIII. 197—201.
CSILLÉRY Klára
1971 *Népművészetünk története.* Bp.
EICHHORN, Albert
1967 *Die Burzenlander Ware.* Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Bukarest), 10, 66—76.
FLORESCU, Florea Bobu—MÓZES, Tereza
1967 *Ceramica populăra din Regiunea Crisana.* Oradea.
FÉL, Edit—HOFER, Tamás—CSILLÉRY, Klára
1957 *Hungarian Peasant Art.* Bp.
GERVERS-MOLNÁR Vera
1971 *A sárospataki bokályos ház.* Folia Archeologica, XXII. 183—217.
HABERLANDT, M.
1910 *Österreichische Volkskunst.* I—II. Wien.
HEREPEI János
1927 *A kolozsvári református leánygimnázium és papilak alapozásakor előkerült neolitkori és XVI—XVII. századbeli leletek.* Erdélyi Irodalmi Szemle, IV. 2. sz. 212—223.
1957 *A bokályos ház.* In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár—Bukarest 1957. 326—333.
1961a *Adatok az erdélyi fazekasság történetéhez. I. A bokály szó és fogalom.* Ethn. LXXII. 462—465.
1961b *II. Készítési helyükről elnevezett agyagmívek.* Ethn. LXXII. 604—609.
1962 *III. A győri kancsó. A szebeni bokály.* Ethn. LXXIII. 131—136.
1965a *Az aradi és szegedi bokály.* Néprajz- és nyelvtudományok, VII. Szeged. 125—133.
1965b *Kik voltak az alvinczi újkeresztények?* In: Adatok a XVII. század szellemi mozgalmának történetéhez. Szerk. KESERŰ Bálint. Bp.
é. n. *A vinci bokály.* Kézirat.
HEREPEI János—KOVÁCS Áron
é. n. *Újabb adatok az aradi és szegedi bokályokról.* Kézirat.
HERMAN Ottó
1887 *Székely bokály, székely tál.* Vasárnapi Újság, 311—315.
HOFFMANN, Herbert
1956 *Din istoria si tehnica artei ceramice săseşti din sudul Transilvaniei. Studienbeitrage zur Geschichte und Technik der sachsischen Töpferkunst in Süd-Siebenbürgen.* Sibiu.
HUSZKA József
1888 *Magyar népies és renaissance díszítményeink.* Művészi Ipar, III. 1.
IGAZ Mária—KRESZ Mária
1965 *A népi cserépedények szakterminológiája.* NÉ. XLVIII. 87—131.
IMRE Samu
1942 *A kolozsvári fazekasság műszókincse.* Kolozsvár.
ISTVÁN Erzsébet, J.
1965 *A Kerámia gyűjtemény.* In: *A Néprajzi Múzeum 1963—1964. évi tárgygyűjtése.* Szerk. Kodolányi János. NÉ. XLV. 238—248.
JAKAB Elek
1876 *Erdély és az Anabaptisták a XVII—XVIII. században.* Keresztény Magvető, XI. 1—14.
JANKÓ János
1872 *Kalotaszeg magyar népe.* Bp. 72.
1893 *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe.* 140—145, 212, 294.
KATONA Imre
1964a *A habán kerámia néhány kérdése.* Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei, VII. 73—91.
1964b *Adalékok a nyugat-magyarországi anabaptisták történetéhez.* (A győri jezsuiták harca ellenünk 1761-ben.) Arrabona, 6. 99—108.
1965 *Egy habán tál Veszprém megyei vonatkozásai.* Veszprém megyei múzeumok közleményei, IV. 111—129.

1965b *A kék habán kerámiáról.* Az Iparművészeti Múzeum Évkönyve. VIII 35—47.

KIRNER A. Bertalan
1935 *Szobotisti baptisták.* Bp.
1937 *A nagylévárdi baptisták.* Bp.

KLUSCH, Horst
1968 *Die Habaner in Siebenbürgen.* Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Bukarest), 11. 21—40.
1969 *Die Habaner und ihre Hafnerwerkstatt in Winz.* Neuer Weg, Aug. 1.
1970 *Der Lebensbaum in der siebenbürgischen Keramik.* Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Bukarest), 13. 102—106.

Kós Károly, dr.
1954 *Cahlele din Ciuc.* In: Studii şi Cercetări de Istoria Artei. No 1—2. 49—57.
1956a *Népi fazekaskészítményeinkről.* Művelődés, május.
1956b *Magyar népi kályhacsempék Erdélyben.* Művelődés, június.
1972 *A vargyasi festett bútor.* Kolozsvár.

KRESZ Mária
1960 *Fazekas, korsós, tálas. Néhány szempont fazekasközpontjaink kutatásához és összehasonlításához.* Ethn. LXXI. 297—379.
1961 *Magyar népi cserépedények kiállítása a Néprajzi Múzeumban.* NÉ. XLIII.
1969a *Népi kerámia. A Néprajzi Múzeum kiállítása a Magyar Nemzeti Galériában 1969. július—szeptember.* Bp.
1969b *Népi kerámia kiállítás a Nemzeti Galériában.* Művészet, X. 12. sz.

KRISZTINKOVICH Béla
1958 *Nobilis amphorarius magister.* Művészettörténeti Értesítő, VII. 2—3.
1960 *Az Iparművészeti Múzeum „alvinci" újkeresztény fajanszai.* Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei, III—IV. 137—156.
1962 *Habaner Fayencen.* Bp.
1964 *A „virágos reneszánsz" habán kerámiája Magyarországon.* Élet és Tudomány, 19. No. 35. 1638—1641.

KRISZTINKOVICH Mária, GYÖNGYÖSI
1956—58 *Az újkeresztény kerámika kezdetei és európai párhuzamai.* Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve. Bp.

LAYER, Karl
1928 *Az erdélyi habánok története.* A Műgyűjtő, 5. sz. 146—148.

LANDSFELD, Herman
1950 *Lidové hrnčirství a džbánkářství.* Praha.

LANE, Arthur
1947 *Later Islamic Pottery.* London.

MALONYAY Dezső
1907 *A magyar nép művészete,* I. *A kalotaszegi magyar nép művészete.* Bp.
1909 II. *A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete.* Bp.

MÁRTON Gyula
1956 *A zilahi fazekasság szakszókincse.* Kolozsvár.

MOLTEIN, Alfred Walcher von
1907 *Die Gmundener Bauernfayencen.* Kunst und Kunsthandwerk, X. 417.

MOLNÁR Mária
1956 *A Népi Mesterségek (Kisipar) Gyűjtemény. A Néprajzi Múzeum 1963—1964. évi tárgygyűjtése.* NÉ. XLV. Szerk. KODOLÁNYI János. 210.

MOLNÁR Vera
1965 *Beszámoló a sárospataki vár 1963—64. évi ásatásáról.* In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. 213—222.

OPRESCU, George
1929 *Peasant Art in Roumania.* London.

OREND, Misch
1942 *Krüge und Teller. Deutsche Töpferwaren aus Siebenbürgen.* Hermannstadt.

OROSZ Endre
1930 *Egy érdekes erdélyi edénysorozat.* NÉ. 149—150.

PATAKY-BRESTYÁNSZKY Ilona
1967 *Italienische Majolikakunst.* Bp.

PETRIK Lajos
1889 *Adatok a magyar agyagipar történetéhez.* Művészeti Ipar, IV. 1—16, 95—106.

Román János
1959 *A habánok Sárospatakon.* Sárospatak.
Roth, Victor
1908 *Geschichte der Kunstgewerbe in Siebenbürgen.* Strassburg.
Sántha Imre
1967 *A felcsíki fazekasság.* Korunk, XXVI. 393–399.
Scheuermeier, Paul
1956 *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz,* II. Bern. 40, 43, V. térkép: „bocalle".
Schirek, Carl
1900 *Mährische Keramik.* Mitteilungen des Mährischen Gewerbemuseums, XVIII. 24.
Seiberl, Hans
1942 *Niederösterreichische Bauern-Majolika.* Unsere Heimat (Organ des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich), N.F. XV. 35–36.
Siklóssy László
1917 *Stomfa és a holicsi gyár apró versenytársai.* In: A magyar kerámika története. Bp.
Slătineanu, Barbu
1938 *Ceramica românească.* București.
Slatineanu, Barbu–Stahl, Paul H.–Petrescu, Paul
1959 *Arta populară in Republica Romîna, Ceramica.* București.
Soproni Olivér
1960 *Régi magyar ólommázas kerámia.* Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei, III–IV. (1959). Bp. 1960. 233–247.
1961 *Leadglazed Turkish and Hungarian pottery from the time of the Turkish Occupation of Hungary.* Faenza, XLVII. 26–31.
Szabó T. Attila
1940 *Bokály-kemence.* Magyar Nyelv, XXXVI. 187.
1917 *A 'győri bokály' és a 'győri kancsó' erdélyi elterjedéséhez.* Ethn. LXXXII. 77–79.
Szendrei János
1889 *A habánok története Magyarországon és a habán majolika.* Művészeti Ipar, 1889. 161.
Timaffy Gyöngyvér
1971. *Az újvárosi Szabó fazekas család emlékei.* Kézirat. Néprajzi Múzeum EA. P. 196/1971.
Weiner Mihályné
1965 *Művészi kézműiparok Győrben.* Arrabona, 7. 429–439.
1971 *Önművesség.* Bp.

Mária Kresz

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER KERAMIK IN SIEBENBÜRGEN

mit besonderer Berücksichtigung der spät-Habaner Fayencen

Auszug

Die Geschichte der Keramik in Siebenbürgen ist besonders lehrreich für die Erforschung der osteuropäischen Keramik, da sie einerseits mit den orientalischen und italienischen Fayencen, andererseits mit denen der mitteleuropäischen Länder, Mähren und Österreich vielseitig verbunden ist, ganz besonders aber mit der Tätigkeit der Habaner Siedlungen in der Umgebung von Bratislava (Preßburg, Pozsony), z.B. mit Sobotište (Sobotisch, Szobotiszt). Von dort siedelte sich im Jahre 1621 — wie bekannt — eine Gruppe von Wiedertäufern nach Siebenbürgen um, und es wurde von dort im Laufe des 18. Jahrhunderts eine Menge Fayence-Geschirr nach Siebenbürgen transportiert, das dort ung. „*győri*" dt. „*Raaber*" Geschirr genannt wurde.

Um die Frage der siebenbürgischen Keramik zu erläutern, ist es deshalb nötig, nicht nur die Ergebnisse der ungarischen und rumänischen Fachliteratur in Evidenz zu

halten, sondern auch die Resultate der Forschung in der Tschechoslowakei und in Österreich. In den letzten Jahren hat sich János HEREPEI (1891—1970), der ehemalige Direktor des Szekler Museums in Sfântul-Gheorghe in mehreren Artikeln — meistens in dieser Zeitschrift — auf Grund von Archivmaterial mit den siebenbürgischen Keramiktypen befaßt, die nach verschiedenen Ortschaften benannt worden sind. Er behandelte sowohl die nach Siebenbürgen eingeführten Fayence-typen, als auch die in verschiedenen siebenbürgischen Töpferzentren erzeugten Waren. Aber er berücksichtigte weder die erhalten gebliebenen Gegenstände, noch die neuere Forschung, von der besonders die Werke von Béla KRISZTINKOVICH (†1969) von Bedeutung sind.

In der vorliegenden Arbeit werden die von HEREPEI aufgestellten 18 Keramiktypen mit Gegenständen aus dem Bestand des Ethnographischen Museums in Budapest identifiziert, um dadurch der Erläuterung der Relation der eingeführten und der inländischen Keramik, dem Problem der historischen Schichte der siebenbürgischen Keramik näherzukommen.

HEREPEIS Systems beibehaltend beginnt der Artikel mit der Erklärung des Wortes ***bokály***, das ursprünglich die Benennung für eine besondere Krugform war (vgl. das italienische Wort *boccale)*, später aber in Siebenbürgen, vom 16. Jahrhundert an auch im Sinne von „Fayence" gebraucht wurde. Zum Beispiel der Ausdruck *bokályos ház* bedeutet den Raum *(ház)* des fürstlichen Schlosses zu Alba Iulia (Karlsburg, Gyulafehérvár), deren Wände mit Fliesen aus Konstantinopel bedeckt waren, ähnlich wie im Schloß von Giula (Gyalu), sowie in Sárospatak (vgl. die Ausgrabungen von Vera GERVERS-MOLNÁR). Das Wort *bokály* wurde auch zur Bezeichnung von Fayencen gebraucht, welche die in Vinţul-de-Jos (Winz, Alvinc) angesiedelten Wiedertäufer erzeugt hatten. Der Ausdruck „*Winzer Krug*", ungarisch „*vinci bokály*" bedeutete ursprünglich diese Erzeugnisse. Im Laufe des 18. Jahrhunderts wurden ähnliche birnenförmige Krüge aus dem Westen auf dem Flußtransportweg eingeführt, und man nannte diese auch *Winzer Krug, vinci bokály*, obwohl sie in Mähren, in Bučovica (Butschowitz) und in Vyškov (Wischau) erzeugt worden sind, und dort *džbán sedmihradský*, „siebenbürgischer Krug" hießen; als *Winzer Krug* wurden auch die Fayence-Krüge aus Österreich bezeichnet.

Der Ausdruck *szegedi bokály* oder *aradi bokály* (Szegeder oder Arader Krug) bedeutete einen manganfarbenen, selten grünen oder blauen, birnenförmigen Krug, deren reiche Muster mit goldener Farbe oder mit Minium aufgetragen worden waren. Ein Exemplar dieses Typs ist bereits aus 1604 bekannt. Der Erzeugungsort ist unbestimmt, die Bezeichnung Szegeder oder Arader weist auf Städte hin, welche wichtig Punkte des Flußtransportweges nach Siebenbürgen darstellten.

Das *Raaber Geschirr, győri edény* trägt den Namen des Handelsortes, *Győr*, dt. Raab, aber es ist anzunehmen, daß der Zinndeckel und der Zinngrundring der Krüge von den Raaber Zinngießern erzeugt worden sind. Diesen Namen, *győri edény, Raaber Geschirr* gebrauchte die ungarische Bevölkerung im nördlichen Teil Siebenbürgens für die spät-Habaner Fayenc aus den Habaner Siedlungen Sobotište, (Szobotiszt), Velki Levard (Großschützen, Nagylévárd), Dobra Voda (Jókő), usw. Die Ornamentik der sog. Raaber Gefäße wurde von den ungarischen Hafnern in den siebenbürgischen Städten nachgeahmt, aber nicht mit Fayencetechnik, sondern mit Bleiglasur: in Cluj (Klausenburg, Kolozsvár), in Oradea (Großwardein, Nagyvárad), Tileagd (Mezőtelegd), Zalau (Zilah), Turda (Torenburg, Torda).

HEREPEI erwähnt noch folgende Siebenbürgische Hafnerzentren, deren Erzeugnisse mit Gegenständen in der Keramiksammlung des Ethnographischen Museums von Budapest zu identifizieren sind — obwohl in einigen Fällen der Gegenstand aus späterer Zeit stammt, als die von HEREPEI angeführte archivalische Angabe —: Turda (Torenburg, Torda), Glimdari (Makfalva), Mereşti (Homoródalmás), Jimbor (Székelyzsombor), Sighişoara (Schäßburg, Segesvár), Sibiu (Hermannstadt, Nagyszeben), Braşov (Kronstadt, Brassó), Jara (Alsójára), Lăpuş (Nagylápos), Corund (Korond), Mădăraş (Csíkmadaras), Reg. Crişana (Körös-vidék).

Der Überblick der erwähnten Keramiktypen ermöglichte uns, die historische Schichtung der siebenbürgischen Töpferei zu rekonstruieren und festzustellen, daß den orientalischen Verbindungen von Siebenbürgen zu Folge, Fayenc früh (seit dem 15. Jahrhundert) einheimisch wurde, und daß sich der Anspruch auf importiertes Fayence-Geschirr früh bemerkbar machte.

Im 19. Jahrhundert waren die Töpfer von Oradea und West-Siebenbürgen unter den Einfluß der Ornamentik der spät Habaner Fayencen, der sogenannten Raaber Gefäße geraten, während die Szekler Töpfer von Ost-Siebenbürgen die Tradition der byzantinischen Kunst des 13. Jahrhunderts und der italienischen Keramik des 15. Jahrhunderts weiterführten.

Мариа Крес

ИЛЛЮСТРАЦИИ К ИСТОРИИ КЕРАМИКИ В ТРАНСИЛЬВАНИИ

Резюме

Вопрос об истории керамики в Трансильвании служит особенно интересным уроком в изучении керамики Восточной Европы, так как эта керамика многими нитями связан как с фаянсом Востока и Италии, так и с фаянсом западно-европейских стран, Моравии и Австрии но в первую очередь с хабанскими поселениями в окрестности Братиславы (Пожоня) на бывшей территории Венгрии (напр. в с. Соботист); с этой территории — как известно — в 1621 г. новокрещенные переселились в Трансильванию, в с. Альвинц, и с той же территории окрестности Пожоня в течение всего XVIII века перевозили в Трансильванию большое количество фаянса, названного в Трансильвании «посудой из Дьёра» (город близи к Пожоню). При изучении проблемы керамики в Трансильвании именно поэтому придется иметь в виду достижения не только венгерской и румынской науки, но также и результаты чехословацких и австрийских исследований. В последние годы на страницах журнала «Этнография» бывший директор Секлерского Музея в г. Шепшисендьёрдь (Stântul-Gheorghe) Янош Херепеи опубликовал прежде всего на основе архивных материалов несколько работ, в которых он занимался типами керамики в Трансильвании, названными по отдельным населенным пунктам, и он разбирает, таким образом, как ввезенные в Трансильванию фаянсовые изделия, так и современные собственные продукты центров керамики в Трансильвании. В своих работах однако не принимал он в учет из вещественный материал, ни новейшую литературу по вещественным памятникам, а в этой области особенно исследования Бела Кристиновича (†1969) имеют значение. Автор в своей настоящей работе на основе коллекции керамики в будапештском Этнографическом музее делает попытку отождествления 18 типов керамики, приведенных в работах Херепеи, старается выяснить взаимоотношения импортных и местных изделий, тем самым подходить к вопросу об исторических слоях.

Автор в своей работе вслед за Херепеи исходит из значения венгерского слова *bokály*, которое может обозначать определенную форму керамики — кувшин (ср. итальянское слово *boccale*), но в Трансильвании начиная с XVI века это слово *bokály* употреблялось в значении фаянса вообще. (Напр. *Bokályos* ház — «бокальным домом» называли зал княжеского дворца в г. Дьюлафехервар (Alba-Iulia, Karsburg) обитый, облицованный изразцовыми плитами из Константинополя; сходный зал в был крепостях в Дьялу (Gilau) и Шарошпатак (раскопки, проведенные Верой Герверс—Мольнар). Бокалами называли также фаянсовую посуду новокрещенных поселенцев, переселенных в 1621 г. в с. Альвинц (Vintul-de-Jos, Winz, Alvinc) недалеко от Дьюлафехервара. Венгерское выражение *vinci bokály* (винцский бокал) и немецкое *Winzer Krug* первоначально обозначали их изделия. Однако позже в XVIII веке винцским бокалом и Winzer Krug-ом называли грушевидные кружки из фаянса, привезенных с запада по водному пути, хотя они были сделани в Моравии в гг. Bučovica, Vyškov и на месте изготовления назывались «трансильванскими кружками», „dzban sedmihradský"; точно так же назывались винцскими бокалами кружки, сделанные в центрах фаянса в Австрии.

Под выражением «сегедский —» или «арадский бокал» подразумевали бокали из фаянса цвета марганца, реже с фоном зеленого или синего цвета; на этих бокалах были нарисованные холодной краской богатые украшения цвета миния или золота. Тип этот известен с 1604 г. Места изготовления установлены сомнительно, фаянс получил свое название от торговых пунктов по берегам рек (Арад, Сегед).

Название «дьёрский бокал» (Győr, Raab) также имеет торговое происхождение, хотя в формировании этого названия могла играть роль и то обстоятельство, что оловянных дел мастера в г. Дьёр, должно предполагать, готовили оловянную крышку и оловянное подножье этим бокалам. Дьёрскими бокалами называла часть венгерского населения на сереве Трансильвании посуду из фаянса, привезенную из хабанских поселений северного горного края (Szobotiszt — Szobotist, Nagylévárd — Veiki Levard — Groß Schützen, Dobra Voda — Jókő etc.)

Украшениям «дьёрской посуды» подражали гончари венгерских городов в Трансильвании, исполняя, однако, украшения свинцовой эмалью: это работы мастеров из гг. Kolozsvár (Cluj, Klausenburg), Nagyvárad (Oradea), Mezőtelegd (Tileagd), Zilah (Zalau), Torda (Turda, Torenburg).

Кроме них, Херепеи называет следующие центры гончарного дела, посуду из которых, хотя бы и условно, можно сопоставлять и отождествлять с предметами в коллекциях

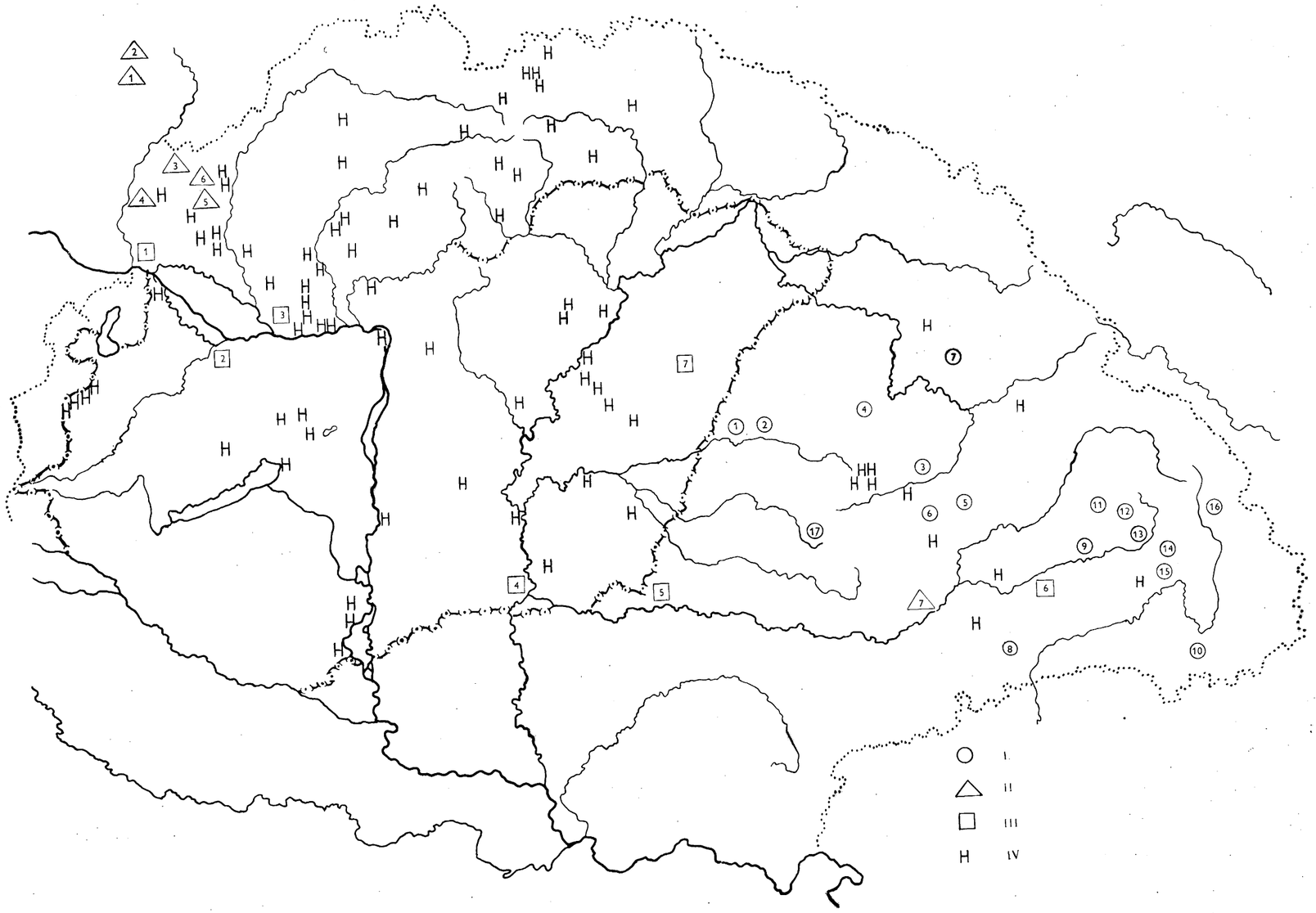

A DOLGOZATBAN SZEREPLŐ HELYSÉGEK

I. *Fazekasközpont* (○)

1. Oradea (Nagyvárad, Gross Wardein); *2.* Tileagd (Mezőtelegd); *3.* Cluj (Kolozsvár, Klausenburg); *4.* Zalău (Zilah); *5.* Turda (Torda, Torenburg); *6.* Jara (Alsójára); *7.* Lăpuș (Magyarlápos); *8.* Sibiu (Nagyszeben, Hermannstadt); *9.* Sighișoara (Segesvár, Schässburg); *10.* Brașov (Brassó, Kronstadt); *11.* Ghindari (Makfalva); *12.* Corund (Korond); *13.* Odorhei (Székelyudvarhely); *14.* Mereşti (Homoródalmás); *15.* Jimbor (Székelyzsombor); *16.* Mădăraș (Csíkmadaras); *17.* Cărpinet (Kerpenyet)

II. *Fajanszkészítő fazekasközpont* (△)

1. Bučovica (Butschowitz); *2.* Vyškov (Wischau); *3.* Sobotište (Szobotiszt, Ószombat, Schobotist); *4.* Vel'ké Léváre (Nagylévárd, Gross-Schützen); *5.* Dehtice (Dejte, Dechtitz); *6.* Dobrá Voda (Jókő, Gutenstein); *7.* Vinţul-de-Jos (Alvinc, Winz)

III. *Kereskedelmi pont* (□)

1. Bratislava (Pozsony, Pressburg); *2.* Győr (Raab); *3.* Komárno (Komárom); *4.* Szeged (Szegedin); *5.* Arad (Árad); *6.* Medias (Meggyes, Mediasch); 7. Debrecen

IV. Az ún. *győri* edény, a felföldi *habán* telepek kerámiájának lelőhelyei a budapesti Néprajzi Múzeum tárgyainak alapján (H)

1. Bajka (Bajka) — *2.* Tekovské Šarluhy (Nagysalló) — *3.* Búč (Bucs) — *4.* Ebed (Ebed) — *5.* Mad'arský Seldín (Magyarszögyén) — *6.* Mužla (Muzsla) — 7. Bohunica (Hontbagonya) — *8.* Pukanec (Bakabánya) — *9.* Dolnie Terany (Alsóterény) — *10.* Drégelypalánk — *11.* Krupina (Korpona) — *12.* Sitnianska (Szitnyatő) — *13.* Štrba (Csorba) — *14.* Malý Várad (Kisvárad) — *15.* Močenok (Mocsonok) — *16.* Krakovany (Krakován) — *17.* Osztrov (Osztró) — *18.* Sološnica (Széleskút) — *19.* Zvončín (Harangfalva) — *20.* Páld (Páld) — *21.* Čataj (Csataj) — *22.* Nemecký Grob (Németgurab) — *23.* Klástor pod Znievom (Znióváralja) — *24.* Detva (Gyetva) — *25.* Brezno nad Hronom (Breznóbánya) — *26.* Banská Bystrica (Besztercebánya) — *27.* Mohács — *28.* Székesfehérvár — *29.* Isztimér — *30.* Zámoly — *31.* Győr — *32.* Komárno (Komárom) — *33.* Kert (Kürt) — *34.* Rajka — *35.* Horvátzsidány — *36.* Peresznye — *37.* Kőszeg — *38.* Alsónyék — *39.* Decs — *40.* Velem — *41.* Balatonfőkajár — *42.* Szentgál — *43.* Hódmezővásárhely — *44.* Csongrád — *45.* Karcag — *46.* Kunmadaras — *47.* Tiszaszentimre — *48.* Tiszaszőllős — *49.* Jászladány — *50.* Kecskemét — *51.* Harta — *52.* Iklad — *53.* Tahitótfalu — *54.* Nižní Medzev (Mecenzéf) — *55.* Bogács — 56. Cserépfalu — *57.* Mezőcsát — *58.* Rimavská Sobota (Rimaszombat) — *59.* Tisovec (Tiszolc) — *60.* Mnišany (Mnisány, Baráttelke) — *61.* Prešov (Eperjes) — *62.* Spišská Bela (Szepesbéla) — *63.* Spišská Nová Ves (Igló) — *64.* Kežmarok (Késmárk) — *65.* Podolinec (Podolin) — *66.* Rokúsy (Rókus) — *67.* Békéscsaba — *68.* Endrőd — *69.* Biharnagybajom — *70.* Baia-Mare (Nagybánya) — *71.* Tonciu (Tacs) — *72.* Brașov (Brassó) — *73.* Jidvein (Zsidve) — *74.* Huedin (Bánffyhunyad) — *75.* Sâncraiu (Kalotaszentkirály) — *76.* Mănăstireni (Magyargyerőmonostor) — *77.* Saula (Sárvásár) — *78.* Vlaha (Magyarfenes) — *79.* Cața (Kaca) — *80.* Mercurea (Szerdahely) — *81.* Rimetea (Torockó).

Музея этнографии в Будапеште, правда, эти музейные объекты иногда моложе тех, что упоминается в архивных памятниках: Torda (Turda, Torenburg), — Makfalva (Glimdari), — Homoródalmás (Mereşti), — Székelyzsombor (Jimbor), — Segesvár (Sighişoara, Schäßburg), — Nagyszeben (Sibiu, Hermannstadt), — Brassó (Braşov, Кronstadt), — Alsójára (Jara), — Magyarlápos (Lăpuş), — Кorond (Corund), — Csikmadaras (Mădaraş), — Кörösi korsó (Кувшин с Прикерешья) (Reg. Crişana).

На основе обзора указанных типов посуды можно выявить исторические слои керамики в Трансильвании и установить, что, благодаря восточным связям Трансильвании, фаянсовые изделия рано — начиная с XV века — распространялись повсеместно, и рано возник спрос на импорт фаянсовых изделий. В то же время, как гончари в городе Надьварад и в Западной Трансильвании в XIX в. следовали за «дьёрскими», т. е. позднехабанскими мастерами в решении орнамента и формы, гончари-секлеры в Трансильвании продолжали византийские традиции XIII века и итальянские традиции XV века. К дальнейшей разработке данных выше в набросках итогов исследования необходимо более тесное сотрудничество исследователей керамики Румынии, Чехословакии и Австрии.

Szolnoky Lajos

Falusi takácscéhek Magyarországon

A kender és a len rostanyagának megmunkálása, majd a rostok megfonása a magyar parasztság önellátásra törekvő gazdálkodásában a parasztcsaládok nőtagjainak a munkája volt évszázadokon át. A kész fonal vászonná szövése azonban már kevésbé mutatkozik ennyire egyértelműen házi tevékenységnek. Összefoglaló publikációk hiányában csupán elszórt irodalmi adatokból és a terepgyűjtéseinkből származó ismeretek alapján rajzolódott ki előttünk az a kép, amely szerint az utóbbi egy-két évszázadban a Dunántúlon, a Duna—Tisza közén és a Dél-Alföldön jobbára takácsmesterekkel szövették meg a parasztcsaládok a házilag kidolgozott kender- (len-) fonalukat, míg a magyar nyelvterület északkeleti felében a szövést is maguk a parasztasszonyok végezték.

A falusi takácsoknak a magyar parasztság recens kultúrájában betöltött szerepéről már részletesebb áttekintést nyújt a Magyar Néprajzi Atlasz anyaga. A 99. téma a századfordulón használt parasztszövőszékek formáival foglalkozik. A kérdés megválaszolásánál a gyűjtők vagy a megfelelő szövőszék-formát jelölték meg, vagy olyan kutatópontokon, ahol nem volt már a századfordulón sem használatban parasztszövőszék, mert a lakosság takácsokkal szövetett, ezt a tényt rögzítették. Így a teljes magyar nyelvterületre kiterjedő 415 kutatópontnak mintegy harmadán arról kaptunk adatokat, hogy a házilag készített és megfont rostanyagot takácsmesterekkel szövették meg a századfordulón. A 133 „takácsos" település egy tömbben, a magyar nyelvterület délnyugati felében található: 1. számú térképünkön e helységeket a tömör pontok jelzik.

Továbbra is kérdés maradt viszont, hogy milyen múltra tekinthet vissza e területen a takács-szövés? Szinte az egyetlen forrás, ami e vonatkozásban eredményt ígérően felhasználható, a takács-céhlevelek. Jelen közleményünkben e céhlevelek megszólaltatásának történeti-statisztikai módszerével kísérletezünk.

Szádeczky Lajos *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon* (Budapest 1913.) c. munkájának második kötetében függelékként közli a fővárosi gyűjteményekben őrzött céhlevelek lajstromát. Az itt listába foglalt tekintélyes számú, mintegy 5000 céhlevél megyék szerinti megoszlásának vizsgálata azt mutatta, hogy ezek Magyarország és Erdély, de még Horvát-Szlavónország teljes területét is képviselik. Bár kétségtelen, hogy az itt felsorakoztatott céhlevelek csak töredékét jelentik az e területre kiadott és ma különböző, nem fővárosi gyűjteményekben őrzött céhleveleknek, mégis úgy véljük, hogy a nagy számok törvénye alapján ez az 5000 céhirat mind az iparnemekre vonatkozóan, mind pedig területileg és kronológiailag képes olyan átlagot nyújtani, amiből általános tendenciák kiolvashatók. Sajnos, nem használhattuk az

Eperjessy Géza (*Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686—1848*. Budapest, 1967.) könyvének függelékében közzétett és nagyobb gondossággal összeállított jegyzékét a céhekről, mivel ez csak a XIX. századi céhleveleket dolgozza fel, s nekünk — a falusi takácscéhek múltjának keresése során — a korábbi időből datált iratok is alapvetően fontosak. Bár tudjuk, hogy a Szádeczky-féle céhlajstrom kiegészítésre, sőt bizonyos vonatkozásban (pl. a vegyes céhek tekintetében) revízióra is szorul, mégis kísérleti feldolgozásunkban csak az e listában összegyűjtött anyagra kellett támaszkodnunk.

A követendő módszert illetően helyesnek tűnik legelőször is kigyűjteni e lajstromból a takács-céhleveleket: honnan, milyen keltezéssel valók ezek. Azért, hogy kisebb területegységeket együtt lássunk, a megyék szerinti csoportosítás látszik a legalkalmasabbnak. Mivel mi közvetlenül a parasztság számára dolgozó takácsokat keressük, e megyei összesítésekből helyesnek látszik kiszűrni a nem minden kétséget kizáróan falusi, mezővárosi szövőmestereket. Ezek után előttünk áll majd, hogy mely megyékben és ezekben hány faluban, milyen keltezésű takács céhlevelek vannak Szádeczky összesítésében. Mivel azonban az ismert céhleveleknek is csak egy kisebb részével dolgozunk, és az egyes megyék nagysága, faluszáma között is lényeges különbségek vannak, a „takácsos" települések így kapott száma is legfeljebb csak ezek mérlegelésével és korrekciójával mutat bizonyos értékelhető mennyiségi tendenciát. A céhlevelek dátumai azonban már közvetlenül abszolút kronológiát adnak: ha nem is árulják el minden esetben pontosan az illető településen a takács-szövés kezdetének az idejét, az mindenesetre biztosra vehető, hogy a céhlevelek jelezte időben már takácsok dolgoztak a falusi lakosság számára. Minthogy azonban ez minden megyénél ugyanígy fennáll, a nagy számok törvénye alapján relative azonos eltolódásokkal számolhatunk.

Ha pedig végül az egyes megyékre vonatkoztatva kiszámítjuk a céhlevelek „átlagévszámát" — bár jóllehet olyan fiktív dátumot kapunk, amikorról egyetlen céhlevél sem kelteződött — a nagy számok törvénye alapján mégis reprezentatív dátumhoz jutunk, ami kronológiailag már a falusi takácscéhek jelentősebb elterjedtségét mutatja a szűkebb területen, a megyében, s ugyanakkor a szomszédos vagy távolabbi vidékekkel, megyékkel való összehasonlítást abszolút számokban kifejezve lehetővé teszi. Így a falusi takács-szövésnek, mint kulturális jelenségnek időbeli és térbeli mobilitását, az esetleges diffúzió irányát és intenzitását mérhetővé tehetjük.

Szádeczky anyagának a jelzett módon való feldolgozásánál csak az olyan megyéket tekintjük pozitívnak, ahol legalább három parasztttelepülés takács-céhlevele valószínűsíti a jelentősebb takács-szövést, és ezek dátumai alapján az egész megyére vonatkoztatható, azt mint szűkebb mikrotájat reprezentáló átlagévszámot is ki tudunk számítani.

Abaúj-Torna m.: Kassa 1665, Mecenzéf 1688. Mindössze két településből van takácscéhre adat, s emellett egyiket sem feltételezhetjük döntően a parasztlakosság számára dolgozónak. Így a megye a mi szempontunkból negatív.

Alsó-Fehér m.: Gyulafehérvár 1594. Egyetlen és városi adat. A megye negatív.

Arad m.: Arad 1817, Gyarmata 1828, Magyarpécska 1816, Rácpécska 1816. Arad város adatát nem számítva a maradt három település átlagévszáma: 1820.

Bács-Bodrog m.: Ada 1815, Almás 1815, Apatin 1770, Bács 1828, Baja

1815, Bajmok 1829, Bezdán 1815, Brestovác 1834, Csantavér 1829, Cservenka 1822, Csonopla 1840, Doroszló 1818, Feketehegy 1826, Filippova 1827, Földvár 1818, Futtak 1826, Gakova 1829, Hegyes 1815, Hódság 1826, Jankovác 1822, Kapuszina 1834, Kernyája 1827, Kolluth 1827, Kula 1827, Mélykút 1829, Monostorszeg 1825, Óbecse 1815, Ókanizsa 1815, Ómoravica 1838, Pacsér 1829, Parabuty 1840, Petrovác 1841, Rácmilitics 1842, Szabadka 1779, Szivác 1827, Zenta 1815, Zombor 1815. Kiemelve öt várost (Apatin, Baja, Szabadka, Zenta, Zombor), a 32 település átlagévszáma: 1826.

Baranya m.: Mágóc 1830, Mohács 1819, Pécs 1752, Pécsvárad 1821 Siklós 1825, Vörösmart 1843. Pécs kivételével az öt baranyai céhlevél átlagévszáma: 1827.

Bars m.: Körmöcbánya 1761, Nagysalló 1839. Körmöcbánya kiemelésével legfeljebb egy település maradna, ez viszont nem valószínűsíti még a jelentősebb takács-szövést. A megye így negatív.

Békés m.: Gyula 1817, Orosháza 1819, Öcsöd 1830. A három település alapján az átlagévszám: 1822.

Belovár-Kőrös m.: Alsókőrös 1819, Kapronca 1725. Két település takács céhlevele alapján a megye negatív.

Beszterce-Naszód m.: Beszterce 1552. Német lakosságú város. A megye negatív.

Brassó m.: Brassó 1615, Feketehalom 1617, Prázsmár 1644, Rozsnyó 1619. Brassó város nélkül a három német település takács-céhleveleinek átlagévszáma: 1627.

Csanád m.: Apátfalva 1815, Battonya 1841, Földeák 1817, Makó 1815, Nagylak 1815, Palota 1815, Sajtény 1815. A hét település céhleveleinek átlagévszáma: 1819.

Csongrád m.: Csongrád 1776, Dorozsma 1817, Hódmezővásárhely 1773, Horgos 1837, Mindszent 1840, Szeged 1817, Szentes 1767. Szeged kivételével a nagyobb mezővárosokban is feltételezhető a takácscéheknek elsősorban a parasztság részére való munkája. A megyei átlagévszám: 1802.

Fejér m.: Bicske 1817, Csősz 1840, Érd 1845, Moór 1767, Sármelléke 1767, Vál 1767, Vértesalja 1767. A megyei átlagévszám: 1796.

Gömör m.: Jolsva 1609, Rimaszombat 1665. Ha a városias jellegtől eltekintenénk is, mindössze két település alapján a megye negatív.

Győr m.: Gyarmat 1827, Győr 1513, Pataháza 1747, Pinnyéd 1747, Révfalu 1747, Tét 1832. Győr város kiemelésével az öt település céhiratainak átlagévszáma: 1780.

Heves m.: Eger 1733, Gyöngyös 1769, Pásztó 1817. Feldolgozásunk szempontjából csupán Pásztó jöhetne számításba, ez az egy falusi adat nem valószínűsíti még, hogy a megye parasztsága jelentős mértékben takácsokkal szövetett volna.

Hont m.: Nagymaros 1840, Selmecbánya 1805. Két takácscéh, ezek egyike bányaváros. Így a megye a mi szempontunkból negatív.

Hunyad m.: Szászváros 1632. A szász közösség által kiadott céhszabály.

Jász-Nagykun-Szolnok m.: Árokszállás 1817, Cibakháza 1840, Jászapáti 1817, Jászberény 1817, Jászladány 1817, Jászmihálytelke 1835, Kunhegyes 1817, Szolnok 1774, Törökszentmiklós 1816. Kiemelve Szolnokot, a nyolc takácscéh iratainak átlagévszáma: 1822.

Kolozs m.: Kolozsvár 1619. A megye feldolgozásunk szempontjából negatív.

Komárom m.: Ács 1843, Gesztes 1771, Komárom 1626, Környe 1825, Nagymegyer 1681. Komárom kiemelése után a megye négy takácscéhe iratainak átlagévszáma: 1780.

Krassó-Szörénym.: Lugos 1844. Az egyetlen adat alapján a megye negatív.

Maros-Torda m.: Szászrégen 1669. A szász egyetem által kiadott céhszabály. A megye egésze így negatív.

Moson m.: Kiliti 1841, Köpcsény 1701, Magyaróvár 1699, Rajka 1767, Szentjános 1841, Zarándhalva 1838. A megye átlagévszáma: 1781.

Nagyküküllő m.: Berethalom 1541, Ecel 1561, Kisselyk 1566, Meggyes 1536, Segesvár 1536. Valamennyi német település a céhszabályok az erdélyi szász közösségtől származnak. Segesvár kiemelése után az átlagévszám: 1551.

Nyitra m.: Érsekújvár 1701, Galgóc 1794, Holics 1770, Miava 1719, Nyitra 1794, Sempte 1663, Újváros 1663, Vittenc 1651. Jelentős mértékben szlovák lakosú települések, különösen Érsekújvár és Nyitra városok kiemelése után. A megyei átlagévszám: 1710.

Pest m.: Abony 1822, Apostag 1824, Buda 1725, Cegléd 1773, Dunaegyháza 1830, Dunaföldvár 1768, Dunapentele 1847, Dunavecse 1824, Félegyháza 1817, Fülöpszállás 1817, Gödöllő 1824, Halas 1817, Kalocsa 1744, Kecskemét 1767, Kiskőrös 1817, Monor 1841, Nagykáta 1839, Nagykőrös 1831, Pataj 1755, Pest 1763, Promontor 1839, Ráckeve 1817, Solt 1830, Szabadszállás 1817, Szalkszentmárton 1824, Újhartyán 1845, Vác 1762. Kiemelve ezek közül Buda, Kalocsa, Kecskemét, Pest és Vác városokat, a 22 Pest megyei takácscéh iratainak átlagévszáma: 1819.

Pozsega m.: Kutyevo 1827, Pozsega 1842. Mindössze két céhlevél, ezek is horvát lakosságú településekben. Feldolgozásunk szempontjából a megye negatív.

Pozsony m.: Modor 1612, Nagyszombat 1584, Pozsony 1552, Sassin 1700, Szentgyörgy 1636, Szerdahely 1838, Szered 1663. Kiemelve Pozsonyt és Nagyszombatot, az öt céhlevél alapján az átlagévszám: 1690.

Sáros m.: Bártfa 1827, Kisszeben 1628. Két helységből származó céhlevél alapján a megye negatív.

Somogy m.: Kaposvár 1735, Karád 1748, Szigetvár 1828, Toponár 1840. Kaposvár kiemelésével a három céhirat átlagévszáma: 1805.

Sopron m.: Beő 1761, Bükk 1761, Csepreg 1613, Csorna 1826, Dénesfa 1777, Kapuvár 1681, Kismarton 1768, Lajtaszentmiklós 1646, Németkeresztur 1712, Nezsider 1757, Páli 1828, Répceszemere 1693, Szány 1712, Szill 1693, Vadosfa 1831. A tizenöt céhlevél átlagévszáma: 1737.

Szabolcs m.: Nyírbátor 1824, Nyíregyháza 1839, Két helységből származó céhlevél alapján a megye negatív.

Szatmár m.: Mátészalka 1827, Nagykároly 1770, Szatmárnémeti 1815. Mivel csak e három városias településben találtunk takácscéhekre, a megye feldolgozásunk szempontjából negatív.

Szeben m.: Nagyszeben 1536, Szászsebes 1572. A szász közösség által német településeknek kiadott céhszabályok. Két helység alapján a megye negatív.

Szepes m.: Leibitz 1765, Lőcse 1628, Szepesi tizenhat város 1777. Német lakosságú városok, a takácscéhek működése azonban jellemzőnek mondható az egész megyére. Átlagévszám: 1723.

Szerém m.: Cserdevic 1846, Ruma 1718, Vukovár 1832. Horvát és német népesség. A megyei átlagévszám: 1799.

Temes m.: Hidegkút 1846, Lippa 1841, Vinga 1835. A megyei átlagévszám: 1840.

Tolna m.: Bonyhád 1839, Döbrököz 1847, Dunaszentgyörgy 1817, Fadd 1825, Gyönk 1815, Györköny 1819, Hőgyész 1835, Ireg 1768, Kisdorog 1843, Majsa 1819, Mózs 1846, Nagyszékely 1832, Regöly 1768, Simontornya 1838, Szekszárd 1823. Szekszárd várost kiemelve a tizennégy falu alapján a megyei átlagévszám: 1822.

Torontál m.: Franyova 1828, Komlós 1824, Lovrin 1839, Módos 1837, Mokrin 1856, Párdány 1837, Újpécs 1840. A megye átlagévszáma: 1836.

Trencsén m.: Illava 1607, Nagybicse 1718, Pucho 1732, Trencsén 1607, Zsolna 1685. Trencsén város kiemelése után (bárhová is számítjuk Zsolnát!) a szlovák lakosságú megye átlagévszáma: 1685.

Varasd m.: Krapina 1837, Varasd 1771. A horvát lakosságú megyéből két település céhlevele alapján átlagévszámot nem számítunk.

Vas m.: Bába 1829, Gérce 1819, Hetye 1829, Jánosháza 1780, Káld 1829, Kisköcsk 1829, Kissomló 1829, Körmend 1712, Léka 1712, Magyargencs 1835, Nagyköcsk 1829, Nagyölbő 1725, Nemesmagasi 1826, Németújvár 1712, Pápóc 1846, Pinkafő 1606, Ság 1829, Sárvár 1613, Sorkikisfalud 1741, Szalonak 1663, Szentmiklósfa 1846, Szombathely 1714. Szombathely város kiemelése után a megyei átlagévszám: 1773.

Verőce m.: Borovo 1819, Budanica 1818, Csepin 1847, Cabuna 1819, Deákóvár 1838, Drenovác 1819, Gacsicsse 1819, Kuszonye 1819, Peselics 1819. Rezovác 1819, Terezovác 1819, Valpo 1839, Vuchin 1819. A horvát lakosságú megye átlagévszáma: 1824.

Veszprém m.: Balhás 1825, Bársonyos 1825, Csajág 1827, Csernye 1846, Csesznek 1746, Csögle 1825, Dég 1825, Devecser 1770, Hidegkút 1823, Igal 1723, Koppány 1820, Lajoskomárom 1725, Lázi 1825, Nagytevel 1829, Nagyvázsony 1769, Pápa 1712, Peremárton 1765, Peterd 1825, Polyán 1820, Somlyóvásárhely 1769, Szentgál 1826, Szentkirályszabadja 1769, Takácsi 1780, Tósok 1770, Tótvázsony 1770, Városlőd 1755, Varsány 1825, Veszprém 1765, Vöröstó 1770, Zirc 1775. Veszprém város kiemelése után a 29 település céhlevelének átlagévszáma: 1791.

Zágráb m.: Jaszka 1846, Szamobor 1831, Szinek 1838, Zágráb 1827, Zelinaszentivány 1838. Zágráb város nélkül a horvát lakosságú megye átlagévszáma: 1838.

Zala m.: Nagykanizsa 1777, Nagykapornak 1815, Sümeg 1682, Tapolca 1756, Zalabér 1838. A megye átlagévszáma: 1774.

A fentiekben nem szereplő megyéből Szádeczky felsorolásában nem találtunk takácscéhre vonatkozó iratot.

Mivel a takács-szövés szerepét a magyar parasztság szempontjából vizsgáljuk, a fenti felsorolásban mennyiségi kritériumok alapján negatívnak jelzett megyék mellett ki kell emelnünk a kétségtelenül más nemzetiségű megyéket is, ahol a takácsok nem a magyar parasztlakosság számára dolgoztak. Így Nagyküküllő (1551) és Brassó (1627) megyét, ahol az erdélyi szász közösség által már igen korai időkben kiadott céhszabályok alapján német lakosságú falvakban dolgoztak takácsok. Hasonló a helyzet Szepes megyét (1723) illetően is, ahol ugyancsak német településekre vonatkoznak a céhlevelek. Nyitra (1710), de főleg Trencsén (1685) megyében szlovák lakosságú falvakban találjuk már igen korán a takácsokat. (Feltűnő módon a keletebbre eső, szlovákok lakta területen viszont nem!) Horvát-Szlavónországban, Szerém (1799), Verőce

(1824) és Zágráb (1838) megyében jóval későbbiek a horvát parasztság részére dolgozó takácscéhek.

Az ezek után felsorolásunkban maradt megyék falusi takácscéhei már kétségtelenül túlnyomó részben a magyar paraszt lakosság számára dolgoztak. E megyék átlagévszámaik szerinti sorrendben így következnek egymás után:

XVII. század —	Pozsony m.	1690
XVIII. század —	Sopron m.	1737
	Vas m.	1773
	Zala m.	1774
	Győr m.	1780
	Komárom m.	1780
	Moson m.	1781
	Veszprém m.	1791
	Fejér m.	1796
XIX. század —	Csongrád m.	1802
	Somogy m.	1805
	Pest m.	1819
	Csanád m.	1819
	Arad m.	1820
	Tolna m.	1822
	Jász-Nagykun-Szolnok m.	1822
	Békés m.	1822
	Bács-Bodrog m.	1826
	Baranya m.	1827
	Torontál m.	1836
	Temes m.	1840

Térképre vetítve adatainkat *(1. sz. térkép)*, figyelemreméltó megfigyeléseket tehetünk.

1. A céhlevelek történeti adatai ugyanazt a területet jelölik meg magyar takácsos vidékeknek (vonalkázott megyék), mint amit a századfordulói szóbeli adatok (töltött körök) is megerősítenek. A minimális eltérés is tulajdonképpen szabályt erősítő „kivétel".

a) A recens adatok Nyitra megye déli részén magyar takácsos falvakat mutatnak, s ugyanerre a területre két céhlevél (Érsekújvár 1701 és Sempte 1663) is utal, tehát a történeti és recens adatok itt is fedik egymást. Mi azonban a következetesség kedvéért nem választottuk szét a megyét: mivel a számban is, területmeghatározásra is nagyobb hat másik Nyitra megyei céhirat a szlovákok lakta megyerészre vonatkozik, így az egész megyét kihagytuk a magyar parasztságra jellemző adatot nyújtó területből.

b) Esztergom megyéből három századfordulói adat (Bajna, Bátorkeszi, Pilismarót) tanúskodik a takácsokkal való szövetés mellett. E kis területű és kevés településsel rendelkező megyéből azonban nem került be takács-céhlevél Szádeczky listájába. Ez azonban még legkevésbé sem zárja ki, hogy itt ne lettek volna falusi takácscéhek — a környezetből is ítélve — a XVIII. század legvégén.

c) A recens adatok szerint Visontán (Havas m.) és Hejőpapiban (Borsod m.) a századfordulón takácsok dolgoztak. Egyik megyéből sincs viszont falusi

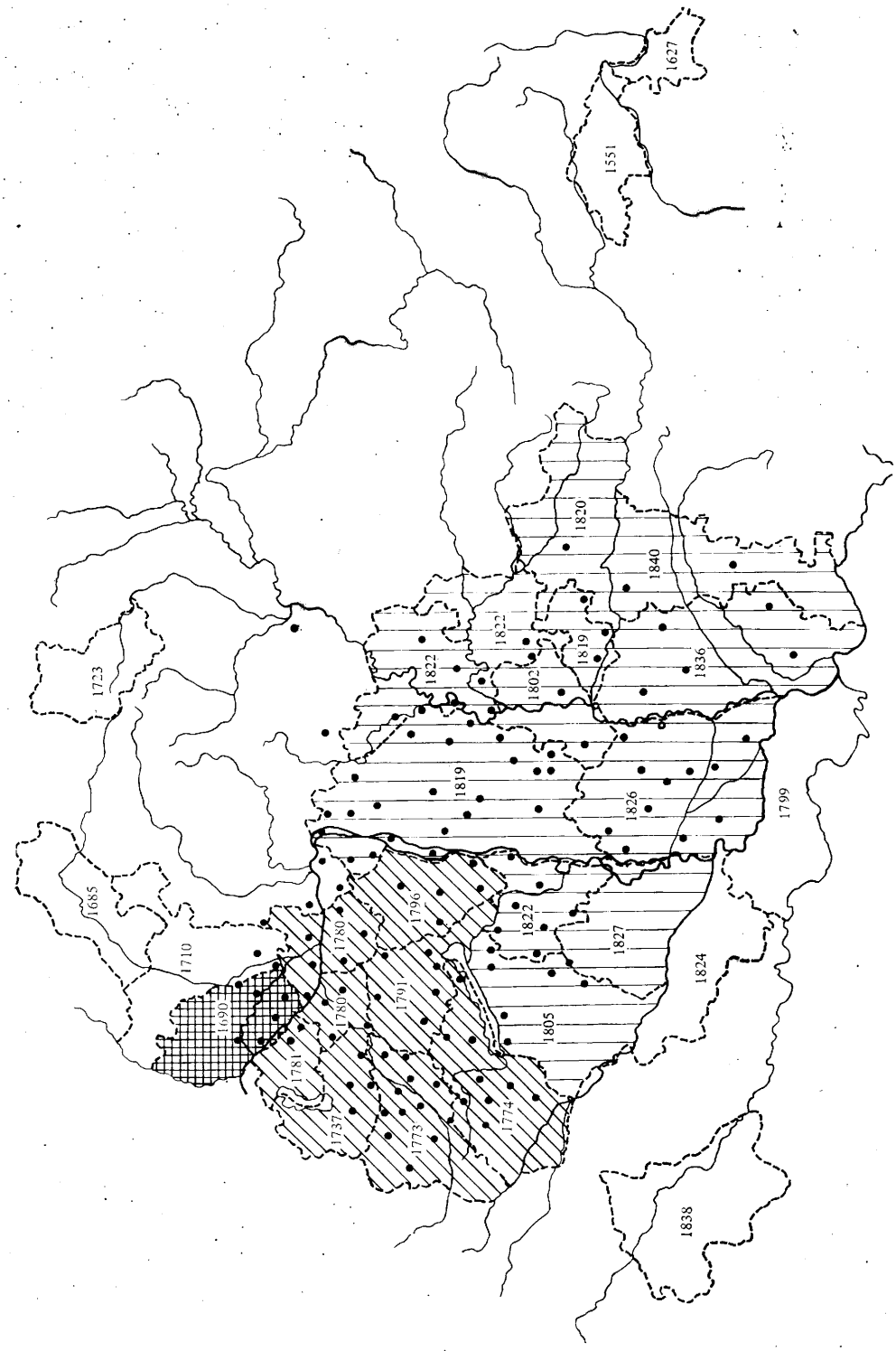

1. térkép. Falun működött takácscéhek céhleveleinek megyék szerinti átlag évszáma és a takács-szövés a századfordulón

takácscéh működését bizonyító céhirat SZÁDECZKY felsorolásában. Itt viszont — ismét csak a környezetből is ítélve — már a takácsiparnak a céhszervezet felbomlása utáni megjelenésével számolhatunk.

d) Baranya megyéből a Magyar Néprajzi Atlasz századfordulói adatai nem mutatnak ki takács-szövést, ugyanakkor a céhiratok alapján a XIX. század elején dolgoztak a megyében céhekbe tömörült takácsok. E látszólagos ellentétet azonban feloldja a recens adatok származásának körülménye: a Néprajzi Atlasz kérdése a parasztszövőszékek formájára irányult, és csak akkor hivatkoztak a gyűjtők a helyi takács-szövésre, ha az a házi-szövést és így a parasztszövőszéket is teljesen kiszorította a használatból. Baranya megyében pedig a takács-szövés mellett a recens időkig megmaradt a házi-szövés is. Erre utal különben a takácscéhleveleknek a környezethez viszonyított kissé késői, 1827-es megyei átlagévszáma is.

2. A magyar lakosságú falvakban a takács-céhlevelek kiadásának megyei átlagévszámai északnyugat felől délkelet irányban haladva emelkednek. A XVII. századi átlag évszám (az 1. sz. térképen kockás vonalkázás) Pozsony megyét, a XVIII. századiak (ferde vonalkázás) Dunántúl északnyugati kétharmadát, míg a XIX. századi átlag évszámok a többi, ezektől délre és keletre eső takácsos vidékeket fogják át. A kapott kép alapján kétségtelen, hogy egy kultúrjelenség diffúziója áll előttünk, amelyiknél ennek nemcsak térbeli iránya, hanem a terjedés intenzitása, dinamikája is lemérhető, sőt a diffúzió mozgásformájának közelebbi megismerésére is kísérletet tehetünk.

a) A magyar népi műveltséget nyugat felől ért kultúrhatás keleti, délkeleti irányban terjedt. A diffúzió abszolút időtartamban 1606-tól (a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján az első falusi takács-céhlevél kiadásától) 1847-ig, az utolsó céhlevelek keltezéséig (átlagévszámaink, mint idősémák alapján 1690-től 1840-ig) tartott, s e 241 esztendő (illetve 150 év) alatt kialakult határai megmerevedtek: 1847-től a századfordulóig már nem tapasztaljuk aktívnak (1. sz. térképünkön a történeti és a recens adatok térben egymásnak megfelelnek), a századfordulótól napjainkig pedig — ismerve a recens népi műveltséget — a kultúrjelenségnek e területi határokon belüli ritkulását, sorvadását, majd teljes megszűnését konstatáljuk.

Felmerül a kérdés, hogy miért éppen a nyugati irányból érkező diffúziós „ajánlatot" fogadta el a magyar parasztság, holott már nagyon korán itt vannak határainkon belül azok a különböző gócok, ahonnan a terjedés megindulhatott volna: itt vannak városaink, és itt az erdélyi és szepességi korai német takácsos területek. Erdélyben Besztercén 1552, Gyulafehérváron 1594, Kolozsváron 1619 óta, a Felvidéken Jolsván 1609, Kassán és Rimaszombaton 1665 óta csak SZÁDECZKY adatai szerint is működnek takácscéhek, s a környező területek parasztságánál mégsem terjedt el sohasem a takács-szövés. De figyelemre méltó e vonatkozásban pl. Győr város és Győr megye viszonya is: a városban 1513 óta van takácscéh, de a megye falvaiban csak 1747 óta terjed, amióta a nyugati diffúzió elérte a megyét. Nemcsak egyes városokban, hanem a megyék kisebb helyegeiben is a német paraszt lakosság részére dolgoztak Nagyküküllő és Brassó, illetve Szepes megye (átlagévszámaik 1551 és 1627, illetve 1723) takácsai, de a környező megyék magyar, illetve román vagy szlovák parasztsága mégsem szövetett takácsokkal. A kultúrjelenség terjedésének tehát csak az egyik feltétele az, hogy legyen diffúziós centrum, a másik, ugyanilyen alapvető feltétel, hogy legyen befogadni kész, az új kultúrjelenség átvételére a megfelelő gazdasági és társadalmi feltételekkel rendelkező kör-

nyezet. A diffúzió csak abban az irányban hat, ahol e feltételek adva vannak. Ez ad magyarázatot a nyugat felől érkező diffúzió elfogadására, majd az innen való továbbterjedés irányára: ott indul meg, majd abban az irányban és csak addig halad, ahol és ameddig a környezet a befogadás gazdasági és társadalmi feltételeivel rendelkezik. A takács-szövés már munkamegosztás, új motívum az önellátásra törekvő jobbágygazdálkodásban, és az ebből eredő hagyományos műveltségben, magatartásban. A falusi takácscéhek alakulása a magyar parasztság, illetve ennek egyes rétegei lassú polgárosodási folyamatát is tükrözi azokon a területeken, ahol ezek elterjedtek.

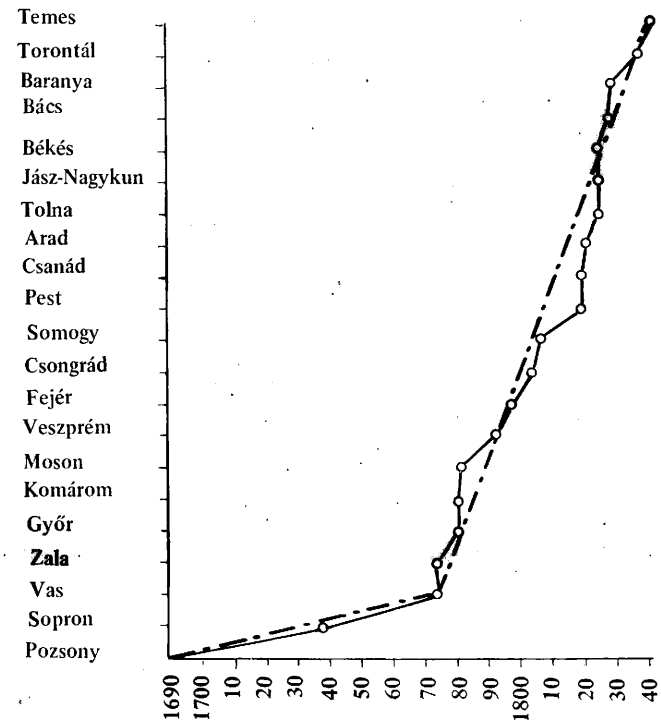

1. grafikon. A falusi takácscéhek általános elterjedésének dinamikája a céhlevelek kiadásának átlagévszámai alapján

b) Átlagévszámaink — mint idősémák — segítségével figyelemre méltó megállapításokat tehetünk a diffúzió dinamizmusára. A XVII. század végén a diffúziót már folyamatában látjuk (Pozsony megye átlagévszáma 1690). A következő, XVIII. században 100 esztendő alatt nyolc megyében terjedt el vizsgált kultúrjelenségünk, míg az ez után következő XIX. század nem egészen öt első évtizede alatt tizenkét újabb megyében. Egy lassúbb indulás után tehát a diffúzió jelentősen felgyorsult.

A terjedésnek e megváltozott dinamikáját kiszámított idősémáink alapján még konkrétabban, pontosabban időhatárokhoz kötötten is megfigyelhetjük. Az *1. sz. grafikonon* ábrázoltuk az egyes megyék átlagévszámainak a görbéjét, s e görbe vibráló játékát a tendenciát tükröző eredőben egyenesítettük ki.

Eszerint a diffúziónak két periódusát látjuk. Az első 1690-től 1773-ig tart, s e 83 év alatt három legnyugatibb megyénkben terjedt el a vizsgált kultúrjelenség. A második periódus 1773-tól 1840-ig terjed, amikor is a diffúzió hirtelen felgyorsult, s 67 év alatt tizennyolc újabb megyében tette általánossá a falusi takácscéheket. A dinamizmusnak e ritmusváltását a diffúzió „sebességében" is kifejezhetjük: az első periódusban még csak 27,7 év, míg a másodikban már 3,7 év a megyénkénti „átlagsebessége", vagyis a második periódusban a diffúzió 7,5-szeresére gyorsult fel. Ez a kétféle, egymástól nagyon eltérő, de külön-külön igen szabályos ritmus arra figyelmeztet, hogy esetünkben az 1773 (mint viszonylagos időpont) körüli esztendők a vizsgált jelenség, vagyis a falusi takácscéhek nagyobb mértékű általánossá válásának olyan időbeli csomópontja, amitől kezdve robbanásszerűen gyorssá vált a kultúrjelenség általános (minthogy átlagévszámokkal dolgoztunk!) elterjedése abban a nagyobb térben, ahol ennek befogadására a gazdasági és társadalmi feltételek adva voltak.

c) Milyen a diffúzió mozgásformája? Van-e, és milyen törvényszerűség érvényesül a falusi takácscéhek terjedő mozgásában? E kérdés megválaszolásához nem a megyéket egységes mikrotájként reprezentáló átlagévszámokkal kell immár operálnunk, hanem e mikrotájakon belül a diffúzió megindulását kifejező évszámokkal, az egyes megyék legkorábbi falusi takács-céhlevelei kiadásának a dátumaival. Ezek alapján időrendbe állítva megyéinket, az átlagévszámok szerint összeállítotthoz igen hasonló sort kapunk:

Vas m.	1606
Pozsony m.	1612
Sopron m.	1613
Komárom m.	1681
Zala m.	1682
Moson m.	1699
Veszprém m.	1712
Győr m.	1747
Somogy m.	1748
Pest m.	1755
Fejér m.	1767
Csongrád m.	1767
Tolna m.	1768
Bács-Bodrog m.	1815
Csanád m.	1815
Jász-Nagykun m.	1816
Arad m.	1816
Békés m.	1817
Baranya m.	1819
Torontál m.	1824
Temes m.	1835

A megyénkénti legkorábbi takács-céhlevelek alapján is látjuk a nyugat—keleti irányú terjedést *(2. sz. térkép)*. A dátumok egymást követő sorában azonban figyelemre méltó szabályosságot látunk. A h á r o m legnyugatibb megyében úgyszólván egyszerre, rövid 7 éves (1606—1613) cikluson belül jelentkeznek a nyugati diffúzió jelei, a legkorábbi céhlevelek. Ezt egy — a

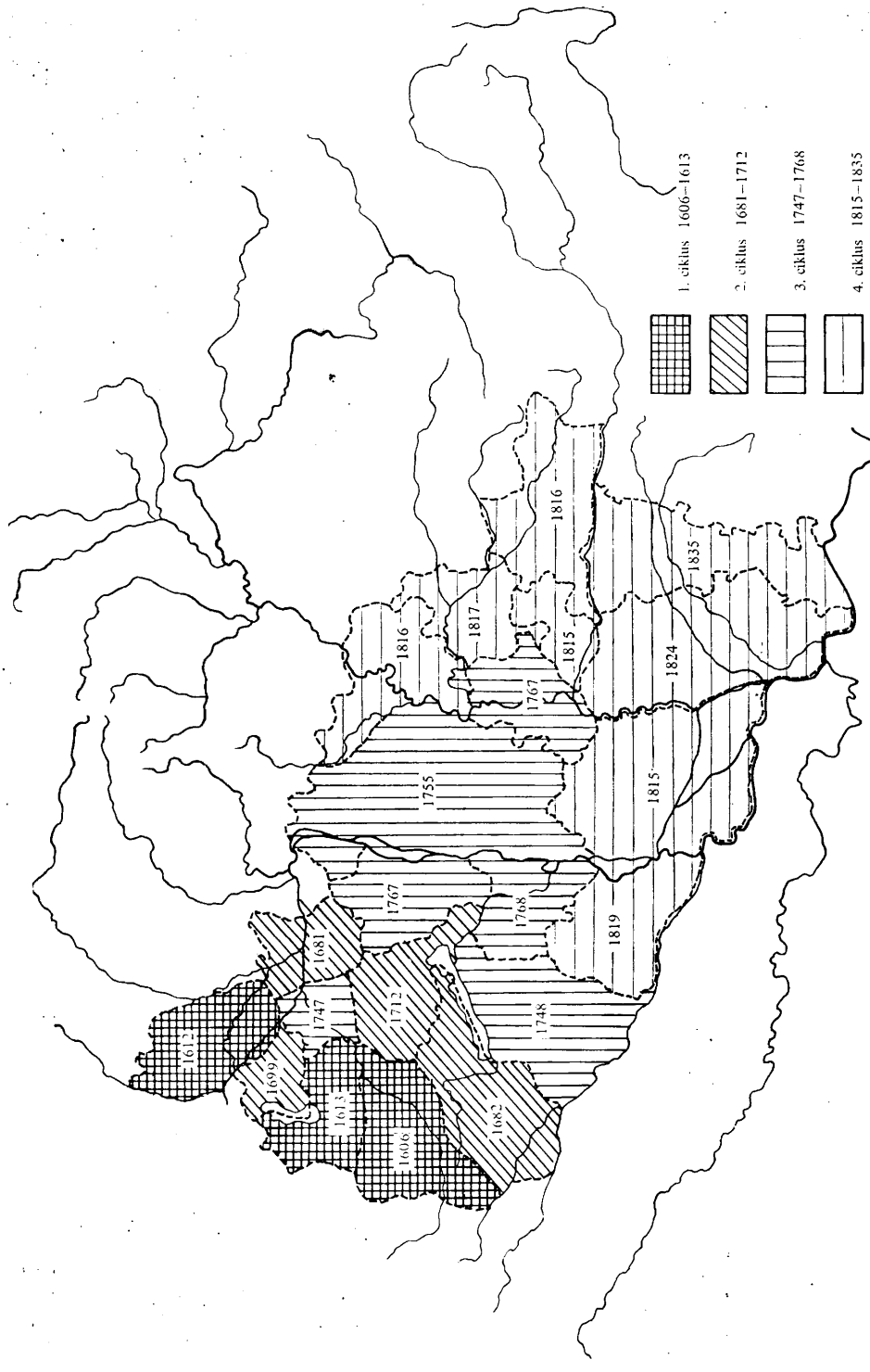

2. térkép. **A falusi takács-céhlevelek megyénkénti legkorábbi feltűnése**

terjedés szempontjából első pillantásra passzívnak tűnő — ciklus követi: 68 éven át (1613—1681) újabb megyében nem tűnik fel újabb céhlevél. Majd egy 31 évig (1681—1712) tartó újabb aktív ciklus következik, és ekkor már n é g y megyében jelentkezik a nyugati diffúzió. Erre 35 éves (1712—1747) „passzivitás" válaszol, majd ismét egy 21 éves (1747—1768) aktív ciklusban újabb, de immár h a t megyében tűnnek fel a diffúzió jeleként az újabb céhlevelek. Végül 47 évig (1768—1815) tartó látszólagos passzivitás után 20 év alatt (1815—1835) n y o l c újabb megyében adják ki az első falusi takácscéhleveleket. A diffúziónak ezt a térben és időben való lépcsőzetes haladását 2. sz. grafikonunk szemléletesen mutatja.

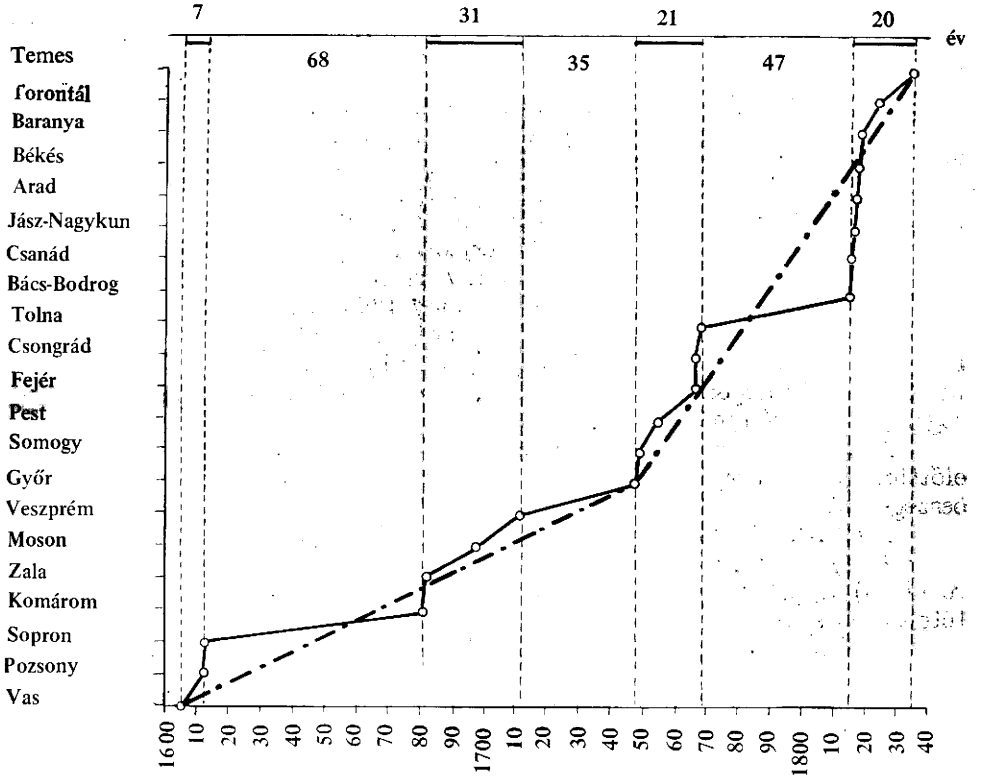

2. grafikon. A diffúzió mozgásformája a legkorábbi falusi takács-céhlevelek kiadásának dátumai alapján

A kapott kép alapján a vizsgált diffúzió mozgásformája lépcsőzetes haladás, ahol „aktív" és „passzív" ciklusok váltják egymást. Az aktív ciklust azonban helyesebb térben h a l a d ó periódusnak, míg a passzívat — ami csak látszólagosan passzív — a mennyiségi növekedést szolgáló, f e l t ö l t ő d é s i periódusnak nevezni. Hiszen a lépcsőzetes mozgásforma abból adódik, hogy egy bizonyos mikrotájat a diffúzió haladó periódusában elér, ezt követően e térben mennyiségileg gyarapszik, feltöltődési periódusában általánossá válik, s ennek következtében potenciálisan önmaga is diffúziós centrummá erősödik,

s így alkalmas lesz újabb, haladó periódust elindítani. Vizsgált kultúrjelenségünknél azt tapasztaltuk, hogy a haladó ciklus rövidebb ideig (összesen 79 évig), míg a feltöltődési ciklus hosszabb ideig (összesen 150 évig) tart, s ezek — így hosszabb időre és nagyobb térre általánosítva — úgy aránylanak egymáshoz, mint 1 : 2. Ugyanakkor a diffúzió térbeli mozgása — amennyiben a kultúrjelenség befogadására a környező térben a gazdasági és társadalmi feltételek adottak — nem egyenletesen továbbterjedő, hanem táguló, és inkább a mértani haladvány növekedésére emlékeztető: az első ciklusban 3 megyét, a másodikban 4 megyét, a harmadikban 6 megyét, s a negyedikben 8 megyét ért el a takács-szövés diffúziója (lásd a *2. sz. térképet* is).

A legkorábbi falusi takács-céhlevelek kiadásának évszámai szerint rendezett 2. sz. grafikonunk alapján még vissza kell térnünk korábbi kérdésünkre, nevezetesen a takácscéhek terjedésének az átlagévszámok felhasználásával bemutatott dinamizmusára. A megyénként legkorábbi céhlevelek a diffúzió kezdetét, míg az átlagévszámok már ennek előrehaladott folyamatát mutatják. Így érthető, hogy a két grafikonon kapott görbe és az ezek kiegyenesített irányát mutató eredők között eltérések vannak, de ugyanakkor egyező tendencia is mutatkozik. Mindkét grafikonon egyszer megtört a diffúzió dinamizmusát mutató eredő: egy kezdeti lassúbb terjedés után a diffúzió felgyorsul, s a ritmusváltás ideje az általános elterjedés alapján 1773-ra, a terjedés megindulása alapján vizsgálva 1747-re esik. A ritmusváltásnak ez a két évszáma megítélésünk szerint arról tanúskodik, hogy 1750—1770 táján, egyszersmind a falusi takácscéhek diffúziójának harmadik haladó ciklusában a makrotáji terjedésnek és feltöltődésnek olyan sűrűsödési fordulópontja alakult ki, amitől kezdve a makrotájban mind a terjedés, mind pedig az általánosabb elterjedtség nagyobb arányokat ölthetett.

A takács-céhlevelek tanulmányozása során nagyvonalakban kialakult előttünk a kultúrjelenség terjedésének folyamata. Megfigyeléseinket így összegezhetjük:

1. A diffúzió mennyiségileg viszonylag feltöltött centrumból indul ki
2. olyan terület irányába, ahol a lokális társadalomban (vagy ennek egy részében) az illető kultúrjelenség befogadására a gazdasági és társadalmi feltételek adva vannak.
3. A mikrotájban a terjedést elindító haladó mozgást
4. a mennyiségi felhalmozás követi,
5. míg egy bizonyos fokú feltöltöttségi állapotban maga a mikrotáj is további diffúzió centrumává erősödik.
6. A makrotájban az ilyen ciklusokból folyamattá összeálló lépcsőzetes haladás
7. kezdetben lassúbb, majd felgyorsultabb, de külön-külön szabályos ritmusú.

Lajos Szolnoky

WEBERINNUNGEN IN DEN DÖRFERN UNGARNS

Auszug

Die Bearbeitung des Fasermaterials von Hanf und Flachs, dann das Spinnen der Fasern, war Jahrhunderte hindurch bei dem auf wirtschaftliche Selbstversorrgung bestrebten ungarischen Bauerntum Arbeit der weiblichen Mitglieder der Bauernfamilien. Das Weben des gesponnenen Garns trat allerdings schon weniger eindeutig als Heimarbeit in Erscheinung. Auf Grund von sporadischen Literaturangaben und der Feldforschungskenntnisse zeichnet sich vor uns ein Bild ab, laut dem in den letzten ein bis zwei Jahrzehnten im südwestlichen Teil des ungarischen Sprachraums die Bauernfamilien zumeist mit Webemeistern den in Heimarbeit gesponnenen Hanf-, oder Flachsgarn weben ließen, während im nordöstlichen Teil des ungarischen Sprachraums die Bäuerinnen selbst auch das Weben verrichteten.

Nun besteht die Frage, auf welche Vergangenheit die Weberei hierzulande zurückblicken kann? Fast die einzige Quelle, die diesbezüglich erfolgreysprechend anwendbar, ist, sind die Innungsbriefe der Weber. Als Grundlage dienen die in Budapester Sammlungen aufbewahrten ungefähr 5000 Innungsbriefe, die L. Szádeczky in seinem Werk *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon* (Industrieentwicklung und Geschichte der Innungen in Ungarn) Budapest, 1913, II. Band publizierte. Dieses Material ist auf Grund des Gesetzes der großen Zahlen fähig regional und chronologisch einen solchen Durchschnitt zu bieten, aus dem allgemeinen Tendenzen entnommen werden können.

Zuallererst sammelten wir aus Szádeczkys Buch die Angaben der Weberinnungsbriefe: Ort und Zeit der Ausstellung. Dann siebten wir aus dem nach Komitaten gruppierten Material einesteils die sich auf städtische Innungen, andernteils die sich auf nicht ungarische Dörfer beziehenden Angaben. Bei unserer Bearbeitung berücksichtigten wir nur diejenigen Komitate, in denen die Innungsbriefe von zumindest drei Bauernsiedlungen eine bedeutendere Weberei glaubhaft erscheinen ließen. Schließlich berechneten wir eine auf einzelne Komitate bezogene „Durchschnittjahreszahl" der Innungsbriefe — wobei wir ein fiktives Datum erhielten, an dem kein einziger Innungsbrief ausgestellt war —, gelangten wir dennoch auf Grund des Gesetzes, der großen Zahlen zu einem repräsentativen Datum, das schon chronologisch die bedeutsamere Verbreitung der dörfischen Weberinnungen auf einem engeren Gebiet, im Komitat, anzeigte, und gleichzeitig den Vergleich in absoluten Zahlen ausrdückend mit benachbarten oder entfernteren Gegenden, Komitaten gewährte. In dieser Weise war es uns möglich die dörfische Weberei als kulturelle Erscheinung, die Mobilität nach Zeit und Raum, die ebentuelle Richtung der Diffusion und Intensität zu ermessen.

Unsere Angaben auf die Karte projiziert (Karte Nr. 1), gestatten interessante Beobachtungen.

1. Die historischen Angaben der Innungsbriefe bezeichnen die gleichen Gebiete als Webereigegenden (schraffierte Komitate), wie die auch zur Jahrhundertwende mündlich bekräftigten Angaben (gefüllte Kreise).

2. Der Komitatsdurchschnitt der Jahreszahlen der ausgestellten Weberinnungsbriefe in Dörfern mit ungarischen Einwohnern zeigt in nordwestelich – südöstlicher Richtung eine steigende Tendenz. Die durchschnittliche Jahreszahl des 17. Jahrhunderts umfaßt (auf Karte Nr. 1 kreuzweise schraffiert) das Komitat Pozsony, die des 18. Jahrhunderts (mit Schrägschraffur) Zweidrittel des nordwestlichen Transdanubien, während die Durchschnittjahreszahlen des 19. Jahrhunderts die übrigen, von diesen südlich und östlich gelegenen Landstriche mit Webereien. Auf Grund des erhaltenen Bilds, ist es offensichtlich, daß wir die Diffusion einer Kulturerscheinung vor uns haben, bei der nicht nur ihre räumliche Richtung, sondern auch ihre Intensität und auch ihre Dynamik ermeßbar ist, ja wir können sogar einen Versuch zur näheren Erkenntnis der Bewegungsform der Diffusion durchführen.

Bei der Untersuchung der Weberinnungsbriefe zeichnete sich vor unseren Augen der Verlauf der Verbreitung dieser Kulturerscheinung in großen Zügen ab. Unsere Beobachtungen können wir folgendermaßen zusammenfassen:

1. Die Diffusion geht quantitativ von verhältnismäßig konzentrierten Zentren aus,

2. in Richtung solcher Gebiete, wo in der lokalen Gesellschaft — oder in einem Teil von ihr — zur Aufnahme der betreffenden Kulturerscheinung die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Voraussetzungen gegeben sind.

3. Aus Anlaß der fortschreitenden Verbreitungsbewegung in der Mikroregion
4. folgt die quantitative Akkumulation,
5. während sich bei einem gewissen Grad des Akkumulationstands die Mikroregion auch selbst zu einem weiteren Diffusionszentrum erstarkt.
6. Diese aus solchen Zyklen sich zu einem Prozeß zusammensetzende stufenweise Fortbewegung in der Makroregion,
7. ist anfangs langsamer, nimmt dann zu, doch jede für sich hat einen regelmäßigen Rhythmus.

Karte 1. Durchschnittjahreszahllen der Innungsbriefe der in Dörfern tätig gewesenen Weberinnungen nach Komitaten und die Webereien zur Jahrhundertwende.
Karte 2. Die frühesten Innungsbriefe der dörfischen Weber nach Komitaten.
Graphik 1. Dynamik der allgemeinen Verbreitung der dörfischen Webereien auf. Grund der Durchschnittjahreszahlen der ausgestellten Innungsbriefe.
Graphik 2. Bewegungsform der Diffusion der frühesten dörfischen Webereinnungsbriefe auf Grund der Ausfolgungszeitpunkte.

Лайош Солноки

СЕЛЬСКИЕ ЦЕХИ ТКАЧЕЙ В ВЕНГРИИ

Резюме

Обработка растительного волокна льна и конопли, а потом прядение волокна столетиями были работой женщин в крестьянских семьях, в хозяйстве венгерского крестьянства с определенным стремлением к замкнутости. Тканье из нити полотна, однако, в меньшей мере выступает, как однозначно домашняя деятельность. На сонове спорадичных письменных данных и собранных в полевых исследованиях сведений перед нами вырисовывается такая картина, по которой в юго-западной части территории с венгерским языком в последние одно-два столетия крестьянские семьи свою конопляную (льняную) нить главным образом отдавали мастерам-ткачам на тканье, а в то же время в северо-восточной части территории с венгерским языком ткали сами крестьянки.

Вопрос в том, какое прошлое имеет в наших деревнях тканье мастерами-ктачами. Почти единственным источником, которым в этом отношении можно пользоваться с надеждой на результат, являются цеховые грамоты ткачей. Исходной основой служит около 5 тысяч цеховых грамот, находящихся в будапештских коллекциях и опубликованных в работе Л. Садецки: Развитие промышленности и история цехов в Венгрии (Будапешт 1913. том 2-ой). Этот материал благодаря закону о крупных числах может и территориально, и хронологически дать такое общее среднее, исходя из которого можно обнаружить общие тенденции.

Прежде всего мы выписали из работы Садецки данные о месте и времени происхождения ткацких цеховых грамот. Потом, группируя весь материал по комитатам, взяли отдельно данные по городским цехам и цехам невенгерских деревень. При обработке материала мы имели в виду только те комитаты, в которых ткацкие цеховые грамоты не меньше, чем трех крестьянских поселений дали основу предполагать более или менее значительное тканье мастерами-ткачами. Наконец в отношении каждого комитата мы вывели «общую датировку» цеховых грамот, — хотя, возможно, таким путем мы получили такую условную дату, которой ни одна и цеховых грамот не была датърована, на основе закона о крупных числах мы получили все же такую репрезентативную дату, которая уже хронологически указывала на значительное распространение на небольшой территории деревенских ткацких цехов, в рамках одного комитата, и в то же время дала возможнос проводить сравнение с соседними или более отдаленными областями, комитатами, и выражать в абсолютных цифрах это сравнение. Благодаря этому, движение во времени и в пространстве тканья деревенскими мастерами-ткачами, как определенного явления культуры, и направление и интенсивность возможной диффузии стали измеряемыми.

Нарисуя на карте эти данные (карта № 1.), мы можем сделать достойные внимания выводы.

1. Исторические данные из цеховых грамот указывают на ту же самую территорию с ткачами-мастерами (комитаты с штиховкой), на которые устные данные с поворота века (заполненные круги).

2. Общее среднее дат выпуска ткацких цеховых грамот в деревнях с венгерским населением повышается по комитатам с северозапада к юго-востоку. Общий средний год XVII века (клетчатая территория на карте № 1.) обозначает комитат Пожонь, — XVIII века — (косая штриховка) две трети на северо-западе Паннонии, и, наконец, общий средний год выпуска грамот в XIX веке обозначает остальные территории к югу и востоку с ткачами-мастерами. По этой картине стало несомненно, что перед нами стоит диффузия одного из явлений культуры, причем можно измерять не только направление диффузии в пространстве, но также и интенсивность и данимичность распространения, а даже можно сделать попытку ближе познакомиться с формами движения диффузии.

При изучении ткацких цеховых грамот перед нами в общих чертах выяснился процесс распространения явления культуры. На основе наших наблюдений мы можем сделать следующие выводы:

1. Диффузия отправляется из центра, количественно относительно наполенного,
2. по направлению в такую область, в которой имеются хозяйственно-общественные условия к принятию данного явления культуры в рамках локального общества или в его определенной части,
3. в этом микроландшафте за вызывающим распространение прогрессивным движением
4. следует качественное скопление,
5. вплоть до того, как на определенном уровне состояния наполнения сам микроландшафт, укрепшись, выступает как центр дальнейшей диффузии.
6. Ступенчатое продвижение вперед, складывающееся из таких циклов в процсс, в макроландшафте
7. сначала более медленное, позже ускоряется, но в отдельности сохраняет правильный ритм.

*

Приведенные рисунки:

Карта № 1. Покомитатное общее среднее дат выпуска ткацких цеховых грамот для сельских ткачей и состояние тканья ткачами-мастерами на повороте века.

Карта № 2. Самая ранная дата выпуска деревенских ткацких цеховых грамот по комитатам.

Рисунок № 1. Динамика общего распространения деревенских ткацких цехов на основе общей средней даты выьуска цеховых грамот.

Рисунок № 2. Формы движения диффузии на основе раннейшей даты выпуска ткацких цеховых грамот для деревенских ткачей.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Leander Petzoldt

A prózai elbeszélések történeti és irodalmi forrásai kutatásának kérdéséről

Leopold SCHMIDT egy 1965-ben közzétett tanulmányában megjegyezte, hogy az utolsó két évtized publikációit áttekintve úgy tűnik, hogy a mondakutatás a történetiség felé halad.[1] A népi elbeszélések kutatása szempontjából ez azt jelenti, hogy intenzívebbé válik a különböző történeti-irodalmi források feltárása. Forrásként elsősorban krónikák, útleírások, a csodákról és kuriozitásokról szóló irodalom, irányművek, traktátusok, röplapok, okkult kérdésekkel foglalkozó írások és csodatételekről szóló könyvecskék jönnek számba. Természetesen az ilyen anyagból nyert adatok aránylag heterogének lesznek. Azonban nem lehet soká megkerülni ezeknek a forrásoknak rendezett feltárását, ha az ilyesfajta elbeszéléseknek a népéletben betöltött funkcióját egyértelműen meg kívánjuk határozni és értelmezni óhajtjuk az írásos és szóbeli hagyomány közti kapcsolatot, a kettő kölcsönhatását. Minél inkább elmélyül a szájhagyomány vizsgálata, annál világosabbá válik, hogy a hagyományozás, terjedés nem korlátozódik a szóbeli átadás különböző formáira, hanem különböző eszközök, néha igen kanyargós utak szerepével is számolnunk kell. Éppen a prédikációkba szőtt példázatokból lehet az irodalmi és szájhagyományozás kölcsönhatását példaszerűen ábrázolni. Az irodalmi változatok fő helyei – ebben az esetben főleg prédikációk bizonyos helyei – ugyanakkor a szájhagyományozásnak is csomópontjai, ahogy ezt pl. az AaTh 470/A számú elbeszéléstípusnál bizonyítani lehetett.[2]

A prédikációban a történetet szóban adják tovább, és ez egyrészt a szájhagyományra hat, másrészt azonban a legkülönbözőbb fajtájú történeti, didaktikus vagy vallásos művekben is felmerülhet. A prédikációs példa tehát két úton is forrása lehet a hagyományképződésnek. A példák köntösében vándorolhat a mondaanyag is, egyik helyről a másikra, amely így már nincs kitéve a szóhagyomány átalakító hatásának és évszázadokon keresztül is mereven rögzített formában élhet tovább.[3] Mint kimondott szó azonban „egy előadásban járatos ember előadásában hivatalos helyről s nagy hallgatóság előtt szabályszerűen előadva" nagy hatással volt a népi hagyományra. „A prédikátor minden népréteget elért, gyerekekre és öregekre, műveltekre és műveletlenekre egyaránt hatott",[4] ennek hatását a hagyományozás intenzitására nem lehet alábecsülni és ez egyúttal fényt vet a népies hagyomány komplexitására is.

A XVI.-tól XIX. század népi elbeszélésének tanulmányozására két módszertani lehetőség is van. A történeti módszert divatos szóképzéssel „diakronnak" nevezhetjük, a másikat pedig „szinkronnak".

Mit nyerhetünk e két módszer alkalmazása által, melyek természetesen eltérő eredményeket is hoznak?

A diakron módszer segítségével a történeti időkön keresztül egy anyag történeti—földrajzi terjedését kifogástalanul kutathatjuk és ábrázolhatjuk. A szinkron vagy módszeresen leíró módszer az elbeszélésanyag egyidejű terjedését vizsgálja egy bizonyos időben, egy bizonyos helyen belül, vizsgálja funkcióját és többoldalú kapcsolatát a kor kulturális és társadalmi hátteréhez viszonyítva, tehát úgyszólván „az időtengelyen egy

[1] Vö. SCHMIDT 1965, 56; újra közölte PETZOLDT 1969, 348–373.
[2] Vö. PETZOLDT 1968, 167 k.
[3] Vö. KLAPPER, In: Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde, X, 1908, 30.
[4] Vö. MOSER–RATH 1964, 87.

pontot vizsgál".[5] Ugyancsak vizsgálja „a szellemi összmagatartást egy kultúrtörténeti összhelyzet alapján" — ahogy ezt Hermann BAUSINGER fejezte ki.[6]

A fent felsorolt történeti forrásokban rejtőző és nagyrészt még feltáratlan anyagból bizonyos részeket azonban már vizsgáltak, így a GRIMM fivérek mondagyűjteményükben a XVII. századi krónikairodalom és a csodákról szóló leírások meglepően sok példáját használták fel. A néprajzi monográfiák írói, akik bizonyos elbeszélés-típusokat vizsgáltak, szintén rákényszerültek, hogy ezzel az anyaggal foglalkozzanak, hiszen legtöbb esetben egy széles hagyományskálán itt található a hiányzó láncszem. Az egyes forrásokban talált adatok mindig újabb felfedezéseket tettek lehetővé, amelyek a monográfiákat helyesbítették, vagy legalábbis eredményeiket bizonyos mértékben modifikálták.[7]

Ilyen szempontból szükségesnek tűnik először feldolgozni a néprajzilag fontos irodalmi források alapanyagát és később erre támaszkodni. Ahogy Rudolf SCHENDA pl. a csodákkal foglalkozó irodalomról bebizonyította, tulajdonképpen néhány legfontosabb „általános kompilátorról" van szó, akiből a legtöbb későbbi kompilátor merít, de természetesen a bonyolultabb összefüggéseket sem lehet elhanyagolni. Tehát elő kellene készíteni mindenféle kutatásnak forrásanyagát (pl. a néphit és népi tudás, népi gyógyászat és népi jog stb. területén) és közben ezen irodalom feldolgozásánál önmagától adódna néhány fontos eredmény a népi hagyományozás törvényszerűségére nézve is. Ez persze azt jelentené, hogy a források feltárását egészen az interpretáció küszöbéig kellene folytatni. Az egyik első kutató, aki ezt a problémát felismerte és belőle következtetést is vont le, Will-Erich PEUCKERT volt, aki 1951-ben így írt: „Addig nem jutunk el jól megalapozott eredményekig, amíg a múlt évszázadok egész hagyományát . . . nem kutattuk át."[8] Ő maga el is kezdte a *Corpus Fabulorum* kiadását, s ebből 1961-ben mint első és mindmáig egyetlen kötet, Otto von GRABEN ZUM STEIN műve jelent meg: *Monathliche Unterredungen von dem Reiche der Geister*, 1731/41. Sajnos, PEUCKERT kiadása nem tájékoztat elegendően arról, hogy milyen mértékű e műben a kompiláció. Nem vette figyelembe az elbeszélések eredetét, kapcsolatait, vagy azt, hogy a szerző mennyiben alakította át az anyagot. A kiadó csak elszórtan hivatkozik régebbi forrásokra és ritkán tárgyalja, hogy von GRABEN ZUM STEIN mennyiben aktualizálta vagy alakította át anyagát, hogy az közvetlen hatást érjen el.

A szerzőnek anyagához való személyes beállítottságából, a történet összefüggéseiből és a korabeli közönségre való hatásából (mely utóbbit persze csak ritkán lehet pontosan meghatározni), lényeges bepillantást nyerünk szerző, olvasó és mesélő funkcionális kapcsolatáról, vagyis az irodalmi és szájhagyományozott elbeszélés mechanizmusáról, a visszahatásokról és kölcsönhatásokról.

A vallásos - didaktikus irodalom területén Elfriede MOSER-RATH *Predigtmärlein der Barockzeit* c. művével kiemelkedő kritikai kiadványt hozott létre, mellyel az elbeszélések kutatói számára új területet nyitott meg és a népi elbeszélések csaknem minden alcsoportjában eddig még ismeretlen típus- és motívumpéldákat bocsát rendelkezésre. Nem vállalkozhatunk arra, hogy felsoroljuk mindazokat a kutatókat, akik az eddig megjelölt problémakörrel ilyen vagy olyan szempontból már foglalkoztak. Az utóbbi idők nagyobbjelentőségű munkái közé tartozik Ina-Maria GREVERUS műve. A már említett Christian LEHMANN művéhez[9] kapcsolódva vizsgálja e publikáció indítékait és forrásértékét. Az összefüggésekből következtet LEHMANNnak a krónikás-elbeszélés megjelölésére használt szakkifejezéseire és így jellemzi személyes hozzáállását tárgyához. Foglalkozik adatközlőivel, tehát a hagyomány hordozóival és a hagyományozás tulajdonképpeni menetével és így széles skálát nyújt a hagyományos népies elbeszélés fajtáinak és terjedésének kutatására.

[5] SCHIWY 1969, 39 k.

[6] BAUSINGER 1958, 239 k.

[7] Így pl. DÜNNINGER LAUBER Theophil 'Lycanthrophie' című traktusának (1686) feltárásánál megállapíthatta, hogy a motívum „a halottról, aki a saját temetését szemléli", amelyet Kurt RANKE vizsgált, még nem merült fel. Hasonlóképpen GREVERUS, amikor LEHMANN Christian *Historischer Schauplatz* című 1699-es művét vizsgálta, megállapíthatta, hogy egy későbbi átdolgozó — ez esetben Widar ZIENAT - 1858-ban a manóról és vízimedvéről szóló mondát nem a szájhagyományból merítette, ahogy ezt eddig tartották, hanem a szöveganalízis alapján kiderült, hogy LEHMANNból merített. Vö. még SCHMIDT 1965, 58. és GREVERUS 1968, 44.

[8] PEUCKERT—LAUFFER 1950.

[9] L. a 7. sz. jegyzetet.

Új és fontos tudományos kiindulópontnak tekinthetjük, ha a néphagyomány ilyesfajta formáival való foglalkozás során a komplex hagyományozási folyamatot vizsgáljuk a népnél, továbbá ennek intenzív behatolását a népi gondolkodásnak már PEUCKERT által is definiált, minőségileg különböző, de történetileg egyidejű tudati szintjeibe, melyeket mágikusnak, mitikusnak és racionálisnak nevezhetünk.[10]

De maradjunk egyelőre az alapvető meggondolásoknál. Éppúgy, mint más emberi események esetében, az ilyen események ábrázolásánál, tehát a népi elbeszéléseknél is (a legtágabb értelemben véve) megvan az ábrázolásnak az a tulajdonsága, hogy eltérő kritériumok alapján közelítve hozzájuk, különbözőképpen viselkednek. Ha a hiedelemháttér oldaláról közelítjük meg őket, akkor éppúgy a hagyományban, mint a korabeli tudatban jellegzetes színezetet kapnak, tehát nem lehet az elbeszélést izoláltan vizsgálni, kivéve, ha puszta motívumanalízisre törekszünk. Ha azonban egy általánosan elfogadott hiedelem-„pattern" háttere előtt vizsgáljuk őket, akkor a népi elbeszélés alapjául szolgáló objektív pszichológiai tartalmak más arculatot nyernek a szemlélő számára, akit még ezen túl a saját, szintén korhoz kötött személyiség-fejlődése is befolyásol.

Egy példa, mely az itt elemzett műfajokra vonatkozik, jól megvilágítja ezt: Hermann BAUSINGER,[11] aki D. Johan Jakob BRÄUNER művét *(Physicalisch- und historisch erörterten Curiositäten*, Frankfurt am Main 1733.) elemezte, bebizonyította, hogy a felvilágosodás képviselője maga is babonás hajlamú és hogy az elemzett anyag gazdagsága, a „babonás képek és cselekmények pokoli zűrzavara" mennyire ránehezedik az íróra. Így a felvilágosodás kérdésfeltevése lassan elhalványodik, mert a szerzők félreismerhetetlen élvezettel vizsgálták a babonákról szóló irományok transzcendens vonatkozásait, amelyek a mágia praktikus alkalmazásához vezetnek. A babona a korai felvilágosodás számára kuriózum, amelyet nem lehet megcáfolni, hanem maga is elmozdíthatatlan része a felvilágosult világképnek. E háttérből szemlélve a hiedelmet, ha nem is lehet kísérleti úton bizonyítani, de egy más síkon ésszerűen lehet magyarázni. Valóban BRÄUNER így ír: „Sok ember van, akik mindazt, amit a kísértetekről írnak, mesének, tévhitnek, árnyképnek tartják és nem akarják elhinni, ezért tehát bizonyítani kell, hogy gyakran e kísérteteket látni vagy hallani, vagy érezni lehet."

Nem vitás, hogy az irodalmi források hiedelem-hátterét különösen gondosan kell vizsgálnunk, azonban ennek feltárása még nem árul el mindent a műről, amit az előbbi példa is bizonyít. Megkérdezzük tehát, milyen legyen az ilyen mű egzakt, kritikus elemzése, amely nemcsak a kor hiedelem-láthatárát méri le, hanem azt is megvizsgálja, hogy a szerző milyen változásokat visz végbe e háttérhez viszonyítva, pl. a történetet szándékosan hamisítja, aktualizálja vagy más körülmények közé helyezi.

Bár fennáll a veszély, hogy részben közhelyeket ismétlek, mégis összeállítottam az egzakt filológiai vizsgálat legfontosabb követelményeit olyan művekre vonatkozólag, melyek az elbeszélés-kutatás történeti-irodalmi forrásai és amelyeket módszeresen át kellene vizsgálni. Itt a rendszerező—leíró, tehát szinkron módszerre gondolunk, mert ez alkalmasabb arra, hogy egy műnek a kor által meghatározott sajátosságát és az abból következő történeti hatást helyesen mérjük le. Egy ilyen elemzés középpontjában négy tényező áll: a szerző, a mű, az anyag és a források.

1. A szerző

Természetes és nem kell tovább magyarázni, hogy nemcsak a szerző életrajzi adataira van itt szükségünk, hanem egyértelműen rögzíteni kell céljait és indokait, amennyiben ő maga is közli ezeket, és ezeket a korabeli szellemi—kulturális háttérből kell interpretálni. A szerző ilyesfajta szellemtörténeti besorolása, ha ez is nem derül ki az életrajzából, igen fontos lehet a szerző objektív megítélése szempontjából és itt figyelembe kell vennünk a róla szóló lényegesebb kiadványokat is az egykorú és a mai szemszögből egyaránt.

2. A mű

A mű kritikai elemzésére vonatkozólag is szükségtelen a túlságos részletezés. Okvetlenül szükség van a műfaj tipológiai meghatározására, mert ez esetleg már egymagában is alkalmas arra, hogy informáljon minket a szerző céljáról és arról, hogy esetleg hogyan módosította anyagát. A szerző ugyanis választhatott, hogy milyen

[10] PEUCKERT 1965, 40 kk.
[11] BAUSINGER 1963, 345—362.

módon bocsássa közre anyagát, tehát szórakoztató, tanító, vallásos, nevelő stb. művet írhatott. A különböző részkiadások, utánnyomások és fordítások bibliográfiai feldolgozása képet ad arról, hogyan fogadta a művet az egykori közönség, és az olvasórétegek elemzése is — amennyiben még a mai kutató számára lehetséges — fontos adatokat nyújthat a népi elbeszélésanyag kisugárzásáról és hatóköréről. A szerző saját besorolása a műről és esetleges saját értékelése rámutat arra is, hogy milyen hatást akart elérni, mi ösztönözte az írásra és esetleg ebből az olvasókra és a történeti háttérre is lehet következtetni. Különösen jelentős a kortársak értékelése, akár ellenlábasai, akár követői és érdekes továbbá az értékelés ingadozása idők során. Már csak abból a tényből, hogy egy művet gyakran idéznek, fontos következtetéseket lehet levonni a hagyományozás menetéről és frekvenciájáról.

3. Az anyag

A történeti-irodalmi források kritikai feltárásának középpontjában az anyag áll; tehát maga a népi elbeszélés, amely nagyon sokféle formában jelenhet meg. A krónikairodalom, a kuriózumokról és csodákról szóló irodalom sokszínű megjelenésében nehéz az anyagot műfaji határok közé szorítani. Néha egyszerűen „történetek", mindennapi történetek, amelyek egyáltalán nem egyeznek azzal, amit ma mondának, mesének, példázatnak stb. nevezünk. Néha az a szakszó, amit a szerző használ, segíthet a műfaji meghatározásnál, azonban ezeket is meghatározza a kor, tehát viszonylagosak és inkább arra utalnak, hogy milyen hitelt kölcsönöz a szerző az anyagnak. Nevezheti pl. történetét „valódi történésnek", „hihető, elgondolkoztató eseménynek", „lappáliának", „öregaszszonyok fecsegésének". Az elbeszélő számára alapvetően nem léteznek műfaji problémák. A szerző számára csak annyiban léteznek ezek, amennyiben az általa elérni kívánt hatásra gondol. Mégis, a szerző által használt szakszó kritikai vizsgálata fontos és hasznos, és így előtérbe jut az a kérdés, hogyan viszonylik a szerző a saját anyagához. De más szempontból is lényeges lehet ez a szövegösszefüggés. Néha csak az együttes kritikai magyarázatából derül ki, hogy egy bizonyos motívum említése egy bizonyos mondára vonatkozó nagyon korai adat, vagy pedig csak a mondával kapcsolatos, annak előfeltételét képező népi hiedelemre utal a szerző.[12]

A kompilátorok gyakran hivatkoznak antik tekintélyekre és történeti forrásokra, hogy a saját maguk által megélt, vagy a hallomásból tudomásukra jutott közlés nagyobb súlyt nyerjen. Ilyen példát idéz I. M. Greverus, Lehmannal kapcsolatban: „A fejezetcímekben jelzett és tárgyalandó nevezetesség után a régi íródiákok megjegyzései következnek, amelyek bizonyítják az élmény általánosságát, azután egy eseménynek kéziratból való részletes közlése következik, s végül következik az esemény leírása saját korából és területéről, mely legtöbbnyire az „anno" szóval kezdődik.[13] Ismert szerzők, mint pl. Konrad Wolffhart (Lycosthenes) történeti beszámolók keretében a csodajelek és katasztrófák egész történelemkönyvét adják. Beszámol évről évre szörnyszülöttekről és égi jelekről, i. e. 3959-től i. u. 1556-ig, tehát addig az évig, amely után megjelent a *Prodigiorum ac ostentorum Chronicon* című könyv. Más szerzők, mint Caußenius, von Graben zu Stein, a filozofáló párbeszédet választják, mások alkalmasabbnak találják a tárgyilagos, aktualitást sugárzó elbeszélést és lemondanak a források idézéséről. Itt merül fel az a kérdés, hogy mennyiben modifikálták a szerzők az elbeszélést. Már említettük a kompilátorok hajlamát az aktualizációra. Ehhez kapcsolódik az a törekvés is, hogy az eseményeket saját tapasztalati körükbe helyezzék, és így valószínűsítsék. Tehát a szerzőnek ez az eljárása, amivel átdolgozza az anyagot, bepillantást ad a tradicionális elbeszéléstípusok hagyományozásának mechanizmusába. A módosítás állhat rövidítésekből és bővítésekből és a pontos ismétléstől a tudatos átformálásig sokféle változatot mutat. Így a modifikálásnak három fő tendenciája van: diabolizálás (kereszténvesítés); mitizálás; racionalizálás. Világos, hogy ezek a módosítások attól függnek, hogyan viszonylik a szerző a tárgyhoz, és milyen hatást kíván elérni. Ezt párhuzamba állíthatjuk a Peuckert által leírt három tudati szinttel, amelyek „történeti egyidejűségben különböző csoportoknál és egyéneknél jelen vannak"[14] és ezeket a módosításokat az egyén mindenkori tudati helyzetéből kell megértenünk. Pl. Hiob Fincelius *Wunderzeichen* című művében (1556) a hammelni patkányfogót ördögi alaknak írja le, tehát dia-

[12] Burde—Schneidewind 1968/69, 31.
[13] Greverus 1968, 43.
[14] Uo. 39.

bolizálja. Csaknem ezzel egyidejűleg a *Zimmerische Chronik*, melyet 1565—66-ban jegyeztek le, azt írja, hogy „egy idegen, ismeretlen ember, illetőleg csavargó" vezette el a gyermekeket.[15]

Bár különböző egyének különböző tudati helyzeténél hangsúlyozni kell az egyidejűséget, mégis lehetséges, ha nagyobb időt tekintünk át, e módosításokat mint történeti folyamatokat egymástól elhatárolni. Pl. a XIX. századot úgy tekinthetjük, mint amikor különösen sok a „mindennapi valódi történeteken túlmutató áthajlása a mitikus mondáknak". Napjainkban viszont olyan elbeszélések vannak túlsúlyban, melyek „tipikus jelenkori termékei egy racionális szellemiségű modern világnak".[16] Ha az elbeszélések módosítását így tekintjük, akkor a helyhez és időhöz kötő tendenciák természetesen nagymértékben hitelüket vesztik.

4. A források

Az anyag és feldolgozása mellett figyelembe kell venni a szerző által felhasznált forrásokat. Néhány általános megjegyzés. Minden elbeszélés, a kompilációs irodalomnak itt tárgyalt időszakában, tehát a XVI—XIX. századig egy széles hagyomány-színképen belül helyezkedik el. Ennek a hagyományspektrumnak történeti dimenziói vannak és átnyúlik a múltba és a jelenbe is, ahogy ezt a következőkben bizonyítani fogjuk.

Ha retrospektíve vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy az anyag hagyományozása lehet elsődleges vagy másodlagos. Elsődleges, ha a szerző a szájhagyományból merít és azt átvezeti az irodalomba. Másodlagos, ha a szerző már írásosan rögzített anyagot vesz át és azt adja tovább. Az utóbbi esetben az irodalmi hagyományozásnak ismét két lehetősége van. Az egyik oldalon áll a szájhagyomány írásos rögzítése és annak szintén irodalmi úton történő átvétele. Itt tehát arról van szó, hogy „fölhasználnak, átdolgoznak, esetleg szó szerint jegyeznek fel egy folklórszöveget",[17] és ez az irodalmi rögzítés által nem jut új létezési formába. A másik, ritkább eset, amikor a szerző önálló irodalmi alkotást vesz át, ami néha antik, továbbá vallásos didaktikus anyagok hagyományozásánál történik.[18]

Gyakran azonban az elsődleges és másodlagos hagyomány egymás mellett él és kiegészítik egymást és gyakran előfordul, hogy egy jól körülhatárolható elbeszéléstípus egy és ugyanabban a műben két különböző redakcióban szerepel, amelyek különböző elbeszélésfonalakra vezethetők vissza.[19] A másodlagos hagyományozás irodalmi; itt a szerző irodalmi forrásokból merít és a motívum kutatója számára fontos, hogy meg tudja állapítani, kitől származik a történet és így jobban felismerheti az eredet és a terjedés útjait. Ezzel azonban a népies hagyományozás törvényszerűségét csak részben ismertük fel. Ha a hagyomány-spektrum fogalomnál maradunk, akkor behatóan kell tanulmányoznunk a népies elbeszélésanyagokat, amikre a lehetőség még a jelenben is fennáll. Ebből is többféle hagyományozási mód bontakozik ki. Nem lehet alábecsülni például a népi próza hagyományozásánál a visszacsatolás jelenségét. A népmesekutatónál ez a probléma duplán jelentkezik. Az írásos hagyomány mindig újra beleavatkozik a szóbeli elbeszélésbe, akár akkor, amikor népies olvasmányt kínál és ilyen módon új életet önt az anyagba, akár olyan módon, hogy egy történetet példázatba, pl. egy prédikációba olvaszt bele, s így ez ismét visszatér a szóhagyományba. Továbbá a népi anyag irodalmi feldolgozása önálló életet is kezdhet és a társadalmi és kulturális helyzetnek megfelelően hathat ez a néphagyományra. Bizonyos motívumoknak újra való felvétele és funkcióváltozása, és a modern irodalomban való felhasználásuk nagyon vonzó kutatási feladatot jelenthet.

További következtetésekre juthatunk az anyag eredete, terjedése, funkciója és vándorlása tekintetében, ha a hagyomány hordozójának, vagyis az adatközlőnek társadalmi hátterét vizsgáljuk. Másként mutatkozik ez a kérdés aszerint, hogy a szerző elsődlegesen vagy másodlagosan szerez tudomást a tárgyáról, de mindig meg kell vizsgálni a korabeli hiedelem-hátteret és így más kritériumokkal együtt vizsgálni a szerző és forrásai viszonyát.

[15] L. Barack kiadását: Bibl. des Stuttgarter Litt. Vereins, Bd. 91—94, Tübingen, 1869. Az idézett forrása: III 274, 15—275, 15.

[16] Greverus 1968, 29.

[17] Burde—Schneidewind 1968/69, 31. „Folklór-szövegen" a szerző szóhagyományban élő variábilis hagyományt ért szemben az irodalmi és változatlan hagyományozással. Uo. 27.

[18] Hogy a költői egyéni sajátosság hogyan hat vissza a népies hagyományra, az jól tanulmányozható az AaTh 470/A motívumán keresztül. Vö. Petzoldt 1968, 164.

[19] U.o. 162.

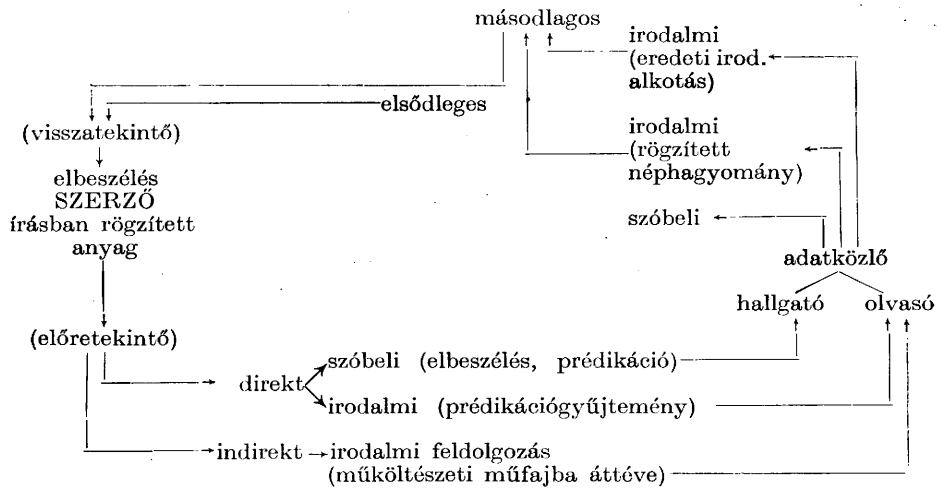

Az anyag helye a hagyomány-színképen belül

A szóbeli és irodalmi kölcsönhatás komplex folyamatának vizsgálata tehát azt kívánja, hogy gondosan mérlegeljük a szerző, az olvasó és az elbeszélő közti funkcionális szövedéket. Ezt a feladatot legjobban szinkron módszer szerint teljesíthetjük, tehát a kutatás áttekinti egy meghatározott földrajzi hely ismert elbeszélő motívumait egy bizonyos időben, ezeket rendszerezi (ahogy ezt I. M. Greverus is kívánta) és ezeket diakron módszerrel követi térben és időben való vándorlásuk során és ajánlatos ezekben egy olyan összefüggésrendszert látni, melyeknek koordinátái társadalmi valóságoknak és emberek közti funkciónak nevezhetők.

IRODALOM

Bausinger, H.
1958 *Strukturen des alltäglichen Erzählens.* In: Fabula I.
1963 *Aufklärung und Aberglaube* (Tübinger Antrittsvorlesung 1961) In: Deutsche Vierteljahresschrift . . 37, 345—362.

Burde-Schneidewind, G.
1968/69 *Zur Frage der folkloristischen und literarischen Sagentradierung.* In: Letopis 11/12.

Greverus, I. M.
1968 *Die Chronikerzählung.* In: Volksüberlieferung, Festschrift für Kurt Ranke. Göttingen 1968.

Moser-Rath, E.
1964 *Predigtmärlein der Barockzeit.* Berlin.

Petzoldt, L.
1968 *Der Tode als Gast. Volkssage und Exempel.* Helsinki. (FFC 200.)
1969 *Vergleichende Sagenforschung.* Darmstadt.

Peuckert, W. E.
1965 *Sagen, Geburt und Anwort der mythischen Welt.* Berlin.

Peuckert-Lauffer
1950 *Volkskunde. Quellen und Forschungen seit 1930.* Bern.

Schiwy, G.
1969 *Der französische Strukturalismus.* Reinbek.

Schmidt, L.
1965 *Von einer neuen Ära der Sagenforschung.* In: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, 68.

Faragó József

Az edénybe rejtett madár mesemotívumához

A nippuri szegény ember első bosszúja

1.

Jó évszázaddal ezelőtt, 1867. május 29-én hangzott el a fiatal Arany László székfoglalója a Kisfaludy Társaságban. Fejtegetései során többek közt egy olyan népmesét is idézett – *Ádám és Éva* címen –, amelyet sem előbb sem utóbb nem közölt semmiféle kötetében:

Egy szegény ember és felesége egymással beszélgetve, ócsárolják Ádámot és Évát, hogy megkóstolták a tiltott almát, s kíváncsiságuk által kiűzték minden ivadékaikat a paradicsomból. Meghallja ezt a király, s magához hívatja az embereket:

— No szegény emberek, adok én nektek egy szép kerti házat, ott lakhattok, nem lesz semmi dolgotok, öt tál ételt kaptok naponként, de egy hatodik leborított tálat is viszek be, s azt soha meg nem szabad néznetek; abban különös jó étel lesz, de ha tetejét fölemelnétek, tovább nem kaptok semmit.

Megörülnek az emberek, s néhány napig élnek a nagy boldogságban. De az asszonyt mindig fúrja a kíváncsiság, hogy mi lehet a hatodik tálban; végre nem állhatja, s rábeszéli férjét, hogy nézzék meg.

— Úgyse látja senki, nem tudja meg a király.

Fölemelik a borító fedőt, s a tálból kirepül egy darázs, amit aztán nem tudnak többé megfogni, s így kiesnek az uraságból.[1]

Berze Nagy János, a magyar népmesék kincstárosa, *Arany László eredeti népmeséi* című tipológiai tanulmányában figyelt föl erre a mesére. A tanulmányt csíkszeredai (Miercurea Ciuc) tanfelügyelőként 1917-ben, Arany János születésének centenáriumára írta, ám a mostoha sorsra jutott kézirat csak közel félszázéves késéssel és közel húsz évvel a szerző halála után, 1965-ben látott nyomdafestéket. Berze ebben a munkájában sorra vette Arany László valamennyi meséjét, s a tőle megszokott bibliográfiai tájékozottsággal mindenikhez nemzetközi párhuzamokat idézett, összehasonlító jegyzeteket fűzött. Így jutott el, 47-es szám alatt, a fenti meséhez is, a következő — nála eléggé szokatlan — megjegyzéssel: „Ennek a mesének közvetlen változataira ezidőszerint nem akadtam".[2]

Ha Berze Nagy az általa feldolgozott szakirodalomban egy változatot sem talált, akkor kétségtelenül ritka népmesével van dolgunk. Érthetetlen viszont, hogy egy ilyen ritka típust miért nem iktatott be később magyar népmesekatalógusába.[3] Mivel semmiféle nyomós érv nem indokolja mellőzését, valószínűleg csak véletlenségből maradt ki a katalógus ezerfelé ágazó munkálatai során.

Ily körülmények közt bizonyára figyelmet érdemel a mesének az a három változata, amelyeket a típus száz évi lappangása után Kőhalom (Rupea) környékén találtam. A három magnetofonfelvételt a Románia SzK Társadalom- és Politikai Tudományok Akadémiája kolozsvári Etnográfiai és Folklór Osztályának archívuma őrzi. A meseszövegek az archívum leltári számokkal és a gyűjtési adatokkal a következő:

[1] Arany László 1867, 206—207.
[2] Berze Nagy János 1965, 149.
[3] Berze Nagy János 1957.

A kíváncsiság. Datk (Dopca),[4] Mg 1365g. Mesélte özv. Balla Mihályné Kallós Mária 84 éves. Gyűjtöttem 1966. V. 30-án, a hangszalagról lejegyeztem XI. 29-én:

Vőt egyszer egy gazdaembör, fogadott egy szólgát a feleségével együtt. Hazamentek a munkából. Ahogy haza mentek, kezdték mondoni, hogy Ádám s Éva métt nem viselték jól mogikot, hogy most az ember nem kéne hogy anyit dolgozzék s anyit kénlódjék.

A gazda nem szólott semmit. Megfogott egy modárkát, ö belétötte egy évegkancsóuba, belétötte egy évegkancsóuba. Ahogy belétötte, letakarta szépön s oszmondta, hogy

— Mindön szabad, csinájatok mindent, én elmenyek hazóról, csok ebbe a kancsóuba ne nezzetek belé, ne nyújatok hezza.

Hát az asszony kezdte mondani az uránok, hogy elment, hogy

— Hát nezzik mög, hogy mi von?

Oszonja:

— Ne nyúj oda, hagyj békit.

Eleget mondta az ura, de é csak mondta:

— Egy kicsit fölemelöm — oszmondja — ja takarót rőlla, s békukucsálsz.

Igen de fölemelte, s omikor fölemelte, jaz embör odakukucsolt, o modár kirepült, s az asszon lecsopta, s nagyot szólott a kancső.

Akkor az ember bément s oszonja:

— Micsináltotok, miféle nagy csattogás?

Aszonja:

— Eleget mondtam — aszmondja — az asszonak, hogy ne nyújon oda, de méges a kévánesiságából nem tudta megálani, hezzanyút s eltörött.

— No lássátok, hogy tük sem vattok jobbok, mind Ádám s Éva vőt. A kévánesiságét tűk es eppen úgy tettetök, mind Ádám s Éva.

A kíváncsiság. Olthévíz (Hoghiz), Mg 1533. IIf. Mesélte Szabó Pál 78 éves. Gyűjtöttem 1967. V. 9-én, lejegyeztem VI. 19-én:

Egyik mezővároskában élt egy szegény ember feleségével együtt, és az járt munkáro. Egy munka, egy jómódu gazda udvarára találtak bemenni, és behívta ebédre. Mikor ebédidőnek az ideje vót, behívta ebédre, és ott jutott eszikbe, hogy mijen nehéz életet élnek, panaszkodtak egymásnok ebéd után.

És az úr ott félre ülve halgatózott, hogy mit beszélnek ezök. Aszmondja nekik, hogy

— Hallom, hogy mi a kívánságotok, s mit mondotok s mi a panaszotok, de én segítek rajta — aszondja. — Maradjatok itt nállam, kaptok tí munkát rendesenn, és meglesz az ellátásotok élelem s ruházat s minden ami szükség. A teritött asztalatokra lesz egy tál téve, s az be lesz födve, azt az egyet meghagyom, hogy ahhoz nem szabad nyúni, azt nem szabad kifödni.

No, és elvállalták az ember és a felesége is, hogy azt meg tudják ők állani, megcsinálják. No, fojt a dolog tovább, tőttek a napok, egyik nap a másik utánn. Ment a dolog jól, és örvendettek o hejzetüknek.

Azonban a kíváncsiság az asszonba egyre nőttön nőtt: kiváncsi vót erőssen, hogy mi lehet a tálba. A férjét rá kezdte bírni, mondogatta neki, hogy

— Nézzük meg — aszondja.

Előbb a gazda nem akart, a férje, de osztá mégis az asszon reavette. Ők megfogták a tálat, meg akarták nézni, mi von benne, de az úgy vót készítve, hogy ahogy hezzaértek, összeomlatt a tál. Csörömpölésre bement a gazda, már a tulajdonos, és meglátta, hogy ők micsináltak. Aszmondja nekik, hogy

— Hát megmondtam, hogy ehöz ne nyújatok! Micsináltatok itt?

— Hát — aszmondja a szegény embör, hogy — a feleségem — aszmondja — reabirt, hogy nézzük mög, mi van benne, s íme itt, met megtörtént a dolog — aszmondja —, mit nem kellett vóna.

— Jól van — aszmondja a gazda, az úr, hogy — végeztünk evel — aszmondja. — Nem keletek többet: nincs dolog, mehettök, ahova akartok, vége!

[4] A falu egyedülálló nyelvjárásáról, amely részint az idézendő meseszövegben ip tükröződik, l. Horger Antal 1905. Vö. még Benkő Loránd—Lőrincze Lajos 1951, 117.

Ugyanerről a meséről még egy magnetofonfelvételt készítettem: Mg. 1533. IIh. Gyűjtés 1967. V. 10, lejegyzés VI. 20. Csak stilárisan különbözik az előbbitől.

A tálba rejtett madár. Nagymoha (Grînari),[5] Mg 1585. Ig. Mesélte Mátyás Dénes 78 éves. Gyűjtöttem 1967. VII. 15-én, lejegyeztem IX. 13-án:

Az ember aszmondta a feleséginek, hogy mind az asszonyba nem ál a titok.
— De igen.
— Hát né Évába sem állott: szakittott a tiltott fa gyűmőlcséből, s nyújtotta Ádámnak, s ett ő is belőlle.
— Na de én megállanám!
— Te nem!
Elfogott egy kicsi madarat s betette egy tálba, s leborította egy tányérral.
— Ne járj ott, ott valami drágaságot tettem bé. Ott nem szabad hogy járj.
Az ura elment hazul. Hát az asszony:
— Mi lehet?
S emeli a tángyért.
Mikor annyi hej vot, hogy kitért, a kicsi madár csak ki s kirepült, s az ablak nyitva vot s elrepült.
Hazameen az ember.
— Há hol a madár, te?
— Hát te én meg akartam nézni, hogy lám, mi az a drágaság? S egy kicsi nyílás vot, s mindjár kirepült és elment.
— No látod-é, hogy az asszon mijen: benne nem áll a titok! Nem tudja betartani! Az asszon sokka rosszabb a férfitő.

Ilyen kis körzetben három változat, bár rendkívül idős mesemondóktól került elő, mégiscsak arra enged következtetni, hogy a típus nem halt ki, hanem tovább folytatja életét napjaink magyar folklórjában. A gyűjtés módját tekintve, a datki szöveg a mesemondónak magától jutott eszébe; a másik kettőt rákérdezéssel sikerült felszínre hoznom.

Tartalmilag, mint látható, mind a három csak lényegtelen eltérést mutat az Arany László-féle klasszikus változattal szemben, tehát jól kikristályosodott típussal van dolgunk. Míg Aranynál a király teszi próbára az emberpárt addig az újonnan gyűjtött darabok cselekménye köznapi környezetben játszódik le: a datki meg az olthévízi változatban a király szerepe a gazdának, a nagymohaiban pedig a férjnek jutott, feleségével szemben. Az olthévízi szövegből hiányzik az Ádámra meg Évára történő hivatkozás.

A terepmunkával párhuzamosan a szakirodalomban is igyekeztem a rokonság szálait fölfedni. Katalógusban Berze a *Kevély királykisasszony* című 900-as mesetípus 3. változataként egy olyan mesét dolgozott fel, amely véleményem szerint indokolatlanul került ide; nem ebbe a típusba tartozik, hanem pontosan a mi mesénk változata. 1901-ben közölte Rubinyi Mózes, *A nők joga* címen, a moldvai Szabófalváról (Sabaoani).[6] Tartalmát Berze a katalógusban így foglalta össze: „A nők Salamontól jogot kérnek. Salamon ennek megadását ígéri, ha egy kosárban két verebet levéllel együtt egy nagy embernek elvisznek, de a kosárba benézniök nem szabad. A nők a kosárba néznek, a verebek elszállnak, helyettök másokat tesznek be, de ezek nem olyanok, mint amilyenekről a levélben szó van. Ezt Salamonnak megírják. Azóta «megették a népek az igazikat», vagyis eljátszották a nők a jogukat."

[5] A nagymohai gyűjtésről, illetőleg folklórról l. alábbi kis közléseimet: Faragó József 1966, 1967, 1969.
[6] Rubinyi Mózes 1901, 229.

Katalógusának lezárása (1932) után, 1934-ben maga BERZE is talált egy változatot a baranyai Pécsarányoson, *A király meg a favágó* címen. Eszerint erdőben nagy tuskókkal bajlódó favágó szidja Ádámot és Évát, mert ha ők a tiltott gyümölcsből nem ettek volna, neki most nem kellene fát vágnia. Arra vadászó király meghallja szavait, s magával viszi palotájába. Minden jóval ellátja, csak a negyedik szobába nem szabad belépnie. Az öreg egy idő múlva kíváncsi lesz, bemegy a szobába, s ott két egymásra borított tányért talál. Mikor a felsőt felveszi, egy egér ugrik ki alóla. Ijedtében a tányérokat is összetöri. A király visszaküldi az erdőbe azzal a meghagyással, hogy többé Ádámot és Évát ne szidja.[7]

A gyűjtemény jegyzeteiben BERZE e mesének a 929. III.: típusszámot adta, utalt RUBINYI előbb idézett változatára, valamint felhívta a figyelmet Kálmány Lajos következő adatára: „Lakodalmakban és disznótorokban Lőrincfalván, Magyarkanizsán, három évtizeddel ezelőtt még Szegeden is dívott ama szokás, mely szerint leborított edényben estebéd vége felé verebet vittek a násznagy, illetőleg a legelső vendég elé, ki mikor lefödte a tálat, a madár kiszállt."[8]

ARANY László, majd RUBINYI Mózes közlése, BERZE baranyai változata, valamint datki, olthévízi és nagymohai gyűjtésem: a típusnak máris hat változata a magyar népköltészetben.

A típus múltjára és világirodalmi előfordulásaira vonatkozólag GYÖRGY Lajos tárgytörténeti kutatásai nyitottak messzi távlatokat. „A középkorban számtalan változatban keringett egy rokon anekdota arról a szerzetesről, aki az egeret vagy madarat tartalmazó szelencét fölnyitotta, miután előbb hevesen szidta Ádám végzetes kíváncsiságát" — olvassuk tőle a *Világjáró anekdoták*-ban.[9] Itt, valamint anekdotakatalógusában[10] APULEIUSTÓL századunk elejéig sorolta fel a téma európai meg magyar irodalmi családfáját és elágazásait — anélkül azonban, hogy ARANY László és RUBINYI Mózes népmesei változatát ismerte volna. Legújabban Frederich C. TUBACH összesítette legendakatalógusában a példázat középkori variánsait 3427. sz. alatt.[11]

GYÖRGY Lajos és TUBACH irodalomtörténeti adataival szemben AARNE—THOMPSON (AaTh) nemzetközi népmesekatalógusában, 1416. sz. alatt (*The Mouse in the Silver Jug:* Az egér az ezüstkancsóban) eléggé szépszámú népmesei változatot találunk.[12] Egy dél-amerikai adatot kivéve, ezek a variánsok túlnyomóan észak- és nyugat-európaiak. Kelet európa mesekincsét mindössze egy szerb-horvát meg egy orosz változat képviseli, ám figyelembe véve a fennebb tárgyalt hat magyar variánst, valamint az eddig nyomtatásban megjelent hat román adatot,[13] a típus a kelet-európai folklórban jóval gyakoribb, mint ahogy az AaTh katalógus alapján hinni lehetne.

Az AaTh típusvázlat kizárólag egeret említ; nyilvánvalóan azért, mert a nyugati anyag túlnyomórészt „egeres" változat. Az eddig ismert magyar variánsokban, mint láttuk, egyszer egér, egyszer darázs, háromszor — s a

[7] BERZE NAGY János 1940, II. 366—367, 515. Erre a változatra KOVÁCS Ágnes volt szíves felhívni a figyelmemet.
[8] KÁLMÁNY Lajos 1893, 43.
[9] GYÖRGY Lajos 1938, 91. (46. *Csábító tilalom.)*
[10] GYÖRGY Lajos 1934, 106—107. (39. *Csábító tilalom.)*
[11] TUBACH, Frederich C. 1969, 266—267. (3427. *Mouse in Dish.)*
[12] AARNE, Antti—THOMPSON, Stith 1961, 417.
[13] Cornelia Sabina STROESCU, a tréfás román népmesék katalógusának szerkesztőjétől nyert szíves felvilágosítás. A katalógusban (STROESCU, Cornelia Sabina 1969) a témát nem sikerült azonosítanom.

szegedvidéki lakodalmi szokásban is — madár (veréb) szerepel, az olthévízi szövegben pedig a kancsó összetörése szolgáltatja a tanulságot. E motívumkülönbségek ellenére az „egeres" meg a „madaras" változatok tartalmilag nagyon hasonlítanak egymáshoz, és Európa-szerte egységes, szilárd, kikristályosodott típust alkotnak.

2.

György Lajos idézett anekdotakatalógusában helyesen utalt reá, hogy „más kapcsolatban az »okos leány«-típusában a magyar népmesék is szerepeltetik a két szita közé zárt galambot". Csakugyan, ha Berze katalógusában a 875. számú, *Okos leány* című mesetípus kilenc változatát végigolvassuk, öt esetben adja a király a mesehősnőnek azt a parancsot, hogy ajándékkal, de mégis ajándék nélkül menjen hozzája. Erre a leány két szita, illetőleg tányér közé borított galambot, verebet vagy „madarat" visz magával, s amidőn akár ő, akár a király a két edényt szétnyitja, az „ajándék" elrepül. A motívum azért szerepel csak öt esetben, mert a király parancsai a mesetípus keretében nagyon változatosak, az egyes mesemondók pedig ezeket a motívumokat különböző mérvben és sorrendben ismerik, használják és variálják. Az edények közé zárt madarak motívuma a Berze-katalógus utáni gyűjtések tanúsága szerint is gyakori a mesetípus magyar változataiban.

A legújabb gyűjtésekből példaként egy tömör, mindössze a tudáspróbákat tartalmazó változatot közlök. Ezt is a már említett Mátyás Dénes mesélte Nagymohából, *Az okos leány* címen. Mg 1443. II. Gyűjtöttem 1966. XII. 7-én, lejegyeztem 1967. I. 18-án:

A kiráj hallotta, hogy vann egy okos leány. És írta, hogy menjen oda, de vigyen is ajándékot, de ne is.

Megfogott egy galambot s az okos leány vitte. A szitába betette s leboritotta. Mikor odaért, a kiráj várta, künn vót a tornácba.

— Na, hoztál-é?

— Hoztam is, nem is, felsiges kirájom.

Fel, kifedte a szitát, s a galamb elrepült. Há aszmondja a kiráj:

— Van nekem a padlásonn száz esztendős kenderem, fon meg nekem aranyfonalnak.

— Hát meg is fonom. De nekem van száz esztendős sevénnyem, csináltasson abból arany orsót, me az aranyfonalat haszontalan faorsóra nem fonhattam.

Há akkor a kiráj fordult:

— Van egy jukas korsóm, fódd meg.

— És meg is foldom, de a felséges kiráj fordittassa ki, mert a színire nem fódnak semmit, há csak a belső színire.

Itt a vége.

Jan de Vries 1928-ban, az okos leány mesetípusának szentelt monográfiájában, az edénybe rejtett madár (egy esetben darázs, illetőleg méh) motívumát a következő 46 mesében mutatta ki: 1 dán, 1 észt, 1 litván, 4 német, 9 cseh és szlovák, 6 lengyel, 4 európai és szibériai orosz, 4 fehérorosz, 7 ukrán, 1 román, 1 bolgár, 2 szlovén és szerb-horvát, 4 magyar és 1 tatár meseváltozat.[14] (A monográfia szerint, az idézetteken kívül, a mesehősnő négylábú állatot, valamint négylábút és madarat együtt visz ajándékba a királynak.) De Vries összefoglalása óta az adatok rohamosan szaporodtak; így például a román folklórban a motívumnak ma már tizenöt előfordulása van számontartva.[15]

[14] de Vries, Jan 1928, 205—206.

[15] Corneliu Bărbulescu (Bukarest), a román népmesekatalógus szerkesztőjének szíves közlése.

Annál különösebb, hogy AaTh katalógusában, ugyanazon típus (875. *The Clever Peasant Girl:* Az okos parasztleány) keretében, a szóban forgó motívumot hiába keressük — jóllehet a típus összes motívumai valóságos motívumjegyzékben vannak rendszerezve és felsorolva. Mi több, e típus bibliográfiájának élén épp de VRIES monográfiája áll. Ilyenformán a vizsgált motívum bizonyára elnézésből maradhatott ki AaTh új kiadásából, de Vries monográfiájának, majd BERZE katalógusának feldolgozása során. Az újabb nemzeti katalógusok közül EBERHARDT—BORATAV török népmesekatalógusa hasonló sorsra jutott: bár a motívumot szintén tartalmazza,[16] az új AaTh-kiadás ezt a tényt sem jelöli.

AaTh után több olyan nemzeti katalógus jelent meg, amelyek a 875. típust felölelik, vagyis a motívum további kutatására lehetőséget kínálnak — pontosabban szólva a hiányáról tanúskodnak. Így Julian KRZYŻANOWSKI lengyel katalógusából a motívum hiányzik,[17] jóllehet de VRIES, miként idéztük, hat lengyel adatról tudott. Hasonló a helyzet a flamand,[18] valamint a japán[19] katalógusban is. Más katalógusok viszont a típusokat nem bontják motívumokra, ezért meglétükről nem tudunk tájékozódni. Ilyen az ír katalógus és az ír folklór kézikönyve,[20] valamint az angol-északamerikai katalógus is.[21]

A motívum elterjedésének tanulságait de VRIES úgy összegezte, hogy nagyobbrészt a szláv, kisebb részben a germán folklórban honos. Földrajzilag ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy Nyugat-Európában ritkább, Kelet-Európában gyakoribb, a török változatok pedig esetleg keleti eredete felé utalnak.

3.

A kutatás fonalát tovább gombolyítva, alább egy olyan tréfát közlök, amelyet hasztalan keresnénk a nemzetközi népmesekatalógusban. Vagy pedig, miként KOVÁCS Ágnes egy hasonló esetben írta: „Lehetséges, hogy az AaTh számontartja valamilyen felismerhetetlenül illedelmes címmel, vagy cím nélkül, »obscene« jelöléssel".[22]

A buják legény. Szék (Sic), Mg 346. Id. Mesélte Filep Istvánné Győri Klára 60 éves.[23] 1959. XI. 3-án gyűjtötte, 1964. I. 20-án lejegyezte NAGY Olga:

Hallattam Méder Józsitul, egy Székejföldirül hozzánk nősült embertől azt a viccet, hogy megtörtint az, vot egy buják legin s aszmondta, hogy ű csak ugy tud megnősülni, ha ojan leánt kap, akinek kettő legyen, mer őtet eggye nem lehet kielégíteni. Egy leán nagyon szerette s reávette magát inkább erre az áldozatkészségre, hogy kiáll kettő hejjett is, elment feleségül hozzá. Úgy hogy beszélgetés közbe el is nevezték: a menyecskének egyik valamijit nevezték Tini, a másikat Tuni.

Úgy hogy aszmondja az ember:

— Most add ide Tinit. Aval akarak múllatni.

[16] EBERHARD, Wolfram—BORATAV, Pertev Naili 1953, 282. (235. *Der Padischah und das Bauernmädchen.)*

[17] KRZYŻANOWSKI, Julian 1962, I. 267. (875. *Mądra dziewczyna.)*

[18] de MEYER, Maurits 1968, 93—94. (875. *La paysanne rusée.)*

[19] IKEDA, Hiroko 1971, 195—196. (875. *The Clever Peasant Girl in Bride Contest.)*

[20] Ó SÚILLEABHÁIN, Seán—CHRISTIANSEN, Reidar Th. 1963, 168—171. (875. *The Clever Peasant Girl.)* és Ó SÚILLEABHÁIN, Seán 1963, 496—497, 575.

[21] BAUGHMAN, Ernest W. 1966, 19. (875. *The Clever Peasant Girl.)*

[22] KOVÁCS Ágnes 1967, 483.

[23] A gyűjtőnek e kiváló mesemondóval kapcsolatos közlései: NAGY Olga 1960*a*, 1960*b*, 1968, 1969.

Azután kis idő muva:
— Most add ide Tunit!
S Tini s Tuni, s vátakozva kettő. Az asszony birta, mer nagyon szerette az urát.
Egyszer elkövetkezik az, hogy az ember akar menni egy messze városba vásárra. Hosszu út vót. Mondja a feleséginek:
— Na, tarisnyájj jól bé ennivalót, me menyek a vásárbo. De, te mit gondúltam, tedd bé Tinit nekem valahová. Há én menyek egy szállodábo, ott ugy tőtsem el az éjszakát, ha odaírkezek, nins píz, mér kőtsek reá? Tedd bé, legyen ott s múlatok vele:
— Jó — azt mondja az asszony —, igen, béteszem.
Keres egy jó kicsi plédobozt, s egy kicsi madara vót s belétette a dobozba, belézárto. Aszonja:
— Ügyejj, mit csinálsz, ne akárhunn vedd elé, csok zárt hejen.
— Jó, jó, hadd csak el, elintézem én a baját.
Menyen az ember, mendegél a hosszu országútan. Nyári nap van, nagy hőség van, egy gyönyörü nagy terjedelmes vackarfának a tövibe letelepedik, hogy pihenjen meg egy kicsit. Addig hűsöl, pihen ott, hogy ojan hejzetbe kerül, hogy eszibe jut, hogy biza ő eléveszi a Tinit a dobozbúl. Elfelejkezett már, hogy mi vót mondva, hogy ne vegye elé szabad hejjen. Jó reá van készülve, veszi a dobozt, oda se níz, jól kiszedi: s akkor a madár: sipirc! elrepül a fa tetejire s elkezdi nagy boldogan, amind elszabadult:
[Magashangú madárhang-utánzó, obszcén.]
Az ember keservesen níz fel utáno s nagy karját lóditva, mozgatva mondja:
[Mélyhangú madárhang-utánzó, obszcén.]
S így az asszony megszabadult a dupla kiszolgálástól.[24]

4.

Az edénybe rejtett madár motívuma kapcsán még említést érdemel az AaTh 1296B. típus *(Doves in the Letter:* Galambok a levélben), a következő típusvázlattal: „Egy bolond két galambot (angolnát) visz kosárban egy parasztnak, levél kíséretében. Útközben a galambok elrepülnek. A paraszt elolvassa a levelet »Hol a két galamb, amiről a levélben szó van?« »Elrepültek a kosárból. Még szerencse, hogy a levélben benne vannak.«"[25]

Az AaTh katalógus kizárólag egy dán és egy német adatra utal, holott a típus – a magyar meg a román variánsok mennyisége alapján — Kelet-Európában korántsem lehet ritka. A tizenegy magyar változatban[26] a küldemény többnyire rák vagy nyúl, ritkábban cseresznye. Mindössze a Győr megyei Écsről közölt Szabó Sándor egy olyan variánst, amelyben két galamb szerepel[27] – vagyis a típus eddig ismert összes magyar változatai közül ez az

[24] Az utolsó mondat, a tanulság nem a hangszalagról, hanem abból a kéziratból van idézve, amelyet a mesemondó 1968. június végén levélben küldött a gyűjtőnek. Ez az újabb változat, a mesemondó helyesírásával, így hangzik:
A mesét így hallottam, volt egy legény aki aszt mondta hogy ö csak ojan lányt vesz el feleségül, akinek kettö van egy lány nagyon szerette a legényt s vállalkozott hogy ö férjhez megy hozá s neki kettö van, ösze házasodtak s na hogy legyen jobban elrendezve az ügy nevet adtak a ketönek na az egyik tini s a másik tuni, na osztán a férj kérte mikor a tinit mikor a tunit s nem volt semmi fenakadás éltek jól ahogy az ember egyszer hoszab útra vásárra készült kérte a feleségét hogy neki úgy is kettö van egyiket pakolja oda ha útközbe majd szüksége lesz rá ne szenvedjen hiányt az aszony okos volt volt egy kis madárkája s aszt tette egy kis plé dobozba s azt mondta na nesze itt van a tini s így ahogy volt már a levélbe a vackor fa alatt vette elö az ember s vigyázatlan pillanatba a kis madár el repült a szabadság boldog érzetével lehet hogy ö szegény úgy énekelt csicseritetete de ezt át forditották ara hogy [*obszcén*] *s ere osztán az ember lobálta a karját aszt hitte hogy ara visza jön a tini de az soha nem jött visza s igy az aszony meg szabadult a dupla ki szolgálástol.*

[25] Idézett magyar fordítása: Kovács Ágnes—Maróti Lajosné 1966, 257.

[26] Kovács Ágnes—Maróti Lajosné 1966, 101. Berze Nagy Jánosnál ez a típus hiányzik.

[27] Szabó Sándor 1902, 50.

egy tartozik szorosan „az edénybe rejtett madár" témakörébe. A román folklórban a küldemény még kevesebb variációt mutat: a katalógusban számon tartott tizenhat változat közül tizennégy esetben rák, két esetben pedig nyúl.[28]

E típusnak, valamint az 1416-osnak mintha valamely kapcsolatára utalna az idézett szabófalvi mese. Abban, mint láttuk, a nők kíváncsiságuk folytán szalasztják el a verebeket a kosárból, ugyanakkor viszont a levél is közrejátszik a tréfa megoldásában.

5.

Ez tehát az edénybe rejtett madár mesemotívuma: egyszerű, de annál szellemesebb kis költői lelemény, amelyet a mesealkotó népek, különböző mesetípusok keretében, más-más művészi cél érdekében tudtak hasznosítani. Az 1416-os típusban az emberi kíváncsiságot teszik nevetségessé általa; a 875-ösben az okos leány találékonyságát bizonyítják vele; a közölt széki mesében a motívum az agyonszeretett menyecske furfangját szolgálja, az 1296B. típusban pedig az ostobaságot gúnyolja ki. Ez az ostobaság azonban — a változatok egy részének tanúsága szerint — mintha naszreddini álarc volna: a hős látszólagos butasága mögött ravaszság rejtőzik. Általában elmondhatjuk, hogy a vizsgált motívum eszmeileg valamennyi típusban — közvetlenül vagy közvetve — az okos, leleményes, furfangos mesehős diadalát készíti elő.

A pozitív mesehősök találékonysága azonban bizonyára kimeríthetetlen. Az edénybe rejtett madár motívumának ha nem is keleti eredetét, de föltétlenül több évezredes régiségét bizonyítja az az ékírásos asszír agyagtábla, amely 1951-ben Kisázsiában, a Sultantepe környéki ásatások során került napvilágra. A tábla szövegét, amint kolofonjából kiderül, Nabu-rihtu-usur írnok másolta ide s tova kétezerhétszáz évvel ezelőtt, i.e. 701-ben. A nevezetes szöveget O. R. GURNEY, az oxfordi egyetem asszirológiai szakértője publikálta eredetiben és angol fordításban, *The Tale of the Poor Man of Nippur* (A nippuri szegény ember meséje) címen.[29]

A leletnek először közvetlen asszirológiai jelentősége van: most vált bizonyossá első ízben, hogy a mezopotámiai ember szintén tudott nevetni, voltak tréfás meséi. Ezen túlmenően — másodszor — a mesekutatók méltán figyelhetnek föl reá, lévén az AaTh 1538-as típus (*The Youth Cheated in Selling Oxen:* Az ökörvásáron becsapott ifjú) ősi változata, vagyis a típus, és ezáltal a nemzetközi mesekincs homályba vesző múltjának és történetének páratlan értékű dokumentuma. Végül harmadszor az agyagtábla a magyar filológia és folklorisztika számára is különleges fontosságú, mert a magyar irodalom klasszikus remekművének, Fazekas Mihály *Lúdas Matyi* (1804) című poémájának ősi típusa ismerhető fel benne. JULOW Viktor debreceni irodalomtörténész, a neves Fazekas-kutató, Fazekas műveinek kritikai kiadásában már az első kis hírlapi közlés alapján hivatkozott reá,[30] majd megjelenése után az egészet magyarra fordította és a *Lúdas Matyi*-kutatások vérkeringésébe kapcsolta,[31] végül pedig nemzetközi összefüggéseibe is beillesztette.[32]

[28] STROESCU, Cornelia Sabina 1969. I. 130: Nr. 3218 *Tiganul cu racii.*
[29] GURNEY, O. R. 1956.
[30] FAZEKAS Mihály 1955, I. 309.
[31] JULOW Viktor 1963.
[32] JULOW Viktor 1970.

Julow teljes joggal vonta le a következtetést, hogy a nippuri szegény ember meséjének, valamint Fazekas művének témája szinte teljesen azonos; főmotívumaik szintén azonosak vagy közelien rokonok; cselekményük felépítése és szerkezete nagyon hasonló, sőt nemegyszer még szövegfordulataik is egymásra emlékeztetnek. Mindössze a nippuri szegény ember első bosszúja tér el a Matyiétól.

Eltér tőle, és az agyagtábla sérülései miatt ugyanakkor kissé homályos, miként alább észlelni fogjuk. A továbbiakban, az élő folklór fenti tanulságait kamatoztatva, az ősrégi verses mesének épp ezt a néhány homályos sorát szeretném megfejteni. Az idézendő 85 – 103. sorban Dzsimil-Ninurta, a szegény ember, a királytól kölcsönzött nemesi öltözetben és hintóval Nippurba érkezik, s első ízben torolja meg a városbírón a rajta esett igazságtalanságot.

A szögletes zárójelek az agyagtábla olvashatatlan részeit jelölik; az ilyen zárójelekben a szöveg kikövetkeztetés. A pontozások helyén az agyagtábla hibás, töredezett. A *kurzív* szedés bizonytalan olvasatot vagy értelmezést jelent. A kerek zárójelek a meseszöveg könnyebb megértéséhez szükséges nyelvi kiegészítéseket tartalmazzák:

85. Dzsimil-Ninurta fogott *két* madarat, és
tett ..... és lepecsételte annak pecsétjeit.
Elment (aztán) a nippuri városbíró kapujához.
A városbíró elébejött fogadására (mondván):
„Ki vagy te, uram, aki *ma*[*darászni*] indultál?"
90. „A Király, a te urad küldött engem, hogy. . . . [. . . . .]
*aranyat hoz*tam Ekur, Enlil temploma számára."
A városbíró élelem . . . . . re leyágott egy *pasillu*-juhot.
A városbíró így szólt őelőtte: „Ó, fáradt vagyok!"
Dzsimil-Ninurta egész éjjel beszélt a városbíró mellett virrasztva,
95. (míg) a városbíró el nem aludt a fáradságtól.
Dzsimil-Ninurta felkelt az éj közepén, mint a tolvaj,
kinyitotta a (templomi) persely ajtaját . . . . . .
A városbíró *hajnalhasadáskor* . . . . . .
„A persely ajtaja nyitva, elvitték az aranyat!"
100. Dzsimil-Ninurta szíve *ravaszságában* megtépte ruháit.
Odalépett a városbíróhoz és visszafizette neki *adósságát*.
Fejétől a talpáig
végigverte egész testét és megkínozta.

„Dzsimil-Ninurta fogott két madarat" — olvassuk a 85. sorban, s mivel a következő sorból, töredékessége folytán, a madárfogás célja nem derül ki, O. R. Gurney az alábbi föltevéshez folyamodott: „A madarászás valószínűleg a szerepjátszáshoz tartozik, lévén ez az asszír arisztokrácia kedvelt szórakozása." Ez a föltevés a tudós szerzőt a bizonytalanul betűzhető 89. sor olvasásánál is megtévesztette: „Ki vagy te, uram, aki *ma*[*darászni*] indultál?" Tekintettel arra, hogy a madarászás a további cselekménnyel semmiféle kapcsolatba nem hozható, a szerző joggal vonta le a következtetést, miszerint „a 91 – 99. sorok értelme némileg homályos". Magyarán mondva: nem elég világos, hogy Dzsimil-Ninurta tulajdonképpen hogyan is állt bosszút első ízben a nippuri városbírón.

Hadd legyen példája a különböző tudományszakok együttműködésének, jobban mondva az együttműködés nélkülözhetetlen voltának az a tény, hogy amit az asszirológus vagy az irodalomtörténész nem érthetett meg, azt a folklorista — úgy gondolom — azonnal megértette. A megértéshez az élő folklórnak, pontosabban az edénybe rejtett madár mesemotívumának ismerete szükséges.

Bizonyos ugyanis, hogy az asszír mesében nem madarászásról, hanem Dzsimil-Ninurta cseléről van szó. Ő a templomi perselybe arany helyett madarakat rejt, vagyis a 85—86. sort a következő módon kellene kiegészíteni:

> Dzsimil-Ninurta fogott két madarat, és
> [a madarakat a perselybe] *tette* és lepecsételte annak pecséteit.

E két sor rekonstruálása után a 89. sorban a föltételezett „*ma*[*darászni*]" olvasatot mellőzve, a 96—97. sor ilyenképpen egészítendő ki:

> Dzsimil-Ninurta felkelt az éj közepén, mint a tolvaj,
> kinyitotta a persely ajtaját, [mire a madarak elröpültek].

Az epizód cselekménye — vagyis a nippuri ember első bosszúja — most már zökkenő nélkül, logikusan kibontakozik:

A nemesnek öltözött, hintón érkező Dzsimil-Ninurta közli a városbíróval, hogy a király megbízásából egy persely aranyat hozott a templom számára. A perselyben azonban, mint tudjuk, arany helyett két madár van. A tiszteletére rendezett esti lakoma után Dzsimil-Ninurta addig tartja szóval a városbírót, míg az kimerülten elalszik. Ekkor Dzsimil-Ninurta kinyitja a perselyt, hogy a madarak elröpüljenek. Reggel az a látszat, mintha az üres perselyt kirabolták volna, mire Dzsimil-Ninurta, mint a király állítólagos küldötte, gondatlanságáért tetőtől talpig végigveri a városbírót.

Megfejtésem az első próbát mintha máris kiállotta volna, tanulmányom korábbi, angol változatát[33] ugyanis eljuttattam Oxfordba, O. R. Gurney címére. 1970. november 4-i keltezéssel levelet kaptam tőle; eszerint nemcsak hogy elfogadta, hanem további megfejtéssel meg is erősítette föltevésemet. A 97. sor kiegészítésére vonatkozó javaslatom ismeretében ugyanis megértette a számára addig értelmetlen [*a-na ša-*]*ma-me* jeleket, vagyis a sor most már teljesebb formájában így hangzik:

> Dzsimil-Ninurta felkelt az éj közepén, mint a tolvaj,
> kinyitotta a persely ajtaját, [mire a madarak elröpültek] az ég felé.

„Az ég felé": ez az újonnan megfejtett szövegrész megerősíti és igazolja, hogy a hiányzó szavak bizonyosan az elröpülő madarakra vonatkozhattak. A 86. sor elején az ékírásból semmi sem maradt, tehát ott a szerző nem tudott szavakat megfejteni, viszont levelében jogosan jegyzi meg, hogy a madarak a perselyből elröpültek, akkor nyilvánvalóan be is kellett oda tenni őket.

Van azonban az oxfordi tudós levelében egy érdekes kérdés, amely nyomban válaszra késztetett, éspedig :„Nem tudom megérteni, hogy (a nippuri szegény ember) miért vette magának a fáradságot, hogy megfogja a madarakat és betegye őket a perselybe. Mindaz, amire szüksége van, egy *üres* persely! És az üres persely bizonyára egy jól ismert motívum az ilyen mesékben. Meg tudja ezt Ön magyarázni?"

Éles elméjű gondolat, talán másoknak a fejében is megfordulhat. Nekem nem jutott eszembe, hogy a motívum e vonatkozása magyarázatot igényelhet, ezért most pótolom mulasztásomat.[34]

Az edénybe rejtett madárnak, mint láthattuk, az összes ismertetett mesetípusban k o n k r é t szerepe van — a nippuri szegény ember sem ok nélkül

[33] Faragó József 1970.
[34] Vö. Faragó József 1971.

folyamodott a cselhez. A legkézenfekvőbb a király parancsát teljesítő okos leány példája: a király l á t j a, vagyis meggyőződik arról, hogy a leány valóban ajándékkal jelent meg előtte, a madár elröpítése által viszont a leány a parancs második felét is teljesíti.

A nippuri szegény ember azért rejti a perselybe a madarakat, mert egy *üres* perselyről senki sem hinné el, hogy arany van benne; a madarak súlya a perselyben az aranyat pótolja. Ám arany helyett a perselybe nem akármit, hanem kizárólag olyan súlyt kellett elhelyeznie, amely a szükséges pillanatban n y o m n é l k ü l eltűnik. Ezért folyamodott az ég felé röpülő madarakhoz; az adott cél érdekében tervét zseniálisan megoldotta.

Persze, a motívum realitását, akárcsak a többi típus esetében is, a mese meg a tréfa világában, nem pedig a valóság szintjén kell méltányolnunk.

Végeredményben az edénybe rejtett madár motívumának ismét egy másféle, az eddigieknél nem kevésbé szellemes, társadalmilag és eszmeileg viszont súlyosabb alkalmazására sikerült rátalálnunk. A mesetípusok, az epizódok, a motívumok időben és térben szüntelenül fejlődnek, alakulnak, idomulnak, alapjában véve mégis van egy korokon, világrészeken és nyelveken átívelő folytonosságuk. Így fejthetjük meg a mai, élő folklór segítségével a töredékes asszír ékírást, noha Nabu-rihtu-usur közel kétezerhétszáz évvel ezelőtt rótta agyagtáblára a nippuri szegény ember meséjét. A megfejtésnek az az érdekessége, hogy míg kilencvenkilenc esetben a régészeti adatokat mai jelenségek magyarázatának kulcsául használjuk, addig ebben a századik esetben pont fordítva történt: az ősrégi asszír mesét az agyagtábla sérülései miatt a mai folklór segítsége nélkül nem lehetne pontosan megérteni, még kevésbé Dzsimil-Ninurta furfangját elismerően méltányolni.[35]

IRODALOM

Aarne, Antti—Thompson, Stith
1961 *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography.* Second Revision. (FFC.) 184.) Helsinki.

Arany László
1867 *Magyar népmeséinkről.* Bp.-i Szemle VIII, 40—66, 200—228.

Baughman, Ernest W.
1966 *Type and Motif-Index of the Folktales of England and North Amerika.* (Indiana University Folklore Series, 20.) The Hague.

Benkő Loránd—Lőrincze Lajos
1951 *Magyar nyelvjárási bibliográfia 1817—1949.* Bp.

[35] A nippuri szegény ember meséjét Julow 1963-as tanulmányából ismertem meg, s a hős első bosszúját nyomban kapcsolatba hoztam az edénybe rejtett madár mesemotívumával. Föltevésemről a szerzőt levélben tájékoztattam, azonban időbe telt, amíg a dokumentációs anyagot a szakirodalomból, sőt részben a terepen összegyűjtöttem, majd rendezéséhez és feldolgozásához fogtam. A témáról először 1967. július 26-án számoltam be Bukarestben, a Románia SzK Akadémiája Etnográfiai és Folklór Intézete tudományos ülésszakán: *Cu privire la motivul păsării ascunse în vas* (Contribuţie la descifrarea unei tăbliţe de lut asiriene). Az előadás tovább fejlesztve, ugyanazon cím alatt jelent meg: Faragó József, 1968*a*, 27—35. Közben magyarul csak rövid kis összefoglalást publikáltam: Faragó József 1968*b*. A román közlést egy átdolgozott angol kiadás követte az Ortutay Emlékkönyvben: Faragó József 1970. Tanulmányom mostani legteljesebb formáját, újabb adatok és eredmények bevonásával, 1972 áprilisában zártam le.

BERZE NAGY János
1940 *Baranyai magyar néphagyományok*, I—III. Pécs.
1957 *Magyar népmesetípusok*, I—II. Pécs.
1965 *Arany Tanulmányok*, II. *Arany László eredeti népmeséi*. Édesapja hagyatékából közzéteszi ifj. dr. BERZE NAGY János. A kommentárokat BANÓ István tollából adjuk. Klny. a Janus Pannonius Múzum 1965. évi Évkönyvéből, 133—151.
EBERHARD, Wolfram—BORATAV, Pertev Naili
1953 *Typen türkischer Volksmärchen*. Wiesbanden.
FARAGÓ József
1966 *Folklórgyűjtés Nagymohában*. Utunk XXI, 23. sz. 2.
1967 *„A bajusz" meséje Nagymohából*. Igaz Szó XV, 3. sz. 390—397.
168a *Cu privire la motivul păsării ascunse în vas (Contribuție la descifrarea unei tăbliță de lut asiriene)*. Rev. de etnografie și folclor XIII, 1. sz. 27—35.
1968b *Egy ékírásos asszír mese megfejtéséhez*. Korunk XXVII, 3. sz. 450—453.
1969 *Ismerkedés Mátyás Dénes nagymohai mesemondóval*. Utunk XXIV, 7. sz. 9.
1970 *A Contribution to the Tale Motif of the Bird Concealed in the Vessel*. Acta Ethn. XIX, 147—159.
1971 *Levél Oxfordba*. Korunk XXX, 3. sz. 480—482.
FAZEKAS Mihály
1955 *Összes művei*, I—II. Sajtó alá rendezte JULOW Viktor és KÉRY László. Bp.
GURNEY, O. R.
1956 *The Sultantepe Tablets*, V. *The Tale of the Poor Man of Nippur*. Anatolian Studies VI, 145—162. Javítások az eredeti szöveghez és az angol fordításhoz uo. VII (1957), 135—136.
GYÖRGY Lajos
1934 *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*. Bp.
1938 *Világjáró anekdoták*. Bp. Ua. 2. kiad. Bp. 1941.
HORGER Antal
1905 *Datk*. Nyelvészeti Tanulmányok, I. 62—68.
IKEDA, Hiroko
1971 *A Type and Motif Index of Japanese Folk-Literature*. (FFC. 209.) Helsinki.
JULOW Viktor
1963 *A nippuri szegény ember meséje és a Lúdas Matyi ó-romániai népmese-mintájának kérdése*. ItK. LXVII, 678—690.
1970 *The Source of a Hungarian Popular Classic and its Roots in Antiquity*. Acta Classica VI, 75—84.
KÁLMÁNY Lajos
1893 *Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban*. Szeged.
KOVÁCS Ágnes
1967 BÉRES András, *Rozsályi népmesék*. A jegyzeteket készítette KOVÁCS Ágnes. ÚMNGy. XII. Bp.
KOVÁCS Ágnes—MARÓTI Lajosné
1966 *A rátótiádák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai* (AaTh 1200—1349). (A Magyar Népmesekatalógus Füzetei, 3.) Bp.
KRZYŻANOWSKI, Julian
1962 *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, I—II. Wrocław—Warszawa—Kraków.
de MEYER, Maurits
1968 *Le conte populaire flamand*. (FFC. 203.) Helsinki.
NAGY Olga
1960a *Mert csak vidámat szerettünk mesélni*. Dolgozó Nő XVI, 1. sz. 23. (A mesemondó fényképével.)
1960b *Széki anekdoták vallásról, papról, istenről*. Korunk XIX. 1070—1081.
1968 *Az „egynapos király" meséjének két széki változata*. NyIrK. XII, 55—66.
1969 *Lüdérc sógor. Erdélyi magyar népmesék*. Bukarest. 255—308.
Ó SÚILLEABHÁIN, Seán
1963 *A Handbook of Irish Folklore*. London.
Ó SÚILLEABHÁIN, Seán—CHRISTIANSEN, Reidar Th.
1963 *The Types of the Irish Folktale*. (FFC. 188.) Helsinki.
RUBINYI Mózes
1901 *Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához*. Nyr. XXX, 57—65, 109—116, 170—182, 227—235.

STROESCU, Cornelia Sabina
1969 *La typologie bibliographique des facéties roumaines*, I—II. București.
SZABÓ Sándor
1902 *Adomák*. Nyr. XXXI, 50.
TUBACH, Frederich C.
1969 *Index Exemplorum. A Handbook of Mediaeval Religious Tales*. (FFC. 204.) Helsinki.
de VRIES, Jan
1928 *Die Märchen von klugen Rätsellösern*. Eine vergleichende Untersuchung. (FFC. 73.) Helsinki.

Hoppál Mihály—Küllős Imola

Parasztönéletrajzok — paraszti írásbeliség*

A „parasztíró" kifejezéssel nálunk a paraszti származású hivatásos írók egy csoportját illették, ezért a „parasztfestők" elnevezés mintájára nem nevezhetjük paraszt íróknak azokat, akik a kapa-kaszanyél mellett tollat ragadtak, hogy életükről írjanak. Parasztfestőink egy része ugyanis megmaradt eredeti foglalkozásánál — földet művelt és csak alkalomadtán festett. Ezeknek a képeknek egyik legfőbb értéke az, hogy megörökítették azokat a mozzanatokat, amelyek a legfontosabbak voltak a maguk és közvetlen környezetük életében. Igen sok valóban hiteles képi ábrázolás maradt ránk a különféle falusi népszokásokról, munkákról, ünnepekről. Igaz, hogy a formai megoldások, a képi világ sajátosan „primitív", naiv a hivatalos műkritika szemében, de éppen a válogatás hiánya, a részletező pontosság emeli a képek értékét, és teszi hitelessé s számunkra értékessé azokat.

A paraszti önéletrajzokat olvasva ugyanilyen érzése támad az embernek. A sajátos hangulatú megformálás mellett az alkotók környezetük életéből a legjellemzőbb, reális mozzanatokat ragadják ki, és a sokszor már túl részletezőnek tűnő realizmus mégjobban kinagyít egy-egy részletet, amit a hivatásos író észre sem vesz.

A népi epika új ága ez, amely a szemünk előtt alakult ki — összhangban azzal, hogy az iskolai oktatás bevezetésével, az írás-olvasás elterjedésével, a szóbeliség helyét mindinkább elfoglalja az írásbeliség.[1]

Az életrajz fogalma gyakran összekapcsolódik az ember tudatában a „regény" — tehát az irodalom — fogalmával, pedig a „biográfia" eredetileg történeti műfaj. Az életrajzban megírandó tárgy, a valóságos emberi egyéniség társadalmi, történeti lény. Ezen felül a biográfia embere a társadalmi fejlődés egy meghatározott történeti pillanatában cselekszik, az életrajz-írónak tehát — ha jól tölti be hivatását — tekintetbe kell vennie a történelem mozgásirányát is.[2]

Mindinkább érvényes ez a gondolatsor az önéletrajzok alkotóira és hőseire. Hogy gondolatban mégis „regényt" asszociálunk a két rokon műfajhoz, azért van, mert az első életrajzok gyakran öltöttek regényes vagy lírai irodalmi formát — annál is inkább, mert írók, költők, művészek sokszínű életéről, államférfiak kalandos pályafutásáról számoltak be. A történeti valóságot csak nehezen lehet bennük elválasztani a szubjektív élményektől — minél kivételesebb egyéniségről van szó, annál nehezebben.

Európában az első modern irodalmi életrajzok a reneszánsz egyéniség megszületésével egyidőben az 1300-as évek elején Toscana földjén születtek,[3] szerzőik Dantéról, Boccaccióról és Petrarcáról írtak, úgy, hogy miközben ismertették az irodalmi közvéle-

* 1971 telén egy könyvet állítottunk össze paraszti önéletírásokból. E sajátos népi írásművekkel eleddig nem foglalkozott érdemben a néprajztudomány. A kötet szerkesztése során felvetődött kérdéseket kívánjuk cikkünkben vázlatosan összefoglalni, bízván abban, hogy a szélesebb körű szakmai érdeklődés tovább gondolkodik a paraszti írásbeliség rendkívül sokfelé ágazó kérdésein.

[1] ORTUTAY Gy. 1962.
[2] KARDOS T. 1963, 5.
[3] KARDOS T. 1963, 5.

mény állásfoglalását e költők pályájával kapcsolatban, hiteles adalékokat szolgáltattak a korabeli közállapotokról, politikáról, ideológiáról is.

Az életrajzokhoz hasonlóan az önéletrajzok is társadalmi-történeti meghatározottságúak, azzal az — esetenkénti pozitív vagy negatív előjelű — többlettel, hogy bennük az egyén első személyben megírt szubjektív vallomásait, eszmefuttatásait elsőkézből kapjuk.

A reneszánsz önéletírások, életrajzok közül kiemelkedik kettő: Benvenuto CELLINI (1500—1571) regényes önéletírása és Giorgio VASARI (1511—1573) tizenkilenc kötetes életrajzgyűjteménye. Ez utóbbiban VASARI a középkortól kezdve saját koráig megírja a legnevesebb művészek (festők, szobrászok, építészek) élettörténetét, viselt dolgaikat — s a tanítvány vagy kortárs szemével méltatja alkotásaikat. Mindkét mű felbecsülhetetlen értékű művészi és kortörténeti dokumentum, különösen VASARI gyűjteménye kiapadhatatlan forrása a reneszánsz nagy mestereivel foglalkozó munkáknak. Hatásuk kétségtelen az európai, s benne a magyar memoár-irodalom kialakulására. E témának irodalomtörténeti kutatások is figyelmet szentelnek, s örvendetes eredményei is vannak, de — megítélésünk szerint — a folklorisztikai kutatások oldaláról is foglalkozni kellene velük.

„A magyar irodalom a XVII. század óta bővelkedik önéletírásokban, szerzőik politikusok, katonák, fejedelmek mindenféle rangú nemesemberek, polgárok, művészek, tanárok . . ."[4] — és tegyük hozzá, a XIX. századtól kezdve parasztok is.

Mivel főúri, kisnemesi és polgári naplók, krónikás feljegyzések, önéletírások és emlékiratok jelentős állomásai a magyar szépprózа fejlődésének — ezek műfaji problémáit sok szempontból megvizsgálta és kellőképpen feltárta már irodalomtörténetünk.[5] A vizsgálódó figyelem azonban nálunk nem terjedt ki a hasonló műfajú paraszti írásokra.[6] A parasztkrónikák és a XVII—XVIII. sz.-i kisnemesi, polgári emlékírások műfaji rokonságára elsőként — 1965-ben — GYENIS Vilmos hívta fel az irodalmárok és folkloristák figyelmét.[7] Jóllehet tanulmányának középpontjában egyetlen XIX. sz.-i parasztkrónika áll, megállapításai *általában* — a paraszti írásbeliség egészét tekintve is — *helytállóak*, s folklorisztikai szempontból rendkívül tanulságosak.

A népi (paraszti) írásbeliség — az 1848-as iskolakötelezettségi törvény hatására — nagyobb mértékben a XIX. sz. végén jelentkezik. Először verses elbeszélő alkotásokkal, majd prózai feljegyzésekkel, krónikákkal. A verses „írásbeliség" elsőbbségét azzal magyarázhatjuk, hogy a korabeli népköltészet verses alkotásai formailag kimüveltebbek, esztétikailag magasabb szintűek a sokáig háttérben álló prózai elbeszélő hagyományoknál, ennek következtében — a szóbeli kultúrához még erősen kötődő parasztember amikor legelőször írni kezdett — a szóbeliséghez közelebb álló verses formát választotta mondanivalója keretéül.[8]

A XIX. sz.-i prózai parasztírásokat a XVII—XVIII. sz.-i memoár-irodalom kései folytatásának kell tekintenünk, hiszen a népi elbeszélő hagyomány viszonylagos fejletlensége miatt egy már kialakult irodalmi műfaj — az emlékirat — formai és tartalmi törvényeinek tesznek eleget. „Erre az időre ugyanis az emlékírás különböző formái már ismert gyakorlatot követtek, a kéziratos formában terjedve olvasmányul is szolgáltak. Minthogy pedig az új alapokon létrejövő népi kultúra a nála magasabb szintű rétegek formavilágához is igazodik, annak írásos megnyilvánulásait követendő mintának tekinti. Így parasztkrónikáink — egyes részleteikben — a főúri naplók, emlékiratok stb. paraszti változatait képviselik. Ezért tapasztalhatjuk bennük a hajdani nagy elődök eljárásmódját, szokásos formuláit, epizódszerű kitérőket, stb." — írja GYENIS Vilmos.[9] Természetesen a paraszti témákhoz, igényekhez és ízléshez alkalmazkodó emlékírások, élettörténetek több hasonlóságot mutatnak a XVIII. sz.-i kisnemesi, polgári memoárokkal, mint a főúri alkotásokkal.

GYENISnek a XIX. sz.-i parasztkrónikákra vonatkozó műfajmegjegyzései némi módosításokkal a XX. sz.-ban készült paraszt-önéletrajzokra is érvényesek. Bár tematikusan és szerkezetileg ez utóbbiak is megfelelnek az irodalmi memoár műfaji kritériumainak, nyelvi megvalósulásukban teljesen különböznek a XVII—XVIII. sz.-i iro-

[4] KÓSA L. 1969, 598.

[5] Vö. ROMANECZ M. 1880; — MÁTÉ K. 1926; — GYENIS V. 1965.

[6] GYENIS V. 1965. véleménye szerint más népeknél (cseh, német) a paraszti írásbeliség vizsgálata helyet kap az irodalomtörténeti szakmunkákban.

[7] GYENIS V. 1965.

[8] ECKHARDT S. 1951, 144.

[9] GYENIS V. 1965, 155.

dalmi nyelvű alkotásoktól és az ehhez közelítő XIX. sz.-i paraszti írásbeliségtől. Századunk paraszti írásaira ugyanis döntő hatással volt a prózai elbeszélő hagyomány erőteljes fejlődése, olyannyira, hogy a mai paraszti önéletrajzok a szóban elmondott élettörténetek „fotókópiái"-nak (pontos másolatainak) tűnnek. Az írásbeliségnek a szóbeliséghez való hasonulása nemcsak a „leírt" és „elmondott" gondolatok tökéletes stiláris azonosságát mutatja, hanem a „szóbeli" gondozás nyelvi grammatikai pongyolaságait és szerkezeti lazaságát is eredményezi. A korai paraszti írások egy megelőző kor irodalmi normáinak igyekeztek eleget tenni; a maiak — a köznyelv nagyfokú fejlődése következtében — az élőbeszéd törvényeit érvényesítik, gyakran a műfaj követelményeinek ellenére is. A XIX. sz.-i és a XX. sz.-i paraszti írásbeliség e lényegi különbségét nyilvánvalóan befolyásolja az iskolázottság generációnként változó hatása is.[10]

A XIX. századból reánk maradt (és csak elenyésző hányadában felkutatott vagy publikált) paraszti feljegyzések ma már felbecsülhetetlen értékű kortörténeti dokumentumok, mégis igen ritkán használják fel adataikat. Tudományos értékükre először történészeink és agrártörténészeink figyeltek fel. A bukovinai magyarok történetéről szóló könyv függelékében két paraszti írást is közöltek, az egyik László István istensegítsi diák jegyzetei gyermekkoráról, a másik Gáspár Simon Antal naplója századunk 30-as éveiből. „Különösen Istensegíts hétköznapi és ünnepi élete áll a napló lapjain előttünk, de ezen keresztül a többi falvak életét is megismerhetjük" — írja Sántha Alajos az illusztrációként közölt paraszti írások méltatásában.[11]

Ezekre a korai, napló- vagy krónikaszerű, önéletrajzi elemekkel átszőtt írásokra hívja fel a tudományos közvélemény figyelmét Varga János agrártörténész tanulmánya is, amely „öreg Gyükér József" külsőbőcsi parasztember krónikáját elemzi. „Paraszti feljegyzések alig néhány esetben láttak napvilágot, sőt azt sem tudjuk, mennyi rejtőzik belőlük levéltárak, vagy kéziratok mélyén és mennyit őrizgetnek a krónikaírók leszármazottai, mert országos felmérésükre még nem történt kísérlet. Pedig hasznos volna e munkát elvégezni, hiszen a már feltárt parasztkrónikák bizonyítják, hogy a forrásoknak e csoportja egyrészt számos olyan területre vethet fényt, amelyek más forrásokból csak nehezen, közvetett úton közelíthetők meg (pl. a nép mindennapi élete, a paraszti háztartás problematikája, a gazdálkodás formái, a paraszt tudatvilága stb.), másrészt értékes adatokat szolgáltathatnak a különböző tudományágak (társadalomtörténet, néprajz, nyelvtudomány, meteorológia stb.) számára."[12]

Egy másik gazdálkodástörténeti tanulmány Topa Mihály Bihar megyei parasztgazda kéziratos feljegyzéseire támaszkodik, s ennek alapján rekonstruálja egy „közepes méretű sápi parasztgazdaság munkarendjét",[13] hogy ezzel a rekonstrukciós munkával is segítsen „parasztságunk századfordulókori életének és problémáinak megismerésében".[14]

Balázs Lajos önéletrajzából kirajzolódik előttünk a parasztok 1945 előtti sorsa, parasztságunk mindennapi élete.[15]

Fontosnak tartjuk a paraszti önéletírások számbavételét is, hiszen a régebbi és az újabb írások szervesen kiegészítik majd egymást. Jól tudjuk, hogy a Néprajzi Múzeumban és a vidéki múzeumokban szép számmal vannak paraszti önéletrajzok. Időrendben talán az első, nagyobb, összefüggő gyűjtemény Sárospatakon a Tiszáninneni Református Egyházkerület Gyűjteményében található.[16] A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának nagyszámú népi kézirata között több verses munka van és kevesebb prózai.[17] Ez utóbbiak parasztgazdák, pásztorok, falusi bíró feljegyzései, melyek időben átfogják a múlt század végétől századunk ötvenes éveiig terjedő szakaszt. Köztük van Gyenizse Lajos kézirata, amelyből Nagy Czirok László is merített adatokat,[18] vagy az 1873 és 1912 közötti évekről Kertész István naplója és gazdasági feljegyzései. Újab-

[10] Ortutay Gy. 1962, valamint Balogh I. 1965.
[11] Sántha A. 1942.
[12] Varga J. 1964, 453.
[13] Molnár A. 1967, 117.
[14] Molnár A. 1967, 171.
[15] Balázs L. 1972.
[16] Újszászy K. 1949.
[17] A parasztköltők értékes hagyatékának folklorisztikai vizsgálata legalább annyira érdekes feladat lenne, mint a prózáé — vannak verses önéletrajzok is! Néhány munka a vonatkozó irodalomból: Újváry Z. 1960; 1960*b*; 1965; — Takács L. 1951 és 1958.
[18] Nagy Czirok L. 1959, 345.

ban kerültek a vidéki múzeumok birtokába olyan értékes kéziratok, mint pl. a taktaszadai Csizik Erzsébet visszaemlékezése; a mindszenti Takács Menyhárt írása, aki koldusvezető volt; a Szentesen élő Papp Imre leírása arról, hogy milyen volt „nagyapáink meteorológiája" és a tanyasi gyermekek élete; a hódmezővásárhelyi tálas mester Maksa Mihály naplószerű feljegyzései a XIX. század második feléről; egy debreceni gubáslegény és egy tímársegéd vándorlókönyve stb. Tudomásunk szerint vannak önéletrajzok a miskolci és az egri múzeum adattárában is. A helyi erőforrásokból biztosan sort lehetne keríteni ezeknek a kéziratoknak a kiadására!

Időszerűnek látszik ezeknek a parasztkéziratoknak elméleti folklorisztikai feldolgozása és kiadása azért is, mert lényegében már a harmincas évektől kezdve — igaz, ritkán és különböző utakon — meg-megjelentek nyomtatásban paraszti önvallomások. Elsőként Kardos János csikósszámadó könyve 1933-ban, Hajdúböszörményben. Kardos újságírók felkérésére kezdett írni[19] — s a „tanácsadók" kezenyoma meg is érezhető stílusán, mert életrajza nagyon átdolgozottnak látszik. Pedig egyébként jól össze fogott, színes anyag található a vékonyka kötetben gyermekkoráról, ifjúkori mulatozásairól, a hortobágyi csárdákról, a gazdákról és az ődesapjáról. Két „csongrádi földmunkásasszony" önéletrajza is megjelent már a harmincas évek végén:[20] Túri Istvánné kisebb írásait a szociáldemokrata *Népszava* és a *Nőmunkás* című lapok közlik, majd ez utóbbinak füzetes regénysorozatában jelenik meg önéletrajzi írása: „Az évek jönnek, mennek . . ." címmel. Barátnőjének és harcostársának, Kovács Veronnak írása 1940-ben látott napvilágot — majd 1967-ben újra kiadták egy kötetben[21] mind a kettőt. Sajnos, ezt már Túriné nem érhette meg,[22] s nem olvashatta azt a lelkes kritikai méltatást sem, amely a kötetet fogadta, különösen szép volt, ahogyan Veres Péter szólt a könyvről az Új Írásban.[23]

S ezen a ponton egy kis kitérőt, visszakanyarodást kell tennünk. Nem igen lehet ugyanis a bevezető sorokban említett parasztírók, a „népi írók" egy csoportjának megemlítése nélkül felvázolni a paraszti önéletrajzok történetét, hiszen éppen az ő munkái azok, amelyek — bár paraszti önéletírásnak indultak — feljutottak az irodalom lépcsőire, addig a szintig, ahol már művészi alkotásokról beszélünk.

Az irodalmi színvonalú paraszti önéletírást reprezentálja Veres Péter 1937-es *Számadása*[24] és 1941-es *Falusi krónikája*.[25] Ide tartozik a „garabonciás"-életű Sinka István kétkötetes önéletrajzi regénye: a *Fekete bojtár vallomásai*,[26] s Darvas József emlékezései családjára és gyermekéveire.[27]

A paraszti önéletírások néprajzi értékére elsőízben az 1940-es évek elején Bálint Sándor hívta fel a figyelmet, a „szentéletű" Orosz István önéletrajzához írott előszavában. Megítélése szerint egy-egy ilyen „paraszt-memoire", ha írója tudatosabb is, mint osztályának többi tagja, nemcsak az egyéni sors, egyéni gondolkozásmód tükörképe, hanem mivel „elvi szempontjaiban, megfigyeléseinek, élményeinek általános irányában a klasszikus paraszti kultúra íratlan törvényeihez alkalmazkodik . . . a kortárs parasztságnak is páratlan önvallomása".[28]

Könyve nagyobbrészt visszhangtalan maradt, néprajzi kiadványainkban az első paraszti önéletrajz-publikációkat az 1950-es évek végén, 60-as évek elején találjuk, de ezek néprajzi jelentőségéről érdemben nem sok szó esik.[29]

A néprajztudomány, szem előtt tartva a paraszti kultúra döntően szóbeli jellegét, eddig kevés figyelmet szentelt a népi kultúra írásos emlékeinek gyűjtésére és feldolgozására, pedig lépten-nyomon azt kell tapasztalnunk, hogy az írásbeliségnek egyfajta még-nem-irodalmi szintje legalább a XVIII. század eleje óta szerves alkotórésze a magyar paraszti kultúrának. Gondoljunk csak a ponyvanyomtatványok népszerűségére, a népi kéziratos énekeskönyvek, nótáskönyvek, vőfélykönyvek nemzedékről nemzedékre szálló át-meg-átmásolt példányaira.

[19] Kardos J. 1933.
[20] Túri Istvánné 1937.
[21] Túriné—Keskenyné 1967.
[22] Pásztor E. 1965.
[23] Veres P. 1968 és Kósa L. 1969.
[24] Veres P. (1937) 1963.
[25] Veres P. 1941.
[26] Sinka I. 1942.
[27] Darvas J. (1937—38), (1947—48).
[28] Bálint S. é. n. 9.
[29] Vö. Dorogi M. 1957.

A mesélő egyéniségét kutató iskola tagjai már lényegesnek, az alkotásokat jelentős mértékben befolyásolónak tartották az adatközlő életsorsát, környezetét és éppen ezért, ha tehették, gyorsírással, később magnetofonnal gyűjtötték az erre vonatkozó adatokat. Majd összevonva, az UMNGY köteteinek bevezetőjében közölték is a nagy mesélő egyéniségek élettörténetét.[30]

Az igazsághoz tartozik az is, hogy legjobb mesemondóink írástudatlan emberek voltak, így életük menetéről legfeljebb szóban tudtak mondani egyet-mást. Ezek az élménytörténetek többnyire életük egy-egy jelentősebb fordulójáról, érdeklődésre számottartó (humoros vagy tragikus) esetekről szólnak — egymással igen laza kapcsolatban vannak. A gyorsírással — később magnetofonnal — gyűjtött és publikált hiteles élettörténetek egyike-másika — még ha közreadóik le is rövidítették őket —, kifejezetten sikerült, élvezetes olvasmányok.[31]

Az ötvenes évek végén irodalmi kiadóknál is megjelentek „népi" önéletrajzi vallomások, de meglehetősen átírt formában.[32] 1963-ban egy amerikás magyar paraszt, Hoó Bernát nyerte meg a Magyarok Világszövetségének pályázatát „Tiszakerecsenytől Kanadáig" című önéletrajzával.[33] Emigráns-önéletrajz Skallák Illés[34] vallomása, aki Dél-Amerikából tért haza s munkakereső hányódásait írta meg. Ezt a két könyvet már a munkásönéletrajzok első fecskéinek kell tekintenünk, bár íróik falusi környezetből indultak el, de hányt-vetett életük során a nagyvárosok iparosainak, majd lumpenproletárjainak életébe is belekóstoltak. Mindkettőjük életében egyre növekvő szerepet kap a „mozgalom", a szervezeti, közösségi munka. Skallák egyik méltatója azt írta erről a töretlen hitű kommunistáról, hogy „itthon bizony meg is szomorodott, de a helye — vallja minden csalódása után —, mégis itt van. Érdekes könyv, megrázó vallomás. Egy emberöltő jegyzőkönyve. Mint ilyen fölemel, a csalódások ellenére is."[35] Igen találó megállapítások ezek, s érvényesek nemcsak Skallák Illés írására, hanem a többi paraszti önéletrajzra is.

A kiadott paraszti önéletírások egyik legszebb, az irodalmi szinthez legközelebb álló alkotása Tamási Gáspárnak — a nagy író öccsének — önéletrajza,[36] valamint Kurkó Gyárfás „Nehéz kenyér" című önéletrajzi írása. Ez a csíkszentdomonkosi székely ember először 1949-ben jelentette meg ízes csíki dialektusban írt, gyermek- és ifjúkora élményeiről számot adó művét, melyet most újra kiadtak Bukarestben.[37]

Az életrajzok és önvallomások legtöbbje időrendben átgondoltan (legtöbbször az életpálya bizonyos pontjáról visszapillantva) tárja elénk egy élet főbb eseményeit (ilyen Gyovai Pál írása),[38] és ezek történeti hátterét. Elsőszemélyben fogalmazott műfajról lévén szó, az egyén tetteinek anyagi, erkölcsi és gondolati előzményeit; az események személyiségformáló erejét. Az írásban rögzített vallomások szerkezetileg egységesek, tartalmilag kötöttek: egyetlen „hősünk" van; de tág teret biztosítanak a „hős" történeti tudatának, gondolkodásmódjának, életmódjának — tehát személyiségének feltárására. A paraszt-önéletrajzok minden egyéni színezetük mellett tipikusak, egy egész társadalmi osztály megismerését teszik számunkra lehetővé.

Az emlékírásnak, önéletrajznak szóbeli megfelelői a magnetofon szalagra rögzített élettörténetek, de ezek közül is csak azok, amelyek lehetőséget adnak a fentebb leírt — az önvallomás műfaját jellemző és meghatározó — tartalmi és szerkezeti jegyek kibontására, egymásraépülésére. A magnetofonnal gyűjtött — szóbeli — élettörténetek nálunk nagyon ritkák. Ennek okait a gyűjtők tájékozatlanságában és az idővel, anyaggal való felesleges takarékoskodásban kell keresnünk. Gyakori, hogy a magnetofonra mondandó élettörténetet — az idő rövidsége miatt — közbevetett kérdésekkel irányítják, s nem adnak alkalmat — még a kiváló elbeszélőnek sem — az élettörténet egyéni színezetű, epikus kibontására: lehetetlenné teszik a gondolatok, események „szubjektív" fontossági sorrendjének betartását. A kérdésekkel irányított, riportszerű alkotásokat tehát ki kell rekesztenünk az önvallomás — önéletírás műfajából, még akkor is,

[30] Ortutay Gy. 1940; — Doctor (Dégh) L. 1942.
[31] Dobos I. 1962; — Balassa I. 1963.
[32] Dobos I. 1958; — Pogány M.—Rádics J. 1958.
[33] Hoó B. 1963.
[34] Skallák I. 1968.
[35] R. P. 1960. — Ruffy Péter, Magyar Nemzet (napilap) máj. 28.
[36] Tamási G. 1970.
[37] Kurkó Gy. 1970.
[38] Gyovai Pál a népművészet mestere néhány szobrot is készített és 1971-ben megjelent önéletírásának egy részlete is; vö. Gyovai P. 1971.

ha megannyi „életből vett" személyes vonatkozású élményelbeszélést, epizódot tartalmaznak. Az élettörténetek viszonylatában a magnetofonnal készített riportok inkább kiegészítő adatgyűjtésre jók, hiszen ha rákérdezünk egy-egy életmozzanatra vagy történeti eseményre, a dolgok és a személyiség új, még nem ismert oldalát tárhatjuk fel.[39]

Azok a magnetofon szalagra mondott (kérdésekkel nem irányított) élettörténetek viszont, amelyekben nem sikkadnak el az eseményekhez fűzött szubjektív moralizáló megjegyzések, magyarázatok, sem az életmozaikokból leszűrt tanulságok — néprajzi hasznosságukon túlmenően — az adatközlő tudatvilágának, gondolkozásmódjának eddig nem ismert mélységeit láttatják velünk. S mivel (jó gyűjtő és jó elbeszélő esetén) szerkezetileg és tartalmilag azonosak az írásbafoglalt önéletrajzokkal, a folkloristáknak kiváló anyagot nyújtanak az azonos műfajú szóbeli és írásbeli alkotások sajátos törvényszerűségeinek összehasonlító vizsgálatához.

A magnetofonok megjelenése, és az a tény, hogy az etnográfusok—szociológusok munkaeszközévé vált, a néprajzi kutatásban új lehetőségeket teremtett. Amerikában a modern etnológiai kutatás során a természeti népek és különféle törzsek megismerése indította a kutatókat arra, hogy különféle módokon önéletrajzi adatokat vagy egész élettörténeteket gyűjtsenek indián és néger, fülöp-szigeti és cseremisz, hopi és navaho indián adatközlőktől.[40] Egy felszabadított kubai rabszolgának az életrajza megjelent magyarul az Új Írás című folyóiratban „Egy cimarón életrajza" címmel.[41]

Bizonyos fokig új műfajt honosított meg a neves amerikai antropológus Oscar Lewis magnetofonnal felvett, életrajzi vallomásokat közlő könyve. Egy korábbi hasonló jellegű könyve után egy mexikói család sorsába enged ily módon bepillantást, azáltal, hogy a család minden egyes tagjával elmondatja élete történetét.[42] Egy francia lap beszámolt arról, hogy hazatért Európába a brazíliai őserdőkből egy fehér asszony, aki fiatal korában a bennszülöttek fogságába került, leírta élményeit egy indián törzs teljes szellemi életéről.[43]

Annak a kötetnek, amelyet 1971-ben állítottunk össze, az önéletírásai felkérésre készültek, de minden külső befolyás, „szakmai irányítás" nélkül. Nehezen is születtek meg ezek az önéletrajzok, hiszen írószerszámhoz nem szokott, munkától elnehezült kezek rótták tele a hozzánk eljuttatott irkák oldalait, mégis — sok nyelvi-, grammatikai-, logikai tévedésük ellenére — a vallomások erejével hatnak az olvasóra.

„... a szocialista forradalom előtörténetéhez tartozik a paraszti önvallomásos írásbeliség megszületése — írja Veres Péter — épp úgy, mint az óriási arányú kivándorlás és a forradalmi lelkülettől fűtött paraszt-szocialista mozgalmak másmilyen ... eseményei, mert ezek az írogató parasztok ... már nem rigmusokat irkáltak az esküvőkre, keresztelőkre, vagy nem a régi nótákat igazították át a szájuk íze és személyes élményeik szerint —, hanem az életüket írták le, és a sorsuk panaszait mondták el. Nem mint „írók", hanem, mint emberek, akik szóra, írásra kényszerülnek, mert az élet bírhatatlan és a jövő semmit se ígér. Nemhogy boldogulást, de még csak bizonyos kenyeret se ..."[44]

Tersánszky Józsi Jenő azt írta egyik levelében Berényi Andrásnénak, hogy éppen nyelvi-stilisztikai eredetisége a legnagyobb értéke írásainak; nem kell, de nem is szabad rajta változtatni — „írása így, ahogy van, talán még közlésre is alkalmasabb, mint érdekesség, mintha valaki beleirkálna", hogy „irodalmasítsa".[45] Hasonló a véleménye Veres Péternek is, amikor a „csongrádi szegényasszonyok" könyvéről azt írja: „azok a gyengébb részei, ahol akár „irodalmi", akár politikai beszüremkedést érzünk. Akár tanácsadóktól kapták ezeket az információkat, akár az olvasmányaikból szívták fel, mindenképpen ártanak az életdokumentumok hitelességének, még forradalom tör-

[39] A paraszti önéletrajzokat, visszaemlékezéseket fel lehet használni a történettudományban — vö. Balázs B. 1955, valamint Szilágyi M. 1969.

[40] Vö. Underhill R. 1936; — Simons L. W. ed. 1942; — Dyk W. 1947; — Sebeok Th. A. 1950; — Aberle D. F. 1951; — Laye C. 1954; — Webb G. 1957; — Barton R. F. 1962.

[41] Montejo E. 1969.

[42] Lewis O. 1953 és 1961.

[43] Balandier G. 1969.

[44] Veres P. 1968, 115—116.

[45] Veres Péter levelét 1960. november 3-án írta Berényinének, akinek önéletírásából egy rövid részlet megjelent 1971-ben — vö. Hoppál M. 1971.

téneti szempontból is."[46] Éppen a tartalmi-stilisztikai hitelességet kell megőrizni. Legfeljebb helyesírásukat és nyilvánvaló nyelvi tévedéseiket lehet kiigazítani.

Bár a XX. századi parasztönéletrajzok jellemzőiről csak alaposabb folklorisztikai vizsgálat után lehet írni, megkockáztatunk néhány tartalmi-szerkezeti vonatkozású megjegyzést. Kitűnik az írásokból, hogy az önéletrajzok írói legszívesebben és legaprólékosabban gyermek- és ifjúkorukról, valamint katonaéveikről számolnak be. Az generációnként különböző, hogy az első vagy a második világháború áll-e önéletírásunk középpontjában. Sajátossága még ezeknek az írásoknak, hogy hőseik legszemélyesebb kapcsolataikról: szerelmi érzéseikről, családjukról, barátaikról igen szűkszavúan emlékeznek meg. Ennek okát nem valami „paraszti szemérmetességgel" kell magyaráznunk, hanem azzal, amit legszebben (az alkotó művész tudatosságával ugyan, de a parasztönéletrajzokra is érvényesen) Veres Péter fogalmazott meg saját önéletírása, a *Számadás* előszavában: „. . . a szerelemről csak néhány oldalon beszélek, holott az a maga idejében nekem is éppen olyan nagy dolog volt, mint minden egészséges embernek. De most, amikor magamról beszélek, csak azt mondhatom el, amit a világnézetem fontosnak tart, mert az emlékezetem is csak azt őrzi. Az ember az emlékezetében kialakult sorrendi fontosságot nem változtathatja meg, mert az a művészi igazság, az őszinteség rovására mehetne. Hiszen az emberre mindig jellemző, hogy az emlékezete mit őriz meg, mit tart fontosnak."[47]

E rövid tanulmány célja az volt, hogy ráirányítsa a figyelmet a paraszti írásbeliségnek erre a meglehetősen elhanyagolt „műfajára". Mert bizonyos, hogy ha sikerülne összegyűjtenünk nagyszámú írásos emléket, akkor népi prózánk új ágát tudnánk ezáltal megragadni.

Ezért úgy látjuk, hogy elsősorban a vidéki muzeológusok feladata lenne (akik közvetlenebb kapcsolatban állnak a falusi lakossággal), hogy minél több értelmes idős parasztembert, asszonyt vegyenek rá önéletrajzuk megírására. Ez nem jelent különlegesen nehéz feladatot. Mutatja ezt a már elkészült parasztönéletrajzok íróinak öröme és készsége, amellyel hozzáfogtak írásaik elkészítéséhez.

Kötetünket, melyben néhány, az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának adattárában megtalálható paraszti önéletírást adunk majd közre, csak szerény indításnak szánjuk egy sorozathoz, amelyben megjelenhetnek az értékesebb paraszti önéletírások, életrajzi vallomások — teljessé téve a XX. századi magyar paraszti kultúráról kialakult képünket.

IRODALOM

Aberle, D. F.
1951 *The Psychosocial Analysis of a Hopi-Life-history.* Berkeley—Los Angeles.

Balassa Iván
1963 *Karcsai mondák.* UMNGy. XI. Budapest.

Balázs Lajos
1972 „*Ismerem én ezeket a neveket . . .*" (Balázs Lajos önéletrajzi írásaiból összeállította és a jegyzeteket írta: Hoppál Mihály) — Debrecen.

Balázs Béla
1955 *A személyes visszaemlékezések felhasználása népi demokráciánk történetének feldolgozásában.* Századok 85:882—896.

Balandier G.
1969 *A fogoly etnológus.* La Quinzaine litteraire 65. sz. Rövidített ford.: Valóság, 12:4:126—127.

Bálint Sándor
é. n. *Egy magyar szentember — Orosz István önéletrajza.* Budapest.

Balogh István
1965 *A paraszti művelődés.* in: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. II. köt. 481—564. szerk. Szabó István, Budapest.

Barton, R. F.
1962 *Autobiographies of Three Pagans in the Philippines.* New York.

Darvas József
1937—38 *Egy parasztcsalád története.* Budapest.
1947—48 *Gyermekéveimből* I—II. Falusi könyvtár. Budapest.

[46] Veres P. 1968, 116.
[47] Veres P. 1963.

Dobos Ilona
1958 *Szegény ember vízzel főz.* Budapest.
1962 *Egy somogyi parasztcsalád meséi.* Budapest.
Doctor (Dégh) Linda
1942 *Pandúr Péter meséi.* Budapest.
Dorogi Márton
1957, 1959 *Emlékiratok múlt idők történetéről. Paraszti feljegyzések a XIX. század elején.* Néprajzi közlemények 1957:3—4:335—344, 1959:1—2:310—322.
Dyk, W.
1947 *A Navaho Autobiography.* New York (Ism. Boglár Lajos, Ethn. 1949, 332—333.)
Eckhardt Sándor
1951 *Parasztsors a régi magyar költészetben.* It., 5:144—174.
Erdész Sándor
1968 *Ámi Lajos meséi.* Budapest.
Gyenis Vilmos
1965 *Emlékirat és parasztkrónika.* Itk. 69:152—171.
Gyovai Pál
1971 *Az életem leírása.* Tiszatáj 24:7:581—590.
Hoó Bernát
1963 *Tiszakerecsénytől Kanadáig.* Budapest.
Hoppál Mihály
1971 *Paraszt-önéletrajzok.* (Bevezető Berényi Andrásné *Rostafordítás* című írásához). Lányok Évkönyve, 72:130—131.
Kardos János
1933 *Csikósélet.* Hajdúböszörmény.
Kardos Tibor
1963 *A modern biográfia megszületése.* (Előszó a Dante, Petrarca, Boccacio — művészéletrajzok c. kötethez.) Budapest.
Kemény Katalin
1932 *Erdélyi emlékirók.* Cluj-Kolozsvár.
Kósa László
1969 Ism. *Csongrádi szegényasszonyok.* (Két önéletrajzi írás a 30-as évekből.) Szeged, 1967. Ethn. LXXX:4:598—99.
Kovács Veron
1940 *Dohányföldről indult el.* Budapest.
Kurkó Gyárfás
1970 *Nehéz kenyér.* Budapest.
Laye, C.
1954 *The Dark Child.* Paris.
Lewis, O.
1953 *Five Families.* New York.
Lewis, O.
1961 *The Children of Sanchez. Autobiography of a Mexican Families.* New York.
1969 *Sanchez gyermekei.* Budapest.
Máté Károly
1926 *A magyar önéletírás kezdeti.* Pécs.
Montejo, E.
1968 *The Autobiography of a Runaway Slave.* New York. *(Egy cimarón életrajza.* Új Írás. 8. évf.)
Molnár Ambrus
1967 *Egy parasztgazda élete és gazdálkodása a Bihar megyei Sápon, 1890—1896.* Agrártörténeti Szemle, 9:117—172.
Nagy Czirok László
1959 *Pásztorélet a Kiskunságon.* Budapest.
Ortutay Gyula
1940 *Fedics Mihály meséi.* Budapest.
1962 *Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában.* Ethn. LXXIII: 497–511.
Pásztor Emil
1965 *Turi Istvánné csongrádi földmunkásasszony. (1897—1962).* Új Írás, 5:10: 67—74.
Pogány Mária—Rádics József
1958 *Malteroslányok.* Budapest.

ROMANECZ Mihály
1880 *A magyar memoár és naplóirodalom 1711-től napjainkig.* A nagyváradi állami gimnázium értesítője.
SÁNTHA Alajos
1942 *A bukovinai magyarok története.* Kolozsvárt.
SEBEOK, Th. A.
1950 *A Cheremis Autobiography with Remarks on Other Uralic Personal Documents.* Hoosier Folklore, Vol. 9.
SIMMONS, L. W. ed.
1942 *Sun Chief: The Autobiography of a Hopi Indian.* New Haven.
SINKA István
1942 *Fekete bojtár vallomásai.* I—II. Budapest.
SKALLÁK Illés
1968 *Vallomása.* Budapest.
SZILÁGYI Miklós
1969 *A Tanácsköztársaság a résztvevők emlékezetében — A visszaemlékezések néprajzi elemzése.* in: A Tanácsköztársaság Békés megyében,1919. c. kötetben: 261—281. — Békéscsaba.
TAKÁCS Lajos
1951 *Népi verselők, hírversírók.* Ethn. LXII:1—49.
1958 *Históriások, históriák.* Budapest.
TAMÁSI Gáspár
1970 *Vadonnőtt gyöngyvirág.* Bukarest.
TURI Istvánné
1937 *Az évek jönnek, mennek . . .* (Nőmunkás Regények). Budapest.
TURINÉ CSEH Viktória—KESKENYNÉ KOVÁCS Veron
1967 *Csongrádi szegényasszonyok — Két önéletrajzi írás a 30-as évekből.* Szeged.
ÚJSZÁSZY Kálmán
1949 *A sárospataki főiskola faluszemináriumának 1948/49. évi működéséből.* Ethn. LXI:395—396.
ÚJVÁRY Zoltán
1960a *Népi kéziratos verseskönyveink.* Műveltség és Hagyomány, I—III: 111—143.
1960b *Tasnádi Lajos botpaládi kéziratos könyve.* Józsa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza) III:155—174. 1965.
UNDERHILL, R.
1936 *Autobiography of a Papago Woman.* American Anthropological Association Memoir 43. Chicago.
VARGA János
1964 *öreg Gyükér József krónikája. 1781—1866.* Agrártörténeti Szemle 6:453—572.
VERES Péter
(1936) 1963 *Számadás.* Budapest.
1941 *Falusi krónika.* Budapest.
1968 *Parasztasszony-írók.* Új Írás 8. évf.
WEBB, G.
1957 *A Pima Remembers.* Tucson, Arizona.

Kovács Ágnes

Két régi magyar—román vegyesszövegű táncnóta kérdéséhez

A vegyesnyelvű népköltési szövegek vizsgálata során, melynek középpontjában román mondatokat, szövegrészeket tartalmazó magyar prózai népköltési szövegek állottak,[1] terelődött figyelmem a Vásárhelyi daloskönyvben és a Szentsei daloskönyvben feljegyzett román szavakat, verssorokat is tartalmazó táncnótaszövegekre.[2] Az „Erdélyi hajdútánc" kérdésével nemrégiben FARAGÓ József foglalkozott, kísérletet téve keletkezési helye, ideje és a kapcsolatos történeti események megállapítására.[3]

A két szövegrészletet, pontosabban annak román nyelvű sorait a román foklórkutatás is számontartja, mint az erdélyi román népköltészet legkorábbi nyomait. „Strigăturile de pe la 1670, dintr-un »cîntec de joc haiducesc din Ardeal«, rătăcite în manuscrise de versuri ungurești combinate cu versuri romînesti — ca de ex.: „Satu-i mare, pită n-are" sau „Hop mai tare, hop așa"[30] sunt începuturi sau fragmente prea puțin consistente. Trebuie reținem doar, că versuri românești populare sînt atestate în Transilvania încă de pe la mijlocul veacului al XVII-lea. Desigur, ele se auzea pe la jocuri feciorilor și fetelor, pe la nunți și șezători, dar nimeni nu a căutat să le înregistreze" — írja MUȘLES az első erdélyi román népköltési gyűjtemény kritikai kiadásának bevezetőjében.[4]

A 30. jegyzetszámmal idézett tanulmány írója, Silvestru MOLDOVAN még részletesebben ír a két vegyesnyelvű szövegről: „Un cercetător ungur, Dr. FRENKEL a descoperit la 1904 ca manuscris, o carte de cîntece, de pe la anul 1670 și care fusese proprietatea palatinului Ungariei Eszterházy Pál. In carte se face amintire și de un joc românesc (oláh tánc) și între altele se dă și poezia, ce ne interesează și care este un cîntec de joc haiducesc din Ardeal.

Iată textul:

Mare țare-i Moldova-re	(Nagy ország Moldova . . .)
Megy havasalföldre	
Ungur bungur amaz rumun	
Sátorát felszedte	
Satu-i mare, pita n'are	(Nagy a falu, nincs kenyere)
Nincs pénz az ebverte.	
Nosza *Radu*, tolvaj *Vidu*	
Fújd a Bagi táncát . . .	

Iar în o altă colecție tot din acest secol, în „Vásárhelyi daloskönyv" de Kálay găsim o altă poezie de joc care începe românește astfel:

„*Hop mai tare, hop așa,*	(Hopp mégjobban, hopp csak így!)
No ugorjunk frissen . . .	

Poeziile aceste n'au nici a valoare literară, dar sunt prețoioase pentru vechimea lor și din cauza, că *sunt cele dintîu poezii poporale, care ne-au rămas scrise din timpul obîrșiei* lor."[5]

[1] KOVÁCS Ágnes 1972.

[2] Régi Magyar Költők Tára, XVII. sz. 3. 269—270. 159; — Szentsei daloskönyv, 1943. 133—135.

[3] FARAGÓ József 1971. A kéziratba való betekintés lehetőségéért ezúton is köszönetet mondok.

[4] MUȘLEA, I. 1962. 11; magyarul: „Az »Erdélyi hajdútánc« szövegében levő táncszók az 1670 körüli évekből, amelyek a magyar szöveggel kombinálva magyar kéziratos verseskönyvekben lappanganak, mint pl. »Nagy a falu, nincs kenyere« vagy »Hopp még jobban, hopp csak így« össze nem függő szövegkezdetek vagy szövegtöredékek. Megállapíthatjuk tehát, hogy a román népi verses szövegeknek nyoma van a XVII. sz. közepe óta. Minden bizonnyal a legények és leányok táncmulatságain hangzottak el lakodalmakon vagy fonókban, de senki sem törekedett a feljegyzésükre."

[5] MOLDOVAN, S. 1911. 689—690; magyarul: „Egy magyar kutató, dr. FRENKEL felfedezett 1904-ben egy kéziratos énekeskönyvet, 1670-ből, amely a magyar palatinus, Eszterházy Pál tulajdona volt. A könyvben említés történik egy „Oláh tánc"-ról is és egyebek között tartalmazza ezt a verset, amely bennünket érdekel s amely egy erdély

Stoll Béla szívességéből megállapíthattam, hogy Moldován forrása Frenkel Bertalannak az a cikke volt, amely *Régi magyar táncok* címen a Budapesti Hírlapban jelent meg 1904. aug. 6-án. A cikk joggal kelthette a magyar kéziratos énekeskönyv-irodalomban kevéssé járatos kutatóban azt a benyomást, hogy az erdélyi hajdútánc szövegét Eszterházy Pál énekeskönyve tartalmazza. Frenkel ugyanis így ír: „Pár héttel ezelőtt Isten és a jószerencse megengedte, hogy felfedezzem és megfejtsem Eszterházy Pál nádornak egyik énekeskönyvét, mely valószínűleg 1670 tájáról való. Legközelebb tudományos fórum előtt mutatom be. Most csak a táncok tekintetéből említem meg, hogy van benne öt magyar tánc (Chorea Hungarica), egy oláh tánc és egy tucat lengyel tánc."

Majd a cikk egy másik pontján ezt mondja: „Hogy a hajdútáncra visszatérjünk, ki kell emelnünk, hogy az erdélyi oláhságnak régi tánca és mulatozása ritmusban és dallamban is teljesen olyan volt, mint a magyaroké. Az általam fölkutatott és megfejtett magyar és oláh táncok teljes egyezést mutatnak dallamban és ritmusban is. A két nép egymás közt élt Erdélyben a XVII—XVIII. század elején is, az oláh katona és hajdú együtt harcolt és vigadott a magyarral és azért vannak az erdélyi hajdútáncban olyan valóságos oláh—magyar sorok, mint:

Majre csajre Moldovare
Fut Havasalföldre,
Ungur bungur amaz rumuj
Sátorát felszedte.
Szatujmare pitanajre
Nincs pénz az ebverte.
Nosza *Raduj*, tolvaj *Viduj*
Fújd az Bagi táncát:
Az emlőjét, a tömlőjét
Ne kíméld a sípját.

Ezt már Káldy is megjegyezte. A Vásárhelyi daloskönyvben is a magyar—oláh mulatságról így szól:

Hoppontáré, hoppassa, no ugorjunk frissen
Szép piros patkós sarunk cseregjen, csattogjon."

Frenkel szavaiból nem állapítható meg, hogy az „Erdélyi hajdútánc" idézett sorai nem az Esterházy Pál-, vagy mint ma inkább használatos, Vietorisz-féle énekeskönyvből származik,[6] hanem az abban az időben hozzáférhető egyedüli forrásból, a Szentsei daloskönyvből Thaly által közzétett szövegből, mert hisz azzal — két momentum híján — szóról szóra megegyeznek. A különbségek minden valószínűség szerint abból fakadnak, hogy Frenkel emlékezetből írta le az idézett másfél versszakot — egy napilapban közzétett tárcacikkben miért is törekedett volna filológiai pontosságra —, s ezért nem jegyezte meg, hogy a két versszak nem követi, hanem megelőzi egymást: a dudásokat aposztrofáló versszak a 3., a román nyelvű sorokat tartalmazó versszak pedig a 6. A dudásokról szóló versszak első sora Thalynál így hangzik:

Nosza *Rándulj*, hol vagy *Viduj*,
Fújd a bagi táncát . . .

---

hajdútánc szövege — következik az idézett első versszöveg. — Egy másik gyűjteményben, a Kálay-féle „Vásárhelyi daloskönyv"-ben találunk egy másik táncnótát, amely így kezdődik románul: — — —. Ezeknek a verssoroknak nincsen irodalmi értékük, de *értékesek a régiségük miatt és azért mert az első (román) népköltési szövegek, amelyek elhangzásuk idején feljegyzésre kerültek.*" Az *ungur-bungur* ikerszót Moldovan nem kommentálta nyilván tapintatból és mert fölöslegesnek ítélte, ez ugyanis a magyarok tréfás neve a románoknál. Az egymásra nyelvet öltögető gyermekek mondókája, melyben a kifejezés román szövegkörnyezetben a szemem elé került, mulató nóta-töredéknek tűnik, s talán nem is áll nagyon messze témánktól:

— Ungur-bungur, ceapă'n cur! (Ungur-bungur, hagyma a fenekedbe,
— Ie păhar şi be din cur! Fogd a poharat s igyál a fenekéből!)
(Borbátviz, v. Hunyad m., Románia, gy. Faltisz Jánosné 1956 Pécs)

[6] Stoll Béla 1963. 83—84, 107.

A „tolvaj" jelző, mely sem itt,[7] sem az azóta előkerült Bathó-féle énekeskönyvben rögzített változat megfelelő sorában nem szerepel,[8] alighanem FRENKEL hibás emlékezetének rovására írandó.

Sajnálattal kell tehát leszögeznünk, hogy az „Erdélyi hajdútánc" legkorábbi változata nem 1670-ből, hanem csupán 1704-ből ismeretes, csupán a Vásárhelyi daloskönyvből idézett felkiáltás keletkezési ideje tehető az 1672 körüli évekre.[9] E mögött a rikkantás mögött viszont több van — ez FRENKEL idézett szavaiból is kitetszik — egy magyar táncnótaszövegbe szőtt jókedvű felkiáltásnál.

A Vásárhelyi daloskönyv 155b—158a levelén olvasható tréfás szöveg[10] olyan dal benyomását kelti, amelyet egy magyar énekes román vagy magyar—román táncmulatságon adott elő. Így kezdődik:

1. Gyönyörű szép triumphussát Vénusnak látom,
Mert minden oláhokat nagy vígan én látok
Nagy fel szóval azt kiáltják az táncot tombolván . . .

Van benne egy ilyen strófa is:

3. Drága szép *supulynásza*[11] lelkem szép asszonkám
Jere velem az táncba, édes rózsa szálacskám
Dörögjön amaz irígy, csak légy szerelmes mátkám . . .

A FRENKEL által idézett sorok pedig így szólnak:

5. *Hopontáre hopassa*, no ugorgyunk frissen
Mért nem látode, higgyed, szeretőd az testben
Csak azt várja, hogy melyétek járja ékesebben.

6. Ne kemeljed lábodat, az föld is had rengjen
Drága pénzünkön megvött csizmánk had kopogjon.
Szép piros patkos sarunk cseregjen, csattogjon.

Nyilván ezeket a sorokat is emlékezetből idézte, így került egymás mellé az 5. versszak első és a 6. versszak utolsó sora.

FRENKEL pontatlan fogalmazása lehet az oka annak is, hogy KÁLDY a Vásárhelyi daloskönyv szerzőjeként szerepel.[12] FRENKEL itt minden bizonnyal az erdélyi hajdútánc dallamára tett megjegyzésére gondolt: „A . . .Rákóczi-korabeli Hajdútánc erdélyi eredetű, zenéje dudaszerű kísérete által kissé oláhosnak tűnik fel, mindazonáltal tűzrőlpattant kurucdalnak mondható."[13]

Hasonló tapasztalatokról számol be LAJTHA László is szépkenyerű—szentmártoni gyűjtése előszavában: „Legnagyobb zavarba a tánczene vizsgálata hozott. Bevallom, mai tudásom sokkal bizonytalanabb, mint amilyen az a hiányosabb volt, amellyel munkámba fogtam. Sok dallamról alig merem mondani, hogy ez magyar, ez román — mióta a használatukat illetően a valóságos helyzetet láttam. Táncmulatságokon sokszor ugyanaz a cigánybanda játszik mind a két népnek. Tudja, mi kell az egyiknek, mi a másiknak. Tőlük tudtam meg, hogy egy-egy dallamot egyik faluban románoknak, másik faluban magyaroknak kell muzsikálni. Bál háromféle volt: magyar bál, román bál és magyar—román bál. Az első kettőre csak a magyarok, illetve a románok mentek el, a harmadik fajtáját közösen rendezték . . ."[14]

Jól megvilágítja a kétnyelvű táncnóták funkcióját az általa gyűjtött magyar—román nyelvű tréfás-makaronikus táncnóta és a hozzáfűzött megjegyzés — itt csak a vegyesnyelvű 3. strófát idézzük:

[7] THALY Kálmán 1872. 95—96.
[8] KÓCZIÁNY László 1957. 85.
[9] STOLL Béla 1963. 110—113, 168, 76—77, 96.
[10] FERENCZI Zoltán 1899. 130—131. LXXVIII.
[11] *jupîneasa* = gazdasszony.
[12] MOLDOVAN román ortográfiával írja s a román folyóirat még egy sajtóhibával is megnehezíti az azonosítást. Calay = Káldy, ez a FRENKEL idézett szövegéből nyilvánvaló.
[13] KÁLDY Gyula 1896. 10, 14—15.
[14] LAJTHA László 1954. 5.

3. Fáj a szívem, *inyimám, inyimám*	(szívem)
Elhagyott a *drágucám, drăgucám*	(kedvesem)
Addig meg nem *vingyekál, vingyekál*	(gyógyul)
Amíg meg nem *szarutál, szărutál.*	(csókol)
Megszărutál bukurosz, bukurosz,	(megcsókol szívesen)
Csak ne legyek *mîniosz, mîniosz.*	(haragos)

Használatáról megtudjuk, hogy: „Ördöngösfűzesen csak románok használják. Szépkenyerűszentmártonban a „nagy háború" (1914—18) előtt táncoltak rá románok is, magyarok is. 1940-től csak a magyarok táncolják."[15]

Akárcsak Lajtha László szavai, az Erdélyi hajdútánc vagy a Vásárhelyi daloskönyv idézett nótaszövege is a közös mulatásra utal. Minden valószínűség szerint nemcsak a dudások lehettek románok, illetve az énekes magyar, hanem a táncosok is. Moldovan katonai mulatságnak véli a közös táncalkalmakat, melyeken a vegyesnyelvű táncnóták elhangozhattak,[16] de láttuk, hogy paraszti környezetben is elképzelhetőek.

Máshelyütt az idegen nyelvű szövegrészek szerves voltára, stilisztikai szerepére utaltunk az anyanyelvi prózai szövegekben,[17] itt a kétnyelvű táncnótaszövegek funkciójára hívjuk fel a figyelmet. Nemcsak a népzene, a népköltészet biológiájában is segíthetnek a tájékozódásban.

IRODALOM

Faltisz Jánosné, ifj.
1971 *45 mondóka.* A Magyar Rádió Ifjúsági Osztálya gyermekjáték és mondóka pályázatára gyűjtötte és beküldte — —. Kézirat.

Faragó József
1971 *„Moldvába és Havasalföldre visszavonuló erdélyi magyar és román kurucok dala".* Előadás az MTA Néprajzi Kutatócsoportban.

Ferenczi Zoltán
1899 *Vásárhelyi daloskönyv.* Kiad. RMKtár 15.

Frenkel Bertalan
1904 *Régi magyar táncok.* Budapesti Hírlap.

Káldy Gyula
1896 *A régibb és újabb magyar táncokról.* A Magyar Tört. Társulat Felolvasásai IV. Bp.

Kocziány László
1957 *Őszi harmat után . . .* Szemelvények két ismeretlen XVIII. századbeli énekeskönyvből. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta — —. Bukarest.

Kovács Ágnes
1972 *Idegennyelvű stereotípiák, mondóka- és dalbetétek anyanyelvi népköltési szövegekben.* Népi Kultúra—Népi Társadalom VII. Sajtó alatt. Bp.

Lajtha László
1954 *Szépkenyerűszentmártoni gyűjtés.* Népzenei Monográfiák 1. Bp.

Moldovan, S.
1911 *Poeziile noastre poporale istorice* [Történeti népköltési szövegeink]. Transilvania (Sibiu), 42.

Muşlea, I.
1962 *Cîntări şi strigături romînesti de cari cîntă fetele si ficiorii jucînd, scrise de Nicolae Pauleti în Rosia, în anul 1838. Ediţie critică, cu un studiu introductiv de* — [Román énekek és táncszók, amelyeket a leányok és a legények tánc közben énekelnek. Összeírta Nicolae Pauleti Veresegyházán 1838-ban. Kritikai kiadás bevezető tanulmánnyal — — től.]. Bucureşti.

Stoll Béla
1963 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840).* Bp.

Thaly Kálmán
1872 *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez.* I—II. Pest.

[15] Lajtha László 1954. 29—30, 133—134.
[16] Moldovan, S. 1911. 689.
[17] Kovács Ágnes 1972.

Szacsvay Éva

Pusztai cselédek bábtáncoltató betlehemezése Somogyban

A Néprajzi Múzeum által 1952-ben szétküldött ún. Felderítő Kérdőív tartalmaz egy a bábtáncoltató betlehemezés szokására vonatkozó kérdést is. A Néprajzi Múzeum Adattárában őrzött kérdőíveket átnézve, adatot találtam a szokás egykori meglétére Somogyban, Nagyberki községben.[1] 1970-ben ezen a környéken végeztem terepmunkát, és megpróbáltam Nagyberki községben a szokást részletesen felkutatni. Ezzel egyrészt kontrollálni kívántam a kérdőívet, másrészt szerettem volna újabb adatokhoz jutni a bábtáncoltató betlehemezésre nézve. Nagyberkiben egy teljes játékot gyűjthettem fel. Talán ennél is fontosabb mindaz, amit a szokás életére vonatkozóan és terjedését illetően elmondtak az idős adatközlők. Egyben arról is meggyőződhettem, hogy a Felderítő Kérdőívek használhatósága kielégítő.

Ebben a közleményben a Nagyberkiben gyűjtött játékot szeretném bemutatni és ennek kapcsán hozzászólni a bábtáncoltató betlehemezés szokásának tipológiájához és elterjedésének kérdéséhez. Az a bábos betlehemezés, amelyet itt találtam, nagyon hasonlít a környező vidék nem bábtáncoltató betlehemes játékaihoz.[2] Részleteiben összehasonlítva a jellegzetes somogyi betlehemes játékokkal (szereplők, kellékek, szövegrészek kötöttsége, kötetlensége, ezek egymásutánisága, dallamanyag stb. szempontjából), a bábos betlehemezés a szereplő bábuk, a betlehemes láda speciális konstrukciója és kisebb-nagyobb, a bábokra vonatkozó dallam- szövegtoldalékok miatt mégis elkülönül. Ez, úgy vélem, nem csak erre a Nagyberkiben talált játékra vonatkozik; ugyanilyen viszony van a többi, Magyarország más vidékein előforduló bábtáncoltatós és nem bábtáncoltatós betlehemes játékok között (Zala megye, Pest megye, Szatmár).[3] A rendelkezésre álló anyag alapján bábtáncoltató betlehemes játékainkat az adott vidékre jellemző típusok egyfajta változatának tartom,[4] s erre feljogosítanak a bábos betlehemes játékokra vonatkozó eddigi vizsgálódásaim eredményei is,[5] amelyeket e típusfelfogás megindoklásához az alábbiakban röviden így foglalnék össze. (Magyarországra vonatkozó történeti anyag e kérdésben nem ismeretes, ezért a kutatás módszere csak a nemzetközi anyaggal való összehasonlítás lehet.)

A közép- és kelet-európai bábtáncoltató betlehemezés kialakulásában döntő szerepe lehetett a XVII—XIX. századi városi, polgári életnek, a kézművességnek és különösen a vásároknak. A bábos változatoknak egészen korai meglétéről, mint előzményekről, tudomásunk van, de az elterjedés nagy hulláma a vándor mutatványosok, bábjátszók tevékenységével függ össze szorosan a már említett időszakban. Úgy látszik, hogy az ún. *Herodes-Kasten* — a XVIII. században általánosan elterjedt — játékra, mint „alapjátékra" vezethetjük vissza a barokk sokféle megoldású, mozgó szerkezetű karácsonyi betlehemes játékát és ezek között a bábos betlehemes játékokat is. Az „alapjátékra" utal vissza a lengyelek *szopka*, az oroszok *vertep* játéka és valószínűleg ezzel hozhatók kapcsolatba a cseh és szudéta-német területek különböző megoldású karácsonyi betlehemesei is.[6] Nagyjából ugyanezt a fejlődési fonalat követi — ugyan je-

[1] *Kérdőív Magyarország helységeinek néprajzi felderítéséhez.* Bp. 1952.

[2] *Magyar Népzene Tára*, II. *Jeles napok.* Szerk.: Bartók Béla és Kodály Zoltán. Sajtó alá rendezte: Kerényi György. Bp. 1953. Vö.: A/III. típus, 362. sz. *Csoma*, B/III. 378. sz. *Balatonkeresztúr.*

[3] *Magyar Népzene Tára*, II. *Jeles napok:* A/II. *Tunyog* (Szatmár) vagy B/II. *Papos* (Szatmár)

[4] A *Magyar Népzene Tára* külön típusként (C/I.) tartja számon.

[5] *Bábtáncoltató betlehemezés Magyarországon.* (Szakdolgozat, 1969. Folklór Tanszék, Budapest.)

[6] Csak néhány munkára hivatkoznék most:
P. Bogatyrev: *Zur Frage der gemeinsamen Kunstgriffe im alttschechischen und im volkstümlichen Theater.* Slavische Rundschau 1938. H. 6, p. 155—161; — Mach Bedrich: *Betlemy a kristydle u tkaču Krkonošských.* (Krippe und Kristkindl bei den Webern im Riesengebirge.), Český Líd, 10. 1900, p. 167; Rudolf Berliner: *Die Weihnachtskrippe.* München 1955; — St. Szaja: *Szopka krakowska.* Lud XI. 1905., 17—50, 130—151; — Dömötör Tekla: *A népi színjátszás Európában.* Színházi Tanulmányok. Bp. 1966; — Dömötör Tekla: *Történeti rétegek a magyar népi színjátszásban.* Ethn. 1957; — Hille

lentős időbeli eltolódással — a magyarországi bábos betlehemes játék is, amely újfajta technikai megoldás alkalmazásával ráépült a már korábban is meglevő, faluszerte elterjedt betlehemezésre. Ezt alátámasztja többek között az is, hogy egyik legkorábbi hazai forrásunk (XIX. század eleje!), a Sebestyén Gyula által közölt tapolcai betlehemes játék[7] esetében pl. nyilvánvaló a kézművesség hatása. Ugyancsak az idegen mutatványosok ügyeskedései hathattak előbb a városi (Esztergom[8]), majd pedig a falusi betlehemezőkre. A bonyolultabb technikájú betlehem a városokból terjedt el és került a falusi gyakorlatba, nálunk ugyanúgy, ahogyan a már említett kelet-közép-európai területeken is. A különbség legfeljebb annyi, hogy nálunk a játék elterjedése idején nem volt, illetve kevés volt a közvetítő magyar város, s városi kézművességünk fejlődésének speciális volta miatt a játék falusi elterjedése ismertebb. Ekkor a magyar városi élet elég kevéssé hasonlított a felvidéki német városok (bányavárosok) életéhez, amelyekben a források tanúsága szerint igen elterjedt volt a betlehemezés, karácsonyi betlehemépítés. A fejlődés fenti iránya nálunk is valószínű, annak ellenére, hogy egyelőre kevés városról tudjuk biztosan, hogy bennük valaha elterjedtek lettek volna — más betlehemes játékok mellett — a bábos betlehemes játékok.

A következőkben egy késői formáját szeretném bemutatni. A bábtáncoltató betlehemezés terjedésének utolsó hulláma sajátosan a pusztai cselédek folklórt őrző és továbbadó hagyományához kapcsolódik.

*

Az adatközlőm: *Bőte György*, 63 éves, nagyberki lakos, volt cselédember, akinek apja Szőlősgyörökben született, uradalmi gulyás volt. Az apa 1924-ben kapott munkát Nagyberkiben, 1925-ben már tovább kellett mennie, ekkor került Taszárra. Itt járt adatközlőm hasonló cselédgyerek pajtásaival karácsonykor betlehemezni. A család Gázlópusztáról került 1945-ben Nagyberkibe, és itt telepedett le véglegesen. A régi, taszári betlehemezők közül egyről tudja Bőte György, hogy Kaposváron él, egy másikról hallotta, hogy meghalt, a többiekről nem tud semmit. Bőte György ezt a játékot a bátyjaitól tanulta, akik mint legények jártak betlehemezni. A betlehemet és a többi kelléket is tőlük kapta. A kellékek saját tulajdonát képezték, a betlehemezés megszervezése így az ő dolga volt. Adatközlőnk és társai 13—16 éves korukban jártak betlehemezni.

Kellékek. A betlehem puhafa deszkából, asztalos technikával készült. A korábbi tulajdonosok maguk készítették egy bognár segítségével. A munka bonyolultabb részét bognár végezte el, így pl. a templom fenekének bábozáshoz alkalmas kiképzését, tornyok beillesztését stb. A háromtornyos templomszerű alkotmányt kívülről színes papírral díszítették, a játéktérbe pedig színes szentképekkel, gipsz állatokkal, kis bölcsővel berendezték a játék színhelyét, a betlehemi istállót. A mozgatható bábokat (ún. *Stockpuppen* típus) is maguk készítették el. Fa nyélre textilből készült testrészeket illesztettek az egyik megoldás szerint, a másik szerint viszont egy darab fából faragták ki a nyelet, fejet és törzset. Textíliából készültek pl. a női figurák is, mint Jutka—Marinka és az angyalok. A bábok mérete körülbelül 15—18 cm volt. A három női figurán kívül két pásztor, egy kéményseprő és egy ördög báb szerepeltek még. A játékban résztvevő gyerekek szerepüknek megfelelően öltöztek. A *katona* fején papírból készült csákó volt, fa kard volt az oldalán, és egyenruha-szerű zubbonyt viselt (tűzoltó egyenruha kabátja). Az *angyalok* nyakába női alsószoknyát kötöttek, papírból készült süveg volt a fejükön. A három *pásztoron* kifordított szűr, fejükön kifordított kucsma, kezükben láncos bot volt. Kenderkócból bajuszt és szakállat viseltek.

Szervezés, tanulás. A játék szervezője adatközlőnk volt. Övé volt a betlehem, ezért ő válogatta meg a társait is. Magának választotta az egyik angyal szerepét,

---

Hermann: *Weihnachtspyramieden.* Heimatruf Nordböhmen 7. 1955. p. 9; — Glenn Hughes: *Puppets of Central Europe: Germany, Austria and Czecho-Slovakia.* In: The Story of The Theatre. N. Y. 1928. p. 301—303; — Alfred Karasek-Langer: *Deutsche Herodes- und Schwertfechter-Spiele am Nordrand der Karpaten.* Jahrbuch für Volkskunde der Heimatvertriebenen, Bd. V. Salzburg 1959/60. p. 202; — L. Kretzenbacher: *Frühbarockes Weihnachtsspiel in Kärnten und Steiermark.* Klagenfurt 1952; — Leopold Schmidt: *Das deutsche Volksschauspiel.* (Ein Handbuch.) Berlin 1962.

[7] *Sebestyén* Gyula: *Dunántúli gyűjtés.* (MNGY VIII.)

[8] *Sebestyén* Gyula: *Dunántúli gyűjtés.* (MNGY VIII.) Esztergomi bábtáncoltató betlehemezés.

mivel ez a szereplő irányította a játékot. (Spontán rövidített, kihagyott részeket, ha látta, hogy nem hallgatják szívesen, vagy ha megérezte, hogy nem fogják megajándékozni őket.) Ugyancsak Bőte György ügyelt a felkészülésre is. Hol egyik, hol másik cselédház konyhájában folyt a felkészülés, de gyakran inkább az istállóban gyűltek össze próbálni. Az esetenként külön beszerzendő kellékekről is a játék szervezője gondoskodott. A felkészülés általában egy hónapot vett igénybe.

A játék.

A szereplők rendben felállva, a kapuk előtt **várakoznak**. Először bekérezkedik a katona:

„Szabad-e betlehemezni?" — kiált be. Igenlő válasz esetén belép és mondja:

„Állj félre te sárkányfülű kofa
Ne nézz rám mint vasvella
Ülésed legyen a tövises pozgyerja
Mert megfoglak és megtáncoltatlak
A törökök nótájára!"

Angyalok (bemennek, beviszik a betlehemet, az asztalra állítják, mellé állnak, éneklik):

Csorda pásztorok midőn Betlehembe'
Csordát őriznek éjjel a mezőben
Isten angyali jövének melléjek
Nagy félelemmel telik meg ő szívek"

(Ekkor az angyalok megrázzák a betlehemben levő csengőt)

I. pásztor bejön:

„Szerencsés jóestét a házigazdának
A házigazdának vendégjei nem voltak
Immár megjöttünk mi fehérszakállú pásztorok
Az asztalra húst és kolbászt tegyenek
Melléje jó vörösbort is töltsenek
— Jere be te pajtás!"

II. pásztor bejön:

„Innátom-binnátom kegyes jó barátom
Nem-e tudnál hírt mondani arról a vén
Garabacsicsó öregapámról?"

I. pásztor:

„De bizon tudnék hírt mondani arról a vén
Garabacsicsó öregapádról,
Messze meszes hegyek között
Dicegve-döcögve
Hozza tetves szakállát
Forgatja üres kulacsát.
— Gyere be te vén dadó
Mer' odaki' megfagyó'!"

Öreg bejön:

„Tüdős-májas huppantós gömbölü
Jóestét szerelmes fiaim!
Hát ti itt isztok, mulattok,
Nem a juhnyájra vigyáztok,
Nem láttátok: tél az idő,
Járnak a farkasok
Vagyis a kuvaszok?

Ha a nyájamból egy darab el talál veszni
Ki felel meg róla fiaim?
(A botját felemelve, fenyegetve mondja:)
Majd adok én nektek bottal kulacsot
A hátatokból szakítok
Kilenc szíjsallangot
Mint bocskorom bőréből!"

I. pásztor:

„Öreg, igyék egyet!"

Öreg:

„Most találtad el szerelmes fiam
Romlott torkom édes egészségét,
Dicsértessék torkom
Vedd be édes gyomrom
Se ne ártson,
Se ne vétsen,
Hanem duduval menjen a másvilágra!"

II. pásztor:

„Nem öreg, nem,
Kilenc—tízre jár az óra
Rogynak a kend podvás inai
Feküdjünk le."

Öreg:

„Most találtad el szerelmes fiam!"

A pásztorok lefeküdnek a földre.)

Angyalok éneklik:

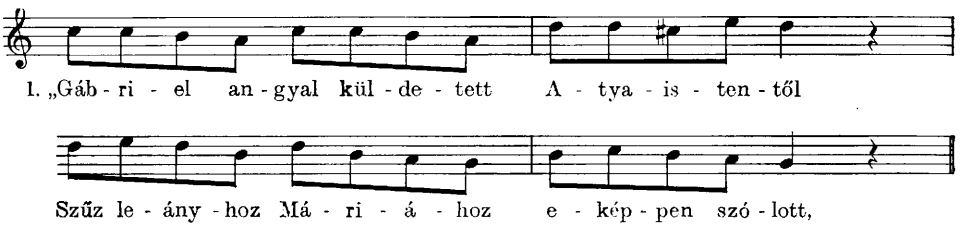

* A dallamokat lejegyezte Paksa Katalin, kinek szívességéért ezúton is köszönetet mondok. — Sz. É.

2. *Vedd el tőlem Szűz Mária eliziumot*
Melyet nékem szentháromság ajándékozott

3. *A szűz leány álmélkodva erre így felel*
Mondá néki miként lehet angyal Gábriel

4. *Angyal mondá Máriának igen jól vagyon*
Szűzességem szűzen marad ez tetszik nagyon.
— Glória!"

(A „glóriá"-ra felébrednek az alvó pásztorok, a II. pásztor kérdezi az I. pásztort:)

„— Mit álmodtál pajtás?"

I. pásztor:

„Én azt álmodtam, hogy a házigazda egy nagy tál kolbászt tett elejbém, aztán mink azt megettük. Hát te pajtás mit álmodtál?"

II. pásztor:

„Én meg azt álmodtam, hogy a házigazda megtöltötte kulacsomat borral. Hát kend öreg mit álmodott?"

Öreg:

„Én azt álmodtam, hogy a házigazda olyan hosszú kolbászt akasztott a nyakamba, hogy egyik végét én rágtam, a másik végét a pesti kutyák."

Angyalok éneklik:

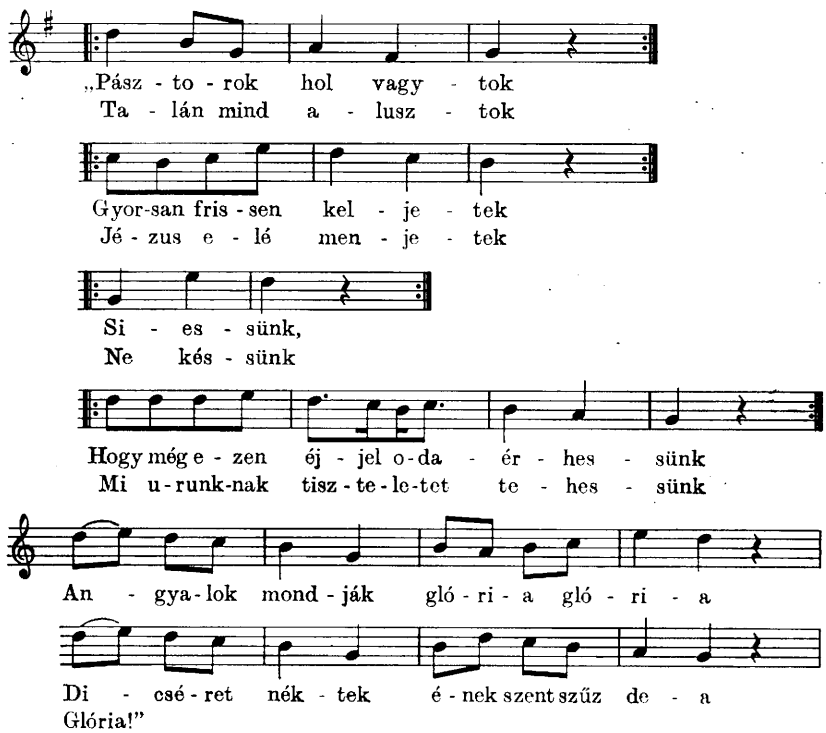

I. pásztor:

„Hallod pajtás angyal szól!"

II. pásztor:

„Nem angyal szól, a tavali békák kuruttyolnak a tyúkólban!"

A n g y a l o k:

„Glória!"

I I. p á s z t o r:

„Hallod öreg angyal szól!"

Ö r e g:

„Nem angyal szól, a csillagok ereszkednek utánunk!"

P á s z t o r o k feltérdelnek, valamennyien énekelnek,

A k a t o n a táncoltatja a bábokat a vonatkozó szövegrészeknél:

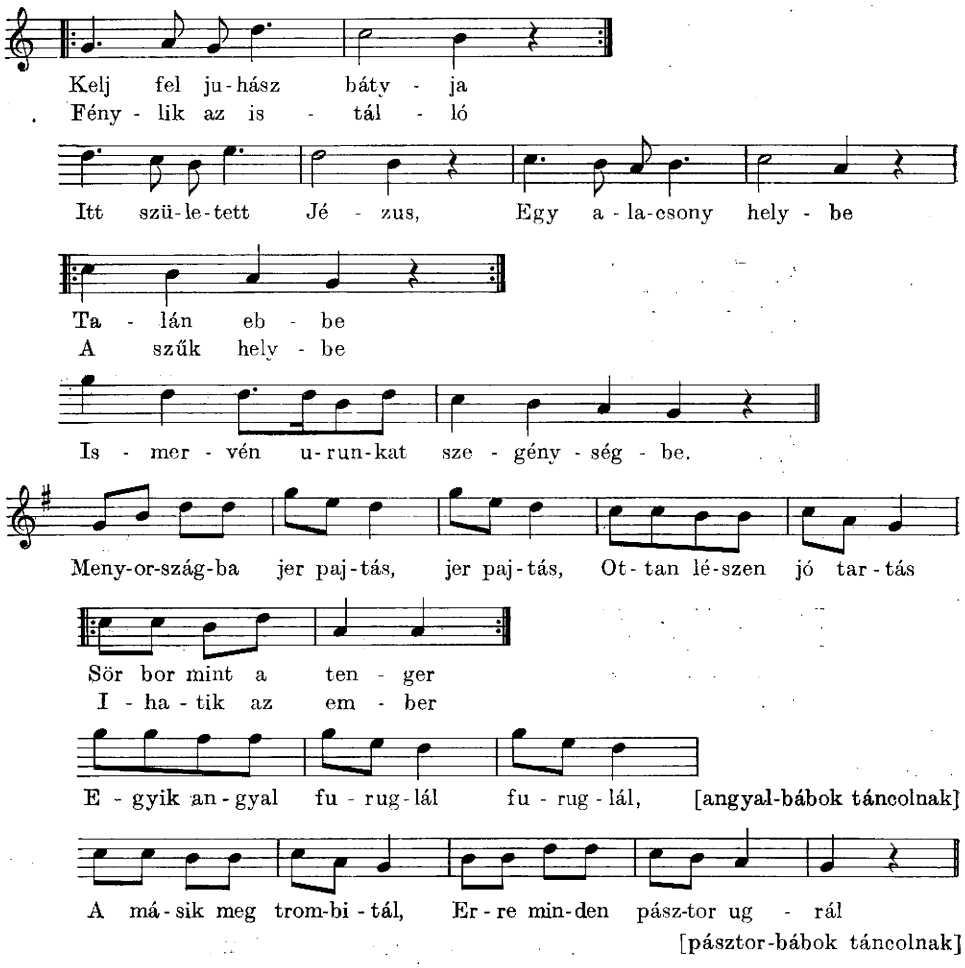

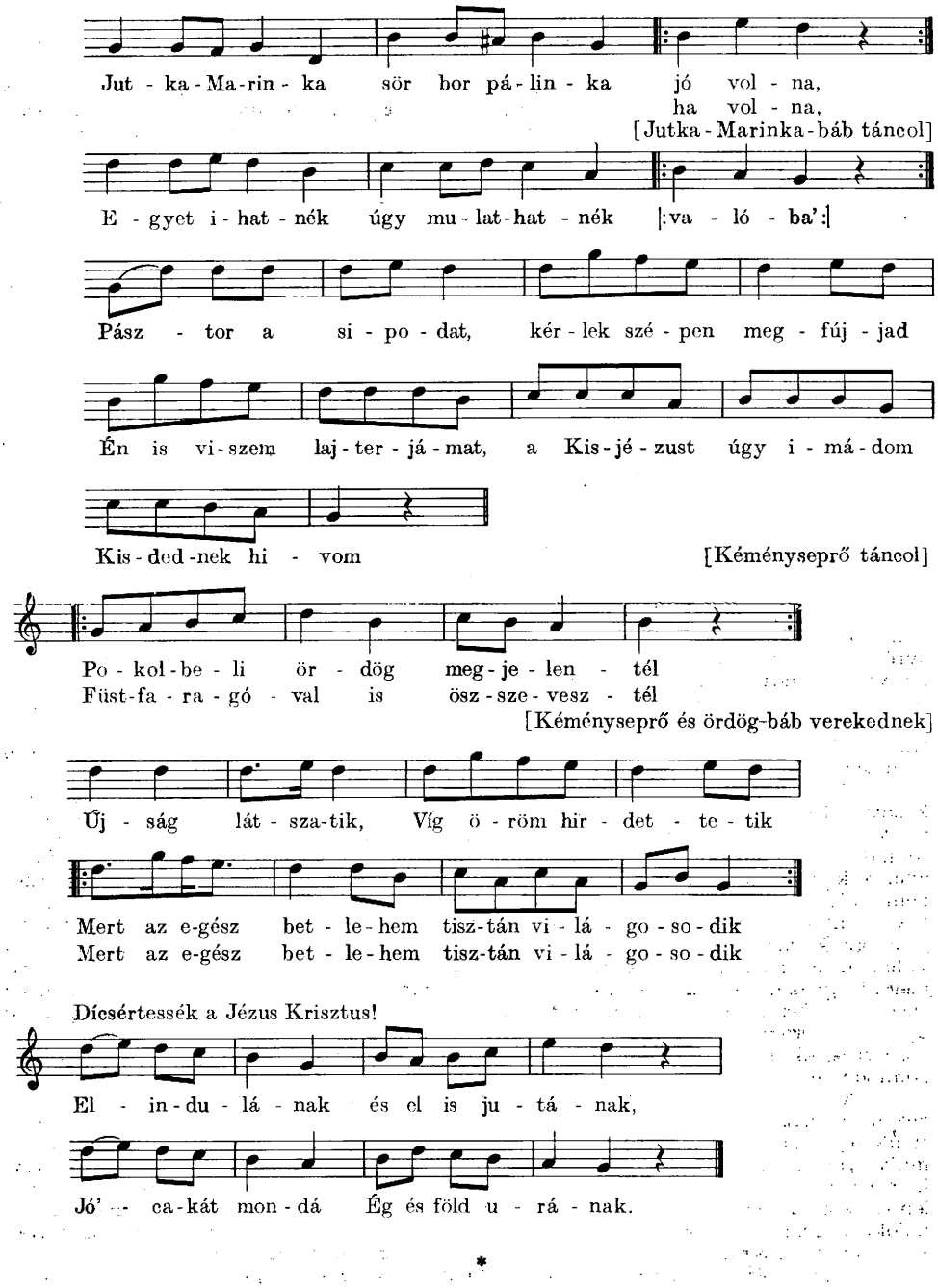

*

A pusztai cselédek gyermekeinél a játék bemutatásának legfőbb célja az adománygyűjtés volt. Nemcsak a bábtáncoltató betlehemezés szokását, de számtalan jelesnapi szokást tartottak fenn és terjesztettek a századforduló utáni időben Dél-Dunántúlon. Ezek a szokások nagy területen terjedtek el, mert egyrészt követték a pusztai cselédek

migrációját, másrészt a nagyobb jövedelem végett a játékot évente nemcsak egy, de legalább négy—öt faluban mutatták be. Előfordult az is, hogy éppen a nagy szegénység miatt nem tudtak bizonyos szokásokat átvenni. Általában azokra a szokásokra vonatkozott ez, melyeket bonyolult kellékeik nélkül nem lehetett bemutatni. Ha a csoport nem tudta maga elkészíteni a kellékeket, ritkán akadt arra pénze, hogy helyi specialistával elkészíttesse. Adatközlőim közül néhányan elmesélték, hogy egyszer a szomszéd községből megjelent egy csoport háromkirályok-járni. A helybeli gyerekek mindent megtettek, hogy ezt a mutatós játékot elleshessék. De hiába követték a csoportot, hiába tanulták meg a szöveget, a játékhoz szükséges ki-betolható csillagot nem tudták elkészíteni. Mindent megpróbáltak, de be kellett látniuk, hogy ügyességükből nem telik; pénzük viszont nem volt asztalossal megcsináltatni. Le kellett mondaniuk a játék bemutatásáról.

A szegénység másképpen is megnehezítettte a gyerekek dolgát. Általában bizalmatlansággal fogadták a falusi gazdák a rongyos cseléd-gyerekeket. Egy esetben egy kisebb banda *kotyulni* indult, és az egyik gyereknek nem volt cipője. „Mezitlábasok lesznek a tyúkjaink! Menjetek innen, nem hoztok jót, csak bajt!" — mondták, és orruk előtt becsukták az ajtót. De a szükség a cselédeknél olyan nagy volt, hogy gyakorlatukban a különböző szokásoknak Somogyban és Zalában szinte másodvirágzása következett be.

Ezeket a szokásokat nagyon nehéz községekhez kötni. Én — mint említettem — Nagyberkiben találtam meg az adatközlőt, aki nekem a Taszáron egykor többször is bemutatott játékot elmondta. Egyszer ugyan Nagyberkiben is bemutatták (miután az adatközlő családja ide került, az ő kezdeményezésükre), de ez kevés ahhoz, hogy emlékezetből az egész játékot elmondhatta volna valaki, még ha játszott is benne. Ezen a környéken (Kapos mente) számtalan községben emlékeznek a betlehemező pusztai gyerekekre, és azt is elmondják, hogy a betlehemben néha bábokat is mozgattak, ennél részletesebben azonban nem emlékeznek semmire. Esetleg még arra, hogy melyik pusztáról jöttek ezek a gyerekek, de ma már ennek alapján sem lehet az egykori csoportok nyomára bukkanni.

E század elején kétféle közösség őrizte a bábtáncoltató betlehemezés szokását Somogyban. Hagyományosan élt egy-egy f a l u k ö z ö s s é g b e n, itt az egész község évről évre végignézte a betlehemeseket, akik a játék bemutatásával és a begyűjtött pénznek egyházi célra való fordításával a falu papjának és az egyháznak is szolgálatot tettek. Ezek a községek, melyek hagyományosan őrizték, s sok helyen még őrzik is a bábtáncoltató betlehemezés szokását, a szakirodalomból már általánosan ismertek. (Balatonberény, Balatonszentgyörgy, Vörs stb.) A bábtáncoltató betlehemezés szokását őrző és átadó másik közösség a p u s z t a i c s e l é d e k voltak.

Figyelemreméltó különbségek is vannak a két közösség által bemutatott játékok között. Ezek a különbségek a játékok struktúrájában sokkal kevésbé észlelhetőek, mint azok előadásmódjában. Az elmondás alapján a pusztai cselédgyerekek produkciója sokkal felszabadultabb és játékosabb volt, mint a faluközösségek csoportjaié. A falusi gyerekek rendkívül szigorú elvárásokkal kerültek szembe. A pusztai gyerekeknek nem volt szoros kapcsolata a nézőkkel, a hallgatósággal. Nem is tudták lemérni játékuk hatását. Azoknak a községekben, ahol a szokás nem élt, nem is volt a hallgatóságban kialakult várakozás a játékot illetően. Egyszerre több csoport működött egy vidéken. A pusztai gyerekekből verbuválódott csoportok versenyben voltak egymással, igyekeztek minél színesebbé és gazdagabbá tenni saját játékukat, igyekeztek ellesni minden addig még nem látott vagy nem ismert motívumot. Az ilyen csoport az újításokkal szemben tehát rendkívül rugalmas volt, míg az egy-egy falun belül mozgó csoportoknak minden újítás esetén már megrögzött és megcsontosodott hagyománnyal szemben kellett felvenniük a harcot.

A kétféle játékot nem tudjuk közvetlenül megfigyelni, mert ugyan a faluközösségek még őrzik a szokást, de a pusztai cselédek már csak emlékezetből tudták rekonstruálni az egykori játékot. A cselédsorsú ember 1945 után igyekezett mindent, ami a múlt nyomorúságaihoz tartozott, mielőbb elfelejteni, és ez történt valamennyi adományt kérő népszokással is, mely azelőtt gyermekkoruknak olyan szoros tartozéka volt. Egyetlen egykori cselédnek sem jutott eszébe, hogy a játékokat gyermekének is megtanítsa, holott a faluközösségekben a mai napig él a szokás. „Ezek már nincsenek rászorulva" — mondta adatközlőnk a körülötte csetlő-botló unokákra mutatva.

Jelentős értéket képvisel ez a megtalált játék, mert olyan társadalmi vonatkozásai vannak, melyeket már csak elvétve sikerül megragadni.

Zentai Tünde

Nádudvari sírjelek

A sírjelekről, különösen a fejfákról számos adat, cikk tanulmány látott napvilágot. Az érdeklődést elsősorban a tárgyak népművészeti értéke, a formaváltozatok nagy száma keltette fel, a megközelítés főként a történeti nyomonkövetés, tipologizálás oldaláról történt. Bár a vizsgálódás tárgya a fejfa volt, az elemzés mégsem terjedt ki a fejfa minden lényeges jegyére, az értelmezés nem fogta át a teljes tartalmat. Ez a magyarázata, hogy nem rendelkezünk a fejfa pontos definíciójával. Fogalmának általánosabb megjelölésére alkalmazott szakirodalmi elnevezése, a *sírjel* már közelebb áll a lényeghez, utal a tárgy alapvető funkciójára. A fejfa a néprajzkutatás módszereivel elérhető időben — függetlenül esetlegesen kultikus eredetétől, történetétől — elsődlegesen JEL. Nem mondunk ezzel újat, viszont korábban gyakran szem elől tévesztették, hogy mint jelnek szélesebb a jelentéstartalma a sír helyének jelzésénél. Ennél több információt tartalmaz, kíván közvetíteni, és nemcsak verbális úton, a sírfeliraton keresztül, hanem egész megformálási módja, elhelyezése a közlési szándék szolgálatában áll. Optimális esetben erről a jelről leolvasható, — azon kívül, hogy a temetés helyét jelöli — az, hogy férfi vagy nő nyugszik alatta, szegényebb vagy rangosabb embernek állították, mi volt az elhunyt foglalkozása, milyen vallásban hitt, egyedül fekszik a sírban vagy házastársával, gyermekével, hogy erőszakos halállal halt meg. Így a fejfák csoportja, a temető felfogható egy olyan *jelrendszernek*, amely tárgyi jelközlés útján, nyelvi segédeszköz nélkül is tükrözi az illető közösség szokásrendszerének, társadalmi állapotának egy körülhatárolható, a közösség által legfontosabbnak ítélt részét.

A jelen pillanatban nem vagyunk annyi bizonyító adat birtokában, hogy ki mernénk jelenteni általánosságban a magyarországi fejfákról és temetőkről, hogy valóban tartalmazták mindezeket az információkat, vagy milyen mértékben tartalmazták. Az utóbbi időben a sírjelekre nagyfokú formai leegyszerűsödés jellemző, a hagyományos állapotokat szinte sehol nem találjuk érintetlenül, az emlékezet hiányos, az írásbeli források pedig szűkszavúak. Kevés az olyan részletező feljegyzés, mint Malonyai Dezsőé a kalotaszegi Magyarvalkóról. („A homlokra felvésik az elhunyt foglalozását jellemző szerszámokat is, a csizmadia dikicsét, az ács szekercéjét, fűrészt, baltát, a földmíves ekevasát, a cigány hegedűvonóját, az asszony orsóját, vetélőjét s egyéb szimbólumokat; leány nyugszik a sírban, ha alul nyílott koszorú van a fejfa homlokára vésve.")[2] Ugyanakkor elgondolkoztató, hogy a fejfák ilyenfajta differenciáltságának emlékével a magyar nyelvterület legkülönbözőbb részein találkozunk.[3] Ez a tény arra a következtetésre jogosít fel, hogy egy *általánosan funkcionáló rendszer maradványaival*, töredékével állunk szemben, amely jellemző volt a népi műveltség korábbi szintjére, amikor az információ rögzítése írástudás híján tárgyi jelekre szorítkozott. A két kifejezési mód (tárgyi jelekkel történő és írásjelekkel történő) között jelen esetben részben időbeli egymásutániság van. Valószínűnek látszik, hogy a sírfelirat általánossá válásával

[1] Az elemzés során felmerült az anyag általános jelelmélet oldaláról történő megközelítésének lehetősége. Adataim még nem elegendőek a sírjelek szemiotikai interpretálásához; jelen közleményemben célom elsősorban az, hogy egy temető anyaga alapján felvázoljam azokat a tapasztalati tényeket, összefüggéseket, amelyek ismeretében a sírjelek egy általánosabb rendszerelméleti vizsgálódás keretén belül értelmezhetők.

[2] Malonyai Dezső: *A magyar nép művészete.* I. Bp. 1907. 267—268.

[3] A fejfák nem- és kor szerinti megkülönböztetéséről van tudomásunk többek közt Erdélyből székely temetőkből (Szinte G., *Kópjafák a Székely földön.* NÉ II. 1901. 117—120), Gyerővásárhelyről, Alsórákosról (Zentai János gyűjtése), Háromszékből (Balassa I.: *O vengerszkih kladbiscsah.* F. Ethn. I. 1949. 120, 122), Kisalföld északi részéből, a Somogy megyei Nagybajomról, Kaposszentbenedekről (Zentai J. gyűjtése), a Zala megyei Rajkról (Rassy Tibor közlése), Szatmár megyéből Szamoskérről (Domanovszky Gy.: *Fejfák Szatmár és Szabolcs megyéből.* NÉ. XXIX. 1937 433), Bereg megyei Vásárosnaményból (Domanovszky Gy.: *Beregmegyei fejfák.* NÉ. XXVIII. 1936. 93), Hajdú-Bihar megyéből (Györffy I.: *Nagykunsági fejfák.* NÉ. VIII. 1907. 96—97, 101, Sgy), Abaúj megyéből Pusztafaluból (Szendrey Ö.: *Pusztafalusi néphagyományok.* NÉ. XXXI. 1939. 163—165), Ormánságból (A nők fejfájára kendőt vagy főkötőt szegeztek. Sgy.). Az osztják és vogul hagyományokból Solymossy S. közölt analóg adatokat: „Jelentéktelen családtag, asszony, gyermek halálakor kicsiny, igazi bábnagyságot készítenek neki, tekintélyesebbnek nagyobbat, öreg vagy családfő ilyet kap." (*Ősi fejfaformák népünknél.* Ethn. XLI. 1930. 76—77) — A kérdés szerepel a MNA kérdőívében is.

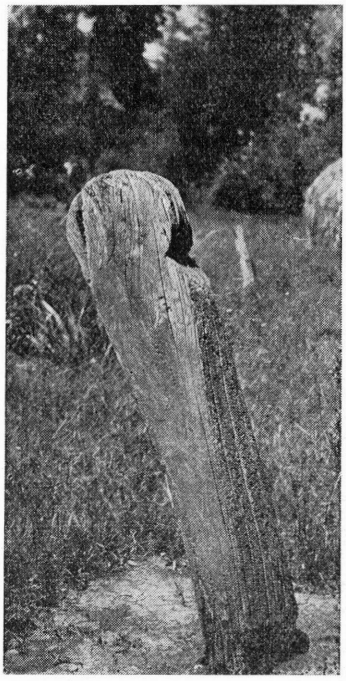

1. kép. Kontyos fejfa 1929-ből

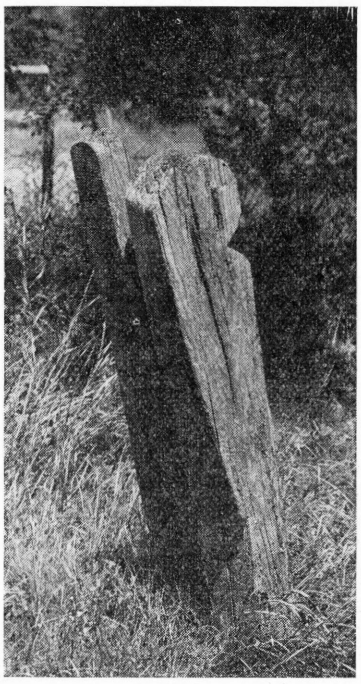

2. kép. Házaspár sírjelei, a kontyosfán 1946-os dátum

a tárgyi információ leszűkül, nagy része áttevődik nyelvi síkra. Szükségtelenné válik formailag teljesen megkülönböztetni egyik fejfát a másiktól, hiszen feltüntethető a sírfelirat szövegében az elhunyt neve, életkora, foglalkozása, és így tovább. A tárgyi információ leszűkül, de nem szűnik meg, kiegészíti a sírfelirattal közölt tartalmat és megismétlésével nyomatékosítja azt, amint a következő példán látni fogjuk.

A nádudvari református temetők éppen amiatt érdemelnek különös figyelmet, mert a sírfelirat alkalmazása mellett napjainkig nyomon követhető a fejfáknak ez a hagyományos formai jegyekkel való megkülönböztetése.[4] *Kontyos* fejfát állítottak az asszonyoknak (1. kép), *csónakállású*-t[5] a férfiaknak (2—3. kép), kétkontyos fát kapott a kétszer férjezett asszony (4. kép). Idősebb, „tehetősebb" ember fejfája testesebb, díszesebb, a gyermeké vékonyabb. Az életkor megkülönböztetését elsősorban a fejfák színezésével jelölték. A csecsemő és kisgyermek fejfája kék, az iskolát kijárt serdülő, még nem házas fiúé és lányé rózsaszín, a felnőtteké fekete volt. Ha tehát ránézünk egy fejfára, amelynek két kontya van, fekete színű, szorosan mellette áll balról egy csónakállású fekete fejfa és egy csónakállású vékonyabb kék fejfa, messziről leolvashatjuk róla, hogy nőnek a sírját jelzi, mégpedig felnőttét, aki kétszer ment férjhez (és tudjuk, hogy más „tisztelet" jár neki, természetesen kevesebb), férjével és gyermekével temették el, a sírban a férfi jobb oldalán fekszik, arccal keletnek.

Az életkorok megkülönböztetésére a koporsó színezésekor is ügyeltek. A csecsemő koporsója fehér volt, a kisgyermeké kék, a serdülőé rózsaszín, a felnőtteké fekete. A fejfák és a koporsók festésében egyöntetűség mutatkozik, Balázs Lajos szavaival: „Nádudvaron a fejfa mindig a koporsó színét viszi."

A kontyos és csónakos fejfa nő—férfi megkülönböztetése a két világháború között még élő gyakorlat volt. Megállapítható, hogy a harmincas-negyvenes évektől ez a

[4] 1971. juniusában jártam a nádudvari temetőkben, fényképfelvételeket készítettem, beszélgettem öreg emberekkel. Balázs Lajos (szül.: 1897.) adatközlőm elkísért a temetőbe, a helyszínen szemléltette a fejfák jelentését.

[5] A Balassa I. által felállított fejfatipológia 1. hegyes végű, csónak alakú alaptípusba tartoznak. (Im. 112.)

3. kép. Temetőrészlet. Előtérben a 2. sz. képen látható fejfák hátulnézetből

kötött jelölési rendszer felbomlik, a kontyos fejfák alkalmazása ezután már következetlenül, nemtől elvonatkoztatva történik. A 2. képen látható házaspár (Lukács Lajos és Lukács Lajosné) sírjelei még hagyományos módon jelzik az elhaltak nemét 1946-ból. Ha nem is keveredés, de egyszerűsödés érvényesül a színek használatában is. Ma már csak feketét és kéket festenek, kéket ritkán, sokszor a gyermek is fekete fejfát kap, de még egy 1971 tavaszán meghalt kisfiú sírján láttam kéket.

Az eddig elmondottakból kiderül, hogy a fejfák megformálásával és színezésével megismétlik, nyomatékosítják a sírfeliratban közölt nemre és életkorra vonatkozó közlést, ugyanakkor olyan információkat is közöl, amit a sírfelirat nem tartalmaz, így utal a gazdaságra, arra, hogy egy asszony kétszer férjezett, a halottak elhelyezésére a sírban és a temetőben.

Amikor a fejfa jelfunkciójáról beszélünk, szükséges néhány adattal jellemezni a fejfa természetes közegét, a temetőt és a temetkezési szokásokat, amelynek összefüggésében létezik, működik.

Nádudvaron összesen hét temető van, egy pestises, egy zsidó, egy katolikus és négy református. A négy református egyházi temető közül legarchaikusabbnak látszik a vasútállomás közelében fekvő Véntemető, így az elemzésre legalkalmasabb.

A temetőkertet fél—egy öl mély árok veszi körül, „A temetőárok mindig a nyugalmat jelenti" — mondják az öregek. A sírok kelet-nyugati tájolásúak. A halott kelet felé néz, tehát lábbal van keletre. A sírhalom nyugati végén áll a fejfa, arccal (feliratos lapjával) nyugatnak. Az újabb temetőrészeken szembeforduló utcás soros temetkezési forma alakult ki, a fejfa előlapja mindig az út felé fordul. A temető egész területét egyöntetűen zöld fű borítja, sírdombok alig emelkednek ki, sok az elburjánzott bokor. Jeltelen sír nincsen, némelyiken négy-öt sírjel (5. *kép)* van.

A fejfát *fűtül való fá*nak nevezik. Akácfából készül, ezt tartják a legidőtállóbb faanyagnak. Valójában a tölgy alkalmasabb, de nehéz hozzájutni ezen a vidéken. Az akácra jellemző, hogy szabadban hamar megrepedezik, a felirat rövid időn belül olvashatatlanná válik rajta. A fejfa töve korhad leggyorsabban, ezért időnként újra le kell verni a földbe. Láttam olyat, ami csak félméternyire emelkedett ki a földből.

A fejfaragáshoz majd mindenki értett, ismerősök, rokonok készítették vagy a helybeli ács.[6] Az alkalmas fát mindenki előre kiszemelte, egészségi állapotától függetle-

[6] A fejfa készítésének leírását elhagytam, mivel hasonló módon, eszközökkel történik, mint az ország más területein. Lásd pl. Gönczy F.; *Göcsej*. Kaposvár 1914.; — Györffy I. im. 94.

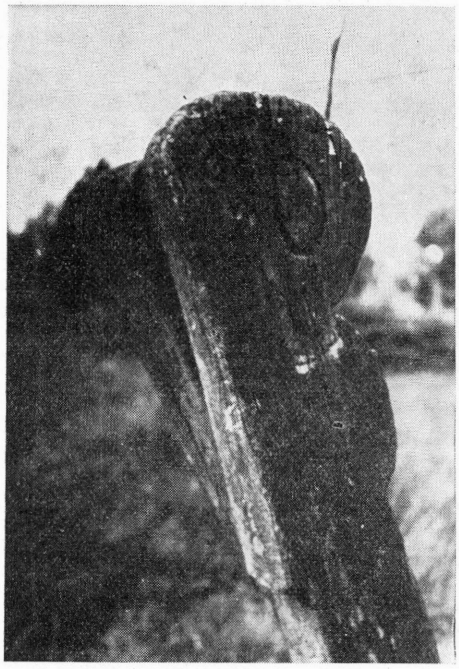

4. kép. Kétkontyú fejfa. (HOPPÁL Mihály felvétele)

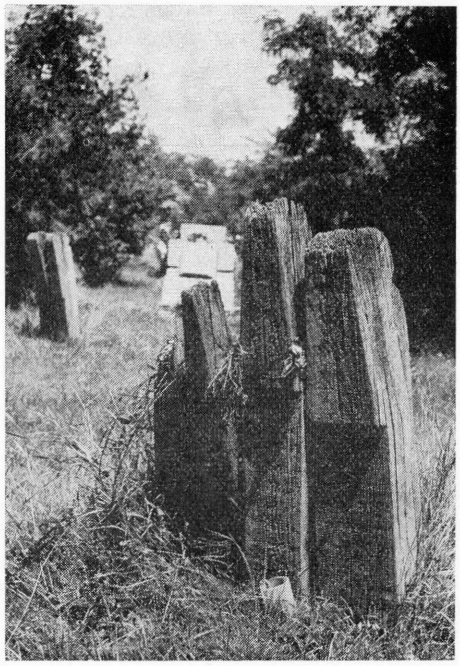

5. kép. Családi sír

nül, sokan már ifjúkorukban „nevelgették", hogy kéznél legyen. A fejfa föld feletti részének magassága másfél méter körül van, majd ugyanannyira, de legalább egy méter mélyen nyúlik a földbe. Régen a fa gyökeres tuskóját kissé megnyirbálva meghagyták, hogy a szegények vagy cigányok ki ne húzkodhassák tüzelőnek. Keresztmetszete megközelítően négyzetes, hátsó lapja gyakran legömbölyített, ∪-alakú keresztmetszetet ad. A felnőttek fejfája 15—20 cm. széles és vastag; ez középérték. A fejfa felső része a függőleges tengelytől előrebukik, néha harminc fokkal is.

A csónakállású fejfák eredetéről a következő magyarázatot hallottam Nádudvaron: A falut víz vette körül. A temetkezés vizen kívül történt, azért, hogy a halott lelke ne jöhessen haza. Akinek rendezetlen ügye maradt, holta után visszajár, de a vizen a lélek nem tud keresztül jönni. A temetésre a holttestet kis csónakon szállították, és ezt a csónakot állították jelnek, ennek emlékére készítik ma is csónakállásúra a nádudvari fejfákat. — Ha a lélek mégis vissza tudott volna jönni, a ház nyugalmát a kígyós kiskapu őrizte. Teteje koporsószerűen volt kiképezve, rajta a *sertevas* kétfejű kígyó, amely a lelket belekényszerítette a koporsóba. (Balázs Lajos elmondása után.)

A fejfa előlapján három részt különböztetnek meg, a fejfa homlokát, arcát és lábát. A *homlok* a felső előrehajló rész, legtöbbször eresszel is kiugrik a lap síkjából. Felül kerek vagy hegyes lezárású, attól függően, hogy kontyos vagy csónakos. A díszítés fő helye, szomorúfűzet, cserépből kinövő növényt, fát, rozettaszerű mintát vésnek rá. Az *arca* az írásmező. Rajta a név, a születés és halálozás éve (vagy csak a halálozásé és az élettartamé), a nyugalmat kívánó betűszavak (BPF, ABFRA, . . .) az általánosan ismert jelentéssel. Ide kerülnek a sírversek, amelyek már szinte teljesen olvashatatlanok. Egyes fejfákon a szöveget hosszanti indás ornamentáció keretezi. A *láb* sokszor kissé elvékonyodó, ritkán díszített.

A fejfa oldalsó és hátsó felületei üresen maradnak, csupán a halálozás évét vagy a leélt évek számát vésik a fa oldalába felül.

A fejfát mindig festették és festik. A fekete színhatást záptojással kevert korommal érték el, a rózsaszínhez vöröshagyma héjának a főzetét vegyítették, a kéket olajfestékkel festették. A fekete régóta kátránnyal készül.

A sírt napkeltekor ássák. P a d m a l y o s t e m e t k e z é s jellemző. A két méter mély sírverem oldalán a padmalyt (oldalgödröt) ferdén mélyítik be a part alá, hogy be ne omoljon.[7] Az oldalgödörben középen egy sávban nem szedik ki a földet, meghagyják támasztéknak, ez a *padmalyláb*, közvetlenül a temetés előtt ássák ki. Ezután a sírásó egy marék gazt vagy szalmát dug a padmaly sarkába, és meggyújtja, „kifüstöli a gonoszt", mert napkeltétől temetésig beférkőzhetett.

Egy sírba több halottat temettek, a házastársakat és a család nélküli gyermekeket mindig, de előfordult, hogy három generáció került egymás mellé. A sírban meghatározott helye volt az asszonynak és férfinek. Ha férfi halt meg, a sírgödör bal oldalán ásták a padmalyt, balról kezdték megtölteni a sírt, ha asszony halt meg, jobbról padmalyoztak, jobbról balra folytatták a sort a család tagjaival. Amikor új halottat temettek a sírba, úgy ástak le, hogy az előző koporsó szélét elérték. A fejfákat szorosan egymás mellé helyezték a sírhalom közepén. (Lásd a 6. képen.)

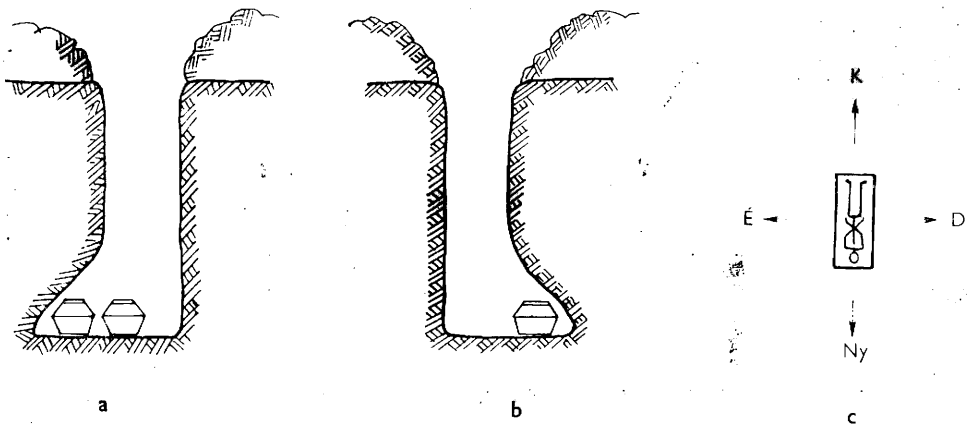

6. kép. A halott elhelyezése a sírban; a) Amikor férfit temettek először; *b)* Amikor asszonyt temettek először; *c)* Tájolás

Ha a talaj szerkezete megengedte, — általában a méteres, másfélméteres feketeföld réteg alatt sárga agyag van, — ötven-hatvan éve az volt a gyakorlat, hogy a sírásó bekarcolta az elhunyt nevét és éveinek számát a sírgödör hosszanti falának fekete rétegébe, és sárga agyaggal bemázolta. Azt tartották, hogy örökre megmarad.

A sírokat nemcsak a fejfa jelezte, hanem két karószerű rúd, a *lábfák*. A koporsót a temetőig a hozzátartozók saját szekerükön vitték, a temető területén pedig két dísztelen rúdon. Mivel a temetőből nem volt szabad semmit hazavinni, csőszház pedig nem volt, a rudakat leásták a sír láb felőli végébe. Ma már egy sem látható belőlük a nádudvari temetőkben.

A nádudvari fejfák elemzésekor legfontosabb tanulságként leszögezhető, hogy általános gyakorlat volt a fejfák nem- és kor szerinti megkülönböztetése. A temetkezés rendjét szigorú szabályok irnyították. Ebben az a törekvés nyer kifejezést, hogy a közösség halál után is rögzíteni kívánja a társadalmi együttélést meghatározó fontosabbnak ítélt összefüggéseket, illetőleg közölni akarja tárgyi jelek útján is.

Befejezésül az elmondottak illusztrálására álljon itt Balázs Lajos 1971. aug. 23-án kelt levelének néhány sora: „. . . ha megemlékszik valahol vala mikor a Nádudvari Kontyos fejfákról valamilyen írásába mindig említse meg hogy a nádudvari nők még életükben kivívták maguknak hogy holtuk után is megőrízték és jelezték női mivoltukat a konytos fejfával és bűszkek voltak rá hogy ők vitték tovább a nemzetet. De már kezd eltűnedezni a demokrácia alatt a temetőkbe a konytos fejfa és a csónakállású fejfa is és ami még meg van az is pusztul kifelé, . . . "

[7] Eltér a Balassa I. által Kalotaszegről, Háromszékből, Biharból leírt formától, ahol a koporsó párhuzamos falú üregbe kerül. (Im. 109.)

Takács Béla

„Győri" cserépedények falusi református templomokban

Herepei Jánosnak az Etnographia 1962. évf. 1. számában megjelent „győri" kancsókkal és bokályokkal foglalkozó tanulmánya, illetve Szabó T. Attilának e témához kapcsolódó ugyancsak az Etnographia 1971. 1. számában közölt hozzászólása újra felkeltette érdeklődésemet a „győri" elnevezésű cserpedények iránt és a birtokomban lévő adatok arra késztettek, hogy a magam részéről is megtegyem észrevételeimet a „győri" edények elterjedésére és elnevezésére vonatkozólag.

Adataimat az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben található leltárakból vettem. E leltárak az 1635–1825 közötti években készültek és megtalálhatók Sárospatakon, Debrecenben, Pápán és Budapesten az Egyházkerületi Levéltárakban. Közel hatszáz református egyházközség leltárát vizsgáltam meg a tiszáninneni, tiszántúli, dunamelléki és dunántúli egyházkerületekből és 445 darab különféle cserépedényre találtam adatokat, illetve a jelzett időben ennyi edény volt használatban a református eklézsiáknál. Megjegyzem azonban, hogy ez a szám nem teljes, mert több egyházközség leltára, — különösen a dunántúli részekről — hiányzik a gyűjteményemből. Mindenesetre annyi megállapítható volt, hogy a XVII–XVIII. században általában ezüstből, ónból, rézből készült úrasztali felszerelések mellett egy-két nagyobb űrmértékű bortartó korsóból, esetleg keresztelő tálból és kancsóból állt az egyházközség cserépedény-készlete. De volt, ahol többől. Kisszántón (Bihar m.) az 1809-ben felvett leltár szerint összesen hét cserépedényt használtak. Egyébként a leltár teljes szövege a következő: „Van a templomban egy asztal szőnyeggel behúzva, azon egy *Győri fejér tál*, egy ehhez való kis bádog kanna kereszteléshez, keszkenővel bé takarva, van egy záros ládánk, melyben tartanak a sz. communiohoz való eszközök, úgymint: egy bádog kanna, egy *Győri kanta*, másik mázos kanta, egy portzellán pohár, egy *Győri tál és tányér*, egy sáhos abrosz és sáhos asztal kendő, veres szélű és más patyolat virágos keszkenő és egy láng színű selyem keszkenő".

A továbbiakban tájegységek szerint csoportosítom, illetve sorolom fel a „győri" elnevezésű edényeket. Tiszántúlon Szabolcs, Szatmár, Bereg, Bihar megyékben az 1809-es összeírás szerint a következő egyházközségekben volt „Győri" úrasztali edény: „egy *Győri fedeles kancsó*" (Érhatvan); „találtatik két úgynevezett *Győri kantsó*, egyik zöld, fedél nélkül, a másik sárga színű, tzin fedéllel" (Érszakácsi); „egy tserep tarka *Győri butykos*, 8-ad fél ittzés" (Ibrány); „egy csorba *Győri kantsó* kereszteléshez" (Turistvándi); „egy *Győri butykos*" (Márokpapi); „egy *Győri kantsó* ón fedéllel" (Tasnádszántó); „egy cserép *Győri butykos*, melly is 1726-ik esztendőben készült" (Tiszavid); „egy *Győri fejér*, más *közönséges butykos*" (Tuzsér); „egy *Győri tányér* kereszteléshez" (Dercen); „kereszteléshez egy *Győri tányér*" (Hetyen); „egy *Győri tál* kereszteléshez" (Sarkadkeresztúr).

Tiszáninnenen a kesznyéteni eklézsiában 1806-ban az egyházlátogatók találtak: „egy nagy ki czifrázott *Győri kő korsót*, 1759 Petrás János felirattal". Tardonán pedig 1735-ben egy kékes *Győri korsó* volt.

Dunántúlról szintén kevés adatom van. 1820-ban a tótvázsonyi egyházközségnél feljegyezték az egyházlátogatók: „egy *Győri* igen régi gömbölyű *korsó*, 1767-ben szereztetett, melly is régiségéért az Ekkla ládájában tartatik". Vörösberényben ugyancsak az 1820-ból való feljegyzés szerint volt: „egy fejér tarka harmadfél ittzés *Győri korsó*, mellynek az allya ónba van foglalva."

A „*győri*" elnevezésű cserépedények származási helyével kapcsolatban több féle vélemény ismeretes a szakirodalomban. Kerámiatörténettel foglalkozó kutatóink nagy részének álláspontja szerint az ún. *győri* korsók, kancsók, bokályok, butykosok, tálak és tányérok a dunántúli Győr városától kapták nevüket. Egyrészt, mert az edényeket itt helyben készítették a Felvidékről ide vándorolt anabaptista fazekasok, másrészt pedig a felvidéki, ugyancsak anabaptista fazekasság állandó piaca volt a XVII–XIII. század folyamán Győr városa. Innen, mintegy kereskedelmi gócpontból hordták szét a vándorkereskedők a vásárlóközönség által annyira kedvelt és ilyen megkülönböztető névvel jelölt fazekasárut. Másik elképzelés szerint nem az edények származtak Győrből vagy annak vidékéről, hanem a készítőjük volt Győri nevezetű fazekasmester. Herepei János az Erdélyben előforduló győri kancsókról írva mindkét vélemény helyességét kétségbevonja azzal az indoklással, hogy a messzi nyugat-dunántúli Győrből nem kerülhetett Erdélybe olyan nagy mennyiségű győri edény a korabeli kezdetleges közlekedési viszonyok mellett. A mesternévvel való azonosítás teóriáját szintén elveti, mert véleménye szerint „a régiségben a tulajdont még megjelölhették személynévvel, de egyéb vonatkozásban nem volt névadó ereje az egyes személyeknek".

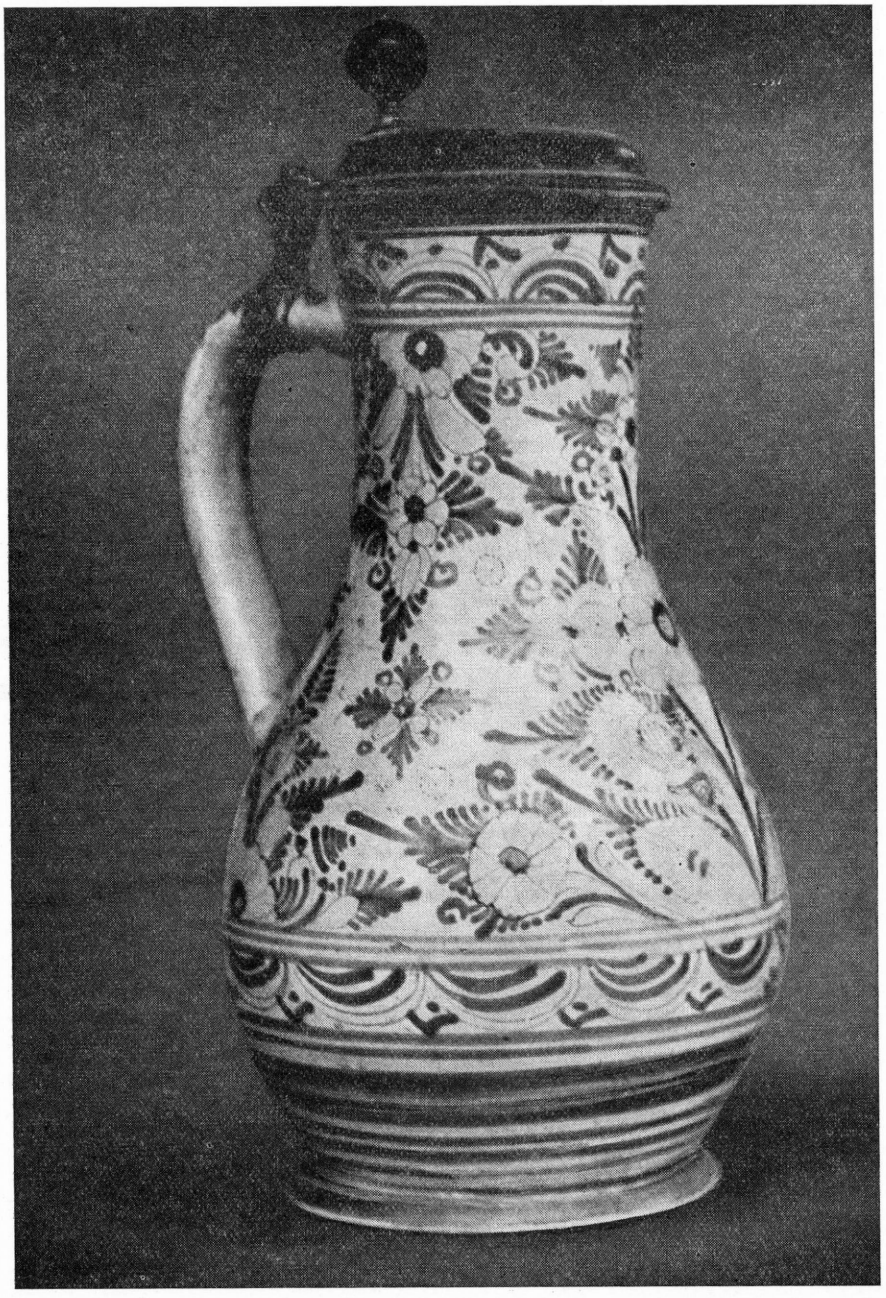

1. kép. A pamlényi református egyházközösség úrasztali kancsója

HEREPEI János a győri kancsókról szóló tanulmányában a Borsod megyei Diósgyőrt jelöli meg az e néven említett edények származási helyéül. SZABÓ T. Attila ezzel kapcsolatban nem foglal el határozott álláspontot. Adatai alapján nem tudja eldönteni, hogy az általa ismertetett győri edények melyik Győrből származnak: a dunántúli Győrből-e, esetleg a Borsod megyei Diósgyőrből, esetleg (!) az ugyancsak Borsod megyei Kisgyőrből?

A magam részéről nem osztom HEREPEI János véleményét. A *győri* elnevezésű edények szerintem semmiképpen nem származhatnak a Borsod megyei Diósgyőrből, mert ennek a helységnek a történelem előtti korokon kívül nincs kapcsolata a kerámiakészítéssel. Egy olyan nagy fazekasközpont, amelynek termékei két évszázadon keresztül úgyszólván az egész ország területén ismeretesek voltak, mégsem tűnhet el nyomtalanul. Diósgyőri fazekasműhelyről nincs tudomásunk, a szomszédos miskolci fazekasság csak a XVIII. század végén kezd kialakulni, 1767-ben kapott a céh új szabályokat. A miskolci fazekasság termékeire inkább a plasztikus dísz jellemző. Ezt a fennmaradt korabeli emlékanyag bizonyítja. Ami pedig a távolságot illeti, hogy ti. a dunántúli Győrből nehezen juthatott el a törékeny cserépedény Erdélybe, HEREPEI Jánosnak ez a feltevése mindjárt problematikussá válik, ha arra gondolunk, hogy Diósgyőrből szintén nehezen juthatott el az edény a Veszprém megyei Tótvázsonyba, vagy Vörösberénybe. Már pedig itt is *győri*-nek nevezték a „gömbölyű" és a „fejér tarka" korsókat.

Véleményem szerint tehát a *győri* névvel említett edények Dunántúlon, illetve Győr városában készültek és a Felvidékről ide került anabaptista fazekasok készítményei voltak. A *győri* elnevezés a korábbi évekből származó egyházközösségi leltárakban szereplő *újkeresztyén* elnevezésnek megfelelője. Érdekes ugyanis, hogy az 1600-as évekből való egyházlátogatási jegyzőkönyvek, valamint az 1700-as évek elejéről való egyházi leltárak sehol nem említenek *győri* edényeket, ezekben mindenütt, — főleg azonban a Tiszáninnen, Borsod, Abaúj, Zemplén, Gömör megyékben — *újkeresztyén* névvel vannak felsorolva a cserépből készült úrasztali edények. Tekintettel arra, hogy a *győri* elnevezésű edények többsége a 18. század második feléből származik, ezeket a későhabán kerámia csoportjába sorolhatjuk.

Dunántúli származás mellett szól az a tény is, hogy Győr a XVII—XVIII. században ipari és kereskedelmi gócpont volt, a városban a XVII. század elején harmincféle iparág virágzott, a fazekasok már 1603-ban céhbe tömörültek. Elgondolkoztató az is, hogy az egyes edények fedele, talpa önből készült, illetve önba volt foglalva. Diósgyőr környékén a XVII—XVIII. század folyamán önművesek nem dolgoztak, a miskolci önművesség csak a XIX. század elején indult fejlődésnek. Győrben viszont ez a mesterség már jóval korábban virágzott, tehát az itt előállított edényeket helyben látták el fedővel és az egyes tárgyak tartósságát elősegítő és biztosító ón talppal.

A cikkemben szereplő összes magyarországi református lelkészi hivatalokat megkerestem levélben és tájékoztatást kértem arra vonatkozólag, hogy a leltárakban szereplő cserépedények megvannak-e? Mindenünnen negatív választ kaptam. Mégis találtam azonban egy döntő, a *győri* edények azonosításához fontos dokumentumot. Az Abaúj megyei Pamlényból, az itteni református egyházközösség úrasztali felszereléséből magam hoztam be a sárospataki Református Múzeumba egy úrasztali, későhabán cserépkancsót, a kancsó ón fedelén belül győri mesterjegy van beütve. A kancsót megmutattam WEINER Mihályné neves magyar ónszakértőnek, megállapítása szerint a jegy kétség nélkül győri ónöntő jegye és a XVIII. század elejéről való. A kancsó körte alakú testét szinmetrikus elhelyezésű, kék színű, halványbarnával kontúrozott virágdíszek borítják. Az edény talpa is önkeretbe van foglalva.

A miskolci Herman Ottó Múzeum helytörténésze, BODÓ Sándor sem tudja elképzelni, hogy Diósgyőrben a XVIII. században ilyen önfedeles, művészi kivitelben is kvalitásos cserépedények készültek volna. Megjegyzem, hogy BODÓ Sándor múzeológus is talált adatot a „Győri" edényekre, amelyet közölt is „Két miskolci vagyonleltár 1762-ből" címmel. (*Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, VIII, Miskolc, 1969). E leltárban egy miskolci szűcsmester ingóságai között „három *Győri tál*" szerepel, darabonként négy dénárra értékelve. BODÓ Sándor feltételezése szerint ezek a tálak is a dunántúli Győrben készültek, mert az írásos emlélek a Miskolc melletti Győrt mindig teljes névvel, vagyis Diósgyőrnek említik, nyilván azért, hogy össze ne tévesszék az ugyancsak Miskolctól nem messze fekvő Kisgyőrrel.

Herepei János még 1967-ben egy hozzám küldött levelében ezeket írta: „Nagyon kérlek, igyekezzél minél több győri kancsós adatot gyűjteni s addig nyilvánosan ne állj elő velük, amig határozott véleményt nem tudsz róluk mondani".

Úgy gondolom, a felsorolt adatok elegendők ahhoz, hogy véleményemet megerősítsék, mely szerint a vitatott „*Győri*" cserépedények kétség nélkül a dunántúli Győrben készültek és elnevezésüket innen kapták.

Balogh Ödön

A marosvásárhelyi fazekasmesterség

(Története, munkamenete, szókészlete)

I. *A fazekas céh története*

A marosvásárhelyi fazekasipar pusztulófélben van.[1] 1890-ben még kb. 35 mester dolgozott a városban.[1] A *fazakasfertáj* a Romántemplom utcában (ma Thököly I. utca) volt, de aztán a fazekasak kihaltak. Ma mindössze három élnek, de öregség vagy betegség miatt már nem dolgoznak.

Ez a tény késztetett arra, hogy ennek a régi iparágnak műszókincsét minél teljesebben összegyűjtsem és a fazekasmesterség kutatói számára megmentsem. E törekvésem rendjén igyekeztem a munkamenet minden egyes mozzanatát megörökíteni, mert a szakkifejezések csakis a munkamenet ismerete alapján értelmezhetők pontosan. A marosvásárhelyi nyelv szemléltetése céljából igyekeztem nyelvi adataimat nagyolt nyelvjárási hangjelöléssel minél pontosabban közölni.

A dolgozat első, történeti részéhez az anyagot részint a marosvásárhelyi Bolyai-könyvtárban található két számadáskönyvből,[2] egy jegyzőkönyvből és különböző iratokból, részint Siklóssy Lászlónak a Pásztortűz 1925. évfolyam 469—471. lapján található „Kétszáz év egy erdélyi céh múltjából" című tanulmányából, valamint Fodor Istvánnak „A céhek világából" című monográfiájából (Marosvásárhely, 1938) vettem át.

Marosvásárhely múltjában, társadalmi életében, iparának fejlődésében és közigazgatásában nagy szerepet vittek a céhek. A céhtagok töltötték be a városi tisztségeket, s a város élére állított főbíró (judex primarius) rendszerint a legtekintélyesebb céhmester volt. A város első szervezője, főbírája és krónikása Borsos Tamás (1566—1634), később fejedelmi táblabíró, majd fejedelmi követ eredetileg szűcsmester, Nagy Szabó Ferenc, a város jeles XVII. századi krónikása, Borsos Tamás emlékezéseinek folytatója pedig a szabók céhmestere volt. A céhek nemcsak a békés idők közigazgatásában játszottak döntő szerepet, hanem veszély idején hadialakulattá szerveződtek. A város védelmére a céhtagok kezdeményezésére és munkálataikkal épült a ma is meglevő vár és épültek a bástyák. Borosnyai Lukáts János református kollégiumi professzor verses krónikájában[3] így énekli ezt meg:

„Város népét azért Czéhonként számlálák,
Ki mikor czirkáljon a' kapun találák.
Czéhonként osztották fel a' Bástyákat is,
Czéhonként őrizték falán jukjokat is.
De Pap, Papné, Biró, Bironé dolgoztak,
Porgáné is, 's Férjek meg fegyvert hordoztak."

Az 1600-as évek elején a fazekas céh bajtársi szövetségre lépett a kötélgyártó céhvel, és 1620-ban együttes erővel megépítették a Kövecses (később Rákóczi utca) oldalán álló szögletbástyát, és vállalkoztak a bástya és a sütőház fedelének gondviselésére. A kötelesekkel kötött szerződésüket 1691. december 14-én újították meg azzal, hogy ez a megegyezés „fiúról fiúra meg hivatlanul szálljon". Utoljára Mária Terézia 1763. március 26-án újította meg céhszerződésüket.[4]

Marosvásárhely fazékgyártó mesterei 1612. január 16-án összeültek és tollba mondták a következőket: „Végeztük egyenlő akarattal, egy szívvel-szájjal, megegyező akarattal ebben a' betsületes Városunkban Czéhünknek rendesen, igazán megirandó Constitutioit . . ." És következnek a céhszabályok. Előbb azonban törzskönyvet vezettek a mesterekről. A sorrendnek fontos szerepe volt a tisztségek betöltésében és annak a kérdésnek elbírálásában, hogy valaki ifjú- avagy öregmesternek számíttassék. A törzs-

[1] Kardos György fazekasmester közlése.

[2] Ezeket Kardos György örökölte fazekasmester édesapjától és 1957. április 4-én átadta a Bolyai-könyvtárnak egy 1852-ből való céhzászlóval és egy fából készült gyűléstáblával együtt. A Siklóssy említette céhkönyvet, mely szerint az első bejegyzés 1612-ben, az utolsó pedig 1837-ben történt, egyik levéltárban sem találtam meg.

[3] Borosnyai Lukáts 1836.

[4] Fodor 1938, 113.

könyv azt mutatja, hogy a marosvásárhelyi fazekasipar erős volt. A XVIII. század végéig 99 mester nevét írták be, és ebből 1691-ig összesen 49 mestert avattak. Ezek szerint a XVII–XVIII. században 15–20 között lehetett a mesterek állandó száma.[5]

A céhszabály 3. pontja a mestervizsga tárgyát írja elő. A legénynek öt művet kellett remekbe készíteni, éspedig „egy örök (öreg) két vedres fazakat, egy két vedres boros korsót, egy örök tálat, az kiben ötven font leves hús levestől ki tsinálhassanak és ugyan azon hús levestől meg abálhassák, olyan abállót egyet és egy tiszteséges szeges kályhát."

A próba a céhmester házánál történt két becsületes külső és két becsületes belső kezes jelenlétében. Addig nem ülhetett a próbáttevő jelölt a koronghoz, amíg a *mívlátó mester* meg nem jelent. Mikor a jelölt munkához fogott, megkezdődött a céh igen fontos tevékenysége: a lakomázás a mesterjelölt költségére. „A belső kezesek, valamihelyt a' remek tsinálláshoz fog, mingyárt a' Czéhet kész asztalhoz le ültessék és tisztességesen gazdálkodjanak; a' mesterek, a' mig a' remek készül, addig meg esznek, isznak és mikor az remek kész, az Czéh mingyárt fel keljen és el butsuzzék onnét."[6]

Nagy súlyt fektettek arra, hogy minden mesternek meglegyen a maga külön *agyagverme*. Mástól agyagot kölcsön kérni nem volt szabad.

A készítmények tökéletes kivitele érdekében a céhszabályzat 44. §-a így intézkedett: „Az mívekben pediglen sok fogyatkozások vadnak, tehát szükségesnek itéltük, hogy akár boros korsó, akár vízivó korsó legyen, akár pedig kerek szájú kupa, akár hajlott szájú kancsó legyen, az füle tövétől nem szabad fel nyulnia a' ragasztásnak, nem szabad meg fódani, mivel itéltük nem rendesnek . . ."

A *látómesterek* felügyeltek a városban az árulás rendjére és a vásárjog gyakorlására. Ellenőrizték, hogy a piacon „eredetlen füstös [mázzal be nem eresztett] és zengős [repedt] paraszt fazakak" ne kerüljenek eladásra. „Aki ilyen a céh minden törvénye ellen való míveket visz ki a piacra, az váltsa meg azt olyan áron, mintha eladta volna, azaz fizesse be az árát a céh ládájába."[7]

A kontárok ellen minden időben folyt a harc. Kontárral összeköttetést tartani, attól mázat vagy bárminéle anyagot kérni, vele közösen dolgozni, az egymás közt ismert titkot neki elárulni nem volt szabad.

A fazekasak kályhásak is voltak. A céh szabályzata tehát a kályhákra (értsd: kályhacsempékre) vonatkozólag is intézkedett. A szabályzat háromféle kályhára tesz említést. A *parasztkályha* legalacsonyabb árát 3, a *mázaskályháét* 6, a *szegleteskályháét* pedig 12 pénzen állapította meg, és meghagyta, hogy „minden mester embernek a' kályha formáján jegy legyen, hogy ha a városra valaki titkon kályhát bé hozna", azt meg lehessen ismerni.

Nem céhbeli mesternek még vásár alkalmával is csak az első napon volt szabad árulnia. A céhbeliek kijelentették: „ha ő rajtok kívül akárki más sokadalomkor árul, azt elhordgyuk, város határából is kikülgyük, arról is, aki azt mondja, hogy maga keze munkájával csinált művet árul és megtuggyuk, hogy pénzen vett fazakat árul, tőle szabadon elvehessük, ha kontár fazekas idegen kályhát hozna, azt megszidhatjuk, szabadoson elronthassuk, akár nemesé, akár nemtelené legyen, tőle elvehessük és elronthassuk."[8]

Tilos volt a mások vevőjét elhívni, a maga mesterségével kérkedni, még inkább mások munkáját gyalázni. Szigorúan ellenőrizték az áru minőségét is.

A fazékgyártó mesterek jól megépített színben árultak. A számadásos könyvek kiadásai közt gyakran szerepelnek a szín javítására és karbantartására kiadott összegek.

A mesterré avatás nagy ceremóniával járt. A mesterjelölt a reá rótt tekintélyes összeg lefizetése után bőkezűen kiállított mesterasztalt adott. „Első tál étek két asztalra gyümöltsös lével három-három lúd. Második tál étek két asztalra három-három velős konczczal, két-két tyúkkal, riskásával, gyömbéresen, sáfrányosan. Harmadik tál étek egy-egy asztalra három-három malatz hideggé téve. Negyedik egy-egy petsenyével, két-két tyúkkal, két-két lepénnyel, öt veder borral . . . A' mig a' Czéh mulat, gyertyával is tartozik. És musikával is tartozik tisztességesen!"

[5] Siklóssy 1925, 469.

[6] Fodor 1938, 111; Siklóssy 1925, 469.

[7] Így pl. az 1880. február 18-i jegyzőkönyv szerint Petelei János bejelenti, hogy: „a bizotmán elébe adatot a tekintetes tanáts Részére készült kalamáris és rézporozok amelyet Borbély Károly készitet és a bizotság megvizsgálta." (Fodor 1938, 111; Siklóssy 1925, 470.)

[8] Fodor 1938, 112.

A mesterasztal rendjére a *gazdamester* ügyelt és arra is, hogy „a' Czéh asztalára szükséges kési és villája tiszta legyen", hogy „az mester emberek közül senkinek nem szabados a Czéhben kutsmában, vagy gatya szárban, vagy mezitláb menni, mivel az mester embereknek nem illik, sem agyagos kézzel bé jönni nem szabados, a' mosdatlanságot is ide értvén . . ."

A fazekasok az 1612. január 16-án kelt céhszabályzatukat az udvarhelyiektől vették át; ezt a városi tanács, majd Bethlen Gábor és II. Rákóczi György 1642-ben megerősítette, illetőleg megerősítve újra kiadta.[9]

A céhtörvények gondot fordítottak a tagok erkölcsi viselkedésére is. Az *apród*nak (inasnak) felvett gyermek „igaz ágyból való voltát s törvényes nemből való származtát" ki kellett mutatni. Ha az apród kitöltötte idejét és remekművét elkészítette, „megemberelték", azaz felszabadították, s bevették a legények társaságába. A felszabadult legény rendszerint elment világot látni és tapasztalatokat gyűjteni. Ha a legény vándorlásából hazajött, s itthon a próbaévet kitöltötte, beállhatott a céhbe. Elkészítette a mesteri remeket, „megadta a köszönő poharat" és a mesterasztalt. A céhszabályzat megkövetelte, hogy a fiatal mester „ne facérozzon ez világ gonoszságaiban, egyedül, az mások háza tájékán, hanem vegyen egy hozzá illő házas társat és becsülje meg."

Csak házasember lehetett mester. Ha mégis nőtlent *kebleztek be* mesternek, ennek záros határidőn belül meg kelett nősülnie. Addig is igazolás céljából tartozott a céhnek „az jegykezkenőt bemutatni, amellyet emberséges emberek által magához vött jegyes mátkájától." A céhbe állástól számítandó egy év lefolyása alatt aztán köteles volt megnősülni, különben főbírsággal (10 veder bor) büntették.

A marosvásárhelyi Bolyai-könyvtárban levő 1810-től 1855-ig és 1856-tól 1879-ig szóló két számadáskönyv, valamint az 1872-től 1899-ig készült jegyzőkönyvek és iratok eleven képét adják a céh és a társulat belső életének, s annak úgyszólván minden anyagi természetű mozzanatára rávilágítanak. Megismerjük a céh és a társulat bevételeiről (Percipiendi suma vagy Perceptum vagy Introitus) és kiadásairól (Erogatum vagy Exitus) szóló adatokat. Továbbá tudtunkra adják, hogy évenként kit választottak meg céhmestereknek, illetőleg társulati elnöknek, milyen vagyoni értékeket bíztak a céhmesterek, később elnökök kezére, és milyen más tisztségek voltak.

A fazekas céh iratai közt van VI. Károly császárnak 1732-ben Bécsben kiadott, a céhek működésére vonatkozó 32 lapra terjedő rendelete. Ennek értelmében a 15 pontba foglalt rendelet minden évben „a Czéhok egyben gyülekezetiben a Magistratustól küldetett Comiſsáriusnak jelen létekben egyſzer elolvastaſsék; Nemkülönben a' Mesterségen lévő Inaſoknak is magok inaſságokból való felszabadulásokkor tiſztán és elméſen megmagyaráztaſsanak és ők azoknak jövendőbéli megtartásokra esküvéſsel köteleztessenek."

Az első számadáskönyv címlapján ez áll: „A MVásárhellyi Fazék gyártó Czéh Rátiós könyve, mely meg ujjitatott febr. 4-én 1844-be." Első bejegyzése így szól: „Ab anno 1810, a M Vásárhelyi Privilégiált Fazékgyártó Czéh Mestere Kerekes János Számadása a Tkt. Czéhnak mind pénzbeli jövedelméről mind egyéb javairól azaknak ki adásokról és hol létéről egész 1811 dik Esztendőbe Februarius hoba." Mindegyik céhmester ugyanilyen szöveget írt a számadása elé. Záradékul ilyen szöveg állt: „Mely Szám adásra nézve midőn a további Számadás terhe alol léendő fel oldoztatásomat alázatosan Instálnám hasonló alázatos tisztelettel maradtam a Tkts Inspector Urnak alázatos szolgája. Jakab István Czéh mester". 1834, febr. 1.

Ugyanitt találunk adatokat a céh akkori vagyonára vonatkozólag: „1. A Czéh ládája. 2. Ezüst pohár. 3. Mérő serpenyő. 4. Petsét Nyomó. 5. Czéh Privilegiuma. 6. Czéh Táblája. 7. Catalogus. 8. Protocolum. 9. Kapa. 10. Ásó vas. 11. Föld hányó lapát vasas. 12. Gajhó. 13. Kötél. 14. Czéh asztala Lábostól. 15. Ülő pad. 16. Szijjuval bé kötött Cserep Palaczk. 17. Fa poharak fedelével együtt. 18. Kapats és foglaló vasak. 19. Cserfiatal Habsfa gerenda. 20. Vettem ismét négy Ujj Lapátot."

Megtudjuk azt is, hogy 1817-ben a „Czéhnak semmi Fundussa (azaz tőkéje) nem volt", s ezért a céh tagjai egyenként 8—8 forintot adtak a szín renoválására. Ezek: Herbeth János, Kerekes János, Czimbalmos József, Makai Sándor, Nagy Sándor, Kerekes Sámuel, Hunyadi Péter, Szatmári József, Hajdu István, Dósa József, Rátz István, Kolozsvári István, Fartzádi János, Jakab István, Illyés Gergely, Szakner János, Rizsnyai János, Osváth Józsefné és Jókai Ferenc.

1810-től 1872-ig, a céhnek ipartársulattá való átalakulásáig a két számadókönyvben a következő céhmesterek neveit találjuk:

1810—1823: Kerekes János, 1824—1827: Herbeth János, 1828—1830: Nagy Sándor, 1831—1833: Herbeth János, 1834—1839: Jakab István, 1840—1841: Jakab

[9] Szádeczky 1889, 145; — Fodor 1938, 112—13.

István és Rozsnyai János, 1842—1844: Rozsnyai János, 1845—1847: Rozsnyai János és Kauder Mihály, 1848—1849: Vitális Elek és Kauder Mihály, 1850—1852: Jakab István és Salánky András, 1853—1854: Jakab István és Kauder Mihály, 1855-ben Salánki András és Győri Sámuel, 1856—1857: Jakab István és Vitéz Márton, 1858—1859: Csipkés József és Kauder Mihály. 1860-ban: Győri Sámuel és Vitéz Márton, 1861-ben: Kauder Mihály, 1862—1863: Csipkés József, 1864-ben: Salánky Károly és Czimbalmos András, 1865—1866: Salánky Károly és László András: 1867—1868: Salánky Károly 1869-ben: Salánky Károly 1870—71: Petelei János és Czimbalmos József.

Csipkés József céhmester 1862. augusztus 14-én kérvénnyel fordul a városi tanácshoz (iktatva 3228 sz. alatt); ebben a következőket kéri:

„Tekintetes Nemes Tanács!

Alázatos tisztelettel kérem 'a Tekintetes Nemes Tanácsot ara nézve, mint hogy 'a Felsőbbségtől 5430 számok alatt beküldött uj ipar rend értelmében, minket az ugynevezett köteles és Fűsűs Czéhokkal öszve köttetni méltóztatott, ere nézve az a nyilatkozata 'a Maros Vásárhelyi Fazék-Gyártó czéhnak hogy 'mi ezen öszveköttetéstt anyival kevésbé nem tehetjük mivel, sem mű az ők űzletek mibeni álá∫sát nem értjük sem ők az miénkbe befolyá∫sal nem lehetnek, mert anyival kevésbé nem értik 'a mi űzleteinket, és meg tulajdonképpen 'a fent nevezett Köteles és Fűsűs Czéhok nem akarják a Fazakas czéhvali öszveköttetésöket, mivel egymástól mind külön űzletet folytatnak.

Mire nézve tehát alázatos kérésemet megulyitva bátorkodom instálni 'a Tks Nemes Tanácsat mint 'a M.Vásárhelyi Fazék gyártó czéh előljárója hogy 'a Köteles és Fűsűs czéhoktól meg különitve, mint eddig ugy ennek utánais 'a magunk czéhi szertartásunkat magunkra folytattni megengedni méltoztassan.

Mély tiszteltel maradtam 'A Tekintetes Nemes Tanátsnak Alázatos Szolgája

MVásárhely 862 aug. 14-én

Csipkés József
Czéhmester"

1872. április 27-én Ajtai Gyula városi jegyző 1491/1872 számú átiratában értesíti Pálinkás Péter céhmestert a városi tanácsnak arról a határozatáról, hogy az ipartörvény 83. §-a értelmében az évi június 15-ig valamennyi fennálló céhnek meg kell szűnnie vagy ipartársulattá kell átalakulnia.

1872. február 3—1873. január 19-ig terjedő egy év számadásait feltüntető jegyzőkönyvben a következő társulati tagok neve szerepel: Balás Dániel, Czimbalmos András, Szilágyi István, Réhti Moses, Jenei János, Kerekes András, Asztalos Elek, Pálinkás Péter, Drágán Tamás, Vég László, Borbély Károly, Petelei János, Lengyel György, Tsutak Moses, Mészáros Simon, Nagy Ferentz, Kereszturi László.

Rozsnyai polgármester 1872. november 30-án kelt 5953/1872 számú átiratban értesíti az ipartársulatot, hogy alapszabályait haladéktalanul készítse el. 1872. december 28-án tartott rendkívüli „egész gyűlésen" felolvasták a fazekas-társulat alapszabálytervezetét a „Városi Tekintetes Tanácshoz felsőbb helyeni megerősítés eszközlése tekintetéből". 1873. január 20-án tartott évnegyedi gyűlésen Pálinkás Péter szerepel társulati főnökként; másodelnök: Székely Lajos, társulati biztos: Petelei János, „mázmérő perczeptor" Sipos József és hírnök: Mészáros Simon. 1873—1899-ig terjedő időben a következő társulati elnökök működtek: 1873-ban Pálinkás Péter, 1874-ben Mészáros Simon, 1875-ben Petelei János, 1876—1878: Jenei István, 1879—1881: Petelei János, 1882—1890: Borbély Károly, 1891—1893: Veégh József, 1894—1897: Verkel Antal[10], 1898—1899: Veégh József.

Az 1882. február 6-án írt jegyzőkönyv szerint a húsz tagon kívül következő tisztségek szerepelnek: főelnök, másodelnök, jegyző, atyamester, mázkezelő, hírnök. 1882. március 14-én a társulat elrendeli, hogy a hírnök köteles egy évig a társulat gyászlobogóját hordozni „akárhányszor szükségeltetik 1 fr fizetésért". „A feloszlatott fazakas czéhtól maradott vagyon áll egy 5 f értékű zászlóból, 3 f értékű ládából s 12 f értékű temetkezési eszközökből, egy kiváltság s több jegyzőkönyvből és egy 1592 évbeli pecsétnyomóból." A jegyzőkönyvet Borbély Károly elnök és Kauder József társulati jegyző írta alá.

[10] Egy 1889. évi bejegyzésen a neve így van írva: *Welcher Antal.*

A céh feljegyzéseiben az évenként újra választott céhmestereken kívül még más tisztviselőkkel is találkozunk.

Az *atyamester* atyáskodott az idegenből jött vándorlegények fölött.

A *bejárók* szerepét a rendelkezésemre álló iratokból nem állapíthattam meg. Az 1879. január 25-i jegyzőkönyv két *bejáró* nevét (Vass Sándor és Keresztúri László) közli.

A *látómester* felügyelt a hetivásárokon és országos sokadalmakon az árulás rendjére, a kirakott áru minőségére és a vásárjog gyakorlására. A silány vagy hibás árut szekérre rakatta és készítőjét megbüntette. „Aki ilyen, a' Czéh minden törvénye ellen való míveket visz ki a piatzra, az váltsa meg azt olyan áron, mintha eladta volna: azaz fizesse be az árát a' Czéh ládájába." Az is előfordult, hogy kizárták a céh tagjai közül.

A *dékán* volt a céh mindenese. Dékánnak a legtekintélyesebb öreg legényt választották meg. Ő helyezte és szerződtette az atyamester utasítására a felszabadult legényeket. A temetés körüli funkciókat is ő végezte. „A temetőben tartozik a Dékány az mesteremberekneknek az szerszámot kivinni 's az sírt elkezdeni." Egy 1781. november 21-i bejegyzésből értesülünk arról, hogy ezt a tisztséget nem szívesen viselték. Tokai Ferenc dékán például betegségére hivatkozva, „egy veder bort, egy kenyeret és egy font túrót" ígért, ha a tisztségtől megszabadul.[11]

A máz beszerzése igen fontos szerepet játszott a céh és a társulat életében. A mázvétel és mázkiadás ügye majdnem minden gyűlésen szerepelt. A máz kezelésére, ellenőrzésére ún. *mázmérőperceptort*, *mázkezelőt*, *mázellenőrt* és *mázvizsgáló bizottságot* választottak. Ellenőrizték a mérleg pontosságát is. A Bolyai könyvtárban található iratok közül az 1863. február 3-tól 1864. március 7-ig terjedő időre vonatkozó számadások között szerepel először a kiadások közt a máz: „9 mása máz hozataláért — 36 krajcár." Az 1876. január 8-i évnegyedi gyűlés jegyzőkönyve megemlíti, hogy meg kell a fuvarosokkal a *kontaktust* hosszabbítani; egy hordó hozatala 1 frt. A mázat Radnáról hozatták. 1878. július 4-én a radnai bányahivatal értesítette a társulatot a máz árának leszállításáról. A *deberke* máz eddigi árából leszállított 1 frt 25 krajcárt. A radnai bánya- és kohóhivatal 1878. július 21-én kelt 621. számú átiratában értesíti Pálinkás Péter elnököt, hogy a nagybányai m. kir. bányaigazgatóság folyó évi 2103. számú rendeletével szabályozta a kohótermények árait, és pedig métermázsa tisztasúly szerint: „lágy ólom 25 ft, veres zúzott mázag 26 ft, zöld zúzott mázag 25 ft, zöld darabos 24 ft." 1879. február 18-án Radna értesíti a fazekas-társulatot, hogy a „mázagot [100 kiló = két berbence] csak Beszterczéig szállíthatják el", a Vásárhelyre való szállítást intézze el Fleischer Rezső vagy Zinz Károly besztercei kereskedőkkel.

1879. április 15-i gyűlésen Petelei István közölte, hogy a 26 deberke máz fogytán van, s az újonnan érkező deberkéket a bizottság vizsgálja meg, az esetleges hiány megállapítása céljából, és „azon mázakat melyeket fontol, azokról egy fél kiló híjával számoljon".

Az 1880. január 4-én írt jegyzőkönyvben ezt találjuk: „Az 1879 decemberében hozott 25 deberke máz 11 f 50 kr Radnáról, ezen mázat fontolja 14 krajcárba." A máz vásárlásával kapcsolatban még a következő adatot említjük meg. Az 1883. január 20-án Borbély Károly elnök házában tartott közgyűlésen módosított társulati alapszabály megemlíti, hogy „alaptőke a fazekas czéhtól maradott volna, nincsen, hanem a most alakult társulat tagjai máz vásárlás végett összetettek kétszáz forintot". Az 1880. május 18-án írt jegyzőkönyvben többek közt ez áll: A mai napon a mázbizottság megvizsgálta „a mázmérő keze alat a mertékeket amelyeket jónak is találtak".

Az 1888. január 2-án tartott gyűlés jegyzőkönyve megemlíti, hogy: „aki hordójában viszi a mázat 11 frt fizet, aki fontyában, annak kilója 22 kr."

Ahányszor máz érkezett, mindig lemérték, és a mázkezelő a gyűlésen beszámolt róla. Az 1889. február 17-i „bizotmányi" gyűlésen Borbély Károly elnök bejelentette: arról értesítették, hogy zöld, zúzott mázat nem kapnak, csak veres mázat. A gyűlés elhatározta, hogy értesítést küld Abrudbányára, Nagybányára és Zalatnára, hogy lehet-e ott zöld mázat kapni. Megbízza a mázmérőt, hogy helyből is vásárolhat 10 hordó mázat, csak legyen jelen három elnökségi tag.

A számadáskönyvekből és jegyzőkönyvekből képet kapunk arról is, hogy a céh tagjai milyen mértékben vették igénybe a céh, illetőleg társulat alapjait. A pénztárban

[11] „Minthogy nyavalyák igen megkörnyékezték Tokai Ferencz atyánkfiát, a maga dekányi hivataljának eleget nem tehet, azért megkönyörge Czéhünknek, hogy lenne irgalommal ő kegyelmihez s a dékányi hivatalt vennők le, mely abbéli kérésit meghallgatók, mely jótétünként ő kegyelme igért egy veder bort, egy kenyeret és egy font turót . . ." (Siklóssy 1925, 470.)

év végéig összegyűlt összegeket minden esztendőben kiosztották a tagoknak „interes"-re. Az 1828. január 31-től 1829. február 28-ig terjedő időről szóló elszámolásban szerepel először a tagok „interes pénze".

A kikölcsönzött összegek kamatain kívül más egyéb bevétel is gyarapította a céh és a társulat pénztárát. Meghatározott összeget fizettek a céhek inasszegődtetésért, legényszabadításért, a „Czéhba kebeleztetésért". Fizettek „színbeli hely taxá"-t vagy „színpénz"-t, özvegyi illetéket. Így pl. az 1878. évi február 23-án írt jegyzőkönyv szerint Petelei István felkéri a hírnököt, szólítsa fel az özvegyeket, hogy az ígért egy évi 1 forintot fizessék be. Ezek: „Etédi Györgynő, Herepei Istvánnő, Kerekes Andrásnő, Czimbalmos Andrásnő, Tsutak Mosesnő, Nagy Ferentznő."

A büntetések is jelentékenyen emelték a céh bevételét. Büntettek kontárságért, meg nem engedett időben árulásért, a remek készítésben tapasztalt hibáért, illetlen magaviseletért, veszekedésért és engedetlenségért. Egy 1873. augusztus 25-i bejegyzés szerint Szilágyi István és Czimbalmos József nem készítettek mécsest, s ezért büntetést fizetnek.

A Bolyai-könyvtárban lévő iratokból megállapítható, hogy a marosvásárhelyi fazekasoknak a múlt század végéig szín állott rendelkezésükre. Az iratokból azonban nem tűnik ki, hogy a szín hol volt, és meddig árultak benne. Minden fazekasnak ki volt jelölve a piacon az „áruló helye".

1817-ben a céh marosvásárhelyi „piatzi áruló színjét" javították. Zsindellyel volt födve, mert az 1832. évi február 28-i számadásokban említés történik, hogy Herbert János céhmester a szín „fedéljavításáért ezer zsendely árába 19 f. 6 kr-t" fizetett. Az 1841. február 22-i számadás adatai szerint újból fedték, és „3500 sendelyér 10 f 30 kr"-t adtak ki.

Nem volt szabad másnak a helyét elfoglalni. Az 1885. évi július 25-én tartott gyűlésen Borbély Károly főelnök előadta, hogy „úrnapi vásárkor nagy kellemetlenség történt, hogy Verkel Antal tagtársunk két helyet foglalt el". Az 1886. július 21-én tartott gyűlésen elhatározták, hogy a csütörtöki „áruló helyek megváltoznak", a tanácsház [az épület helyén ma a Creanga utca van] során áruló fazekasok helyet cserélnek a bálház [mai Apolló-épület] során áruló fazekasokkal.

Úgy látszik, hogy ez más városban is így volt. A fazekas céh 1857. február 2-án kérvényt adott be a vásárhelyi tanácshoz, amelyben értesíti, hogy „több Czéhbeli tagtársak mennek Cserép edénnyel eladás végett" a segesvári országos várásokra, ahol a többi városoktól eltérően nincsen olyan alkalmas hely biztosítva részükre, amely „a' történhető károsittástól, égiháborúk alkalmával az Árusok javaira nézve elég ovatos". Ezért „kénytelenittettünk törékeny árukkal koborolni, itt-ott szerteszét árulgatni — hogy a' nagy zápor mijatt zuhano víz miatt vagyonunkban tetemesen, és érezhetőleg károsittatunk". Kéri a tanácsot, írjon át a segesvári városi tanácsnak, hogy a piacon a régi helyüket adja vissza. Erre vonatkozólag a marosvásárhelyi tanács 1817. február 24-én válaszolt.

Az 1888. évi január 2-án tartott gyűlés elhatározta, hogy a mesterek árulóhelyét minden évben kétszer kell cserélni, éspedig január 2-án és június 24-én. Az 1892. február 7-én tartott „bizotmányi" gyűlésen meghatározzák mindenkinek a helyét. A bálház során árult: Elek Sándorné, Veégh László, özv. Gáspár Györgyné, Hajos János, Verkel Antal, Kereszturi László, Kardos István, Kander József, Toht József, özv. Izsáki Györgyné. A tanácsház során: özv. Csipkés Józsefné, Borbély Károly, özv. Lengyel Györgyné, Vas Sándor, Pállinkás Péter, Csipkés Albert, Veégh József és Lengyel György.

1888-ban a társulatnak a következő leltári vagyona volt: „*1.* 1 záros láda 2 kulccsal 1827-beli 2 f. *2.* 1576-beli pecsétnyomó vasból — 50 kr. *3.* 1827-beli tábla, egy katalogus, 1 lénia — 50 kr. *4.* egy diszlobogó ruddal 1852 beli 2 f. *5.* egy gyászlobogó ruddal 1852 beli 3 f. *6.* a társulatnak 12 db irománya 1552-től — 50. *7.* 1 számadásos és jegyzőkönyv 1878-beli 1 f. *8.* egy szerszámláda 1850-ből 3. — *9.* 1850-ben gyűjtött szerszámok 27 drb 3. — *10.* két ülőpad — 80. *11.* Az ipartársulat kisegítő pénze 190 f."

Az iratok közt találunk adatokat a tanoncoktatásra vonatkozólag is.

II. *A műhely, az eszközök és a munkamenet leírása*

A m ű h e l y. A marosvásárhelyi fazekasnak nem volt külön munkaszobája. A *míhèj* a konyhában vagy az egyik szobában volt. A *míhèj* felszerelése a következő eszközökből állt: Az ablak előtt a *karangasztal* a rászerelt *karanggal*. A fazekas ezen alakította az edényt. Jobbfelől a korongasztalon volt a *fakés*, a *jukasztó* vagy *juggaló*, a *meccő-*

drót, a *csípőbőr*, a *firc* (filc, azaz nemezdarab), egy nagy *agyagos* vízzel teli cseréptál: a *focsostál*. Ebbe mártotta kezét a korongon dolgozó fazekas. A felső *karanktánygyér* mögött balfelől a *csikazószaru* és a *burgaja*, az edény magasságának mérésére pedig a *mérőfa*, másképpen *pap*, a korongasztal előtt pedig egy magas fapad, a fazekas ülőhelyéül szolgáló *bakk* állt. A korongasztaltól nem messze volt az *agyagtőke*, másképpen *butykó* és az agyagfinomítás célját szolgáló *felverődecka*, rajta egy fakalapács, az ún. *agyagverőbat* vagy *bunkó*. Az agyagverőbotról, a bunkóról és a *gyúrópad*ról a ráragadt agyagot az ún. *padvágóval*, másképpen *padvakaróval* vagy *ciklind*del takarították le. A gyúrópadon egy félhold alakú, kaszapengéből készült *szelőkés*, a gyúrópad mellett pedig egy kézidaráló, a *mázőrlő*, másképpen *rezsnyica* (< r. *rîşniţă* 'kézidaráló') állt. A földön feküdt egy nagy, kb. félmázsa súlyú érc *mozsártörő* egy hosszúnyelő *ütővel*, a *tapadódecka*, *festékestál*, *mázastál*, *öntőkanál*, *festékescsuprak*, *rázó* (seprűdarab). A műhely mennyezete alatt, a fal hosszában 2—3 *meteres deckapócok:* a *szárittópócok* voltak. Ezeket a műhely sarkába állított és gerendákból készült *staflilábak*ra helyezett két darab 4 *meteres lázsafa* tartotta.

A *katlan* az udvaron külön e célra emelt deszkaépületben, az ún. *égetőház*ban, másképpen *kattanház*ban volt. Az égetéshez szükséges fát is itt tartották.

A z a g y a g. A jóminőségű agyag nem lehet sem *nagyan sovány*, sem *nagyan kövér*. A sovány agyag *füvenyes* vagy *hamakas*, s ezért barnás színű. Ez inkább csempekészítés céljára jó. Ha túlságosan sovány, kövér agyaggal *vegyíttik; kövérittik*. A csak kicsit sovány agyagból *alávalót* (cserepek alá való tányért) vagy pedig *tejfóraló lábas*t lehet készíteni, csakhogy ez utóbbi esetben nem kell magasra *felhúzni*. A kövér agyag *pirassas* színű, és nem lehet belőle *nagyas munkát csálni*, napra nem szabad tenni, *mer pusztúl el*. Az ilyen agyagból készült edényt lassan kell szárítani, és arra kell vigyázni, hogy fokozatos tűzzel égessék. A *csak kicsit kövér* agyagból kisebb ($^1/_4$—2 l) edényeket lehet készíteni. A kövér agyagot a főzőedények készítéséhez *palával*, más edény részére *füvenyes* agyaggal soványították. A palás agyag *büdöss* és így nem alkalmas tejes- vagy vizesedény készítésére. Csak *diszáru*nak használható, mert szép színeket lehet vele kihozni, és alkalmassá lehet tenni arra hogy használatkor ne *szíváraggjan*. A palás agyagot úgy teszik használhatóvá, hogy egy rész *veresses*, egy rész *saváng agyagat* és egy rész palát vegyítenek össze. *Mészköves* agyag nem használható *mázas* edénynek, mert égetéskor *leguvad*, *lepattagzik* róla a máz, a mész *megaluszik*, kiég, *kilövi* magát a katlanban, és az edény *jukas* marad. A csak kicsit meszes agyagot *vizeskorsó* készítésére lehet használni. A *díszvázákat iszapolt* agyagból készítették. Ezt a következőképpen készítették el: az agyagot előbb durván megtörték, *tekenyő*ben meleg vízzel feláztatták, amíg péppé lett. Másnap egy rúddal jól felkavarták, és egy tömött szitán átszűrték egy másik teknőbe vagy ládába. A tisztán maradt agyagpépet 1—2 napig állni hagyták, s azután a leülepedett agyag fölött álló vizet leöntötték róla. Mikor az agyag kellőképpen *mekszikkatt*, kockákba szeletelték. Ezt az agyagot *tapasás*sal összevegyítették, hogy lehessen belőle jól *karangólni*. A *tórha*, erőtlen agyagból nem lehet semmit sem csinálni. A *salétramas* agyag csak máznélküli edénynek felel meg, és eccémát lehet tőle kapni. Itt sárga, *pirassas* színű agyagot, kék és szürke palát ismertek.

A z a g y a g b á n y á s z á s a. Az agyagot *kibányásszák*, *vetik*. A marosvásárhelyi fazekasok régente a Somostetőről hozták az agyagot. Ezért adót nem fizettek, hanem mindegyik fazekasnak évente 500 *mécsnek való* kis cserepet kellett készítenie a városi tanács részére. Ezekkel világítottak hazafias ünnepek alkalmával. A *somosteteji* agyag égetés előtt és után is sárgás színű volt, és szürke palával vegyítve szép *zsemleszínt adatt*. Később a szentgyörgyi bányából hoztak agyagot, mert ott mindenféle agyag volt: tapasztani, korongolni való és *kájharakó* agyag. Ez az agyag *piras* volt égetés előtt is, után is. Hoztak még agyagot a város Remeteszeg felőli Csángó nevű részén lévő bányából is. Ez szép sárga színű volt, de a kiégetés rendjén piros színt *kapatt*.

Az agyagot ősszel és tavasszal bányászták. De inkább tavasszal, mert igazában a tél *készitti ki az agyagat*. Ha azonban szükség volt, bányásztak többször is egy évben Az agyagot rendszerint maguk a fazekasok *vetették*. Többnyire ketten-hárman mentek vetni *gajhó*val (csákány), lapáttal és ásóval. Kerek *agyagvermet*, másképpen *agyaggödörjukat* ástak, *ojan széleset csáltak*, *hogy egy embèr tuggyan benne mazagni*. Először *letermelték* a tetejéről a földet, aztán felülről lefelé ástak, amíg megfelelő agyagot találtak. Egyik fazekas beleállt a *verem*be és a *gajhó*val kivájt agyagot lapáttal a *felszín*re dobta. Ha a verem mély volt, létrát tettek bele. Egyik lement a verembe és a kötélen leeresztett kosárba dobta az agyagot, a másik kettő pedig *kikasaraszta*, azaz kosárral felhúzta. Ezeket a vermeket nem kellett kitámasztani, mert az agyag kemény volt. Oldalt nem bányásztak, s így nem volt szükség *sprájcalás*ra vagy alátámasztásra. Ha egyik veremből kibányászták az agyagot, mellette másik vermet kezdtek ásni. A rossz földet ebbe a

*televény*be dobták, hogy a *höltvermet* betömjék. A föld rétegei: kb. 30—50 cm vastagságú föld, alatta sárga agyag, alatta *pirassabb*, ez alatt *füvenyes* sárgás *pala*, s alatta még kövérebb pala. Az agyag rétegződését *feslés*nek vagy *bamlás*nak, a nagy *agyagdarabot agyaggaj*nak mondták. A kivetett agyagot ott a helyszínen megtisztították a benne lévő kődaraboktól, homoktól vagy más idegen anyagtól, majd szekérrel hazaszállították. A múlt század végén s e század elején Daróczi Sándor volt a fazekasok szekerese. Egy szekér agyag szállításáért 60 krajcárt kapott.

Otthon az agyagot az udvaron deszkával körülkerített, *verem*nek nevezett tiszta helyre rakták le, rendszerint az *égetőház* mellett, vagy vesszőből készült *agyakhàrdókasár*-ban behordták a műhelybe vagy a pincében lévő *agyagasládá*ba vagy *ászak*ba tárolták.

Ha az agyag sokáig áll, *mekfinomúl*, *mekkeményedik*. Ezért egyesek a kövér agyagot kiteleltették, vagyis kellő vastagságú rétegekben télen át az udvaron hagyták, hogy a szél és a fagy jól átjárja, az agyagrészecskék meglazuljanak, és csak tavasszal dolgozták fel.

A z a g y a g f i n o m í t á s a. Ennek első mozzanata a *verés*. A fazekas a tárolt agyaghalmazból *agyakkapá*val (olyan, mint a szőlőkapa) *férehúz* annyit, amennyit aznap fel akar dolgozni. Ezzel a kapával apróra töri az agyagot, majd vízzel *lelacsàja* és *csamóba* teszi. Ezeket az *agyakcsamókat* kicsi deszkákra teszi és beviszi a műhelybe. Ha megfelelő pince van, ott *veri meg* az agyagot. A deszkák alján *heveder* van, hogy a fazekas a kezét alája tudja tenni. Voltak, akik e célra kisebb *fatekenyő*t használtak. Ezekből az agyagcsomókból a fazekas egy darabot rátesz az *agyaktőkére*, másképpen *butykó*ra, vagy simára gyalult *fèlverődeckára*, és egy bükkfából készült, kb. 80 cm hosszú nyéllel ellátott, 18×10×7 cm-es méretű fakalapáccsal, az ún *keresztűlvaló*val, *bunkó*val vagy *agyagverőbat*tal *lapasra veri*. Azután ráteszi a következő agyagdarabot, s ezt is *ráveri* az alatta lévő agyagrétegre, és így tovább, amíg egy katlanra való agyagcsomót kap. A verés által az agyagdarabok, a *bagak* összetörnek, az agyag tömöttebb lesz és alkalmassá a *szelés*re és az *őrlés*re. Rendszerint két csomóból telik meg a katlan. Az *agyak-felverést* és a *szelést* együttes néven *agyakkészittés*nek hívják. Ha nem süt a nap, és nincs hideg, néha az udvaron a *deckával körülkeretezett verem széjinél* végzik a verést. Van tehát felvert és felveretlen agyag. A ráragadt agyagot az *agyagverőbat*ról vagy *bunkó*ról vasból készült rövid nyéllel ellátott, szénvonó alakú *padvájó*val takarítják le. A segédek számára megszabott egy nap alatt elvégzendő munkamennyiséget *szakmá*nak nevezték. Ebből az agyagmennyiségből 100 db ½ literes vagy 80 db *litres* vagy 25 db vizeskannát vagy 35 db korsót, vagy 40—45 db kétfüles 10 literes fazekat kellett készíteniük.

A s z e l é s. A verés után a *szelés* következett. Ezzel finomították az agyagot, mikor még nem volt agyagőrlő-gép. A fazekas elővett egy félhold alakú, meggörbített kaszapengéből készített, két végén fafogantyúval ellátott éles *szelőkést*, és az összevert agyagcsomót *leszelte* és *szeletekre vágta*. A szelést a csomó szélén kezdte, a *tetejitől az ajáig a széjitől béfelé haladva*. A leszelt agyagot ismét *fèlvèrte*, csomóba *fèlcsamószta*. Rendszerint kétszer szelt és kétszer csomózott fel. Ha azonban rossz volt az agyag, háromszor is elvégezte ezt a műveletet. A szeléssel a még szét nem tört kis agyagcsomókat is felaprította, az agyagban még bennmaradt idegen anyagot is megtalálta és kidobta. A felvert agyagot vizes *ranygyal* vagy zsákdarabbal szokták befedni.

A z a g y a g ő r l é s e. Mivel a szelés lassú művelet, újabban *agyagőrlőgép*et, másképpen *agyakkészittőgép*et használtak. A gépet *lakatas* készítette és kézzel hajtották. Négy vaslábon vaskeret van. Erre két egymáshoz közelálló vashenger van szerelve, amelyek működés közben *összefàrdulnak*. A hengerek végén a két *fagaskerék* egymást hajtja. A hengerek egyik végén és a fogaskerék közt *csapágy* van csavarokkal belefogva. A hengerek másik végén is van csapágy. Erre van felszerelve a *mankó*val ellátott *hàjtókerék*. A hengerek végén lévő *menet*tel a két henger közti távolságot csökkenteni vagy nagyobbítani lehet. Mindkét henger alján egy-egy vaslemezből készült *kés*, ezeken meg egy-egy kb. 4 kg súlyú *vassúj* van; ez utóbbi a késeket a hengerekre szorítja. A kések takarítják le a forgás közben a hengerekre ráragadt agyagot. A hengerek felett van a *garat*. Minden agyagot legalább kétszer leőrölnek, a legfinomabb korongos árunak valót háromszor is. A másodszori őrlésnél a két henger közti távolságot szűkítik, hogy finomabbá váljék az agyag. Az őrlés a következőképpen történik. A bunkóval összevert agyagcsomót a fazekas élére állítja, egy 20—25 cm hosszú rézdróttal, az ún. *meccődrót*tal, *amejiknek mind a két végin kicsi ranygyból mankó van csálva*, levág belőle egy *szeletet*, s azt a garatba teszi, majd a mankóval ellátott hajtókerékkel a gépet forgásba hozza. A két egymásfelé forgó henger *béveszi* a garatba tett agyagszeletet és vékony papirosvastagságúra *nyomja össze*. Az agyagban lévő csomókat *összerapaktassa*. Mikor a szelet kiment a gépből, a fazekas másikat szel és tesz bele. Ez így megy mindaddig, míg az egész agyagcsomót *lehajcsa*. A gépen lehajtott agyagot összeszedi, 15—20, s ha erős em-

ber, 30—40 kilós csomókat is készít belőle: *csamóra csája, felcsamózza.* A csomók kocka alakúak, mert könnyebben lehet egymásra helyezni, mint a *gömböjü* csomókat. A felcsomózott és *kackára vert* agyagot nedves helyen tárolja, ahol nem szárad.

A z á z t a t á s. A megőrölt agyagot *megöntözik.* Az *ásztatás* célja, hogy az agyagot *puhíccsa,* különben az agyag nem *törik,* nem *érik össze.* Vigyázni kell, nehogy több vagy kevesebb vizet öntsön az agyagra, mint amennyit felvesz, s hogy ne legyen sem lágy, se kemény, és hogy még három napig is lehessen vele dolgozni. Apróbb edénynek a *puhább* is megfelel, a nagyobb és *csős* edénynek keményebb, *pihentebb* agyag kell. Az apróbb edénynek valót 1—2 napig, a nagyobb edénynek valót 5 napig is pihenni hagyják, nedves helyen tárolják és vizes ronggyal letakarják. A fazekas munka közben *párnatak*féle sűrű anyagból készült kötést visel, ami nem engedi át a vizet.

A t a p o s á s. A megőrölt és pihent agyagot *tapatás*sal finomítják tovább. Az *agyaktapatás vászanranyggyan* vagy *zságdaraban* történik. Csupasz földön nem lehet *tapatni,* mert hozzátapadna a földhöz, és idegen anyag is kerülne bele. Egyesek *asztallapat* tesznek a földre, erre egy *tapatódeckát,* mert vele felemelhetik a *letapatt karikaagyagot* vagy másképpen *sajtat.* A vászonrongy közepére a fazekas rátesz egy csomót, s a bal lábával mezítláb a csomó vagy kocka közepére áll, s a jobb lábával *kereken táncalva kicsidenként* nyomogatja mindaddig, míg az egészet *lapasra tapattya.* Utána ráteszi a letaposott agyagréteg közepére a következő agyagcsomót, s azt is ugyanúgy laposra tapossa. Az agyagcsomók egymásra taposása révén a fazekas malomkő alakú és nagyságú agyagtömböt, *karikaagyagot* kap. A karikát *bott*al vagy lábbal egyengeti körül. Mikor az első taposást befejezte, élére állítja a karikát, s a meccődróttal szeleteket vág ki belőle, s ezeket is rendre másodszor is megtapossa. Az agyagot rendszerint kétszer tapotják, de régen volt, aki háromszor is tapotta, hogy mennél jobban előkészítse az edény feldolgozásához és ahhoz, hogy tűzálló legyen. A másodszori taposás ugyanúgy történik, mint az első. Lágy agyagot nem lehet *mektapatni,* mert szétmegy a fazekas lába alatt. A kemény agyagot taposás előtt meg kell *lacsálni.* A taposás vegyíti az agyagot, egyenlő keménységű lesz, s mikor a fazekas nyomkodja az agyagrétegeket, megérzi benne a legkisebb idegen anyagot, s azt belőle mindjárt ki is veheti.

A g y ú r á s. Az agyagot azért gyúrják, hogy a különféle részecskéi egyenletesen keveredjenek; ez különösen a kövérítéskor vagy a soványításkor fontos. A gyúrás azzal kezdődik, hogy az élére állított agyagkarikából a fazekas a *meccő*vel egy egyszeri gyúrásra elégséges darabot vág le, és ezt ráteszi a keményfából készült *gyúrópad*ra vagy *fosznideckára,* majd két kezével gyúrni kezdi úgy, ahogy a laska tésztáját szokták. A fazekas két ökle hátával nyomkodott agyagdarab lassan-lassan nyúlni és homorodni kezd. Közben a gyúró jobb ökle hátával hátulról előre vékony rétegeket nyom le, s az így legyúrt réteget ujjai közt elmorzsolja, megvizsgálva, hogy nincs-e benne valami idegen anyag. Mikor ilyen formán a fazekas az agyagot kellőképpen meggyúrta, a hosszúkás agyagdarabot több kisebb darabra töri, élére csapja, s mindegyiket külön-külön ugyanúgy meggyúrja, mint előbb. Mikor az agyagot a mester így többször megforgatta, s érzi, hogy az agyag kellően megkeményedett és megtisztult, akkora darabokra *(rög)* tördeli, amekkorákból egy-egy edény kitelik. Erre mondják, hogy az agyagot a mester *felszabja, felrögöli.* Van *fazékrög, csupàrrög, kàrsórög, pèrsèjrög.* A felszabott rögöket külön is meg kell gyúrni, meg kell *siritteni.* A *sirittés* célja, hogy az agyag megfelelő keménységű, egyenletesen tömött legyen, nehogy a korongon a mester keze alatt összemenjen. A gyúrás még az agyag színét is megváltoztatja. A kellőképpen meg nem gyúrt agyag szárításkor vagy égetéskor elhasad. A gyúrópadra rátapadt agyagot acéllemezből készült 12×13 cm-es *padvakaró*val, másképpen *padvájó*val vagy *ciklind*del takarítják le.

A z e d é n y k é s z í t é s e

Az így előkészített agyag feldolgozása, elkészítése az ún. *karangolás* a korongon történik.

A *karang* egy függőleges, forgatható vastengelyre szerelt két kemény fából készült korongból áll. A *karanktèngèj,* másképpen *àrsó* magassága kb. 90 cm. A tengelynek alsó vége hegyes s egy *acélpersej*ben forog. A régi korongoknak kemény fából készült a tengelye, és *békasó*ban (fehér kvarckő) vagy *lófag*ban forgott. A persely a műhely padlójába van erősítve. Felül egy, a *karangasztal*ra erősített, csavarokkal ellátott vasgyűrűben, az ún. *karangnyak*ban forog a korongtengely. A nyak nem egészen zárt gyűrű. Elül lévő szabad végeit *csavaras* szeg, az ún. *nyakszaritto* fogja össze. A korongtengely felső vége csavaros, s egy 30—35 cm átmérőjű, kb. 8 cm vastagságú dió-, juhar- vagy *bikkfá*ból készült *karanktánygyér,* másképpen *karankkiskarika* van rácsavarva. A korongtányért

a kopástól a tányérra alul ráerősített vaslemez óvja; ez egyúttal biztosítja a korongtányér vízszintes síkban való forgását. A tengely alsó felén, a földtől mintegy arasznyira egy nagyobb, legkeményebb cserfából készült, súlyos fakorong, az ún. *alsókarika*, másképpen *lendittőkerék* található. Átmérője 70 cm, vastagsága 10 cm. Ez a korongtányér két darabból áll, és egy használt ráhúzott *szekérráf* fogja össze. A korongdeszka alatt, s az alsó fakorong felett egy keresztléc, a *lápfa*, másképpen a *lábittó* található. A fazekas korongolás közben erre az alsó karikára teszi kinyújtott bal lábát, sőt, amikor nem *rúg*, a jobb lábát is. A korongasztallal szemben van egy magas fapad, az ún. *bakk*. Munka közben ezen ül a fazekas. Ha a tengely alsó vége elkopik, ki kell *élesztetni*, *hegyesztetni* a *kavácsnál*. Ha a korongtányér meglazul, és emiatt nem forog vízszintes síkban, *vetitt*. Ha pedig a tengelynyak kopik meg, a *vetittés* olyan erős, hogy a korong *nem jár egyenezsbe* és *rázza le mayáról* az edényt. A korong lerázza az edényt akkor is, ha a *kezenyelit* nem vizezi meg és magasabb csövet húz, mert odaragad, *rászkódik* és lerázza a félig készített korongos árut.

Mielőtt a fazekas a koronghoz ülne, *rögöt szab*. Először meggyúrja az agyagot, *megsiritti*, azután szab. Annyiféle nagyságú rögöt szab, ahányféle edényt akar készíteni. A fazekas ugyanis csoportonként készíti az edényeket és nem összevisszaságban. Hogy az ugyanazon edényfajták egyenlő nagyságúak legyenek, a korong elé egy kútgémhez hasonló, fából készült állványt állít, beállítja a korong felöli ágast olyan magasra, amilyen nagyságúra akarja az edényt készíteni. Ezzel az ún. *mérőfával*, másképpen *pappal* méretezi az edény magasságát.

A megfelelő számú rög szabása után felül a *bak*ra úgy, hogy a korong tengelye a két lába közé essék, bal lábát nekitámasztja a *lábittónak*, jobb lábával megrúgja a korongot hátulról előre. A korong tehát balról jobbra forog. A forgó korongtányér közepére kezével vékony agyagréteget ken, hogy a felütött rög hozzátapadjon a korongtányérhoz. Most *megmàrkàl* egy rögöt, és a két keze közt *összetapsàja*, hogy a rög alja sima legyen, s felüti jó erősen a forgó korongtényér közepére. Ha nem talál a közepére, akkor a kezét belemártja a korongasztalon található, *focs*csal (híg, vizes agyagpép) tele *focsostálba*, mert másképpen nem lehet *nekcsálni*, és a közepére húzza, *hejre szarittya*. Ekkor kell az alsó korongot leggyorsabban rúgni, azután magától lassul. A kezét újból belemártja a focsba. A rögöt két marékra fogja és szorítani kezdi. A rög vékonyodni kezd, és *fèljő*, *mind etty cső*. Ezért mondja a fazekas, hogy *fèlhúzza a röget*. Ezután a kúp alakú rög tetejébe belefúrja a bal hüvelykujját, és *kijukassza* a rögöt, nyomni kezdi lefelé, *lehúzza*, *lenyomja a röget*. Ezután a két hüvelykujjával kifelé feszíti, húzza a rög vastag falát, és *kihúzza* az edény *fenekit*. Ilyenkor határozza meg a fazekas a fenék nagyságát és az edény vastagságát.

Ezután az edény oldalának elkészítése következik. A fazekas bal kezének kinyújtott három ujjával belülről, jobb keze ujjaival kívülről nyomni kezdi a vastag rögfalat: *csőbe húzza* az edényt. Az agyagfal vékonyodni és emelkedni kezd. Mindez a korong forgása közben történik. Mikor a cső elérte a megfelelő magasságot, az edény *ajak*ját kezdi készíteni. Ezután alakítja az edény *testit*, *ódalát*. Elővesz egy kemény fából készült háromszög alakú, vékony falemezt, az ún. *fakést*, másképpen *edénycsáló kést*, s a lapját rányomja kívül a cső aljára. Ugyanakkor balkeze mutató-, középső- és gyűrűsujjával belülről gyakorol nyomást a cső falára. Ennek következtében az edény fala vékonyodni és nyúlni kezd. Nyújtáskor az edény falát kissé magasabbra hagyja, hogy a fal domborítása után megkapja a megfelelő magasságát. Ha a fakés *gürücèl*, szemét van az agyagban. Ezt azonnal *kidabja* és egy másik rögből kicsípett agyaggal *mekfógyga*. Van, aki fakés helyett vasból készült négyszögű *acélkést* használ, amelynek egyik oldalából egy négyszögű rész ki van vágva, s amelynek közepén az ujjak részére lyuk van. A fal *öblösittése* úgy történik, hogy a cső belső falát a fazekas bal keze ujjaival aludról kezdve fokozatosan kifelé nyomja, majd a közepétől felfelé az edény *ajaká*ig szűkebbre hagyja, és kívülről fakéssel nyomja. Azután végzi el ugyanezt a műveletet a bal keze mutatóujjának középső ízével, hogy az edény belső falát lesimítsa. Ezt a műveletet *betykelés*nek nevezik. Így is mondják: *fèlhúzza a betyket*. Mikor kialakul az edény oldala, az ajakát is utána alakítja. Ha nem fogja *pantasan*, és kihasad a száj, azt szokták mondani: „Kerested a céhmester leányát." Ezután elővesz egy juhbőr darabot, az ún. *csipőbőr*t, belemártja a focsba, hogy síkos legyen, ráfekteti az ajakra, jobb keze mutató- és hüvelyujjával gyengén megszorítja vele a forgó edény ajakát, mert különben *bòrzas* maradna. A tányér és a tál *recéjit* a korongoló ujbeggyel *csája;* egyesek a *széjit* kis *pácikóval* recézik. Ezután a fazekas az edény feneke szélén kis körbefutó szabályos karmitát, az ún. *fenékszeget vág* egy másik háromszög alakú fakéssel, melynek az egyik csücskén ívelt bevágás van. A *plattenes* edényeknek, a főző fazekaknak és a lábasnak nem csinálnak fenékszeget, a nagy fazekaknak és a *hasas* edényeknek azonban fenékszeget vágnak, különben a

grundalást és a *mázalást* nem tudnák *csálni*. A fenékszeget a fazekas focsba mártott fircel (régi rossz posztókalapból levágott nemezdarab) simítja,[12] és végül *spanygyával* letisztítja az edényt. Miután az edény teste elkészült, elővesz egy kb. 40 cm hosszú sárga drótot, *meccődrótot* és *lemecci* vele az edényt a korongról. A lemetszett edényt óvatosan két tenyere közé fogja, s a műhely mennyezete alatt elhelyezett *szárittópócra* teszi, hogy *mekszikkaggyan*.

Ha az edény annyira megszikkadt, hogy gyenge nyomásra nem horpadoz be az edény fala, a fazekas megkezdi a *fülezést*. Van *csicses*, *hasittat*, *jukasztatt* és *kantáras* fül. A fazekas annyi *fület húz*, ahányra szüksége lesz. A fülhúzás így történik: egy jól kidolgozott, hosszúkás agyagdarabot a bal kezébe vesz, magasra tartja a korongasztalon lévő *focsostál* fölé, jobb kezét belemártja a focsba, s keze hüvelyk- és mutatóujjával felülről lefelé huzogatni kezdi, *feji mind a bárányccsicset*. Mikor az agyag éppen olyan széles és vastag, amilyenre szüksége van, levág belőle két-három fülnek valót, és a korongasztalra teszi. Aztán tovább huzogatja mindaddig, míg a megfelelő mennyiségű fület el nem készíti. Újabban ehhez a művelethez falra rögzített, acélból készült *fűlnyomót*, másképpen *fűlprést* használtak. Ennek részei: egy vasceső, melybe emeltyű segítségével egy dugattyút lehet betolni vagy kihúzni. A cső alsó végét kicserélhető *vassablanak* alkotják. A meggyúrt henger alakú agyagot behelyezik a csőbe, s a dugattyúval a sablonon át kinyomják; így különböző keresztmetszetű fülforma pálcikák készülnek. Ezekből szabják ki a füleket. Mikor a szükséges számú fül elkészült, a fazekas elővesz egy edényt, s a korongasztalra teszi. Előbb a fül felső végét nyomja az edényre, majd az alsót. A fül két vége s az edény fala közt keletkezett kis rést, a *gödröt tőltgetőagyaggal csája meg, kipárnázza, kitőti, kibéleli*. Utána lesimítja, hogy teljesen beleolvadjon az edény falába.

Legegyszerűbb a *virágcserép*, a *cserépaj* és a *lábas* készítése. A *tánygyér* és a *tál* készítése már nehezebb. Legnehezebb a *korsó* készítése.

A korsó *ugyanujan formálag jün csálva*, mint a fazék. A korongon dolgozó felesap egy rögöt a korongtányérra. Két kezével megszorítja és felhúzza, aztán meg lehúzza. Ha *zőrgős* korsót készít, amikor másodszor felhúzza, a kúp alakú rög tetejéről egy kemény fából vagy fakanál nyeléből készült és két végén hegyes *jukasztóval*, másképpen *juggalóval* levág egy vékony szeletet *rostéjnak*, s ezt félreteszi balfelé a korongasztalon lévő rögökre. Aztán mindkét kezének hüvelykujjával annyira lyukasztja a rögöt, amennyiből a korsó *száját* és *nyakát* meg tudja csinálni. A kilyukasztott részből a lyukasztóval, a korongtányér forgása közben levág két pár ujjnyi széles darabkát a nyaknak és a szájnak. Mikor a két darab *megvagyan*, leteszi bal felé a korongasztalra. A rög megmaradt részéből a már ismert módon a korsó *ājāt*, másképpen *hasát* kezdi csinálni. Mikor a korsó *hasa* kialakult, a korong állandó forgása közben *kihúzza a betyket*, és belül a bal kéz mutató- és középsőujjával, kívül pedig a kis ujjával nyomva ragasztja rá először a korsó nyakát, azután a száját, beleteszi a *rostéjt a szája bőségibe*, reádolgozza és kemény lyukasztóval 4—5 lyukat csinál rá, ahol majd a víz be- és kijár. Végül fakéssel vagy acélkéssel leszedi a felesleges agyagot, és a jobb felől lévő focsba mártott *csípőbőrrel* végigsimítja a készülő korsó nyakát. Egyesek a korsó nyakát és száját belül egy kb. 10—15 cm hosszú, egyik végén meggörbített fából készült *gumóval*, kívül egy fakéssel nyomva, ragasztják rá a törzsre. E művelet alatt a fazekas a kezét állandóan a focsba mártogatja, és a késsel leszedett agyagfelesleget a focsostál mellett lévő másik cserépfazékba teszi. Van *síma*, *kerek*, *csatòrnás* és *rózsás* száj. A sima szájat nem kell összefogni. A csatornás száj úgy készül, hogy a sima szája egyik oldalán jobb keze hüvelyk- és mutatóujjával összefogja a rózsás száj készítésekor pedig a korsó száját a két szembefekvő oldalon fogja össze; így tehát két csatorna készül. A *zőrgőskórsóba* néhány előzőleg elkészített, hamuba hempergetett és megszárított agyaggolyót, *zőrgőt* dob, és csak ezután helyezi bele a rostélyt. Miután elkészült a korsó teste, a fal mentén gerendából készült lábakra szegezett *staflilécekre* vagy deszkára teszi, hogy *szikaggyan*, különben nem lehet *filet húzni réjá*. Korsónak kétféle fület szoktak készíteni: *jukasztatt* és *hasitatt filet*. A lyukasztott fül következőképpen készül: a kissé megszikkadt korsót a fazekas leveszi a szárítópolcról és ráteszi a korongtányérra. A lyukasztóval megjelöli azt a két pontot, ahová a fül két vége kerül. Először a fül felső végét nyomja rá, majd az alsót. A korsó teste és a fül közti gödröt agyaggal kitölti és elsimítja. Ezután vesz egy sarló alakú fanyéllel ellátott acéldrótot, melynek végére a hegyétől kb. egy cm-nyi távolságra vizes cérna van csavarva, hogy a lyukat nedvesen tartsa. Ennek a lyukasztónak éles hegyét beleszúrja a fül azon helyén, ahova a *csics jün ragaszfa*, és kilyukasztja a fül alsó végét és az edény falát is. A lyukasztót többször is kihúzza és visszadugja, nehogy a lyuk beduguljon. Mikor ez

[12] Régebben minden edénynek vágtak fenékszeget, és reá lyukat csináltak, hogy lehessen felakasztani.

megvan, ráteszi a *csicset*. A csicset a korongon készíti. Egy kis agyagdarabot felhúz kúp alakúra, a lyukasztót beleszúrja, s jobb keze középső ujjának oldalával kissé benyomja a korongon forgó kúp végének oldalát, azután kihúzza a lyukasztót és levágja vele a csicset. A *hasitatt* fül a következőképpen készül: egy alaposan kidolgozott agyagdarabot az edényen dolgozó rátesz a korongtányér közepére. Mikor beállította, rányomja, és forgatni kezdi a korongot. Felhúzza a rögöt kb. egy tenyérnyi magasságra, s néhány ujjnyi mélységben kilyukasztja. A kb. 6 cm széles agyagfalat a jobb kéz hüvelykujjával behasítja, majd a külső falat ráhajtja a belsőre s ezt vissza a külsőre, összeragasztja, focsos kézzel lesimítja, a lyukasztóval levágja, és az így keletkezett csövet a *meccődróttal* két részre vágja s a korongasztalra teszi. A fülezés a korongtányéron történik. Van a hasított fül készítésének egy másik módja is. Mielőtt a fület a korsóra felragasztaná, a fazekas azon a helyen, ahová a fül alsó végét ragasztja, a lyukasztóval kilyukasztja a korsó testét. Azután ráragasztja a fület, a lyukasztóval a fül alsó végétől a csics hegyéig felhasítja a fület, *fülezőspárgát* húz bele, összehajtja az agyagot, lesimítja, a csics helyén kihúzza a fülezőspárgát, s végül ráragasztja a csicset. A kész korsót vizes *spanyggyával* letörli, hogy sima legyen. Van *zőrgős, buggyas*, másképpen *buggagas* vagy *dugós* és *csicses* korsó. A pálinkás korsónak csatornás szája van. A *vicces* korsó fülén *vaj két csics* van.

Az edény szárítása

Miután a fazekas az edény alakítását befejezte, két tenyerével óvatosan leveszi a korongtányérról és szikkadni vagy száradni teszi a *szárittópócra*. A nyers edényt csak árnyékban szabad szárítani, mert a napon azonnal elhasadna. A fülezni való edényt nem szabad szárítani, csak szikkadni, mert a megkeményedett edény falára nem ragad rá a fül. Csak fülelés után *menyen valódilag száradzsába*. Ha az edény kissé *mekszikkatt*, jó idő esetén kiteszik az udvarra. A kisebb fenekű edényeket hosszú deszkalapokra, a nagyobbakat hosszú lécállványra, hogy alulról is érje a levegő az edény fenekét. A korsó féléket oldalt is fektetik, *megborogassák*. A szabadban száradó edényre nagyon kell vigyázni, hogy lassan és egyenletesen száradjon, s ezért forgatni kell. Ha nem úgy szárad, a gőz kinyomja a fenekét, *kipuffad*. Ha a deszka vagy a *szárittólléc* nem egyenes, ferdén szárad rajta az edény, *elkajszul, kajsza* lesz. A kövér agyagból készült edény nem bírja a szelet.

Az edény festése vagy öntése

A virágcserepet és az alá való kistányért, valamint a korsót nem festik, csak *csíkazzák*.

Mikor az edény már annyira megkeményedett, hogy nem hajlik a kéz után és nem issza be a festéket, a fazekas megkezdi az *öntést*. Öntés előtt elkészíti a festéket. Legegyszerűbb a *fehérfesték* készítése, mivel ez csak fehérföldből és vízből készül. Az őrletlen *fehérföldet* Tordáról hozták, a *nagyon* fehéret Csíkból, Csíksimonból és Csíkcsicsóból. Ha kemény volt, nagy *ércmazsárban* az *ütővel*, másképpen *mazsártörővel* apróra törték, ha puhább volt, a fejsze fokán vagy *kupás lapátan* kalapáccsal törték apróra, és annyi vizet tettek hozzá, amennyit *felvett*, s *kicsidenként* $^1/_4$ vagy $^1/_8$ literes kanállal beletöltögették a *mázőrlőkő*be. Ezt a fehér festéket használták *grund*nak és a festetlen edények csíkozásához. A festék keverésekor arra kell vigyázni, hogy csak annyi vizet adjon hozzá, hogy se nagyon sűrű, se nagyon híg ne legyen. Ha sűrű, nem folyik egyenletesen az edényre, ha híg, csak vékony réteg marad az edényen, leég róla, *kopacra ég*. A *grundalást* az edényeken csak *agyagúl lehet mekcsálni*.

A marosvásárhelyi fazekasok a következő festékeket használták: fehérfestéket, *ződfesték*et, *pirasfesték*et, *rószaszínfesték*et, *kékfesték*et és *feketefesték*et. A pirosfesték összetétele: Alsójáráról hozott piros föld + víz + *vasokszid;* a zöldfestéké: fehérföld + víz + *krómoxid* (lehet *rézgálic* is, de az marja a kanalat); a rózsaszínfestéké: fehérföld + víz + pirosföld; a kékfestéké: fehérföld + víz + *kobald* vagy *lazur;* a feketefestéké: *feketeföld* Nagybányáról + víz, vagy: kevés *barnakőpór* vagy *borostyánkőpór*.[13] + víz + *vashamu* (katlanban megégetett vashulladék vagy drót apróra törve és megszitálva).

A festékek elkészítése után megkezdődik az *öntés*. Balkezével az öntő megfogja az edény fenekszegét, az agyagból készült *öntőedény* fölé tartja, még egyszer megvizs-

[13] Ezt a Boráv község melletti tordai erdőről hozták.

gálja, hogy fülezés után nem repedt-e meg az edény, majd jobb kezével megfogja a pléhből készült *merőkanált*, másképpen *öntőkanált* (ez *ujan, amijenekkel a majaraknál a zsendicét kavarják)*, megkavarja a festéket és egy kanállal ráönt az edényre. Öntés közben megforgatja az edényt, hogy mindenütt érje a festék, vár egy kicsit, hogy a fölösleges festék *hújan le róla*. Ezután szájával felfelé fordítja, jobb kezét beledugja a szájába, ujjait szétfeszíti, és így teszi a szárítódeszkára. Ez a *grundalás* vagy *alapszínezés*. Ha öntés előtt látja, hogy az edény nem egyenletesen száradt, akkor a szárazabbik részét vizes *spanygyával* letörli, hogy egy kicsit nedvesedjék meg, különben a szárazabb részről *lecserebzik* a festék. Ha az edényen nincs fenékszeg, vagy olyan széles, hogy az öntő nem tudja átfogni, akkor a balkezét beledugja az edény szájába és úgy önt.

Az öntés után a *csíkazás*, festés és *virágazás* következik. A csíkozás és virágozás régente *csíkazószaru*val történt. Újabban agyagból készült, pipához hasonló *csíkazót*, másképpen *burgoját* használtak. Ebbe kb. 5 evőkanálnyi festék fért bele. A felül lévő kis nyílásba töltötték a festéket. Oldalt *tyùktalszár* volt beledugva, ezen folyt ki a festék. A csíkozószaru végében is volt *libatalluból csált talluszipka*. Az egyenes vonalú csíkozás úgy történik, hogy a forgó korongon lévő edényre szépen ráfekteti a burgojából kiálló tollszárat, s úgy csíkoz. Egy forgásra egy keskeny csík keletkezik. Ha szélesebb csíkot akar, akkor többször forgatja az edényt. Ecsettel nem lehet szabályosan csíkozni, s ezért csak a *szallagalás*t csinálták vele.

Az edények a ráöntött festéssel együtt teljesen meg kell száradnia, s csak azután *jün réjá a festés vagy virágazás*, mert nyers állapotban nem ragad elég festék az edényre, és kiégetés után csak a helye marad meg. A festék valamivel sűrűbb, mint amilyennel megöntötték az edényt. A festés hosszú vékony *pemzli*vel, másképpen *hímzősèrtével* történik az előre elkészített *festékescsészék*ből. Ha a festék sokáig áll, *csamós* lesz, s így még egyszer *fel kel önteni*. A festékes kanállal megkevert festékes folyadékot a virágozó sűrű szőrszitán átszűri, aztán leül egy székre, a lábát egy kicsi székre teszi, az edény fenekét a ballábára helyezi, s így szabad kézzel festi rá a mintákat. A *gillándvirágszálak*at borgojával húzza, a virágokat és a *lapi*kat (leveleket) ecsettel festi. A *használati* edényekre *gyöngyvirágat* és *margarétát*, a virágvázákra, mosdó-, tésztás- és sültestálakra *csakras krizantémeket* virágoz. A *pettyezés* és *viszfójásas* (hullámos) vonalazás szaruval történik. A *lapas* edényekre (tányér, tál) *kefeseprü*ből készült *rázóval precskelik* a festéket. Ezt a műveletet *rázás*nak hívják.

Festés helyett *karcalás*sal is díszítik az edényeket. De ehhez előzőleg *dupla leöntés* kell, azért, hogy a karcolás után három színt kap: *legméjebb* az alapszín, utána látszik a fehér leöntés és *lekfelsőnek láccik a fekete*. Először a fehér öntést szikkadni hagyják, azután öntik rá a feketét. Karcoláskor a fazakas az edény száját fogja, és a karcolást egy *csanthàjcsatt acélas* részével vagy egy órarugó darabbal végzi. Az így készült edény *kàrcàlt* edény. Ez igen hosszas művelet, és kétszeres kiadást jelentett. A festést maga a fazekas végezte. Mikor vásárra sok edényt kellett készíteni, a szegény fazekasok elmentek a gazdagabb fazekasokhoz festeni.

A marosvásárhelyi fazekasok a következő edényeket készítették: virágcserép, *cserépāj*, *fèrtájas*-, félliteres-, tejes-, kávés-, *kavászascsupār*, *csicsescsupār* (gyermekeknek), *juhfejőcsupàrka*, másképpen *sztrunguráca* (< r. *strungăreaţă* 'fejősajtár'); *lábas*, *platteneslábas* (két füllel), *háromlábú lábas* (szabad tűzre való); *bakfiles pòrgaló*, másképpen *porzsaló* (ebben hordták a falusiak az ételt a mezőre; fejéshez is használták, jobb, mint a *fenfiles fazak)*; vizeskancsó, *boroscsatlós* (5—6 literes), *egyenesódalu* vagy *székējkancsó*, hasas kancsó; *bokáj* vagy *falidísznek való; csicses kanta* (ivóvíznek), *csicsnéküli kanta* (uborka sózásra), *pománás kanta* (3 literes; a románok temetéskor megtöltötték gabonával és úgy adták a szegényeknek); *vizeskorsó, csicses zőrgőkorsó*, pálinkás korsó, *paraszkorsó* (mázatlan); *kalácsforma, kűrtőskalácssütő;* laskaszűrő, paradicsom- és zsírszűrő; szappantartó, hamutartó, sótartó (falra akasztható), kulacs, váza; levesfőző-, *kápasztafőző-, puliszkafőző-fazék; karimás tál*, leveses tál, *cakkastál, filestál*, sültestál, tésztástál, mosdótál, mosogatótál; *levesestánygyér, dísztánygyér* (a falra); *mázasfedő, gambasfedő, filesfedő, kandér* (uborkának és gyalult káposztának); *éjeliedény*, másképpen *serbeli*. Játékok: kicsi csicses *csupār, síp (sípak), néma pèrsēj péndzgyűteni*.

Az edény első égetése: a zsengelés

Az így elkészült edények csak akkor lesznek erősek, tűzállók és folyadék tartására alkalmasak, ha kiégetik. Az égetés a *katlan*ban, másképpen *égetőkemencé*ben történik; ez a *katlanház*ban vagy másképpen az *égetőház*ban van. A régi fazekasok katlanja — így is nevezték: *paraszkatlan* — téglából épített kerek alakú, felfelé keskenyülő,

nyitott kőfal volt; a kőfalon *küjèl fejül* és alul egy-egy *vaskarika* volt. A katlant maguk a fazekasok készítették és sós agyaggal *tapasztották bé*, mert így jobban bírta a tüzet. A katlan különböző nagyságú. A *szegényes* katlan fenekének átmérője kb. 110 cm, teteje 60—70 cm, oldala pedig a közepe táján kb. 1 m. A kisebb katlan falvastagsága egy tégla keresztbe téve, a nagyoké két és fél tégla széles. A kerek katlan elején és vele szemben a hátulján, lenn egy—egy nyílás a *száj* vagy *égetőszáj*. A régebben készített nagyobb katlannak három szája is volt. Ezeken keresztül *dukták* fával a katlant. Az ilyennek egyik odalán felül volt egy bevágás, a *bérakószáj*, másképpen *béhājlószáj*. Ezen ment be a fazekas a katlanba. Ezen kívül volt még egy *bénézőjuk* vagy *figyelőjuk*, rajta keresztül az edény égését figyelték. Újabban néhányan szögletes, felül csukott, ún. *fekvőkemencét* is készítettek, ennek belsőfala egy sor samott-téglából s burkolata épülettéglából készült, és alul *kanálisa* volt. A meleg ezen át ment hátra, s ott felemelkedve a külső fal és egy belső rácsos fal, az ún. *bárányfal* közt, visszajött az *égetőkamrába*, ahol az edények voltak, és az elül lévő *bárányasfalan* át az égetőkamra boltíve fölött a kéménybe.

A katlan működése a *szívásától* függ. Amelyik katlannak nagy a szívása, azt gyorsan kell fűteni, amelyiknek gyenge, lassabban kell *gyúrni*, és több idő kell az égetéshez.

A fazekasnak azt is tekintetbe kell vennie, hogy nem minden *szín* bírja egyformán a tüzet. A piros festék kényes, s ezért a piros színű edényeket olyan helyre teszik, ahol nem éri olyan erős tűz. A fekete festék sem bírja a nagy tüzet. A zöld festék már nem olyan kényes, a fehér meg éppen nem, ezért a fehér festékes edényt a katlan bármelyik részébe lehet tenni. Minden katlant először ki kell próbálni. Ahol erősebben *jár a tűz*, ott tömöttebben kell az edényt rakni. Berakáskor az edény alakját és nagyságát is figyelembe kell venni. A katlan fenekére helyezett edényekre nagy súly nehezedik, ezért alul az erősebb *csős* edényeket teszik, tehát a fazekakat, csuprokat, kantákat, korsókat; ezek közül is a kisebbeket. Legfelül a *lapass* edényeket teszik, mert ezek nem *ujan* erősek és könnyen *összerokkannak*, *èlkàjszulnak*, *èlnyomùlnak*.

A berakás következőképpen történik: a katlan közepén álló fazekas először a katlan égetőszája mellett 3—3 fazekat vagy korsót tesz *fenékkel neki a katlan ódalának egymás tetején*. Ez az ún. *lápfazék*, *láphòrdó*. Az újabb katlanokban a láb és a katlan fala közt szabadon hagyott gyűrűt, köralakú csatornát, az ún. *tűzjáratot* homokos téglából előre elkészítették, s így nem kellett lábfazék, lábhordó. Innen kezdi kereken lefelé tetve rakni a többi edényt a másik szájig, úgy hogy az egyik edénynek a feneke a *másiknak ajakába kerűjen*. A láb berakása után kerül sor a többi edényre. Az egymásra rakott edénysorokat *fánc nélküli platt cseréplappāl* választja el egymástól. Berakás közben arra is kell vigyázni, hogy se *nagyan sűrűn*, se *nagyan ritkán* ne rakják az edényt. Ha ritkábban rakják, *kiszalad a lang*, ha sűrűbben rakják, nem tud *fejlődni a hőség benne*. Mikor a fazekas a melle magasságáig telerakta a katlant, *kijün a béhājlón át* és *küjèlről rakja* tovább. Mikor a berakást befejezte, a katlan *bérakószáját bétéglázza* és agyaggal *bétapassza*. Ezután következik a *béfedés*, *bécserepelés*. Az edények tetejére égetett törött edénydarabokat tesz, s ezekre cseréptörmeléket tereget, *bécserepeli*. Ez *visszafogja a langat és a hőséget, hogy ne fussan ki*.

Mielőtt *alágyútana* a fazekas, megfelelő száraz fáról kell gondoskodnia. Ha vizes fával fűti a katlant, a fából kiszivárgó víz gőzétől az edények *pallást* kapnak, *mekhasadnak*. Háromféle fát készít: 1. A *vastakfa* lehet szárított *bikfa*, de lehet szárított *göthes fa* vagy *reves csutka* is. Ennek hosszúsága a katlan nagyságától függ. 2. A másik fajta fa a *hasagatatt* vagy *erezgetőfa*. Ez már vékonyabb és kb. fél méter hosszú. 3. A harmadik fajta az ún. *szilánkfa* vagy *pergeltfa*. Ez egészen sima és *nagyan* száraz, hogy lehessen *hasagatni*, mert másképpen nincs ereje a fának, és nem tud valódi szép edényt *csálni*.

A fa előkészítése után a fazekas megkezdi a lassú előmelegítést. A katlan szája előtt kívül megrakja a tüzet, és óvatosan kezdi rárakni a vastag fát, nehogy a kemencében a hőfok hirtelen emelkedjék és láng jusson a katlanba. Ennek a fának nincs nagy ereje, *csak pillancsòl a tűz és csak a melege húzódik bé*. A katlan lassan melegedik fel. Ha egyenesen a szájába rakná a tüzet, az edény hirtelen kapna meleget, s *ellőné magát*. Az elégett szenet, mikor *hamujé kezd válni*, *bétaszigája*. A kb. 2½—3 órát tartó *melegittés* időtartama függ az agyag tulajdonságától és az edény falának vastagságától. A katlan melegítése rendjén a fazekas mind közelebb tolja a tüzet. Mikor a katlan teteje annyira meleg, hogy nem tudja a kezét rajta tartani, *leköpi* vagy *béprecskeli* vízzel, s ha *süłleg* vagy *sustorékòl*, annyira közel viszi a tüzet, hogy a száj és a keresztbefektetett fadarabok közt csak keskeny hézag marad. Ha a katlan teteje forró, a tüzet egészen a szájáig teszi. Most már nemcsak a láng megy be a katlan tűzjáratába, hanem a szenet is *bétaszigája* a katlan szájába. Ettől a katlan még jobban felmelegszik. A bevezető tüzelés után a katlan száját egészen megtölti fával, hogy minél kevesebb levegő hatolhasson be, és

kezdődjék meg az edények kiégetése. Azután addig égeti a tüzet *bécsinált szájjàl*, míg a katlan teteje is pirosodni nem kezd. Ekkor megkezdi a fazekas az *erezgetést*. Ez a kb. másfél órát tartó tüzelés azzal kezdődik, hogy a fazekas betaszítja a szenet a tűzjáratnak a szájtól jobbra és balra eső részébe, a *pofájába* és egyenesen tesz rá *erezgetőfát*. A fadarabokat beljebb tolja, hogy egészen kereken égjen a fa, és jól megtömi a száját is fával. Most már fával *feszt gyúrja, dugja mind a libát*. A két vagy három szájon egyenlően kell a tüzelő anyagot dugni. Ekkor már segítséggel kell dolgozni, hogy a *fának bédugása* mindegyik szájnál egyenlően történjék. Ha egyedül tüzelne, mire az egyik száját dugja, a másikban a fa már *hamuvá válik*, beáramlik a hideg levegő, s megrepedezik az edény. Ha a száj *megdugùl* a szénnel, 5 – 10 percig *mekszakiccsa* a tüzelést, hogy *szusszannyan* a katlan, és *ereszkeggyék le a lebje*, szétütögeti a szenet, és ha *mekhamusodott* a *szénhuzóval* kivájja az égető szájába. Körülbelül ötször kell ilyenformán a tüzelést megszakítani. A katlannak az a része, ahol sűrűbben van az edény rakva, nehezebben tüzesedik át; ezt a szájat erősebben kell *nyomni*. Vigyázni kell, nehogy a betolt fával *kiüssen vàj eggy* korsót, mert *megrakkan* a berakott áru *àja*. Mintegy három órai eresztgetés után *felverődik a tűz*, s a katlan annyira kitüzesedik, hogy a lángtól *kihàrmatazik* a teteje, *nyèlvèl* a katlan, a tetején *kibujik* a tűz; úgy mondják, hogy a *kakas fèljütt*. A fazekas most *leveszi a próbát*. Egy két- vagy háromágú vasvillával félrehúzza a cserepeket, kivesz egy *próbatánygyért*, s megnézi, hogy kell-e még tüzelni. Ha még nem *hājtatta kia a lancát* (vö. ném. *Glanz)* az edénynek, nem elég szép fényes, akkor visszanyomja a cserepeket, és tovább tüzel mindaddig, amíg az edény teljesen megfelelő lesz. A tüzelésnél vigyázni kell, hogy *üszek* ne kerüljön bele a katlanba, mert *megette a fene aszt az edényt, èlveszi a színit*. Ha a katlan szájában megszakad a tűz, lapos téglát vagy valami szigetelőt tesznek a katlan szájához, hogy ne menjen be a levegő, mert az edények *láthatatlan hasadást* kapnak, *elcsattannak*. Ez különösen a katlannak az ajtóval vagy ablakkal szembenlévő részén történik meg.

Ha az edény bekormosodott, *hódas, mucskas* lesz. A fazekas hosszú vékony s egészen száraz fahasábokat tesz a tűzre, s a hatalmas láng leégeti az edényre rakódott *kòrmat*. Mikor kék lánggal ég a fa, azt jelenti, hogy a korom leégett.

Ha a tüzelés befejeződött és *leereszkedik a tűznek a lebje*, csak az *āja* ég, a fazekas a szenet egy *vashoroggal kihuzigája*, és a *tüzelőszájat* téglával *bézárja*. Így az edény csak fokozatosan hűl ki. Közepesen megtöltött katlan kiégetéséhez kb. 8 óra szükséges. Ebből kb. négy órát melegítésre, *vantatásra* és *szakittásra* kell számítani, hogy *verőggyék a tűz fel*, kb. három órát az *erezgetés*re, egy órát pedig a *langáltatás*ra. Az időjárás is befolyásolja az égetést. Ha tiszta a levegő, szebben ég, ha lefojtott a levegő, nehezebben megy az égetés. E művelet nincsen napszakhoz kötve, de jobb este, mert sötétben jobban megfigyelhető a cserépréteg tüzesedése, mint napvilág.

Az edény mázolása

Az először *megzsengélt* edénynek fényt a *máz* ad. A mázat Nagybányán közvetlenül a kincstári kohóktól szerezték be, de vásároltak az üzletből is. A *máz* veres színű, szemcsés anyag. *Kőrezsnyicén* (< r. *rîşniţă* 'kézimalom') *mekhàjcsák* a mázat, hogy sima legyen, és a *bárdasi torok*ból hozott *füvenyet* kevernek belé. A megőrölt mázból vízzel feloldva rózsaszínű folyadék lesz. Ugyanilyen homokot tettek a sárga, zöld és fekete színbe is. A szemcsés máznak a neve *darabas máz* vagy *gelét*, másképpen *kórpás* máz. Az apróbb szemű máz neve *flittelt máz*, vagy másképpen *miliom* (mínium). Ez meg *vagyan flittelve*, olvasztva, hogy veszítse el az ólomtartalmát. Keverni szokták darabos mázzal, éspedig fele darabos máz, fele pedig mínium. A máz még így is olyan kövér, hogy megolvadva összefutna az edényen. Soványítására fehér *kőport* használnak: összekeverik vele és úgy *flittelik meg*. Aki nem flitteli, az őrli. Voltak, akik megőrölt *békasó*val (fehér kvarckő) soványították. A békasót először megégették a katlan szájánál, úgy tüzesen hideg vízbe dobták, ahol *darabakra pattagatt*. Mikor megszáradt, a *mazsár*ban apróra törték és átszitálták. A feldolgozásra kerülő mázat kis cserépedénnyel, a *mázmérő*vel mérték. Ebbe kb. egy kiló fért bele. A máz minősége a keverés arányától függ. Az összekevert mázra aztán kevés vizet öntöttek, hogy *ázzék*, majd a mázőrlőkövön kétszer megőrölték.

A *mázőrlőkő* a következő részekből áll: négy vaslábra rá van szerelve egy néhány centiméter mély faláda. Ebbe bele van erősítve egy kb. 14 15 cm vastagságú és kb. 40 – 50 cm átmérőjű szabályos kőkorong: a *mázőrlő àja*. Az alj felső része kb. 10 cm mélységben ki van vájva. Ebben a vájatban forog egy másik kőkorong: a *forgókő*. Ennek közepén van egy kb. 8 – 10 cm átmérőjű lyuk: ezen át teszik a gépbe a mázat vagy fes-

téket. A forgóban alul, a lyuk közepe irányában egy két ujjnyi széles vaslemez van belevágva. Ez az ún. *pèrcentevas*. Ennek közepén lyuk van az alsó kő közepéből kiemelkedő vasszeg: a *kődögvas* vagy másképpen *kerezdvas* (= keresztvas) befogadására. Erre nehezedik, ezen forog a forgókő. A forgókő szélén van egy kis bemélyedés. Ebbe illesztik bele a kő hajtására szolgáló *mázőrlőpáca* vagy másképpen *mázőrlőbot* alsó végébe erősített vasszeget. A mázőrlőpálca felső vége a kő közepe felett a padlásgerendába vájt lyukba illeszkedik. A mázőrlő alja elöl be van vágva és egy kis bádogcsatorna van beleerősítve, amelyen a máz az edénybe folyik. Ha a forgó elkopott, és nem éri forgás közben az alsó követ, a *percentevas*at beljebb *vágja* a forgókőbe, s így a két kő újra közelebb kerül egymáshoz. A csatornát is lejjebb kell engedni, hogy a máz kifolyhassék belőle. A régi fazekasok a *hegyikőből* készített mázőrlőt készen vásárolták a havason lakó *románytól* vagy Retteg közelében lévő csicsói malomkő-bányából. Ha a felső kő nagyon elvékonyodott, mást tettek helyébe, és *küszebet csáltak* belőle az *égetőháznak*. Mivel terméskövet nem mindig lehetett kapni, a fazekas a mázőrlő követ sokszor maga öntötte *cimendből* és *békasóból*. Elővett egy *cseberdongát* vagy *szitakérget* vagy *plléhet*. Rátette az elkopott forgókőre, közepére a *forgókű* lyukának megfelelő vastagságú fadarabot állított, és az apróra tört békasóval kevert fehér cementet beleöntötte a formába. Ez a fehér cement azért jó, mert nem színesíti meg a mázat forgás közben. Újabban mázőrlőkő helyett vastag horgonypléhből készült *dob*ot használtak, amely sárga gránitkővel vagy pedig *kőparcelánagyag*ból készült téglával volt kibélelve.

A marosvásárhelyi fazekasok színes mázakat alkalmaztak. Így volt *sárgamáz*, *ződmáz*, *feketemáz*, *barnamáz*, *fehérmáz*. Ezeket festék helyett használták. A sárgamáz gelétből, fehér kőporból, nagyon kevés vasporból és vízből állott. A zöldmáz összetétele ez volt: *rossz üsteket vettek a sátaras* cigányoktól, *darabakra* törték, és mázatlan edényben a katlanban megégették. Aztán ezt az égetett *veresrez*et apróra törték, megszitálták, geléttel, fehérkőporral és vízzel keverték. A fekete máz Nagybányáról hozott fekete földből, gelétből és vízből készült.

A máz őrlése a következőképpen történt: a mázat beletették a cserép vagy pléh *mázalótál*ba, annyi vizet öntöttek hozzá, amennyit megkívánt. A mázőrlőkő kifolyó csatornája végéhez vékony fapálcikát állítottak, hogy a kőből kifolyó megőrölt máz ezen folyjék le a tálba. A fazekas jobb kezével a mázőrlőbot segítségével forgásba hozta a felsőkövet, és a beáztatott mázból meregetőkanállal vagy másképpen *mázaskanál*lal a forgókő közepén levő lyukon keresztül a mázőrlő belsejébe öntött. Az egyszer megőrölt mázat még egyszer vagy kétszer is meg kellett őrölni, hogy sima legyen. Minél simább a máz, annál szebb lesz a színe, annál fényesebb lesz. Az *éles* máz megolvadva nem lesz olyan szép fényes színű. A megőrölt mázat szőrszitán megszűrik, hogy őrletlen maradt szemcsék ne maradjanak benne. Mivel a máz állás közben *megülepedik*, használat előtt *öntőkanál*lal felkavarják. A mázőrlés lassú munka, mert néha háromszor is meg kell a mázat őrölni. Nyolc kiló mázat kétszer egész nap kell *hàjtani*. Ezt régen az *asszanyak csálták*.

A máz elkészítése után következik a katlan *kibontása*. A cserépréteget leszedik a tetejéről, aztán a *bérakóajakat bancsák* ki. A kiszedett edényt megvizsgálják, s egy rongydarabbal letörlik. Ha az edény *csórba*, félreteszik, ha megrepedt, *béhúzzák agyagrésszèl*. Ha *eredetlen* (kormos), leöntik egy kicsit hígabb festékkel, és a következő égetésnél visszateszik. A kiszedett, megtörölt s megnézegetett edényt színek szerint csoportosítják.

A mázat télen a *mihèjbe*, *nyáron az udvaron öntik* az edényre. A máz öntése ugyanúgy történik, mint a festéké, csakhogy mázzal belül is leöntik az edényt. A mázat használat előtt jól felkavarják. Jó, ha cserepen próbamázolást végeznek. Bal kézzel fogva az edény oldalát, a fazekas előbb belül önti végig mázzal, aztán a fenékszeget fogva, kívül. Arra vigyáz, hogy se nagyon vastagon, se nagyon vékonyan ne öntse a mázat. Ha vékonyan önti rá, égetéskor *koppadás* lesz az edényen, ahol a máz *lejütt*. Mázolás közben a mázat folyton kavarni kell. Ha *vastagan* önti rá a mázat, égetéskor összecsomósodik, és az edények összeragadnak, szétválasztáskor pedig *kitépik egymás ódalát*. A fehérmázzal megöntött edényre egyesek tatárkaseprűből kivágott *csamóvāl* színes mázat *preckelnek*, *ráznak*, s ezáltal a szín összefolyik az alapszínnel és *májalikaszerű* lesz.

A jól *zsengélt* langyos edény öt perc alatt *béissza* a mázat, s a mázalás után rögtön be lehet rakni a katlanba, hogy másodszor is kiégessék. Egyesek azonban a mázzal öntött edényt egy-két órát szikkadni hagyták.

Az edény másodszori égetése

A katlan fenekét kiseprik vagy cserépdarabokat tesznek rá, különben a rárakódott por és hamu beleragadna a mázba. Az edény másodszori égetése ugyanolyan, mint a *zsengésülés*kor. Ha nem fütik a szájat kellően, az edény *hùzatat* kap és *èlhasad*. Az edény most *mázára ég*. A kitüzesedett edényen a máz *megered*, *belékapaszkodik* az edény falába, és fényes, átlátszó rétegként vonja be az egész edényt. Ha a máz nem ég jól ki, *leguvad* az edényről. Azt, hogy a fazekas mikor hagyhatja abba a tüzelést, az izzó cserép, a katlanból kifelé szálló és a cserepekre rárakódó fehéres színű képződmény, a *mázvirág* mutatja meg. A második égetés kis katlanban kb. 5 órát, a nagyban kb. 10 órát is tart. Égetés után hűlni hagyják az edényt. Lehűlés után kibontják a katlant, a cserepeket leszedik, és kiszedik az edényt. Ha a mázolt edények a katlanban érintkeztek és összeragadtak, ezeket egybe szedik ki. *Vaskóval èlpattincsák* vagy leöntik egy kicsi hideg vízzel, és az edények azonnal elválnak. A tapadás helyén, ahol a máz *lejütt*, *koppadás* keletkezik, *seb* marad; a fekete edényen ezt kemencefestékkel kenik be. A hibás fazekakat a kofánék *tüzesfazak*nak veszik meg télire.

Az edény értékesítése

A marosvásárhelyi fazekasok a kész edényt részben a piacon, országos vásárokon, részben kereskedők útján értékesítették. A múlt század végéig a fazekasok külön *színben* árultak. A *pijacan* minden hét csütörtökén, tehát a hetivásáron, továbbá az országos vásárokon rakodtak ki. Régen a *tanácsház* és a *bálház* során, később a ferencrendi szerzetesek, a *barátak* udvarán, s végül a piac közepén, a Kossuth-szobor mellett volt a vásárhely. Az edényeket olyan szekérrel vagy kétkerekű taligával vitték ki, amelyen *kas* volt.

Régebben kereskedőknek is adtak el egy-egy egész szekér edényt. Az edényeket tízes csomókba rakva adták el. Más helyre is mentek árulni. Eljártak Nagyszebenbe, Kolozsvárra, Segesvárra, Radnótra, Régenbe, Szentpéterre, Bándra, Rücsre, Szabédra, Nyárádszeredába, Szentpálra és Harasztkerékre. Egyesek saját szekerükkel szállították az edényeket, mások fuvarosokkal ökrös, később lovas szekérrel, mert az gyorsabb. A szekérre oldaldeszkákat tettek, hogy magasabb legyen az oldala és több edény férjen bele. Az edényeket nagyság szerint széna vagy szalma közé rakták, lehetőleg egymásba téve, hogy ne mozoghassanak. Először a csős edényeket, aztán a lábasokat, a tálakat s a tányérokat. *Pakrócat* tettek rá és kötéllel leszorították. Az edényt szívesebben adták *gabanáér*, mint pénzért. Radnóton és Szabédon többnyire gabonát kaptak az edényért. A kisebb edényeket háromszor *tőtve*, a tányért kétszer vagy háromszor *tőtve*, az *ubarkás* kannákat is kétszer töltve adták el.

IRODALOM

Borosnyai Lukáts János
1836 *Régi, és Új Vásárhely vagy is az Erdély Országi Nagy Fejedelemségekben levő Szabad Királyi Székely Mező-Városnak, Marosvásárhelynek Körülményes Le Írása Versekben, hózzá tett világosító és magyarázó Jegyzetekkel* ki adta Borosnyai Lukáts János Professzor. M. Vásárhely. Nyomtattott a' Ref. Koll. Betűivel Felső Visti Kali Siméon által 1836-ban.

Fodor István
1938 *A céhek világából*. Marosvásárhely.

Petelei István
1878 *A Maros-Vásárhelyi czéhek házi szokásairól*. Századok 1878. 94—101.

Siklóssy László
1925 *Kétszáz év egy erdélyi céh múltjából*. Pásztortűz, 469—471.

Szádeczky Lajos
1889 *A céhek történetéből Magyarországon*. Budapest.

Burgyán Miklós

Magyarországi szívalakú sírjelek

Mindazok a síremlékek, melyeknek írásmezője a nép művészetében gyakran ábrázolt szív alakjához, vagy stilizált változatához hasonlít, a szívalakú sírjelek típuscsoportjába tartoznak.

A fentiekkel össze nem tévesztendők az ún. szívjelű síremlékek, melyek típusaiktól függetlenül a sírtábla egy kis hányadát elfoglaló szívrelieffel, esetleg intaglióval, vagy vésettel vannak díszítve.

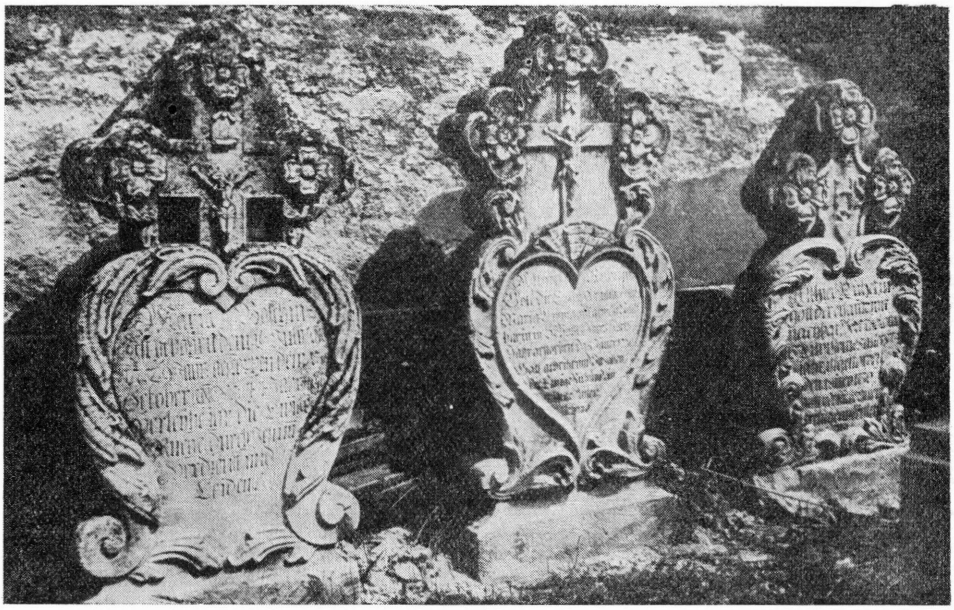

1. kép. Balf, 1744, 1730, 1730. (OMF gyűjteménye, 63.553)

Mind a szívalakú, mind a szívjelű sírkövek és az azok hatására fémekből, valamint fából készített szívalakú síremlékeink eredete végső soron – a biblia által a keresztény kultúrába átültetett és számos jelentésváltozáson átment szívkultuszra vezethető vissza.[1] E kultusz egyik kiágazása az ún. „Jézus Szíve" kultusz, melynek alakulása a XIII. századtól napjainkig nyomon követhető.[2] Ettől az időtől kezdve egyes szerzetesnők Jézus szívével kapcsolatos látomásaikról nyilatkoztak és írtak.[3] A kultusz egyre ismertebbé vált, emlékei Magyarországon is megtalálhatók, még annak teljes kibonta-

[1] E tanulmány az Országos Néprajzi Gyűjtőpályázaton jutalomdíjat nyert terjedelmesebb kéziratom (Néprajzi Múz. Adattára, P. 245/1971) alapján készült. A jelen tanulmányban közölt fényképeket — a megjelölt néhány kivétellel — a szerző készítette 1967–1971 között.

[2] Zádori Ev. János: *A Jézus Szíve ájtatosságának története, mivolta, hittani alapja.* 1878.

[3] Gertrud (1256–1302): Legetus Divinae Pietatis. Mechtild (1241–1295): Liber specialis Gratiae.

kozása előtt.[4] Elterjedéséhez a legnagyobb lökést *Alacoque Margitnak* (1647–1690) a láztól sokszor önkívületbe esett szerzetesnőnek állítólagos látomásai adták. Vallomásai szerint többször megjelent előtte Jézus, kinek átlátszó, ragyogó szívét koszorú övezte s fölötte kereszt látszódott. Megparancsolta, hogy szívének tiszteletét a jezsuita rend vigye győzelemre. A jezsuiták a látomások propagálása érdekében több könyvet adtak ki, de e kérdésről a római katolikus egyházon belül is sokáig eltértek a vélemények. A pápa először visszautasította, majd csak egy évszázad múlva tette hivatalossá 1765-ben XIII. Kelemen a „Jézus Szíve" nyilvános tiszteletét. E kultusz elismertetését jóval

2. kép. Répcevis, 1754.
(OMF gyűjteménye, 62.304)

3. kép. Szakony ev. temető, 1789.
(Dr. GÁBLER Dénes felvétele)

megelőzte Luther[5] és Kálvin[6] pecsétjén alkalmazott szívszimbólum, mely alapvetően eltért „Jézus Szíve" katolikus tiszteletétől, minthogy más szellemi tartalommal volt telítve. Ennek ellenére elvitathatatlan a jezsuita hatás mind a katolikus, mind a protestáns sírjelek esetében akkor is, ha a protestánsok a szív szimbólumát más tartalom-

[4] Kinizsi Pál özvegyének, Magyar Benignának 1513-ból származó imakönyvében egy Jézus szívéhez szóló hosszú himnusz található. – HAJNAL Mátyás [jezsuita]: *Az Jézus szivét szerető szíveknek ájtatosságára szíves képekkel kiformáltatott és azokrul való elmélkedésekkel és imádságokkal megmagyaráztatott könyvecske.* Bécsben 1629. Riches Mihály (Bp. 1932. Egyetemi Ny.) Magyar Irodalmi Ritkaságok 7.

[5] VIRÁG Jenő: *A Luther rózsa.* Bp. 1937.

[6] *Kálvin Jubileumi Emlékkönyv.* Szerkesztik: B. PAP István és dr. KOVÁTS J. István. 1910.

mal töltötték meg. A szívalakú sírjeltípusok felekezettől függetlenül, szinte egy időben jelentek meg az ausztriai[7] és németországi temetőkben is,[8] akárcsak hazánkban.

A római katolikus és evangélikus halottak szívalakú felirattáblái fölött a legváltozatosabb szárvégződésű kereszteket találjuk. Az ügyes kőfaragók mindig megtalálták a különböző változatú síremlékekhez a legmegfelelőbb típusú keresztet: 1. hasábszárú, 2. hullámíves, 3. háromkarélyos, 4. háromkarélyos-horgony, illetve liliomszárvégződésű, 5. mankós, 6. lekerekített szárvégződésű, 7. lesarkított, 8. hegyes, 9. vágott, 10. keresztszárú szárvégződésű kereszt. A felsorolt típusjegyek néha keveredtek egymással s vagy egyenesen a szívalakú tábla tetejének középpontjából nőnek ki (XVIII. századra jellemző!) vagy talpon illeszkednek ahhoz; utóbbiak az ún. talpas keresztek, melyek a XIX. század elejétől napjainkig a legáltalánosabbak. A református szívalakú felirattáblákat sohasem szokták kereszttel lezárni, hanem csak a kő stílusának megfelelő záródísszel. Gyakoriak a záródísz nélküli református síremlékek is.

Miként a hagyományos típusú sírtáblákat, úgy egyes falusi temetőkben a szívalakú sírköveket is különböző: piros, zöld, kék, barna, fehér színekkel szokták néha befesteni. Ha egyáltalán festik e köveket, legáltalánosabb a sötétkék szín használata.[9]

A szívalakú síremlékeket különböző fajta kövekből faragták. Leggyakoribb anyaga a vörös mészkő, vagy más néven: magyar márvány. Előfordulnak fehér mész- és homokkőből készített szívalakú sírkövek is. A vörös permi homokkő alkalmazására példát a Balaton északi partja mentén fekvő falvak temetőiben találunk. Az ország egyes részein a sírkövek alakját utánzó fafaragású sírjelek között fellelhető néhány szívalakú. Készítőik egyszerű falusi mesterek vagy csupán ügyes kezű parasztok. Vasból, rézből, bádogból készített szívalakú síremlékek is találhatók szerte az országban. Valamennyi az előzőekben ismertetett, számos jelentésváltozáson átment szívkultusznak korunkra maradt tárgyi emlékei.

Közel hetven olyan temetőről szereztem tudomást, melyben szívalakú síremléket állítottak fel. Meggyőződésem, hogy további kutatás során még jóval több szívalakú sírköveket őrző sírkertre bukkanhatnánk. Hiszem, hogy az általam összegyűjtött sírjelanyag mégis helyes képet ad e típus elterjedéséről.

Tipológiai szempontból a 4. kép (táblázat) 1—16 számmal jelzett alanti szívalakú sírjelek változatait különböztethetjük meg.

1. Hagyományos sírkőre emlékeztető s abból kialakó szívalakú síremlék, melynél a tábla síkjából reliefszerűen emelkedik ki mind a rokokó faragvánnyal körülvett szívalakú feliratmező, mind az afölött látható korpuszos kereszt. Jellegzetes XVIII. századi forma (2. és 5. *kép).*

2. Rokokós akantusz-levéldísz által övezett szívalakú tábla, mely fölött a lezáró kőlap síkjából kereszt nő ki szintén rokokó díszítéssel keretelve. A XVIII. század legigényesebb készítményei (1, 3. *kép*).

3. Csücsök nélküli szívalakú felirattábla, melyből talp nélküli kereszt nő ki. A XVIII. század végéig a kereszt a szív alakot lezáró kőlap síkjából domborodik ki, a XIX. század első évtizede végén a kőlappal való záródás gyakorlata megszűnik, de a kinövő kereszt továbbra is talp nélküli marad (6—9. *kép*).

4. Barokk lábazaton peremelt szívalakú felirattábla, melyet talpas kereszt zár le. A XIX. század első felének jellegzetes szívalakú sírjel típusa, e korhoz fűződik a talpas kereszt megjelenése (10—12. *kép).*

5. Barokk lábazaton perem nélküli szívalakú felirattábla, melyet reformátusoknál záródísz, katolikusoknál és evangélikusoknál talpas kereszt zár le. A XIX. század elejétől, annak végéig előfordul (13—16. *kép).*

[7] A bécsi Bundesdenkmalamt és az Österreichisches Museum für Volkskunde az ausztriai szívalakú sírkövekre vonatkozólag nem rendelkezik adattal. Prof. Alois Kieskinger a bécsi Institut für Geologie tanára, a sírkövek kőzetének nagy ismerője levélben közölte, hogy Ausztriában 1700—1740 között jelentek meg a szívalakú síremlékek.

[8] Prof. Dr. Albert Walzer (Stuttgart) hívta fel figyelmemet levelében Karl Rumpf: *Deutsche Volkskunst* (Hussen, N. F. 1951. Simons-Verlag, Marburg—Lahn) könyvének 335. képére, mely 1709-ből származó nagy szívalakú reliefes sírtáblát ábrázol. Megítélése szerint a sírjel valószínűleg evangélikus, mert a térdeplő, képszerű reliefalakok nem tartanak kezükben rózsakoszorúkat, mint a korabeli róm. katolikus síremlékeken.

[9] P. Szabó József és Vörös Julianna szigetszentmiklósi adatközlők állítása szerint a sírkövek festésének színei a halottak korával voltak összefüggésben. Alapos ellenőrzésem szerint ez tévesnek bizonyult, a színek ötletszerűen váltakoztak, tekintet nélkül a halottak korára, s főként sötétkék színűek voltak. L. még az 1. jegyzetet.

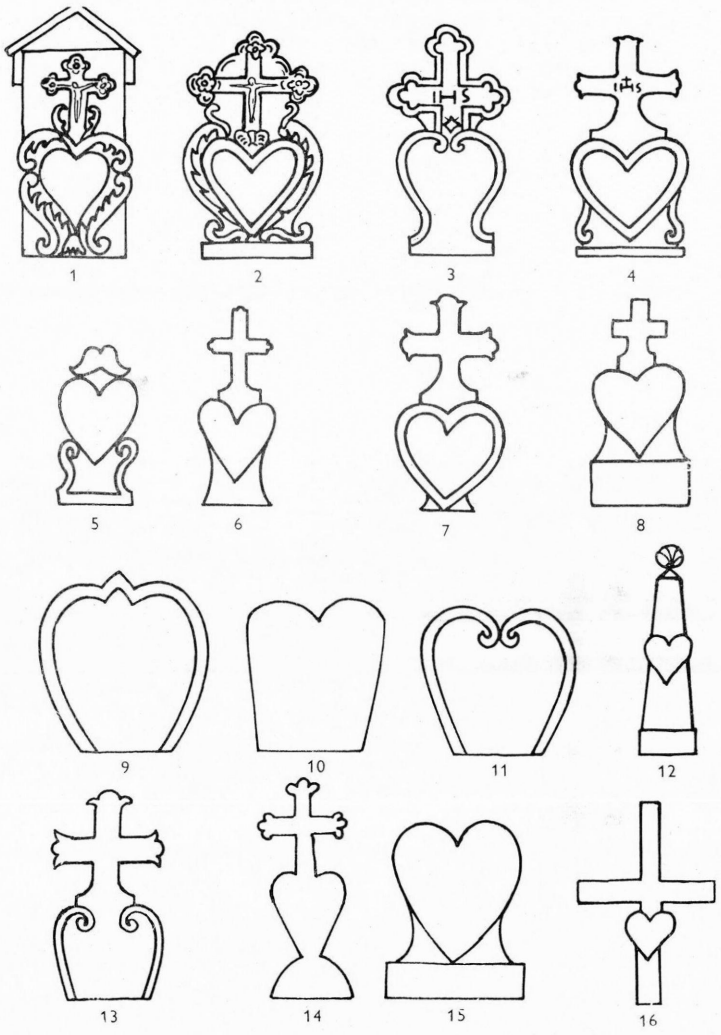

4. kép. Típustáblázat

6. Ívelten szélesedő kő síkjából ugrik előre a szívalakú felirattábla, melyet kődísz (református) vagy talpas kereszt (katolikus és evangélikus) zár le. A XIX. század első felétől az 1860-as évekig előforduló típus (17—20. *kép).*

7. Talpas kereszttel lezárt peremelt szívalakú tábla (21. *kép).*

8. Lábazaton nyugvó keretelt vagy keret nélküli szívalakú felirattábla talpaskereszttel lezárva (22—26. *kép).*

9. Csücsök nélküli, felfelé szélesedő, rusztikus kivitelű református szívalakú kő, melynek alakja, hol a kerekded, hol a szögletes forma felé tolódik el. Népi faragású munka a XIX. század első és második feléből (27—33. *kép).*

10. Csücsök és keret nélküli, rusztikus kivitelű, Mózes-táblára emlékeztető, szívalakú református sírkő, a XIX. század derekától a század végéig (34—35. *kép).*

11. Csücsök nélküli, felfelé ívesen szélesedő, néha Mózes-táblára emlékeztető, volutás peremmel keretelt református szívalakú sírkő a XIX. század második feléből Helyi—provinciális típus (36—38. *kép).*

5

6

7

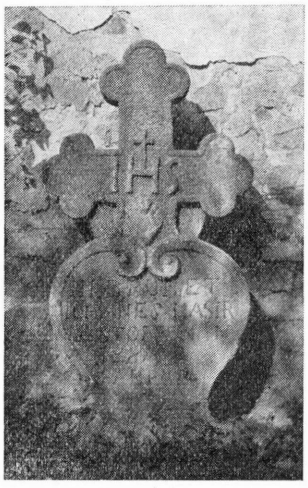

8

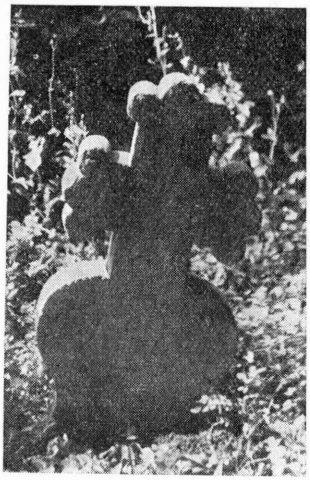

9

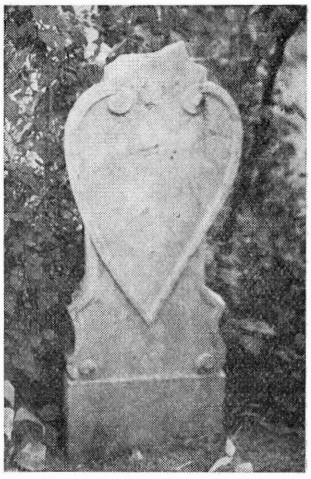

10

5. kép. Répcevis, 1761. (OMF gyűjteménye, 62.306) — *6. kép.* Pomáz, szerb temető, 1749 — *7. kép.* Szakony ev. temető, XVIII. sz. második fele. (Dr. GÁBLER Dénes felvétele) — *8. kép.* Pomáz, 1788 — *9. kép.* Nagykovácsi, 1809 – *10. kép.* Üröm, 1825

12. Obeliszk síkjából szívalakú felirattábla ugrik elő. A XIX. század derekán előforduló református típus (39. *kép).*

13. Alacsony talpazaton, felfelé ívesen szélesedő, stilizált szívalakú tábla, melyet volutában végződő szalag övez s talpas kődísz vagy talpas kereszt zár le (40 –41. *kép).*

14. Fából faragott szívalakú tábla, melyből kereszt nő ki. Egyes síremlékeknél a tábla szív alakja csúcsával felfelé mutat, melyből kereszt nő ki. Nem általános, helyi jellegű, népi munka a századforduló idejéből (43—45. *kép).*

15. Szecessziós, modern szívalakú táblák, melyek a korábbi évszázadok kőből

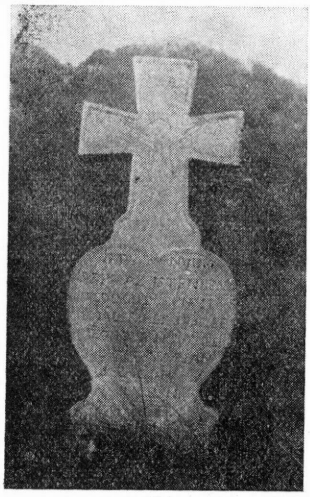

11

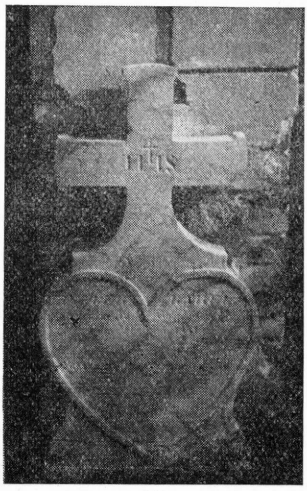

12

13

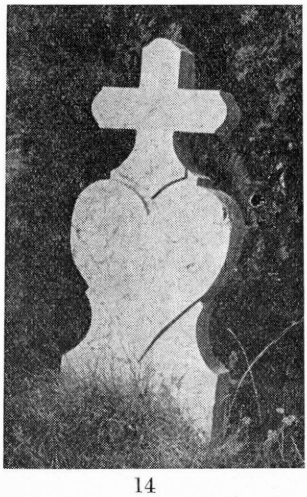

14

15

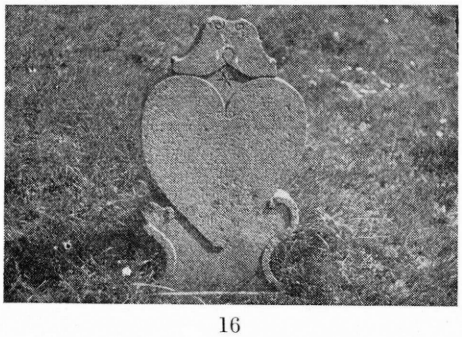

16

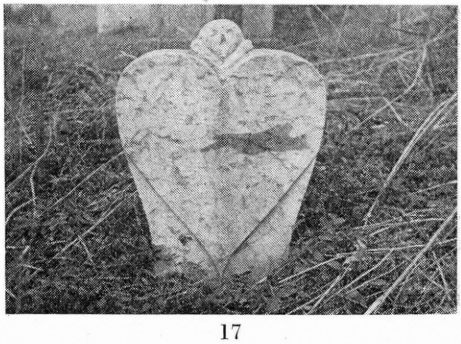

17

11. kép. Csákvár, 1834 (?). (Dr. Lukáts Iván felvétele) — *12. kép.* Pomáz, 1841 — *13. kép.* Budakalász, 1825 — *14. kép.* Tapolca, 1884 — *15. kép.* Szentendre, 1892 — *16. kép.* Balatonfüred, ref. temető, 1843 — *17. kép.* Tahitótfalu, ref. temető, 1818

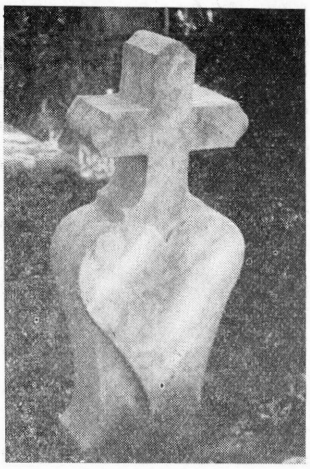

18

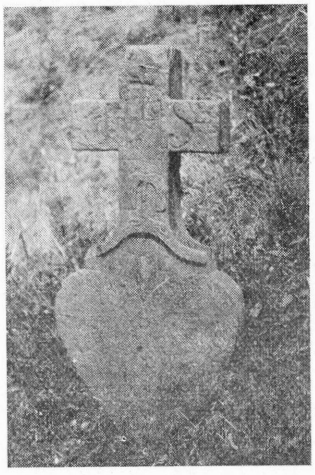

19

20

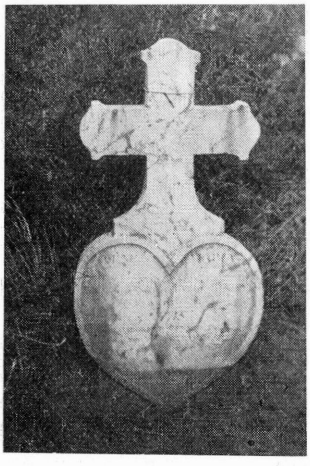

21

22

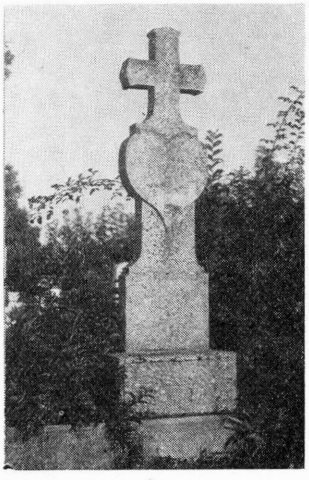

23

18. kép. Nagytétény 1817 — *19. kép.* Szentbékálla, 1849 — *20. kép.* Nagykovácsi, 1852 — *21. kép.* Vörösberény, 1843 — *22. kép.* Pilisborosjenő, 1837 *23. kép.* Nagyvárad, Rulikovszki t. 1882

faragott szívalakú síremlékei nyomán, újszerű kivitellel, műkőből és betonból készültek (46—47. *kép*).

16. Keresztre rögzített, különböző fémekből formált, szívalakú felirattáblák (48—49. *kép*).

A kőből, fából és különböző fémekből készített szívalakú sírjelek térben való elterjedését az alábbi csoportosítás tükrözi vissza legcélszerűbben: I. Nyugati határmenti; II. Duna felső folyásától délre eső falvak; III. Balaton-felvidék; IV. Budapest és környéke; V. Észak-Magyarország és a Duna—Tisza köze; VI. Tiszántúl; VII. Keleti határon túli terület.

24

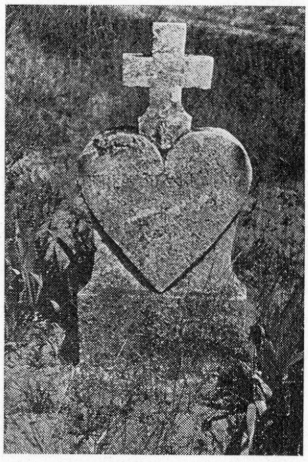

25

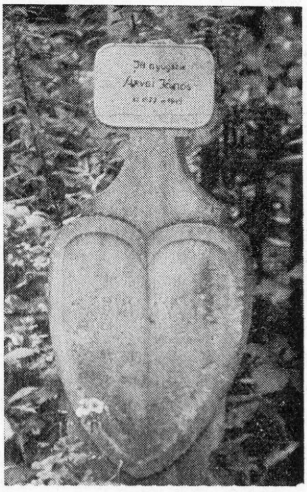

26

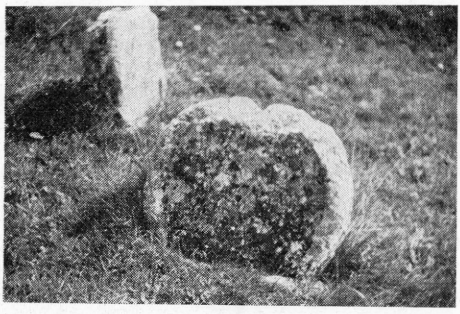

27

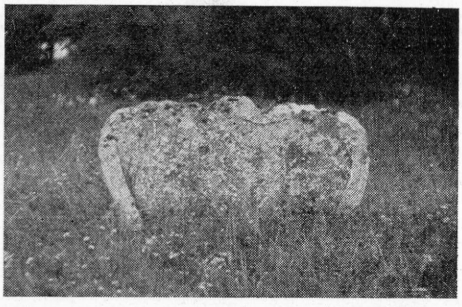

28

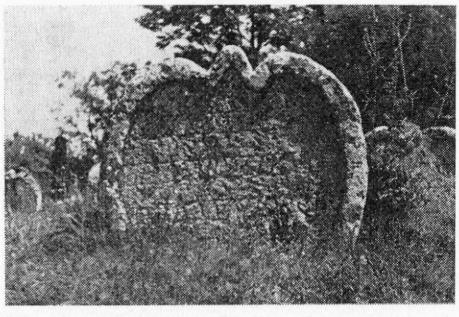

29

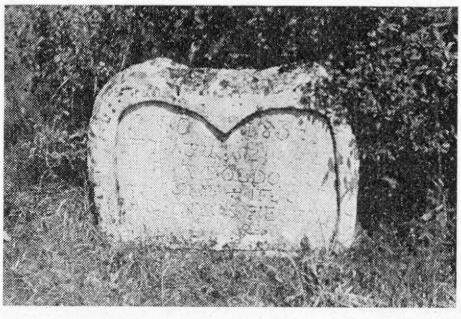

30

24. kép. Ábrahámhegy, 1885 — *25. kép.* Badacsonyőrs, 1890 (?) — *26. kép.* Kolozsvár, Házsongárdi t. 1902 — *27. kép.* Balatonfüred, ref. t. 1816 — *28. kép.* Tótvázsony, ref. t. XIX. sz. első feléből — *29. kép.* Balatonudvari ref. t. XIX. sz. első feléből — *30. kép.* Balatonudvari, ref. t. 1834

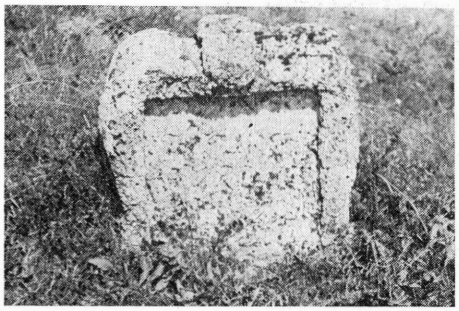

31

32

33

31. kép. Balatonudvari, ref. t. XIX. sz. első feléből — *32. kép.* Balatonudvari, ref. t. XIX. sz.-i faragás, felhasználva 1904-ben — *33. kép.* Szigetszentmiklós, ref. t. XIX. sz. második feléből

I. Nyugati határmenti helységek

B a l f. Ez idő szerint itt található a három legrégebbi, olvasható keltezésű magyarországi szív alakú síremlék: Anna Maria Lipp (1730) és egy másik kő azonos keltezéssel, továbbá Maria Bosch (1744) szív alakú sírköve. Felhívom a figyelmet a legutolsóként említett sírkő keltezésére; az ott alkalmazott számjelek a maitól eltérnek (1. *kép).*

R é p c e v i s. A templom mellett található a Farkas család (1754) és a Csebi család (1761) hagyományos táblából reliefszerűen kiemelkedő szívalakú feliratmezős táblája (2. és 5. *kép).*

S z a k o n y. Az evangélikus temetőben található N. Miklós Mária (1789) és egy olvashatatlan, XVIII. század utolsó harmadából származó másik érdekes szívalakú síremlék (3. és 7. *kép).*

K ő s z e g. Díszes, stilizált szívre emlékeztető sírjel (1798).

D é n e s f a. Nyugat-magyarországi típusú szívalakú síremlék (1944).

II. Duna felső folyásától délre

C s o r n a. Tersántzky Eleonóra (1831) lábazaton nyugvó vörösmészkőből faragott szívalakú sírköve, melyet talpas kereszt zár le.

G y ő r s ö v é n y h á z a. A templom mellett szívalakú sírkő, olvashatatlan.

G y ő r. A Temető úti temetőben keltezés nélküli, valószínűleg másodlagos felhasználású szívalakú síremlék. Skrobay családé.

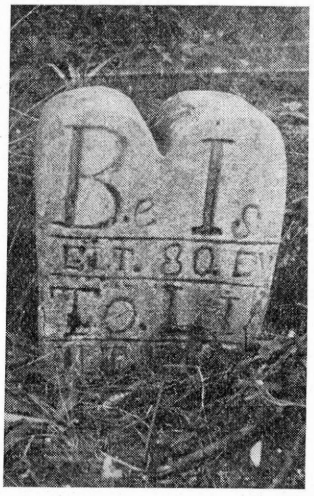

35. kép. Szigetszentmiklós, ref. t. XIX. sz. második feléből

34. kép. Szigetszentmiklós, ref. t. XIX. sz. második feléből

Á s z á r. A római katolikus templom kertjében 1768. évből származó német feliratú sírkő.

B a k o n y s á r k á n y. Katharina Fledrich (1810) alacsony talpazaton álló, talpas, „IHS" jelű, kereszttel zárt szívalakú tábla.

M o c s a. Lábazaton álló, szívalakú, latin szövegű felirattábla, melyről a talpas kereszt felső része letörött s csak talpa látszik. Batthyány József egykori esztergomi érsek elhalt provizorának a XVIII. század utolsó harmadából származó köve.

T a t a — s z ő n y i országút mellett a Billegi temetőben 1804-ből egy leánynak felállított szívalakú síremléke.

36 37 38

36. kép. Szigetszentmiklós, ref. t. 1867 körüli időből — *37.* Szigetszentmiklós, ref. t. 1888 — *38. kép.* Szigetszentmiklós, ref. t. XIX. sz. második feléből

39. kép. Balatonfüred, ref. t. 1852

40. kép. Tahitótfalu, ref. t. 1819

Tatabánya (Bánhida). Íves lábazat síkjából ugrik elő a szívalakú felirattábla, melyet talpas kereszt zár le (1849).

Tatabánya (Alsógalla). Therézia Schwar (1851) alacsony talpazaton nyugvó, kereszttel zárt szívalakú sírköve.

Csákvár. Bényi Mihál (1834?) barokk lábazaton, peremelt szívalakú tábla, melyet szárvégződései felé szélesedő talpas kereszt zár le (11. *kép*).

Süttő. XIX. század második feléből származó olvashatatlan feliratú szívalakú sírkő.

Nyergesújfalu. Anna Weissermann (1817) és Hollósy Ignácz apát, pozsonyi kanonok (1850) szívalakú, talpas kereszttel zárt sírkövei. Az elhalt kanonoknak csak a szívét temették el Nyergesújfaluban, tetemét Pozsonyban. A fentieken kívül talál-

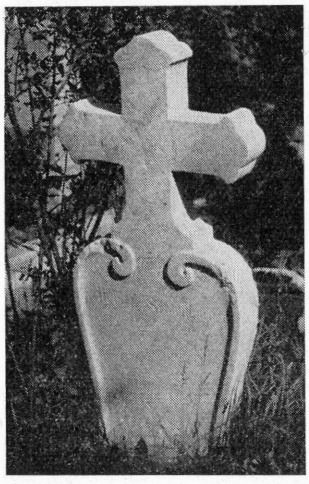

41

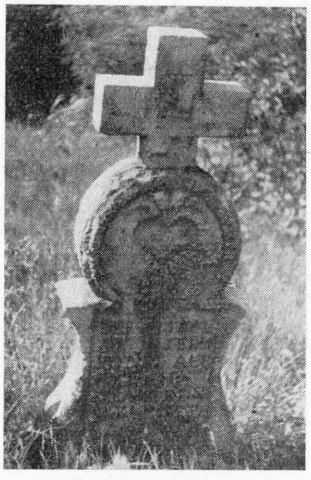

42

43

41. kép. Nagytétény, 1883 — *42. kép.* Nagytétény, 1846 — *43. kép.* Karancság, XIX sz. forduló (OMF gyűjteménye, 6977)

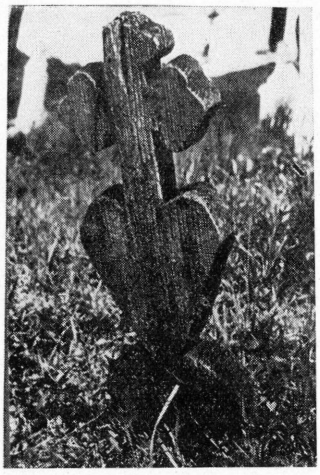

44

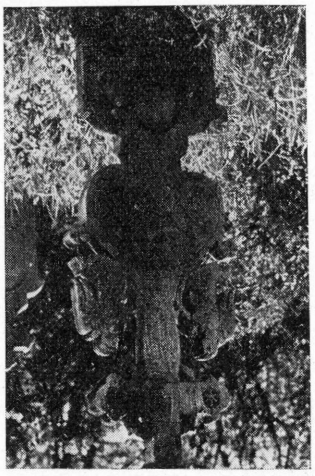

45

46

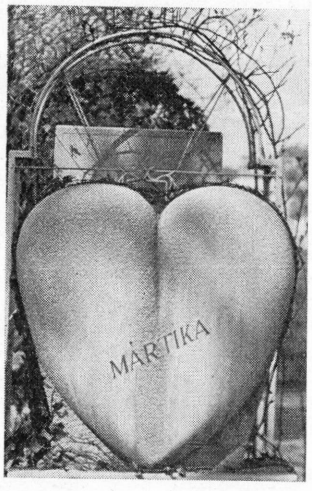

47

48

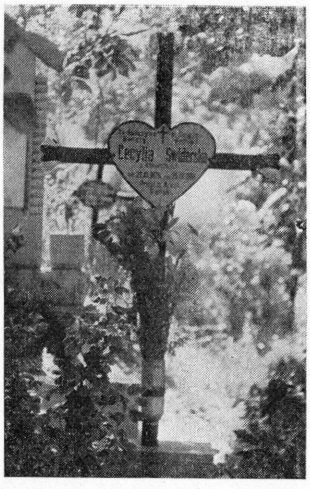

49

44. kép. Karancsság, XIX. sz. forduló (OMF gyűjteménye, 6977) — *45. kép.* Karancsság, XIX. sz. forduló (OMF gyűjteménye, 6977) — *46. kép.* Budapest, Kerepesi t. 1923 — *47. kép.* Budapest, Kerepesi t. 1956 — *48. kép.* Hegymagas, XX. sz. első feléből — *49. kép.* Nagyvárad, Hóstáti t. 1956

ható még egy XIX. századból származó szívalakú sírkő, melynek felirata olvashatatlan.

M o g y o r ó s b á n y a. Fogarasi Fridrich (1831) stilizált szívalakú talpas kereszttel lezárt sírköve.

T o k o d. XIX. század első feléből származó tojásdad—szívalakú sírkő, olvashatatlan felirattal.

S á r i s á p. Kettős tagolású talpazaton kereszttel zárt, keretelt, szívalakú síremlék a XIX. század első feléből.

D á g. Hasonlatos az előbb említett sárisápi sírkőhöz, a XIX. század első feléből.

U n y. Vörös mészkőből faragott, szívalakú tábla, keretelt. Barokk talpazaton nyugszik. Talpas kereszt zárja le. XIX. század első feléből származik.

M á r i a h a l o m. Francisco Balásy (1810), talpazatból ívesen kiemelkedő, talpas kereszttel lezárt, vörös mészkőből készült szívalakú sírkő.

E s z t e r g o m. A helység temetőiben több talpas kereszttel lezárt szívalakú sírkő található, melyek magassága 100 cm-től 200 cm-ig váltakozik. A sírkövek egy része a XIX. századból származik s másodlagos felhasználású.

III. Balaton-felvidék

S ü m e g. Kovács Imre (1930) és Szijgyártó Ferenc (1950) szecessziós sírköveit szív alakban kőből faragott rózsainda fogja körül.

T a p o l c a. Malatinszky Ferenc (1884) talpas kereszttel lezárt szívalakú sírköve és egy hasonló olvashatatlan, de másodfelhasználású sírkő (14. *kép).*

H e g y m a g a s. Olvashatatlan, XIX. századból származó, stilizált szívalakú, keretelt sírkő talpas kereszttel lezárva és egy bádogból készült, keltezés nélküli, XX. századi szívalakú felirattáblás kereszt (48. *kép).*

D i s z e l. A temető kerítése mellett Kőmüves József (1866) lábazaton nyugvó, talpas kereszttel lezárt szívalakú sírköve és egy kidőlt, homlokára esett XIX. századból származó hasonló kő.

K á p t a l a n t ó t i. A felső temetőben Budai Örzse (1878) és az alsó temetőben olvashatatlan, talpas kereszttel lezárt szívalakú kő.

B a d a c s o n y t o m a j. Felső temetőben talpas kereszttel zárt, lángoló szívet ábrázoló síremlék 1890-es keltezéssel.

B a d a c s o n y ő r s. Berecz családból elhalt személy (nő) 1890-ből származó talpas kereszttel lezárt szívalakú köve (25. *kép).*

Á b r a h á m h e g y. Kápolna melletti öregtemetőben Cserna Gyula (1885) lábazaton álló, talpas kereszttel zárt szívalakú köve (24. *kép).*

S z e n t b é k á l l a. Pogdán Gábor (1832) és egy olvashatatlan feliratú 1849 keltezésű (19. *kép),* Dudvai István (1875), Nemes Gyurtsák János és Szalai Katalin (1881) faragott szívalakú sírjelei, melyeket talpas kereszt zár le.

Ó b u d a v á r. Ns. Szabó Anna asszony 1849 keltezésű, három darabra tört, talpas kereszttel zárt, szívalakú síremléke.

B a l a t o n u d v a r i. A védetté nyilvánított református öregtemetőben kb. 30 darab rusztikus faragású szívalakú sírkő található 1810 – 1904 közötti időből. Hozzáértő szemmel több változat ismerhető fel közöttük (29 – 32. *kép).*

B a l a t o n f ü r e d. A református öregtemetőben 1816 évből maradt korunkra egy kerekded – szívalakú (27. *kép)* és egy szögletes formába hajló 1819 évszámmal jelzett mészkőből faragott, olvashatatlan feliratú sírkő. Vörös permi homokkőből faragták, Ns. Somogyi Imre özvegyének 1843-ban (16. *kép)* és egy olvashatatlan, 1849-ből származó sírjel szívalakú kövét. 1852-ben készült a Varga család vörös mészkő obeliszkje, melynek szívalakú felirattáblája a kő síkjából ugrik előre (39. *kép).* A temetőnek és köveinek védettségét a sajtóban két alkalommal eredménytelenül javasoltam.[10]

T ó t v á z s o n y. A református temetőben egy XIX. század első feléből származó rusztikus, szívalakú sírkő található (28. *kép).*

V ö r ö s b e r é n y. Nemes Mária vörös mészkőből faragott, mankós talpas kereszttel zárt, keretelt szívalakú síremléke 1842-ból (21. *kép).*

P e r e m a r t o n. 1856 és 1858 keltezésű, ívelt lábazaton nyugvó, talpas kereszttel zárt két szívalakú sírkő a második világháborút követő években a temetőből eltűntek. Fényképük birtokomban.

IV. Budapest és környéke

D u n a b o g d á n y. Mihael Iang (1847) alacsony talpazaton álló lángoló szívet ábrázoló táblája, „IHS" jelű talpas kereszttel zárva.

[10] Burgyán Miklós: *A füredi színház oszlopai.* Magyar Nemzet, XXVI. évf. 128. sz. (1970. jún. 3.) — Burgyán Miklós: *Sürgősen távlati fejlesztési tervet.* Uo. XXVII. évf. 233. sz. (1971. okt. 3.)

Tahitótfalu. Református temetőben az egykori nótárius szívalakú tábláját (1818) koponya faragványa zárja le (17. *kép*). 1819. és 1820. évekből összesen négy stilizált szívalakú kő található még a temetőben (40. *kép*).

Szentendre. A műút melletti temetőben Leschbach Jánosné (1892) vörös mészkőből faragott, talpas kereszttel zárt szívalakú sírjele (15. sz. *kép*).

Pomáz. Oszerb írású stilizált szívalakú sírkő 1749. évből (6. *kép*). Rábel család 1788. évben felállított köve (8. *kép*), Peter Rabel (1841) német feliratú szívalakú köve (12. *kép*).

Budakalász. 1825. évi keltezésű vörösmészkőből faragott szívalakú (13. *kép*), és egy 1862. évből származó homokkőből faragott, stilizált szívalakú sírkő. 1846 és 1852 keltezéssel két hegedű alakú, szívjelő sírkő.

Pilisborosjenő. Resz Lia (1832), Anton Holtschag (1833), Sevastian Wühr (1837) vörösmészkőből faragott kövei. (Utóbbi: 22. *kép.*)

Üröm. József nádor felesége, I. Pál orosz cár leánya Anna Pavlovna sírkápolnájának kertjében cirill írású vörösmészkőből faragott 1825 keltezésű szív- és 1843. évszámú paizsalakú sírkövek. (Előbbit l.: 10. *kép.*)

Nagykovácsi. 1809-ből (9. *kép*) és 1852-ből (20. *kép*) egy-egy szívalakú sírkő.

Budaőrs. A régi temetőben stilizált szívalakú sírkövek 1849, 1853, másodlagos felhasználással: 1947 keltezéssel.

Budafok. A temetőben több olyan másodlagos felhasználású szívalakú sírkő található, melyeken a régi eredeti német szöveg nyomai halványan látszanak: özv. Sztronyi Istvánné (1945), Franz Doszkocsil (1888), Batke család (1882, 1949) sírkövei, melyek elsődlegesen a XIX. században voltak felhasználva.

Nagytéteny. Benedictus Strommer plébános (1817) köve (18. *kép*), Emrich Kovács (1832), Magdalena Friedrich (1881) vörösmészkőből faragott szívalakú sírkövei. Joseph Kőnig (1846) hegedű alakú síremléke, az azon lévő érdekes szívjele (42. *kép*), Móritz Sridruberger (1883) stilizált szívalakú formája miatt figyelemre méltó (41. *kép*).

Szigetszentmiklós. Mózes-táblára emlékeztető, érdekes szívalakú parasztbarokk sírkövek voltak találhatók az 1967-ben részlegesen felszámolt református öregtemetőben. A kövek nagy részét kék színnel festették be. Javaslatomra a helység helytörténeti múzeumába szállították be a kiemelt szívalakú kövek egyes darabjait.[11] Fényképeim a felszámolás előtt készültek (33—38. *kép*).

Ráckeve. Domokos Anna (1848) talpas kereszttel lezárt, alapsíkból kiemelkedő szívalakú táblája a református temető végén, a vegyes felekezetű részen található.

Budapest. A Kerepesi úti, a Rákoskeresztúri, a Farkasréti és Csepeli temetőkben találhatók ugyan szívalakú felirattáblás síremlékek, de azok közül csak egy-két esetben tételezhetjük fel, hogy másodlagos felhasználás révén maradt korunkra. Zömük szecessziós, modern kivitelű. A fafaragású sírkeresztek egy hányadán a felirattábla szívalakú; zömük a XX. század első feléből származik (46—47. *kép*).

V. Észak-Magyarország és a Duna—Tisza köze

Nézsa. Volutában végződő szalaggal keretelt szívalakhoz hasonló tábla mankószárú, talpas kereszttel lezárva, 1825-ből.

Karancsság. Népi fafaragású szívalakú sírjelek a századfordulóról (43—45. *kép*).

Karancskeszi. Hármaskarélyú lábazatból ívesen kiemelkedő fordított helyzetű, fából faragott szív alak, melynek felfelé álló csücskös része liliomszár-végződésű, sugárzó, rozettás keresztben folytatódik.[12]

Dabas. A felsődabasi temetőben, az egy napon eltemetett Reparszky testvérek (leányok) obeliszkje, síkjából széles ívű szívalakú felirattábla (1855) ugrik elő.

Kalocsa. Másodlagos felhasználású, özv. Rácz Bálintné (1954) lábazaton álló nagy szívalakú síremléke, melyet talpas kereszt zár le.

Gyöngyös. A roskadozó Erzsébet-templom falába falazókőként építettek be, talán az 1761. évi templomrenoválás alkalmával egy alacsony lábazaton nyugvó, szív-

[11] Burgyán Miklós: *Szigetszentmiklósi festett kőszívek*. Református Lapja, XI. évf. 28. sz. (1967. júl. 9.)

[12] L. Fél Edit, Hofer Tamás, K. Csilléry Klára: *A magyar népművészet* (Bp. 1969. Corvina) 101. képet.

alakú táblát, melyből korpuszos, hasábszárú kereszt emelkedik ki. A sírkő, tipológiai jegyei alapján is feltehetőleg, a XVIII. századból származhat. Az Egri úti temetőben Kulcsár Ignác (1887) szívalakú sírkövét hasábszárú, talpas kereszt zárja le.

Jászapáti. Latin szövegű, barokkívű, szívalakú tábla, melyet volutás, ívesen kiképzett talpú korpuszos kereszt zár le. XVIII. századi típus.

Szeged. Czirkó József nagyéri lakos közlése szerint a szegedi temető egyik szívalakú sírköve adta az ötletet ahhoz, hogy Nagyér községben hasonló síremléket állítsanak.

VI. Tiszántúl

Gyula. Anna Schall (1812) talpas kereszttel lezárt, törött keresztű szívalakú sírjele, jelenleg a gyulai múzeum udvarán fekszik.

Tótkomlós. Czirkó József nagykéri lakos közlése szerint az evangélikus temetőben 1944. év után a nagyéri kőfaragó szívalakú sírkövet állított fel megrendelésre.

Nagyér (Nagymajláth). Deák Marika (1954) sárga színű, műkőből faragott széles szívalakú táblája íves talapzaton áll.

Békéssámson. A nagyéri kőfaragó a róm. katolikus temetőben is állított fel szívalakú sírkövet.

VII. Keleti határon túli terület

Nagyvárad. A Rulikovszki temetőben olvashatatlan, román feliratú, tal pazaton álló, mankós, talpas kereszttel lezárt szív alakú tábla 1882-ből. Két sötétkékre festett szívalakú fém-felirattáblás vaskereszt (1965, 1967). Buthi Sándor ref. püspök (1967) „A szeretet soha el nem fogy" bibliai idézetű fekete márvány sírkövén fehér márványból faragott, lángoló szívet tartó kéz reliefje (Kálvin pecsétjének emblémája) domborodik ki.

Kolozsvár. Házsongárdi temetőben Árvai Anna 1902-ből (26. *kép)* és Gragoria Lázár (1905) szívalakú sírtábláját talpas kereszt zárja le.

Kolozsvár. Hóstáti temetőben több vasból készült kereszten szívalakú felirattábla található 1954, 1956-ból (49. *kép).*

Felsorolásom nem teljes, törekvésem csupán az volt, hogy a magyarországi szívalakú sírjelekről, azok eredetéről, térben—időben főleg a nép körében való elterjedéséről, változatairól átfogó képet adjak, mivel hazai irodalmunkban ezekre a kérdésekre sehol sem találunk kielégítő választ.

Összegezve a szívalakú síremlékekre vonatkozó kutatásainkat, megállapíthatjuk, hogy azok eredete végső soron a biblia által a keresztény kultúrába átültetett, számos jelentésváltozáson átment ősi szívkultuszra vezethető vissza. A keresztény szívkultusznak egyik kinövése, a jezsuiták által győzelemre vitt „Jézus Szíve" kultusz, a róm. katolikus, míg a biblia a protestáns szívalakú síremlékeket töltötte meg más-más tartalommal. A két keresztény vallás szívalakú sírjelei stílusukat illetően hatással voltak egymásra. E sírjelek szellemi, lelki tartalma a XIX. században a „Jézus Szíve" kultusz rovására a protestáns bibliai felfogás felé tolódott el s a szeretet, sőt a világi értelemben vett szerelem ökumenikus szimbólumává vált. Ebből eredően e sírjeleket főként házastársak, férjezett nők, korán elhunyt leány-, ritkábban fiúgyermekek sírhantjain helyezték el. A róm. katolikus papság sírjain a XIX. század derekáig fordult elő.

Az első szívalakú síremlékek a köznemesi és jómódú polgárcsaládok körében, a XIX. századtól kezdve a nép szélesebb rétegénél terjedtek el. A szívalakú sírjelek faragói főként a népből származó kézművesek, nagyritkán pedig maguk az ügyes kezű parasztok voltak, kik saját technikai lehetőségeik és ízlésük szerint alakították a megismert formákat és díszítményeket.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Szabó István:

A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század) c. művének vitája

(Befejező közlemény)

HOFER TAMÁS HOZZÁSZÓLÁSA

Tisztelt Társaság!

Az előttem szólók sok szempontból méltatták már Szabó István professzor új könyvét. Nem kívánom most e megállapításokat ismételni. Egyetlen kérdést emelek ki, hogy azon érzékeltessem, mennyi új gondolatot támaszt a könyv olvasása.

Szabó István megállapítja, hogy „a magyar falu eredetének, egyben pedig a korai magyar társadalom történetének egyik alapkérdése" a nemzetségi társadalomnak a feudalizmusba való átfejlődése. Ehhez a kérdéshez, illetve ennek a kérdésnek egy részletéhez szeretnék hozzászólni, még pedig abból a szempontból, vajon a nemzetségi szervezet modern etnológiai elmélete nem nyújthatna-e segítséget a magyar falurendszer történetében és a korai magyar történetben egyes nyitva álló kérdések megoldásához.

A 30-as években a „nemzetség", a klán az etnológiai, antropológiai irodalomban az egyik legbizonytalanabb értelmű, legtöbbféle módon használt és összehasonlító, történeti következtetésekre ezért legkevésbé alkalmas terminusnak számított. Terepen dolgozó vezető kutatók egyéni, lokális terminológiák kialakításához folyamodtak, mint például Raimond Firth. Az elmúlt tíz egynéhány évben Meyer Fortes, Paul Kirchhoff, Morton Fried tanulmányai annyiban tisztázták a helyzetet, hogy szétválasztották az egyenes ágon való leszármazás ideológiáját, ennek számontartási módjait, vallásos képzetekkel, totemizmussal, őstisztelettel való összefüggéseit magának az egyvonalú leszármazás révén körülhatárolt csoportnak a korporáció, testület jellegétől. A kán belső szervezetére és a társadalom szerkezetében betöltött szerepére összpontosítva a figyelmet, határozottan elkülönülő típusokat határoztak meg, amelyek messzemenően összevágnak az elemi néprajzi és történeti tapasztalatokkal, hiszen nyilvánvaló, hogy ausztráliai kóborló gyűjtögetők és vadászok alig néhány tucat emberből álló szervezetei vagy a mongol nemzetségek vagy az esetenként több százezer tagot magukba foglaló észak-kínai nemzetségek, ha közös is bennük, hogy egy őstől férfiágon származtatják magukat, mégis egészen különböző jellegű formációi az emberi társadalom történetének. (A harmincas években Paul Kirchhoff, aki az akkoriban harcosan antievolucionista Amerikában történeti szemléletet képviselt, kesernyésen állapítja meg, hogy amikor Morgan számos értékes elméleti javaslata feledésbe merült, éppen egy tévedése bizonyult legszívósabban továbbélőnek, az ti., hogy a közös őstől való egy ágon számított leszármazás külső formai ismérve alapján különböző társadalmi intézményeket egy kalap alá fogott.)

A nemzetségi szervezetek tipológiájából, anélkül, hogy az egész rendszert ismertetném, két, a Szabó István tanulmányában említett kérdések megválaszolásánál talán hasznosítható megkülönböztetést emelek ki. Az egyik a rétegződés nélküli és a rétegezett, különböző osztályokat magában foglaló klánok megkülönböztetése. Az osztálykülönbségeket nem ismerő törzsi társadalmak egyenlő állású és jogú tagokból szervezett nemzetségei mellett ugyanis a történelemben sok helyütt és sok alkalommal a nemzetség ideológiáját és szervezési elvét olyan rétegzett egységekben is megtalálhatjuk, amelyek urakon, arisztokratákon, köznépen kívül alja népet, esetleg szolgákat is magukba foglalnak. Ezek a nemzetségek mintegy szegmentumai, szeletei az össztársadalomnak, egyenként teljes mélységben felölelve valamennyi osztályt és réteget — és e különbségek ellenére összefoglalva őket a közös őstől való leszármazás tudatával és rítusaival. (Ilyen nemzetségek voltak pl. Japánban, Kínában, a középamerikai birodalmakban, ilyeneket sejt a kutatás a közel-keleti kultúrák kezdeteinél stb.)

A másik fontos megkülönböztetés a nemzetségek belső szerkezetére, a nemzetségtagok egymásközti viszonyainak elrendezésére vonatkozik. Itt is két típust emelek ki, melyek többé-kevésbé együtt járnak az iménti megkülönböztetéssel. Az *egalitáriánus klánok* mellett, ahol mintegy a „közös őstől származunk, tehát mindannyian egyformák vagyunk" gondolat érvényesül a klán belső szervezetében, a nemzetségek egy másik kategóriájában nagyon is határozott rangkülönbségek vannak épp a leszármazás alapján: a *senior* ág előkelőbb, mint a *cadet* ágak, a családban az idősebb fiú rangosabb, mint az utána következő öccse, aki viszont fölötte áll a még fiatalabbaknak. Az ilyen nemzetség szervezetét Paul Kirchhoff „kúp alakúnak" nevezte, amin azt érti, hogy valaki van a csúcson, és csak egy valaki, akit a rangban kisebbek egyre bővülő körei vesznek körül. Ilyen kúp alakú a nemzetség egésze, de ezen belül az ágak is önmagukban, sőt az ágak kisebb összetevői, szétágazásai is. Ez a hierarchikus szervezet igen nagy mozgékonyságot és alkalmazkodási képességet ad ennek a nemzetségi szervezetnek, mely elemeire is bontható és csaknem korlátlanul kiterjeszthető: a nemzetségek kúpjaiból hasonló felépítésű törzsek, sőt a mongol világbirodalom is összerakható. A leszármazás itt nem azonos a biológiai apaság láncolataival, hanem az adott társadalom genealógiai tudatát jelenti. Nem kell tehát következetlenséget vagy bizonytalan átmeneti állapotot sejteni, hogy ha a kúpok átrendezése során az adopciónak, fiktív geneológiák utólagos kidolgozásának is szerep jut.

Ez a mozgékonyság teszi lehetővé, hogy a nemzetségi szervezet a leszármazási ideológia megtartásával kövesse a vagyoni és hatalmi viszonyok változását anélkül, hogy mint rendszer szétszakadna. Ahol a rétegződés előre haladt, mint az elmúlt századokban a török és mongol nomádoknál, az előkelőekre és köznépre, gazdagokra és szegényekre való tagolódás a nemzetségi szervezet leszármazási terminológiájával kifejezett pontos megfogalmazást kapott. A kazakoknál férfiágon a „csont" öröklődik, míg anyai részről a „hús" származik — náluk az előkelő „fehér csont" és az alantas „fekete csont" különböztette meg az előkelő és az alávetett ágakat. A nemzetségnek voltak fehér csontú és fekete csontú ágai és alágai, ezek az ágak azonban, bár ezeken belül is folytatódott a rang szerinti tagolódás, már csak egy meghatározott rendhez tartoztak. A fehér és fekete csontúak még közös ős leszármazottainak tartották magukat, de házasodni már csak rangjukbeliekkel házasodtak. A nemzetségek, ágak vertikális tagolását így egységes módon kereszteztéк horizontálisan a réteg-határok.

Györffy György és mások becslése szerint a honfoglalás idején kb. 45 nemzetséggel lehet számolni és hozzávetőleg félmillió lélekkel, ami egy-egy nemzetség létszámát átlagosan 10 000 lélek körül adja meg. Ezeknek a vármegyényi területet elfoglaló nemzetségeknek bizonyára különböző rangú-vagyonú nemei és ágai voltak - amiként a régészek a nagyobb nemzetségek esetében a központok mellett kisebb hatalmi centrumokat valóban ki is mutattak. Tudván az analógia korlátozott használhatóságát, idézzük egy hasonló méretű nomád klán, nemzetség tagozódását 1894-ből, a kazakoktól, Aristov leírása alapján. A *botpai* nemzetség ekkor 2465 sátorban táborozott és hozzávetőleg 10—12 000 személyből állt. A nemzetség két nemre oszlott: *kudajkul*, 743 sátor és *csagataj*, 1722 sátor. A kudajkul nem 3 ágra oszlott: *bis-imszuk* 315 sátor, *alüm dzsanüsz* 221 sátor, *sziircsi* 207 sátor. A csagataj nem hat ágra oszlott: *iszembaj* 275 sátor, *dzsankojlük* 303 sátor, *aszan-tajlak* 537 sátor, *akcsa-kodzsaj* 385 sátor, *biidasz* 80 sátor, *kuralas* 115 sátor. Az ágak természetesen még alágakra és aulokra oszlottak.

Ha a honfoglaló és az új hazában megtelepedő magyar nemzetségeket megpróbáljuk rétegezettnek és kúp alakúan szervezettnek elképzelni, úgy tűnik, ehhez a hipotézishez több régészeti és történeti megfigyelést is hozzáilleszthetünk. Természetesnek tűnik eszerint, hogy egy szűkebb zárt területen szegény és gazdag temetők vannak egymás mellett, hiszen ugyanazon a nemzetségi szállásterületen szegény és gazdag ágak éltek. De nem ellenkezik föltevésünkkel az sem, ha ugyanazon temetőn belül mutatkoznak társadalmi különbségek jelei, hiszen a legszegényebbek és a leggazdagabbak is tartozhattak ugyanazon őstől származó nemzetségbe.

E nemzetségi tagozódás alapján talán motiválni lehetne — valaki megfelelő hozzártéssel motiválhatná — Györffy György hipotézisét (amit Szabó István is bizonyos kétségek fenntartásával átvesz) a nemzetségi szervezeteknek vármegyévé való átalakításáról. Ha nem a területi beosztás, a nemzetiségi birtokok és várföldek, a születő feudális rend felől tekintjük ezt a folyamatot, hanem a felbomló és búcsúzó nemzetségi szervezet felől, elsősorban emberek kötelékeire tekintve, talán úgy is felfoghatjuk, hogy az átszervezés a nemzetségen belül már mintegy külön csomagolt alegységeket választotta szét, helyezte a függés új kötelékeibe.

Ha rétegzettnek és kúp alakúan szervezettnek képzeljük el a magyar nemzetségek

szervezetét, fölmerül a törzs és a nemzetség — illetve a szállás, a falu közé illeszkedő közbülső nagyságrendű ágak, nemzetségi alegységek nevének a kérdése. Ha voltak ilyen alegységek, bizonyára voltak neveik, vajon ezek megtalálhatók-e, egyáltalán kereshetők-e? Ha a honfoglaláskori nemzetségek, nemek, ágak föltehetően hatalmas név-igényére gondolunk, megkérdezhetjük vajon nem kell-e a későbbi korokban a nomád népek körében számos helyen megfigyelt ama névadási szokásra is gondolnunk, mely szerint egykor dicsőséget szerzett csoportok, törzsek neve más törzsek, esetleg más nyelvű népességek körében is újra felbukkan mint nemzetségek, ágak, alágak neve? Ha egy ilyen elképzelésnek van valószínűsége, megfontolandó, vajon a törzsnévből származtatott helységnevek minden esetben annak a törzsnek idegen környezetbe települt vagy telepített töredékeit jelzik-e s nem lehetnek-e hasonló módon megnevezett más nagyságrendű vérségi kötelékek emlékei. (A már többször említett kazakoknál maradva, említhetjük a nagy horda *kereit* nemzetségét (maga is népnévvel megnevezve), amelyik kivált és egy ugyancsak *kereit* nevet viselő üzbég csoporthoz csatlakozott, példázva a név-azonosság ténye mellett annak esetleges politikai következményeit is. Egy részük később visszatért a kazakokhoz, de ez alkalommal a kis hordába és fiktív genealógia alapján a *karakat* nevet vette föl.)

Szabó István könyve joggal rámutat azokra a különbségekre, amelyek a nemzetségi településeket elválasztják a feudális kori faluktól, a helyek és nevek folytonosságán túl alig lát lehetőséget arra, hogy biológiailag, népükben is folyamatosságot őrizhetnének. Az általa adott kép az átalakulás korszakáról a talajmozgást, az utakat ellepő, vándorló, helyét kereső, régi keretekből kimozdított köznép tömegeit idézi föl.

Az a mélyreható változás ez, amit az antropológus úgy szemlél, mint a primitív világból való kilépést és a civilizáció világába való belépést. A pólusok azonban talán még sincsenek olyan messze, mint egyes válságot jelző tünetek sejtetik. A kívülállónak néha az lehet a benyomása, hogy a távolság képzetét részben egy régies, idealizált nemzetség-fogalom közrejátszása fokozza, ámbár a fentebb említett rétegződés-tagoltság tényei jól ismertek.

A fentiekkel nem a feudális állam, a feudális társadalom megszervezésének korszakokat választó jelentőségét, megrázkódtatás voltát kívánjuk kisebbíteni. Csak arra szeretnénk rámutatni, hogy ha pontosabban megkíséreljük felidézni a pogánykori nemzetségek belső szerkezetét, az egyes emberek személyes kapcsolatai s a társadalom alapegységei síkján talán nem kell a meglevőnek jóformán alapokig hatoló lerombolását, az összetartozás tudatával egymás mellett élő emberek egymástól való tömeges fizikai elszakítását és új kötelékekbe való behelyezését föltételeznünk. Talán nem kell kivételesnek tekintenünk, ha a régész ásója a temetőkben folyamatosan tudja követni a pogánykori generációk sorát át a keresztény állam időszakába. Rushton Coulborn vizsgálván a vérségi kötelékek feudális kötelékekké való átalakulását, ezt írja: „az új viszony és a régi eleinte egymás mellett élhet: egy egyén lehet unokaöccse is és vazallusa is a birtokos úrnak, de fokozatosan az unokaöccs jelleg veszít fontosságából, a régi, a primitív elfakul és csak az új feudális kapcsolat marad."

Bóta László

Basa Pista balladája

A balladának mind ez ideig csupán azt az egy, valószínűleg kopott, töredékes szövegét ismerjük, amit 1914-ben Lajtha László gyűjtött a Szilágy megyei Diósadról.[1] Egy rövid, alig fél oldalas közleményben ő foglalkozott a ballada történeti hátterének feltárásával is.[2] Lajtha szerint a ballada hőse az a Basa István lehetett, akiről Kis Bálint adatai és népballadánk útmutatása alapján megállapítható, hogy 1657-ben, a lengyel hadjáratban elesett.[3] Ezt a megállapítást a későbbi kiadások és interpretációk kritikai megjegyzés nélkül vették át, illetve — hogy pontosabban fogalmazzak — egyesek elértették, vagy félremagyarázták, mások pedig úgy mondták ugyanazt, mintha vele

[1] Muz. F. 2342 b. Kiad. Bartók—Kodály 50. sz. 71—72.
[2] Lajtha L. 1928, 48.
[3] Uo. 48.

vitatkoznának.[4] Mivel LAJTHA pár soros közleménye nem foglalkozik a ballada és a történeti Ba a István kapcsolatának érdemibb bizonyításával, idézett véleményét sem a balladahős[8]személyére, sem a ballada keletkezési idejére vonatkozólag nem tekinthetjük bizonyítottn ak. Annál is inkább nem, mivel KIS Bálintnak a zabolai Basa család származásrendjét megállapítandó adatait[5] — éppen a szóbanforgó Basa István és testvére, Tamás tekintetében — a későbbi módszeresebb genealógiai kutatás kétségbevonta.[6] SÁNDOR Imre egyenesen megkérdezi, hogy „honnan meríti adatait" KIS Bálint, amikor azt állítja, hogy Basa István és testvére Tamás, II. Rákóczi György lengyelországi háborújában vesztették életüket.[7] Ő ugyanis nem hogy erről nem tud,[8] de adatok hiányában az említett testvérpárt a genealógiai táblán sem tudja elhelyezni. Mindezek alapján úgy érezzük, hogy LAJTHA feltevését a ballada hősének kilétét és a ballada keletkezési idejét illetően felül kell vizsgálni.

Azt, hogy a ballada a háromszéki zabolai *Basa* család valamelyik István nevű tagjával van kapcsolatban, érdemileg nem lehet vitatni. Nem lehet azért, mert noha a *Basa* vagy *Bassa* családnév a XVII—XVIII. századi Erdélyben sem egyedülálló,[9] mindazonáltal a ballada szövegéből, valamint a vonatkoztatható korabeli források adataiból és nem utolsó sorban abból a körülményből, hogy a ballada egyetlen példányát a Déshez közel fekvő Diósadról ismerjük, egyértelműen arra lehet csak következtetni, hogy a ballada hőse a zabolai Basa családhoz tartozott.[10]

SÁNDOR Imre a családban két *István* nevű embert ismer, akik közül valójában csak az egyiket, Basa Tamás fia Istvánt, Péter és Tamás testvérét tudja identifikálni. A másik Istvánról, aki 1708-ban Désen Szőcs János özvegyétől, Alvinczi Erzsébettől, házhelyet és földeket vásárolt, csak feltételezi, hogy a család valamelyik ágának későbbi leszármazója, róla azonban ezen az egy adaton kívül egyebet neki sem sikerült kideríteni. Az előbbi, Tamás fia Istvánról viszont nemhogy többet tudunk, de egyenesen olyan dolgokat is, amelyek a balladával közvetlenül kapcsolatba hozhatók. Indokolt tehát, hogy személyével behatóbban foglalkozzunk, és tisztázzuk azokat a tévedéseket, amelyeket a rávonatkozó kutatások elkövettek.

Ez a Tamás fia István LAJTHÁnak sem kerülte el a figyelmét, de hogy mégsem vette gyanúba, annak az az oka, hogy őt e személy tekintetében a ballada is meg a szak-

[4] ORTUTAY Gy. 1948, 195. — Ezt írja: „Ez a balladánk is jellegzetesen népi szövegezésével és még töredékesnek tetsző, de teljes egészet adó befejezésével a kuruc idők emlékét idézi. LAJTHA László kimutatja: A »Basa Pista« népballada történeti háttere (Zenei Szemle, 1928: 48.) c. tanulmányában, hogy a ballada melódiájában egészen a XVII. századig nyomon követhető, a szövege csak később kapcsolódhatott hozzá." — LAJTHA persze a balladahős kilétének történeti vizsgálatán túlmenően se a dallam, se a szöveg koráról és a kettő összekapcsolódásáról nem mutat ki semmit, nem is beszél erről, és SZABOLCSI Bence is, akire ORTUTAY másodsorban hivatkozik, csak annyit mond, hogy „könnyen elképzelhető, hogy a dallamok, melyeket a legújabb gyűjtés Árgirus, Kádár István, Basa Pista históriájának szövegeivel kapcsolatban hozott felszínre, valóban ezeknek a szövegeknek eredeti XVII. századi melódiái". SZABOLCSI (1931, 294.) Ennek ellenére ORTUTAY még későbbi kiadásában is úgy interpretálja a balladát, hogy „dallama XVII. századi melódiáinkhoz, a szöveg a kuruckori bujdosókhoz kapcsolódik". (ORTUTAY 1955, 335.) Más kiadások a kuruckori származtatással polemizálva vagy csak azzal ellentétben a balladát II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratához kapcsolják, de anélkül, hogy Lajtha cikkére csak utalnának is. (CSANÁDI—VARGYAS 1954, 492; — SCHRAM 1955, 152; — ORTUTAY 1968, 767.)

[5] KIS B. 1892, 132—133.

[6] SÁNDOR I. 1906, 17.

[7] Uo.

[8] Való igaz, hogy a hadjáratról szóló elbeszélő források Basa Istvánt és testvérét Tamást, sehol sem említik. (KEMÉNY János: Ruina exercitus . . . 1959, 361—368; — ENYEDI István 1862, 219—316; — PETRITYVITY HORVÁTH Kozma 1862, 1—83; — RHÉDEY László gróf 1855, 228—234; — SZALÁRDI János 1853, 297—329; — lásd még LUKINICH Imre 1912, 93.) Az a Basa Tamás, aki ebben a háborúban a háromszéki nemességet vezette, és aki Kemény Jánossal fogságba is esett a szóban forgó Basa testvéreknek KALLAY Ferenc és KIS Bálint téves állítása szerint apja, SÁNDOR Imre szerint valószínűen csak rokona volt. (Vö. KIS B. 1892, 133; — SÁNDOR I. 1906, 17.)

[9] Vö. Nagy I. 1857, 212—214.

[10] SÁNDOR Imre szerint ennek a családnak egy tagja települt át valamikor a XVII. század végén, vagy éppen 1708-ban Désre és ott a családnak egy szinte máig nyúló ágát alapította meg. (SÁNDOR I. 1906, 18.)

irodalom is, hogy úgymondjam félrevezette. A ballada azzal, hogy a történést Rákóczi bujdosásához és Lengyelországhoz kapcsolja — ezzel látszólag kirekesztve annak lehetőségét, hogy a hőst a Báthori és Bethlen Gábor korában élt Basa Istvánnal azonosítsa —, a szakirodalom meg azáltal, hogy a forrásoknak Basa Istvánra vonatkozó adatait sorozatosan tévesen értelmezte, és összekuszálta. SÁNDOR Imrének a zabolai Basa családról írt genealógiájában[11] pl. KÁLLAY Ferencre,[12] illetve végső soron KEMÉNY János Önéletírására[13] hivatkozva azt olvasta, hogy Basa Tamás fiai közül István és Péter latrok voltak, Báthori Gábor életére törekedtek, amiért is Istvánt Bethlen Gábor Temesvárott felakasztatta, Pétert pedig a Dunába vetették.[14] Mindez persze nem így igaz, mert Bethlen Gábor Basa Istvánt nem a Báthori Gábor ellen tervezett széki merényletben való bűnrészessége miatt végeztette ki, s nem 1610-ben és nem is Temesvárott, hanem mint látni fogjuk, Basa István életútja egészen másként alakult. LAJTHA kritikátlanul átvette a történeti szakirodalom téves állításait, és ennek alapján nyilatkozik úgy, hogy „a népballada adatai nem vonatkozhatnak sem az 1610-ben fej- és jószágvesztésre ítélt Basa Istvánra, sem arra a másik Basa Istvánra, akiről csak annyit tudunk, hogy 1708-ban Désen birtokokat vásárolt".[15]

A félreértést egyrészt KÁLLAY Ferencnek homályos Kemény-interpretációja okozta,[16] másrészt pedig az, hogy a Báthori-ellenes összeesküvés ítéleteit SÁNDOR Imre és LAJTHA is úgy értelmezték, mintha azoknak minden vonatkozását végre is hajtották volna. Kemény János, aki Erzsébet nevű testvére révén sógorsági viszonyban volt a Basa fivérekkel,[17] közelről és jól ismerte életüket, sorsuk alakulását. Amit tehát *önéletírás*ában róluk elmond, az mindenféleképpen hitelesnek tekinthető. Íme a vonatkozó rész: „Mindaddig azért ekképpen veszedelmezett az erdélyi állapot, és volt német iga alatt Magyarország is, míglen Isten Bocskai Istvánt támasztotta váradi kapitánságból, ki Erdélyből exstirpálta az németséget, és török segítségével, melyben Bethlen Gábor ifiú uri korában cooperált, török közé futván, az hová az ország sok uri és főrendek is confugiáltak, s maradtak meg német ellen, ki Tömösvárott, ki több helyekben is; az holott is az fejedelemséget offerálták volt Bethlen Gábornak, de némely erdélyi urak, főrendek közül, többek közt egy Szilvási Boldizsár igen nevezetes ember, okos ember is impediálta, hogy ne acceptáltassék, melyért azután holtig disgratiájában lőn, noha személyében nem bántotta; mely akkori állapotban ugyan el is akarták veszteni sicarius által, végezvén felőle maga házában háló inasával Basa István nevővel, mely az oda fel említett sógoromnak Basa Tamásnak bátyja volt, de lator, másik bátyja hasonló lator áruló ember vala, Basa Péter, mindenik pápista ember, de elfajultak; mert mind atyjok jámbor becsületes ember volt, mind öcsök, az emlitett Tamás evangelicus jámbor ember. Az nevezett Basa Istvánnak árultatását és veszedelmére való factiót Basa Istvánnak inasa, Páris Pál detegálta volt, kiért jó ura is vala Bethlen Gábor, Basa Istvánt pedig sok esztendőkig nem bántván, végtére anno 1623. német ellen való hadi expeditiókor, edictum lévén az földnek lakosinak élésén kívül egyéb javaitól megfosztatások ellen, szegény emberek köntösi találtatának nála, s az régi bünt az az alkalmatosság újitván, Kéménd nevű helynél Esztergom tájékán felakasztatá. Péternek széjjel való praktikája az fejedelemnek constálván, és csak contemnálván, egykorban ugyan meg is mondotta vala: szabad jüvése, menése lenne árulkodni, az hol akarja; ez indulgentiával abutálván, többi közt egykor Budára szökék, és ott veték az Dunába."[18] — KÁLLAY ezt a nagyon egyértelmű és világos előadást úgy értelmezi és adja tovább, mintha a Basa testvérek, nek a Bethlen Gábor ellen tervezett merénylet miatt kellett volna halállal lakolniuk-

[11] Uo. 14.
[12] KÁLLAY F. 1829, 226—227.
[13] KEMÉNY J. 1856, 25—26.
[14] LAJTHA L. 1928, 48; — Vö. SÁNDOR I. 1906, 14.
[15] LAJTHA L. uo.
[16] A két Basa fivérről a következőt írja: „*Basa Tamás.* Három szék Főkapitánya és Tanáts Úr 1642-ben. Basa Tamás — mondja Kemény János Históriájában — Evangelicus és jó Ember vólt, de testvérjei Péter és István Latrok Bethlen Gábor életére törekedtek, míg nem Temesváron felakasztatta Bethlen Gábor Istvánt, Pétert pedig a Dunába vetették. — *Basa István.* Tamás testvérje, többekkel öszve esküdt Báthori Gábor megölésére és 1610-ben 25-dik Martii a' Besztertzei gyűlésen megbélyegeztetett; azután mint fellyebb láttuk csúfosan hólt meg." (KÁLLAY F. 1829, 226—227.)
[17] Kemény Erzsébet a fent említett Basa Tamásnak, István és Péter testvéröccsének volt a felesége. (Vö. SÁNDOR 1906, 17.)
[18] KEMÉNY J. 1959. 83—84.

és mintha Istvánt emiatt végezték volna ki nem Kéméndnél, mint KEMÉNY mondja, hanem Temesvárott. SÁNDOR Imre és nyomában LAJTHA pedig, mivel egyiken sem ellenőrizték KÁLLAY állítását, még ennél is tovább mennek. KÁLLAY torzítását úgy bonyolítják, hogy Basa Istvánt a Báthori Gábor elleni 1610-es Kendy-féle összeesküvésben való részvételéért végeztette volna ki Bethlen Gábor.[19] KEMÉNY *Önéletírás*ának idézett részében, bár más kontextusban, valóban említi Temesvár nevét, és beszél a Bethlen Gábor ellen tervezett merényletről is, ugyanakkor félreérthetetlenül azt mondja, hogy Basa Istvánt rablásban, illetve fosztogatásban való vétségért 1623-ban Kéménd falu mellett akasztották fel. Tény, hogy ugyanezt a Basa Istvánt már korábban, a Báthori Gábor elleni sikertelen merényletben való közreműködéséért a besztercei országgyűlés is halálra ítélte;[20] ezt az ítéletet azonban sohasem hajtották végre. A bűnösök ugyanis, amint neszét vették, hogy Kornis Boldizsár főlovásza, Török János kényszerű helyzetben elárulta tervüket, szétugrottak, és mielőtt a fejedelem bosszúja lecsaphatott volna rájuk, kimenekültek az országból. A következő nap (1610. március 25.) összeülő országgyűlés tehát távollétükben hozta meg az ítéletet.[21] Bethlen Gábor, a fejedelemségben Báthori utóda, később már csak azért sem állhatott bosszút elődje ellenségein, így Basa Istvánon sem, mert köztudott, hogy két évre rá maga is osztozott Kendyék sorsában. Őt, aki a széki merénylők elleni besztercei határozatoknaki, akkor mint a fejedelem bizalmas híve, értelmi szerzője volt, az 1612-es nagyszebeni országgyűlés Báthori parancsára szintén proscribálta, úgyhogy életét mentendő, ismételten török földre kényszerült menekülni.[22] Amikor Báthori meggyilkolása (1613. okt. 27.) után ő lett Erdély fejedelme, nemhogy üldözte volna a tervezett széki merénylet résztvevőit, de a következő év tavaszán kivizsgáltatva az ügy hátterét,[23] az emigrációban lévő vádlottaknak amnesztiát adott.[24]

Basa Istvánnal persze neki más volt a kapcsolata. Ha hinni lehet Kemény Jánosnak, úgy a Székely Mózes halála (1603. júl. 17.) utáni zűrzavaros időkben több erdélyi

[19] SÁNDOR I. 1906, 14; — LAJTHA L. 1928, 48.

[20] A vonatkozó rész az országgyűlés határozatából: „Azért kegyelmes urunk, hogy a mi ártatlanságunkat és felségedhez való hűségünket declaráljuk és egyéb országok előtt az factum miatt reánk következendő infamiát és méltatlan való gyalázatos nevet eltöröljük és hogy megtetszenék az is, hogy ilyen infandum crimennek nem mi országul hanem csak néhányan voltanak okai, Kendi Istvánt, Kornis Boldizsárt, Senyei Pongrácot, Kereszturi György deákot, Torma Györgyöt és Basa Istvánt alioquin etiam iuris ordine convictos crimen laese maiestatis incurrisse per hocque in nota perpetuae infidelitatis, amissione scilcet capitis et universorum bonorum tam suorum quam liberorum uxorum et fratrum indivisionalium bonis salvis permanentibus, proprietatisque eorum convinci debere illendőnek ítiljük lenni és országul communibus votis et paribus suffragiis unanimi consensu nullo nostrorum dissentiente serenitatis vestrae proditores pronunciáljuk." (SZILÁGYI S. 1880, 173—174.)

[21] Az összeesküvők közül mindössze hármat fogtak el, illetve végeztek ki: Kornis Györgyöt menekülés közben még a helyszínen ölték meg, Kolozsvári János fejedelmi jogügyigazgatót harmadnapra a besztercei kapunál akasztották fel, Kornis Boldizsárt pedig, akiből előbb részletes vallomást csikartak ki, júl. 4-én Kolozsvár főterén fejezték le. A konspiráció értelmi szerzője, Kendy István kancellár, a Báthori Zsigmond elleni összeesküvésben részt vett és kivégzett Kendy Sándor fia, Kassára, Kornis Zsigmond Moldvába és onnan Magyarországra, a többiek: Sennyei Pongrác, Kereszturi György, Torma György, Kovacsóczy István, Borbély János, Szilvási Péter, Sarmasági Zsigmond és Basa István is, részben ugyanide, részben a törökhöz menekültek. (Vö. SZILÁGYI 1880, 33—34; — SEPSI LACZKÓ M. 1858, 125; — SZILÁGYI S. 1867, 84—85, 95; — DEÁK F. 1876, 470—485; — ANGYAL D. 1896, 29—35.)

[22] KEMÉNY J. 1959, 87; — SZEKFŰ Gy. 1929, 41—42.

[23] A szemtanúk vallomásait az eredeti jegyzőkönyvek alapján ismerteti DEÁK F. 1876.

[24] Kendynek nemcsak az utód fejedelem bocsátott meg, ami a körülményekből ítélhetően érthető, hanem a közben meggyilkolt Báthori Gábor özvegye is. A korabeli közvéleményt is megdöbbentette, amikor 1618-ban az öt éve özvegy fejedelemasszony volt férje legnagyobb ellenségének lett a felesége. Sepsi Lackó Máté írja erről krónikájában: „1618. 9. maji Kendy Istvánnak Báthori Gábornéval Bódogköben menyegzői lakodalmok leve. Eleget csudálák ezt az emberek, hogy Kendy István Báthori Gábornak árulója volt és halála után a felesége mégis hozzája mene." (Sepsi L. M. 1858, 180) — Báthori Gábor későbbi gyilkosait ezzel szemben a fejedelem törvényesen halállal büntette. (Vö. SZILÁGYI S. 1867, 287—88.)

főemberrel, köztük a még ifjú Bethlen Gáborral együtt, Basa István is török földre menekült, és itt az emigrációban Bethlennek belső inasa lett. Mint erről Mikó Ferenc is beszámol, az emigrált erdélyi urak egy része az alig 23 esztendős Bethlen Gábort már ekkor fejedelemmé választotta.[25] Más részük viszont nemcsak hogy ellenezte jelölését, de többen egyenesen az életére törekedtek. Amint néhány év múlva a széki merénylet előkészítésében a két főrendező, Kendy és Kornis mellett Szilvási Péter játszotta a főszerepet, úgy most a Bethlen elleni factióban Szilvási Boldizsár volt a felbújtó.[26] Basa Istvánnak mindkét esetben a végrehajtásban szántak feladatot.[27] Bethlen Gábor fejedelmi mivoltában sem bosszulta meg ellenségeinek ezeket az ellene elkövetett gazságait, mindössze kegyeiből vetette ki őket.[28] Basa Istvánt is mindaddig élni és futni hagyta, míg újabb bűneivel végleg meg nem pecsételte saját sorsát. Megfogására és kivégzésére, mint láttuk, az 1623-as második hadjárat ideje alatt elkövetett rablásai, fosztogatásai szolgáltatták az okot.

Bethlen Gábor levelezéseiből tudjuk, hogy a kitűnő politikai érzékkel bíró fejedelem már az első hadjárat megindításakor mennyire ügyelt arra, hogy seregei a pacifikált területek lakosságát, urat és jobbágyot egyaránt, életükben és vagyonukban kíméljék, erőszakoskodással, rablással a föld lakóit ne háborgassák. Okulva Bocskai hajdúinak példáján, már a kezdet kezdetén „ország törvényével" toroltatta meg az ilyen kilengéseket és atrocitásokat.[29] Basa István, mint ezt Kemény idézett előadásából tudjuk, szegény embereket rabolt ki, holmijaikat megtalálták nála, és ezért kellett Kéméndnél bitón meghalnia. Lehet, hogy ha korábbi bűnök nem terhelték volna a lelkét, a fejedelem, mint volt belső emberének, talán megbocsátott volna, így azonban nem volt számára kegyelem.

Kivégzését az 1623-as második hadjárat közepére tehetjük, ugyanis Bethlen hadserege élén ekkor járhatott csak Kéménd táján. A fejedelem augusztus vége felé indul ki Erdélyből: szeptember 2-án Debrecenben, 10-én Kassán, 21-én pedig már Szendrőn van.[30] Innen a már korábban csatlakozott török hadakkal Rimaszombat felől a

[25] Hidvégi Mikó F. 1863, 163.

[26] Szilvási Péternek a széki merénylet előkészítésében vitt szerepére lásd: Deák F. 1876, 475—476. — Boldizsár, aki Péternek talán unokatestvére, de mindenképpen közeli rokona volt, 1603-ban Bethlen Gáborral és másokkal együtt szintén a törökhöz menekült és az emigráció egyik vezére lett. (Vö. Nagy I. 1857, 727—730; — Hidvégi Mikó 1863, 163.) Kemény ugyan nem vádolja őt a gyilkosságra való felbújtással, de az, hogy Bethlen ellenségei közül az emigrációban egyedül őt említi név szerint, okot ad ennek feltételezésére.

[27] A Basa családnak ez a generációja hírhedt imposztorokból állhatott, mert Báthori Gábor meggyilkolásában (Nagyvárad, 1613. okt. 27.) ténylegesen is közreműködött egy Basa János, a fejedelem zászlótartója, aki alkalmasint II. Basa Péter fia Jánossal, István unokatestvérével azonos. (Vö. Sepsi L. M. 1858, 141; —Szilágyi S. 1867, 285; — Sándor I. 1906, 17.)

[28] Szekfű Gy. 1929, 60.

[29] Érdemes e tekintetben idézni abból a levélből, amit az első hadjárat ilyen jellegű tapasztalataival kapcsolatban Illésházy Gáspárnak írt 1619. szept. 30-án: „Mint viselték magokat az Szécsy uram hadai Ngd. írásából értem, kin mennit búsulok, én ezt Kgdnek meg nem írhatom, mert bizony non in eum finem vöttem vala fel ezt az expeditiót, hogy szegény Bocskai fejedelem idejében történt módok szerint dúlnának az hadak szabadoson; de az meddig én Debreczent értem, addig mindenütt való vásárok meglöttenek és oly nagy emberektől és oly nemes emberektől történtek az nagy dúlások, kin minden ember csudálkozhatik; szörnyű dolgok estek uram, melyet úgy hiszek, hogy meg fognak az uraimmal ország törvényével bántatni; csak az minemü articulust mostani congregatióban az felsőországbeli statusok végeznék is affélékről. Én az én hadaim felől felelek életemig, hogy nem hogy szent egyházat, de sem udvarházat, sem parasztházat sehul fel nem vertek és ételen kívül semmit el nem vöttenek; sőt nagy dolgot mondok, merem azt mondani, hogy Erdéltől fogva 32 öreg barmot az én hadam meg nem nyúzott; úgy hordoztam őket, hogy mindenütt öszvefogott kézzel imádják istent érettünk." (Szádeczky 1915, 3. lev. 8—9.) — Az ellenséges föld népeinek sorsát ugyanilyen felelősségteljes aggodalommal kísérte. „Lelke keserűségével kényszerült nézni, hogy a szövetségében harcoló török csapatok milyen rettenetes dúlást vittek végbe Morvaországban, amit nem tudott megakadályozni, mert ha tiltotta őket a rablástól, égetéstől, azzal gyanúsították meg, hogy az ellenséggel ért egyet." (Szádeczky, 1915, Századok 497.)

[30] Uo. 496.

putnoki völgyön ereszkedik le Fülek alá, ahová 28-án érkezik meg.[31] A várat, mivel azt Bosnyák Tamás komolyan védelmezi, nem ostromolja meg,[32] hanem az Ipoly völgyén gyors menetben tovább vonul nyugat felé.[33] Október 4-én a Coar-i táborból keltezi levelét,[34] 14-én pedig már Nagyszombatban van.[35] Hogy a közben eltelt tíz nap alatt merre haladt és hol tartózkodott, azt sajnos adatok hiányában nem tudjuk pontosan rekonstruálni. Minden valószínűség szerint végigment az Ipoly völgyén, és a kéméndi révnél kelt át seregével a Garamon. Itt, Esztergom felett egyesülhetett a késve érkező Ibrahim pasa csapataival is, amelyről szeptember 28-án Fülekről keltezett levelében még úgy ír, hogy „az bosznai basa nagy haddal már nem messze vagyon"[36] és rátérve a nyitrai hadi útra, Érsekújvár—Sempte irányában haladt tovább Nagyszombat felé. A hadjárat végén, visszafelé már nem ezen az útvonalon jött, hanem Nagyszombatból Galgóczon, Nyitrán, Verebélyen át a Garam-völgyén vonult téli szállására Besztercebányára,[37] kb. azon az útvonalon, amelyen 1620. szeptember elején Besztercebányáról hozta seregét Nagyszombat alá.[38] Mindezek alapján Basa István kivégzését október 4-ike és 14-ike közé tehetjük, közelebbről 8—10.tájára, mert feltehetően ekkor tartózkodhattak az erdélyi hadak Kéménd körzetében. Lélektanilag is érthetőbb, ha a fejedelem a hadjárat elején alkalmaz ilyen példamutatóan szigorú büntetéseket, a fegyelem megszilárdítása érdekében, mint a hadjárat végén, amikor egyrészt a hidegtől elgyötört seregei amúgy is sokat szenvedtek,[39] másrészt tekintetbe véve csak ennek a háborúnak is borzalmas kilengéseit, egyszerű ruhaneműtolvajlást ilyen dermesztő hideg időben halállal büntetni erkölcsileg sem lett volna méltányos.

Kérdés ezek után, hogy a ballada valóban erről a dicstelen véget ért Basa Istvánról keletkezett-e, avagy a hős neve később véletlenül kapcsolódott egy eredetileg más fogantatású szüzséhez, valahogy úgy, mint pl. Szücs Marcsa,[40] Káver (Kádár) Katalin[41] és más ismertebb balladai nevek kontaminálódtak már korábban vagy később kialakult szerkezetekkel. A félreértést eddig is főleg az okozta, hogy a szöveg a történést Rákóczi bujdosásához, Lengyelország határához kapcsolja, és azt sejteti, mintha a bujdosó katonát (Basa Istvánt) gyilkosok orvul ölték volna meg. Ebből, mint utaltunk rá, Ortutay arra következtetett, hogy Basa István a nagy fejedelem katonája lehetett, Lajtha és Vargyas pedig arra, hogy a hős II. Rákóczi György vitéze volt.[42] Mivel ilyen nevű embert, akinek a halálát a ballada előadásával valamilyen módon azonosítani lehetne, sem II. Rákóczi György, sem a kuruc fejedelem korából nem tudunk kimutatni, a probléma nyitját másutt kell keresnünk. De lássuk előbb a balladát teljes szövegében:

1. Megölték a Basa Pistát,
Fejedelem katonáját,
Út szélin hótan találtan,
Lengyelországnak határán.

[31] Szilágyi S. 1887, 268—269.

[32] Szekfű Gy. 1929, 231.

[33] Szádeczkynek téves az az állítása (Századok 1915, 496.), mintha Bethlen Fülekről Besztercebányára ment volna. Az okt. 3-án Besztercebányáról keltezett levelet, amire Szádeczky hivatkozik, nem Bethlen Gábor írta, hanem emberei innen írták neki, érdeklődve, hogy hol keressék, ill. hogy merre, milyen útvonalon menjenek utána. (Vö. Szilágyi S. 1886, 424—426; —Uő. 1887, 269—270.)

[34] Datum castris ad possessionem Coar positis 4 mensis Octobris 1623. — Coar alkalmasint azzal a *Kovár*-ral (Kolári) azonos, amely az Ipoly jobb partján Balassagyarmattól pár kilométerre nyugatra fekszik. (Vö. Fényes E. 1851, 255.)

[35] Szádeczky L. 1915, 496.

[36] Szilágyi S. 1886, 425. — Bethlen még a hadjárat megindulása előtt táborába rendeli a szövetséges török hadakat; nevezetesen az egri pasát a szikszói, a boszniai basát pedig a rimaszombati táborba. Az utóbbi késése miatt mondhatott le talán Fülek ostromáról is. (Vö. Szilágyi Á. 1868, 399—400.)

[37] Utolsó levelét Nagyszombatból dec. 15-én keltezi; dec. 17-én Galgócról ír, dec. 28-án pedig már Besztercebányán van. (Vö. Szilágyi S. 1879, 398—399; — Uő 1886, 432; — Uő. Tört. Tár 1879, 455.)

[38] Ráth K. 1863, 259—260; — Gyalókay J. 1929, 317.

[39] Keményi J. 1959, 106.

[40] Gáborjaházi (Zala m.) változat. (Ethn. 1905, 289.)

[41] Mosdósi (Somogy m.) változat. (Ortutay Gy. 1968, 355—359.)

[42] Vö. 4. sz. jegyz.

2. Lengyelországnak határán,
Rákóczinak bujdosásán.
Basa Pistát ott megfogták,
Az életit kioltották.

3. Ékes aranyos dolmányán
Végig ömlött piros vére, —
— Jaj Istenem, jaj, Szűz Márja,
Mért is jöttem bujdosásra?

4. Életimet feláldoztam,
Vezérim megoltalmaztam,
Hazám határán megálltam,
Gyilkosokkal megcsatáztam . . .

5. Fehér Julis[43] hazavárja
Minden este vacsorára.
Ne várd Julis, ne várd Julis . . .[44]

Meggyőződésünket, hogy a ballada jelenlegi formájában valóban a fent tárgyalt Basa Istvánnal áll kapcsolatban, vagy legalábbis az ő bitón elszenvedett halála vált az ének kristályosító magjává, a szövegből vett alábbi megfigyelésekkel tudjuk valószínűsíteni.

1. A szöveg egyértelműen arról vall, hogy Basa Pistát *megfogták* és *az életit* úgy *oltották ki*. Ez az előadás semmi esetre sem vonatkozhat olyan halálra, amit harc közben szenved el az ember. A harcoló katonát nem fogják meg, hanem levágják vagy agyonlövik. A *megfog* ige a régiségben a vonatkoztatható nyelvi adatok egybehangzó tanúsága szerint mindig elfog, letartóztat, fogságba ejt (capio, prehendo, comprehendo, deprehendo) jelentésben fordul elő.[45] Ez a nyelvi argumentum egymagában is perdöntő lehetne a tekintetben, hogy a balladahős nem ellenséggel vívott harcban esett el.[46]

2. A halál módjának minősítésére szolgáló igék is mint a *megölték*, az életit *kioltották* stilisztikailag jobban illenek a kivégzés jelölésére, mint minden más a meghalásra vonatkozó szinonima. Az akasztásra különösen az utóbbi nagyon találó; az akasztásos halál képzetét az álló gyertya lángjának elkoppintásához tudja szemléletileg közelíteni.

3. Az ének nem mondja meg, hogy kik ölték meg, milyen ellenség vesztette el a hőst. Jóllehet a balladák, s ezek között is főleg a Basa Pista-típusúak, illetve a rendszerint ezek előképéül szolgáló siratók és vallomásos búcsúénekek, mindig pontosan utalnak a hős halálának körülményeire. Amit a negyedik versszakban Basa Pista magáról elmond, ha ugyan valóban az ő életéhez kapcsolhatók ezek a mozzanatok, az minden látszat ellenére sem a halálára vonatkozik, hanem a búcsúénekek hagyományos rekvizituma. Jelen esetben az erőszakos halált elszenvedő hős, akárcsak Bezerédi Imre a róla szóló búcsúénekben,[47] azért említi fel vitézi tetteit (Vezérim megoltalmaztam, Hazám határán megálltam, Gyilkosokkal megcsatáztam), hogy felhozott bűnei ellenében mentségéül szolgáljanak, illetve inkább csak azért, hogy az utókor előtt a becstelenség vádját magáról elhárítsa. A búcsú- és veszedelemének közismert jajgató fordulata is megtalálható a balladában: Jaj, Istenem, Jaj Szűz Márja. Ez a sor nemcsak azért érdekes, mert közeli párja (Jaj, édesanyám!) szintén egy kivégzett személy búcsúénekéből ismeretes,[48] hanem azért is, mert árulkodik a tekintetben, hogy a hős, aki Szűz Máriához fohászkodik, nem tartozhatott protestáns felekezethez. Basa Istvánról Kemény János mondja, hogy „pápista ember" volt.

[43] A nevet sajnos nem tudtam azonosítani. Több mint valószínű, hogy a név a *Fehér László* ballada hatása alatt keletkezett és a töredékes utolsó versszakkal együtt később kapcsolódott a szerkezethez.

[44] Csanádi—Vargyas 1954, 217—218.

[45] OklSz. 1902—1906, 630; — MNySz 1. 1890, 871.

[46] A ballada szerint Rákóczi László sem a váradi vár kapujában esett el, mint ahogyan azt az egykorú történeti források állítják, hanem a törökök megfogták, megkötözték és állítólag csak később végezték ki. (Vö. Thaly K. 1864, 171—181; — Gyalókay J. 1913, 445—447.

[47] Kiad. Thaly K. 1872, 251—253.

[48] Thaly K. 1864, 243.

4. Akasztásra, kivégzésre mutat a balladának az a kitétele is, hogy a hőst *út szélin hótan találták*. Ennek az epikai előadásban szokatlan helymegjelölésnek csak úgy van értelme, ha nem egy közönséges haláleset közelebbről meg nem határozható helyére vonatkozik, hanem a helynek, hogy *út szélin* konkrét funkcionális jelentése és jelentősége van. Köztudott, hogy a régebbi korok embere a büntetést nem a bűn jogi konzekvenciájaként fogta fel, hanem az erkölcsi nevelés elrettentő példáját látta benne, minthogy a hatóságok is annak szánták. Következésképp az ítéletkihirdetések és az ítéletvégrehajtások (botozás, kaloda, pellengér, kivégzés) mindig a legnagyobb nyilvánosság előtt és a legfrekventáltabb helyen (főtér, vagy piac) történtek. Az akasztásokat csak nagyon kivételes esetben, a várban vagy városban, rendszerint azonban mindig a falakon kívül, az oda vezető utak mellett, az ún. akasztó-dombokon hajtották végre. Azért itt, mert más kivégzési processzusokkal szemben az akasztott ember hulláját hetekig, hónapokig nem temették el, s hogy az közvetlenül ne szennyezze a lakott terület levegőjét, a bitófát attól kissé távolabb, de feltűnő és forgalmas helyen állították fel. Szokásban volt, hogy olyan esetben, amikor a bűnöst nem városi hatóság, hanem — nemes emberről lévén szó és főleg hadjáratok idején — királyi, fejedelmi vagy főparancsnoki ítélet marasztalta el, kivégzését a közelben levő országos utak, átkelőhelyek közelében hajtották végre, ezzel biztosítva az esetnek a nyilvánosságot.[49] Basa Istvánt is azért éppen Kéménd közelében akasztották fel, mert egyrészt itt volt a Garam alsó szakaszának egyik fontos átkelőhelye, másrészt két országos hadiút, a nyitrai és a lévai is itt a falu alatt találkozott egymással. Itt láthatták őt erdélyi honfitársai, ismerősei, az *út szélin* bitón függeni, és ők vitték hírét hazájába tragikus halálának. Ha balladánk hőse hareban, csatában esett volna el, mint ezt eddig a szövegből értelmezték, úgy őt bajtársai minden bizonnyal eltemették volna,[50] ha csata után mindjárt nem is, de később, és nem hagyták volna az *út szélin* temetetlenül hányódni, hogy idegen emberek találjanak rá.

5. A balladának az a kitétele, hogy „*Ékes aranyos dolmányán végigömlött piros vére*" ellentmondani látszik véleményünknek, hogy ti. a hőst felakasztották. Ha nem tudnánk, hogy a jelenlegi ismereteink szerint történelmileg egyedül számbavehető Basa Istvánt valóban bitón végezték ki, a kételkedésnek lehetne némi alapja. Bár ami a ballada állítását illeti — költészetről lévén szó —, annak nem szabad minden esetben konkrét történeti vonatkozást tulajdonítani. Hasonló paradoxonnal más balladában is találkozunk. A *Basa Pistá*éval majdnem azonos balladai szituációt mutat *Barna Péter* tragédiája. Őt is megfogták, felakasztották és neki is ugyanúgy „*vérrel virágzott a testi ruhája*" mint Basa Pistának:

Kár volna még nekem a fán megszáradni,
Lobogós gyolcsgatyám szélnek bocsátani.
Szép sarkantyús csizmám szélnek összeverni,
Fekete két szemem hollónak kivájni.
. . . . . .
Nem jó föld ez pajtás, nem jó itten lakni,
Mert a szegény legényt *meg* szokták itt *fogni*.
Szegény Barna Péter gyolcs inge, gatyája,
Vérrel virágozik a testi ruhája.[51]

[49] A Képes Krónikában olvassuk (SRH. I. 494.), hogy a merénylő Zách Felicián összevagdalt tetemének egyes részeit elrettentő például az ország különböző városaiba küldték szét. Hasonlóképpen még a XVII. század végén is Caraffa Eperjesen kivégzett áldozatainak testrészeit az ítélet értelmében a Sáros, Sebes, Lőcse és a Kassa felé vezető utakra függesztették ki az arra járók megfélemlítésére és örök emlékezetére. (K. Papp M. II. 1863, 30, 41, 55.) — Népballadáink közül főleg a *Bethlen Anna*, a *Zsivány felesége* és a *Három árva* típus változatai őriznek hasonló elemet: pl. „Vegyétek ki szívem, májam, Takarjátok gyenge gyólcsba, Tegyétek bé zöld ládába, Vigyétek bé Barassóba, *Tegyétek ki vaskapura;* Vegyen példát minden árva, Kinek nincsen édesanyja". (Csanádi—Vargyas 1954, 243; — Vargyas L. 1960, 184.)

[50] Basa István, családjának rokoni kapcsolataiból ítélhetően is, előkelő nemes ember lehetett s nem akármiféle hajdú- vagy parasztkatona, aki ha elesett a csatában, hát nem sokat törődtek vele. Ha nem tudnánk, hogy a székelyek mennyire számon tartották a közülük nem természetes halállal meghaltak neveit, sőt ezekről egyesek registrumot is vezettek (*Mon. Hung. Hist.* 1863, 258—271.), a bevett szokás alapján akkor is feltételezhetnénk, hogy az ismertebb nemesi családok tagjait ha csatában estek el, ismerőseik, hozzátartozóik illendően eltemették. Maga Keményy János írja, hogy

6. Annak, hogy az ének Rákóczi bujdosásához és Lengyelországhoz kapcsolja Basa István halálát, több magyarázata lehet.

a) Az egyik az, hogy idő múltával a Basa Istvánról szóló ének eredeti struktúrája átrendeződött, más igényekhez idomulva egyfajta bujdosó-ének lett belőle. A régibb szerkezet egyes nyomjelző elemei *(Basa Pista, megfogták, út szélin hótan találták)* beépültek — mint láttuk, eléggé ellentmondásosan — az új szerkezetbe, ahol egy másik vitézi siratóének elemeivel kontaminálódtak. Ez utóbbi ének esetleg keletkezhetett II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata után közvetlenül, vagy később bármikor, de kapcsolódhatott az 1657 nyarán történt felső-magyarországi lengyel betöréshez is.[52] Lengyelországnak, a lengyel ellenségnek azonban nem feltétlenül kell konkrét jelentést tulajdonítani a balladában. Erdély számára II. Rákóczi György hadseregének lengyelországi veresége és az utána következő tatár fogság hosszú ideig olyan tragikus jelentőséggel bírt, mint az anyaországnak a Mohi-csata, vagy a Mohácsi-vész.[53] Ez a szomorú élmény annyira belevésődött az erdélyi ember tudatába, hogy az ellenség képzetét, illetve az ehhez kapcsolódó egyéni és országos tragédiákat később is önkéntelenül ezzel az eseménnyel és Lengyelországgal asszociálta.

b) Elképzelhető továbbá, hogy a balladának ilyen mozzanatai és elemei, mint *Rákóczi, Lengyelországnak határa, életimet feláldoztam, hazám határán megálltam, gyilkosokkal megcsatáztam* — a legendás hírű váradi hős, Rákóczi László siratójának emlékét őrzi. A róla szóló ének fennmaradt három változata ugyanis szintén szekundér szerkezetből deriválódott, és elemeiben egy másik balladával, a *Dancsuj Dávid*-dal mutat rokonságot. Az eredeti struktúra itt is igen korán széteshetett, és a név egy korábbi epikus szerkezet elemeit vonzotta magához. Rákóczi László, akiről tudjuk, hogy mint Sáros megyei főispán a magyar—lengyel határvidéken garázdálkodó rablóknak, gyilkos haramiáknak rettegett üldözője volt,[54] méltán mondhatta magáról búcsúénekében, hogy *Életimet feláldoztam, Hazám határán megálltam, Gyilkosokkal megcsatáztam.* A *megáll* ige is ebben a kontextusban inkább vonatkoztatható helytállásra, vagy még inkább kötelességteljesítésre, mint egy konkrét ütközetben tanúsított vitézi magatartásra.

c) Basa István halála körülményeinek ellentmondásos balladai előadására végül a harmadik magyarázat az lehetne, hogy az előadottakkal ellentétben mégis feltételezzük, hogy a ballada minden részében, ha hézagos előadásban is, de valós mozzanatokat őrzött meg a hős életéből. Tehát ha Basa István nem is Lengyelország határán halt meg, de vitézi ténykedéseinek valami köze mégis lehetett ehhez a helyhez, illetve a Rákócziakhoz. Ebből a szempontból nézve a kérdést, csak egy epizódszerű esemény jöhet számításba, ami ugyancsak Bethlen Gáborhoz, annak 1618-as első hadjáratához kapcsolódik. Mint ez történetileg ismert, a fejedelem azért volt kénytelen felhagyni Bécs ostromával, mert tudomására jutott, hogy Homonnai György, régi ellensége és vetélytársa, mintegy tízezer főnyi lengyel martalóc, zsoldos haddal a Beszkideken beütött Magyarországba és Bethlen hátvédseregét, amit I. Rákóczi György vezényelt, Sztropkónál, közel a lengyel határhoz, teljesen szétverte (1618. nov. 22.).[55] A balladának fentebb idézett sorai: *Vezérim megoltalmaztam, Hazám határán megálltam,* stb. vonatkozhatnak egy ilyen vesztett ütközetre is. *A gyilkosokkal megcsatáztam* kitétel is utalhat arra, hogy nem vitézi

öccsének, Boldizsárnak a holttestét, aki II. Rákóczi György lengyel hadjáratában Sambornál esett el (1657. febr. 16.), maga vitette haza Erdélybe; mostohabátyját, Kemény Pétert pedig, aki Bethlen Gábor hadjáratában Hainburgnál halt meg, Pozsonyba vitték és ott temették el. (Kemény J. 1959, 76—77; — Szalárdi J. 1853, 299—300.) Az már a sors iróniája, hogy az ő holttestét a nagyszöllősi csatatéren nem keresték időben és nem is találták meg soha. (Vö. Bethlen J. 1941, 288.)

[51] Ortutay Gy. 1955, 239.

[52] Az erdélyi haderő ennek elhárításában érdemileg nem vett ugyan részt, de az észak-erdélyi határvidék és a Felső-Tisza vidéke sokat szenvedett a lengyel hadak kegyetlenkedéseitől. (Vö. Enyedi I. 1863, 237; — Szalárdi J. 1853, 304—314.)

[53] A katasztrófa hangulatát és a kétségbeesést megindítóan érzékelteti az a két jeremiádszerű ének, amit a Bocskor-kódexből Thaly Kálmán tett közzé. (Thaly K. 1871, 480—484; vö. Petrityvity H. K. 1862, 42.)

[54] Az ő nevéhez fűződik többek között a három félelmetes hírű haramiának, Bajusznak, Havránnak és Jankónak az elfogása és Eperjesen történt elrettentő kivégeztetése is. (Vö. Turóczi Tr. J. 1956, 135—137.)

[55] Szádeczky L. Századok 1915, 363—364.

ellenféllel, hanem martalóc, gyilkos népséggel szemben állt helyt a hős.[56] Ha adatok birtokában bizonyítani lehetne, hogy I. Rákóczi György seregében a hajdúkon kívül erdélyi csapatok is harcoltak, továbbá, hogy ezekkel együtt Basa István is részt vett ebben az akcióban, úgy a balladának szinte minden mozzanatát kétséget kizáróan tudnánk azonosítani. Így azonban csak feltevésekre és következtetésekre szorítkozhatunk.

No, de a ballada népköltészet, és nem Tinódi-szerű históriás ének, s így sohasem is lehet minden elemét történetileg számonkérni és identifikálni. Amit fejtegetéseink alapján a *Basa Pista* balladáról végső soron mint konkrétumot megállapíthatunk, az az, hogy a korábbi felfogással ellentétben, Basa Istvánt Bethlen Gábor statáriális úton végeztette ki 1623 őszén, és a kivégzésre utaló nyomok a róla szóló balladából kielemezhetők. Továbbá, hogy az ő tragikus halála vált erjesztő magjává annak a balladai struktúrának, amely közel háromszáz év alatt, változatok hiányában ma már ellenőrizhetetlen úton, de feltehetően más epikus szerkezetekkel is ötvöződve, alakult olyanná, amilyen.[5]

IRODALOM

ANGYAL Dávid
1896 *Báthori Gábor uralkodása.* Századok, 23—46, 114—128.

BARTÓK—KODÁLY
1923 *Népdalok, Erdélyi magyarság.* Bp.

BETHLEN János
1664 *Rerum Transylvanicarum Libri Quatuor* . . . Amstelaedami.
(1941) *Kemény János fejedelemsége. (Rerum Transylvanicarum Libri Quatuor* . . . 193—228.) Ford. WACZULIK Margit. In: Erdély öröksége. V. Bp.

CSANÁDI—VARGYAS
1954 *Röpülj páva, röpülj. Magyar népballadák és balladás dalok.* Bp.

DEÁK Farkas
1876 *A széki merénylet, 1610.* Századok, 470—485.

ENYEDI István
1862 *Occasio suscepti itineris et belli Principis G. Rákóczi II. in Poloniam.* Kiad. MIKÓ Imre. Erd. Tört. Adatok. 4, 219—316. Kolozsvár.

FÉNYES Elek
1851 *Magyarország geográfiai szótára.* I—II. Pest.

GYALÓKAY Jenő
1913 *Rákóczi László.* Hadtört. Közlm. 435—447.
1929 *Bethlen Gábor mint hadvezér.* Hadtört. Közlm. 288—330, 417—463.

HIDVÉGI MIKÓ Ferenc
1863 *Históriája a maga életében történt erdélyi dolgokról. 1594—1613.* Kiad. KAZINCZY Gábor. Magyar Tört. Emlékek II. Írók. Pest.

KÁLLAY Ferenc
1829 *Históriai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a' régi időkben.* Nagy Enyed.

KEMÉNY János
1856 *Kemény János erdélyi fejedelem Önéletírása.* Kiad. SZALAY László. Pest.
1959 *Kemény János Önéletírása és vál. levelei.* Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyz. írta V. WINDISCH Éva. Bp.

KIS Bálint
1892 *Erdély régi családai.* III. A zabolai Basa család. Turul. 130—133.

LAJTHA László
1928 *A „Basa Pista" népballada történeti háttere.* Zenei Szemle, 48.

[56] A gyilkos (sicarius, homicida) szónak egyértelmű a jelentése: védtelen emberr.e fegyverrel halálthozóan orvul támadó személyt jelent. (MNyÉSz. II. 1106; — MNySz I 1168—69.) Hadakra, katonaságra a gyilkos szót jelzőként vagy igeként rendszerint csak akkor alkalmazzák, ha védtelen polgári lakossággal kegyetlenkednek. (Vö. BETHLEN J. 1941, 221—228.)

[57] „Basa Pistá"-ról újabban egy történelmi mondát is közöltek. (TÓTH J. 1964, 512—515.) A monda, mint ez a közleményből kitűnik, nem lehet régibb a XIX. század elejénél. Véleményünk szerint teljesen újkeletű, mert láthatólag a „Basa Pista" ballada egyetlen ismert szövegének hatása alatt keletkezett, amit a Vas megyei Gasztonyban 1923 előtt így nem ismerhettek.

LUKINICH Imre
1912 *II. Rákóczi György 1657-iki lengyel hadjárata alkalmával tatár fogságba esett erdélyiek jegyzéke.* Genealógiai Füz. 93.
Mon. Hung. Hist.
1863 *Monumenta Hungariae Historica. Magyar Tört. Emlékek. II. oszt. Írók.* VII. k. Kiad. KAZINCZY Gábor. Pest. — *(Egy adalék a magyar aristokratia történelméhez Erdélyben.* 258—271.)
NAGY Iván
1857 Magyarország családai. II. Pest.
ORTUTAY Gyula
1948 *Székely népballadák.* 3. bőv. kiad. Bp.
1955 *Magyar népköltészet.* II. k. Népballadák. Bp.
1968 *Magyar népballadák.* Szerk. és bev. — —. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta KRIZA Ildikó. Bp.
K. PAPP Miklós
1863 *Caraffa és az eperjesi vértörvényszék.* I—II. Pest.
PETRITYVITY HORVÁTH Kozma
1862 *Petrityvity H. K. Önéletírása.* Kiad. DÁNIEL G.—THALY K.: Történelmi kalászok. Pest.
RÁTH Károly
1863 *Bethlen Gábor 1619—1621-dik évi tábor-szállásai.* Győri Tört. és Rég. Füz. 255—269.
RHÉDEY László gróf
1855 *Rhédey L. gr. Naplója.* Kiad. VASS József M. Tört. Tár. 213—234.
SÁNDOR Imre
1906 *A zabolai Basa család.* Genealógiai Füz. 14—18.
SCHRAM Ferenc
1955 *Magyar népballadák.* Bp.
SRH.
1937—38 *Scriptores rerum hungaricarum.* I—II. Szerk. SZENTPÉTERY I. Bp.
SEPSI LACZKÓ Máté
1858 *Sepsi L. M. Krónikája, 1521—1624.* Kiad. MIKÓ Imre. Erd. Tört. Adatok. III. Kolozsvár.
SZABOLCSI Bence
1931 *A XVI. századi magyar históriás énekek és zenéjük.* ItK. 285—302, 423—444.
SZÁDECZKY Lajos
1915 *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz, 1619—1629.* Magyar Tört. Tár. XXVII. Bp.
1915 *Bethlen Gábor és Trencsén vármegye.* Századok, 353—370, 479—514.
SZALÁRDI János
1853 *Siralmas magyar krónika.* Kiad. KEMÉNY Zsigmond. Pest.
SZEKFŰ Gyula
1929 *Bethlen Gábor.* Bp.
SZILÁDY Áron
1868 *Török—magyar kori államokmánytár.* (Kiad. — —) I. Pest.
SZILÁGYI Sándor.
1867 *Báthori Gábor fejedelem.* Pest.
1879 *Bethlen Gábor politikai levelei.* (Kiad. — —) Bp.
1879 *Bethlen Gábor uralkodása történetéhez.* Tört. Tár. 219—261, 429—465, 742—786.
1880 *Erdélyi országgyűlési emlékek.* (Kiad. —) VI. Bp.
1886 *Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodása történetéhez.* (Kiad. —) Tört. Tár, 1—57, 209—249, 401—446, 609—678.
1887 *Bethlen Gábor fejedelem levelezése.* (Kiad. —) Bp.
THALY Kálmán
1864 *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok.* I. Pest.
1871 *Ismeretlen históriás énekek a XVI—XVII. századból.* VI. közlm. Századok, 479—491.
1872 *Adalékok a Thököly és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez.* II. Pest.
TÓTH József
1964 *Basa Pista (történelmi monda).* Vasi Szemle, 512—515.
VARGYAS Lajos
1960 *Kutatások a népballada középkori történetében.* I. *Francia eredetű réteg balladáinkban.* Ethn. 165—265.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Balassa Iván

Banner János
1888—1971

A magyar néprajztudomány azt a régész-tudóst gyászolja benne, aki a néprajz és a régészet szoros kapcsolatát tudatosan vallotta és munkásságában megvalósította. Élete végén visszatekintve, maga írja erről: „Rajtam és a korban utánam következő László Gyulán és Csalog Józsefen kívül, az idősebb régész nemzedékben nem igen kerül ember, akinek érdeklődése a néprajz irányába — régészeti vonatkozásban — is kiterjedne, és aki ma is vallaná azt, amit Rómer Flóris éppen most 100 éve megjelent Műrégészeti Kalauza is vallott (Pest, 1866): „A régészetnek az élő néprajz eredményeire is támaszkodnia kell!" (A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. 481, Miskolc, 1969). Banner János kétféleképpen is a néprajztudományhoz tartozott, még akkor is, ha életműve a régészet mezsgyéjén belülre esik. Először maga is művelte tudományszakunkat, másrészt ennek eredményeit, szemléletét, sok esetben munkamódszerét sikerrel alkalmazta szinte minden régészeti munkájában.

1888. március 6-án született Székudvardon, Arad megyében, de elemi iskoláinak egy részét és a gimnáziumot Békésen végezte ami egész életére meghatározóvá vált. Ez a táj lett számára az a szűkebb haza, melyhez első munkái kapcsolódnak, ahol a legnagyobb ásatásait végezte, melynek történeti és néprajzi sajátosságait élete befejezéséig sohasem szűnt meg kutatni, bátyjával Banner Benedekkel, a jeles helytörténész és néprajzkutatóval együtt.

1906—1910 között a kolozsvári egyetem történelem—földrajz szakos hallgatója, aki rendszeresen eljár a régészeti és néprajzi előadásokra is. Sőt szakdolgozata, mellyel később a doktori címet is elnyerte: *Népies építkezés Békésen*. Térképekkel, fényképekkel, rajzokkal 1910-ben készült és ennek egy része megjelent a Néprajzi Értesítőben is *(A békési magyarság népi építkezése.*

NÉ. XII. 129–143), mely e területre vonatkozóan ma is fontos, forrásértékű tanulmány.

Első munkájától kezdve Békéssel foglalkozó számos pontos megfigyelése, néprajzi jellegű feldolgozása közül a Néprajzi Értesítőben is több látott napvilágot (*A félhajó* NÉ. XIII. 39–40; *Békési cigánylakások* NÉ. XIV. (308–311), ezenkívül a Föld és Emberben (*Adatok Békés megye településföldrajzához.* 1922. 105–114; *Adatok a békési határ XVIII. századi vízrajzához.* 1924.), továbbá a Népünk és Nyelvünkben (*Békési pásztorok élete a XVIII. században.* 1929. 165–170, 222–229) és önállóan is (*Tarcsai halászok közt.* 38. p. Békéscsaba 1923.) közre adta néprajzi tanulmányait.

Rövid makói, majd gyulai tanárkodása után a Jászberényi állami gimnázium hívta meg 1911 októberében helyettes, majd 1915-ben rendes tanárnak. Élete itt fonódott össze a magyar múzeumüggyel, de — mint maga kissé kesernyésen megjegyezte — sokat dolgozott különböző múzeumokban és múzeumokért, de soha sem lett főhivatású múzeumi alkalmazott.

A Jász Múzeumot 1873-ban alapították a Jászság régészeti és néprajzi tárgyainak megőrzésére. 1913-ban kapott Banner János a nagyon esetlegesen gyűlt múzeumi anyag átvételére, rendberakására és kiállítására megbízást. (vö. *A Lehelkürt szolgálatában.* Szolnok megyei Múzeumi Adattár 3. Szolnok 1966). Nemcsak rendet teremtett, hanem sorra járta Jászberény tanyavilágát, szorgalmasan gyűjtötte a temetők néprajzi vonatkozásait (*Jászberényi sírkeresztek.* NÉ. XV. 98–108) és megmentette városi céhek értékes ládáit és azok pusztulásra ítélt iratait.

"A felbontott kitisztított ládák sok becses adatot mentettek meg a céhek életéből, amelynek társadalmi és gazdasági képe egyformán bontakozott ki és bevallom le is kötött. Később néhány közlemény lett ebből az anyagból, ha csak a Jászberényi Újság tárcarovatában is. Így támadtak fel halottaikból a régi iparosok, s velük együtt azok a kismesterségi emlékek is, amelyek jelentős része már a múlté volt" (21). Élete utolsó éveiben e gazdag anyagot feldolgozta, mely a közeli jövőben a Szolnok megyei Múzeumok kiadásában lát napvilágot.

Igazi tudóssá, gondos múzeológussá jászberényi évei alatt vált, ha nem is Jászberényben, hanem a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeum Régiségtárában, ahol 1913–1917 között nyaranta egy hónapot, telente két-két hetet töltött és Pósta Béla, Roska Márton mellett nőtt kiváló ásató régésszé és ismerte meg a gazdag magyar, de különösen a külföldi irodalmat.

A Néprajzi Múzeumhoz fűződő szoros kapcsolatát nemcsak a Néprajzi Értesítőben megjelent tanulmányai jelzik, hanem az a tény is, hogy 1914-ben, elsősorban mint néprajzkutató vett részt a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége által rendezett néprajzi és őstörténeti tanfolyamon, ahol Semayer Villibáld előadásait hallgatta.

1920-ban a Tanácsköztársaság idején elmondott beszéde és szerkesztői megbízatása miatt nem maradhatott Jászberényben, hanem a szegedi főreáliskolához került és a Móra Ferenc vezette Városi Múzeumban díjtalanul végezte a néprajzi és numizmatikai osztály vezetését; részt vett a régészeti munkában is. 1924-ben tanári állását az egyetemi adjunktuséra cserélte; majd 1937-től 1945-ig a szegedi egyetem régészeti tanszékét vezette.

Bár munkássága a szegedi negyedszázad alatt elsősorban régészeti, de a néprajzi érdeklődése akkor sem csökkent. Elég, ha ezzel kapcsolatban 1922-ben tartott egyetemi előadására hivatkozunk (*Bevezetés a mezőgazdasági*

néprajzhoz. Kézirat) vagy ha tudományszervezői munkásságára mutatunk rá *(Az Alföldkutatóbizottság néprajzi kutatási programmja.* NNy. 1927. 169).

A régészeti munkájához kapcsolódva ebben az időben sokat foglalkozott a halászattal és a vízenjárók életével *(A szegedi halászbárka.* Dolgozatok 1925. 79—94; *Halászat a Feketekörös torkolatánál.* Uo. 1926. 210—217; *Halászat* NNy. 1929. 53—54; *Szeged vízi élete.* Uo. 1929. 117—118), de ír településtörténeti tanulmányt is *(Szeged települése.* FE. 1925. 18—38). Érdekli a régi *(Adatok a XVIII. századbeli falusi élethez.* NNy. 1930. 70—74, 146—150) és a későbbi *(Élet a szegedi tanyákon.* Földrajzi olvasókönyv. 100—129. Bp. 1924) és korabeli paraszti élet, például a szélmalmok eltűnése *(Az utolsó szegedi szélmalom.* Szegedi Napló 1925. XI. 15), a boszorkányok történeti emlékei *(Szegedi boszorkányok.* 15 p. Szeged 1928), sőt még népdalokat is gyűjt ezekben az években *(Paraszt nóták Apátfalváról.* NNy. 1929. 113; *Parasztnóták Bánkútról.* Uo. 1932. 30). Társadalmi és szociális kérdések iránti fogékonyságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy még a kivándorlás kérdéséről is írt tanulmányt *(Világlátó őszentiváni magyarok.* 22 p. Szeged 1932).

Mindez idő alatt vezeti az intézet egyre kiterjedtebb őskori ásatásait, az egyetemen tanít, részt vesz a *Dolgozatok* szerkesztésében és kiadásában. Még arra is jut ideje, hogy a hódmezővásárhelyi múzeum régiségtárát megalapítsa; rendberakja a békési és hódmezővásárhelyi gimnáziumok régészeti gyűjteményét, rendezze a békéscsabai múzeum régészeti tárgyait.

1945-ben a Budapesti Egyetem ősrégészeti tanszékére hívták meg, ahonnan 1968-ban vonult nyugdíjba, 57 évi szolgálat után. Erre az időszakra esik hatalmas régészeti feldolgozó munkája, mely akadályozta ugyan közvetlen néprajzi működését, de néhány tanulmány még ekkor is jelzi ilyen irányú érdeklődését (pl. *A kukoricaművelés néhány ősi eszköze Hódmezővásárhelyen.* Ethn. LIX. 120—123).

Néprajzi kapcsolatának igazi jelentőségét elsősorban mégsem közvetlen néprajzi dolgozataiban látjuk, hanem abban, amikor a régészeti anyag megszólaltatásához néprajzi ismereteit használta. Ezt tette, amikor a neolitkori lakóházat rekonstruálta *(Adatok a neolitkori lakóház kérdéséhez.* Dolgozatok 1929. 115—125, 126—131) vagy egy szaruból készült bronzkori edényfedőt néprajzi analógiák alapján határozott meg *(Tülökből készült edény maradványa az őskorból.* Ethn. LVII. 29—31). Itt most felsorolhatnánk munkásságának nagyobbik felét, hiszen alig van olyan régészeti tanulmánya, könyve, melyben a néprajzi ismeretek nyomára ne bukkannánk.

Élete utolsó tizedében valamennyi ásatásának anyagát feldolgozta és közreadta. Hatalmas tudománytörténeti munkásságot végzett a régészet, néprajz, múzeológia és más tudományágak területén. Egy beszélgetésünk alkalmával nyugodt egyszerűséggel mondta: mindent megírtam, amit meg akartam és meg kellett írnom, nem marad utánam feldolgozatlan anyag, nyugodtan megyek el. Így kerek és teljes életművet hagyott maga után.

Munkái a nagy tudós nevét mindig meg fogják őrizni, mi pedig, akik ismertük, az igaz ember emlékét hordozzuk magunkban kegyelettel és szeretettel.

Diószegi Vilmos †

Bán Aladár, a finnugor hitvilág kutatója

BÁN Aladár születésének századik fordulóján a Magyar Néprajzi Társaság Emlékünnepséget rendezett,[1] amelyen méltatást nyert az ünnepeltnek a finnugor néprajz,[2] népköltészet és műfordítás[3] területén elért eredménye. Ekkor érlelődött meg az a gondolat, hogy vallástörténeti eredményeit is értékelni kell, hiszen három irányú munkásságának egyikét éppen ezek adják, miként nekrológ-írója kifejezi: az „ősvallási dolgozatok"[4] csoportja.

Tudósunk tárgykörökbe vágó munkássága négy kutatási területre irányult: 1. a különböző finnugor népek vallástörténeti elemzése, éspedig a lappoktól a mordvinokon át az osztjákokig; 2. a finnugor népek mitológiája; 3. a magyar mitológia; 4. túllépve a finnugor népek keretein: a samanizmus.

BÁN Aladár vallástörténeti érdeklődése és ismerete kiterjedt körű. Túl az önálló tudományos munkákon, az egyes tanulmányok ismertetésekor új tudományos eredményeket ért el a kifejtett gondolatokkal, amelyekkel valamilyen helytelen véleményt kijavít, egy-egy műből a mitológiai jellemzőket kiemeli, mint pl. a vogulok esetében, némely jelenséghez értelmezést ad (pl. az osztják *vichli*ről kifejti, hogy kőszemű bálvány). Az észtek néprajzi jellemzésekor vogul párhuzammal szolgál, a finneknél kimutatja bizonyos tárgyak kultuszát, igyekszik szorgalmazni, hogy a néphit anyagát a mordvinok között is összegyűjtsék, de szűkebb érdeklődési köréből fakadóan legfőbb eredményét a lappok mitológiájával kapcsolatban éri el.

Mielőtt áttekintenénk érdemi munkásságát, meg kell említenünk tudósunk egyik igen nagy jelentőségű emberi tulajdonságát. BÁN Aladárnak volt bátorsága korábban elfoglalt álláspontját módosítani, ha az tévesnek bizonyult. A lappok mítoszi emlékeit vizsgálva a *saivo*-kérdést is vázolta s arra a következtetésre jutott, hogy a *saivo* eredetileg azonos jelentésű a *seita* szóval, és olyan különös alakú sziklákat jelent, amelyekben, vagy amelyek alatt holtak lelkei tanyáznak.[5] Tizenöt évvel később WIKLUND a lappok vallásában levő skandináv elemeket vizsgálva elemzi a *saivo* kérdését is.[6] BÁN Aladár a 30 oldalas tanulmányt részletesen ismerteti, s a cikket így kezdi: „WIKLUND professzor, Társaságunk érdemes kültagja, e 30 lapra terjedő értekezésében oly kérdést vett a philológiai vizsgálódás bonczkése alá, mely a finnugor népek mítoszi hagyományaival foglalkozók között különös érdeklődésre számíthat ... e sorok írója ... a *saivo-kérdés* mibenlétét is vázolta ... Wiklund e kérdést más megvilágításba helyezi."[7] BÁN maga ismerteti: „Wiklund bő adatokkal kimutatja, hogy a fejlődés menete a következő volt. A finnországi Inari-tó környékén lakó lappoknál maradt fenn ez a szó legeredetibb jelentésében; ott minden mítoszi vonatkozás nélkül egyszerűen édesvizet jelent, ellentétben a tengervízzel. Ettől nyugatra és délnyugatra —

[1] Bán Aladár Emlékünnepség és tudományos tanácskozás (Várpalota, 1971. nov. 3—4.).
[2] ORTUTAY Gyula 1972.
[3] GULYA János 1971.
[4] KOROMPAY Bertalan 1961, 285.
[5] BÁN Aladár 1905, 3444.
[6] WIKLUND K. B. 1916.
[7] BÁN Aladár 1916, 110.

bizonyára skandináv hatás alatt — a *szent tó* jelentést kapta. A szent tavak partján *kőbálványok* (seiták) állottak s a tóról ezekre is átragadt ez az elnevezés *(saiva-seite)*. A fejlődésnek könnyen elképzelhető további folyamán a hegyeken levő bálványok s végre maguk e hegyek szintén megkapták a *saiva* jelzőt, mely így lassanként általában a „szent" fogalmát jelölte. A fejlődés végső fokán áll az „alvilági, földalatti lény" jelentés, mely a svéd ... járások hegyi lappjainál legelterjedtebb ... Itt támadt azután a *saivo-nép* színes mítosza, mely a kutatók figyelmét legjobban megragadta és lekötötte. Az alvilági népről szóló lapp mítosz azonban annyi rokon, sőt azonos elemet tüntet föl a skandinávok hasonló hagyományaival, hogy alig van benne egyetlen eredeti vonás "[8]

Kutatónk a finnugor népek vallástörténeti elemzéséhez igyekezett maga is új adatokat gyűjteni, de természetesen vizsgálódásának alapvető anyagát a publikált irodalom jelentette.

A rokonnépek között való helyszíni megfigyelései során igyekezett a néphit, vagy annak tágabb körébe tartozó jelenségeket megfigyelni, vagy éppen tárgyakat megszerezni. Ennek az **é d**eklődésnek az eredményeként került az általa gyűjtött néprajzi tárgyak közé Karjalában — ha nem is kultusz tárgy, de gyógyítóeszköz — egy finnugor érvágó, amit a Néprajzi Múzeum őriz.

Gyűjtő munkájakor igyekezett a mitológia egy-egy jellemző vonását feltárni. Karjalában végzett gyűjtése során (1905-ben) megfigyelte, hogy az Ilomantsi-kerületben pl. a lóval, mielőtt az istálóból kivezetnék, háromszor megkerülik az oszlopot, éspedig kétszer a napjárása irányában, egyszer pedig éppen ellenkezőleg. BÁN Aladár a napjárás irányában való körül vezetést a napkultusz emlékének tekinti [9]

A vogul mitológia híres[10] — sőt hírhedt „bálványistenségét" (oroszul *zolotaja baba)* vizsgálja TRUBECKOJ értekezésének[11] az ismertetése kapcsán. TRUBECKOJ azt állítja ugyanis, hogy a bálvány napjainkban (1906) is megvan valahol — elrejtve, és több másolat is akad a vogulok körében. Azt is tudni véli, hogy KARJALAINEN — gyűjtőútja során — egy ezüst másolatát meg is szerezte, s magával vitte Helsinkibe. BÁN hivatkozik MANSIKKAra, aki szerint KARJALAINEN mit sem tud minderről. BÁN azt a — kétségtelenül helyes — kritikai észrevételt teszi, hogy az orosz kifejezés nyilván a vogul *sarńi babi* 'aranyos bálványisten' fordítása, ami nem egyéb kedveskedő kifejezésnél, és semmiképpen sem lehet belőle a bálvány alakjára következtetni.

BÁN Aladár nagy szolgálatot tett a vallástörténeti vizsgálatok számára, amikor abból a hatalmas népköltési gyűjteményből, amit PÁPAY József tett közzé, ismertetése során a mitológiai vonatkozásokat összegyűjtve kiemelte: „Az osztják nép pogány vallásának főelemei a PÁPAY-féle gyüjteményben ugyanazok, mint a vogulokénál A természetimádásnak és az ősök szellemeinek tisztelete a két alapelv, mely köré az összes myth. elemek csoportosíthatók. A medvetisztelet szakasztott olyan, mint a voguloknál.

A medvét, tiszteletből, csak képletesen merik nevezni: állatnak, réti öregnek, kormos pánczélt viselő erdei öregnek hívják. Még testrészeit sem nevezik meg, pl. a szemét csillagnak mondják. Ő az eskü őre, rája esküsznek,

[8] BÁN Aladár 1916, 112.
[9] BÁN Aladár 1907*a*, 117—118.
[10] KROHN, J. 1894, *aaa*
[11] BÁN Aladár 1908*b*, 247.

s aki hamis esküvéssel sérti meg, azt az erdőben széttépi. Ha valaki medvét ejt, ünnepi szertartásokkal köteles kiengesztelni az istenséget; húsát és zsírját szentnek tartják s bűnös ember nem ízlelheti meg.[12] — Szőrösszemű manókat és kőszemű *vichli*ket (csodás lények) is emlegetnek az énekek, de ezek valószínűleg nem egyebek, mint a bálványok szellemei, mert ezeket szokták kőszemekkel ellátni, melyeket idő folyamán moha nő körül. Az áldozatok bemutatásának szintén sok nyoma van. A hős maga mondja: »véráldozatot fogadó zordon bálvánnyá üllepedtem.« Most csak rénbikát vágnak le, de régente lovat áldoztak föl a »*száz lóáldozatos dombokon*«. A hetes szám szent, néha a hármas is: épp mint a magyarban. — (Lásd HUNFALVY: Az északi osztják nyelv — s Vogul föld és nép.)[13]

Az osztják i s t e n i d é z ő i g é k ről szólva megállapítja: „A gyűjteménynek ez a része sem versenyezhet a vogul népköltemény gyűjtemény hasonló részével sem költői erőre, sem bőségre nézve. Ebből azonban korántsem következtetjük azt, hogy az osztják nép e tekintetben szegényebb volna a sokkal kisebb voguloknál,[14] hanem csak azt mondhatjuk, hogy a gyűjtő munkásság az osztjákoknál nem volt olyan intenzív, mint a vogul népnél. Pedig az ősvallás megismerésére a népköltészetnek ez az ága nem csekélyebb fontosságú a h ő s-é n e k e k n é l. Emezekben ugyanis a finn—ugor népek ősvallásának egyik principiuma, a h e r o s z k u l t u s z nyer kifejezést, az istenidéző énekekben pedig a másik s amannál tán eredetibb elv: a t e r m é s z e t i m á d á s , azaz az istenek tisztelete lép elő."[15]

Az észtek néprajzi jellemzésekor néhány sorban összefoglalja hitvilágunkat is: „A pogány észtek vallása hasonlított a finnekéhez. Hittek a másvilági életben, mint ezt temetkezési szokásaik mutatják: a holttal eltemették fegyvereit és kedves tárgyait. De a halottégetés is gyakran előfordul és vallásuk érdekes vonása, hogy határozott névvel megjelölt főistenük volt: *Taara* vagy *Taar* (vö. vogul *Tarem*), ki égnek és földnek hatalmas ura. Voltak rajta kívül még egyéb istenek és nagyszámú jó és gonosz szellemek, kiknek emléke a népköltésben maig fennmaradt."[16]

Példákkal támasztja alá, hogy némely tárgyhoz, pl. bizonyos fákhoz, kövekhez, bálványokhoz kultusz fűződött a finneknél. „Finnországban sokáig megvolt sok vidéken a pogánykorból maradt szokás, hogy imádott fák, kövek és bálványok elé pénzt hordtak, melyet a pogányság üldözésének idején földbe rejtettek."[17]

BÁN Aladár feltehetőleg igyekezett az összes finn—ugor nép hitvilágával megismerkedni. Kétségtelenül erre utal az, hogy KLEMM Antal négy mordvin hadifogolytól leírt gyűjtésének az ismertetésekor éppen azt ajánlja: „Kivált babonákat és ráolvasásokat kellene kutatni, mivel ezekben bizonyára gazdag a mordvin nép is."[18]

BÁN Aladárt a finnugor népek közül — úgy tűnik — talán leginkább a lappok mitológiája érdekelte. Hatalmas anyagismeretének ez a szinte

[12] Nyilvánvalóan húsa nem „szent", hanem tabu (D. V.).
[13] BÁN Aladár 1906, 180.
[14] A vogulok száma: 1838: *6819;* 1897: *7651;* 1926: *5700;* az osztjákok száma: 1840: *16.217;* 1897; *19.663;* 1926: *18.600.*
[15] BÁN Aladár 1906, 179.
[16] BÁN Aladár 1912*a*, 131.
[17] BÁN Aladár 1912*b*, 251.
[18] BÁN Aladár 1917*a*, 137.

beláthatatlan irodalom jelentett volna méltó erőpróbát. Hiszen már a XII. század végéről származó *Chronicon Norvegicum* névtelen szerzője is szól a lappok hitvilágáról, majd OLAUS MAGNUS ad 1555-ben részletes ismereteket, és több XVII. és XVIII. századi lapp központú leírás után CASTRÉN urálaltaji mitológiája már rendszeresen tárgyalja a lappok hivilágát is. A lappok mitológiájáról nagyobb munkát szándékozott írni. Ezt jelzi a *Lappok mythosi emlékei* c. cikke jegyzetében: „Ez a tanulmány 1905. nov. 15-ikén a Néprajzi Társ. szakülésén olvastatott fel. Megjegyezzük, hogy a felolvasásnak itt csak első fele (a mythologiai rész) jelenik meg. Az istentiszteletet tárgyaló rész egy nagyobb összehasonlító tanulmányban fog napvilágot látni."[19] Az igért mű azonban — sajnos — nem jelent meg.

A lapp mitológia XVII. századi forrásait általában a nagy feldolgozó munkák (SCHEFFERUS, DÜBEN, J. KROHN) alapján másodkézből idézték a kutatók. Ezért nagy jelentőségű REUTERSKIÖLD Edgar *Forrásművek a lappok mitológiájához* munkája (1910), amely 111 lap terjedelemben adja közzé 15 forrásmű teljes szövegét. BÁN Aladár ennek a munkának az értékelésekor nemcsak megállapítja: „A finnugor népek mythológiájával foglalkozó szakemberekre nézve igen becses ez", hanem rámutat arra a vonására is, ami kiemeli az egyszerű forráskiadványok szintjéről: „A mű bevezetésének egy fontos részét K. B. WIKLUND professzor írta, melyben kifejti az egyes források belső összefüggéseit. Ugyancsak tőle származik a könyv végéhez szó- és tárgymutató."[20]

BÁN Aladárnak egy lappföldi lelkész, FELLMAN J. nyomtatásban is megjelent emlékiratát ismertető egyik sora mindennél világosabban vall mitológiai érdeklődése felől. „A műnek ránk nézve legbecsesebb része a II. kötet: »*Ur Lappisk Mytologi och Lappländs Sägen.*« (A lapp mitológiából és lappföld mondáiból.) Szépen, rendszeresen foglalja össze mindazt, amit saját tapasztalataiból és az addigi irodalomból gyűjtött a lappok ősi hitéről és népköltészetéről. Sok kérdésben forrásul szolgált ez a kötet az utána következő kutatóknak, s ma sem mellőzheti az, a ki a finn—ugor népek ősi hitvilágával és költészetével akar foglalkozni. — Érdekes a »*Troll-eller Nåidekonster*« c. fejezet, melyben a régi lapp sámánkodást tárgyalja. A sámán örökölte hivatalát, de tanulnia is kellett. Hatalmuk nagy volt; szelet támaszthattak *(girdde nåinder:* röpülő sámánok), álomba merülhettek, mi alatt lelkük elhagyta testüket s valami állat alakjában (WUNDT, *Völkerpsychologie*, II. 2: *Seelenthiere.)* eltávozott a másvilágba; voltak, kik íly alvás nélkül is nagy dolgokat tudtak véghez vinni a szellemek segítségével stb. Leírja az áldozást, az újrakeresztelkedést *(namma kasta*, finnül: *nimenanto)* s ezek után áttér a lapp istenségek ismertetésére."[21]

Egy más lapp tárgyú munka ismertetésénél[22] arra mutat rá, hogy a lappok legrégibb hangszere a dob volt, amit sámánkodásra (révület előidézésére, jóslásra) használtak. Az OLAUS MAGNUS (1555) említette lapp táncról megállapítja: nyilvánvalóan a sámán extázisa lehetett, mert a lappok nem szoktak mulatozásaik alkalmával táncolni.

Az északi lappok vallása c. könyvnek, REUTERSKIÖLD munkájának a bemutatása szép példája annak, hogy BÁN Aladár milyen módszeresen végezte

[19] BÁN Aladár 1905, 321.
[20] BÁN Aladár 1911, 248.
[21] BÁN Aladár 1907*b*, 166—167.
[22] BÁN Aladár 1909, 171.

a lapp mitológiával kapcsolatos ismertetést. Nemcsak a megtárgyalandó művet, de az arról megjelent bírálatokat is tanulmányozza ahhoz, hogy alapos szakvéleményét kialakítsa. BÁN Aladár nemcsak azt teszi szóvá, hogy WIKLUND jogosan kifogásolja a monográfia címét, hiszen a lappok valamenynyien északiak, hanem más jogos kifogással is él: „Részünkről helyesebbnek tartanánk, ha a szerző az összes lappok vallási hagyományaira is kiterjeszkednék, felhasználván az orosz—lappokra vonatkozó forrásokat is."[23] Hasonlóképpen helytálló BÁN egyéb észrevétele is. REUTERSKIÖLD igyekezett a medvekultusz egyes mozzanatait etnológiai magyarázatokkal alátámasztani. Véleménye szerint a medvetisztelet régibb kultúrállapot maradványa, éspedig abból a korból ered, midőn a lapp nép még nem tisztán vadászatból élt, azaz nem tért át a réntenyésztő nomádéletre. Ennek a feltevésnek az a hibája, állapítja meg BÁN, hogy feltevés marad. „Hisz a vogul—osztják és a finn nép medvetisztelete szintén nagyon jól megfér a nomád, a félnomád, sőt a földművelő életmóddal."[24]

Egy 1780 körül a lappok körében lejegyzett medve-ének ismertetése kapcsán elemzi a finnugor, különösen a lapp medvetiszteletet. Rámutat a kultusz régiségére, pl. a görögök, éspedig az árkádiaiak medvemondáira, és nagy földrajzi elterjedtségére. Az ajnuk, a mandzsu-tungúzok nanajai (a goldok), a mongolok köréből pl. a burjátok, a török népeknél pl. a jakutok egyaránt tisztelték a medvét. A finnugor népek közül főképpen a vogulok és osztjákok, a finnek és a lappok fejlesztették ki a medvekultuszt. A lappok idevágó szokásai, pl. a medve vadászata, tora, elbúcsúztatása minden lényeges pontban összevág a finnek hagyományaival. A lappoknál sok tekintetben ősibb emlékeket találunk, bár költői szempontból messze elmaradnak a vogul—osztják és a finn hagyományoktól.[25]

BÁN Aladár második nagy kutatási területe a finn—ugor népek mitológiája. Már komoly előmunkálatok alapján készült el első ilyen irányú eredménye.

Julius KROHN 1887-ben egyetemi előadást tartott a „Finnugor népcsalád mitológiája" címen, ezt egészítette ki 1894-ben fia, Karle KROHN,[26] s ezt a munkát fordította magyarra BÁN Aladár, amely 1908-ban meg is jelent. A fordító a négy fejezetből álló finn munka 258 lapnyi magyar szövegéhez az eredeti négy fejezet folytatásaként több mint 110 oldalas *Függelék*et írt. „Mivel KROHN könyvének megjelenése óta majdnem másfél évtized múlt el, okvetlenül szükséges a szíves olvasóval megismertetni a finnugor népek pogány istentiszteletére vonatkozó újabb adalékokat."[27]

BÁN Aladár ebben a témakörben kifejtett munkássága ennek a *Függelék*nek elkészítésével még korántsem fejeződik be, HARVA egyik munkáját ismertetve értékeli a finnugor mitológia kutatása terén elért eddigi erőfeszítést, de nem elégszik meg a puszta felméréssel, hanem azt is körvonalazza, milyen módon is lehet majd az elkövetkező művet megírni.

„A finnugor népek ősvallásáról szóló tudomány CASTRÉN óta több művelőre talált, kik között legtöbb érdemett szerzett magának KROHN Gyula. Az ő műve (A finn—ugor népek pogány istentisztelete; magyarul megjelent

[23] BÁN Aladár 1914*b*, 173.
[24] BÁN Aladár 1914*b*, 174.
[25] BÁN Aladár 1913*b*.
[26] KROHN, J. 1894.
[27] KROHN Gyula 1908, 271.

1908-ban) összegyűjti és egybeveti az összes finnugor népek ős vallási hagyományait, de csupán külső jelenségeiben, a kultuszra vonatkozólag. A tulajdonképpeni finnugor összehasonlító mythologia még megírásra vár. E népek szétszóródottsága magával hozza az idegen hatásoknak óriás mértékét, úgy hogy csak szorgalmas előmunkálatok és alapos tudományos mérlegelés után lesz majd lehetséges megállapítani: mit fogadhatunk el e népek mithoszi hagyományai közül olyannak, a mi a megírandó mitológiának anyagot szolgáltathat."[28]

Aligha kételkedhetünk abban, hogy maga is tervezte ennek a nagy műnek az elkészítését, mindenesetre erre vall, hogy ilyen pontosan fel tudja vázolni megírásának a módszerét. Tervezett finnugor mitológiai munkájának az elmaradása azért nagyon sajnálatos, mert hatalmas ismeret anyagát feltétlenül szigorú kritikai rostálással dolgozta volna fel. Kétségtelenül erre kell következtetnünk abból, amit AARNE egyik meseelemzése kapcsán ír: „E mese hazája: India, onnan terjedt el egész Európába, hol egyéb mesemotívumokat vett föl e keretbe; ezeket AARNE sikeresen eltávolította s így találta meg a fenti formát. Tanulságul kitűnik e boncolgatásból, hogy a mesék korára a bennük előforduló fogalmakból a szokások és életviszonyok rajzából csak nagy óvatossággal lehet következtetni, — csupán akkor, ha már megtisztítottuk őket a hozzájuk tapadt idegen elemektől. Ugyanez áll a meséknek mitológiai kutatásoknál való használatára. A ki mesékből meríti a tudományt (GRIMM), — jegyzi meg szellemesen BÁN Aladár — az mesét nyújt tudomány helyett.[29] Találó megállapítása a „mitológiai" elemzések józan kritikára figyelmeztető mottója.

BÁN Aladár harmadik nagy érdeklődési területe a magyar mitológia.

J. KROHN könyvének lefordításakor nemcsak megfelelő négy fejezettel egészítette ki a magyar kiadást, hanem egy ötödikkel is, amely ezt a címet viselte: *Néhány szó őseink istentiszteletéről.*[30]

Elöljáróban vázolja forrásait és tudományos súlyukat: „ . . . történeti hitelességű adataink csupán a kultuszra vonatkozólag vannak; szorosabb értelemben vett mythologiánk azonban, mellyel honfoglaló őseink kétségtelenül éppúgy rendelkeztek, mint más pogány népek, a történeti kútfőkben alig akadunk nyomára. E tény magyarázatát a tárgy természetében s a kereszténység írók felfogásában találhatjuk. A kultusz, mely mindig kész új jelentést venni föl, szívósabb élettel bír, mint a mesélésben kedvét lelő nép ajkán tovaszálló mythosok, melyek a magasabb rendű vallások papjai részéről a legkevesebb üldözés tárgyai szoktak lenni.

Ősvallásunk másik forrásául a maig élő néphagyományokat: a babonákat, meséket s egyes mythologiai színezetű verses és prózai mondásokat tekinti. Ezeknek bizonyító ereje azonban szerfölött kérdéses, s felhasználásuk a legnagyobb óvatosságot követeli. Túlnyomó részük ugyanis első figyelmesebb tekintetre elárulja idegen eredetüket vagy úgyszólván egész Európa, sőt Ázsia népeinek hasonnemű termékeivel való közösségüket. Ily körülmények között természetesen keveset építhetünk rájuk s csak szorgalmas egy-

[28] BÁN Aladár 1913*a*, 304
[29] BÁN Aladár 1917*b*, 307.
[30] KROHN Gyula 1908, 363—372.

behasonlítás [a mi kiemelésünk: D. V.] és vizsgálódás alapján lesz majd eldönthető: mit tarthatunk belőlük sajátunknak, ősi örökségünknek."[31]

BÁN Aladárnak az összehasonlító néprajz eredményei iránti fenntartása hatalmas haladás a ,,mitológusok" eddigi tudományosan megalapozatlan úgynevezett eredményei után. A túlzó elutasítást éppen az áltudományos ,,eredmények" váltották ki.

A finnugor népek vízi istenségéről szóló monográfiának ismertetésekor a leendő magyar mitológia szükséges előmunkálataira is rámutat: ,,Kívánatos volna, hogy nálunk is akadnának szorgalmas kutatók, akik ősi hagyományainak egy-egy körét tüzetes, összehasonlító vizsgálat alá vetnék. Csak ily módon remélhetnénk, hogy a tudományos alapon álló magyar mithológia valamikor megszületik."[32]

Mivel ilyen világosan látta, hogy csak alapos összehasonlító elemzés alapján nyerhető tényleges tudományos eredmény, még sajnálatosabb, hogy nem kísérelte meg a honfoglaló magyarság hitvilága egészének, vagy legalább valamelyik kisebb vagy nagyobb fejezetének a feltárását.

Munkásságának a negyedik területe túl lép a finnugor népek körén, mert az Északázsiára jellemző samanizmust vizsgálja.

Nemcsak magyar, de világviszonylatban is jeles helyet foglal el az erről a kérdéskörről írt tanulmánya.[33]

Mindenek előtt áttekinti, hogy a kiválóbb pszichológusok miképpen osztályozzák a természeti népek vallási fogalmait és milyen fokozatokat állapítanak meg a vallás fejlődésében s ezek keretében hová helyezik el a samanizmust. Majd meghatározza annak a lényegét, amit helyes tömörséggel így fogalmaz meg: az a hit, hogy bizonyos egyének -- a sámánok - a természetfeletti lényekkel szándékosan és közvetlenül érintkezésbe léphetnek. Találó példák bemutatásával rajzolja meg ennek a tevékenységnek minden részletét, amelyek a samanizmus irodalmának kitűnő ismeretét bizonyítják. Ha terjedelmében nem is, minőségében azonban feltétlenül egyenértékű a későbbi összefoglalásokkal, pl. STADLING (1912), CZAPLICKA (1914), NIORADZE (1928), EHRLICH (1929) munkájával.

A téma iránt érdeklődő és azt alaposan ismerő BÁN Aladár természetesen behatóan taglalja, jellemezi, néhol bírálja STADLING *A samanizmus Északázsiában* c. svéd nyelvű könyvét.[34] A kérdéskör szeretetéről a témának szentelt nagyobb terjedelem, a szakértelemről az értékelő, a netán éppen kétséget kifejező megjegyzés tanúskodik. Bevezető sorai azonnal jelzik értékítéletét: ,,A természeti népeknél található ősvallási elemek között legfontosabbak egyike [a mi kiemelésünk, D. V.] a samanizmus: a szellemekkel való érintkezés vallásos gyakorlata. Ez az elem meglehetősen tüzetes tárgyalásban részesült irodalmunkban is egyrészt a magyarral rokon népek ősvallási hagyományainak vizsgálata, másrészt népünk ilynemű emlékeinek felkutatása és magyarázata közben. A külföldi kutatók és vallás bölcselők pedig állandóan figyelemmel kísérik és úgyszólván nyilvántartják az idevonatkozó jelenségeket, melyek hivatva vannak a fejlettebb animizmus fokán álló népek ősvallására fényt deríteni."[35]

[31] KROHN Gyula 1908, 363–364.
[32] BÁN Aladár 1913*a*, 305.
[33] BÁN Aladár 1908*a*.
[34] BÁN Aladár 1914*a*.
[35] BÁN Aladár 1914*a*, 115.

STADLING egyik megállapításánál BÁN kétkedését fejezi ki. Korábban az volt az elterjedt vélemény, hogy a „sámánkultúszban" a főszerep a férfit illeti meg, a nők sámánkodása csak kivételes és későbbi eredetű. STADLING kimutatta, hogy a jakut, mongol, burját, tungúz és altaji török törzseknél a nők samánkodása eredetibb és régibb keletű a férfiakénál. A mongol mítoszok istennőkről beszélnek, akik samánnők voltak, vagy a samánkodás tudományát ajándékozták az emberiségnek. De nemcsak a mítoszi hagyományok — fejti ki továbbá STADLING — hanem a nyelvi adatok is amellett szólnak, hogy a férfiak samánkodása későbbi eredetű. A mongol és a szibériai török népek nyelvében közös a sámánnő neve, viszont a férfi sámánokat külön névvel illetik. Jegyzetben BÁN Aladár nagyon helyesen megállapítja: „Ez a nyelvi bizonyíték szerintünk sem sokat nyom a latban. A többi nyelvben ugyanazon jelentésben előforduló hasonló alakú szavak rendesen átvételek. Hogy tehát ez a jelenség bizonyítékul szolgálhasson, előbb meg kellene vizsgálni a samánnők említett közös elnevezésének (udagan, utagan stb.) eredetét."[36] Vitathatatlanul igaza van BÁN Aladárnak, amikor kifejti: „E nyelvi bizonyítékoknál sokkal fontosabbnak tartjuk a vallási szokásokat. Így: a csukcsoknál és a többi ázsiai törzsnél a férfi sámánoknak nincs sem dobjuk, sem szertartásos öltözetük; a dobot a családanya kölcsönzi nekik s női ruhába öltöznek és hajukat asszonymódra leeresztik."[37]

Matuzsálemi kort megélt[38] tudósunk gazdag munkásságának áttekintése megmutatta: otthonosan mozgott az egyes finnugor népek hitvilágában, és nemcsak hatalmas anyagismerettel, hanem kitűnő összehasonlító módszertani nézőponttal is rendelkezett, és ami az ilyen jellegű vizsgálódás sikeres elvégzéséhez elengedhetetlenül szükséges, valóban igen éles volt kritikai érzéke is. Éppen ezért igen sajnálatos, hogy az általa művelt négy kutatási területen hatalmas ismeretanyagát nem gyümölcsöztette elmélyülten átfogó összegzésekben. Csak az a vigasztaló, hogy a finnugor kutatások egyéb területén olyan eredményeket ért el, mint a népköltészet vizsgálásában és két olyan klasszikus mű fordításában, mint a *Kanteletar* és a *Kalevipoeg*.

IRODALOM

BÁN Aladár

1905 *A lappok mythosi emlékei.* Ethn. XVI. 321—336.
1906 *Osztják népköltési gyűjtemény.* Ethn. XVII. 172—182.
1907a *Népköltési gyűjtés Karjalában.* Ethn. XVIII., 42—52, 112—120.
1907b (Ism.) *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken af Jacob Fellman.* Helsingfors, 1906. — Ethn. XVIII., 165—169.
1908a *A samánizmus fogalma és jelenségei.* 81—91, 148—158, 214—226.
1908b (Ism.) *N. Sz. Trubeczkoj herczeg értekezései.* Ethn. XIX. 247—248.
1909 (Ism.) *Lapparnes sång och poesi. Af. K. B.* WIKLUND. Upsala, 1906. — Ethn. XX. 169—171.
1911 (Ism.) *Reuterskiöld, Edgar: Källskrifter till Lapparnas mythologi.* Utgifna af —. Stockholm, 1910. — Ethn. XXII. 248.
1912a *Az észtek néprajzi jellemzése.* Ethn. XXIII. 129—144.
1912b *Kincskeresők Finnországban.* Ethn. XXIII. 250—251.
1913a (Ism.) *Holmberg, Uno: Die Wassergottheiten der finnisch—ugrischen Völker.* Helsingfors, 1913. — Ethn. XXIV. 304—305.

[36] BÁN Aladár 1914*a*, 118. jegyzet.
[37] BÁN Aladár 1914*a*, 118.
[38] 1871. november 1-én született és 1960. szeptember 26-án halt meg.

1913b *A medvetisztelet a finnugor népeknél, különösen a lappoknál.* Ethn. XXIV. 205 222, 332 348.
1914a (Ism.) *Stadling, I: Shamanismen i Norra Asien.* Stockholm, 1912. — Ethn. XXV. 115 119.
1914b (Ism.) *Reuterskiöld Edgar: De nordiska lapparnas religion.* Stockholm, 1912. Ethn. XXV. 173 174.
1916 (Ism.) *Wiklund K. B.: Saivo. Till frågan om de nordiska beståndsdelarna i lapparnas religion (A lappok vallásában levő skandináv alkatrészek kérdéséhez).* Le monde oriental, X. 1916. Ethn. XXVII. 110 112.
1917a (Ism.) *Mordvin szövegek, Közli Klemm Antal, bencés főiskolai tanár.* Budapest, 1916. Ethn. XXVIII. 136 137.
1917b (Ism.) *F. F. Communications 17 23. számai.* — Ethn. XXVIII. 304 307.

CZAPLICKA, M. A.
1914 *Aboriginal Sibria.* Oxford.

EHRLICH, L.
1929 *Samanizem.* Bogoslovni Vestnik, IX.

GULYA János
1971 *Bán Aladár a tudós és műfordító.* (Előadás.)

KOROMPAY Bertalan
1961 † *Bán Aladár.* Ethn. LXXII. 284 287.

KROHN, J.
1894 *Suomen suvun pakalinnen jumalanpalvelus.* Helsinki.

KROHN Gyula
1908 *A finnugor népek pogány istentisztelete.* Budapest.

NIORADZE, G.
1925 *Der Schamanizmus bei den sibirischen Völkern.* Stuttgart.

ORTUTAY Gyula
1972 *Bán Aladár emlékezete.* Ethn. LXXXIII. 92—94.

STADLING, J.
1912 *Shamanismen i Norra Asien.* Stockholm.

WIKLUND, K. B.
1916 *Saivo. Till frågan om de nordiska beståndsdelarna i lapparnas religion.* Le monde oriental, X. 45 74.

HANGLEMEEZK

Rajeczky Benjamin

A magyar népzenei hanglemezek

Minden találmánynak, a hangfelvételnek is megvannak a maga eredetmeséi: a kínai főúr, aki 3000 évvel ezelőtt egy dobozban küldte el szóbeli üzenetét a császárnak, vagy Vosterloch kapitány híradása a *Courrier véritable* 1632. április 23-i számában: az ő bennszülöttei olyan szivacs birtokában voltak, mely nem a nedvességet szívta fel, hanem a hangokat. A címzettnek csak ki kellet facsarnia az üzenetet.[1] A magyar népzenei hangfelvétel terén is él egy mese: eszerint VIKÁR Béla volt az első a világon, aki a fonográfot népzenei felvételek céljára felhasználta. Nem elejétől végéig mese, mert Európában valóban ő volt a kezdeményező (1896; közvetlen utána fogott munkába az amerikai körútról hazatért orosz LINYOVA, majd 1899-ben az osztrák EXNER és 1900-ban a francia AZOULAY).

Edison fonográfját (1887) valóban feltalálhatták volna két évszázaddal előbb is; a fizikai törvények, melyek alapján konstruált, már akkor ismertek voltak. Sajnos, csak játékos kísérletek előzték meg (mint a pozsonyi Kempelen Farkas beszélőgép-próbálkozása is 1778-ban). Készüléke éppen egyszerűségénél, mondhatni primitív voltánál fogva lehetett évtizedekre a folklórkutatás egyik leghasznosabb segédeszköze. W. FEWKES már 1889-ben indián dallamok gyűjtésére használta fel; a lejegyzés és publikáció B. J. GILMAN munkája.

VIKÁR beszámolója a párizsi világkiállítással kapcsolatos néprajzi kongresszuson méltán keltett feltűnést: KODÁLY bevallása szerint[2] nem egy olyan dallamot gyűjtött, amire ők már nem tudtak ráakadni (vagy legalábbis nem olyan gazdag előadásban). Ha fel is tesszük, hogy KODÁLYék a század elején előbb-utóbb felhasználják hazai példakép nélkül is, tagadhatatlan, hogy nagyon értékes anyaggal lenne szegényebb mai dallamtárunk (nem is beszélve a regös énekekről, melyek jórészét SEBESTYÉN Gyula még az utolsó pillanatban kapta el). Ha pedig az olyan lejegyzéseket vesszük szemügyre, mint KODÁLY Kőmives Kelemen-jének 38 strófája vagy BARTÓK török gyűjtésének bármelyik támlapja, csak megbecsüléssel szólhatunk a fonográfról és annak technikai korszakáról. Ez nálunk különben is igen tiszteletreméltó időt ért meg, hiszen még az 50-es években is szorgalmasan jártunk vele gyűjteni (nem felejtem el, mennyire törte a hátamat a gép, mikor MANGA motorbiciklijén rázódtam a korszerűnek éppen nem mondható nógrádi utakon).

A mechanikus hangfelvételben Berliner német származású amerikai mérnök eljárása hozott számottevő változást; ő a viaszhenger helyett viasszal bevont fémlapot forgatott a felvételhez. 1897-re sikerült a következő évtizedekben használt sellakk-lemez anyagát kikísérleteznie. Az eszköz fontosságának felismeréséhez idő kellett: Németországban az első lemezes készülékeket egy játékbaba-gyár hozta forgalomba, családi szórakoztatásra (zene terjesztésére a hang minősége még nem is volt kielégítő). Ugyanott, a berlini *Phonogramm-Archiv*-ban (1905-ben alakult) az elektromos felvételek koráig nem is tértek el a hengerek használatától; HORNBOSTELék világhírű exotikus zenei felvételei a század első évtizedében mind a hengeres módszerrel készültek. A bécsi akadémia archívuma vette igénybe először a lemezes készüléket; ez az intézmény hamar érintkezésbe lépett más országokkal is; 1901-ben már horvát területen, Görögországban és Brazíliában folyt a gyűjtés (nálunk a Keleti Akadémiával volt hivatalos kapcsolatuk). A francia *Institut Phonétique* és a *Musée de la Parole* (1911) a Pathé céggel végeztette a technikai munkálatokat. A bécsi és párizsi intézmények tervszerűen egyeztették a

[1] A. COEUROY—G. CLARENCE: *Le Phonographe*, Paris 1929, 8., 11. l.
[2] KODÁLY Z.: *Emlékezés Vikár Bélára.* Visszatekintés, Budapest 1965, II, 404. l.

hazai gyűjtést a külföldivel, míg Németországban a népzenegyűjtés végzetesen a távoli területek felé fordult. El is szalasztották az utolsó alkalmat, az első világháború előtti éveket, a hazai anyag felvételére.

Délszláv, bolgár, román és szlovák népzene már a 10-es és 20-as években lemezre került, az osztrák, német, francia, majd a cseh intézmények gyűjtőakciója nyomán (a cseh tudományos akadémia és a prágai német egyetem egymástól függetlenül tevékenykedtek a szomszédos területeken). Önállóan a román zeneszerző-szövetség készíttetett lemezeket. Intézményektől függetlenül az Odeon, His Master's, Columbia, Pathé cégek megérezték a népzeneközvetítésben rejlő üzleti lehetőségeket is és önállóan folytattak felvételeket olyan területeken, melyek nyugaton exotikusnak számítottak, így szerb, bolgár és román területen is. Fő érdemük, hogy még a rádió nivelláló és stílusbontó hatása előtt megmentettek a feledéstől főként ázsiai zenekultúrákat (pl. Indonéziában még a 20-as években 150—200 lemez készült). Nincs kizárva, hogy kereskedelmi lemezen így magyar népdal is felvételre kerülhetett; érdemes volna utánanézni. Az ötvenes évek elején egy bukovinai énekesem arra a kérdésemre: hol tanulta a feljegyzett dallamot, azt a választ adta, hogy Csernovicban, katonakorában hallotta; „patefonon játszották egy házban; nyitva volt az ablak, ott tanultam meg az ablak alatt." Valamikor a harmincas évek elején lehetett.

A hanglemez igazi kora az elektromos felvételek idejével (1923—1925-től) kezdődik. Addig a gépzörej és a felvevő-tölcsér által eltorzított hang (különösen, ha a gyűjtő, mint Lajtha is, bátorításul nyakonragadta a tölcsértől ösztönösen húzódó énekest) károgó színű, recsegős volt, főként a kis frekvenciaterjedelem miatt (600-tól 2000 Hz-ig). Az elektroakusztikus mikrofonok, erősítők és hangszórók ezt a terjedelmet 100-tól 5000 Hz-ig tágították; a hang színesebbé, élethűbbé vált. Hangszeres felvételeknél most már reális hangzást kapott az együttes[3] is. Egy hátránya ennek a lemezvágókorszaknak még közös volt a fonográféval: a korlátozott idő. A kezdetben 17 centiméteres lemez 25, majd 30 centiméteresre nőtt ugyan, de a percenként 78 fordulat legfeljebb 4 és fél perc játékidőt engedett, ami éppen csak hogy jó duplája a fonográfénak. A másik hátrány a stúdióhoz-kötöttség volt, amivel szemben a fonográf könnyen hordozható volta nagy előnyt jelentett. Ugyancsak közös hátránynak maradt a népzene természetességének hiánya: a merev tartás, a hibázástól való félelem (hosszabb megakadás, értelemzavaró hiba használhatatlanná tette a felvételt, anyagilag hátrányos volt, pazarolta a fizetett időt). Viszont az autentikusabb hangzás propagatív ereje több kilátást jelentett a gyártás számára: a lemezfelvételek száma állandóan emelkedik.

Annak ellenére, hogy magyar népzenei hanglemez a húszas években nem jelent meg, a magyar felvételek tekintélye oly nagy volt, hogy a hazai gyűjtést első vonalbelinek könyvelték el Európa-szerte.[4] Ezt Bartók és Kodály kiemelkedő lejegyzéseinek és szisztematikusan rendezett dallamkiadványainak köszönhettük. A hazai helyzet, kettejük társadalmi szerepe is okozta, hogy ők maguk sem sürgették elsősorban a lemezfelvételeket. Attól tartva, hogy a közönségre a puszta egyszólamú dallamnak nem lesz meg a kellő hatása, először a népdalok zongorakíséretes feldolgozásait akarták terjeszteni (30 His Master's lemez; ún. „népművelési lemezek") és azon keresztül felkelteni az érdeklődést a dallamvilág iránt.

Elérkezett hamarosan az eredeti népzenei lemezek ideje is. A Magyar Tudományos Akadémián 1933-ban megtört a jég, és a népzenekiadás országos érdeklődés közepette aktuálissá vált. Vele együtt a hangzó illusztráció kérdése is. Először maga az Akadémia indította meg a lemezek sorát négy Somogy és Tolna megyei dallamokat nyújtó példánnyal (a későbbi Pátria-sorozatban az 58—61. számúak). Bartha Dénes állította össze a kísérőfüzetet, Bartók és Kodály lejegyzéseivel.[5] De a hatalmas terület hatalmas anyagához az erők nem bizonyultak elegendőknek. Ortutay mentette meg a helyzetet: a Magyar Rádió elnökétől, Kozma Miklóstól megszerezte a hozzájárulást és az anyagi biztosítást valamennyi magyar táj még élő néphagyományának, a műfajok legszebb típusainak s a magyar tájnyelvek anyagának felvételéhez. 200 lemezre kerültek volna népmesék, 200-ra dallamok, énekes népszokások és vallásos népi énekek, 100 lemezre pedig részint tájnyelvi anyag, részint dramatikus hagyományok: betlehemes

[3] H. Reinecke: *Schallaufzeichnung* (Die Musik in Geschichte und Gegenwart Bd. 11, Kassel 1963, Sp. 1574).

[4] Coeuroy—Clarence, 151. l.

[5] Bartha Dénes: *Magyar Népzenei Gramofonfelvételek.* Budapest 1937; Uő.: *A magyar népzenei felvételek programja.* Budapest 1937 és *Magyar népzene gramofonlemezeken.* Magyar Szemle, 1937.

játékok stb.[6] Az elgondolás a nagy nemzetközi archívumok felépítését akarta megvalósítani a zenén túlmenő folklór- és nyelvészeti célok megvalósításával. A szervező Ortutay mellett a zenei rész szakmai vezetése Bartók, Kodály és Lajtha feladata lett (ez utóbbi a gyűjteménynek otthont adó Néprajzi Múzeumot képviselte). Mindenki érezte az elkövetkező nehéz idők szelét, ezért nem töltötték az időt a felvételi anyag és terület valamilyen szisztéma alapján való elosztásával, hanem a gyűjtési eredmények alapján a nyilvánvalóan jó anyagot a rendelkezésre álló legjobb előadótól lehetőleg haladéktalanul felvették. A terület és anyag áttekintésére a fiatal gyűjtők: Veress, Balla, Volly, Dincsér, Manga már komoly segítséget jelentettek. Az énekeseket pedig olyan alkalmak is, mint nemzetközi vásár, eucharisztikus kongresszus, Gyöngyösbokréta, néha egész váratlanul, de ugyancsak nem is várt jó dallamokkal hozták felvételre. Ha tartalomban, dallamtípusokban talán nem is lehetett így elérni a várt teljességet, a gyűjteményről sokkal erősebb mértékben elmondhatjuk azt, amit Kodály a Vikár-gyűjtésről megjegyzett: felbecsülhetetlen értékeket mentett meg a pusztulástól, megint egy úgynevezett „utolsó pillanatban", mert hiszen a második háború után még rohamosabban zsugorodott össze a népzene, területileg és főleg értékben. 125 lemez matricái készültek el 9 év alatt, a magyar nyelvterület minden jelentősebb részéről. Ha a kormányzat akkor annyit áldozott volna, hogy a gyűjteményt minden iskola és kulturális intézmény számára megszerzi, ma minden bizonnyal könnyebb ügye lenne a népdalnak. (107 lemez került üzleti forgalomba.)

A háború nem okozott számottevő kárt magának a gyűjteménynek. Lajtha a Néprajzi Múzeumban Rajeczky segítségével igyekezett az adott körülmények között lehetséges tempós továbbfejlesztésre. Kapóra jött, hogy az áttelepített moldvai csángók és bukovinai székelyek, ha az elhelyezkedés és megélhetés igen nagy nehézségei között is, de örömmel vették, hogy régi életük egy darabja amiről most érezték igazán, mennyire az övék , a magnetofonból hamisítatlan szépségben szólal meg, nemcsak emlékeztetőnek, hanem nagy gondjaik közt felüdülésnek is. Sok új, teljes balladafelvétel volt a fő eredmény. Lajthának szívügye volt a hangszeres együttesek felvétele (a régi sorozat széki és kőrispataki zenekarait is ő hozta felvételre); most főként dunántúli együtteseket kutatott. Ugyancsak a Dunántúlon végzett egyházi népének-kutatást.

1952-től lemezeink már nem helyszíni vágás útján, hanem előzetes magnetofonfelvételekről készülnek. Az 1948-ban bevezetett mikrobarázdás technika 20 percre nyújtotta egy lemezoldal játékidejét: balladák, népszokás- és drámai felvételek szempontjából azelőtt elképzelhetetlen lehetőségek nyíltak meg. Tovább finomodott a hang minősége is. A magnetofon megoldotta a hibázás, javítás, ismétlés, változat és az észrevétlen, ill. távolból való felvétel problémáit, az énekeseknek pedig a tökéletes visszajátszással olyan kedvet és gátlásmentességet adott, hogy a gyűjtés országos fellendüléséről beszélhetünk. (Az új technika hátrányokkal is jár; ezekkel most nem foglalkozhatunk.)

A régi sorozat 1951-ben a 155. számú lemezig jutott el. A 156–250. számú lemezek már mikrobarázdásak, de csupán matricáik és a lejegyzésre szánt lakklemez-másolatok készültek el. Mivel a mikrobarázdás sorozat tartalomban a réginek már kétszerese, egy egységes teljes kiadás érdekében Tóth Margit, a gyűjtemény mai vezetője a régit is mikromatricára dolgoztatja át (az 1–73. sz. lemezek 20 matricára kerültek: az átjátszás már a 113. sz. lemeznél tart). Így remélhető, hogy belátható időn belül lehetőség nyílik egy 300 mikrolemezes gyűjtemény préselésére tudományos vizsgálat céljából. Akár a régi, akár az új anyagot nézzük: mindenféleképpen érdemes a megvalósításra, már csak azért is, hogy a Népzenekutató Csoport anyagából préselésre kiválogatott dallamokkal együtt valamikor egy monumentális hangzó Népzenetárat alkothasson, ami méltó módon egészíti ki a nagy kötetsorozatot.

Az új technika adta lehetőségek, a sürgősség, az anyag teljességének követelménye: mindez a kívánnivalókat is újra meg újra eszünkbe hozza. Alig van képviselve az eddigi felvételeken recitáló típus, dallamosba hajló mondóka (szerencse, hogy az énekesek bemondásai a felvételek végén kitűnő vizsgálati anyag is), dallamos kiáltás (az alpesi jelzőtől a doboló hirdetésig, árusok, munkások, jelző, híradó, hirdető, hívogató, csúfoló, táncszó mondó, félig énekelt vagy hadart szövegeket még ma is mondó „énekesek" formulakészlete, jellegzetes hajlításai). Nagyon kevés az együttes és tömegéneklés: családi összejövetelek, házi ünnepek, búcsújárások, lakodalom „élő" felvétele. (Felvételeink jórésze még mindig üveg alatt, tárolóban, légüres térből megszólalva tálalja

[6] Ortutay Gyula: *Népmese, népdal – néprajzi hanglemez.* Magyar Szemle, 1938 és a *Pátria*-hanglemezjegyzék előszava, Budapest 1942.

a dallamokat, amik nem dallamok, hanem nóták, énekek, emberek dallamos érintkezései, vagy egyéni örvendezés vagy panasz, a világnak.) Betlehemes és más drámai játékaink, a jeles napok annyi sok anyaga vár még olyan technikájú felvételre, ami hanglemezt érdemel. És még egy nagy terület: nincs „játszott" gyermekjáték-felvétel. A hangszeres zenében végzetesen elkéstünk a dudafelvételekkel (talán valami technikai csodafogás lemezre is alkalmassá fogja egyszer tenni MANGA szép csallóközi darabjait szerencsére a fonográfhengerek sokkal tartósabbnak bizonyultak a reméltnél); a valamikor oly gazdag kanásztülök-jelzések sem kerültek lemezre (jelentésvizsgálatuk is elmaradt, illetőleg éppen csak megkezdődött).

A Nemzetközi Népzenei Tanács 1964-es konferenciájára készült áttekintő lemez és az ott bejelentett és részben már meg is jelent nagyobb igényű sorozat (négyszer négy mikrobarázdás lemez, nagyobb lélekzetű, több nyelvű bevezetővel) angol magyar felírással csalogatja a vevőt, és mintha evvel is azt jelezné, hogy elsősorban jópénzű idegeneket akar bevezetni a magyar népzene titkaiba. Pedig, ha ez sem kerül be az iskolákba és népművelési házakba, hiába nyert díjat és hiába nyert híveket idegen földön a magyar népzenének. Beszélt nyelvünk zenéje feltűnően romlik; zenei anyanyelvünk véglegesen elhallgat, ha nem vigyázunk.

KIÁLLÍTÁSOK

Afrika és Óceánia törzsi művészete
A Néprajzi Múzeum kiállítása a Szépművészeti Múzeumban

Sárkány Mihály

Eltekintve az 1964-es „Maszkok és álarcok" kiállítástól, amelyen csak néhány tárló képviselte Afrikát és Óceániát, több mint egy évtizednyi szünet után mutatta be ismét Budapesten a Néprajzi Múzeum e kontinensekről származó gyűjteményeinek néhány különösen szép darabját.

Ez a kiállítás gyökeresen különbözik a korábbiaktól. Ennek okát nem csupán a kiállítási technika fejlődésében, vagy a speciális helyi feltételekben — a kiállítást a Szépművészeti Múzeum nagy kiállító csarnokában rendezték — kereshetjük, inkább arra kell gondolnunk, hogy a kiállítás rendezői, Boglár Lajos és Ecsedi Csaba jó érzékkel figyeltek fel arra az átalakulásra, ami a látogatók ismeretanyagában és természetesen érdeklődésében bekövetkezett. Az elmúlt tizenöt év során az egykor egzotikumukban, ismeretlenségükben megragadó afrikai és óceániai kulturális teljesítmények közelebb kerültek hozzánk a legkülönbözőbb „csatornákon" keresztül. Örömmel gondolhatunk arra, hogy kulturális perspektíváink kiszélesítésében jelentős szerepet játszottak a Néprajzi Múzeum más városokban rendezett egyetemes néprajzi kiállításai, a megjelent egyetemes néprajzi kiadványok, közöttük Bodrogi Tibornak éppen a Néprajzi Múzeum anyagán alapuló összegezései (*Óceánia művészete*. Bp. 1959. és *Afrika művészete*. Bp. 1968.).

A rendezők tehát már számolhattak „a szemlélet változásával", lemondhattak arról, hogy a kiállítás elsődleges célja az ismeretterjesztés legyen. Ehelyett a rendezés az egyes tárgyak művészi sajátosságainak kiemelésére helyezte a fő súlyt, és nem riadt vissza attól, hogy csökkentse az információk mennyiségét és a felíratok számát, amelyek a figyelmet elterelhetnék — inkább kultúrtörténeti elmélyedésre, mint a művészi hatás befogadására indítanának.

E kiállítócsarnok kétségkívül nem a legalkalmasabb hely néprajzi kiállítások számára. Elsősorban a hatalmas méretek okoznak gondot. A rendezők igen szellemesen oldották meg a tér tagolását, hogy az apró tárgyak ne vesszenek el, valóban művészi kvalitásaik jelenjenek meg a nézők előtt. Ennek érdekében a hosszanti falakon, a felső szemhatár magasságában nagyméretű pajzsokat és dárdákat helyeztek el, amelyek a nagyon magas termet függőlegesen kettéosztják, mintegy „lezárják" a kiállítást. A hosszanti falakat válaszfalakkal tördelték tárlókká. Így sikerült szemmel befogadható méretű egységeket kialakítani, amelyeket a rendezők arra használtak fel, hogy szétválasztva mutassák be az életnek azon szféráit, amelyekben a művészi alkotások megjelennek, érzékeltessék a törzsi művészet funkcionális sokoldalúságát.

Az afrikai és óceániai félre osztott teremben a tárlók a következő sorrendet követik:

Afrika	*Óceánia*
hétköznapok	hétköznapok
halottkultusz	halottkultusz
titkos társaságok	titkos társaságok
avatás	avatási maszkok
hatalmi jelvények	főnöki jelképek
mágikus eszközök és hangszerek	hangszerek

(bejárat)

Az egymással szembehelyezett, egymásnak megfeleltetett életszférák szinte sugallják a nézőnek: a hasonló elképzelések, törzsi ideológiák ugyanazon műfajokon (maszk, ősszobor) belül milyen változatos formákban ölthetnek testet, mennyire kiütközik a kulturális jelleg különbözősége azonos típusú kultúrák összehasonlításakor is.

A terem középső részén helyezték el a nagyobb méretű tárgyakat, főként dobokat és háztartó oszlopokat, kellő mennyiségű levegőt hagyva körülöttük. A központi pálmakörben kapott helyet két ritka szép tárgy: a Tami szigetekről származó két-

1. kép. A szande női titkos társaság maszkjai (mende stílus), felettük kelet-afrikai pajzsok (FRANCISCY J. felvétele).

2. kép. Új-guineai háztartó oszlop (FRANCISCY J. felvétele).

arcú maszk (BODROGI 1959. 45. kép) és egy új-guineai háztartó oszlop. Mindkettő bizonyítja, hogy a leghatásosabb kiállítási mód tulajdonképpen a természetes környezet érzékeltetése volna.

Összegezve a benyomásokat, elmondható, hogy a kiállítóknak a terem hátrányai ellenére sikerült az afrikai és óceániai törzsi művészetet úgy bemutatni funkcióiban, hogy egyúttal kiemelték, előtérbe állították a tárgyak művészi értékét.

Végül meg kell emlékeznünk a kiállítás igen ízléses kivitelű Ismertetőjéről, amelyet BOGLÁR Lajos és ECSEDY Csaba írtak, FRANCISCY József és SZABÓ Jenő fényképeztek. Talán nem a legszerencsésebb módon az Ismertető is a kiállítás koncepciójának rendelődött alá. A szerzők megismertetnek a Múzeum Afrika és Óceánia gyűjteményeinek fő gyarapítóival, majd röviden bevezetnek e kontinensek törzsi művészetébe.

HÍREK, KRÓNIKA

Ortutay Gyula Herder-díja

Voigt Vilmos

1964-ben alapították Közép-Európa egyik legjelentősebb nemzetközi tudományos és művészeti alapítványát, amely a nagy német író, filozófus és folklorista emlékére a *Herder-díj* nevet nyerte. Bécsben évenként osztják ki írók, zeneszerzők, művészettörténészek, néprajzkutatók között a nagy nemzetközi megbecsülést jelentő díjakat. A díj rangját jelzi, hogy a magyar szellemi élet olyan kiválóságai részesedtek eddig e kitüntetésben, mint Kodály Zoltán, Németh László, Illyés Gyula, a tudósok közül pedig Dercsényi Dezső, Szabolcsi Bence, Vayer Lajos. A magyar néprajztudomány, és elsősorban a maga tudományos és művelődéspolitikai tevékenységének méltó jutalmául 1971-ben Ortutay Gyula akadémikusnak, társaságunk elnökének ítélték oda a nemzetközi Herder-díjat. A díj átvételére 1972. májusában került sor, s az ünnepség nagyságát jelzi, hogy a díjat a bécsi egyetem rektora nyújtotta át, a jelöltről szóló *laudatio* előadója Bécs város főpolgármestere, és az ünnepségen jelen volt az Osztrák Köztársaság elnöke is. A kitüntetés rokonszenves kiegészítése az, hogy a jutalmazott a maga szakterületéről egy fiatal, 30 évnél nem idősebb kutatót jelölhet meg, aki egy évig különleges ösztöndíjjal a bécsi egyetem keretében folytathat speciális tanulmányokat. Ortutay Gyula választása K. Nagy Ilonára, az MTA Néprajzi Kutató Csoportja munkatársára esett, aki ösztöndíjas ideje alatt a magyar prózaepikus népköltészet európai és középkori kapcsolatait tanulmányozza majd.

Ortutay Gyula akadémikus számos kitüntetése után most a Herder-díj odaítélése is azt jelzi, hogy tudományos és ezzel egybefonódó közéleti tevékenységének humanista, nemzetközi és progresszív jellege egyre szélesebb körben válik méltán közismertté. A magas elismeréshez a Néprajzi Társaság minden tagja nevében örömmel gratulálunk.

A Magyar Néprajzi Atlasz (MNA) munkálatainak jelenlegi állása

Barabás Jenő

Miután a hazai folyóiratokban viszonylag régen jelent meg közlés az MNA munkálataival kapcsolatosan (Morvay Judit beszámolója az Ethn. 1965. és a *Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlas anyagából.* NÉ. 1967.), ezért röviden utalunk korábbi mozzanatokra is. Mint ismeretes, 1958-ban jelent meg a „Kérdőív . . ." négy füzete és 1959-ben a „Gyűjtési útmutató", amely a gyűjtőmunka megindulását jelentette. A gyűjtőtevékenység nagyjában 10 éven keresztül folyt, 420 kutatóponton, s ebből kereken 260 hazai és 160 külföldi. A befutott mintegy 1600 füzet több millió adatot s kb 30 40 ezer fényképfelvételt és rajzot tartalmaz.

1966-ban kezdődött meg a feldolgozás, a rendelkezésre álló anyag felével. A kezdeti munka lényegében kísérleti, előkészítő jellegű volt, s ebből következően különféle lehetőségeket, megoldásokat próbáltunk ki, miközben kb. 2000 térképet készítettünk. Ezt a feldolgozási szakaszt követte több menetben a kiegészítő és ellenőrző gyűjtések sora, szinte valamennyi kutatóponton, a térképezés során készített ún. hiánylapok alapul vételével.

A feldolgozás második, most már végleges térképeket eredményező szakasza 1969 – 1972 júl. 1-ig tartott. Ebben a menetben a végleges, 1 : 2 millió léptékű, kvadrátnecc hálózattal ellátott alaptér-

képeken mindazok a térképvázlatok készültek el, amelyek már kiadásra is javasolhatók. Ezek száma kb. 620, nem számítva ide olyan résztérképeket, amelyek csak kisebb területre vonatkoznak és a magyarázó szövegrészben kapnak helyet. Az egész pontos térképszám majd csak a szerkesztési munka végén alakul ki. A jelzett szám azonban a megbeszélések hosszú során jött létre, amikor a szerkesztőség megtárgyalta az összes javaslatokat, mindenegyes térkép rendszerét, sőt legtöbbnek a jeleit is. Így valószínűnek látszik, hogy a végleges térképszám az előre-jelzéstől lényegesebben nem fog eltérni.

A mű belső beosztásának részletezőbb kidolgozása még későbbi feladat, de tartalma a kérdőívből is kikövetkeztethető. A térképszámot tekintve talán a földművelés köre vezet s készítői PALÁDI KOVÁCS Attila, SZOLNOKY Lajos és BARABÁS Jenő. Szelektáltabb az állattartás anyaga, melynek feldolgozásában PALÁDI KOVÁCS Attila, BARABÁS Jenő és HEGYI IMRE vett részt. Az építkezés nagyobb számú térképét BARABÁS Jenő és FŰZES Endre készítette. A teherhordás kérdéseit PALÁDI KOVÁCS Attila, a kendermunkáét SZOLNOKY Lajos dolgozta fel. A táplálkozás ugyancsak jelentős számú térképe főleg KISBÁN Eszter és MORVAY Judit között oszlik meg. A népviseleti térképeket döntően HORVÁTH Teréz készítette, kisebb számban MORVAY Judit. A társadalom intézményei és normái, valamint a ritusok köre MORVAY Judit, GYÖRGYI Erzsébet, CSALOG Zsolt, PÓCS Éva és DIÓSZEGI Vilmos gondozásába tartozik. A hiedelemanyag nagyobb részét DIÓSZEGI Vilmos, kisebb csoportját PÓCS Éva dolgozta ki. A felsorolásból kitűnik, hogy az MNA témái szinte a néprajz egész köréből válogatódtak. Szerkezetileg a mű három fő egységből áll: 1. a mű gerincét és lényegét képező elterjedési térképekből, 2. a térképek értelmezhetőségét elősegítő, a forráskiadvány jelleget teljessé tevő magyarázó részből, 3. a fontosabb tanulságokat magába foglaló összegezésből. Ez utóbbi két egység tehát szöveges anyag, terjedelme kb. 100 ív lesz, feltehetően egy kötetben.

A feldolgozó munka menetéről, részproblémáiról, a nehézségekről, az adatok hitelességével, értékelésével, ellenőrzésével stb. kapcsolatos gondokról bőven lehetne írni, de ez túlmutat egy ilyen beszámoló keretein. Minden ilyenféle érdemi jellegű megvilágítást majd a magyarázó rész bevezetője nyújt, hisz ez elengedhetetlen része egy forráskiadványnak. Csak annyit jelzünk, hogy a műfaj jellegéből következően sok kísérletezésre, próbálkozásra volt szükség, nemcsak tartalmi, hanem formai tekintetben is, s a technikai kérdésektől nem függetleníthettük magunkat. Nem véletlen, hogy a svájci atlasznak csak a megjelentetési ideje mintegy 10 évet tett ki, s a lengyel atlasz még ezt is meghaladja, hisz még a felénél sem tartanak.

Az MTA Néprajzi Kutató Csoportja megalakulásakor átvette az eddig is akadémiai keretben folyt MNA munkálatainak intézményi gondozását. Ez a szervezett bázis tette lehetővé olyan bonyolult organizációs feladatnak, mint az ellenőrző és kiegészítő gyűjtések igen racionális lebonyolítását. A NKCs. jó gazdának bizonyult, amivel persze nem szűntek meg az összes nehézségek, hisz az ő lehetőségeik is igen korlátozottak. Az indulástól kezdve változatlanul élvezte az MNA a Néprajzi Múzeum támogatását, ami az utóbbi években, a kapcsolatok lazulása ellenére is helyileg már nem itt, hanem a NKCsban folytak a munkák azt a lényeges dolgot jelentette, hogy a munkatársak számára valamennyi időt biztosított e feladat megoldására. Nagymértékben függ az atlasz további sorsa is mindkét intézménytől most, a térképek elkészülte után, amikor a magyarázó rész megírásának koncentrált munkát követelő szakaszába léptünk.

A soron levő 1972 73. évi feladatok közül tehát a leglényegesebb a magyarázó részek elkészítése. A kiadási tervek szerint az egész mű 1974-ben jelenik meg. A kiadó óhaja az, hogy a térképek és a magyarázó kötet egyszerre kerüljön piacra. Ennek megfelelően a térképek lezárását követő szerkesztési, lektori és módosító munka után kezdetét veszi a nyomdai kivitelezésre alkalmas térképrajzok elkészítése s ezzel párhuzamosan a magyarázó rész megírása. E két feladat különkülön 1 évet bizonyára igénybe vesz s számolva még a műfaj jellegéből következő természetszerű nehézségekkel is, az 1974. évi megjelenés talán nem irreális.

Sikeresen oldotta meg a Néprajzi Kutató Csoport vezetősége az MNA kiadásának az ügyét az Akadémiai Kiadónál. Kétségtelen, hogy az Akadémiai Kiadó is nagy megértést tanúsított e számára sem szabvány feladatot jelentő mű gondjainak vállalásában. Mindössze több színű térképek erős csökkentését kellett, mint valóban reális korlátot, tudomásul vennünk. Előre láthatólag a térképlapok nagysága és tárolása a népnyelvi atlaszéhoz hasonló lesz.

Ha lassan is, de egyre inkább kiformálódik minden részlet s a végéhez közeledik a magyar néprajzi kutatásnak ez a nagyszabású kollektív munkája. Még

ugyan sok munka van hátra, bizonyára számos nehézséget meg kell oldani, de az a munkatársi gárda, amely évek során együtt dolgozott s nem egy súlyos, munkaigényes feladattal eredményesen megbirkózott, a hátra levő és azért mégiscsak kisebb kötelezettség elől sem hátrál meg. Az eddigi s nem csekély teljesítményük, hozzáértésük és hozzáállásuk a legtöbbet érő garancia az MNA teljes elkészüléséhez.

A néprajzi jelenkutatás problémái

A Néprajzi Társaság és a Tudományos Technikai Forradalom kutatásának szervező titkársága 1971. dec. 8-i vitaülésének ismertetése.)

Zsigmond Gábor

A vitaülést Bodrogi Tibor bevezetője nyitotta meg. Elöljáróban felvetette a kérdést, mennyiben tekinthető a néprajz jelentudománynak is? A jelen fogalmával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy értelmezése a néprajztudományon belül hosszú ideig, és bizonyára mindmáig, széles körben körülhatárolt volt. A néprajz kialakulásának kezdetei óta, így a napjainkban is a még fellelhető és regisztrálható ún. preindusztriális társadalmakra vagy társadalmi rétegekre korlátozódott. A továbbiakban utalt arra, hogy ez a klasszikusnak tekintett szemlélet az 1930-as években felülvizsgálatra szorult, így pl. a gyarmati területeken élő népek vizsgálatakor, annak következtében, hogy egyrészt a gyarmatosítás, másrészt a gyarmatosított népeknél jelentkező korszerűsítési kísérletek következtében egyre inkább eltűnőben volt a „tiszta", az európai befolyástól mentes állapot. Ilyenformán helyeződött a figyelem a néprajzban a „kontaktus-szituáció", a „kulturális változás" jelenségeire, „lényegében azzal a tudományos célkitűzéssel, hogy a tradicionális állapotból a modernbe való átmenet s általában a változás törvényszerűségeit megállapíthassák." A második világháború után az „általános politikai átrendeződéssel, az ezt követő társadalmi és kulturális változásokkal, a múlt képleteihez egyre halványabban kötődő s a nemzeti lét fejlődő alakulatai újabb célkitűzési problémák elé állították szaktudományunkat." Amilyen mértékben szűnnek meg az egyszerű társadalmak, olyan mértékben jelentkezik a társadalmi antropológiában újból egy evolúciós irányzat, amely arra törekszik, hogy a „kulturális és társadalmi evolúció konkrét és egyetemes menetét — nagyobb kulturális területek vagy a kultúra egyes részterületei vonatkozásában is — megállapítsa és törvényszerűségek megismeréséhez jusson el". Ehhez az irányzathoz kapcsolódóan — de az evolucionizmustól kevéssé érintve — megemlíthető még két irányzat: az ún. „általános kulturológia"; a másik a társadalom egészén belül olyan részterületekkel foglalkozik, mint „a család, a rokonság, a társadalmi szokás stb., amelyek tehát a klasszikus szakaszban is speciális kutatási témáink közé tartoztak". Bodrogi Tibor aláhúzta, hogy az eltérések ellenére mind a háromra jellemző, hogy „vizsgálataikat vagy a jelenig viszik el vagy azok kifejezetten a jelenre irányulnak". A továbbiakban a vitaindító referátum rámutatott arra, hogy Európában a parasztság vonatkozásában is általában a preindusztriális elemek eltűnésével kell számolni, így a néprajz Magyarországon is választ előtt áll. Bodrogi Tibor anélkül, hogy kétségbe vonná a klasszikus módszer alkalmazásának létjogosultságát, leszögezte, hogy a hagyományos etnográfia mellett kísérletet kell tenni, hogy a tudományág „az eddiginél szélesebb körre, az egész népre kiterjesztve, megtalálja helyét a jelen viszonyokkal foglalkozó tudományok társaságában" és bizonyos hangsúlyeltolódással a társadalmi antropológia kerüljön előtérbe.

A vitaülés első előadója Dömötör Tekla volt *(A jelenkutatás a magyar folklorisztikában)*. A vitaindítóhoz kapcsolódva a folklór vonatkozásában rámutatott arra, hogy milyen következményekkel járhat és jár az a változás, amelynek egyik fontos következménye, hogy nemcsak Magyarországon, hanem egész Kelet-Európában is „eltűnik majd a szájhagyományban továbbélő kollektív költészet s a falu nem lesz többé kulturálisan sem önellátó, hanem belép a fogyasztó kategóriájába". Ennek a kérdésnek vizsgálata nem új a magyar folkloristák előtt, akik „természetesen a múltban is, a televízió létrejötte előtt is bőségesen foglalkoztak az ún. műveltebb rétegek, az iskola, irodalom majd később a rádió hatásával a paraszti tudatra és költészetre, s itt hadd említsem meg pl. Ortutay Gyula és Katona Imre nevét". Dömötör Tekla kiemelte — ebben

a vonatkozásban utalva BARTÓK Béla példájára –, hogy az eltűnő tradicionális kultúrjavakat, „a falunak saját művészetét, költészetét, zenéjét is a város adja vissza, főleg a tömegkommunikáció segítségével". „Ez tehát a folklórizmus egy új stádiuma, amikor a társadalom más rétegei konzerválják a falu folklórjának bizonyos elemeit s juttatják el a falu tudatába." Szólva a jelen folklorkutatásának új módszereiről, így pl. a gépi feldolgozásról, és ezzel kapcsolatban a formalizálásról és modellek alkotásáról, DÖMÖTÖR Tekla a következőkben összegezte a hazai folklórkutatás fő feladatait: „A fő feladatunk a következő években is a hagyományos folklór-jelenségek még létező formáinak felkutatása és lejegyzése lesz, s ezt lehet majd vizsgálni a legkülönbözőbb módszerekkel éppúgy, mint más művészi alkotásokat. Ugyanakkor nem vitás, hogy akármi történik, a magyar folkloristák feladata marad a falu tudatának, ízlésének, kultúrájának vizsgálata akkor is, ha az egykori mesemondókból és nótafákból paraszti származású írók és zeneszerzők lesznek s ha a falu már nem önellátó lesz művészi szempontból, hanem fogyasztó. Gondolom, kevesen vannak köztünk, akik a csak-filológus jövőbe belenyugodnának: mi többségben továbbra is élő emberek művészetével, kultúrájával akarunk foglalkozni, bármilyen formában is jelenjék az meg."

Ezután HOFER TAMÁS előadása hangzott el *(Néprajzi jelenkutatás az anyagi kultúrában)*. Az előadó utalt arra a vitára, amely a néprajztudományban folyik a körül, hogy „mennyire használható a jelenkori változások megragadására a néprajzi anyag hagyományos hármas tagolása, és a hozzá tartozó hagyományos fejezetbeosztás". Józef BURSZTA véleményét elfogadva, „ez a tagolás a XIX. századi sematikus evolucionizmus öröksége, mely a kultúrát izoláltan vizsgálható elemek, vonások összeségének fogta fel. Ennél az általa atomisztikusnak nevezett megközelítési módnál, szerinte a jelenkori állapotok és alakulási tendenciák megragadására alkalmasabb a kultúrának folyamatként, struktúraként való felfogása. Rátekintve a korunkban zajló, a falukat átalakító változási folyamatok nemzetközi irodalmára, igazat kell adnunk BURSZTÁnak abban, hogy a legizgalmasabb témák nehezen vagy egyáltalán nem illeszthetők be az említett hagyományos kategóriákba (pl. urbanizáció, a kommunikációs rendszerek átalakulása, a társadalmi mobilitás kérdései, a változás ideológiai, lélektani oldalai)". Az anyagi kultúra hagyományos fogalmával kapcsolatos fenntartások ellenére HOFER Tamás ezután a falusi tárgyak (épületek, öltözetek, háztartási felszerelés) néhány olyan elemzési lehetőségét vette sorra, melyek alkalmasak lehetnek a jelenkori átalakulási tendenciák kimutatására. Ha a paraszti anyagi kultúrát egészében, rétegkultúraként, más társadalmi rétegek kultúrájához való viszonyában nézzük, stílusváltozásaiból a parasztság társadalmi helyzetének, mobilitásának, helyzettudatának változásait olvashatjuk ki. Erre példa a múlt század és a századforduló hangsúlyozottan parasztos, színes viseletének, népművészetének napjainkig tartó szakaszos átváltása a semlegesebb „késő paraszti" anyagi kultúrára. Az egy-egy parasztcsalád tárgyi felszerelését elemző mikro-vizsgálatok lehetőségeit érintve az előadó arról szólt, hogy a városias, gyáripari termékek rohamos elterjedése ellenére a falusi „tárgyi világok" szerkezetében ma is nagymértékben megtalálható a múlt öröksége, pontosan a XIX. századi felemás magyar agrárfejlődés öröksége. Végezetül HOFER Tamás a következő tanulságokat vonta le: „A jelen megértéséhez nélkülözhetetlennek látszik az elmúlt évszázadnak, a jelenhez elvezető történeti útnak az ismerete. Ha a szocialista mezőgazdaság hasonló modelljének megvalósításából a különböző szocialista országokban létrejött eltérő falusi életformákat, kulturális formákat nézzük, úgy tűnik, a magyarázatot nem kis mértékben ebben a történeti tényezőben találhatjuk meg. És talán levonható az a tanulság is, hogy ezeknek a folyamatoknak néprajzi módszerekkel való vizsgálata fontos és más diszciplinák által ki nem termelhető tanulságokat hozhat."

Az ülés további előadója SÁRKÁNY MIHÁLY volt *(A társadalomnéprajzi jelenkutatások)*. Elsőként a *jelen* szó néprajzi irodalom-beli értelmezésével foglalkozott. Egyik értelmezése, az etnográfiai jelen, az „adatközlő emlékezetével elérhető legtávolabbi időponttól máig terjedő korszak". A *jelen* szó másik értelmezése az ún. indusztriális korszakot fedi. A jelen szó harmadik jelentése 1971, a közvetlenül érzékelhető korszak. Az indusztriális korszakként való értelmezés elsősorban történeti kérdéseket vet fel, a magyar paraszti társadalom esetében SÁRKÁNY Mihály a jelent, mint történeti periodizációs korszakot a mezőgazdaság szocializálása óta eltelt időszakban látja. A közvetlenül átélt ma, a jelen kutatása kutatástechnikai problémákat jelent. Ennek értelmében a jelennek, a mának kutatóját valamennyi generáció érdekli; figyelembe kell vennie a legkülönfélébb szubjektív megnyilatkozá-

sokat. Kutatnia kell a várható változásokat; rendeletek, intézkedések hatása.t. Mintegy három évtizede folynak a viták a nemzetközi néprajzi irodalomban arról, hogy milyen helyet foglaljon el a néprajz a tudományok közötti munkamegosztásban különösen a szociálantropológiához és a szociológiához fűződő viszonyában. Változatlanul kutathatóak a múltból továbbélő társadalmi viszonyok, kapcsolatok, intézmények, és sikerülhet az új adatokkal kiegészíteni az elért eredményeket. Az ilyen értelemben korlátozott néprajzi kutatás azonban számos nehézséget vet fel: a néprajz és szociológia témái és módszerei nincsenek kellőképpen egyeztetve; másrészt a vizsgálat csupán az etnográfiai adatokat követve megrekedhet a „jelen peremén" (J. BURSZTA); végül a társadalmi egység egészének megragadása nélkül nem derülhet fény egyes intézmények, kapcsolatok tényleges jelentőségére. Leggyümölcsözőbb útként SÁRKÁNY Mihály azt a formát tekinti, amikor a néprajzi kutatások jelenkorra való kiterjesztésekor a fő hangsúly az ún. közösségtanulmányokra helyeződik. Ez a felfogás beleillik a kulturális antropológia eszmerendszerébe, és ilyen törekvések találhatóak mind az amerikai és nyugat-európai, mind a lengyel és szovjet jelenkutatásokban. Befejezésképpen SÁRKÁNY Mihály körvonalazta azokat a fő folyamatokat, amelyeket egy meginduló jelen-közösség kutatásának céljául kellene kitűzni. Az első: a mezőgazdaság szocializálása nyomában fellépő társadalmi átrendeződések, a geográfiai és társadalmi mobilitás fokozódása, az értékrendszerek változásai. A második az urbanizáció és az ezzel jelentkező ellentétes folyamat, a városi élet „leegyszerűsödése" lenne. Harmadik fontos folyamatnak SÁRKÁNY Mihály a különböző etnikumok együttélésének kérdését tartja. Ezeket a kutatásokat, az említett fő folyamatoknak vizsgálatát az előadó interdiszciplináris munkával képzeli el, különösen hangsúlyozva a néprajz és szociológia kapcsolatait. Ezek az elképzelések nem jelentik a történet-etnográfiai kérdések háttérbe szorulását; — azok ismeretében és felhasználásával, az antropológiai kutatások a jövőben kibontakozó társadalmi tendenciák felvázolásához kívánnak hozzájárulni.

Az előadások után megindult vitában először BARABÁS Jenő szólalt fel. Hangsúlyozta, hogy következetesen el kell választani egymástól a jelenkutatás és az új módszerű kutatás fogalmát. PALÁDI KOVÁCS Attila kifejtette, hogy az anyagi kultúra tárgya az egész agrotechnika, az ember termelési tapasztalatának vizsgálata, különös tekintettel a történetileg kialakult termelési körzetekre. JUHÁSZ Pál a néprajz és szociológia viszonyát boncolgatta, GELLÉRI Péter olyan kérdéskörökre hívta fel a figyelmet, ahol a szociológia nélkülözi a „néprajzi szemléletmódot" (szélsőséges magatartásformák, helyi közvélemény kialakulása stb.). MÁRKUS István hozzászólását hadd elevenítsék fel saját szavai: „... rá kellett jönnünk, néprajzosoknak is, szociológusoknak is, ... hogy másként alakul át ez az egész, mint ahogy hittük és ennek a másnak törvényei jobban hasonlítanak a népi társadalomban korábban ismert fejlődési és alakulási törvényekhez, mint ahogy azt bármilyen tervező szociológus vagy filozófus gondolta volna húsz évvel ezelőtt." CSANÁDI András kifejtette, hogy a néprajz felismerve új helyzetét tudatos átalakulás felé halad. A néprajznak különleges lehetőségei vannak olyan területek vizsgálatához, amelyek más szaktudomány számára, elvi vagy módszerbeli akadályok miatt, elérhetetlenek. — A vitaülést BODROGI Tibor zárta le. Elmondta hogy némi aggodalommal és pesszimizmussal várta, hogy a „szakma hogyan fogadja ezt a klasszikus célkitűzéstől eltérő programmfelvetést és mi a véleményük ezekről az új szelekről, amelyeknek lengését, mondjuk, kezdjük szakmánkban is érezni." Leszögezte hogy a hagyományos néprajzi tevékenységterületen belül bőven akad tennivaló, az új célkitűzéseket azonban az etnográfia és az antropológia alapjaira kell fektetni. Ez magyarázza meg azt, hogy a vitaülés levezetése is a társadalmi antropológia kérdéseit érintette. BODROGI Tibor végül hangsúlyozta, hogy a vitának sikerült az új törekvéseket előbbre vinni, és remélhetőleg már egy év múlva konkrét eredményekről számolhatunk be.

Seminarium Ethnologicum

Balassa Iván

A pozsonyi (Bratislava) Komenský Egyetem Néprajzi Tanszéke J. PODOLÁK vezetésével már negyedik alkalommal rendezte meg 1971-ben a Seminarium Ethnologicumot, mely a néprajzszakos hallgatók jól sikerült képzési formájává vált. A Seminarium nemzetközi jellegű, hiszen eddig is különböző országok (Ausztria, Bolgár Népköztársaság, Jugoszláv Szövetségi Köztársaság, Finnország, Lengyel Népköztársaság, Magyar Népköztársaság, Dánia, Német Szövetségi Köztársaság, Svédország) néprajzi tanszékének hallgatói vettek részt a vendéglátó Csehszlovákokon kívül, akik természetesen a résztvevők többségét alkották.

A Seminarium tulajdonképpen terepen végzett gyűjtőgyakorlat, ahol bő lehetőség adódik tárgyak, jelenségek, formák megismerésére, esténként szemináriumszerű feldolgozására. A résztvevő hallgatók száma 30–40 között mozog és általában 4–5 csoportban a néprajz egy-egy alapvető területével foglalkoznak. Minden csoportnak van egy vagy két vezetője. Erre rendszerint egy belföldi vagy külföldi egyetemi tanárt, ismert kutatót kérnek fel, aki általában 6–8 hallgatóval foglalkozik két héten keresztül.

Elsőrendű cél a terepgyűjtés módszerének megismerése, a gyűjtött anyag értékelése. Mivel a hallgatóknak éveken át számos vezető kutatóval van alkalmuk megismerkedni, így egyben a különböző módszerek, iskolák munkáját közvetlenül tanulmányozhatják, elsajátíthatják.

A résztvevőknek arra is lehetőségük van, hogy megismerkedjenek, barátságot köthessenek más országok néprajzi hallgatóival, vezető kutatóival. Így e kapcsolat a későbbi tudományos munkásságukban jól gyümölcsöztethető. Ugyanakkor kölcsönösen megismerhetik más ország egyetemeit, a diákok helyzetét, a tudományos élet szervezetét, annál is inkább, mert erre nemcsak a kötetlen beszélgetésekben van lehetőség, hanem esténként ilyen témájú vetített képekkel kísért előadások is elhangzanak.

A külföldi hallgatók egy számukra teljesen új néprajzi környezettel ismerkednek meg, nagymennyiségű összehasonlító adatra tesznek szert. Megismerhetik Szlovákia belső életét, néhány falut, várost, múzeumokat, mezőgazdasági üzemeket. A kutatási területet úgy választják ki, hogy lehetőleg több nemzetiséggel találkozzanak a kutatók (pl. szlovák, kárpát-ukrán, lengyel). Mindez gyűjtési és feldolgozási módszerüket tökéletesíti és szakismereteiket jelentős mértékben növeli, látókörüket szélesíti.

Az első Seminariumra Szepesbélán (Spiská Belá) 1968 júliusában került sor, míg a másodikat Liptóteplán (Liptoská Teplicka) tartották, ahol a vezetők sorában számos európai szakember működött (B. BRATANIĆ, A. FENTON, GUNDA B., G. LERCHE, N. BRINGEUS, M. MARKUŠ, H. RASMUSSEN és mások), és ez a különböző felfogások között élénk vitára adott lehetőséget. 1970-ben Észak-Árvában (Orava) rendezett harmadik Seminariumon kizárólag a Csehszlovák Szocialista Köztársaságból kerültek ki a csoportok vezetői. Itt elsősorban a szellemi és társadalmi kultúra kérdéseivel foglalkoztak.

1971 szeptemberében került sor a negyedik Seminariumra Ó-Lubló (Stará Lubova) környékén, melynek elsőrendű feladata a szlovák kárpátukrán lengyel (górál) interetnikus kapcsolatok vizsgálata öt faluban. A kutatás a következő csoportokban folyt: 1. Építkezés, lakáskultúra (S. MRUŠKOVIC, J. KANTÁR). 2. Népviselet (JA. P. PRILIPKO). 3. Állattartás (J. VLÁDUTIU). 4. Táplálkozás (M. MARKUŠ). 5. Földművelés (BALASSA I.). A résztvevő hallgatók többsége szlovák volt, mellettük nagyobb számban jugoszláv és lengyel hallgatók vettek részt a munkában, továbbá két svéd és sajnálatosan csak egyetlen magyar élt ezzel a lehetőséggel.

Az elszállásolás Ružbach fürdő egy szállodájában történt és reggelenként innen autóbusz szállította a kutatókat a mintegy 25–40 km távolságra levő falvakba. Az általános tájékoztatás után megalakultak a csoportok és első útjuk a vezetővel együtt közösen valamelyik faluba vezetett. Itt a vezető bemutatta a gyűjtés módszerét, megismertette a feladatokat, a falu történetét, statisztikai adatait stb. Este az emlékezéseket értékelték. A következő napokon már a kutatók egyedül dolgoztak a számukra kijelölt faluban, de a vezető minden egyikkel töltött egy-egy napot és így közvetlenül irányította a munkájukat. Este vagy reggel az indulás előtt a csoport tagjai a felmerült kérdések megbeszélésére összeültek, illetve a vezető értékelését meghallgatták. Ezen kívül minden csoport egy alkalommal beszámolt munkájáról az egész Seminarium Etnologicumnak, amit vita követett.

A résztvevőknek alkalmuk volt a

környék nevezetes műemlékeinek, múzeumainak megismerésére is. Így többek között meglátogatták az ólublói várat és múzeumot, a Vörös Kolostort és az abban elhelyezett múzeumot, a Tátra Múzeumot. Találkoztak az Ólublói Járás párt és állami vezetőivel és így megismerkedhettek a kutatott terület mai problémáival és helyzetével.

A két hétig tartó Seminarium az utolsó napokban Lőcsére települt át, hogy annak környékén az 1972. évi kutatómunkát előkészítse. Ennek középpontjában a szellemi kultúra áll és tervbevették a résztvevő országok számának jelentős kibővítését. 1973-ban pedig a krakkói Jagelló Egyetem Néprajzi Tanszéke vállalkozott a Seminarium Ethnologicum hatodik összejövetelének megszervezésére.

A Magyar Rádió Ifjúsági Osztálya mondóka-, gyermekdal- és játékpályázata

Borsai Ilona—Kovács Ágnes

A Magyar Rádió Ifjúsági osztálya 1971. szeptember 30-án pályázatot hirdetett 1971. december 15-i határidővel egy oktávnál nem nagyobb hangterjedelmű, dallammal vagy ritmusjelzéssel kísért népi mondókák, gyermekdalok és játékok gyűjteményének a beküldésére. A beküldött anyag legjobb darabjaival az óvodások és általános iskolások számára szerkesztett műsorokat kívánták gazdagabbá, változatosabbá tenni, valamint a szerkesztés alatt levő óvodai énekeskönyv anyagát felfrissíteni.

A pályázat várakozáson felüli sikert hozott: mintegy 5000 szöveggel és dallammal közel 180 pályamunka érkezett be. Közülük nem egy az Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázaton is jó helyezést ért volna el. A kitűzött magas díjakat (5000—3000—2000 Ft) meg kellett duplázni, sőt újabb díjösszegekről is gondoskodni kellett. Az I. díjat dr. Barsi Ernő tanár (Győr) és Timár Istvánné tanárnő (Vitnyéd, Győr-Sopron m.) nyerte el; II. díjat nyert Dancs Lajos tanár (Nyíregyháza) és Harmathné Vörös Kornélia tanítónő (Hajós, Bács-Kiskun m.) III. díjat pedig Borbély Judit tanárnő (Budapest) és Nemcsik Pál tanár (Borsodnádasd, Borsod-Abaúj-Zemplén m.). A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Főosztálya különdíját Horváth Iván plébánosnak (Und, Győr-Sopron m. I. díj) és Fehér Zoltán tanárnak (Bátya, Bács-Kiskun m.; II. díj), ítélte a bíráló bizottság kiemelkedő horvát ill. „rác"-magyar nyelvű gyűjteményükért. De az itt fel nem sorolható gyűjtemények is számos olyan mondókát, felelgetős mesét és gyermekjátékot tartalmaznak, amelyeknek az utóbbi években készült feljegyzéséről vagy dallamos változatáról nem volt tudomásunk. A gyűjtők felkészültsége és az adatközlők előkészítettsége folytán feltűnően nagy az ép—szép változatok és a jó játékleírások száma.

Gyakorlatilag az történt, hogy Forrai Katalin és Vikár László szerencsésen megszerkesztett pályázati felhívása nyomán 1971 második felében országos képet kaptunk a napjainkban is meglepően eleven, az idősebbek emlékezetében pedig az ismertnél jóval gazdagabb magyarországi mondóka és gyermekjáték-kincsről. Egyes vidékek gyermek-dallam és szövegvilága egészen pregnánsan kirajzolódott. Ha térképet készítenénk a beérkezett pályamunkákról, természetesen kiderülne, hogy míg bizonyos tájak pl. Győr-Sopron megye, a Jászság, Eger vagy Kalocsa környéke, a hazánkban élő délszláv és német nemzetiségek viszonylag gazdagon vannak képviselve, más területekről, pl. Hajdú-Biharból, a dél-dunántúli bukovinai és moldvai székely telepes falukból, vagy a szlovák és románlakta községekből alig vagy egyáltalán nem kaptunk gyűjteséket. Szeretnénk remélni, hogy a pályamunkák anyagából szerkesztett műsorok, az ezeket előkészítő hangfelvételek és a velük kapcsolatosan tervezett vetélkedő során a kevésbé gazdagon felgyűjtött területekről is érkezik be értékes anyag.

*

Népzenei szempontból a Pályázat elsősorban a mondóka-anyag szempontjából jelentős. Az eddigi publikációk ugyanis a mondókák nagy többségének csak a szövegét közölték, legtöbb esetben még a ritmusukat sem jelölték; a Rádió Pályázatára viszont nagy számmal érkezett be dallamával és ritmusával — vagy legalább is ritmusával — együtt lejegyzett mondókaanyag.

A *Magyar Népzene Tára* első kötete 1161 játék és mondóka dallamot tartalmaz.

„A játékok rendje" c. fejezetbe KERÉNYI György bedolgozta a kötet megjelenéséig publikált teljes anyagot. Ezek között pl. egyetlen esőkérő mondóka szerepel dallammal — a Pályázat két újabb dallamos adatot hozott. Az állatvilággal kapcsolatos mondókák közül a kötetben nincs egy dallamos adat sem a békához, cserebogárhoz, egérhez, lepkéhez, pulykához, szarkához, szamárhoz, tyúkhoz szóló mondókákhoz vagy állathangutánzókhoz, s csak egy-egy dallamos adat van a bikához, denevérhez, s kettő a héjához szólóhoz; ezekből most mind került elő legalább egy, de némelyikből több dallamos adat is.

Az ölbeli gyermekhez szóló mondókák közül az alábbi csoportokból kerültek elő eddig hiányzó dallamos adatok:

— Fejével, homlokával összekoccanó („Bú, bú, bika");
— Tapsoltató („Tapsi, tapsi mamának", „Süti, süti kalácsot");
— Arc-simogató („Ciróka, maróka");
— Tenyér-csiklandozó („Kerekecske gombocska", „Keverem a kását")
— Csiklandozó („Erre mennek a cigányok");
— Állni tanító („Áll a baba, áll");
— Ültetgető („Lóg a lába, lóga");
— Térden lovagoltató („Gyi paci Pápára", „Csett Pápára, pillangóra", „Hőc, hőc, katona" stb.);
— Járni tanító („Jár a baba, jár", „Bim, bam bó");
— Táncoltató („Tánci, tánci babája", „Hopp, cine, cineci").

Újdonság a hajmosáskor („Bari, bari a vásárra") és a cipő felhúzásakor („Dugi, dugi tavalyi") mondogatott, ill. dalolt mondóka.

A MNT I. Függeléke 4 altatót közöl — ebből 3 a mai országhatárokon kívüli területekről való. Mindig is úgy tudtuk, hogy az altató műfaja „hiánycikk" a magyar néphagyományban. A Pályázat anyagából most 14 dallamos népi altató került elő („Csicsíjja, babája", „Tente baba, párnára", „Csicsij baba barna" stb. szövegekkel).

Eddig hiányzó dallamos adatok kerültek elő az akáclevél csipegetéséhez („Élek, élek, ha meghalok"), görögdinnyeevéshez („Görögdinnye nagyon jó"), labda-iskolához („Egyelőre, két kettőre"), a mások valamit észrevevéshez („Egy házon gólyafészek"), hátba-bökögetéshez („Dobi, dobi háta"), egymást háton emelgetéshez („Ignác, mit látsz?"), liba legeltetőkhöz („Egyél, egyél libuskám").

Bőven gyarapodott a különféle csúfolkodók, hintáztatók, fűzfasíp-készítők, kiolvasók, játékba-hívogatók, guggolók, szökellők, páros forgók dallamos anyaga.

Előkerültek olyan dallamos mondókák is, amelyeknek a szövege és a funkciója is újdonság számba megy: a fürdés közben énekelt „Egy, kettő, ha . . ." és a labda tereléskor dalolt „Frici kondás" stb.

Az énekes-táncos játékok közül az MNT I-ben nem szereplő adatként bukkant fel a „Hajlik, hajlik tengeri nádicska" és a „Vile, vile vildonája". A nagyobb terjedelmű leányjátékok közül szép változatok képviselik a „Haj szénalja", „Csillag Boris", „Héla, héla, héluska", „Haj, piliga táncom, piliga" és a dunántúli „Kis kacsa" típusokat, a „Fehér liliomszál" pedig néhány különlegesen szép dallammal szerepel.

Bekerült a Pályázat anyagába néhány Jeles napokhoz kapcsolódó mondóka, ill. dallam is: lucázás, betlehemezés, balázsolás, farsangoló, pünkösdölő stb.

Összefoglalva: a Magyar Rádió Népi gyermekjáték- és mondóka pályázatának anyaga feltétlenül gazdagodást jelent az ismert, publikált gyermekjáték gyűjteményekhez képest.

Gazdagodást jelent

1. s z ö v e g i l e g: előkerültek új szövegek; töredékesen ismert szövegeknek épebb alakjai bukkantak fel; értékes változatok adódtak;

2. d a l l a m i l a g: számos mondókát most írtak le először dallamával együtt, számos másikat pedig ritmus jelekkel;

3. az adatok f u n k c i ó j á n a k a pontos megjelölése következtében kiderült egyrészt, hogy sok olyan alkalomhoz kapcsolódik mondóka, dal, amiről eddig nem volt tudomásunk, másrészt, hogy számos szöveg és dallam csaknem azonos formában de eltérő ritmussal egészen különböző funkcióban is feltalálható (a „Fehér liliomszál" mint hintázó, a „Mese mese, farkas" kezdetű csalimese mint kisbabavígasztaló, az „Egy, kettő, három, négy . ." kezdetű mondókát ill. dalt más-más befejezéssel használják kiszámolóként, hintázóként, de mondogatják foghúzáskor is stb.);

4. egyes gyűjtemények, pl. Timár Istvánné, Dancs Lajosé, Nemcsik Pálé vagy Vajda József és Laczik Pál zalaegerszegi tanárok pályamunkája a j á t é k m e n e t, a m o z g á s é s t e r s z í n f o r m á k kiemelkedően jó leírásait, rajzait tartalmazzák.

Érdemes megjegyezni, hogy a legjobb anyagot túlnyomórészt olyan pályázók küldték be, akik valamikor részt vettek a Népművészeti Intézet néprajzi vagy népzenei tanfolyamainak legalább egyikén s rendszeresen küldenek be pályamunkákat.

az Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatra. A társadalmi gyűjtők szakmai továbbképzése tehát mindenképpen gyümölcsöző.

5. Végül – ha közvetve is – nagy mértékben gyarapította ez a pályázat a gyermekjátékok és mondókák hangzó anyagát. A MNT I. kötete túlnyomórészt még a magnetofon előtti korszak gyűjtéseit tartalmazza, a drága és körülményesen kezelhető fonográf-hengereket pedig igen ritkán használták a zeneileg egyszerűbb játékdalokra; így a kötet anyagának legnagyobb része pusztán helyszíni lejegyzés alapján került közlésre. Már pedig a hangszalag az előadásmód sok rejtett finomságát őrzi meg, ami a helyszíni lejegyzésben könnyen elsikkad; s különösen fontos a beszéd és ének határán mozgó, vagy dallamtalannak tűnő, de valójában ritmikus, éneklős hanglejtéssel előadott mondókák, kiszámolók sajátos stílusának hangzó formában való megörökítése. Erre adódott most lehetőség nagy mennyiségben, amikor a Pályázat értékes adatainak láttára a Rádió óvodás műsorainak szerkesztője, Derera Éva elhatározta, hogy mindezeket hangfelvételeken is rögzíti. E célból azóta – kisebb-nagyobb táj-egységeket magukban foglaló körútakon – „hármas brigádként" járjuk az országot, és a helybeli gyűjtők által felszínre hozott anyagot – a gyűjtők jogainak teljes tiszteletben tartásával – mindhárman magnetofonra vesszük. Így a hangzó anyag a Rádión kívül a MTA Néprajzi és Népzenei Kutató Csoportjainak archívumaiba is bekerül – mint ahogy a beküldött írott anyag is egy-egy példányban –, s a tudományos feldolgozás számára is hozzáférhetővé válik. 1972 első felében öt hangfelvevő körút valósult meg: 1. Győr-Sopron; 2. Szolnok–Heves; 3. Borsod–Heves; 4. Bács-Kiskun és 5. Szabolcs-Szatmár megyékben.

A Pályázatra beküldött anyag túlnyomó része idős adatközlőktől származott. Az egyes hangfelvevő körútak előtt kértük azért a gyűjtőket, hogy próbálják az adatközlők közreműködésével az anyag egy részét a mai iskolás vagy óvodás gyermekeknek is megtanítani, hogy, miután az egyes dalokat, mondókákat az eredeti adatközlőktől felvettük, gyermekhangon is rögzíthessük. Az idő azonban rendszerint kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a gyerekek a dalokat, mondókákat valóban magukénak érezzék, s játékosan elsajátítsák az anyagot, így az ő előadásmódjuk legtöbbször jóval színtelenebb, iskolásabb, merevebb az idősebbekénél. Különösen kirívó volt ez néhány dallam nélküli mondóka esetében, amelyeket az eredeti adatközlők sajátos hanglejtéssel és hangsúlyozással adtak elő, míg a gyerekek egy része irodalmi versként „elszavalta".

A hangfelvevő körutak másik nagy tanulsága volt, hogy részletesebb utánakérdezésre még onnan is dallamos formában kerültek elő egyes mondókák, ahonnan a gyűjtő csak szöveges formában küldte volt be ezeket. Bebizonyosodott, hogy ha az adatokat a funkció részletes elmondatásával, eljátszásával, a helyzet és atmoszféra teljes felidéztetésével vesszük hangszalagra, a tempó, ritmus, hanglejtés – sőt néha még a dallam is – más, mint ha csak távoli emlékként meséltetjük el. Ugyanakkor azt is éreztük állandóan, hogy ennek az anyagnak igazi rögzítésére voltaképpen csak a hangosfilm volna megfelelő. A Népzenekutató Csoport tervez is néhány hangosfilm-felvételt ebből a témakörből.

A hangfelvevő körutak egy újtípusú adatközlővel is megismertettek: a paraszti származású iskolázott pedagógussal, aki szülőfalujában vagy annak környékén él és működik s tudatosan gyűjti és tanítja a gyermekkorából emlékezetében élő mondókákat, dalokat és játékokat. Nagy Istvánné és Pölöskei Gyuláné óvónők Kaposváron, Csomor Sándorné óvónő Mátraderecskén, Harmathné Vörös Kornélia tanítónő Hajóson, Fehér Zoltánné tanárnő Bátyán vagy Simon Elvire tanár Kaposváron nemcsak kiemelkedő értékű gyűjteményeket küldtek be, ill. annak összeállításában segédkeztek, hanem a mikrofon előtt gazdag élménnyanyaggal rendelkező, zeneileg képzett, fejlett ízléskultúrával rendelkező adatközlőknek is bizonyultak. Ez utóbbi azonban nem volt egyértelmű s a jelenség nyilvánvalóan a felsőfokú népzenei, néprajzi oktatás egyenetlenségével magyarázható: a pedagógus egyénileg kénytelen esztétikai véleményt formálni az ereklet és érték szempontjából oly heterogén helyi hagyományanyagról.

A pályázat anyagából kialakított műsoroknak, de már a hangfelvételeknek is jelentős szerep jut tehát a népi gyermekköltészettel, zenével kapcsolatos esztétikai felfogás országos szinten való megformálásában. Az egyes darabok feltételezett régisége, népi ereklete, magyar vagy nemzetiségi volta önmagában még nyilvánvalóan nem érték. Előbb-utóbb meg kell fogalmaznunk azokat a kritériumokat, a nevek alapján az egyes szövegeket, dallamokat, előadásmódokat vagy használati alkalmakat szépnek, jónak, megörökítésre, továbbadásra alkalmasnak ítéljük.

*

Amellett, hogy a kiemelkedően értékes darabok belekerülnek a Rádió gyermekműsoraiba és az Óvodások énekkönyvébe, remény van arra is, hogy a teljes anyagból szép gyűjtemény jelenik meg a Minerva vagy a Zeneműkiadó gondozásában. Sőt DERERA Éva, a pályázat ötletadója és mozgatója szeretné elérni azt is, hogy a hanganyagból 80 perces magnetofonszalagok készüljenek és kerüljenek forgalomba. Ez nagymértékben enyhítené a szülők, pedagógusok és gyermekkönyvtárosok idevonatkozó gondjait és figyelemreméltó, újszerű anyagot tárna a kutatók elé is. Köztudott, hogy a *Magyar Népzene Tára* I. kötete, BARSI Ernő, BORSAI Ilona – IGAZ Mária és LAJOS Árpád kötetei antikváriumokban is csak szórványosan kaphatók, nem is szólva KISS Áron vagy BAKOS József gyűjteményéről.

HAJDU Gyula kötetének (Magyar népi játékok gyűjteménye, Bp. 1971) hosszú évek után való közzététele és gyors könyvritkasággá válása, valamint az ezzel kapcsolatos ankét a Néprajzi Társaság Önkéntes Gyűjtő Szakosztálya rendezésében jól dokumentálja a népi mondókák és gyermekjátékok iránt megnövekedett érdeklődést. Ezt bizonyítja a Rádió pályázatára beérkezett pályamunkák száma és színvonala is. Többről van itt szó jóindulatú érdeklődésnél: határozott igényről. De érdemes gondolkozni az igények kielégítésének a lehetőségeiről is, amelynek a Rádió a maga nem kis hatáskörén belül minden bizonnyal eleget is fog tenni, de természetesen egymagában nem tudja pótolni a hiányzó központi és lokális kiadványokat és nem feladata ellátni az irányító tudományos intézmény feladatát sem. Azzal együttműködve viszont rövid idő alatt gazdag, széleskörű szempontok szerint rögzített népköltési anyag összegyűjtésére és népszerűsítésére képes.

Előadások a népi építkezésről a Budapesti Műszaki Egyetemen 1970–1971

Vargha László

A BME Építészmérnöki Karán 1970-ben Műemlékvédelem Szakmérnöki tagozat működött. A szakmérnöki tagozat feladata a műemlékvédelemmel kapcsolatos szakmai képzés biztosítása. Az egyetemi oktatás keretében a műemlékvédelem (vizsgálat, helyreállítás, stb.) elméleti és gyakorlati ismeretei jelentőségükhöz képest nem szerepelhetnek. A szakmai képzés érdekében oktatásra került tantárgyak megismerése és elsajátítása lehetővé teszi, hogy a különböző intézményekben és szervezetekben működő építészek munkájukhoz a megfelelő – az alapvető – ismereteket megszerezzék. A szakmérnökképzés két tanéves, négy féléves volt, havi két munkanapos elfoglaltsággal (előadással és gyakorlattal), félévenként átlag 5 tantárggyal és meghatározott vizsgakötelezettséggel. A teljes tanterv, valamennyi előadás részletes ismertetésére nem térhetünk ki, csupán a néprajztudományt közvetlenül is érintő és érdeklő előadásokat ismertetjük.

A szakmai képzés érdekében, az oktatásra került tantárgyak között *A magyar építészet története* és *A magyar népi építészet* tantárgyak is szerepeltek. A két tanévben, négy félév alatt 89 előadás (tanrendi óra) és 12 gyakorlat (tanrendi óra) volt kötelező, s egyidejűleg még három alkalommal rendeztünk egy-egy napos helyszíni tanulmányutat.

1. Az előadásra – az oktatásra – került tantárgyak között, az *I. (1970. tavaszi) félév* alatt, *A magyar építészet története* tantárgy keretében a következő néprajzi jellegű és vonatkozású előadások hangzottak el:

1. A magyarországi és a magyar építészet története földrajzi, történeti, gazdasági és társadalmi adottságai, jellemzői;

2. A társtudományok értelmezése és jelentősége. A történeti és társadalmi adottság; régészeti, történeti, néprajzi, művészettörténeti szempontok és kívánalmak;

3. A magyarországi ősközösségi társadalmak építészete. Az ősközösség építőtevékenységének elemzése és értékelése. A természeti környezet, az építési igény, az építőanyag és technika; az építőszerkezet és a formai alakítás egysége. Történeti fejlődés: az általános, az időrendi és a térbeli alakítás. Típus kérdése. Az alaptípusok továbbélése.

II. (1970. őszi) félév alatt, a magyar építészet története keretében elhangzott előadások:

1. A honfoglaló magyarság építészete; szemlélete és gyakorlata. Építőhagyaték és építőhagyomány;

2. Városi és falusi építészet a XI—XIII. században. Településtörténeti vizsgálatok;

3. Középkori építészetünk helyi sajátossága, néprajzi jellegű emlékanyaga.

III. (1971. tavaszi) félév alatt, a magyar építészet története keretében elhangzott előadások:

1. A magyar reneszánsz építészet. A reneszánsz művészet továbbélése. Népművészetünk kapcsolatai, néprajzi jellegű emlékanyaga;

2. A magyar barokk építészet helyi sajátossága, néprajzi jellegű emlékanyaga.

3. A magyar klasszicista építészet helyi sajátossága, néprajzi jellegű emlékanyaga.

2. *A magyar építészet* tantárgy keretében a *IV. (1971. őszi) félév* alatt a következő előadásokat tartottuk meg:

1. A magyar népi építészet tárgyköre. A népi építészet lényege, neghatározása. Történeti, gazdasági, társadalmi és etnikai adottságok;

2. A magyar népi építészet kutatás története, módszere, eredményei;

3. Településtörténeti — földrajzi, régészeti, történeti, etnikai — adottságok és szempontok.

4. A magyar háztípusok. Táji, történeti, gazdasági és etnikai sajátosságok;

5. Az építőanyag jelentősége és szerepe. A hagyományos építőkészség, építőgyakorlat. Kismesterség, építőmesterek.

6. A magyar népi építészet történeti alakulása. Történeti stílusok, stíluselemek a magyar népi építészetben;

7. A népi műemlék fogalma, meghatározása; védelme és gyakorlata. Általános elvi és gyakorlati kérdések;

8. Faluképi és népi műemléki vizsgálatok;

9. A népi építészet hagyatéka és hagyománya. A korszerű népi műemlékvédelem.

3. Az *I. (1970. tavaszi) félév* előadási anyagát műemléki dokumentáció — tanulmány — készítése egészítette ki. A 23 tanulmány között négy foglalkozott néprajzi jellegű — népi építészeti — vizsgálattal.

A *IV. (1971. őszi) félév* előadási anyagát, gyakorlati feladatként, magyar népi építészeti — népi műemlék-vizsgálat — tanulmány elkészítése egészítette ki. A tanulmányok topográfiai — leíró és dokumentáló — jellegűek. Egy-egy jellegzetes — népi műemléki értékű — telek, együttes, utcakép, épület stb. részletes vizsgálatát és feldolgozását adják. A 17 tanulmány értékes és változatos népi építészeti—műemléki együttesre, emlékre, emlékanyagra hívja fel a figyelmet.

4. A szakmérnöki tagozat előadásait helyszíni vizsgálatok — kiszállások egészítették ki.

1. A *III. (1971. tavaszi) félév* alkalmával Bács-Kiskun megyében népi építészeti vizsgálatot végeztünk.

2. A *IV. (1971. őszi) félév* keretében, az előadások tárgyi anyagának a kiegészítéseként egy alkalommal Tihany védett települési és népi műemléki feladatait tanulmányoztuk.

3. A *IV. (1971. őszi) félév* alkalmával a Mátra vidéki népi műemlékvédelem feladatait és gyakorlati eredményeit vizsgáltuk. Mind a két alkalommal az Országos Természetvédelmi Hivatal felkért előadói, az országos és a helyi természeti és környezeti (tájvédelmi) értékeknek az ismertetésével és munkálataival egészítették ki helyszíni tanulmányainkat.

Beszámoló

az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők VI. Országos Találkozójáról

(Sárospatak, 1971 VIII. 13—15.)

Halász Péter

A kétévenként megrendezett országos Gyűjtőtalálkozók a magyar néprajztudomány, különösképpen pedig az Önkéntes Gyűjtőmozgalom kiemelkedő eseményei. Az önkéntes —vagy társadalmi — gyűjtők tábora számbelileg és az elvégzett munka színvonalát tekintve is évről évre szebb eredményeket ér el, akár az ifjúsági, akár a felnőtt pályázók munkájáról van szó, úgyszólván minden fórumon a legnagyobb elismeréssel emlékeznek meg róluk. A szervezett gyűjtés ugyanis nemcsak a néprajztudomány számára szolgáltat rendkívül értékes anyagot, de jelentős mérték-

ben hozzájárul ahhoz, hogy minél többen ismerjék meg népünk életét, szokásait, népi kultúránk értékeit, hiszen mindez szinte nélkülözhetetlen az igazi, szocialista hazafiság érzésének kialakulásához.

Az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők VI. Országos Találkozójára 1971. augusztus 13—15-én *Sárospatakon*, valamint *Sátoraljaújhelyen* került sor. A szakmai és kulturális szempontból egyaránt jelentős és sikeres találkozó rendezésében a Hazafias Népfront Országos Tanácsa, a Magyar Néprajzi Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a TIT, valamint a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács, a Sátoraljaújhely Városi Tanács vett részt. A háromnapos találkozón közel *250-en* vettek részt; neves közéleti személyiségek, az érdekelt tudományágak rangos szakemberei, valamint az ország különböző részeiből érkező önkéntes gyűjtők.

Az ünnepélyes megnyitón *Varga Gáborné*, az Országgyűlés alelnöke, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács VB elnökhelyettese üdvözölte a Gyűjtőtalálkozó résztvevőit, majd *Dr. Ortutay Gyula* akadémikus, az MNT elnöke mondott megnyitó beszédet. Mindketten hangsúlyozták a társadalmi gyűjtők munkájának jelentőségét, és különösen fontosnak ítélték a mozgalomnak az ifjúság nevelésében betöltött szerepét. A különböző országos intézmények részéről *Dr. Gosztonyi János* művelődésügyi miniszterhelyettes, *Dr. Bárczi Géza* akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke, *Dr. Benkő Loránd* akadémiai levelező tag, egyetemi tanár, a MTA Nyelvtudományi Intézetének vezetője és *Simon László* a KISZ KB osztályvezetőhelyettese köszöntötte a Gyűjtőtalálkozót. Valamennyien több szempontból és nagy elismeréssel értékelték az immár több mint egy évtizedes múltú önkéntes gyűjtőmozgalmat. Az első nap délelőttjén *Dr. Kálmán Béla* a nyelvtudományok doktora, egyetemi tanár *a Magyar Nyelvjárások Atlaszáról és a nyelvjárási gyűjtés feladatairól*, *Dr. Diószegi Vilmos* kandidátus, a MTA Néprajzi Kutatócsoportjának főmunkatársa pedig a *Magyar Néprajzi Atlaszról és a néphitkutatás feladatairól* beszélt. *Dr. Morvay Péter* a MNT Önkéntes Gyűjtő Szakosztályának elnöke beszámolt a legutóbbi, Kaposváron rendezett találkozó óta eltelt időszak fontosabb eseményeiről; a beérkezett pályamunkák egyre nagyobb számáról és növekvő színvonaláról, a diákköri pályázók sikereiről és a MNT Önkéntes Gyűjtők Szakosztályának aktív működéséről. Ezután *Dr. Ortutay Gyula* kiosztotta a Sebestyén Gyula-emlékérmeket a kiemelkedő eredményeket elért önkéntes gyűjtőknek. Az emlékérmét ez alkalommal *Szűcs István* lelkész, *Németh Olivér* technikumi tanár, *Pap Zoltán Sándor* honvédségi nyugdíjas, valamint *Dr. Morvay Péter*, az Önkéntes Gyűjtők Szakosztályának elnöke kapta.

A találkozó első napjának délutáni munkaülésén az Országos Diáknapok arany fokozatot nyert pályázói mutattak be részleteket munkájukból. Ennek keretében a következő előadásokra került sor. *Takács József:* Zalaszabor népi építkezése (felkért hozzászóló: *Dr. Filep Antal* tudományos munkatárs), *Török Mária:* Szajoli lakodalmi szokások (felkért hozzászóló: *F. Györgyi Erzsébet* múzeológus), *Neményi Attila—Németh Gábor—Vaspőri Ferenc:* Balogunyomi babonás történetek (felkért hozzászóló: *Dr. Katona Imre* kandidátus), *Zsova Ilona:* Gyógyítás a régi Bodrogközben (felkért hozzászóló: *Dr. Diószegi Vilmos* tudományos főmunkatárs). Az Országos Diáknapok díjnyerteseinek szereplése azt mutatta, hogy a fiatalok érdeklődéssel, szeretettel és nagy felkészültséggel foglalkoznak a néprajz különböző szakterületeivel. Mind a gyűjtött anyag feldolgozásának módja, mind pedig az előadás színvonala a hozzászólók és a jelenlévők teljes elismerésével találkozott. A munkaülést *Dr. Gunda Béla*, a néprajztudományok doktora vezette.

A találkozó második napján — Sátoraljaújhelyen — *Vavrek István*, Sátoraljaújhely Város tanácselnöke nyitotta meg a munkaülést. Ezután *Nagy Géza* általános iskolai tanár „A karcsai monográfikus népmesegyűjtés és legkiválóbb előadói" címmel tartott előadást, amelyben közreműködött *Pápai Istvánné* mesemondó is. A felkért hozzászóló *Dr. Kovács Ágnes* tudományos munkatárs volt. Ezt követően *Kováts Dániel* gimnáziumi tanár tartotta meg „A földrajzi köznevek típusai a sátoraljaújhelyi járásban" című előadását. Felkért hozzászóló volt *Dr. Végh József* kandidátus, de a jelenlevők közül még számosan hozzászóltak a témához. Kováts Dániel előadásának és az ezt követően kialakult vitának a színvonala jól mutatta, hogy az önkéntes gyűjtők legjobbjainak munkája nyomán olyan anyagok láthatnak napvilágot, amelyek minden tekintetben megállják a helyüket a témával hivatásosan foglalkozó szakemberek körében is.

A délutáni *szabad fórumon* igen sokan mondták el az önkéntes gyűjtőmozgalommal kapcsolatos véleményüket, észrevételeiket és csak a rendelkezésre álló idő rövidsége akadályozta meg, hogy nem alakulhatott ki még sokoldalúbb, még tartalmasabb eszmecsere. Ez egyben arra vonatkozóan is tanulsággal szolgált, hogy

az elkövetkezendő gyűjtőtalálkozókon több időt és szervezési kapacitást kell majd fordítani a „szabad fórumon" elhangzó hozzászólások és viták hatékonyabbá, értékesebbé tételére. A délutáni munkaülés — és egyben a találkozó szakmai részének — zárszavát *Dr. Balassa Iván*, a történettudományok doktora, az MNT ügyvezető alelnöke tartotta.

Este a sátoraljaújhelyi *Kossuth Lajos Művelődési Központ* színháztermében került sor a Gyűjtőtalálkozó *műsoros estjére*, ahol *Dr. Czine Mihály* egyetemi docens mondott meleg hangú bevezetőt. A műsorban közreműködtek *Nagy László* Kossuth-díjas költő, *Baicsay Mária* szavalóművész, *Budai Ilona*, *Ferenc Éva*, *Halmos Béla* és *Sebő Ferenc* a Röpülj páva népdalverseny győztesei, továbbá a sátoraljaújhelyi *Hegyalja Táncegyüttes* tagjai Ureczky Csaba vezetésével. A nagysikerű előadás nemcsak a Gyűjtőtalálkozónak volt méltó befejezése, de Sátoraljaújhely városának kulturális életében is jelentős eseménynek számított.

A találkozó harmadik napján az önkéntes gyűjtők *tanulmányi kiránduláson* vettek részt: Sárospatak — Sátoraljaújhely—Széphalom—Telkibánya—Vizsoly — Regéc—Tolcsva útvonalon. A látottak néprajzi vonatkozásairól *Dr. Filep Antal* tájékoztatta a jelenlevőket.

A VI. Országos Gyűjtőtalálkozó nemcsak szakmai és mozgalmi szempontból volt igen sikeres, de mint mindig, most is jó alkalmat teremtett arra, hogy az ország legkülönbözőbb tájairól érkező gyűjtők megismerjék egymás munkáját, módszereit és tartalmas emberi kapcsolatok alakuljanak ki közöttük.

Beszámoló a tadzsik népdalszövegek számítógépes elemzéséről

Küllős Imola

Szovjetunióbeli tanulmányutam legtanulságosabb szakmai élménye az volt, hogy megismerkedhettem azzal a gépi adatfeldolgozó módszerrel, amellyel az elmúlt hat év során jelentős eredményeket értek el a Tadzsik Akadémia Nyelv- és Irodalmtudományi Intézetének folkloristái. A módszer neve TSzL[1] kidolgozója Iszidor Levin, leningrádi folklorista, aki tanácsadóként dolgozik az említett intézmény Folklór Osztályán, Dusanbében és tanácsadó az Örmény Akadémia hasonló jereváni intézetében is. Személyes találkozásunkkor Levin elmondta, hogy irányításával három éve Jerevánban is lyukkártyás számítógépekkel dolgozzák fel az etnográfiai és folklorisztikai adatokat. Jelenleg az örmény néphit – népszokás anyag összefüggéseinek feltárása áll a kutatómunka középpontjában. Eredményeikről írásos beszámoló még nem készült.

A tadzsik számítógépes folklorisztika eredményeiről viszont hamarosan tudomást szerezhetünk, — a közeljövőben jelenik meg az a 3 kötetes népköltési gyűjtemény, amely a TSzL módszerei szerint készült. E gyűjtemény előmunkálatairól 1971 márciusában ismertetés is megjelent[2] egy 600 példányban sokszorosított prospektus, melyet szakmai véleményezést kérve és a feldolgozási módszert ismertető-propagáló céllal megküldtek néhány szovjet folklór intézménynek.

A prospektus tájékoztatása alapján a következőket tudhatjuk meg az új számítógépes kutatási módszerről, ill. a készülő tadzsik népköltési gyűjteményről:

A Tadzsik Akadémia Nyelv és Irodalomtudományi Intézetében 28 225 *rubái*-t[3] őriznek. Ezeket a dalokat a szovjet hatalom 50 éve alatt Tadzsikisztán és Üzbegisztán különböző területeiről, különböző származású és szociális helyzetű, különböző nemű és korú adatközlőktől gyűjtötték a folkloristák és a nem hivatásos gyűjtők. Minden lejegyzett dal a következő kérdésekre válaszoló dokumentációs jelzésekkel van ellátva:

— milyen szám alatt található meg az archivumban?
(Az archívum jele: FF; a gyűjteményrészt római, a lapszámot négyjegyű arab számmal jelzik, utána az adott oldalon a szöveg sorszámát képviselő számjegy áll.) Például: FF I:2356,4
— hol gyűjtötték?
(Tadzsikisztán: T; Üzbegisztán: Ü; a

[1] ТСЛ = Tadzsikszkaja Szisztyema Levina

[2] *Свод Таджикского Фольклора, Проспект* — Душанбе, 1970: Рубои (четверостишия) в трёх томах.

[3] Négysoros lírai dal (oroszul: четверостишие.) A leggazdagabb, ma is élő fajtája a perzsa-tadzsik költészetnek. Évezredes irodalmi hagyományai vannak.

1. táblázat

	25		5		4		8		3		3		8		56	
	×		1923		1924		1927		1932		1946		1950		összesen	
	M	Zs	M	Zs	M	Zs	M	Zs	M	Zs	M	Zs	M	Zs	M	Zs
0	12	4	3	2	1	1	2	1							18	8
1									1			1			1	1
2					1		1	1			1	1	2	3	5	5
3	3					1			2				2		7	1
4		2						3						1		6
5	4														4	
6																
7																
8																

betűjelzés után kisbetű és számjegy jelzi a helység térképen elfoglalt helyét; a városokat első három mássalhangzójukkal jelölik.) Pl.: Ti7

— a lejegyzés ideje?
(Mivel minden gyűjtés a 20. sz.-ból való, az évet kétjegyű számokkal jelölik. Pl.: 49

— a gyűjtő neve?
(Ha ismeretlen, az adatlapon kihagyják a helyét.)

— az adatközlő neve, neme és kora?
(A nemek jelzésére M (férfi) és Zs (nő); az életkor számokkal történő jelzéséhez nyolc korcsoportot különítettek el egymástól:)[4]

1 = 0–16 éves korig
2 = 17–19 éves korig
3 = 20–29 éves korig
4 = 30–39 éves korig
5 = 40–49 éves korig
6 = 50–59 éves korig
7 = 60–69 éves korig
8 = 70– és idősebb
0 = ismeretlen korú

Tehát a kidolgozott jelzésrendszernek megfelelően így fest egy-egy dalszöveg adatolása: FF I:2356,4 Ti7 49 . . . . . Racsabob Bobo M-4 Az összes lejegyzett *rubái* előzetes gépi analízise alapján kiválasztották a legnépszerűbb, legtöbb variánsszal rendelkező 394 típust (= variánscsoportot); a 3 kötetes gyűjtemény az ezeket reprezentáló 8 793 dalszöveget fogja tartalmazni, az egyes típusokhoz tartozó variánsok számának sorrendjében. Minden típust T indexszel és egy háromjegyű számmal jelölnek. A számjegy a típus lejegyzéseinek gyakoriságát (azaz a variánsok mennyiségét) jelzi. Pl. T_x 056. Vannak olyan rubáik, melyek variánsainak száma meghaladja az 500-at; a 3 kötetes gyűjteményben csak azok a daltípusok fognak szerepelni, amelyeknek legalább tíz lejegyzése van. A variánscsoportok *földrajzi adatait* (előfordulási helyeit) térképeken, az ún. *kartogrammokon* jelölik, úgy, hogy a lejegyzés helyéhez beírják a variánsok sorszámát. A városok, mint a falvaktól szociológiailag eltérő képződmények a kartogrammokon betűkkel is jelezve vannak. Az énekes *hagyományozók nemét* és *korát*, az egyes *daltípusok évenkénti lejegyzéseinek számát* az ún. *krono-szociogrammokon* ábrázolják (ld. pl. az 1. táblázatot). A táblázat *első függőleges* oszlopa az adatközlők korcsoportjait jelzi. A *második vízszintes* sorban azok az évszámok sorakoznak egymás mellett, amely években a szóbanforgó rubái-típus változatait gyűjtötték. Fölötte, az *első sorban*, az egyes

[4] Ezek a korcsoportok természetesen a tadzsik viszonyokat tükrözik. Nálunk nyilvánvalóan más felosztás lenne szükséges.

években gyűjtött dalszövegek száma található. (Ha a gyűjtés évszáma ismeretlen, X-szel jelölt rubrikába írják fel a variánsok számát. (Az évszámok alatti, *harmadik vízszintes* sorban az M és Zs bontású rubrikák az adatközlők nemek szerinti megoszlását jelzik.

A karto- és krono-szociogrammok kiválóan alkalmasak a népköltészet elmélyült textológiai vizsgálatára, mivel tükrözik a népdalok alapvető földrajzi, történeti, szociológiai problematikáját. A térképek ill. táblázatok egybevethetősége révén egyéb kutatások számára is forrásul szolgálhatnak.

A karto- és krono-szociogrammok mennyiségi vizsgálatai — többek között — a következő kérdéseket vetik fel: 1. Mi az összefüggés a topográfiai-, időbeli viszonyok és a hagyomány hordozóinak életkora között? Milyen a 8793 szövegváltozattal képviselt folklórhagyomány hordozóinak nem- és kor-struktúrája? — 2. Milyen szövegbéli rokonság mutatható ki az egyes lejegyzések között?[5]

A tadzsik kutatók megítélése szerint az általuk feltárt és dokumentált törvényszerűségek nemcsak az egyetemes folklorisztika számára jelentősek, de felkelthetik a szociológusok és pszichológusok figyelmét is. A pszichológusokat feltétlenül érdekelheti az énekesek neme és kora közötti összefüggés egy részről, másrészről pedig a tartalom variálódásának jellege.

A rendelkezésre álló hiteles lejegyzések szöveganalízise — a történeti, szociológiai, földrajzi és más kipróbált kritériumok alapján — közli az adott variánscsoport rekonstruált szövegváltozatát, *normál verzióját*, amely az adott időszakban a típus normájaként szerepel. Ezt a normál verziót (mely idő- és térbeli jellemvonásokkal rendelkezik) alap-, ill. központi változatnak is nevezhetjük, ekörül mozognak az összes „feltárt" variánsok, amelyek több kevesebb pontossággal a központi változat szavainak „összetételét" reprodukálják. Épp ennek következtében, ha a kutató a rubáik sorait *vertikálisan*[6] olvassa, el tudja képzelni az adott típus rekonstrukcióját, s eligazodik mind a *variálódás* sajátosságaiban, mind az *invariálódás*, mind a *stabilitás genetikus* természetében, valamint meggyőződhet a szövegek „adagolásának" (= típusonkénti csoportosításának) hitelességéről, objektivitásáról; megtudhatja, hogy a szövegek mikor, hol, ki által keletkeztek és éltek tovább a több évszázados szájhagyományban.[7]

A szövegek másfajta „adagolása" esetében, — t.i. az egyes lejegyzések alapján —, melyek „horizontálisan" helyezkednek el egymás mellett, nem lehet elképzelni az „alkotásokat"[8] (azaz szövegtípusokat), lehetetlenség dönteni azok eszmei tartalmáról, művészi értékéről.

A normál verzió rekonstrukciójakor a gyűjtemény csak a hiteles, publikálásra kerülő szövegeket veszi figyelembe. A *központi változat* szövegét az iranisták kedvéért *arab-perzsa írásban* adja közre, ezzel ugyanis kiküszöbölődnek a tájnyelvi és lehetséges olvasatbeli különbségek, és „stabilizálódik" a rekonstruált szöveg. Ez az átírás néha alkalmasabb is a szavak eredeti jelentésének megfejtésére, a rím, ritmus kiderítésére, — s így lehetővé válik a népköltészeti alkotás és az azonos jellegű irodalmi alkotások összehasonlítása, ill. a közöttük levő összefüggések feltárása. Azoknak a tudósoknak a kedvéért, akik nem tudnak *tadzsikul*, minden típus szövegét *orosz* és *német* szó szerinti fordításban is közlik. Ezek a fordítások az eredeti szövegeknek, sok művészi sajátosságát megőrzik, s így kellőképpen alkalmasak az anyagban való általános tájékozódásra.

A Tadzsik Rubái Gyűjtemény publikálásának célja nemcsak az, hogy hiteles, forrásértékű bázisát adja a folklórnak, hanem az is, hogy összegezze a rubái-kutatás eredményeit, tehát egyszersmind a tadzsik folklorisztika gyűjteményét is közreadja.

Az előzetes kutatómunkát, melyet a gyűjtemény programjának szellemében végeztek a kutatók, a 3 kötetes kiadvány bevezetője részletesen fogja tárgyalni.

[5] A magyar népdalok összefüggéseire gondolva természetesen folytathatjuk a krono-szociogrammal megválaszolható kérdések sorát: Mely korcsoportok, mely műfajok „hordozói", hagyományozói? Vannak-e nemekhez kötött daltípusok a magyar népköltészetben? stb.

[6] Az egyes alkotástípusokat képviselő változatokat soronkint egymás alá írják, azaz először az X számú variáns első sorait, majd 2., 3. és 4. sorait írják le és olvassák le függőlegesen.

[7] Feltéve, ha több évszázados hiteles népköltészeti alkotások állnak a kutatók rendelkezésére. Mivel itt csak öt évtizedes szisztematikus gyűjtésről van szó, a Prospektus megjegyzése túlzónak tűnik.

[8] Az „alkotás" fogalmát a normál verzió, ill. a típus szinonimájaként használják, a szöveglejegyzéssel ill. variánssal szemben.

— Az igen sok szempontú vizsgálatnak mind a 28 225 kézirattárban őrzött rubái alá volt vetve. Jelző-adataikat elektromos számítógép segítségével vezették rá a lyukkártyákra és az ellenőrző lapokra. A 3 kötetes gyűjtemény a gépi feldolgozás során kapott eredményeket kommentálja és szemlélteti. Itt általánosítják és hasonlítják össze az egész rubái-kollekció karto- és krono-szociogrammjait az I. kötetben publikálandó egyes alkotások (-típusok) karto- és krono-szociogrammjaival. — A Bevezetésben részletes információk lesznek a gyakorisági- és fogalmi szótár munkálatairól. E szótárak a 28 225 rubái-lejegyzés alapján készültek, kb. 6000 szót tartalmaznak és mellékletként csatlakoznak a gyűjteményhez. A szótárakat T. Iszroilova készítette. A publikálásra kerülő 8793 szövegen különösen gondos kutatómunkát végzett E. Ulugzade[9]. A hatalmas anyagon végzett szisztematikus mennyiségi és minőségi analízissel jelentős eredmények születtek a világszerte ismert rubái műfaj sajátosságaival kapcsolatosan.

Az eddig megjelent antológiákban a szájhagyományból lejegyzett rubáikat témák szerint csoportosították. A szövegek hasonlóságát a szerkesztők nem tartották genetikus rokonságnak, azok struktúrájának és eszmei tartalmának közösségét úgy fogták fel, mint improvizált variációkat olyan tipikus témákra, amelyek a valóságot tükrözik vissza. A 3 kötetes gyűjtemény fogja először bemutatni a különböző személyek által, különböző helyeken és időben (néha 50 éves folytonosságban), különböző nemű, korú és műveltségű emberektől lejegyzett alkotások nagyszámú *variánsainak genetikus kapcsolatait*. — Függetlenül a gyűjtemény kiadásának nem tematikus elveitől, a Bevezetés figyelmet szentel a rubáik *témaszintjeinek* is. Korábban a kutatók a variánsok szintjén ösztönösen végeztek tematikai felosztásokat. Az új gyűjtemény az *alkotás szintjén* végzett tematikai kutatások eredményeit mutatja be. A témavizsgálatot a gyűjtemény egész anyagán *eredeti tematizátorok* segítségével végezték el. — A bevezető tanulmány a gyűjteményben publikálandó szövegek különböző szintjein végzett tartalmi és strukturális vizsgálatok áttekintésével, ezek eredményeinek elemző ismertetésével zárul. Pl. itt foglalják össze a *kontamináció, a variabilitás* és *stabilitás* jelenségeinek vizsgálatából adódó eredményeket; itt adják meg a *variabilitás tipológiai* jellemzését, stb. A kapott törvényszerűségek ismeretében világosabbakká válnak a népköltészet „alkotási folyamatai", feltárul a szájhagyományozás formáinak ereje, szerepe.

A TSzL módszerével dolgozó kutatók a gyűjtemény előmunkálatai közben elkészítették a *költői szinonimák* (-„behelyettesíthető szavak és fogalmak") *szótárát*, mind az egyes variánscsoportokon belül, mind pedig azoknak az alkotásoknak körében, amelyek a szinonim kifejezéseket tartalmazzák. E vizsgálatokkal egyidejűleg megvilágosodott a *versharmónia* néhány törvényszerűsége, pl. az, hogy a *rím* milyen fontos eleme a művészi megformálásnak. Ugyanígy speciális *ritmus* kutatásokat is folytattak, a szövegek költői struktúrájára nézve, eredményeiket a *mennyiségi-* és *tipologikus analízis* eszközeivel fogják kifejteni.

A bevezetésnek azok a részei, amelyek a *nyelvi archaizmusok* és *újítások* vizsgálatáról tájékoztatnak, valamint a költői *szövegek irodalmi* és *tájnyelvi* jelenségeit ismertetik, feltétlenül érdeklelni fogják az iranista filológiával és lexikológiával foglalkozó kutatókat.

A 3 kötetes rubái gyűjtemény többféle *analitikus apparátussal* lesz ellátva, amelyeknek — azon kívül, hogy segítik a kötetekben való tájékozódást — önálló tudományos jelentőségük is van:

I—II. *A gyűjtők és adatközlők mutatója:*

ABC-rendben közli a neveket, a nevek utáni számmal, amely arra a rubáira utal, amelyet az illető kutató lejegyzett, ill. adatközlő előadott. Ezzel az apparátussal egyrészt érzékelhető a szakkutatók, önkéntes és levelező gyűjtők, ill. az expedíciók résztvevőinek teljesítménye, másrészt könnyen áttekinthető egy-egy énekes repertoárja.

[9] Erről a kutatómunkáról tájékoztat tanulmánya is: Э. С. Улугзаде: *Определение типа народного четверостишия и его аналитическое описание. (Рудои ках жанр таджикского фольклора)* — «Известия АН ТССР» Душанбе 1970. № 3. (56—60 p.)

[10] Másutt „tám-szavakat" is ír. Részletesebben nem fejti ki, mit ért ezen a kifejezésen, hogyan válogatták ki a „minta-szavakat". Ezt sajnos már nem tudtam Levintől megkérdezni —, de egyik tanítványa (aki szintén ezzel a módszerrel dolgozik) így magyarázta: A szövegek minden olyan szava, amely azok jelentését módosíthatja, ha megváltoztatják, ill. annak funkciójára utal, „tám-szó"-nak tekinthető.

III. *Motívumok jegyzéke:*

Ezt a variánsok szövegeiből ún. „mintaszavak"[10] segítségével nyerték. (A mintaszavak a 3 kötetes gyűjtemény szövegeiben kurzívval lesznek szedve.) Ez a mutató nemcsak kulcsként szolgál a 394 alkotás 8793 lejegyzésének tartalmához, hanem a repertoár szintjén önálló tipizálás is, újszerű eredménye a TSzL módszerével vizsgált anyagnak. Egyúttal fontos eszköze a rubáik nyelve, szimbólumai, kifejezésmódja és tartalma elmélyült vizsgálatának. A mintaszavak jegyzéke szám szerint utal azokra a rubáikra, amelyekben az adott szavak előfordulnak, ezzel megmutatja az egyes kifejezések, fogalmak gyakoriságát, következésképpen fontosságukat, jelentőségüket is jelzi. A jegyzék alapján összeállítható az egyes fogalmak népköltészetben használt szinonima-köre is. A motívumjegyzék a gyakorisági szótárnak, tezaurusnak, vagy konkordációnak, sok előnyével rendelkezik és ezért külö nösen érdekes a filológusok, nyelvészek és kultúrtörténészek számára. Mivel a publikálandó rubáik zenei anyagának még nincs specialistája, a gyűjteményhez eredeti *hangfelvételeket* csatolnak *mellékletként*, amelyek az adatközlők hangján idézik fel az egyes szövegek énekelt formáját. A „Tadzsik Rubái Gyűjtemény" köteteit gazdagon illusztrálják majd az adatközlőkről, a gyűjtőkről, a rubáikban említett népi hangszerekről, tájakról készült fényképfelvételek.

A gyűjteményt a Tadzsik Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének Folklór Osztálya készítette elő a publikálásra, Radzsaba Amonov professzor vezetésével.

Az előzetesként kiadott prospektus a rubái gyűjtemény 394 alkotásából mindössze 10 db (összesen 273 variáns-lejegyzéssel hitelesített) alkotást tartalmaz, annak teljes dokumentációjával együtt. Tájékoztatásul a motívum-jegyzék legfőbb osztályait is közlik.

Úgy vélem, a megjelenés előtt álló tadzsik népköltési gyűjtemény és a benne alkalmazott gépi adatfeldolgozó módszer alaposabb ismerete értékes inspirációkat adhat a magyar folklorisztikai kutatásoknak is. Az új módszer (némileg módosított) alkalmazása elősegítené a magyar népköltészet műfaji klasszifikációját, továbbá történeti, genetikus problémáinak megoldását. Egyúttal megvilágosodnának a szájhagyományozás egy-egy műfajra érvényes törvényszerűségei is. — Sajnos, az ismertetett prospektus szövegének számos részlete nem eléggé világos; érdemes lenne többet tudnunk arról is, hogy egy-egy sommás megállapítás mögött milyen gyakorlati feldolgozó munka rejlik. Remélhetőleg az igért „Rubái Gyűjtemény", s annak bevezető tanulmánya kérdéseinkre megadja majd a választ.

Új francia folyóirat: „Ethnologie française"

Dömötör Tekla

Újszerű francia néprajzi folyóirat jelent meg, címe: *Ethnologie française* (Revue de la Société d'ethnographie française. Nouvelle série, Tome I. Numéro 1. 1971). — A folyóirat a következő régebbi publikációk helyére lépett: *Arts et traditions populaires; Folklore paysan; Le folklore vivant; Le mois d'ethnographie française; Les annales de la Société d'ethnographie française.*

Az első számban megtaláljuk a szerkesztő, Jean Cuisenier bevezető tanulmányát: *Construire son objet: L'ethnologie française et son domaine.* A tanulmányok jórészt a „klasszikus" néprajzi módszerektől eltérő problémákkal foglalkoznak: főleg a beszéden kívüli jelrendszerek rögzítési lehetőségeivel. Így Francine Lancelot a táncírási rendszerekről értekezik, Paul Bouissac pedig XVI. századi, akrobatamutatványok modelljéről tárgyal. Alain Charraud azokkal az ismert, népies ízlésű metszetekkel foglalkozik, melyek az emberi életkorokat ábrázolják. Végül Gilbert Delcroix a múzeumi tárgyak megőrzésének modern technikai problémáival foglalkozik. Egy szabadtéri múzeum leírása és könyvismertetések találhatók még e számban.

ISMERTETÉSEK

Viehwirtschaft und Hirtenkultur

Ethnographische Studien. Herausgegeben von László FÖLDES. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 903 p. mit 255 Abb. und 4 Landkarten im Text.

Barabás Jenő

Amilyen nagy számban jelentek meg az utóbbi évtizedekben vegyes jellegű tanulmánykötetek Európában, akár kongresszusi anyagként, akár emlékkönyv stb. jogcímén, ugyanúgy hiány van jól profilozott, koncentrált tematikájú és problematikájú gyűjteményekben. Elsősorban az egész kontinenst átfogó, szerkezetében következetességet mutató tematikus kötetektől remélhető, hogy segítenek túllépni a nyelvi keretek gátjain, kitágítják látásunk és szemléletünk horizontját, s alapul szolgálhatnak majd egy európai szinopszis létrejöttében. Nem állíthatjuk, hogy az előttünk fekvő kötet mindenben kielégíti ezeket az igényeket, de az kétségtelen, hogy a *Viehzucht* (1961) kötettel együtt a közé az 5 mű közé számítható, amelyet az állattartás kutatójának Európában elsőként kell kézbe vennie. A nemzetközi együttdolgozás feltételei még elég mostohák s a pótszerként alkalmazott megoldások, mint amilyet pl. a „Tipü szel'szkogo zsiliscsa v sztranah zarubezsnoj Evropü" (Moszkva 1968.) c. kötet követett, szintén nem problémamentes utat jeleznek. Így az igényeket a realitásokhoz kell mérni, számolva a szakemberek egyenlőtlen tájékozottságával, eltérő szemléletével, az előmunkálatok különféle szintjével. Az adott helyzetet mérlegelve indokolt és érthető volt a *Viehzucht* kötet (ism. Ethn. 1963. 129—134.) reflexiókban és ismertetésekben lemérhető sikere, s kézenfekvő a folytatása.

A *Viehwirtschaft und Hirtenkultur* kötet formailag független előzményétől, sorozatilag sem kapcsolódik ahhoz, tartalmi kapcsolódása azonban kétségtelen. A szerkesztő és a szerzők részbeni azonosságából is ered, hogy alapvető, koncepcionális eltérések a két kötet között nincsennek. A különbségek inkább csak gyakorlati, technikai jellegűek. A *Viehzucht* kötet akarva, de akaratlanul is nagyobb teret engedett a jelentős hagyományokkal rendelkező magyar állattartás-kutatás újabb eredményeinek a publikálására, abból a gyakorlati célból kiindulva, hogy a hazai kutatás eredményei egy világnyelv közvetítésével jobban bekerülhessenek a nemzetközi kutatás áramába. A kötet területi lokalizációja ezt erőltetés nélkül lehetővé tette, hisz nem kétséges, hogy a magyar kutatás érdeklődése már elég régtől fogva túlnyúlott az országhatárokon s Közép-Európa nagy részére kiterjedt a figyelme. Ez újabb kötetben a területi keretek kibővültek s így érthető, hogy a közzétett 37 tanulmányból már csak 11 szerzője magyar.

Földrajzilag J. NICOLAISEN tuareg nomadizmusról írt tanulmányával a kötet túllépi ugyan Eurázsia határát, de az észak-afrikai állattartás szervesen kapcsolódik az Óvilág alapvető rendszereihez, a kötetben pedig a nomadizmus kérdéseit boncolgató további cikkekhez. Ennek a kérdéskörnek általánosabb vonatkozásaival foglalkozik S. I. RUDENKO cikke, aki egyetértve az újabban már szélesebb körben elfogadott tétellel, a nomadizmust szekundér formának tekinti, amely nem a domesztikáció korai periódusaiban, hanem csak később jött létre, feltehetően a transhumance rendszere után. A szerző úgy látja, hogy az állatok szín és kor szerinti számontartási rendszere mindkét formánál közös, de eredetében transhumance jellegű. A teljes nomadizmust csak speciális és viszonylag ritka formának tekinti, szemben a gyakoribb félnomadiz-

mussal. Eszmefuttatását konkrét példaként jól illusztrálja CSALOG Zsolt tanulmánya, amely a X—XI. századi temetőásatások anyaga alapján kísérletet tesz annak bemutatására, hogy a kettős szállásrendszerrel élő félnomád magyarság temetői tájolása alapján hogyan követhető nyomon a téli szállások állandó telepekké válásának folyamata, illetve mennyire bizonyítható a nyári szállások szezon jellege.

J.HENNINGER cikke a semita nomadizmus korai történetének elemzésével viszi tovább a nomadizmus kérdésének a tárgyalását, részletesebben időzve a tevetartásnál. Hipotetikusnak tekintett megállapítása az, hogy a tevetartó nomádok az ie. 4. évezredben Közép-Ázsiából kerültek Elő-Ázsiába, Egyiptomba s belőlük alakult ki a semíta nyelvcsalád. X. de PLANHOL dolgozata már közép- és újkori viszonylatban nézi az anatóliai és iráni nomádok sorsát, a természeti adottságok és a politikai intézmények együtthatásában. J. NICOLAISEN tuareg cikkében a nomadizmus nem történeti, hanem életforma-kérdésként vetődik fel, hasonlóképpen, mint 1963-ban, Koppenhágában megjelent *Ecology and Culture of the Pastoral Tuareg* c. könyvében. Éppígy a gazdasági szerkezet és az életmód bemutatására törekszik A. S. BEŽKOVIĆ kirgiz és B. Ch. KARMYŠEVA üzbég, tadzsik állattartást ismertető dolgozata, mellőzve a nomadizmus genetikai kérdéseit, korlátozódva az etnológus által megfigyelhető tények rögzítésére. Valójában itt is inkább félnomádokról és főleg transzhumáló tartásmódról beszélhetünk. K. FERDINANDnak az afganisztáni nomadizmus címet viselő cikke is főleg félnomád népeket mutat be sokoldalúan, bár közel sem eléggé rendszerezetten. Dolgozata különösen a sátorformák, a kereskedelem, a földművesek és állattartók közötti kapcsolat s a függelékben külön közölt tejfeldolgozás tekintetében hoz új ismereteket.

A „nomadizmus", a nomád életforma kérdése azonban a kötetben szinte csak bevezető jellegűnek tekinthető a jóval hangsúlyosabb egyéb problémák mellett. A gyűjteményben a koncentráltság legfokozottabban a tejhaszon, a tejfeldolgozás körében jelentkezik s ez a témacsoport teszi ki a kötet közel harmadát. 9 tanulmány kizárólag ezzel a témával foglalkozik, kettő kiemelten tárgyalja, de további dolgozatokban is érintődik. Átfogó tájékoztatót nyújt bulgár területről Ch. VAKARELSKI, Jugoszláviáról V. NOVAK, Romániáról N. DUNĂRE, a magyarokról KESZI—KOVÁCS László, a lengyel Kárpátokból A. KOWALSKA—LEWICKA, morva vidékről L. KUNZ. Így Közép-Európa keleti feléről s a Balkán félsziget nagy részéről szinte kerek áttekintés áll a rendelkezésünkre, ha az egyes cikkek felépítése nem is egységes. Egy speciális tartósított sajtfélét ismertet a Kárpátok hegyvidékéről B. KOPCZYŃSKA—JAWORSKA. Ugyanezen a területen használt növényi eredetű tejoltókat veszi számba GUNDA Béla dolgozata. KISBÁN Eszter azt elemzi, hogy a nomád törökök jellegzetes tejterméke a joghurt — helyesebben jogurt — hogyan került át számos délkelet-európai nép kultúrájába, hogyan gyökerezett ott meg. Közép-Európán túlmenően részletezőbben szól S. I. RUDENKO a nomádok és K. FERDINAND az afganisztániak tejfeldolgozásáról. Megállapítható, hogy a kötet a tej és tejtermékek használata, készítése tekintetében az új ismeretek bő tárházát nyújtja s a további kutatásban alapozó jellegű. Kétségtelen, hogy a gyűjtemény egyik legfontosabb eredménye éppen e kérdéskör sokoldalú kimunkálása.

Az állati munkaerő szerepét BELÉNYESY Márta dolgozata tárgyalja a XIV—XV. századi Magyarországon s tekinti át az igaerő ellátottságot impozáns forrásanyag alapján.

A kötet következő nagyobb egysége az ún. vlach állattartás köre, mintegy folytatásaként a *Viehzucht* kötetben már megkezdett vizsgálatoknak. K. DOBROWOLSKI a kutatást módszertani oldalról közelíti meg, nagyon helyesen beágyazva a problémát az egész kárpáti terület állattartási rendszerébe, hangsúlyozva az időben és térben széles megközelítés szükségességét, a komplex analízist. D. KRANDŽALOV tanulmánya a kárpáti pásztorkodás eredetkérdéséhez szól hozzá. Más kutatóktól eltérően a kárpáti pásztorkodásban csak csekélynek tartja a vlach népelem szerepét. Szerinte csak az Északi-Kárpátokban valószínűsíthető a szókincs alapján vlach etnikum, másutt a helyi népelemek szerepe a döntőbb a pásztorkodás kifejlesztésében. Azzal is számolni kell, hogy a XV—XVIII. sz.-ban a török elől északra húzódó gazdasági súlypont is növelhette az Északi-Kárpátokban a balkáni elemek szerepét. J. MACŮREK újabb történeti források bevonásával szól hozzá a Nyugat-Kárpátokban a XVI—XVIII. sz.-ban kimutatható vlach kolonizációhoz. J. ŠTIKA főleg archiválís anyagra támaszkodva mutatja be kelet-morva területeken a szállásgazdálkodást. Az első periódusban, a XV—XVII. sz.-ban itt a pásztor népelem még valószínűen állandóan mozog s csak a XVII. sz. közepétől figyelhető meg a vlach pásztorelem letelepülése, falvakba való szerveződése. ILA Bálint a vlach pásztor népelem sajátos adózási rendszerét mutatja be XV—XVII. századi források alapján az akkori Magyarország északkeleti területéről.

A *Viezucht* (1961.) kötet centrális feladata az állattartás fő formáinak bemutatása volt egyes területeken. Ez a törekvés azonban ebben a kötetben is jelentkezik,

részben Közép-Európa viszonylatában, részben távolabbi vidékekre vonatkozóan. Az észak-keleti Kárpátokban élő ukrán lemk népcsoport Almwirtschaft-ját mutatja be R. REINFUSS, kitérve a tartásmódra, a jogviszonyokra. Az ettől nyugatra eső területen, Közép-Szlovákiából ismerteti J. PODOLÁK a szállásokon folyó teleltetés rendjét XVIII – XIX. századi viszonylatban. Itt főleg juhokat tartottak, a nagyállattartás fiatalabb jelenség. Ugyancsak a juhokkal folytatott Almwirtschaft-tal ismerkedünk meg a Balkán hegység középső zónájából V. MARINOV dolgozatából.

Közép-Európa nyugati felébe vezet Th. HORNBERGER tanulmánya, aki az alpesi délnémet területeken folyó transhumance rendszerről tájékoztat. Itt a juhtartás a XV. sz.-tól kimutatható s Württembergben már a XVI. sz.-ban juhászcéh létesül. A fejlett parasztgazdaságok és ipari centrumok körzetében zajló transzhumálás speciális vonásai figyelhetők meg itt. Svájc déli kantonjának, Tessinnek Alpwesen-jéről tájékoztat O. LURATI cikke. A vertikális régiókhoz igazodó gazdaságban a szerző különösen a társas tartásmód kérdésére figyel. Dolgozatához etimológiákat is nyújtó szójegyzéket csatol, amelyben jelentkezik egy latin előtti réteg terminológiája is.

A közép-európai anyag értelmezéséhez nagyon jó kitekintést jelent A. J. DIAS-nak a portugál pásztorkodás lényegi jegyeit megvilágító dolgozata. L. REINTON tanulmánya viszont egy ellentétes vidéknek, Norvégiának a szállásgazdaságát mutatja be. Távolibb voltuk ellenére is figyelemre méltó egyezések jelentkeznek azokban a már említett dolgozatokban, amelyek a tartás fő formáit ismertetik, így BEŽKOVIĆ kirgiz, KARMYŠEVA üzbég, tadzsik, NICOLAISEN tuareg és FERDINAND afganisztáni cikkében.

A tanulmányok egy jelentős csoportja nem az állattartás egészét, se fő vonásait, csupán egyes jellemző jegyeit, speciális vonásait állítja elénk, illetve anyagukat egy meghatározott aspektusból elemzik. Így M. GAVAZZI a balkáni pásztorok néhány történetileg jelentős felszerelési tárgyát mutatja be, mint pl. a bottípusokat, tarisznyákat, ivószerszámokat, rovásfákat, kürtöket. ANDRÁSFALVY Bertalan a délkelet-dunántúli állattartás rendszerét és eljárásait elemzi az erdős táj adottságainak kihasználása szempontjából, utalva e kérdés történeti jelentőségére. PALÁDI KOVÁCS Attila paloc körzetben a nagycsaládi szervezet szerepét mutatja be, a juhtartás viszonylatában. TÁRKÁNY - SZÜCS Ernő a helymeghatározó jellegű, az állatok bőrébe égetett jegyeket vizsgálja Magyarországon. Több mint 500 ilyen településre, körzetre utaló jelet mutat be a XVI - XIX. sz. közötti időszakból. E jelek mellett még tulajdonjegyeket is használtak. Az erdélyi transhumance egy figyelemreméltó dokumentumát elemzi FÖLDES László, egy vámjegyzéket az 1830 -1846 közötti időszakból, amely feltünteti az Erdélyből Moldvába teleltetésre hajtott nyájak és állatok számát. Ebből kitűnik, hogy évente 7 800 000 állattal transzhumáltak ebben a relációban. Főleg juhokat teleltettek, de a szarvasmarhák és lovak száma is 6 – 30 ezer között mozgott évente. Ugyancsak egy történeti forráscsoportot elemez W. JACOBEIT dolgozata a morvaországi juhászcéhekre vonatkozóan: sikeresen igazolva egy korábbi feltevést, amely szerint az egykori Habsburg országokban is elterjedt ilyesféle pásztorszervezet. SZABADFALVI József a magyarországi pásztorünnepeket, a Demeter és Vendel kultuszt mutatja be.

A kötet elején FÖLDES László szerkesztő rövid előszava világítja meg a célokat és szerkesztési elveket. Utószó formájában a szerkesztésben közreműködő GUNDA Béla szól a tárgykör kutatásának jelentőségéről, fontosságáról. A testes kötet valóban hatalmas feladatot rótt a szerkesztőkre elvi és technikai szempontból egyaránt. A lényegében német nyelvű kötetben egy francia és két angol nyelvű cikk jelent meg, a 37 tanulmány szerzői 14 országból kerültek ki.

Külön érdemes szólni a kötethez csatolt szójegyzékről — tárgymutató is van — amely lényegében a *Viehzucht*-ban már kialakított rendszert követi, csak itt több nyelvre kellett kitérni. Így találunk bulgár, olasz, latin, macedon, norvég, pastu – perzsa, lengyel, portugál, román, szerb – horvát, szlovák, szlovén, cseh, ozmán – török, magyar, egyéb szláv, egyéb indoeurópai és török – mongol szójegyzéket. Valamennyinél megkapjuk az előfordulás helyén túl a német értelmezést, s készítésében az illető nyelvek jeles linguistái is közreműködtek. A szójegyzék az e kötetben használt helyi, nemzeti terminológiát tartalmazza s így számos ízben találkozunk olyan kifejezésekkel is, amelyek már a *Viehzucht* kötetben is szerepeltek. A szerkesztőnek csak dicséretére szolgál, hogy nem vette át mechanikusan az ott adott német értelmezést, hanem tovább lépett, s ha egy árnyalatnyival is pontosítani tudta a jelentést, akkor változtatott, s szinonímákat is bővebben adott. Nagyon jól tudjuk, hogy egy-egy lokálterminus pontos és árnyalt értelmét mennyire nehéz visszaadni más nyelven, ezért ez a hajlékonyság feltétlenül dicséretes s e kötetben előre lépő jellegű is. A jegyzék nagymértékben növeli a kötet használhatóságát s alapja lehet egykor majd remélhetőleg elkészülő nemzetközi pásztorkodási, néprajzi terminológiai szótárnak.

A kutatásban természetesen soha nincs befejezettség, az eredmények csak lépcsőfokok egy szakadatlan folyamatban s úgy kell tekintenünk ezt a kötetet is, mint fontos eseményt az állattartás kutatásának menetében. Műfaja határozottan alapozó jellegű, döntően rendszerezett, eredeti anyagot hozott, amelyre egy szintetizálóbb elemzés jól és megbízhatóan tud építeni, az összehasonlításhoz szolid bázist kaptunk, történeti folyamatok kibontásához lehetőséget teremt. A cikkekben ugyan érvényre jut az egyes szerzők külön nézőpontja, de eléggé egységesen, szinte talán kivétel nélkül következetes történeti szemlélet érvényesül, függetlenül attól, hogy írásos forrásokra vagy az élő kultúra megfigyelésére építenek elsősorban. A szemlélet ilyenfajta egyezése teremti meg egyrészt a kötet létjogosultságát, másrészt a jövendő kutatásban való használhatóságát.

Tápé története és néprajza

Szerkesztette Juhász Antal. Társszerkesztő Ilia Mihály. Tápé Községi Tanácsa, 1971. 911 p. 230 kép, 1 térképmelléklet, német nyelvű kivonat

Morvay Judit

A kifejezetten néprajzi igénnyel készült táji monográfiák sorozata a magyar néprajz nagy klasszikusa, Jankó János munkásságával indult meg (*Kalotaszeg magyar népe*, Bp. 1892; — *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar népe*, Bp. 1893; — *A Balaton melléki lakosság néprajza*, Bp. 1902). Ezek az alapvető munkák mind tartalmilag, mind módszertanilag figyelemreméltók, részleteikben máig is példamutatók. A századfordulón még fiatal tudományunk a felfedezés lázával, s e felfedezés közreadásának belső kényszerével tárta fel a magyar etnikum népi kultúráját önmaga, s a magyar nép számára. Már ekkor egy-egy táj jellemző jegyeit, a részletekből kibontakozó egységes arculatát igyekeztek bemutatni a kutatók. A nagy monográfiák (Gönczi Ferenc: *Göcsej*. Kaposvár, 1914) mellett, a párhuzamosan folyó speciális témájú vizsgálódások századunk elején egyre jobban előtérbe kerültek, de a teljes kultúrát felölelő monográfiákat a második nemzedék is fontos munkájának tekintette, bár a táji monográfiák mellett egy-egy falura összpontosította figyelmét. (Fél Edit: *Kocs, 1936*. Bp. 1941; — Herkely Károly: *A mezőkövesdi matyó nép élete*. Bp. 1939.)

A második világháború előtti és utáni évekből több félbemaradt vagy máig sem publikált kollektív munkáról tudunk, amelyek szintén egy táj vagy község kultúráját tűzték ki kutatásuk céljául. Sajnos ezek még ma is töredékesek vagy íróasztal fiókjában várják megjelenésüket. Ezekből a munkákból egy-két részletpublikáción kívül semmi sem került be a néprajztudomány vérkeringésébe, pedig részeredményeik megismerése, a kész munkák megjelenése igen kívánatos lenne.

Napjainkban két kiváló monográfiáról kell megemlékeznünk: az egyik Fél Edit—Hofer Tamás nemzetközi sikert elért többkötetes — még részben kiadás alatt levő — *Átány* monográfiája, a másik *Orosháza monográfiája* (Orosháza, 1965, szerkesztette Nagy Gyula), amelynek második kötete: *Orosháza néprajza* kollektív munka eredménye; hagyományos felosztásban mutatja be a település népi kultúráját.

A monográfia-sorozat legfrissebb eredménye *Tápé*, amely néprajzosok, történészek s más szakemberek együttes munkájából született meg. E kötet tiszteletreméltó csendben, előzetes ígérgetések és hírverés nélkül jelent meg, megjelenésével bizonyítva, hogy nagy beharangozások nélkül is megjelenhet egy mű.

A Szeged mellett fekvő Csongrád megyei kisközséget, Tápét, nemcsak a néprajzos ismeri a Dél-Alföld egyik hagyományőrző településeként. Tápé nevét eddig a magyar irodalom egy-egy halhatatlan alkotása örökítette meg. (Tömörkény István, Móra Ferenc, Juhász Gyula.)

A Szeged melletti, önállóságát, sajátos jellegét töretlenül őrző Tápé valóban alapos monográfiát érdemel, ezért örvendetes, hogy a szegedi kutatók választása erre a híresneves kis községre esett. A monográfia megszervezésének és szerkesztésének érdeme elsősorban Juhász Antaló, a szegedi Móra Ferenc Múzeum muzeológusáé, de azzal, hogy az összegyűlt tanulmányok impozáns kiállításban megjelenhettek, a Tápéi Községi Tanács mutatott követendő, tiszteletre méltó példát. A Tanács ennek a munkának a megjelentetésével nemcsak a magyar néprajztudománynak és a társadalomtudomá-

nyoknak adott alkalmat gazdag gyarapodásra, nemcsak a község lakóinak biztosított a múlt hagyományain keresztül önbecsülést, hanem a ma még csak növekvő fiatalságnak, s azok utódainak adott kulcsot, családjaik, szülőföldjük múltjához, értékes kultúrájuknak a megismeréséhez. A mű kiadása megadja az eljövendő nemzedéknek a megismerés lehetőségét, s ezáltal tudatosan vállalhatják szülőföldjüket, lakhelyüket, s ez a kötődés lehet csírája, elindítója a ma oly sokszor hiányolt hazaszeretetnek is. Ma, amikor a helytörténet ismerete, a hagyományos kultúra feltárása és rögzítése központi feladat, a Tanács vállalta a monográfia megjelentetését, kapcsot teremtve a múlt és a jelen között, érzékeltetve a jövő tendenciáit is. Mindezért hála, köszönet és elismerés jár.

A monográfia szerkesztői, szerkesztőbizottsága és munkatársai csekély kivétellel szegediek, illetve tápéiak. Mintegy a munkatársak háromnegyede a szegedi JATE, a Pedagógiai Főiskola, a Móra Ferenc Múzeum dolgozója, szegedi középiskola tanára vagy más szakember. Igen örvendetes és követendő, hogy ezt a jelentős és igényes munkát lényegében helyi szakemberek oldották meg, ezzel is bizonyítva e nagy hagyományú vidék jogos szellemi önállóságát és elismerést érdemlő tudományos színvonalát. A nem helyi munkatársak nagy része is kutatási témájával vagy előző munkaterületével Csongrádhoz kapcsolódik.

A monográfia szerkezete a hagyományos, tematikus feldolgozást követi. Az egyes fejezetek sorrendje, a téma felosztása nem lépi át a megszokott kereteket: a környezet bemutatása után a község története következik, amelyet az embertani fejezet zár le. A könyv gerincét, majdnem kétharmadát, a néprajzi fejezetek adják, a monográfia befejező része népnyelvi vizsgálatok és Tápé irodalomi szerepe. Az egyes fejezetek fő törekvése elsősorban az anyagközlés, ez a mikrokörnyezetben mozog, s csak másodsorban, nem minden fejezetben, helyezik be anyagukat a szerzők az országos jelenségek koordinátáiba. Ennek ellenére az egymást támogató adatok, több aspektusból közelítő jelenségek, jól áttekinthető képet, egységes eredményt tárnak elénk.

Már az első összefoglaló fejezet (*I. Természeti viszonyok.* Tápé *természeti földrajza* — Andó Mihály; *Növénytakaró* — Bodrogközy György; *Állatvilág* — Marián Miklós) vázolja azokat a körülményeket, amelyek e kis falu lehetőségeit részben meghatározták (Halászat — gyékény — ártéri legeltetés stb.). A *II.* fejezet *Tápé története (Tápé területének régészeti emlékei* — Trogmayer Ottó; *A középkori Tápé* — Kriskó Gyula; *A török hódoltságtól az első világháborúig* — Giday Kálmán; *Az első világháborútól a község felszabadulásáig* — Tóth Béla; — *A felszabadulás és az új élet megindulása* — Oltvai Ferenc; *A felszabadulástól napjainkig* — Tóth Béla; *A háziipari szövetkezet* — Ördög Antal), a neolitikumtól napjainkig követi a község történetét, bőven tárgyalva azokat a tényezőket, amelyek a község helyzetét döntően meghatározták. A kis jobbágyfalu nagy vonalakban osztozott a dél-alföldi települések sorsában. Társadalmában, a szegényparaszti rétegek már a XVIII. században jelentősek. Ez időtől követhető nyomon a helyi törzsökös családok története is. Nagy érdeme a fejezeteknek, hogy állandó alakulásában, mozgásában, ellentéteiben és közös törekvéseiben rajzolja meg a falu társadalmának képét, s érzékelteti a kulturális hátteret is. Figyelemreméltó fejezet az „Emberek, esetek", ahol konkrét példák ismertetésével érzékelteti, hozza emberközelbe a szerző a kor jellegzetes atmoszféráját, szükségszerű következményeit. Azok a részfejezetek, amelyek a felszabadulástól napjainkig tárgyalják a község történetét, tudományos alapossággal párosult riporteri frisseségükkel tűnnek ki.

III. Tápé embertani képe kutatói (*A Tápé környéki leletek értékelése* — Farkas Gyula—Lipták Pál; *A mai lakosság jellemzése* — Farkas Gyula Lipták Pál) alapos felmérés és feldolgozó munka után vonták le végső következtetéseiket.

A *IV.* fejezet, *Tápé néprajza,* mint már említettem, a könyv zömét alkotja. A három alapvető részterület *A) Népi társadalom (A falu társadalma* — Ilia Mihály — Juhász Antal; *Család és munkaszervezet* — Juhász Antal; *A falu közigazgatása, a lakosság jogtudata és jogi szokásai* — Börcsök Vince), *B) Anyagi kultúra (Gyűjtögetés, vízi élet* — Juhász Antal Molnár Imre; *Halászat* — Szilágyi Miklós; *Gyékénymunka* Ilia Mihály—Juhász Antal; *Állattartás* — Andrásfalvy Bertalan; *Földművelés* Molnár Imre; *Közlekedés, teherhordás* — Juhász Antal-ifj. Lele József; *Kismesterségek* — Juhász Antal; *Falukép, település* — Juhász Antal; *Építkezés, házberendezés* Juhász Antal; *Táplálkozás* — Szigeti György; *Ruházkodás, viselet* — T. Knotik Márta - U. Varga Marianna), *C) Szellemi kultúra (Hagyományvilág* Lele József Waldmann József; *Népi hitvilág* — Bálint Sándor; *Prózai epikus hagyományok* — Katona Imre; *Népdal, népzene* — Lele József—Waldmann József: *Adatok Tápé tánchagyományaihoz* —Martin György; *Népi orvoslás* — Grynaeus Tamás; *Gyermekjátékok* — Török József).

A társadalom három fejezete három nézőpontból közelíti meg a témát. Az 1. fejezet a paraszti rétegeket veszi sorra igen gondosan, majd az ezekhez kapcsolódó magatartásformákat, intézményeket, azonos és ellentétes tendenciákat idézi. A fejezet végén felveti az etnikai sajátságok kérdését is, és eredményes választ is ad rá. A különböző rokonsági formák, családformák és ezeken alapuló kapcsolatokról és szervezetekről szóló fejezet belülről, elsősorban a munkaszervezetek szemszögéből vizsgálja a kérdést. A 3. fejezet első része a falu közigazgatásának ismertetése, majd rátér a jogszokás, a jogtudat témájára (a fejezetben szívesen olvastunk volna többet az íratlan népi jogszokásokról, a társadalom törvényalkotó, erkölcsöt kialakító, egységes magatartását követelő tevékenységéről).

Az évszázadokra visszanyúló víziélet leírása alapos, szemléletes, külön gondot fordítanak a szerzők a község jellegzetes háziipara, a gyékényszövés nyersanyagának a kitermelésére. Az erdők, vizek sokféle kihasználásának egyik fő tevékenysége a *Halászat*, külön hosszú fejezetet kapott. Szerzője kiváló, részletes tanulmányban ismerteti Tápé halászatát. Tanulmánya végén kijelöli a tápai halászat helyét a Tisza-menti halászatban. S elkülöníti a szomszédos Szeged halászatától is: „– a tápai halászatnak . . . — elkülöníthető jellegzetessége az állóvízi halászat . . .”

Alapos és tápai szemszögből nézve az egyik legfontosabb fejezet a gyékénymunkát bemutató. Hiánytalan, részletes ismeretanyagon nyugszik. Hasonlóan kitűnő, minden lényeges részletre kiterjedő az *Állattartás* fejezet. Az aprólékos leírás történeti adatokra épül, a téma határait időben, térben, s tematikusan is kitágítva. A *Földművelés* fejezet elején a szerző felvázolja a tápai földművelés periódusait, fordulópontjait, fejlődésének fő irányvonalát. Az imponáló bevezetés után igen részletes leírást ad a gabonafélék, kapás- és takarmánynövények termeléséről, tárolásáról. Kár, hogy az utolsó fejezet (szőlő- és gyümölcstermelés) szűkszavú. A *Közlekedés, teherhordás* fejezet hű képet ad a sokfelé mozgó, sokféle járművet használó tápaiakról. A komp leírása ebben a fejezetben különösen figyelemre méltó, csakúgy, mint a kismesterség fejezet hajóácsokról szóló részlete. A falu településével, építkezésével, házberendezésével foglalkozó fejezetek kiemelkedően szép tanulmányok; különösen az utóbbiak. A településnél a tanyásodás kérdésének felvetése kapcsán a szerző a tápai tanyák fejlődését beilleszti az országos fejlődés menetébe, meghatározva a helyi fejlődés okait. Az *Építkezés, házberendezés* fejezet első részében a házépítés anyagának és szerkezetének leírásánál a szerző megemlíti az analógiákat is. Ezután az építkezés munkaszervezeteit, a paraszti építőmestereket tárgyalja. A lakóház beosztásának és tüzelőberendezésének vizsgálatánál az igen alapos részletek mellett a helyi speciális háziipar által kialakított háztípust taglalja. A telekbeosztásról, az igen sok archaizmust őrző házberendezésekről, valamint az építkezés és lakáskultúra változásairól szóló aprólékos adatai, megfigyelései és összegzése nyeresége a monográfiának.

A *Táplálkozás* fejezete a helyi étrendhez alkalmazkodva tárgyalja és igen részletes képet rajzol a jellegzetesen dél-alföldi konyháról. A vizsgált időszakban bekövetkezett változásokat is követi. Igen szép, tartalmas a széles irodalmi anyagot felhasználó *Ruházkodás, viselet* fejezet. A férfi, gyermek, női viseletet nemcsak kor, helyzet s alkalom szerint tárgyalja, de az egyes ruhadarabok szokásban, hiedelmekben való szerepére is kitér. Az egyes női ruhadarabokat a fejezet végén adattárszerűen felsorolja, variánsait is bemutatja, forma- és szabásrajzzal kísérve.

A szellemi kultúrát tárgyaló rész első fejezetének címe *Hagyományvilág*. A szerzők a jeles napok, naptári ünnepek sorrendjében részletezik a gazdag anyagot. A vallásos ünnepekhez kapcsolódó szokásanyag igen sokrétű. A születéssel, házassággal, halállal kapcsolatos szokásokat a családi ünnepek fejezet ismerteti. A leírások a legkisebb részleteket is aprólékosan tárgyalják, a stílus gördülékeny, élvezetes. Nem a családi ünnepek fejezetébe illő „A fiatalság szórakozási alkalmai” c. fejezet. A munkaalkalmakhoz fűződő szokások, valamint a hagyományvilág változásának bemutatása zárja le a szokások ismertetését.

A *Népi hitvilág* fejezetben elsősorban a vallásos képzetekkel összefüggő jelenségeket tárgyalja a szerző, érintve a téma kapcsán azokat az erkölcsi normákat és világképeket, amelyek a vallásos élet hatásaként Tápé társadalmában kialakultak. A *Prózai epikus hagyományok*at az egyes műfajok szerint vizsgálja a szerző, elöljáróban a régebbi terepmunkákra és publikációkra is utal. Mesemondók szép számmal akadnak a községben, a mese még funkcionális szerepű. A tápai mesekincs azonos az országban, illetve a Dél-Alföldön ismerttel, amelynek szerkezetét, stílusát, megjelenési formáit éppen úgy részletes vizsgálat alá veszi a szerző, mint a többi epikus műfajt. A csatolt függelékben egy-egy epikus műfaj jellegzetes példáját olvashatjuk. A *Népdal, népzene*, s ezek zenei elemzését is gazdag példatár illusztrálja. A táncéletet két táncfajtának, az eredetileg

lényeges táncnak számító *oláhos*, valamint a *csárdás* párostánc, leírása és funkcionális elemzése képviseli. Mindkét tánctípus táji kapcsolatait és időbeliségének körülhatároltságát is elemzi a szerző. A *Népi orvoslás* fejezete többféle szemszögből mutatja be az embergyógyászatot, nem hagyagolva el a részleteket sem, például a higiénia kérdését, vagy az egészséges—beteg fogalmainak a tisztázását. Példatárában értékes részletek, szövegek találhatók. A Tápén ismert és játszott különböző *Gyermekjáték*okat osztályozó fejezet végén is gazdag a példatár.

Az *V.* fejezet a *Népnyelv (A nyelvjárások jellemzése* — VÉGH József Mihály; *Névadás, ragadványnevek* — LELE József—WALDMANN József; *A község belterületének és határainak földrajzi nevei* — INCZEFI Géza). Az első tanulmányrész a tápai népnyelv alaktani és mondattani jelenségeinek alapos feldolgozását adja, a végén szöveggyűjteménnyel. A másik két fejezet jellemző, illetve forrásanyagként is rendkívül értékes nyelvi adatcsoportot ismertet és dolgoz fel.

A *VI.* s egyben zárófejezet *Tápé az irodalomban* (ILIA Mihály munkája).

A kötet végén rövid német nyelvű összefoglalás.

A hatalmas munka kitűnő papíron, kifogástalan nyomdatechnikával jelent meg. A nagy gonddal összeválogatott archívum-értékű fényképek (230 darab) nagyban emelik a tanulmányok értékét. A színes technikával készült képek érzékletesen adják vissza a tápai életet megörökítő festmények színeit, hangulatát. A 64 ábra, térkép, kotta stb. kiemelkedő műgonddal, kitűnő technikával készült.

Őszinte örömmel vesszük kézbe a néprajztudomány legújabb értékes kötetét: *Tápét*, elismeréssel adózva a szerkesztők és szerzők fáradságos, de eredményes munkájának, és még egyszer köszönetet mondunk Tápé Község Tanácsának áldozatos közreműködéséért.

Dóka Klára: A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években

(Bölcsészdoktori értekezés. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Újkori és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékének kiadványai, I.) Budapest, 1970.

Nagybákay Péter

DÓKA Klára doktori értekezésében a magyar ipar- és egyúttal társadalmi fejlődés egyik legérdekesebb és legjelentősebb évtizedét (1840—1850) vette vizsgálat alá a pesti céhrendszer válságának bemutatásával. Ez az évtized Magyarországon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átlendülés forradalmivá gyorsuló periódusa. Az ipari szerkezet átalakulásának, a kapitalista társadalom kialakulásának körvonalai éppen a rohamosan fejlődő, egyre inkább főváros jelleget öltő Pesten bontakoznak ki a leghamarabb. A technikai fejlődés és az ezzel járó társadalmi átalakulás ezért legszembetűnőbben itt figyelhető meg.

Magyarországon a céhrendszer még a XIX. század derekán is szilárdan fennáll. A szerző ennek magyarázatát az ország elmaradt ipari fejlődésében, az iparosok alacsony számában, a környező osztrák örökös tartományok bár jóval fejlettebb, mégis hasonló ipari rendszerében és nem utolsósorban abban találja meg, hogy a feudális viszonyok a gazdasági élet többi területén, így elsősorban a mezőgazdaságban sem tették lehetővé egészen 1848-ig a jelentősebb kapitalista fejlődés megindulását. Megállapítja, hogy — bár az 1840-es törvények, amelyek megteremtették a gyáralapítások lehetőségét, megengedték a zsidók városi letelepedését és iparűzését, majd az 1848-as ún. Klauzál-féle céhszabály-módosító rendelet korszakhatárt jelentenek az ipari szerkezet átalakulása felé vezető úton — gyökeres változás mégsem állott be. Még a Klauzál-féle céhszabály-módosító rendelet sem jut el a céhrendszer felszámolásáig, csak a legégetőbb problémákat igyekszik megoldani, mindenek előtt a legények szociális helyzetével és a kontárkérdéssel kapcsolatban. A céhes kézművesség egyelőre még Pesten is túlsúlyban marad. A céhes iparosok még az 1840-es években is a felét teszik ki a pesti választópolgárságnak. De kétségtelenül megindul a kapitalista erők és a védekező feudális szervezeti formák harcának új szakasza, amely gyarapította ugyan az új társadalmi rend elemeit, de a feudális kereteket még a forradalom alatt sem tudta teljesen szétfeszíteni.

A pesti céhek ismertetéséből kitűnik, hogy az 1840-es években hozzávetőleg 80 céhszervezet, illetve testület *(Innung)* működött a kb. százezer lakosú

Pesten. Ez az ipari szakmák nagy differenciáltságát mutatja a vidéki városokhoz képest, ahol a céhek száma ennél jóval alacsonyabb volt. A differenciáltság egyik oka főleg a ruházati iparban – a német és magyar módra készített termékek szerinti elkülönülés (szabók, kalaposok, takácsok, gombkötők, vargák, kordovánosok, szíjgyártók), de főképp a nagyváros egyre növekvő igényei, pl. a szolgáltató iparokban (városi bérkocsis, vidéki bérkocsis, fodrász, borbély, kéményseprő). 1848-ban a pesti iparűzők egyharmada még a Belvárosban élt, de a fejlődés a külvárosok gyors iparosodását és az iparnak a Belvárosból való fokozatos kiszorulását mutatja.

A központi kormányszervek általános céhügyi rendelkezései mellett elsősorban a városi tanács jelentős felügyeleti szerepére hívja fel a figyelmet a tanulmány. A tanács konkrét beavatkozása a céhek életébe sokféleképpen megnyilvánul. Rendészeti, egészségügyi és egyéb szempontból korlátozza néhány fontos közszükségleti cikket előállító iparágnál és szolgáltató szakmánál a mesterek számát. Így jönnek létre az ún. zárt céhek, amelyeknél rendszerint szigorú árszabályozás is köti a mestereket, szemben az ún. nyílt céhekkel, amelyekbe elvileg mindenkit be kellene fogadnia a céhnek az előírt feltételek fennforgása esetén. Ezek a céhek azonban minden lehető módon igyekeznek megakadályozni a céhlétszám felduzzasztását. A tanács viszont ilyen esetekben általában hivatalosan megadja a mesterjogot, s így alakul ki a céh által el nem ismert ún. „tanácsi mesterek" sajátos rétege.

A merev elzárkózás és a belső konkurrencia éleződése ad magyarázatot arra, hogy a polgárjogú céhes mestereken kívül a század közepén a céhekbe félig bekebelezett vagy onnan kiszorult kontárok, tanácsilag felvett mesterek, évtizedekig remekelő kérvényezők, egy-két segéddel dolgozó legények és polgárjogot váltani nem tudó szegény mesterek változatos csoportjai alakultak ki. Az iparosok anyagi helyzetét és életviszonyait elsősorban a korabeli végrendeletek alapján ismerteti a szerző. A differenciálódás kétirányú. Egyrészt nagyfokú eladósodás, elszegényedés figyelhető meg, másrészt egyes mesterek jelentős meggazdagodása. Ez utóbbiak vagy végleg elszakadnak a céhtől és gyári kiváltságot szereznek, vagy csak a céh vezetőivé lesznek. Szemléletesen elemzi a szerző a céhlegények helyzetét is. Egyrészük vándorlegény, akik még patriarchális módon mestereiknél laknak, más részük már önálló lakással rendelkezik, nős, letelepedett, sőt sokszor adózó is. Gazdasági helyzetük nem kielégítő, bérük alacsony. A legénybérből családot eltartani nem igen tudnak, ezért kontárkodnak és bár az önálló legénytársaságok működését szigorúan tiltják a központi céhügyi rendelkezések, jelentős legénymozgalmak, sőt sztrájkok is alakulnak ki. Az 1848-as céh-szabálymódosító rendelet hatályának ideje alatt átmenetileg a legények is helyet kaptak az ún. remekbizottmányokban, amelyek a céhbe jutás, illetve mesterré előlépés előfeltételét jelentő remeklés felett döntöttek. Ez is mutatja, hogy a céhlegények ekkor még sok tekintetben különböztek a céljaikért tudatosan harcoló modern ipari munkásoktól, mert a céhlegények végső célja ekkor még mindig csak a kismesterré válás.

A céhbe való bekerülés és a belső konkurrencia elleni harc mellett a külső konkurrencia, a kialakuló gyáripar, de főképp a kontárok elleni harc foglalkoztatja ebben az időszakban a céheket. A külső és belső konkurrencia elleni küzdelem sajátos módon keresztezi egymást, mert minél inkább nő az ellenállás a céhbe lépőkkel szemben, annál inkább emelkedik a céhen kívül rekedt iparosok száma. A kontárok ebben az időben már a pesti iparosság jelentős részét teszik ki, és bár sem a céhek, sem a város ügyeibe nem volt beleszólásuk, egyre növekvő számukkal a feudális keretekből kiemelkedő céhen kívüli iparosok súlyát növelték.

Dóka Klára tanulmánya igen alapos és széles körű levéltári kutatásokra épül fel. Ezenkívül felhasználja a teljes magyar szakirodalmat, sőt kiterjeszkedik az osztrák szakirodalomra is. Függelékében a pesti céhek kiváltságleveleit és igen gazdag, sokrétű és hasznos statisztikai anyagot ismertet. Szerkesztéstechnikailag nem szerencsés a jegyzeteknek közvetlenül az egyes fejezetek utáni szerepeltetése, mert zavarja a főszöveg áttekinthetőségét. A felsorolt céhek között következetesen külön kádár és külön bodnár céh szerepel. Ezzel szemben bognár, azaz kerékgyártó céhről sehol sem történik említés. Valószínű tehát, hogy a bodnár szóhasználat téves, mert az kádárt, illetve pintért jelent, a bognár viszont kerékgyártót. A több mint 300 oldalas könyv értékes, figyelemre méltó munka, amely hasznos adatokkal járul hozzá a magyar gazdaságtörténet egyik érdekes fejezetének, a feudalizmus és kapitalizmus határidőszakának megismeréséhez. A hazai városi lakosság társadalmi fejlődésével és rétegződésével foglalkozók számára is igen tanulságos részleteket tartalmaz: plasztikusan vázolja fel a régi, patriarchális, kisvárosi iparűző társadalom átalakulásának megindulását a kapitalista viszonyok között kifejlődő, új, nagyvárosi társadalom felé.

Rieth, Adolf: 5000 Jahre Töpferscheibe

Jan Thorbecke Verlag, Konstanz, é. n. 95 p. 140 kép.

Kresz Mária

Rieth sokat idézett, de nehezen hozzáférhető könyvének: *Die Entwicklung der Töpferscheibe* (Leipzig, 1938) újabb bővített változata a szerző jóvoltából került kezünkhöz, — nagy késedelemmel. Ez az alapvető mű a legrégebbi mechanikai munkaeszközök egyikének történetét foglalja össze, feltételezve ennek monocentrikus volták. Bizonyítékai között szerepel képes ábrázolás, fennmaradt korongtöredék, néprajzi párhuzam, leginkább pedig a cserépedények technológiai elemzése.

A fazekaskorong felfedezésére és korai történetére vonatkozó tanulságokat Rieth tüzetesen tárgyalja. A legrégebbi tényleges korong Woolley ásatásaiból Ur városából ismert, kb. i. e. 3500-ból. E korong fotóit Rieth publikálja elsőnek (22.ábra.) A fazekaskorong ismerete Egyiptomban i. e. 2800-tól követhető nyomon, Észak-Nyugat Indiában i. e. 2500-tól, Kínában ismert a 2. évezredtől, tehát egy évezreddel a mezopotámiai felfedezés után, amely a nyugatról való meghonosodás, a monocentrikus elterjedés mellett szól.

A fazekaskorong további terjedésének és tökéletesedésének története szükségessé teszi a fő szerkezeti kérdéseivel való megismerkedést. Ismeretes, hogy az alacsony kézikorongból fejlődött ki a lábbal hajtható korong. A tökéletesedés folyamata azonban nemcsak az, hogy a korong felemelkedett a földről, hogy a fazekas immár lábbal hajthatta és keze szabadon maradt az edény formálásához, hanem a szerkezet alapvető megváltozása, „megfordulása". Ugyanis a mai lábbal hajtott korong tengelyének forgópontja, „perselye" lent van, a felső korongtányér és az alsó lendítőkorong összetartó tengelye — az „orsó" — együtt forog a korongtányérral és a lendítőkoronggal a fazekas lábmozdulata nyomán. Ezt a típusú korongot, melyet németül „Spindelscheibe"-nek neveznek, „orsós korong"-nak, „forgótengelyű korong"-nak nevezhetjük. Ezzel szemben a kezdetleges kézikorongok többsége rögzített tengelyen forog, a forgópont nem alul van, hanem fent, a felső korongtányér alján. Ez az „állótengelyű korong" idővel emelkedhet, átalakulhat lábbal hajtott koronggá, de mivel a forgópont, a persely felül van, a felső korongtányért ki kell egyensúlyozni, ezért ezt a korongtányért függőleges oszlopok kötik össze az alsó résszel. Így keletkezik az a korongtípus, amelyet németül „Blockscheibe"-nek neveznek, a középkori Európa jellegzetes munkaeszköze. E felfüggesztett korongtípushoz képest felfedezést jelent a forgópont alulra tétele, amely feleslegessé teszi a kiegyensúlyozó oszlopokat, könnyebbé, mozgékonyabbá a szerkezetet: a fent említett forgótengelyű típus, az orsós korong, „Spindelscheibe". (Valószínű, hogy e felfedezéshez hozzájárult, hogy a forgótengelyű típusnak is volt elődje a kézikorongok között.)

A korong szerkezetének és fejlődésének sematikus menete tehát a következő (l. Rieth, 126. ábra):

I. állótengelyű korong, melynek forgópontja (perselye) fent van,
II. forgótengelyű korong, melynek forgópontja (perselye) alul van.

A I. állótengelyű korong lehet alacsony kézikorong (a), ebből kifejlődött egy magasabb típus (c), majd a lábbal hajtott Blockscheibe (d), melyet Rieth a lábkorong első formájának mond.

A II. forgótengelyű korong szintén lehet alacsony kézikorong (b), de lehet lábbal hajtott orsós korong (e), a mai legáltalánosabb forma.

Rieth sok példa alapján kíséri e korongtípusok fejlődését országról országra. Sajnos erről térképet nem közöl. Mivel könyve alapvető fontosságú, ezt a munkát elvégezte helyette más. Gerd Spies *„Hafner und Hafnerhandwerk in Südwestdeutschland"* (Tübingen, 1964, sokszorosított kiadás) Rieth adatai nyomán térképet ad közre a korongtípusok elterjedéséről és feltűnésük évszámairól.

Rieth adatai és Spies térképe érdekesen mutatnak rá a lábkorong kétféle típusának terjedési irányaira. A középkori Európa legáltalánosabb korongtípusa, az állótengelyű lábkorong a hellenisztikus korban már ismert volt, i. e. 2. évszázadban tűnt fel Egyiptomban és a XIII—XV. század folyamán terjedhetett el Európában Gallia és a Rajna irányába. Ezt a korai korongot szokták az orsós korong elődjének tekinteni. Az utóbbi Rieth szerint a XVI. századtól fogva ismert Itáliában (l. 95. és 96. ábra).

Bár az orsós korong az olasz fajansszal terjedt, nem valószínű, hogy Itáliában találták volna fel; az iszlám fajansszal terjedhetett talán Perzsia felől és a középkorban ismeretes lehetett Észak-Afrikában, majd Spanyolországban. Az iszlámmal való terjedésből következik, hogy a Közel-Keleten is jelen volt, és RIETH valóban szemlélteti is egy elgondolkoztató térképpel India korongtípusait, amelyből kiderül, hogy India északi és nyugati részeire az orsós korong terjedt el. E legfejlettebb korongtípus mellett Európa északi és keleti részein, sőt Nyugat-Európa elzártabb vidékein a középkori korongtípusok használata maradt fenn, mit RIETH az antik technika továbbélésének értékel, mivel a kézikorong a görög gyarmatosítás, illetve a kelták nyomán terjedt el. E kezdetleges korongfajtáknak, a kézikorongnak és az állótengelyű lábkorongnak sok változata és átmenete van. Ezenkívül van olyan fazekaseszköz is, amely a fenti sémán kívül esik, nevezetesen a fazekaskerék, — ez utóbbi nemcsak távol Keleten ismeretes, hanem Nyugat-Európa országaiban is.

Mit jelentenek RIETH eredményei a magyar kutatás szempontjából és milyen adalékokkal lehet megerősíteni és továbbfejleszteni alapvető feltételezéseit? Elsősorban azt kell leszögezni, hogy Magyarországon ma már csak az orsós korongtípussal találkozhatunk, régebbi korongfajtának csak az emléke él. Korongnélküli fazekasságra, illetőleg kézikorongra csak egy-két adat van, a WARTHA Vince által idézett WOSINSZKY-féle adat, mely szerint 1880 táján „a tolnamegyei Döbrőközön és Gyula-Jovánczа községekben néhány család korong nélkül, tisztán csak szabad kézből formált házi szükségletre szánt edényeket" (*Az Iparművészet Könyve*, szerk. RÁTH György, Bp. 1905. II. k. 572.) és a Baranya megyei női korsókészítésről szóló 1845-ös adat, amelyet újabban DANKÓ Imre kutatása ellenőrzött (*Magyarhertelendi női fazekasság*, Janus Pannonius Múzeum 1967. évi Évkönyve, Pécs, 1968. 123—133.). A magyar régészeti kutatás a kézikorong használatát tételezi fel a középkori edények esetében. HOLL Imre a középkori fazekasság technikájáról szóló dolgozatában (*Adatok a középkori magyar fazekasság mukamódszeréhez*, Budapest Régiségei, XVII. 1956. 177—196 p.) ismerteti a korong fejlődéstörténetét és megállapítja, hogy a XV. századig a cserépedények előbb kezdetleges, majd (a XIII. századtól) fejlettebb kézikorongon készülhettek, a XV. századtól kezdve terjedhetett el az állótengelyű lábkorong, de csak a városokban, míg a falusi gerencsérek a XVI. század elejéig továbbra is kézikoronggal dolgozhattak. HOLL szerint: „A ma is használt mozgó, kéttányéros korong magyarországi alkalmazása a középkori fejlődés e menetéből már nem vezethető le, és újabb külső hatás eredménye." PARÁDI Nándor a népvándorláskori és középkori kerámia technológiai elemzése során (*Technikai vizsgálatok népvándorláskori és Árpádkori edényeken*. Bp. 1959. Régészeti Füzetek, 12.) ugyancsak a kézikorongra következtet, valamint az ezt megelőző hurkatechnikára az edények belsejében kitapintható barázdák nyomán, hasonló módon, ahogyan ezt RIETH teszi.

Az állótengelyű korong a magyar fazekascéhek szimbóluma lett, ezt látjuk a várpalotai fazekasok 1838-as céhkorsóján, a jáki fazekasok 1835-ös céhedényén. RIETH hivatkozik arra, hogy a krakkói fazekasok XVI. századi céhpecsétjén tűnik fel először szimbólumként a „Blockscheibe". A XIX. századi edényeken látható állótengelyű korongtípusból nem szabad arra következtetni, hogy ebben az időben még azt használták volna. Az újabb céhpecséteken és céhedényeken maga a szimbólum modernizálódott és a mai forgótengelyű korong lett a jelvény (például a nagykanizsai fazekascéh 1869-es edényén).

A magyarországi korongfejlődés megértéséhez, továbbá RIETH eredményeinek elmélyítéséhez sokat nyújt a jugoszláv kutatás. Jugoszláviában a fazekaskorongok valamennyi fontosabb típusa egymás mellett fennmaradt, sőt a korongnélküli fazekasság is. A jugoszláviai néprajzkutatók éltek evvel a pompás lehetőséggel és olyan fontos szempontokkal vitték előre a fazekasság technikájának kutatását, amelyek eredményei nélkülözhetetlenek úgy RIETH gondolatainak továbbvitelához, mint a magyar fazekasság megértéséhez. A jugoszláviai kerámiakutatás kiváló művelői közül nemcsak GAVAZZIról kell megemlékezni, (akinek kitünő fényképsorozatát RIETH függelékként közli), hanem Persida TOMIĆ kutatásának és gyűjtőmunkájának jelentőségét is hangsúlyozni kell. TOMIĆ a belgrádi néprajzi múzeumban a korongtípusok teljes sorozatát szerezte be a hozzátartozó edényekkel együtt. Ebből az anyagból bebizonyítható, hogy melyik korongtípuson milyen edénytípus készíthető és fordítva: az edénytípusokból vissza lehet következtetni a korongtípusra. Mivel a kézikorong felső tányérjáról nem szokták levágni az edényt, ezért az edény aljját meg kell homokozni, hogy könnyen levehető legyen, — az ilyen korongtányér közepén lehet egy faragott jel, amely bélyegként benyomódik az edény aljába (vö. középkori fenékbélyeges kerámia). A kézikorongon készült durva felületű kerá-

mia nem lehet mázas. Következésképpen: a mázas technika fejlettebb korongtípussal jár együtt (állótengelyű- vagy forgótengelyű lábkoronggal). Korong nélkül, illetve kézikorongon a vastagfalú, durva felületű máztalan kerámia fő formája a tűzálló fazék (*grnč*, – amelyből a mesterség neve is eredhet); a lábbal hajtott korongon készült a mázas kerámia fő edényformája: a korsó.

Tomić több tanulmányban ismertette eredményeit, legutóbbi összefoglalása pedig az 1964-es VII. moszkvai Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszus kiadványában jelent meg (VII. k. Moszkva, 1970, 149–165). Ebben térképet közöl a korongtípusok elterjedéséről Jugoszláviában. E térképről kiderül, hogy míg Bosznia és Hercegovina vidékén elsősorban kézikorong használatos, Szerbiában a kezdetleges korongnélküli eljárás a legfejlettebb korongtípussal együtt fordul elő. A Magyarországgal szomszédos területeken általános a fejlett korong. Az orsós korong kétfelől ékelődik be Jugoszláviába, egyrészt Nyugat felől, Itália felől, Szlovénián keresztül, másrészt délkeletről, Konstantinápoly irányából. A balkáni útvonalon mind az orsós korong, mind a mázas kerámia szempontjából a fő központ Pirot (szőnyegszövéséről is híres ipari és kereskedelmi központ), ahol emberemlékezet óta ez a fejlett fazekastechnika él és ahonnan a fazekasok korongjaikkal együtt vándoriparosként rajzanak az ország más vidékei felé.

Rieth és Tomić eredményei érdekesen világítják meg a korong elterjedését Magyarországon. Az orsós lábkorong hazánkba feltételezhetőleg több irányból terjedhetett el. Különösen egy fajtája válik el élesen a többitől, a Veleméri völgyben (Vas m.) használatos korong, amelyet a fazekas bal lábbal, oldalról hajt. (Máshol középütt ül a fazekas korongja előtt.) Rieth művéből nyilvánvaló, hogy a Velemér-völgyi korongtípus azonos az olasz korongtípussal, amelyet egy 1530 körüli tál mutat be (95. ábra), és egy 1550 körüli műhelyábrázolás (96. ábra). Kétségtelen, hogy az oldalról hajtott orsós korongtípus Itália felől terjedt el hazánk nyugati részére, de valószínűleg késői időpontban. A szlovéniai kutatók közül J. Karlovšek feltételezi, hogy e vidéken, a Velemér-völgy szomszédságában is megvoltak a kezdetlegesebb korongtípusok, (*Lončarstvo na Slovenskem*, Slovenski Etnograf, III–IV. 1951, 87–111), aminthogy a szlovéniai Ribnica völgyében máig használják az állótengelyű lábkorongot.

Úgy látszik, hogy a magyarországi habánok nem oldalról hajtott mediterrán korongtípust használtak, mert akkor ezt, nem pedig az állótengelyű lábkorongot festették volna edényeikre. (Habán tárgyak állótengelyű koronggal: H. Landsfeld; *Lidové hrnčiřtství a dzbánkárství* Praha, 1950, 25 t. 1675-ből; B. Krisztinkovich: *Haban Pottery*, Bp. 1962, 46. és 48. ábra, 1727-ből és 1732-ből; Holl i. m. 26. kép 1734-ből.) A habán edényeken is inkább szimbólum e korongfajta, korábbi használatra utal, mert időben ők is rátértek a fejlettebb orsós korongra és szimbólumként is ezt ábrázolják.

Az orsós korong középről hajtott típusa hazánkba nyugat felől is terjedhetett és számításba kell venni a déli származást Pirot–Konstantinápoly irányából. Érdekes, hogy az alföldi és az erdélyi magyar fazekasok az orsós korongnak olyan kezdetleges megoldásáról tudnak, amit Rieth meg sem említ, nevezetesen, hogy „régen" a persely lóállkapocs-csontja volt, illetve lófogat tettek a perselybe. Utóbbi adatot a romániai magyar kutatók nyelvészeti vizsgálatából idézzük, akik igen szép eredményt értek el és számos erdélyi, sőt moldvai magyar fazekasközpont szókincsét vizsgálták meg. (Lásd. Vöő István: *A fazekaskorong és alkatrészei*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, IX. 1965. 107–123.) E kutatók olyan részletkérdésekkel is foglalkoztak, mint az orsós korong egyik alapvető vas alkatrésze (Vöő István: *A rábláb és névváltozatai*, uo. 1962, 315–323.) A fejlett lábkorong elterjedése kérdésében sokatmondó a tárgy oroszországi elnevezése. Míg a nagyoroszok a XIX. században átvett orsós korongot „német" korongnak mondják, írja Rieth, Ukrajnában ugyanezt „Wallachisch" korongnak nevezik, mert Románia felől honosodott meg. Az orsós korong széles körű elterjedése Afrikától egészen Indiáig, sugárzása a Konstantinápoly–Pirot vonalon, illetőleg Románián át Ukrajna felé, amellett szól, hogy ez a munkaeszköz viszonylag korán kifejlődött, és, hogy hazánkba is korán elkerülhetett, talán a mázas kerámia velejárójaként.

Rieth szép kiállítású, bőven illusztrált, világosan fogalmazott műve nélkülözhetetlen kézikönyv néprajzkutató és régész számára; megérdemelné, hogy magyarra is lefordítsák.

Domanovszky György: Magyar népi kerámia

Corvina Kiadó, Budapest, 1968. Szöveg 73 p.; 16 szövegközti ábra és színes tárgyfotó; 32 fekete-fehér tárgyfotó (Magyar népművészet, 1.)

István Erzsébet

A munka első fejezetében szerző rámutat a népi kerámia társadalmi vonatkozásaira (mind a készítő, mind a használó oldaláról); a stílustörténeti kérdések előrebocsátásával a népi kerámia regionális elrendeződésére; a kereskedelem és a kereskedők szerepére; a hagyomány és a népművészet sokoldalú kapcsolatára; a népművészet és az iparművészet viszonyára. Érinti a népművészetkutatás számos olyan fontos problémáját, melyek egyben a népi kerámia kutatásának is problémái: mint például tudatosság és ösztönösség szerepe az alkotás folyamatában; a népi alkotóművész és a közösség kapcsolata; egyéni és közösségi ízlés kapcsolata stb.

A magyar népi kerámia regionális stíluscsoportjainak részletes tárgyalása előtt képet kapunk a mesterség történeti alakulásáról, amely szerző szerint több nagy szakaszban ment végbe:

1. a honfoglalástól a XIII. századig: a mesterség elsajátítása a szlávoktól; — *2.* XIII—XIV. század: sajátosan magyar készítmények kialakulása, a mesterség korabeli európai szintjének elérése; — *3.* XV. század: a máz alkalmazásának kezdetei; — *4.* XVI—XVIII. század közepe: az ország politikai és kulturális megosztottságának megfelelően különböző irányból érik hatások a kerámiát technológiában és díszítményben: nyugatról a habánok, keletről a hódító törökök részéről; — *5.* XVIII. század közepe — XIX. század közepe: a virágzás korszaka. S hogy a magasszintű kerámia-művészet milyen technikai-technológiai folyamat révén alakult ki, azt a kerámiakészítés eszközeinek, folyamatainak és produktumainak sokoldalú, helyenként az ókorba visszanyúló előzményei értetik meg.

Szerző az edénykészítés munkamenetét 3 nagy szakaszra osztja: „az anyag megmunkálására és a feldolgozásra való előkészítésre, a formának a korongon és szabad kézzel való alakítására és végül az edény díszítésére és kiégetésére." Az edények formálásának megoldásait a gyűrűs technikával kezdi szerző és a Mezopotámiából, az i. e. 4. évezredből származó lassan forgó korongtól az egyiptomi lábbal hajtott korongon keresztül, a XVIII. században hozzánk nyugatról elterjedt gyorsan forgó, lábbal hajtott korongig képet kapunk a korongtípusok történeti alakulásáról. Ahogy az edényformálás eszközének, a korongnak nagy történeti mélységű nyomozása fontos, ugyanilyen fontos lett volna a kisebb történeti háttérrel bemutatott díszítőeszköznek, az irókának tárgyalása. — Az égetőkemencék típusainak említése az archaikus boglyaalakú kemencére és a hosszú vagy német kemencére szorítkozik.

Az edények formáját alapvetően meghatározza a magasság és a szélesség aránya. E szerint beszélünk lapos edényről és magas vagy fennálló edényről. Ezeken belül tovább differenciálhatók az edények a használat során betöltött funkciójuk szerint. A sokféle igénynek megfelelő formák nálunk a XVIII. századra alakultak ki. Egyik legfontosabb edényféleségnek, a fazéknak a történeti alakulását kísérhetjük figyelemmel. A továbbiakban a tároló, a merítő, az öntő, az ivó, a sütő és az étkezési edények felsorolását, tehát főleg a konyhai edényekét, majd a díszedényekét kapjuk.

A díszítőtechnikák és díszítmények összefoglalása a festékek ismertetésével kezdődik, ezt követi a nálunk a XV. században megjelenő ólommáz alkalmazásának bemutatása. A kezdetben szinte kizárólag funkcionális jelentőségű máz a XVIII. századra az ornamentális díszítés nélkülözhetetlen anyagává lett. A felület mélyítéssel és domborítással történő díszítésének tárgyalása is jelentős helyet kap e munkában.

A legnagyobb fejezet a „Műhelyek és stílusok" című, a magyar fazekasság művészi produktumainak elsősorban esztétikai szempontú, másodsorban történeti szempontú elemzését adja. Népi fazekasságunk központjait hat nagy stíluscsoportba sorolja:

1. Középtiszai;
2. Felsőtiszai;
3. Felvidéki;
4. Alföld fazekas központjaihoz kapcsolódó;
5. Dunántúli;
6. Erdélyi.

Elemzi egy-egy központ díszített edényeinek formakincsét; alap- és díszítményszíneit; motímuvait; a motívumok elrendeződését; a díszítés anyagát és eszközét. Egy-egy stílusegységen belül az egyes központok kapcsolatáról is képet kapunk. Az oly nagy jelentőségű központok mint Mezőcsát, Tiszafüred, Hódmezővásárhely, Mezőtúr, egy-egy kiemelkedő alkotó egyéniségének mesterségbeli portréját is megrajzolja a szerző.

Az igen értékes, új tanulságokkal is szolgáló munka napjaink népi alkotóművészeinek bemutatásával, munkásságuk értékelésével és a népi fazekesség mai állásával is foglalkozik.

Szalontai Barnabás: Kerámia a nyírbátori háztartásban

Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1970. 241 p.; 57 szövegközti fekete-fehér fotó; 70 tábla fekete-fehér fotó

István Erzsébet

A népi kerámiát vizsgáló szakirodalmunk döntő hányadát a fazekas központok monográfiái teszik ki, de kevés az olyan feldolgozás, amely a cserépedény mindennapi és alkalmi, a paraszti háztartásban betöltött általános és speciális funkcióit megvilágítja. Kiváltképpen keveset tudunk ezen északkelet-magyarországi vidék kerámia kultúrájáról.

Szerző a múlt század 2. felétől az 1940—50-es évekig tekinti át a nyírbátori cserépedény kultúra alakulását. Megállapítja, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodás időszakában volt a leggazdagabb a nyírbátori edénykészlet: a népi kerámia minden edénytípusa megtalálható volt a háztartásokban, tekintet nélkül a tulajdonosaik társadalmi hovatartozására.

A szükségletet több fazekas központ elégítette ki: Hódmezővásárhely, Gömör megye, Sárospatak, Mezőtúr, Nagybánya, Tunyogmatolcs, Mátészalka, Beregújfalu, Zilah, Debrecen, továbbá a néhány nyírbátori fazekas. Azonban ezek a központok, illetve az általuk képviselt stílusok, nem hagytak olyan maradandó nyomot a használók ízlés-tudatában, mint pl. a tiszafüredi kerámia a mezőkövesdiekében, vagy a Sárközkörnyéki központok a sárköziekében. (E fazekas központok felsorolásakor emlékeztetni kell a Néprajzi Múzeum Szatmár megyei, szinte kivétel nélkül ugyanezen központokból származó, hasonló ízlésvilágot tükröző anyagára.)

A Nyírbátorba és a környékére szállító keményedrép gyárak közül csak a legjelentősebbeket említjük: Hollóházát, Telkibányát, Miskolcot, Apátfalvát.

Szerző bemutat egy-egy modellt, melyek 5—8 tagú szegény és módosabb paraszt háztartásának edénytípusonként, számszerűen felsorolt készletét reprezentálják. Vizsgálata eredményeként megállapítja: „Nem volt azonos a gazdag- és a szegényparaszt cserépedény-készlete. Ez azonban nem a szebb vagy egyszerű edények használatában nyilvánult meg, hanem az egyes háztartásokban használt edények számában. Egy gazdag parasztcsalád cserépedényeinek száma általában háromszor-négyszer több mint a szegényparasztoké, vagy a zselléreké. A gazdagabbak, illetőleg a szegényebbek közötti különbség nem mutatható ki a különböző cserépedények származáshelyének tekintetében." A múlt század végétől a cserepet felváltja, amint ez országos viszonylatban is közismert, a keményedrép és a fém-edény.

Igen átfogó képet kapunk a cserépedénynek, a keményedrépnek, az olcsó porcelánnak és a fém-edénynek a ház különféle rendeltetésű helyiségeiben betöltött funkcióiról. — Bár a szerző alapvetően a cserépedény használatának bemutatását tűzte célul, feldolgozza a két utolsó nyírbátori fazekas munkásságát is. — Figyelmet érdemel a könyvnek a cserépedények alkalmi, házi és speciális mesterségbeli tudást igénylő javítását, karbantartását, megóvását leíró fejezete is. Megismerjük a drótozás különféle típusait, az edénytípusoknak megfelelő különféle kötési eljárásokat és a drótos mesterség szerszámait. — Szalontai Barnabás munkája értékes adalék Északkelet-Magyarország népi cserépedény kultúrájának ismeretéhez.

Mészáros Gyula: Szekszárd és környéke törökös díszítésű kerámiai emlékei

Kiadja a Tolna Megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya és a Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd, 1968. 98 p.; 41 szövegközti fekete-fehér kép; az 54—98. lapokon fekete-fehér táblaképek

István Erzsébet

A magyar népi kerámiát ért XVI. századi stílusbeli és technológiai változások két jelentős áramlatát a régészeti, az iparművészettörténeti és a néprajzi kutatások nagy vonalaiban már tisztázták. A népi kerámia-kutatásnak — a stílusvizsgálatokat megelőzően — fontos állomása volt az objektumok azonosítása, a készítés helyének megállapítása, vagyis a fazekas központok pontos meghatározása, feltérképezése. Ennek elvégzése nélkül lehetetlen volt a történeti összefüggések feltárása az egyes központok, illetve az egyes stílusegységek vonatkozásában. A fenti tudományágak együttes eredményei bármily jelentősek is, sajnos csak jelzik az erőfeszítéseket. A régészeti ásatások anyagából leszűrhető tanulságok (első sorban a várásatások, mint amilyen az egri, a szolnoki, a visegrádi, késői rétegeire gondolunk, amelyeknek anyaga összekötő kapocs a néprajzi kutatás módszerével elérhető anyaghoz) nagy körültekintéssel hasznosíthatók abban az esetben is, ha az összehasonlítást valamely motívum, dísztőtechnika szempontjából végezzük, vagy akár valamelyik központ diakronikus áttekintését óhajtjuk elvégezni.

Egy fazekas központ anyagának ilyen, mondhatni komplex stílusvizsgálatát, ásatási anyagnak objektív és adekvát módon bizonyított konkrét kapcsolatait a „recens" népi kerámiával, annak esztétikumával és alkotóanyagaival először Román János végezte el a sárospataki fazekasságról írott monográfiájában. Hasonló szándékot vélünk felfedezni szerző fenti dolgozatában is, kizárólag a kiásott cseréptöredékek vonatkozásában, bár néhol utal a recens anyaggal való kapcsolatra is. Örülünk a bőséges anyagközlésnek, a töredékanyag stílusának a történeti stílusoktól örökölt motívumai elemzésének, számbavételének, azonban szeretnénk a szerző néhány megállapításához, következtetéséhez esetleg a nem megfelelően megválasztott metódusból adódó, olykor félreérthető értékeléséhez megjegyzéseket fűzni.

A Szekszárd és környéke „kerámiai emlékeire" vonatkozó tanulságokat két leletegyüttes anyagának elemzéséből vonja le a szerző oly módon, hogy a stíluskritikai vizsgálataihoz főleg az iparművészettörténet eredményeit, hasonló korú és stílusú várasatások elemzésének tanulságait használja fel. A történeti stílusokat elemző kerámiai irodalomból veszi illusztrációit az anyag összehasonlításánál. Közvetlen szándéka az, hogy a bemutatott anyaggal kitöltse azt a hiátust, amely általában van a népi fazekasság ismert produktumai, — optimális esetben a XVIII. századig visszamenően — és a középkor-végi ólommázas, de díszítetlen kerámia között. E terület, a Sárköz, népművészeti anyagának a vizsgálatánál azonban a kutatót fokozott óvatosságra inti az a körülmény, hogy — bár e vidék lakosságának dinamikus mozgása a hódoltság alatti és az azt követő időből közismert és az is, hogy a hódoltsági török kultúra némely elemét a dél felől ide települő délszláv lakosság ültette át — mégis, a kultúra némely elemeinek tőlük való közvetlen származtatása, átadás — átvétele, egyes döntő esetekben nem fogadható el a levéltári anyag bizonyító jelenléte nélkül. Ily körülmények közt megalapozatlannak tartjuk a szerző alábbi megállapítását: „A XVIII. század folyamán Mórágyról távozó rác lakosság kész, működő kemencéket és műhelyeket hagyott hátra. A németségnek csak át kellett vennie a helyi ipart, . . . ezt a hagyományos és szép mesterséget." Nem tartjuk elégséges és meggyőző bizonyítéknak csupán Mórágy délszláv elnevezésű falu részeit felhozni arra vonatkozóan, hogy" . . . rác fazekasok maradtak vissza egy ideig, akik idővel a német földművesek tanítómesterei lehettek." Meg kell jegyezni azt is, hogy Mórágy recens népi kerámiájának stílusa és többek között hódoltsági hatást is őrző díszítményei, összehasonlítva a kiásott anyag azonos díszítőelemeivel, technikájával, önmagukban is bizonyítékul szolgálhatnak arra vonatkozóan, hogy a népművészetet ebben az időben általában érintő hatások, tendenciák, hogyan tükröződnek a kerámia díszítményeiben. Esetleges adatok a Mórágyon feltételezett rác fazekasok működéséről egy község esetében legalább megragadnák ezt az általános tendenciát, de akkor már nemcsak a mórágyi folyatott angobos díszítésű (tehát „törökös") kerámiához kapnánk bizonyítékot, hanem olyan kérdéseket is tisztábban látnánk, mint pl. a sárga mázas alföldi kerámia terjedésének útvonala, vagy az ún. holdas díszítés elterjedése.

Ki kell térni a késő-habán hatást illusztráló, szerző által korondinak tekintett bokály kapcsán a dunántúli fehéredényességre. (Mellékesen meg kell jegyeznünk, hogy amint az újabb kutatás korrigálta, a bemutatott bokály nem korondi, és még kevésbé mutat késő-habán hatást.) A Sárköz fehéredényes kerámiájának Szakes volt a központja, de említhetjük még a kissé távolabbi Mohács fehéredényességét is. Szekszárdon nem kevés konkrét adat van arról, hogy ott is volt fehéredényes kerámia. A bemutatott szekszárdi ásatási anyagban szerepel az a bokály-forma, amely jellegzetesen a fehéredényes kerámia formája. Szerző a sárközi fehéredényességre vonatkozó mondanivalóját mégis Mórággyal hozza összefüggésbe, ahol viszont soha nem készítettek ónmázas kerámiát. Erre sem az irodalomból, sem a kiásott anyagból példát nem ismerünk, ilyet szerző sem közöl és az a Néprajzi Múzeumnak ugyanonnan származó anyagában sem található. Feltevése ezzel kapcsolatban „... mindkét telepítés olyan német tartományokból érkezett, amelyek területén, illetve szomszédságában — az Alsó-Rajna vidéken — a XVIII. században is magas színvonalú és virágzó fehéredényes fazekasság működött — Hessen, Krefeld, Wickrath és a hollandiai Delft." — revízióra szorul. A témában olyannyira jártas kutató, mint a néhai Krisztinkovich Béla is, utoljára megjelent dolgozatában, amely a dunántúli fehéredényességhez szolgál adatokkal, óvatosan kezeli az olyan bizonyítékot is, mint a Kozák Károly által a sümegi vári ásatásból közölt anyag. S hova soroljuk a törökös jelzővel ellátott, fehér angobba karcolt ún. fésűs mintát, ha azt még a morvaországi habán telepek szintén ásatási anyagából tömegével ismerjük H. Landsfeld kutatásai és publikációi nyomán.

Tanulsággal szolgálnak a dolgozatnak azok a fejezetei, amelyek a Sárköz kerámiájának díszítményeiben az olasz majolika hatására hívják fel a figyelmünket. Szerző munkája e momentumával a magyar és az egyetemes kerámiaművészet kapcsolataira mutat rá.

Peesch, Reinhardt: Holzgeräte in seinen Urformen

Akademie Verlag, Berlin, 1966. 97 p.

Selmeczi Kovács Attila

A munkaeszköztörténeti kutatás számára felmérhetetlenül bőséges anyag áll rendelkezésre, amikor a faeszközök feldolgozását, rendszerezését tűzi ki célul, mert a legtöbb hagyományos paraszti munkaeszköz teljes egészében vagy részben fából készült. Reinhard Peesch nem is vállalkozott jelen monográfiájában teljes tipológiai feldolgozásra, egyedül a faeszközök legegyszerűbb, legősibb előállítási módja alapján veszi számba anyagát. Három nagy csoportot, egyben fejezetet képeznek a természetes, vájt és hasított fából készült eszközök. Így is csaknem 300 tárgyat rendszerez a korlátolt terjedelmű feldolgozásban. A háromféle eszköztípus elemzését a fának mint nyersanyagnak történeti vizsgálata és az előállítás formájának: a paraszti munka — háziipar kérdésének taglalása foglalja keretbe.

A monográfia forrásanyaga az NDK északi területéről (Mecklenburgból) származik. Történetileg vizsgálja az erdőgazdálkodás formáinak változásait, a XVI. századtól egyre szigorúbbá váló földesúri tilalmakat, a fataxák jelentőségét a kutatás számára. A XVII—XVIII. században az írott források a következő faféleséget említették: épületfa, hajó- vagy haszonfa és tüzifa. Legnagyobb súlyt az épületfa képviselt. A XVIII. században a haszonfa egyre drágább és nehezebben beszerezhető lett. Ez a faféleség szolgált a parszti eszközkészítés számára is fontos nyersanyagként. A bevezetés utal arra is, hogy a fából készült eszközökben és előállításuk módjában reliktumként nagyon régi állapot őrződött meg.

A természetes állapotban felhasznált fa elsősorban az építkezésben számottevő, mint oszlop, gerenda, tetőszerkezeti elem stb. Fontos felhasználási területe a mezőgazdasági eszközök előállítása. Pl. az egymásra keresztben kapcsolt vastag ágakból álló talajsimító, a természetes V alakú vastag fából vágott ekeló, a szántás lesimítására szolgáló henger, primitiv szánok, csúsztatók stb. A tönkfa természetes formájában pl. cséplőbakként alkalmazható, négy lábra állítása után. Hasonló konstrukciós elvet tükröznek a különböző egyszerű padok, székek. A görbén nőtt természetes fát legegyszerűbben teherhordó rúd funkcióban használják kosarak, vödrök hordására. A természetesen nőtt ágasfa közvetlen felhasz-

nálásának impozáns példái a kútágasok. A természetes kampó fontos szerepet töltött be istálló, csűr falára erősítve a különböző szerszámok tartásában. Az ágas és kampós fának legtöbb hasznát talán a halászatban vették, amit igazol sokféle felhasználási formája: hálószárító állvány támasztóágasa, evezőtartóágas, merítőháló nyél és keret, hálóhorgony stb. A természetes ágas széna- és szalmahányó villaként egész Európában ismeretes. Nemcsak a kétágú, hanem három-, négyágú formái is sokfelé használatosak voltak. Továbbfejlesztett típusát a hasított és toldott favilla képviseli.

A fa vájásával is sokféle használati tárgyat állítottak elő. Ennek a famegmunkálásnak gazdag hagyományait ma egyedül a teknővájók őrzik. A tárgytípus történetét a szerző Dürer egyik 1494-ből származó fametszetével illusztrálja. A képen egy lakóháztól izolált gerendavázas hidasólat lehet látni, amely előtt etetővályú áll. A vájt tömbfát évszázadok óta elsősorban etető- és itatóvályúként használták. A háztartásokban a mosó- és dagasztóteknők, a különböző mozsarak és kölyük képviselik sokféle formában és funkcióban ezt az előállítási technikát. Ebbe a sorba illeszkedik az egyfából vájt tejköpülő. A típus szép példáit nyújtják még a méhköpűk, amelyeket antropomorf kialakítású röpnyílásokkal Thüringiából mutat be a szerző. Egyben kijelöli a méhköpűk észak-európai elterjedési zónáit. A hasonló megmunkálási elv alapján sorolja ide a merőkanalak, ivóedények (ivócsanak, ivókanál) változatos csoportját. A munkafolyamat, a fa vájással történő megdolgozását a facipők készítésmódjának részletes leírásán keresztül nyújtja.

A famegmunkálás másik régi és elterjedt módja a hasítással előállított nyersanyag, amelynek produktumai három típikus eszköz: a varsa, a háncstáska és a teherhordókosár köré csoportosulnak. A vesszőszerűen hasított fa felhasználását a varsa készítésének részletes bemutatásával példázza. A másik altípus esetében a fenyőfából vékony, széles lapokat szeletelnek, amelyeket kifőzés és kezelés után könnyen hajlítható, rugalmas anyagként szögletes kosarak készítésére használnak fel. Ennek a technikának legegyszerűbb formáját a keleti alnémet területek parasztjai körében használt kenyértartó kosarak mutatják. A halászok is szívesen használtak ilyen kosarakat. Hasonló szerkesztési elvvel, de vesszőalakú fából készültek a teherhordó kosarak félkör, ovális alakban.

A bemutatott gazdag tárgyi anyaghoz szervesen kapcsolódik a zárófejezet, amely a saját célra termelő parasztí faragómunkát a háziiparral állítja szembe a következő jellemzők alapján: 1. az előbbi saját előállítás saját célra; míg a háziipar mások részére termel. 2. A saját célra termelés alkalomszerűen minden fafeléseget felhasznál az eszközkészítéshez; a mások számára gyártás csak a legjobban felhasználható fafeléseget alkalmazza nagy mennyiségben. 3. Az egyéni munkát elszórt tevékenység (sok helyen szórványos előfordulás); a háziipart koncentráció jellemzi, és főként az erdőborította területekhez kötődik. Részletesebben áttekinti ennek kapcsán a vándoriparosok tevékenységét is. 4. A munkahely az egyiknél alkalomszerűen (csűrben, istállóban, esetleg kamrában) valósul meg; a másiknál állandó jellegű, felszerelt műhely áll rendelkezésre. 5. Az előbbi univerzális: mindent készít, ennek megfelelően szerszámait is maga állítja elő a szükségleteknek megfelelően; az utóbbi specializálódott: speciális termékeket készít, a munka speciális szerszámkészlet használatát kívánja meg. 6. A saját célra készült munkát variabilitás jellemez, amelyet két faktor: a tradíció és az egyéni alkotó teljesítmény együtthatása diktál; ezzel szemben a produktivitás állandó emelésére törekvő háziipar a gyorsabb előállítás miatt leegyszerűsíti a termék formáját, amennyire azt a tradíció megengedi. Pl. a halász által saját célra készített vízmerőkanál fogórésze, füle változatosan faragott; ezzel szemben a teknővájó terméke egyszerű nyéllel, simább, egyenesebb vonalakkal készült.

Amint a monográfia problémafelvetése is utal rá, az eszköztörténeti kutatás a kezdeteknél tart. Éppen azért lenne fontos feladat a különböző formájú eszközcsaládok történeti vizsgálatát elvégezni, amihez Peesch jelen monográfiája igen jól használható alapot nyújt.

Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának huszadik évfordulójára

Szerk.: DANKÓ Imre. Túrkeve, 1971. 207 p., illusztrált.

Kőhegyi Mihály

Az 1951-ben alapított túrkevei múzeumban folyó munkát az 1961-ben, tehát a 10 éves évfordulóra kiadott *Emlékkönyv*ből ismerik a szakemberek. A következő évtized dolgos hétköznapjait ugyan nem tartottuk eddig számon, de az időközben folyó munkát ez a kötet is bizonyítja. A múzeum személyi ellátottságából önként következik, hogy a szomszédos nagy múzeumok kutatóit kénytelen segítségül hívni, de ez a tevékenység mindkét félnek hasznos.

Ismertetésünkben természetesen csak a néprajzi cikkekre térhetünk ki, de szerencsére a kötet zömét ezek az írások alakotják.

A túrkevei Finta múzeum tíz éves történetét (1961—1971) jelenlegi igazgatója, GYÖRFFY Lajos foglalta össze. A múzeumi tárgyak száma 10 év alatt megkétszereződött. Különösen az adattári és képzőművészeti daraboknál szembetűnő a gyarapodás. A néprajzi tárgyak gyűjteményének üteme nem tartott lépést az előző tíz évvel, elsősorban raktározási nehézségek miatt.

A múzeum közvetlen népművelési tevékenységéről elég sok szó esik mostanság s erről széles körben tájékozott a közvélemény is. Keveset vizsgáltuk viszont a múzeumok és különösen a vidéki múzeumok tudományos tevékenységét, belső életét. Pedig e sajátos kétarcú intézmények csak akkor töltik be hivatásukat, ha a kettőt egyszerre, párhuzamosan képesek művelni. Ennek lehetőségét, szemléletét, gyakorlatát, kihatásait vizsgálja DANKÓ Imre rövid írásában.

A régi vásárok, búcsúk és egyéb sokadalmak elmaradhatatlan kelléke volt a l a c i k o n y h a. Maholnap azonban már teljesen kivész és az az egynéhány, amely valahogy tengődik még, csak halovány árnyéka az egykoriaknak. A sok adatot, emlékezést, feljegyzést DANKÓ Imre foglalta össze nagyobb lélegzetű tanulmányban. A néprajzi leírás mellett ügyelt a szókincs rögzítésére is.

A b a r o m f i t a r t á s néprajzi vizsgálata mindmáig méltánytalanul elhanyagolt területe néprajzi kutatásunknak. Pedig alapvetésben, ha úgy tetszik mintában nem volt hiány (KISS Lajos: *A hódmezővásárhelyi ember „aprójószág"-a.* Ethn. 1925. 148—162.). Az utóbbi évtizedekben szinte KATONA Imre volt az egyedüli, aki ezzel a kérdéssel foglalkozott. Tiszaigar baromfitartását is ő foglalta össze e kötetben. A tyúk, gyöngytyúk, pulyka, lúd és kacsa tartására vonatkozó népi ismeretanyag nem különbözik lényegesen az ország többi területétől. Annál érdekesebb, hogy a galamb és gerle tenyésztésének bemutatására sort kerített a szerző, mert erről vajmi keveset tudunk. Érdemes lenne ezzel alaposabban foglalkozni. Talán csak a kézirat korai lezárása miatt maradt ki néhány idevágó cikk (MÁRTHA Zsuzsánna: *A baromfitoll a magyar gazdasági életben századunk elejéig.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967—1968. 243—264; Uő: *Törekvések a tojáskereskedelem rendezésére Magyarországon századunk elején és a budapesti tojástőzsde.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969—1970. 285—306) a bibliográfiai felsorolásból. Érdemes lenne a Baromfitenyésztők Lapjának egyes (1910—1920-as évek) cikkeit is feldolgozni.

A m e z ő g a z d a s á g á t a l a k u l á s á n a k vizsgálata, a kezdeti nekibuzdulás után erőteljesen alábbhagyott, ilyen jellegű közleményekre csak itt-ott akadunk. K A P O S V Á R I G y u l a most a Szolnok megyei t a n y a v i l á g felmérésére vállalkozott. A helyzetet lényegében az 1960-as népszámlálás alapján mérte fel s ez bizonyos torzítást feltétlenül jelent. Az 1970-es adatokat csak függelékként közli, pedig a jelenlegi állapot csak ezek elemzésével érthető. Jól látszik, hogy tíz év alatt éppen Szolnok megyében a legerőteljesebb a tanyai-külterületi lakosság számának csökkenése. Az 1960-as népszámlálás kimunkálása, sokrétű értelmezése, az ebből folyó tanulságok elemzése erőssége a dolgozatnak.

Az utóbbi évtizedben több, módszertanilag jól felépített és adatgazdag történeti munka jelent meg a hajdani Hármas Kerület múltjából (KISS József: *A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása Szolnok megyében a millenium évtizedében.* Századok 1961. 581—613; 1962. 64—97; — SZABÓ Lajos—ZSOLDOS István: *Fejezetek Kisújszállás történetéből.* Szolnok 1969). Ezek a munkák, természetükből folyóan, főleg a nagyobb történeti összefüggéseket elemzik, rögzítik. Senki sem tett még komoly kísérletet e g y e t l e n p a r a s z t c s a l á d é l e t é n e k, gyarapodásának—szegényedésének vizsgálatára. Ezért kell örömmel üdvözölnünk S Z A B Ó L á s z l ó tanulmányát, amelyben a túr-

kevei Dani—Szabó család birtokainak alakulását elemzi 1845. és 1918. között. A megmaradt feljegyzések, szerződések, végrendeletek, gazdasági iratok adatainak aprólékos összevetéséből a család egy-egy tagjának életét igyekezett nyomon követni. Példátlanul érdekes és feltétlenül követendő az a gyakorlat, hogy a múzeum az utolsó élő Szabó—Dani használati tárgyait megvette, emlékezését és vallomását rögzítette. Csak sajnálni tudjuk, hogy a szerző 1918-nál megállt, pedig a két világháború közötti gazdasági élet bemutatása teljessé, történetileg hosszabb távon nyomon követhetővé tette volna a képet. A két rész összedolgozása, finomítása már-már egy önállóan megjelentethető monográfia körvonalait sejteti.

Hagymási Sándor, a peresi uradalom (Mezőtúr) uradalmi cselédeinek életét írja le az első világháborút követő időkben. Belülről ismeri ezt a nagyon nehéz, sok törődést, korai kelést, késői lefekvést, tűrést és megalázkodást jelentő életet, hiszen jómaga a mintegy 850 kat. holdas uradalom gazdasági ispánja volt 1931-től. A Hármaskörös holt ágaival körülvett uradalom a századfordulón még Herczfelder család uradalmának egy része volt. 1920-ban a két Zsilinszky testvér vásárolta meg s tartotta saját kezelésben 1945-ig. Előző tulajdonosa hatalmas birtokának e részén külterjesen gazdálkodott: nagy részét legelőnek használta. A Zsilinszkyek eleinte nem változtattak a gazdálkodás módján. Csakhamar rátértek azonban a tőkeerős intenzív gazdálkodás útjára, amelynek egyes jellemző megnyilvánulásai voltak: a Holt Körös partján nemes gyümölcsfákból álló, szép kivitelezésű 10 kat. holdas gyümölcsös, korszerű baromfitelep, elsőrendű állományú juhtenyésztés, tehenészet, marhahizlalás, válogatott hideg és melegvérű lótenyésztés, bolgárkertészet és a vidéken elsőként rizstermelés. A gazdálkodás alakulását, s benne elsősorban a cselédek életét követi nyomon a leíró jellegű cikk.

A hazánkban található nemzetiségek története nemegyszer a középkorig nyúlik vissza. Csorba Csaba azoknak a kutatásoknak a historiográfiáját foglalja össze, melyet a kúnok, besenyők és jászok történetével foglalkoztak. Igyekszik a jövőben követendő módszereket, a még nyitott kérdéseket is körvonalazni.

A kötet leghangulatosabb írása Szücs Sándoré, aki a Túrkeve melletti Putri-csárda életét eleveníti meg a visszaemlékezők szavai nyomán. Ma már hiába keresnénk a varjúrúgta csárdát, pedig hajdanában még a szomszédos megyékből is át-átrándultak a híres betyárok látogatására. A duda és citera, meg a jó bor mellett Csóka Róza bogárszeme vonzotta őket ide.

Majd minden háznál akadnak olyan levelek, iratok, kalendáriumok, feljegyzett adatok, melyek a család életére, gazdaságának alakulására vonatkoznak. Néprajzi tárgygyűjtő útjaik során ezeket kevés figyelemre szokták méltatni néprajzosaink, pedig Bellon Tibor cikke azt bizonyítja, hogy összegyűjtésükkel érdemes foglalkozni. A családi események (születés, házasság, halál) mellett szó esik ezekben az időjárásról, országos hírekről, állattartásról és földművelésről egyaránt.

Tudománytörténeti kutatásaink eléggé gyér sorát gyarapítja Balassa Iván anyagközlése, melyben Herman Ottó túrkevei útjait mutatja be egykori naplóinak tükrében. Herman először az Ezredéves Kiállítás rendezése kapcsán járt itt, de gyűjtésének kiegészítésére később még egyszer visszatért.

Újváry Zoltán a népi színjátékok bekéretőző-bekösöngő formuláiról írt dolgozata jól egészíti ki már korábban közölt, e tárgyba vágó anyagát. A népi dramatikus szokások, színjátékok, különböző maszkos jelenetek egy részének jellegzetes kezdő, illetve nyitó formulája van. Lényegében ezzel a *bekéretővel* kezdődik a játék. A szerző a színjátékszerű szokások három nagy csoportjának (betlehemes játék, farsangi fonóház, lakodalom) idevonatkozó anyagát dolgozta fel széles látókörrel és adatgazdagon.

A túrkevei múzeum fennállásának 20. esztendejére kiadott *Emlékkönyv* nem csak a szűkebb helytörténet, hanem az országos kutatások szempontjából is új, értékes, a továbbiakban jól felhasználható adatokat és eredményeket hozott. Kíváncsian várjuk a negyedszázados évfordulóra megjelenő Emlékkönyvet.

Tamási Gáspár: Vadon nőtt gyöngyvirág

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970. 215 p.

Kósa László

A magyar irodalom történetében nem ritka eset, hogy az elhunyt író vagy költő egyik hozzátartózója megírja visszaemlékezéseit. Ezeknek az írásoknak a hőse általában az író vagy költő és nem a visszaemlékezés szerzője. Az olvasók többsége minden bizonnyal ezt várja Tamási Gáspártól, Tamási Áron öccsétől is. Azonban csalódnia kell. Igaz, Tamási Áron jelen van a könyvben. A gyermekkorban a két fiútestvér együtt kalandozik a falu határában, csínytevéseik közösek. Később már csak a hazalátogató Tamási Áron szerepel. Előbb diákként, majd családosan, de inkább leveleket küldözget szüleinek és testvéreinek. Szabadságát töltvén fölkeresi a rokonságot, elbeszélget az ismerősökkel, bejárja gyermekkorának kedves helyeit. Mindezek ellenére nem sok újat és különöset tudunk meg róla. S bár a Tamási Áron-írások kedvelőinek bízvást „csemege", az irodalomtörténészeknek forrásértékű mű a *Vadon nőtt gyöngyvirág*, mégis azoknak van igazuk, akik paraszti önéletrajzként tartják valóban értékesnek. Tamási Gáspár visszaemlékezése nem szokványos paraszti önéletrajz. De nemcsak bátyjának szerepeltetése emeli a hasonló írások fölé, hanem viszonylag nagy terjedelme, sajátos hangulata, stílusa és az élmények sokasága is. Szerzője nem író, nem is kíván a szépirodalmi mércéhez közelíteni. Ahogy az utolsó oldalak egyikén írja; Más célok adták kezébe a tollat: „Nekem sincs fiúgyermekem, csak három leánygyermek, és így az én halálommal a mi családunk kipusztul, és egypár év múlva feledésbe megy, és ezért szeretném, ha legalább valamennyi időre fennmaradna a nevem." Akik Veres Péter *Számadás*ához, vagy Sinka István könyvéhez, a *Fekete bojtár vallomásai*hoz fogható művet várnak, azoknak is csalatkozniuk kell. De a „csalódások" semmit nem vonnak le a visszaemlékezés értékéből, Tamási Gáspár bőven kárpótol értük. Elmeséli élete történetét, első gyermekkori emlékeitől egészen kézirata elkészültéig, több mint hatvan esztendőt. Jelentős eseményekről — melyek túlnőnek az egyéni sors határain — nem adhat számot. Elmondogatja sorban, ami legfontosabb és legnagyobb volt számára. Gyermekkori játékokat, örömöket és bánatokat, az első udvarlásokat és kocsmázásokat, verekedéseket, munkavállalásokat, katonáskodást, házasságát, budapesti útját, szülei és bátyja halálát. Eközben tárulnak fel az udvarhelyszéki falu, Farkaslaka hétköznapjai, ünnepei és egy olyan emberi élet, amelyből ezerszám lezajlott az elmúlt évszázadban, csak épp kevesen gondoltak arra, hogy megörökítenék az utókornak. A szereplők, a testvérek a sógorok a feleség, a barátok és a gazdagon jellemzett szülők. A szigorú apa módfelett szerette az italt és féktelen természete is gyakran kiütközött belőle, de gyermekei becsületre nevelésére mindig gondja volt. Az édesanya éppen ellentéte volt az apának. Szelíd, jóságos, védi gyermekeit, olykor még kis kegyes csalásokra is hajlandó, hogy örömet szerezzen nekik apjuk ellenében. Az 1860-as években épült családi ház és a Nyikó-menti táj a színtere a *Vadon nőtt gyöngyvirág*nak. Nem túlzás a könyvet teljes egészében néprajzi értékű forrásmunkának tartani. Nem olvashatók benne „pontos", szakszerű leírások, amelyeket néprajzi gyűjtéstől vár a szakember, de benne van a paraszti élet ritmusa és sok-sok olyan mozzanat, melyet talán soha egyetlen néprajzi gyűjtő fel nem jegyzett. Talán azért nem, mert nem tudta tárgyát annyira belülről figyelni, hogy észlelje, vagy azért, mert annyira megszokottnak és természetesnek vették, hogy nem találták érdemesnek rögzíteni. Pedig a Tamási Gáspárokkal együtt hamarosan eltűnik számos mozzanat, mely évszázadok óta jelen volt a magyar parasztság életében. A könyv egyik nagy értéke a társas érintkezés formáinak leírása. Tamási Gáspár rendszeresen beszélteti alakjait, rég elfelejtett párbeszédeket rekonstruál. Ezekből a nemrég még mindennapos közösségi érintkezés szokásai bontakoznak ki, amelyek azonban már ma töredékekben élnek. Például az apa fenntartás nélküli tisztelete, a tegezések és magázások hierarchiája a családban, a rokonságban és a faluban, a viselkedés alkalmakhoz kötött hagyományos formái. Talán a leggazdagabban dokumentált az a rész, ahol a legénnyé serdülő Tamási Gáspár előadja, hogyan lett ő valóságban jog szerint is legény a falu íratlan törvényei alapján. Az udvarlás és a kocsmázás voltak az elérhetetlen vágyak, de felnőtté legelőbb mégis az tette, hogy felnőttnek való munkát bíztak rá. (A munkára nevelés különben pontosan és bőven meg van örökítve a könyvben.) Be kellett állnia apja mellé a gazdaságba, mert bátyja Székelyudvarhelyen gimnáziumba járt. Színesen meséli el, hogy a legény- és katonatársaság — gyakran természete és kívánsága ellenére is — hogyan vitte bele virtuskodásokba, ivásokba a kötelező társadalmi konvenció

teljesítéseként. Hasonló értéke és érdekessége van a társkereső udvarlások leírásának is. A legénypajtások összeszövetkeznek, guzsalyasba mennek, aztán a váltakozó szerencse szerint hol szívesen látják, hol kikosarazzák őket a leányok. Így rajzolódik ki a táj és népe a visszaemlékezés nyomán, azé a tájé és népé, melyet TAMÁSI Áron az irodalomba emelt.

TAMÁSI Gáspár könyve méltán számot tarthat nemcsak a nagyszámú TAMÁSI-rajongó olvasó, de a magyar parasztság múltja kutatásának érdeklődésére is. Az olvasóközönség igényli a paraszti önéletírást. Ennek vitathatatlan tanújele az, hogy a kötet rövid időn belül két kiadásban fogyott el. Nyereség lenne, ha Magyarországon is születnének és megjelennének hasonló értékes írások.

A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék

KOLUMBÁN István gyűjteményéből válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi OLOSZ Katalin. Kriterion, Bukarest, 1972. 207 p.

Kovács Ágnes

A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság PETELEI István rövid elnöksége idején nagyszabású akcióba kezdett. „A Kemény Zsigmond Társaság egyik célja — mondja beköszöntőjében —, hogy a székely népköltészet megnyilatkozását gyűjtse és publikálja." A terv az volt, hogy a társaság évről évre más-más népköltési műfajcsoport gyűjtésére tűz ki díjat, s az összegyűjtött anyagból reprezentatív székely népköltési gyűjteményt állít össze.

Az első pályázatot alig pár héttel PETELEI elnökké választása után, az 1896. május 31-i díszgyűlésen hirdette meg a Társaság székely táncszók, lakodalmakon és halotti torokon mondott versek gyűjtésére. A kitűzött határidőre, 1897. március elsejére három pályamunka érkezett be, melyek a bíráló bizottság: BENEDEK Elek, JAKAB Ödön és PETELEI István *Jelentés*ének tanúsága szerint csalódást okoztak. Jórészt kántorok által versbe szedett lakodalmi köszöntőket és halotti búcsúztatókat tartalmaztak. Népköltési anyagot csupán a táncszók jelentettek. Ennek mennyisége alapján ítélték az első díjat CSULAK Lajos segesvári tanítónak (163 táncszót küldött be). A pályamunkák mai értékét megítélni nem tudjuk, mert nem maradtak ránk, elvesztek vagy lappanganak.

A második pályázatot 1897. május 16-án, ugyanazon a közgyűlésen hirdette meg a Társaság, melyen a bíráló bizottság döntését nyilvánosságra hozta. A Székelyföldről a nép ajkáról való meseanyag beküldését kérte, mely „egy vidék enemű termékeinek lehetőleg teljes gyűjteménye s legalább 15 oly darabot tartalmaz, mely nyomtatásban még nem jelent meg". A beküldési határidő 1898. március elseje volt.

A pályázat meghirdetése után nemsokára PETELEI lemondott s a pályázatra beérkezett négy pályamunka: 1. „Komoly az élet, víg a művészet"; 2. „Nyelvében él a nemzet"; 3 „Nyelvében él a nemzet"; 4. „Magunk becsülése és önismeretünk fejlődése az a két szárny, mely keletet ad a népi költészetnek" jeligével csak 1904. november 14-én került elbírálásra (bírálóbizottság: BENEDEK Elek, BEDŐHÁZY János és LAKATOS Sámuel): az 1. díjat KOLUMBÁN Istvánnak, a 2-at KÓBORI Jánosnak és VAJDA Ferencnek, a 3.-at pedig Ősz Jánosnak ítélték oda. A negyedik pályamunkát nem ítélték díjazásra érdemesnek. A *Jelentés* arról nem szól, hogy melyik pályázó milyen jeligével küldte be gyűjteményét.

A Kemény Zsigmond Társaság több mint 30 éven keresztül nem gondoskodott a pályamunkák, vagy egy azokból szerkesztett gyűjtemény kiadásáról, a 30-as évek derekán végre megbízta BERDE Máriát, hogy rendezze sajtó alá a gyűjtemények anyagát. BERDE Mária 1937 és 1943 között három kötetet is kiadott a díjazott pályamunkák meséiből, 44-ben azonban egyéb elfoglaltságra való hivatkozással visszaküldte a gyűjteményeket a Társaságnak.

FARAGÓ József az 1950-es évek első felében kereste a kéziratokat, de a négy közül már csak kettőt talált meg: az 1. és a 4. számút. Megállapította, hogy az 1. sz. „Komoly az élet, víg a művészet" jeligéjű pályamunkának Ősz János a beküldője, a 4. sz. gyűjteménynek a beküldőjét azonban nem sikerült megállapítania s legszebb meséit így név nélkül tette közzé *A szegény ember vására* című kötetben (Bukarest, 1955). 1969-ben Ősz János meséiből is közzétett egy válogatást *Az élet vize* címmel. A két kötet utószava

tartalmazza a két gyűjtemény leírását, emellett Ősz János pályafutásáról és Berde Máriának a pályázatra beküldött gyűjteményekkel kapcsolatos tevékenységéről közöl értékes adatokat.

Olosz Katalin évek óta foglalkozik a Kemény Zsigmond Társaság népköltési gyűjtőtevékenységével, s elmondhatjuk, hogy igen eredményes munkát végzett. Gazdag dokumentumanyagot tárt fel s részletekbemenően sikerült tisztáznia a pályázat kiírásának és elbírálásának körülményeit, amint azt a fentiekben elmondottuk, és nem utolsósorban sikerült azonosítania a másik három pályamunka jeligéjét és gyűjtőjét. Megállapította, hogy *A szegény ember vására* kötetben közzétett mesék Kóbori János marosvásárhelyi református kollégiumi tanár és Vajda Ferenc székelyudvarhelyi lelkész gyűjteményéből valók. Az egész Székelyföldre kiterjedő gyűjtőterület és a gyűjteményben található sokféle kézírás alapján feltételezi, hogy a gyűjtésbe Kóbori a tanítványait is bevonta. A negyedik, díjat nem nyert pályamunka beküldőjének Borbély Sándort, a váci süketnéma intézet későbbi tanárát tartja. Ez a gyűjtemény feltevése szerint aranyosszéki meséket és mondákat tartalmazott, s Borbély többszöri kérésére valószínűleg visszakerült a gyűjtő birtokába.

A legjelentősebb „fegyvertény" kétségtelenül Kolumbán István székelyudvarhelyi, majd budapesti tanító *Székely Népmesék és Mondák Gyűjteménye* c. pályamunkájának az újbóli napfényrehozatala. A pályamunkát Berde Mária *Fótonfót király, A gyémánt emberke* és *Az árva királyfi* c. mesekötetek összeállításánál használta, a kötetekben közzétett 22 mese közül 5-öt innen merített, 1944-től 1968 tavaszáig azonban a kézirat a Teleki Téka, mai nevén Teleki—Bolyai Dokumentációs Könyvtár kéziratgyűjteményében lappangott.

Kolumbán István, az olasztelki Kolumbán család tagja, 23 éves fiatal tanító volt a gyűjtemény összeállítása idején. A pályázaton való részvételre saját ambícióin és az udvarhelyi református kollégium népköltési gyűjtési hagyományain kívül kétségtelenül idősebb rokonának, a néprajzkutatók előtt is jól ismert Kolumbán Sámuelnek a példája is késztette. Kolumbán Sámuelnek nemcsak dévai és hétfalusi gyűjtése ismeretes, hanem azt is tudjuk róla, hogy jelentékeny mesegyűjteménnyel támogatta Benedek Eleket a *Magyar mese- és mondavilág* megszerkesztésében (ld. erről az V. kötet utószavában). Ez a gyűjtemény Benedek Elek hagyatékából, fájdalom, nem került elő, Olosz Katalin azonban egybeveti Kolumbán István meséit Kolumbán Sámuel egy közölt meséjével s meglepő stílusazonosságot állapít meg. A két gyűjtemény mögött tehát közös mesemondót vagy esetleg közös családi gyűjteményt kell feltételeznünk.

A pályamunka egyenetlensége, szövegeinek stiláris különbözősége arra enged következtetni, hogy Kolumbán István nem egyetlen forrásból merített. Mintha Lőrinczi Elek és Kiss Mihály, Kriza János két munkatársa meséit olvasnánk egymás mellett. Lehetséges, hogy Kolumbán egyszemélyben volt a gyűjtő Lőrinczi és a mesemondó Kiss Mihály, akinek Kriza visszaküldte volt Árkosra Lőrinczi meséit „visszaszékelesítés végett"?

A bírálóbizottság nem ok nélkül említi nevét az első helyen. A három gyűjtemény legjobb darabjainak ismeretében mi is megállapíthatjuk, hogy Kolumbán Istvánéi közelítik meg legjobban azt a sajátos udvarhelyszéki mesemondó hangot, amelyet Benedek Elek gyűjteményeiből oly jól ismerünk. Hozzá képest Ősz János meséi határozottan kevésbé népiek, különösen a *Csudatáska* c. gyűjteményben közöltek, amelyekből Faragó József nem gyomlálta ki gondos kézzel az egyéni, „írói" stílusfordulatokat.

Emeli a pályázat értékét az is, hogy erről a területről, ahol mint tudjuk, Kriza János munkatársain és Benedek Elekéken kívül még Orbán Balázs is gyűjtött, számos kevéssé ismert mesetípust, típuskombinációt hoz s arra törekszik, hogy lehetőleg valamennyi népmesei műfajból s a történeti mondákból is ízelítőt adjon. Olosz Katalin kiemeli a rátótiádák viszonylagos gazdagságát. Ezekből Kriza a Vadrózsákban is s a Magyar Nyelvőrben is keveset hoz, Benedek Elek is csupán a Budapesti Hírlap tárcarovatában közöl nehányat, Jakab Miklós székelyudvarhelyi tanárnak, aki a Kisfaludy Társaság megbízásából gyűjtötte szűkebb hazája prózai epikus néphagyományait a századfordulón, a gyűjteménye gazdag falucsúfoló anyagával kiadatlanul hever a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában, így hát a kötetünkben közölt, hat-hét, több rátótiáda típusból összetett, ill. falucsúfoló motívumokat is tartalmazó tréfás meseszöveg valóban jelentős mennyiség, mégis, úgy véljük, jelentőségében nem múlja felül a szép, gazdag tündérmese-anyagot.

Kriza gyűjteményéhez közelít abban a vonatkozásban is a Kolumbáné, hogy a mesék mitológiai motívumait érintetlenül hagyja, amellett megőrzi teljes népi realitásukat is. Számos meséje Székelyudvarhelyen és környékén játszódik le az egykorú paraszti életforma közepette, találunk emellett utalásokat a kollégiumi életre, a diákos

szóhasználatra, stílusfordulatokra is. KOLUMBÁN István meséinek a hitelessége nem azonos a ma megkövetelt szószerinti hitelességgel, a XIX. sz. végén korszerű irodalmi hitelesség igényének azonban kétségtelenül eleget tesz.

OLOSZ Katalin nem tartja szükségesnek a kézirat betűhív közlését, a könnyebb olvashatóság kedvéért nemcsak a helyesíráson változtat, hanem ahol szükségesnek látja, a szövegek stílusán, szerkezetén is kisebb-nagyobb kiigazítást tesz. Szövegmódosításai nem lehetnek nagyon nagymérvűek, mert az olvasó jól érzékeli az egyes mesék között világosan felismerhető stíluskülönbségeket. Eljárását indokolja, hogy a kiadványt nem a kevés számú folklórkutató szakembernek szánja, hanem a szélesebb körű művelt olvasóközönségnek. A gyűjtemény részletes bemutatásával, a közölt és nem közölt szövegek gondos jegyzetelésével azonban a folklórkutató szakember is elégedett lehet.

Indokoltnak tartjuk a szövegek rendjének megváltoztatását is: a műfajonkénti anyagcsoportosítás áttekinthetőbbé teszi a kötetet. A világosságot és a közérthetőséget szolgálják a függelékben közölt szómagyarázatok és a kiadás elveinek, követett módszereinek, az egyes szövegeken végzett lényegesebb javításoknak a rögzítése, tisztázása is.

Korszerű apparátussal ellátott értékes, sokáig elveszettnek hitt XIX. sz.-végi népmesegyűjteményt kap tehát kézbe az olvasó. A nagy munkával, gonddal készült bevezető jórészt tisztázza a keletkezés körülményeit, a gyűjtő személyével és a Kemény Zsigmond Társaság népköltési gyűjtő–kiadó tevékenységével kapcsolatos tudnivalókat. A szakszerű jegyzetanyag a magyar népmesekincs egészébe ágyazza be a gyűjteményt s teszi a magyar népköltési kutatás története és jelen munkája számára még használhatóbbá. A szép kiállítású kis kötet a magyarországi könyvesboltokba is eljutott.

Idő, idő, tavaszidő. A jugoszláviai magyarság népköltészetéből

● Válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: BORI Imre. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1971. 234 p. 4 tábla

Voigt Vilmos

Az egyre örvendetesen gazdagodó jugoszláviai magyar könyvkiadás ajándéka e kis zsebkönyv. Bevezetőjében BORI Imre áttekinti a mai jugoszláviai magyarság kialakulásának történetét, az e területről származó népköltési gyűjteményeket. Közli azt a fontosabb 41 kiadványt, amelyből anyagát válogatta. Ezen kívül további 15 munkát sorol fel, amelyekben a magyarság déli csoportjainak népélete tárgyalódik. A közölt alkotások gyűjtőinek és a gyűjtések helyének jegyzéke után csak nagyolt forrásjegyzékkel (azért a szakember előbb-utóbb azonosítani tudja a közölt munkákat) hivatkozva másfélszáz verses alkotás és 15 mese következik. Az igen szűkszavú jegyzetek műfaji eligazítást szolgálnak. A 8 fénykép közül nevezetes Borbély Mihály fényképe. A szövegek helyesírása egyszerűsített, az egész kiadvány inkább a nagyközönség, mint a szakkutatók számára készült. Így is igen hasznos: először ad kis képet a jugoszláviai magyar népdalokról és mesékről. A források felsorolása pedig a kutatóknak is tartalmaz újdonságot. Bár mihamarabb követné e munkát egy újabb kötet, amelyben az itt kimaradt műfajok (mondák, szólások, találósok, még több szokásdal stb.) kapnának helyet.

RADOVI XI savjetovanja etnologa Jugoslavije

Zenica, 1970. 359 p. (Izdanja Muzeja Grada Zenice, I.) [Jugoszlávia etnológusai XI. tanácskozásának előadásai]

Kiss Mária

Gyűjteményes kötetben látott napvilágot a Jugoszláv Etnológiai Társaság XI. tanácskozásának anyaga. Immár több évtizedes múltra tekint vissza az a gyakorlat, hogy mind a Jugoszláv Folklór Szövetség, mind pedig az Etnológiai Társaság kongresszusai, tanácskozásai Jugoszlávia más és más területén kerülnek megrendezésre.

1969-ben a boszniai Zenica Városi Múzeuma vállalta az Etnológiai

Társaság tanácskozásának megrendezését. A tanácskozás ugyanúgy, mint az előzőek is, kettős feladatot tűzött ki céljául: egyrészt azt, hogy a résztvevők megismerkedjenek a tanácskozás színhelyének és környékének történetével, kultúrájával és jelenlegi állapotával, másrészt feladatát képezte a tanácskozásnak a szélesebb kört érintő etnológiai témák bemutatása és megvitatása is.

Ismertetésünk különösen azoknak az előadásoknak a részletezésére törekszik, amelyek a megbeszélés helyéül választott Zenica és környékének népi kultúrájával foglalkoznak.

A tanácskozás referátumainak sorát M. Gavazzi, a Jugoszláv Etnológiai Társaság elnökének M. S. Filipović, (1902 1969) munkásságát bemutató előadása nyitotta meg, amely egyben a tanácskozás résztvevőinek az elhunyt tudós iránt érzett tiszteletadását is jelképezte. Filipović személyében a jugoszláv néprajztudomány egyik legsokoldalúbb kutatóját vesztette el, aki gazdag életútja során foglalkozott történeti problémákkal, a különféle kulturális elemek keletkezésének, korának, eredetének, sorsának kérdéseivel, az egyes etnikai csoportok – így a sokácok, bunyevácok, a bánáti hérák *(hère)* és más csoportok – etnogenezisének problémáival, továbbá figyelmet szentelt a települések, vándorlások antropogeográfiai kérdéseinek kutatására, valamint a népélet jelenkori alkotásainak és problémáinak felderítésére is. M. S. Filipović professzor személyében a Jugoszláv Etnológiai Társaság egyik alapító tagját gyászolja.

M. Gavazzi, megemlékező, bevezető előadását követte a tanácskozás első nagy témacsoportja: „Zenica és környéke földrajzi-történeti-néprajzi bemutatása."

A földrajzi környezetet és a terület történelmét M. Bjelovitiismertette, rámutatva arra, hogy Zenica városa, a Zenicai térség (Zeničko polje), a keretező hegyekkel Bosznia és Hercegovina matematikai-földrajzi középpontját képezi, s a boszniai terület alapvető útján, a Boszna-folyó völgyében helyezkedik el. Mégis, e terület fő jellemzője izoláltsága, amit a környező északi és déli hegyszorosok eredményeznek. Zenica térségében már a római korban is volt városi település a Boszna jobb partján. A XV. században Zenicát piacként *(trg)* említik a források. A település ekkor a Boszna bal partján terült el. 1463-tól török uralom alatt áll, s a Boszna Brod-i kerület *(nahija)* székhelye. Az egész török korszak idején Zenica ún. *kasaba* (kisváros): a térség és a környező hegyvidék centruma volt. Zenica lakói a XV. század végétől a XVIII. század közepéig – ekkor jönnek a szerbek csak muzulmánok voltak; a horvátok közvetlenül Bosznia okkupálása (1878) előtt jelennek meg. A nagy természeti gazdaságú Boszniának az Osztrák–Magyar Monarchiához való csatolása lehetőséget adott gyors ipari és egyéb fejlődésére. Ettől az időtől kezdve Zenica Bosznia és Hercegovina vezető ipari városa lesz. A város kettős településsé válik: egyrészt kaszaba muzulmán lakókkal, másrészt munkástelepülés: a munkások nagyrésze a beköltözött keresztény lakosságból került ki. A város lakosságának száma az okkupáció végére az azt megelőző 2000-ről 8000-re növekedett. Csökkent a muzulmán lakók száma, ugyanakkor a katolikusoké növekvő tendenciát mutatott. A város korszerű fejlődésének alapjait az 1947-ben kiépített Omladinska Pruga (Ifjúsági Vasút) vetette meg.

F. Ibrahimpašić más aspektusból mutatta be Zenicát és környékét: régészeti emlékeivel, műveltségi javaival ismertette meg hallgatóit. Azon hipotézisét is feltárta, amely szerint Zenicát tekinti Kulin bán (1180 1204) székhelyének. A lakosság etnikai összetételénél hangsúlyozta, hogy amíg a városokban jobban megfigyelhetők a lakosság összetételének változásai, addig a falvakban a muzulmánok száma ma is magasabb. A lakosság foglalkozásában végbement változások mind az anyagi, mind a szellemi kultúra területén számottevőek. Az új házak pl. már egészen egyformára épülnek, nincs semmi különbség a muzulmán és nem muzulmán lakosság lakóházai között. A szellemi kultúra területén ez a változás talán még nagyobb, s leginkább a szokások alakulásában figyelhető meg.

E vidék ünnepszámba menő hétköznapjainak életébe jó bepillantást ad N. Hadžidedić, aki a zenicai és a környékbeli hetivásárok karakterisztikus vonásaival ismertet meg bennünket. A hetivásár – *pazar, pijaca, sajam, trg* — az ismertetett területen igen régi intézmény, a görög városok „agora"-ja egyenes származékának tekinthető. Ilyen periodikusan ismétlődő vásárokat a középkor folyamán is tartottak. A törökök jöttével és az orientális-balkáni urbanizáció kezdetén ezek a középkori vásárok az új városok fontos alkotóelemeivé válnak, a török eredetű *pazar* elnevezést kapják, amely elnevezés napjainkig is tartja magát több vidéken. Ezek a vásárok a török eredetű név mellett az orientális kereskedelem sok karakterisztikus vonását is magukba olvasztották. A Balkán-félszigeten ez az intézmény napjainkig megtalálható, sőt azt lehetne mondani, hogy jelenleg éli reneszánszát. Ennek oka a paraszt lakosság igen nagy százalékarányú meglétében rejlik.

Bosznia és Hercegovina területén napjainkban 126 helyen van hetivásár, a XV. században pedig 41 helyen volt. A vásárt, mint komplex intézményt több aspektusból is vizsgálóra veszi cikkíróink: a) a vásárhelyek természeti adottságai; b) gazdasági funkciójuk; c) szocio-kulturális funkciójuk.

Egy vásártér keletkezése többek között szervesen összefügg a természeti adottságokkal és a kommunikációs hálózattal. Rendszerint a természetes kereskedelmi utak végső pontjain, a pihenő helyeken, nagyobb akadályok (folyó, hegy, tenger) átkelőhelyein, stb. alakulnak ki a vásárterek. Létrejöttüket segítik még a klíma lokális változásai, a vegetáció és a talajfajták. Napjainkban az autóközlekedés jelentős mértékben kiszélesítette a vásárok gravitációs zónáját. A Boszna folyó völgye a legrégibb idő óta fontos természetes útvonala Boszniának, délen a Primorje-val (Tengermellék), északon a Pannon-síksággal köti össze. Ezen a fontos természetes úton *brod* (átkelőhely) keletkezett a Boszna folyón, amely a zenicai vásároknak gyűjtőlencséje lett. 1903-as adatok szerint a zenicai szerdai napra eső hetivásárokra 60 ökröt és tehenet, 70 üszőt, 70 disznót és 120 kisállatot hajtottak. Napjainkban — 1969-es adatok szerint — az állatforgalom jóval kisebb. A hetivásárok erősen fellendítik a kávéházak, vendéglők forgalmát is. Bemutatja még Hadžiedić a továbbiakban a hetivásáron megjelenő speciális szerepet játszó emberek különböző csoportjait is: a mozgóárusokat, a közvetítőket, árumozgatókat stb. A vásár szocio-kulturális funkciójáról szólva hangsúlyozza, hogy az nem csupán árujával vonzza a látogatókat, hanem egyúttal találkozási, barátkozási alkalom is. A különböző településeken élő emberek itt közvetlen kontaktusba kerülnek egymással, mindez azt is eredményezi, hogy a vásár hatósugarába eső területek anyagi és szellemi kultúrájának változásait e vásárok is befolyásolják.

L. Beljkašić—Hadžidedić a Zenica-környéki mesterségek közül az önálló foglalkozásként űzött szövőborda készítésről ad képet. Jóformán egész Jugoszlávia területét innen látják el áruikkal. A bordakészítő mesterség (férfiak, nők és a nagyobb gyermekek egyaránt gyakorolják) a Zenicától keletre fekvő 16 községre jellemző, intenzív formában Turalići és Brnjić (ez utóbbi tiszta muzulmán község) falvakban jelentkezik leginkább. Az Osztrák—Magyar Monarchia idején már javában gyakorolták ezt a mesterséget, s feltételezhető, hogy már a török idő alatt is folytatták.

A tanácskozás második témacsoportja: „Az etnogenezis és az etnikai differenciáció problémái" címet viselte.

E témacsoportból kiragadnám M. Drašković előadását, aki a szűkebben vett Szerbia romanizálódott (vlah) és szláv lakossága etnikai keveredésének kérdéseit elemezte. Szűkebben értelmezett Szerbia alatt a Vajdaság és Koszovó nélküli területet érti a szerző. E területet két fő kulturális régióra lehet választani; a határvonal észak—déli irányban a Morava folyó. Mindkét rész olyan specifikus népi kultúrával rendelkezik, amelynek létrejöttében, formálódásában a szerb lakosság mellett szerepet játszott a szlávok bejövetele előtti, romanizálódott ún. „vlah" lakosság is. Mivel a szerb és vlah lakosság etnikai keveredése Kelet-Szerbia területén napjainkban is folyamatban van, a szerző először evvel a kultúrális régióval foglalkozik behatóbban. E terület lakosságának jelentős száma a szerbhorvát nyelven kívül a román nyelvnek egy provinciális dialektusát is beszéli, amelybe nagy mennyiségű szláv eredetű szót is kever. A környező szerb lakosság ezt a kétnyelvű lakosságot „vlah"-oknak nevezi. Az antropogeográfiai kutatások eddigi eredményei azt bizonyítják, hogy Kelet-Szerbia etnikai struktúrájában a vlah lakosság igen jelentős volt, noha e név alatt nem tartották számon s nem is említették őket. Gyakoribb elnevezéseik: „timokiak és braničevoiak", „elrománosodott szerbek", vagy csak egyszerűen „szerbek". Egyebek mellett részletesen felvázolja az előadó a Negotin környéki szerb és vlah települések lakosságának struktúráját, akiknél mint, jelentős összekötő elemet említi az *ungurjano*kat, akik a XVII—XIX. századok folyamán a Bánáton és Pozsarevác vidékén keresztül Erdélyből kerültek Kelet-Szerbiába. E népelem az extenzív földművelés mellett jelentős méretű juhászatot is űz. A vlah és szerb lakosság házassági kapcsolatok révén került kontaktusba egymással. Ez az etnikai keveredés — mondja a szerző — különös jelentőséggel bír akkor, amikor az ilyen epicentrumokon kívül is létrejön. A Szmederevói Podunavlje (Duna-mente) és Jaszenica vidékén is kimutatható volt az ún. timoki—braničevoi etnikai összetétel, de ez a népelem napjainkra teljesen elszerbesedett. A vlah lakosságot illetően felvetődik az a kérdés is, hogy etnikai vagy társadalmi csoportról van-e szó? A Balkán félszigeten a középkori feudális államokban a régebbi, szláv előtti lakosság asszimilálódott, nyugaton az illír, keleten a dák—trák romanizálódott lakossággal, s ezekből idővel létrejött az állandó településsel rendelkező vlah pásztorok társadalmi csoportja. Ez a folyamat nem zajlott le mindenütt egyforma intenzitással, s előadónk szerint még ma sem fejeződött be. Ennek egyik okaként az újonann betelepült *ungurjano*kat és *carano*kat említi, Kelet-

Szerbia földrajzi és kulturális szempontból is kapcsolódik a Kárpátok területéhez, amelynek egyik alapvető, karakterisztikus vonását éppen lakói adják, akiknek genezise egyrészről még a korai trák—dák—szláv szimbiózisra vezethező vissza. A Duna inkább összekötő kapocs és nem elválasztó vonal. A vlahok beköltözése Kelet-Szerbiába tulajdonképpen egy olyan belső népmozgás, amit a Kárpát-balkáni terület történeti viszonyai eredményeztek. Az etnikai keveredés nyomai Kelet-Szerbia népi kultúrájában nyomon követhetők, s kutatásuk fényt deríthet néhány olyan — a középkori Szerbiában lezajlott — társadalmi folyamatra, amelyek napjainkban még nem ismertek.

Az M. Draškić előadásához fűzött reflexiók közül kiemeljük M. Barjaktarović megjegyzéseit, aki hangsúlyozta, hogy a mai vlahokat nem lehet közös nevezőre hozni az illír—trák—szláv lakosság asszimilációjával, valamint azt, hogy a vlah elnevezés jelentése más és más időben eltérő volt.

V. Belaj előadása a pannon zónához tartozó Északkelet-Szlovénia néhány etnológiai problémája vizsgálata során erőteljesen hangsúlyozta a magyar kapcsolatokat. E terület népi kultúrájában, nyelvében magyar hatást mutat pl. a *Miklošič* vezetéknév, továbbá egyes viseletdarabok megnevezése is: *kepenjek, menten*, stb. Néhány ilyen „pannon" jelenség Északkelet-Szlovénián kívül csak a szomszédos kaj-dialektusú Horvátországra jellemző (zeleni Juraj, ladarice), míg mások Szlavóniában és a Vajdaságban is ismertek (dodola).

P. Tomić rövid keresztmetszetet adott a Szkadár-környéki montenegróiakról, akik a Vraka patakról nyerték *vračani* elnevezésüket.

J. Vukmanović Sztari Bar lakóinak etnikai összetételéről tudósított; a témacsoport befejező előadásában R. Filipović—Fabijanić a Bosznia és Hercegovina területén 1949—1969 között folytatott etnológiai kutatásokat foglalta össze.

A harmadik témacsoportban — „Az állattartás tipológiájának problémái a Balkánon és a szomszédos területeken" — két előadás hangzott el. Elsőként J. F. Trifunovski ismertette Makedónia állattartását, hangsúlyozván, hogy ez a gazdálkodási ág kiemelkedő jelentőségű Makedónia területén, s fejlődése a XVIII—XIX. századtól követhető nyomon.

A tanácskozás külföldi előadói közül a lengyel B. Kopczyńska—Jaworska *Classification of types of pastoral life in the Carpathians* című előadásában e terület állattartásának három fő típusát ismertette.

A negyedik témacsoport — „Az etnológia és más tudományok" — előadásai az etnológia, a szociológia és a történettudomány egymáshoz való viszonyát világították meg.

R. D. Rakić az etnológia és szociológia társadalomvizsgálatának közös vonásait és határterülteit elemezte, rövid történeti áttekintést adva a társadalomközpontú kutatások előzményeiről is.

Ju. V. Bromlej a tanácskozás egyik szovjet résztvevője tovább bővítve a társtudományok körét: az etnológia, a történettudomány és a szociológia kölcsönviszonyáról szólt. Az etnológia és történettudomány összevetésénél kiemelte a kutatás ún. közös zónáit. Példaként említette egyebek között, hogy az etnikumtörténeti kutatások egyaránt sajátjai az etnológiának, történettudománynak, de még az archeológiának is. Az etnológia és a szociológia kapcsolatáról szólva hangsúlyozta azok közös kutatási területét: az etnikumok szociológiáját, amely egyik oldalról az etnológiának, másik oldalról pedig a szociológiának képezi részét. Ez a zóna az etnikai és társadalmi jelenségek kölcsönhatásainak vizsgálata során jön létre, s az ilyen vizsgálatok hozzák létre az etnoszociológia alapjait.

D. Rihtman-Auguštin is az etnológia és szociológia viszonyával foglalkozott. (Kroeber és mások nyomán)

D. Nikolić „A tudományközi kutatások tapasztalatainak hasznosítása viselet-kutatásunkban" c. előadása négy csoportba sorolja a viseletkutatás forrásait: a) tárgyi maradványok (beleértve a régészeti leleteket is); b) írott, történeti források; c) képzőművészeti alkotások és d) a szóbeli hagyományanyag.

„A legújabb etnológiai kutatások eredményei az interdiszciplináris problémák fényében" c. referátumában T. Čubelić a népi szóbeliség legújabb kutatásának eredményeiről és feladatairól szólt.

Az ötödik témacsoport a Jugoszláviában folyó legújabb etnológiai kutatásokról adott számot. E témacsoport keretében hangzott el M. S. Kašuba és S. A. Tokarjev előadása is, amely Jugoszlávia népeinek a naptári év téli periódusához kapcsolódó szokásairól, szertartásairól adott rövid áttekintést az eddigi publikációk alapján.

N. Pantelić Északkelet-Szerbia családszervezetével foglalkozott előadásában. Az egykor e területre is jellemző zadruga családszervezetnek napjainkban csupán nyo-

mai lelhetők fel. Hangsúlyozta azt is, hogy az atomizálódott családok mellett megtalálhatók e vidéken a több generációt magukba foglaló családok is. Struktúrájukra jellemző, hogy egy generációból csak egy házaspár tartozik a családhoz, s csupán a legifjabb generáció népesebb.

Északkelet-Szerbia jellegzetes mitikus lényeivel — a víziszellemekkel — foglalkozott S. Zečević előadása.

M. Matić Bošković a szerémségi szerbek temetkezési szokásai kutatásának újabb eredményeiről számolt be. Kiemelte többek között hogy ennek az anyagnak feltárása egyrészt azért is fontos, mert azon területek szokásainak és hiedelmeinek konglomerátumát alkotják, ahonnan a századok folyamán a szerémségi szerbek elszármaztak, másrészt példaként említhető oly szempontból is, hogy ez a gazdaságilag fejlett és civilizált terület konzervatív módon ragaszkodott és őrzött meg igen archaikus szokásformákat.

D. Drljača a szarajevói — a XVI. század folyamán Spanyolországból és Portugáliából bevándorolt szefárd eredetű zsidók életével, családi és vallási szokásaival ismertette meg hallgatóit.

B. Rőmer a népi és ipari technológia kapcsolatairól szólt beszámolójában.

Végezetül e témacsoport utolsó előadójaként M. Barjaktarović a *Stanjanin* kifejezés (Dusán cár Törvénykönyvének 125. bekezdésében fordul elő) jelentését igyekezett tisztázni.

A felszólalások során középponti helyet kapott a jelenkutatás számos problémája is.

Az egyes előadások szövegét fényképmellékletek, térképlapok is kiegészítik. A tanácskozás néhány momentumát ugyancsak fotóanyag tárja elénk. A kötet kivitelezése ízléses, kár, hogy az idegen nyelvű szövegeknél elég gyakran fordul elő sajtóhiba, elírás. A kötetet a zenicai múzeum és a tanácskozás rövid ismertetése zárja le.

Поэзия крестьянских праздников

A szövegeket válogatta, kiadásra előkészítette és a bevezető tanulmányt írta: Ízalij Zemcovszkij. Leningrád, 1970 640 p.

Küllős Imola

A „Bibliotéka poéta" c. sorozatban megjelent „A paraszti ünnepek költészete" című népdalgyűjtemény. A kötet általános címét I. Zemcoszkij bevezető tanulmánya teszi konkrétabbá: „Az orosz agrárünnepek dalköltészeté"-ből állított össze egy kötetre valót. – Ebben a sorozatban jelent meg 10 éve az orosz lírai népdalok[1] gyűjteménye is, melyhez a nemzetközi hírű folklorista Propp írt előszót.

Az orosz kalendáriumi ünnepek, földművelő életmódhoz kapcsolódó szokások népköltészetéből már a XIX. sz. 30 40-es éveiben is publikáltak szemelvényeket, de ezeknek a szövegeknek hitelességét ma már csak igen alapos összehasonlító vizsgálatokkal ellenőrizhetnék a kutatók, – írja Zemcovszkij. Szükségesnek látszott tehát egy olyan modern felfogású népköltési gyűjtemény összeállítása és publikálása, amely a maga teljességében hitelesen reprezentálja az agrárünnepek, -szokások folklórját. E kötet célkitűzéséhez Sejn („Великорусь" 1898) 250 kalendáriumi dalszöveget tartalmazó népdalgyűjteménye áll a legközelebb, amely – mint Zemcovszkij tanulmányából kitűnik, – a jelen kötet válogatásához is alapul szolgált. Ezen kívül — természetesen – újabb publikált és kéziratban lévő dalanyagot is tartalmaz a kötet. A neves leningrádi folklorista a válogatáskor több szempontot igyekezett figyelembe venni. Arra törekedett, hogy a legfontosabb folklór-szövegeknek azokat jellemző és művészi változatait közölje, amelyek viszonylag kevéssé ismertek a szélesebb olvasóközönség előtt, de a tudományos megismerés és feldolgozás számára elégséges alapul szolgálnak.

A 45 oldalas, rendkívül olvasmányos bevezető tanulmány sorra veszi a paraszti gazdálkodás évi rendjét kísérő ünnepeket, szokásokat, ismerteti történetüket. Megma-

[1] *Народные лирические песни*, Ленинград, 1961.

gyarázza eredeti „praktikus"-mágikus funkciójukat, s a szokásokat kísérő kiegészítő dalok, verses rigmusok legáltalánosabb jelentését. Megállapítja, hogy a kalendáriumi dalok művészi értéke nagyobbnak és tartósabbnak bizonyult, mint az a gyakorlati (az esetek többségében termékenység, bőség-varázsló) funkció, amely életre hívta azokat. E szokásdalok — művészi értékeiken túlmenően — nagyszámú értékes adatot őriznek a ma etnográfusa számára az ősi földművelő élet- és munkamódokról, ünnepi és hétköznapi szokásokról. Kevéssé változó, színes, régies nyelvük pedig a nyelvtörténészeknek, dialektológusoknak kínálkozik kutatási témául. Zemcovszkij néhány tömör megjegyzés erejéig a kalendáriumi szokásköltészet főbb poetikai, előadásbeli sajátosságaival is foglalkozik. A 750 dalszöveget — dallamok nélkül — a téli—tavaszi—nyári ünnepek köré csoportosítva közli. A bevezető tanulmány jó áttekintést ad a szovjet-orosz folklorisztika szokásköltészettel kapcsolatos felfogásáról, eredményeiről, s a legfontosabb szakirodalmat is tartalmazza.

„A paraszti ünnepek költészete" a következő nagyobb időbeli-tematikus csoportokra oszlik:

I. *Karácsonyi ünnepkör* (341)[2]
   2. Karácsonyi jövendölő énekek
   3. Jósló énekek

II. *Farsang* (58)
   1. Találkozás a farsanggal (köszöntők)
   2. A farsangi közös sétálások, játékok, szánkózások dalai
   3. A farsang búcsúztatása, „kikérése"

III. *Találkozás a tavasszal* (91)
   1. Tavaszi dalok (hívogatók, köszöntők)
   2. Tavaszi játékdalok és lírai dalok
   3. A tavaszi „udvarkerülések" dalai, húsvéti köszöntők

IV. *Szemik*[3], *pünkösd* (143)
   1. Pünkösdi körtáncos- és lírai dalok
   2. Ruszalka (vízisellő) dalok
   3. A tavasz „temetésének" énekei

V. *Szent Iván* (50)
   1. Szentiváni énekek
   2. Péter napi dalok

VI. *Aratás* (67)
   1. Arató dalok
   2. Aratóünnepi (aratás utáni) dalok
   3. Cséplő dalok

A dalszövegeket — a sorozat hagyományai szerint: változatok nélkül — nem fonetikusan, hanem az irodalmi nyelv normáinak megfelelően, modern helyesírással közli. Emellett azonban igyekezett megőrizni és írásban is érzékeltetni a dalok grammatikai és lexikális sajátosságait.

A szövegekhez kapcsolódó jegyzetekben minden dalszöveg — a lehetőségek szerint — pontosan annotált. Megtudjuk hol, ki, mikor, kitől gyűjtötte az adott szöveget, ill. mely gyűjteményben publikálták azt először. Számos esetben szövegvariánsokat is találunk a jegyzetekben. A kötethez — igen helyesen — szótárt is mellékelt Zemcovszkij, amelyben az archaikus kifejezéseket, tájszavakat értelmezi. A legfontosabb vallásos, népi ünnepek időpontjának felsorolása és illusztráció-jegyzék zárja a gyűjteményt. Az illusztrációk külön dícsérő szót érdemelnek, nemcsak azért, mert valóban szemléltetik, magyarázzák a szokásokat, hanem mert többségük (11 db.) — híven a kötet tartalmához, szelleméhez — múltszázadi *lubok*, azaz naiv stílusú (paraszti?) fametszet, melyek a szövegekkel együtt a néphagyomány kettős művészi átélését teszik lehetővé.

[2] A fejezetcím utáni zárójelben lévő szám az adott fejezetben szereplő népköltészeti alkotások számát jelzi.

[3] Семик: a húsvét utáni 7-ik csütörtök neve, a megholtak lelkeinek népi ünnepe.

Köngäs Maranda, Elli — Maranda, Pierre: Structural Models in Folklore and Transformational Essays

The Hague — Paris 1971. 145. p. (Approaches to Semiotics, edited by Thomas A. Sebeok, vol. 10.)

Voigt Vilmos

Amikor 1962-ben Elli—Kaija Köngäs és Pierre Maranda elkészítették *Stuctural Models in Folklore* tanulmányukat, amely valóságos kis kötetként jelent meg a *Midwest Folklore* 12 (1962) évfolyamának harmadik, őszi számában (a 133—192. lapokon), a dolgozat úttörő jelentőségű volt, és még a folklorista szakemberek sem mindig értettek egyet elgondolásaikkal, amelyek a strukturalista folklór-elemzés összegezését kívánták nyújtani — voltaképpen még a részletvizsgálatok megkezdése előtt. Az időközben eltelt évtized azonban rendkívül kiszélesítette az ilyen kutatások mezejét, és igazolta a szerzők kutatási perspektíváit. Több ízben érte ugyan bírálat egyes elgondolásaikat, és még a strukturalista folklorisztika hívei is bizonyos módosításokat követeltek vagy javasoltak egyes részekben. Legújabban azonban, amikor a transzformációs folklór kutatások megindultak, és a számítógépeket gyakorlatilag is alkalmazzák a folklorisztikában, kiderült, hogy az ilyen vizsgálatoknak is előzménye, szinte bázisa a szerzőpár korábbi munkája. Ezért külön is örömmel üdvözöljük új megjelenését, amely remélhetőleg széles körben teszi ismertté gondolatainkat. Az új kiadás lényegében változatlan lenyomata az előzőnek, apróbb hibák javításával, de a koncepció bármilyen módosítása nélkül. A rövid (új) bevezető az ilyen kutatások távlatait idézi. A kötet címében jelzett „transzformációs tanulmányok" hátul, a kötetnek mintegy harmadrészében olvashatók. Pierre Maranda egy 1965-ös előadását adja, amelyben eszkimó mítoszt elemez transzformációs módszerrel, Elli Köngäs Maranda pedig 1969-es finn rejtvény-tanulmányát közli itt, némileg változtatva. Hasznos bibliográfia zárja a kötetet.

Maranda, Pierre—Köngäs Maranda, Elli ed.: Structural Analysis of Oral Tradition

Philadelphia, 1971. University of Philadelphia Press. XXXIV, 324. p. (University of Pennsylvania Publications in Folklore and Folklife, No. 3)

Voigt Vilmos

Évek óta tudjuk, hogy a kiváló strukturalista folklorista házaspár tanulmánykötetet szerkeszt a folklór struktúravizsgálatának tárgyköréből, és most végre megjelent a könyv. Mintegy kétíves bevezetőjében a szerzők nem csupán az egyes dolgozatok keletkezéstörténetét részletezik, problematikáját érintik, hanem általában is foglalkoznak a strukturalista folklór-elemzés kérdéseivel. Hét fejezetben 10 dolgozat olvasható ez után, zömmel újraközlések, ritkábban angolra fordítások. Mégis igazán hasznos volt egybegyűjtésük, mivel a gondos válogatás olyan dolgozatokat tett egymás mellé, amelyek nem csak tárgyukban és módszerükben hasonlítanak egymáshoz, hanem összességükben mintegy kis kézikönyvét adják a mai strukturális kutatások egyik nagy tartományának, amit a szerzők, mivel nemcsak folklór, hanem primitív népektől is származó alkotásokat is vizsgálnak, összefoglaló néven „szóbeli hagyomány" névvel illetnek.

Négy mítosztanulmány (szerzői Lévi-Strauss, Leach, Hymes és Greimas), egy zambiai rítus-, egy jávai dráma-, egy afrikai népmesetanulmány követi egymást. Lomax megszokott népdaltext-indikációja, Elli Köngäs Maranda találóskérdéselméleti dolgozata után „A mítosz kulturális kapcsolataiban" címmel érdekes fejezet olvasható. Nem is annyira a braziliai ge-indián mítosz elemzése (Da Matta tanulmánya) tanulságos, inkább a záró tanulmány, amelyben ugyanazt a közép-brazíliai mítoszt négyen (Dundes, Leach, Pierre Maranda és Maybury—Lewis) vizsgálnak, négyféle módszerrel. Ez a leginkább gondolatébresztő mítosz-vizsgálat, amely valaha megjelent. Kár, hogy a kötet bibliográfiai utalásai szétszórtak, és lehetnének teljesebbek is. A könyv mégsem hiányozhat egyetlen modern folklorista asztaláról sem.

Nylén, Anna-Maja: Hemslöjd. Den svenska hemslöjden fram till 1800-talets slut

Lund 1969. 121 p. [Háziipar. A svéd háziipar az 1800-as évek végéig.]

Szabó Mátyás

A stockholmi Északi Múzeum textil-osztálya vezetőjének, NYLÉN Anna-Majának, itt ismertetett munkája évtizedek egyre sürgetőbb igényét elégíti ki most, mikor a háziipar tágabb értelembe vett témaköréről ír egy átfogó munkát. A háziipar fogalma és az idetartozó anyag ismerete és használata Svédország szinte minden lakosának életében természetes járulék. Az exkluzív, korunkban előállított produktumok bősége és közkedveltsége a külföldit sokszor meglepi.

A szerző szerényen tagadja munkájának tudományos igényeit és céljaként háziipar területén dolgozók, mind készítők, mind oktatók, szaktudásának elmélyítését hangoztatja. A kutatói igényesség a könyv lapozgatása során mégis hamarosan megmutatkozik a szakközönség számára. A kötet illusztrációs anyagának összeállítása önmagában is tudományos tett. Számunkra azonban ebben az ismertetésben jelentősebb mindaz, amit NYLÉN a háziipar fogalmáról, kialakulásáról, a kézművességhez és az ipari formák között történő gyártás viszonyáról és a háziiparnak a paraszti kultúrában elfoglalt szerepéről mond.

Először néhány terminológiai kérdés. A svéd *hemslöjd* (házimunka, háziipar) egyöntetű fogalom, amely már nyelvileg is elkülönül a rokon foglalkozások körétől. A *slöjd* ige a nem foglalkozásszerű tevékenységet jelenti a múlt század végéig — a népi használatban. NYLÉN megfogalmazásában a háziipar olyan termelés, amely a paraszti otthonon, a háztartáson belül történik mindenekelőtt kiegészítő foglalkozásként a fő gazdálkodási ág (földmívelés, állattartás, erdőipar) mellett. Az itt előállított használati, ritkábban díszítésbeli tárgyak vagy az otthon saját szükségletét elégítik ki, vagy piacra készülnek. A termelés jellemző vonása, hogy az áru sohasem készül speciális, konkrét rendelésre: ez kritérium a kézművességtől való elválasztásra. A tradicionális az önellátó paraszti gazdálkodás körében folytatott háziipar a tulajdonképpeni „ipartól" abban különbözik, hogy a termelés szervezetlen és nem igényel tőkét. A három termelési forma, amelyek elvileg élesen elkülönülnek egymástól, a gyakorlatban sokszor észrevétlenül egymásba olvadnak. A tulajdonképpeni háziipar magába foglalja olyan tárgyak készítését is, amelyben tudatos esztétikai törekvés érvényesül és a produktum díszítő funkciót tölt be.

Az e témakört érintő skandináv kutatásokban már régen tisztáztak két alapvető fogalmat. Az egyik a háziiparnak a v i d é k i jellege (*bygdeslöjd*), a parasztság különböző rétegeihez való kötődöttsége. Az itt előállított cikkek főleg elementáris igényeket elégítenek ki és ezért mindenütt megtalálhatók. A másik fogalom a h á z i i p a r i t e r ü l e t e k (slöjdbygé) kérdése. Svédországban már a kora történeti időben találunk olyan területeket, ahol a háziiparnak jelentős kiegészítő szerepe volt a gazdálkodás mellett, mindenekelőtt azokon a tájakon, ahol a földmívelés — ekológiai okokból — elmaradott volt. Bizonyos anyagokban való bőség (len, gyapjú, vas) párosulva megfelelő munkaerővel kialakított kifejezett háziipari területeket, jól ismert jellemző produktumokkal. Nagytáji viszonylatban fellép Nyugat-Svédország mint eladásra termelő háziipar, textil specialitásokkal. Ebből a paraszti tanyához kötött háziiparból alakult ki az ország egyik legnagyobb szabású textilipara. A folyamat már a középkor végétől figyelemmel kísérhető. A szerző számos példával bizonyítja, hogy több iparág a háziiparból és nem a kézművességből alakult ki! Ebben a kialakulási folyamatban az állam ismétlődő alkalommal a fejlődő ipar mellé áll a háziipar rovására. A XVIII. század közepétől állandó a harc a két termelési forma között. A gúnyos és kemény szavakkal illetett paraszti termelés ellen valóságos propaganda hadjárat folyik egy-egy korszakon keresztül. Jelentős szerepet játszik Svédország legészakibb tartományainak háziipara. A termelés itt azokra a nyersanyagokra épül, amelyet a lakosság maga állít elő. A lentermelés központja pl. Hälsingland tartomány, ahol a durva lenvászon már a középkorban is kereskedelmi cikk. A legdifferenciáltabb háziipari vidék a népi kultúrában sok archaikus jegyet felmutató Dalarna. A tartomány fejletlen földmívelése és speciális társadalmi berendezkedése alapján a főfoglalkozások nem voltak képesek a lakosságot eltartani. Szinte járásonként találkozunk figyelemre méltó speciális termékekkel mint pl. gomböntés, egy bizonyos típusú faedény készítése, csónaképítés, bőrkikészítés, bútorfestés, kéménytéglaégetés stb.

A textíliákat előállító háziipar előfeltételeit ott találjuk meg, ahol a földmívelés a gazdasági élet stabil alapját képezi. Itt a nők általában nem kényszerültek más mellékjövedelmet hozó foglalkozások űzésére. A saját háztartás gazdag és díszes ellátása után általában nem sok termék marad eladásra. Így annak ellenére, hogy a jó termőföldű Schonen tartomány az ország legelső textília termelője, soha nem fejlődött ki a textilneműk exportja. Ennek a viszonynak teljes ellentéte a Közép-Svédországot az északi résztől elválasztó „limus norrlandicus" északi felén megtalálható legelőváltoztató havasi gazdálkodás területe. Ebben az életformában az állattartás nagyobb része a nők munkája. A legészakibb részeken még a vetés is női foglalkozás volt, míg a férfinép vadászott, erdei munkákat folytatott és hosszú időt igénylő külterjes takarmánybeszerzéssel foglalkozott. Szőttes előállításról ebben a munkamegosztásban nem lehet beszélni. Ugyanakkor többnyire csak itt találjuk meg a kis és könnyen kezelhető eszközökkel történő textilcikkek termelését úgymint a kötést, hímezést.

A háziipari termékek közös, összefoglaló vonása a „standard-áru" jelleg. Az előállított cikkeket az ország minden részén megtaláljuk függetlenül a szociális miliőtől. A textilneműk, egyes viseleti darabok, berendezési cikkek, faipari termékek stb. iránti igény nem változott jelentősen életforma szerint: ez a háziipar fennmaradásának egyik alapfeltétele. A vándorló eladók portékáik összeállításánál több generáció tapasztalataiból indultak ki, vásárlóközönségük igényét behatóan ismerték. A múlt század közepe előtti hagyatéki feljegyzések adatai jól mutatják, hogy a különböző társadalmi rétegekben egyaránt megtaláljuk pl. egyes nyugat-svéd háziipari terület szinte valamennyi portékáját.

Az itt ismertetett munka által felvetett kérdések közül csupán azokat érintettük, amelyek a háziipar környezetbeli és funkcionális problémáit tárgyalják. A szerző azonban részleteiben fejtegeti az etnikai csoportok, az ekológiai tényezők szerepét; a háziipar űzésében mindezt párhuzamba állítva azzal a gazdasági alappal, amelyre a háziipar — mint mellékfoglalkozás — szükségszerűen épül. Mindezek a kérdések az ismertetett munkának csupán egy részét képezik. A könyv nagyobb része magával a háziipari produktumokkal foglalkozik, amelyek ismertetésére ebben az összefüggésben nem volt szándékunk kitérni. A széles értelemben használt háziipar fogalma magában foglalja a paraszti inventárium jelentős részét. Az anyag felsorolása több oldalt kívánna. Itt nemcsak leírást kap az olvasó, hanem bevezetődik a készítéstechnikába de ugyanakkor nyer egy történeti és funkcionális áttekintést is. A szerző minden témát bőven illusztrál: a munka 647 képet tartalmaz (amelyből 62 exkluzív színes kép). A tárgyak túlnyomórészt az Északi Múzeum gyűjteményeiből kerültek ki. A svéd nyelvben járatlan érdeklődő a pazar kiállítású munkát tehát így is nagy haszonnal forgathatja!

Eskeröd, Albert: Båtar. Från ekstock till trålare

LTs förlag, Stockholm 1970. 248 p. 249 ábra [Csónakok. A rönkcsónaktól a halászhajóig.]

Szabó Mátyás

A néprajzi terepmunka megszervezése egy olyan hatalmas országban, mint Svédország, ahol klimatológiai, ekológiai és mindenekelőtt a fizikai földrajzi tényezők a terepet szétszabdalják, igen különböző módon történhetik a szokásos tematikai szempontok érvényesítése mellett. A svéd etnografusok már az 1920-as években elindítottak egy ún. „tengermelléki" kutatást, ahol monografikus munkamódszerrel mindenekelőtt a gazdasági életet és a települési kérdéseket tartották kutatandónak. A munka az Északi Múzeum akkori tisztviselője, Ernst Klein vezetése alatt történt. A második világháború előtt a vezetést átvette az itt ismertetett munka szerzője, Albert Eskeröd. A vízi közlekedés eszközei természetesen központi szerepet játszottak ezekben a kutatásokban. Eskeröd jelen könyvében összefoglalást ad az ország halászcsónak és halászhajó állományáról. Anyagának jelentős részét saját, több évtizedes, terepkutatásai adják. A könyv könnyű stílusban megírt munka, amely mind kutatókhoz mind a nagyközönséghez szól. A szöveg mellett hatalmas és impozáns képanyag világítja meg a svéd hajók történetét, elterjedését az ország különböző részén és ezek változó használatát az őstörténeti idők-

től napjainkig. Mindemellett a bemutatás abbamarad ott, ahol a plasztik kezdődik, és így nem érinti a modern luxus- és sportcsónakok bonyolult világát.

A téma több szempontból alapvető a svéd kultúrtörténetben. A káprázatos őstörténeti és főleg vikingkori leletek, sziklakarcolatok és a valamivel későbbi sírkőábrázolások tárgyi bizonyítékokat szolgáltatnak az egykori tengeri népesség elbűvölő expanzív erejéhez és mindenekelőtt a csodálatos hajózási művészethez. A hajózási technika alapvető változásokon megy keresztül a középkor folyamán, de ugyanakkor egy sor forma és építéstechnika töretlenül megőrződik a népi gyakorlatban: a gyors folyású északsvéd folyamok karcsú csónakjaiban és főleg a közép- és észak-svéd nagyméretű tavak vidékén ún. „templomhajóiban." A hajóformák kialakulását részletesen megvilágítja a szerző; fenntartva magának a jogot, hogy problematikus eredetkérdésekben a saját tolmácsolásait használja. Egy ilyen polémiát vezet a norvég archeológus G. Gjessing ellen, aki az őskori bőrcsónakokból eredeztette az északi csónakállományt. Eskeröd a rönkcsónakokban jelöli meg az őstípust. A viking- és középkori hajóleleteket és ábrázolásokat összeveti a korabeli leírásokkal. Az olvasó választ kap pl. olyan kérdésre, hogy miképpen fejlődhetett ki a híres viking flotta, amely halálos csapást mért olyan korabeli nagyhatalmakra, mint Anglia és a frankok birodalma. A hajózástechnika ezekben az országokban ugyanis „fejlettebb" volt, ami azonban nem egyenlő mindennemű harcászati fejlettséggel. A X—XII. században kialakult egy mélyenjáró, nehéz, lassú hajótípus viszonylag kis legénységgel és nagy teherszállítási kapacitással. Harcászati szempontból ezek a hajók nem tudták a rendkívül könnyű mozgású viking flottával felvenni a versenyt. A probléma lényegében azonos a középkori nehéz páncélos lovasság tehetetlenségével a mozgékony, könnyű nomád lovassággal szemben. A viking hajó mindamellett nem volt kicsi, némelyike elérte a 60 méter hosszúságot is. Egy ilyen hajó legénysége 300 személy fölött lehetett. Harcászati módjuk a nyílt vizen a következő volt: míg az evezősök a hajót mozgásban tartották, kilőtték az íjjászok nyilaikat, majd a dárdahajítók dobták el fegyvereiket. Később a kőhajítók következtek és végül a közelharc, ahol kardok és bárdok döntötték el a csata kimenetelét. A laposra épített, sekély vízben is boldoguló karcsú hadihajót könnyedén vitték a folyóár ellen is edzett evezősei. A folyók mellé épített nyugati városok ezért órák alatt eshettek az északiak kezébe.

A delikát történeti anyag áttekintése után a szerző csoportokban veszi tárgyalás alá a vízi közlekedő járműveket. Ebben a bemutatásban nélkülöz minden kontinuitást azzal, hogy több száz évet ugrik keresztül, ahol a leírások mellett nélkülözi a nyelvtörténeti tanulságokat is — ez sajnálatos körülmény, amelyben a szerző osztozik szakmabeli honfitársával. A recens anyag bemutatása a tutajokkal kezdődik. Ezek szerepe mind a mai napig jelentős a legelő jószág szigetről szigetre való szállításában. A rönkcsónakok faanyaguk szerint lehetnek „kemények", ahol a csónak a rönk eredeti szélességét nem haladhatja túl. Ezek kizárólag tölgyből és bükkből készülnek. A puha rönkcsónakok anyaga nyárfa és jegenye. Ezek igen vékonyra kidolgozott oldalai keresztfák segítségével kitágíthatók. Előfordulási területük Finnország és Északkelet-Európa. A rönkcsónakok használata igen jelentős volt a tavi halászatban mind a szigonyozás mind a hálóhúzásban. A rönkcsónakból fejlődött ki a néhány szál palánkból épített primitív csónak; a csendes vízű tavak standard csónaktípusa. A csónak formája azonnal elárulja, hogy tengeri vagy pedig belsővízi, folyami halászattal van-e dolgunk. A tengeri, gerinces csónaktípusok sohasem kerülnek fel a folyamokba. A belső vizek világa lapos fenekű csónakokat használ. A formai árnyalatok kialakulásában nagy szerepet játszottak a helyi természeti viszonyok és a gazdálkodási mód. Az egyes tájak, mint pl. a Vättern. Vänern és Hjälmaren tavak Közép-Svédországban, külön alcsoportokat képeztek ki. A legősibb tradíciókat, mind formában mind építéstechnikában, az északi nagytavak és gyors folyású folyamok csónakjai őrizték meg. Egy vikingkori technikai jegy pl. a palánkok kapoccsal (iszkába) való összeillesztése.

A szerző könyvének nagyobbik része a tartományonkénti típusfelsorolásból, illetve azok bemutatásából áll. Az országot körülvevő több ezer kilométeres tenger-partszakasz igen gazdag csónak és halászhajó anyagot alakított ki. A svéd etnikai sajátosságok regisztrálásánál többször rámutattak a közép- és észak-svéd ún. „templomhajó" kérdésére. Ezekben a csónakokban eveztek, mindenekelőtt a Siljan tó (Dalarna tartomány) melletti falvak népei a templomos falu vasárnapi istentiszteleteire. Ezek vikingkori formái és építésmódja már régebben foglalkoztatta a kutatókat; Eskeröd részletes tanulmányokban is rámutatott a kontinuitásra. A templomhajók nagyobb formáit 14 pár evezős tartotta mozgásban és szállított vele 80 személyt. Egy ilyen hajó egy-egy falu vagy más kollektíva közös tulajdona volt. Külön fejezetben kerül bemutatásra az evezők és a vitorlák problémája. A könyv egy hajóépítőkről és építéstechnikával foglalkozó terjedelmes fejezettel zárul.

A leíró szöveget nagyban alátámasztják a szerző nagyszerű felvételei és rajzai. Ezek a svéd nyelvben járatlan olvasónak is áttekintést adnak a csónakok világáról. A munka nem összehasonlító jellegű, csupán elvétve alkalmaz párhuzamokat. A bemutatott anyag építőköve a vízi közlekedő eszközök nemzetközi kutatásának.

Archaeologiai Értesítő 1971

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 322 p. + Illusztrációk

Kőhegyi Mihály

A régészek központi folyóiratának egyes cikkeiben mindig is találunk néprajz vonatkozásokat, de az utóbbi két évtizedben egyik sem volt olyan gazdag ilyenekben mint éppen a most ismertetésre kerülő évfolyam.

László Gyula a „kettős honfoglalásról" írt. Az utóbbi években a tudományos és közérdeklődés sokat tárgyalt kérdése a szerzőnek az a feltevése, hogy a magyar nép jelentős tömegei már Árpád népének honfoglalása előtt több mint 200 évvel megtelepedtek a Kárpátok medencéjében. A régészetnek ebben a kérdésben döntő szerep jut, mert történeti forrásaink gyarapodása az utóbbi egy évszázadban alig számottevő. Az összefüggések mélyebb megvilágítását tehát csak az ásó tudományától várhatjuk. A honfoglalás korára nézve a történelem és a régészet forrásainak egyeztetése váratlan nehézségekbe ütközött. Az történt ugyanis, hogy történelemtudományunk a magyar őskorra vonatkozóan teljes egészében a nyelvtudományra bízta magát. Ebből ellentmondások adódtak, amelyeket nem sikerült megnyugtató módon áthidalni, bár a kérdés lényegét illetően hosszú ideje csend uralkodik. László Gyula most éppen erre a belső ellentmondásra keres magyarázatot.

Nem tudjuk itt teljes bizonyító anyagát felsorakoztatni, sőt még gondolatmenetét sem követhetjük maradéktalanul nyomon. A négy munkatérkép adatainak, tanulságainak segítségével születik meg a végeredmény: a VII. század vége táján új, nagytömegű nép költözött keletről a Kárpát-medencébe s ez nem lehetett más, mint a magyarok bizonyos csoportja.

A néprajzi anyag, jelentőségének megfelelően, komoly szerepet kap a bizonyítás során. Külön fejezetet szentel a „késő-avarok" (korai magyarok) mitológiájának és azt vizsgálja, miképpen jelentkeznek ennek elemei a magyar néphitben.

Ismeretes, hogy századunk húszas éveiben jelentek meg Solymossy Sándor alapvető tanulmányai, amelyekben összevetette a magyar népmeséket az eurázsiaiakkal és kimutatta, hogy van néhány népmesénk, amelynek párjára csak Keleten akadunk. A kérdést Berze Nagy János, Diószegi Vilmos és Vargyas Lajos feldolgozásai tették árnyaltabbá. Keleti örökségünk mesekincsének egyik legelterjedtebb példáját az „égig érő fa" meséjéből ismerjük. Kutatóink megállapították, hogy ez a mesénk a régi sámán (táltos) szertartás emlékét őrizte meg. Az életfa minden élet szülőanyja és megtartója. Kozmikus voltát bizonyítja, hogy a hét- vagy kilencágú fát fenn a nap és a hold övezi. Amilyen gazdag az erre vonatkozó mondavilág, ugyanolyan gazdagon jelenik meg Keleten rajzban, faragásban, rátét munkában, domborművön. De nyoma van a magyar népművészetben is, hiszen Szücs Sándor a hortobágyi pásztorművészetben találta meg ezt az ábrázolást. A világfa ábrázolást ez ideig három „késő-avar" csonttégelyről ismerjük, tehát náluk is megtalálható volt ez a világképzet.

A magyar eredetmondát, az ún. csodaszarvas mondát is bevonja a szerző vizsgálódási körébe. Nem először teszi ezt, hiszen az alapvető felismerés már évtizedekkel ezelőtt megszületett. A maga részéről úgy véli, hogy ez a monda nem irodalmi kölcsönzésként került krónikáinkba, hanem régi mondánk volt, mely azután a feljegyzés idejére már értelmét vesztette. (Felvetődött bennünk annak lehetősége, hogy esetleg értették is, de lejegyezni már csak módosított, ha így tetszik „ködösített" formában merték. Ez különben nem szokatlan gyakorlat krónikáinkban). A mondáról megállapították, akárcsak a turul-mondáról, hogy ez is totem-monda, és hogy a két testvért új hazába csalogató szarvasünő eredetileg az ősanya volt. Erre a csodaszarvas-ősanyára két ragadozó állat (Hunor és Magyar alakja) támad rá. Ismerjük ezt az ábrázolást ezernyi példányban, nemzetségfők vagy törzsi előkelők sírjából. Rang- és nemzetségjelző övük záródísze szíjvége volt. Csakhogy ezt a monda-ábrázolást nem Árpád magyarjainak előkelői viselik, hanem a „kései-avarok" nemzetségfői. Úgy tűnik, hogy

a csodaszarvas monda is tőlük kerül át a későbbi magyarságba, akárcsak az égig érő fa meséje.

Harmadiknak a Szent László legendát vette vizsgálat alá László Gyula. Már régebben észrevette, hogy a magyar peremvidék falusi templomaiban (Székelyföld, Szepesség, Mura-vidék) mind a mai napig meglévő, középkori Szent László freskók pogány kori világmagyarázó mítoszunkat őrzik. Eredetileg nem Szent Lászlóról és a kunról szóltak, hanem kozmikus dráma játszódott le a legendában, amelyben a világosság (hófehérbe öltözött, fehérlovas, szőke király) és a sötétség (sötét hajú, sötét ruhájú, sötét lovú kun) küzd egymással. Ez a képsor ősi, keleti örökségünk, mely egészen a szkítákig követhető visszafelé nyomon. Legutóbb, a déli országhatárunkhoz közel eső Pörös nevű jugoszláv faluban egy avar kori csontbogozót találtak s ezen előbukkant a mitikus küzdelem csontba karcolt változata. S ez most már a harmadik magyar mitológiai réteg, melynek magyarázatát az „avar" anyagban találta meg a szerző.

László Gyula a történeti, régészeti, antropológiai, földrajzi és nyelvészeti anyag mellett bőven merít a néprajz gazdag adattárából és ez fiatalabb kollégáink számára mindenképpen követendő példa. Hasznos lenne, ha néprajzosaink is hallatnák szavukat a magyar nép kezdeti történetére, betelepedésére vonatkozó vita során, hiszen a kép ezáltal csak pontosabbá és árnyaltabbá válhat.

Ritka jelenség — talán nem is egészen véletlen —, hogy egyetlen évfolyamba két olyan tanulmány kerüljön együvé, amelyek évtizedes munkát összegeznek s szinte beláthatatlan távlatot nyitnak honfoglaláskori kutatásunknak. Most mégis ez történt, hiszen Györffy György már-már könyvnek beillő tanulmánya, a honfoglaló magyarok települési rendjét világítja meg minden eddiginél nagyobb forrásanyag bevonásával, illetve annak új értelmezésével.

Köztudott, hogy az állattartó életmóddal együtt jár a legelőváltás. Ennek oka nem csupán az, hogy egy-egy terület lelegelése után friss legelőre hajtják a jószágot, hanem az is, hogy a jószág téli és nyári eltartása más-más természeti környezetet kíván. A legeltetés tehát szabályozottan a nyári legelő és a telelőhely között zajlik. Amikor a századforduló táján, az etelközi magyarokra vonatkozó mohamedán forrásokat közölték, nyilvánvalóvá lett, hogy ezzel az életmóddal a régi magyaroknál is számolnunk kell. Az adatok értelmezése azonban meglehetősen sokáig váratott magára. A téli és nyári szálláspárok meglétét az Árpád-kori Magyarországon Györffy István valószínűsítette, amikor olyan helynévpárokra mutatott rá, melyeknek egyike Tisza menti, másika hegyvidéki falut jelölt. Óriási tárgyismeretén túl ennek megfogalmazásában a karagirgiz, baskír és kazáni tatár párhuzamok voltak nagy segítségére. Rájött, hogy ezek a helynévpárok ugyanazon nemzetség téli és nyári szálláshelyét jelölik.

Györffy György most már a kérdést egyrészt a nomadizálás módjai és földrajzi keretei, másrészt a magyar nemzetségek szállásterületei és a magyarországi helynevek típusai figyelembevételével alapos vizsgálat alá vette. Az etelközi magyarokról feljegyzett mohamedán források leírását már Szabó Istvánnak sikerült értelmeznie néprajzi párhuzamok segítségével. Eszerint a magyarok állandó téli szállásai a folyók mentén sorakoztak. Tavasszal ezek szomszédságában szántottak és elvetették a gabonát, ezt követően kihajtották állataikat a meghatározott nyári legelőre, aratás idejére pedig visszatértek a téli szállás közelébe.

Ez a gazdálkodási mód a folyókkal átszabdalt délorosz steppén és a Kárpát-medencében egy folyóra merőleges elmozdulást jelent a folyómenti téli szállás és a belső nyári legelők között. Minthogy a rövid nyári időszak állandó helyváltoztatással jár, így szilárd nyári szállás nem alakulhat ki.

A szerző most, hatalmas bizonyító anyag bevonásával, arra mutatott rá, hogy a mozgó udvarok rendszere jellemezte a X. századi magyar társadalom vezető rétegét is. Az Árpád-család egyes tagjainak mozgását helynevekkel követi nyomon s megadja — ha ezt forrásai lehetővé teszik — a helynevek keletkezési idejét is. Árpád fiainak korára leszármazottaik szereplésének idejéből következtethetünk vissza. A legidősebb: *Tarhos* és a legfiatalabb: *Zolta* között majdnem egy generáció eltérés mutatkozik, ha unokáik férfikori szereplését vesszük kiindulásul. Ezek ismerete viszont már szoros időrendet adott Györffy György kezébe, melynek segítségével azután sikeresen fejti fel a többszörösen összefonódott szálakat.

Befejezésül, bár igen röviden, vizsgálat tárgyává teszi, miféle településeket jelöltek ezek a korai szállások, udvarhelyek? Úgy véli, hogy a korai fejedelmi udvarhely nagy területet elfoglaló laza településegyüttes lehetett, fejedelmi sátrakkal, távol a vásártér mellett várral és árut őrző épületekkel, melyhez azután a szolganép lakótelepe járult kunyhókkal, sátrakkal. A fejedelmi szigeteken és fővölgyekben levő nyári udvarhelyek szintén állandó jellegű települések lehettek, kevés szilárd épülettel,

míg a nemzetségfők nyári szálláshelyei hegyi patakok fejénél bizonyára csak időszakosan voltak lakottak.

Mindkét tanulmány, alapvető történeti és régészeti jelentőségén túl, komoly nyeresége a társtudományoknak is.

Béaloideas — The Journal of the Folklore of Ireland Society

Voigt Vilmos

Az 1927-ben alapított folyóirat az ír folklór társaság közleménye. Szerkesztője a kezdetektől fogva Séamus Ó Duilearga, az ír folklór professzora. Az ír folklór talán a leggazdagabbak egyike Európában, művelődéstörténeti jelentősége is közismert, éppen ezért minden folklorista nagy vágyakozással veszi kezébe az ír folklorisztika kiadványait. A *Béaloideas* azonban sajátos orgánum. Zömmel új-írül közöl (bár újabban már letettek a külön ír betűkkel publikálásról), angol rezümék és néha angol kötetek kíséretében. Első évfolyamai voltaképpen kétévenként jelentek meg, és így mindjárt a kezdetben tetemes évhátrányba került. Majd összevont kötetek láttak napvilágot, és még így is időnként meglepetések érték az olvasót. Például 1956-ban egyáltalán nem jelent meg a folyóirat. Tulajdonképpen az újabb kötetek sem mindennapi könyvészeti alkotások. Az 1965-ösnek tekintett 33. kötet 1967-ben, az 1966-ra esedékes 34. kötet 1969-ben, végül a terjedelmesebb 35 36. kötet (ez 1967—1968-as jelzésű) 1971-ben jelent meg, és az utóbbi számok zárójelben olvashatók is a címlapon. Közben mintegy 15 kötetnyi külön kiadványt is adott ki a társaság (a pontos számot nehéz megállapítani, mivel a különböző listák más és más műveket sorolnak fel), ezek gyakran a folyóirat külön számai. Tulajdonképpen a társaság kiadványa két kiváló munka: Reidar Th. Christiansen könyve *(Studies in Irish and Scandinavian Folktales)* és az egyik leghíresebb európai szokásmonográfia (Máire Mac Neill: *The Festival of Lughnasa)* is, ezt azonban nem szokás a folyóiratban megemlíteni. A folyóirat erőssége a mesekutatás, valamint a hiedelmek közlése. Újabban azonban az anyagi kultúra vizsgálata és más, folklór műfajok vizsgálata is helyet kapott hasábjain.

Utoljára 1967-ben jelent meg valódi folyóirat-szám, főként hiedelmek közlésével, valamint az ír tárgyi néprajzi kutatás nagy képviselőjének Caoimhín Ó Danachair-nek néhány népszokás elterjedéséről írott tanulmányával. A 34. kötet voltaképpen monográfia, Alan Bruford munkája, egy hatalmas erudícióval megírt, majd 300 lapos mű a gél népmesék és a középkori romantikus versek kapcsolatáról. Voltaképpen csak az ír meséket kutatja a szerző, és a „románcok" körét is szűkre veszi, nem terjed ki a kontinensre jutott kelta eredetű történetekre, munkája mégis fontos forrásműve az egész európai mesekincs történeti rétegződésének kutatói számára. A legutóbbi kötet egy kiváló munsteri mesemondó 55 meséjét közli fivére, Donncha Ó Gróinín gondozásában. A mesék többsége vagy témáját, vagy előadásmódját tekintve még a hatalmas méretű ír mesekincsben is újdonságnak számít.

A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1968

(A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai, L) Szerk.: Módy György. Debrecen, 1970. 654 p.

Kecskés Péter

A megyei múzeumi szervezetek egyre rendszeresebben és mind nagyobb terjedelemben megjelenő évkönyvei között jelentős helyet foglal el a debreceni Déri Múzeum évkönyve (továbbiakban: DMÉ). A legutóbb megjelent kötet kedvező fejlődést mutat abból a szempontból is, hogy a korábban hangsúlyos debreceni tematika hajdúságivá, sőt több esetben országos érdekeltségűvé bővült. A tanulmányok sorából kiolvasható az a törekvés, hogy összegező és nagyobb tematikus, illetve összehasonlító tanulmányok kapjanak helyet. Ugyanakkor meg kell állapítani azt is, hogy a kötet 23 tanulmánya

közül csak néhány foglalkozik a Déri illetve a Hajdú-Bihar megyei múzeumi gyűjtemények feldolgozásával, továbbá csak fájlalhatjuk, hogy elmaradt a múzeumi hálózat éves beszámolója. Jelen évkönyvvel az olvasó a debreceni Déri Múzeum kiadványainak 50. számát veszi kézbe.

A néprajzi, illetve néprajzi érdekű tanulmányok közül ki kell emelni GUNDA Béla terminológiai meghatározásokból álló cikkét, amelyben címszavakat közöl a készülő *Magyar Néprajzi Lexikon* anyagából (219–253). A 41 címszót úgy válogatta össze, hogy abban a különböző kutatottságú és tematikájú, feldolgozás szempontjából eltérő nehézségi fokú fogalmak kapjanak helyet, így mintegy feltérképezte a szaklexikonírás járatlan útjait és lehetőségeit. GUNDA Béla utal a korábbi folklór, tárgyi néprajzi és nyelvészeti munkákra, olyan szótárszerű feldolgozásokra, amelyekben egy-egy témakör nemcsak nyelvi, hanem történetileg kialakult jelentéstartományát is igyekeztek feldolgozni, s amelyek a Magyar Néprajzi Lexikon szempontjából előkészítő előzményeknek tekinthetők. A közölt szócikkek jó példákat adnak a néprajzi terminológiák sokoldalú megközelítésére (pl: *daru, hagyásfa, közös kemence).* A tanulmány jelentős hozzájárulás a néprajztudomány igényes fogalomnyelvének kialakításához.

DANKÓ Imre két homoki hajdúváros népi építkezését tárgyalja (Hajdúhadház és Vámospércs, 255–326). A szerző korábbi, Hajdúböszörmény (DMÉ 1966–67. 367–421) és Hajdúnánás (Ethn. 1964. 58–92) építkezéséről írt tanulmányaival így a hajdúvárosok építkezéséről szóló monográfia körvonalai bontakoznak ki. E jelentős anyagközlő tanulmányoknál utalnunk kell a szerző nagy anyagismeretére, továbbá a hajdúság történeti kérdéseit tárgyaló korábbi munkáira. Ugyanakkor elgondolkodtatónak tartjuk azokat a módszertani megkötéseket, amelyekkel a történeti anyag nagyobb mérvű felhasználása elől elzárkózik, amint az idevonatkozó korábbi megjegyzéseiből következtethető (DMÉ, 1966–67. 367.). Úgy gondoljuk, hogy a paraszti építkezés, építő kultúra csak a „hagyományos kereteken belül" való fejlődésének hangsúlyozása egyoldalú megállapításokhoz vezet, másrészt nincs összhangban az utóbbi évek irodalmának tanulságaival és eredményeivel.

Kérdésesnek ítéljük a hajdúvárosok építkezésén belüli különbségtevést földrajzi – talajtani alapon, illetve a többi eltérés ebből történő levezetését (DMÉ. 1966–67. 417 és 1968. 302–303). Az építőanyag, építési technika, funkció és használat összefüggései így nem kerülhetnek abba a település- és gazdaságtörténeti kontextusba, amelyben fel lehet tárni a valóban árnyalatnyi különbségeket, akár a XIX. századra is. Emellett a „ház fejlődésének" evolúciós sora még az emlékezettel átfogható időre vonatkozóan is vagy történeti kronológiai korrekciókra szorul, vagy az épületek és alaprajzformációk pontosabb fáziseltolódás-sorának megállapítását kívánja meg.

DANKÓ Imre adatgazdag és sok fényképpel, rajzzal dokumentált tanulmányával kapcsolatban azért választottuk a kérdéses pontokat, mert ezek nemcsak a szerző gondjai, másrészt hogy a monográfia műfajú feldolgozásnál egységesebb megoldást nyerjenek.

A gabonafélék takarása, az emberi és állati erővel végzett szemnyerés módja Tiszacsegén a XIX. század végén c. tanulmányában BENCSIK János gondos adatszerűséggel és hiteles sokoldalúsággal tárja fel témáját (327–356). Kiemelendő, hogy a parasztgazdaságban és az uradalomban végzett munkákat és eszközöket részleteiben is vizsgálja, s árnyalatnyi különbségtevésekkel gazdagítja ismereteinket. Gazdag fotó- és rajzdokumentáció, valamint szókincsanyag egészíti ki a tanulmányt. Kár, hogy a tiszacsegei Falumúzeum tárgyi anyagáról nem kapunk múzeológiai adatokat (méret, leltári szám).

UJVÁRY Zoltán *Egy genre-típus a népi dramatikus játékokban* c. tanulmányában (357–369) a magyar népi dramatikus játékok és szokások olyan alakjaira fordította figyelmét, akiknek folklorizált figurája a szomszéd népek anyagában is az etnikai, foglalkozásbeli és viselkedési sajátságokat tükrözi. A közép-európai kutatások fényében vizsgálja a szlovák vándorkereskedőket és vándoriparosokat. Megállapítja egyrészt a különböző jellegű dramatikus játékokban szereplő alakok körét (drótos, üveges, játékárus stb.), másrészt szereplésük alkalmait veszi sorra (szüreti felvonulás, lakodalom). A tanulmány forrásértékű adatok sorával is gazdagítja a szokáskutatás irodalmát.

A Déri Múzeum népies üvegfestményei c. tanulmányában Cs. TÁBORI Hajnalka a néprajzi múzeológia elhanyagolt területére irányítja a figyelmet (399–427). Az üvegfestmények ugyanis mind gyűjtés, mind feldolgozás vonatkozásában a népművészeti tárgyak leghátsó sorában állnak. Katalógusszerű közlésben rendszerezi a szerző az ország különböző pontjain még az 1930-as években gyűjtött 24 tárgyból álló anyagot, s utal a szomszéd népek bőséges irodalmára.

SÁPI Lajos a debreceni XIX. századi faragott kapukat mutatja be (371–398). Az építészeti–műemléki szempontok szerint csoportosított anyag bemutatása során

néprajzi megfigyeléseket is rögzít. A tanulmány rajz- és fénykép-dokumentáció bevonásával a városi, utcai homlokzatok fa nyílászáróinak, fa- és vasszerkezeti elemeinek szemléletes keresztmetszetét adja.

A kötet gazdag régészeti-történeti anyagot ad. Mesterházy Károly a Déri Múzeum régészeti tevékenységének dokumentálásaképpen az 1966—1968. közötti ásatások leletkataszterét közli (61—77).

Mesterházy Károly másik tanulmányában *(Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon*, 145—184) a Hajdúhadház melletti, a középkorban elpusztult Szentdemeter falu XII. század második felére datálható templomának ásatásából — építészet- és művészettörténeti analógiákkal — arra a következtetésre jut, hogy a régi Szabolcs megyei templom a bizánci kereszténység hatása alatt épült. A szerző az ország bizánci jellegű patrociniumainak (Demeter, Miklós, György, Kozma-Damján) nagy részét térképre vetítve azt a tanulságot szűri le, hogy a bizánci kereszténység közvetlen hatásával a XIII. század elejéig számolnunk kell. A továbbgondolásra ösztönző tanulmány kultúr- és vallástörténeti konzekvenciái néprajzi szempontból is gazdagítják ismereteinket.

Módy György a mai Hajdú-Bihar megye területének XIII. századi település történeti vázlatát (németül 185—195, magyarul 196—200) részben az irodalmi anyag forrásaiban történt ellenőrzésével, részben a régészeti—történeti topográfiával alakította ki. A gazdasági és társadalmi viszonyokra is árnyaltan tér ki, talán a pákász életmód és a mezővárosi fejlődés látszik korainak. Megjegyezzük, hogy a bihari dukátus területének településtörténeti kérdéseit Györffy György legújabb cikkének (Arch. Ért. 1970. 191—242) a honfoglaló magyarok új települési rendjének elmélete megint az érdeklődés előterébe hozzák.

Ha csak felsorolásszerűen is, de meg kell emlékezni a kötetben szereplő három irodalomtörténeti tanulmányról. Lengyel Imre, Kazinczy Ferenc és Váradi Szabó János levelezéséről írt (513—535). A századforduló Debrecenének Ady körül és Ady nyomán kialakult irodalmi élet színes rajzát Tóth Béla villantja fel (537—583). Szöveghű közlésben adja Tóth Endre, Oláh Gábor, Gyökössy Endréhez írott leveleit (585—612).

Végül felhívjuk a figyelmet É. Kiss Sándor névtani munkájára *(Hajdúhadház helynevei* II. 429—511; I. része DMÉ. 1966—67. 495—542 jelent meg). A szerző az 1953. előtti Hajdúhadház 24 000 holdas határának és a volt hajdúváros belterületének földrajzi névanyagát gyűjtötte össze, történeti anyagot is felhasználva a nevek megfejtésére, ill. magyarázatára is vállalkozik. Érdemes lenne a 130 oldalas munkát külön kötetben kiadni, ez esetben névmutatóval kell kiegészíteni az értékes tanulmányt.

A DMÉ. jelen kötetének néhány fontosabbnak ítélt tanulmánya is azt mutatja, hogy a Hajdú-Bihar megyei múzeumi szervezet eredményes néprajzi kutató-feldolgozó központ lett, s eredményeikben tükröződik a debreceni Egyetemi Néprajzi Intézettel való sikeres együttműködés is.

Az Egri Múzeum Évkönyve 1969

Szerk.: Bakó Ferenc. Eger, 1970. 390 p. Rajz- és térképmellékletek

Kecskés Péter

A Heves megyei múzeumi szervezet 1968. évi tudományos és népművelő munkájáról szóló beszámolóval kezdődik a VII. kötet tanulmányainak sora.

Hagyománnyá kezd válni, hogy az évkönyvben színvonalas paleobotanikai cikkek kerülnek közlésre a megye anyagából. Jelen alkalommal a Bükk-hegységben feltárt csiga- és kagyló-félék (Gastrapodák I.) kerültek Csepreghyné Meznerics Amália feldolgozásában közlésre francia nyelven. A szerző több új, a hazai faunában ismeretlen fajt határozott meg.

A kötetben a honfoglaláskor előtti régészeti anyaggal két tanulmány foglalkozik. Párducz Mihály, a szilvásváradi és tarnabodi leletmentések során feltárt szkíta anyagot közli, Szabó János Győző a hevesi szkíta temető teljes feldolgozását adja. Párducz Mihály a szkítakori tőrök Kárpát-medencében való elterjedésének és formáinak vizsgálata felé mélyíti ismereteinket. Szabó János Győző az alföldi szkítakori népesség

kérdéséhez szól hozzá a tőle már megszokott alapossággal és mintaszerű anyagfeldolgozással. Megállapítható, hogy a szkítakori kutatásokat nagymértékben bátráltatja az összegző corpus hiánya, továbbá a leletek jelentős részének kérdéses hitelessége.

NAGY Árpád kísérletet tesz a X—XI. századi besenyők Tisza melléki településeinek régészeti meghatározására. Anonymus Gestájának a besenyők bejövetelére vonatkozó rímes-ritmikus szakaszát a besenyők eredethagyományának tekinti. A Tonuzoba és Örkény személyneveket totem-, ill. méltóság névelemekből eredezteti. A besenyőnek nevezhető földrajzi nevek alapján a Tiszától északra (Besenyőtelek, Pély, Kerecsend) és délre (Abádszalók, Tiszabő) egy-egy besenyő szállásterületet feltételez. Besenyőnek nevezi a honfoglalás kori leletekben a tárgyak egyediségében, az elütő sajátosságok alapján minősített anyagot (erdőtelki harcos sír, tiszaburai temető, füzesabonyi gyereksír). A tiszaburai fegyveranyag alapján a besenyők katonai szervezetét az orosz druzsinák mintájára képzeli el, s az erdőtelki harcost a király zsoldossereg tagjaiként határozza meg. Végkövetkeztetésként megállapítja, hogy a Tisza két oldalán különböző etnikumú — köztük besenyő, kabar, magyar, orosz — katonai segédnépek helyezkedtek el kisebb, településtörténetileg elkülöníthető csoportokba és aláhúzza, hogy a besenyők kérdése nem nemzetiségi probléma, hanem a magyar állam megszilárdításával kapcsolatos harcok állomása.

A fentiekből is kiviláglik, hogy NAGY Árpád tanulmánya mennyire gondolatgazdag, s több szálon kötődik népességtörténeti, nyelvészeti, valamint néprajzi kérdésekhez is. Ezek továbbgondolása, a nyugat-magyarországi besenyők emlékeinek kutatásba vonása további feladat.

KOVÁCS Béla *Kabarok és palócok* c. tanulmányában a két fogalom történeti azonosítására törekszik, s igyekszik IX—XI. századi helyüket Észak-Magyarországon rögzíteni. A szerző Anonymus hitelességére nagymértékben épít. E vonatkozásban óvatosságra int GYÖRFFY György újabb állásfoglalása (ItK 1970. 7. kk.). Eszerint Anonymus névmagyarázó mondaköltése a mátraalji „kunkabarok" korai személynévanyagára is vonatkozik. Figyelemre érdemes: GYÖRFFY György szerint *aba, oba* szó középlatin *abba* 'apát' szóból való eredeztetése, illetve átvétele. Mivel e kérdésekhez eddig főként török megfelelőket kerestek, a középkori latin krónikák stíluskritikai és névtani vizsgálata még új lehetőségeket tartogat. Az Anonymus-Gesta anakronizmusának mértékét is indokolt lenne további vizsgálat tárgyává tenni: a kunok IX. századi szerepeltetése is nyilvánvaló XIII. századi állapot visszavetítése.

Figyelemre méltó KOVÁCS Bélának az a felvetése, hogy a középkori krónikás latin *latro*, 'bérért katonáskodó' jelentésben a XI. századra kabar—besenyő népcsoportokat jelenthetett, s ezt a lengyel krónikák *polovec* szavának 'zsákmányoló, fosztogató' jelentésével hozza összefüggésbe egy olyan jelentéstani megjegyzéssel, hogy a pejoratív értelmű palóc népnév, illetve gúnynév a késő középkorban vált általánossá. Ez lényegében JERNEY János múlt század közepi elméletének per-újra-felvétele.

A szerző olyan földrajzi neveket igyekszik elkülöníteni, amelyek kabar—török közszóból alakultak ki, s a kabarok által elfoglalt területeken találhatók meg, továbbá korai okleveles anyaggal alátámaszthatók. Ezek sorában említi a sövényfal, gyepü jelentésű *Csigla, Boly, Fancsal* (bár az alapszó finnugor), *Hímesudvar* (sövénnyel megerősített vár értelmezése kétséges) földrajzi neveket. Nem problémamentes a XIV. századi lengyel krónika és a Nesztor-krónika *wiece* ~ *veža* kifejezéseit „kun—polovec", törökös közszónak minősíteni, s a *Vécs-, Pécs-* és *Bécs*-féle helynevekkel összefüggésbe hozni.

Gondolatébresztőnek, de nem bizonyítottnak kell vennünk KOVÁCS Béla építészet- és gazdaságtörténeti párhuzamait, így a siroki vár sziklába vágott erődítése és a vardziai (Grúzia) barlangrendszer közötti kapcsolatkeresést, a Sirok környéki „kaptárkövek" méhészeti funkcióját és keleti eredeztetését (a hivatkozott SAÁD Andor cikkben szereplő adat [ti. „Italuk mézből készül"] nem a kabarokra, hanem a szlávokra vonatkozik). A kabarság korai, még Kazáriából hozott bizánci jellegű vallásosságát véli felfedezni KOVÁCS Béla a feldebrői és tarnamérai templomok építészeti megoldásaiban, továbbá a mai Heves megyei terület görögös patrociniumaiban (Demeter, Kozma-Damján stb.). Mivel a magyarokhoz csatlakozó kabarok (780—960 közé teszik az egyesülést) nem homogén etnikumú népességet jelentettek, nem jogtalanul merülhet fel a történeti források alapján vallásosságuk mohamedán, zsidó s nem utolsósorban samanisztikus jellege is.

Mátraalja honfoglalás kori kérdéseinek tisztázásához nagymértékben hozzá fognak járulni a gyöngyöspatai kutatások. A falu településtörténeti folytonossága az avar kortól régészetileg bizonyítható, kedvező az antropológiai és történeti kutatások lehetősége is, de nyelvjárástörténeti és történeti—néprajzi vizsgálatok is eredményesen kapcsolódhatnak egy „komplex falumonográfia" kereteihez. A komplex kutatások jelentő-

ségét hangsúlyozza Kovács Béla is invenciózusan megírt tanulmányában, amit maga is „továbbkutatandó hipotézisnek" tart.

Az egri vár régészeti anyaga az évkönyv állandó témája: jelen alkalommal az 1957–1968 között folyt munkának hatodik részeként Kozák Károly a Szép-bástya feltárását ismerteti. A XVI. században ágyúdombként szolgáló helyet a vár török korszakában építették ki bástyává. A feltárás során a bástya lejtőjén XVII. és XVIII. század első feléből származó kőfalú lakóépületek és kovácsműhely került elő, amelyek különböző tüzelőberendezéseik révén is az építészettörténet egy kevéssé kutatott tematikájához adnak becses adalékokat. Az ásatás legjelentősebb lelete az aranyozott, ékköves fémtok a benne levő arab írástekercsel, amit talizmánként viselt török kori birtokosa. Sedlmayr János a Szép-bástya műemléki helyreállítási javaslatát ismerteti Kozák Károly cikkéhez kapcsolódva. A vár XVI. századi jellegének megőrzése, a bástya és a várfalak állagának statikai elavultsága, továbbá az a tény, hogy a Szép-bástya az egész erődítmény madártávlatból is legszembetűnőbb objektuma határolja körül a feladatot. A műszakilag legbiztonságosabb és műemlékileg leghitelesebb megoldás mellett foglal állást a tervező mérnök és a szerkezettervező is.

Sugár István az egri vár XVI. századi postájáról írt történeti tanulmányt. A téma XV. századi előzménye, hogy az egri Szabadhely lakosai kiváltságot élveztek azért a püspöki földesuraknak tett szolgálatukért, hogy 12 mérföldnyi (kb. 100 km) körzeten belül levélkézbesítő tevékenységet folytattak. A lóhátas futárszolgálat, levéltovábbítás Eger katonai jelentőségével csak nőtt, ugyanakkor a Bécs - Pozsony - Eger királyi hadiposta létrejöttével az alkalmi futárok hírhordása rendszeresebbé vált. Dobó István katonai futárszogálatát saját apródjai és hadnagyai látták el. A gondos forráselemzéssel megírt tanulmány a kommunikáció-kutatóknak is hasznos olvasmány.

Az országhatáron túl is ismert egri képtár anyagából egy spanyol olajfestmény restaurálásának kérdéseit tárgyalja Varga Éva Viola, s megállapítja, hogy a festmény Miguel Marchtól származik (1669), témája Szt. József halála.

Molnár László már állandó szerzőként szerepel az évkönyvben: az apátfalvi keménycserépgyár történetét négy közleményben dolgozza fel. Most Apátfalván a XIX. század első felében a porcelánnal kísérletezők törekvéseit mutatja be. Rámutat a céhes kereteken alig túllépő manufaktúrák erőtlenségére a reformkorban, s arra az iparművészettörténeti tényre, hogy az igénytelenebb keménycserép térhódítása az adott gazdasági-társadalmi körülmények között szükségszerű volt.

Bakó Ferenc *Népi építkezés Eger környékén a XVIII. század derekán* c. tanulmányában módszertanilag is jelentős feldolgozást ad. Míg a korábbi néprajzi szemléletű történeti kutatások a recens anyagból kiindulva a történeti hátteret rajzolták meg, addig a szerző a történeti anyagon – amellyel történész kevésre jutna – néprajzi szempontú vizsgálatot végez. Az egri érsekségtől 1765-ben Demjén, Füzesabony, Kerecsend és Maklár lakói által igényelt épületfa-anyagok alapján rekonstruálja a lakóházakat és gazdasági épületeket.

Először is az egy időmetszetben felvett forrásanyag épületszerkezeti terminológiái érdemelnek figyelmet. Bakó Ferenc a teljes levéltári anyagot függelékben közli, így a további értékelésre is mód nyílik. A rekonstrukciókból és rajzvázlatokból megállapítható a külső vagy belső, hosszú ágasos és szelemenes tetőszerkezet domináns jellege, a sövényfal jelentősége, Demjén esetében a korai kőépítkezés. Az épületek méreteire és beosztására nagy mennyiségű anyaggal ad fogódzókat: a két sejtű lakóház uralkodó jellegű, több esetben ház + kamra beosztással is. Jelentősnek látszanak azok a prefektusi előírások, amelyekkel igyekeztek a paraszti fa- és sövényfalas építkezést korlátozni, vályogfalú épületek érvényre jutását elősegíteni. Bakó Ferenc gondosan egyezteti néprajzi megfigyeléseit a történeti adatokkal, mértéktartó értékelése mély anyagismeretről tanúskodik.

Hagyományos berendezésű vízimalom a Bene-patakon c. cikkében Selmeczi Kovács Attila részletes leírást ad az utolsó mátrai patakmalomról. Az Abasárhoz csatolt Pálosveresm a-t területén levő, a XVIII. század közepén épült két kerekű, felülcsapós vízimalom azon kevés technikatörténeti emlékeink közé tartozik, amely méltó feldolgozást kapott. A szerző ismerteti a vízszabályozó erőátviteli szerkezetet és őrléstechnikai mechanizmust a kapcsolódó eszközanyaggal együtt. A malomszerkezet és az öt osztatú malomépület fokozott műemléki védelmet igényelne, mert már használaton kívül került.

Mészáros György Heves megye cigányságának társadalomtudományi helyzetképét adja tömören fogalmazott, statisztikai adatokban gazdag tanulmányában. Saját, 1968-ban végzett felmérése alapján a megyében 16 658 cigány élt, akiknek túlnyomó többsége magyar anyanyelvű, kis részük az oláh dialektust, töredékük pedig a kárpáti dialektust, illetve a román nyelvet beszéli. A poroszlói cigányság példáján bizonyítja,

hogy az utóbbi harminc évben megtízszereződött cigányság gazdasági és kulturális kérdéseinek megoldása sürgető feladat.

Dancza János visszaemlékezései alapján rekonstruálja és történeti dokumentumok alapján hitelesíti az egri, 1919 május eleji ellenforradalmi eseményeket, s a V/10-es vörös tüzérség szerepét, amelynek a szerző is tagja volt. Az élményszerű beszámoló hátterét a megyei vonatkozású eseménytörténet adja.

Korompai János az egri Gárdonyi Géza Emlékmúzeum Gárdonyi-levelezésének ismertetésére vállalkozott. Meg kell említenünk, hogy a főként kéziratokból és könyvtárból álló muzeális anyag — amely elsősorban Gárdonyi fiának, Gárdonyi Sándornak hagyatékát foglalja magában — nem külön múzeum, mint ahogyan az utóbbi időben több publikációban is tévesen szerepelt, hanem a Dobó István Vármúzeum irodalomtörténeti gyűjteménye, amelyből kiállítást nyitottak meg az író lakóházában. A szerző e gyűjtemény kezelője, s a Gárdonyihoz intézett több mint ezer autográf levélből 326 egység tartalmi kivonatát adja e közleményben, amely a három részre osztott anyag második része.

Néprajzi szempontból is figyelemre méltóak azok az adalékok, amelyek a levelekből napfényre kerültek. A Sebestyén Gyulával folytatott levelezésből (1905–1921 között hat levél Gárdonyihoz) kiemeljük, hogy 1915-ben felhívja Gárdonyi figyelmét Kálmány Lajos készülő mesegyűjteményére. Gárdonyi, mint a Néprajzi Társaság választmányi tagja, ha elsősorban levelezése révén is, de figyelemmel kísérte a néprajzi kutatásokat, a folklór közléseket (ennek a Gárdonyi-könyvtárban is nyoma van). Jelentős Gárdonyinak az a progresszív javaslata a népkormány kultuszminiszteréhez (1918. nov. 7.), amelyet az iskola-, közművelődés és múzeumügy vonatkozásában „a magyar kultúra fundamentális újraépítésére" tesz.

A tetszetős kivitelben és gazdag illusztratív anyaggal megjelent évkönyv tematikája az egri múzeum szervezte észak-magyarországi társadalomtudományi vizsgálatok, a paloc-kutatás megindultával érezhetően bővült, s a jövőben is jelentős eredmények közlésére ad biztosítékot.

Fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1968, 1969. 1970. Stockholm

Szabó Mátyás

A nagymúltú folyóirat, a stockholmi Északi Múzeum és a Skansen évkönyve (átmentve magát az 1963-as két intézmény közötti szétválás nehézségein) az 1968-as számmal profilt változtatott. Mondhatnánk, nem először. Egy tartalmi-struktúrabeli változás történt már 1931-ben, amikor a folyóirat elhagyta a szakfolyóirat hivatalos, tudományos formáját. Cikkei ettől az időtől a tudományos körökön kívül egy nagyobb közönséghez kívántak szólni, a folyóirat elsősorban nem is a tanulmányok tárgyának megválogatásában, hanem azok megírásmódjában különbözött az előzőktől. Mindez egyenes következménye volt annak az egészséges fejlődésnek, amelyet a múzeum kialakított látogató közönségével az idők folyamán. Ilyen jellegű változás következett be 1968-ban is. Tudományos folyóirat van szép számmal, de a nagy közönség számára hozzáférhető múzeumi évkönyv annál kevesebb. Mindenekelőtt olyan folyóiratról van szó, amelyben a cikkek tudományos felkészültséggel rendelkező múzeológusok által íródnak; a tudományosság szemmeltartása mellett a pedagógiai megalapozottság sokkal szembetűnőbb, mint egy szakfolyóiratban.

A *Fataburen* legutóbbi három évfolyamában a cikkek egy megadott téma köré csoportosulnak, olyan téma köré, amelyet a múzeum az az évi kiállításában már érintett. Az első kötet ezek között az 1968-as szám, az „1920-as évek" című kiállításról volt. Ez az évtized a művészeti, divatbeli és dekorációs kérdések vizsgálatában igen nagy szerepet játszott. A kiállításhoz az impulzust azonban az adta meg, hogy az Északi Múzeum gyűjteményében igen gazdagon reprezentált ez az évtized. Az elmúlt öt évben több múzeum szentelt teret különböző anyag bemutatásával ennek az időnek Európa különböző részein. A *Fataburen* erre vonatkozó kötetét elsősorban múzeumokon kívüli kutatók írták, az évfolyam 12 cikke közül csupán négy a múzeumi téma. Az évfolyam tartalma természetesen egészen heterogén, ahol a társadalmi kérdések keverednek építészettel, irodalommal és zenével. A történész Palme S. U. bemutatja az 1920-as évek svéd tár-

sadalmát. Az első világháborúban izolált Svédország belekerül az európai vérkeringésbe, az emigráció megszűnik, az egykori agrárország végérvényesen áttér az iparosítás útjára. A háború végén felállított gazdasági prognózis nem sikerül, a várt konjuktúra nem következett be: munkanélküliség és sztrájkok jellemzik az évtizedet. NYLÉN A. M. a ruházati ipar és a divat kapcsolatáról ír. A házaspár HIDEMARK O. és E. a „A kontinens és Svédország" címmel az európai építészet és iparművészet Svédországra gyakorolt hatásáról közöl egy tanulmányt. OLSSON P. O. a 20-as évek progresszív építészetét tárgyalja. Az irodalom szemelvényeken keresztül kerül bemutatásra, hasonlóképpen a 20-as évek zenei életéhez. IDESTAM-ALMQUIST B. a svéd némafilm fénykorát és hanyatlását mutatja be.

Míg a Fataburen 1968-as kötete teljesen történeti, egészen más tárgyi profilt kap az 1969-es szám. Ez a néprajzi jellegű kötet szintén egy nagyobbszabású, ideiglenes kiállításhoz kapcsolódik; „Házasodás igen vagy nem." A kötet mottója: régen a házasodás egy életre szóló együttműködés szerződése volt, amely sokak számára egy életfogytiglani büntetőmunkát jelentett a kegyelemért való kérvényezés minden lehetősége nélkül. Mind a kiállítás, mind a Fataburen 1969-es évfolyama vita jellegű volt, a kérdést mind tradicionális, mind modern szempontból világította meg. A házassági témakörök az ismert módon sorakoznak fel egymás mellett: a házassági törvények történeti háttere, a paraszti házassági közvetítők, az esküvő helye, a lakodalom funkcionáriusai, a vőlegény és menyasszony lakodalmi viselete, lakodalmi ebéd stb. A modern szokások között megemlítendő két tanulmány. LÖFGREN O. az ún. „éjjeli-udvarlás" Skandináviában jól ismert szokását és ennek modern változatát mutatja be. Egy 1910-es adatok alapján összeállított térképet mutat be, ahol a házasságon kívül született gyermekek elterjedésének intenzitását láthatjuk, amely egybeesik a havasi gazdálkodás területével, az éjjeli-udvarlás szokásának elterjedésével. HELLSPONG M. a városi eredetű legény- és lánybúcsúztatókat ismerteti. A patriarchális svéd agrártársadalomban több nyoma van annak a szokásnak, hogy a földbirtokosok (ritkábban a módos parasztok) női cselédségüket kiházasítják. A szokás közvetlen párhuzamait megtaláljuk a XVIII. századi udvari kiházasításokban: a király szívesen tartott lakodalmat udvari népe számára. Erről ír NÄSSTRÖM K.

Az 1970-es év a természetvédelem éve volt. Az Európa-tanács nagy kampányt hirdetett a miliőpusztítás ellen. A svéd múzeumok kiállításokkal szolgálták az ügyet. Az Északi Múzeum egy higiéne kiállítást rendezett („Szenny-Svédország" címmel egy korábbi irodalmi munka alapján). Az itt ismertetett három Fataburen évfolyamnak talán ez a legtanulságosabb kötete, mindenekelőtt az által, hogy a korábban innen-onnan érintett kérdésnek egy centrális helyet adott 16 részlettanulmányával. Ennek a kötetnek a mottója a következő lehet: egy elmúlt idő kultúrtörténeti aspektusai, amikor a természet tiszta volt, az ember pedig szennyes. A kötet a következő témákat tárgyalja: személyes tisztálkodás, tisztálkodásra való nevelés, az iskola és a tisztálkodás, szaunák és fürdők, a modern melegfürdő kialakulása, fürdőszoba, mosás, takarítás, az árnyékszék története, az állat és ember együttlakása, tiszta állatok stb.

Hogy a Fataburen profiljának megváltoztatása mennyire helyes volt, azt többek között a három kötet iránt feltámadt érdeklődés és az eladott példányszámok bizonyítják. Az aktualitás szempontjának érvényesítése semmiképpen nem von le a tudományos gényből. Ez jól járható út tudományunk népszerűsítésében.

Ethnologia Scandinavica

A Journal for Nordic Ethnology 1971

Barabás Jenő

Új folyóiratot köszönthetünk ezzel a kiadvánnyal, melynek már címe is jelez bizonyos törekvéseket. Megjelenésével könnyebb a búcsú a Folk-Livtől, amelynek ERIXON szerkesztette számai olyan tágas európai horizontot nyitottak. Azzal, hogy 1967-től a Folk-Liv svéd nyelvű lappá vált, régebbi funkcióját már nem tölthette be. Néhány év alatt is nyilvánvalóvá vált, hogy szükség van egy olyan skandináv fórumra, amely szélesebb körben közvetíteni tudja a skandináviai kutatások — tegyük hozzá oly jelentős — eredményeit.

Ebből a meggondolásból született meg az Ethnologia Scandinavica, egyelőre a svéd akadémia és a svéd humán kutatási tanács anyagi támogatásával, remélve, hogy

később más északi államok is csatlakoznak a lap fenntartásához. A szerkesztő bizottság összetétele azonban már most skandináv jellegű: Gösta Berg (Stockholm), Knut Kolsrud (Oslo), Holger Rasmussen (Koppenhága), Asko Vilkuna (Jyväskylä), s maga a szerkesztő Nils-Arvid Bringéus (Lund), valamennyien a skandináv, sőt mondhatjuk az európai kutatás reprezentatív személyiségei. A lap nyelve angol és német, terjesztője: Nordiska museet, S-11521 Stockholm, Sweden.

A most megjelent első számot Sigfrid Svensonnak ajánlják, aki 1971. jún. 1-én volt 70 éves. Ez az első szám az 1970-ben tartott lundi első nemzetközi táplálkozás-etnológiai symposion előadásainak egy részét hozza sűrítve. A jövőben azonban a lap nem szorítkozik csak erre a témakörre, fő területe az anyagi és szociális kultúra egésze lesz. A tanulmányokon kívül az Ethnologia Scandinavica e számának van információs hírrovata és könyvszemléje.

A szám gerincét képező tanulmányrész a közölt lundi előadásokat 7 nagyobb egységbe sorolja. Az első csoport a táplálkozáskutatás problémáit és módszereit taglalja. Ebben a részben G. Wiegelmann (Münster) cikke azt elemzi, hogy mi a speciális aspektusa a táplálkozási vizsgálatoknak a néprajzban. M. Markuš (Kassa) a kárpáti terület táplálkozási kutatása feladatainak és problémáinak vázolására törekszik. N. A. Bringéus (Lund) az újabb svéd kutatások tükrében vizsgálja a táplálkozáskutatás módszereit és problémáit. R. L. Freedman (Kaunakakai, Hawaii) a kutatómunka gyakorlati feladataira hívta fel a figyelmet.

A forrásismertetés és kutatási eljárások körébe vág Don Yoder (Philadelphia) tanulmánya, amely az amerikai táplálkozási vizsgálatok történeti forrásairól s az ottani táplálkozási archívum terveiről szól. Hasonlóképpen Fr. Hahn (Heidelberg) a munkatechnikának a táplálkozási vizsgálatokban betöltött fontosságára hívta fel a figyelmet.

Az éhezés, böjtölés, a táplálkozás rendje a problémája H. Hvarfner (Luleå) és A. Kowalska-Lewicka (Krakkó) előadásainak svéd, illetve lengyel területről. A konyhaberendezés és felszerelés körében K. Gaál (Bécs) az eszközök változásának szociális és gazdasági összefüggéseit, A. Gamerith (Graz) pedig a tüzelőberendezés szerepét mutatja be.

A komplex területi elemzések csoportjában R. Valeri (Párizs) a dél-franciaországi hagyományos táplálkozásról, H. Uusivirta (Helsinki) Pori város ünnepi táplálkozásáról, V. Marinov (Szófia) a karakacsánok táplálkozásáról, B. Römer (Zágráb) a kenyér és lepény jugoszláviai szerepéről szól. Egyes variációk elterjedettsége, illetve a piac szerepe a központi gondolata G. Ränk (Stockholm) néhány eurázsiai tejkészítménnyel, T. Vuorela (Helsinki) a finnországi kolbásszal, H. J. Teuteberg (Hamburg) a németországi húsfogyasztás történetével foglalkozó dolgozatainak.

Egyes ételek vizsgálatával foglalkoznak: M. L. Arnott (Philadelphia) áttekintőleg a philadelphiai kenyérrel, A. Fenton (Edinburgh) a zab és árpaliszt skóciai jelentőségével, G. Berg (Stockholm) a burgonyával és répával, O. Norland (Oslo) a skandináv sörivással, G. Norsander (Lund) a heringlevessel

A közzétett anyag igen változatos, szempontokban, új megközelítési módokban gazdag, így az Ethnologia Scandinavica indulása nagyon biztató, a Folk-Liv legjobb hagyományai folytatódnak, s biztosra vesszük, hogy a tematikában kiszélesedő további évfolyamokkal a folyóirat jelentős szerepet fog betölteni az európai etnológiai kutatásokban. Ehhez a szerkesztő Bringéus személye is garanciát jelent.

Македонски фолклор — Le Folklore Macédonien

Скопје — Skopjé, 1968. година I, број 2, 336; 1969. година II, број 3—4, 560

Voigt Vilmos

Az 1969 elején megjelent első szám óta (ismertetése: *Ethnographia* 80 [1969] 627) újabb kötetei jelentek meg a makedón folklór folyóiratának. Az első évfolyam 1968-ra jelzett, de már 1969-ben megjelent második száma zömmel az 1968 augusztusában Kruševóban tartott tudományos ülésszak anyagát tartalmazza, és a 20. század elejének makedón népköltészetét mutatja be, különös tekintettel az 1903-as Illés-napi felkeléssel kapcsolatos forradalmi folklórra. Ezek közül különösen érdekes néhány metrikai-ritmikai tanulmány, amelyek a macedón folklór formakincsének történeti fej-

lődését érintik. A kötet gazdag nemzetközi anyagot is közöl, B. N. Putyilov, K. Horálek és mások délszláv vonatkozású tanulmányait. Az ismertetések és hírek is szlavisztikai, balkanisztikai középpontúak.

Az egyes füzeteket a kezdettől folyamatosan számozzák, így a második évfolyam (amelyet 1969-re jeleznek, de amely voltaképpen csak 1971-ben látott napvilágot) az összevont 3—4 számot tartalmazza. Ennek anyagát főként az 1969 júliusában Ohridban tartott első nemzetközi balkanisztikai folklór-szimpozium előadásai adják. A 35 előadás tematikája széles: legtöbb a formailag és tartalmilag egyaránt elemzett zenés-táncos szövegfolklór, de megjelennek a szólások, hiedelmek is. Több előadás összehasonlító szemszögből íródott. A két magyar résztvevő közül Andrásfalvy Bertalan a leányvásárról, Pesovár Ferenc a dél-dunántúli táncdialektusról beszélt, a közölt vitaanyag szerint élénk érdeklődéstől övezve. Az adatközlések, bibliográfiák, ismertetések a macedón folklórt és környezetét érintik.

A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1969. 1—2

Szerkeszti Trogmayer Ottó. Szeged, 1969. 314. illetve 224 p.

Égető Melinda

A szegedi múzeum évkönyvének 1969-től Trogmayer Ottó személyében új szerkesztője van. A személyi változással egyidőben a kiadvány külső megjelenésében is változás történt. Ami elsőként szembeszökő, hogy a formátum és a belső beosztás változatlanul hagyása mellett az eddig is mutatós, de mindig változó borítólap helyett — úgy tűnik — állandónak szánt, igen egyszerű, ízléses borítólapot terveztek, amelynek csak a színe változik évről évre. (Mayer Gyula terve.) Az 1969-es évfolyam piros színű. Vékony fekete keretben felső harmadát (feltehetően) régi városi pecsét lenyomata díszíti. (Nem ártott volna azonban legalább az első számban közölni az olvasókkal, hogy pontosan mit ábrázol, melyik korból való, hol található.) Alatta a cím: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, majd a szerzők felsorolása következik a tanulmányok egymás utáni sorrendjében. Legalul látható az évszám és a füzetszám jelzése. A könyv gerincén, ugyancsak fekete keretezésben a cím és év található. Örvendetes változás következett be a terjedelemben is. Az eddigi évi egy kötet helyett két kötetre bővült, amit remélhetően a későbbiek során is sikerül majd megtartani.

Az 1969. év első kötetében hat néprajzi és helytörténeti jellegű, öt régészeti, két képzőművészettel kapcsolatos, egy irodalomtörténeti, három biológiai és egy a földgázkutatás történetével foglalkozó tanulmány található.

Juhász Antal — több más téma mellett — évek óta foglalkozik a Szeged környéki népi építészettel. Ebben a kötetben a népi falkészítési technika eddig nem regisztrált módját ismerteti *(A hantház)*. A hantépítkezés nyomai kimutathatók a XVIII - XIX. századi szótárakból és földrajzi nevekből is. A kutatás figyelmét azonban mindeddig elkerülte. Juhász Antal helyszíni gyűjtésekkel, a technológia részletes leírásával bizonyítja, hogy a XIX. század utolsó harmadában, a szegedi puszták benépesedése idején, bizonyos szociális szintnél, megfelelő természeti adottságok mellett átmeneti megoldásként építkeztek hantból. Ez a példa is azt mutatja, hogy az élesszemű megfigyelő a technikai fogások terén is szolgálhat újdonságokkal anyagi kultúránk megismeréséhez. Kár, hogy a szerző csak egészen szűk területen végzett kutatásokat. Irodalmi és történeti anyag széleskörű bevonásával feltehetően tágabb kitekintést adhatott volna munkájának. A recens földrajzi elterjedést további helyszíni gyűjtésekkel lehetne kimutatni.

T. Knotik Mária e kötetben tovább folytatja a megyei múzeumok textilgyűjteményének tematikus publikálást. A Dél-Alföld női és férfi fehérruhái után most a *Dél-alföldi ágyruhák* kerültek sorra. T. Knotik Mária munkáját az aprólékos leírás, gondos technikai rendszerezés jellemzi. Mégis, mintha nem volna mindig egészen világos az anyag és technika összefüggése, ezek időbeli tagozódása. A kendervászon és pamutvászon párnavégek formájában, méretében, díszítésében szembeszökő különbséget nem értelmezi. Sajnos még a kettő közötti korszakhatár jelzése is szinte elsikkad.

A szerző nyilván csupán precíz anyagközlésnek szánta munkáját és tartózkodott még a szépen összeszedett anyagból kívánkozó következtetések levonásától is, holott a vonatkozó irodalom ismerete alapján (melyre jegyzetanyagában hivatkozik) bátrab-

ban kezelhette volna anyagát. Így kiaknázatlanul marad a gondosan összeállított táblázat tartalma is. Nyilván technikai hiba következtében az utolsó fénykép (37), amire a szövegben hivatkozás történik, kimaradt a közlésből.

Solymos Ede *(Levéltári adatok a szegedi halászat történetéhez)* XIX. századi adatokat közöl időrendben. A század elejéről néhány limitációt, a század közepéről a halászati jog szabályozására irányuló városi intézkedéseket, majd viszonylag részletesen ismertet egy (a szegedi halászat szempontjából voltaképpen jelentéktelen) peres ügyet. Értesülünk még a halpiac elhelyezése körüli huzavonáról a nagy árvíz után. Ennél figyelemreméltóbb az 1875-ös szabályrendelet tilalmi részének kivonata és a halászok névsora 1875-ből és 1882-ből. Úgy tűnik, hogy a közölt adatok nem egészítik ki számottevően a szegedi halászat történetét. Közlésre bocsátva azonban mindenképpen jó lett volna, ha a szerző nemcsak felsorakoztatja, hanem értékeli is adatait. Reméljük, hogy Solymos Ede, aki a dunai halászatról mind tartalmában, mind terjedelmében jelentékeny munkával gazdagította az irodalmat, a későbbiekben a szegedi halászat kutatásához is a jelenleginél igényesebb tanulmánnyal is hozzá fog járulni.

Tóth Ferenc a makói hagymatermesztés történetéhez közöl kiegészítő adatokat. *(A makói hagyma történetének néhány fejezete.)* A feudalizmus kori időszakot röviden foglalja össze, itt inkább egy tévhitet szándékozik eloszlatni a makói hagymatermelés meghonosodásával kapcsolatosan. Levéltári adatok alapján technológiai leírásokat közöl a múlt század végéről, ezt követően pedig bemutat néhány eszközt, ami Boross M. publikációjában nem kapott elegendő teret. Ezek közül különösen érdekes a közölt, ásókat ábrázoló árjegyzék-lap. Kár, hogy nem tudjuk meg, hol és mikor jelent meg. Ezután ismertetést kapunk a hagymabetegségekről és a hagymát fenyegető elemi csapásokról. Végezetül röviden a hagymakereskedelem kialakulásáról és fejlődéséről tájékozódhatunk egészen az exportkereskedelemig. Itt szívesen olvastunk volna többet a korai korszak kereskedéssel foglalkozó csoportjairól. Ezek közül is a *cserésekről*, akik nyilván cserekereskedelmet folytattak. Társadalmi hovatartozásuk, tevékenységük feltárása levéltári adatok és esetleg néprajzi gyűjtések alapján feltétlenül hasznos lenne. Annál is inkább, mert zárójelbe tett másik elnevezésük, a *tergovác* (vö. délszláv *trgovac* = kereskedő) nemzetiségi hovatartozásukat, esetleg vásárkörzeteik kérdését jelezheti. Azt sem tudjuk meg, milyen lényegi különbség volt a cserések és kofák között, és még sok más tisztázatlan probléma vár megoldásra.

A tanulmány végén, függelékben kapjuk a régebben használt mértékegységek átszámítását mai egységekre. Sajnos a szerző nem jelöli meg forrását, pedig több adata kétségesnek tűnik. Pl. nem valószínű, hogy Makón a *köböl* is és a *lánc* is 1 kh-al lenne egyenlő. Ugyancsak valószínűtlen, hogy a *járandó* és a *nagyjárandó* egyaránt két kishold terjedelmű volt.

A régészeti dolgozatok közül kettő érinti az ethnográfia érdeklődési körét. Bálint Csanád a honfoglalás kori lovastemetkezések anyagának elemzése alapján *(A honfoglaláskori lovastemetkezés néhány kérdése)* próbál etnikai elhatárolásokat tenni a honfoglalók (magyarok, besenyők) csoportjaira nézve.

Pálóczi-Horváth András egy kun sír leletanyaga alapján von le következtetéseket, miszerint a XIII. század közepén a kunok vezetőrétegének védő- és támadó fegyverzete — a nyugati könnyűlovassággal összevetve — a kor legmagasabb technikai színvonalán állt. *(A csólyosi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai.)*

Ebben a kötetben folytatja Csongor Győző Balla Antal XVIII. századi kéziratos térképének közlését. Ezúttal az Alsóvárost ismertette. Kár, hogy a szegedi nyomda a kitűnő műnyomó papír ellenére sem tudta használhatóan reprodukálni a térképről készített felvételek részleteit. *(Balla Antal XVIII. századi szegedi kéziratos térképe. II. Alsóváros.)*

A kötet befejező tanulmánya Újszeged kialakulását, fejlődését majd Szegedhez való csatolásának körülményeit ismerteti. Bálint Sándor a tőle megszokott filológiai alapossággal, mindenkor olvasmányos stílussal megírt dolgozata ismét egy fejezettel gazdagította Szeged helytörténetét. *(Újszeged.)*

A második kötet teljes egészében régészeti tárgyú: az 1968-ban Szegeden megtartott V. régészeti konferencia anyagának egy részét tartalmazza. A terjedelem és talán egyéb okok miatt is egy csehszlovák, egy román és egy szovjet kutató előadásától eltekintve itt zömmel a konferencia magyar résztvevőinek előadásait olvashatjuk. E. Balagari (Szovjetunió) dolgozata kivételével valamennyi német nyelven látott napvilágot.

Narodna Umjetnost 1962—1971

Godišnjak Instituta za Narodnu Umjetnost u Zagrebu

Voigt Vilmos

A zágrábi folklór-intézet évkönyve 1962-től kezdve jelenik meg, és jelenleg a jugoszláv folklorisztika egyik legfontosabb orgánuma. Szerkesztője a kezdettől fogva az intézet vezetője, Maja Bošković-Stulli. Munkatársai is zömmel, bár nem kizárólag az intézet munkatársai. A tanulmányok zöme a horvát foklórt érinti, de összehasonlító dolgozatok is megjelentek. Főként a dalok, táncok, szokások elemzése gyakori. Kiváló a recenziós rész, amely igen tág kitekintésű, mondhatnánk a szlavisztikai folklorisztika egészét, és egy kissé az európai népköltészetelméletet is felöleli. Az 1. kötet 1962-ben, a második 1963-ban jelent meg. 1964—65-ben az összevont 3. kötet jelent meg. 1966-ban a negyedik, 1967—68-ban az ismét összevont 5—6. kötet, majd 1969—70-ben a másképpen, de ugyancsak egybevett 7. kötet látott napvilágot. Végül az 1971-es 8. kötettel ismét rendes keretekbe került az évkönyv. A zágrábi intézet ezen kívül öt kötetet is kiadott. 1959-ben Bošković-Stulli isztriai mesekötete, 1960-ban Olinko Delorko isztriai népdal-kötete, 1963-ban Ivan Ivančan isztriai néptánc-kötete jelent meg. 1967-ben Bošković-Stulli mesemonográfiája a szamárfülű királyról, ugyanebben az évben Ivančan érdekes monográfiája a Korčula-szigeti konfraternitásokról látott napvilágot. Tulajdonképpen az 1967—68-as 5—6. évkönyvkötet zöme is monográfia: a dalmáciai Sinj és vidékének népéletéről. Mindez jól mutatja a zágrábi intézet tevékenységének irányát. Azt is tudjuk, hogy az utóbbi években a dalmát szigeteken, elsősorban Brač szigetén folytatnak monografikus gyűjtést. Az intézet munkájáról rendszeresen beszámol az évkönyv, amely könyvismertetései, kongresszusi híradásai között gyakran magyar vonatkozásokra is kitér.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1972. V. 24. Terjedelem: 24,75 (A/5 ív)
72.73642 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. LXXXIII 1972 Nr. 2—3

ISMERTETÉSEK — BESPRECHUNGEN — BOOK REVIEWS — РЕЦЕНЗИИ

(393—437)

Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien *(Barabás J.)*; — Tápé története és néprajza *(Morvay J.)*; — Dóka Klára: A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években *(Nagybákay P.)*; — Rieth, A.: 5000 Jahre Töpferscheibe *(Kresz M.)*; — Domanovszky György: Magyar népi kerámia *(István E.)*; — Szalontai Barnabás: Kerámia a nyírbátori háztartásban *(István E.)* Mészáros Gyula: Szekszárd és környéke törökös díszítésű kerámiai emlékei *(István E.)*; — Peesch, R.: Holzgeräte in seinen Urformen *(Selmeczi-Kovács A.)*; — Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának huszadik évfordulójára *(Kőhegyi M.)*; — Tamási Gáspár: Vadon nőtt gyöngyvirág *(Kósa L.)*; — A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék *(Kovács Á.)*; — Idő, idő, tavaszidő. A jugoszláviai magyarság népköltészetéből *(Voigt V)*; — Radovi XI savjetovanja etnologa Jugoslavije *(Kiss M.)*; — Zemcovskij, I.: Poezija krest'janskih prazdnikov *(Küllős I.)*; — Köngäs Maranda, E.—Maranda, P.: Structural Models in Folklore and Transformational Essays *(Voigt V.)*; — Maranda, P.—Köngäs Maranda, E.: Structural Analisis of Oral Tradition *(Voigt V.)*; — Nylén, A.-M.: Hemslöjd. *(Szabó M.)*; — Eskeröd, A.: Batar *(Szabó M.)*

Archaeologiai Értesítő 1971 *(Kőhegyi M.)*; — Béaloideas 1967—1968 *(Voigt V.)*; — A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1968 *(Kecskés P.)*; — Az Egri Múzeum Évkönyve 1969 *(Kecskés P.)*; — Fataburen 1968—70 *(Szabó M.)*; — Ethnologia Scandinavica 1971 *(Barabás J.)*; — Le Folklore Makédonien 1969 *(Voigt V.)*; — A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1969 *(Égető M.)*; — Narodna Umjetnost 1962—1971 *(Voigt V.)*;

*

ETHNOGRAPHIA is the central periodical of Hungarian ethnography. Founded in 1890 by the Hungarian Ethnographical Society, beginning with volume I. it has continued to exist ever since, a volume having been issued every year. (For a long time the periodical bore the double title: *Ethnographia — Népélet.)* Each volume appears in four numbers, published by *Akadémiai Kiadó* (Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences). Manuscripts, correspondence, and books for review should to be addressed to the Editor: *L. Földes*, Budapest VIII., Könyves K. krt. 40. Hungary

*

Az **ETHNOGRAPHIA** előfizethető személyesen vagy postai úton a következő intézményeknél: POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODA, Budapest V., József nádor tér 1. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—96162; — AKADÉMIAI KIADÓ, Budapest V., Alkotmány u. 21 (telefon 111—010). Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; — Az ETHNOGRAPHIA példányonként megvásárolható: az Akadémiai Kiadónál, az Akadémiai Könyvesboltban

Régi évfolyamai — a Magyar Néprajzi Társaság tagjai számára, kedvezményesen — megvásárolhatók vagy postai úton megrendelhetők a Társaságnál.

*

General Distributors: KULTURA Hungarian Trading Company for Books and Newspapers BUDAPEST 62, POB. 149

Ára: 36,— Ft
Előfizetés egy évre: 56,— Ft

INDEX : 25.210

ETHNOGRAPHIA

LXXXIII 1972 2—3

INHALT — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

Abhandlungen — Articles — Статьи

Katona, I.: Die Haupttypen der Hyperbel in der ungarischen Volksdichtung — О главных типах преувеличения в венгерском народно-поэтическом творчестве ..... 177—206
Kovács, Z.: Die Hexenverfolgung in Rußland — Колдовство в Руссии ..... 207—218
Kresz, M.: Illustrationen zur Geschichte der Keramik in Siebenbürgen mit besonderer Berücksichtigung der spät-Habaner Fayencen — Иллюстрации к истории керамики в Трансильвании ..... 219—249
Szolnoky, L.: Weberinnungen in den Dörfern Ungarns — Сельские цехи ткачей в Венгрии 250—265

Kleinere Mitteilungen — Short Communications — Краткие сообщения

Petzoldt, L.: Zum Problem der Erschließung historischer und literarischer Quellen für die Erzählforschung — *Faragó, J.:* Der in einem Topfe vergorene Vogel. — *Hoppál, M.—Küllős, I.:* Bauernautobiographien — bäuerliches Schrifttum — *Kovács, Á.:* Two Dance-Songs with a mixed Hungarian—Rumanian Text — *Szacsvay, É.:* A Christmas Puppet-Play in the County Somogy — *Zentai, T.:* Grave Posts from Nádudvar — *Takács, B.:* Pottery from Győr in Rural Calvinist Churches in Hungary — *Balogh, Ö.:* The Potter's Craft of Tîrgu-Mureş (History, Technics, Vocabulary) — *Burgyán, M.:* Grave Memorials in the Shape of a Heart in Hungary ..... 266—344

Diskussion — Discussion and Debate — Дискуссия

"The Development of the Rural System in Hungary in the 10—15th Centuries" by I. *Szabó.* Remark by *T. Hofer* — *Bóta, L.:* The Ballade "Basa Pista" 345—357

Forscher — Biographies, Researchers — Исследователи и их творчество

Balassa, I.: János Banner 1888—1971 — *Diószegi, V.:* Aladár Bán als Forscher der finnisch-ugrischen Glaubenswelt ..... 358—369
Rajeczky, B.: Hungarian Folk Music Records ..... 370—373

Ausstellungen — Exhibitions — Выставки

Sárkány, M.: Tribal Art of Africa and Oceania ..... 374—375

Chronik, Berichte — Notes and News — Известия, Хроника

Gy. Ortutay's award of the Herder Prise — *Barabás, J.:* Bericht über die Arbeiten der Ung. Ethnographischen Atlanten — *Zsigmond, G.:* Problems of the Research of the Ethnographical Present — *Balassa, I.:* Seminarium Ethnologicum — *Borsai, I.—Kovács Á.:* Ein Wettbewerb zum Sammeln von Kinderreime, -lieder und -spiele — *Vargha, L.:* Vorlesungen über die Volksarchitectur an der Politechnik zu Budapest — *Halász, P.:* A Meeting of the Ethnography and Dialect Volunteer Researchers — *Küllős, I.:* Bericht über Analyse tadshikischer Volksliedtexte mittels Komputer — *Dömötör, T.:* A new periodical: "Ethnologie française" ..... 376—392

Besprechungen — Book Review — Рецензии

[For a detailed list see page 3 of cover] ..... 391—436

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIII. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

BUDAPEST 1972

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő
FÖLDES LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság elnöke
BALASSA IVÁN

A szerkesztő bizottság tagjai

DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE, K. KOVÁCS LÁSZLÓ, MARTIN GYÖRGY, TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN, VOIGT VILMOS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, Budapest VIII., Könyves Kálmán krt. 40. Telefon: 339–133
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

A Magyar Népköltési Gyűjtemény 100 éve. *Ortutay Gyula* akadémikus megnyitó beszéde a Magyar Néprajzi Társaság 1972. június 28-án tartott közgyűlésén 437

Tanulmányok

Sándor István: Dózsa György a néphagyományban 444
Vargha László: Családi és közösségi hagyomány az építkezésben. Adatok a Vas megyei — nemesbődi — népi építészet történetéhez (20 kép) 457
Filep Antal: Baromudvaros telekelrendezés a Délkelet-Alföldön a XVIII—XIX. században (9 képpel) 484
Maksay Ferenc: Telekrend és népesedés a Sopron megyei Cirákon, 1366—1856 (térképpel) 507

Kisebb közlemények

Takács Lajos: Kincsásó történet 1759-ből 516
Knézy Judit: Faépítkezésre vonatkozó XVIII. századi adatok Somogyból 518

Kutatók, életművek

Ortutay Gyula: Diószegi Vilmos temetésén (1 képpel) 533
Diószegi Vilmos munkáinak bibliográfiája. (Gondozta: *Varga Mária)* 534
K. Kovács László: Köszöntjük a 70 esztendős Kustaa Vilkunát 539
Kodolányi János: U. T. Sirelius 1872—1929 543
Dankó Imre: A hatvanéves Molnár István köszöntése (4 képpel) 544
Péter László: Szeghy Endre 1898—1972 (1 képpel) 550

Kiállítások, múzeumok

Balassa M. Iván: A Néprajzi Falu az Ezredéves Kállításon (15 képpel) 553
Dankó Imre: Új néprajzi kiállítás Szabadkán. Kezdeti lépések egy bácskai szabadtéri néprajzi múzeum létesítésére 572
Kodolányi János: A Néprajzi Múzeum Kincsei 1872—1972 (4 képpel) 573
Selmeczi Kovács Attila: Majormúzeum Keszthelyen (4 képpel) 575

Krónika, tudománytörténet

Tóth János: Népi építészeti falukutatásaink, 1958—1971 579
Balassa Iván: Gondolatok a munkaeszközök történetének kutatásáról. Tíz éves a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma 584
Tálasi István: Magyar részvétel a berlini Humboldt Egyetem (NDK) tudományos minősítő munkájában 590
Balassa Iván: Deák Geyza emlékkiállítás Sárospatakon, megemlékezés a Magyar Néprajzi Társaság első vándorgyűlésének 60. évfordulójáról ... 590
A Magyar Néprajzi Társaság 1971. évi közgyűlése (2 képpel) 591
A Magyar Néprajzi Társaság 1972. évi közgyűlése 597
Andrásfalvy Bertalan: A néptánc kérdései a II. Dél-Dunántúli Népművészeti hét tudományos ülésszakán 605
Márkuš M.: Szimpózium az alföldi szlovákság népi kultúrájáról 607

Ismertetések

[Jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán] 608

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXIII. * BUDAPEST 1972 * 4. SZÁM

A Magyar Népköltési Gyűjtemény 100 éve

Ortutay Gyula akadémikus megnyitó beszéde a Magyar Néprajzi Társaság 1972. június 28-án tartott közgyűlésén

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk idei közgyűlését ünnepi emlékezésekkel kezdjük a hivatalos beszámoló előtt. Engedjék meg, hogy az elnöki megnyitót és a magam megemlékezését az egyik száz esztendős évfordulóról az elnöki megnyitóval együtt mondjam el, legyen annak része. Ugyanis két százesztendős emlékezésre van jogunk és kötelezettségünk.

Száz esztendő telt el a *Néprajzi Múzeum* életéből, erre kell emlékezni, és bár csak küzdelmek, gondok, hányattatás, a mai napig megoldatlan problémák jellemzik a Néprajzi Múzeum múltját és jelenét, mégis hazánk egyik legfontosabb gyűjteménye, olyan gyűjtemény, amelynek nemzetközi rangja és a hazai anyag gyűjtésében elért eredményei már régen indokolttá tették volna, hogy méltó otthont tudjon adni annak a magyar nemzeti és nemzetközi néprajzi kincsnek, amelyet száz esztendő alatt gyűjtöttek össze. Ennyi gond és keserűség mellett ne feledkezzünk meg arról az értékes munkáról, amely ez alatt a száz esztendő alatt folyt, azokról az értékekről, amelyeket a magyar nemzeti tudományok köszönhetnek a Néprajzi Múzeumnak, az ott folyó gyűjtő, rendszerező, megőrző, szervező és tudományos munkának.

És száz esztendős a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* is, amely 1872-ben indult első két kötetével Arany László és Gyulai Pál szerkesztésében. Hadd emlékezzem meg ebben az elnöki megnyitóban e nevezetes 14 kötetes gyűjtemény születéséről, és hadd fejtsek ki ennek kapcsán egészen rövid néhány gondolatot.

Az előzményeket mindnyájan jól ismerjük, ismerjük azt a történeti pillanatot, amikor a nép nyelve, a nemzeti irodalom kibontakozása elválhatatlanul összefügg a nemzeti öntudatosodás kialakulásával, a népköltészet felfedezése azokkal a politikai, társadalmi mozgalmakkal, amelyek 1848—1849 diadalmas és tragikus harcaihoz kapcsolódnak, és tudjuk, hogy Erdélyi János éppen úgy kifejtette, mint Petőfi, hogy ha egyszer a nép uralkodni fog költészetében és irodalmában, uralkodni fog majd a politikájában is. Ez a gondolat, amely a népköltészet és a nemzeti irodalom felfedezésével együtt jelentkezik, egyszerre kulturális és politikai, társadalmat formáló hatóerő és része volt 1848 előkészítésében, és erről mindig büszkén és öntudattal kell megemlékeznünk. Ott van az előzmények között az az időszak, az 1849-es leveretés utáni pillanat, amikor a Bach-korszak nehéz idejében a népköltészeti gyűjtés egyben a nemzeti öntudat ébresztője, megőrzője volt, a politikai, a nemzet erkölcsére vonatkozó állásfoglalásoknak, gondolatoknak továbbadója. Gondoljanak csak vissza Kriza Vadrózsák-jának megjelenése utáni évek indulatos, keserű vitáira, a Vadrózsa-per e korszakban folyó vitáira;

nemcsak a népköltészeti igzságot, nemcsak a plágium kérdését, hanem a valóságot, a nemzeti öntudatot, a nemzeti erkölcsöt, a nemzeti létet érintő érzékenység is benne volt ebben a vitában, mindez tehát mutatta a népköltészet, a népköltészettel foglalkozó kutatások politikai funkcióját is.

Ebben a periódusban, 1861-ben határozza el a *Kisfaludy Társaság* a Magyar Népköltési Gyűjtemény elindítását, hogy szó szerint idézzem az 1872-ben megjelenő bevezetés néhány szavát: „magyar népköltési gyűjteményének új folyamát indítja meg és szerkesztésével megbízta az indítványozó tagot, Gyulai Pált". Ismételem, 1861-ben kívánja elindítani ezt a sorozatot, és az sem csodálnivaló, hogy ekkor Gyulai Pált bízzák meg a szerkesztéssel, azt a mérges kis Gyulai Pál urat, aki 1861-ben már indulatos, haragos szóval serkenti Krizát a Vadrózsák kiadására, és aki szinte maga is foglalkozik népköltési gyűjtéssel, ahogy szálanként számon tartja Kriza Vadrózsáit, aki a magyar népköltészet feltárásának is erjesztője, serkentője, buzdítója volt, és aki irodalompolitikai koncepciójában a magyar nemzeti klasszicizmust, ahogy akkor nevezték, elválaszthatatlan egységben látta a magyar népköltészet anyagával, formai, kifejezésbeli alakjával.

Gyulai Pált 1861-ben bízták meg ugyan a szerkesztéssel, azonban azt is tudnunk kell, hogy ez után a határozat után több mint egy évtizedig, 1872-ig kellett várni, míg az első kötetet immár nemcsak Gyulai Pál, hanem a közben hozott határozat alapján Gyulai Pál és Arany László szerkesztésében megjelent. Pedig a közlésre váró gyűjtések az 1861-es felszólítás, a Kisfaludy Társaság közlése után egyre-másra érkeztek, és el lehetett volna indulni is, de az az igazság, hogy 1864-ben hiába lett volna készen egy kötetre való anyag, a sorozat kiadására nem vállalkozhattak, mert nem találtak kiadót, aki kiadta volna, és — hadd idézzek ismét az első kötet előszavából — „a társaság pedig csekély pénzereje miatt a kiadás költségeit nem fedezhette". Mert azért azt ne feledjük el, hogy bár ezekben az években, évtizedekben a nemzeti honfibúra, a nemzeti önérzetre vonatkozó kifejezéskészlet tagadhatatlanul gazdagodott — frázisokban különösen sohasem voltunk szegények ezen a téren —, de amit tenni kellett volna a magyar népköltészet ügyéért, amit szervező munkában, anyagi segítségben adni kellett volna, abban bizony fogyatékosak voltunk. Kriza hiába ajánlotta 1863-ban megjelenő *Vadrózsák* kötetét Mikó grófnak, a számlát még évekig, ahogy magánlevelezésében panaszolta, neki kellett nyögnie és fizetnie. Erdélyi János közmondásgyűjteményének bevezetőjében panaszolja el haragvó szóval a háromkötetes *Népdalok és mondák* kiadása után alig néhány évre, hogy „e hazában nem talált segítséget és megértést anyagiakban, hogy vállalkozását tovább folytathatni tudná". És sorolhatnám még a példákat, amelyek jelzik, hogy a honfibú és a nemzeti érzelmek kifejezésére e kor is megtalálta a maga frázisait, azonban anyagi segítség és szervezett segítség nem volt. Hogy a 14 kötet sorsa a továbbiakban is mutatja a nagy és áthághatatlan anyagi gondokat, azt a Magyar Népköltési Gyűjtemény története, főképp ha bővebb elemzésre lenne időnk és lehetőségünk, nagyon világosan megmutathatná.

Mégis nehéz vajúdások után 1872-ben megjelent az első kötet, és nyomban követte azt ugyanebben az évben Török Károly Csongrád megyei gyűjtése, a második kötet. Azt mondhatjuk, hogy az a szerkesztési elv, amely már az első kötetben megnyilatkozott, és amelyet Török Károly a maga gyűjtésében is követett, a kivételek ellenére is jellemzi a 14 kötetet. A szerkesztői elv az, hogy a különböző műfajokat mind mutassák be a dramatikus játékok anyagá-

tól kezdve a népmesékig, a prózai és epikus anyagig, ez az elv következetesen érvényesült, bár tudjuk, hogy a regösénekek két kötetében, azután egy-egy népmese kötetben ezt az elvet feladták a sorozat szerkesztői.

A gyűjtőmunka jelentőségét már az első kötet előszava is nyomatékosan kiemeli.

Mint említettem, 1864, majd 1867 óta határozatilag is a kötetek anyagának összeállítása Gyulai válláról részben Arany László vállára ment át, kettejük gondja lett, egymás között a feladatokat felosztják, hogy mely műfajok gondozását, jegyzetelését vállalja Arany László, melyekét Gyulai Pál és együtt szignálják már az egész ország közvéleményéhez forduló bevezetőjüket is. Leszögezi a határozat, hogy a Kisfaludy Társaság lészen a gyűjtés központja, és amíg közlésre érdemes anyagot találnak, a kiadást szervezetten állandóan folytatni fogják. Emlékeztetnem kell arra, hogy ekkor nincs még néprajzi társaság és amikor már a *Néprajzi Társaság* fungál, akkor lassan a sorozat kiadói tevékenysége is, bár a Kisfaludy Társaság szignálja, megjavul. 1924-ig, a 14., az utolsó kötet megjelenéséig a Kisfaludy Társaság marad a kiadás gondozója.

Gyulai Pál és Arany László kérik a gyűjtőket, hogy minden kisebb-nagyobb gyűjteményt küldjenek be, és ha lehet, a dallamok pontos hangjegyeit is küldjék be, tehát le kell szögezni, hogy mint Erdélyi János, Gyulaiék sem ellenezték valaminő szűkkeblűségből a dallamok gyűjtését, ellenkezőleg: kérték, csak éppen kiadói lehetőségük nem volt akkoriban a dallamok közlésére. Szeretném ezt leszögezni, mert a szövegfolkloristákat nemegyszer vádolják egyfajta egyoldalúsággal.

Gyulai Pál és Arany László 1872. február 20-án kelt előszavukban felhívást tesznek közzé a gyűjtésre: „Ismételve felszólítunk mindenkit ez annyira fontos s úgy szólva nemzeti vállalat támogatására. A mi nyugati Európában kezd kivétel lenni, az nálunk még rendes dolog. Minden félrébb eső falu megannyi mese és dalfészek, minden pórfiú egy élő gyűjtemény. Még van idő a gyűjtésre, de nem lesz soká. A mint a könyv és lapirodalom nagyobb-nagyobb hódítást tesz a nép alsóbb rétegeiben, a szerint fog az élő hagyomány, monda, mese, sőt az eredeti népdal is mind gyérebb és apróbb szigetekre szorulni, lenézés és nevetség tárgya lenni. Amazok helyét a józan ismeret, de félő, hogy a költészetét bizonyos csinált s az irodalmi hangot affectaló modor foglalja el, éppen úgy, mint népzenénk már is sokat vesztett eredeti zamatjából. Mentsük meg a mit lehet."

Tudjuk, ez a „mentsük meg, amíg lehet" hangulat kezdettől fogva kíséri a népköltészeti gyűjtés kiadását, és az előszavaknak szinte rendes mottója az a figyelmeztetés, hogy a tizenkettedik óránál tartunk, mentsük meg a menthetőt. Szeretném hangsúlyozni, hogy minden pesszimista hang ellenére, Erdélyi, Kriza, Gyulaiék pesszimista hangja ellenére, általam a két világháború között szintén egy előszóban megkondított ilyen hang ellenére még ma is van lehetőség, sőt ma is kötelességünk, és ma mindennél inkább kötelességünk a jó, szervezett gyűjtőmunka. Úgy érzem, kötelességem, hogy innen is, a Néprajzi Társaság elnöki székéből ebben az ünnepi pillanatban is erre felhívjam a figyelmet. A kapitalizálódás korszakában valóban jogosan egyre inkább láttuk, hogy töredezik, hogyan hull szét, ami csak a tradíción keresztül emlékezetben egyre töredékesebb formában a régi hagyományból megmaradt. Nem jelenti ez semminő régi hagyomány fetisizálását részünkről, ha azt mondjuk, hogy amikor a szocialista társadalom felépítésével és minél inkább

felépítjük a szocialista társadalmat, annál sürgetőbb a feladat, amit még összegyűjthetünk, gyűjtsük össze. Nem jelenti ez részünkről azt, mintha csak azt mondanók, hogy csak az az érték, amit össze tudunk gyűjteni, és társadalmunknak az a változása, amely ezeket a reliktum-területeket megszünteti, amely megszünteti az analfabetizmust, amely a parasztság létszámát csökkenti, a mezőgazdasági munka intenzivizálásával, gépesítésével a paraszti társadalmi osztály és a munkásosztály közelítésével egy egyre egységesebb társadalmat kíván megteremteni, hogy ez a folyamat valamiképp siratni való lenne részünkről. Szó sincs ilyenfajta romantikáról, de arról sincs szó, hogy míg lehet gyűjteni azokat az értékeket, amelyek egész történeti fejlődésünk problematikáját jobban és jobban megmagyarázzák, amíg meg tudunk olyan kulturális értékeket menteni, amelyek sokszor egy népdal dallamstruktúrájában vagy egyetlen költészeti alkotás, történet fordulatában, egy népmese szerkezetében vagy elmondásának művészetében található, ne örökítsük meg. Nem akarok most egyéb területekre kiterjeszkedni, nem akarom a különböző munkafolyamatokban még fellelhető momentumok pontos lajstromozását és összegyűjtését említeni, hadd maradjak most a népköltészet területén, nem jelent ez semmiféle konzervativizmust, nem jelenti ez a költészeti, történeti folyamatok romantikus túlbecsülését, de nem ismerhetjük meg igazán ezeknek a folyamatoknak a természetét, fokozatait, fázisait, ha nem követünk el mindent ebben az időszakban is, ha nem figyeljük meg a változás tényeit is. Senki sem vetheti szemünkre, hogy ne hangsúlyoztuk volna nyomatékosan, hogy a változásvizsgálat, a változások menetének tanulmányozása milyen fontos kutatóink számára, különösen most, amikor a paraszti osztály létszáma szükségszerűen egyre kisebb lesz, mert egyre kisebb létszámmal kell megoldani mezőgazdasági termelésünket, hogy modernebb szocialista mezőgazdaság legyen, tanítványainkkal szemben is hangsúlyozandó kötelességünk, amint a honismereti mozgalommal és egyéb gyűjtőmozgalmakkal kapcsolatban is kötelességünk szervezni a gyűjtőmunkát, amíg gyűjtésre érdemes anyagot találunk. Kötelessége ez társaságunknak, tanszékeinknek, múzeumainknak, tudományos intézményeinknek, a magyar néprajz egész gárdájának.

Az első kiadás szinte segélykérő, az elmúlást hangsúlyozó szavából még száz év múltán is kicsendül: az a társadalmi változás, amely lezajlik hazánkban, lezajlott a legutóbbi negyedszázadban is, nem csökkenti, hanem erősíti a gyűjtőmunka jelentőségét és kötelező voltát. Nem jelenti ez egy szóval sem azt, hogy akár az elméleti munkát, akár az összefoglaló munkát el kellene hanyagolnunk, de a gyűjtés munkája az, amit egy pillanatra sem szabad abbahagyni.

Tisztelt Közgyűlés! Aligha kell végig követnem a 14 kötet anyagát, a kiadás gondjait nagyon jól mutatja, hogy az első két kötet után a harmadik részben csak tallózás a meglevő úgynevezett klasszikus anyagból, Kriza, Orbán Balázs gyűjtéséből, valamint Benedek Elek és Sebesi Jób részint értékes, részint bizonyos hitelességi problémákat magában rejtő gyűjtését adja ki tíz évre az első két kötet után 1882-ben a Kisfaludy Társaság, és húsz évet kell várni 1902-ig, míg a negyedik és az ötödik kötetben megjelenik a regösénekek anyaga. Ez a tíz, majd húsz éves spácium mutatja, hogy milyen küzdelmek és mennyi nehézség közepette, és — szögezzük le — a társadalom milyen közömbössége mellett kell dolgozniuk a magyar néprajz kutatóinak, munkásainak. Pedig a szerkesztők mindvégig tekintélyes személyiségek

voltak. GYULAIÉK után elég ha utalok itt VARGHA Gyulára és SEBESTYÉN Gyulára; az utóbbi 1920-tól kezdve szinte teljesen kivált a magyar néprajzi közéletből, de 1924-ben még vállalta és szignálta a Magyar Népköltészeti Gyűjtemény szerkesztését, és hagyatékának feltárása során kiderült, hogy milyen értékes anyag maradt kiadatlan éppen SEBESTYÉN Gyula irattárában is.

Hadd álljunk meg egy pillanatra ennél az utolsó kötetnél. Engedjék meg nekem, hogy ne részletezzem azt az időszakot, amikor a Magyar Néprajzi Társaság megszületése után, az első szervezési nehézségek után felgyorsult egy időre a Népköltési Gyűjtemény kiadásának üteme. Az utolsó kötetnek, amely Arany János emlékének lett volna szentelve, 1917-ben kellett volna megjelennie Arany János születésének századik évfordulójára, és azért is szép íve lett volna ez a hagyománynak, mert mind ARANY László, mind GYULAI Pál az első kötetnél az Arany János-i népköltési gyűjtési és szerkesztési elveket vallották, azokat az elveket, amelyeket Arany János MERÉNYI népmese gyűjtéséről és egyéb népköltési gyűjteményekről írott kritikájában kifejtett.

Ez a kötet nem jelenhetett meg 1917-ben, a háború sok kártevése mellett ezt is elvitte, és csak 1924-ben látott napvilágot. Talán jelképes értéke is van annak, hogy ebben a kötetben már megjelenik KODÁLY Zoltán egyik dallamlejegyzése is, és számunkra, néprajzi kutatók számára kegyeletes megemlékezést jelent, hogy szerkesztője SZENDREY Zsigmond lett, a néprajz és a Néprajzi Múzeum hű munkása, s a nagyszalontai kötet gyűjtői között ott volt a 12 éves kis SZENDREY Ákos, SZENDREY Zsigmond fia, a Néprajzi Múzeumnak egész életében jó munkása, kitűnő kutatónk, aki 12 éves korában gyermekjáték gyűjteményének anyagát adta át édesapjának, egyik legelevenebb kis gimnazista gyűjtő volt. Ez a csoport volt az, amely az 1912-es folklór gyűjtő akció anyagát szervezte és a nagyszalontai gyűjtésen keresztül Arany János emlékének úgy akart hódolni, hogy a népköltészet és irodalom Aranynál summázódó problematikáját is érinteni tudta.

A 14 kötet tehát 52 év alatt jelent meg, s ha a modern gyűjtés mai kritériumai szerint egynémelyik gyűjteményt erős kritikával kell is fogadnunk, mégis történeti hitelű és érdemű anyag ez, s egy olyan fél évszázad anyagát öleli fel, amely a parasztság történetében az egyik nagy váltás ideje, az egyik nagy forduló volt, olyan korszak, amelyben már Bartók és Kodály feltűnik, amelyben már Ady költészetében, majd a 30-as évek elején már József Attila költészetében summázódik egy sor értéke mindannak a munkának, amelyet ez a népköltészeti gyűjtés is jelent, és ugyanakkor Bartók és Kodály jelentkezése, zenéjük — saját alkotásaikra gondolok itt — az Ady költészetében megmutatkozó egész magyarság és az eltűnő régi magyarság — gondoljanak Az elsüllyedt világ lovasára, amely Ady versében oly csodálatosan feltűnik, mindennek ellenére az egész kor közvéleménye a vad nacionalista frázisok ellenére teljes nemtörődömséggel tekintett mindarra a hősi munkára, arra a tudománypolitikai váltásra, amely a magyar néprajzban is megmutatkozott a kezdeti romantikus lelkesedés utáni egyre szigorúbb igényű tudományos gyűjtő munkában.

Látva e kor közönyét, amely teljesen közömbösen siklott el minden mellett, amit a Néprajzi Társaság, annak folyóirata, az Ethnographia, a Népköltési Gyűjtemény, BARTÓK és KODÁLY gyűjtő munkája jelentett, ebből a példából is meg kell tanulnunk, hogy egy adott korszak minden politikai frázisa ellenére nemzetellenes lehet, a nép vitális érdekeivel szembefordulhat. Megtanulhattuk ezt az 50 év történetéből, amelyben 1872 és 1924 között a magyar

népköltési gyűjtemény anyaga összegyűjtésre került, kiadásra, tudományos módszertani gondozásra került, hogy minden lekicsinylés ellenére a nemzet értékei közé tartozik az az elmúló közösségi kultúra — a népköltészetben megőrzött paraszti kultúrára gondolok —, amely annyi egyéni tehetséget, névtelen alkotó személyiség művét, a közösség több évszázados munkáját őrizte meg. Egy korszak tekintett részvétlenül, mégértés nélkül erre a hatalmas munkára, sokszor meddőnek tűnő egyéni erőfeszítésre. És jó, ha figyelünk erre, mert néha a lekicsinylésnek, a lenézésnek a hangjait kell hallanunk napjainkban is mindazzal az értékkel szemben, amelyet a népköltészet, a népi kultúra hagyományai jelentenek.

Igen tisztelt Hallgatóim! Tisztelt Közgyűlés! Nem lenne méltó az emlékezéshez, ha hallgatnánk arról, hogy a mi felszabadult negyedszázadunk mit hozott ezen a területen. BARTÓKék munkássága, jól tudjuk, 1905-ben kezdődik, de hiába kérik már 1913-ben a vallás- és közoktatásügyi minisztert — kérvényük nyomtatásban megjelent az Ethnographia 1913-as évfolyamának egyik számában —, hogy az összegyűjtött anyagukat szeretnék kiadni évről évre fokozatosan tíz kötetben. Erre a vallás- és közoktatásügyi miniszter részéről válasz nem érkezett, és tudjuk, hogy BARTÓK és KODÁLY alig néhány kötetben adhatták ki részint erdélyi népköltészeti gyűjtésük egy kisebb részét, részint BARTÓK magyar népdal kötetét, részint KODÁLY Zoltán előbb egyedül, majd VARGYAS Lajossal együtt bemutattak egy reprezentatív anyagot a magyar népdalról szóló kötetben, valójában azonban BARTÓK és KODÁLY vállalkozása a felszabadulásig visszhang nélkül maradt, és 1947-ben fundálta a vallás- és közoktatásügyi minisztérium azt a gazdasági alapot, amely KODÁLY számára — fájdalom, már BARTÓK nélkül — lehetővé tette, hogy megszervezze azt a gyűjtő csoportot, amely azóta hat, ezer-ezer oldalnyi kötetben kiadta az első részét, a szokásokhoz, alkalmakhoz kötött dallamanyagát, egy megrendítően gazdag új gyűjtésen és új feltáráson alapuló gazdag anyagát a magyar népi dallamoknak és az azokhoz kapcsolódó szövegeknek, a szokásformáknak gazdag összehasonlító vizsgálatát.

BARTÓK összehasonlító népzenei tanulmányait és gyűjtéseit — gondolok a magyar mellett az ukrán, a szlovák, a román és a délszláv anyagra — ellenséges sovinizmusok fogadták, mind a magyar, mind a szomszéd népek körében uralkodó sovinizmusok támadó hangja fogadta, pedig BARTÓK Béla e klasszikus műve, nagy munkássága a kelet-közép-európai népek összehasonlító népzene kutatása terén olyan általános érvényű elméleti és olyan módszertani összehasonlító megállapításokat tett, amelyeket ma sem haladt meg az idő, még ma is példamutatás lehet számunkra.

1947 óta megjelennek *A Magyar Népzene Tára* hatalmas kötetei és országos türelmetlenséggel várjuk a további értékes köteteket, immáron nem az alkalmakhoz kötött dallamanyag publikálását. A Gyűjteménynek 31 év alatt 16 kötete jelent meg, tehát 20—21 évvel rövidebb idő alatt több kötete jelent meg az *Új Magyar Népköltési Gyűjtemény*nek, amely egy kötete kivételével minden kötetében a magyar prózai epikumok gyűjtését néhány megadott elvi szempont alapján végzi, és referálhatom az igen tisztelt Közgyűlésnek, hogy további hat kötet szinte kész anyaga vár kiadásra, és csak a kiadói lehetőségek szabják határát további munkánknak ezen a területen. Pedig nem is vesszük igénybe az önkéntes néprajzi gyűjtők gyűjtésének java részét, mert azok ilyen tudományos szigorral készülő kiadványban nem kaphatnak helyet, de publikálásukról más módon érdemes lesz gondoskodni.

Összehasonlítva tehát, mert össze kell hasonlítani, összehasonlíthatatlanul többet tehettünk, tettünk a felszabadulás óta a magyar népköltészeti anyag gyűjtése és publikálása terén, mint minden előző korszak tette. Ráadásul azt is elmondhatom Önöknek, hogy nemcsak a Néprajzi Társaság nem függ a mindennapi gondoktól, de végre nem függünk a kiadás, publikálás anyagi gondjaitól sem, és végre a társadalomnak egy olyan érzékeny érdeklődése veszi körül a munkánkat, mint amilyen érdeklődést mutat a Repülj páva akció országos, sőt állítom, hazánk határain kívül is érvényesülő nagy sikere, valamint a honismereti mozgalom, a helytörténeti mozgalom a történészeknél a Hazafias Népfront keretében; ezek a legkisebb falukig lejutó mozgalmak mutatják azt az országos érdeklődést, amely a mi szocialista hazánkban a népi nemzeti kultúra és a történelem minden értékének összegyűjtésére irányul, egészen más társadalmi hátteret adva a mi munkánkhoz, mint amivel eddig kellett találkoznunk a felszabadulásig.

Elmondhatom Önöknek, nem sokszor szoktuk ezt elmondani egymás között, de néha ilyen ünnepi alkalomkor érdemes elmondani, hogy abban a szocialista társadalomban, amely elsőrendűen hangsúlyozza a maga nemzetközi elkötelezettségét, minden dolgozó, minden haladó társadalmi mozgalom, minden olyan forradalom iránt, amely a szocializmus és a kommunizmus emberi társadalmának megvalósítását akarja, a legmagasabb erkölcsi tartalmú társadalom megvalósítását — hogy milyen hibákon, gondokon keresztül, azt nem kell mindig elmondanunk — ez a társadalom és ez a politikai vezetés megteremtette és újra és újra megteremti lehetőségeit a mi szocialista nemzeti kultúránk, történetünk minden értéke megmentésének. Csak alig néhány nappal ezelőtt avathattam fel egy kis, elsősorban délszláv nemzetiségek által lakott községben, Csávolyon az iskola honismereti múzeumát. Bár minden nagy városunkban lenne ilyen honismereti múzeum, amely a kötetek során keresztül őrzi a felszabadulás dokumentumait, de a felszabadulás előtti évek történetét is, a tárgyi kultúra, a költészeti hagyományok anyagával, a községről és a közeli tájról szóló iratokat, napilapok cikkeit, a táj történeti, kulturális kibontakozásának eseményeit, fejlődésmenetét. És nem csak egy Csávoly van, szerencsére, a honismereti mozgalom nemegyszer számunkra, a szakemberek számára néha bosszantónak, néha kezdetlegesnek tűnő módszerekkel gyűjtött anyagával igen értékes szolgálatot tesz a nemzeti önismeret, a nemzeti öntudat megőrzése terén, ami a szocialista társadalomban is az erények közé tartozik. Amikor Tallinban jártam egy-két évvel ezelőtt, meghatottan láthattam, hogy paraszti ákom-bákom betűkkel írott feljegyzések vannak nagy gonddal bőrbe kötve, láttam, hogy azokat milyen gonddal őrzik, minden felhasználható mozzanatot, minden kis morzsát milyen szöges gonddal gyűjtenek. A mi társadalmunk a felszabadulás után érkezett el a gyűjtés ilyen szorgalmazásához, munkájához.

Nem szeretném, ha a kérkedés látszatába esnénk, de rá kellett mutatni arra a különbségre, hogy meglevő hibáink és gondjaink ellenére is mi történt a felszabadulás óta, és hogy ezzel szemben milyen körülmények között kellett dolgozniuk Gyulai Páléknak, Szendrey Zsigmondéknak, hogy ez a 14 kötet 52 esztendő alatt megszülessen. Úgy érzem, hogy ezt ezen az évfordulón el kellett mondanom.

TANULMÁNYOK

Sándor István

Dózsa György a néphagyományban

Dózsa Györgyre vonatkozó folklór-emlékeink vizsgálója szükségszerűen néz szembe a kérdéssel, milyen teljességgel vette számba a kutatás mindazt, ami a magyar parasztháború vezéralakjáról népünk emlékezetében él. Úgy véljük, indokolatlan itt KÁLMÁNY Lajos sokszor idézett megállapítására hivatkoznunk, aki 1880 táján a Temesköz egyik kis falujában már csak nyomát találta egy Dózsáról szóló epikus éneknek, amelynek mind szövege, mind dallama feledésbe merült, pusztán tartalma volt rekonstruálható: „A dal Dózsát, — kit a nép Rákóczinak tart, a Dózsa nevet elfelejtette, — mint a nép szabadítóját magasztalta, kit azért, mert a *szögény embörnek jót akart*, az urak elfogtak, *eleventen* megsütöttek, és hogy jobban égjen: olajba mártottak."[1] Maga KÁLMÁNY egyrészt csupán mint népünk epikus énekeinek gyűjtője foglalkozott a Dózsa-témával, figyelmen kívül hagyva a népköltészet egyéb műfaji lehetőségeit. Másrészt a szajáni tapasztalatból maga sem következtet arra, mintha egyebütt ilyen témájú emlék, akár történeti ének nem akadhatna. „Meglehetősen elhanyagolt volt eddig a történeti és hazafiúi dalok gyűjtése" — írta még jóval később, 1890 táján is egyik feljegyzésében. — „Ezt kell most jóvá tenni." S a célkitűzését részletező munkatervben, az énekek közt, amelyeket ekkori felfogása szerint is „keresnünk kell", nem hiányzik a „Dózsáról s a Rákóczi korról szólók" említése sem.[2]

Nem kétséges, a néprajzi gyűjtésnek Dózsa Györgyre vonatkozóan napjainkban, a KÁLMÁNYT követő súlyos eseményekkel terhes száz esztendő múltán is vannak távlatai, lehetőségei, kivált, ha gyűjtésünk körét nem pusztán az énekelt verses népköltészeti műfajokra korlátozzuk.

Aligha téveszthetjük szem elől ugyanis, hogy a parasztfelkelés kiváltó okai és következményei — mutatis mutandis — lényegileg a múlt század derekáig, részben azon túl is adva vannak. Az egykori események emléke tehát korántsem vált időszerűtlenné. Történetírásunk napjainkig ható történelmi energiát tulajdonít a Dózsa-felkelésre vonatkozó hagyománynak. „Dózsa neve a későbbi parasztfelkelések példáját és ideológiai örökségét képezte" — olvassuk a születésének ötszázadik évfordulójára szervezett emlékbizottság irányelveként. — „Felidézték a szellemét történelmünk nemzeti, polgári-demokratikus és szocialista mozgalmai is. Keresztes, latinul: cruciatus hadának nevét viselték a kurucok, a plebejus balszárny jelképe 1848-ban, zászló volt az agrárszocialista mozgalmakban, a XX. század eleji demokratikus török-

[1] KÁLMÁNY Lajos 1882, 190.
[2] ORTUTAY Gyula 1952, 100—101.

vésekben, az ellenforradalom és fasizmus elleni harcban, a háború elleni küzdelemben."[3] Változó funkcióban ugyan, de él és hat tehát az 1514. évi események emléke; s joggal tételezni fel, hogy a véres események talaján kibontakozott Dózsa-folklór sem tűnt el nyomtalan népünk emlékezetéből.

A százados használat természetesen nemcsak rostálta, hanem továbbfűzte, színezte is ezt a hagyományt; iskola, irodalom, kép és szobor, színház, film, rádió, televízió egyre újabb fogalmazásban, nemritkán ellentétes előjelekkel kínálja népünknek a magyar parasztfelkelés tényeit és értelmezéseit; alkalmilag nem is éppen folklór-következmények nélkül.

Tanúi lehetünk a szájhagyomány képlékeny alapjellegéből következően, mint homályosodnak el, tűnnek feledésbe annak idővonatkozásai, mint kerül pl. Rákóczi alakja Dózsa helyébe a KÁLMÁNY említette énekben. Mintha a parasztfelkelés hőseit és eseményeit különösképpen jellemezné az ilyenszerű alkalmazkodás. A *crux, cruciatus* elsődlegesen az 1514. évi mozgalmak műszavai, innen kölcsönzik a *kuruc* szót a későbbi függetlenségi és osztályharcok, s a terminológiai érintkezés mintegy közös nevezőre hozza Dózsa küzdelmeivel Thököly, Rákóczi, Kossuth harcait csakúgy, mint a későbbi társadalmi-politikai ellenzéki törekvéseket. Főképp Temes és Torontál megyében maradt fenn Dózsa felkelőire nézve a *kuruc* név. „Azon a vidéken születtem és nevelkedtem, ahol az 1514. évi parasztlázadást vérbe fojtották és Dózsát elégették" – olvassuk KENEDI Géza emlékezéseiben. — „Emlékszem rá, hogy gyermekkoromban egyik este nagyszerű vörösség jelent meg az égen Csanád felé, ami tőlünk északra van. Az északi fényről akkor még a parasztság nem tudott szinte semmit. Az emberek kiszaladtak az utcára, falu szélére, felmásztak a házak tetejére (én is oda) és találgatták, hogy mi lehet az a nagy égés? . . . Egy öreg paraszt azonban így vélekedett: Isten oltalmazzon, talán megint a kurucok jönnek vagy a feketesereg? Noha a magyar szájhagyomány — fájdalom — nagyon fösvény, az 1514. évi fölkelés emlékéből mégis megőrződött legalább ennyi."[4] Az idézett paraszti nyilatkozatnál nem kevésbé érdekes itt, hogy KENEDI a kuruc szót egyértelműen az 1514. év felkelőire vonatkoztatja. Hasonló alapon az 1848. évi magyar szabadságharc eseményeit fűzi Dózsa alakjához 1956-ban egy székely adatszolgáltató Makfalván: „A biz a, ott volt a Dózsa György vára. Ott harcoltak volt 48-ban."[5] Sajókápolnán a 48-as országos gyűjtés alkalmával mondja egy adatközlő: „Kerecsenden égették el Dózsa Györgyöt. Ott fogták el 48-ban. Saját embereinek kellett megennie a húsát."[5] Adataink sorát szaporíthatnók.

Kíséreljük meg ezek figyelembevételével a Dózsa György személyére és az 1514. év eseményeire vonatkozó folklóremlékeinket táji eloszlásukban számba venni s a Dózsa-monda történeti kibontakozásának útját legalább főbb vonásaiban megrajzolni.[6]

Dózsa György székely volt, a személyére vonatkozó emlékeket szülőföldjén a családi hagyomány máig elevenen tartja. A Dózsa-család — nevesebb tagjai által — Erdély történelmében is szerepet kapott, törzse napjainkban is a Székelyföldön él. A család neve tér vissza az erős-eskük, fogadkozások székelyföldi formulájában: „Dózsa-hitre mondom" — a szólás állítólag Thököly hívének, Dózsa Andrásnak emlékét őrzi, aki esküvel fogadta, hogy

[3] Századok, 1972, 534.
[4] KENEDI Géza 1916, 136. Idézi Bálint Sándor 1963, 45.
[5] FÖLDES László 1956, és IGAZ Mária 1947.
[6] Eseménytörténeti szempontból mindmáig alapvető értékű MÁRKI Sándor 1913.

élve fogja el Teleki Mihályt s fogadalmát a zernyesti csatában teljesítette is.[7] Torján, Háromszék megyében a család nevét viseli egykori itteni birtokuk emlékeként a *Dózsa-domb*. A régi Háromszék megyében egyébként Dálnokon közvetlen nyomok vezetnek magához Dózsa Györgyhöz is: ez a szülőfaluja.[8] Századunk elején itt úgy tudták, a dálnoki patak északi oldalán nyúlt el a Dózsa-telek, az itt álló öreg kőház alapfalát az 1910-es években Bálint József építette be új házának, gazdasági épületeinek alapjába. S bár a dálnoki hivatalok levéltárai hallgatnak, „a nép azonban tudja, hogy Dózsa György a mai Bálint-telken született" — mint CSUTAK Vilmos értesít.[9] De szóbeszéd tárgya itt még az 1940-es években is, hogy mintegy száz éve egy szőlőpincét ásó gazda itt találta meg hatalmas rézüstökben „Dózsa György kincsét": a háromszéki kincskereső hagyomány tehát a magyar parasztfölkelés hősének nevével cseréli fel Dárius nevét.[10]

A Dózsa-foklór azonban nem itt, hanem Makfalván, Maros–Torda megyében bontakozott ki a legváltozatosabb színekben, ahol oldalági leszármazottai élnek, jobbágyi vagy nemesi Dósák és Dózsák.[11] A családi név régies formáját itt a jobbágyfamíliák tartották meg: „mi csak s-sel írjuk: nem tudom osztán, a' hogy kapta a zs-betűt, s nekünk járna-é?"[12] A történelmi tudat azonban mindkét ágban eleven: „Nagy nemzetség" — hirdetik magukról. Birtokaik egykori egybetartozását is tudni vélik: „Valószínű, hogy az is egy volt. A templomtul lefelé mind Dózsa-jószág volt, és csak azután mentek át idegen kézre, s nagy része ma is megvan. Úgy hogy valamikor régrég egy család kellett, hogy legyen."[13]

A gyűjtési eredményekből sejthetően a Dózsák családi hagyományát inkább az idősebbek emlékezete őrzi. Szembetűnő az is, hogy miként a parasztfölkeléssel foglalkozó szépirodalmi művek jelentős csoportját, e székelyföldi családi folklórt is a pszichológiai indokolás igénye jellemzi: a táj mondakincsére is áll, hogy „Dózsa döntéseiben, indulataiban az ábrázolások jó része szerint túl nagy szerepet kapnak a személyes érzések, a bosszúvágy és a szerelem".[14]

A család emlékezete szerint Dózsa Toldihoz, Kinizsihez hasonló roppant erejű vitéz. „A családi hagyományok szerint nagy, erős, barna, göndör hajú ember volt, homloka közepén csigahajjal, ami a Dósákat mostan is eléggé jellemző vonás" — olvassuk 1910 táján.[15] — „György irtózatos erejére emlékeztette az utódokat egy későbbi Dósa, aki vállal egymaga felnyomott egy faistállót, melyet egy székely legény feszítővassal sem tudott fölemelni." De — ismét Toldihoz hasonlóan — György természetének lobbanékonyságát is kiemeli e családi tradíció. Emiatt került ifjan egyre újabb ellentétekbe a szászokkal, akik 1507-ben a medgyesi vásár alkalmával szebeni lakosok kifosztása és megölése miatt tettek panaszt ellene. A család emlékezetében másként szállt nemzedékről nemzedékre a medgyesi vásár története. „Dósa György Kibéden készült lőcsös szekerével ment Medgyes felé a vásárra" — adja elő

[7] ORBÁN Balázs 1870, 26.
[8] ORBÁN Balázs 1869, 92.
[9] MÁRKI Sándor 1913, 11.
[10] FARAGÓ József 1947, 111—112.
[11] FÖLDES László 1956. — A gyűjtés az akkor 58 éves nem-nemes származású *Dósa* Mihály és a 70 éves nemesi származású *Dózsa* Árpád adatait tartalmazza.
[12] Uo. Dósa Mihály közlése.
[13] Uo. Dózsa Árpád közlése.
[14] CZINE Mihály 1972, 129.
[15] MÁRKI Sándor 1913, 58.

1910 táján Dósa Endre. — „A vásárról nagy tömeg verődött hazafelé, ki erre, ki arra. Egy jobb kocsiban szembejött a kőhalmi szász királybíró és jókedvében ostorával jobbra-balra csipkedte a járókelőket. ‚Félre, paraszt!' kiáltott mindegyikre. Dósa György szekerével is összeakadt, ostorával reá is csapott egyet-kettőt, s neki is odaszólt, hogy ‚félre paraszt!' — ‚Paraszt az apád!' kiáltott Dósa György, előkapta a szekér lőcsét, főbe kollintotta vele a királybírót és száthasította a fejét; de rablásról szó sem volt."[16] A történet önkéntelen Arany Jánosnak „A szegény jobbágy" c. versét juttatja eszünkbe; ám tudjuk, Arany verse a valóság talajából sarjadt: „az országutat megkövecselték (nekem egy versembe került)" írta a költő 1847. szept. 7-én Petőfinek, s alcímül ezt adta versének: „Életkép a múltból."[17] Elképzelhető tehát, hogy a Dózsa-család az útonjáró jobbágy egykori napi sérelmeinek emlékét fűzte a parasztfelkelés alakjához.

Napjaink makfalvi Dózsái körében természetesen ismert az a történet is, mint szerzett György címert Belgrádnál. Páncélostul hasította le egy Ali nevű hetvenkedő török vezér karját, aki roppant erejében bizakodva párbajra szólította, innen a címerben a kardot tartó, vérző, páncélos kar.[18] Említést érdemel, hogy a XVII. század egyes Dózsa-címereiben egyszer a királyi korona, másszor egy közelebbről meg nem határozható vaskorona lefelé fordítva tűnik fel, úgylehet, Dózsa György kivégzésének emlékeként s „ezért a heraldikában azt a megbélyegzett címerek közé szokták sorolni".[19]

A címeren kívül azonban volt a dálnokiak családi tradíciójának egyéb támasztéka is: a családi levelesláda.[20] A hetvenéves Dózsa Árpád előadása szerint az első világháború idején, 1916-ban anyja a háború megpróbáltatása elől menekülni kényszerült. „Minden elment Trencsénbe, menekült anyám magával vitte, ott egy padlásra feltették. Minden elkallódott. Ott egy privát háznál volt, odatették padlásra . . . Elkallódott az egész láda, tartalmával együtt." Dózsa Árpád az egykori íratokat csak részben ismerte: „Nézegettem, de latinul annyit nem tudtam." Ám ez a kevés is megmozgatta képzeletét s a láda, a múltnak e romantikus tárgyi öröksége mintegy hitelesíteni látszik számára a történelmi emlékekhez kapcsolódó későbbi színes mondákat.

Van ugyanis a makfalvi Dózsa-hagyománynak egy valóban mondaszerű, a valóságtól messze kalandozó rétege is. Szertelen kombinációk sorával találkozhatunk itt arra nézve, milyen indítékok magyarázzák Dózsa szembenállását Zápolya Jánossal és a Báthoriakkal. Gazdasági-társadalmi ellentétek helyett személyi sérelmek állnak ezeknek hátterében. Ez a bonyolult, áttekinthetetlen, véres fantasztikumba hajló motívum-csoport nemcsak Erdély mondakincséből merít, hanem szépirodalmi-ponyvai indítékokat is hasznosít. Kíséreljük meg e mondai motívumok sorát körvonalazni.

1956-ban a gyűjtőnek, Földes Lászlónak, arra a kérdésére, tud-e Dózsa Györgyről valamit, amiről nem ír a történelem, a fentebb is idézett öreg Dózsa Árpád így válaszol:

„Dózsáék Dálnokon laktak, ott született György is. Az anyja ott orvost helyettesített."

[16] Márki Sándor 1913, 28. Dózsa Endre alispán közlése.
[17] Voinovich Géza 1951, 11. és 414.
[18] Orbán Balázs 1870, 26.
[19] Nyáry Albert 1886, 157.
[20] Földes László 1956.

„Nem itt, Makfalván született ugyan, de itt nevelkedett . . . Az a vár eredetileg a Maka vezéré volt, arról nevezték el Makfalvát is. Makafalva s osztán lett belőle Makfalva."

„Onnan rabolta el Dózsa György Szapolyai anyját — amiről a történelem nem ír. Ez bosszúból volt, amiért előzőleg elrabolta Dózsa Györgynek a húgát, illetve nővérét, Katát; később Zeyk Miklósné lett."

„Dózsa György menyasszonyát prédául a katonáknak dobta. Dózsa György ki volt kötve és végig kellett nézze; jegyese belehalt."

„Osztán elmenekült. Szilveszter Mihály nevű pap rejtette el szalmába."

„Dózsa György osztán felkerült Budára a királyi udvarba, mint királyné testőre. Dobzse Lászlónak testőre volt. A királynénak még gyereke is lett tőle."

„Dózsa György azután, mikor Báthorival összekapott a királyné termében, hozzácsapta a márványoszlophoz; úgy szállították el onnan."

„Menekült. Beállott Temesváron katonának Székely György néven. Amikor új nemeslevelet kaptak, előbb kiállították Székely György néven; azután kérte, hogy javítsák ki."

Öccsét, Gergelyt „Györgyel együtt végezték ki, csakhogy őt meglőtték Temesváron."

„Dózsa György anyját Báthori István megégette itt a piacon."

Hogy állt össze az itt számbavett Dózsa-mondák szövedéke? Beszéljen erről az adatszolgáltató, aki pl. a kérdésre, honnan tudja, hogy a királynénak Dózsától gyermeke született, a családi hagyományt jelöli meg forrásul, de hozzáteszi: „Igen, de ebben ír is róla, könyv is van róla —‚Eb ura fakó.' Írójára nem emlékszem. Szájhagyományban is megmaradott, de ebből olvastam." Arra a kérdésre pedig, vajon nem e könyv, Szalacsy-Rácz Imre (1900—1956) 1941-ben kiadott regénye nyomán[21] alakult-e ki ez a „hagyomány", határozott tagadó választ ad: „Én még gyermekkoromban hallottam, a könyv meg azután jelent meg. Az öreg nagybátyám vázlatában is emlékezést tesz róla." Az utóbbi megjegyzés arra figyelmeztet, hogy magában a makfalvi Dózsa-családban is akadt regényíró s a családi hagyomány alakulásának történetében ő is szóhoz jutott.

Dózsa Dániel (1821—1889), Petőfi és Arany kortársa, az önkényuralom éveiben négy regénnyel is jelentkezett[22] (Kornis Ilona, 1859; Boronkay Margit, 1860; Oláh Judith, 1863; Az északi fény, 1863), irodalomtörténeti adalékként is figyelemre méltó tehát, amit az idős Dózsa Árpád említ: „Apám testvére, Dózsa Dániel, író lévén, regényt akart írni, annak feljegyzéseit olvastam." A Trencsénben elkallódott levelesláda tehát Dózsa Dániel Dózsa-regényének előkészületül írt jegyzeteit is magába rejtette, makfalvi unokaöccse 1956-ban részben e jegyzetek alapján adta elő, amit a parasztháború hőséről, a család nagynevű elődjéről tudni vélt. Mint keveredett e jegyzetekben a történelmi valóság és az írói fantázia játéka, mit őrzött a családi tradícióból Dózsa Dániel s tett hozzá jegyzetanyaga — az itt felvetődő kérdésekre felelni nem tudunk.

Az űrt, amely ifjúsága és a pályáját tragikusan lezáró negyvenkettedik életéve közt adatok híján Dózsa életrajzában mutatkozik, mondai motívumok, irodalmi-ponyvai közhelyek közbeiktatásával így hidalja át a makfalviak

[21] Második kiadása: 1945. vö. Boros Pál 1972, 26.
[22] Kristóf György 1938, 7—8.

képzelete. Ám ez a romantikus epizód-sorozat is félreérthetetlenül az 1514. év eseményeihez keresi az indítékokat, magyarázó motivációt. Hasonló szertelenségekkel, tudálékos, rémregényszerű színekkel a Dózsára egyéb tájakon utaló emlékezések, hagyományok sorában nemigen találkozunk. Ha a képzelet romantikát, megrendülést, borzalmat igényel, kielégítheti azt a minden képzeletet felülmúló valóság: Dózsa kínhalála. A Dózsa-hagyománynak ez a lényege, uralkodó eleme; ehhez viszonyítva másodlagos érdekű (és eredetű) minden színező, értelmező kiegészítés. Érthető, hogy erre vonatkozóan egybehangzó, párhuzamos részleteket őriz a temesvári, szegedi, kolozsvári hagyomány, mint azt a századforduló évtizedeinek forrásai bizonyítják.

Temesvár monográfiái úgy tudják, ott az „irtóztató jelenet" helyszíne adva, ma is pontosan meghatározható: ott végezték ki Dózsát a Kis-Temes jobb partján, az egykori mezőn, a várból a Józsefváros felé vezető út baloldalán."[23] „Ott szokták akkoriban a halálos ítéleteket végrehajtani" — olvassuk. Azóta a terület beépült, de a *Dózsa-utca* bejáratánál beépítetlen maradt kis tér „a néphit szerint" mindmáig mint Dózsa kivégzésének helye maradt emlékezetes. Idézzük még egyszer a makfalvi Dózsák egyikét: büszkén említi, hogy járt Temesváron, ahol régtől mindmáig „az utca neve is megörökítette kegyetlen sorsú elődjük nevét."[24] A temesvári monográfiák azonban a helyszínrajz körvonalazásában ennél is tovább jutnak. Tudni vélik, a várnak „a József-város felé tekintő egyik ablakából nézte 1514-ben Báthori István temesi főispán és Szapolyai János erdélyi vajda Dózsa György parasztvezérnek a vesztőhelyre hurcolását s a tüzes vastrónon elégetését". Századunk elején a helyi emlékezésben a vár más összefüggésben is emlegetett: mint próbált Dózsa parasztjaival új medret ásatni a Temes vizének, hogy a várárok víztelenítésével szabaddá tegye az utat harcosainak. A székelyföldi tradíció családi vonatkozásaival szemben így teszik jellegzetessé a temesvári hagyományt a települési elemek, amelyek Dózsa halálának színterét alkották.

E városképi részletek közül kiemelkedik a temesvári Dózsa-emlék: a kivégzés feltételezett helyén emelt Mária-szobor (Kiss György alkotása) és az azt három oldalról keretező kápolnának nevezett építmény (tervezte Székely László).[25] Kétségtelen, hogy ezt az 1906-ban épült díszes kápolnát más, egyszerű, nagymúltú emlékek előzték meg ezen a helyen: 1837-ig egyszerű Mária-kép, majd 1865-ig fából, azt követően kőből faragott Mária-szobor. A helynek tehát kultikus jelentősége van, amelyet a hagyomány szerint Dózsa kivégzésének körülményei által nyert. A temesvári hagyomány kétségkívül a halálra ítéltek vigasztalására kirendelt ferences barátok (valószínűleg maguk is Dózsa hívei és Szapolyai foglyai) emlékeire nyúlik vissza.[26] A Temes vidékiek emlékezete ugyanis mennyei jelenésnek tulajdonítja Dózsa kivégzőhelyének vallási kultuszát. A legenda szerint „hóhérai tüzet raktak előtte, hogy a fejébe teendő koronát megtüzesítsék; a nehezen gyúló anyag nagy füstöt vetett, mely a vesztőhely körül álló lovasságot egészen elborította; a vesztésnél jelenlevő szent ferencz-rendi barátok itt imádkoztak

[23] Bellai József 1913, 173—174, 183; — Berkeszi István 1913, 242; — Szmida Lajos 1899. régi térképek feldolgozásával. Vö. még Márki Sándor 1913, 430—432.
[24] Földes László 1956. Dózsa Árpád közlése.
[25] Berkeszi István 1910, 242; — Szmida Lajos 1899.
[26] A ferenceseknek a parasztfelkelésben való részvételéről Nemeskürty István 1972, 595—598; Bellér Béla 1972, 559—601. Egykori kivégzések helyének vallásos képpel, szoborral való későbbi megjelölésére számos példa idézhető.

énekszóval a körben; egyszerre a támadó széltől oszlani kezdő füstfellegből — a lovasság meglebbent zászlaján — előtűnik a szűz anya képe; az egybesereglett nép csodát lát a jelenésben, s térdre borulva imádja Isten anyját".[27] Ennek következménye volt a legenda szerint, hogy a nép „a körülkerített helynek egyik ágasára" Mária-képet akasztott. A helynek szakrális jellegét a török idők sem mosták el, tiszteletét a XVIII. század óta újabb és újabb adatok igazolják. A kép előtt századunk első évtizedeiben „mindig voltak ájtatoskodók", „ájtatos hívők minden nap friss virágokkal ékesítették" stb. Kevéssé hihető, hogy a néphit e kép tiszteletét egyértelműen „Dózsa lázadása leverésének emlékével fűzte össze", a kegyeletben, kultuszban a kínjai által vértanúvá magasztosult Dózsa emléke jelentősebb szerephez jutott.

Ismét más jellegű a szegedi hagyomány. Szegedhez Dózsát személyes kapcsolat fűzte, a szegedi főbíró, Pálfy Balázs „hites atyja vala nekije," mint Verancsics Antal írja.[28] Milyen előzmények nyomán fogadta fiává Dózsát Pálfy Balázs, egyelőre felderíthetetlen.[29] Ez az összeköttetés mindenesetre magyarázatául szolgál a ténynek, miért nem támadták meg, kerülték el a keresztesek a várost: a Dózsával való kapcsolat jobban védte Szegedet, mint az Istvánffy feltételezte árok, földhányás és sok halász.[30] Verancsics szerint ez a személyes vonatkozás magyarázza, hogy Dózsa kivégzése után János vajda „vígezetre osztán fejét víteté neki, és Szegeddí kildé ajándíkon az szegedi fejbírónak". A szegedi hagyomány így érthetően Dózsa fejéhez kapcsolódott.

Feltételezik, hogy Dózsa feje Szent Demeter napján (okt. 26.), a város régi templomának búcsújára érkezett meg.[31] Az egykori feljegyzés szerint a fejnek különös sors jutott osztályrészül: Dózsa ottani hívei ereklyeként tisztelték, ellenségei gúnyolták. A fej sorsa bizonytalan: nem tudjuk, hol, melyik szegedi temetőben földelték el idők folyamán. Az alsóvárosi hagyomány — közvetlen tapasztalatunk szerint — az 1930-as években úgy tudta, a ferencesek Havi Boldogasszony templomának egykori cintermében nyugszik Dózsa Györgynek, mások szerint az ugyancsak Temesváron kivégzett Dózsa Gergelynek, György öccsének feje.[32] Az akkori öregek titokként, csendesebbre fogott hangon, babonás tisztelettel emlegették ezeket. A hagyomány hitelét igazolni látszik a ferences barátok rokonszenve (kivált az egykori, obszerváns „cseri" ferences ágé) Dózsa vállalkozása és népe iránt, népes felzárkózása a parasztfelkelés ügyéhez.[33]

Ebből a nem alap nélküli hagyományból mintegy kibontakozóban érhető tetten fejlődésének több fokozatában is Dózsa temetésének szeged-

[27] Századok 1899, 664—665.

[28] Verancsics Antal 1857, 11.

[29] Reizner János 1899, szerint „Erdélyből kibujdosva ifjúságának egy részét Szegeden töltötte, hol ügyességénél fogva Pálfi Balázs főbíró igen megkedvelte és fiául fogadta".

[30] Istvánffy Miklós 1742, 44—45. — Jellemző, hogy mint Verancsics Antal írja, a keresztesek legyőzése után a „szolgáló népek" azt kívánták, „hogy az urak Nagyszegedet adnák nekiek kobzásra szolgálatjokért".

[31] Márki Sándor 1913, 491.

[32] Ugyanígy Bálint Sándor 1963, 45—46.

[33] Karácsonyi János 1922, 373. szerint a magyarországi obszerváns ferencesek rendfőnöke az 1515. május 27-i budai rendi gyűlésen, hónapokkal a keresztesek szétverése és az országgyűlés megtorló határozatai után még arról kénytelen intézkedni, hogy a barátok fejtsék le csuhájukról az egyházilag is elítélt keresztesháború jelvényét, a keresztet.

alsóvárosi mondája. BÁLINT Sándor szerint ezt régebben úgy adták elő, „hogy Dózsa fejét a bíró lánya gyolcsba takargatta és az alsóvári barátok támogatásával nagy tisztességgel temette el".[34] Ez a hagyomány ihlette JUHÁSZ Gyulát Dózsa feje c. versének írásakor:

Pálfi bíró fölemelte,
Hajnal előtt sírba tette,
Lenn a sírban, némán, mélyen,
Alszik a fej vaksötétben.

Pálfi bíró Piros lánya
Hófehér lőn nemsokára,
Mint viola rózsa mellett,
Hervad ő is Dózsa mellett.[35]

A Dózsa és a bíró lánya szerelmét sejtető vers építi bele a szegedi hagyományt a magyar forradalmi köztudatba. Sajátságos módon a költeménynek ez utóbbi motívuma is visszahatni látszik az alsóvárosi hagyományra: „újra elindult a folklorizáció útján."[36] Mint BÁLINT Sándor feljegyzi, „a monda továbbrezgére jellemző, hogy egyesek már úgy is mesélik, hogy Dózsa fejét a templom oldalfalába helyezték, és amikor eljön az ideje, majd meg is találják". Mintha Juhász másik Dózsával foglalkozó versének záró sorához: — „Magyar titok De még beszélni fog" — találnók meg itt mondai fogalmazásban a párhuzamot.[37]

A szegedi emlékezés ébrentartásában eszerint Dózsa földi maradványa és sírja játssza a főszerepet. Kolozsvárt ezt a funkciót a parasztvezért elpusztító jellegzetes kínzóeszköz, a vaskorona, s másrészt egy sajátságos bíróválasztási rítus töltötte be.

A XIX. század közepétől fogva sűrűn emlegetik a kolozsvári levéltár egyik különös vastárgyát, mint amelyet „a hagyomány Dózsa koronájának állít".[38] Hét, ívalakban meghajlított s egymást a hajlat közepén keresztező vaspántból áll, ezeket pedig alsó végüknél, valamint kétharmad részük magasságában két, köralakú, durva abroncs tartja össze, amelyeket a pántokhoz szegeztek.[39] Van-e valószínűsége annak, hogy Szapolyai Dózsa koronáját mint „diadalának" emlékét megőrizte és Kolozsvárra vitette? Annyi bizonyos, hogy még élete utolsó napjaiban ugyanezen „diadalnak" egy másik emlékét is emlegeti: szablyáját. Mindszenti Gábor jegyezte fel Szapolyai szavait: „Kössétek te Kegyelmetek azon szablyámat fel, kivel paraszt Dózsa uram ellen hajdon hadakoztunk, mert nem érdemel többet Majláth uram' hitván feje."[40] Az is kétségtelen, hogy Kolozsvárnak jelentős szerepe volt Szapolyai életében. 1896-ban bontották le itteni lakóházát (Híd utca 1308. sz.), amelyen egy Szapolyaihoz intézett dedikáció volt olvasható: „Tempore secessionis cruciate domini Johannis Zapole vojvode Transylvanie triumphantis fauste — Bernardus piktor MDXIIII." (A keresztes hadjárat idején szerencsésen

[34] BÁLINT Sándor 1963, 45—46.
[35] JUHÁSZ Gyula 1959, 507—508.
[36] BARÓTI Dezső 1971, 310—330.
[37] JUHÁSZ Gyula 1959, 732.
[38] JAKAB Elek 1870a, 608.
[39] JAKAB Elek 1870b, VIII. tábla.
[40] MINDSZENTI Gábor 1900, 11.

győzedelmeskedő Szapolyai János vajda úrnak — Bernát festő 1514.)[41] Nemcsak mint vajda, hanem 1526 óta mint király is sűrűn s olykor tartósan időzött a városban. Érthető lenne, ha a fenyegetett Délvidékről Dózsa koronáját valóban idehozatta.

A vaskorona régészeti-néprajzi vizsgálata nem ad egyértelmű eligazítást e tárgy funkciójáról. Egykori források szerint Dózsa koronája a helyszínen készült, hordóabroncsból vagy ekevasból. PULSZKY Ferenc szerint Keleten égő szurokkal megtöltött cserépedényeket vittek hasonló, póznára tűzött vaskosarakban nagyurak előtt, ha éjszakai útjuk akadt.[42] Ez az analógia utólag felületesnek bizonyult. Későbbi magyarázatok által némi hitelt kapott a koronának kínzóeszköz jellege. POSTA Béla szerint a Kolozsvárt őrzött tárgy szájkosár, ilyeneket szoktak a századforduló idején bivalyokra rakni;[43] RÓMER Flóris pedig arra figyelmeztet, hogy Skóciában hasonló vaskorona szolgál nyelves asszonyok rágalmazó kedvének megfékezésére mint egyházi büntető eszköz, „branks", azaz zabla néven.[44]

Ha tudjuk, hogy a Pest alatti gubacsi csatában a felkelők legyőzött vezéreit tüzes sisakkal gyötörték meg,[45] nincs kizárva, hogy Dózsa esetében a tüzes szájkosárhoz folyamodtak. Nemcsak megszégyenítése, kínoztatása is súlyosabb lett ebben az esetben, az izzó koronának nem csupán a koponya felső részét, hanem az arcot is sütnie kellett. A tárgy eredetére nézve azonban írásos feljegyzés nem maradt. 1870 decemberében, mint Dózsa koronáját bemutatták a kolozsvári iparmű kiállításon is, utóbb pedig az Erdélyi Múzeum őrizte.

Kolozsvár régi bíróválasztási rítusa közvetlenebbül kapcsolódik nem ugyan Dózsa személyéhez, de az 1514. évi felkelés helyi eseményeihez. A parasztok tömegei az esztendő nyarán vertek tábort a város alatt, s az esemény a polgárokat nehéz választás elé állította.[46] Óvatosságuk érthető: az 1437—38. években Nagy Antal és Mester János, 1467-ben Vörös Benedek és Suky László zendülésének a város szolgált hátvédül s mindkét esetben szabadságjogainak, kiváltságainak elvesztésével bűnhődött; mindkétszer évekbe telt, amíg ezeket királyi kegyelemmel visszanyerhette. Tartania kellett attól is, hogy a keresztesek kezén a polgárok, főként pedig a városban lakó nemesség vagyona a felkelők prédája lesz. S éppen a város e fenyegetett napjaiban járt le elöljáróságának, köztük Kalmár András bírónak megbízatása. A hagyományok szerint ezek a körülmények magyarázzák a kolozsvári bíróválasztás egyik sajátos rítusát.

A városban állítólag 360 éven át fennmaradt az a szokás, hogy „a megválasztott főbíró a választókkal hólyagos csuprokból meleg bort igyék áldomásul".[47] Ezt a szokást a köztudat Kolozsvár 1514. évi viszonyaival hozza kapcsolatba. A kolozsváriak új főbírójuk megválasztásával nem késlekedhettek. Ám ha a keresztesek tömege nem is, de vezéreik szabad bejárást kaptak a városba, a felkelőkkel való egyetértésnek erről a minimális jeléről a város le nem mondhatott. Hogy tehát a polgárság döntése háborítatlanul érvényesül-

[41] MÁRKI Sándor 1913, 498—499.
[42] PULSZKY Ferenc 1877, 830.
[43] Idézi MÁRKI Sándor 1913, 486.
[44] RÓMER Flóris 1870, 168.
[45] MÁRKI Sándor 1913, 486.
[46] MÁRKI Sándor 1913, 450—453, 497—499.
[47] MÁRKI Sándor 1913, 452.

hessen, a választásra éjnek idején jöttek össze. „A polgárok a templom cinteremében gyűltek össze — olvassuk —, s hogy a hidegben össze lehessen tartani őket, hólyagos csuprokban meleg bor osztatott ki. Az akkor használt csuprokat a fazekas céh tartozott ingyen előállítani, a meleg bort az újonnan választott főbíró adta."[48] A parasztfelkeléshez fűzött szokás — úgy látszik — az 1870-es évekkel szűnik meg, amikor a köztörvényhatósági XLII. sz. törvény értelmében a város régi képviseletét Kolozsvárt is a törvényhatósági bizottság váltja fel. 1874 márciusában Simon Elek polgármesterré választása alkalmával hallunk utoljára a szokásról: házában „tálcákon hólyagos csuprokban meleg bor hordatott körül" s a vendégek „a hólyagos csuprokat emlékül magukkal vitték".[49] A szászlónai enyves agyagból, „hólyagos földből" készült csuprok Kolozsvárt mindenesetre már a XVI. században ismertek[50] s egyik jellemzőjük, hogy az italt különösen melegen tartják. Ennél későbbi adatot a szokásra és annak értelmezésére vonatkozóan nem ismerünk.

Futó vázlatunk tanúsága szerint a Dózsa-hagyomány fenntartásában egyaránt szerepet kapott tehát a Dózsák családi tradíciója, a Dózsa kivégzési helyére vonatkozó lokális érdeklődés, ereklyéinek kultusza, a ferences barátok emlékezése rendjük múltjára s egyes urbánus szokások vélt vagy valóságos összefüggése a parasztfelkelés eseményeivel. Adatainkat tájanként változóan a paraszti, polgári, kisnemesi szemlélet rokonszenve, de elvétve a rendi társadalom vezető osztályainak indulatai is egyaránt színezik. Mindez azonban korántsem meríti ki parasztságunk — s még kevésbé társadalmunk — Dózsáról kibontakozott képét, amelyben hitelesebb és jellemzőbb emberi vonások tükröződnek — ha nem is éppen sorsának bizonyos folklór jellegű átszínezése, mondai kiegészülése nélkül.

Dózsa közkeletű képét is felruházta ugyanis a négyszázéves hagyomány olyan motívumokkal, amelyek még tudományos igényű ábrázolásaiban is sűrűn jelentkeznek, a Dózsáról való általános elképzelésekben pedig minden egyébnél elevenebben vannak adva. Ez Dózsa tüzes trónjának képzete.

Mint más összefüggésben bemutattuk, a XVI. század magyar történetíróinak a parasztfelkelést tárgyaló munkáiban nemritkán mutatkoznak folklórhatások is.[51] Szapolyai alakját pl. mintegy fekete bélyeggel jelölte meg embertelensége nem egy kortársa szemében. Istvánffy Miklós szerint „a parasztok elpusztítása után két évig csodálatosképpen nem látta az Oltáriszentséget, midőn a miséző pap felmutatta".[52] Szerémi pedig szemtanúként számol be róla, hogy királlyá koronázásakor Szapolyai fején nem akart megállni a korona: „quia manus pollutas habet sanguineas super cruciferos" — mert a kurucok vére tapad a kezéhez, suttogták a jelenlevők.[53] Dózsa tüzes trónjáról azonban a XVI. század egyetlen magyar történetírója sem tesz említést.

Hadd idézzük a leghitelesebb, „hivatalosnak" tekinthető tájékoztatást, azt a levelet, amelyet néhány nappal Dózsa kivégzése után, 1514. július 24-én II. Ulászló írt Miksa császárnak: „Székely Györgyöt először tüzes vassal koronázták meg, azután pedig a még élőnek meztelen testét lábainál fogva odakötözvén, saját katonái, akiket közönséges nyelven hajduknak hínak, és akiknek munkája annyi és akkora bajokat okozott, és akiket ő hol tréfásan,

[48] K. Papp Miklós 1874. 50. sz. 2.
[49] *A Hon* 1874, 53. sz. 1—2. p.
[50] Fényképüket közli Márki Sándor 1913, 451.
[51] Sándor István 1972.
[52] Istvánffy Miklós 1724; — idézi Geréb László 1950, 210.
[53] Szerémi György 1857, 138.

hol komolyan fenevadaknak (bestiáknak) szokott nevezni, fogaikkal szétették és felfalták; végre pedig holttestét négyfelé vágván, karóra függesztették fel."[54] A levél tartalmát egyértelműen erősíti meg valamennyi XVI. századi magyar forrásunk, ennél lényegesebbet Dózsa kínhaláláról nem tudunk. Hallgat a tüzes trónról STIERÖXEL-TAURINUS eposza is, aki pedig tobzódó dühvel ír Dózsáról s szinte habzsolva részletezi a kivégzés kínjait.

Dózsa tüzes trónja e szerint népünk képzeletének alkotása, folklórjelenség, amely logikusan egészíti ki a képet, amelyet a történelem a parasztfelkelés vezérének elpusztítására kiagyalt módokról nyújt. Az izzó koronához az izzó vastrónus valóban hozzátartozik, ősi keleti hagyományok mintájára a király ellen lázadók büntetése a királyi jelvényekkel történő kivégzés. Így értelmezi a szörnyű büntetést egy ceglédi adatközlőnk is: „Az urak úgy végeztették ki, hogy királyi trónusféleségbe ültették, a fejébe tüzes koronát nyomtak, csúfságból, mert szerintük, király akart lenni."[55] Ám Dózsa tüzes trónja több mint regényes múltú monda-motívum. Mintegy jelzi az utókor ítéletét a kivégzés emberséget nem ismerő kegyetlenségéről; s talán még inkább szimbólum, amely valóban királyivá magasztosítja, prometheuszi kínjaiban mintegy mítikus alakká formálja a magyar parasztfelkelés vezérének alakját.

IRODALOM

ARANY János
1951 *Összes munkái. I. k. Kisebb költemények.* Kiadta VOINOVICH Géza Bp.

BÁLINT Sándor
1963 *A szegedi táj mondavilágából.* Ethn. LXXIV. 38—54.

BARÓTI Dezső
1971 *Dózsa feje.* In: Írók, érzelmek, stílusok. Bp. 310—330.

BELLAI József
1910 *Temesvár leírása.* In: Temes vármegye. Szerk. BOROVSZKY Samu. Bp. 162—185.

BELLÉR Béla
1972 *A Dózsa-parasztháború és az egyházi történetírás.* Vigilia XXXVII. 599—603.

BERKESZI István
1910 *Irodalom, tudomány, művészet.* In: Temes vármegye. Szerk. BOROVSZKY Samu. Bp. 204—258.

BOROS Pál
1972 *A Dózsa Györgyről és az 1514-es parasztháborúról szóló irodalom és képzőművészeti alkotások jegyzéke.* Bp.

CZINE Mihály
1972 *Dózsa.* Nagyvilág. XVII. 8. sz. 1123—1131.

FARAGÓ József
1947 *Dózsa György kincse Dálnokon.* Erdélyi Múzeum LII. 111—112.

FÖLDES László
1956 *Makfalvi gyűjtés.* Kézirat (a szerző tulajdonában) 1—12.

GERÉB László
1950 *A magyar parasztháborúk irodalma 1437—1515.* Bp.

IGAZ MÁRIA
1947 *Sajókápolnai gyűjtés.* Kézirat. (Néprajzi Múzeum EA. Bo. XXI. 11.)

ISTVÁNFFY Miklós
1724 *Regni Hungarici historia post obitum gloriosissimi Mathiae Corvini regis.* Coloniae Agrippinae.

JAKAB Elek
1870 *Kolozsvár története.* I. k. Budán.
1871 *Oklevelek Kolozsvár történetéhez.* I. k. Bp.

[54] KARÁCSONYI János 1891, 338.
[55] MOLNÁR Aurél 1972, 3—4.

JUHÁSZ Gyula
1959 *Összes versei.* Bp.
KÁLMÁNY Lajos
1882 *Szeged népe.* II. k. *Temesköz népköltése.* Arad.
1952 *Kálmány Lajos népköltési hagyatéka.* I. k. *Történeti énekek és katonadalok.* Szerk. ORTUTAY Gyula. Bp.
KARÁCSONYI János
1891 *II. Ulészló levele Miksa császárhoz.* Történelmi Tár 338.
1922 *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon.* Bp.
KENEDI Géza
1916 *Írások és tanulmányok.* Bp.
KRISTÓF György
1938 *Dózsa Dániel elbeszélő költészete.* Kolozsvár.
MÁRKI Sándor
1913 *Dósa György.* Bp.
MINDSZENTI Gábor
1900 *Naplója.* Kiadta BALLÓ István. Bp.
MOLNÁR AURÉL
1972 *A ceglédi piactéren.* Tükör. IX. 26. sz. 3–4.
NEMESKÜRTY István
1972 *In signo crucis.* Vigilia XXXVII. 595—598.
NYÁRY Albert
1886 *A heraldika vezérfonala.* Bp.
ORBÁN Balázs
1869 *A székelyföld.* III. k. *Háromszék.* Pest.
1870 *A székelyföld.* IV. k. *Marosszék.* Pest.
PAPP Miklós, K.
1874 *Kolozsvár tisztviselői karának beigtatási ünnepélye.* Magyar Polgár. Márc. 3. 50. sz. 2.
PULSZKY Ferenc
1877 *A kolozsvári műiparkiállítás.* Vasárnapi Ujság. XXIV. 830.
REIZNER János
1899 *Szeged története.* I. k. Szeged
RÓMER Flóris
1870 *Az állitólagos Dózsa-féle koronát . . .* Archaeologiai Értesítő. III. 168.
SÁNDOR István
1972 *Így őrzi emlékét a néphagyomány.* Magyar Hírlap. V. 171. sz. 9. Jún. 22.
SZALACSY Rácz Imre
1941 *Eb ura fakó. Történelmi regény.* Bp. (2. kiadás: 1945.)
SZERÉMI György
1857 *II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata.* Közli WENZEL Gusztáv. Pest.
SZMIDA Lajos
1899 *A temesvár-erzsébetvárosi Mária-szobor története.* Temesvár.
VERANCSICS Antal
1857 *Összes munkái.* II. k. Kiadta SZALAY László. Pest.
Szerző nélkül
1874 *Kolozsvár tisztviselőinek beiktatása.* A Hon. Martius 5. 53. sz. 1—2.
1899 *A temesvár-erzsébetvárosi Mária-szobor története.* Századok XXXIII. 664—665.
1972 *Dózsa György születésének 500. évfordulójara.* Az Emlékbizottság irányelvei. Századok CVI. 531—535.

István Sándor

GEORG DÓZSA IN DER UNGARISCHEN VOLKSTRADITION

Auszug

Der Führer des ungarischen Bauernaufstandes im Jahre 1514, Georg Dózsa (1472—1514), ist in der Erinnerung des ungarischen Volkes auch heute noch lebendig: seine Taten wie auch sein Martertod werden in Sagen und Legenden immer wieder erwähnt und früher beschäftigte sich auch ein historisches Lied mit seinem tragischen Schicksal. Der Richtplatz in Temesvár, wo ihn seine Blutrichter mit einer glühenden Eisenkrone krönen und von seinen ausgehungerten Soldaten lebendig auffressen ließen, war Jahrhunderte lang als Wallfahrtsort beliebt, die Mutter Gottes sei da bei Gelegenheit von Dózsa's Hinrichtung wunderbarerweise erschienen.

Besonders interessant ist aber, daß der gemarterte Dózsa als »Bauernkönig« heute in der Phantasiewelt des Volkes nicht nur mit der Krone gefoltert, sondern auch auf einem glühenden Thron gesetzt, lebendig verbrannt erscheint, obwohl dieses Motiv in den Erzählungen der ungarischen Historiker des XVI. Jahrhunderts vollkommen unbekannt ist. Durch das Symbol des glühenden Thrones wird der Führer des Bauernaufstandes zu einer königlich-erhabenen Gestalt gebildet, man verleiht ihm durch diese Übertreibung seiner promethäisch-übermenschlichen Qualen ein gleichsam mythisches Gepräge.

Иштван Шандор

ОБРАЗ ДЬЕРДЯ ДОЖИ В ТРАДИЦИЯХ ВЕНГЕРСКОГО НАРОДА

Резюме

Вождь венгерского крестянского восстания 1514 года Дьердь Дожа (1472—1514) и поныне живет в памяти венгерского народа; его подвиги и смерть мученика стали постоянной темой венгерских былин и легенд. И одна историческая песня описывает его трагическую судьбу. Место его казни в Темешваре, где кровавые палачи «короновали» Дожу раскаленной железной короной и заставили верных ему изголодавшихся участников восстания есть его, еще живое, тело, веками было местом поломничества, так как по преданию во время казни Дожи появилась Божья Мать.

Особенно интересным моментом является то обстоятельство, что мученик Дожа, «король крестьян» живет сегодня в фантазии народа не только коронованный раскаленной короной, но и как посаженный на раскаленный трон, на котором он был сожжен заживо, хотя этот мотив в описаннях венгерских историков XVI века совсем неизвестен. Через символ раскаленного трона вождь крестьянского восстания возвышается, становясь королевской личностью.

Это переувеличение сверхчеловеческих прометеевских мук придает ему мифологический характер.

Vargha László

Családi és közösségi hagyomány az építkezésben

Adatok a Vas megyei — a nemesbődi — népi építészet történetéhez

Vargha József és Vargha János emlékének

1. A magyar népi építészet vizsgálata, kutatása és védelme lényegében egy sajátos, összetett tudományos munka folyamatát jelenti; annak tartalmát mélyíti el, s végső soron a magyar néprajztudomány, a magyar építészettörténet s egyidejűleg, sajátos kölcsönhatásban a hazai műemlékvédelem feladatait is szolgálja. A népi építészet ugyanis nem önmagában jelentkező sajátos, egyedi megnyilvánulása a hagyományos — tehát már önmagában is történeti szintű — alkotókészségnek; építőhagyománynak, esztétikai igényeknek, művészi megnyilatkozásnak. Jóval több ennél; nagyobb, átfogóbb és általánosabb társadalmi igénnyel, gazdasági adottságokkal és nem utolsósorban materiális — az építőanyag, a műszaki ismeretek, a gyakorlat sugallta — megkötöttséggel jelentkezik. Az egykori és joggal hagyományos — történeti, gazdasági, műszaki — adottságok alapján korábban túlságosan is statikusnak, egy síkúnak tűnt, s annak is minősítették a népi építészetet, annak teljes egészét. Az *ősi*nek vélt, az *eredeti*nek tartott népi építészeti alkotások, a népi építészet hagyományos gyakorlata, jól tudjuk, történeti, társadalmi és gazdasági alakulásunk és fejlődésünk szerves tartozéka, s a mindenkori *korszerű* népi ízlés és igénylés megnyilatkozása. Vizsgálataink során egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy az anyagi kultúránk egyik sajátos megnyilvánulása, építészeti hagyatékunk: a népi építészet egésze; emlékanyaga, gyakorlata, továbbélése és vizsgálata századunkban, társadalmunk új arculata egészében is már merőben más, s korszerű megfogalmazást, s nem utolsósorban *új értelmezést és új értékelést is igényel.*[1]

[1] A szokásos és a teljességre törekvő irodalmi és jegyzet hivatkozásoktól eltekintve, elsősorban azokra a tanulmányokra és adatokra utalok, amelyek a magyar népi építészet, valamint a magyar építészettörténet, s egyidejűleg a műemlékvédelem egyre bővülő irodalmában is közvetlenül kapcsolódnak a felvetett kérdésanyaghoz. Tanulmányunk lényegében korábbi vizsgálataink és kutatásaink felhasználásával készült, abból a meggondolásból, hogy az általános és elvi kérdések változatlan hangoztatása, megismétlése — bármennyire is hálátlan feladatnak látjuk — még hosszú ideig időszerűnek tűnik. Az általános, az országos adatok és példák közlése helyett, egyidejűleg egy szűkebb táj, Vas megye építészeti emlékei közül tallózunk, említünk meg pár jellemző adatot. A tágabb értelemben vett szülőföld: Gyöngyösfalu, Nemesbőd, Vát községek megemlítésével, adatainak a felhasználásával — úgy vélem — a fogalom és a szó legtisztább értelmezésével is a népi, a paraszti építőhagyomány közelebbi, teljesebb és hitelesebb megismertetését szolgálom.

A tanulmányom tárgyával kapcsolatosan s a továbbiakban, közelebbi jegyzethivatkozás nélkül utalok VARGHA L.: *Az anyag és hely eredetiségének szempontja a népi építészet emlékeinek védelme során.* A Velencei Carta és a Magyar Műemlékvédelem. Budapest. 1965. Október 25—26. Az ICOMOS magyar tagozatának kiadványai. 1. sz.

Egyik korábbi megfogalmazásunk szerint: „*A hagyomány — s itt elsősorban a népi építészet hagyományaira gondolok — merev, változatlan szemlélete, tiszteletbentartása ugyanis már a hagyomány lényegével is ellentmond. A hagyománynak is volt valamikor kezdete és a hagyomány is elévül és elhal — ismételjük —, ha hordozója, a nép már ösztönösen terhesnek érzi és elveti. A népi építészet hagyományai is változnak. A ma réginek — hagyományosnak — ismert parasztház összességében és részleteiben, elrendezésében, építőanyagában, felépítésében, szerkezetében és formai, művészi megoldásában, alakításában alig egy évszázad hagyatéka, építészeti hagyománya. Ez az építészeti hagyomány, a népi életformában a hagyományos rend szerinti vagy az annak ellenére végbemenő alakulás, változás és fejlődés folyamán, hasonlóképpen alakul, változik és fejlődik. Természetesen nemcsak a múltban, a jelenben is, amire számos példát ismerünk és idézünk.*"[2]

A magyar népi építészet általános, átfogó, egységes, de részleteiben is

Bp. 1967. 157—175. — VARGHA L.: *A népi műemlékek védelmének problémái.* Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. XI. 1967. 2. sz. 243—261. — L. VARGHA: *Les problèmes de la protection des monuments de l'architecture populaire en Hongrie.* Sympózium ICOMOS. Bratislava. ČSSR. 1971. — A paraszti életforma változásával és alakulásával kapcsolatosan VARGHA L.: *A magyar parasztház alakulása, változása és fejlődése tanulságai mai építészetünk számára.* Bp. 1957. — A továbbiakban VARGHA L.: *A magyar népi építészeti vizsgálatok napjainkban.* Ethnographia. LXXIII. 1962.. 2. sz. 177—205. — Vas megyében — Nemesbőd községben — végzett népi építészeti, népi műemléki munkálatok: I. A Művelődésügyi Minisztérium megbízásából. 1959. VIII. 3—10. (1) Nemesbőd. Műemléki és faluképi vizsgálat. — (2) Kossuth Lajos u. 20—22. Lakóház, gazdasági épület. (3) Kossuth Lajos u. 24. Lakóház. (4) Kossuth Lajos u. 28. Lakóház Összesen 71 — hetvenegy — db. felmérési rajz, s fényképfelvételek. A helyszíni gyűjtő- és kutatómunkálatokban vezetésemmel részt vettek: Mendele Ferenc építészmérnök, Kádár József belsőépítész, Janáky István, Sándy Péter, Szrebrov Nedjelko IV. évf. építészmérnök hallgató, Filep Antal muzeológus. A gyűjtemény, a felmérési rajzanyag, az ún. *manuale* a Savaria Múzeum, Szombathely, Adattári gyűjteményében van elhelyezve. — II. 1959. IX. 17—18. Nemesbőd. Kossuth Lajos u. 58. Pajta. Részt vettek: Mendele Ferenc építészmérnök, Janáky István IV. évf. építészmérnök hallgató. — III. 1962. V. 27. Alsócsöde. Vas megye. Ruisz Ferenc lakóháza. Füstöskonyha. Részt vettek: Szabados László V. évf. építészmérnök hallgató, Leena Saikku muzeológus, Helsinki, Kansallismuseo, — 1962. V. 28. Viszák. Vas megye. Mihály Jenő lakóháza. Füstöskonyha. Részt vettek: Szabados László V. évf. építészmérnök hallgató, Leena Saikku muzeológus, Helsinki, Kansallismuseo. — VARGHA László: *Magyar népi építészeti gyűjtemény* (M N É Gy).—A Vas megyei Szabadtéri Néprajzi Gyűjtemény, a Vasi Múzeumfalu, népi építészeti és muzeológiai feladataira vonatkozólag BÁRDOSI János: *A Vasi Múzeumfalu programterve és az I. építési ütem eredményei.* Kézirat. é. n. 9.: — RÓNAI Károly: *A vasi Falumúzeum létesítése.* Vasi Szemle. XXIII. 1969. 4. sz. 516—522; — *Vasi Falumúzeum.* Szombathely. Vasmegyei Tanácsi Tervező Iroda. Szombathely. (1970.) 68—69.

A helyi lakosság, a helybeliek, az ún. hétköznapi ember magatartására vonatkozólag VARGHA L.: *A műemlékvédelem és a hétköznapi ember.* IV. Országos Műemléki Albizottsági Értekezlet. Szigetvár. 1966. X. 13—15. Előadás. Kézirat. 19. — VARGHA L.: *A műemlékvédelem néhány kérdéséről.* Múzeumi Közlemények. 1969. 1. sz. 83—91.

A helyi hagyományokra, szóbeli és írásbeli közlésekre vonatkozóan elsősorban a családi, a rokonsági közlésekre utalok. Számos példa bizonyítja, hogy sok esetben még napjainkban is, a XX. sz. második felében, olyan tájékoztatásokat, felvilágosításokat, tényszerű és szavahihető közléseket nyerhetünk, amelyek több emberöltőre visszamenőleg, 150—200 éves időtartamot fognak össze. A sokféle jellegű hagyaték, vázlat, rajzfelvétel s a helyszíni vizsgálat és kutatás adatainak az egybevetése és értelmezése, lényegében a gyűjtőmunkálatok legértékesebb folyamata. Különösen akkor, ha mindazokat hiteles írásbeli és szóbeli — családi — hagyaték, több nemzedéken áttekintő és összegező visszaemlékezés is megerősíti.

[2] VARGHA László 1957, 533.

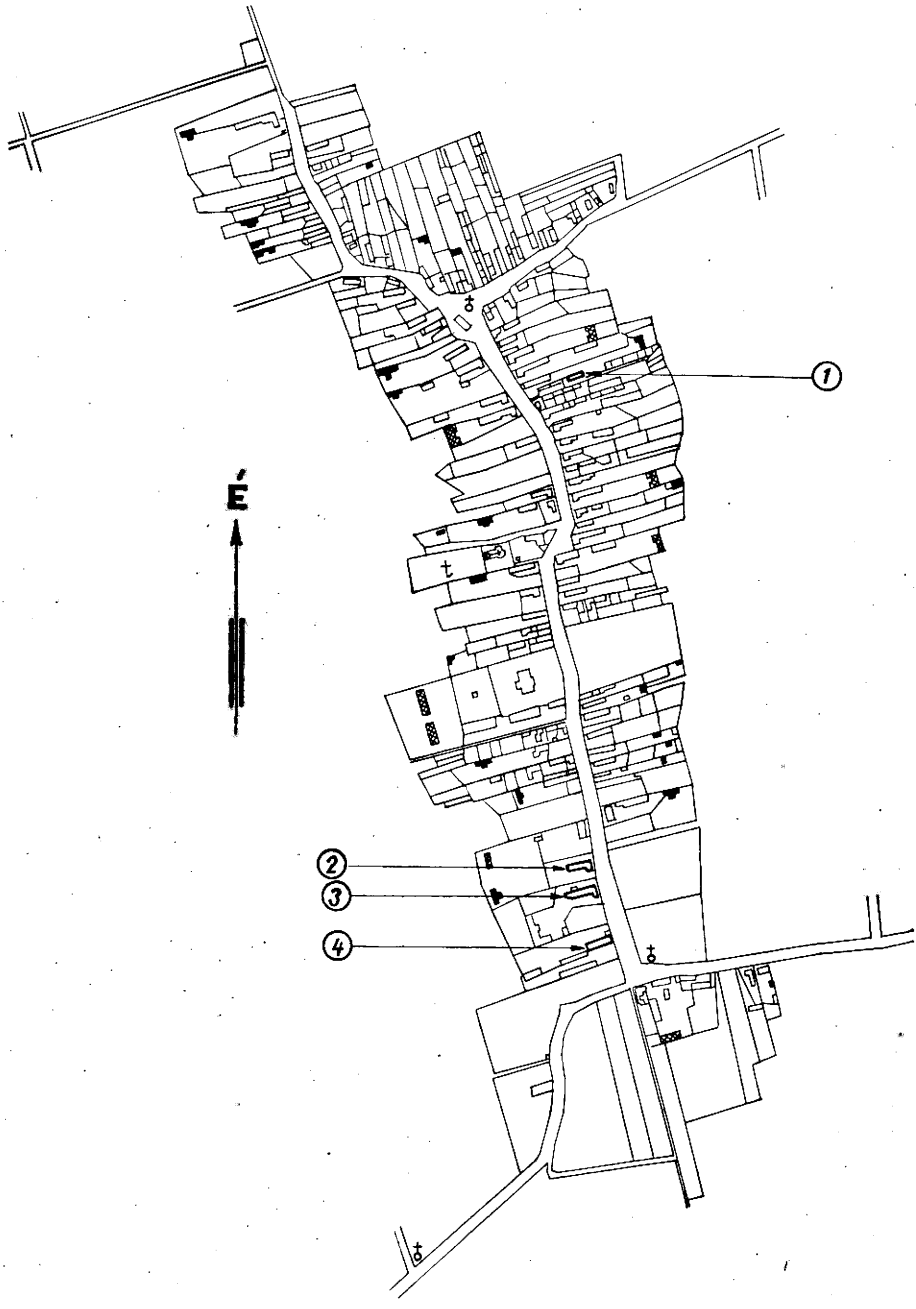

1. kép. N e m e s b ő d. Vas megye. Kataszteri térkép — 1900 körüli — másolata. Eredeti M. 1 : 2880. — A XVIII—XIX. sz. pajták fekete jelzésűek. A XIX. sz. első évtizedében épült lábas pajták kereszt csíkozással vannak jelölve

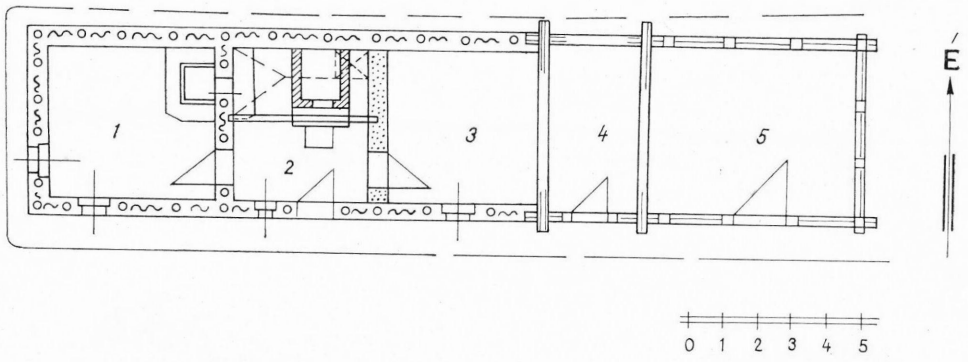

2. kép. N e m e s b ő d. Vas megye. Lakóház. Eredetileg a Kossuth Lajos u. 83—87. sz. telkek határán állt. Ép.: XVIII—XIX. sz. folyamán. Elbontva: 1905—1906. években. — *1.* Szoba — ház. *2.* Pitar — konyha. *3.* Szoba — kamara. *4.* Kamara. *5.* Öreg kamara. — Vargha S. Tivadar vázlata (1905—1906) után készült rekonstrukció

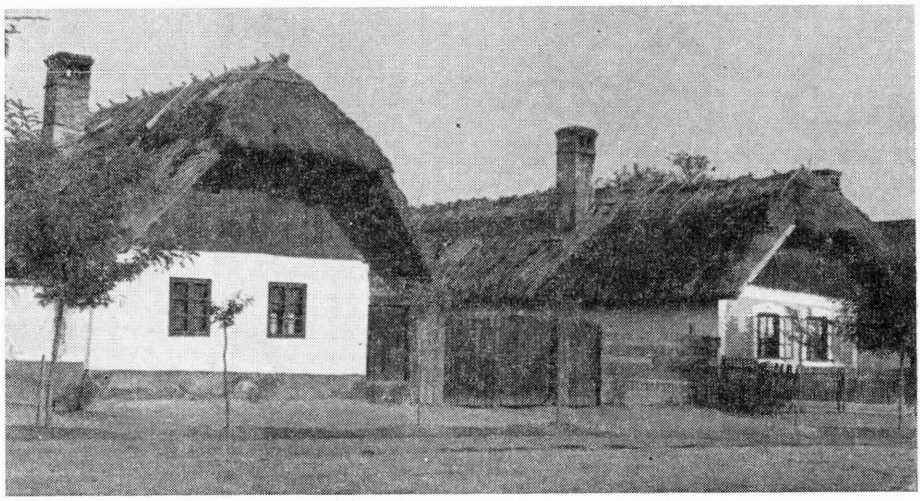

3. kép. V á t. Vas megye. Utcakép. 10—11. sz. Lakóházak. Ép.: Vargha János. XIX. sz. második fele. — Felv.: 1943. X. 4.

feltárt vagy legalábbis erre törekvő vizsgálata az elmondottakat lényegében megerősíti. Hasonló értelmezéssel a néprajztudomány más, részben eltérő ágainál is találkozunk.[3] Azok a még természetszerűleg fellépő hiányok vagy eltérő adottságok, a történeti néprajz — s az anyagi kultúra — szemléletébe nem egészen töretlenül beilleszkedő sajátos és egyedinek tűnő emlékek, amelyek vizsgálataink során felmerülnek, bizonyos mértékig átszínezik, mozgalmasabbá teszik a még napjainkban sem eléggé határozott keretek között kialakuló vizsgálatainkat és természetszerűleg azoknak az eredményeit is. A hagyomány helyes értelmezésének az ismeretével azonban, maga *a vizsgálat, a kutatás*

[3] Gunda Béla 1958, 570.

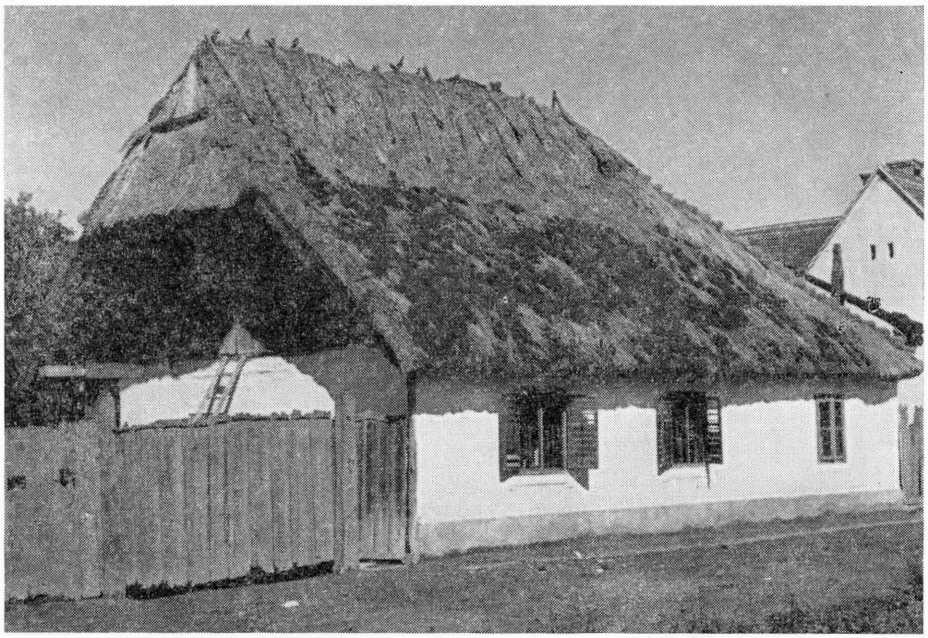

4. kép. N e m e s b ő d . Vas megye Kossuth Lajos u. 20. Lakóház (özv. Tóth Józsefné—Tóth István), L alaprajzú. Egybeépített gazdasági épületekkel. Ép.: XIX. sz. első harmada. Felmérve: 1959. VIII. 4—5. F.: 1943. X. 3. — 1959. VIII. 4—5. Lebontva: 1959—1960

s nyilvánvalóan *az eredmény* és *az értékelés* is folyamatosan alakul, változik, s fejlődik: érlelődik.[4]

Hozzájárul még a magyar népi építészet végleges és egyértelmű értékeléséhez — a viszonylag változó és nem minden esetben azonos értelmezésű és

[4] A magyar népi építészet, a népi műemlékek megmentése: védelmének kérdése és feladata, a sajátos hazai, földrajzi és történeti adottságokat is tekintve s az eddig végzett munkálatokat is figyelembe véve, lényegében három nagy csoportra osztható: 1. a népi építészet vizsgálatának, 2. a népi műemlékek védelmének, 3. a népi műemlékek muzeális, szabadtéri néprajzi gyűjteményben történő elhelyezésének kérdéseire, csoportjaira. A népi műemlékek védelmének a keretében a néprajzi — építészeti — egységes jellegű gyűjtő- és kutatómunkálatok képezik az alapját minden további feladatnak. Ebből adódik, s arra is kell törekednünk, hogy a népi építészet, a népi műemlék teljesebb megismerése és hatékonyabb védelme, már a történeti jellegű település, a történeti értékű faluközpont, a hagyományosan kialakult telekelrendezés, a falukép és az utcakép felismerésében, értékelésében is minél következetesebb megőrzésében is jelentkezzék; elsősorban a népi életforma hagyományos építészeti sajátosságának a megmentésében. A *megmentés* természetesen már önmagában is számos problémát, kérdést vet fel. A népi életforma hagyományos építészeti kerete is szemünk előtt alakul és változik. Az egykori zárt — és hagyományos — életforma teljes átalakulásával, változásával egyidejűleg a történeti település hagyományos rendje: a településszerkezet, az utcahálózat, a telekelrendezés, a lakóházak és a gazdasági épületek átalakítása, megszűnése, elbontása figyelhető meg. Új lakásigények, új építőanyagok és építőszerkezetek megjelenése és felhasználása, s új esztétikai követelmények merülnek fel, az egész országra — s nyilván más országokra is — a korunkra elsősorban is jellemző s rendkívül jelentős társadalmi változást tükröző belső migráció alapján is. Ez a nagymérvű s hatásában még alig lemérhető társadalomváltozás mellett, még inkább fokozottabb mértékben kell foglalkoznunk a népi építészet,

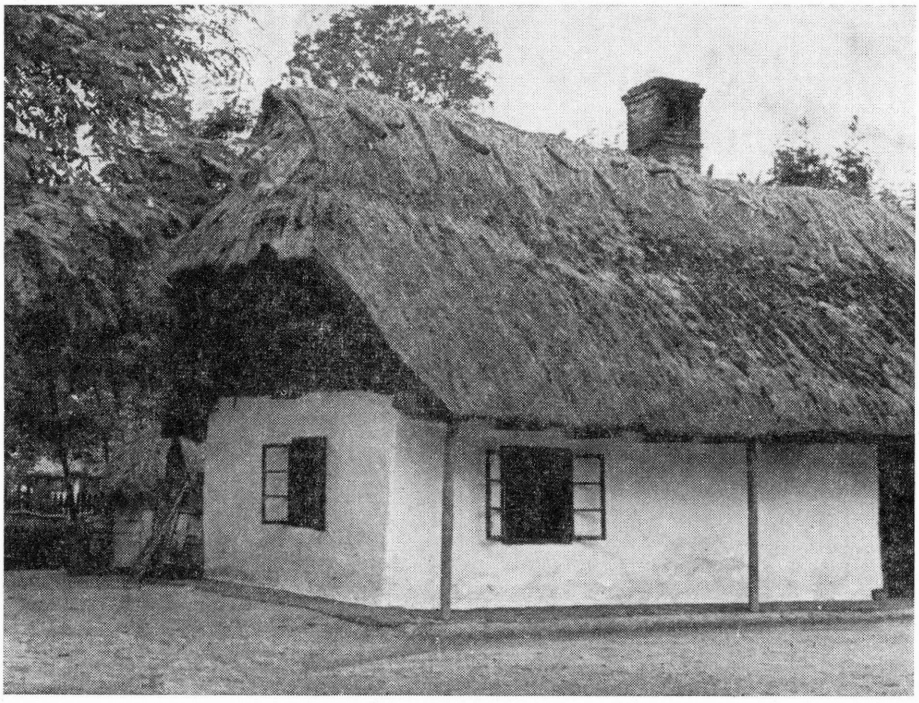

5. kép. N e m e s b ő d . Vas megye. Kossuth Lajos u. 24. Lakóház (özv. Lőrincz Ferencné — Bognár Ferenc), L alaprajzú. Egybeépített gazdasági épületekkel. Ép.: XIX. sz. első fele. Ép.: Vargha József. Felmérve: 1959. VIII. 6—7. F.: 1943. X. 4.—1959. VIII. 6—7

egyenértékű meghatározásához — a különféle, egymástól részben eltérő, részben szorosan egymásba fonódó szemlélet — látszólagos — ellentmondása is. A történeti-néprajzi, a műszaki-építészeti, a művészettörténeti-esztétikai, a gazdaságtörténeti, a településtörténeti adottságok és kívánalmak sokfelé ágazó igénye, lehetősége és gyakorlata már önmagában is változó és eltérő vizsgálatokra, eredményekre és értékelésre nyújt lehetőséget. A népi építészet emlékanyagának bizonyos mérvű hézagossága, a nagy általánosságban jelentkező időbeliség (kronológia) megléte vagy hiánya következtében sok esetben szinte *egyedivé-egyénivé, időkfelettivé* válik nem egy általánosnak vélt és jellemzőnek is tartott emlékünk.

2. A népi építészet — e szűkebb szakterület — dolgozói jól tudják, hogy sem a helyzíni vizsgálatokat, a folyamatos s elemző kutatást, sem a történeti — a levéltári, adattári — jellegű vizsgálatokat nem lehet végleges-nek tartanunk; mint egy befejezett munkát, bármilyen értékesnek és teljes-nek is tekinthető, lezárni. Nemegyszer újabb s helyhez, személyhez, évszám-

a népi műemlékek védelmének elvi és gyakorlati feladataival. Mindezek ismeretével és tudatában képviselnünk kell azt az elvet, hogy a népi építészet és a népi műemlékvédelem tárgyát, feladatkörét tekintve, a műemlékvédelem, a néprajztudomány (a történeti néprajz), az építészettörténet, a néprajzi muzeológia egymással kapcsolatos, egymást kiegészítő együttes és egységes szemlélete, értékelése és gyakorlata alapvetően és elengedhetetlenül szükséges követelmény. Vö. Tóth János 1966, 91—103.

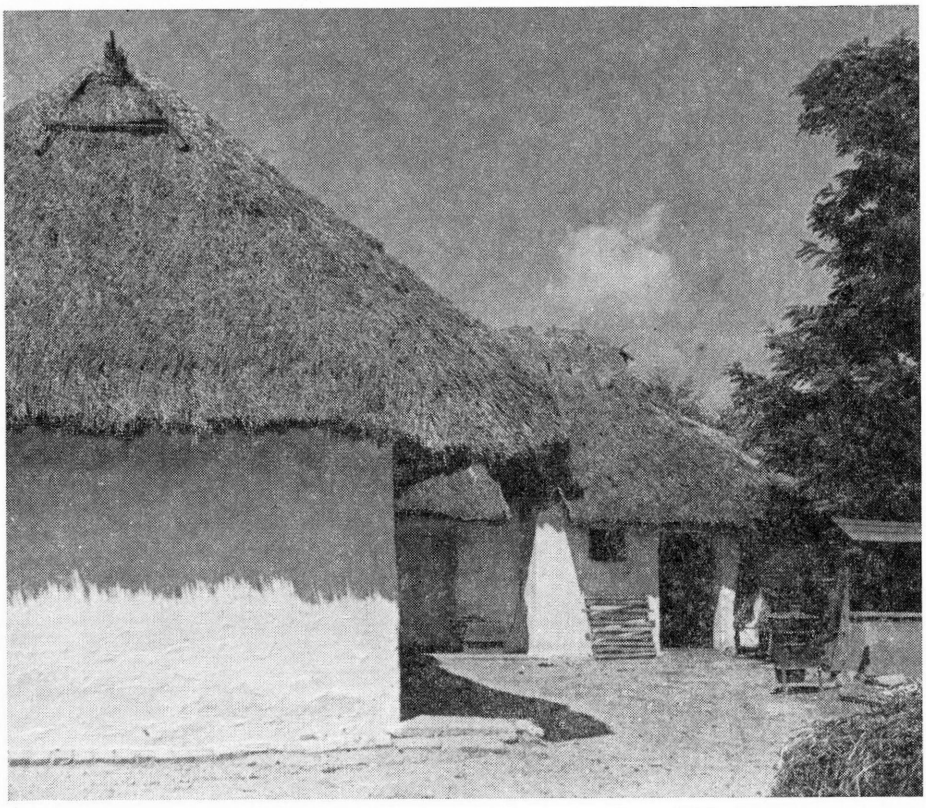

6. kép. N e m e s b ő d . Vas megye. Kossuth Lajos u. 97. Lakóház. (Kocsi Imre)
L alaprajzú. Egybeépített gazdasági épületekkel. Ép.: XIX. sz. eleje. Ép.: Vargha József. F.: 1959. VIII. 7. Elbontva

hoz is kötött adatok birtokában, egy-egy szűkebb táj, egy-egy falu népi építészeti emlékanyaga nyerhet és nyer új és meglepő megvilágosítást, új arculatot s értelmezést.

Nem csupán az újabb történeti adatok nyújthatnak eddig ismeretlen s érdekes adalékokat. A helyi viszonyokat ismerő, a szűkebb hazai tájjal közvetlenül is megtartott rokoni, baráti és szakmai kapcsolatok nem egy esetben értékes és még élő hagyatékra — népi építészeti hagyományra — is figyelmeztetnek. Több mint egy évtizeddel ezelőtt, 1959-ben, amikor munkatársaimmal és tanítványaimmal többek között a szűkebb szülőföld népi építészeti — népi műemléki és faluképi — vizsgálatát végeztük, úgy tűnt, ismereteink eléggé megnövekedtek, kibővültek, s már átfogó értékeléssel is rendelkezünk a Szombathely melletti falu, N e m e s b ő d (Beöd, Bőd) egykori, hagyományos népi építészetéről. Úgy véltük, hogy a recens jelenségek — a még közvetlenül is tanulmányozható építészeti emlékek megfigyelése s az újabb szóbeli közlések ismerete — szinte már teljes értékű anyaggyűjtést biztosítanak. Az időközben megindult általános és országos jellegű vizsgálatok, elsősorban a Vas megyei népi építészeti vizsgálatok és kutatások eredményeinek egybevetésével, azonban meglepően bő s egyes részleteiben jelen-

7. kép. Nemesbőd. Vas megye. Petőfi Sándor u. 2. Lakóház. (Gálos Károly) Ép.: XIX. sz. első fele. F.: 1943. X. 5.

tős új értékelést is nyertünk.[5] Az újabb és folyamatos kutató munkálatok alapján a közvetlen építtető és építő, az építkezést, az építkezés alakulását befolyásoló személyek, egyéniségek tűntek fel. A helyszíni vizsgálatokkal, újabb terepkutatásokkal és a meglevő jelenségek feltárásával, egybehangolásával, mind a tényleges munkafolyamatokat, mind az egyéni befolyás súlyát és mértékét, az egyén és a közösség egymáshoz való viszonyát is jobban megismerhettük. Mindezeket az újabb és *családi, rokoni* közlésekkel és adatokkal — feljegyzésekkel — egybevetve és kiegészítve a szűkebb táj s Nemesbőd község népi építészete is már egyre tisztábban körvonalazható és elemezhető.

3. Nemesbőd, a Szombathelytől keletre fekvő község eredetében — feltehetőleg — még kora-középkori, bolygatatlan település.[6] Az eredetileg útféli, egyutcás, szalagtelkes település is ezt mutatja, ezt a feltevést igazolja. *(1. kép.)* A község magjában az ugyancsak a középkorra utaló egyház: a templom,[7] a plébánia és a temető egységes telektömbjével s e települési mag körül kialakult telkekkel ezt a feltevésünket indokolja. A már eredetében is útféli, egyutcás, szalagtelkes településhez, elsősorban a XVIII. sz. folyamán, a XIX. sz. második feléig bezárólag, az északi és a déli részéhez újabb keresztutcák csatlakoztak. Az egykor egyetlen utca — a fő utca — a jelenlegi Kossuth Lajos utca középső szakaszán kialakult nagyméretű telkek és az utca nyugati oldalán ehhez csatlakozó szűkebb, szalagtelkes elrendezéseket délfelől, mintegy folytatásképpen, újabb és nagyobb, egykori nemesi telkek követték, több már elpusztult, késő barokk jellegű udvarházzal, nemesi kúriával. (Az *1. képen*, a község 1900 körüli kataszteri térképe másolatán *2*, *3*, *4*

[5] Bárdosi János 1965.
[6] Borovszky Samu 1898, 26. 360—361.
[7] OMF. Műemlékjegyzék, 1960, 447. — MJ. Műemlék jellegű.

8. kép. N e m e s b ő d. Vas megye. Kossuth Lajos u. 67. Lakóház. (Ille Ferenc)
Ép.: 1880 körül. Átépítve: 1949. F.: 1943. X. 4.—1959. VIII. 7.

jelzéssel vannak feltüntetve.) A fő utcához csatlakozó két keresztutca — a Dózsa György u. és a Petőfi Sándor u. — feltehetőleg már a XVII. sz. második felében alakult ki. A déli keresztutca — a Rákóczi Ferenc u. — a XIX. sz. első évtizedében kezdett kiépülni, az átmenő, a nagymúltú Posta út mentén, egy korábbi, már lebontott udvarház — kúria — és a közbirtokossági kocsma és kovácsműhely szomszédságában, folytatásában. A r. katolikus templom — valamint a plébánia és a temető — településformáló és meghatározó szerepe jelentős. Az eredetében keletelt, egyhajós, nyugati homlokzatán egy toronynyal, s ez alatt a sajátos hazai falusi kegyúri karzatos templomokra utaló elrendezéssel épült egyház barokkos jellegű átépítését, a kórus megépítését 1788-ban nyerte. Az egykori félköríves — az ugyancsak a kora középkorra, a román stílus korára utaló — szentélye helyén emelt kereszthajója és az újabb

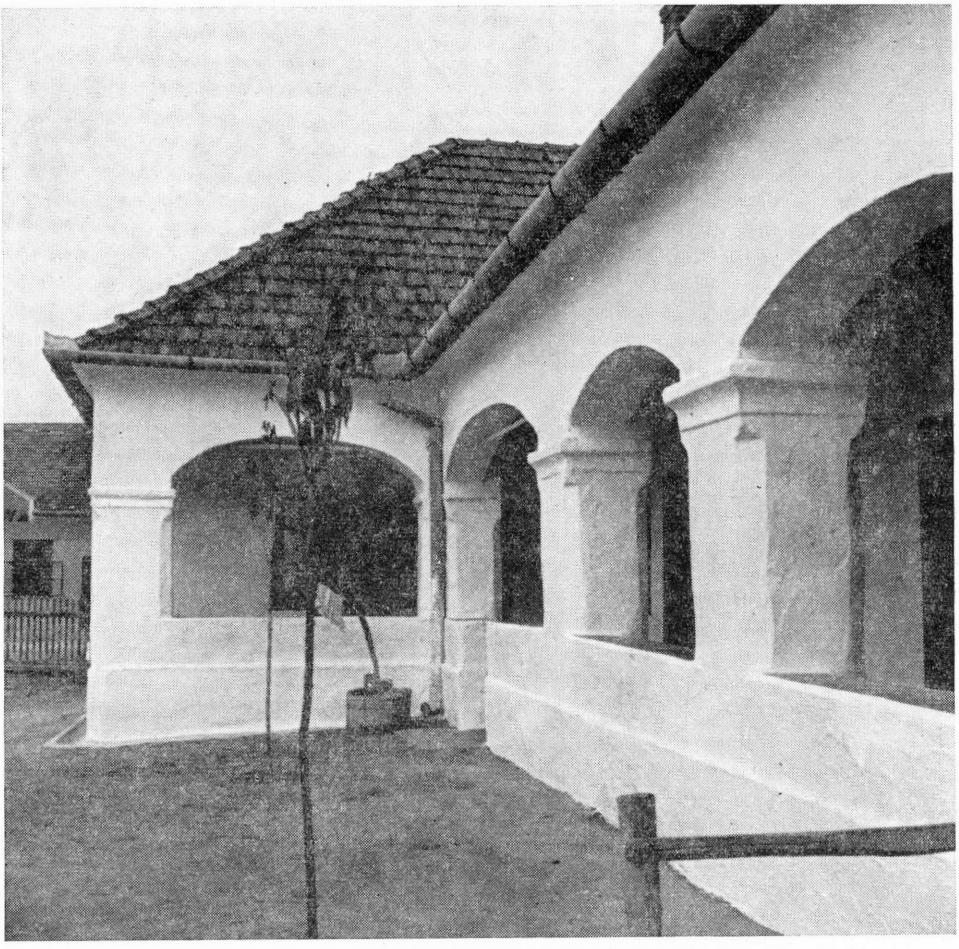

9. kép. Nemesbőd. Vas megye. Kossuth Lajos u. 57. Lakóház. (özv. Tonka Lajosné) L alaprajzú. Ép.: Stangl József kőművesmester. 1906—1907. Átépítve: 1962. Elbontva: 1968—1969. F.: 1943. X. 4

szentélye 1938-ban épült.[8] A község — az egykori egyutcás település — az elmúlt évtizedek során, 1947 és 1970 között, a déli szakaszán, keletről, újabb utcahálózattal — Gábor Áron u., Ady Endre u., Alkotmány tér — és telekosztásokkal bővült. Részben a Kossuth Lajos u. déli szakaszán, részben a Gábor Áron utcában, a két világháború közötti időszakban több FAKSz (1927—1928) és ONCSA (1941) lakóház épült.

A község települési képe, a mai formájában véglegesen a XVIII. sz. úrbéri rendezések végrehajtásakor kezdett kialakulni, s az előbbeniekben vázoltak alapján, a Vas megyei települések, uradalmak, nemesi birtokok és jobbágy falvak hasonló jellegű alakulásával és fejlődésével azonos körülmények között. A már nevében is a kisnemesi falvak sorába tartozó Nemes-

[8] OMF. Vas megye Műemlékjegyzéke, 1971, 58. — Műemlékjegyzékből törölve.

bőd ugyanis a szomszédos falvak egykori uradalmaihoz kapcsolódó jobbágyközségek karéjában fekszik.

A községre, a településre, történetére, társadalmi struktúrájára s gazdasági életére rendkívül jellemző, hogy a lakossága — lélekszám szerint — több generáción keresztül, alig változott, gyarapodott. A közeli Szombathely és Sárvár gazdasági, társadalmi vonzása, nyilván erős hatással volt a lakosság mindenkori életére s alakulására. FÉNYES Elek 1840-ben[9] 602 lakost jegyez fel, 1851-ben[10] 654 lakost említ, Magyarország Helynévtára 1863-ben[11] 658 lakost közöl, az 1922. évi adatok[12] 774 lakost említenek, az 1931. évi Helységnévtára[13] 772 lélekszámról közöl adatokat, az 1942. évi[14] adatok 811 lakost említenek, 1952-ből[15] nincsenek adataink, az 1967. évi adatok[16] 815 lakost említenek.

Az egykor nagyjelentőségű és termékeny s FÉNYES Elek által is hangsúlyozott „. . . gazdag róna határ . . .", valamint az egykor ugyancsak híres baromfitartás, amely szerint „. . . szárnyas állatokkal nevezetes kereskedést űznek Bécsbe . . ."[17] a század húszas éveiben, az első világháború folyamán megváltozott és lényegében megszűnt. A gazdasági élet pangásához hozzájárult még egyidejűleg a község nemesi — paraszti életformában élő kisnemesi — jellege is, amely a földesúri birtoklások mellett nyilván nem kedvezett, nem minden esetben kedvezhetett a gazdasági és a társadalmi fejlődés egyidejű és korszerű alakulásának. Nemesbőd község történetében a nagybirtok, a birtokos köznemesség megléte, a kisnemesi, de lényegében paraszti sorban élők s az egykori jobbágyok gazdasági adottságai is elsősorban a parasztbirtokok típusában és nagyságában jelentkezett.[18] Így érthető, hogy a községben a kisnemesi sorban és tudattal élő családok zöme általában egy telkes volt, s tulajdon birtokuk átlag 2/8 telkeseknek (8,3—15,7 kat holdnak) felelt meg, nemzedékeken keresztül.[19] Nem véletlen tehát, hogy Nemesbőd község kisnemesi és paraszti — az egykori jobbágyi — telek, a lakó- és gazdasági épületek azonos jellegűek, s azonos építőhagyaték és gyakorlat keretében épültek, alakultak, fejlődtek.

4. A Vas megyére jellemző földrajzi adottságok és történeti múltja alapján is, Nemesbőd népi építészete a szűkebb táj hagyományos építészetével szerves egységben alakult és fejlődött, helyesebben az idő folyamán megváltozott.[20] Nemesbődön is — úgy véljük — a legrégibb építési anyag a fa volt; részben a helyi s nyomaikban még ma is meglevő erdők, részben a közeli hegyvidék faanyagát használták fel. A boronafalas, a csapos boronaépítkezés, a sasfás, zsilipeléses, a tapasztott sövényfalas építkezésnek szinte minden válfaját alkalmazták a XIX. sz. közepéig. A földfalazat, a sárépítkezés, az ún. tömésfal lényegében a XIX. sz. közepétől kezdett gyakoribbá válni, majd

[9] FÉNYES Elek 1840, I. 406—407.
[10] FÉNYES Elek 1851, I. 163.
[11] Magyarország Helynévtára 1863, 198.
[12] Magyarország Helységnévtára 1922, 102.
[13] A Magyar . . . Helységnévtára 1931—1932, 92.
[14] Magyarország . . . Cím- és Adattára 1942, 804.
[15] Magyarország Helységnévtára 1952, 189. A lakosság számát nem közli.
[16] Magyarország Helységnévtára 1967, 467.
[17] Vö. 9. 10. jegyzet.
[18] SÁNDOR Pál 1967—1968, I. 510—525, II. 185—197.
[19] SIMONFFY Emil 1972, 110—116.
[20] TÓTH János 1938.

10. kép. Nemesbőd. Vas megye. Kossuth Lajos u. 85. Lakóház. (Hantó István) Ép.: Stangl József kőművesmester. 1906—1907. Átépítve: 1964. F.: 1943. X. 3

századunk elején a téglaépítkezés jelenik meg, s ezzel új arculatot, új homlokzati megoldást, új faluképet is adva a településnek. A korabeli szelemenes, ollólábas tetőszerkezetek, a kontyolt oromzatok elsősorban az építőanyagban végbemenő változásokkal együtt alakultak. A XIX. sz. második felében már a nyeregtetős, felsőcsonkakontyos és deszkaoromzatos, zsupfedeles lakóházak váltak általánossá. A XX. sz. elején épült lakóházak építőanyaga már szinte kivétel nélkül tégla, s cserépfedéssel készülnek.

A lakóházak alaprajzi elrendezése szervesen beleilleszkedik a Vas megyei paraszti házak általános rendjébe. Az egy szobasoros, az L alaprajzú lakóházak egymás melletti s váltakozó sora azt bizonyítja, hogy a korábbi egysejtű épület — feltehetőleg a közvetlen városi (Szombathely és Sárvár) hatások alapján — bizonyára már a XVIII. sz. második felében szerves átalakuláson ment keresztül. Ezt a feltevésünket látszik bizonyítani a falu nyugati részén, még egy emberöltővel ezelőtt is fennálló, régi típusú egy szobasoros és L alaprajzú lakóházak gazdag változata. A tüzelő- és fűtőberendezések a füstöskonyhákra jellemző padkás kemencéből és a szobában, a *ház*-ban álló szemes kályhából alakultak. A szabadkéményes konyhák elsősorban a XIX.

11. kép. N e m e s b ő d . Vas megye. Rákóczi Ferenc u. 9. Pajta. (Hettyey József) Eredetileg a Kossuth Lajos u. 83—87. telkek határán állt. Ép.: XIX. sz. első fele. Ép.: Vargha József. Átszállítva: 1906—1907. Átépítette: Vargha János és Hettyey József. Javítva: 1928. Elbontva: 1965. F.: 1943. VII. 27

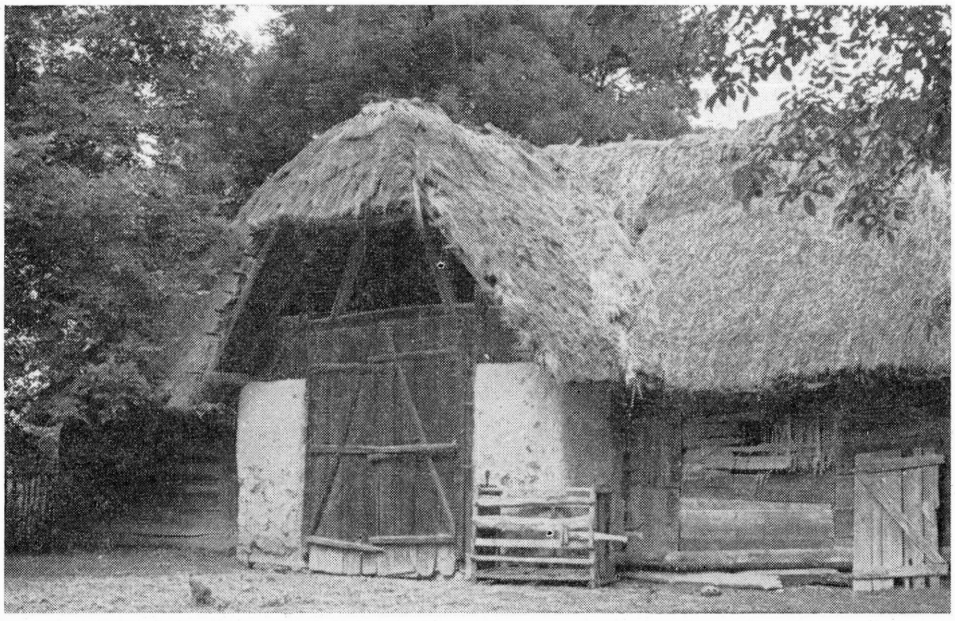

12. kép. N e m e s b ő d. Vas megye. Dózsa György u. 6. Pajta. (özv. Zsizsik Károlyné) Torkos pajta. Építtette: *„1882 GÁLOS ISTVÁN"* Ép.: Vargha János. Elbontva. F.: 1959. VIII. 6

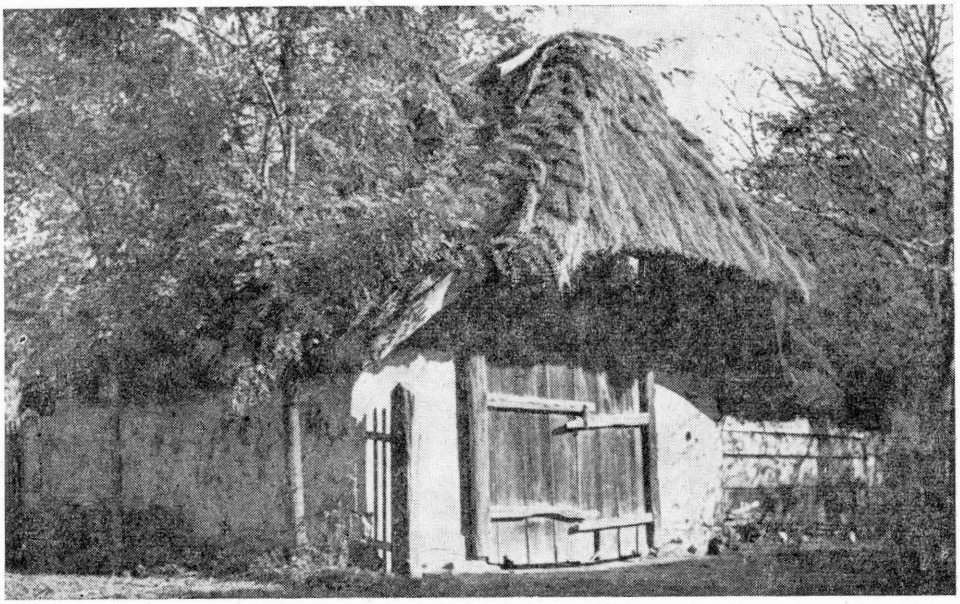

13. kép. N e m e s b ő d. Vas megye. Dózsa György u. 12. Pajta. (Szöllőssy Józsefné) Ép.: XIX. sz. első fele. Ép.: Vargha József. Elpusztult: 1945. április. F.: 1943. X. 5

sz. elején épültek, majd a század végén újjáépült vagy merőben új lakóházban jelennek meg. Később, a XX. sz. első évtizedeiben, 1914-ig bezárólag a falazott, belső kemencés, üstházas, nagyméretű rakott *spor — sporhet* — terjedt el, viszonylag igen nagy ütemben s meglepően nagy közkedveltség mellett.

5. Korabeli feljegyzések, szóbeli hagyományok és írásbeli lejegyzések, rajzvázlatok alapján egy régebbi típusú lakóház alaprajza, építőanyaga, építőgyakorlata, tehát szerkezeti felépítése, használata és alakulása, megközelítő pontossággal rekonstruálható.[21] *(2. kép.)* Az 1900-as évek fordulóján elbontott lakóház a jelenlegi Kossuth Lajos u. 83. és 87. sz. telkek határán állt. A telek, ill. a lakóház 1869-ben 51. hsz. alatt szerepelt. (Az 1. képen, a község 1900 körüli kataszteri térképe másolatán 1. jelzéssel van feltüntetve.) A településnek ezen a részén még a század fordulóján is egymásra halmozott,

14. kép. N e m e s b ő d. Vas megye. Dózsa György u. 14. Pajta. (Gálos Sándor) Kétfiókos, ötrészes torkos pajta. Építtette: *„INZSÖL JÁNOS ÉPITETE 1840 o c"* Ép.: Vargha József. F.: 1959. VIII. 6.; Műemlék jellegű

15. kép. N e m e s b ő d. Vas megye. Dózsa György u. 14. Pajta. (Gálos Sándor) Kétfiókos, ötrészes torkos pajta. Építtette: *„INZSÖL JÁNOS ÉPITETE 1840 o c"* Ép.: Vargha József. F.: 1959. VIII. 6. — Műemlék jellegű

[21] Vargha S. Tivadar 1940—1942. Vargha László MNÉGy.

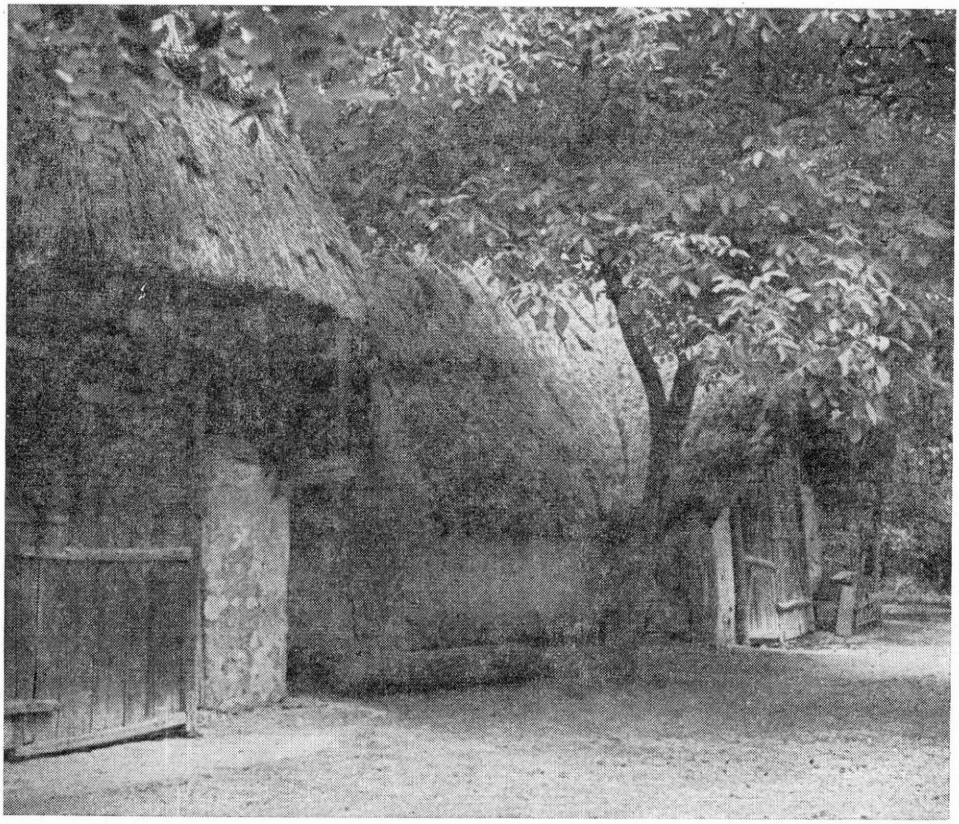

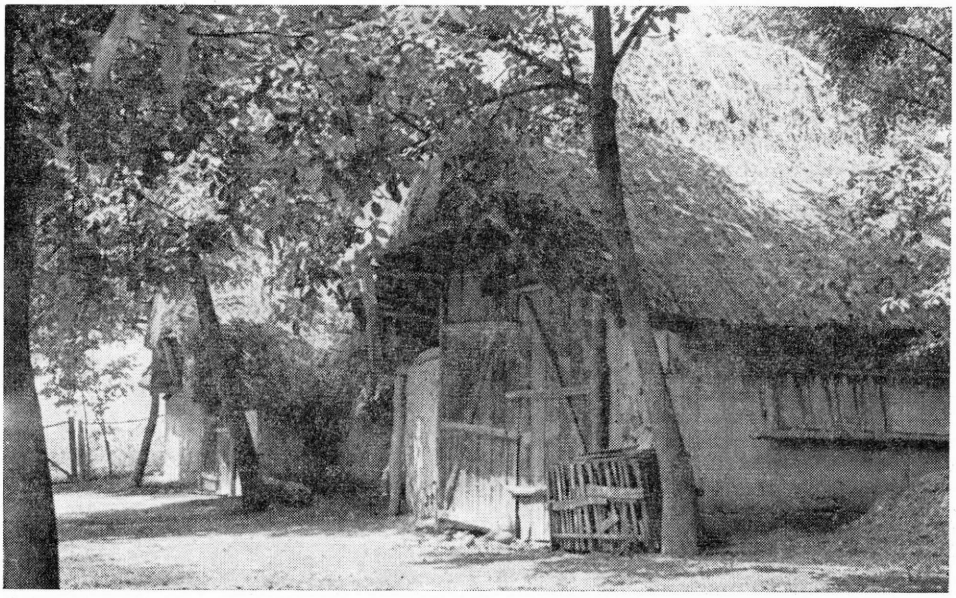

egymás mögötti szűk telkek, lakóházak csoportosultak, az egykori zsellértelkek mintájára, gyakorlatára és hagyományvára. A már lebontott lakóház mellett, egymásutáni sorban három lakóház állt, s mögöttük különállóan, de egymásba függő kapcsolattal a hozzájuk tartozó gazdasági udvarokkal, a hagyományos rendszerű torkos pajtákkal. Az egykori lakóház — rekonstruált alaprajza alapján — egy szobasoros volt: szoba-ház + pitvar-konyha + szoba (kamra) + kamara + öreg kamara elrendezésben épült, ill. többszörös átépítéssel, bővítéssel alakult, a XIX. sz. végső éveire. A lakóház, amint ezt építőanyaga, szerkezete s rendeltetése igazolta, több építési periódusban épült. Legrégebbi része, feltehetőleg még a XVIII. sz. második felében készült, a kamara (4) boronafalas volt, majd a közvetlenül, valószínűleg a XVIII. sz. végén hozzáépült öreg kamara (5) már talpgerendás, sasfás, zsilipeléses falazattal készült. Feltehetőleg ez a két helyiség alkotta a még korábbi — s már elöregedett — lakóház magját.

A meglevő, megmaradt s még a korábbi építőhagyatékra és gyakorlatra utaló faépítkezés felhasználásával s annak további kiegészítésével épült fel végleges formájában a lakóház újabb része; a XIX. sz. első felében, már az ún. karó közé rakott sárfalazattal. Az újabb lakóépület egyik közfalát, a pitar-konyha (2) és a szoba-kamara (3) közfalát az 1880 körül rakott mórfallal váltották ki. Az egykori lakóház további jellemző adatai is hitelesek, annak tekinthetők. Részben a szóbeli hagyományok, korabeli rajzvázlatok és írásbeli visszaemlékezések alapján ismerjük és összegezzük a további műszaki adatokat. Az írásbeli feljegyzések az egyes helyiségek méreteit (hosszméreteit) bécsi ölben, ill. lábban adják meg. Ezeknek a méterre történt átszámításánál 1 bécsi öl 1,89 m-rel, 1 bécsi láb 0,31 m-rel egyenlő.

Az 1869-ben 51. hsz. alatt szereplő egykori, s az 1900-as évek fordulóján, valószínűleg 1905—1906-ban lebontott lakóház végső formájában, lebontása idejében lényegében s részleteiben megegyezett a község még ma is fennálló s közel 100—150 éves hasonló jellegű lakóházaival. Az egy szobasoros lakóház tehát, alaprajzi elrendezésével, építési anyagával, szerkezeti megoldásával, tüzelő berendezésével és füst elvezetésével alapjában véve a XVIII. sz. első felében kialakult s a XVIII. sz. közepén már gyakorlattá vált s közel 200—250 éves építőhagyományt és építőgyakorlatot őrzött meg, örökített meg számunkra. A lakóház műszaki adatai — a már közölt források alapján a következők, az egyes helyiségek szerinti sorrendben:

(1) *Szoba — ház.* 14,5×15,5 láb (kb. 4,5×5 m) alapterületű. Falazata karó közé rakott sárfal; keresztgerendás födémmel: kívülről fűlő kétrészes szemes kályhával. Egy-egy sarokra helyezett ablak, ácsolt faajtó, fakallantyúval, fazárral. A szoba — ház deszkapadozatos volt.

(2) *Pitar — konyha.* 14,5×12,5 láb (kb. 4,5×4 m) alapterületű. Falazata karó közé rakott sárfal; keresztgerendás födémmel. Hátsó szakasza füstgerendával volt elválasztva, a konyha bótozott, téglából rakott kemencével, előtte tűzpad s lábgödör. A kemence tömött földpatkán állt. A füstgerendán bótozott, tapasztott vesszőfonásos füstfogó, sarkában tapasztott sövénykémény. A pitar — konyha keleti falazata később átépítve: tömés falas. Sározott padozat.

(3) *Szoba — kamara.* 13,5×14,5 láb (kb. 4,5×4,5 m) alapterületű. Falazata karó közé rakott sárfal. Keresztgerendás. Nyugati falazata tömés falas, keleti falazata boronafalas. Sározott padozat. Fűtője nem volt.

(4) *Kamara.* 14,5×11,5 láb (kb. 4,5×2,5 m) alapterületű. Valószínű-

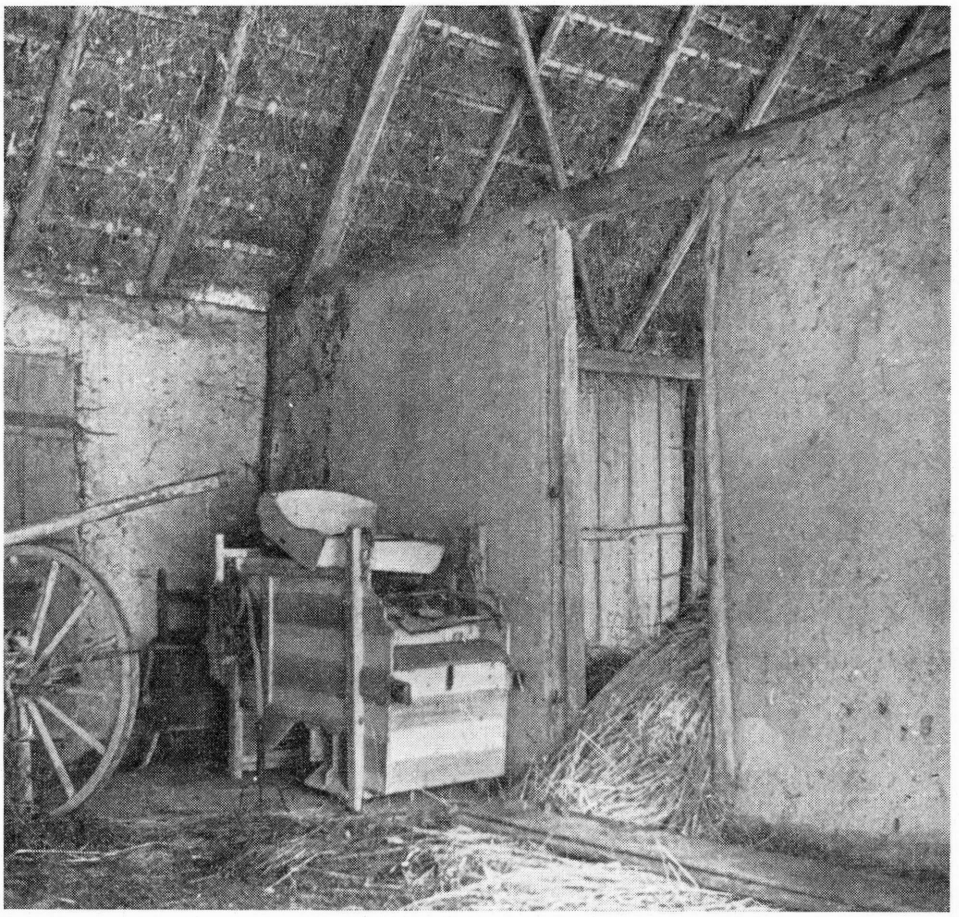

16. kép. N e m e s b ő d. Vas megye Kossuth Lajos u. 64. Pajta. (Németh Virág István) Három részes torkos pajta. Építtette: *„N(emes) DARÁZS IGNÁCZ 1868 B an CSINÁLTO"*(csináltatta). Ép.: Vargha János. Elpusztult (?). F.: 1959. VIII. 6

leg a legrégebbi része volt az egykori lakóépületnek. Boronafalas, bárdolt faanyaggal épült. Lapos, ékelt szellőzőnyílással. Sározott padozat.

(5) *Öreg kamara.* Nagy kamara, külső kamara más néven. 14,5×18,5 (kb. 4,5×6 m) alapterületű. Talpgerendás, sasfás, zsilipeléses vagy karóközös tapasztott sövényfalas. Faajtó, kulcsos fazárral. Sározott padozat.

A lakóépület sátortetős, ollószáras, szelemengerendás tetőszerkezettel készült, zsupfedéllel, a héjjalás sarkain — az éleken — babkás (lépcsős) rakással. A lakóépület homlokfalánál keskeny töltés, oldalán végighúzódó ereszaljjal, tornáccal bővült az idők folyamán.

A lakóépület építőanyagát tekintve tehát vegyes, régi— archaikus jellegű — építőhagyatékot foglalt magában. Olyan jellegű építőanyag és építőszerkezet hagyatékának volt tekinthető, amely jelenleg már — napjainkban is még — elsősorban a gazdasági épületeknél többek között a pajtáknál

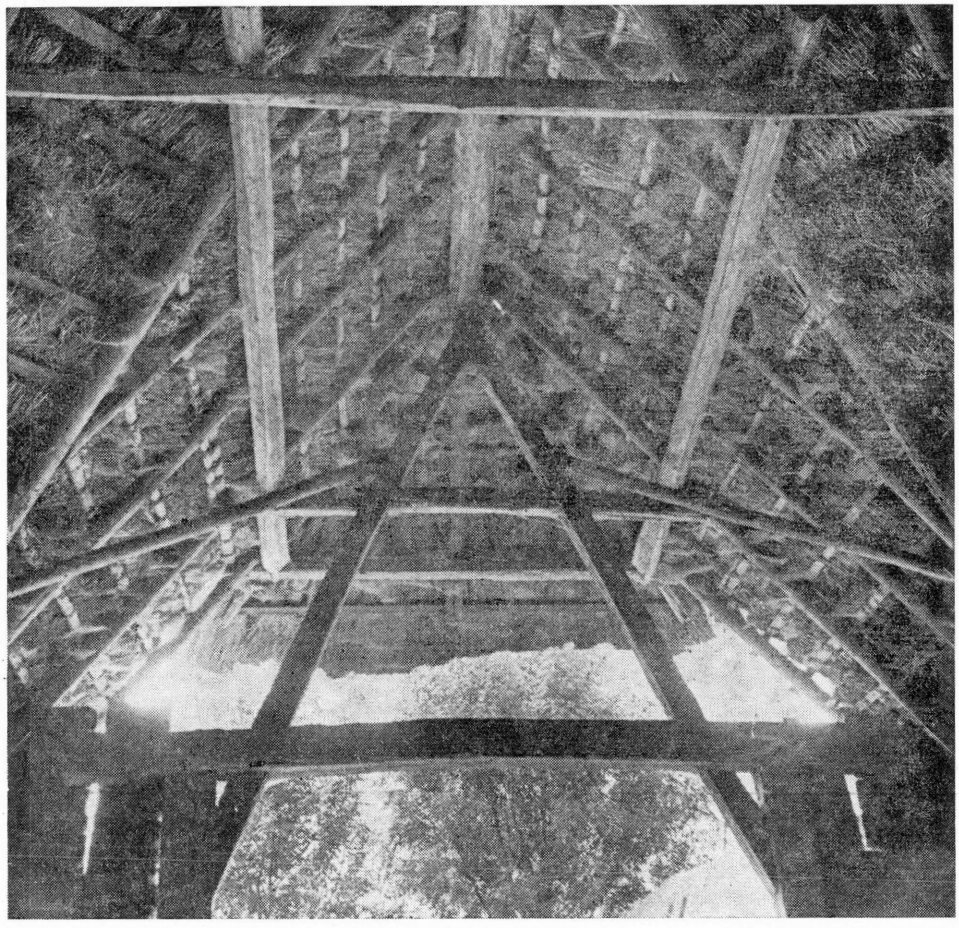

17. kép. N e m e s b ő d. Vas megye Dózsa György u. 6. Pajta. (özv. Zsizsik Károlyné) Torkos pajta. Építtette: „*1882 GÁLOS ISTVÁN*". Ép.: Vargha János. Elbontva. F.: 1959. VIII. 6

s kisebb gazdasági mellékpületeknél található és maradt fenn. Mindez, a vizsgált és rekonstruált lakóépület alapján többféle, folyamatos építőhagyaték, építőgyakorlat és tudatos, folyamatos átépítés bizonyítéka.[22]

6. Az építészettörténeti elemzéssel vizsgált adatok alapján megállapíthatjuk, hogy mindezek a jelentős változások, a paraszti életforma, a hagyományos népi életforma alakulását, változását és fejlődését is figyelembe véve, törvényszerűnek látszanak, annak tekinthetők. Nemesbőd községben azonban az 1906. évi áprilisi nagy tűzvész volt a közvetlen, a XIX. század elejére, a század első évtizedére jellemző és meghatározó kiváltó ok. A tűzvész utáni újjáépítés lényegesen más, újabb és már *városias* lakóháztípust alakított ki. A közeli Szombathely és Sárvár mellett a közvetlen szomszédságban álló Kőszeg

[22] Vö. 5. jegyzet.

18. kép. Nemesbőd. Vas megye. Kossuth Lajos u. 12. Lábas pajta. Ép.: Stangl József, Stangl Flórián, Stangl Lajos. 1909. Átépítve: 1932. F.: 1959. VIII.

is már bizonyára korábban is hatott a falu népi építészetére, egy statikus szem léletű népi építőgyakorlat lassú, vontatott alakulásával. Az 1906. évi április nagy tűzvész hatására egyszerre, alig egy-két év alatt, a közreműködő szombathelyi s zömében kőszegi és rábakethelyi mesterek révén merőben új lakó- és gazdasági épületek honosultak meg a községben, helyesebben a község egy részében, a Kossuth Lajos utca keleti részén, a tűzvész által elpusztult lakó- és gazdasági épületek helyén. Ez az átalakulás, az újabb típusú lakó- és gazdasági épületek később, hasonlóan, szinte robbanásszerűen, a Kossuth Lajos utca másik, a tűzvész által megkímélt részén, az utca nyugati felén is megjelentek, s nyilván a gazdasági lehetőségeik keretein belül, s nem utolsósorban az új, a módosabb jellegű lakó- és gazdasági épületek kényszerítő hatására — az új házforma utánzására — még a század húszas éveiben is jelentkeztek.

7. Nemesbőd községben a hagyományos paraszti — népi — gazdálkodás keretében, a gazdasági épületek is tanulságos alakuláson mentek keresztül. A gazdasági épületek azonban, sajátos módon viszonylag zártabb egységet képviselnek, s jobban megőrizték régebbi jellegűket, archaikus voltukban beszédesebben bizonyítják és mutatják a korábbi építészeti — műszaki — gyakorlatot, s ezzel egyidejűleg természetesen a korábbi gazdasági életformát is.

A XIX. sz. derekáig általánosnak tartható, korábbi boronafalas vagy zsilipeléses, karó közé rakott sárfalas, tapasztott sövényfalas faistállók helyét, a talpas sövényfalas, a földfalas, majd a téglafalas istállók váltották fel. Az 1906. évi nagy tűzvész utáni időkben, az első világháborúig bezárólag, 1914-ig általában eléggé nagyméretű istállók épültek, nyilvánvalóan a nagyobb jelentőségű, a fokozódó mértékben növekvő állattartás szükségleteinek a kielégítése céljából. Ez az építő tevékenység is megszűnt a továbbiakban, s napjainkban már egyre inkább feleslegessé váló istállók bontása is rendre megkezdődött, vagy átépítve más jellegű felhasználással élnek tovább, lakóépületekké alakultak nagy részükben.

A pajták nagy része, a település keleti és nyugati telekhatárán ugyancsak ezt a változó és egymástól eltérő építőgyakorlatot bizonyítja. (Az 1. képen, a község 1900 körüli kateszteri térképe másolatán a feketével jelzett pajták a korábbi s hagyományos építési hagyatékot, építőgyakorlatot mutatják, a keresztben csíkozott és nagyobb méretű pajták az 1906-i nagy tűzvész után időkben 1914-ig bezárólag épültek.) A pajták még a XIX. sz. második felében is, az 1906. évi nagy tűzvészig szinte kivétel nélkül talpas sövényfalas s karó közé rakott sárfalas és tapasztott sövényfalazattal épültek, kettős, hármas tagolásban, gyakran L alakú alaprajzzal, illetőleg kettős pajtatorokkal is. A Vas megyére nagy általánosságban is jellemző torkos pajta ugyancsak gyakori, a még korábbi hagyományra utaló két különálló épületből álló pajtákkal egyetemben.[23]

Az 1906. évi nagy tűzvész után, az első világháborúig bezárólag — 1914-ig — részben a leégett pajták pótlására, részben a gazdálkodás jelentősebb fejlődésével, a nagyarányú szemtermeléssel kapcsolatosan újabb és már eltérő típusú, óriási méretű, ún. lábas pajták épültek. A téglapilléres, deszkafalas, nyeregtetős és cseréppel fedett hatalmas méretű pajták - hozzávetőleg 10—15 pajta - napjainkban tűnnek el; sorra lebontják a még meglevőket, jó építőanyagáért, faanyagáért, elsősorban a helybeli és közvetlen környék tsz-ei vásárolják meg.

8. Az 1906. évi áprilisi nagy tűzvész után, az első világháború kezdetéig — 1914. évig — bezárólag, lényegében tehát nyolc év leforgása alatt a község addigi s eléggé egységesnek tekinthető hagyományos képe: faluképe, utcaképe, építészeti arculata alapjában is megváltozott. Részben a korszerűbb építési igény, a tűzvész kényszerítő hatása mellett, s elsősorban a közreműködő *vándor kőművesek* szerepe és építőgyakorlata alapján újabb típusú lakó- és gazdasági épületek emelkedtek a községben. Az alapjában véve még a hagyományos egy szobasoros alaprajzú elrendezés mellett, az ugyancsak hagyományos L alaprajzú lakóépületeknél is a gazdasági épületek alaprajzi elrendezésében is jelentős változás állott be. Elsősorban a pilléres vagy oszlopos, boltíves tornácok alakítása, építése változtatta, módosította a község lakóházainak a hagyományos megjelenési formáját. Az új lakóházak egy része az előző építőgyakorlat egyik hagyományos példájához igazodva ugyancsak sarkosan, L alaprajzzal épült, de minden esetben már két utcai lakóhelyiséggel, s kivétel nélkül nagyobb méretű kamrával. Igen gyakori ezeknél az újabb és módosabb, terjedelmesebb lakóházaknál, hogy az istálló egy-egy kamra közbeiktatásával közös fedél alá került a lakóházzal. Ez az alaprajzi elrendezés korábban nem volt általános. A lakó- és a gazdasági épületek különállása, a rendeltetésszerű használat okozta elkülönülés lényegében minden más, egymástól eltérő rendeltetésű épületet, legyen az lakóház, kamra, istálló, pajta stb., különállóan, egymástól függetlenül helyezett el, épített fel. A telekelrendezés, a lakó- és a gazdasági épületek ilyen jellegű csoportosítása és elrendezése, megépítése feltételezhetően a közeli városi hatásokra mutat. Bizonyára nem véletlen, hogy az 1906. évi áprilisi nagy tűzvész utáni újjáépítés mesterei a közeli nagyobb települések kőműves mesterei közül kerültek ki. A jelentősebb építőmesterek — kőműves mesterek, akiknek a neve még élénken él — élt — az emlékezetben, Kőszegfalva — Sobakfalu — és Rábakethely, kisebb számban

[23] Vö. 5. jegyzet. Tóth János 1971. Károlyi Antal—Perényi Imre—Vargha László 1955, 151. Vö. 8. jegyzet. — Dózsa György u. 14. Pajta. MJ. Műemlék jellegű.

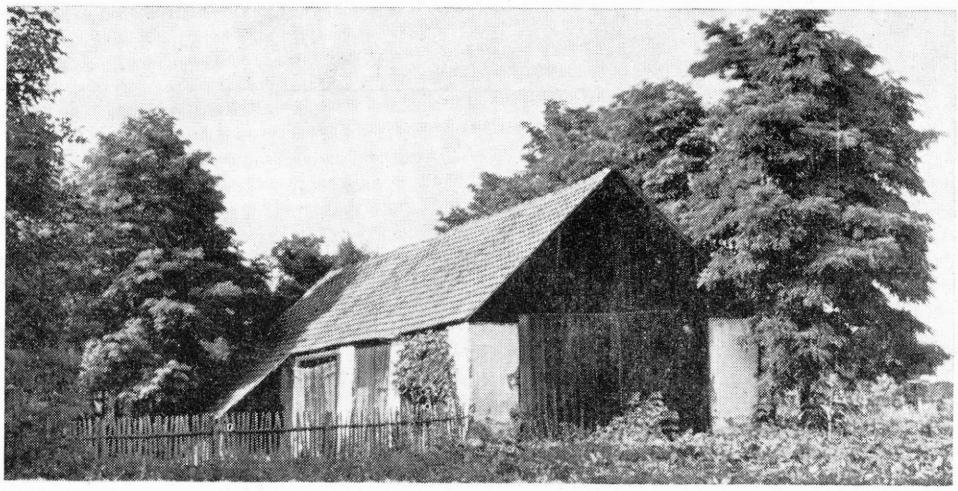

19. kép. N e m e s b ő d. Vas megye. Kossuth Lajos u. 47. Öttengelyes lábas pajta. (Udvardy József) Ép.: Stangl Flórián, Stangl József. 1906—1907. Elbontva: 1970. F.: 1959. VIII. 7

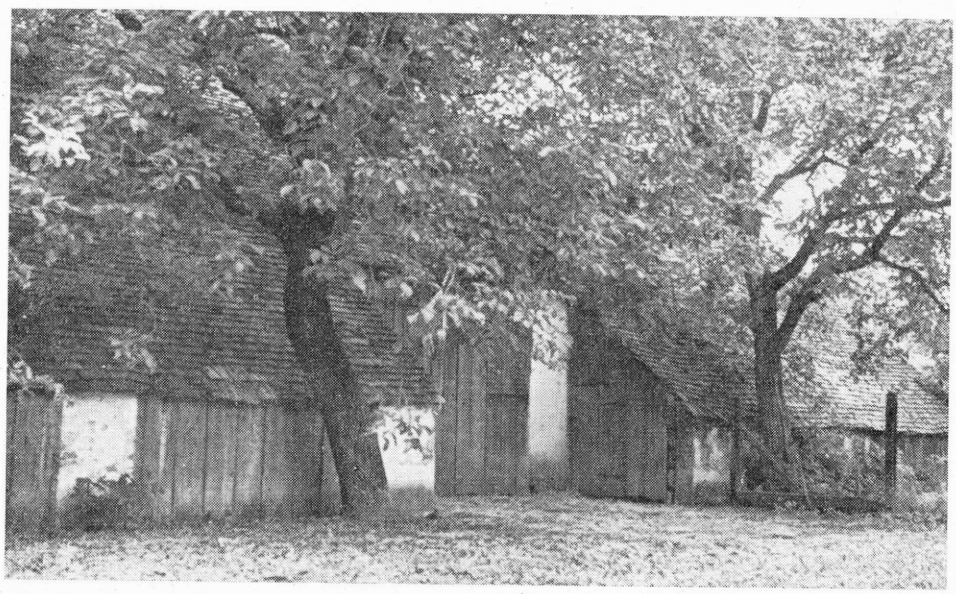

20. kép. N e m e s b ő d . Vas megye. Kossuth Lajos u. 58. Öt részes lábas pajta. (özv. Hantó Lajosné) Építette: Bősz Gyula kőművesmester. 1910. Lebontva: 1959. — F.: 1959. VIII. 7.

Fotó: dr. VARGHA László

Szombathely magyar és részben német mesterei voltak. Az emlékezet szerint Bősz Gyula, Stangl Flórián, Stangl József és Stangl Lajos jeles és ismert mesterek voltak.

9. Nemesbőd község népi építészetének sommás összefoglalása önmagában véve még nem adhat kellő áttekintést a hagyományos építőgyakorlatról, építőkészségről. Még kevésbé alkalmas arra, hogy az egyre inkább a közeli nagyváros, a megyeszékhely, Szombathely vonzási körébe kerülő falu jelenlegi vagy a közelmúltra is jellemző települési és építészeti sajátosságait feltárja s elemezze. A már visszavonhatatlanul történeti értelmezésű változások s elemi csapások, így elsősorban a század eleji, az 1906. évi nagy tűzvész, az egykori s talán valóban egységesnek is tűnhető hagyományos faluképet mélyrehatóan átalakította. Ezzel egyeidejűleg nyilvánvalóan a község hagyományos építőgyakorlata is megváltozott. A helyi, a közösségi építőmunka egyre inkább csökkenő gyakorlata mellett — bizonyára már korábbi kezdeményezések alapján is — a szomszéd városok és községek építőmesterei, kőműves mesterei tűnnek fel. Az eddigi közösségi — s legtöbbször személytelen — népi építőgyakorlat helyett már névhez, személyhez kötött községi — falusi — építkezésekre ismerünk. A hagyományos építőgyakorlat egy részében, munkájában, a munkálatok folyamatában, építőanyagában, annak megszerzésében bizonyára még tovább él a hagyományos építőkészség java része. A *család*, a *rokonság*, a *jó emberek* közös, meghívásos s kölcsönös munkája az 1920—1930-as években is még jelentős volt. Elsősorban a mezőgazdasági munkálatoknál, az aratásban, a hordásban és a cséplési munkálatoknál s mintegy hagyatékként, a régi épületek bontásánál s az új épületek kezdeti munkálatainál. Az új mesterek, a már személyükben is ismert kőművesek, ácsok és asztalosok mellett, mintegy emlékezésül, régi, már elhunyt *helyi*-ek, helybeliek, egykori *beödi*, *bődi* építők nevei is fel-felbukkannak. Az ilyen jelenségek és adatok megismerése általában másfelé is előfordul. S nyilván még hosszabb ideig is megfigyelhető, ha egyre csökkenő gyakorlatban is.[24] A népi építészet kutatója és vizsgálója számára a személyiség, az alkotó megjelenése, azonosítása, korának, családjának, rokonságának a megállapítása mindig nagy jelentőségű és értékes adatanyag. Időhöz, szinte pontosan meghatározható évszámhoz, családi, rokonsági körhöz kapcsolható egy-egy személy, egy-egy paraszti építő, a hagyományos paraszti — népi — építőhagyaték, építőgyakorlat, a jellegzetesen közösségi munkafolyamat szervezője, irányítója, végrehajtója, közvetlen kétkezi munkása. Vizsgálataink során Nemesbődön is egyre gyakrabban merült fel egy-egy ismerősként ható név. Ezek sorában is, megadva a tiszteletet mindannyiuknak: *Vargha József* és *Vargha János* neve.

A családi hagyományok és visszaemlékezések mellett, a szóbeli közlések alapján, a múlt században épült és vizsgálataink idejében (1943, 1959) még szép számmal fennálló lakóházaknál és gazdasági épületeknél, főleg pajtáknál sok esetben teljes bizonyossággal megállapíthattuk az építtető s az építő nevét s az építés időpontját. A személytelenségből felbukkanó egyes *alkotók* és *mesterek* nevei így váltak közvetlen családi kapcsolattá, a szigorúan vett szakmai ismeretek kutatása és vizsgálata keretében. Ez a váratlan és megkapó találkozás, 100—150 év távlatával, olyan családi hagyományokra, visszaemlékezésekre és feljegyzésekre is rámutat, amelyek egy része önmagukban már csupán szétfoszló emléktöredék maradna.

[24] VARGHA László MNÉGy.

A szóbeli hagyományok alapján, a családi visszaemlékezésekből megállapíthatóan *Vargha József* (1785. X. 10.—1862. XII. 12.) gyakorlott, *kedvelt házépítő* volt, a szomszéd falvakba is gyakorta hívták. *Kezemunkáját* — mai szóval élve: alkotását — Nemesbőd nyugati részében több lakóház s pajta őrizte, s ezek zömében az 1945. év tavaszáig, a háborús idők pusztításáig fennálltak. A szomszéd községek közül Acsád, Vassurány, Vát falvak nevét említi az egyre inkább elomló szájhagyomány. Fia: *Vargha János* (1831. XI. 9.—1918. I. 12.) emlékezete még elevenen élt a negyvenes években, 1959-ben is. Gyűjtőmunkálataink alkalmával még nem egy lakóház és pajta építését, *kezemunkáját*, a hagyományos népi építőgyakorlat jó és jellemző példáit azonosíthattuk. Tanulságos volt számunkra annak az ismerete is, hogy a viszonylag közeli Nagypöse (és Kispöse) ma Gyöngyösfalu hasonló építőhagyatékát, építőgyakorlatát is megismerte, és bizonyára gyakorolta, mivel házassága révén, a Török családdal hasonló munkálatok elvégzésében is részt vett, nyilván a területileg s a családi kapcsolatok révén közvetlenül is érintett községekben. *Kezemunkáját* a szomszédos községekben is mindenütt megbecsülték, s amint feljegyezhettem, különösen sok jó házat és pajtát épített szülőhelyén, Nemesbődön és a szomszédos Vát községben.[25] Családunk egyik régi, XVIII. sz.-végi feljegyzése említi: „. . . *a ház talpa, hatalmas méretű tölgyfagerendából álló, négyszögletes keret* . . .” Egy, az 1820. május 11-én kelt feljegyzésben másfajta falazási munkálatokról is szó esik: „. . . *mórozókra attam* . . . [tehát tömésfalas munkálatokra] . . . *14 fl.* . . .”[26] Egy még újabb visszaemlékezés (1940—1942.): „*Édes Apám* [Vargha János] *igen ügyes faragó ember volt, és nem csak falunkban* [Nemesbődön], *de a szomszéd községekben is, különösen Váthon, számos házat építettek Ferenc bátyámmal együtt. Ezt az ácsmesterséget nagyapámtól* (Vargha Józseftől) *tanulták*.[27]

10. Településeink és falvaink rendszeres vizsgálata keretében, a magyar népi építészeti — népi műemléki — vizsgálatok, kutatások még a továbbiakban is jelentős eredményekkel biztatnak. A helyi ismeretség, a jóbarátság, a közeli vagy a távolabbi rokonság visszaemlékezései, a családi hagyományok s hagyatékok néha, váratlanul is, vagy lassú, szorgalmas és elmélyülő adatkereséssel és adatnyeréssel bővíthetik s gazdagíthatják eddigi eredményeinket. A személytelen népi tevékenység így válhat élő emberi alkotássá, a személytelen népi építő így válik élő s hosszú emberöltőkön át hatékony alkotóvá.

[25] VARGHA S. Tivadar 1940—1942.

[26] VARGHA József feljegyzése. (Az adatok szerint beödi — bődi, nemesbődi — lakóház építési költségei; az 1820. május 11-én megkezdett munkálatokat összegezi. A lakóház, helye s műszaki adatai alapján az említett és rekonstrukciós alaprajzú egykori lakóházzal is azonosítható. (2. kép.) Közvetlen bizonyítékot erre vonatkozólag azonban nem ismerünk. Bár a XVIII. sz. második felében készült — kialakult — egykori lakóház XIX. sz. első felében történt kiegészítése, újjáépítése azonos építőtevékenységnek is tekinthető. Valószínűleg egy *vállalt*, tehát megbízásból készült lakóház elszámolási költségeit foglalja magában. Ezt a *vállalkozást* látszik bizonyítani az „. . . *alul irt Emberséges Emberek jelen léte* . . .” is, amelyet szabályszerű tanúskodásnak, igazolásnak is tarthatunk. A XIX. sz. első évtizedeire jellemző helyi, népi, paraszti építőmunkálatok és építőtevékenység, mai szóval építési vállalkozás, s egyidejűleg egy korabeli *kedvelt házépítő* helyi tevékenységének, *kezemunkájának* is a bizonyítéka. (Appendix: 1.)

[27] VARGHA S. Tivadar 1940—1942.

IRODALOM

Bárdosi János
1965 *Nemesbőd. Vas megye. Faluképi és népi műemléki vizsgálat.* Kézirat. OMF.
Borovszky Samu
1898 *Vasvármegye.* Magyarország vármegyéi és városai, 26. 360—361.
Fényes Elek
1840 *Magyar Országnak . . . Statistikai és Geographiai tekintetben.* I. 406—407.
1851 *Magyarország Gheographiai Szótára . . .* I. 163.
Gunda Béla
1958 *Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők.* Ethnographia. LXIX: 567—577.
Károlyi Antal—Perényi Imre—Vargha László
1955 *A magyar falu építészete.* Bp. 141 (174. kép), 151 (193. kép).
Kós Károly
1972 *Az építés megszervezése.* Igaz szó. XX: 726—729.
Magyarország Helynévtára, 1863, 198.
Magyarország Helységnévtára, 1922, 102.
A Magyar . . . Helységnévtára, 1931—1932, 92.
Magyarország Közhivatalainak Cím- és Adattára . . . 1942, 804.
Magyarország Helységnévtára, 1952, 189.
Magyarország Helységnévtára. 1967, 467.
Sándor Pál
1967—1968 *A parasztbirtokok típusai Vas megyében 1849 után.* Vasi Szemle. I. XXI. 510—525. II. XXII. 185—197.
Simonffy Emil
1972 *A jobbágytelek szerepe 1848 után a nyugat-dunántúli vármegyékben.* Vasi Szemle. XXVI. 110—116.
Tóth János
1938 *Így épít a vasi nép . . .* Szombathely.
1966 *A népi műemléki és faluképi együttesek védelme Vas megyében.* Vasi Szemle. XX. 91—103.
1971 *Az Őrségek népi építészete.* Bp. 110 (295. kép), 112 (301. kép).
Vargha László
Magyar népi építészeti gyűjtemény. — M N É Gy.
1957 *A magyar paraszthéz alakulása, változása és fejlődése tanulságai mai építészetünk számára.* Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Ülésszakának Előadásai. 1955. November. 11—12. Bp. 509—536.
Vargha S. Tivadar
1940—1942. *Emlékezések.* (Kézirat.)

Appendix 1

(1820. Május 11.)

Ano 1820^{ik} esztendőben 11-ik Májusban kezdettem az felsegen Napkeleti szeren Jákfai Gálos és Alatson László szomszédságok között egy kiss lakó házat épittetni, a melly épületre tett költségem e következendők úgymint

1. ször:	*a Mórozókre attam . . .*	*14 fl.*
2.-or.	*Ételekre és itallokra költöttem mórozóknak . . .*	*5 fl.*
3.-or.	*Áldomást füzettem nekik . . .*	*1 fl.*
4.-er.	*Hozzá szükséges fájért és deszkájért és ablakért és hozzá szükséges vasalásért attam több izben . . .*	*59 fl. 25—*
5.-er.	*Ezzek meg csinálásáért füzettem . . .*	*8 fl.*
6.-or.	*Zsuppért attam reája valóért . . .*	*10 fl.*
7.-er.	*A zsuppolokk attam . . .*	*3 fl.*
8.-or.	*A zsup kettőzőkk attam . . .*	*1 fl. 27—*
9.-er.	*A föld hordásért a Szobábul hsg ki hozták ottan . . .*	*1 fl. 30—*
10.-er.	*A kálháért attam . . .*	*2 fl. 36—*
11.-er.	*Annak megrakásától füzettem . . .*	*1 fl. 30—*
12.-er.	*A Sárzókat füzettem . . .*	*2 fl.*

13.-or. *Általlában magam és feleségem rajta tett dolgok tészen mindenestül . . .* *10 fl.*
Igy rend szerént költöttem a házra általlában *119 fl. 28-r*
(:118.48:)

azaz Száz tizenkiletz forintot és huszon nyoltz krt
Ezen alul irt Emberséges Emberek jelen létében fönt irt üdőben
N. Bodó Gáspár
N. Visi Imre
N. Gáll Ádám
És Vörös Imre jelenlitiben.

László Varga

GEMEINSCHAFTLICHE UND FAMILIENTRADITION IN DER BAUWEISE

Beiträge zur Geschichte der Volksarchitektur im Komitat Vas — in der Gemeinde Nemesbőd

Auszug

1. Untersuchung, Erforschung und Schutz der ungarischen Volksarchitektur bedeuten eine vielseitige, komplexe Wissenschaftliche Arbeit. Letzten Endes fördert sie die Aufgaben der ungarischen Ethnographie, der ungarischen Baugeschichte und gleichzeitig auch die des Denkmalschutzes. Die bisherige, traditionelle — aus geschichtlichen, ökonomischen, ethnographischen und technischen Gesichtspunkten durchgeführte — Forschung und Bewertung der Volksarchitektur erscheint [heutzutage] ziemlich einseitig und statisch. Die traditionelle Praxis der Volksarchitektur stellt einen organischen Bestandteil der geschichtlichen, gesellschaftlichen und ökonomischen Entwicklung des Landes dar, und ist zugleich eine Manifestation des jeweilig zeitgenäßen Geschmacks und der Ansprüche des Volkes. Durch die Änderung und Entwicklung der Tradition, sowie durch deren richtige Auswertung, ferner durch die methodologische Bereicherung der wissenschaftlichen Forschung ändern sich und entwickeln sich laufend die wissenschaftliche Untersuchung und die Forschung selbst, aber letzten Endes auch ihre Ergebnisse und ihre Bewertung.

2. Man kann im Rahmen der ständigen, systematischen und analytischen Erforschung der Volksarchitektur weder die historischen, noch die an Ort und Stelle durchgeführten Untersuchungen als endgültig oder abgeschlossen betrachten. Die Kenntnis der örtlichen Verhältnisse, weitere systematische Beobachtungen, freundschaftliche, verwandtschaftliche und andere, z.B. berufliche Beziehungen können unser Wissen durch neue und bedeutende Erkenntnisse bereichern.

3. Die Gemeinde *Nemesbőd* (Komitat Vas) ist mittelalterlichen Ursprungs. Eine neuere, anders gerichtete — genealogische — Erforschung der Gemeinde lenkte die Aufmerksamkeit auf bedeutende ortsgeschichtliche — siedlungsgeschichtliche — und baugeschichtliche — auf die Volksarchitektur bezügliche — Daten. (Abb. 1.)

4. Die westungarische Bautradition und die erhaltenen Bauten (im Komitat Vas) weisen auf eine zeitlich und räumlich einheitliche, lokale Baupraxis.

5. Es gelang aufgrund von sippengeschichtlichen Daten: mündlicher Tradition, Aufzeichnungen und Zeichnungsskizzen den Grundriß, das Baumaterial und seine Anwendung, sowie die Konstruktion eines Wohnhauses — das in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts erbaut, dann stufenweise, während mehrerer Bauperioden umgebaut, erweitert und ergänzt wurde, und seine endgültige Form in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts erhielt — authentisch festzustellen und zu rekonstruieren.

6. In der Baugeschichte der Gemeinde Nemesbőd war der große Brand im Jahre 1906 die unmittelbare Ursache dafür, daß sich die bis dahin gültige traditionelle Bauweise, die einheitliche architektonische Erscheinung der Gemeinde geändert hatten. Während der darauffolgenden kurzen Aufbauperiode zwischen 1906 und 1914 wurden Wohn- und Wirtschaftsgebäude von neuerem Gepräge und neuerer Formgestaltung errichtet.

7. Die weiteren Änderungen an den Wohn- und Wirtschaftsgebäuden im 20. Jahrhundert lassen sich auf Umbauten, auf die veränderte Bestimmung des Gebäudes, auf Abriß und Neubauten zurückführen.

8. Zur Bautätigkeit nach dem Brand, die sich bei den Wohn- und Wirtschaftsgebäuden gleicherweise einsetzte, wurden neue Meister, sog. Wandermaurer aus entfernteren Ortschaften herangezogen. In erster Linie die Meister aus der nahegelegenen Stadt Kőszeg und aus den Gemeinden Kőszegfalva und Sobokfalu leisteten dabei bedeutende Arbeit.

9. Die fortdauernde Untersuchung an Ort und Stelle, vor allem die Erschließung sippengeschichtlicher Daten ließen die Baupraxis der unmittelbaren Vorfahren deutlich erkennen. Sie beruhte auf gegenseitiger Hilfe, auf Einladung zur Arbeit im Kreis der Familie, der Verwandtschaft und der „guten Bekannten". Zum Teil aber auch auf Verdingung, auf regelmäßiger Berufsarbeit. Diese traditionelle Baupraxis, die Bautätigkeit des Volkes wird in zeitgenössischen Urkunden auch schriftlich dokumentiert.

10. Die vielseitige und regelmäßige Untersuchung und eine neuere Deutung der Volksarchitektur ergibt auch eine neue und ergebnisreichere Bewertung. Die unpersönliche Bautätigkeit wird so zur lebendigen menschlichen Schöpfung, und der unpersönliche Erbauer aus dem Volke zum lebendigen, mehrere Generationen hindurch wirksamen Schöpfer.

Ласло Варга

ОБЩЕСТВЕННАЯ И СЕМЕЙНАЯ ТРАДИЦИЯ В ЗОДЧЕСТВЕ

(К истории народного зодчества в ком. Ваш, дер. Немешбёд)

Резюме

1. Изучение, исследование и охранение венгерского народного зодчества составляют процесс своеобразной сложной научной работы. Они в конечном итоге служат также и делу венгерской этнографии, венгерской истории архитектуры, и, одновременно и в взаимодействии, целям и заданиям охраны памятников культуры и искусства. Изучение и оценка памятников народного строительства на предшествующих и традиционных — исторических, экономических, этнографических и технических — началах оказались довольно однолинейными и статическими. Традиционная практика народного зодчества является органической принадлежностью нашего исторического, общественного и экономического формирования и развития и она всегда выступает как выражение народного требования и вкуса своего времени. Одновременно с формированием, развитием и правильным истолковыванием традиции и методическим обогащением научной работы однако непрерывно и существенно формируется, меняется и развивается и само разыскание, исследование, а в конечном счете также и результат вместе с оценкой.

2. В рамках систематического, непрерывного и анализирующего изучения народного строительства мы ни исторические исследования, ни исследования на месте не можем считать как окончательные и законченные. Наши знания новыми и значительным данными могут обогащаться благодаря местным условиям, систематическим наблюдениям и дружеским, родственным и т. д., и иным профессиональным связям.

3. Немешбёд (комитат Ваш) — это поселение средних веков, его новейшее исследование на новых основах — на основе семейной истории — обратило внимание частично на значительные локально-исторические — история заселения —, частично на историко-архитектурные — история народного зодчества — данные *(рис. № 1.)*.

4. Народно-архитектурные наследие и традиция в Западной Венгрии — в комитате Ваш — и в времени, и в пространстве обнаруживают одинаковую историческую и локальную строительную практику.

5. На основе прежде всего данных по семейной истории: устных преданий, записок, схем и т. д. удалось установить и реконструировать достоверную схему, план, строительный материал, эксплуатацию и структуру построенного в первой половине XVIII века жилого дома, впоследствии в нескольких фазах перестроенного, расширенного и получившего свою окончательную форму в XIX веке.

6. В народном строительстве деревни Немешбёд (комитат Ваш) непосредственной причиной изменения традиционной до тех пор строительной практики и традиционного облика деревни, т. н. вид деревни (единая архитекрутная картина деревни) был большой пожар 1906 года. В относительно краткий — с 1906 по 1914 г. — период строительства в деревне воздвигались жилые и хозяйственные дома и постройки нового характера, новой формы с новым архитектурным решением.

7. Новейшие изменения, происшедшие в XX веке в жилых и хозяйственных постройках, знаменуют собой частично перестройки, употребление и использование с иной целью перестройки, употребление и использование с иной целью или снесение, и частично совершенно новые постройки.

8. Строительство после пожара 1906 года, осуществляемое как в отношении жилых домов, так и хозяйственных построек, вызвало приход из далеких поселений новых мастеров, так называемых отхожих каменщиков. Прежде всего мастера из близкого города Кёсег (Кёсегфальва—Шобокфалу) вели значительную работу.

9. На основе наших продолжительных исследований на месте — особенно на основе данных по семейной истории — обнаружилась значительная строительная практика предков по непосредственной восходящей линии. Это означало традиционную помощь, совместную работу семьи, родственников и свойственников и добрых людей на началах приглашения. Оно означало частично уже вошедшую в практику работу в чужбине и регулярное поступление на работу. Эта традиционная народная практика по строительству, эта строительная деятельность подтверждается и современными документами — письменными данными.

10. Многостороннее и регулярное изучение и новое понимание народного зодчества дает возможность на новую и более плодотворную оценку. Безличная народная строительная деятельность таким путем становится живым человеческим творчеством, а безличный народный зодчий — живым творцом, оказывающим в смене многих поколений животворное влияние.

Filep Antal

Baromudvaros telekelrendezés a Délkelet-Alföldön a XVIII – XIX. században

Vargha Lászlónak, az építkezéskutatás módszertana újjáteremtőjének

Sajátos útja volt a baromudvaros telektípus felfedezésének tudományszakunk történetében. A szálláskertes településtípus megismeréséhez hasonlóan számos becses XIX—XX. századi öntudatlan leírás, adatközlés után csak a harmincas években mutatta be kellő egzaktsággal Lükő Gábor, nagy invencióval készített, de sajnos máig folytatás nélküli, moldvai monográfiájában. Először tőle kapta meg e témakör a jelentőségének megfelelő súlyát, elsőként tett kísérletet e jelenség értékelésére.[1] Szerzőnk felfedezői érdemeit az sem csökkenti, ha utalunk arra, hogy a téma szélesebb körű vizsgálata során több megállapítását, következtetését kutatóink cáfolták. Szakirodalmunkat különösen Gunda Béla gazdagította a baromudvaros telekrendre vonatkozó új anyag feltárásával, s az értékelést helyes nyomra vezette az alapvető összefüggések felvázolásával.[2] Neki köszönhető, hogy e típus nemzetközi összefüggései, párhuzamai is egyre elevenebb megvilágítást nyertek. Fontos volt különösen, hogy Romulus Vuia eredményeit is megismertette szakközönségünkkel.[3] Örvendetes az is, hogy noha Gunda Béla a baromudvaros telekrendről alkotott véleményét már 1942-ben lényegében véglegesen kialakította, terepvizsgálatait, irodalmi adatgyűjtését tovább folytatta, s ezekkel az új adalékokkal gazdagítva véleményét újólag összefoglalta mind a hazai, mind a nemzetközi irodalom számára.[4] Bár már Lükő Gábor és Balogh István hazánk belső területéről a harmincas évek végén felvetették a baromudvaros telekrend előfordulásának lehetőségét,[5] mégis Morvay Judit tanulmányáig a történeti Erdélyen és Moldván kívül, a magyar nyelvterületről részleteiben nem vált ismertté telektípusunk. A hajdú-bihari, szabolcsi adatok is valószínűen a szálláskertes települések hagyományos rendjének felbomlásával függenek össze. Morvay Judit kutatásai révén a Szamos alsó folyása mentéről,

[1] Lükő Gábor 1936. 142—144. o. Itt jelezzük, hogy Tálasi István egyetemi előadásaiban ismertetett álláspontját magunkévá téve következetesen a telekformánk funkcionális lényegét kifejező *baromudvar* megjelölést használjuk a kettős-udvar, láncudvar formációkkal szemben.

[2] Gunda Béla 1941*a* 230—246; — Gunda Béla 1941*b* 153—156; 218—222. o. részletesen ismerteti Vuia, Romulus munkáit. — Gunda Béla 1942. 21—27; — Gunda Béla 1956. 50—51.

[3] Romulus Vuia, vizsgálatairól magyarul is nyilatkozott vö.: Vuia, Romulus 1960. pl. 44—45. oldalak között.

[4] Gunda Béla 1961. és uő. 1966.

[5] Lükő Gábor 1938. 22—23; — Lükő Gábor 1942. 248, 250; — Balogh István 1940. 28.

az Erdőhátról kaptunk részletgazdag elemzést.[6] Dolgozatát különösen becsessé teszi számunkra az, hogy olyan településekben rögzítette telekformánkat, ahol a hagyományos állapotok már teljesen átalakulóban voltak az utóbbi évtizedek gyorsuló fejlődése következtében. Legújabban HOFER Tamás tanulmánya kísérelte meg témánkat új megvilágításba helyezni, igyekezett a baromudvaros telekrend helyét településkutatásunk eredményeinek rendszerében új szempontok alapján kijelölni.[7]

Az utóbbi évek megélénkült érdeklődését igyekszünk kiegészíteni az alább közreadandó Dél-Tiszántúlról származó adatainkkal. Közleményünkkel három célt kívánunk szolgálni. Először is telektípusunk elterjedettségét szeretnénk igazolni hazánk újabb, méghozzá központi fekvésű tájáról. Másfelől bizonyítani kívánjuk, hogy telektípusunk történeti vizsgálatára is nyílik lehetőség, s az ilyen jellegű kutatási alkalmakat keresnünk kell.[8] Harmadsorban fel kívánjuk hívni a figyelmet arra, hogy telekformánk nagyobb lélekszámú településekhez, mezővárosokhoz is kapcsolódhatott ellentétben irodalmunk eddigi eseteivel. Hiszen úgyszólván valamennyi korábbi közleményünk apró- vagy kisfalvas, esetleg szórványfalvas vidékről mutatta be a baromudvaros telek előfordulását. Már itt kell utalnunk arra is, hogy ismertetendő adalékaink ismét felhívják a figyelmet GUNDA Béla napjainkban alig idézett ormánsági adataira, amelyek hazánk belső területein egyedül utaltak halványan a baromudvaros telekbeépítésre.[9]

Az imént körvonalazott célkitűzésünket a szentesi református egyházközség kéziratos történetének adatai elemzésével kívánjuk elérni. Etnográfusaink körében nem ismeretlen KISS Bálint egykori szentesi lelkész, akadémikus kéziratos egyháztörténeti munkája, s a benne levő sokrétű népismereti, néprajzi, történeti anyag.[10] Jeles szerzőnk eklézsiája népének életviszonyait rögzítve értékes megállapításokat tett Szentes építkezéséről, lakáskultúrájáról és nem utolsósorban telekbeépítési típusairól.[11] Az egyházközség

[6] MORVAY Judit 1966.

[7] HOFER Tamás 1971; — HOFER Tamás 1972. E helyt kell HOFER Tamásnak hálásan megköszönnöm, hogy értékes tanulmányának kéziratát, amikor értesült róla, hogy a problémakör foglalkoztatott, 1972 koratavaszán rendelkezésemre bocsátotta. Mivel jelen dolgozatom 1971 késő őszén, a Néprajzi Társaság számára mint szakosztályi előadás már elkészült, és célkitűzésünk is más, ez alkalommal nem kívánok az itt idézett értékes tanulmányokkal részletesebben foglalkozni. HOFER Tamás legújabb tanulmánya számos megállapításához a későbbiekben, más keretek között még vissza kell térnünk.

[8] Ebbeli szándékunkat igazolja B. NAGY Margit 1970. kötete, különösen a 18—20. oldalakon .Életformájukban a parasztihoz közel álló nemesek lakás, ház- és telekhasználatát mutatja be. Többek közt baromudvaros elrendeződésről ad hírt. Vö. a 7. jegyzet hivatkozásával.

[9] GUNDA Béla 1938.

[10] Mind a kéziratos munkáról, mind KISS Bálintról részletesebben szóltam, így itt csak a tárgyuk szempontjából nélkülözhetetlen momentumokat érintjük. Vö. FILEP Antal. 1971. különösen 117—122.

[11] Lásd: *A' Szentesi Refor. Ekklé'sia Históriája 1700dik Esztendőtől fogva 1800ig, mellybenn ennek Állapotja, nevezetesebb Tagjainak Életek, emlékezetet érdemlő Dolgaik, Változásai össze szedetve elő-adódnak Tiszt. Béládi István, Gál István és Kis Bálint Predikátorok által 1sső kötet — A' Szentesi Refor. Ekklé'sia Historiájának folytatása 1801dik Esztendőtől fogva 1825ig, mellybenn ennek Állapotja, nevezetesebb Tagjainak Életek, emlékezetet érdemlő Dolgai, Változásai összeszedetve elő-adódnak predikator — Kis Bálint által. IIdik kötet.* A kézirat két kötete egybefűzve, bőrbe kötve 604 oldal terjedelemben a *Szentesi Református Egyházközség Levéltárában* található a mű újabbkori másolatával együtt, valamint az első kötet korábbi szövegváltozatával, mely *A Szentesi Reformata*

történetének második kötetében *„Az Ekklésia Tagjainak Házaikról és Házi-Eszközeikről"* címmel önálló szakaszt írt Kiss Bálint. Ebben a következőket mondja 1800—1825 közötti időszakra vonatkozóan: *„Az Udvarok vajoggal vagy deszkával voltak bé kerítve, s a hazok az udvar közepire tavoly az uttzatol vóltak épitve az Istállók es sertés olak voltak az uttzára háttal épitve, mellybol a trágyát az uttzára hányták .... illyenek voltak a' házak a múlt század véginn és a*

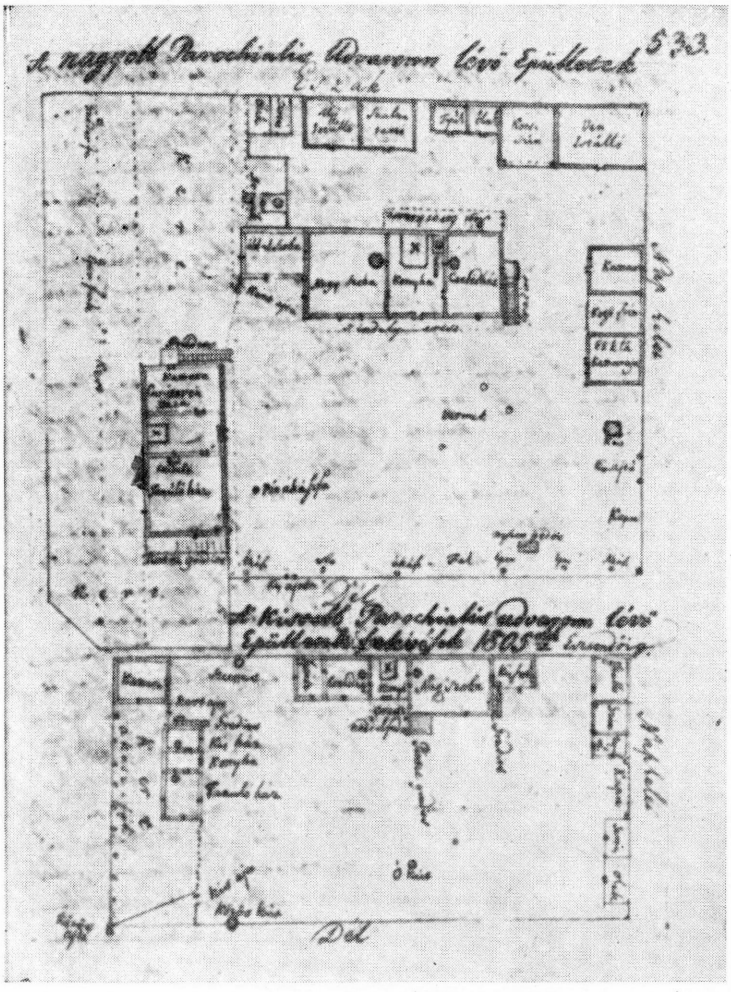

1. kép. Szentes, Csongrád m. — A lelkészlakások udvarainak rajza a kézirat 533. lapján

Ekklésiának Matriculája címet viseli. Ez utóbbi és a Kiss Bálint-féle két kötet mikrofilmje az *MTA Könyvtárában* (Film száma: A 1865/I—II). A mikrofilm pozitív másolata az *MTA Néprajzi Kutató Csoportjánál*. A továbbiakban tárgyalandó adatokat felhasználta Szentes történetének monográfusa is (vö. Sima László 1914. 394. o. különösen), mivel azonban értékelésükre nem vállalkozott e munkát elemzésünk során mellőzzük.

mostaninak elejénn, a' mint ezeknek el rendelésit a nagy Parochialis Udvar rajzából lehet látni alább — de már az 1810dik esztendötől fogva épült házak tsinosabbak és jobb modúak vóltak — Mellynek elő mozdítói voltak akkor tajban ide került Német Ferentz és egy makrantzos Tót Komives Simon nevezetü. Mar ezek a házakat az uttzara épitették" . . .[12] Az itt bemutatott telekbeépítési kép, az útvonaltól távolra telepített lakóház, a telek utcavonalára épített istálló, ser-

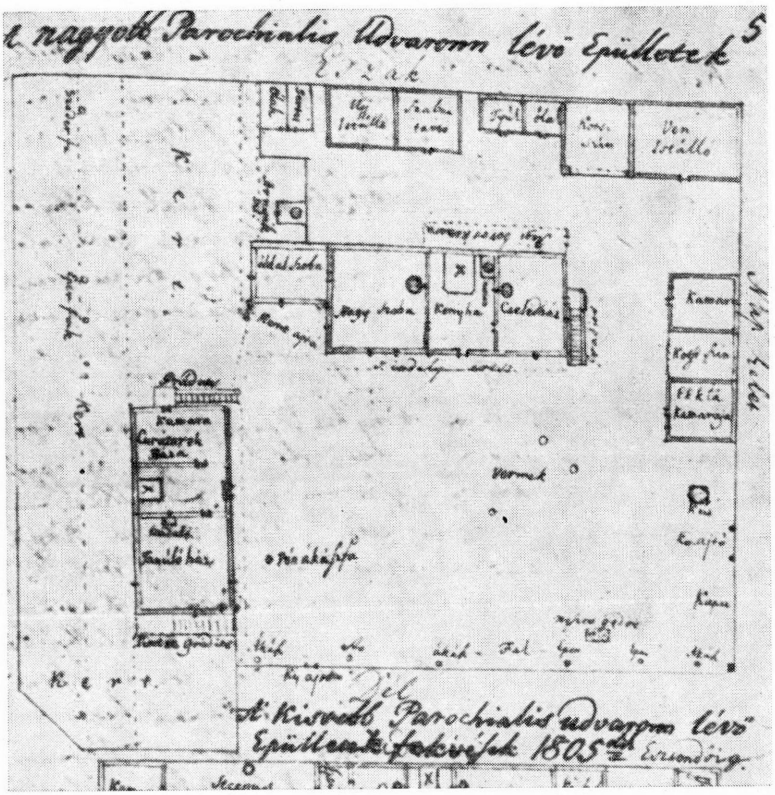

2. kép. Szentes — A nagyobbik parochiális udvar rajza

tés ól egyértelműen a baromudvaros telekrendet idézik számunkra. Különösen szerencsés, hogy éppen a változás pillanatában kaphattunk hírt településviszonyainkról. A leírás hitelességének értékeléséhez tudnunk kell, hogy Kiss Bálint 1799-ben került városunkba és folyamatosan ott működött haláláig, 1853-ig, és a vonatkozó kézirat részt valószínűen 1829-ben írta.[13] Így szerzőnk állításai a legnyilvánvalóbban közvetlen, személyes megfigyelésből származnak és hitelességükhöz kétség nem férhet. A leírás elkészülte és a szóban forgó változások között eltelt idő elég volt ahhoz, hogy helyes távlatot nyújtson az értékeléshez, de nem volt annyira hosszú, hogy mint visszaemlékezést bizonytalannak kellene éreznünk.

[12] Idézett kézirat: 477.
[13] Vö. a 9. jegyzetben idézett helyekkel.

Kiss Bálint történetírói, népismeretírói hitelessége mégis szilárdabb alapokon nyugszik, hogysem pusztán racionálisnak tűnő feltételezésekkel kellene érvelnünk mellette. Abban a rendkívül szerencsés helyzetben vagyunk, hogy tudós prédikátorunk fent idézett kijelentéseit kéziratos munkája egyéb részeivel támogathatjuk, sőt illusztrálhatjuk. A kézirat más helyein rögzítette Kiss Bálint az egyházközség tulajdonában levő ingatlanok állapotát, valamint feljegyezte a történetükre vonatkozó legfontosabb adatokat. Az eklézsia tulajdonában levő valamennyi telket, házat az ispotályt kivéve a l a p r a j z i

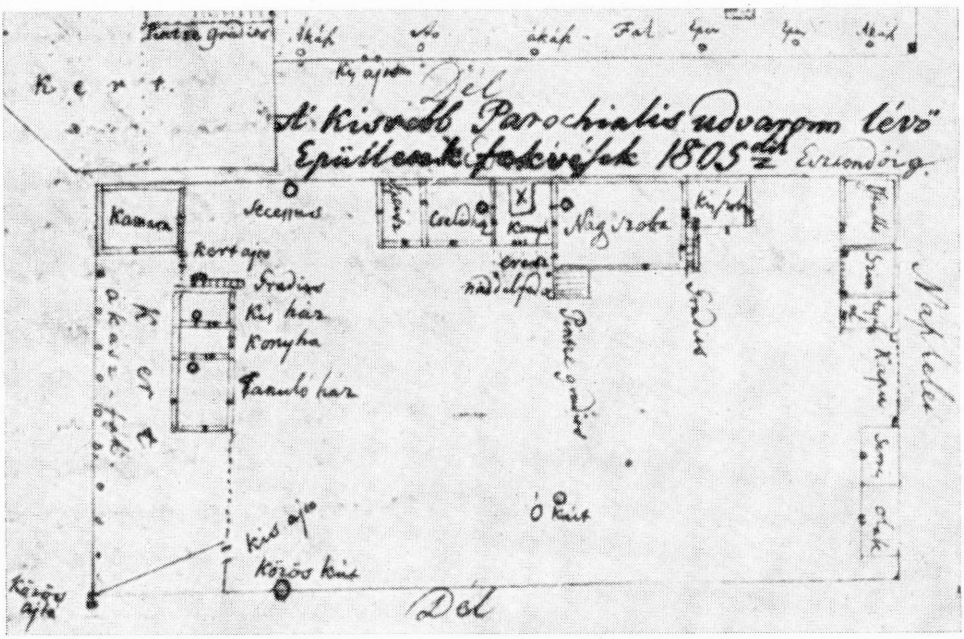

3. kép. S z e n t e s — A kisebbik parochiális udvar rajza

v á z l a t t a l kiegészítve leírta. Kéziratunkban reánk maradtak a papi lakások, udvarok, kántori ház és udvar, valamint az iskolák, velük együtt a tanítói lakások vázlatrajzai. Nyilvánvalóan nem kell külön bizonyítanunk, hogy az egykorú mezővárosi, falusi értelmiség életmódja, épület- és lakáskultúrája, telekhasználata mennyire azonos a gazdag, illetve közepes szintű parasztságéval, hiszen ez nemcsak hazai, hanem európai viszonylatban is így volt. E tekintetben a bizonyítást fölöslegessé teszi az is, hogy az ingatlanok történetének előadásából nem egy esetben arról értesülünk, hogy szóban forgó telkeink, házaink közvetlenül paraszti használatból kerültek egyházi tulajdonba lelkészi, tanítói lakás vagy iskolaépület céljaira[24]

[14] Általában nem lehetünk elégedettek az egyházak, egyházi intézmények ilyen jellegű adatainak eddigi felhasználásával. Mind településtörténeti, mind építkezéskutatási szempontból lényegesen több figyelmet érdemelnének az ilyen források. Hiszen olyan időszakból is részletes adatokat remélhetünk a közösségi birtoklás adminisztrálása miatt, amikor közvetlen paraszti dokumentumokra még nem számíthatunk. Jó példát ad e tekintetben ifj. Kós Károly, 1964. munkája, amely az alsó *Kis-Küküllő* mente református és unitárius gyülekezeteinek az elszámolásai alapján vázolta a vidék magyarságának népi építkezését.

Az a 8 rajzvázlat, ami Kiss Bálint révén reánk maradt Szentesen, építkezési adataiban is helytállónak, hitelesnek látszik. Elemzésüket itt nem kívánjuk adni, csak sommásan utalunk arra, hogy kivétel nélkül a hagyományos paraszti háztípust követik. Alaprajzuk, tüzelőberendezésük a középmagyar háztípust követi, tehát három helyiséges legfeljebb toldalékkal rendelkező szoba-konyha-szoba, illetve kamra alaprajzú épületek. Szabadkéményes, középpadkás konyhákkal, boglyakemencékkel készültek, ami szintén meg-

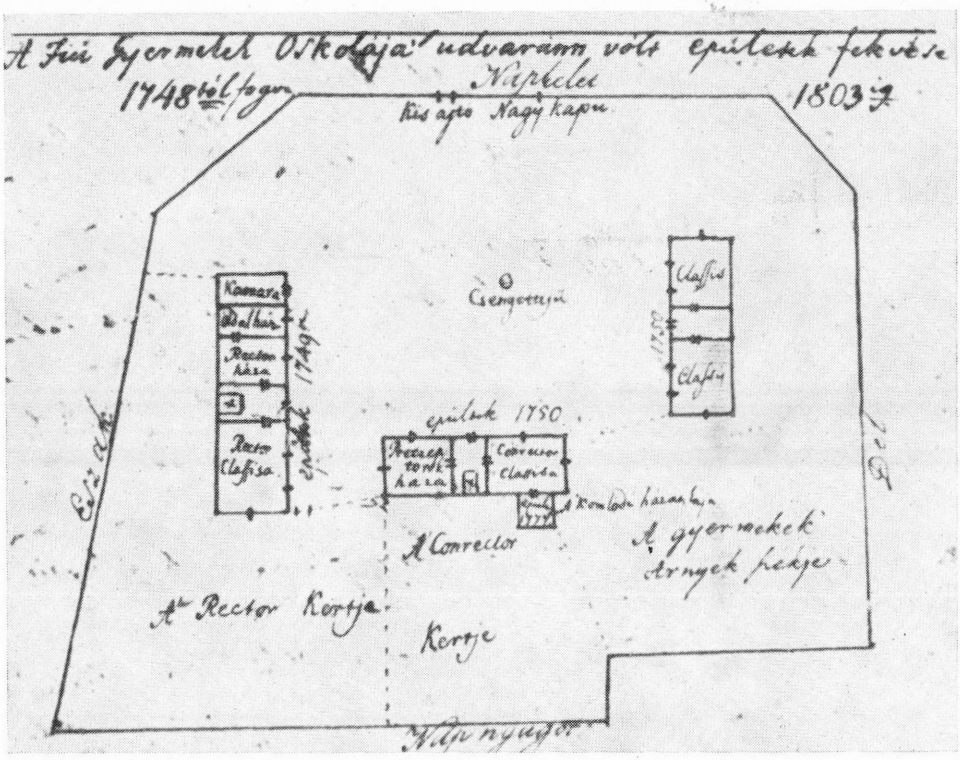
Kamara
Kamara
Kamara

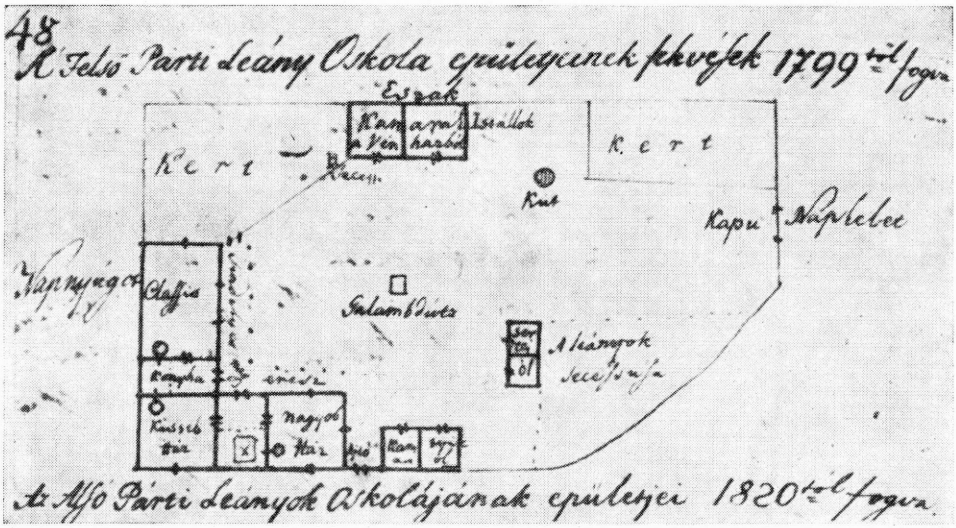
48
Kert
Kert
Kapu
Kút
Kert
Kert
Kert

óldal Szoba helyiségével kiegészített szabadon álló három helyiséges, É-i oldalán *Régi boros kamara*-val megtoldott, D-i felén *'sindely ereszű* papi lak. Hossztengelye K—Ny-i irányú. Bejárata D-ről nyílik. Ez a ház a telek utcai, K-i kerítés vonalától majdnem a teljes épülethosszt megközelítő távolságban van. A lelkészi lakástól D felé a kert területére építve kisebb méretű É—D-i tengelyű, K-i bejáratú épületet emeltek három helyiséggel, amelyben a *Kamara Curátorok Háza* és *Tanúló ház* volt. Ettől az épülettől D-re a *Kert* tovább nyúlik, itt a telek határ kiszögellik az épület DK-i sarkától kis távolságra az udvar DNy-i határpontja van. A kerítés mellé *Ákász Fák*at és *Eper* fákat ültettek.

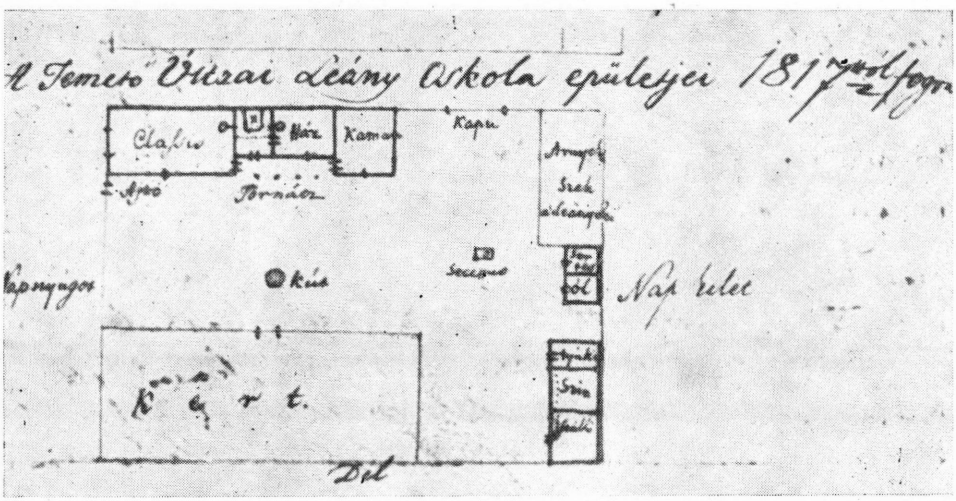

7. *kép.* Szentes — A Temető utcai leányiskola udvarának rajza a kézirat 548. lapján

6 darabot. A kerítésen egy *Kis ajtó* nyílik a Ny-ról számított első második akác között D-i irányba. A kapuhoz közelebb a D-i kerítés vonal szomszédságában *meszes gödör*-t jelez rajzunk. Az udvar közepén a paplaktól DK-irányban *vermek*-et ástak, ezeket 3 karikával jelölték.[15]

Telkünk mindkét lakóépülete, a négy helyiséges nagyobb és a három helyiséges kisebb ház is az utcától távol az udvar belsejébe kerültek. A gazdasági melléképületek az utca vonalán sorakoznak. Figyelmet érdemel, hogy amikor az új istállót az utcától távol építették fel, igyekeztek a telek használatában a lakóépületek és a gazdasági épületek elkülönítését továbbra is fenntartani, hiszen a nagyobbik ház háta mögött helyezték el. Mivel a telkünk

[15] Tárgyalt rajzunk a kézirat 533. oldalán található. Az udvar beépülésének történetét 531—532. oldalon rögzíti Kiss Bálint. 1748-ban építik a lelkész lakást és a tanuló házat. „. . . *a' régibb mód szerint az Udvar közepire vólt épitve*". A gazdasági épületek pedig „*az Udvar északi oldalan a' ház háta megett vóltak*". 1760-ban noha városi tűzvészben elpusztult az udvar, újjáépítették a régi rend alapján. Jellemző, hogy „*1802*^{be} . . . *kelet felőll az uttza mentiben mind az Ekklesiának mind a' Predikatornak szamára Kamarat épittetett, a' két kamarák között kotsi szint hagyvan.*" 1819-ben épül az új istálló, és újították a régi ólakat, de elhelyezésüket nem változtatták meg. Itt kívánjuk megjegyezni, hogy az egyes telkek városbeli fekvésével, térképi azonosításával nem kívánunk most foglalkozni.

épületei 1748-ban keletkeztek és az 1760-as tűzvészt követő újjáépítés során is fenntartották a korábbi beépítést, az utcavonal épületei pedig részben 1802-ben keletkeztek, a telekhasználati formánk XVIII. századi folyamatosságát kell megállapítanunk.

A 2. rajzunkon *(1. és 3. kép.)* „*A' Kissebb Parochialis udvaronn lévő Épülletek fekvések 1805dik Esztendőig*" felirattal az előbbinél lényegesen kisebb telek rajzát kapjuk. *Észak, Napkelet, Dél* felirattal ez is pontosan van tájolva. (Megjegyzendő, hogy az É jelölést olvashatatlanná tette a fent idézett címszerű, magyarázó felirat.) Ez az udvar is K-re nyílik *Kapu*jával. A telekről

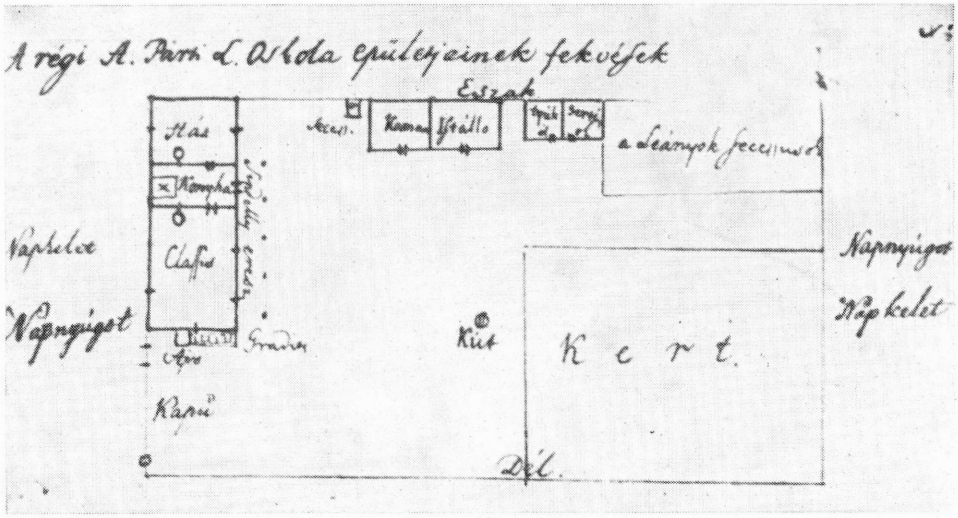

8. kép. S z e n t e s — A régi alsópárti leányiskola udvarának rajza a kézirat 549. lapján

a DNy-i sarokban *Közös kút*, illetve az ehhez szolgáló háromszögletű beszögellésből az udvar belső oldalára nyíló *Kis ajtó* érintésével is ki lehetett jutni. A K-i kerítés a kapu kivételével szinte teljesen be van építve. Az ÉK-i telek sarkára támaszkodóan D felé a teleksarok és a kapu között három helyiséges épületet emeltek, mindegyik helyiség Ny-ra nyílik. É-ról sorrendjük: *Istálló*, elöl nyitott *Szin, tyúk ol.* A kaputól D-re; de szintén a kapuhoz szorosan csatlakozóan kéthelyiségű épületet húztak, felirata: *Sertés olak.* Az ól és a DK-i sarokpont közt kis beépítetlen terület maradt szabadon. A papi lakás az É-i telekhatárra épült. Helyiségei K—Ny-i tengelyre épültek. Az épület bejárata D felől nyílik. Ezt a lakóházat az utca vonalra épített istállótól, az istálló szélességének másfélszeresével nyugatabbra falazták, tehát az utcától jelentősen távol került. Az itt jelzett papi ház és a telek ÉNy-i sarkában álló *Kamara* között jelentékeny távolságú beépítetlen területet találunk. Ennek közepén a kerítésvonalra épült a *secessus*. Az előbbi kamra DK-i sarkánál van jelölve a *kert ajtó*. Kisebb területű *Kert* van itt. Ny-i szélén a kerítésvonalban *ákász-fák* vannak jelölve, 9 darab. A kert K-i oldalán a kamrához, kertajtóhoz közel három helyiséges É—D-i irányú kisebb méretű lakó épületet emeltek. *(Kis ház, Konyha, Tanuló ház* a beosztása.) A kert kerítése az ÉNy-i sarkához csatlakozik, de a DK-i sarkából folytatódik D felé. A D-i kerítés

Ny-i végén *Közös kút* látható az udvar középtengelyében a D-i kerítéshez közelebb *Ó kút* van jelölve.[16]

A gazdasági épületek a nagykapu mellett a telekhatáron sorakoznak. Itt is két lakóház áll. A nagyobbik, öt helyiséges a telek É-i határán középütt, a másik, kisebb, három helyiséges az utcától legtávolabb az udvar Ny-i oldalán. Ezen a telken lakott valószínűleg Kiss Bálint is a rajzon feltüntetett időben (1805-ben). Mind az előbbi, mind ez a vázlatrajz messzemenően igazolják szerzőnk kiindulásul szolgáló megállapításait.

A 3. rajz *(4. kép)* „*A Fiú Gyermekek Oskolája udvaránn vólt epűletek fekvése 1748tól fogva 1803-ig*" felirattal készült. *Észak, Napkelet, Dél, Nap*

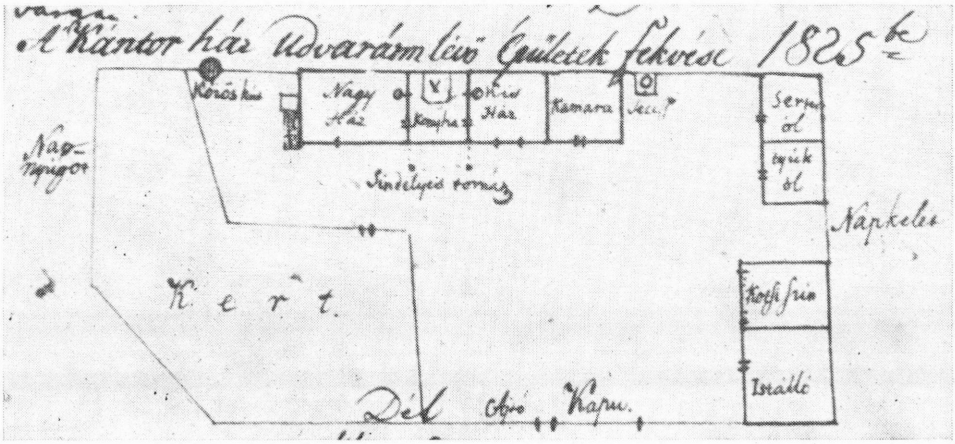

9. kép. Szentes — A kántorház udvarának rajza a kézirat 550. lapján. (Valamenny fényképet az MTA Könyvtár laboratóriuma készítette)

nyúgot feliratokkal tájolt szabálytalan K-i oldalán mindkét szögletén lesarkított, DNy-i sarkában téglány alakú beszögelésű telek. K-i oldalán középütt *Kis ajtó, Nagy kapu.* Az udavar belsejében U alakban három épület helyezkedik el. Mindegyik mellett Kiss Bálint feltüntette az építés évszámát. Az első az É-i oldalon álló ház: *épültek 1749be* jelzés áll. A második a Ny-i *epültek 1750*, harmadik ház a D-i oldalon *1750* jelzést kapott. Valamennyi épület közül ez az É-i van legközelebb a kerítéshez. A kaputól majdnem a teljes épület hosszúságát megközelítő távolság választja el. Az É-i kerítés vonalhoz, amihez az épület ÉK-i sarka esik legközelebb. Ez is másfél épületszélességnyire van. A D-i épület hasonlóan fekszik a K-i kerítés vonalhoz képest. A D-i kerítéstől viszont majdnem két és félszeres épületszélesség választja el. A Ny-i épület, mely az együttes közepén áll, körülbelül két és félszeres épülethossznyira fekszik a kapubejárattól. Az É-i, Ny-i épületek mögött *A' Rector Kertje, A' Conrector Kertje* terül el. A DNy-i sarokban *A gyermekek Arnyék*

[16] Képünk a kézirat előbb hivatkozott 533. oldalán található. A kézirat 534. oldalán található adatokból szintén világos képet kaphatunk ennek az ingatlannak kialakulásáról. Kiderül, hogy az egyik egyháztag testamentuma révén került egyházi tulajdonba, „*miólta . . . az Ekklesia leginkább tsak földoztatta az azonn talált épűlleteket, a' mit épittetett is rendetlen vólt az akkori szokás szerint.*"

székje feliratot találjuk a kertekhez hasonló nagyságú területet elfoglalva. A felsoroltakon kívül az épületek előtt középütt a *Csengettyü* van még jelölve.[17]

Telkünk mindhárom háza a kaputól messzire az udvar belsejében épült. Sajátságos, hogy egyik sem került a telek valamelyik oldalsó vagy hátsó határvonalára. Mivel a telek első épülete 1747-ig városházaként szolgált, telekhasználati, telekbeépítési rendünk XVIII. századi előfordulását, sőt szokásosságát is feltételezhetővé teszi.

A 4. rajz *(5. kép.)* *„A' Felső Párti Leány Oskola épületjeinek fekvések 1799tól fogva"* címfelirattal készült.

Észak, Napkelet, Napnyúgot feliratokkal tájolt telek. *Kapu* a K-i oldalon van. A kapu mellett É-ról *Kert*et jelez rajzunk. A kaputól D-re a telek teljes, DK-i sarkát bekerekítették. Így az egész telek ötszögletű. A lekerekített sarok mellett az előbb jelzett kertnél nagyobb alapterületű, elkerített részen *„A leányok Secessusa"* felirat olvasható, ennek ÉNy-i sarkához kívülről csatlakozik egy két helyiséges Ny-ra nyíló *sertés ól*. Ezzel átellenben az É-i oldalon *Kút* van. A kapu melletti kert szomszédságában, a kút mögött szabad terület van, majd a kerítéshez kapcsolódva kéthelyiségű, D-i bejáratú épület *„Kamarák Istállók a Vén házból"* felirattal megjelölve. Ennek az épületnek a DNy-i sarkától kerítés indul DNy-i irányba, ami eléri a telek DNY-i sarkát kitöltő nagy L alaprajzú házat. E kerítés mögött a telek ÉNy-i sarkában *Kert* van. A fenti gazdasági épülethez közel, a kerítésen belül *Secessus*-t jelöl rajzunk. A nagy épület udvar felőli oldalát mind a K-i, mind az É-i fal mellett széles *sindelyes nagy eresz* kíséri. Az épület két bejárata is erre nyílik. A ház DK-i sarka mellett a kerítésben *Ajtó* van, azt követően pedig kéthelyiségű épület É-ra nyíló ajtókkal *kamara, tyúk ól* megjelöléssel. Az udvar közepén kisebb négyzetet látni *Galamb dútz* felirattal.[18]

A telek paraszti tulajdonból vásárlás révén került egyházi és iskolai használatba. Az eredeti ház a telek belsejében a kaputól távol állott az É-i telekhatáron. A XVIII. századi telekhasználati gyakorlattal szakítottak talán, amikor az új épületet emelték az udvar DNy-i sarkában, mivel itt a DK-i ház saroknál ajtót nyitottak a kerítésbe. Erre vallana az is, hogy szobaablakok vannak ezen a falszakaszon. De ebben az esetben is a XVIII. század utolsó, két évtizedében a baromudvaros telekrendet idéző beépítés nyilvánvaló.

Az 5. rajzon *(6. kép.)* *„Az Alsó Párti Leányok Oskolájának épületjei 1820tól fogva"* cím alatt kapunk tájékoztatást.

Napnyúgot, Napkelet feliratokkal tájolt telek rajza. Téglalap alakú telek, amelynek D-i, K-i sarkán négyszögű beszögellés van.

A kerítés Ny-i oldalán van a bejárás, ezt a *Kapu, ajtó* feliratok jelzik. Az ajtó mellett szorosan a telek É-i sarkában három helyiséges, D-i bejáratú lakóház áll. Az É-i kerítés vonal mellett, a ház K-i végében szabad térség, közepén kis négyzet alapú épület jelzése *Secessus* felirattal. Majd szintén az

[17] Rajzunk a kézirat 535. oldalán található. Telkünkön a XVIII. század elejétől 1747-ig városháza állt, ellenreformatiós intézkedések miatt a korábbi épületéből a református iskolát ide költöztették. 1803-ig folyamatosan használják. Vö. a kézirat 536. lapjával.

[18] Képünk a kézirat 548. oldalán található. Ez az iskola mint intézmény 1746-tól működött a város É-i részében, amit ma is *Felsőpárt*nak neveznek a helyiek. 1782-ben új telket, házat vesznek, erre átköltöztetik. 1799-ben építenek új épületet a telek DNy-i sarkába, de a régi házat gazdasági épületként tovább használják. Vö. az 544. oldalon írottakkal.

É-i kerítéshez kapcsolódva *Tornátz*-cal bővített nagyobb, osztálytermes épület. Mögötte a telek ÉK-i sarkát teljesen kitöltő, elkerített rész *Leányok secessusa* felirattal. Az előbbi épület keleti végfalával egy vonalban, az elkerített telekrész határvonalán három helyiséges, Ny-ra nyiló ajtókkal *sertés ol* van. A telek D-i felét majdnem teljesen *Kert* tölti ki. A K-i oldalon keskeny sáv választja csak el a telek határtól. E sávban, a kert ÉK-i sarka mellett találjuk a *Kút* jelzését.

Ez az első olyan ingatlan, amelyben az egyik épület legalább az utcára van építve, a telek sarkába, a bejárati ajtó és a kapu mellé. A telek és épületei 1820-ban paraszti tulajdonból vásárlás útján kerültek egyházi kézbe. Az eredetileg is lakásul szolgáló ház a telek ÉNy-i sarkában, az utcai ajtó és kapu mellett épült. A telek másik épülete — ami ekkor iskolaterem — eredetileg istállónak és kamrának épült. Ezt már a telek belsejébe telepítették, amint azt az 1810 utáni időszakról szólva szerzőnk jellemzőnek mondta.[19]

A 6. rajzon *(7. kép.)* *„A Temető Úttzai Leány Oskola epületjei 1817$^{t\ddot{o}l}$ fogva"* vázlatrajzot ismerhetjük meg.

Napnyúgot, Nap kelet, Dél feliratokkal tájolt téglalap alakú telek. ÉNy-i sarkában 4 helyiséges iskola és lakóépület. Az épület mellett, a Ny-i kerítésben *Ajtó*-t jelez rajzunk. A ház K-i végétől messzebb, az É-i kerítésben széles *Kapu* található, azon túl, az ÉK-i sarokban téglalap alakú elkerített rész *„Arnyék Szek a Leányoké"* felirattal. Ennek D-i végéhez, a K-i kerítéshez építve kéthelyiséges, Ny-i bejáratú *sertes ól* áll. A telek DK-i sarkában ÉD-i hossztengelyű, három helyiséges, szintén Ny-i bejáratú *(tyúk[ól], Szín, Istálló)* épületet emeltek. A telek DNy-i sarkában, a lakóépülettel szemben nagyobb *Kert* létesült, ennek bejárata a ház konyhaajtajával szemben van, köztük a telek közép vonalában van a *Kút*. Az É-ra nyíló kapu tengelyében a lakóépület és a mellék épületek közötti szabad tér közepén áll egy négyszegletes *secessus*.

Ez a telek és udvar szintén igazolja Kiss Bálint fent idézett állítását, miszerint az 1810 utáni lakóházakat az utca vonalra telepítették, a melléképületek pedig az utcától távoli belső részre kerültek. Ebben az esetben saroktelekkel van dolgunk. Az épület hossztengelyével valószínűen az utcát követi, a ház K-i vége után, az É-i kerítésben helyezték el a nagy kaput. A telek másik bejárata a Ny-i oldalon van az épület közvetlen szomszédságában. A nagykapu nem kerülhetett ide, mivel a kézirat leírásából tudjuk, hogy itt volt a város egyik, régi (római katolikus) temetője.[20]

A 7. rajzon *(8. kép)* *„A régi A. Párti L. Oskola epületjeinek fekvése"* ábrázolását kapjuk.

Észak, Dél, Napnyúgot, Napkelet felirattal tájolt telek. (Megjegyzendő, hogy a K-i, Ny-i felirat tévesen mindkét oldalon együtt szerepel, kétségeinket viszont az egyértelmű É, D feliratok eloszlatják.) A telken egy lakóház-iskola épület áll. Ez hossztengelyével a telek hosszára merőlegesen, a telek ÉNy-i sarkában, a telek határán áll. Közvetlenül mellette a Ny-i kerítésben, D felé van az *Ajto* és a *Kapu*. Az É-i kerítés mellett, a ház szomszédságában nagyobb szabad terület van, majd a telekhatárra épített, D felé nyíló, két-

[19] Képünk a kézirat 548. oldalán található. Szintén paraszti eredetű objektum. Vásárlás útján jutottak hozzá. Vö. az 544—546. oldallal. Az *Alsópárt* megnevezés máig él, a helyiek a város D-i részét jelölik vele.

[20] Képünk a kézirat 548. oldalán található. A város XIX. században kialakuló új lakónegyedében, 1817-ben, új épületként emelték és nyitották meg ezt az iskolát. Vö. az 546—547. oldallal.

helyiséges *Kamara, Istállo* épület áll. E melléképület ház felőli, Ny-i falához közel, a kerítéshez támaszkodóan kis épületet helyeztek el: *Secess.* a felirata. Az istállótól K felé kicsiny szabad terület van. Majd a kerítéshez csatlakozóan kéthelyiséges D-re nyíló *tyúk ól, sertés ol.* Ezek után az ÉK-i sarkot teljesen kitöltő téglalap alakú sáv van elkerítve *a Leányok Secessusok* felirattal. Ezzel párhuzamosan keskeny, szabad sáv van, majd az egész telek egynegyedét kitévő, a DK-i sarokhoz csatlakozó, nagyobb, elkerített *Kert*-et találunk. A kert Ny-i kerítéséhez közel a lakóépület D-i végfalának magasságában *Kút* áll. Ez a telek is az újabb, soros udvarbeépítéshez igazodik. A lakóépület az utca felől van s a telekhatáron hátrafelé sorakoznak a gazdasági épületek.[21]

A 8. rajzon *(9. kép.)* *„A' Kántor ház Udvaránn levő épületek fekvése 1825be"* címfelirattal adott Kiss Bálint vázlatrajzot.

Napnyúgot, Napkelet, Dél feliratokkal tájolt telek, ötszögletű, mert a DNy-i része lesarkított. A telekre az *Ajtó, Kapu* a D-i kerítés közepén nyílik. A lakóépület az ellenkező irányban az É-i kerítés mentében épült. A melléképületek a K-i kerítés hosszában sorakoznak. A nagy méretű, kéthelyiséges, Ny-ra nyíló épület a telek DK-i sarkában áll, *Istálló* és *Kotsi szín* benne. Hossztengelye É—D-i irányú. Ettől az épülettől É-ra kisebb, szabad szakasz van a kerítés mellett, majd az ÉK-i sarokig kéthelyiséges, Ny-ra nyíló *Sertés ól, tyúk ól* helyezkedik el. Az É-i oldalon a lakóépülethez közel a kerítésre támaszkodva, K felől kis épület, a *secess,* és Ny-on, távolabb, a kerítésben *Közös kút.* Az udvar Ny oldalát nagy *Kert* tölti ki. Úgy hogy az É-i kerítésből kisebb, a D-i kerítésből nagyobb területet s a Ny-i kerítést végig magában foglalja. Ez a telek is a baromudvaros elrendezés emlékét őrzi, beépítése a ma szokásosnak fordítottja volt, hiszen a lakóépület a telek kapuval szembeni, hátsó oldalán állt, az istálló és kocsiszín egy fedél alá a kapu mellé, a telek sarkára épült.[22]

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a bemutatott 8 telekrajz közül négy bizonyosan a baromudvaros telekbeépítésre valló állapotokat őrzött meg számunkra. Egy esetben (lásd az 1799-től használt felsőpárti leányiskolát) pedig a telek szöveges leírása alapján az eredeti, szintén baromudvaros beépítés kikövetkeztethető volt. Három esetben viszont a ma szokásos mód szerint a lakóház az utca vonalra épült, s a melléképületeik az udvar belsejébe kerültek. Talán nem érdektelen felhívni a figyelmet arra, hogy mindkét beépítési típusnál külön fedél alá épültek a lakóházak és a

[21] Képünk a kézirat 549. oldalán található. Ez a leányiskola mint önálló intézmény 1772-ben alakult. 1816 után a lakosság más városrészbe való költözése miatt eladták az épületet. Történtekről bővebbet nem tudunk meg. Vö. az 544—545. oldallal.

[22] Képünk a kézirat 550. oldalán található. Régi ház, vásárlás útján került egyházi tulajdonba. Nagyobb szobája 1786-ban épült. 1799-ben javítják. 1824-ben újjáépítik. Vö. az 549—550. oldalakkal.

Röviden jeleznem kell, hogy természetesen magam is észlelem telekrajzaink sokrétű hasonlósága mellett is, azt a tényt, hogy a gazdasági és a lakó rész nincsen mereven elhatárolva. Véleményem szerint ez nem mond ellene annak, hogy telektípusunkat azonosítottuk a baromudvaros telekkel. E tekintetben figyelembe kell venni, hogy rajzaink a felbomlás végső stádiumában készültek, amikor már a tanyásgazdálkodás teljesen általánossá vált, és ezekben az udvarokban már csak háziszükségre a tejelő szarvasmarha állomány mellett a közlekedés-szállítást szolgáló lovak és hízósertések számára kellett helyet biztosítani. Tehát nagy létszámú állatállomány ekkor már szükségtelen lett volna a városi udvaron, így nagyobb aklokra nem volt szükség. Utalásokból tudjuk, hogy a beltelkek kerti hasznosítása is még csak bontakozóban volt. A kérdés egyes összefüggéseit hátrább még érintem.

melléképületek, s igyekeztek minél nagyobb távolságot biztosítani a különböző rendeltetésű építmények között.[23]

A szentesi telekrend sajátos alakulása nem egyedülálló Csongrád megyében. A közvetlenül szomszédos Szegvár község néprajzi leírásában is találhatunk eligazító nyomokat. BARTUCZ Lajos századunk elején készített ismertetést Szegvár népi építkezéséről.[24] Ebben a dolgozatban a telekrend kérdéseivel részletesen foglalkozott. Felhívja a figyelmünket arra, hogy a múlt században általános volt, hogy a szegváriak házaikat az utcától távolabb építették fel. BARTUCZ Lajos számos ilyen házat személyesen is megismerhetett, közölt fényképeket is ilyenekről. Jellemzőnek kell tartanunk, hogy az ilyen módon telepített épületeket *„szárnyékos házak"*-ként emlegették a helyiek. Ugyanis a ház és az utca közötti szabadon hagyott udvar részen helyezték el a faluszéli legelőn tartott, delente fejésre hazahajtott jószágot, juhokat. Ez a mozzanat is jól mutatja az állattartás és a telekrend közötti szoros összefüggést, amelyet kutatásunk már régóta kimutatott.[25]

Tudunk arról is, hogy Hódmezővásárhelyt is gyakoriak voltak az utcavonaltól távol, a telek belsejében álló lakóházak. Igaz, TÁRKÁNY SZŰCS Ernő hangsúlyozta, hogy a melléképületek a rendelkezésre álló archiválís adatok szerint nem épültek az utca felől.[26] Mégis, a két város települési, építkezési viszonyai között annyi közös vonás van, hogy Szentes várostörténetének összeállítója, SIMA László — KISS Bálintunk leírását illusztrálandó, a telekbeépítés éppen általunk most elemzett módját is bemutatva —, SZEREMLEI Samu hódmezővásárhelyi ötkötetes monográfiájának fénykép kliséit illesztette munkájába.[27] Talán nem lehetetlen feltételeznünk, hogy Hódmező-

[23] Röviden jelzem, hogy 1940-től (mióta megismertem a városképet) napjainkig a város belterületén nemigen találtam olyan telkeket, udvarokat, amelyek a baromudvaros beépítésre vallottak volna. Legfeljebb néhány olyan lakóházat említhetünk, amelyek az utcavonaltól távolabb állottak. Ezeknél is a melléképületek a telek belsejében vagy a lakóház belső végénél, annak folytatásában álltak. Néhány esetben volt ugyan példa arra, hogy ha két lakóépület állott egy udvaron, az egyik a telket megosztva mélyen középütt vagy esetleg hátra a teleklábra épült. Egészen kivételesen tapasztalhattuk, hogy egyes magányos lakóházakat a teleklábakon építették fel, az utcától a lehető legmesszebb. Figyelemre méltó, hogy ezek helyi, többnyire paraszti származású, de már több nemzedéke értelmiségi, alkalmazotti családoknál fordult elő, ahol kisebb korszerűsítésekkel a XIX. századi épületek változatlanul használatban maradtak, de már gazdálkodással nem foglalkoztak. Ezekben az esetekben a melléképületek külön fedél alá építése, a lakóépülettől messzebb telepítése napjainkig, ha általánosnak nem is mondható, megmaradt.

[24] BARTUCZ Lajos. 1910. különösen a 32—35. oldalakon, valamint a 2., 3., 6. ábrán.

[25] Kötelességünk jelezni, hogy BARTUCZ Lajos leírása kifejezetten arról szól, hogy a *szárnyékos házaknál* az udvar kerítése beszögellett a ház előtt, tehát eszerint a jószág az utca felől az udvarról szinte hermetikusan elkülönítve a házvég és az utca közé volt zárva. Úgy gondolom, hogy a század első évtizedében már csak emlékezetből hallott antropológus kutatónk a falujabeliektől ezekről a házakról, és a már csak kevéssé ellenőrizhető, részleteiben már bizonytalan közlések adhattak alkalmat arra, hogy az itt említett kevéssé hihető módon írja le a jelenséget. Véleményem szerint a szárnyékos házaknál eredetileg a házvég és az utca között volt a jószág helye, de az udvarból nem lehetett kizárva, elkülönítve, hiszen mind a jószág kezelését, mind ellenőrzését körülményessé, nehézkessé tette volna. Bárhogy legyen is, még a homályosságuk ellenére is nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk a szegvári adalékoknak.

[26] TÁRKÁNY SZŰCS Ernő. 1961. 193.

[27] SZEREMLEI Samu. 1900—1913. IV. 156. lapon közölt 20. és 21. fényképe megtalálható SIMA László. 1914. műve 394. lapján.

vásárhelyt is a szentesihez hasonló telekbeépítés dívott, de átalakulása korábban megindult.

A távolabbi környezetből, *Karcag*ról kaphatunk analógiát a szentesi telekhasználati típushoz. Karcag egyik, második világháború alatt elpusztult, XVIII. századi, barokk, paraszti lakóházát elemezve Vargha László adott hírt a telek mélyére épített lakásról és az utca vonalon álló ólról (istálló).[28]

Vissza kell térnünk Szentes és Szegvár kérdéséhez. Először is érdemes felfigyelnünk a két szomszédos település telektípusának azonosságára, de a két helység eltérő történeti hátterére. Míg Szentes lakossága egy részében a többször ismétlődő futások ellenére is kontinuus, hiszen jelen vannak a török kort átvészelő családok, s a XVII. század végén, a XVIII. század folyamán csak kiegészült népessége, addig Szegvár teljesen elpusztult, és csak a XVIII. század harmincas, negyvenes éveiben vált ismét lakottá elsősorban északi megyéink római katolikus jobbágyparasztságának többé-kevésbé irányított telepítése révén.[29] Így egyfelől számolhatunk annak a lehetőségével, hogy a szentesi telekhasználati rend a XVIII. századot megelőző időszakban gyökerezik, másfelől fel kell tételeznünk, hogy Szegvár megülése idején telektípusunk már virulens, s az idegenből érkezők számára alkalmazása kézenfekvő volt. Persze mindezek egyelőre hipotézisek csak, de számításba vételük a további adatok feltárásáig is fontosak lehetnek számunkra.

Szentes és Szegvár telekhasználati adatainak összecsengésében észre kell vennünk még valamit. A Szentesre vonatkozó Kiss Bálint-féle leírás keletkezése és a Bartucz Lajos kutatásainak publikálása között eltelt 80 év egyfajta fáziskésésre figyelmeztet bennünket. Szentesen mint a Dél-Tiszántúl egyik, leggyorsabban fejlődő mezővárosában, 1810 körül felbomlóban, megszűnőben van a XVIII. századra jellemző baromudvaros telekelrendezés. Szegvárott pedig a még XX. század elején tevékenykedő kutató (aki nyilván terepmunkájában gyermekkori élményeire is támaszkodhatott) még az állattartás telekhasználatot és beépítést meghatározó szerepe fakuló emlékeivel találkozhatott, ami önmagában is szép példája az uradalmi ellenőrzést részben még a jobbágyfelszabadítás után is viselő falu visszafogottabb fejlődésének. Itt a mezőváros-falu viszonylatában feszülő gazdálkodási, települési, művelődési elmaradás mutatkozik meg, aminek részletesebb elemzése most nem lehet a célunk.

Végül nem lehet érdektelen megkísérelnünk feleletet adni arra, hogy mi lehetett az 1810 körüli változás mélyebb oka, előzménye? Szentes története nincsen sajnos kellően feldolgozva. Sima László fentebb idézett mun-

[28] Vargha László. 1955. 35. Ide kívánkozik annak a megemlítése, hogy amikor témánkat a Magyar Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra Szakosztályának ülésén előadtuk, Molnár Balázs kollégám hozzászólásában említést tett arról, hogy *Berettyószentmártonban* (Bihar m.) megtalálta telekrendünk nyomát, ott a közelmúltig elevenen élt, s csak hatósági előírások nyomása alatt szűnt meg. Utóbb szíves volt tájékoztatást adni arról, hogy *Sáp* (Bihar m.) községben az utak, utcák mellé épített juhaklok álltak, továbbá az ugyancsak bihari *Körösszegapáti* és *Komádi* községekben is nyomát találta, vagy fennálló emlékét látta a baromudvaros telekbeépítésnek. Kósa László kollégám szíves baráti közléséből szerezhettem tudomást e telekrendszer előfordulásáról *Kötegyán* (Bihar m.) községből. Önzetlenül rendelkezésre bocsátott adataik is, melyekért itt is hálás köszönetemet fejezem ki, felhívják a figyelmünket a baromudvaros telekrend alföldi előfordulásának további kutatására.

[29] Sima László. 1914. vonatkozó fejezetei. Forray József Sándor 1934. 6. lapon közli a telepítés körülményeit. Gróf Károlyi Sándor 1727-ben kapott pátense alapján költöznek főleg Pásztó környékéről.

kája bővebb, gazdaság- és társadalomtörténeti összefüggéseket nem kívánt feldolgozni. Kiindulási alapot viszont mégis teremt a fontosabb mozzanatok megragadására, amiben segítségünkre van a korábbi években végzett rendszeres, de teljesnek nem mondható helyi levéltári gyűjtésünk is.[30]

Szentes a Tisza, Körös találkozásának szomszédságában, a folyókat követő magasabb teraszos, árvízmentes tábla szélén települt. A város a XVI—XVIII. század során kialakult mintegy 40 ezer holdnyi határa (számos középkori falu és oppidium pusztult helyével) meglehetősen komplex táji együttes. A Tisza, a Körös, valamint a kettőt összekötő Kurca folyó árterében a morotváktól, tavaktól, a mocsaras, eres, fokos, vizenyős területektől az árvízmentes szigetekig, földhátakig sokféle térszín, sokféle növénytársulás volt megtalálható. Hasznosítása is többirányú volt. Legfőképpen legelőként, kaszáló rétként sás- és nádbeszerző helyként használták. Ez a vidék a Tisza, Körös medrétől a város közvetlen szomszédságáig terjedt, a város központjából csak a Kurca folyó választotta el. A határ másik része a magasabb teraszos, árvízmentes tájtípushoz tartozik. Ezt a *Veker, Kórógy, Tőke, Nagyvölgy, Kisvölgy, Görgős* stb. erek, medrek szabdalják, tarkítják, amelyek a Maros hordalékkúpjának hajdani vízfolyásaiból keletkeztek. E medrek mellett, helyenként a belőlük kifújt homokból hordott dombocskák, halmok sorakoznak. Egyes körzetekben lefolyástalan vagy időszakosan pangó vizű, sík területek alakultak ki, amelyek egyes esetekben erősen szikesedésnek indultak. Városunk gazdasági bázisául elsősorban az összefüggő, árvízmentes, teraszos jellegű vidék szolgált. A jó minőségű földeken szántóművelés, egyes homokos területeken szőlő-, gyümölcstermesztés alakult ki. A kevéssé termékeny, vizenyősebb részek legelőül, kaszálóul szolgáltak.

A város határhasználata övezetszerűen tagolódott, noha követte a természeti, vízrajzi, talajtani adottságokat is, de elsősorban tükrözte a helyi mezőgazdaság üzemszervezeti viszonyait. A településtől Ny-ra, ÉNy-ra fekvő, árvízjárta, vizes határrész rétgazdaság, legelő célját szolgálta. A magasabb árvízmentes szinten a várost északi, keleti, déli irányból a belső legelők övezete vette körül, amire a XX. századig élő helynevek is utalnak *(Felsőcsordajárás, Alsócsordajárás, Csürhejárás* stb.). Az ebben az övezetben megtalálható jóminőségű termőföldeket a beltelkek után mint *házutáni földeket* hasznosították eleve kis parcellákban. A következő övezetben a város szántói terültek el, majd a külső legelő övezete kapott helyet. A legelők hasznosítását a város tanácsa irányította gondosan beosztva azokat, hogy a nagyszámú jószág számára minden időszakban legyen megfelelő bőséges legelő. A legeltetésből éppen kizárt területeket rendszeresen kaszálták is, hogy a takarmányszükségletet jobban biztosítsák.

A külső legelőövezet jóminőségű földjeit a XVIII. századtól fogva növekvő mértékben szántóművelés alá fogták. Itt alakulnak ki a szállások, majd a tanyák is, hiszen az egyéni jószágnevelés, gondozás, később pedig az egyre intenzívebbé váló szántóművelés a várostól való 10—20 kilométeres távolság miatt sem lett volna lehetséges. Sajátos, hogy noha a XIX. század folyamán nem egy, szikes talajú határrészt is szántógazdaság alá fogtak, napjainkig mégis jelentékeny legelő területek maradtak úgyszólván érintetlen rossz adottságaik miatt.

[30] A továbbiakban mivel csak tájékoztató jelleggel foglalkozunk Szentes gazdálkodásával, határhasználatával, települési viszonyaival, a részletadatok hivatkozását mellőzzük.

Városunk tehetősebb gazdapolgárai a város szorosan vett határa mellett a szokásos, alföldi gyakorlatnak megfelelően pusztabérlettel is foglalkoznak. A szomszédos, ma már újra községgé vált Fábiánsebestyén pusztán biztosítottak további földterületet gazdálkodásukhoz.

A város mezőgazdasága teljesen paraszti kézben van. A földesurak nem tartottak önálló üzemet a városban. Az itt lakó nemesek száma sem túl nagy, s földterületük sem meghatározó méretű. Városunk belső életét, így a gazdasági tevékenységet is csak az 1740-es évektől lehet nyomon követni a helyi forrásokban. Mind a helyi, mind a földesúri iratok, mind a megyei-állami közigazgatási szervek forrásaiból prosperáló mezőváros képe bontakozik előttünk. Az 1784—1787-es népszámlálásnál is jelentékeny létszámú településként jelenik meg. 1408 lakóházában 1853 család élt mintegy 8996 főnyi jogi, 9040 fő tényleges népességgel. A városban 4 pap, 81 nemes, 22 polgár, 730 parasztgazda, 1141 zsellér családfő lakott 237 egyéb kategóriába sorolt kereső mellett.[31] Tehát a baromudvaros telekrend alkalmazásának utolsó évtizedeiben a szentesi nép létszáma 10 ezer körül mozgott. Érdemes megemlítenünk, hogy a lakosság 3/4-része református, 1/4-része pedig római katolikus, evangélikus, illetve görögkeleti vallású, akik között a középkori lakosság folyamatosságát a reformátusok képviselik, noha az ő gyülekezetükben is a XVIII. század bevándorlói jelentős arányban vannak.[32]

A város középkori településmagja a fent jelzett árvizes, árvízmentes térszín határán alakult ki. A Kurca nagyjából É—D-i folyásirányával egyezően, a magas terasz szélét követve, a terepviszonyokhoz alkalmazkodva futnak a város tengelyéül szolgáló utak (ma *Sima Ferenc*, *Ady Endre*, *Tóth József*, *Horváth Mihály*, *Beloiannis*, *Petőfi Sándor*, *József Attila*, *Lenin* nevével jelzett utcák, illetve utak stb.). K—Ny-i irányban két fontos összekötő út van az egyik a városközponttól kissé É-ra (ma *Arany János* utca), illetve a második, a városközpont kialakulásában fontos szerepű *Kossuth Lajos* utca. A város így párhuzamos utcás, helyenként szinte szabályosan létrás szerkezetű utcahálózattal épült. Geometriai pontosságot, a szintviszonyokhoz való következetes igazodás következtében nem valósíthattak meg. A város a XVIII. század második felének java részében még kapukkal van lezárva, árokkal, töltéssel van körülvéve. Ez bizonyos zsúfoltságot eredményez. A telekaprózódás miatt egyes utak mentén számos zúg keletkezett, ami néha halmazos szerkezetre emlékeztet. A város belterületének zártsága annyira eleven, hogy a város körüli legelők egyes csordáit, nyájait aszerint tartják számon, hogy kihajtásnál melyik kapun át vezet az útjuk. A város tanácsának egyik elvi döntése is jellegzetes egy pásztor elleni kereset ügyében. Kijelentik, hogy a pásztorok a város árkáig felelősek a jószágukért, a város kapuin belül elvesző, hazatérő baromért nem vonhatók felelősségre.[33]

[31] *Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787).* (Megjelent az 1960. évi népszámlálási sorozat köteteként, szerkesztette: Danyi Dezső és Dávid Zoltán.) Budapest. 1960.

[32] Vö. az idézett kézirat 462. oldalán találhatókkal.

[33] E kérdésekkel a későbbiekben részletesebben kívánok foglalkozni, az adatolást most mellőzöm, csak röviden utalok arra, hogy *Kecskemét* is sáncolt volt, s széles vizesárok övezte az 1780-as években az I. katonai felmérés készítésének idején. A település belterületének zártságát egyes kutatók kifejezetten a baromudvaros telekrend velejárójaként kezelik. Noha a szentesi adatok is erre vallanak, hangsúlyoznunk kell, hogy a zárt belterületű, sorompós kapujú települések más telekrend mellett is előfordultak védelmi, közbiztonsági stb. okokból.

A szentesi parasztgazda a XVIII. század derekán minden bizonnyal az azonos adottságú alföldi mezővárosok polgáraihoz hasonlóan, meglehetősen szerteágazó, tagolt gazdálkodást folytatott, ami sajátossá tette a helyi életformát, meghatározta a mindennapok beosztását, ritmusát. A gazdálkodás központja a városbeli telek udvarával, lakóházával, gazdasági épületeivel együtt. Legnagyobb súlya az állattenyésztésnek volt ekkor. A városi háznál tartották a legértékesebb jószágokat. Itt vannak az istállóban a tejelő tehenek, az igavonó barmok, lovak. A városi udvaron építették a hízó jószág és a baromfiak számára az ólakat. Rendszeresen takarmányozzák a ház körül tartott állataikat, de azokat a városszéli legelőkre is kihajtják nap mint nap. Kezestartás folyik itt. A határban, távol a várostól szállások épültek. Bennük teleltetik az állatállomány második részét. A szállásokon halmozzák fel ezért a takarmány jelentős hányadát, olykor, ha fel-felszántanak a szállás földjéből valamennyit, ott nyomtatják el, szalmája, törekje kint is marad. Ide szorul be a tavasztól késő őszig csak legelőt járó növendék jószág, eladásra szánt, feljavításra váró állat. Egy-két szolga vagy fiatal családtag tartózkodik kint. A jószágállomány harmadik része fogadott pásztorok őrizete mellett nagy nyájakban egész éven át legelőn van. Nagyon rideg körülmények közt, csaknem a vakszerencsére bízva, afféle biztonsági tartalékként a határ távoli pontjain szabad ég alatt telel. Van arra is példa, hogy takarmány híjával messze vidékre kell ezeket az állatokat elhajtani, ugyanis sokszor nincsen elegendő táplálékot nyújtó téli legelőterület, tartalékaikból pedig már nem futja. Ilyenkor száz kilométereket kell menniük a Bodrogköz és a Temesköz közötti terület valamelyik részére. Állatot, embert próbáló, súlyos veszteségekkel járó, kétségbeesett vállakozások ezek sokszor. A gyökeres változtatásra nincs lehetőség. Kevesebb a munkáskéz is ahhoz, hogy jelentősen szélesítsék szántógazdálkodásukat, hogy valamennyi jószágukat istállózzák, vagy rendszeresen takarmányozzák.

A város határában nem jelentéktelen a földművelés sem. A belterület közvetlen szomszédságában a házutáni-földeken, kis parcellákban a több munkát, gondozást kívánó növényeknek is biztosítanak helyet. Kintebb a város parasztpolgárságának összefüggő szántói. Búza, árpa, zab terem rajtuk annyi, hogy abból a gazdák háztartási szükségletén túl a szolgaszemélyzet járandóságára, élelmezésére is jut. Talán még a szűkös piaci keresletet is szerényen kielégíthetik, s marad annyi, hogy a gondosabban tartott jószágot abrakolhassák. A szállások környékén elég gyakran feltörnek kisebb-nagyobb földterületet, ez a jövő ígérete. Egyre gyakrabban vetnek ide kukoricát a hagyományosan megszokott gabonafélék mellett. A „tehetségesek" a város határán kívül a szomszédos fábiáni pusztán is gazdálkodnak, pusztabérletet tartanak a magisztrátus támogatásával. A meglehetősen nagy határban sokfelé van érdekelve egy-egy gazda. Természetes központ ebben a megosztottságban a város, s azon belül a porta, ahová a gazdaság szálai összefutnak, ahol felkészülnek a soron következő tennivalókra, s ahová összegyűjtik a termést. Jeleznünk kell, hogy ebben az időben a rét- és legelőhasználaton kívül a gazdálkodásuk minden ágában a szabad belátásuk szerint cselekedhettek mezővárosunk polgárai.

Hangsúlyozni szeretném azt a feltételezésemet, hogy a szentesi telekrend dolgozatunkban bemutatott változása minden bizonnyal a gazdálkodási viszonyok átalakulásával függött össze. Míg a XVIII. században a város mezőgazdasága döntően állattenyésztő, ezt szolgálták az extenzívebben tar-

tott állományt befogadó szállások a határ távolabbi részein. Ehhez kapcsolódtak a város baromudvaros telkei és a rajtuk álló istállók is, ahol az intenzívebben tartott, istállózott, a városszéli legelőre naponta kihajtott jószágot tartották, a hízóra fogott állatok óljaival együtt. A földművelés súlya fokozatosan nőtt a XVIII. század folyamán, és ugrásszerűen növekedett a XIX. század elején. Ez egyfelől a szállások szántógazdaságbeli szerepének növekedésével, majd mai értelemben vett tanyává válásával vagy új tanyák kialakulásával járt együtt, másfelől új növények termelésbe állítását is jelentette. Így például jellegzetesen ebben a folyamatban épült be az állattenyésztés struktúráját is átalakító kukorica a helyi paraszt üzem termelvényei közé. Már a XVIII. század vége előtt Szentesen komplex gazdasági üzemekké váltak a tanyák. Magukba fogadták a raktározás, értékőrzés, értékesítés funkcióit kivéve a paraszti mezőgazdasági üzem minden ágát. Ezek nyilvánvalóan feleslegessé vált a városi beltelkek hagyományos rendjének fenntartása és a paraszti termelőüzem egy részének városban tartása. Legfeljebb a városon lakó család napi tejszükségletét biztosító teheneit, a közlekedés, szállítás feladatait kielégítő vonójószágot (lovat, ökröt) kellett bent tartani. Az átalakulást nyilvánvalóan ösztönözték a hatóságok is, amelyek munkájában a felvilágosodástól egyre növekvő súlyt kapott a racionális gondolkodás, s azzal együtt bizonyos településesztétikai törekvések is jelentkeztek.

Hazai fejlődésünkre mind történetileg, mind néprajzilag egyaránt jellemző lehet, hogy míg központi fekvésű vidékünkről a szerencsés forrásadottságok révén (elsősorban Kiss Bálint inventiositasának köszönhetően) telektípusunkat a XVIII—XIX. századi viszonyok között, éppen 1810 körül kibontakozó megszűnésében ismerhettük meg, addig népterületünk K-i felében kutatóink terepélményként tárhatták fel, s utolsó nyomai elmúlásának pedig mindannyian tanúi lehetünk.[34]

IRODALOM

Balogh István
1940 *Balogh István gyakornok beszámoló jelentései.* A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1938. Debrecen. 22—28. o.

Bartucz Lajos
1910 *Adatok a nagy magyar Alföld népies építkezéséhez.* Néprajzi Értesítő XI. 32—55. o.

Filep Antal
1971 *Szokásleírások a 18. és 19. századból.* Népi Kultúra— Népi Társadalom. A MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve V—VI. Budapest. 115—134. o.

Forray József Sándor
1934 *Szemelvények Szegvár múltjából, a község kétszázéves fennállása alkalmából.* Szeged. 61. o.

[34] Nem fejezhetem be gondolatmenetemet anélkül, hogy ne jelezzek egy problémát. Telekrendünk értékelésében egységes kutatásunk a tekintetben, hogy a paraszti gazdálkodás sajátos típusához kapcsolódik, amelyiknél az állattartás és a földművelés aránya jellemzően alakult. Úgy érezzük, hogy törekednünk kellene a jövőben ennek az aránynak számszerű meghatározására is. A recens baromudvaros településnyomoknál az e századi, illetve 1800-as évek állatszámlálásait kellene konkréten vizsgálni. Kísérletet kellene tennünk természetesen az előbbi arány történeti megközelítésére is. Sajnos eddigi szentesi vizsgálataim során e téren szándékolt lépéseim eredménytelenek voltak.

GUNDA Béla
1938 *Földrajzi megfigyelések az Ormánságban.* Földrajzi Közlemények LXVI. 30—52. o.
1941a *Telekformák, települések és a gazdálkodás kapcsolata a Lápos felső völgyében.* Földrajzi Közlemények LXIX. 230—246. o.
1941b *Az erdélyi és moldvai kettősudvarok. I—II.* Nép és Nyelv I. 153—156; 218—222. o.
1942 *Néprajzi gyűjtőúton a Lápos völgyében.* Földgömb XIII. 21—27. o.
1956 *Néprajzi gyűjtőúton.* Debrecen. 171. o.
1961 *Zusammenhänge zwischen Hofanlage und Viehzucht in Siebenbürgen.* In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Budapest. 243—281. o.
1966 *A telekformák és az állattenyésztés kapcsolata.* In: Ethnographica Carpatica. Bp. 330—380. o.
HOFER Tamás
1971 *Über Doppelhöfe bei den Ungarn.* In: Studia Ethnographiae et Folkloristica in Honorem Béla Gunda. Műveltség és Hagyomány. XIII—XIV. Debrecen. 321—347. o.
1972 *A magyar kettős udvarok kérdéséhez.* Ethnographia LXXXIII. 28—52. o.
Kós Károly
1964 *A Kisküküllő menti magyar népi építkezés.* Ethnographia. LXXV. 282—291. o.
LÜKŐ Gábor
1936 *A moldvai csángók I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal.* Néprajzi Füzetek. 3. szerk.: GYÖRFFY István. Bp. 208. o. + 3 tábla + 3 térkép.
1938 *Néprajzi és régészeti kutatások, felderítő utak, gyűjtések . . . 1937-ben.* A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1937. Debrecen. 17—30. o.
1942 *A magyar lélek formái.* Bp.
MORVAY Judit
1968 *Erdőháti kettős udvarok.* Néprajzi Értesítő. L. 51—65. o.
B. NAGY Margit
1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* Bukarest. 359. p. + 252 fénykép + 3 tábla.
SIMA László
1914 *Szentes város története [1836-ig].* Szentes. 559.
SZEREMLEI Samu
1900—1913 *Hódmezővásárhely története.* I—V. kötet. h. n.
TÁRKÁNY SZŰCS Ernő
1961 *Vásárhelyi testamentumok.* Budapest. 447. p. + XXXII. képtábla.
VARGHA László
1955 *Késő barokk paraszтház Karcagon. Népi műemlékvizsgálat.* Építőipari Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei. I. köt. 5. sz. Budapest. Tankönyvkiadó. 31—48. o. + 1 tábla rajz. illusztrált. klny is.
VUIA, Romulus
1960 *A román település és lakóházkutatás legújabb eredményei.* Műveltség és Hagyomány I—II. Debrecen. 35—66. o.

Antal Filep

WOHNGEBÄUDE MIT VORGELEGTEM VIEHHOF IM 18—19. JH. AUF DEM GEBIET SÜDOSTUNGARNS (KOM. CSONGRÁD)

Auszug

In der ungarischen ethnographischen Literatur hatten die Siedlungsanalysen schon immer eine große Bedeutung. Nach den anfänglichen, sozusagen zufällig registrierten vereinzelten Daten erschien im Jahre 1936 die Monographie von Gábor LÜKŐ über die Kultur der Ungarn in der Moldau — ein Werk, das bis heute ohne Fortsetzung geblieben ist — darin wird zum erstenmal dieser Typ der Doppelhöfe bzw. Kettenhöfe beschrieben. Später hat Béla GUNDA das Vorkommen dieses Hoftyps im Karpatenbecken, in der Umgebung des Lapuș-Gebirges nachgewiesen. Einige Jahre später bereicherte er unsere diesbezüglichen Kenntnisse durch eine Veröffentlichung über entferntere Gebiete Siebenbürgens. Die neueste Analyse dieses Hoftyps anhand bisher unbekannter Daten aus Ostungarn (Komitat Szatmár) ist Judit MORVAY zu verdanken.

Das Wesen dieses Hoftyps ist folgendes: auf den Höfen beiderseits der Verkehrsstraße der Siedlung stehen die Wohngebäude weit von der Straße, im inneren des Hofes an der Straßenfront reihen sich die Gebäude der Viehhaltung, die Ställe, die offenen und gedeckten Schafpferche, die Winterställe und die Schuppen werden oft direkt an der Straße erbaut.

Diese einst ziemlich verbreitete Hofstruktur wurde in der Fachliteratur an den meisten Orten erst in ihrer Umwandlung oder im Auflösen erfaßt. Wie Béla GUNDA in mehreren seiner Aufsätze darauf hingewiesen hat, wurde diese Hofstruktur an Orten angewandt, wo die Bauernwirtschaft in erster Linie auf Viehhaltung gegründet war, wo also der Ackerbau nur eine zweitrangige Rolle spielte und eher auf die Deckung der persönlichen Bedürfnisse beschränkt war, als daß er zur Anhäufung einer Futterbasis geeignet gewesen wäre. Der Viehbestand wurde täglich auf die Weiden in der Umgebung der Siedlung hinausgetrieben und nur in den Wintermonaten auf Halmfutter angewiesen. Die Unterbringung des auf einen Hof fallenden, ziemlich zahlreichen Viehbestandesane der Straßenfront war eine rationelle Lösung, denn so wurde bei regnerischem, kotigem Wetter der andere Teil des Hofes mit den Wohn- und Speichergebäuden nicht gestört.

Für den Personenverkehr wurden besondere Durchgänge, Pfade und Tritte am Zaun angebracht, durch die unmittelbar die Wohnteile der Höfe miteinander verbundenwaren.

Die ungarische Forschung klärte die Parallelen dieses Hofsystems bei den Nachbarvölkern, bei den Rumänen und bei von Ungarn entfernter liegenden europäischen Völkern. Die genauere räumliche und zeitliche Bestimmung der ungarischen Vorkommnisse ist jedoch noch nicht unternommen worden. Im gegenwärtigen Aufsatz wird aufgrund von Daten einer (um 1829 verfaßten) monographischen Beschreibung von Bálint KISS (1772—1853) über den Marktflecken Szentes (Komitat Csongrád) das Vorkommen der Doppelhöfe dieser Art im Südosten der Ungarischen Tiefebene bearbeitet.

Bálint Kiss hält die örtlichen Verhältnisse fest und erwähnt, daß dieses Hofsystem in erster Linie im 18. Jh. vorherrschte. Um 1810 wurden die Wohngebäude — der heutigen Ordnung gemäß — bereits an der Straßenfront erbaut. Zieht man diesbezüglich auch weitere Stellen der Monographie von B. KISS hinzu, wird es möglich, seine Behauptungen über das örtliche Hofsystem zu kontrollieren und mit Urkunden zu belegen.

Bei der Beschreibung der Geschichte und des Zustandes der Besitztümer der reformierten Kirchengemeinde werden nämlich Daten über Höfe und Gebäudekomplexe bäuerlichen Ursprungs angegeben (Pastorenwohnungen, Schulmeister- bzw. Kantorenhäuser und Schulen), darunter 8 außerordentlich detaillierte Zeichnungsskizzen angeführt. In vier Fällen wurde das Bausystem des vorgelegten Viehhofes befolgt — die Ställe, Pferche und Schuppen stehen also an der Straßenfront bzw. in nähchster der Straße. In einem weiteren Fall ist die umgekehrte Einteilung des Hofes zu erkennen — das Wohngebäude steht an der Straße—, es wird jedoch vermerkt, daß das Wohngebäude ursprünglich in der Mitte des Hofes stand, und der Viehhof davor. Zwei der übrigen drei Höfe wurde nach 1810 (im Jahre 1817 bzw. 1820) der heutigen Anordnung gemäß angelegt.

Aufgrund der Daten aus Szentes läßt sich dieses Hofsystem bis ungefähr 1748/49 zurückverfolgen, aber es ist anzunehmen, daß auch bereits früher nach einem ähnlichen System gebaut wurde. Im Aufsatz wird darauf hingewiesen, daß in der Nachbargemeinde von Szentes, in dem im 18. Jh. entstandenen Szegvár in der ethnographischen Literatur Anfang des 20. Jh. noch deutlich erkennbare Spuren des vorgelegten Viehhofes festgehalten wurden. Die Wohngebäude wurden fern von der Straßenlinie erhoben, die Nebengebäude standen noch weiter hinten, aber die Unterkunft des täglich heimkehrenden Viehbestandes war zwischen der Straßenlinie und dem Wohngebäude errichtet. Im anderen großen Marktflecken des Komitates, in Hódmezővásárhely wurden im Laufe des 18. Jh. die Wohngebäude im inneren des Hofes erbaut, aber es gibt keine Urkunden darüber, ob die Wirtschaftsgebäude an der Straßenfront standen oder nicht.

Die Beiträge aus Szentes sind uns um so wertvoller, als sie über einen Marktflecken berichten, der doch zu jener Zeit zu dem am dynamischesten entwickelten Siedlungstyp gehörte, während wir aus der früheren Literatur nur das Hofsystem von kleineren Gemeinden kennen.

Die Auflösung dieses Hofsystems wird einem begreiflich, wenn man bedenkt, daß sich bis Ende des 18. Jh. auf den äußeren, entfernteren Teilen der Gemarkung die Gehöftwirtschaft weit entwickelt hat, was den Aufschwung der Getreide- und Futterpflanzen (Mais-)anbaus mit sich brachte. Das wirtschaftliche Schwergewicht verschob sich von der Viehhaltung auf die Kornproduktion; ein bedeutender Teil des Viehbestandes aus den Höfen der Stadt und den Weiden der Umgebung bekam auf den gehöften

Platz, so verblieb dem Bauernhof in der Stadt nur die Funktion der Wohnung, der Speicherung und eventuell des Verkaufs. Die Viehhaltung in der Stadt beschränkte sich auf die tägliche Milchversorgung und auf den Transport in und um der Stadt.

Eine der Zielsetzungen des Aufsatzes war, die Forschung zur Erschließung der zentral gelegenen Gebiete Ungarns anzuregen, wozu einzelne bekannt gewordene Daten aus früherer Zeit vom Gebiet des Ormánság (Kcm. Baranya, Südtransdanubien) Anhaltspunkte bieten. Tamás Hofers kürzlich erschienener Versuch einer Zusammenfassung des Themas dürfte auch zur erneuten Untersuchung und zugleich auch zur Schaffung einer Synthese aufgrund von einer umfangreicheren Materialsammlung anspornen.

Антал Филеп

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ УЧАСТКОВ СО СКОТНЫМ ДВОРОМ НА ЮГО-ВОСТОКЕ ВЕНГЕРСКОЙ НИЗМЕННОСТИ В XVIII—XIX вв.

Резюме

В венгерской этнографической литературе анализ поселения всегда имел значительное место. Вслед за первыми бессознательными записями данных по поселениям *Габор Люкё* описал в своей до сих пор незаконченной монографии о культуре венгров в Молдавии, выпущенной в 1936 г., тип земельного участка со скотным двором, или иными словами, тип приусадебного участка с двойным цепнообразно расположенным двором. Впоследствии *Бела Гунда* зарегистрировал его распространение в бассейне Карпат в области гор Лапош, а спустя несколько лет — в остальных областях Трансильвании, обогащая наши знания об этом типе земельного участка. В последнее время неизвестные до сих пор остатки данного типа земельных участков проанализировала *Юдит Морваи* в комитате Сатмар. Сущность данного типа земельных участков заключается в том, что жилые дома на земельных участках, расположенных вдоль дорог поселений, построены далеко от дороги, в глубине участков. А на прилегающей к дороге части участка расположены постройки для скотоводства. Часто строят тесно на приуличной части земельного участка такие постройки, как стойло, хлев для мелкого скота, закутка, сарай и пр.

Эта относительно широко распространенная система была нашим исследованием зарегистрирована в большинстве случаев в состоянии разложения и изменения. Как на это *Бела Гунда* указал в некоторых из своих работ, этот тип земельного участка применялся в таких областях, где крестьянское хозяйство характеризовалось в первую очередь скотоводством, и только добавочно велось земледелие, причем это добавочно земледелие служило удовлетворению прежде всего личных нужд. а не могло стать кормовой базой. Скот ежедневно выгонялся на расположенное близко от поселения пастбище и только в зимний период кормился объемистым кормом. Так как на каждом земельном участке было довольно большое число скота, уход за ним, благодаря придорожному расположению, был рациональным и ежедневный выгон даже в дождливую пору не мешал жилой и складской частям участка. С целью движения людей участки были снабжены выходами на улицу в форме проездов, троп, подножек, лестниц и др. Проезды такого типа непосредственно связали жилые дворы земельных участков. Проведенные в Венгрии исследования обнаружили соотношения такой планировки участков с соседними народами, прежде всего румынами, и выявили более далекие связи.

Остается однако открытой проблема более точного определения распространения этого типа участка во времени и в пространстве. Автор в настоящей работе, исходя из данных в описательной этнографической монографии *Балинта Киш* (1772—1853) о сельском городке Сентеш (комитат Чонград), написанной около 1829 г., выявляет распространение системы земельного участка со скотным двором на юге Великой Венгерской низменности. Балинт Киш, касаясь местных условий жизни, добавляет, что эта система застройки была характерна главным образом в XVIII веке, а начиная с 1810 г. жилые дома повсеместно строятся уже соответственно современной планировке вдоль улицы. По другим местам в монографии Балинта Киш мы можем контролировать и документально анализировать его высказывания о местном порядке земельных участков, ибо в его описании истории и состояния угодий местного кальвинистского прихода находятся подробные данные по крестьянским земельным участкам и комплексам построек (поповские квартиры, жилые дома учителей и дьяков, школы) в сопровождении 8 необычайно подробных схем-рисунков. В их числе на четырех схемах изображена планировка земельного участка со скотным двором. Вдоль улицы, на ближайшей к улице части участка построены стойла,

хлевы и др. В одном случае, хотя на одной схеме жилой дом построен на придорожной части земли, имеется ссылка на то, что этот земельный участмок первоначально тоже был застроен в обратном порядке и старый жилой дом стоял посередине двора. Из остальных трех участков земли два оформились после 1810 г., по современному типу застройки (1817, 1820). На основе данных из гор. Сентеша наш тип земельного участка достоверно можно проследить до 1748—49 гг., но мы можем предположить, что застройки велись по сходному типу и в предшествующие десятилетия 18 в. Автор в сообщении указывает на то, что в возникшем в 18 веке соседнем селе Сегваре в начале 20 века исследователями были зарегистрированы определенные заметные следы системы земельного участка со скотным двором. Жилые дома строились далеко от линии улицы и хотя хозяйственные постройки тоже стояли в глубине участка, но возвращающийся ежедневно с пастбища скот находил место ночлега на участке между жилым и линией улицы. В другом крупном сельском городке комитата Чонград, в гор. Ходмезёвашархей, жилые дома строились тоже в глубине участка во всем 18 веке, но данных о том, что хозяйственные постройки строились вдоль улицы, не имеются.

Данные из Сентеша становятся для нас особенно ценными тем, что они говорят о наиболее динамично по своему времени развивающемся сельском городке, ведь систему земельных участков по предшествующей литературе мы знали только в отношении деревень с небольшой численностью населения.

Разложение типа земельного участка со скотным двором, происшедшее в гор. Сентеше в 1810-е годы, становится понятно, если мы примем в учет, что к концу XVIII века во внешних, далеко лежащих областях окресмности города сильно продвигалось вперед хуторное хозяйство, сопумствовашее рост хлебопашества и кормового зерноводства (кукуруза). Экономическое значение животноводства по сравнению с зерноводством уменьшилось, а животное поголовье окологородских пастбищ и городских скотных дворов теперь получило место на хуторах, таким образом на городских земельных участках кроме жилых домов стояли только складские постройки, занимались только сбытом продуктов. Кроме удовлетворения ежедневных нужд в молоке, скот держался при доме только для решения близких перевозок и переездов. Одна из целей данной работы заключалась в том, чтобы поощрять изучение центральных областей страны по примененным здесь аспектам, исходным пунктом к этому могут послужить также и данные, обнаруженные раньше в Орманшаге и комитате Баранья. Недавно опубликованная попытка *Тамаша Гофера* дать итоговый обзор также поощряет к пересмотру темы и вместе с тем к созданию синтеза, основанного на более тщательном изучении всего материала.

Maksay Ferenc

Telekrend és népesedés a Sopron megyei Cirákon, 1366–1856

Vargha Lászlónak, a településkutatóna

A legutolsó évtizedek agrártörténeti kutatásai egyre differenciáltabban és egyre több oldalról mutatták be a magyarországi paraszti gazdálkodás és település félezeréven át fennállott egykori keretét, a jobbágytelekrendet. Arra azonban csak kivételes esetekben nyílt lehetőség, hogy a telekrend hosszú távon át végbement alakulása egy-egy helységen belül konkrétabban is vizsgálható legyen,[1] pedig úgy tűnik, a rendszer megőrzésének-megbontásának hátterében álló mozgatóerők – természeti tényezők, demográfiai viszonyok, hagyományos gazdálkodás és öröklési rend, új paraszti vagy földesúri elképzelések és megannyi más – csak ilyen mikroszkópikus vizsgálati módszerrel közelíthetők meg.

A Sopron megyei Cirák azok közé a kisszámú helységek közé tartozik, amelyeknél ilyen hosszú távú vizsgálatot lehet végezni. Azt a képet ugyanis amelyet belső telkeinek számáról és elhelyezkedéséről egy 1366-ban írásba foglalt osztozkodási egyezség rögzített, bizonyos változások ellenére híven tükrözi nemcsak a XVIII. században készült első katonai felvétel, hanem az 1856-ból ránk maradt részletes kataszteri térkép is.[2]

A következőkben arra szeretnénk választ keresni, miként volt lehetséges a telekrend ilyen hosszú időn (csaknem 5 évszázadon) át való konzerválódása a népességnek ezzel párhuzamosan végbement, szükségképp nem kis méretű gyarapodása mellett.

Az 1366-os oklevél kiállítása idején Cirák már legalább másfél évszázados múltra tekinthetett vissza. Minden jel arra mutat, hogy területét a XIII. század elején (vagy még előbb) a király hatalmas kiterjedésű, Székás nevet viselő erdejéből szakították ki, s így lett az — a királyi erdőőröktől lakott egyik ottani tisztással (a későbbi település magvával) együtt – a Cziráky család Veszkényből odaszármazott ősének tulajdonává.[3] Cirák a XIII. század

[1] Legutóbb Földes L.: *Telekrendszer és ragadványnév-szisztéma egy szepességi gorál faluban.* Ethnographia 1970. 578. kk.

[2] Az Országos Levéltár térképtárában (S. 78). Az első katonai felvétel másolatai a Hadtörténelmi Intézet térképtárában.

[3] Cirákot és a mellette fekvő három másik birtokot még egy 1410-ben kelt országbírói kiadvány is „Székás" gyűjtőnéven fogta össze *(metas quarundam quatuor possessionum Zekas, videlicet Zemere, Dyenesfalua, Zyrak ac Fasdrethe vocatarum erigi fecissent: Sopron vármegye története.* Oklevéltár, szerk. Nagy I. Sopron 1889—91. [a továbbiakban: Sopr. vm. okl.] I. 631—32.), a hatalmas erdőt pedig, a falvak népének munkájával vágott irtások körül, még a XVIII. századi katonai felvétel is világosan mutatja. A királyi erdőőrök magánbirtokos-kézre való jutása a szomszédos dienesfalvi erdőőr-mansiók 1265-ben beteljesedett sorsának analógiájából is következtethető: Sopr. vm. okl. I. 30, 31—32, 34—35.

végére már olyan tekintélyes birtok, amelyen a tulajdonos-család tagjainak érdemes egymás közt megosztozniuk, s amelynek 2 malmát és 2 malomhelyét is számon tartják.[4] Részben ennek alapján, részben pedig XIV. századi adatokból visszakövetkeztetve próbáljuk rekonstruálni a XIII. századi állapotot. Ha feltételezzük, hogy a XIV. században media curiá-nak nevezett telekegysegek korábbi egésztelkek kettéosztódása útján jöttek létre, akkor joggal tarthatjuk valószínűnek, hogy a telekrendszer létesítése Cirákon már a XIII. század folyamán megtörtént, és hogy ebből az alkalomból 20 egész jobbágytelek helyét jelölték ki.

Az 1366-i osztozók ugyanis világosan leírták, hogy a „szélességében" megosztott Szirák birtoknak a (későbbi templommal azonos helyen fekvő) Szent Mihály egyház felé eső fele két utcasoron összesen 20 féltelket foglal magába, a másik fél pedig (szükségképp ugyancsak 20 féltelekkel) ettől délre terül el.[5] Az utca eszerint — akárcsak a későbbi évszázadokban — a templomtól csaknem egyenesen dél felé húzódott, s mindkét során 20 - 20, összesen 40 féltelek helyezkedett el egymás mellett, amelyek a két tulajdonos közt „keresztben" (egy nyugat—kelet irányban húzott vonallal) voltak megosztva.

Ezt követően, egészen a XVIII. század végéig, ill. a XIX. századig nincs olyan forrásunk, amelyből a topográfiai elhelyezkedésre következtethetnénk. Az alapforma továbbélése mindamellett így sem kétséges; a XVI—XVII. századi rovásadó-összeírásokból, két XVII. századi urbáriumból, majd a XVIII. századi országos összeírásokból pedig hozzávetőleges biztonsággal állapítható meg a családok-telkek száma.

A XVI. század közepén kelt rovásadó-összeírások portaszámainak eleinte hozzávetőleg kétszeresére,[6] utóbb háromszorosára lehet tenni a telkesjobbágy-családfőszámokat, s ezekhez még hozzá kell adni (amikor ti. az összírás módot ad rá) egyfelől a pusztatelkek, másfelől a szegények (adófizetésképtelen jobbágyok), zsellérek s valami okból adómentességet élvezők (bírók, újonnan építkezők, szabadosok, pásztorok stb.) família-számát. Az 1590-es évek házösszeírásai, továbbá a későbbi urbáriumok, országos összeírások és lélekösszeírások[7] közvetlenebbül szolgáltatják hol csak a telkesjobbágy-famíliák, hol a többi úrbéres családfők nevét is.

Mindezen adatok kombinációja alapján megállapítható, hogy a XVI. században 20—25 körül hullámzott a telkesjobbágyként számon tartott — valószínűleg féltelkes — családok száma (az időlegesen vagy tartósan mentesítettekével együtt), és csupán a 15 éves háború meg a felszabadító harcok idején szállott 10 alá, hogy 1728-ig újból 17-re emelkedjék. Ez a mennyiség kiegészítendő még a zsellércsaládok arányának megfelelő további 15 - 30%-kal. Hogy e családfőszám mögött a családtagokkal, cselédekkel, más telkén meghúzódó

[4] 1291. uo. I. 54. és 57—58.

[5] *recta medietas possessionis Zyrak per directam latitudinem cum viginti mediis curiis in ambabus lineis a parte ecclesie beati Michaelis archangeli de eadem possessione constructa existens . . ., alia vero medietas . . . a parte meridionali adiacens cum locis sessionalibus . . .:* uo. I. 362—65.

[6] Orsz. Levéltár, Conscriptiones portarum (E 158) (a továbbiakban: Dic.), comitatus Sopron.

[7] A házösszeírások: uo., az urbáriumok: Erőss J.: *A ciráki körjegyzőség és plébánia története.* Győr 1943. 60., 63., 136—37. A többi: Orsz. Levéltár, 1715., 1720. évi orsz. összeírások, Sopron m. (N 78., N 79.); 1828. évi orsz. összeírás (N 26.), Sopron m., Cirák; Orsz. Levéltár, Helytartótanácsi levéltár, Departamentum urbariale (C 59.): úrbéri tabellák, Sopron m., Cirák.

Cirák belterülete az 1856. évi kataszteri felmérésen

A XIV. századi féltelkek feltehető határai

A jobbágyteleksor egykori vége a keleti soron

Legalább a XVII. század óta helybenlakó családok birtokai

A XVIII. sz. eleje óta helybenlakó családok birtoka

Földesúri tulajdon (esetenként 1—2—3 jobbágytelek terjedelemben)

iparosokkal, napszámosokkal stb. együtt hány személyt kell sejtenünk, egyelőre nem tudjuk pontosan meghatározni.

A „jobbágyhelyek" — valószínűleg féltelkek — száma 30 körül hullámzott (időnként csaknem 20-ig szállva alá), bizonyos hányaduk azonban rendszerint pusztán állt: a XVI. század közepének háborús éveiben 1/4—1/3 részük, a 15 éves háború és a XVII. század egyes éveiben, különösen a felszabadító háborúk idején ennél is több.

A fenti számadatok arra mutatnak, hogy az 1366-os számbavétel 40 féltelkét tekintve kiindulópontnak, a következő évszázadokban sem Cirák népessége, sem jobbágytelkeinek száma nem gyarapodott, sőt inkább csökkent. A 40 féltelket ugyan nem kell maradéktalanul lakottnak tekintenünk,[8] mivel azonban pusztatelkekről párhuzamosan nem történik említés, valószínű, hogy legfeljebb néhány volt közülük — s az is csak átmenetileg — jobbágyok nélkül. Annyi pedig bizonyos, hogy a telkek további szaporítását, az úrbéresek számának telepítés útján való növelését a birtokosok nem tűzték ki célul, hiszen ha így lett volna, akkor Cirák esetében is intézkednek arról, amiről ugyanazon oklevélben Veszkénynél intézkedtek: mi történjék, ha a jövőben „több embert is telepíthetnek majd oda".[9]

Ennek a tartózkodásnak valószínűleg ugyanaz volt az oka, mint annak, hogy Cirák a következő évszázadokban sem vonzott magához számottevő mennyiségű telepest. Az egykori erdővidék talaja csaknem mindenütt gyengén termő maradt, s még a XVIII. században is legfeljebb háromszoros, de az 1728-i összeírók szerint csupán kétszeres, a tavasziakból másfélszeres termést hozott. Ennél is hátrányosabbnak bizonyult a két közeli folyó árvizeinek szinte évenként (vagy akár évente kétszer is) megismétlődő pusztítása, aminek az idők során sok szántó és rét esett áldozatul, s a maradék rétek is vizesek, korlátozottan használhatók lettek. Végül az erdőirtás gyors előrehaladása folytán a falu rövidesen fában is szegénnyé vált: a XVIII. század elején az összeírók azt állapították meg, hogy a község erdő- és legelőbérletre kényszerül.[10] A szántóműveléshez szükségképp állattartás kapcsolódott, de sem az 1688. évi összeírás, sem a későbbi adatok nem mutatnak számottevő igaerőre vagy sertésállományra. A XVIII. század folyamán a gazdák inkább juhokat tartottak nagyobb számban. A helyi és környéki ménesekről szóló korai adatok csupán földesúri ménesekre utalnak. Kiegészítő foglalkozásnak csak a halászatot tekinthetjük: ennek különösképp a sanyarú időkben jutott nagyobb szerep, s a XVII. századból innen Ausztria felé irányuló halexportnak is vannak nyomai. A községi bormérés XVI. század végétől ismert adatai alapján sejthető szőlőtermelés aligha volt jelentős.[11]

A természetadta szerény lehetőségeket megannyi pusztító erő csökkentette tovább. 1402-ben egyik szomszéd birtokos a Rába folyót erőszakosan

[8] A szomszédos Dénesfalván lefoglalt úrbéres földekről a kiküldöttek még 1425-ben is úgy tettek jelentést, mint „32 jobbágy részére való", épületek nélküli, tehát lakatlan jobbágytelekhelyekről *(loca . . . sessionalia iobagionalia omnibus edificiis carencia fere triginta duobus iobagionibus sufficiencia* — Sopr. vm. okt. II. 85—87.)

[9] Uo. I. 364.

[10] Erőss J. i. m. 65. (1728. évi összeírás). A többire: 1715., 1720. évi orsz. összeírás (id. hely), Erőss J. i. m. 65. (1632. évi canonica visitatio), uo. 91. (árvizek).

[11] Erőss J. i. m. 41—42. A többire: uo. 61—65. (halászat, állatállomány). Soós I.: *Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében.* Sopron 1941. 11. (juhok). 1828. évi orsz. összeírás (állatállomány). Sopron vm. okl. I. 578. (1406. *fruges et fena falcata iobagionum).* Uo. II. 47. (1419. *equatia in Cyrok).* Erőss J. i. m. 27. (gyórói ménes). Dic. 1571. (több ciráki pásztor).

más mederbe terelte, s ezzel pusztulásra juttatta Cirákot meg szomszédait.[12] A XV. században urak hatalmaskodásai, a következőkben a török háborúk közvetett hatása, újabb árvízkatasztrófák, Bethlen hadjáratai, a felszabadító háború és a kuruc-labanc hadjárás tizedelte a helybeliek termését, állatait s nemegyszer őket magukat is.[13]

A népesség stagnálása, időszakonként való visszaesése mindamellett nem tette volna még szükségszerűvé az egyszer kimért és kiosztott telkek számának 40-ről 30 körülire való csökkenését. Az utóbbi körülmény egyik legfőbb oka minden bizonnyal a saját kezelésű (allodiális) földesúri birtok terjeszkedése volt. Az 1856-i kataszteri felmérésen szemlélhető állapot ebben a vonatkozásban is többszáz éves helyzetet tükröz. A két falusor négy vége közül hármat terjedelmes földesúri birtokok és házak foglaltak el, a negyediken, a délkeletin, földesúriak mellett és között nem régen bekerült falulakók valószínűleg zselléri eredetű telkecskéi szorongtak. A volt jobbágytelkek két során belül még négy helyen feküdtek nagyobb (leginkább két egykori jobbágyfélteleknek megfelelő terjedelmű) földesúri objektumok. A mindössze néhány községben birtokos Czirákyak, akiknek nem volt nagy választékuk kúriák és majorok építésére, valószínűleg már igen korán (ha nem kezdettől fogva) a maguk számára foglalták le birtokaik központján, Cirákon az északi végen, a templom körül fekvő földeket, s hihetőleg az átellenben, délre fekvőket is, ezzel egyszer s mindenkorra gátat vetve az úrbéresek terjeszkedésének. A Czirákyak azonban nem voltak egyedüli urai a községnek. Már a XV. században többször került sor birtokrészek zálogjogon vagy örökjogon történő elidegenítésére, beházasodó családok befogadására.[14] A XVI—XVII. században tovább szaporodtak a jövevények: 1546-ban Cirák 3 menekült nemesnek adott szállást, 1598-ban Cziráky Mózes mellett 1 jobbmódú és 4 szerényebb sorú nemesember birtokolt a helységben, a XVIII században pedig még jobban megnőtt a rész- és zálogbirtokosok száma.[15] Bizonyosra vehetjük, hogy — különösképp az egészen szegény vagy csupán néhánytelkes — nemeseknek, ha egyszer a faluba költöztek, nem másutt, hanem csakis a megüresedő (esetenként talán céltudatosan kiürített) jobbágytelkeken jutott hely. Ilyenek gyakran adódtak: 1552-ben 8 telek jobbágyhalál következtében való megüresedését állapították meg, 1599-ben az összeírók szerint 4 családfő elfutott, 1 „rabbá esett", 1 pedig „búcsút vett".[16] A súlyos szolgáltatások miatt telkéről önként visszahúzódó, más úton szerencsét kereső jobbágy — ahogyan országszerte —, úgy bizonyára ezen a tájon sem volt ritka jelenség.

Ugyancsak jobbágytelkekből foglalhattak azok a jobbmódú idegen családok — mint a Sennyeyek a XVI. század közepén —, amelyek majorságot szerveztek a maguk számára Cirákon.[17] E kisnemesi kúriák és földesúri majorságok nyomát őrizhetik a kataszteri felmérés falusoron belüli Cziráky-telkei; a XVIII. században grófi címet nyert, majd anyagiakban is egyre jobban konszolidálódó Czirákyak ugyanis a század közepétől sorra visszaszerezték a kisebb nemescsaládok falubeli földeit, s 1790-ben már a más művelési ágak

[12] *in desolacionem possessionum . . Zyrak:* Sopr. vm. okl. I. 555—56.
[13] Erőss J. i. m. 29—31., 39—40., 43., 46., 54. s köv. Dic. 1600. Dénesfalva.
[14] Sopr. vm. okl. II. 32., 47., 469. stb. Belitzky J.: *Sopron vármegye története.* Bp. 1938. 1010—1011.
[15] Dic. 1546., 1598. Erőss J. i. m. 36. kk., 53. kk., 65—66.
[16] Dic. 1552., 1599.
[17] Uo. 1570.

mellett 167 kataszt. hold szántót magába foglaló majorság is a Cziráky családé volt.[18] A földesúri telkek többsége az országos szokásnak megfelelően kétszerese a jobbágyokénak.

Az egykori 40-ből kiesett mintegy 10 féltelket eszerint bizonnyal a földesúri telkek és kúriák közt kell keresnünk. Nem juttatta őket többé paraszti kézre a XVIII. századi konszolidáció idején megindult nagyarányú népszaporulat sem. 1767-ben az úrbérrendezés változatlanul 30 telkesjobbágyot talált Cirákon, akiket az új rend értelmében egy kivételével mind az egytelkesek, ill. az annál is magasabb kategóriájúak közé osztottak (3 db volt 1 1/8 telkes, 3 db 1 2/8 telkes, 2 db 1 3/8 telkes; 1 db 3/8 telkes). A 30 jobbágyon kívül mindössze 11 házaszsellér került bele az összeírásba, [19] ami annyit jelent, hogy a század eleje óta erősen megduzzadó népesség nagyobbik fele már az úrbéresek legalsó, sok más összeírásból is kirekesztett kategóriájába tartozott. Egy csaknem egykorú, 1766-os lélekösszeírás ugyanis 466 lelket talált a helységben;[20] az úrbéri felvételből hiányzók legnagyobbrészt jövevény, újonnan bekerült családok tagjai, kisebb részben pedig a régieknek olyan leszármazottai, akik vagy teljesen elszegényedtek, vagy csupán nem jutottak még önálló egzisztenciához. Egészében leginkább a földesurak vagy a jómódú parasztok szolgálatában álló napszámosokat, cselédeket, továbbá iparosokat, özvegyasszonyokat és a paraszti atyafiság önálló telekkel nem rendelekező tagjait kell bennük sejtenünk.

A jobbágyfelszabadításig eltelt további háromnegyed század nagyarányú, két-háromszoros népességnövekedése (a századfordulótól évi 26—35-ös születésszám mellett) ugyancsak nem járt a telkek számának növekedésével,[21] 1828-ban újra 30 jobbágyot (colonust) írtak össze, 1 házas zsellér (inquilinus) és 44 házatlan zsellér (subinquilinus) mellett.[22] Ezek után nem meglepő, ha a kataszteri felmérésen, a feudalizmus többévszázados fejlődésének utolsó hű képén ismét csak mintegy 30 olyan belső telek körvonalai láthatók, amelyek paraszti kézen vannak, tehát jobbágytelek eredetűek. A földesúri tulajdonban levőkkel együtt, ahogyan már említettük, mindkét utcasoron szinte pontosan 20—20, hozzávetőleg egyforma méretű telek rajzolódik ki. Terjedelmük az 1200 négyszögöles kis magyar holdé körül mozog,[23] a változatok főleg a telekhosszak különbözőségéből adódnak, az utóbbit viszont a teleklábak terepviszonyainak egyenetlensége tette elkerülhetetlenné. A földesúri telkek, mint már említettük, rendszerint többszörösei a jobbágyokéinak.

Némelyik egykori telket ugyan már a kataszteri felmérés előtt hosszában kettéosztották, ilyenkor azonban a múlt század közepén rendszerint vagy mindkét félrész azonos nevű, rég itt honos családoké volt, vagy a kettő egyike újonnan jött (beházasodott, ill. helyet vásárolt) jövevény famíliáé: olyanoké, amelyek neve a XVII—XVIII. századi összeírások jobbágyai közt sehol sem szerepel. Mindkét esetben újabb bizonyítékokat kapunk tehát a sok évszázados telekegységek viszonylag újkeletű felosztására: hol a törzsökös famíliák friss fiági vagy nőági hajtásai között, hol más beköltözők javára. Az utca törzsének délkeleti folytatásában látható piciny úrbéres telkek — mint

[18] Erőss J. i. m. 75—76; Soó I. i. m. 15.
[19] Úrbéri tabellák (id. h.); Erőss J. i. m. 70—72.
[20] Uo. 136.
[21] Soós I. i. m. 60; Erőss J. i. m. 70., 191.
[22] 1828. évi orsz., összeírás (id. h.).
[23] Másutt is: Maksay F.: *A magyar falu középkori településrendje.* Bp. 1971. 115.

már ugyancsak említettük — hasonlóképp ilyen „jövevény" családok tulajdonai, s egykori zsellértelkeknek tekinthetők.

A korai összeírások (1688, 1715, 1720, 1728, 1777) sajnálatos módon nem segítenek hozzá a jobbágytelkek topográfiai elrendeződésének rekonstrukciójához; az összeírók ugyanis a jobbágycsaládfők neveit nem a beltelkek sorrendjében, hanem az úrbéreseknek a helység két vagy több földesurához való tartozása szerint vetették papírra. Az 1828-as névsorból is csupán kisebb (2—3, de legfeljebb 6—7 teleknyi) topográfiai egységek megismerésére nyílik mód. A kataszteri térkép azonban jól mutatja a 7 legrégibb, jómódú család házainak-beltelkeinek elhelyezkedését, a templom és az urasági központ közelében éppúgy, mint az utca közepe táján.

Forrásaink ennél is kevesebbet árulnak el az úrbéres telkek külső tartozékainak határbeli elhelyezkedéséről. Csupán az egy beltelek-egységre eső föld mennyiségéről vannak adataink. 1470-ben egy ciráki telek 12 hold földdel együtt került zálogba,[24] 1688-ban pedig 17 hold szántót és 10 szekér szénát termő rétet mondtak egy „puszta curiá"-hoz tartozónak.[25] Egyik esetben sem tudjuk, jobbágy- vagy nemesi telekről van-e szó, pedig az utóbbihoz országos szokás szerint is jóval nagyobb külső tartozék járt.

Az első évszázadokban valószínűleg 10 hold körül mozgó telki szántótartozékok a XVIII. századi nagy irtás-akciók idején minden jel szerint jócskán növekedtek. Az 1696-os adatfelvétel együttesen 81 köböl bevetett földről beszél,[26] s ez 10 holdnál jóval kevesebbet jelent, ha az 1688. évi összeírás nyomán 8 körülinek tekintjük a telkesjobbágyok számát.[27] 1728-ban az egy jobbágycsaládra eső szántóföld mennyisége 14 és 55 mérő (7—27 kis hold) között váltakozott, s ezt mindenkinél 4—10 szekér szénát termő rétterület egészítette ki.[28] 1767-ben az egésztelkesnek minősülők fejenként 20 kis hold körüli szántót és 7 kaszás körüli rétet tarthattak meg.[29] Megyei átlagban eléggé nagy területnek számíthatjuk az 1828-ban egy ciráki paraszthaztartásra eső 24 kis hold telki szántót.[30] A község teljes szántóföldi telekállománya a szántóterület növekedésének megfelelően az 1728-i 355 kisholdról 1725-ig 542, 1828-ig 731 kis holdra emelkedett.[31]

Csupán föltételezzük, hogy a ciráki szántók megművelése, ahogyan 1715-ben, úgy korábbi századokon át is kétnyomásos rendben történt.[32] Hogy volt-e újraosztásos földközösség, s ha igen, mikor szűnt meg, nem tudjuk.

A telektartozékok dűlőnként ismétlődő parcella-rendjéből, amely hihetőleg ugyancsak a középkor évszázadai óta alakult folyamatosan, alig tudunk valamit rekonstruálni, tekintettel arra, hogy a jobbágyfelszabadítást követően az urak nagy kiterjedésű úrbéres földeket vettek el a maguk számára, más

[24] Sopr. vm. okl. II. 469.
[25] Erőss J. i. m. 63.
[26] Dic. 1696.
[27] Erőss J. i. m. 63. A „köblös" föld, országos és nyugat-dunántúli adatok szerint, félholdasnak felelt meg. 1618-as adat: Zimányi V.: *A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a 16—17. században.* Bp. 1968. 64. 1720: Magyar gazdaságtörténelmi szemle 1895. 376. (Acsády I.). Az egykori helyi hold-méretek változók voltak, a 18. században leggyakoribb az 1200 és az 1600 bécsi négyszögöles hold. (Bogdán I. szíves közlése.)
[28] Erőss J. i. m. 65—66.
[29] Úrbéri tabellák (id. h.).
[30] Soós I. i. m. 63.
[31] Uo.
[32] 1715. évi orsz. összeírás (id. h.)

gyengébb minőségű földekkel kárpótolva volt jobbágyaikat, a kataszteri felmérés pedig csupán az új rend és a tagosítás utáni állapotot mutatja be. Egyedül a Répce-part egy-két dűlőjének törpeparcellái őrzik az egykori állapot emlékét,[33] köztük a legrégibb ciráki családok birtokaival.

*

A ciráki faluképnek, a belsőtelkek számának, méretének és elhelyezkedésének oly hosszú időn át való megmaradását azzal próbáltuk magyarázni, hogy a topográfiai helyzet és az úrbéres állományt szinte körülölelő földesúri

Cirák portaszámai és demográfiai adatai 1544–1828

	jobbágyporta	jobbágyház, ill. telkes jobbágy	szegény jobbágy	új (szőkevény) jobbágy	zsellér	házatlan zsellér	egyéb (bíró, szabados, pásztor stb.)	nemes	lélek	allodium	puszta telek, ill. elhalt, elszökött jobbágy
1544	9										1
1546	8			3	5		1	3⊕			5
1548	8		2	5			3				
1549	10			5	3		1				4
1552	7										8
1552	8			5	6						4
1554	7			2	4						5
1556	6				3						1
1559	7			2	3						
1564	6			2	4			2⊕			2
1570	4,5		6		7					1	8
1571	4				9		6				7 ⊞
1588	5,5			3	8		1	6		1	3
1593	5,5				4		1	4			5
1598		22									12
1599		15						5			6
1600		6									15
1610	19										2
1648	3										10
1688		8,5						1+			9,5
1728		17			5						
1766									466		
1767		30			11						
1773									491		
1828		30			1	44					

Források: 1610, 1688, 1728, 1766, 1772: Erőss J. i. m. 60., 63., 65—66., 136., 137. 1715, 1828: orsz. összeírások (i. h.). 1767: úrbéri tabellák (i.h.). A többi: Dic.

⊕ menekültek

⊞ a szegényekkel együtt

\+ puszta.

birtoktestek mintegy gátak közé szorították, megmerevítették a belsőséget, az árvizek, a legelő-, majd erdőhiány meg a nem épp kedvező talajviszonyok pedig a népességgyarapodásra hatottak sokáig kedvezőtlenül. A jobbágytelekszám kezdeti visszaesésének főként az újonnan bekerült kisebb nemescsaládok fokozott birtokigénye, időnként majorságalapítása volt az oka.

A XVIII. század tartós konszolidációja, javuló egészségügyi és táplálkozási viszonyai nyomán végül mégis tekintélyesen megszaporodott lakosság előtt továbbra sem dőltek le a telkek „zárt számának" korlátai.

[33] Erőss J. i. m. 82., 83.

A föntiekben ismertetett fejlődést természetszerűen legfeljebb a Cirákéhoz hasonló természeti adottságú és hasonló tulajdonviszonyok közt fejlődött helységekre lehet jellemzőnek tekinteni. A szomszédos Gyóró helyzete pl. mindkét szempontból azonos vagy hasonló Cirákéhoz, s az összeírásokból úgy tűnik, telekviszonyai csakugyan nem tértek el sokban az ottaniaktól. A távolabbi Veszkény viszont, amelynek további telepítését a Czirákyak már 1366-ban tervbe vették, jóval gazdagabban termő földeivel s általában csak egy földesúr uralma alatt már a hódoltság előtti századokban megnövelhette kezdetben 18 félteleknyi belterületét, majd a háborús idők pusztításait átvészelve 1767-ben 21, 1828-ban 43 telkesjobbágynak adhatott megélhetést.[34] 1856. évi kataszteri fölvétele a középkorhoz képest ugyancsak erősen kibővült faluképet mutat.

Ferenc Maksay

GRUNDSTÜCKE UND BEVÖLKERUNGSZUWACHS IN CIRÁK IM KOMITAT SOPRON (1366—1856)

Auszug

Aus einer 1366 datierten Vereinbarung über Vermögensverteilung, die auch mehrere westungarische Gemeinden berührte, kann die Zahl und Lage der Bauernhufen des im Besitz der Familie *Cziráky* befindlichen Dorfes Cirák (Westungarn) genau festgestellt werden. Die damals registrierten 40 Halbhufen entsprachen fast genau (und in der gleichen Ordnung) den bei der Katasteraufnahme im Jahre 1856 vorhandenen Bauern- und herrschaftlichen Grundstücken. Die Abhandlung sucht eine Antwort darauf, welche Umstände das Bild der Siedlung derart im Verlauf von 500 Jahren des Feudalismus konservieren konnten. Der Verfasser kommt zu dem Ergebnis, daß die Stagnierung der Zahl der Bauernhufen (Halbhufen) sowie ihre spätere Reduzierung von 40 auf 30 mit der Besitznahme durch den Grundherrn erklärt werden kann; im 16. bis 18. Jahrhundert haben die als Flüchtlinge, Verwandte oder Grundstückkäufer eingetroffenen Kleinadligen ihre Landhäuser und Allodien auf Bauernland errichtet, die seit der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts samt und sonders in den Besitz der Familie Cziráky geraten sind. Gleichzeitig gab es nirgends einen entsprechenden Raum zur Bildung von neuen bäuerlichen Hufen, weil beide Gemarkungen des inneren Gebiets von dem Herrengut wahrscheinlich von Anfang an abgeschlossen waren, und die ungünstigen Naturbedingungen (schlechter Boden, häufige Überschwemmungen) sowie die Kriegsverheerungen lange Zeit auch den Bevölkerungszuwachs hemmten. Als schließlich seit Mitte des 18. Jahrhunderts die Bevölkerung trotzdem bedeutend gewachsen ist, ist dadurch nur die Zahl der hauslosen Söldner im Ort erheblich gestiegen.

Ференц Макшаи

СИСТЕМА УЧАСТКОВ И РОСТ НАСЕЛЕНИЯ В ДЕРЕВНЕ ЦИРАК ОБЛАСТИ ШОПРОНА 1366—1856

Резюме

Из договора о разделе имущества, заключенного в 1366 году, в котором затронуты несколько западно-венгерских поселков, можно точно узнать число и расположение участков крепостных крестьян деревни Цирак (шопроновской обл.), принадлежащей семье Цираки. Состоящие в то время на учете 40 полуучастков почти полностью (и в том же порядке) соответствуют кадастрово измеренным крестьянским и господским участкам 1856 года.

[34] L. a fent idézett összeírásokat (Sopron m.: Gyóró és Veszkény) és az id. 1366. évi oklevelet.

Данный труд ищет ответ на вопрос: что способствовало этому постоянству поселения, неизменявшемуся в течение 500 лет феодализма. Автор приходит к выводу, что постоянство числа крестьянских участков и полуучастков, а затем их снижение с 40 на 30 объясняется распространением помещичьей усадьбы. В 16—18 веках мелкие дворяне — беженцы, родственники, покупатели поместий — строят свои усадьбы крестьянских землях которые в свою очередь в 18 веке становятся собственностью семьи Цираки. Одновременно нигде не было пригодных мест для новых крестьянских участков, так как два конца внутренней территории наверняка с самого начала были отрезаны поместьями помещика, а наблагоприятные природные условия (скудная земля, частке наводнения) и опустошения войн долго были припятствием прироста населения. А когда наконец с середины 18 века прирост населения все-таки значительно увеличился, это привело лишь к значительному росту безземельных работников в данной местности.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Takács Lajos

Kincsásó történet 1759-ből

Azok a kiemelkedő eredmények, melyeket az utóbbi évtizedekben folklorisztikánk felmutatott, nem utolsósorban annak is köszönhető, hogy alapvető összefoglalások, elvi-módszertani munkák mellett mindig kellő gondot fordítottak folkloristáink a forrásanyag megfelelő ütemű feltárásának, közreadásának, sőt újabb és újabb források megnyitásának is. Ezek közé számítható az a történeti anyag is, mely a levéltárakban nyugszik, és melynek feltárása — éppen esetleges, szétszórt, töredékes volta miatt — nem is egyszerű, amely azonban mégis fontos támpontul szolgálhat egy-egy jelenség, szokás, hiedelem történeti alakulásának pontosabb megértéséhez. Ez a megfontolás vezetett minket is arra, hogy egy jelentéktelennek tűnő történeti adalékot közre adjunk, mely a Zala megyei Levéltár peranyagából került elő.[1]

1759. máj. 10-én Farkas Gábor Zala vármegyei bíró és Salamon Ferenc esküdt hivatalos vizsgálatot folytattak ugyanis Zalaváron egy pénzásás ügyében. A vizsgálatot a zalavári Apátság fiskálisának kérésére indították meg a megyei tiszturak és a vizsgálat során kihallgattak 5 tanút, kiknek vallomásait jegyzőkönyvekbe rögzítették, a körülményeket még részletesebben megvilágító feltett kérdésekkel együtt. Ezekből a következő eset rekonstruálható: 1759. ápr. első napjaiban a 90 esztendős Nagy Mártonné, Vidi Éva pénznek kivetett lángját észlelte a falu határának egyik részén, az ún. Pap helyen egy száraz diófa tövében. A fa tövét egyik éjjel az uradalmi gazda megásatta. A pénzt el is érték — illetve a pénzt tartalmazó ládát vagy koporsót —, de míg egyikük, a lángot észlelő öregasszony lámpáért haza ment, a pénz eltűnt. Minthogy az esetnek híre támadt és még a gazda lánya is iskolatársai között dicsekedve emlegette az eredményes pénzásást, az Apátság fiskálisa megyei vizsgálatot kért. Ennyi az, ami a vizsgálati iratokból röviden elmondható, de már ebből is kitűnik, hogy az eset egy máig is gyakran felbukkanó kincsásó történetnek, helyi mondának egyik korai változata.

A kincsásó történetnek szokásos, állandó elemei közül igen fontosak kapnak itt is helyet, mégpedig:

1. a pénz lángot vet;
2. a pénz öreg fa tövében volt elásva;
3. a kincsásók megtalálják ugyan a kincset tartalmazó edényt, de az valamilyen oknál fogva eltűnik.

Tekintve a hivatalos megyei vizsgálatot, mely tulajdonképpen annak kitudakolására irányult, hogy valóban találtak-e pénzt, és ha találtak, hová került, még örülni is lehet ennyi megrögzített adatnak. Mindenesetre jellemző a korabeli állapotokra és az efféle hiedelmek általános hitelére, hogy éppen a zalavári Apátság fiskálisa kérte a vármegyét, hogy vizsgálja ki a lángot vetett és lángjáról észlelt pénz ásásának körülményeit.

Ami a kincsásó történeteket illeti, bár régóta számon tartja őket szakirodalmunk,[2] valójában csak az utóbbi időben fordul feléje a megbecsülő érdeklődés. Ortutay Gyula: Nyíri és rétközi paraszt mesék[3] c. kötetében adott közre belőlük jelentősebb csokrot. Legújabban pedig Balassa Iván monda-kötetében találhatjuk meg párjait.

[1] Zala Megyei Levéltár, Inquisitiones 54/134.

[2] Bán Aladár: *A kincskeresés a néphitben.* Ethnographia 1915. XXVI. 28—40, 86—93.

[3] Ortutay Gyula: *Nyíri és rétközi parasztmesék*, Gyoma, 1935, 244—251. (35—40. sz.)

A történetnek recens zalavári párhuzamait ugyan nem volt módunk eddig összegyűjteni, de az 1960-as évek elején gyűjtőutunk alkalmával a helyszínen többször is találkoztunk velük.

A történet, a több tanútól elmondott vallomások szétszakítottsága ellenére is, egy hagyományos hiedelemmondának formáját mutatja. Ezen túlmenően még egy értékes adalékra kell felhívni a figyelmet: az iskolamester vallomásából kitűnik, hogy 1759 húsvétján — mely április 15—16-ára esett — Zalaváron már egyes iskolás gyerekeknek volt *hímes tojása*. A hímes tojás kifejezés a vallomásban kétszer is előfordul, amely valószínű, hogy a hímes — és nem a festett! — tojásnak egyik legkorábbi, ha nem éppen az eddig ismert legkorábbi említése.

*

„Alább irtak Recognoscaljuk praesentibus per vigorem, hogy az alul irt Esztendőben és napon Nemzetes és Vitézlő Paiss Boldisár Uram I. Szalavári Apáturaságh Filcalisának Requissitiojára Szalaváron ugyan azon néven nevezendő Vármegyében lévő Helységhben ki menvén ezen következendő mód szerint némely bizonyságoknak vallomásokat tettük.

1 mo

De eo Utrum?

Le tett hite után vallya megh a Tanu mit látott avagy mit hallott most foló Esztendőben ennek előtte mind egy öt héttel Szalavárot ezen T. Nemes Vármegyében lévő Helységben és T. Szalavári Apátságh Jószágában ugyan Szalavári Ispány és Haidina Miska az titulált Urasághnak Jobágya által ásatott pénz felül jelen volt-e a Fatens, Északának idején a midőn ásták? Ha jelen volt, mit látott, mit tapasztalt? S annak utánna is mit hallott akár azon pénz ásoktul akár másoktul eránto környül álló képen beszélle el.

Prima Fatens Eva Vidi Ex Possessione Szalavár I. Comitatus Szalaiensis Inquilina Abbatiae Szalaváriensis relicta vidua Martini Nagy Annorum circiter 90 Fassa est ad

1 um.

Ezen Fatens le tett hite után egyebet nem tud, hanem a midőn Hajdina Miskával és e Fatenssel az Uraságh Gazdájával Pap helyen lévő egy Dió fainak és száradott Törsökének tüjében ki menvén hová e Fatens maga vezette őket: (mind hogy e Fatens az Pénznek ki vetett Lángját látta) és ugyan azon Estve egyik ásóval másik pedig kapával e Fatenssel kimentek és azon helyen a pénzt ugyan csak ásnyi is kezdették, és mind hogy e Fatens láttára el is érték ugy annyira, hogy az kapát le vágván Hajdina Miska azt mondotta: hogy itt légyen valami vagy Deszkábul álló koporsó-é vagy más légyen nem tudja, ugy nem különben a Gazdájo is az Urasághnak náló lévő Nyársat le bökvén mondotta: hogy oly hosszu légyen az koporsó a mind ezen le bökött Nyársnak hossza, ugyan erre nézve nem tudja mi okbul, hanem hihető, hogy őtet megh csalhassák az Lámpásért haza küldötték, mely ülőre pedigh ő az Lámpást (az Gazda Feleséghét magával hiván) oda vitte már csak az Ládának vagy akár mi volt csak az helyét látczato képen tapasztalta: kiknek is kérdezvén mondotta hol vagyon a Pénz? kiknek is ott maradott föllebb említett ásók azt felelték, hogy el ment a Pénz. Más Estvére hasonló képen az Uraságh Gazdája Haidina Miska mellé Szép Istokot is véven nem tudja és Fatens mi okbul utat vesztenyi akartak é az az, hogy mások észre ne vegyék többed magával ment azon pénz ásásro, de a mind láczott a helye sokat nem ástok rajta, hanem azon ásásra következendő napon hogy láthassák több számu embereket is a Szalavári helységhbül hivott ki, kiknek is azt mondotta, hogy a Ládo vagy koporsó jól lehet már el értük az Kapával és az Nyársal, de mégh az Vidi Éva az Lámpásért haza volt, alá ment és igy az Pénzhöz nem gyuthattunk.

2 dus

Fatens Stephanus Pori ex Possessione Szalavár colonus ejusdem I. Abbatiae I. E. fassus est ad primum. Azt vallya ezen Fatens mik után, hogy az Urasághnak Ferencz nevü Gazdájo e Fatenshöz menvén azon szesszel hogy őtet pénzt ásni hiná, melyre is a Fatens

[4] Balassa Iván: *Karcsai mondák*, Bpest, 1963. (UMNGY XI. k.), 181—2 (59—60. sz.), 336—338 (214—217. sz.), 360 (244—245. sz.), 433—435 (306. sz.), 460 (325. sz.), 495—496 (381. sz.).

azt felelte, hogy ő mai napon dolgozott és el fáradván nem mehetett, hanem hijon más Emberséges Embereket akikkel azon pénzt föl ássák, a mind hogy is mentek más napon, de már előtte való nap az Gödör megh volt ásvo, a holy azt Vidi Éva az Gazdának mutátta.

3 ties

Fatens Michael Molnár Ludi Magister Szalavariensis annorum circiter 33 I. E. fassus est ad primum. Ezen Fatens vallya hite után, hogy az Iskolában járó Gyermekek magok közt beszélgetvén és egyikének a többi közül himes Tojása lévén az Gazdának ugyan oskolában járó Leányo töle kérte hogy adná neki és abbul a Pénzbül, a mellyet az Aptya talált, és a Jászolban tett egy marokkal ád néki belőle, a mind hogy ezen beszélgetéseket az Gyermekeknek maga is a gazda megh tudván az Mester házához ment és az Gyermekeket megh szóllitván mondotta, ki mondotta ti közületek, hogy az én Leányom abbul a Pénzbül mellyet én találtam volna az himes tojásért egy marokkal ád? mely kérdésre az (Mester is bizonyitván) kettő vagy is három föl állott hogy ük is hallották volna.

4 tus

Fatens Stephanus Szép ex Possessione Szalavár Colonus I. Abbatiae Szalaváriensis I. Comitatus Szaladiensis adjacentis degens annorum circiter 40 I. E fassus est ad 1 unum. E Fatens nem tud más egyebet, hanem a midőn e Fatenst a Gazdája az Urasághnak már az megh ásott gödörhöz, hogy pénzt ásna, parancsolta, ástak is ugyan de e Fatens a mint valla többet két Söveghre való földnek föl nem ásott és az másik is Haidina Miska a kivel volt a koron ott circiter annyit és abba hagyatván az Gazda vélek haza jöttek.

Melly praescripto modo általunk végbe vitt Inquisitionkrul és az Bizonyságoknak tett vallásirul adtuk ezen Testimonialisunkat Subscriptionk és Usualis Pőcsétünk alatt.

Költ Szalavár Die 10^{a} Mense Máy Anno 1759.

Farkas Gábor T. N. Szala vármegyének Birája
Salamon Jóseff azon T. N. Szala vármegyének Esküttye

Die Sequenti Sequens I. E. examinatus est per modum sequetem ad punctum praeappositum

Testis in ordine ad praecedentes 5 tus Stephanus Tott. Ezen Fatens Bolonak Ferencz nevü Gazdáját az T. Apáturasághnak bizonyos dolga nála lévén házánál kereste, Zalavárott, kit is oda haza nem találván utánna ment Pap hely nevezetü földre, a holy több környül álókkal az megh ásott gödör partyán állott az megh nevezett Gazda, kitül is kérdezvén e Fatens mit csinyálnának kire is az említett Gazda azt felelte, hogy pénzt váitunk és annak a helyét nézük, kérdezősködvén tovább is e Fatens találtak e tehát Pénzt azon Gödörben kire ismét azt felelte az Gazda mondván igen is hogy találtunk és el is értük, ugy hogy a földet is kézzel róla le takarván azt tapasztaltuk, de azon pént a mint az helye láczik ugy mond el ment és igy az pénzhöz nem juthattunk.

Idem anni Supra Vice Judex
Idem quoque qui supra Jurator"

Knézy Judit

Faépítkezésre vonatkozó XVIII. századi adatok Somogyból

Nyugat-Somogy néhány helységének a XVIII. század második feléből való nemesi vagyonleltárai megtalálhatók a Kaposvári Állami Levéltárban.[1] Ezekben többek között értékes adatok rejlenek a korabeli borona és favázas építkezésre, a lakó- és gazdasági épületek falára, tetővázára, fedésére, beosztására és tüzelőberendezésére vonatkozóan. Az inventáriumoknak a kályhákra való megjegyzéseit egészítjük ki és próbáljuk értelmezni egy másik fontos forrás, a kaposvári fazekascéh 1783-as évi árlimitációja

[1] Kaposvári Állami Levéltár (továbbiakban KÁL) Inventáriumok XVIII. sz.

alapján.[2] A következőkben ismertetjük, mit tudunk meg a jelzett forrásokból a nemesi fundusról, az ezeken elhelyezkedő lakó- és gazdasági épületekről. Az ismertetésen túl több kérdésre keressük a választ:

Az iratokból a Somogyban évszázadokon át kialakult háztípus[3] alakulásának, fejlődésének milyen fázisai regisztrálhatók?

A borona és favázas építkezés milyen színvonalú volt a kisnemesi és középnemesi fundusokon. Szegénység vagy gazdagság jele volt-e a XVIII. század második felében a nemességnél a faépítkezés?

Mi lehetett a különbség a nemesi és a jobbágyépítkezés között?

Az épületek színvonala miként mutatta a bennük élő vagy bennük dolgozó cselédek, alkalmazottak gazdasági jelentőségét?

A XVIII. századot megelőző időszak építkezési adataira nem áll módunkban megfelelő részletességgel utalni somogyi telepásatások hiányában.

1. A fundus

A nemesi lakó- és gazdasági telkek, a fundusok, különösen, ahol több nemesi család is lakott a községben — a rendi megkülönböztetésnek megfelelően — a jobbágyokétól távolabb, külön helyen emelkedtek. Erre néhány helyen még ma is emlékeznek Somogyban, pl. Bedegkéren,[4] Somogyszilban[5] stb. Abban az időben, mikor a községek jelentős része rendezetlen volt, a lakóházak szabálytalanul helyezkedtek el. Kerítésük sem volt, hogy ne gátolják a szomszédoknak az átjárást. A viszonylag rendezett, kerített és kapukkal ellátott rangosabb nemesi fundusok és majorságok ekkor részben előképeit adhatták a későbbi falukép-átalakításoknak. Azonban a kisnemesi községek szintén halmaztelepülések voltak, mint Nagyszakácsi, Nemesdéd, Nagybajom. Az utóbbi ma is őrzi az egykori szabálytalan halmaztelepülés nyomait külső képében.

A fundusokon a lakóházakkal együtt helyezkedett el a gazdasági épületek többsége, s az egyes egységeket külön is, de az egészet körül is bekerítették. Olyan kerítéseket találunk az inventáriumokban, amelyekhez sok fa kellett. Pl. Inkey Károly birtokán[7] a magtárat külön bekerítették hasított tölgyfa pallókkal, amelyeket csak felül fontak, gúzsoltak össze:

„Ezen épület bé vagyon kerítve tölgyfa palánkokkal köröskörül bé fozolva, mely keritésen egy nagy kétfelé nyiló fenyődeszka kapu vas csapokra föl állitva, emellett egy kis ajtó két vass sarkokra és reteszre."

Gomba községben a lakóház és telek „kerített udvarral" szerepel.[8] Báró Sigrai Károly hagyatékából többféle kerítésről tudunk: a kuriális fundus „sövénykerttel" volt körülvéve, a kerítésen „nagy deszka kapu vass sarkokra". A birkás és juh akol „tölgyfahasogatvánnyal" kerített, kapuja viszont sövényfonásos lett és ugyanitt egy másik akol köré ismét sövénykerítést készítettek.[9]

[2] KÁL Cehália 1783.

[3] BÁTKY Zsigmond: *Építkezés* (In: Magyarság Néprajza, I. Bp. é.n.) 183. p. A déli magyar háztípusba sorolja az alsó-somogyi házakat zselici példákat hozva, de tévesen, mert a dél-dunántúli füstöskonyhás házak füsttelenített szobájukkal, azaz kívülfűtéses kályhájukkal nem jelentenek külön háztípust, hanem a középkori gyökerű kályhás lakóházak régiesebb fokát. A középmagyar háztipushoz kapcsolódnak. (FILEP Antal előadásának kézirata, 1970. júl. 8. Néprajzi Társaság vándorgyűléséről.)

[4] Saját gyűjtés, 1970. Rippl-Rónai Múzeum Adattára (a továbbiakban RRMA) 1842. Bedegkér népi műemléki felmérése.

[5] Somogyacsa népi műemléki felmérése. RRMA 1841.

[6] HOFER Tamás: *Dél-Dunántúl településformáinak történetéhez.* Ethn. 1955. 128. p. A többiek közül Pusztakovácsi, Pamuk, Gamás, Karád, Somogyjád, Somogygeszti, Mernye, Igal, Törökkoppány, Somogyaszaló, Orczi, Kisgyalán, Taszár, Kapospula, Mosdós, Szentbalázs, Cserénfa, Kaposfő, Kaposmérő, Gige, Rinyakovácsi, Kadarkút, Szenna, Patca, Szilvásszentmárton, Zselickislak, Zselickisfalud, Hedrehely, Magyarlad, Berzence, Tarany községekről tudjuk eddig, hogy halmaztelepülések voltak.

[7] KÁL Inv. 1783. Néhai Inkey Károly hagyatékáról.

[8] KÁL 1774. Vesey Eörzsébet Szalay János özvegye inventáriuma.

[9] KÁL „Anno 1779 Die 7 May Mlgos báró Sigrai Károly eő nagysága beleznai jószágában levő ingó és ingatlan javakban nem különben épületeknek és gazdasághoz tartozó szerszámoknak lett conscriptiója és inventáriuma."

A fundusokon helyezkedett el az uraság lakóháza, a gazdasági épületek többsége, vagy azok egy része, a belső cselédek és a fundusokon lévő gazdasági épületekben dolgozó cselédek lakóházai. Pl. Várdán Zaborszky László fundusán: a lakóház, ezzel szemben az ispán háza, szélről cselédház, az udvar közepén „életes" ház, ló és ököristállók, kukoricagóré, kút, a pajtás kertben nyomtató pajta és szénás pajta, „residentionális" ház körül veteményes kert. Az udvaron kívül birkás ház birkaakollal, három árendás ház, béresek háza, fejős gulyás konyhája, a rétben egy „méhház" helyezkedett el.[10]

2. Lakóépületek

A lakóépületek többségének leírásánál az áll, hogy sövényépület[11] ritkábban s kevésbé részletes leírásoknál faépület.[12]

A nemesi osztály egyes rétegeinek lakóházai között óriási különbségek voltak. Somogyban a XVIII. században sorra épültek a barokk főnemesi kastélyok[13] és a szerényebb kúriák. A sok fával rendelkező megyében egyre több uradalmi téglaégető létesült.[14] A kastély és az egyszerű sövényfalú szoba-konyhás, esetleg kamrás jobbágyépületek vagy szegény kisnemesi lakóházak között sokféle változat fordult elő. Még a sövényfalu házak között is különbségek voltak: éspedig a beosztásban, tüzelőberendezésben, az épületek belső kiképzésében, belső felszereltségében (nyílászárók, padozatok, zárak, bútorzat stb.) és külső képében (pl. tetőzet).

Boronafalú lakóházról nem emlékeznek meg az inventáriumok, a „faház"[15] kifejezést alkalmazzák, de nem tudni, hogy mit jelent, sövényfonásost vagy boronafalút-e.

a) *A lakóépületek tagozódása*

A legrangosabb sövényépület báró Sigrai Károly nagybirtokos beleznai fundusán levő u r a s á g i l a k ó h á z , melyről a következőket találjuk:

„Először: vagyon M. Uraságnak háló szobája, egy ablakra, vass gáterokra, kettős föstött fenyőfa táblára, zöld táblás kálha lévén belé helyheztetve, pallásra burétott fenyő deszkákkal való gerendákra, szoba főde hasonló képpen fenyő deszkával pallásolva, két fenyőfa burétott és föstött ajtó rajta hasonló burétott olmos pléhekkel, amelyben egy fenyő fábul való fogas vagyon.

Ezen szoba mellett az ebédlő szoba, hasonló kiföstött fenyőfa deszkával burétott gerendákra, pallásolva hasonló fenyőfa deszkával pallásolva, melyben találtatik két dupla ablak tokokkal és vass gaterokkal 1 tábla övegekre lévő ablak, és három dupla ajtó burétott olmos, pléhekkel, melynek ketteje két hasonló olmos burétott vass sarkokra, zöld tábla kálha lévén benne. Ehhez vagyon ragasztva két bé nyiló hasonló pallásra, és pallatra, négy ablakokra, tábla övegekre és vass gáterokra, melynek közép falán többihez hasonló ajtó, és az edgyik be nyilóban egy sárga festékkel festett fogas. Ezen kivül egy cseléd szoba egy ablakra, vass gáterra, táblás övegekre, melyben egy zöld táblás kálha, ajtaja dupla burétott olmos pléhre vass sarkokra és pántokra, melynek falán két fogas,

[10] KÁL Inv. 1781. „Zaborszky László vagyonáról annak halála után".

[11] KÁL 1779. Az összes lakóépületről és a kocsmákról ez áll. Például 1783. a mészáros lakása; 1765. Sólyom Erzsébet Thulman Pál özvegyének hagyatékából a cselédház.

[12] KÁL 1784. Az alsóbogáti uradalomból Boronkai József hagyatékából cselédházak.

[13] Somssich-kastély Kaposújlak 1730; Szegedy-kastély Inke XVIII. sz.; Inkey-kastély Iharosberény 1750; Festetich-kastély Balatonkeresztúr 1755; Zichy-ház Zics XVIII. sz.; Zichy-kastély Nágocs 1712; Jankovich-kúria Balatonlelle 1712; Bosnyák-kúria Somogytúr 1750; Gaál-kúria Büssü 1760 stb. (Műemlékjegyzék Bp. 1960. 347—369. p.)

[14] Csak szórványadat kerülhet erről elő. De tény az, hogy nemcsak kastélyok, de barokk magtárak, istállók is épültek téglából a nagyobb uradalmakban a jelzett korszakban. A „téglás" megjelölés az anyakönyveken a XIX. sz. elejétől viszont egyre gyakoribb, mint foglalkozás jelzése.

[15] Lásd a 12. pontban. Lehetett még másfajta fal, pl. gerendavázba karóval rögzített fal. Olyan épület is lehetett, ahol az épület egyik része sövényfalú, a másik, pl., a kamra, borona.

pallása pedig fenyőfa deszkákra és födgye téglával kirakva. Emellett a folyosó végén két dupla ajtóra pléhre és vass sarkokra levő secreter.

Mely épület alatt lévő szobákban találtat négy fenyőfa deszkábul való asztalocskák, és a két végire való fél kerekes hasonló asztalkák esztergálos munkára, négy fenyő deszkábul való sárga festékes ágy, melynek egyike zöld vászonnyal burétott uj székek, egy nagyobb és egy kissebb ferslagok, melyekben holicsi edén tartatik, egy madrácz párna egy hasonló vánkossal, egy kis alacsony fa szék, egy nagy hosszi kőrisfa asztal, hozzá tartozandó kerekes két végivel eggyütt, négy uj szalma zsák, 12 fejér tányér, 8 porczellán kávé tsésze, egy födeles eöveg korso egy tokaji bornak való eöveg, pohár, két karikós, és két hosszas fekete tácza, két kávés réz kalán. Mely épület zsup alat uj statusban vagyon folyosuja téglával kirakva."[16] Tehát ebédlőből, háló szobából, két benyílóból, folyosóból és cselédszobából álló sövény épület. A konyha a szemben levő „tiszt-ház"-ban van, amely a birtokon található többi épülettel együtt hasonló alapossággal és részletezéssel szerepel a leírásban. A tiszthház ugyancsak sövény épület, szobából, konyhából, cselédszobából álló, de hasonlóan jól felszerelt, gazdagon berendezett. A cselédeknek attól függően, hogy mi a gazdasági jelentőségük, súlyuk az uradalomban van jobb vagy rosszabb minőségű házuk. Munkájuk fejében házhasználatot is kaptak az uradalomtól. A tisztek és a belső cselédek lakása volt a legrangosabb az alkalmazottaké között. Viszonylag jónak nevezhető pl. a birkások háza a beleznai birtokon:

„Vagyon az uraságnak két birkás háza, melynek edgyike ugy mint a fölső három derékra való új épület, melyen egy nagy szoba három kétfelé nyiló burétott öveges ablakra vass sarkokra és fordéttókra, egy vass killentses fenyő deszka ajtóra, fenyőfa pallásra, az kálha, amely vörös tserép, mellett lévő fala téglábul vagyon rakva, emellett egy konyha kemence nélkül, fenyőfa vass sarkok nélkül való ajtóra, hasonló fenyőfa deszka pallásra e mellett egy kamara szaggatott pallásra, reteszes fenyőfa ajtóra stb." Sokkal rosszabb állapotú az egyik molnár háza és a kocsma épülete. A szegényebb kisnemesek lakóháza is háromosztatú. 1763-ból néhai Szita Lőrinc és felesége árváinak öröklött javai közt csak két lakóház szerepelt. Mindkettő füstöskonyhás, szoba-kamrás, azonban a nemesvidi háznak egy kis benyílója is volt.[17] Szoba-konyha-kamrás épületben lakott néhai Szalay Jánosné is.[18]

Szoba-konyha-kamrás vagy szoba-konyha-szoba-kamrás beosztásúak az uradalom kezelésében levő kocsmák. A beleznai falu környékén három ilyen épület is van, egyik négy, kettő pedig három helyiségből áll.[19] A lakások mellett istálló is van a vendégek jószágának befogadására. Pl. az egyik leírása:

„. . . a Beleznai határ szélen van egy képi nevezetü korcsma, mellyen vagyon egy szoba, fenyőfa burétott ajtóra, vass sarkokra, vass pléhre, három ablakra, mellyeknek tsak egyikén találtatik öveg fenyőfa deszka pallásra, melyben egy régi kálha és két fenyő deszka pad; e mellett egy konyha fenyőfa pallásra, és vass nélkül való ajtóra, melyben egy sárbul allétott sütő kemecze, e mellett egy kamara, burétott fenyőfa ajtóra, stb . . ."

A legszegényesebbek a kisnemesek fundusán levő cselédházak voltak. Nagyszakácsiban Suta Lőrinc vagyonát képezte egy sessio „akinis kanásznak füstös háza és kamarája vagyon".[20] A „füstös ház" kifejezés olyan helyiséget jelölhet ebben az esetben, amely szoba és konyha is egyben, azaz alvásra és főzésre is szolgált, és füstelvezetése nem volt. Ilyen elég szép számmal lehetett még a XVIII. században a béresek, szegényebb pásztorok és zsellérek házaként, hiszen a törökdúlás megállította, sőt bizonyos fokig vissza is vetette a késő-középkorra kialakult háztípus további fejlődését. Azt azonban nem tudjuk, hogy a „füstös-házban" a tűzhelyen kívül melegítő célzatú, illetve kenyérsütés céljából készített kemence vagy kályha volt-e.[21] A kamra megjelölés tárolóhelyet jelöl, tehát biztosan nem fűtött. A leírás sajnos eléggé szűkszavú. Cselédházak között is szerepel, de több lakott füstös konyha egymás mellett. Az alsóbogáti uradalom

[16] KÁL Inv. 1779.
[17] KÁL Inv. 1763.
[18] KÁL Inv. 1774.
[19] KÁL Inv. 1779.
[20] KÁL Inv. 1763.
[21] Ilyen átmeneti — egyhelyiségű és kéthelyiségű közötti — típust ásott ki Csalogovits József Ete község maradványaiból a XVII. sz. végéről. *(Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén.* NÉ 1937. 321—333. p.). Ez ugyan sár- és téglafalú ház. A tüzelőberendezéssel ellátott helyiségben tűzhely és kályha is volt egymás mellett, tehát konyha és szoba szerepét is betöltötte egyszerre. A másik helyiség fűtetlen.

javaiból többek között ez áll: „Kastély alatt egy régi rozzant három füstös konyhából, s fábul épitett cseléd ház . . .",[22] ez legalább három családé, hisz miért kellene egy családnak több konyha is. Gomba községből már világosabb az adat.[23] „Cselédház négy derékbul álló sövénybül a falai . . . három füstös konyha negyedik mast épül kálhás szoba lészen". Itt is eredetileg csak három egymás mellé ragasztott füstös ház lehetett, s a szoba csak később készült hozzá.

Ezek a 3—5 „derékból álló" cselédépületek elődjei a későbbi hosszú cseléd-házaknak, amelyekben 8—10 szoba-konyhából álló egység is volt egy fedél alatt. Hogy hány család lakhatott egy konyhában vagy egy szoba-konyhányi épületrészben, arra nincs adatunk.

A jobbágyportákon is ez a szoba-konyhás, esetleg kamrás típus volt többnyire megtalálható. A két-három helyiségű igényesebb faház, melyben a szoba füstelenítése megoldott,[24] s benne a szemeskályha már elég általános hazánkban már a XV. században is a falusi építkezésben.[25]

b) *A tüzelőberendezés*

Az inventáriumokban elsősorban a kályhára és kemencére találunk megjegyzéseket. *Kályhán* szobabeli tüzelőt, *kemencén* konyhában levő tüzelőberendezést értenek az összeírók.

Belezna határában levő kocsmák mindegyikének konyhájában „sárbul állitott sütő kemencét" találtak.[26] A rangosabb nemesi lakóházak és tiszthazak konyhájában többnyire tégla kemence volt,[27] de előfordult uradalmi iparos[28] házában is.

A téglakemence pendelykéményes „kéményes",[29] „kü boltos" konyhában fordult elő. Mindenesetre, ahol a konyhával kapcsolatban a „kéményes"[30] „konyha bótra" „kü boltos"[31] kifejezések szerepelnek, ott akár sövényfonásos sárkemencét, akár téglából valót kell feltételeznünk. Olykor a kemence mellett külön hivatkoztak a tűzhelyre is. Pl. néhai Sigrai Károly külső malmához tartozó molnárházban téglából rakott tűzhely is volt a téglakemence mellett. A konyha tűzhelyére láncon lógó bográcsról is megemlékeztek báró Sigrai Károly hátrahagyott javainak összeírói, s ugyanitt a tégla kemence és tűzhely mellett „apró süteménynek való kis sütő kemence" is állt.[32] Ilyent Jankó János talált még a XIX. század végén a Balaton mellékén az északi part kisnemesi községeiben.[33] Somogyban paraszti használatra ez sosem kerülhetett.[34]

Egyszerűbb épületeknél „füstöskonyha" megjelölés áll többnyire. Itt teljes füstelvezetés nincsen, de részleges igen: ahogy a XX. századi füstöskonyháknál látható, a

[22] KÁL Inv. 1784.

[23] KÁL Inv. 1765.

[24] Szabó Kálmán: *Az alföldi nép művelődéstörténeti emlékei*. Bp. 1938. 80—81, 90—91. p.

[25] Szabó István: *A középkori magyar falu*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1969. 29. p. Csalogovits: *Népi építkezés emlékei a Tolna megyei Sárközben* i. m. 4. p.; Papp László: *Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén*. NÉ 1931. 137—152. p.

[26] KÁL Inv. 1779. Kerek alaprajzú sövényvázú, csonkakúp alakú kemencéről van szó bizonyára. (Vö.: Csalogovits: *Népi építkezés* . . . i. m. 2. p.) Sövényvázú kemencére még ma is emlékeznek a zseliciek, belső-somogyiak, de már csak egy-két darab van belőle.

[27] KÁL Inv. 1779.

[28] KÁL Inv. 1783. Inkey K. birtokán a mészáros házában. Inv. 1779. A beleznai birtokon a molnár konyhájában.

[29] KÁL Inv. 1765.

[30] KÁL Inv. 1779.

[31] KÁL Inv. 1781.

[32] KÁL Inv. 1770. A süteményes kemence és a láncon lógó bográcsa tiszthazban volt.

[33] Jankó János: *A Balaton melléki lakosság néprajza*. Bp. 1902. 45. ábra 2—3. rajz. Badacsonytomajról és Kővágóörsről 211—212. p.

[34] Finomabb, kimódoltabb tésztaféléket, pitéket, apró süteményt Somogyban a paraszti háztartásban csak a XX. sz. elejétől kezdtek el készíteni, ekkor sütésre már nem kisebb kemencét, hanem az ún. „rakott sparhetet" készítették.

füst az ajtó[35] vagy az ajtó felső szárnya kinyitásával,[36] az ajtó felett vágott nyíláson át távozott a pitarba,[37] esetleg a padláspallók egyikének kiszedésével a padlásra[38] stb.

A füstöskonyhák között sok lehetett olyan késő középkori állapotokat őrző típus,[39] amelyben még nem volt kemence, csak tűzhely, későbbi népi terminológiával *„tüszhel, tüszel"*, azaz nyílt tüzelőhely: sárból vagy téglából készített alacsony padka, amelyen láncon lógó bográcsban,[40] cserépfazékban vagy háromlábú lábosban[41] főztek. A vagyoni leltárak azonban csak egy helyen említenek ilyen csak tűzhelyes konyhát, Beleznán a birkásházban: „... az kálha, amely vörös tserép, mellett lévő fala táglából vagyon, emellett egy konyha kemence nélkül".[42]

Csorba Józsefnek a megye XIX. századi monográfusának megjegyzéséből az derül ki, hogy még a XIX. század első felében is voltak olyan parasztházak, ahol a kemence nem a konyhában állt, hanem a szobában. Ahol azonban a konyhába kemence került, ott a szobába „tányérforma" cserepekből rakott kályha jutott.[43]

A szobákban az inventáriumok „kék mázas", „zöld mázas", „táblás", „zöld táblás", „tserép", „kék táblás" és „vörös kálhát" különböztetnek meg. E megjegyzések inkább értékmérő célzatúak, mintsem a kályhák típusát vagy formáját írnák le. A mázas kályha mindig drágább volt, mint a mázatlan, s az egyik legdrágább éppen a kék máz volt.[44] A vörös földfestékkel festett kályhás kemence[45] általános volt már a késő-középkorban paraszti használatban is.[46] A „táblás" megjelölés már formai kritériumokra utal, később részletesebben kitérünk rá.

Hogy a XVIII. századi kályhás kemencék és kályhák formai megoldásaira közelebbi képet kapjunk, segítségül vettük a kaposvári kályhás- és fazekascéh árlimitációját.[47]

„... egy darab mázos kupás kálha föl rakás nélkül	5 pénz
az felrakással edgyütt	6 pénz
Apró táblás kálha mázos minden egy darab az föl rakás nélkül	3,5 pénz
Föl rakással edgyütt	4 pénz
Egy egész táblás kálha teteivel fölrakással	8 pénz
... Egy darab közönséges vörös kálha	1,5 pénz
Paraszt kálha föl rakássért, ha a gazda enni innya ád darabszámra stb."	1,2 pénz

A „kupás" kályha a középkorból ismert kályhafélék egyike. Hazánkban a XIV. század második felében jelent meg, de a falusi lakosság körében csak a XV. század közepétől kezdett általánossá válni, s a XVI. században jóformán minden faluba el-

[35] Lásd pl. a ma is álló Csököly Petőfi u. 35. özv. Kovács Józsefné füstöskonyhás házát, ezen van egy egész ajtó.

[36-37] Jelenleg is van néhány példa mindkettőre. Rinyakovácsi Petőfi u. 2. sz. — Csököly, Dózsa Gy. u. 13. — Kisbajom, Kossuth u. 163. stb. konyháknál kétrészű ajtó, felette füstlik, sőt füstterelő deszka.

[38] Kanyar József — Kerecsényi Edit — Knézy Judit: *Fejezetek Pogányszentpéter történetéből*. Somogyi Múzeum Füzetei, 12. Kaposvár 1967. 55. p.

[39] Gönyey (Ébner) Sándor: *Adatok a Zselicség tárgyi néprajzához, különös tekintettel a faépítkezésre*. N. É. 1931. 89–110. p.

[40] Saját gyűjtések Csököly, Kisbajom, Rinyakovácsi (RRMA. 1821–25, 1910); Gönyey Sándor: *Csököly építkezése* (EA. 5378. 80. p.); Nyiri Antal: *A zselicségi Szenna és vidéke nyelvjárása*. Kaposvár 1939. 129–130 p. (ábrával).

[41] Knézy Judit: *A hedrehelyi gölöncsérek*. Somogyi Múzeum Füzetei 7. Kaposvár. 1966. 29. p.

[42] KÁL Inv. 1779.

[43] Szakácsi Csorba József: *Somogy vármegye ismertetése*. Pest 1857. 88. o.

[44] Knézy i. m. 24. o.

[45] A szakterminológiát lásd Szabó Kálmán i. m. 89. o.; — Méri István: *A nadabi kályhacsempék*. Arch. Ért. 1957. 2. sz. 191. o.

[46] Szabó K. i. m. 91. és 96. o. Szerinte a kályhaszemek vörös festékkel való festése a Dunántúlról terjedt el.

[47] KÁL Cehália 1783.

jutott[48] a kályhás kemence. Míg a nemesség házaiból mázas, díszesebb formájú (rozettás, háromszög alakú) kályhaszemek és domború díszű csempék is előkerültek (helyenként módosabb parasztokéból is), a többséget tevő falusi lakosságnál a mázatlan bögre vagy kupa formájú, hagyma és kobaktök formájú és tálka (kerek, helyenként négyszögletes) formájú szemek voltak a szobai tüzelőberendezésben. A kályhás kemence kerek vagy szögletes alaprajzú, boglya vagy fekvő henger alakú volt. A bögre vagy kupa formájú szemek szájukkal kifelé kerültek a kemence oldalába, csak harmadrészük látszott ki, a hagyma formájúak szájukkal befelé ágyazódtak a szobai fűtőtestbe.[49] A szobai kemencét valószínűleg Somogyban sem rakták, padkára bár adataink csak földre rakott kemencére vannak, amelyeket az előttük levő gödörben állva fűtöttek[50] a Balaton mellékén. Somogyváron egy XVI. századi telepről leletmentéssel négyszegletes tál alakú zöld mázas és grafitos kályhaszemek kerültek elő, a kaposvári várból XVI—XVII. századi bögre alakú kályhaszemek, Szőcsényből XVII. századi kupa alakú szemek. Az utóbbi lelet egyszerű, kifelé szélesedő vörösre festett kupákból állt, parasztfazekas munkája lehet. Hasonlót kell feltételeznünk a jobbágyparaszti portákon.[51] Sajnos nagyobb részét széthordták, alapját feltúrták, s így közelebbit a kályháskemence formájáról nem tudunk.

Szabó Kálmán megjegyzése szerint az Alföldön valamikor bögrés, kupás, csupros kemence elnevezés járta. Az általa idézett XVIII. századi kályhás-árjegyzékben Szegedről csak „bögrékbül való kemence" szerepel. A kaposvári jegyzékben „kupás kályha" kifejezés fordul elő. Recens népi szóhasználatban ismeretlen ez a kifejezés, minthogy a kályháskemence fogalma is. A fiókos kályha fiókját „kájhaszömnek, kálhaszömnek"[52] nevezték, vagy csak „kálha", „kálhakő", illetve „kálhafiók"[53] elnevezés járta.

A kupás megjelölés tehát lehet, hogy csak kályhás szakkifejezés, bizonyosan a kályhás céhek árjegyzékéből. A „kálha", illetve „kálhaszëm, kálhaszöm" bizonyosan a kályháskemence bögre, kupa stb. alakú alkotórészeire vonatkozott. Bár XVIII. századi tárgyi, illetve ábrázolásbeli bizonyítékunk nincs, alföldi, sárközi adatok, 1819-ból való szlavóniai leírás alapján nyilvánvaló, hogy a kaposvári árlimitáció kupás kályha kifejezése kályháskemencét takar.[54] Ennek csak mázas változatát jelöli a jegyzék, s ezt csak nemesek vagy rangosabb iparosok rendelhették meg. De szép számmal voltak egyszerűbb, mázatlan alkatrészekből rakottak is a jobbágyság házaiban. Az „egy darab közönséges vörös kálha" kifejezés bizonyára ilyen parasztkemencét, illetve „parasztkálhát", jelöl. Egyszerű sövénykemencéhez nem kellett volna kályhást hívni, de „paraszt kálhához", ahogy a limitáció nevezi, igen.

Jankó János a XIX. század végén olyan kályhafiókokat talált még, amelyek négyszegletes kiképzésűek, de a közepükön centrikusan homorúak,[55] egyfajta átmenetet képeznek a kerek tál, illetve kupás alakú kályhaszemek és a kályhafiók között. Bár Jankó egész kályhát nem látott ilyenből, de idős parasztemberek a XIX. század elejére visszaemlékezve azt vallották, hogy ebből készült a „vörös kálha", ezt „mázolatlan kupás szemekből rakták fel, s aztán vörös földdel megfestették". A fűtőtest formájáról nincsen adat.

[48] Méri i. m. 191—192. o.

[49] Szabó K. i. m. 91—96. o.; — Roedinger Lajos – Bátky Zsigmond: *A zombai múzeum kályhabetét cserépedényei.* NÉ 1905. 107—111. o.; — Bátky Zsigmond: *Különös formájú kályhaszemek.* NÉ 1904. 41—49. o.

[50] Jankó János: i. m. 210. o.

[51] Magyar Kálmán: *Somogyzsitfa-Szőcsénypuszta régészeti adatai.* RRMA 1791. Valamint Somogyvári terepbejárásáról készült jelentés.

[52] Knézy: *A hedrehelyi gölöncsérek*, i. m. 46. o.; — Vajkai Auréi: *Balatonmellék.* Bp. 1964. 171—172. p. Valamint A Rippl-Rónai Múzeum Somogybükkösdről 57.56.1.-57.62.1. sz. Szilvásszentmártonból 63.123. ltsz. Kadarkútról 65.442. ltsz. 65.443. ltsz. Hedrehelyről 65.51.1.-65.54.1. sz. kályhafiókjait és Táskáról 69.90.1.1.-90. sz. Somogyszobról 67.14.1.-147. sz. szemeskályháit.

[53] Jankó i. m. 210. o.

[54] Az Alföldről Szabó K. i. m. 91. o. szegedi kályhás limitáció. XVIII. sz. Sárközről Csalogovits: *Tolna vm. múzeumának második ásatása*, i. m. 325. o. XVII. sz. vége. Szlavóniáról: Csaplovits I.: *Slavonien und zum Theil Croatien* etc. Pest 1819. „A kályha fiókok helyett csupa apró fületlen fazékból áll, melyekből egy nagy kályhához 150—200 db szükséges. Szájuk befelé a szobába van fordítva."

[55] Jankó i. m. 210.

Richard BRIGHT angol utazó Csurgó mellett a bélavári erdőben az 1800-as évek elején egy méhész házban „homoru csempéből rakott magyar kemencét" látott.[56]

A „homorú" jelző nem túl mély kályhaszemekre utal, de már semmiképpen sem fazék vagy bögre formájúra. A „magyar kemence" megjelölés kályhás kemence meglétére utal, hiszen a világlátott angol tudhatta, milyen egy kályha.

De díszítetlen egyszerű kenyérsütő kemencék is lehettek a jobbágyházakban, cselédlakásokban. A szobabeli kemence szája természetesen a füstöskonyhába nyílott. Még CSORBA József a XIX. század közepéről való adatai is ezt bizonyítják: „Fűtőkályha még némelyeknél nincs, hanem gyúrt agyagból rakott nagy kerek kemence, melyben a kenyér is sül (ti. a szobában), vagy ha ez a konyhában van, akkor lehet látni a szobában tányérforma, többnyire mázatlan cserépdarabokból készített kályhát."[57] A Balaton mellékén még a XIX. század végén is élt egy kemenceformájú szobai fűtőtest emléke, az ún. dóri kályháé, amelyet így írt körül egy kiliti ember: „széle—hossza egy volt, magunk csináltunk téglát, abból raktuk fel, s aztán fehérre meszeltük. Mázas fiókjai nem voltak." Egy kőröshegyi ember így magyarázta el: „azért dóri, mert nem kályhából (fiókok), hanem téglából való".[58] Lehet, hogy ez a tégla csak vályogtégla volt és a kemencébe felrakva is kiéghetett, hiszen tudomásunk van arról, hogy a XIX. század végén Szakcs, Bedegkér községekben és környékükön a pendelykéményeket külön e célra készített az égetett téglánál nagyobb méretű vályogtéglából rakták.[59]

A XIX. század második felére, s a XX. század elejére oly jellemző fiókos kályhák, népi nevén „szömös, vagy szömöskálhák" előzményei is meg lehettek a XVIII. század végén jobbágyi és kisnemesi használatban is. A Sárközből olyan, feltehetőleg XVIII. század végi kályhát vásárolt meg 1903-ban a Néprajzi Múzeum, amely már talpra készült, dereka négyszegletes, sárból rakott, benne agyagbögrék, a felső rész tisztán négyszegletes fiókokból állt, csak összeillesztésük történt agyagtapasztékkal. Ilyen átmeneti típusokkal számolni kell.[60]

A limitáció „egész táblás" és „apró táblás" kifejezése préselt csempékből készült kimódolt díszes szobabeli kályhákat jelent. Minden esetben mázas jelzővel együtt említik a nemesi vagyonleltárak leírói vagy kék, zöld jelzővel, ami szintén mázasat jelent. Az „egész táblás" kályha volt a legdrágább.[61]

A legrészletesebb és számunkra a legtöbbet mondó leírásban báró Sigrai Károly hagyatékában az uraság fundusán „zöld tábla kálha" szerepel az uraság hálószobájában és ebédlőjében, néhai Beleznai János lakosztályában „kék táblás" és „zöld tábla kálha" találtatott, a tiszt házban csak „zöld mázas", a kocsmákban, a molnár és birkás házakban csak „rozant", „vörös", „vörös töredezett", „régi" stb. megjelölés áll a szobabeli fűtőtestre. [2]

A táblás, somogyi népi nevén „oszlopkályhák" népi használatba csak a XIX. század végén, a XX. század elején kerültek. Míg a XIX. század végéig a fiókos kályhák inkább csak korongolt és fakerettel alakított szélű darabokból készültek,[63] s alapzatuknak téglát tettek, az oszlopkályhák térhódításával az ún. „szömöskálhák" talapzatát és rövidebb sarokfiókjait egyre inkább préselt domború díszű csempékkel díszítették. Míg a mázas fiókos kályhák a somogyi parasztságnál csak a XIX. század első felében kezdtek megjelenni, az oszlopkályhák általában már mázasak voltak.[64]

[56] Richard BRIGHT utazásai a Dunántúlon 1815. Veszprém 1970. 59. o. SZERECZ Imre fordításában és válogatásában.

[57] SZAKÁCSI CSORBA i. m. 88. o.

[58] JANKÓ i. m. 210. o.

[59] Ez a „vályogvető" és a „téglavető" is egyszerű fakeret, mely tégla alakú rést zár körül, csak a vályogvető valamivel nagyobb és nincs feneke. Kissé ragadósabban kellett készíteni, kevesebb homokkal az agyagot, mint az égetésre valót, s így befenekelt formából nehezebben jött volna ki a ragadós anyag. Bedegkéren egy Szakcsról odakerült szegényparaszt asszony készített a környékre kéménynek való vályog téglát. Saját gyűjtés RRMA 1842. A vályogvető a RRMúzeumba került ltsz. 70.9.12.

[60] BÁTKY Zsigmond: *Régi sárközi kemence*. NÉ 1903. 257—60. o.

[61] KÁL Cehália 1783.

[62] KÁL Inv. 1779.

[63] Készítésére nézve lásd PARÁDI Nándor: *Késő középkori kályhacsempe negatívok*. Folia Archeologica 1957. 183—184. o. recens néprajzi adatokat hoz Nagykanizsáról és a Somogy megyei Zákányból.

[64] Ilyen található ma még pl. Göncz Sándor házában, Rinyakovácsi, Petőfi u. 2.; Török Jánosnénál, Csököly, Gát u.; Kis József Szenna, Árpád u 61. és a Rippl-Rónai Múzeum 67.14.1-67.14.107. sz. kályháján.

c) *A lakóépületek nyílászárói: ablakok, ajtók, padozatok*

Az inventáriumokban fontos értékmérőként szerepel az ablaküveg létének, nem létének megállapítása, milyenségének (ablaktokjainak megállapítása, milyenségének, rácsozatának, zárainak) körülírása: „karika öveges", vas gáteros, illetve vas sarkos ablak,[65] „tábla öveges",[66] „dupla öveg ablak"[67] „paraszt"[68] ablak, „öveg nélkül való ablak"[69] is szerepel az egyes épületeken. A kifejezések fellelhetők XVI—XVII. századi üveghuták árainak leírásánál, főúri megrendelésekben stb. Az elsőként említett ablakféle az apró kerek üvegtányérokból ólomkeretbe rakott ablak volt. A „paraszt" ablak kifejezés tisztítatlan zöldes üveget jelentett a fehér, teljesen átlátszó „kristály" üveggel szemben. A tábla üveges ablak volt a XVIII. században az általánosabb. Az inventáriumokban ez a kifejezés szerepel a leggyakrabban.[70]

A jobbágyportákon is honos volt az üveg a XVIII. század elején, bár nem minden rétegnél. Így pl. a XVIII. század elején a korpádiaktól a beszállásolandó katonáknak két kályhás és üvegablakos szobát követeltek.[71] Az üvegablakos kikötés arra utal, hogy nem minden házban volt ilyen. Üveg helyett sövényfonás,[72] fatábla[73] vagy keretre húzott marhahólyag[74] vagy papiros[75] is megtette a szegényebbek házán és gazdasági épületeken.

Az ablaktokokkal kapcsolatban kell megjegyeznünk, hogy egyszerűbb épületeknél nem tették tokba az ablaküveget, hanem egyszerűen besározták a falba és nem lehetett kinyitni.[76] Még ma is előfordul ilyen a hazai cigányságnál.[77]

Ennél fejlettebb a tokba helyzett ablaküveg, s még inkább a „dupla ablak kettős festett fenyőfa táblával vas gáterokkal ellátva" stb.

Az épületen levő ablakok száma is árulkodik arról, hogy szegényebb vagy módosabb gazda épületével állunk szemben. Sigrai báró ebédlő szobáján 3 ablak, hálószobáján egy, két benyílóján négy ablak, a cselédszobán egy ablak, azaz összesen kilenc ablak az egész épületen. Ezzel szemben a jobbágyházakban többnyire egy ablaknyílás lehetett az egész épületen,[78] szerencsésebb esetben kettő, és mindkettő a szobában, egyik a hosszanti, a másik a keskenyebb (utcai) homlokzaton.[79]

A nemesi porták házainak ajtóiról is olvashatunk a vagyonleltárakban megjegyzéseket. Az értékesebb lakóházak ajtajai többnyire fenyőfából készültek, esetleg festettek voltak, pléh vagy ólmos ajtódíszek, borítások voltak rajtuk; vas tengelyük, pántjaik, sarokvasaik voltak és a záruk is vasból volt. Hogy mennyire fontos értéket képviseltek a vas-szerkezetrészek, az kitűnik néhai Inkey Károly néhány épületével kapcsolatos megjegyzésből: „... de ez mind sövén épület, és amint föllebb irva vagyon

[65] KÁL 1783. Inv.
[66] KÁL Inv. 1779.
[67] KÁL Inv. 1779.
[68] KÁL 1783. Inv.
[69] Ilyen van Inkey Károly birtokán az istállóval egybeépített lakóház kamráján. KÁL Inv. 1783.
[70] TAKÁTS Sándor: *Rajzok a török világból.* Bp. 1917. 183—212. o.
[71] KÁL Instantiák XVIII—XIX. sz. Idézi T. MÉREY Klára: *A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba.* Bp. 1965. 14. o.
[72] TAKÁTS Sándor i. m. 196. jegyzetéből: „tapaszos vagy anélkül való. A XVI. században a szigetiek tudtak a Dunántúl legjobb sövényablakokat készíteni."
[73] A zalaegerszegi skansen egyik lakóépületén látható ilyen ma. Pincéken ma is gyakori, pl. Csököly Alsóhegyen özv. Kiss Istvánné pincéjén. TAKÁTS i. m. 196. o. 1669-ből hoz rá adatot.
[74] TAKÁTS i. m. 196. o.; — SZABÓ István i. m. 43. o.
[75] KÁL Inv. 1779. A Belezna melletti uradalmi vendégfogadó ablakai részben üvegesek, részben rámából és papirosból álltak.
[76] Vö. GÖNCZI Ferenc: *Göcsej.* Kaposvár 1914. 424. o.
[77] Szenna, Diákszer 4-be beköltözött cigánycsalád házának utcai ablaka pl. ilyen.
[78] Egyablakos cselédépület 1783-ból Inkey Károly mészárosának lakása KÁL Inv. 1783.
[79] A XIX. sz. végéről Kőröshegyről mutat ilyet JANKÓ i. m. 190. és 195. o. a 18. és 25. ábrákon. Előfordult a XIX. sz. közepén épült tömésfalú házakon is. Pl. ilyen ma a Kaposfüred, Vöröshadsereg u. 52. sz. lakóház.

rossz stásuban vagyon az udvara és kertje palánkokkal vagyon bé keritve mellyen lévő ajtó semmit sem ér, minthogy semmi vas nincs rajta."[80]

Egyszerűbb épületeken pl. közönséges cselédek lakásain díszítetlen keményfa[81] vagy fenyőfa ajtók voltak, legfeljebb a sarkaik[82] vagy kilincsük[83] volt vas. Egy helyen egy birkásház kamrájával kapcsolatban „reteszes fenyőfa ajtó" szerepel, ez fazárat jelent bizonyára. Jóllehet a falusi lakosságnál már a középkorban megjelentek a vaszárak,[84] a különleges leleményt kívánó fazárak szerepe megmaradt egészen a XIX. század végéig. A török dúlás, majd a jobbágyrendeletek, a majorsági gazdálkodás kiterjesztése s Mária Teréziának a magyar ipar elsorvasztására tett intézkedései egy elszegényedési folyamatot hoztak létre fokozatosan. Ez éppen a vasáruk használatában is megmutatkozott. Az ajtókat díszítő pléh- és vaspántok, díszszögek stb. parasztságunk körében csak a XIX. század közepétől kezdtek általánossá válni,[85] s ugyanakkor a madzaggal húzott fakilincs és zárszerkezet helyett a vaszár és kilincs is. Hosszú ideig ezután is megtalálhatók a fazárak a szegényebb rétegeknél, illetve egyes gazdasági épületeken is (pincék, istállók, pajták reteszei, pincék hatalmas kölkes zárai stb.), kisméretű fazárak pedig pásztorok dobozain, borotvatartóin. A puhafa-ajtók használata is inkább csak a XIX. század közepétől kezdődött parasztságunknál. A megye bővelkedett főként keményfát adó erdőkben. A puhafát, az épületeknek való fenyőfát a Dunáról, Dráváról kellett szállíttatni, s ezért drága volt.[86]

A padlókra és mennyezetborításokra is van adat. A leírásban különös hangsúlyt adtak a fenyőfából való padlóknak és mennyezeteknek, hiszen ezek már fűrésszel készültek, s egy részük festett is volt. Többe kerültek, mint a „szaggatott",[87] „hasogatott"[88] toporral,[89] ácsbárddal „faragott" tölgyfa, kőrisfa vagy bükkfa pallók amilyenekről egyszerűbb cselédházakban is tudunk,[90] sőt a padló sem volt mindenütt meg, hanem csak egyszerűen lesározva,[91] ritkábban anélkül.[92]

A paraszthá zaknál a XIX. század közepéről olyan adataink vannak, hogy a mennyezetet csak a módosabbaknál kezdik fenyődeszkából készíttetni, a többieké hasított keményfa. A padlózat a máig fennmaradt zsuppos házakban nincs; földesek a szobák.

Kérdésként vetődik fel, hogy vajon a füstöskonyháknak volt-e mennyezetük a XVIII. században? 1789-ből a somogydöröcskei iskoláról, mely falusi házból alakíttatott át, a következőt írják: „Egy rongyos kis szobátska ugyan reparáltatott, amely azelőtt konyha volt és szén fekete a padlása.[93]" A *padlás* szón az inventáriumokban is a mennyezetet értik és nem a tető alatti részt. A beleznai birkásház konyhájával kapcsolatban a részletes leírás nem említi a kémény vagy kőboltozat meglétét (tehát füstöskonyháról van szó), de nem hagyja ki a „fenyőfa deszka pallás"-t.[94] A beleznai határban

[80] KÁL Inv. 1783.

[81] KÁL Inv. 1783. istállóajtója.

[82] KÁL Inv. 1779. a „Visszafolyós" kocsma ajtaja.

[83] KÁL Inv. 1779. A birkásház szobáján „vass killentses fenyő deszka ajtó".

[84] Vö. Szabó K. i. m. 81. XVI. századi leleteket ismertet.

[85] Jankó i. m. 206. Megállapítása szerint a régi sövényházaknak tölgyfából való nehéz ajtójuk volt, fa sarkokkal, húzós fa kilinccsel.

[86] Csorba i. m. 87. o.

[87] A kifejezés az egyik inventáriumban szerepel az egyik birkásház kamarájának leírásánál. 1779.

[88] KÁL Inv. 1783.

[89] „Topor" mint a famegmunkálás eszköze, „faragott" keményfa pallók, gerendák, mint toporral készített épületrészek értelemben szerepel a népi terminológiában a XX. századi emlékezésanyagban. Gönyey (Ébner) Sándor: *Adatok a Zselicség fakultúrájához, különös tekintettel a faépítkezésre.* NÉ 1931. 89. o.

[90] KÁL Inv. 1783. A mészáros szobája „föllül hasogatott tölgyfa deszkával pallásolva". KÁL Inv. 1779. cseléd és árendás ház „Kőrisfa deszkákkal pallásolva."

[91] Az egyszerűbb lakóépületeknél még a legrészletesebb 1779-ből való leltár sem tartja szükségesnek megjegyezni, hogy milyen a padlója, nyilván földes, mert ha deszkából lenne, azt megemlítené.

[92] KÁL Inv. 1774. „. . . kanász ház, mellyen egy uj szoba sározatlan".

[93] KÁL Conscriptió scholarum 1789. Idézi Kanyar József: *Adalékok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. sz. második felében* (1770—1789). Levéltári Évkönyv I. 1970. 63. o.

[94] KÁL Inv. 1779.

levő három kocsma leírásánál ugyancsak nem említik a kéményt, de a fenyőfa padlást igen.[95]

A felsorolt példák alapján úgy tűnik, hogy a füstöskonyhák deszkamennyezettel voltak ellátva, de bizonyítéknak ez kevés. Mindamellett lehetséges, hogy voltak lepadlásolatlan vagy félig lepadozott konyhák a jelzett időszakban. A XIX. század végéig, XX. század elejéig fennmaradt füstöskonyhás somogyi épületek konyhái padlásoltak.[96]

d) *Tetőfedés, tetőszerkezet*

A tetőfedés és tetőszerkezet megjelölése a többinél is vázlatosabban szerepel, még a tetőfedésről tudunk többet: „rázott szolma", [97] „födöle pedig ragra vagyon szolmával födött" (sövényfalú cselédházon), „zsuppal és jobb részre szolmával födött ház" (kisnemesi lakóház) [98] A leggyakoribb fedés nemesi épületeken a zsupp, de ugyanígy tiszti és cselédházakon is. Ritkább a nádfedés említése, pedig szegényebb házakon ez lehetett az általánosabb, különösen folyók, tavak, láposabb területek mellett (Nagyberek, Drávamente, Kaposmente, Balaton melléke stb.). Egyes vidékeken második aratásnak számított a nádvágás, és fő felhasználási módja éppen a tetőfedés volt.[99] *A jobbágyok nádlási joga*[100] *eléggé általános volt bizonyos területeken.*

A „rázott szalma" tetővázra rászórt és különféle módon tömített megoldás. A zsupp, már kévékbe, csomókba kötött, s a tetőre szabályos rend szerint felhelyezett rozsszalma, amellyel Somogyban általában egyenes, zsupp verővel felvert tetőt készítettek. A tető élén pedig díszesen le is szegték.[101]

„Tölfa séndöl" is előfordult nemesi és tiszti lakóházon,[102] de cserépzsindely is.

A lakóházak tetőszerkezeténél csak egyetlen adatunk van egy sövényfalu cselédháznál: a „ragok" megjelölése. A ragfák szelemenes-ágasfás sövényépületeknél a szelemenre kampójukkal akasztott faágak, amelyek a falon fekvő gerendához rögzítődnek. Lécek kapcsolták egymással össze a ragfákat és együtt tartották a rájuk *guzsolt zsuppot* vagy nádat. A sövényfal viszonylagos gyengesége miatt a tetőtartó gerendáknak erősebbeknek kellett lenniük, ezért többnyire *faragatlan keményfából készültek az ágasfák és szelemenek.* De erősebb falu uradalmi épületeknél már a XV—XVI. században általános lehetett a fűrészelt puhafából levő szarufás tető.[103]

A szarufás és szelemenes tető egymásrahatásából keletkezett ollóágasos megoldás is általános lehetett a XVIII. században.[104] BÁTKY a Dunántúlra jellemző átmeneti típusnak tartja.[105]

3. Gazdasági épületek

A gazdasági épületek elhelyezkedésére nagyjából utaltunk a fundusról írt részben A funduson kívül is helyezkedtek el gazdasági egységek, mint a malmok, méhesek. szőlőbeli épületek és messzebb voltak az uradalmi kocsmák is. A gazdasági épületekkel sok esetben egybeépítve találjuk a bennük dolgozó cselédek lakását is (mészáros szoba-

[95] KÁL Inv. 1779.

[96] Főként a Zseliben és a Belső-Somogyban maradtak fenn ilyenek. JANKÓ János: *Az ezredéves kiállítás néprajzi faluja.* Bp. 1897. 15. o.; — BAKSAY Sándor: *Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képben,* IV. 304. Bp. 1896.

[97] KÁL Inv. 1779. kocsma épületén.

[98] KÁL Inv. 1765.

[99] Dr. Hoss József: *Halászat, nádaratás és táplálkozás egy nagybereki községben.* Somogyi Múzeum Füzetei, 8. Kaposvár 1966. 25—30. o.

[100] BERECK Sándor: *Kaposvár rendezett tanácsi város története és fejlődése.* Bp. 1925. 12. „A nádverés tovább is, mint eddig az uraság tisztje által kimutassék."

[101] Saját gyűjtés 1970. RRMA 1910.

[102] KÁL Inv. 1781.

[103] BÁTKY Zsigmond: *Ragfa és szarufa.* NÉ 1937. 340. o.

[104] JANKÓ i. m. 186—187. o.

[105] Ilyen lakóház, talpas, karóval rögzített falú, kettő áll még Kisbajomban. Kossuth u. 144. Kossuth u. 157.

konyhája az istállóval,[106] majorosé a majorházzal[107]), sok esetben közvetlenül egymás mellé került a munkahely és lakóház (molnárok háza és malmok, birkásház és akol[108]). Az istállókhoz rendszerint szekérszín vagy fészer is csatlakozott.[109]

A gazdasági épületek jelentős része sövényfalu, így az istállók, magtárak, de helyenként a pajta is. Néhol csak faház kifejezés szerepel. Az istálló sövényfala nem minden esetben volt sárral beverve.[110] De voltak olyan rangos sövényistállók is, amelyekbe 28 ló is elfért, mint a beleznai birtokon. Arra is van adat, hogy fonottak voltak a jászolok is,[111] de ilyenek lehettek a kukoricakasok, górék is.[112]

A p a j t á k között a legtöbb boronaépület volt. Ahogy a XVI—XVII. század divatos faépületei között is a csűr vagy pajta volt a legnagyobb,[113] a XVIII. századi uradalmi épületegyüttesnek is díszei voltak a pajták, őrizve a magyar faépítkezés nemes hagyományait. A szénás- és nyomtatópajták rendszerint a pajtáskertekben helyezkedtek el.[114] Rendszerint kétfiókosak voltak, két nagy kapujuk fenyődeszkából, padlásuk fenyődeszkából vagy tölgyfaboronából. Az ajtókon vas zárak, reteszek, vassarkok, csapok voltak, mint a lakóépületeken és más fontosabb gazdasági épületeken is.

Két „fonyatlan oldalai nélkül való" gerendavázas pajta méretét is felírták a leltározók, egyik hat, a másik nyolc öles,[115] de ennél bizonyára nagyobbak is voltak.

A boronaépületek közül, bár nem gazdasági célzatú, említenek egy boronából való áristomépületet.[116] A szőlőbeli pincéknél, bár nem jelzik az iratok, számolnunk kell borona pincékkel.[117] A sertésólak között is volt boronából való.[118]

Egyszerűbb aklokat, állásokat is számba vettek a vagyonleltárak írói: marha**aklokat**, birkásaklot. Ezek nyitott és fedett részből álltak, oldalaik sövényfonásos vagy **hasított** pallókból felül gúzsoltak voltak.[119]

Az épületek fedésére vonatkozóan „séndöl",[120] „rázott szalma",[121] „zsupp",[122] deszkafedés,[123] „szalmával födött",[124] „náddal födött"[125] jelzők szerepelnek. A tetővázra csak „salufákra rázott szalma",[126] „rázott szalmával ragokra építve" megjelölések fordulnak elő.[127] Az egyszerűbb sertésólnál valószínűleg a „rag" az ősibb szelemenes tetővázra utal, míg a hatalmas boronapajtánál az újabb szalufás tetővázat alkalmazhatták.

Néhány gazdasági épület e korszakban csak az uradalmakra, s ezek közül is inkább csak a nagyobbakra jellemző, mint a majorházak, magtárak s a földművelési szerszámokat őrző ún. conservatórium. A majorházak részletes leírása is azt mutatja, hogy mennyire fontos értékrészét képviselték a tulajdonos vagyonának. Akadtak köztük szegényesebben berendezettek is, mint az 1765-ből Nikláról leírt is:

„. . . egy fekete fa ágy, egy avétt asztal, egy paraszt kerekes szék, két tejtartó tekenyő, két közönséges vízhordó sajtár, romladozott és elhasadott kis sütő teknyő, egy ernyekes sajtár, egy pléh nélkül való avét ládo, egy sajtszék, két kis fejőke, egy kis köpülő hozzá való födelével, egy fa tejszürő és avétt fa Mozsár romladozott asztal egy

[106] KÁL Inv. 1783.
[107] KÁL Inv. 1765.
[108] KÁL Inv. 1779.
[109] KÁL Inv. 1765. 1763. 1779.
[110] KÁL Inv. 1779. „. . . hat lóra való talpokra építtetett istálló, sövénnyel sárzotlan megfonyva, mellyen egy régi fenyő deszka ajtó . . ."
[111] KÁL Inv. 1779.
[112] KÁL Inv. 1779. 1781.
[113] Takáts i. m. 218. o.
[114] KÁL Inv. 1781.
[115] KÁL Inv. 1781.
[116] KÁL Inv. 1783.
[117] Máig fennmaradtak a tapsonyi, csurgónagymartoni, segesdi, zselici szőlőkben olyan régi pincék, amelyeknek pincerésze borona, présháza sövényfonás.
[118] KÁL Inv. 1783.
[119] KÁL Inv. 1779.
[120] KÁL Inv. 1781.
[121] KÁL Inv. 1783. (sertésól) 1779. (marhaállás) (juhakol).
[122] KÁL Inv. 1779. (magtár, pajta).
[123] KÁL Inv. 1779. (majorház).
[124] KÁL Inv. 1781. (pajta) 1765. (pince) 1779. (pálinkás kunyhó).
[125] KÁL Inv. 1781. (nyomtató pajta)
[126] KÁL Inv. 1779. (boronapajta)
[127] KÁL Inv. 1783. (boronából sertésól)

viselt parasztabrosz, két parasztvánkos hitván toll, item egy romladozott zsák fosztatlan toll."[128]

A beleznai uradalom majorépülete már kétszintű: „... alla téj tartó, a föle pedig sajt vagy turó száraztó ..."(1779)

A magtárak szintén nem találhatók meg a paraszti használatban, hiszen részben a külső pajtákban, részben a kamrákban levő nagy hombár-ládákban, részben a lakóház padlásán tartották a gabonaféléket.

Az uradalmak fontos tárolóhelyei voltak különféle élelmiszerek számára a pincék.[129] Ezek vagy valamelyik épület (lakóház, kamra, magtár stb.) alatt fából, boronából vagy téglából olykor boltívesre épített vagy a veteményeskertben a föld alá ásott különálló pincék. A tárolt termények vagy termékek milyensége szerint „tekes"(zöldséges, káposztás),[130] „tejes",[131] „boros pince"[132] stb. elnevezések szerepelnek. A lakóépület alatt levő, az utca felé nyíló pincék valószínűleg nemesi hatásra terjedtek el és maradtak fenn DNy-Somogyban, Iharosberényben, Pogányszentpéteren,[133] Csurgónagymartonban stb. A gyümölcsfeldolgozást szolgálták a gyümölcs-, illetve szilvaaszalók[134] és pálinkáskunyhók is. Ilyenek népi használatban is voltak, bár Somogyban a szilvát és almát inkább a kenyérsütő kemencében aszalták, mint külön e célra készített építményben.

Az uradalom lakó és gazdasági udvarától távolabb elhelyezkedő pincék és malmok szintén olyan épületek, amelyek paraszti vagy községi tulajdonban is előfordultak. A bordézsma szolgáltatás miatt a jobb minőségű borokat adó domboldalakban volt a távolabb eső községeknek is a szőlője. Így a szőlőbeli munkák idejére hosszabb ideig ki kellett költözniök *messzire* a szőlőkbe. Ezért a présház és pince mellé kis szobát és az állatoknak fészert, állást vagy istállót is építettek.[135] Így volt ez a nemesi szőlőkben is, legfeljebb az épületek belső *felszereltsége* náluk gazdagabb volt. Pl. a beleznai birtokon:

„... Két allódiális szőlője lévén az uraságnak, edgyik fölső szőlőnek neveztetik, ahol egy három derékra való zsuppal födött épület találtatik egy zöld mázos kálha, egy fenyőfa ágy egy szegletes asztal fiával edgyütt, egy fa hátos szék, két hosszu deszka pad, mely fenyőfa deszkával vagyon pallásolva, e mellett egy présház, melyben egy jónagy lógos prés, szürü nélkül hozzá tartozandó szükséges prés deszkákkal és régelekkel edgyütt melynek egy darabja fenyő deszkával vagyon pallásolva, fenyő fa vass pléhes, és hosszu vass pántos sarkokra való ajtó rajta, és egy kis vas keresztes ablak a falán. Ehez vagyon egy kamara forma pince fenyőfa dupla ajtóval vas pléhre, és vass sarkokra,ujfenyőfa deszka pallással pallásolva, mely épületben szürethez szükséges edények következendő mód szerint találtatnak ugy mint két kád mindenik 30 akos, és mindenik három vass abrénccsal, azon kivül ismét két nagyobb fa abrénccsos kád mindenik 15 akos, ismét két kisebb fa abrénccsos kád, mindenik hét akos, négy uj faabrénccsos másfél akos tsöbrök, egy másfél akos avét tsöbör egy szőlő hordó putton, két gyalog szék, 14 hordókra való vas abrénccs, 80 karika uj fa abrénccs, mellyek az idén vágottattak, és 250 tavali vágott karika abrénccs, négy fa tőtike, hordókat billegezni való két billeg."

Természetesen kisnemesi szőlőkben a jobbágyokéhoz hasonló szerényebb pincék voltak:

„Kisgombai hegyen egy pince, présház és kálhás szoba vagyon raghra és szolmával födött ... ottan találtatott egy prés ... egy rozzant tábori ágy ...Tollal megtöltött két rongyos bőrvánkos .."[137]

A malmok közül kettőnek belsejéről részletes leírás szerepel. A faragómolnárok díszére válik a sok fából faragott szerszám és eszköz, amelyről mind megemlékeznek az összeírók, de tölgyfából való 36 köblös hombárról és különféle tároló hordókról fölöntőkről, finakról, lisztesládákról stb. is.[138]

[128] KÁL Inv. 1765.
[129] Takáts i. m. 295. o.
[130] KÁL Inv. 1765.
[131] KÁL Inv. 1779.
[132] KÁL Inv. 1779.
[133] Kanyar—Kerecsényi—Knézy i. m. 105. 16. és 18. ábra.
[134] KÁL Inv. 1774. 1779.
[135] A zselici, segesdi, tapsonyi, Csurgó vidéki szőlőkben még ma is akadnak ilyen szobákkal, esetleg színnel vagy istállóval ellátott régi pincék. A XX. században is szokás volt szobát építeni a pincéhez a szőlőőrzés idején kinn tartózkodóknak.
[136] KÁL Inv. 1779.
[137] KÁL Inv. 1765.
[138] KÁL Inv. 1779.

Végül megemlítjük az egyetlen k ú t leírást: csigás, vas tengelyű, tölgyfaboronával bélelt kút szerepel itatóvályúval báró Sigrai fundusán.[139]

Ismertetésünk során igyekeztünk válaszolni a bevezetésben feltett kérdésekre. Egyre azonban vissza kell térnünk, hogy vajon szegénység vagy gazdagság jele volt-e a faépítkezés a XVIII. században a nemesség egyes rétegeinél.

A faépítkezés hagyománya általában mindenütt kialakult és sokáig fennmaradt fában gazdag, de kőben szegény vidéken. A korábbi évszázadokban fából készültek a várak,[140] kuriális épületek, de a rangos polgárok házai is,[141] úgyhogy a török megszállás idején a XVI—XVII. században Európában „magyar építkezési módnak" is nevezték. A XVIII. században is általános még a faépítkezés Somogyban egy szűk réteget, a főnemesi és főpapi réteget kivéve, ugyanis ők már kastélyukat és fontosabb gazdasági épületeiket téglából építették. A szegényebb nemesek körében hagyománya lehetett már a vertfalú építkezésnek, különösen a Külső-Somogyban, hiszen ott a XIX. század elején már a németségnél és a jobbmódú magyar parasztoknál is tért hódított.

A sövényépületeken belül is nagy különbségek voltak: tüzelőberendezésben-beosztásban, belső és külső felszereltségben, minthogy a boronaépületek között is volt egyszerűbb és jóval rangosabb. A különbségek azonban nemcsak az egyes társadalmi rétegek gazdasági helyzetének eltéréséből adódtak, hanem a rendi társadalom jogi eltéréseiből. A nemesek igyekeztek a jobbágyokétól eltérő viseletre, épületekre, berendezésekre törekedni. Táplálkozás módjuk is fejlettebb volt, s ez a magyarázata többek között, hogy a tüzelőberendezés változása a szegényebb sorsú kisnemeseknél is valamivel előbb végbement, mint a jobbágyságnál. Természetesen helyi eltérésekkel számolnunk kell. Ezek kimutatása későbbi kutatások feladata.

[139] KÁL Inv. 1779.
[140] TAKÁTS i. m. 215. o.
[141] DÜMMERTH Dezső: *Pest város társadalma 1686—1696*. Bp. 1968. Ak. k. 103—116. o.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Ortutay Gyula

Diószegi Vilmos temetésén

1972. 8. 1.

Keserű és ingerült első mondat lenne az indokolt ezekben a fájdalmas pillanatokban: miért az öregebbnek kell búcsúztatnia a fiatalabbat, az élete derekán, munkája sűrűjében dolgozó kutatót miért kellett elveszítenünk? — Nincs válasz ezekre a kérdésekre, szinte értelmük sincs, csak a búcsúzó barát, munkatárs mondja ezt, keserűen és ingerülten, mert nem tud belenyugodni abba, ami meg nem változtatható. Heteken, hónapokon át vártuk napról napra a hírt betegágyáról: hátha fordul mégis a rossz-szerencse s megbirkózik alattomos, kegyetlen betegségével, amely oly váratlanul s munka közben döntötte le. Nem így történt, s ne szóljunk az utolsó hetek szívszorongató — reménytelen idejéről.

Amiről szólnunk kell, inkább a munkája, küzdelmes s mégis oly gazdag és teljes életének elismerése legyen. A fiatal kutató egyszerre kapott indítást a magyar orientalisztikától és a néprajzi, a folklór kutatásoktól. Ez a kettős indítás meghatározta és megtermékenyítette egész munkásságát. Ha ma ezen a munkásságon végig kellene tekintenünk, egyszerre nevezhetjük teljesnek is, torzónak is. Torzó maradt, pedig övé — mondhatjuk egész Európában — a legteljesebb és legegyetemesebb samán-archívum. Csodálatos, áttekinthetetlenül gazdag gyűjtemény: valóban egész élete, minden szenvedélye, szorgalma benne van. Hatalmas vállalkozásának egyik legnagyobb eredménye ez a gyűjtemény, tudjuk, milyen roppant munkával, önmagát feláldozón végezte gyűjtőmunkáját, tudjuk, mennyire alárendelte saját egészségét e gyűjtemény létrehozásának. És sajnos, azt is tudnunk kell: ez a gyűjtemény, ez a példás gyűjtés a további feldolgozásra, értelmezésre, publikálásra vár. Hadd mondom el itt, a búcsúzás utolsó, nehéz pillanataiban: a magyar néprajz egyik kötelező adóssága, hogy ez az értékes gyűjtemény publikálásra kerüljön, az egyetemes néprajzi kutatás érdekében is.

Hiszen Diószegi Vilmos életének központi célja volt, hogy a samánizmus, a honfoglalás előtti magyar hitvilág és a hiedelmek korunkig nyúló roppant birodalma feltárásra kerüljön. Ez volt gyűjtőmunkájának, kutatóútjainak, kérdőívei százainak központi célja, ezekkel foglalkoztak fundamentális módszertani tanulmányai, vitacikkei, nagy monográfiája és még népszerű útirajza is ezt az elsüllyedő világot viszi közel laikus olvasóihoz. Nem a kegyelet túlzása, ha azt mondjuk, a magyar elmerült hitvilág, hiedelemben való gondolkodás és annak eurázsiai összefüggés-rendje Diószegi műveiben bontakozott ki eddig a legteljesebben — és ott rejtezik még Archívumának feldolgozatlan, le sem fordított anyagában. Íme, ezért mondjuk újra meg újra, hogy teljes és torzó ez az életmű megoldott és megoldatlan kérdéseinek gazdagságában.

Amikor itt számba vesszük örökségét, búcsúzzunk a baráttól is, jó társunktól. DIÓSZEGI Vilmos, aki igazán tudta, hogy munkájának mi az európai, nemzetközi rangja, egyike volt a legszerényebb kutatóinknak. Csöndes, szelíd lényétől idegen volt a hiúság, a magamutogatás. Gondolom, legboldogabb munkaszobája békés magányában volt, könyvei, jegyzetei, gondolatai közt. Kerülte a feltűnést — a többi közt ezért is vonakodott minden vezető pozíciótól. Lelkiismerete ösztökélésére vállalta az első legnehezebb időkben az osztályvezetői munkát, s amikor Csoportunk megerősödött, önként lépett vissza még ettől a munkakörtől is. Nem lehetett visszatartani: csak kutatni, csak dolgozni akart. Mintha érezte volna, hogy mielőbb tető alá kell hoznia munkáját. A *Magyar Néprajz Klasszikusai* sorozatunk számára az ősi hitvilág tudósainak gyűjteménye, az ő válogatása készült el a legelőbb; megírta SEBESTYÉN Gyula életrajzát, lázas sietséggel befejezte *Lexikon*unk számára címszavait, hozzálátott a *Néprajzi Atlasz*ban rá váró feladatok megoldásához — ezt a munkáját már nem fejezhette be.

Mikor most a *Magyar Néprajzi Társaság* és *Akadémiai Kutatócsoportunk* nevében utolsó búcsúmat veszem Tőle, mindegyre a munkájáról szóltam, életének gazdag ajándékáról. Csendes, szelíd tiszta jelleméről akartam szólni s a szavak mindig úgy fordultak, hogy köteteiről, munkájáról beszéltem. Igen, elbútt ő munkáiban, munkái mögé, nem önmagát akarta hangsúlyozni, hanem azt a feladatot, amelynek elvégzésére ifjan, még egyetemista éveiben vállalkozott, ami életének célja, értelme lett. Szemérmes, csöndes életének teljességét ez a munka adta. Ezt a hűséget, ezt a teljes odaadást őrzik kötetei, példamutató munkássága, s nékünk is az marad kötelességünk, hogy értékes munkásságát megőrizzük, felmutassuk a jövő nemzetközi és magyar kutatás számára. Így búcsúzunk Tőle, így marad velünk.

DIÓSZEGI VILMOS MUNKÁINAK BIBLIOGRÁFIÁJA

Gondozta: Varga Mária

1. *Egy magyar mandzsu-tunguz kutató. Baráthosi Balogh Benedek.* Ethnographia LVIII. 1947. 144—146 p.

2. *Le principe thérapeutique des golds.* Les amulettes curatives. A goldok gyógyító elve. Gyógyító amulettek. Ethnographia LVIII. 1947. 217—229 p.

3. *Le principe thérapeutique des golds.* A goldok gyógyító elve. Bp. 1947. 15 p. A Néprajzi Múzeum füzetei 9.

Ism. GUNDA Béla = Acta Ethnographica III. 1953. 455. p.

4. *Samán.* Magyar Nyelv XLIII. 1947. 211—212 p.

5. *Uráli halnevek mandzsu-tunguz kapcsolatai.* Magyar Nyelv XLIII. 1947. 35—38 p.

6. *Burját hősköltemény.* Ethnographia LIX. 1948. 247. p.

7. *Eszkimó mesék.* Ethnographia LIX. 1948. 247. p.

8. *Az írás megalkotása „Észak népei"-nél.* Ethnographia LIX. 1948. 249—250 p.

9. *Kirgíz folklore.* Ethnographia LIX. 1948. 247. p.

10. *Kurd folklore.* Ethnographia LIX. 1948. 247. p.

11. *Nyelvész-expedíció indult a Szovjet-Távolkeletre.* Ethnographia LIX. 1948. 248. p.

12. *Remarques sur la phonétique des mots d'origine russe de la langue tongouse.* Études Slaves et Roumaines I. 1948. 173—177 p.

13. *[Tizennyolcadik] XVIII. századbeli orosz felfedezések a Csendes Óceánon és Északamerikában.* Ethnographia LIX. 1948. 248—249 p.

14. *A „Világ népei" c. szovjet kiadvány tervezete.* Ethnographia LX. 1949. 408—409 p.

15. *Развитие одного вида целительных амулетов у гольдов.* Folia Ethnographica I. 1949. 176—204. p 5 t.

16. *A zsákos tapogató kialakulása a Velencei tavon.* Развитие специальной рыболовной снасти на озере Веленце. Die Entstehung eines mit Sack versehenen Deckkorbes am Velence'er See. Ethnographia LXI. 1950. 208—222 p.

17. *Берестовая посуда у манджуро-тунгусов и методы ее изготовления.* Bp. 1950. 20 p. A Néprajzi Múzeum füzetei 11.

18. *Тунгусо-маньчжурское зеркало шамана.* Le miroir des chamans mandchous-tongous. Acta Orientalia I. 1950. 359—383 p.

19. *A viaskodó táltosbika és a samán állat alakú életlelke.* Борьба жрецов под видом быков. La lutte du taureau miraculeux et l'âme vitale du chaman susceptible de revêtir la forme d'un animal. Ethnographia LXIII. 1952. 308—357 p.

20. *К вопросу о борьбе шаманов в образе животных.* Le combat sous forme d'animal des chamans. Acta Orientalia II. 1952. 303—316 p.

21. *Adatok a táltos révülésére.* О трансе жреца. Contributions to the question of shamanistic trance. Ethnographia LXIV. 1953. 303—311 p

22. *„Nem halt meg, csak elrejtezett . . ."* A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője 1953. 1. sz. 42—44 p.

23. *Le problème de l'ethnogenèse des samaghirs.* К этногенезу самагиров. Acta Orientalia III. 1953. 33—44 p.

24. *72 nap Törökországban.* Múzeumi Híradó 1954. 354—356 p.

25. *A honfoglaló magyar nép hitvilága („ősvallásunk") kutatásának módszertani kérdései.* Методологические вопросы исследования верования (прарелигии) венгров-завоевателей страны. Methodological problems of research concerned with the religious beliefs of the first Magyar settlers of Hungary. Ethnographia LXV. 1954. 20—68 p.

26. *Magyar néprajz-kutatók külföldi útjai 1954-ben. Törökország.* Néprajzi Értesítő XXXVII. 1955. 304—305 p.

27. *Головной убор нанайских (гольдских) шаманов.* A nanaj (gold) samán fejviselete. Néprajzi Értesítő XXXVII. 1955. 81—108 p.

28. *A novaji tudósasszony.* Néprajzi Közlemények I. 1956. 58—77 p.

29. *A bukovinai székely boszorkány kapcsolata az állatokkal.* Die Verbindungen der Szekler Hexe aus der Bukovina mit den Tieren. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1957. 57—69 p.

30. *Dobbal való kötés, oldás.* Ein Andenken des Schamanen-Zauberns in Kinderreimen. Néprajzi Közlemények II. 1—2. sz. 1957. 128—134 p.

31. *A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőívének vitája.* Ethnographia LXVIII. 1957. 358—359 p.

32. *A nanajok (goldok) hármas fokozatú amulettjei.* Die dreistufigen Amulette der Nanajen (Gold). Néprajzi Értesítő XXXIX. 1957. 183—202 p.

33. *„Visszafelé számláló" ráolvasások.* Die Rückbeschwörungsformeln. Néprajzi

Közlemények II. 1957. 3—4. sz. 162—171 p.

34. *A nyírfa-fiúcska.* Mesék az Amur partjáról. (Ford. és utószó —). Bp. 1957. Európa K. 187 p. Népek meséi.

Ism. SÁNDOR István. = Ethnographia 1958. 163. p. — Uő. = Acta Ethnographica VII. 1958. 235—241 p.

35. *Beszámoló leningrádi, valamint szibériai tanulmányutaimról.* Ethnographia LXIX. 1958. 628—635 p.

36. *A Magyar Néprajzi Atlasz kérdőíve.* Készítette: BARABÁS Jenő — - - — GUNDA Béla—MORVAY Judit—SZOLNOKY Lajos. Bp. 1958. Akadémiai K. 1—4 köt.

Ism. SÁNDOR István = Index Ethnographicus 1957. 112. p. és 1958. 7. p.

37. *A Néprajzi Múzeum „Sámánhit archívuma".* Néprajzi Értesítő XL. 1958. 247—254 p.

Ism. KODOLÁNYI János = Demos III. 1962. 68. h.

38. *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Bp. 1958. Akadémiai K. 472 p. 9 térk. 2 mell.

Ism. SÁNDOR István = Index Ethnographicus III. 1958. 29. p. — VARGYAS Lajos = Acta Ethnographica VII. 1958. 439—440 p. — ÁKOS Károly = Valóság 1959. 2. sz. 106—107 p. — LÁSZLÓ Gyula: A magyar táltos alakjáról. = Ethnographia LXX. 1959. 446—449 p. — PAULSON, Ivar = Ethnos XXIV. 1959. 225—227 p. — SEBEOK, Thomas A. = American Anthropologist 1959. 313—314 p. — KODOLÁNYI János = Demos 1960. 198. h. — KŐHALMI Katalin, U. = Acta Orientalia X. 1960. 314—317 p. — LÜKŐ Gábor = Nyelvtudományi Közlemények LXII. 1960. 199—208 p. — Anthropos 1960. 253. p.

39. *Sámánok nyomában — Szibériában.* Milyen volt a magyarok ősvallása? Magyar Nemzet 1958. 247. sz. 7. p.

40. *Die Überreste des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur.* Памятники венгерского шаманства в венгерской народной культуре. Acta Ethnographica VII. 1958. 97—135 p.

41. *Bericht für eine Forschungsreise nach Südsibirien.* Sociologus N. F. IX. 1959. 60—66 p.

42. *A burját sámánhitkutatás megalapozója. Hangalov, M. N. (1858—1919).* Ethnographia LXX. 1959. 453—459 p.

43. *Az északkeleti szojotok sámánhitéhez.* К вопросу о шаманской вере северо-восточных тувинцев. Zum Schamanenglauben der nordöstlichen Sojoten. Ethnographia LXX. 1959. 77—137 p.

44. *A karagasz sámándob készítésmódja.* Néprajzi Közlemények IV. 1—2. sz. 1959. 17—34 p.

45. *A karagasz sámánhit etnikus egyöntetűségének kérdése.* Вопрос этнической однородности шаманизма у тофаларов. Néprajzi Értesítő XLI. 1959. 145—194 p.

46. *Kérdőív a Luca-napi szokások gyűjtéséhez.* A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője 1959—1961. 115—120 p.

47. *A Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtési útmutató.* Készítette: BARABÁS Jenő, —, GUNDA Béla, MORVAY Judit, SZOLNOKY Lajos. Bp. 1959. Magyar Nemzeti Múzeum Rotaprint Üzem. 11 p.

48. *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1959, Akadémiai K. 27 p.

49. *A sámánköpeny készítése a karagaszoknál.* Néprajzi Közlemények IV. 4. sz. 1959. 101—106 p.

50. *A szagáj sámán sámánná válása.* Néprajzi Közlemények IV. 1—2. sz. 1959. 222—232 p.

51. *Der Werdegang zum Schamanen bei den nordöstlichen Sojoten.* Процесс превращения в шаман у северо-восточных тувинцев. Acta Ethnographica VIII. 1959. 269—291 p. és Suppl. 6—7 p.

52. *Az „agos gyerek" a bukovinai székelyeknél.* Néprajzi Közlemények V. 1. sz. 1960. 87—92 p.

53. *Die Elemente des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur.* Anthropos LV. 1960. 253. p.

54. *Embergyógyítás a moldvai székelyeknél.* Die Heilung des Menschen bei den Szekler—Ungarn in der Moldau. Néprajzi Közlemények V. 3—4. sz. 1960. 35—124 p.

55. *A magyar néphagyomány és a sámánhit kapcsolatai.* Die Andenken des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur. Műveltség és Hagyomány I—II. 1960. 269—292 p.

Ism. VINCZE István = Acta Ethnographica XI. 1962. 227. p.

56. *Sámánok nyomában Szibéria földjén.* Egy néprajzi kutatóút története. Bp. 1960, Magvető. 251 p. 13 t.

57. *Schamanenlieder der Mandschu.* Маньчжурские шаманские песни. Acta Orientalia XI. 1960. 89—104 p. és Suppl. 6. p.

58. *Tanulmánykötet Reguly Antal tiszteletére.* Ethnographia LXXI. 1960. 123. p.

59. *Die Typen und interethnischen Beziehungen der Schamanentrommeln bei den Selkupen (Ostjak-Samojeden).* Типы и интерэтнические связи шаманских бубней у селькупов (остяко-самоедов). Acta Ethnographica IX. 1960. 159—179 p. és Резюме [4—5] p.

60. *Úráli párhuzamok táltosaink „felesleges csont" képzetéhez.* Ethnographia LXXI 1960. 455—457 p.

Ism. KODOLÁNYI János = Demos III. 1962. 68—69. h.

61. *A mongóliai samanizmus kérdései.* (Beszámoló az 1960. évi mongóliai gyűjtőútról.) Die Fragen des mongolischen Schamanismus. Проблемы шаманизма в Монголии. Ethnographia LXXII. 1961. 537—554 p.

62. *Nyírfaerdők népe.* Lányok évkönyve 1961. (Bp. 1961). Móra Kiadó. 196—198. p.

63. *Problems of Mongolian Shamanism.* (Report of an expedition made in 1960 in Mongolia.) Acta Ethnographica X. 1961. 195—206 p. 2 t.

64. *How to become a shaman among the Sagais.* О происхождении шамана у сагаев. Acta Orientalia XV. 1962. 87—96 p. és Suppl. 4. p.

65. *Samanizmus.* Bp. 1962. Gondolat. 118 p. 12 t. Élet és Tudomány kiskönyvtár 26.

66. *Tuva shamanism: intraethnic differences and interethnic analogies.* Внутриэтнические различия и интерэтнические сходства тувинского шаманства. Acta Ethnographica XI. 1962. 143—190 p. és Резюме [3—5] p.

67. *Denkmäler der samojedischen Kultur im Schamanismus der ostsajanischen Völker.* Памятники самоедской культуры в шаманизме восточносаянских народностей. Acta Ethnographica XII. 1963. 139—178 p. és Резюме [4.] p.

68. *Döng a sámándob.* Lányok évkönyve 1964. Bp. 1963. Móra Kiadó. 39—43 p.

69. *Die Drei-Stufen-Amulette der Nanajen (Golden).* = Glaubenswelt der sibirischen Völker. Bp. 1963. 415—436 p.

70. *Ethnogenic aspects of Darkhat shamanism.* Этногенетичные отношения дархатского шаманства. Acta Orientalia XVI. 1963. 55—81 p. és Suppl. 4. p.

71. *Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker.* Hgg. von —. Bp. 1963. Akadémiai K. 534 p.

Ism. KARA, G. = Acta Orientalia XVII. 1964. 354—356 p. — JOHANSONS, Andrejs = Ethnos XXX. 1965. 175—176 p. — KODOLÁNYI János = Acta Ethnographica XIV. 1965. 207—210 p. — VAJDA László = Sociologus. N. F. 15. 1965. 181—183 p. — MENGES, Karl H. = Orients XXI—XXII. 1971. 546—568 p.

72. *Halmozó népdalainkhoz.* Néprajzi Közlemények VIII. 2—4. sz. 1963. 412—415 p.

73. *Luca napi kotyoló szövegek.* Zauberliedertexte beim ‚kotyolás' am Luzien-Tag. Néprajzi Közlemények VIII. 2—4. sz. 1963. 3—360 p.

74. *Az obiugor sámándob eredetének kérdése.* Die Frage des Ursprungs der obugrischen Schamanentrommel. Műveltség és Hagyomány V. 1963. 177—187 p.

Ism. KISS Gabriella = Acta Ethnographica XV. 1966. 208. p.

75. *A szamojéd kultúra emlékei a keletszajáni népek samanizmusában.* Следы самоедской культуры в шаманизме народностей восточных саянов. Spuren der samojedischen Kultur im Schamanismus der ostsajanischen Völker. Ethnographia LXXIV. 1963. 435—465 p.

Ism. GYÖRGYI Erzsébet = Acta Ethnographica XV. 1966. 202. p.

76. *Zum Problem der ethnischen Homogenität des tofischen (karagassischen) Schamanismus.* = Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker. Bp. 1963. 261—357 p.

77. *A magyar ősvallás nyomában.* Világosság V. 1964. 11. sz. 672—679 p.

78. *A hun-magyar „rokonságról".* Lányok évkönyve 1965. Bp. 1964. Móra Kiadó. 271—273 p.

79. *Sebestyén Gyula jelentősége a néprajztudományban.* Значение Дьюла Шебештень в этнографии. Die Bedeutung von Gyula Sebestyén in der Ethnographie. Ethnographia LXXV. 1964. 384—401 p.

Ism. KISS Gabriella = Demos VI. 1965. 145—146 h. — GYÖRGYI Erzsébet.= Acta Ethnographica XVI. 1967. 418. p.

80. *A szibériai népek samanizmusa.* Világosság V. 1964. 6. sz. 343—346 p.

81. *Dél-Szibéria utolsó samánjai között.* Világosság VI. 1965. 7—8. sz. 430—434 p.

82. *A világ népei.* Írták: BODROGI Tibor, BOGLÁR Lajos, —, stb. Bp. 1965. Közgazdasági és Jogi K. 595—1063 p. A kultúra világa 9.

83. *A világ népei.* Írták: BODROGI Tibor, BOGLÁR Lajos, —, stb. Bp. 1965. Közgazdasági és Jogi K. 437—913 p. A kultúra világa 3. pótkötet.

84. *Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából.* 185. [sz. kérdés.] Holdfoltok. 197. [sz. kérdés] Az „árpa" gyógyítása. Muster aus dem Material des „Atlasses der ungarischen Volkskunde." Néprajzi Értesítő XLIX. 1967. 55—66 p.

Ism. HORVÁTH Terézia = Acta Ethnographica XVIII. 1969. 395. p.

85. *The origins of the Evenki „shaman-mask" of Transbaikalia.* Происхождение «шаманской маски» забайкальских эвенков. Acta Orientalia XX. 1967. 171—201 p. és Suppl. 5. p.

86. *A pogány magyarok hitvilága.* Bp. 1967. Akadémiai K. 142, [2] p. 14 t. Kőrösi Csoma kiskönyvtár, 4.

Ism. KODOLÁNYI János = Acta Eth-

nographica XVIII. 1969. 417—418 p. — Kőhalmi, Katalin, U. = Acta Orientalia XXIII. 1970. 139—140 p.

87. *Néphit.* = Módszerek és feladatok. (Palóc tanácskozás Egerben.) 1967. nov. 10—11. (Szerk. Bakó Ferenc.) Eger 1968. Heves m. Tanács soksz. Palóc kutatás. Módszertani közlemények, 1. 130—139 p.

88. *The origin of the Evenki shamanic instruments (stick, knout) of Transbaikalia.* Происхождение шаманских принадлежностей (трость, кнут) эвенков Забайкалья. Acta Ethnographica XVII. 1968. 265—311 p. és Suppl. 6—7 p.

89. *A palóc etnokulturális csoport határa és kirajzásai.* (Az égitestet evő mitikus lény, a markoláb elterjedtségének tanulságai.) Die Grenzen und das ausschwärmen der palozischen ethnokulturellen Gruppe. (Erbegnisse der Untersuchung über ein mythisches Wesen, das den Mond frisst, namens Markoláb.) Népi kultúra — népi társadalom I. 1968. 217—251, 285—286 p.

Ism. Kisbán Eszter = Demos X. 1969. 122. h. — István Erzsébet- = Acta Ethnographica XX. 1971. 161—162 p.

90. *Popular beliefs and folklore tradition in Siberia.* Ed. by —. Bp. 1968. Akadémiai K. 498 p.

Ism. Kodolányi János = Acta Ethnographica XX. 1971. 451. p. — Чернецов, В. Н. = Советская Этнография 1969. No. 5. 165—168 p.

91. *Popular beliefs and folklore tradition in Siberia.* Ed by —. Bloomington — The Hague 1968. Indiana University-Mouton. 498 p. Indiana University Publications Uralic and Altaic Series Vol. 57.

Ism. Hoppál Mihály = Ethnographia LXXX. 1969. 602—605 p. — Eberhard, Wolfram = Journal of American Folklore. Vol. 83. 1970. 82. p. — Libby, Dorothy = American Anthropologist. 72. 1970. 396—398 p. — Lot-Falck, Evelyne = L'Homme XI. 1971. 108—111 p. — Dragomir, Anca-Irina = Revista de Etnografie şi Folclor. XVII. 1972. 341—343 p.

92. *The problem of the ethnic homogeneity of Tofa (Karagas) shamanism.* = Popular beliefs and folklore tradition in Siberia. Bp. 1968. 239—329 p.

93. *The three-grade amulets among the Nanai (Golds).* = Popular beliefs and folklore tradition in Siberia. Bp. 1968. 387—405 p.

94. *Tracing shamans in Siberia. The story of an ethnographical research expedition.* Oosterhout 1968. Anthropological publications. 325 p. 12 t.

Ism. Eliade, Mircea = American Anthropologist 1970. 1525—1526 p. — Farkas, Ann. = Slavic Review 30. 1971. No. 2. 380—381 p.

95. *A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei. A világfa.* Die historischen Schichten der Glaubenswelt der Ungarn der Landnahmezeit (Der Weltbaum). Népi kultúra — népi társadalom II—III. 1969. 295—326 p.

Ism. Morvay Judit = Demos XI. 1970. 64. h.

96. *A baraba törökök iszlám előtti samanizmusa és etnogenetikai tanulságai.* Népi kultúra — népi társadalom IV. 1970. 161—241 p.

Ism. Kríza Ildikó = Acta Ethnographica XX. 1971. 449—450 p.

97. *Libation songs of the Altaic Turks.* Песни тюрков-алтайцев при возлиянии. Acta Ethnographica XIX. 1970. 95—106. p. és Резюме 2—3 p.

98. *Symposium über die Gesetzmässigkeiten der mündlichen Überlieferung.* Demos XI. 1970. 91—92 h.

99. Sharakshinova, N. O.-val. *Songs of Bulagat Buriat Shamans.* = Mongolian Studies. Ed. by L. Ligeti. Bp. 1970. 103—117 p. Bibliotheca Orientalis Hungarica XIV.

100. *Hungarian contributions to the study of shamanism.* Műveltség és Hagyomány XIII—XIV. 1971. 553—566 p.

101. *Az ősi magyar hitvilág.* Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII—XIX. századi művekből. Szerk. [és bev.] —. Bp. 1971. Gondolat. 444 p. A magyar néprajz klasszikusai.

Ism. Pócs Éva = Világosság XIII. 1972. 4. sz. 245—247 p. — Szemerkényi Ágnes = Acta Ethnographica XXI. 1972. 179—180 p. — Korunk. [Kolozsvár]. 1972. 634 p.

102. *A samanizmus kutatás történeti tanulságai.* (A honfoglaló magyar hitvilág történeti rétegei.) Népi kultúra — népi társadalom V—VI. 1971. 344—351 p.

103. *Bán Aladár, a finnugor hitvilág kutatója.* Ethnographia LXXXIII. 1972. 361—369 p.

104. *Kúp alakú kéregsátrak sámánjai között.* Fiúk évkönyve 1973. Bp. 1972. Móra Kiadó. 213—216 p.

105. *A Nanai shaman song sung et healing rites.* Acta Orientalia XXV. 1972. 115—128 p.

106. *Sebestyén Gyula.* Bp. 1972, Akadémiai K. 199, [1] p. 1 t. A múlt magyar tudósai.

Könyvismertetések

107. *Földrajzi Közlemények* 1942., 1943. = Néprajzi Értesítő XXXV. 1943. 3—4. sz. (1947.) 236. p.

108. *Kőrösi Csoma Archívum, III.* 1940. = Néprajzi Értesítő XXXV. 1943. 3—4. sz. (1947.) 237—238 p.

109. *Soproni Szemle* 1942., 1943. = Néprajzi Értesítő XXXV. 1943. 3—4. sz. (1947) 245. p.

110. VARJAS Béla: *XVI. századi magyar orvosi könyv.* Kolozsvár 1943. Erdélyi Tudományos Intézet. XXIV. 656 p. = Néprajzi Értesítő XXXV. 1943. 3—4. sz. (1947.) 219—220 p.

111. N. BARTHA Károly: *Magyar népi bábjáték.* Debrecen 1948. 72 p. = Ethnographia LIX. 1948. 236. p.

112. Чичеров, В. И.: *Традиция и авторское начало в фольклоре.* Советская Этнография 1946. No. 2. 29—40 p. (A hagyomány és szerzőség kérdése a folkloreban.) = Ethnographia LIX. 1948. 237—238 p. SULÁN Bélával.

113. LÁSZLÓ Gyula: *A népvándorlás lovas népeinek ősvallása.* Kolozsvár 1946. Erdélyi Tudományos Intézet. 45 p. = Ethnographia LX. 1949. 339—341 p.

114. Васильев, Б. А.: *Медвежий праздник.* Советская Этнография 1948. No. 4. 78—104 p. (A medveünnep.) = Ethnographia LX. 1949. 307—310. p.

115. Василевич, Г. М.: *Эвенкийская экспедиция.* Краткие Сообщения V. 1949. 54—63 p. (Evenki /tungúz/ expedíció). = Ethnographia LX. 1949. 314—315 p.

116. Иванов, С. В.: *Реалистические основы искусства Тунгусо-Маньчжуров.* Краткие Сообщения V. 1949. 86—90 p. (A mandzsu-tungúzok művészetének reális alapjai.) = Ethnographia LX. 1949. 310—314 p.

117. *Институт этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая, Краткие Сообщения,* V. Москва—Ленинград 1949. (N. N. Mikluho-Maklajról elnevezett néprajzi intézet, kisebb közlemények V. Moszkva—Leningrád. 1949.) = Ethnographia LX. 1949. 316—317 p.

118. BEKE Ödön: *A cseremiszek (marik) népköltészete és szokásai.* Bp. 1951. Akadémiai K. 360 p. = Ethnographia LXII. 1951. 479. p.

119. DAJASZÁSZYNÉ, DIETZ Vilma: *Keresztöltéses párnavég hímzések. A Dél-Dunántúlra telepített bukovinai székelyek varrásai.* Bp. 1951. Közoktatásügyi K. 8 p. 27 t. Magyar népművészet 15. = Ethnographia LXII. 1951. 255—256 p.

120. ZSIRAI Miklós: *Osztják (chanti) hősénekek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka.* 2. köt. Bp. 1951, Akadémiai K. 380 p. = Ethnographia LXII. 1951. 478—479 p.

121. Киселев, С. В.: *Древная история Южной Сибири.* Москва 1951. Академия. 642 p. 3 t. 1 térk. (Dél-Szibéria régi története.) = Ethnographia LXII. 1951. 488—491 p.

122. *Сборник Музея антропологии и этнографии,* X., XI., XII. Москва—Ленинград 1949. Академия Наук СССР, Институт этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая. (Az embertani és néprajzi múzeum gyűjteménye X., XI., XII. (Moszkva—Leningrád 1949.) Szovjet Tudományos Akadémia N. N. Mikluho-Maklájról elnevezett Néprajzi Intézet.) = Ethnographia LXII. 1951. 248—251 p.

123. Анисимов, А. Ф.: *Культ медведя у эвенков и проблема эволюции тотемических верований.* Вопросы истории религии и атеизма. Москва 1950. 303—323 p. A. F. Anyiszimov: Az evenkik medvekultusza és a totemisztikus hiedelmek fejlődésének kérdése. = Ethnographia LXIV. 1953. 468—470 p.

124. Жданко, Т. А.: *Очерки исторической этнографии каракалпаков.* Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР Новая серия, т. IX. Москва—Ленинград 1950. 172 p. 1 t. 4 térk. (A karakalpakok történeti néprajzának vázlatai.) = Ethnographia LXIV. 1953. 467—468 p.

125. MOLNÁR Erik: *A magyar nép őstörténete.* Bp. 1953. Szikra. 114 p. 3 térk. = Ethnographia LXV. 1954. 244—253 p. A magyarság eredetének kérdéséhez.

126. MUNKÁCSI Bernát — KÁLMÁN Béla: *Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény 3. Medveénekek. 2. rész: Az obi-ugor medvetisztelet.* Bp. 1952. Akadémiai K. 436 p. = Ethnographia LXV. 1954. 628—629 p.

127. VAHTER, Tyyni: *Obinugrilaisten kansojen koristekuosit.* (Ornamentik der Ob-ugrier.) Helsinki 1953, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. XXVIII, 216 p. 200 t. 2 térk. = Index Ethnographicus I. 1956. 107. p.

128. Иванов, С. В.: *Материалы по изобразительному искусству народов Сибири XIX — начала XX вв.* Москва—Ленинград 1954. Академия Наук. 838 p. (Adatok a szibériai népek XIX—XX. század eleji ábrázoló művészetére. Moszkva—Leningrád.) = Ethnographia LXVI. 1955. 627—630 p. — Index Ethnographicus I. 1956. 28—29 p.

129. Потехин, И. И.: *Формирование национальной общности южноафриканских банту.* Москва 1955. Академия Наук СССР. 263 p. Труды Института Этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, Т. XXIX. = Index Ethnographicus I. 1956. 30. p.

130. *Родовое общество. Этнографические материалы и исследования.* Москва 1951. Академии Наук СССР. 254 p. Труды

Института Этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, Т. XIV. = Index Ethnographicus I. 1956. 30. p.

131. Kodolányi János: *Morva miskároló az Ormánságban.* Néprajzi Közlemények IV. 1959. 1—2. sz. 125—129 p. = Demos III. 1962. 23. h.

132. Kodolányi János: *Ormánság.* Bp. 1960. Gondolat. 132 p. = Demos III. 1962. 7—8. h.

133. Kodolányi János: *Problémák az ormánsági etnikai csoport körülhatárolásában.* Néprajzi Értesítő 1958. 5—18 p. = Demos III. 1962. 7. h.

134. Kodolányi János: *Reguly Antal.* Ethnographia 1959. 359—367 p. = Demos III. 1962. 1. h.

135. Kodolányi János: *Reguly Antal néprajzi tárgygyűjteménye.* Néprajzi Értesítő 1959. 283—302 p. = Demos III. 1962. 6. h.

136. *Историко-этнографический атлас Сибири.* Ред. Левин, М. Г.—Потапов, Л. П. Москва—Ленинград 1961. Академия Наук СССР. 498 p. (=Historisch-ethnographischer Atlas von Sibirien.) = Acta Ethnographica XII. 1963. 228—230 p.

137. *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk (Willelmus) útijelentései.* Közreadja: Györffy György. Bp. 1965. Gondolat K. 275 p. 4 térk. Nemzeti könyvtár. Művelődéstörténet. = Ethnographia LXXVII. 1966. 594—595 p.

138. Pócs Éva, Cs.: *Zagyvarékas néphite.* Néprajzi Közlemények IX. 1964. 291 p. = Demos VII. 1966. 294. h.

139. Fehér Zoltán: *Bátyai táltos történetek.* Ethnographia LXXVII. 1966. 125—128 p. = Demos VIII. 1967. 127. h.

140. Lommel, Andreas: *Die Welt der frühen Jäger. Medizinmänner, Schamanen, Künstler.* München 1965. Callwey. 196 p. = Acta Ethnographica XVII. 1968. 215—217 p.

141. Éperjessy, Ernő: *Borbála napi hiedelmek, szokások és a nyelvcsere kérdése.* Ethnographia LXXIX. 1968. 560—587 p. = Demos XI. 1970. 64—65 h.

142. Manga János: *Ünnepek és szokások az Ipoly mentén.* Bp. 1968. Akadémiai K. 200 p. Néprajzi tanulmányok. = Acta Ethnographica XX. 1971. 180—182 p.

143. *Magyarországi boszorkányperek 1529—1768.* Szerk. *Schram* Ferenc. 1—2. köt. Bp. 1970. Akadémiai K. = Demos 1972. 1. sz. 65—66. h.

Fordítások

144. Анисимов, А. Ф.: *К вопросу об анимативме и антропоморфизме.* Краткие сообщения. Институт Этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая VIII. 1949. 19—24 p. Az animatizmus és az antropomorfizmus kérdéséhez. Szovjet Néprajztudomány 1953. 2—3. sz. 5—10. p.

145. Анисимов, А. Ф.: *Культ медведя у эвенков и проблема эволюции тотемистических верований.* Вопросы истории религии и атеизма. Москва. 1950. Академия Наук СССР. 303—323 p. Az evenkik medvekultusza és a totemisztikus hiedelmek fejlődésének kérdése. Szovjet Néprajztudomány 1953. 2—3. sz. 51—68 p.

146. Анисимов, А. Ф.: *Представления эвенков о шингкэн'ах и проблема происхождения первобытной религии.* Сборник Музея антропологии и этнографии, т. XII. 1949. 160—194 p. Az evenkik *šingken* képzetei és az ősvallás eredetének kérdése. Szovjet Néprajztudomány 1953. 2—3. sz. 11—50 p.

147. Анисимов, А. Ф.: *Шаманские духи по воззрениям эвенков и тотемические истоки идеологии шаманства.* Сборник Музея антропологии и этнографии, т. XIII. 1951. 187—215 p. Az evenkik samán-szellemei és a samanizmus ideológiájának totemisztikus forrásai. Szovjet Néprajztudomány 1953. 2—3. sz. 99—126 p.

Keszi-Kovács László

Köszöntjük a 70 esztendős Kustaa Vilkunát

Finn testvérnépünk etnológusai és finnugristái között ma kétségtelenül ő a vezető egyéniség. Egy élet eredményes munkája teszi azzá. Fáradhatatlan szorgalmú kutató, aki mindig új és új témákat dolgoz ki sikerrel és azok mindig a finn népi kultúra alapkövei közül valók. Kitűnő szervező, eredményes tudomány- és kultúrpolitikus, államférfi, akit ezekre a címekre etikája, tudományos felkészültsége, tehetsége, emberi egyénisége és eredetisége, valamint

a finn nép társadalmi, gazdasági és kulturális felemelésének az ügye mellett való elkötelezettsége képesít.

Kustaa Gideon VILKUNA akadémikus 1902. október 26-án Nivalában született földmíves szülők gyermekeként. Egyetemi tanulmányait a Helsinki Egyetemen végezte; ugyanott szerezte meg — 1935-ben — a phil. lic. fokozatot, majd 1936-ban a doktori fokozatot és még ugyanabban az évben „a finnugor néprajz" tárgykörben a Helsinki Egyetem magántanárává habilitálták. 1931—44-ig a Finn Szótárbizottság (Sanakirjasäätiö) helyettes vezetője és azzal párhuzamosan (1932-től) a Finn Tud. Akadémia Néphagyománygyűjtő Bizottsága vezetője. A háborús évek alatt — fenti beosztása mellett — a Finn Állami Tájékoztatási Hivatal vezetője (1939—45). Később, 1950-ben, kinevezték a Helsinki Egyetem *finnugor néprajzi tanszéke* professzorává. Mint egyetemi tanár, 1952—57. években a Helsinki Egyetem Történelem-Nyelvészeti Osztálya dékáni tisztét tölti be, majd 1958-ban oktatási miniszter. 1959-ben pedig a Finn Állam Akadémikusává nevezte ki az állam elnöke (megjegyzendő, hogy 12 ilyen kiemelt akadémikus van Finnországban).

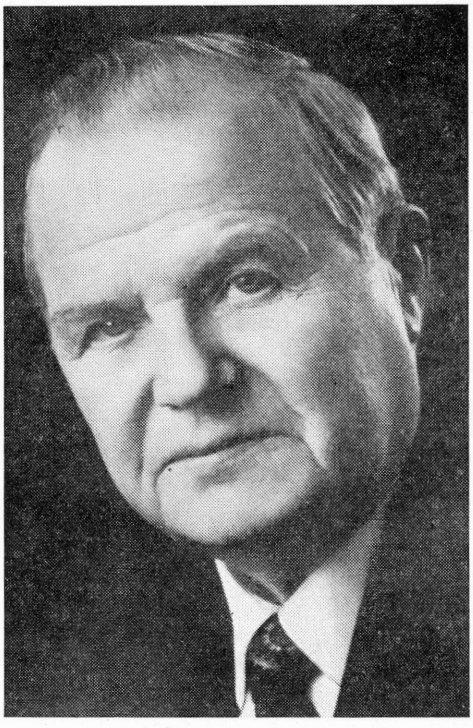

VILKUNA akadémikusnak a finn tudományos, illetve kulturális életben való szerepét mutatja, hogy már 1948-ban helyet foglal a Finn Tudósok Akadémiai Társasága tagjai sorában. 1955—56-ban az Oului Nyári Egyetem Rektori tisztét is viselte; egyetem alapító és továbbfejlesztő tevékenységet is végzett. Korábban, 1935-től, vezetőségi tagja, majd 1945—62-ig elnöke a Finn Régészeti Egyesületnek (Suomen Muinaismuistoyhdistys); 1949-től helyettes elnöke a Finn Szülőföldkutató Szövetségnek (Kotiseutuliitto), továbbá 1952-től a Finn Vidék Kulturális Intézete (Maaseudun Sivistyslaitos) elnöke, de ugyancsak elnöke (1938-tól) a Finn Parasztkultúra Bizottságának (Suom. Talonpoikaiskulttuuri Säätiö) és (1950—51-ben) a Finn Nemzeti Hagyományok Bizottságának. Vezetőségi tagja a Finn Irodalmi Társaságnak, a Finnugor Társaságnak, a Kalevala Társaságnak, a Finn Földrajzi Társaságnak; alapító és vezetőségi tagja (1936) a Finn Néprajzi-Film Társaságnak, hogy csak a fontosabbakat említsük. VILKUNA Kustaa akadémikus rendkívüli munkabírását és sokoldalú tevékenységét jellemzi, hogy 1934 óta szerkeszti a *Kutiseutu* c. néprajzi folyóiratot, továbbá szerkesztő bizottsági tagja a *Virittäjä* c. folyóiratnak; 1936—38 között pedig szerkesztette még az *Acta Ethnologicat* és a *Suomen Museo* c. folyóiratokat, de szerkesztő bizottsági tagja volt a *Kansatieteellinen Arkisto* c. periodikának is.

Mindezek mellett, már a 30-as évektől kezdve — agrárpárti programmal — tevékenyen részt vesz a finn belpolitikában is, és több cikluson át országgyűlési képviselő.

Tudományos munkássága eredményeit és politikai rátermettségét bizonyítja, hogy 1945-től az Északi Államok Kulturális Bizottsága vezetőségi tagja, továbbá a *Nordiska vådet for antropologisk forskning* (Stockholm) vezetőségi, majd (1962-től) elnökségi tagja, ill. 1965-től elnöke. Szerkesztő bizottsági tagja a Stockholmban szerkesztett *Folk Liv*-nek. 1955-től tagja a Finn—Szovjet Unio Kulturális és Technikai Együttműködés vegyesbizottság finn részének, 1960-tól pedig az elnöke. Úgyszintén tagja a Magyar—Finn Kulturális vegyes bizottságnak, (1958—69-ig) pedig az elnöke volt. Tiszteleti tagja a MTA-nak, a Magyar Néprajzi Társaságnak (1956), díszdoktora az ELTE Bölcsészettud. Karának (1972), tiszteleti tagja az Észt Tud. Akadémiának és több egyetem díszdoktora.

Vilkuna akadémikus számtalan külföldi tanulmányutat tett; többször járt hazánkban (először 1928-ban), úgy is mint az államunk meghívott vendége, járt a skandináv államokban, Németországban, Ausztriában, Jugoszláviában, Kínában stb.

Vilkuna akadémikus a finn egyetemek hagyományai szerint egyaránt alapos képzést nyert nyelvészeti, néprajzi, régészeti és történeti diszciplínákból. Ez a képzés a későbbiek során jellemzően érvényesül tudományos munkásságában, amennyiben egyforma elmélyültséggel és biztossággal dolgoz ki témákat a finn nyelv, néprajz vagy akár a finn őstörténet területén. Tudományos munkássága átfogja az egész finn népi kultúrát; a folklór, a népszokások, a népi jogszokások, a társadalmi néprajz, valamint a tárgyi néprajz úgyszólván minden területén otthon van és figyelemre méltó tanulmányokat, könyveket tett közzé. Könyveinek a száma jóval fölötte van a tíznek, cikkei, tanulmányai felsorolása pedig kis kötetet töltött meg. Meg kell itt jegyeznünk, hogy Vilkuna Kustaa mint a tudományos esszé elsőrendű finn művelője is sok szép eredményt mondhat a magáénak.

Első könyve (doktori értekezése) 1935-ben a Varsinaissuomiak népi gazdálkodásáról (Varsinaissuomalaisten kansanomaisesta talaudesta) c. íródott. Ez a mű a helyszínen gyűjtött, recens népi gazdálkodási kultúra egy finn táji leírása, rendszerezése és történeti-társadalmi elemzése. Vilkuna akadémikus már ebben a munkájában is tovább jutott az ún. földrajz-történeti módszeren. Aspektusa erősen embercentrumú; a jelenségeket a gazdálkodó ember irányából vizsgálja és a tárgyak, valamint az intézmények áttekintése során figyelemmel van a társadalomra, a termelés egészére. Módszere bővülését jelenti az az elv, hogy valamely kultúrjelenséget, tárgyat, eszközt, intézményt a maga funkciójában kell tanulmányozni; a kultúrát pedig a szűkebb, majd fokozatosan táguló környezetében kell szemlélni, összehasonlító vizsgálatnak alávetni. Így kívánta elkerülni egyrészt a tipológizálásban való megrekedést, másrészt azt, hogy formai egyezések alapján túl sokat markoljon össze; olyan jelenségeket is, amelyek genetikusan esetleg sohasem tartoztak össze.

Következő könyve (Varsinaissuomalaisten kansanomaista talaudesta ja kulku neuvosta. 1935) ugyancsak a tárgyi néprajz területét érinti; folytatása, kiegészítése az előbbi műnek. Itt a hangsúly a járműveken van, abból a felismerésből, hogy az emberi gazdálkodásban a járműveknek, szállító eszközöknek, a szállításnak szinte elhatározó, jellemző szerepe van. Ezek a gondolatok irányították figyelmét pl. a finn lótartás és az igás ökrök tartása proble-

máira, amely témákról mintaszerű tanulmányokat, monográfiákat írt. Több alkalommal foglalkozott a finn földművelés eszközeivel, módjaival; többször írt az ekékről, majd pedig 1971-ben tartalmas monográfiában (Die Pfluggeräte Finnlands címen) publikálta eredményeit. A szélesebb körű etnológiai kutatás fogadta elismeréssel a finn kaszákról, kivált a két irányba vágó kaszákról, írt tanulmányát (Die Heumahd mit der Hausense, 1972.).

Közben a folklór, ill. a népköltészet területén is jeleset alkot: Über Kinderreime vom Marienkäfer und dessen Benennungen im Finnischen (B. Die Benennungen FUF. 1937) címen írt munkájában.

Egy következő nagyobb tanulmánya pedig az egyik finn táj (Varsinais-suomi) népi építkezésének a monográfiáját adja. Az építkezés, kivált pedig a ház, a finn népi életben rendkívüli jelentőségű, hiszen a klíma miatt az élet mintegy nyolc hónapra a lakóházba szorul. Vilkuna akadémikus figyelme tehát nemcsak az építkezés szerkezeti, formai jelenségeit, az egyes épületek térbeli, táji elhelyezését és elterjedését követi, hanem azok funkciójára van különös tekintettel. Azt is vizsgálja, hogy pl. a lakóház hogyan szolgálja, illetve hogyan alakult a család igényeihez. A lakóház ugyanis egyúttal üzemi építmény is, valamint a társas összejövetelek terrénuma, tehát igen fontos társadalmi-kulturális szerepe is van. A tárgyi vizsgálatot így telíti szokás, rítus, illetve társadalmi kultúrjelenségek, szokások elemzésével.

Módszere további fejlődését jelenti az a mintaszerű könyve, amelyet először 1943-ban „Apáink munkája" (Isien työ. Veden ja maan vilja, arkityön kauneuutta: A víz és a föld terméke, az ősfoglalkozások szépsége) címen adott közre. Ez a mű képekben tárja az olvasó elé a címben mondott anyagot. De korántsem csak képeskönyv ez, mert hiszen a képekhez készült magyarázatok remekbe szabott miniatűr monográfiái az ábrázolt tárgynak vagy jelenségnek, szokásnak. Itt sem, ez alkalommal sem tárgytörténetet, még kevésbé tipológiát kíván adni, hanem az emberi munka sokoldalúságát, teremtő mivoltát és társadalom-, valamint kultúra-formáló szerepét igyekszik bemutatni. Mint minden írását, ezt is a bőséges adat, a gondos filológiai elemzés, a mértéktartás és ugyanakkor mély humanizmus jellemzi.

Sok — közben megírt tanulmánya mellett — az „Apáink munkája" c. könyv teremtette meg a módszertani alapot az 1946-ban publikált Työ ja ilonpito. Kansanomaisia työnjuhlia ja kestityksiä (Munka és ünnepek. Népi munkaünnepek és vendégeskedések) című könyvéhez. Itt az egyes munkához munkaalkalmakhoz fűződő szokásokat, rítusokat foglalta monográfiába. A mű 1963-ban németül is megjelent az FFC-sorozatban. 1950-ben pedig közreadta másik jelentős folklór-monográfiáját: Vuotuinen ajantieto. (németül is: Finnisches Brauchtums im Jahreslauf. FFC: 1969.), amelyben a naptári évkör jeles napjaihoz fűződő szokásokról és ünnepekről ad képet. Ez a két mű kiegészíti egymást és kiforrottan mutatja szerzője módszerét is. Mutatja azt az óvatosságot, illetve módszertani elvet is, hogy valamely kultúrát csak a maga környezetében tanulmányozzunk részletekbe menő elemzéssel és ne kalandozzunk a formai azonosság távoli — kétes útjaira. Ez az elv irányította tekintetét elsősorban a finn nép környezetére, amikor a jelenségek térbeli kapcsolatait kutatta. Óvatosan halad az időben is visszafelé, de még ez a szűk térre, földrajzi horizontra szabott vizsgálat is jeles eredményeket hozott az egyetemes szokáskultúra megismerése tekintetében is.

Finnugor kutatásunk szempontjából figyelemre méltók azok az eredményei, hogy a népeink kultúrájában mutatkozó régi elemek és egyezések

elsősorban a középkori — viszonylag egységes — európai paraszti kultúrából valók és nem a korábbi időkből. Ezek a felismerései indították VILKUNA akadémikust arra, hogy több tanulmányban is vizsgálóra vegye, van-é lehetőség „finnugor néprajz"-ról beszélnünk? Erre a kérdésre — sok kétkedés után — igennel válaszolt. És itt kell megemlítenünk egy másik — a finnugrisztikát közelről érintő — véleményét, miszerint: a *finnugor őshaza* nem ott volt, ahová azt az eddigi tanítás teszi, hanem ott, ahová azt INDREKO észt archeológus az észtországi kundai leletek, telepásatások eredményei alapján helyezi és amihez BRJUSZOV szovjet archeológus is csatlakozik, legutóbb pedig (1960-ban) LÁSZLÓ Gyula a „Kunda-sigiri kultúra" lokalizálása során helyezte: a mai Észtország területére és attól délre egészen Varsó területéig érve vagy még délebbre is. VILKUNA ezekkel a megállapításaival, nagymértékben hozzájárult nemcsak a finnugrisztikai tudományok újabb távlatnyitásaihoz, hanem serkentette azt az igényt is, amely megteremtette az immáron három ízben megtartott — és mondhatjuk, jó eredménnyel zárult — Nemzetközi Tudományos Finnugor Kongresszusokat. Egyébként, hogy ezek a Kongresszusok létrejöhettek, elkezdődhettek, abban ORTUTAY Gyula kezdeményezése után VILKUNA akadémikusnak van a legnagyobb szerepe.

Különös hangsúllyal kell még idesorolnunk azt a fáradhatatlan tevékenységet, amit VILKUNA akadémikus a magyar—finn kulturális kapcsolatok megteremtése, továbbfejlesztése tekintetében kifejtett és ma is kifejt. Tudósaink és ifjú kutatóink nagy száma részesül ma már ösztöndíjakban és más kulturális cserelehetőségekben, hogy Finnországban, illetve a finn kutatók Magyarországon fejleszthessék módszereiket, gyarapíthassák tudásukat, adatismeretüket, szolgálva ezzel is szaktudományuk előbbre vitelét és kölcsönösen egymás kultúrájának jobb megismerését.

Ezzel köszöntjük a Magyar Néprajzi Társaság, a magyar néprajzkutatók és finnugristák nevében VILKUNA Kustaa akadémikust 70. születésnapján, óhajtván, hogy még sok munkás esztendőn át álljon azon a kezdeményező, vezető, segítő őrhelyen, ahol eddig oly kitűnő eredménnyel dolgozott!

ifj. Kodolányi János

U. T. Sirelius 1872–1929

SIRELIUS születésének századik évfordulóján a nagy kutató életére, munkásságára emlékezünk és tudományunk formálásában gyakorolt hatására fordítjuk figyelmünket. Viszonylag rövid, ám szüntelen munkával eltelt életének főbb mozzanatait néhány mondatban összefoglalva egyetemi tanulmányaira kell elsőnek gondolnunk. A diákmozgalomban vezető szerepet vállaló egyetemista könnyen le tudott mondani diákpolitikai becsvágyáról, amikor alkalma nyílt, hogy a néprajzi gyűjtőmunkába bekapcsolódjék. Akkor jegyezte el magát a néprajzzal s a múzeumi munkával. Pályája kezdetén tette azokat a kutató, anyaggyűjtő tanulmányutakat, amelyek tudományos munkásságát meghatározzák.

Fiatal korától fogva erős szálakkal kötődött a múzeumi munkához. Gyűjtéseivel, anyaggyárapító tevékenységével éppúgy, mint belső múzeumi tevékenységével hathatósan szolgálta a finn múzeumügyet.

Mint a helsinki egyetem docense fiatalon bekapcsolódott az oktató munkába. A helsinki egyetemen alapított összehasonlító finnugor néprajzi tanszéknek ő lett az első tanára.

Mint olyan sokan mások abban az időben, Sirelius sem néprajzkutatónak készült, a fiatal magiszter első nagy tanulmányútján azonban már néprajzi kutatásokat végzett. Két Ob vidéki útján, azonkívül a permi népek között gyűjtött hatalmas néprajzi anyaga nemcsak saját tudományos munkásságának lett az alapja, hanem az őt követő nemzedékek kutatóinak is. JANKÓ János nyomán ő is a halászat terén végezte első nagyobb szabású vizsgálatait. A rekesztő halászatról írott doktori értekezését hamarosan követte a finnugor népek építő- és lakáskultúrájáról alkotott tanulmánya. Az anyagi kultúra egész területe lekötötte érdeklődését, tanulmányai a viselet, a közlekedés s más témakörökben egyaránt jelentősek. Egy-egy témája feldolgozásakor finnugor távlatban gondolkozott, a sí és a szán kérdéseinek vizsgálatába pedig bevonta a régészeti leleteket is. Ugyanezt tette a finn viseletről írott monográfiájában. Ahogy JANKÓT tekinthetjük az ún. finnugor néprajz atyjának, SIRELIUSról bízvást mondhatjuk, hogy a legtöbb gyakorlati munkát ő végezte ezen a téren.[1]

SIRELIUSnak a magyar néprajzzal mindig élénk kapcsolatai voltak, művei a mai napig közkézen forognak, s ő is élénk figyelemmel követte a magyar néprajz eredményeit. HERMAN Ottótól kezdve nem egy magyar kutatóval folytatott levelezést. Támadtak természetesen viták is, ezek olykor el is mérgesedtek, a tudomány fejlődését azonban nem veszélyeztették. SIRELIUS gyűjteményeit mindig a legjobb gyűjtemények sorában fogjuk említeni, műveire mindig szüksége lesz a tudománynak.

Dankó Imre

A hatvanéves Molnár István köszöntése

A múlt év végén a romániai sajtó hosszabb-rövidebb közleményekben igen meleg hangon írt a székelykeresztúri múzeum fennállásának negyedszázados jubileumáról és az azt ünneplő nagyszerű tudományos ülésszakról. A közlemények mindegyike kiemelte Dr. MOLNÁR ISTVÁN múzeumigazgató érdemeit.[1]

A sajtóbeszámolókat megelőzően a székelykeresztúri múzeumban új kiállítás készült. Az új kiállításhoz külön magyar és külön román nyelvű ismertetőt adtak ki. Az ismertető rövid összefoglalást közöl a múzeum történetéről is. Hasonlóan, az 1971. október 16-án három szekcióban megtartott tudományos ülésszakhoz is külön magyar és külön román nyelvű meghívó és program készült.

[1] Vö.: LEHTONEN, Juhani U. E.: U. T. *Sirelius ja kansatiede.* Helsinki, 1972. Kansatieteellinen Arkisto 23.; VUORELA, Toivo: *U. T. Sireliuksen julkaisut.* Suomen Museo 68. Helsinki.

[1] Dr. NAGY Miklós: *A múzeum nemcsak informál, de tudatot alakít.* Előre (Bukarest), XXV. évf. 7473. szám. 1971. november 17.; — MOLNOS Lajos: *Huszonöt esztendő szolgálat.* Hargita (Csíkszereda), IV. évfolyam. 1971. október 16.; — LÁSZLÓ Béla: *Múzeum a tájban.* A Hét, II. évfolyam 48. sz. 1971. november 26. stb.

Sem a székelykeresztúri múzeum, sem pedig *Molnár István* nem ismeretlen a magyar közönség, a szakma előtt. A múzeum érdekes és értékes kezdeményezéséről, a népi iparok eszközkészletének, népi készítésű gépeinek összegyűjtéséről és szemléletes bemutatásáról annakidején a Múzeumi Közleményekben számoltunk be.[2] MOLNÁR István nevét pedig számos tanulmányából, cikkéből ismerjük.[3] A múzeum, illetve MOLNÁR István kezdményezése a népi iparok, mesterségek eszközkészletének, gépeinek felgyűjtése, bemutatása területén mondhatni Románia-szerte figyelmet keltett és minden bizonnyal nagy része van a Székelykeresztúrnál sokkal jobb adottságokkal rendelkező Nagyszebenben létesített *Muzeul Tehnicii Populare* (Népi Technika Múzeuma) kialakításában is.[4]

A székelykeresztúri múzeum a lehető legszorosabb kapcsolatban áll a városka híres iskolájával, az egykori unitárius kollégiummal, amelyet története során hosszabb ideig Orbán Balázs Gimnáziumnak is hívtak; ma pedig Petőfi Sándor Líceum a neve.[5] Nem érdektelen felemlíteni, hogy a híres iskola is a közelmúltban jubilált; 1968-ban volt 175 éves. Erről az iskoláról aztán igazán el lehet mondani, hogy a szegények, a környék parasztságának iskolája volt. Igazi „népi" iskola, amely kezdettől fogva arra törekedett, hogy kilépve

[2] DANKÓ Imre: *Érdekes gyűjtemény és kiállítás a székelykeresztúri rajoni múzeumban.* Múzeumi Közlemények, 1967. 1. szám. 61—64.

[3] MOLNÁR István: *Adatok a Hargita nyugati részének gyűjtögető gazdálkodásához.* Miscellanea Ethnographica. Szerkesztette: GUNDA Béla. Tom. I. Kolozsvár, 1947. 49—57; — *Sarlókészítés a marostordai Szentgericén.* Erdélyi Múzeum, LII. kötet 1947. 125—128; — *Népi vadfogási módok az Ivó-patak környékén.* A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve, 1955. Sepsiszentgyörgy, 65—76; — *A Közép-Nyáradmenti kacor.* Néprajzi Közlemények, 1957. 1—2. sz. 95—103; — *Tavaszi „csorgó újítás" Gyalakuta községben.* A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve, 1955. Sepsiszentgyörgy, 77—82; — *A székely lakodalom jelképes süteménye: a prémes. (Adatok az „életfa" elterjedéséhez.)* Néprajzi Közlemények, 1958. 4. szám. 29—43; — *Aspecte istorice, etnografice cu privire la confecţionarea şindrilei.* A Marosvásárhelyi Megyei Múzeum Évkönyve, 1968; — *Szita- és rostakéreg készítése Körösön (Kovászna megye).* Aluta I. Sepsiszentgyörgy, 1969. 291—308; — *Faforgácskalap kötése a Kovászna megyei Körösön. (Újabb keletű falusi kismesterség.)* Aluta II. I. Tom. Sepsiszentgyörgy, 1970. 331—366; — *A nyikó menti kézi cséplés.* Ethnographia, LXXIV. 1963. 474—492. stb.

[4] Vö.: *Cibinium. Studii şi materiale privind muzeul tehnicii populare din Dumbrava Sibiului.* Sibiu, 1966. 148. o.

[5] SÁNDOR János: *A székelykeresztúri unitárius gimnasium történelme.* Székely-Keresztúr, 1896. 318. o.; — PÉTER Lajos: *A székelykeresztúri unitárius gimnázium rövid története.* Székelykeresztúr, 1941. 16. o.; — KILLYÉNI Imre: *A százötven éves székely-*

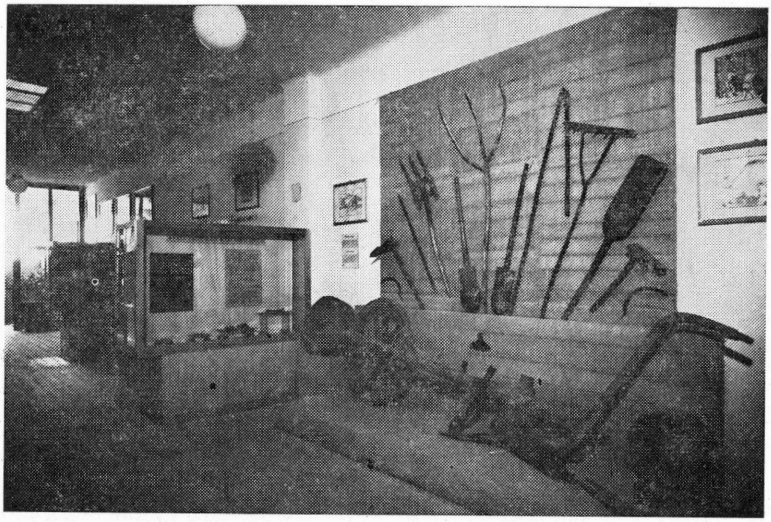

2. *kép.* A székelykeresztúri múzeum kiállításának részlete

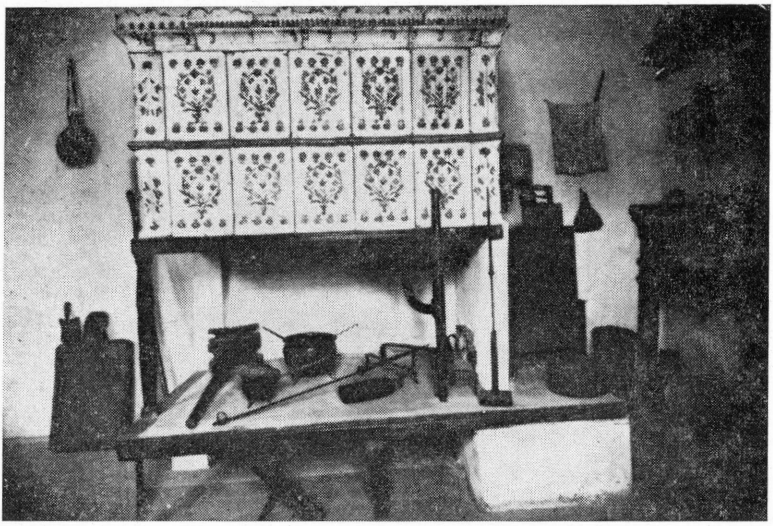

3. *kép.* A székelykeresztúri múzeum udvarára Küsmődről áttelepített székely ház 1870-ből való cserepese

az iskola falai közül, a városka és a környék közéletének, mindenekelőtt művelődésének sokoldalú aktív tényezője legyen. Nem is csoda, hogy a székelykeresztúri kollégium a Nyikó mente, Etéd környéke, a Gagy mente iskolája, tényleges népnevelő intézete lett. Azon sem csodálkozhatunk, hogy a kollégium kiváló tanárainak és törekvéseiket megértő tanítványainak egész sora érdeklődéssel fordult a népélet felé. MOLNOS Lajos írta ezzel kapcsolatosan, hogy a székelykeresztúri múzeumot nem egy személy alapította, hanem a vá-

keresztúri unitárius „Br. Orbán Balázs" Gimnázium jubileumi évkönyve az 1942/43. iskolai évről. Székelykeresztúr, 1943. 60. o.

ros, Székelykeresztúr és a környék, de mindenekelőtt az iskola.[6] Azt írja, hogy a várost, de különösen az iskolát kultúrhagyományai kötelezték a múzeumalapításra. Felemlíti a nagynevű elődöket is; KRÍZA Jánost, ORBÁN Balázst, KOZMA Ferencet, NAGY Lajost és SZENTMÁRTONI Kálmánt. Többet is említhetnénk, például a kiváló népmesegyűjtő MAROSI Gergelyt, aki 1859—1862 között tanárkodott a kollégiumban és akiről a jubileumi tudományos ülésszakon FARAGÓ József külön előadást tartott. Ebbe a körbe tartozik MOLNÁR István is, a nagynevű iskola egykori tanára, akinek a nevéhez a tényleges múzeumalapítás aztán fűződik.

4. kép. A székelykeresztúri múzeum homlokzata

A székelykeresztúri múzeum a székelykeresztúri kollégium keretei között keletkezett mint iskolai gyűjtemény. Legelső nyomai visszanyúlnak az iskolaalapítás ideéig. Az esetleges és elsőrenden a közvetlen oktatást-nevelést szolgáló gyűjtést, ami kezdetben természettudományi, történelmi jellegű anyagokra szorítkozott a felszabadulás után váltotta fel MOLNÁR István irányításával tervszerű, kimondottan múzeumi igényű gyűjtőmunka. A gyűjtés ebben az új szakaszban első sorban néprajzi, népművészeti, régészeti, helytörténeti anyagokra irányult. A gyűjtésben NAGY Lajos gimnáziumi tanár előrehaladt kora ellenére is nagy részt vállalt, különben a gyűjtés nagy részét a székelykeresztúri gimnázium tanulói és öregdiákjai végezték. Az összegyűjtött és szépen rendszerezett anyagból 1946-ban a gimnáziumban önálló múzeum, az akkori megfogalmazás szerint iskolamúzeum nyílt. Ezt a dátumot tekintik aztán a székelykeresztúri múzeum alapítási évének. A gimnáziumban rendelkezésre bocsátott hely már ekkor sem volt elegendő a gyűjtemény számára és a most már mindinkább a saját, külön útjait járó gyűjtemény egyre kevésbé illett be az iskola kereteibe. De az állandó, folyamatos gyarapodás, fejlődés is megkívánta, hogy a múzeum önállósuljon, saját helyhez, megfelelő

[6] MOLNOS Lajos i. m. 2. hasáb.

lehetségekhez jusson. 1949-ben a múzeum saját épületet kapott a keresztúri főtéren, amihez 1952-ben, az akkor már nagy hírre szert tett intézmény, a szomszédos épületet is megkapta. A két épület átalakításával, kiállítási helyiségekké, raktárakká és munkahelyekké való átalakításával megteremtették a múzeum továbbfejlődésének reális alapjait. 1949-ben állandó természettudományi kiállítás nyílt a múzeumban. Ezt 1952 bezárták az átalakítások miatt. Az újjáalakított épületekben, 1952-ben történeti és néprajzi állandó kiállítás nyílt. 1953-ban megnyitották az újjárendezett természettudományi állandó kiállítást is. 1957-ben kezdődött meg a szabadtéri néprajzi részleg szervezése és felállítása. Egy Nyikó menti, kecseti székely ház áttelepítésével kezdték és 1961—64 között a folyamatosan, lépcsőzetesen megépített szabadtéri kiállítási csarnokban rendezték be a népi ipari szerkezetek állandó kiállítását. Ehhez a kiállításrészleghez csatlakozott 1971-ben, a jubileum évében néhány nagyobb egység.

A múzeum kezdettől fogva intenzív gyűjtő- és feldolgozómunkát végzett. Ennek eredménye az, hogy gyűjteményeiben közel 30 000 tárgy van, amiből mintegy 15 000 néprajzi jellegű. Ezt a számot tekintve, a székelykeresztúri múzeum nemcsak Románia, hanem a Kárpát-medence egyik számottevő néprajzi gyűjteménye is. A múzeum a gyűjtő- és feldolgozómunka mellett ugyancsak kezdettől fogva jelentős ismeretterjesztő tevékenységet fejtett ki. Ilyen irányú munkáját is elismerően méltatták. Ha tekintetbe vesszük, hogy mindezt egy viszonylag elszigetelt helyen, egy alig hatezres városkában hosszú időn át egyetlen és csak az utóbbi években több (de akkor is csak adminisztratív és úgynevezett tudományos technikai munkát végző) munkatárs végezte, megértjük a jubileumi ünnepségen elhangzott nyilatkozatok igazságát. Cornel Irimie, a nagyszebeni Brukenthal Múzeum igazgatója azt mondta, hogy a „székelykeresztúri múzeum képviseli legszemléletesebben a ‚homo faber'-t". Még inkább kifejező volt Gheorghe Focşa, a bukaresti Falumúzeum igazgatójának megállapítása: „Mintája a tájmúzeumnak. Jó lenne, ha az ország más múzeumaiból a fiatal múzeológusok eljönnének ide, hogy lássák, miként lehet csekély személyzettel, de szakmai odaadással kiváló eredményeket elérni".

A legnagyobb elismerés azonban az ünnepi tudományos ülésszak volt. Ez méltán foglalta össze a múzeum negyedszázados munkáját azzal, hogy a néprajz, a történelem és a természettudomány nagyobbára múzeumi vonatkozású kérdéseire itt, ebben a kis városban, ennek a kis városnak a jubiláló múzeumában keresett válaszokat. A tudományos ülésszakkal kapcsolatosan egyöntetűen kiemelték, hogy mindenképpen mentes volt a provincializmustól. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy csak kismértékben értekeztek helyi vonatkozású kérdésekről, és ha mégis, akkor minden esetben az egész, a tudományos teljesség igényével; hanem abban, hogy a tudományos ülésszak a romániai magyar tudományosság seregszemléje volt. Egyben szépen kifejezte azt is, hogy a romániai magyar tudományosság mennyiben része a román tudományosságnak, illetve, hogy a román tudományosság mily jelentős mértékben támogatja, segíti a keretein belül élő, fejlődő magyar tudományosságot. Tekintettel arra, hogy ígéret hangzott el a tudományos ülésszak anyagának kiadására, ezúttal csak az előadók neveit soroljuk föl. A néprajzi szekcióban előadtak: Nicolae Dunăre, Faragó József, Borbáth Károly, Nicolae Bucur, Mitrulj Miklós, Anton Badea, Bándi Dezső, János Pál, Tarisznyás Márton, Kovács Dénes, Seres András, Molnár Kálmán, Molnár István, Szabó

Judit, KOCZIÁNY László. A történelmiben: SZÉKELY Zoltán, Gheorghe BODEA, VAJDA Lajos, FODOR László, EGYED Ákos, JORDÁKY Lajos, FERENCZI István, PATAKI JÓZSEF, IMREH István, FERENCZI Géza, BÖZÖDI György, KERESZTES Gyula, BALÁZS László, SZÉCSI Lenke, ÚTŐ László. A természettudományiban: PAPP Géza, KOVÁCS Lajos, KRISTÓ András, KISGYÖRGY Zoltán, GYÖRKE Aladár, IPÓ László, KOVÁCS Attila, KOHL István, BORSODI László, PITÓ László, KÓNYA István, VOFKORI László. Az előadások nagymértékben összehangoltak voltak. Nemcsak az egy szekcióban elhangzottak egészítették ki egymást, hanem a más szekcióbeliek is. Az előadásokat közreadó kiadvány – amelyet nagy várakozással várunk mi is – megközelíti a romániai magyar tudományosság közelmúltbeli felsorakozását dokumentáló *Kelemen Lajos Emlékkönyv* jelentőségét.[7]

Végezetre sort kell keríteni egy harmadik jubileumra is, a MOLNÁR István éra. MOLNÁR István, a székelykeresztúri múzeum „atyja", a neves etnográfus kevéssel a múzeum jubileuma előtt, 1970. december 17-én ülte hatvanadik születésnapját. Ezért aztán elmondhatjuk, hogy a múzeum megújulása, a múzeum jubileuma, a nagy figyelmet keltett tudományos ülésszak bizonyos értelemben az életmű betetőzését is jelentette. Szerencsére MOLNÁR István hatvan éve ellenére egészséges, töretlen munkakedvű és tovább dolgozik. Minden bizonnyal még hosszú ideig eredményesen munkálkodik a székelykeresztúri múzeum fejlesztésén. Remélhető, hogy több ideje jut dédelgetett terveinek, a Nyikó mente, a Gagy mente, Székelykeresztúr, a Sóvidék egyes részeinek általa gyűjtött, birtokában levő sok-sok történeti, néprajzi adatának feldolgozására. MOLNÁR Istvánban a jó készültségű, nagy munkabírású, szerény tudóst tisztelhetjük, aki mindvégig megmaradt tanárnak. Szívesen és eredményesen tanított az iskolában annak idején, majd ugyanúgy a múzeumban, a múzeum lehetőségeivel, a tudományával is. MOLNÁR Istvánt bátran vallhatjuk etnográfusnak. Munkássága lényegesen nagyobbik része tudományágunk körébe vág, bár a székelykeresztúri múzeum adottságaiból következően eredményesen dolgozó régész is, nagyszerű helytörténész is, sőt a vidék geológiájához, flórájához és faunájához kötötten természettudós is. Sokoldalúságát a gyakorlat fejlesztette ki és az is egységesíti: MOLNÁR István mindenekfelett múzeológus. A tudós is tanít, nevel; MOLNÁR István az egyik legtermékenyebb ismeretterjesztő író. Kisebb-nagyobb cikkei, amelyek kivétel nélkül nevelőerővel rendelkeznek, a legkülönfélébb helyeken jelennek meg.[8]

[7] *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerkesztette a Bolyai Tudományegyetem Történet- és Nyelvtudományi Karának megbízásából: BODOR András, CSELÉNYI Béla, JANCSÓ Elemér, JAKÓ Zsigmond és SZABÓ T. Attila. Tudományos Könyvkiadó. Bukarest, Kolozsvár, 1957. 700. o.

[8] MOLNÁR István: *Útmutató néprajzi gyűjtéshez. Hogyan gyűjtsük a néprajzi tárgyakat.* Művészet, 1957. január. (Marosvásárhely); — *Útmutató néprajzi gyűjtéshez. A gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás tárgyi emlékeinek gyűjtése.* Művészet, 1957. március; — *Útmutató néprajzi gyűjtéshez. Az állattenyésztés, teherhordás, közlekedés, híradás anyagának gyűjtése,* Művészet, 1957. augusztus; — *A népi építkezés, lakásberendezés múzeumi anyagának gyűjtésével kapcsolatos szempontok és teendők.* Művészet, 1957. november; — *Háziipar, kézműipar a régi Keresztúron.* Hargita Kalendárium 1971. Csikszereda, 164—168; — *Megyénk szőlőseinek régi dicsérete.* Hargita, I. évfolyam. 80. szám. 1968. május 26.; — *A népművészet szerelmese volt . . . (Haáz F. Rezsőről.).* Hargita, I. évfolyam. 187. szám, 1968. augusztus 3; — *Cselekvésre ösztönző kézikönyv. (Kovács Dénes: Útmutató népművészeti körök részére c. munkájáról.)* Hargita, III. évfolyam. 1970.

Molnár István 1910. december 17-én született Bárdoson, az egykori Maros-Torda megye egyik kis községében. Középiskolai tanulmányait Székelykeresztúron végezte. 1936-ban a kolozsvári egyetemen földrajz—történelem szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. 1936—1944-ig gimnáziumi tanár volt a székelykeresztúri gimnáziumban, majd rövid időre (1948—1953) az ugyancsak székelykeresztúri tanítóképző tanára lett. 1953-tól dolgozik a múzeumban, ekkor értek meg a feltételek arra, hogy a székelykeresztúri múzeum személyében önálló munkatársat, igazgatót kapjon. 1948-ban a kolozsvári egyetemen néprajzból és földrajzból doktorált.

Hatvanadik születésnapja alkalmából a magyar néprajztudomány is elismerését és jókívánságait fejezi ki.

Péter László

Szeghy Endre 1898 – 1972

„Dr. Szeghy Endre zeneszerző-tanár született, élt és meghalt Szegeden. Kívánságára csendben elhamvasztottuk." Ez a puritán, tömör szöveg adta tudtul a gyászjelentésen és a *Délmagyarország* gyászközleményében egy kitűnő zenepedagógus és népzenekutató elhunytát. Maga kívánta, hogy temetése csöndben, csak családja részvételével történjék.

Szeghy (1943-ig *Szögi) Endre* Szegeden született 1898. november 16-án. Régi pedagóguscsalád sarja: apja, Szögi Imre, és édesanyja, Magyar Ilona, évtizedeken át szolgálta az elemi iskolai oktatást. Szeghy Endre szülővárosában végezte tanulmányait, 1916-ban tett kereskedelmi középiskolai érettségit. Utána katonának vonult, s csak a háború végén folytathatta különbözetivel tanulmányait: a budapesti egyetem orvosi karára iratkozott. Részint anyagiak hiányában, részint hajlamai folytán azonban fölhagyott ezzel, s miközben takarékpénztári tisztviselőként kereste kenyerét, Figedy-Fichtner Sándortól zeneelméletet és zeneszerzést tanult. Tanulmányait néhány Petőfi-vers ösztönös zenei komponálása alapozta meg. Később beiratkozott a Zeneművészeti Főiskolára, és magánúton végezve el, 1928-ban a zeneszerzési főtanszakot kitűnő és jeles eredménnyel abszolválta. 1930-ban ugyanott tanítóképző intézeti zenetanári oklevelet szerzett. Időközben 1924-től Baranyi

111. szám. május 15.; — *A Csernáton vize mentén.* Megyei Tükör, IV. évfolyam 347. szám. Sepsiszentgyörgy, 1871. június 6. 4—5 o.; — *Falu, iskola, múzeum, de így is fogalmazhatjuk: a nagymedeséri példa.* Hargita, III. évfolyam. 765. szám. 1970. augusztus 12. 2. o.; — *Szenterzsébet (Faluismertetés).* Hargita, III. évfolyam. 877. szám. 1970. december 20. 3. o.; — *Nagymedesér (Faluismertetés).* Hargita, III. évfolyam, 811. szám. 1970. október 4. 3. o. stb.

János szegedi zenei magániskolájában tanított, és számos helyi énekkart vezetett. Eredményei alapján 1928 őszén meghívást kapott az akkor Szegedre települő Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolára, s öt évig óraadóként, majd 1933-tól főiskolai rendes tanárként megszervezte a tanszéket.

A szorosan vett tanárképzésen kívül tüstént „népdalegyüttest" alakított, ezt 1933-ban „Főiskolai Kamarakórussá" fejlesztette, s megszervezte a kétszáz tagú Főiskolai Énekkart is. Az addigi konzervatív zenei képzésbe Bartók és Kodály szellemét vitte, s a főiskoláról, főként a kamarakórus révén, ez az új zenepedagógia kiáradt Szegedre és környékére is. A „Szögi-tanítványok" az új magyar zene apostolai lettek a magyar polgári iskolákban és szerte az ország vidéki városaiban. Kodály csaknem valamennyi vegyeskari művét Szegeden elsőként Szeghy valamelyik kórusa mutatta be, több más magyar szerzőnek (Bárdos Lajosnak, Molnár Antalnak stb.) művét pedig országosan is elsőül itt mutatták be. A szegedi iskolákkal 1935-ben, 1947-ben, 1948-ban és 1952-ben ezer — háromezer tagú kórusokat vezényelt az Éneklő Ifjúság hangversenyein.

Kodály Zoltánnal személyes baráti kapcsolata alakult ki. Szegedi látogatásai alkalmával a Mester mellett mindig ott volt a kiváló Tanítvány. A Háry *Intermezzó*-jának vegyeskari földolgozását Kodály Szeghynek dedikálta. Kodály ösztönzésére kezdett Szeghy népzenekutató munkához is. Főként 1942 és 1944 között az Alföldi Tudományos Intézet megbízásából járta a Szeged környéki falukat, tanyákat, és fonográfjára értékes dallamokat vett föl. Lejegyzési pontosságát jól jellemzi az a Rózsa Sándor-dallam, amelyet mutatványként gyűjtéséből az Intézet évkönyvében (1946) közölt.

Szegeden, Tápén, Zsombón, Bordányban, Üllésen, Szentmihálytelekén, Röszkén, Magyarkanizsán, Zentán, Kiszomboron, Makón, Pellérden, Harkányban, Mohácson, Versecen, Brassóban végzett népzenegyűjtői tevékenységének eredménye mintegy 1000 dallam és szöveg. Elkészített egy szegedi népdalokból álló, népszerűsítő célú daloskönyvet, sajnos azonban erre máig sem akadt kiadó.

1940 és 1952 között — 1947-től mint egyetemi magántanár — népzeneismereti előadásokat tartott a szegedi egyetemen. (E sorok írója is ezeken ismerkedett meg vele 1943 őszén.)

Szakirodalmi munkássága ugyancsak a zenepedagógiát és a népzenekutatást szolgálta. Énekmódszertani, zenelélektani, népzenei, Bartók és Kodály művészetéről szóló tanulmányokat, zenekritikákat, könyvbírálatokat írt. Zeneszerzői munkássága is figyelemre méltó. Magyar költők (Ady,

Juhász Gyula, József Attila, Móra Ferenc stb.) verseinek kiváló megzenésítésével, magyar és orosz népdalföldolgozásokkal vált a kórusmozgalomban országosan ismertté a neve.

A zenei tehetségkutatás módszerét kidolgozó tanulmánya 1947 és 1951 között háromezer általános iskolai tanuló vizsgálatán alapult. Segítségével több mint félezer munkás- és szegényparaszt származású tanulót irányított zenei képzésre. Ezeket az érdemeket is méltányolták, amikor két ízben is, 1956-ban és 1961-ben, „az oktatásügy kiváló dolgozója" címmel tüntették ki.

1961-ben nyugdíjba ment. Ha nem feledkeztek volna róla el, szívesen folytatta volna még népzenegyűjtő munkáját a közeli környéken. Így unokáját sétáltatta a Tisza-parton, s öröme volt, ha egy-egy fölkérésre írhatott valamit, mint 1968-ban a *Tiszatáj*ban, amikor Kodály szegedi kapcsolatait vázolta föl. A betegség hirtelen tört rá. 1972. június 19-én halt meg.

KIÁLLÍTÁSOK, MÚZEUMOK

Balassa M. Iván

A Néprajzi Falu az Ezredéves Kiállításon

A Néprajzi Múzeum alapításának századik évfordulójára

1896. május 2-án megnyílt az Ezredéves Országos Kiállítás. E kiállításnak volt része a kor magyar néprajztudományának nagy vállalkozása a *Néprajzi Falu.*[1] Tanulságait és eredményeit JANKÓ JÁNOS, akinek az egész Néprajzi Falu érdemi megvalósítását köszönhetjük, közvetlenül megszűnése után összefoglalta.[2] Mégis szükségesnek érzem, hogy 75 év távlatából újra foglalkozzam vele. Ennek oka nemcsak az, hogy a szentendrei *Szabadtéri Néprajzi Múzeum* építésekor az előzmények számbavételét kötelességünknek érezhetjük, hanem az is, hogy az első összefoglalás óta nem történt meg a Néprajzi Falu átfogó értékelése. Csak a már akkor is felmerülő elméleti kérdéseket idézik, tehát a kiállításból leszűrhető népi építészeti tanulságokat. Muzeológiai vonatkozásainak eddig nem sok figyelmet szenteltek. Pedig ez nem elhanyagolható kérdés, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a Néprajzi Falu JANKÓ JÁNOS munkája nyomán jött létre. JANKÓ nemcsak kutató volt, hanem kiváló muzeológus is, és alapvetése a Néprajzi Múzeumban máig is meghatározó jelentőségű.[3]

Ezért érzem úgy, hogy felül kell vizsgálni azt a szakmai körben általános véleményt is, amit DOMANOVSZKY György a következőkben foglalt össze: „1896-ban az ezredéves országos kiállításon 24 jól-rosszul megépített paraszthász-másolattal mi magyarok is kísérletet tettünk, de a kiállítás bezárultával a magyar falut lebontották . . .”[4]

I. A Néprajzi Falu előzményei

A Néprajzi Falu előzményeiről már JANKÓ János is megemlékezett,[5] s a tudománytörténeti munkák a mai napig ugyanazt az adatsort ismétlik. Így elsőül a 1873-as bécsi világkiállítás magyar népművészeti gyűjteményére hivatkoznak, majd ezt követően a különböző népművészeti kiállításokat említik, ahol a néprajz általában együtt szerepelt a háziiparral. Kiemelkedő jelentőségűnek megítélt esemény volt az 1885-ös országos kiállítás, ahol 15 parasztszobát állítottak ki. Ezt tekinti a tudománytörténet a Néprajzi Falu közvetlen előzményének.[6]

Figyelemre méltó viszont az, hogy a Millenniumi Kiállítás néprajzi részlegének tervezése során eleinte szó sem esik a faluszerű bemutatásról. HARRMANN Antal 1890-ben: „A milleneum legillőbb megünneplése volna a mai és a történelmi Magyarország teljes hű képének bemutatása egy nagyarányú országos ethnográphiai kiállítás keretében.”[7] GELLÉRI Mór egy év múlva a háziipar és a néprajz közös kiállítását illetően szükségesnek tartja a lakberendezések bemutatását, anélkül, hogy a Falut említené.[8] XANTUS János 1892-ben 9—10 ideiglenes pavilonban kívánja bemutatni az ország különböző vidékeiről összegyűjtött néprajzi anyagot.[9]

A Néprajzi Falu gondolata először az ezredéves kiállítás néprajzi és háziipari csoportbizottságának első rendes ülésén 1893 áprilisában kap nyilvánosan hangot:

[1] A Néprajzi Falu elnevezést JANKÓ J. használta, mások Kiállítási Falunak nevezték, pl. KOVÁCS 1896a. 254., *Ezredéves kiállítás* 41. stb. A néprajztudományban JANKÓ nyomán a Néprajzi Falu elnevezés honosodott meg, a továbbiakban én is ezt használom.

[2] JANKÓ 1897.

[3] BALASSA 1968. 32.

[4] DOMANOVSZKY 1940. 166.

[5] JANKÓ 1897. 2—3.

[6] Pl. VISKI 1931. 7—8.

[7] HERRMANN 1890. 56.

[8] Ethn. 1891. 404—405.

[9] XANTUS 1892. 305.

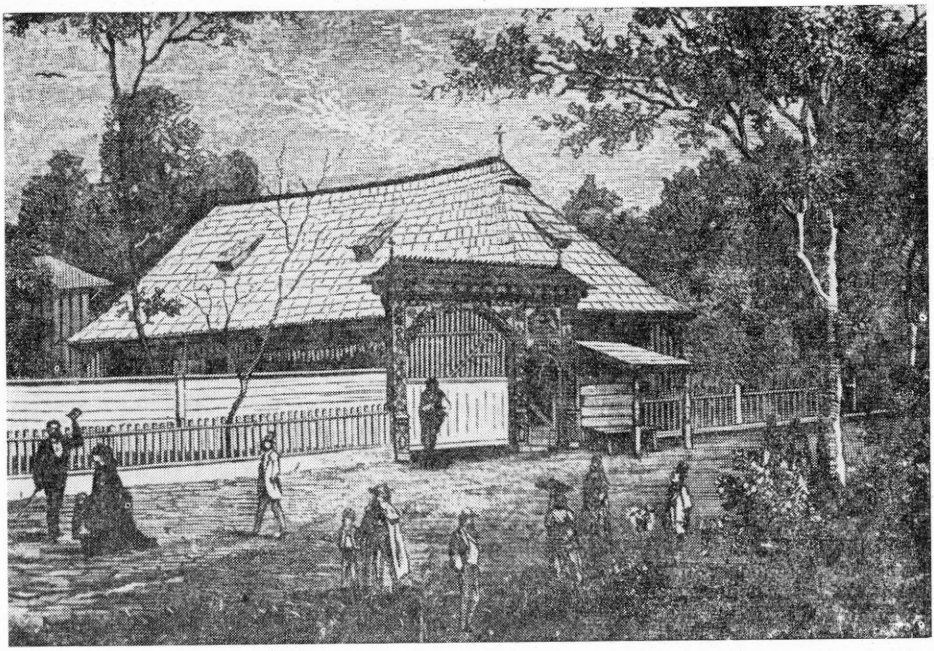

1. kép. Székely ház az 1873-as bécsi világkiállításon

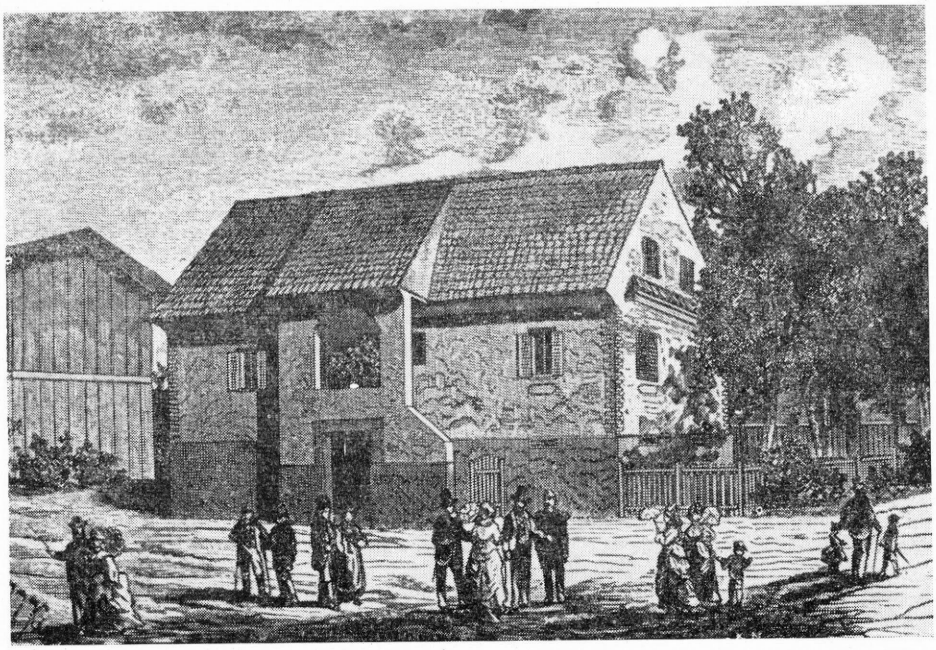

2. kép. Szász ház az 1873-as bécsi világkiállításon

„A néprajzi kiállítás kerete az egyes vidékek és népek szerint élethíven berendezett parasztházak nagyobb telepe lesz, középen nagyobb arányú fatemplom, a házi ipar rendszeres kiállítására."[10]

Nem tudjuk, hogy pontosan kinek tulajdonítsuk a Néprajzi Falu eszméjét. Ezt a bizonytalanságot csak fokozza Kovács Gyula ismertetése a Néprajzi Faluról: „Nem nehéz beszámolnom arról, hogy kinek köszönhetjük a kiállítási falu eszméjét. A néprajzi falu eszméje, mint a bevezetésben is említettem, már nem új a kiállítások történetében. A kongói, sziámi, tonkingi falvak előképe után a kiállítási falu létesítésének eszméje nem kívánt külön feltaláló genie-t, . . ."[11]

Az általa felsorolt előzmények között is van egy, melynek érdemes az eddiginél nagyobb figyelmet szentelni. Ez az 1873-as bécsi világkiállítás.

A világkiállítás a Xantus János és Rómer Flóris gyűjtötte 2600 kiállított néprajzi tárgy miatt nevezetes helyet foglal el néprajzi kiállításaink történetében.[12] Viszont, s erről sem Xantus, sem később Jankó nem emlékezett meg, Sándor István se tud róla, hogy a magyar néprajz nemcsak ebben a formában szerepelt a kiállításon. „Ha az úgynevezett „Heustadel"-vízen áthaladunk: sajátságos látvány ragadja meg figyelmünket. Egy egész falu terül el itt. A szó legszorosabb értelmében: nemzetközi falu, mely nem egy nép szokásait s erköleseit tükrözi vissza, de megismertet Európa majdnem összes népeinek lakosztályaival, ruházatával és szokásaival."[13] A „nemzetközi falu"-ban a történelmi Magyarország területéről származó házak is álltak, mégpedig egy székely, egy erdélyi szász és egy román ház.

A székely ház részletes leírása is fennmaradt: „Mielőtt a tulipános faragásokkal ékített kapu ajtajának kilincsére tennők kezünket, tekintsük meg a házat kívülről. A kapu a fába vésett tulipánokkal és madarakkal van díszítve s e kifaragott részek kékre és vörösre festve. A bejárattól jobbra *utczai árnyékülés* ad a barangolásban elfáradt látogatónak pihenőt.

A *kapuzábétól* kezdve az első szobáig mindenütt rég ismert s nagyrészt rég feledett primitív dolgok integetnek feléd; az udvaron széltében hever a *váltó eke*, *bórna*, *szekér*, *gyalogszekér*, *itató csöbör*, *kézvonó pad* és *dagasztószék láb;* a tornáczon bőven megrakva áll a *törökbúza rúd* és *gúnyaszárító rúd*, meg a sok gazdasági eszköz: *csép*, *búzavágó gereblye*, *felező söprű*, *szóró lapát*, *szénatakaró villa*, *kasza*, *méhkas* és *sótörő mozsár;* a hátulsó szobában ott áll a fonalas *osztováta* (szövőszék), ott a szabad tüzelő, a siklódi láda és kenyérkas; a falakon sótartó, reszelő, csíkszűrő, habszedő, pecsenyesütő nyárs stb.

Az első szobában kevélykednek a tulipános ládák és a két égbenyúló, párnagazdag ágy; minden szegletből egyszerű jólét és eredetiség köszönt. A falakra czifra mázos csuprok, mik első pillanatra elárulják eredetiségöket, fonott kosarak *(szatyrok)* és szeszélyes alakú szalmakalapok vannak aggatva; a pohárszéken szabad használatra ki van téve a *borviz*, ihatik abból boldog, boldogtalan; a házi osztováta-fonta abrosszal leterített asztalon százféle apró házieszköz hever, . . ."

A székely háznak a bécsi világkiállításon lakói is voltak: „A vendégszerető gazda: ifj. Farkas László Udvarhelyszékről, és az a fiatal menyecske, a ki vendégeit oly ügyesen tudja szép szóval tartani, nos — az: ifj. Farkas Lászlóné asszonyom."

Tehát már a bécsi világkiállításon felállítottak egy székely házat. A házat és udvarát be is rendezték. Ugyanez állapítható meg a szász-[14] és román házról is.[15] Az előbbinek lakója is volt, a román ház lakó nélkül állt. Viszont éppen ebben az esetben ismerjük a ház létrehozóját is: a kiállítás oravicai fiókbizottságának alelnöke, Schnábel Gyula. Feltételezhető, hogy az előbbi két házat, a székelyt és a szászt is, a bécsi világkiállítás helyi albizottságai építtették fel — erre az is utal, hogy lakójuk volt — és ezért nem méltatta különösebb figyelemre a vállalkozást a kor néprajztudománya.

Kétségtelen, hogy a „nemzetközi falu" elsősorban látványosságul szolgált, muzeológiai értékei nem lehettek nagyok, de mindenesetre megmutatták azt az utat, mely a kor zsúfolt, meglehetősen áttekinthetetlen néprajzi kiállításaiból kivezethet, és emléke — feltehetőleg — elősegítette a Néprajzi Falu gondolatának megszületését is.

II. A Néprajzi Falu szervezése

A Néprajzi Falu munkálatainak megindulásakor először fel kellett mérni, egyáltalában mi a magyar és a magyar-

[10] Wl. H. 1893. 69.
[11] Kovács 1896a. 254.
[12] Sándor 1953.
[13] *A bécsi kiállítás* 1873. 18. passim
[14] *A bécsi kiállítás* 1873.
[15] *A bécsi kiállítás* 1873.

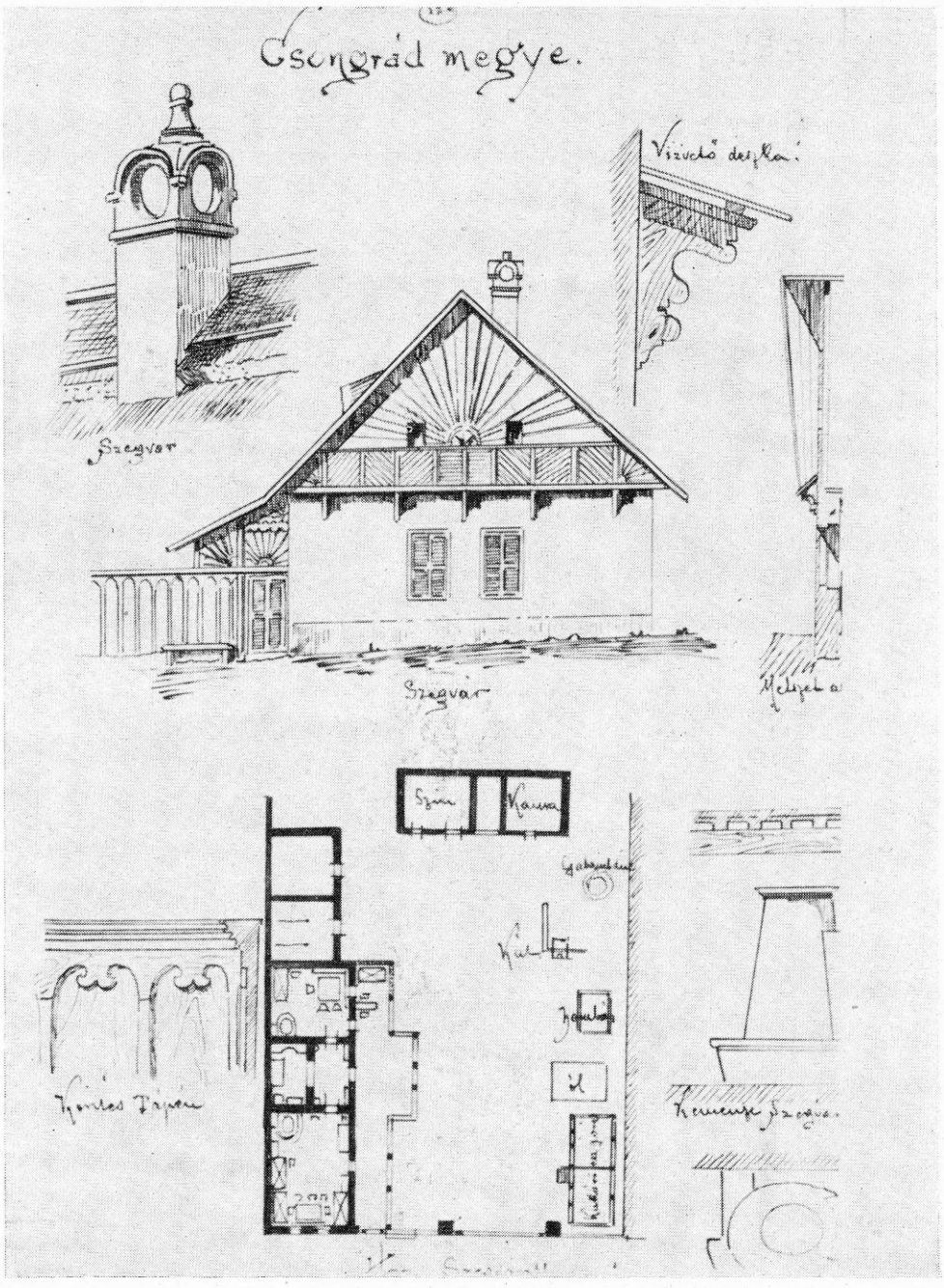

3. kép. A Néprajzi Falu Csongrád megyei házának eredeti rajza

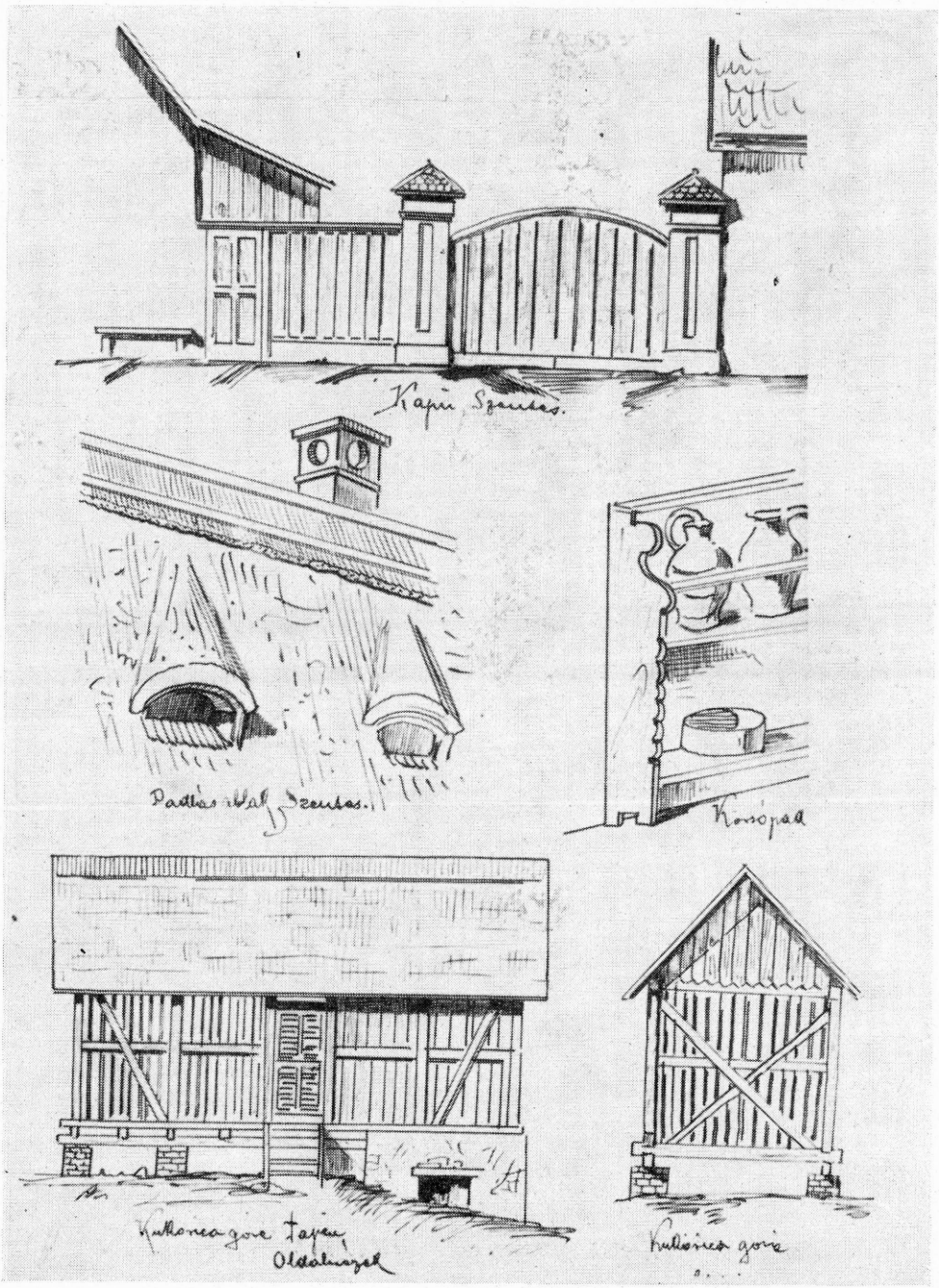

4. kép. A Néprajzi Falu Csongrád megyei házának eredeti rajza, részletek, melléképületek

országi népi építkezés. A munka nagy körültekintéssel indult meg, HERRMANN Antal Dél-Erdély, VIKÁR Béla Dunántúl, JANKÓ János pedig a Bihar hegység népi építészetének felderítését kapta feladatul.[16] Sajnos csak JANKÓ munkája készült el,[17] HERRMANN és VIKÁR megbetegedett. JANKÓ János munkája bizonyítja, hogy ezt az utat kellett volna követni.

A munkálatokat így nem lehetett folytatni, ezért JANKÓ János kapta egyedül a megbízást, hogy állítsa össze a Néprajzi Falu tervét.[18] A hatalmas vállalkozásba JANKÓ úgy kezdett bele, hogy elméletileg állapította meg, mely vidékekről lenne szükséges épületeket felállítani. Már ekkor figyelemre méltó az a gondolata, hogy, mivel az ország lakosságának körülbelül fele magyar, másik fele nemzetiségi, ezt az arányt az épületeknek is tükrözni kell. A terv, melyet 1893 decemberében állított össze, 31 házat tartalmazott,[19] a megyék visszérkezett válaszai alapján azonban csak 24 ház felállítására nyílt lehetőség.[20]

Ezután kezdődött meg JANKÓ János hatalmas gyűjtőmunkája. Érdemes ezt részleteiben is bemutatni, mert rávilágít arra, hogy az idő rövidsége ellenére is a lehető legnagyobb alapossággal járt el. A gyűjtőutak, melyeken JANKÓ részt vett a következők voltak:[21]

1894. április 21—25: Csongrád megye (Szentes, Csongrád, Szegvár, Mindszent, Csány, Szeged, Tápé, Algyő, Hódmezővásárhely); — 1894. május 5—8: Somogy megye (Kaposvár, Magyarszomajom, Németszomajom, Kiskorpád, Csököly, Lábod, Hosszúfalu, Görgeteg, Visonta, Csokonya, Tarnóca, Pálfalu, Darány, Istvándi, Kisdobsza, Nagydobsza, Szigetvár, Basal, Viszló, Kishárság, Nagyhárság, Kaposvár); — 1894. május 19—21: Jász—Nagykun—Szolnok megye (Szolnok, Jászberény, Árokszállás, Jászapáti, Jászkisér, Tiszasüly, Tiszaroff, Kunhegyes, Kenderes, Kisújszállás); — 1894. július 6—9: Temes megye (Károlyfalva, Ulman, Vinga, Denta); — 1894. augusztus 10—13: Hunyad megye (Govásdina környéke, Hátszeg, Zsil völgye); — 1894. augusztus 14—16: Kolozs megye (Bánffyhunyad, Magyarvalkó, Magyargyerőmonostor, Körösfő, Sárvásár, Kalotaszentkirály, Zetelaka környéke); 1894. szeptember 17—20: Vas megye (Gyanafalva, Tótlak, Tankó, Szottina, Szerdica, Nuszkova, Rogasóc, Vízlendvaszentgyörgy, Vasvecsés, Perestó, Rétállás, Királyfa, Jegenyés, Sűrűház, Leomér, Vasnyíres, Rónafő, Vaspolány, Falud, Muraszombat, Nemesd, Márkusháza, Vaslak, Musznya, Őrfalu, Mátyásdomb, Vidorlak, Ottóháza, Alsószőlnök, Felsőszőlnök, Tótfalu, Szentgotthárd); — 1894. szeptember 22—26: Bács-Bodrog megye (Szánta, Vajszka, Bógyán, Plávna, Béreg, Szántova); 1894. szeptember 29—október 2: Szabolcs megye (Büdszentmihály, Kisvárda, Ajak, Anarcs, Tass); — 1894. október 3—6: Torda-Aranyos megye (Torockó); — 1894. október: Torontál megye (Crepája, Melence, Nagyjécsa); — 1894. október 13—17: Sáros megye (a palocsai és girlati járás); — 1894. október 31—november 5: Csík megye (és a környező megyék, Székelyudvarhely, Csíkszereda, Gyergyóditró, Oláhtoplica, Gödemesterháza, Palota, Ratostya, Déda, Kövesd, Monasfalu, Disznajó, Vécs, Felfalu); 1894. november 15—19: Borsod megye (Szirák környéke, Mezőkövesd); — 1894. november: Zala megye (Zalaegerszeg, Oláhvorhota, Taskánd, Csonkahegyhát, Kustyánszeg, Vargaszeg, Pajzsszeg, Nova, Karácsonyfa, Zebecke, Zalatárnok, Bak, Bocföld, Besenyő, Zalaegerszeg); 1895. január 17—22: Nyitra megye (Privigye, Gajdel, Handlova); 1895. február 14—18: Szeben megye (Nagyszeben környéke, Schellenkerk, Tolmács, Kisdisznód, Nagydisznód, Dalmány); 1895. február 22—24: *Abaúj—Torna megye* (Mecenzéf); 1895. május 17—21: *Veszprém megye* (a megye több járása, Szentgál); 1895. május 22—26: Bereg megye (Ungvár, Munkács, szolyvai járás, Verecke).

Két megyében, Nógrád és Krassó—Szörényben Kovács Gyula, a millenniumi kiállítás adminisztratív munkatársa egyedül járt,[22] Brassó megye pedig teljesen önállóan állította fel a csángó házat.[23]

Mi volt JANKÓ János módszere a bejárások és épületkiválasztások alkalmával? Mint leírja: „Ha egy faluba megérkeztem,

[16] JANKÓ 1897. 5.
[17] JANKÓ 1894.
[18] JANKÓ 1897. 5.
[19] JANKÓ 1893.
[20] JANKÓ 1897. 6.
[21] Az összeállítás alapja JANKÓ gyűjtőútjairól készített jelentései EA 940 : 1—117, továbbá JANKÓ 1897. A helynevek JANKÓ leírása szerint szerepelnek, mindössze cz = c.
[22] EA 940: 41—43, 50—52.
[23] JANKÓ 1897. 5.

feladatom három volt; a ház részleteit, a berendezés tervét és tárgyait s a ruházatot kellett külön-külön megállapítanom. A háztypust természetesen igen ritkán találhatjuk meg egyetlen házban; ... Egyenkint kellett tehát vizsgálnom a typust alkotó jellegeket s azokból összeállítani az ősi typust, a melyik abban a faluban egykor kizárólagosan uralkodó volt. Olykor a régi typus egészen eltűnt már, csak egyes részletei maradtak fenn, olykor egészen új typusok kifejlődésével találkoztam, s mindez együtt arra kényszerített, hogy ne csak azt jegyezzem, rajzoljam fel, a mire szükségem van, hanem, hogy az egyes jellegek változásainak teljes sorozatát állítsam össze falunkint ..."[24]

Érdemes azonban megnézni, hogy ez a munka részleteiben hogyan zajlott le.

Első, kifejezetten a Néprajzi Faluhoz kapcsolódó útja Csongrád megyébe vezetett, ahova elkísérte Fittler Kamill építész, Kovács Gyula, és részt vett az úton a megye alispánja is. Az útról készített jelentésében Jankó János leírja: „Csongrád megyei építkezési modort visszatükrözi azon szegvári ház, melynek rajzát mellékelten adjuk."[25] A jelentés szerint a ház egy meghatározott szegvári ház. A jelentés további részletei: „A kétszárnyú kapu (miként azt szentesi rajzunk mutatja) rendszerint két falazott oszlop között nyugszik. A kerítés fal rendszerint betétes deszkából készül. — A deszkák tápéi rajzunk szerint czifrázván. A fedél nádból, felverve készül. — A nádfedelet zsindely szegélyezi. — A tetőn két szelelőnyílás látható (1. a rajzot). A ház kéménye rendesen környílású, mint azt szegvári felvételünk mutatja." A szelelőnyílás rajzán egy szentesi szelelőnyílás látható. A telekre kerülő melléképületekre Tápén akadtak rá. A jelentés további részében a berendezésre, valamint a házban felállítandó alakok népviseletére vonatkozó megállapításait foglalja össze.

Tehát egy meghatározott házat egészít ki néhány máshonnan származó elemmel, de arra törekszik, hogy azok lehetőleg egy helyről származzanak.

Jankó következő útja Somogy megyébe vezetett, ahol a korábban már részletezett utat tette meg. Ide is elkísérte Fittler Kamill építész és a kiállítás adminisztratív képviselője, a megye részéről pedig az érintett terület szolgabírái vettek részt a bejáráson. A körút befejeztével, mint általában mindenhol, tapasztalataikat és elképzeléseiket egyeztették a megyei vezetéssel.

Nem szándékom Jankó János minden gyűjtőútját ismertetni, de ennek az útnak különös jelentősége van. Ugyanis az itt kiválasztott ház azon kevesek közül való, melyről nemcsak a rajzok maradtak fent, hanem egy eredeti, a kiválasztás során készült fényképfelvétel is. A jelentésben Jankó a következőket írja: „A jellegzetes magyar építkezési modort a megyére nézve legjelesebben mutatják a Csököly községben, továbbá Kis-Korpádon, Visontán és másutt látható és a múltból fennmaradt előtornáczos, a főhomlokzaton egy ablakos házak oly kivitelben, minőt ide mellékelt rajzunk mutat." Majd később: „Mindezek után az a nézetünk, hogy a Somogy megyei háznak fenntartott területen a csökölyi háznak megfelelő lakóépület ... állíttassék."[26]

Hasonló okból mint az előbbi, érdemes Jankó Bereg megyei bejárásának jelentéséből is idézni: „A typusul elfogadható házat Vereczkén találtuk meg. A házat, a telek berendezését a ... mellékelt rajzban mutatjuk be."[27]

A Csík megyei gyűjtés alkalmával kiválasztott házról sajnos nincs eredeti fényképfelvétel. Van viszont egy Csatószegről származó gazdasági épületről fénykép a Kiállítási Igazgatóság által a Néprajzi Múzeumnak átadott anyagban. Leírását Jankó a Néprajzi Faluról írt könyvében találhatjuk meg: „A telek hátsó részén keresztben áll a nagy és kifejlett székely csűr, közepén az elöl nyitott szérűvel; a szérűtől balra van az istálló, egy ajtóval az udvarra, előtte nyári alvóhelyül szolgáló fapadkával; az istálló mellett a trágyatartó; a szérűtől jobbra van az ódor, hol a szénát gyűjtik fel széles ajtótlan nyílással a szérű felé; ennek végében az árnyékalja a gazdasági eszközök számára."[28]

Az eredeti fényképfelvételek és rajzok egybevetése első pillanatban nyilvánvalóan bizonyítja, hogy Jankó, bár a „typus"-t kereste, azt lehetőleg egyetlen építményben találta meg, és mindössze néhány kisebb kiegészítést tett csak az eredeti épületen.

[24] Jankó 1897. 7.

[25] EA 940 : 25, a rajzok 27—28.

[26] EA 940 : 66—67, a rajz 69; a fénykép EA F 969. Itt jegyzem meg, hogy néhány esetben a fényképek és a rajzok egymás tükörképei, feltételezhetően a rajzok az oldalhelyesek.

[27] EA 940 : 10, a rajz 12; a fénykép EA F 1010.

[28] Jankó 1897. 68., a rajz EA 940 : 23., a fénykép EA F 993.

5. kép. A Néprajzi Falu csökölyi háza, EA F 969.

A bemutatásra szánt házak kiválasztásáról azt hiszem ennyi példa elegendő. Meg kell emlékezni azonban ezzel kapcsolatban egy másik kérdésről is. Arról, ami minden jelentésben szerepel, vagyis a kiválasztás eredményeinek egyeztetéséről a megye képviselőivel. Az összefoglaló munkájában JANKÓ így emlékezett erről: „Nem ritkán kellett megküzdeni a megye hiúságával is, a kéménytelen házat egyik sem akarta magára vállalni, az ősi, a régi ellen, ha az ósdinak látszott, igen sok protestált . . .”[29]

E protestálás ellen JANKÓ nem nagyon vehette fel a harcot, s a rendelkezésemre álló adatok szerint mindössze egy alkalommal sikerült a megye képviselőit meggyőzni olyankor, mikor véleményük nem egyezett a felállítandó ház kérdésében: (Zala m.) „A vármegye ezen ügyben megbízott képviselője Csertán Károly alispánnal utazásunk kezdete előtt megejtett tárgyaláson a nevezett alispán úr azon kívánságának adott kifejezést, hogy a vármegye lakosságának jó létére nézve is irányt adó épület emelésénél lehetőleg a legmódosabb vidékről, a kanizsai vagy tapolczai (balatonmelléki) járásból választassék a typus, s ahhoz, hogy tanulmányozásunk a tulajdonképeni Göcsejre szorítkozzék, csak akkor járult hozzá, midőn felemlítettük, hogy egyfelől a jobbmódú

[29] JANKÓ 1897. 7—8.

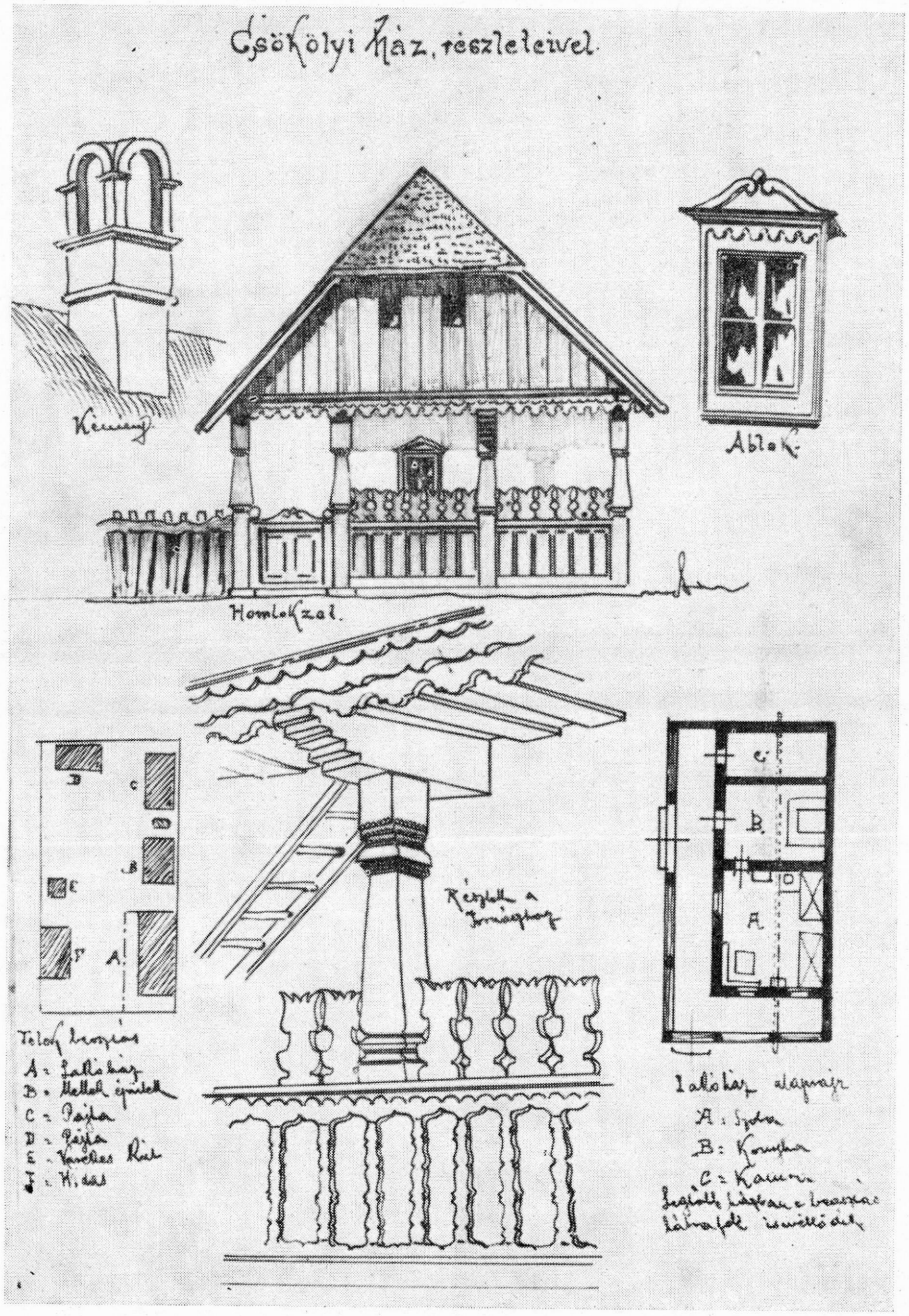

6. kép. A csökölyi ház eredeti rajza

7. kép. A Néprajzi Falu vereckei háza az eredeti helyén, EA F 1010.

magyarság modern építkezésre állandóan a német motívumok befolyása alatt áll s hogy ez különösen a balatonvidéki kőoszloptornáczos és kőhomlokzatos házakra áll, melyeket dr. Jankó, mint ki a Balatonmellék monográfiájának megírásával a Földrajzi Társaság megbízásából foglalkozik, eléggé ismer. Hogy másfelől a Göcsej meglehetősen minden befolyás elől elzárt területet képez és építkezése eredeti magyarosnak lesz tekinthető."[30] Ennek az érvelésnek volt köszönhető, hogy végül is e megyét a kerített ház képviselte a Néprajzi Faluban.[31]

Sajnos más esetekben nem járt sikerrel a meggyőzés. Így például a mezőkövesdi ház esetében sem, amikor maga is tudta, lehetett volna felállítani jobbat is: „Mező-Kövesd házait ritka egyöntetűség jellemzi s építkezése egyszersmind érdekes példája az új typusok keletkezésének. Mert a kiállításban bemutatott matyóház határozottan typusos és jellemző Mező-Kövesdre; e mellett egészen bizonyos, hogy új . . ."[32]

Herman Ottó Jankót és a Néprajzi Falut éppen emiatt a ház miatt támadta: „Nép és hatóság legélénkebben tiltakoztak az ellen, hogy a ‚matyó ház' elnevezés alatt bemutatott épület, matyó ház lett volna. A bemutatott ház 1888-ban épült Mező-Kövesden s már ahhoz a sorozathoz tartozik, a melyet utazó pallérok vasútmentén országszerte építgetnek."[33]

Nem helytálló Herman Ottó véleménye, mert kétségtelen, hogy a Néprajzi Falu matyó háza nem régi, s ezt Jankó is tudja, de itt valóban egy kialakuló új típust figyelhetünk meg, azt a gazdaházat, mely az 1870-es évektől kezdve tűnik fel Mezőkövesd építkezésében.

A kiválasztásokkal kapcsolatban még egy kérdésre fel kell figyelni. Arra, hogy Jankó mikor épületeit kiválasztotta, nem úgy járt el, mint a mai szabadtéri néprajzi múzeumi gyakorlatban szokásos vagy

[30] EA 940 : 113.

[31] Jankónak ekkor már rendelkezésére állt egy kerített ház felmérése. Az igen jó színvonalú M 1 : 50 léptékű felmérést 1893-ban Hoffmann János uradalmi mérnök készítette, alaprajzot, homlokzati rajzot és egy keresztmetszetet tartalmaz. EA sz. n.

[32] Jankó 1897. 36.

[33] Herman 1899. 70.

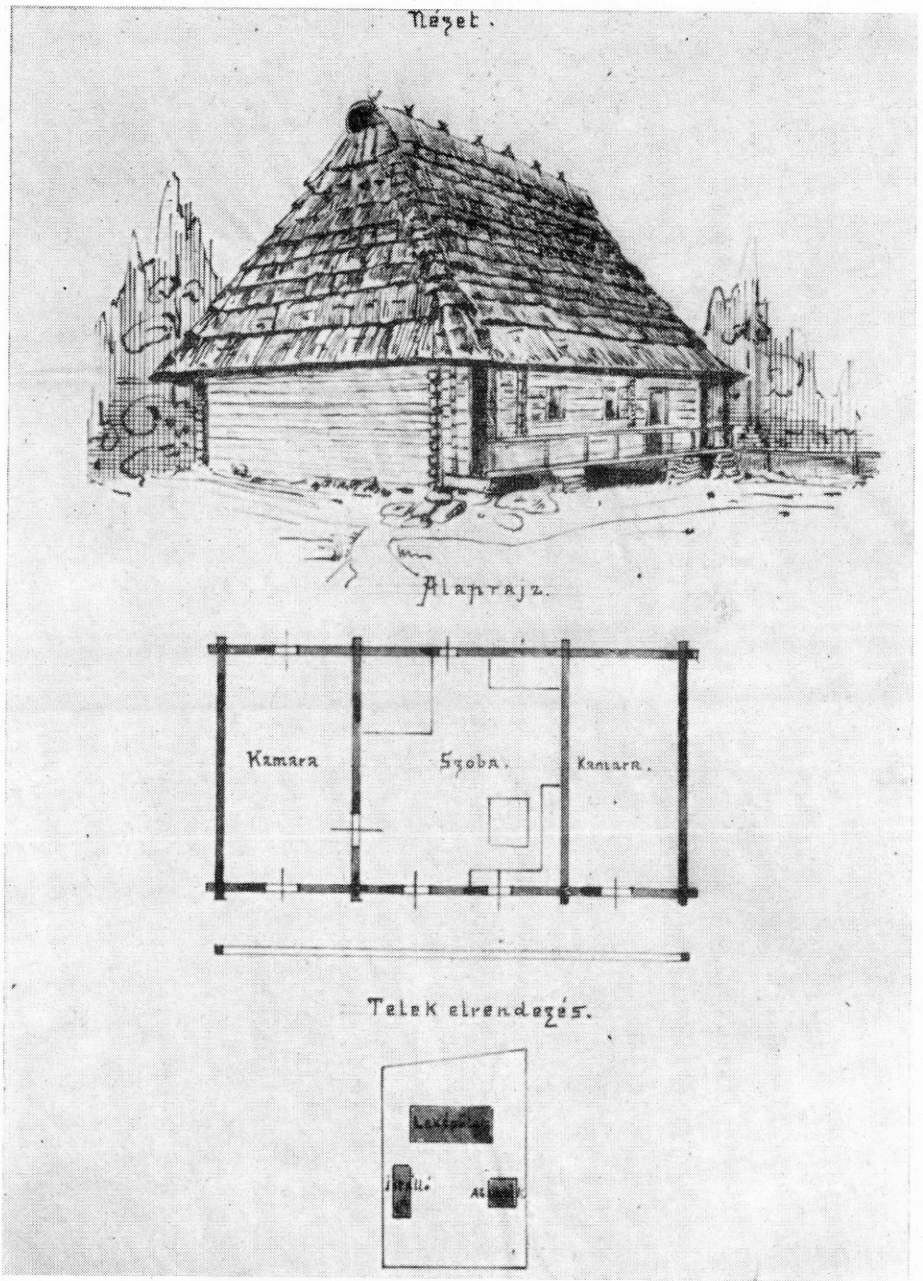

8. kép. A vereckei ház eredeti rajza

9. kép. Csatószeg (Csík m.) gazdasági épület, EA F 993.

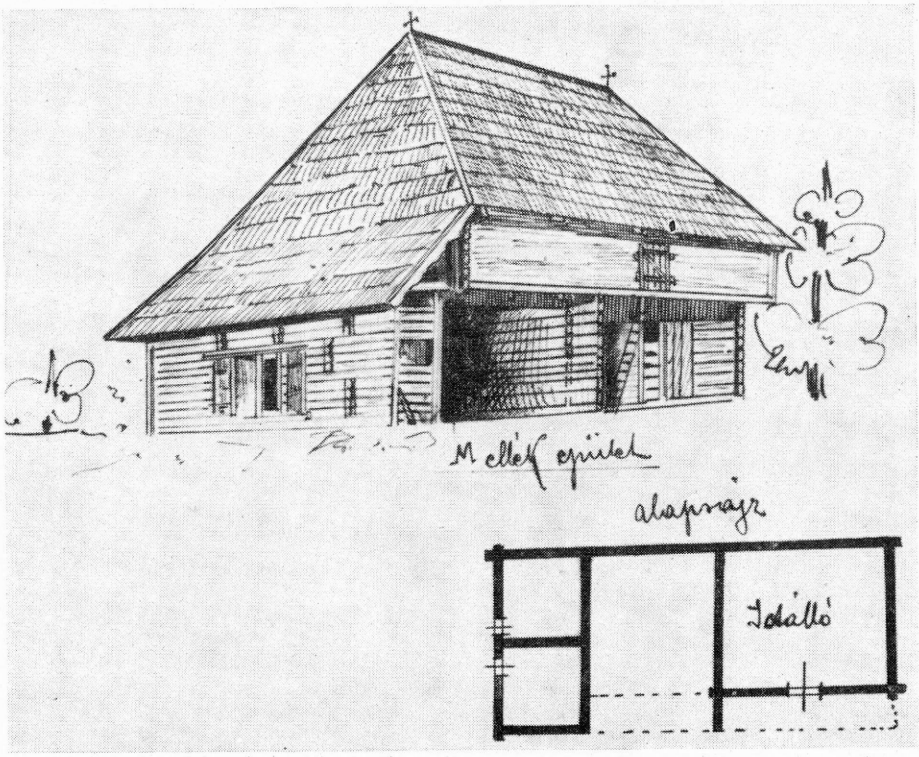

10. kép. A Néprajzi Faluban felállított székely csűr eredeti rajza

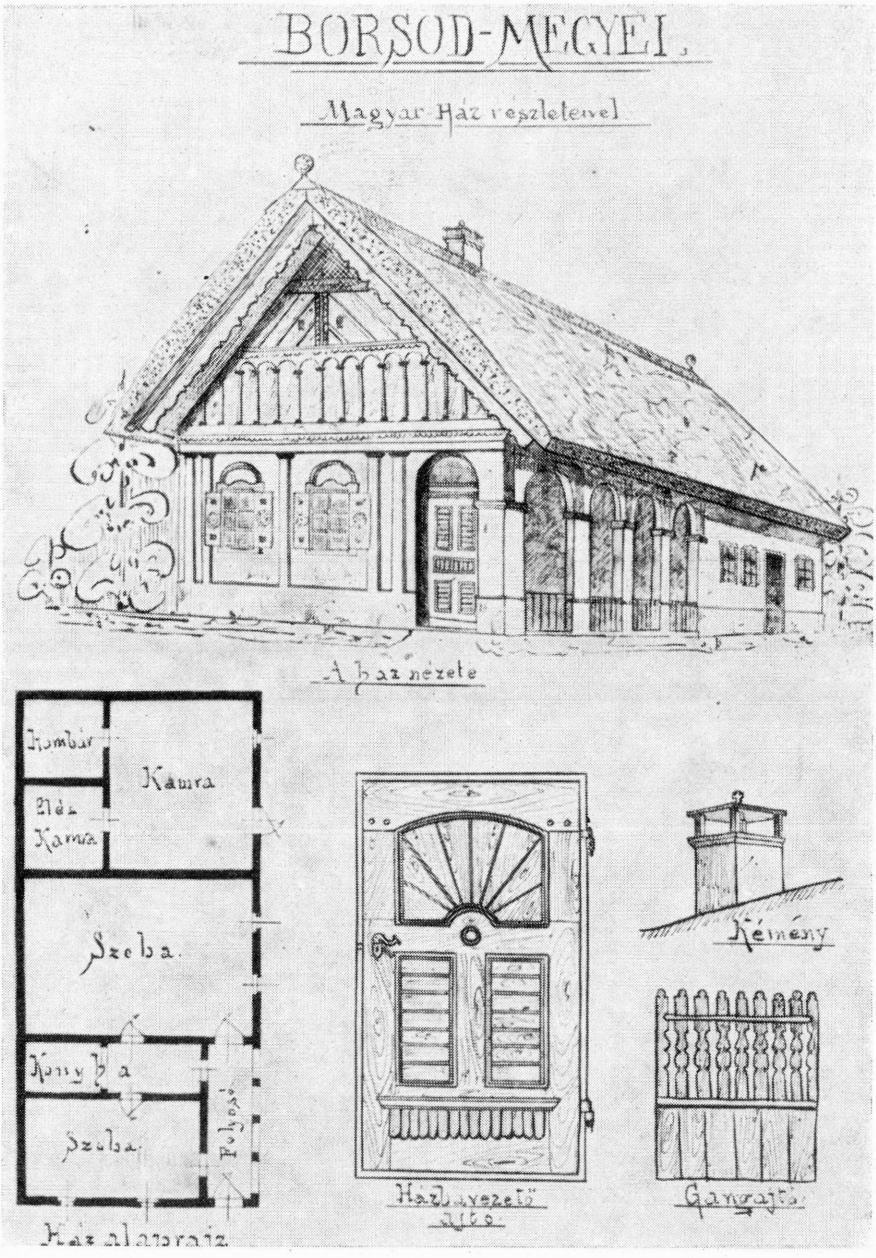

11. kép. A mezőkövesdi matyó ház eredeti rajza

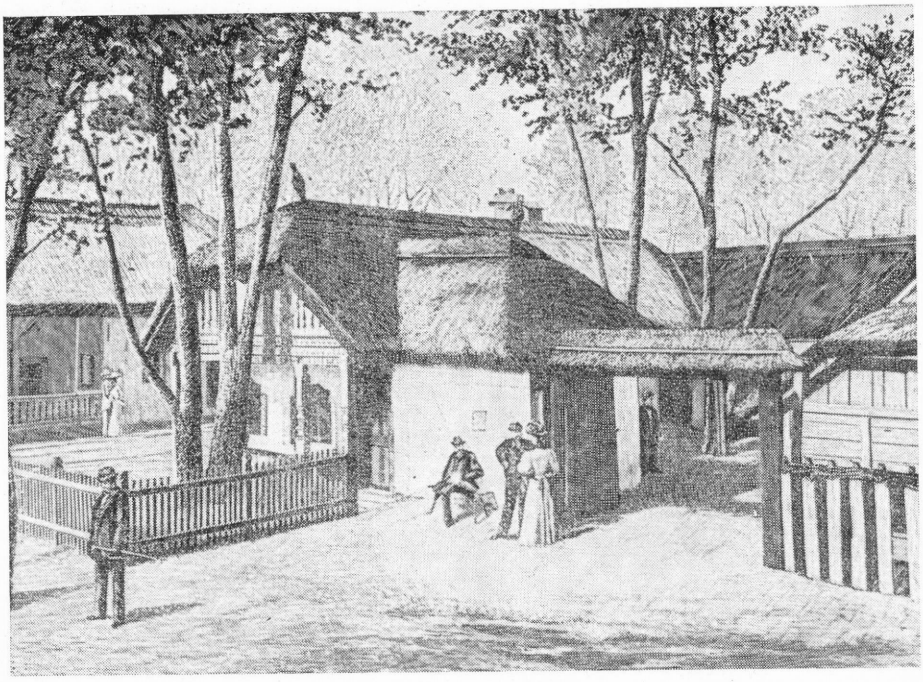

12. kép. A zebeckei (Zala m.) kerített ház a Néprajzi Faluban

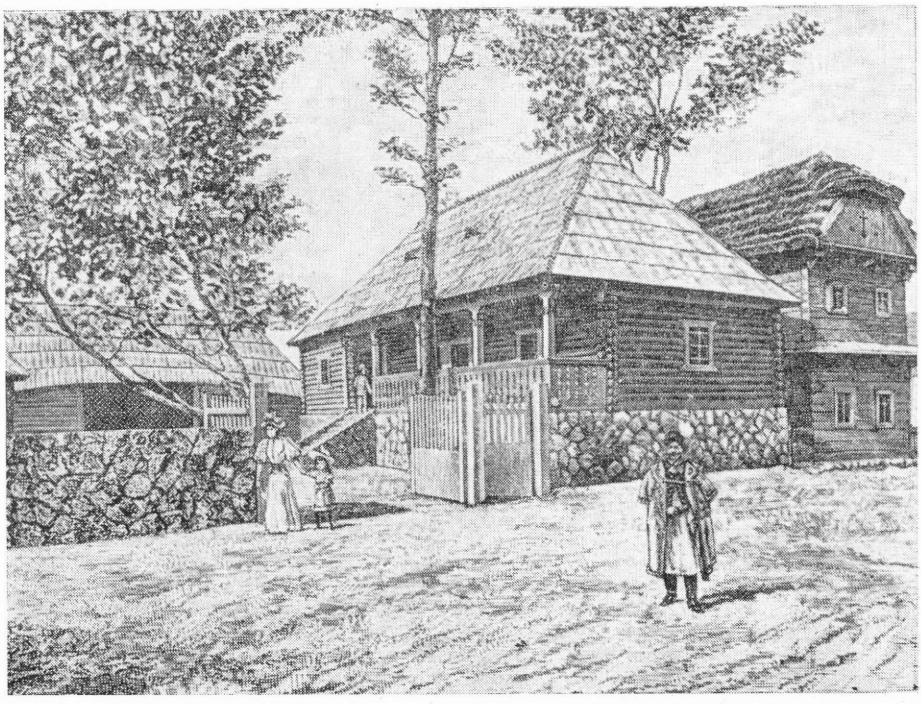

14. kép. A Hunyad megyei ház a Néprajzi Faluban

legalábbis követelmény lenne. Tehát nem történeti anyagot kívánt bemutatni, nem a népi építkezés egy korábbi korszakának metszetét adja, hanem saját koráét, az 1890-es évekét. Ennek a kornak pedig véleményem szerint helyes képét mutatta az Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Faluja.

III. A Néprajzi Falu megvalósítása

Az épületek kiválasztása után megindulhatott az építés munkája. 1895 augusztusában már arról értesülhetünk, hogy az építkezés megkezdődött.[34] És ez az, ami miatt talán a legtöbb támadás érte a Néprajzi Falut. Kulisszának tartották, és tartják jórészt ma is a felépült házakat. Kétségtelen, hogy ez az álláspont néhány esetben jogos (pl. a magyarvalkói templom, a községi épületek), de azt hiszem, hogy az egész Néprajzi Falura nem érvényes.

A népi épületek felállításáról általánosságban Kovács Gyula a következőket mondja: „A házak legnagyobb részét maga az építtető vármegye saját ottani vállalkozója útján építtette akként, hogy a fővárosba már a kész összerótt faalkatrészek kerültek és e helyütt csak is az alapozási és összerakási munkák voltak még pótlandók."[35]

Az egyes házakra vonatkozóan, ha nem is kellő mennyiségben, de vannak adatok. Például: „Egyszerű faházuk szánon nyugszik alapfal nélkül, néhány patakból kirakott görgeteg-követ raktak alá. Egészen a gácsországi határszélen van a két Vereczke, a honnét Bereg vármegye az ott kifaragott házat küldte."[36] Tehát helyi mesterek meghatározott épület alapján készítették el a ház másolatát.

Hogy ez az adat helyes, azt egy sajátos tévedés is tanúsítja. A tévedés egyben arra is rávilágít, hogy a Jankó helyszíni bejárásakor készült tervrajzok, melyek, mint láttuk, általában egy, a típust megtestesítő egyedi házat vettek figyelembe, valóban megvalósultak, méghozzá változatlan formában.

Jankó J. a Hunyad megyei házat így írja le: „Első helyiség a tiszta szoba, melynek egy-egy ablaka van az utczára és az udvarra . . ."[37] Ugyanakkor viszont a könyvében szereplő rajzon nincs meg a ház első szobájának udvari ablaka! Sőt Morelli, feltehetően fénykép alapján készült metszetén is hiába keressük ezt az ablakot.[38] Az ablak hiányának magyarázata az, hogy Jankó János az egyes házak leírásánál feltehetően a helyszíni bejárásokról készített jelentéseit használta fel. A jelentésben ugyanis szerepel az ablak: „. . . első helyisége a lakószoba, egy ablakkal az utczára, melyet léczes ablakrács díszít, egy ablakkal s ajtóval az udvarra."[39] A tervrajzról viszont ez az ablak lemaradt, s a házat a helyszínen a rajz alapján készítették el.

Sajnos a többi fából készült lakóháznál nem sikerült adatot találni arra, hogy ezek felállítása hogyan történt.

Még két másik, kő falú épületnél állapítható meg, hogy azokat helybeli mestereremberek építették fel a Néprajzi Faluban: „A házat Szeben vármegye ottani iparosokkal építtette."[40] „A csángó házat Brassó megye építtette, az utolsó cserepe is Csernát faluból került ide."[41] Bár csak néhány esetben mutatható ki, de arra törekedtek, hogy eredeti építőanyagot használjanak fel, és helybeli, az épületszerkezeteket jól ismerő mesteremberekkel építtessenek.

Mi tehát az a módszer melynek alapján a Néprajzi Falu felépült? A módszerek kérdésében nincs egységes álláspont, a fogalmak nem tisztázottak, s így nincs egységes terminológia sem. Ez pedig szükséges lenne, mert így a szabadtéri néprajzi múzeumok egyik sarkalatos kérdésében — az építmények eredetiségének területén — meglehetős homály uralkodik.

Véleményem szerint az épületek áttelepítésének problematikájában két részt kell megkülönböztetni. Az egyik a tervezés — és ezen a néprajzi- és műszaki tervezést egyaránt értem —, a másik a gyakorlati megvalósítás, tehát az építés szakasza.

Az első, a tervezés szintjén a tervek kialakításának két lehetősége van:

eredeti építmény ↔ rekonstruált építmény

Eredeti építményen azt értem, hogy a helyszínen talált állapoton a terv az alapvető épületszerkezeti jellemzőkön nem változtatott (más muzeológiai terület, a régészet terminológiájával ez az „in situ" állapot).

Az alapvető épületszerkezeti vonások, melyeknek változatlanoknak kell maradniuk:

1. Az alaprajzi elrendezés és alaprajzi méretek

2. A fal anyaga és technikája

[34] *Vasárnapi Újság* 1895. 31. sz. 513. — augusztus 4.
[35] Kovács 1896*a*. 225.
[36] Kovács 1896*b*. 266.
[37] Jankó 1897. 116.
[38] *Képek* az 1896. Ezredéves Országos Kiállításról
[39] EA 940 : 29, a rajz 30.
[40] Kovács 1896*b*. 271.
[41] Kovács 1896*b*. 271.

3. A tetőforma, tetőszerkezet és a héjazat

4. A tüzelőberendezés főbb elemei (itt el kell különíteni a füstelvezetést, mert ennek megváltoztatása kihat az épületszerkezetre; ezt tehát változatlanul kell hagyni. A tüzelőberendezések viszont általában nem érintik közvetlenül a szerkezetet. Az ezeken történt változtatás, a korábbi állapot visszaállítása még nem sorolja az egész épületet a rekonstrukció körébe).

Végezetül, nem soroltam fel a nyílászárókat e követelmények között. Ezek csak érintik az épületszerkezetet, és ezek azok az elemek, melyek az építmények élete során legjobban ki vannak téve a változtatásoknak.

A tervezés síkján az eredeti építmény ellentétpárja a rekonstruált. Szükségesnek érzem, hogy a rekonstrukció különböző fokozatait tisztázzam, hiszen a lehetőségek széles körűek, a teljes tudományos hitelességtől a szakmailag már el nem fogadható elképzelésekig terjednek.

Véleményem szerint a rekonstrukciónak az alábbi fokozatai vannak:

1. Az a rekonstrukció, mikor az épület szerkezete tartalmazza a korábbi állapotra utaló egyértelmű nyomokat (becsapolásnyomok, befalazott nyílászárók stb.), és ezeket a nyomokat alátámasztja:

a) az építmény más forrásokból származó építéstörténete (levéltári anyag, írásos feljegyzések, szóbeli hagyomány stb.),

b) az építmény környezetének építéstörténeti és építéstechnikai képe.

2. Az a rekonstrukció, mikor az épület szerkezete tartalmazza azokat a korábbi állapotra utaló nyomokat, melyek beleilleszkednek egy tágabb építéstörténeti és építéstechnikai képbe, de az épület más forrásokból származó (írásos, szóbeli források) történetéből a változás nem mutatható ki.

3. Az a rekonstrukció, mikor az épület nem tartalmaz korábbi állapotra utaló nyomokat, de egyes részleteiben nem tipikus, és lehetséges e nem jellegzetes vonások elhagyása, illetve helyettesítése egy adott korra és területre jellemző tipikus megoldással.

4. Az a rekonstrukció, mely nem egy létező építményből indul ki, hanem más források (levéltári anyag, írásos feljegyzések, leírások, szóbeli hagyomány stb.) alapján konstruálja az építményt.

Az építmény megvalósításánál — az építésnél — a lehetséges megoldások: áttelepített építmény ↔ építmény másolat

Ez a kérdés tehát nem a tervezésnél, hanem az építésnél jelentkezik. Véleményem szerint:

1. Áttelepítettnek kell tekinteni azt az építményt, mely tartalmazza az eredeti épület fő szerkezeti elemeit (ld. fent), azokat az elemeket, melyeknek áttelepítése technikailag megoldható. Egyes épületszerkezeti elemek áttelepítése jelenleg nem oldható meg, így például a földfalak (vályog, vert-, csömpölyegfal stb.), föld padlózatok stb. Áttelepítettnek tekinthető az építmény akkor is, ha egyes szerkezeti elemeit a nagymértékű károsodás miatt ki kell cserélni, de a csere azonos anyagból, azonos technikával készült.

2. Másolat az az építmény, mely egy eredeti vagy rekonstruált mintájára készül, de nem tartalmazza a technikailag áttelepíthető fő szerkezeti elemeket, esetleg nem tartalmaz belőle semmit sem.

A másolatot két különböző módon lehet elkészíteni. Az első az, mikor az eredeti vagy rekonstruált építménynek megfelelő anyagból és szerkezettel készül, tehát a másolat hiteles. A másik az, mikor más, idegen anyagból, esetleg megváltoztatott szerkezettel állítják fel az az építményt. (Ez utóbbi véleményem szerint már nem felel meg a muzeológiai hitelesség követelményeinek.)

Összefoglalva:

Tervezés: eredeti építmény ↔ rekonstruált építmény

Megvalósítás: áttelepített építmény ↔ építmény másolat

hiteles másolat — másolat idegen anyagból

Mivel ez két különböző szint, ezért lehetséges, hogy egy épület eredeti legyen, és felállítása áttelepítéssel vagy másolattal történjen, ugyanakkor a rekonstrukció is megvalósulhat mindkét módon.

Nézzük meg ezek után, hogy a Néprajzi Falu építményei e szempontok figyelembevételével hogyan bírálhatók el. Mint korábban láttuk, egy részük kétségtelenül eredeti építmény (pl. vereckei ház, Csík megyei gazdasági épület stb.). Más részük viszont rekonstrukció, méghozzá a fenti felosztás szerint a második, illetve harmadik csoportnak megfelelően. De semmiképpen sem tartoznak a negye-

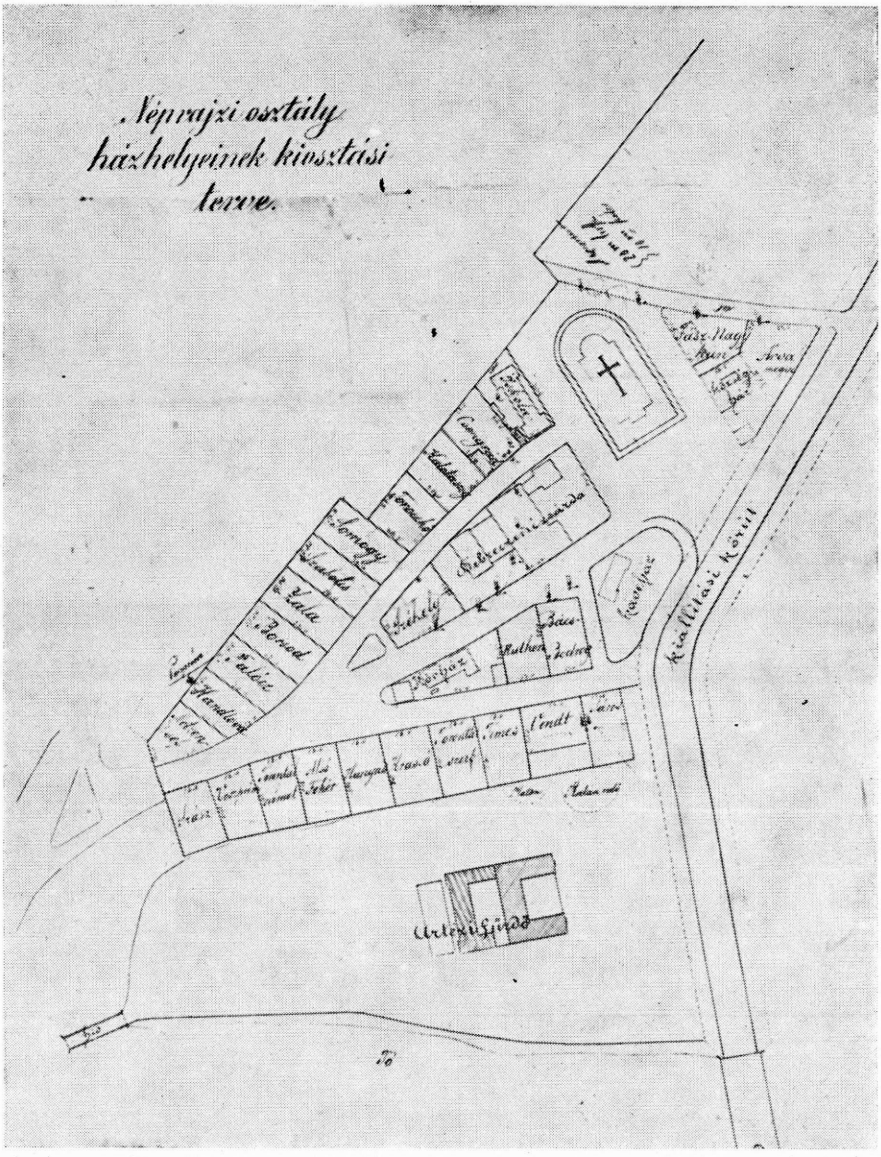

13. kép. A Néprajzi Falu eredeti telepítési terve

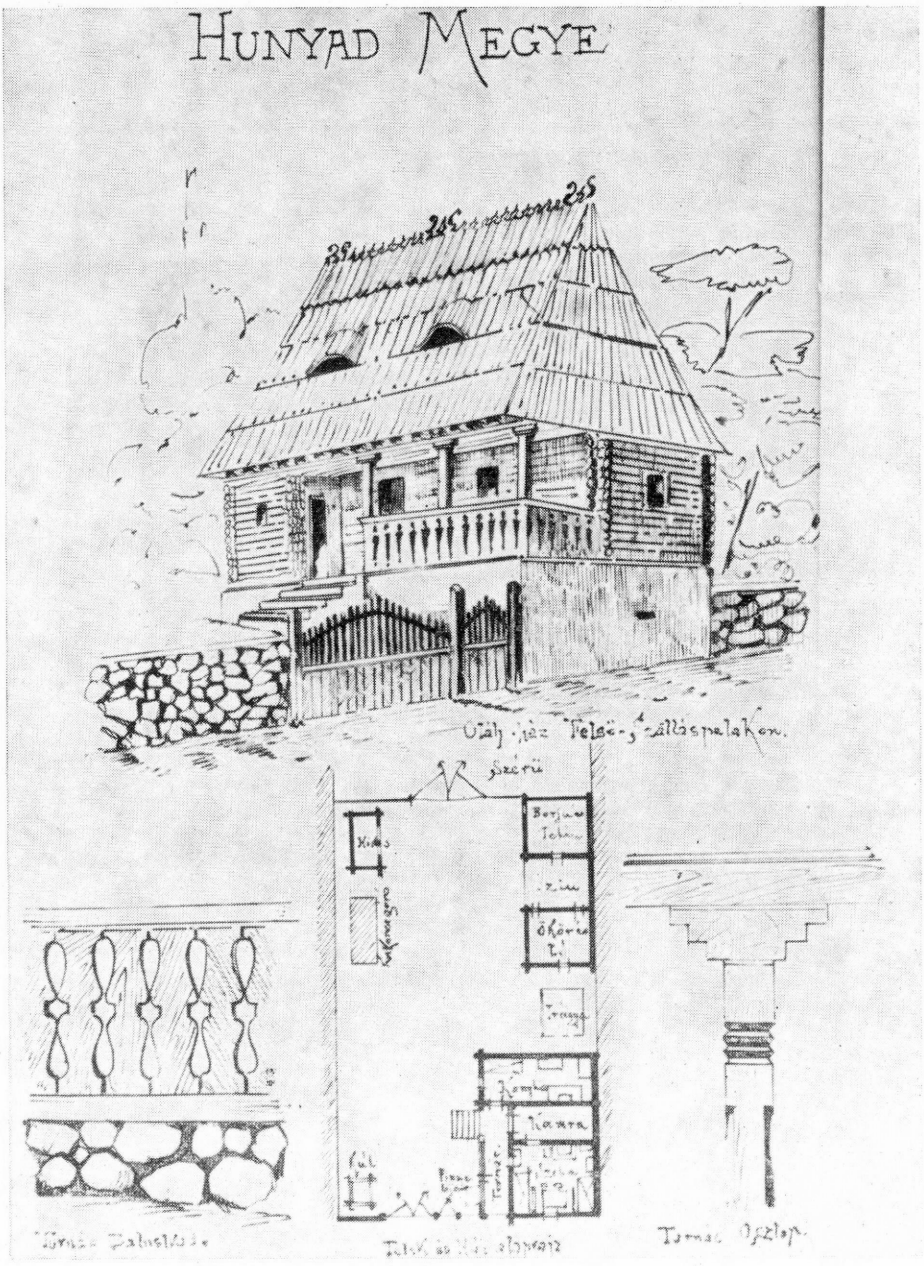

15. kép. A Hunyad megyei ház eredeti rajza

dik csoportba, a konstruált építmények közé!

A megvalósítás területén egyetlen épületről sem bizonyítható be, hogy áttelepített lenne. Másolat a vereckei ház, másolat a Hunyad megyéből származó stb. is. De hiteles másolatok! Csak egy esetben merül fel annak lehetősége, hogy a másolat idegen anyagból készült: „A ház utánzott vertfalból csáté- és nádfedéllel az utczavonalban . . . épült" (Mezőkövesd).[42] Bár itt sem egyértelmű, hogy az utánzott vertfal mit jelent.

Tehát az épületek rekonstrukciók, de vannak köztük eredetinek tekinthetők is, és a megvalósítás pedig hiteles másolattal történt. És érdemes itt Jankó Jánosnak azokat a sorait idézni, melyeket a „Cseh—szláv néprajzi kiállítás" kiállítási falujáról írt: „A fő elv, mely őket vezérelte, az volt, hogy keveset, de az utolsó részletig igazat és teljeset állítsanak elő . . . Ha az épités anyaga fa, kő, tégla vagy tömés ott, honnan a minta választatott, akkor a kiállítás ugyanazon anyagból állította elő, vagy éppen egy oda való házat szállított át a maga eredetiségében."[43] E sorokat 1895-ben írta. A Néprajzi Falu elkészítésekor — ha csak elvileg is — tehát ismerte a szabadtéri néprajzi múzeumokban felállítandó épületeknél kívánatos legmagasabb szintű megoldást: az eredeti építmények áttelepítését.

IV. A Néprajzi Falu berendezése

A Néprajzi Falu berendezésének kérdései több okból érdemelnének külön tanulmányt. Ez az a terület, ahol a Néprajzi Falunak már bizonyos hagyományokkal kellett számolnia. Fontos ez a kérdés azért is, mert a berendezési anyag átkerülve a Néprajzi Tár birtokába, a Néprajzi Múzeum gyűjteményeinek alapja lett. Mivel cikkem a Néprajzi Falu építésével foglalkozik, a témáról csak néhány gondolatomat írom le.

Az első sarkalatos kérdés a berendezés kora. Annak, hogy a Néprajzi Falu berendezési anyagáról kissé lekezelően emlékeznek meg, ennek tisztázatlansága az oka. A berendezés korabeli volt, tehát a múlt század végének megfelelő. Ez sok mindent megmagyaráz, hiszen országosan ekkor jelenik meg egy jobb módot tükröző épületállomány és az ennek megfelelő bútoranyag. Azt, hogy a berendezés egykorú, azt többek között Jankó János egyik helyszíni bejárásáról készített jelentése is bizonyítja: „A somogymegyei parasztházakban vásáros asztalosok által készített bútorzat, és ugyan alacsony ágyak, szeglet lócza, négyszögű asztal, faszékek, tulipános láda látható. A berendezés egybeállítása azon okból nem fog nagyobb nehézséget okozni, mert az a legközelebbi országos vásáron beszerezhető."[44] Tehát a berendezés korának tekintetében sem szabad olyan igényeket támasztani, melyeknek a Néprajzi Falu nem is akart megfelelni.

A berendezés mennyiségét illetően sem lehetnek kifogásaink. Nem tartom feladatomnak itt bemutatni néhány lakóház berendezési jegyzékét, mindenesetre megállapíthatjuk, hogy mennyiségileg megfelelnek a mai követelményeknek is (pl. a mezőkövesdi házban a viseletes alakokat nem számítva is közel négyszáz tárgy volt). A melléképületek berendezettsége is hasonló színvonalon mozgott.[45]

A berendezés minőségében találhatjuk a legtöbb kifogásolni valót. Ez kétségtelenül meglehetősen egyenetlen volt. Mindenesetre egy további feldolgozásban célszerű lenne azzal is bővebben foglalkozni, hogy melyek azok az építmények, amelyeket Jankó János közvetlen irányításával rendeztek be. Az épületek kiválasztása után Jankó 1895—96-ban több utazást tett a munkaeszköz-gyűjteménnyel kapcsolatban — mely gyűjteményt végül nem állították ki — s ezen útjai során a berendezés összeszedésének munkálataiban is részt vett.[46]

Összefoglalás

1896. november 2-án hivatalosan bezárt az Ezredéves Országos Kiállítás. Azóta is sokszor felmerül a kérdés, miért nem maradtak meg a Néprajzi Falu épületei úgy, mint a Történeti Csoport épületei. Sajnos nem maradhattak meg, mert a nagy gyorsasággal épített épületek nem voltak alkalmasak rá. Közvetlenül a kiállítás bezárásakor — 1896. nov. 5-én — Jankó megállapítja, hogy a kiállítás házai penészednek, elsősorban a Kolozs, Zala, Veszprém, Szeben, Torontál, Nyitra, Bereg, Vas, Sáros, Bács-Bodrog megyei ház.[47] A Néprajzi Falut nem lehetett megmenteni, az épületeket le kellett bontani. A penész által megtámadott berendezési tárgyakat csak rendkívüli erőfeszítéssel sikerült megmenteni.

[42] Kovács 1896*a*. 263.
[43] Jankó 1895. 776.
[44] EA 940 : 68.
[45] Az épületek berendezési jegyzékei megtalálhatók: EA sz. n. igazgatósági iratok
[46] EA 27/1896.
[47] EA 53/1896, EA 1/1897.

A Néprajzi Falunak még így is sokat köszönhet a magyar néprajztudomány. Elsősorban azt, hogy berendezési anyaga a Néprajzi Múzeum magyar gyűjteményeinek alapjául szolgált. A népi-építkezés kutatás is sokat köszönhet a vállalkozásnak. Ez volt népi építkezésünk első országos felmérése, s az itt bemutatott házak alapján indult meg a részletes kutatás. Végezetül, emléke ébren tartotta a magyar szabadtéri múzeum gondolatát, ha maga a megvalósítás csak hetven év múltával indult is meg.

IRODALOM

BALASSA Iván
1968. *Jankó János és a Néprajzi Múzeum*, NÉ 50 : 17—32.

EA Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára

EA F Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának fényképgyűjteménye

Ezredéves Kiállítás
Budapest és az Ezredéves Kiállítás, Bp. é. n. 64 o.

DOMANOVSZKY György
1940. *A szabadtéri múzeum szervezeti és technikai kérdései*, NÉ 32 : 165—178.

HERMAN Ottó
1899. *A magyar ősfoglalkozások köréből*, Budapest, 96 o.

HERRMANN
1890. *H. A. A millenneum . .*, Ethn. 1 : 56.

JANKÓ János
1893. *Dr. Jankó János bizottsági tag javaslata a néprajzi kiállítás ügyében*, Budapest, 7 o.
1894. *Népies építkezés a Bihar hegységben*, Ethn. 5 : 66—69.
1895. *A Cseh—szláv néprajzi kiállítás Prágában*, Vasárnapi Ujság 47. sz. 775—777. — november 24.
1897. *Az Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Faluja*, Budapest, 134 o.

KOVÁCS Gyula 1896a. *A néprajzi kiállítás*, Ethn. 7 : 253—272.
1896b. *A kiállítási falu*, in: GELLÉRI Mór szerk. *Ezredéves Országos Kiállítás kalauza*, Budapest, 260—280.

SÁNDOR István
1953. *Néprajzi muzeológiánk kezdetei*, Ethn. 64 : 312—344.

XANTUS János
1892. *A Magyar Nemzeti Múzeum Ethnográphiai Osztályának története, s egy indítvány a jövőjét illetőleg*, Ethn. 3 : 298—310.

VISKI Károly
1931. *A magyar Skansen*, Klny. Magyar Szemle 43. sz. 12 o.

WL. H.
1893. *Az ezredéves kiállítás néprajzi osztályáról*. Ethn. 4 : 68—70.

Új néprajzi kiállítás Szabadkán (Subotica)

Kezdeti lépések egy bácskai szabadtéri néprajzi múzeum létesítésére

Dankó Imre

Az 1892-ben alapított szabadkai Város Múzeum (Gradski Muzej Subotica) az ez évi (1972) nagyszabású aratóünnepség (dužijanca) megrendezéséből azzal vette ki részét, hogy egy kisméretű, mennyiségileg ugyan nem jelentős, de anyagában figyelemre méltó szabadtéri néprajzi kiállítást rendezett. A kiállítás *etnopark* néven egy bácskai parasztudvar gazdasági építményeit mutatta be szoros kapcsolatban az aratóünnep tárgykörével: vesszőből font, tapasztott szántalpas hombárt, különféle alakú szabadban álló kenyérsütő kemencéket, nyomtató ágyást stb. A kiállítás értékét nagyban növeli, hogy a különböző objektumokat lehető teljes eszközkészleteikkel együtt mutatták be. A kiállítás hangsúlyos része volt néhány remekbe készült aratókoszorú és fonott szalmadísz is.

A kiállítás, bár alkalmi jellegű volt, és egy ünnepséghez csatlakozott, nem időszaki bemutatónak készült. Megmarad és fokozatosan bővíteni szándékoznak, hogy végső kifejlésében megteremtsék belőle a bácskai szabadtéri néprajzi múzeumot.

Szerencsés ötlet volt a szabadtéri néprajzi múzeum kezdeti lépéseit a felújított és a továbbiakban hagyományossá tenni kívánt aratóünnepséghez kapcsolni és ezáltal is a figyelmet a Bácska legjellegzetesebb foglalkozása, a kenyérgabonatermesztés, a szemtermelés felé fordítani. Külön öröm számunkra, hogy a kiállítás, amelyhez kétnyelvű — szerb és magyar — képes leporelló is készült, példamutató tárgyilagossággal, a történelmi és ethnikai valóságnak megfelelően a magyar vonatkozásokra is kitér.

A kiállítást a múzeum néprajzos munkatársa *Mikuška Milka Gál* rendezte.

A Néprajzi Múzeum Kincsei 1872—1972

Jubileumi kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban.

Kodolányi János

Az alapításának századik évfordulójára érkezett Néprajzi Múzeum hagyományait nem ápolhatta méltóbban, mint válogatott anyagának kiállításával. A *Nemzeti Múzeum* új osztályaként működni kezdő múzeum számára nemcsak a szervezeti keretet adta a Nemzeti Múzeum, hanem az elhelyezést is. A XÁNTUS János által összeállított s 1873-ban kinyomtatott katalógus bizonyítja, hogy a XÁNTUS-féle távol-keleti gyűjtemény kiállításként kapott helyet a múzeumban. Az új osztály tehát működésének szinte első napjától kezdve igyekezett eleget tenni bemutató föladatának. Most a száz éves fennállását ünneplő múzeum ismét a Magyar Nemzeti Múzeum jóvoltából léphetett a hazai közönség elé, a díszteremben rendezhette meg jubileumi kiállítását, amelyre saját épületében, kiállító helyiségek hiányában, már nem volt lehetősége.

A kiállítás rendezői nem törekedtek arra, hogy a Néprajzi Múzeum eseménytörténetét mutassák be, iratokkal, képekkel, netán táblázatokkal és grafikonokkal dokumentálva — ez egy nagyobb kiállítás kisebb fejezete lehetett volna —, hanem a rendelkezésre álló csekély területen minél nagyobb mennyiségű tárgyat igyekeztek kiállítani.

A válogatás és az elrendezés kronológiai rendet követett. Az első vitrin REGULY kutatásaira hívta föl a figyelmet, a finnugor népek között gyűjtött tárgyak közül mutatott be néhányat, kiegészítve a tárgyak múzeumba kerüléséről szóló eredeti iratokkal. REGULYnak nemcsak a magyar finnugrisztikában volt nagyon jelentős szerepe, hanem az akkori Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményének megalapozásában is. A második és a harmadik vitrin XÁNTUS János távol-keleti és első magyarországi gyűjtéseit szemléltette. A magyarországi gyűjtemények fejlődésének első évtizedeiben döntő jelentőségű volt az 1873. évi bécsi, az 1885. évi országos, valamint az 1896. évi ezredéves kiállítás, illetve XÁNTUS János, HERMAN Ottó és JANKÓ János kutató, gyűjtő munkássága. Kiállításunk anyagával utalni kívántunk arra, hogy a gyűjteseknek mi volt a célja, milyen szemlélet irányította őket: a háziiparok iránti érdeklődés, az ún. ősfoglalkozások — halászat, állattartás, gyűjtögetés — tárgyi emlékei, a pásztorművészet felfedezése, házbelső enteriőrök tárgyai, paraszti munkaeszközök, az ország különböző vidékein élő népviseletek. A bemutatott tárgyak az említett gyűjteménygyarapítási törekvéseket és eredményeiket szemléltették. A magyarországi gyűjtemények bemutatásában két következő fontosabb korszakot a GYÖRFFY-nemzedék munkásságának illusztrálásával és a felszabadulás utáni törekvések tárgyi anyagának felsorakoztatásával szemléltettük, a kiállítási sor végén csekély ízelítőt nyújtva a múzeumi kiadványokból is.

A múlt század utolsó évtizedétől kezdve gyűlt a Néprajzi Múzeum világhírű népzenei gyűjteménye, elsősorban VIKÁR Béla, KODÁLY Zoltán, BARTÓK Béla és LAJTHA László munkássága révén. A bemutatott hangszerek és az említett nagy tudósok egy-egy kéziratának kiállításával hívtuk föl a figyelmet ennek a gyűjteménynek a jelentőségére.

A múzeum alapításától kezdve állandóan törekedett nemzetközi gyűjtemények megszerzésére. Évtizedek során Európa legjelentősebb afrikai, óceániai és finnugor gyűjteményei alakultak ki, nem csekély mennyiségű és értékű ázsiai, amerikai és európai gyűjteménnyel bővülve. A kiállító terem közepén elhelyezett tárlókban a nemzetközi gyűjtemények jelzésszerű bemutatására került sor.

A kiállítást a jubileumi ünnepségek kezdetén, október 3-án nyitotta meg ORTUTAY Gyula akadémikus.

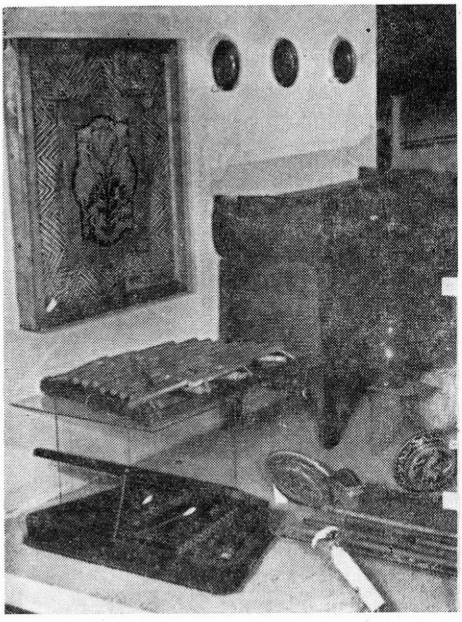

1—4. kép. Részletek a kiállításból

Majormúzeum Keszthelyen

Selmeczi Kovács Attila

A magyar múzeumok 1972-ben új színfolttal gyarapodtak: Keszthelyen megnyílt a *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Georgikon Majormúzeuma*. A múzeum nevében is emléket állít Európa legelső mezőgazdasági felsőoktatási intézményének. A Georgikont 1797-ben Festetics György birtokának központjában, Keszthelyen alapította. A XVIII. század végén épült és a XIX. század elején tovább bővített három udvart körülölelő impozáns épületkomplexum a mai napig épségben megőrződött. Az egykori nagynevű intézmény objektumainak megmentése és jelentőségéhez méltó hasznosítása késztette a keszthelyi Agrártudományi Egyetem és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum vezetőségét arra az elhatározásra, hogy az épületeket helyreállíttatja és azokban a XIX. század mezőgazdaságát megismertető kiállításokat és bemutatókat rendez. A nagyszabású vállalkozás első jelentős eredménye a Georgikon egykori épületeinek egyikében, a magtárban az Agrártudományi Egyetem 175. évfordulójára megnyitott kiállítások.

Az 1817—1825 között barokk stílusban épült emeletes magtár helyreállítása után négy szinten került sor kiállítások elhelyezésére. Az épület helyreállítási terveit Mendele Ferenc készítette. A kiállításokat a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kutatói rendezték: Balassa Iván vezetésével Pintér János, Preininger Adolfné és Selmeczi Kovács Attila. A kiállítások művészeti tervezője Boreczky László volt. A bolthajtásos jól tagolt földszint és első emelet a Georgikon—Agrártudományi Egyetem 175 éves történetének jubileumi kiállítása számára nyújtott megfelelő helyet. A tágas padlástér az épület jellegéből adódó témát szabott meg: a gabonafélék tisztításának és raktározásának XIX. századi történetét. A külön bejáratú pince a Balaton környéki szőlőtermesztés és borászat XIX. századi eszközkészletének kínált ideális környezetet. Témájuk miatt az utóbbi két kiállítást fogom ismertetni. Mindkét kiállítás gazdag eredeti tárgyi anyaga a XIX. századot, valamint Dunántúlhoz kötődő, dominánsan a majorsági gazdálkodást képviseli. A tárgybemutató az adott határok között az eszköztörténeti fejlődést is érzékelteti.

A hazánkban elsőként rendezett padlásmúzeum nemcsak a téma megválasztását befolyásolta, hanem azoknak a lehetőségeknek a kiaknázását is igényelte, amelyeket az épület önmagában nyújt: a magtár működését feleleventő bemutatók szerves beleillesztését a kiállítás tematikájába. Ezen túl a kiállított tárgyi anyagnak a padlástérben erőteljesen érvényesülő hatalmas gerenda-tetőszerkezet hangulatához is kellett alkalmazkodnia. A kiállítás első nagyobb szakasza a XIX. századi mezőgazdasági eszközöknek nagyszabású változását igyekszik érzékeltetni a gabonafélék tisztításának tárgyai révén. A század elején általánosan elterjedt kézieszközöket a század közepén az egyre tökéletesedő gépek váltották fel. A szórás néhány fontos kézieszközét, valamint a kézirostákat a szemtisztító gépek, a kézi meghajtású szelelőrosták követik. Ezeknek első példányai még fekvő szélkelepcével, áttételes meghajtással háziiparilag készültek, amint arról a kiállítás egyik értékes 1840 körüli darabja tanúskodik. Analóg példáját egy korabeli gazdasági folyóiratban egyszerű- vagy sváb szórómalom néven találjuk meg. A nehézkes meghajtású gépek helyébe a háziiparban is hamarosan az egyszerűbb állódobos rosták számos változata lépett. Több háziipari termék áll ezekből a látogatók előtt. Az 1850-es évektől egyre szaporodó gépgyárak tevékenységét egy eredeti (Kalmár-féle) rosta és több modell képviseli. A gabonaneműek osztályozására szolgáló triőrök háziipari előzményeit egy teljesen fából készített három soros, lécezett hengerű eredeti terményosztályozó és a Georgikon XIX. század eleji szemléltető tárgyaként szereplő drótthengeres modellje mutatja be. Majd a gépgyári triőrök több típusa következik. A gabonatisztító gépek elterjedésében szerepet játszó múlt század végi népszerűsítő anyag (prospektusok, hirdetések, reklámszövegek) is helyet kapott. A szemtisztításhoz kapcsolódó kukoricamorzsolás eszközkészlete a legegyszerűbb kézieszközöktől a szekrényes morzsológépig tükrözi az eszközök fejlődését, amelyet XIX. századi változatos morzsológép konstrukciók illusztrációi erősítenek meg.

A kiállítás másik fő témájának: a gabonaraktározásnak bemutatására szintén eredeti tárgyak és néhány tablón elhelyezett illusztrációk szolgálnak. A Dunántúl északnyugati területén kedvelt, igen változatos alakkal és űrtartalommal készített szalmaedények több példánya mel-

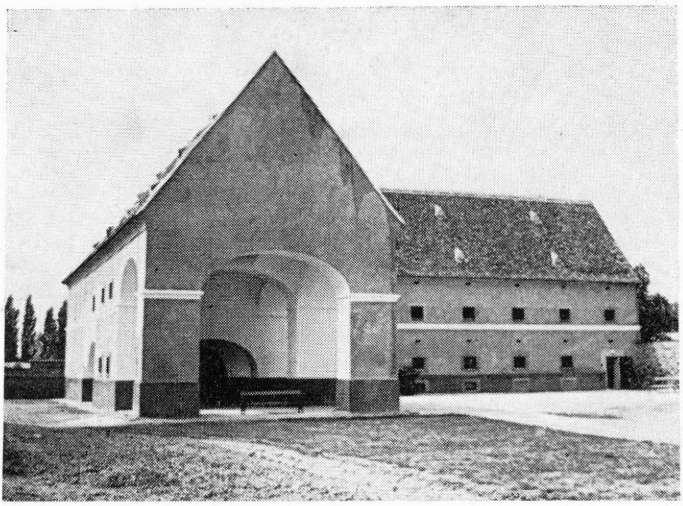

1. kép. A Georgikon Majormúzeum első helyreállított épülete

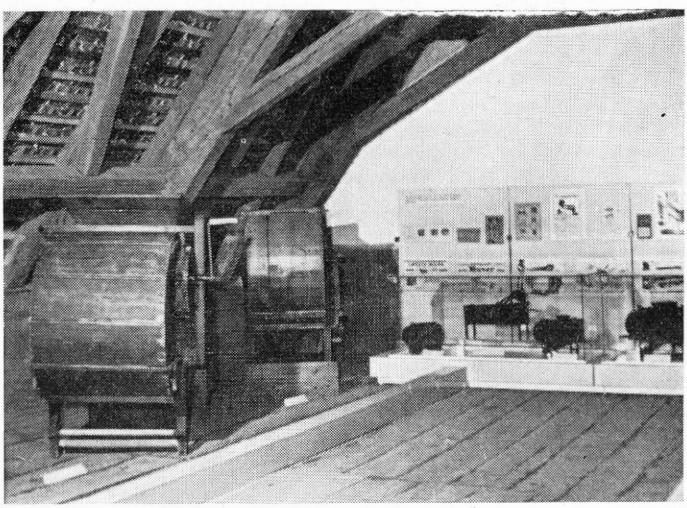

2. kép. Szelelőrosták a padlástérben rendezett kiállításon

lett egy zalai nagyméretű kéreghombár is említést érdemel. A kiállított hatalmas ácsolt hombár 1842-ből származik. A szemestermény tárolásán kívül annak mérésére és szállítására is használt fontos eszköz a zsák. A zsákok mérete és előállítási módja az idők folyamán változott. A nagyméretű (gyakran 120—130 kg-os) házilag készített zsákokat a kisebb méretű háziipari takácszsákok, majd a gyári termékek szorították háttérbe. A zsákok sokféle típusa a változatos szerepkör bemutatásával: a zsáktöltés, lezárás, zsákjelölés, szállítás és raktározás módjaival összekapcsolódva kerül bemutatásra.

A magtár berendezéséhez szorosan tartozó mérőeszközöknek történetileg változó fajtáiból egy-egy sorozat látható: a korábban általánosan használt űrmértékekből a hitelesített mércék 5—75 literes űrtartalomig terjedő változatai, valamint a népi gyakorlatban általánosan kedvelt vékák sorozata. A század második felében elterjedő súlymértékekeket egyszerű

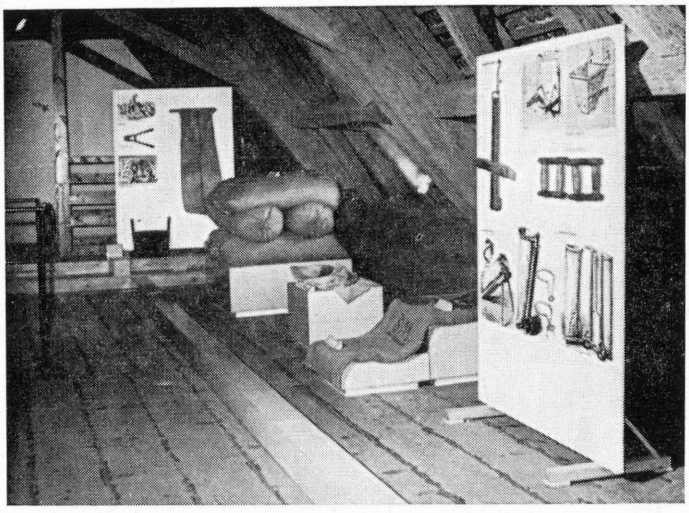

3. kép. Részlet a padiástér kiállításából

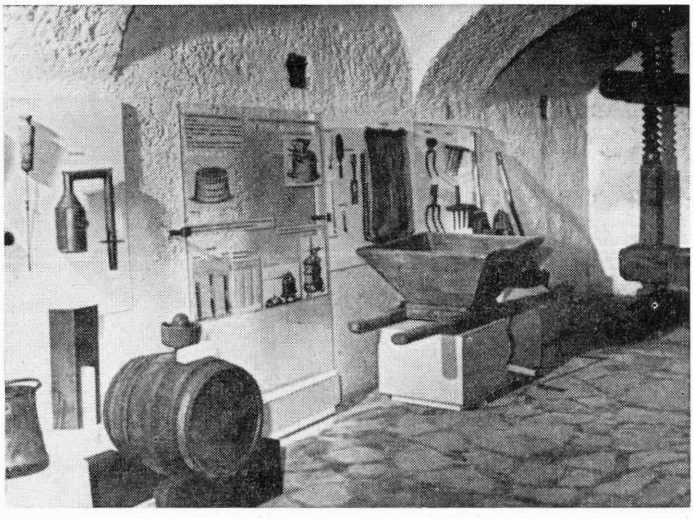

4. kép. A pincében rendezett borászati kiállítás részlete

rugós, húzós, tányéros mérlegek és függesztett nagyméretű golyósmérleg képviseli. A mérlegek sorát lezáró 5 q-ig mérő tizedesmázsa a magtár egykori felszereléséből származik. A tizedesmérlegek több változatát XIX. századi lapokból vett képek mutatják be. Ezek között kapott helyet a kiállítást magábafoglaló magtár metszete is, amely a hajdani hatalmas függesztett mérleg mellett az egykori zsákfelvonó szerkezet működését is érzékelteti az árkádok fölött megnyitott felvonónyílás mellett. A magtár építészeti adottságai által nyújtott további eredeti és hangulatos bemutatási felület a borsó füllesztésére szolgáló — a padlást a földszinttel összekötő — három akna, amelyeknek egyikét belső megvilágítással a látogatók is megtekinthetik.

A magtárépület eredetileg is borospincének épült legalsó szintje a komoly helyreállítási munkálatok után ismét visszanyerte eredeti hangulatát és a kiállítás révén megbecsült szerepkörét. A közepétől

árkádokkal erősen tagolt helyiség a tárgyak elhelyezésénél a falak fokozottabb igénybevételét kívánta meg. A kiállítás a Balaton környéki szőlő- és bortermelésnek a XIX. század elejétől a század végéig terjedő alakulását követi nyomon. A szőlőtermesztés és a szüret főbb munkafolyamatait és eszközeit, a filoxera által okozott kárt és annak hatását, valamint a borkezelés módját és változatos eszközkészletét mutatja be. A Balaton vidéki szőlőtermesztő területeket a bejárat mellett elhelyezett színes térképek jelölik meg. A szőlő művelését a változatos szerszámanyag tablókon elhelyezett tárgyai: a döntésre szolgáló ásó, csákány, döntőkapa; a bújtáshoz használt bújtókapa; nagyméretű T alakú ültetőfák és ültetővasak; nyitásra használt széles orrú kapák; majd a metszéshez a baltás metszőkések, valamint metszőollók határozzák meg. A metszésformák közül a század elején a kopaszfeje bagolyfej művelést ismerték, amelynél a vesszőket évről évre az alig látható sárszemig visszametszették. A fejlettebb bakművelés, sarokművelés a század vége felé főként az oltványoknál terjedt el, amihez már metszőollót is használtak. A nyári főmunkákat a kapálás, fattyazás eszközei (kapák, kések) jelenítik meg. A kötözést kezdetben beáztatott szalmával, sással végezték, az 1880-as években terjedt el a raffia. A múlt században a Balaton vidékén termesztett több mint hatvan szőlőféleség legfontosabbjait preparált bemutató ismerteti meg.

A mindig nagy eseménynek számító szüret hangulatát változatos eszközkészlet: sajtár, csöbör, puttony, muszkolófa, tiprózsák, kád, szőlődaráló, valamint hatalmas regősprés idézi fel. A vascsavarorsós prések csak a század végén jelentek meg. A Balaton vidékén először 1878-ban észlelt filoxera elleni intézkedések iratai és a védekezés tárgyai tanúskodnak az elkeseredett küzdelemről. A védekezés mellett az 1890-es évektől új, direkttermő fajták telepítése indult meg. Az 1880-as években terjedtek el a kézi permetezőgépek, kénporozók a peronoszpóra, lisztharmat ellen. Az árkádok között kiképezett pinceberendezés nemcsak hangulatával, hanem sok értékes tárggyal (közöttük több faragott hordófenékkel, bortároló edénnyel) emeli a kiállítást. A bor palackozásának eszközei és forgalmazásának emlékei is helyet kaptak. A változó tárgyi anyagot mindvégig azt szervesen kiegészítő korabeli illusztrációk kísérik.

A magtárépület önmagában véve is figyelemre méltó műemlék, s mint ilyen a hozzá tartozó, ugyanazon udvaron elhelyezett XIX. század eleji középfolyosós lécfalazatú kukoricagórával együtt az idővel teljes egészében kiépülő majormúzeum első szabadtéri építészeti bemutatója is egyben. A tervezett további fejlesztési munkálatok következtében a Georgikon egykori gazdasági és lakóépületeiben a Dunántúl földművelését, állattenyésztését bemutató kiállítások mellett szekérgyűjtemény, XIX. századi mezőgazdasági gépek, korabeli tejfeldolgozó üzem, kasznár- és cselédlakások kerülnek bemutatásra. A helyreállított épületek egyúttal a XVIII. század végi, XIX. század eleji majorsági építkezésről is értékes látnivalót tárnak a látogatók elé. Ilyen módon a Georgikon Majormúzeum európai méretekben is egyedülálló szabadtéri múzeumi bemutatóként fogja gazdagítani a hazai szabadtéri múzeumok számát.

KRÓNIKA, TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Népi építészeti falukutatásaink az 1958—1971. években

Tóth János

Népi építészetünk legrégibb néprajzi igényű feljegyzései Bél Mátyás (1735), Nemesnépi Zakál György (1818), Csaplovics János (1819), Plánder Ferenc (1838) és Benczúr János (1839) nevéhez fűződnek. Értékes feljegyzéseket hagyott hátra Bellovics Bálint (1897), Bünker I. R. (1895—1913), Huszka József (1895) és századunkban Balogh Ilona, Barabás Jenő, Bátky Zsigmond, Cs. Sebestyén Károly, Gönyei-Ébner Sándor, Gönczi Ferenc, Györffy István, Pável Ágoston és Viski Károly. Az első építészeti felvételeket a múlt században Rómer Flóris (1869), Myskovszky Viktor (1873—1880) és a század végén Jankó János, századunk elején Medgyaszay István (1907), Szinte Gábor (1910), majd Antal Dezső, Domanovszky György, a Budapesti Felső Építőipari Iskola növendékei, Kertész K. Róbert és Sváb Gyula, Kende Ferenc, a Magyar Ház Barátainak Munkaközössége (Kiss Tibor, Miskolczy László, Padányi Gulyás Jenő, Tóth Kálmán), Pongrácz Pál, Tóth János, Vargha László és Vajkai Aurél készítették. Az országos módszeres kutatómunka is elkezdődött a Magyar Építőművész Szövetség keretében s a Műemlék-Topográfiák (Nógrád és Pest megye) már a népi műemlékeket is leírták. Végül az Országos Műemléki Felügyelőség (a továbbiakban OMF) a Balaton környéki népi műemlékeket is felkutatta (1967).

A népi műemlék fogalmának hitelessége újabb keletű. Gerevich Tibor azt állította, hogy a magyar építészet sajátságait. a történeti stílusok rejtik magukban. A falusi ház sokszor a városi építészet redukciója, a történeti stílusok naiv maradványa. Cs. Sebestyén Károly (1925) szerint a parasztművészet a nagy művészet után elkésve kullog, azt másolja és alakítja, úgyszólván parodizálja. László Gyula velük szemben hangsúlyozza, hogy meg kell szabadulnunk a régi babonától, hogy a népi tömegek műveltsége az úri osztály elkésett utánzása (1944). Medgyaszay István pedig felhívja a figyelmet a falu építőművészetében rejlő sajátos magyar jegyekre (1933).

Ebből látható, hogy századunk első felében a népművészetet mennyire másképpen értékelte a művészettörténész és az etnográfus, mint a történész és a falukutató építész; tehát nem volt népi építészetünknek műemléki értékű hitele művészettörténészeink és etnográfusaink egy része előtt sem.

Az 1958. előtti kutatások a sok értékes népi műemléki jelentőségű épületnek csupán az eszmei védelmét biztosították. A kutatók az épületeket lefényképezték vagy lerajzolták, egy kis részét lépéssel, később pontosan fel is mérték. Volt kutató (Vargha László), aki több ezer felmérést készített. Nem volt azonban törvényes rendelkezés, amely az épületek fennmaradását biztosította volna. A kutatók több tanulmányban megkongatták a vészharangot a műemlékek további pusztulásának megakadályozására.

Ha a felkutatott településeket térképen ábrázoljuk, kitűnik, hogy az országban sok tájegységet egyáltalában nem kutattak fel. Következőleg szükség volt az országos népi műemléki kutatások és megállapítások elrendelésére és szükség volt egy rendelet megalkotására, amely a népi műemlékek fogalmát tisztázza és védelmüket — elsősorban a faépületek védelmét — biztosítja.

A régi épületeken a háborúk nagy pusztításokat végeztek. A legszebb festett, faragott faormú házat, a gócseji mikefait a német visszavonuló katonák felégették. Pusztította a faépületeket a korszerűsítés láza is: a nép szégyellte, vagy megunta régi faépületeit és új tégla falú épületeket épített. Veszélyeztette a faépületek fennmaradását, hogy az építtetők új épületeik tetőszékeinek

és mennyezetének felépítéséhez a régi boronaépületeket összevásárolták.

Szükség volt tehát egy országos kutató munkára, mivel csak egy ilyen kutató munka tudta ráterelni a figyelmet értékes népi épületeink pusztulására. Pusztulásnak indult a túristvándi malom, a tákosi favázas, sövényfalas templom, a szatmári faharanglábak nagy része, a mándoki utolsó borona falú templom, az utolsó ráckevei hajómalom, az utolsó magyarországi emeletes *kástu* Szalafő Pityerszerében, pusztulásnak indultak az őrségi kerített s a hegyháti festett faragott faormú házak, az utolsó borona falú sokszögű alaprajzú pálinkafőző kunyhó, a felső-magyarországi sokszögű alaprajzú *aborák* és a göcseji pajták. A kutatás irányítói előtt nyilvánvaló volt, hogy csak ilyen intézményes kutató munka tisztázza, melyek azok a népi műemlékek, amelyeknek akár *in situ*, akár falumúzeumi fennmaradását és melyek azok, amelyeknek legalább eszmei védelmét (felmérését) biztosítani kell.

A népi műemlékek védelmét végre a 13/1949. évi törvényerejű rendelet előírta. A műemléki falukutatás, megállapítás és védelem országos nagy munkáját pedig 1957-ben az Építésügyi Minisztérium (a továbbiakban ÉM) kezdeményezte.

Az ÉM az 1949. évi statisztikai adatok alapján elkészítette az ország faépítészetének statisztikáját és elrendelte, hogy elsősorban a faépületekben és a pusztuló ipari épületben gazdag területeket kell felkutatni, hogy biztosítani lehessen a legértékesebb faépületek, továbbá az ipari építmények (magtárak, gerencsér műhelyek és kemencék, hegyi pincék), végül a hidak védelmét.

1957. év végén az ÉM közölte a felügyelete alá tartozó Tervező Irodákkal, hogy a népi építészettel szívesen foglalkozó építészekből kutató csoportokat alakít a népi — elsősorban a faépítészeti műemlékek felderítése és védelme érdekében.

Az ÉM a kutatásra jelentkezők részére 1958. április 29—30-án a Magyar Építőművész Szövetség székházában tanfolyamot szervezett, amelyen Barabás Jenő, a népi műemlékkutatás történeti-néprajzi, Major Jenő a település földrajzi és településtörténeti, Tóth János a népi építészet szerkezeti és esztétikai vizsgálat és Vargha László, a kutatás általános módszertanáról tartott előadást.

Minden kutató kézhez vette az előadások szövegét és két kérdőívet kapott: az egyik a település szerkezetével, az utcaképek, a települési függelékek (temető, kálvária, szőlőhegyek) és a helyi építőanyagok vizsgálatával, a másik az épületek jellegével, építési idejének vizsgálatával, alaprajzával, szerkezetével, tüzelőberendezésével, a régi bútorokkal, a kapuval és a gazdasági épületekkel foglalkozott.

Az első esztendőben, 1958-ban a kutatók díjazás nélkül végezték el munkájukat. Csak az úti- és szállásköltségüket, továbbá a napidíjukat térítették meg az illetékes Tervező Irodák. A kutatókat az Irodák ellátták filmmel is s a kutatásra két hetet engedélyeztek. A munka nehéz volt. Jellemzésére ideiktatjuk két kutatónk beszámolójának egy kis töredékét:

„Nagy lelkesedéssel készültem erre a szép gyűjtőmunkára. Hivatali elfoglaltságom miatt csak december 11-én indultam el Vésztőre. Mire megérkeztem, zuhogott az eső. Sárban és ködben caplattam végig az alföldi falu utcáin. Mégis igen nagy örömem telt benne.

Csepegő esőben fényképeztem. A statisztikában szereplő 5 db faházat sehol sem sikerült megtalálnom. Mindet lebontották. Az árvízes faluban csak egy nádtetős szabad tűzhelyes házat találtam. Búbos kemence volt sok és igen szép volt a formájuk. Egy kicsi búbos kemencés házat felmértem és a rajzát mellékelem." (Rácz György Ybl-díjas építészmérnök.)

A másik beszámolót Kovács József építészmérnök készítette:

„Tizenhárom Szamos-menti község felkutatásával bíztak meg. A fellelhető irodalom áttanulmányozása után kidolgoztam a munkaprogramomat és megtelefonáltam a községek Tanácsának, hogy mikor érkezem. Szállás biztosítását s a községben lakó, helytörténettel foglalkozó személy segítségét kértem. A távoli, de egymáshoz közel fekvő községek között az utat szekéren, motorkerékpáron, gyalog s egy alkalommal halottas kocsin tettem meg. A szállást bölcsődében, rendőrszálláson vagy körzeti orvosi rendelőben hordágyon biztosítottak számomra.

A 13 napig tartó utamon meleg ételt hat esetben ettem.

A települések belsőségi térképét a községi kataszteri térképekről másoltam le.

Minden községben találtam templomot, kúriát, karóközös paticsfalas, pitvaros, boglyás kemencés lakóházat, *aborát*, vontatható talpgerendás disznóólat, dorongvázas, vesszővel befont *górét* és *bodonos* kútat. Itt-ott még használják a fagerendelyű ekét és fakeretű boronát is.

30 tekercs filmet használtam fel, de

a vállalat csak egy-egy csíkmásolatot készített s azt — sajnos — az űrlapokhoz kellett csatolni."

1958-ban 65 építészmérnök 290 települést kutatott fel, 2283 kérdőívet töltött ki és 4516 fényképet készített. A kutatásban 12 Tervező Iroda és a Műszaki Egyetem néhány építészmérnöke, a MÉSZ és az ÉM 1—1 építészmérnöke vettek részt. Bár a kutatási programban a felmérés nem szerepelt, néhány bontás alatt levő épület felmérése is elkészült. A következő esztendőkben a múzeumok ethnográfusai is egyre nagyobb számban vettek részt a munkában és csak az ő részvételükkel lehetett aránylag rövid idő alatt a kutatást befejezni.

Jelentős munkát végzett két-két kutató az Őrség 12 településében (280 kitöltött kérdőívvel, 600 fényképpel), egy kutató Vas megyében, főképp Petőmihályfa szőlőhegyén 84 vázlatos felméréssel, 154 kitöltött kérdőívvel, 193 fényképpel és három kutató Zala megyében 20 településben (100 kitöltött kérdőívvel és 700 fényképpel). Hasonló jelentőségű vizsgálatot végeztek a kutatók a Bodrogközben, a Matyóföldön, Göcsejben, a Szigetközben, az Ormánságban, a Tiszaháton, a Rábaközben, a Vas megyei Hegyháton, a Zala megyei Hetésen és a Velencei-tó környékén.

A legeredményesebb kutatókat az ÉM megjutalmazta.

1958-ban tehát	290	települést kutattak fel	és néhány	épületet felmértek.
1959—1962-ig	427	települést kutattak fel	és néhány	épületet felmértek.
1963-ban	225	települést kutattak fel	és néhány	épületet felmértek.
1964-ben	301	települést kutattak fel	36	épületet felmértek.
1965-ben	317	települést kutattak fel	25	épületet felmértek.
1966-ban	296	települést kutattak fel	21	épületet felmértek.
1967-ben	302	települést kutattak fel	31	épületet felmértek.
1968-ban	252	települést kutattak fel	22	épületet felmértek.
1969-ben	284	települést kutattak fel	30	épületet felmértek.
1970-ben	136	települést kutattak fel	60	épületet felmértek.
1971-ben	237	települést kutattak fel	28	épületet felmértek.
1958—1971-ig	3067	települést kutattak fel	253	épületet felmértek.

A kutatási anyag alapján az ÉM Város- és Községrendezési Főosztálya a jelentős épületeket műemlékké, műemlék jellegűvé vagy faluképi jelentőségűvé nyilvánította s erről a megyei és járási Tanácsok illetékes osztályait értesítette és utóbbit felhívta, hogy az illetékes múzeumokat, a község tanácsát és az épület tulajdonosát értesítse, utóbbiakat azzal, hogy a műemlék jegyzékbe felvett épület átalakítására vagy lebontására az engedély csak az épület pontos felmérése és az OMF hozzájárulása után adható ki.

Az érdekeltek kis része örült e sorolásnak, nagyobb része azonban igyekezett áthágni a rendelkezést. A gyakori házszámcserék következtében sok értékes népi műemléket bontottak így le az illetékes hatóságok hozzájárulásával, mivel a községek az átszámozásokat nem közölték a felettes hatóságaikkal s a Tanácsok jóhiszeműen kiadták a bontási engedélyeket a műemléki épületekre is. Gyakran megtörtént az is, hogy a műemléki épületek gazdái engedély nélkül bontották le az épületeket, vállalva a hatósági büntetést. Jellemző erre a Zala megyei hagyárosböröndi Szekér-féle festett faormú ház elpusztítása. A házat az ÉM műemlékké nyilvánította. A tulajdonos ennek ellenére engedély nélkül lebontotta s a festett oromdeszkákat az új ház tornác mellvédjéhez használta fel.

Érdemes még a feljegyzésre Hollókő legszebb részének a megmentése. A település vizsgálata és rendezési tervének elkészítése alkalmával kitűnt, hogy Hollókő 1909-ben leégett és a hagyományok betartásával újraépített házsorának és szép templomának különleges védelméről gondoskodni kell. A védelemre kijelölt épületek egy részét a tulajdonosok le akarták bontani. Az ÉM és a Megyei Tanács Művelődési Osztálya kérésére az idegenforgalmi szervek éveken át tartó tárgyalások után a kijelölt házsort megvásárolták és az OMF segítségével a műemléki elvek szigorú betartásával üldülőtelep céljaira megújították.

A kutatás sok értékes népi műemléki épület megmentését segítette elő.

Az OMF a legértékesebb népi műemlékek fenntartását azonban csak akkor vállalhatta, ha a műemlék közületi tulajdonba kerül. Ezt a birtokcserét ritkán lehetett biztosítani s emiatt a bontás engedélyezéséhez az OMF néha éveken

át nem járulhatott hozzá. Voltak szerencsés esetek: különösen nagy gond volt a szalafői emeletes kásté romlása. A kástét a pusztulástól Vas megye Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Elnöke mentette meg. Az ÉM műemléki osztályának kérésére megvásároltatta a megye részére a kástét (17 000 Ft-ért) és az OMF kb. 50 000 Ft-os költséggel megújította. Ma ez az utolsó magyar emeletes kásté, Szalafő Pityerszerének legértékesebb műemléke.

Hasonló volt a göcseji műemléki kávási ház sorsa is. Az OMF éveken át megtagadta a bontási engedély kiadásához való hozzájárulását. Végre az ÉM műemléki osztályának kérésére az azóta elhunyt Hadnagy László nemes támogatásával a városi tanács megvásárolta a kávási házat s ezzel elindította a Göcseji Falumúzeum felépítését.

Így történt ez Parádon is, ahol egy lakó és gazdasági épületekkel beépített telek épületeinek lebontására engedélyt kért a tulajdonos. Mivel az udvar beépítése és a rajta levő épületek műemléki szempontból jelentősek voltak, a bontási engedély kiadásához az OMF nem járult hozzá. Évek multán sikerült elérni, hogy a házas udvart a közigazgatási hatóság falumúzeum céljaira megvásárolja. Az OMF segítségével megújított falumúzeum ma Parád idegenforgalmi látványossága.

Időközben a Göcseji és a Savaria múzeumok is megszerezték a lebontott, festett, faragott faormú házak ormait és azokat is felállították, ill. felállítják falumúzeumaikban.

A kutatók figyelme kiterjedt a bútorokra is. A kérdőíveken feljegyezték az értékes régi bútorokat is, amit az ÉM illetékes Főosztálya közölt az illetékes múzeumokkal, melyek a legértékesebb népi bútorokat megvásárolták.

Közben elkészült több történeti jellegű falu általános rendezési terve, a népi műemlékek és műemléki területek figyelembevételével (Tihany, Szigliget stb.).

A kutatás nem terjedt ki azokra a nagyobb településekre (városokra), amelyeknek műemléki vizsgálatát az ÉM a Váterv keretében elvégeztetett, de amelyekben a népi építészeti műemléki vizsgálat nem volt teljes. Ezenkívül a népi műemléki kutatások dokumentációinak tüzetes újabb vizsgálata alkalmával kitűnt, hogy egyes településeket a hiányos kutatási anyag miatt újra fel kell kutatni. Ezért az OMF elrendelte, hogy 1972-ben 170 és 1973-ban 45 település vizsgálatát el kell készíteni, ill. a nagyobb települések hiányos népi építészeti kutatását pótolni kell.

Időközben (1962-ben) az ÉM műemléki osztálya elkészítette a népi műemléki kutatás, megállapítás és védelem metodikáját is, melyet az ÉM Város- és Községrendezési Főosztálya a Magyar Tudományos Akadémia VI. o. szakbizottságának és az OMF szakvéleményének figyelembevételével jóváhagyott.

Az irányelvek szerint a műemlék „népi" megkülönböztetése csupán belső elhatárolás, a kiemelkedő néprajzi jelentőségű műemlékek számára.

A népi műemlék az a lakó-, gazdasági, ipari és közösségi építmény, építményrész vagy építmény tartozéka, amely a népi építő kultúrának értékes dokumentuma, amelyben a tájra jellemző alaprajzi vagy szerkezeti alaptípus hagyatéka vagy fejlődésének valamelyik fázisa fellelhető, továbbá amelyben az egyes stíluskorszakoknak térbeli és formai építészeti hagyománya emlékezésszerűen benne él, végül egyes kiváló népi mesterek minden értékes épülete, mellyel a környezete népi építőkultúráját tovább formálta, továbbá az a népi település, amelyben az alaptípus hagyatéka még benne él (két beltelkes-, soros stb. település) vagy amelyben a népi építő kultúra magas szinten jelentkezik.

A jelentős népi épület, ill. terület védelem alá vonandó, mint

a) műemlék, ill. műemléki környezet,

b) műemlék jellegű,

c) faluképi jelentőségű épület,

d) műemléki jelentőségű terület. (Országos Építésügyi Szabályrendelet, 157.§.)

a) *Műemlék* az a *kiemelkedő* jelentőségű népi épület, amely a fenti népi műemléki megállapításban foglaltaknak megfelel, *műemléki környezet* a műemlékhez kapcsolódó szomszédos építészeti vagy tájképi terület, mely a műemléki épület érvényesülését önmagában vagy megfelelő módosítással biztosítja.

b) *Műemlék jellegű* az a j e l e n t ő s népi épület, amely a fenti népi műemléki megállapításban foglaltaknak megfelel, és amelynek fenntartása gazdaságos és a rendezési tervekbe nem ütközik.

c) *Faluképi jelentőségű* az a kisebb jelentőségű népi épület, amely a fenti műemléki megállapításban foglaltaknak megfelel, vagy amelynek a falukép kialakításában lényeges szerepe van, s amelynek eszmei védelmét felméréssel biztosítani kell.

d) *Műemléki jelentőségű* terület olyan falurész, amelyet a benne együttesen nagyobb mértékben előforduló műemléki, műemlék jellegű és faluképi jelentőségű épületek vagy több évszázadra visszavezethető telekosztása miatt a gazdasági

és szociális szempontok figyelembevételével egységes védelemben kell részesíteni (pl. Tihany, Szigliget, Szalafő, Petőmihályfa szőlőhegye, Hollókő, Mezőkövesd stb.).

A védelem alatt álló műemléki épület ép és változatlan állapotban való fenntartása a tulajdonost vagy a haszonélvezőt, ill. állami tulajdonban levő ingatlan esetében az ingatlan használóját vagy kezelőjét terheli.

A továbbiakban a metodika részletesen ismerteti a műemlékké, műemlék jellegűvé vagy faluképi jelentőségűvé nyilvánított épület fenntartásának, megújításának és felmérésének a módozatait s a műemléki környezet fogalmát és előírja, hogy minden műemlék átalakításának tervét jóváhagyásra az OMF-hez fel kell terjeszteni. Előírja továbbá, hogy a műemléki jelentőségű település, településrész, tér, utca vagy utcaszakasz határát pontosan ki kell jelölni, meg kell állapítani a területén levő épületek műemléki jellegét és részletes rendezési tervben kell előírni a település építési szabályzatát.

A metodika részletezi a népi műemléki kutatás módját és a kutatót kötelezi legalább 2 műemléki jelentőségű felmérés elvégzésére. Szükségesnek tartja, hogy a Városépítési Tervező Vállalat népi és ipari műemléki kutató csoportot alakítson s a műemléki területek megállapításával is foglalkozzék, és előírja, hogy az OMF a beérkezett kutatási anyag feldolgozására egy építészmérnöki, egy technikusi és egy néprajzos státust létesítsen.

Az OMF a beérkezett anyagot rendszerezi és műemléki minősítést terjeszt fel az ÉM-hez.

A metodika előírja a műemlékek és a műemléki jelentőségű területek eszmei és gyakorlati védelmének módját. Az ÉM előterjesztéssel él a Pénzügyminisztériumhoz, hogy a műemlékek fenntartására segélyt biztosítson.

A metodika megemlíti, hogy az ÉM a kutatásra a faépületekben gazdag települések mellett a műemléki topográfia részére Szabolcs, Szatmár és Komárom megyéket és a táji és néprajzi szempontból egységes területeket, végül a Balaton környékét jelölte ki.

Előírja a metodika a műemléki megállapítás módját, a műemléki jelentőségű településekre egyszerűsített általános rendezési tervének elkészítését és szükségesnek tartja, hogy az Építőipari Műszaki Egyetem és a Technikumok a műemlék felméréseket tantervükben rendszeresítsék, továbbá előírja ama régi szélmalmok rekonstrukciós tervének elkészítését, amelyeket a TSz-ek használhatnak. A metodika további erőfeszítéseket tesz szükségessé a szabadtéri múzeumok fejlesztésére és szaporítására. Végül felhívja az OMF-et: állapítsa meg, hogy az egyes megyékben a műemléki épületek részére évente mennyi zsup és fazsindely anyagra van szükség.

Az állami és szövetkezeti tulajdonban levő napjainkig megújított népi műemlék közül 4 épület, iskola, ill. könyvtár és 45 épület muzeális célokat szolgál (neves emberek szülőházai, tájházak, nemzetiségi házak). Ezenkívül egészségügyi célokra 3, idegenforgalmi célokra 15, ipari célokra (főleg vízi és szélmalmok) 24, lakás céljaira 23 és egyéb célokra (főképp pincék) 27 épületet használtak fel.

Az OMF ezenkívül a legértékesebb népi műemlékek megmentése érdekében akkor is áldozott, amikor a műemlék magántulajdonban volt. Példa erre a hegyhátszentpéteri Frigy Vince-féle festett faragott faormú ház, amelynek északi vályog falát az eső annyira átáztatta, hogy a megrongált fal az épület fennmaradását veszélyeztette. A tulajdonos — szegény beteg özvegyasszony — nem volt képes arra, hogy a tönkrement falat kicseréltesse. Az OMF lebontatta az átnedvesedett falat, új téglafalat építtetett és az építési költség kis részét rátáblázta az ingatlanra a hálás özvegy hozzájárulásával. A ház ma a vasi Hegyhát egyik műemléki büszkesége.

Az OMF a műemlékvédelem útján még tovább lépett. Közte és a Néprajzi Múzeum között a múlt évtized utolsó éveiben az az álláspont alakult ki (dr. Barcza Géza jelentése szerint), hogy az értékes népi műemlékek fennmaradását *in situ* kell biztosítani s amit nem lehet így megmenteni, falumúzeumokba kell áttelepíteni. Ennek figyelembevételével 1968-ban az OMF átvizsgálta a népi műemléki állományt és szakértő bevonásával megállapította, hogy a gazdaságosan helyre nem állítható és közületi vagy idegenforgalmi célra fel nem használható épületeket a műemlék jegyzékből törölni kell. Ennek alapján a műemléki jegyzékben felsorolt 1672 műemlékről két lista készült: az egyikben a fenntartandó (843), a másikban a dokumentálás után törölhető (829) épület szerepel.

1962 az időközben felkutatott műemlékkel együtt a távlati tervi felmérés szerint 933 fenntartandó népi műemlékkel kellett számolni, melyből 137 műemlék állami, szövetkezeti, ill. egyházi és 796 magántulajdon. Utóbbiból kb. 120 épület a szentendrei országos és a regionális szabadtéri múzeumokba kerül s így az

OMF megállapítása szerint az összes igény figyelembevételével 500 népi műemlék menthető meg és tartható jókarban, ha a tulajdonosok a fenntartás költségeihez támogatást kapnak. Az OMF előterjesztésére az Építési és Városfejlesztési Minisztérium (a továbbiakban ÉVM) kiadta a 16/1971. számú utasítását, mely szerint az OMF engedélyt kapott arra, hogy a védett népi műemlékek felújítására vissza nem térítendő támogatást nyújtson. Ez a támogatás 1972-ben 746 népi műemlék fenntartására kereken évi 1 100 000 forintot és 10—12 épület részére egyenként egyszeri 25 000 Ft-ot biztosít azzal a kikötéssel, hogy a megújításokat és átalakításokat a műemléki szempontok teljes betartásával kell végrehajtani. Ennek ellenőrzését az utasítás az illetékes helyi tanácsokra bízza.

Örömmel köszöntjük ezt az elhatározást, amely — úgy véljük — a minimumra csökkenti a népi műemlékek erőszakos és törvényellenes pusztítását. Az ÉVM megtalálta azt a gyógyszert, amelyet évtizedek óta vártunk a népi műemlékek megmentése és fennmaradása érdekében.

Gondolatok a munkaeszközök történetének kutatásáról

Tízéves a Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma

Balassa Iván

Magyarországon 1894-ben tudatosan és rendszeresen Jankó János indította el a „népies munkaeszköz"-ök gyűjtését és kutatását.[1] A nagyszabású vállalkozás első eredményeit a Millenniumi Kiállítás Néprajzi Falujának templomában szerette volna bemutatni, de azt végül más kiállításra foglalták le. Jankó élete végéig hangoztatta a munkaeszközök fontosságát a néprajzi kutatásban, melynek bizonyítéka nagyszabású halászati monográfiájának megjelentetése.[2] A magyar néprajztudomány az elkövetkező években sem felejtkezett meg a munkaeszközök vizsgálatáról, amint az a Magyarság Néprajza köteteiből is világosan látható. De ezek részeredmények, mert teljesebb áttekintést ezen a területen is csak a lehető teljes adatmennyiség ismerete hozhat. Ehhez egy munkaeszköztörténeti archívum szolgáltat megfelelő alapot, míg a jelen és közelmúlt anyagának felmérésére egy néprajzi atlasz vállalkozhat. Mindehhez nálunk a tudományos és anyagi feltételek csak az utóbbi két évtizedben értek meg.

Kétségtelen, hogy ezt elősegítette az is, hogy az elmúlt évtizedekben fokozott érdeklődés nyilvánult meg különösen a mezőgazdasági munkaeszközök iránt, amit nemcsak a megjelenő monográfiák, tanulmányok száma bizonyít, hanem számos olyan nemzetközi konferencia, mely e kérdés megtárgyalását részleteiben is napirendre tűzte.[3]

Egy munkaeszköztörténeti archívum megszervezését az is nagymértékben elősegítette, hogy határozott elméleti alapot kapott a marxizmus klasszikusainak megállapításaiban. Marx a mechanikai munkaeszközöket a termelés csont- és izomrendszerének nevezte és megállapította: „A *munkaeszközök* maradványai éppoly fontosak letűnt társadalmi-gazdasági alakzatok megítélése tekintetében, mint a csontleletek felépítése kihalt állatfajok szervezetének megismerése szempontjából. A gazdasági korszakokat nem az különbözteti meg, hogy *mit*, hanem hogy *hogyan*, milyen munkaeszközökkel termelnek."[4]

Egyre világosabb lett számunkra, hogy a munkaeszközök kutatása területén csak a nagy adatmennyiségre alapozott megállapítások hozhatnak megbízható eredményeket, melyek alkalmasak messzemenő gazdasági és társadalmi következtetések levonására is. Ezért tettem javaslatot 1962-ben a Magyar Mezőgazdasági Múzeum vezetőségének egy Mezőgazdasági Munkaeszköztörténeti Archívum létrehozására. Matolcsi János, a múzeum főigazgatója lehetővé tette a munka megindítását, mely azóta is töretlenül folyik. A megindításkor, de azóta is számos olyan kérdés

[1] Balassa Iván 1968, 321.

[2] Jankó János 1900, passim.

[3] L. e kérdésről részletesebben: Balassa Iván 1964; — Balassa Iván—Regius János 1964—; Balassa Iván 1967: — Balassa Iván 1969.

[4] Marx Károly 1949, 194.

merült fel, melynek megtárgyalása csak lassanként tisztázódott.

Így a tipológiát a kutatók egy része mint elavult módszert száműzni kívánta a munkaeszközök kutatásának területéről. Az ilyen kutatók azonban szem elől tévesztik azt, hogy a tipológia fontos alapkutatási segédeszköz, mely nélkül a rendszerezés aligha képzelhető el. Nem lehet azonban semmiképpen sem a kutatás végső célja. Egy munkaeszköz méretének, anyagának, formájának ismerete az összehasonlítás egyik, ha nem is egyedüli alapja, ami nélkül a feldolgozást éppen úgy nehéz elképzelni, mint ahogyan a mesekutatók az áttekinthetetlenül nagy anyagban motívum és típus számok nélkül aligha tudnának rendet teremteni. Jelenlegi ismereteink szerint a felgyűlt hatalmas adatmennyiségben később a gépi-feldolgozás is csak formai kritériumok alapján lehetséges.[5]

Az osztályozás kérdésében a kialakulatlan terminológia is sok nehézséget okoz. Ez olyan kérdés, mely tudományszakunkban, a számos kísérlet ellenére sem nevezhető megoldottnak. Ezzel a kérdéssel a legkülönbözőbb országokban sok nehézséggel küzdenek a kutatók. Találóan állapította meg Hans Koren: „Wie überhaupt in der Welt so manches Unheil entsteht, weil man für dasselbe Ding verschiedene Namen kennt und um diese Namen rauft, so ist auch manches Missverständnis in der Wissenschaft verschuldet durch die Unklarheit der Begriffe und die unbegründeten Verschiedenheiten in der Bezeichnung."[6]

A munkaeszköztörténeti archívumok az egyes nyelvekben az egységes terminológia kialakulását nagy mértékben elősegíthetik, mert ennek megteremtését szorgalmazniuk kell, hiszen e nélkül a hatalmas anyag áttekintése lehetetlen lenne. Ezért szerepel ez a kérdés hazai és nemzetközi konferenciákon egyre gyakrabban. Így a terminológiával behatóan foglalkozott az ekekutatók két nemzetközi konferenciája is Koppenhágában, illetve Stockholm Julitában, sajnos a tervek és kezdeti sikerek e területen nem hoztak egységes megoldást.[7]

A terminológia egységesítésére mindenképpen szükség van, hiszen az európai nyelvek többségében számos mezőgazdasági munkaeszköznek nincs általánosan használt elnevezése. Ezért az egységes szakterminológiát előbb valamennyi nyelvben külön-külön kell kidolgozni. Ezután lehetne a nem könnyű összeegyeztetést elvégezni, ami nemcsak az archívumok munkáját segítené elő, hanem az irodalom pontos használatát is megkönnyítené. Az elnevezések sokasága már az egyes munkaeszközök esetében is problémát jelent, ami még csak fokozódik a részelnevezések esetében. Ezek megjelölésére ugyanis a legtöbb nyelvben, tájnyelvenként változó, számos megjelölése ismeretes és ezek közül a köznyelvit márcsak azért is nehéz kiválasztani, mert ezeket a köznyelv a legtöbb esetben egyáltalán nem is ismeri. A tájékozódás szempontjából azonban elengedhetetlen, hogy ezek között is a saját nyelvükben az egyes szakemberek rendet teremtsenek. Az alapos körültekintéssel megállapított terminológia nemcsak a munkaeszköztörténeti archívumok, hanem az irodalom szaknyelve is lehet. Mindenesetre arra kellene törekedni, hogy az európai nyelvek mezőgazdasági munkaeszközökkel kapcsolatos egységes szakkifejezéseit rajzokkal megvilágítva egy kötetben adjuk közre és ezek használata az archívumokban és a szakirodalomban egyaránt kötelező használatra emelkedjék.

Az egy nyelven belüli közös terminológia megállapítása csak segédeszköz, mely az archívumokban, a szakirodalomban a jobb eligazodást, a pontosabb megértést szolgálja. Ezt azonban nem tévesztjük össze azzal, hogy a tárgyat és annak részeit a használati helyén ismeretes elnevezéssel írjuk le. Az ezekből leszűrhető tanulságok már korántsem a könnyebb eligazodást bizonyítják az eszközök tömegében, hanem fontos forrásul szolgálnak a tárgy eredetével, használatával, összefüggéseivel kapcsolatban, melyek elemzéséből kellő óvatossággal messzemenő következtetéseket lehet levonni. Ez viszont már olyan kérdés, mely bővebb és szélesebb körű kimunkálást igényel.[8]

Az egységes tipológia és terminológia a munkaeszköztörténeti archívumok elengedhetetlen kelléke, de ezek csak arra szolgálnak, hogy a tartalmi kérdéseket segítségükkel még jobban meg lehessen világítani. Az azonban már elvi kérdés, hogy a munkaeszköztörténeti archívumok minél szélesebb időt öleljenek át, mert a fejlődés menetét, irányát csak a lehető teljes történeti anyaggal tudják érzékeltetni. Ezért szükséges, hogy a régészeti leleteken kívül,

[5] E tipológia kezdeti alkalmazásáról l. részletesebben Balassa Iván 1968, 321 kk.

[6] Koren, Hans 1950, 14.

[7] Vö. *Research on Ploughing Implements 1956.*

[8] Balassa Iván 1971, 323—331.

az agrártörténeti, technikatörténeti, néprajzi és a legújabbkori eszközökre vonatkozó adatok megtalálhatók legyenek az archívumban.

A régészet kutatói, az ősi kultúrák feltárói korábban kevéssé törődtek a különböző korok mezőgazdasági eszközmaradványaival. Ezért az előkerült tárgyak egy részét az etnográfusok dolgozták fel. Az utóbbi időben, örvendetesen, egyre több archeológus érdeklődése fordul a mezőgazdasági munkaeszköz felé, aminek számos terjedelmes és tartalmas munka, tanulmány, könyv az eredménye. A munkaeszköztörténeti archívum a régészeti leleteket — bármilyen szegényesek is azok a fa tárgyak és fa alkatrészek szinte kötelező elpusztulása miatt — semmiképpen sem nélkülözheti, mert ez viszonylagos szegénysége ellenére is olyan alap, amire a későbbi korok adatait rá lehet építeni.

A történeti forrásokat a régészeti és néprajzi mellett gyakorlatilag nem annyira a tárgyak, hanem inkább az ábrázolások (festmények, rajzok, metszetek, faragások, pecsétek, címerek stb.) és az ezeket kiegészítő írásbeli feljegyzések szolgáltatják. Ez az a forrásanyag, melyet az európai néprajzkutatás az utóbbi időben egyre erőteljesebben von be kutatási körébe. Kétségtelen, hogy ennek a legtöbb országban még nem eléggé feldolgozott anyag felhasználása nélkül a mezőgazdasági eszközök kutatásában nem tudjuk azt a hatalmas űrt áthidalni, ami az esetek többségében a régészeti és néprajzi anyag között tátong.

A néprajzi terület körülírására e folyóirat hasábjain nincs különösebben szükség. Azt azonban meg kell jegyeznem, hogy egy archívum anyaga korántsem korlátozódhat azokra a munkaeszközökre, melyek többnyire az utóbbi egy évszázad folyamán kerültek be múzeumainkba, hiszen ezekről a kor szokása szerint viszonylag keveset jegyeztek fel a gyűjtők. Éppen ezért a még használatban levő vagy a közelmúltban alkalmazott munkaeszközöknek a terepen is nagy figyelmet kell szentelnünk, mert elsősorban ezek biztosíthatják — az utóbbi két évtizedben gyűjtött muzeális tárgyakkal egyetemben — a legsokoldalúbban megvilágított forrásanyagot. Ugyancsak kiváló forrásnak bizonyul az a nagyszámú fényképfelvétel, mely a múlt század végétől kezdve egyre nagyobb számban halmozódott fel múzeumainkban.

A jelenkori kutatás pontosan meg tudja állapítani egy-egy munkaeszköz teljesítményét. Ez rendkívül fontos kérdés, történeti vonatkozásban is, hiszen a termelékenység emelése a munkaeszközök tökéletesítésének, ésszerűsítésének legfontosabb rugója, mely ezen át a munkamódok megváltozásához is vezet. A régészeti leletek másolataival végzett munkakísérletek éppen ezért nagy jelentőségűek, hiszen a régen letűnt korok munkamódszerét és annak eredményességét tudjuk rekonstruálni. Az újabbkori kísérletek sorában különösen jelentős A. Steensberg munkássága, aki a különböző sarlóformákkal végzett próbákat és állapította meg a munkamódokat és a teljesítményeket.[9] Az ő kezdeményezésére alakult meg a Történeti-régészeti Kutatóközpont a dániai Lejre-ben, ahol sok más mellett az ekékkel és más talajművelő szerszámokkal végeznek rendszeres próbákat.[10] Legutóbb F. Šach XVIII—XX. századi ekék másolataival szántatott és ezek jártak figyelemre méltó eredménnyel.[11] Az ilyen kísérleteket csak úgy lehet megfelelő módon előkészíteni, ha a munkaeszközök lehetőleg minél szélesebb körét és mennyiségét ismerjük, ez pedig a munkaeszköztörténeti archívumok segítségével lehetséges. Sajnálatos módon azonban ilyen kísérletekre Magyarországon még eddig módszeresen nem került sor, de talán éppen a Mezőgazdasági Munkaeszköztörténeti Archívum teremti majd meg erre is a lehetőséget.

Amikor az Archívum munkáit megindítottuk a kezdetben felmerült kérdések jelentős részét még nem sikerült véglegesen tisztázni. Egy évi munka szonban már nagy vonalaiban megmutatta a lehetőségeket és a megvalósítás irányait. Ezért már a következő 1963. évben „Tájékoztató Mezőgazdasági Munkaeszköztörténeti Archívum létesítéséről" címen összefoglaltuk a legfontosabb tudnivalókat és eljuttattuk összes külső és belső munkatársainkhoz, hogy ennek segítségével egységesíteni tudjuk a munka menetét. Ebben körvonalaztuk a feldolgozandó anyag határait, a munka módszerét, mely lényegében azóta sem változott, legfeljebb a terméknyek feldolgozására szolgáló munkaeszközök irányába valamelyest szélesedett a kutatási terület.

Az alábbi felsorolás nem tudományos rendszerezés kíván lenni, csupán érzékeltetni akarja az Archívumban megtalál-

[9] Steensberg, A. 1943, passim.
[10] Hansen, H—O. 1969, passim.
[11] Šach, F. 1972, passim.

ható legfontosabb témaköröket. Gyűjtögetés, erdészet, és fafeldolgozás, nádgazdálkodás, halászat és haltárolás, vadászat, méhészet. Az állattenyésztés valamennyi háziállatra kiterjed nagyjából ugyanolyan beosztással mint a lótenyésztés, melyen belül a fajták, nevelés, ápolás, tartás (szilaj, istállózó), igázás, hátasló, versenyló, csikós felszereléseit és munkaeszközeit foglalja magába a gyűjtemény. A szarvasmarha, juh esetében a tejgazdálkodás eszközei is helyet kapnak, míg a juhnál a gyapjú, a sertésnél a hús- és zsírfeldolgozás eszközeit is összegyűjtöttük. A növénytermelésben az alábbi fő témaköröket állapítottuk meg: legelőgazdálkodás, rétművelés, szántóföldi földművelés, talajművelő szerszámok, gabonatermesztés, a gabona feldolgozása, kapás növények; kukorica, burgonya, répa, dohány, dinnye. Az ipari növények közül a len, kender és ezek feldolgozása, mák, cirok, napraforgó, repce stb. A takarmánynövényekhez kapcsolódó munkaeszközök. A konyhakerti növények, fűszer- és dísznövények. Gyümölcstermesztés, szőlőművelés, borászat és a kádármesterség. A mezőgazdasággal kapcsolatos teherhordás. Még ilyen beosztás esetén is adódnak határterületek, melyeket egyes kutatók felvesznek, mások elhagynak a kartonok készítése során. Ilyen esetekben az az általános ajánlatunk, hogy a határokat inkább szélesebben értelmezzék, mert a felesleges karton még mindig kisebb baj, mintha egyes területek kimaradnak, esetleg olyan módon, hogy arról csak utólag szerzünk tudomást, amikor annak pótlása sok nehézséget okoz.

A zöld színű 22,5×16,5 cm nagyságú kartonok az alábbi legfontosabb adatokat tartalmazzák: a tárgy elhelyezése, vagyis ahol a felvétel időpontjában található, a tárgy neve (irodalmi és helyi), az archívumban nyert száma (1-től folyamatos), a fénykép negatív száma. A munkaeszköz múzeumi leltári száma, anyaga és legalább két mérete. A továbbiakban a lelőhelyét jegyezzük fel, majd a készítés helyét, idejét és készítőjét. Ezek után következik a tárgy leírása, majd a használatának ideje, helye, módja, elterjedtsége. Amennyiben szükséges az irodalom rovatban a rávonatkozó közlések, esetleges publikálásának pontos helye kerül feljegyzésre. Míg a karton jobb alsó sarkában a kitöltő nevét és a kitöltés idejét találja meg a kutató. A karton másik oldalán az eszközről készült fényképet ragasztjuk fel 6×9 cm-es nagyságban. A kartonra csak azok az adatok kerülhetnek, melyek a leltárkönyvben vagy a leíró kartonon megtalálhatók. A kitöltőnek csak a tárgy leírását lehet a szükségnek megfelelően esetleg pontosabbá és részletesebbé tenni. Amennyiben ezen túl valamit változtatni kíván, úgy azt külön indoklással teheti meg és aláírásával hitelesíti azt.

A követelmények azonban lényegesen magasabbak, ha újonnan felvett adatokról van szó. Ilyen esetben a fentieken kívül a funkcionális szempontokat is érvényesíteni kell. Fel kell jegyezni, hogy az illető eszközzel a mezőgazdaság melyik ágában, milyen munkafolyamatot végeztek és hogyan használták azt. Szükséges annak a megfigyelése is, hogy a vizsgált szerszámmal, eszközzel, géppel meghatározott időegység alatt mennyi munkát végeztek el, mi a vonóerő szükséglete stb. Meg kell állapítani azt is, hogy az illető munkaeszközt feudális nagybirtokon, kapitalista üzemben, szegény- vagy gazdagparaszti gazdaságban használták-e, mert mind ebből jelentős társadalmi következtetéseket lehet levonni. Célszerű az egyes munkaeszközöket a termelés folyamatába ágyazva, valamely munkaeszköz komplex részeként vizsgálni és feltüntetni, hogy a munka végzése folyamán milyen más eszközök kapcsolódnak hozzá.

A Mezőgazdasági Munkaeszköztörténeti Archívum eddigi elsősorban az országos és vidéki múzeumok anyagát dolgozta fel, mert ennek adottságai látszottak a legmegfelelőbbnek, bár azzal is számolni kellett, hogy így a fentebb érintett újabb követelményeknek megfelelő adatokat kevésbé kapunk. A nagy számok törvényszerűsége azonban még a viszonylag hiányosan jegyzetelt anyag értékét is jelentősen megnöveli. Jelenleg az Archívum anyagának döntő többsége a régi és újabb muzeális anyag feldolgozásából adódik.

Az utóbbi években azonban a különböző korszakok ábrázolásaiból is nagy mennyiség gyűlt össze. Így részletesen feldolgoztuk a XVI. század közepétől kezdve a kalendáriumok ábrázolásait, melyek — legalábbis magyar vonatkozásban — a munkaeszköztörténeti kutatásokban még eddig nem jelentkeztek kellő súllyal. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokának gazdag gyűjteményéből is sokat meríthettünk, éppen úgy, mint a múlt századi szakmai és általános folyóiratokból. Még az olyan jól ismert hetilap, mint a Vasárnapi Ujság is, gondos feldolgozás után a képek százával gazdagította ismereteinket. Ez még fokozott mértékben érvényes a mezőgazdasági folyóiratokra, csak legfeljebb azt lehet sajnálni, hogy ezek korai képviselői vi-

szonylag kevés ábrával jelentek meg. Ezen túl megindult a múzeumok nagyobbrészt századunkra vonatkozó fényképeinek feldolgozása is (pl. Debrecen, Sárospatak stb.), de itt a munkának még csak a kezdetén járunk.

A fentiekhez képest csak a harmadikhelyen említhető az újonnan terepen gyűjtött anyag vagy az olyan újabb múzeumi tárgygyűjtés, mely már a fokozottabb igényeket is messzemenően kielégíti. Az ilyen jellegű gyűjtésnek a falvakban sok a nehézsége, az azonban örvendetes tény, hogy a múzeumok anyagának sokoldalúan történt jegyzeteltsége az utóbbi két évtizedben jelentősen megnövekedett és az egyben a Munkaeszköztörténeti Archívum értékszintjének emelkedését is jelenti.

A feldolgozás munkáját nagyszámú, nagyobbrészt külső kutatógárda végezte és végzi. Ahol erre megfelelő muzeológus vállalkozót találunk, ott tiszteletdíj ellenében elvégzik a kartonkitöltés felelősségteljes munkáját. Ahol erre nincs lehetőség ott a Mezőgazdasági Múzeum dolgozói jegyzik fel az adatokat. Ezenkívül könyvtárosok és levéltárosok is bekapcsolódnak a munkába a saját területükön. A beküldött kartonokat a Munkaeszköztörténeti Archívum munkatársai ellenőrzik, amennyiben szükséges, kiegészítésre visszaküldik. Ez azonban csak a legritkább esetben fordul elő, mert csaknem kivétel nélkül pontos adatokat kapunk.

Ahol már elkészültek a kartonok, oda a múzeum fényképésze egy muzeológus kíséretében elutazik és a tárgyakról, ábrázolásokról megadott szempontok szerint felvételeket készít. A negatívokat a Mezőgazdasági Múzeum Fényképgyűjteményébe leltározzuk be és ez az itt nyert leltáriszámmal szerepel a karton jobb felső sarkában. A teljesen kész kartonokat regisztráljuk és folyamatos sorszámmal látjuk el. Egyidejűleg pontos feljegyzést készítünk arról, hogy az egyes múzeumok gyűjteményeit milyen időpontig dolgoztuk fel. Az így megszervezett nyilvántartás lehetőséget biztosít arra, hogy akkor is pontosan szemmel lehessen kíséri a karonokat, ha már szakok szerint osztályoztuk őket.

Az elmúlt tíz év alatt összesen több mint 70 000 karton készült el. A teljesítmény évenként hullámzott, mert időnként a kitöltés ütemét vissza kellett tartani a fényképezés meggyorsítása érdekében. Ennek ellenére a kartonoknak több mint egyharmada még ma sincs fényképpel ellátva. Sajnálatos módon vannak egészen nagy gyűjtemények (Magyar Nemzeti Múzeum, Néprajzi Múzeum, Budapesti Történeti Múzeum), ahol adminisztratív nehézségek miatt a fényképezést, részben a kartonok kitöltését nem tudtuk megkezdeni, illetve folytatni. Ilyen nehézségek a megyei múzeumokban nem merültek fel. A kartonok kitöltésének ütemét a jövőben sem kívánjuk fokozni, hanem inkább a fényképezést szeretnénk minél teljesebben elvégezni.

1970-ben kezdtük előkészíteni a teljesen kész és ellenőrzött kartonok szakonkénti beosztását. A különböző múzeumokban alkalmazott beosztási rendszereket figyelembe véve alakítottunk ki egy olyan rendszert, melybe a fentebb körvonalazott anyag kivétel nélkül elhelyezhető és így a megtalálás nem okoz különösebb nehézséget. Néhány esetben az anyag természetéből következően akadnak átfedések, de ezeket igyekeztünk megfelelő utalásokkal kiküszöbölni. A nagy fejezeteket 10—67-ig terjedő főszámokkal láttuk el és ehhez még egy vagy két szám csatlakozik, melyek segítségével az egyes munkaeszközökig tudjuk a gyűjteményt áttekinteni. Tehát például: 22 Szarvasmarhatenyésztés, 222 Nevelés, gondozás, orvoslás, 2223 Szájkosár. Természetesen mindenütt hagytunk ki számokat a még felmerülő további eszközök beiktatására. Erre azonban csak ritkán van szükség, mert az osztályozást már nagy mennyiségű anyag alapján alakítottuk ki. A beosztás egyben a szakterminológiát is rögzíti, ugyanakkor németre is lefordítottuk, hogy külföldi kutatók is tudják azt használni.

Az első 40 000 teljesen kész karton szétosztása 1971 tavaszára készült el, amikor a Magyar Mezőgazdasági Múzeum alapításának 75. évfordulóját ünnepelve, Budapesten tartottuk meg a Mezőgazdasági Múzeumok Nemzetközi Szervezetének III. Kongresszusát. Ezzel megnyílt az anyag használatának lehetősége, melyet olyan módon kívánunk tovább bővíteni, hogy elkészítjük a teljes anyagmennyiség földrajzi utalórendszerét is.

A sok irányból megnyilvánuló érdeklődés szükségessé tette 1972. február 1-én „A Magyar Mezőgazdasági Múzeumok Munkaeszköztörténeti Archívuma (MMA) használati szabályzatának" kiadását. Eszerint az Archívum használatára a Múzeum igazgatósága ad engedélyt elsősorban a létrehozó és segítő Intézmények munkatársai számára, akik a Magyar Tudományos Akadémia, illetve a Mezőgazdasági és Élelmezési Minisztérium által jóváhagyott terven dolgoznak. Kivételként más kutatók, így külföldiek is kaphatnak ilyen engedélyt.

Amennyiben a kutató az egyes fény-

képeket, illetve a pontos adatokat egyedileg is fel kívánja használni, ahhoz szükséges annak a múzeumnak vagy intézménynek engedélye, mely az illető munkaeszközt őrzi. Ezt az Archívum közvetlenül kéri meg a kutató számára, amennyiben a kérést elutasítják, úgy az Archívum a maga részéről lezárja az ügyet, de a kutató személy szerint fordulhat a megtagadó felügyeleti szervéhez engedélyezésért. Ilyenre általában nem kerül sor, de a szabályzatnak ez a pontja világosan mutatja, hogy a Munkaeszköztörténeti Archívum messzemenően védi a múzeumok, intézmények közlési jogát.

A széles körű tudományos anyag feldolgozása sok esetben már a rendszerezés előtt is megindult, így magam is haszonnal forgattam az egyes lapokat az ekéről szóló monográfiám megírásakor vagy az ásókról készült tanulmányomban. Újabban a régészek is nagy érdeklődéssel kísérik ezt a munkát, de használták már a szőlőműveléssel foglalkozó kutatók, és mások is az egyre növekvő gyűjteményt. Nemcsak a tudományos feldolgozó munkát segíti nagy mértékben az Archívum, hanem a múzeumi kiállítások rendezésében is jól fel lehet anyagát használni, hiszen áttekintést ad egy-egy termelési ág egész eszközkészletéről. Már használtuk egy tejfeldolgozást bemutató kiállításhoz, szőlészeti és borászati bemutatóhoz, az aratás történetét végigkísérő kiállításhoz, egy a paprika történeti és feldolgozási bemutatóhoz. Így tehát az Archívum tudományos és népművelési haszna egyaránt jelentős.

Az elkövetkező évek során azonban még további kemény munka vár az Archívum munkatársaira. Először is fokozni kell a fényképezés ütemét, ellenőrizni kell a hiányos kartonokat. Országosan megkezdjük az elmúlt években gyűlt múzeumi tárgyak feldolgozását, hiszen van olyan múzeum, ahol legutoljára 1964—65-ben dolgoztunk és azóta sok és jóminőségű munkaeszköz anyag gyűlt össze. Fokozni kívánjuk a történeti és mai ábrázolások feldolgozását. Amennyiben mód kínálkozik rá, a muzeális anyagot szívesen kiegészítenénk a terepen gyűjtöttekkel is. Minél hamarabb szeretnénk befejezni a földrajzi utalórendszert, hogy ez is a kutatók rendelkezésére állhasson. A Magyar Néprajzi Atlasz lapjainak megjelenése után a bennünket érintő adatokat is fel kívánjuk az Archívumban dolgozni, mert annak áttekintését így növelni lehet.

Mindezek alapján remélhetjük, hogy a mezőgazdasági munkaeszközök kutatása most már teljesebb adatmennyiséggel, biztosabb alapokon már a közeljövőben számos új eredményt fog elérni.

IRODALOM

BALASSA Iván
1964 *Nemzetközi megbeszélés a munkaeszköztörténeti archívumok kérdéséről a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban.* A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 267—272.
1967 *A mezőgazdasági munkaeszközökkel kapcsolatos konferenciák.* Ethn. LXXVIII: 609—613.
1968 *Jankó János az ethnografus.* Ethn. LXIX: 317—330.
1969 *Das Archiv für Geschichte landwirtschaftlicher Arbeitsgeräte des Landwirtschaftlichen Museums in Budapest.* In: Arbeit und Gerät in volkskundlicher Dokumentation (szerk.: HANSEN, Wilhelm) 109—114. Münster.
1971 *A szókincs és az anyagi kultúra kutatása.* Népi kultúra — Népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve V—VI. Budapest.

BALASSA Iván—REGIUS János
1964 *Europäische Zusammenarbeit der Archive zur Geschichte landwirtschaftlicher Arbeitsgeräte.* Agrártörténeti Szemle VI. Supplementum.

HANSEN, Hans-Olen
1969 *Nyt fra Lejre.* Lejre.

JANKÓ János
1900 *A magyar halászat eredete.* Bp.

KOREN, Hans
1950 *Pflug und Arl.* Salzburg.

MARX Károly
1949 *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata.* Bp.

REGIUS János l. BALASSA Iván

Research on Ploughing Implements
1956 Copenhagen.

ŠACH, František
1972 *Übersicht über die Entwicklung der Bodenbearbeitung in Böhmen und Mähren.* In: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa (szerk.: BALASSA Iván) 375—409. Bp.

STEENSBERG, Axel
1943 *Ancient harvesting Implements.* København.

Magyar részvétel a berlini Humboldt Egyetem (NDK) tudományos minősítő munkájában

Dr. Rudolf Weinhold, a drezdai akadémiai filiale igazgatója, a DEMOS referátum-folyóirat szerkesztője a magasabb tudományos fokozat elnyerése végett a berlini Humboldt Egyetem történeti tanszékcsoportjához benyújtotta értekezését *Winzerarbeit an Elbe, Saale und Unstrut. Eine historisch-ethnographische Untersuchung des Weinbaus auf dem Gebiet der DDR* címmel.

A Humboldt Egyetem illetékes szervei felkérték Tálasi István budapesti egyetemi tanárt egyik opponensként. Rajta kívül opponensek voltak még Professor Dr. Paul Nedo és Professor Dr. Wolfgang Jacobeit.

A minősítési vita 1971. április 6-án zajlott le Berlinben, a történettudományi tanszékcsoport szervezésében. A bírálóbizottság elnöke volt Professor Dr. Frederik Rose, az Ethnographiai Szekció igazgatója, a bizottság tagjai között voltak a már említett német opponens professzorok, Tálasi István hivatalos képviselője a bizottságban dr. Vincze István kandidátus, a MTA Néprajzi Kutató Csoport igazgatóhelyettese, aki egyszersmind a jelölt konzultánsa is volt. A mintegy 3 órás vita eredményeként dr. Rudolf Weinholdot a *doctor scientiae philosophiae* (Dr. sc. phil.) minősítéssel egyhangúlag a tudományok doktorának nyilvánították.

T. I.

Deák Geyza emlékkiállítás Sárospatakon, megemlékezés a Magyar Néprajzi Társaság első vándorgyűlésének 60. évfordulójáról

Balassa Iván

Zemplén, Ung és Bereg megye sarkában a Tiszahát, Erdőhát és Bodrogköz jeles néprajzi gyűjtője Deák Geyza 1871. ápr. 7-én született az Ung megyei Palágyon. Ahonnan a közeli Sárospatak Kollégiumába került a gimnáziumba, de végül is Budapesten érettségizett. Ezután először jogot hallgatott, majd színészettel kísérletezett, míg végül kitűnő rajztehetsége a Mintaiskolába vitte, ahol tanári oklevelet szerzett.

Néprajzi érdekességű rajzai, alakjai már korán megjelentek a különböző fővárosi folyóiratokban, így többek között a *Borsszem Jankó*ban. A parasztság iránti érdeklődését mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy 1893-ban Hódmezővásárhelyre utazott a Szántó Kovács és társainak országos hírű pere tárgyalására, melyről fennmaradt két rajza egyben állásfoglalását is világosan tükrözi (vö. Bakos József: *Egykorú rajzok Szántó Kovács János perének szereplőiről.* Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. IV. 588—589. Eger 1958).

Először Pápán tanárkodott, ahova később is sok szál kötötte és többek között itt jelentette meg *A magyarság és a rajzolás.* Pápa 1911. c. munkáját, melyben nemcsak hangoztatta a magyar népművészetnek az iskolai rajzoktatásban való nélkülözhetetlen fontosságát, hanem sok nagyszerű példával annak lehetőségeit is megmutatta.

Mint kitűnő rajzolót természetszerűen a népi díszítő művészet érdekelte a leginkább. *Az ungvármegyei „Tiszahát" népi építkezése és művészete* (NÉ. XI. 1910 185—199) bevezetőjében mondja: „Azt a vidéket, a melynek népi építkezéséről és művészetéről az alábbiakat szájizelítőnek az olvasó elé teszem, magam jártam be gyalog, jegyezgetve, rajzolgatva, csereberélve, gyűjtve a két hónapos szünidő alatt diákkoromtól mostanáig." Rengeteg jellemző néprajzi tárgyat gyűjtött össze, melyből néhányat a kiállítás is bemutat.

Az ungvármegyei Tiszahát halászatáról szóló dolgozata (NÉ. XII. 1911. 144—150) a *gereggyével* való halászat olyan módozatait ismerteti, amit Herman Ottó sem ismert, pedig ezt még akkor a Latorca mellékén általánosan alkalmazták.

A Sárospataki Főiskola legkiemelkedőbb tanárai a magyar tudományos és szellemi élet élvonalában haladtak és minden új kezdeményezésben örömmel és önzetlenül részt vettek. Így a Folklor Fellows nagy vállalkozásában elsőnek éppen

hatvan évvel ezelőtt 1912 májusában Sárospatakon alakult meg a Gyűjtőszövetség, mely egyben az akkor már 23 éve működő Magyar Néprajzi Társaság első vándorgyűlése is volt. Ez a kiállítás egyben a magyar néprajzi gyűjtés nagy közös vállalkozásáról szóló megemlékezés is (vö. SEBESTYÉN Gyula: *A magyar néphagyomány emlékeinek országos gyűjtéséről.* Ethn. 23 : 195—198.)

A szervezők sorában DEÁK Geyzán kívül a sárospataki népköltészet olyan kiváló művelőit találjuk, mint HARSÁNYI Istvánt, GULYÁS Józsefet, HODOSSY Bélát, NOVÁK Sándort és másokat. Így egy év alatt hozzávetőlegesen 28—30 kötet népköltési gyűjtemény gyűlt össze jórészt a diákok munkája nyomán, melyek mindegyike több száz oldalt tett ki. Ezek között kiemelkedik DEÁK Geyza összeállítása: *Magyar népköltési gyűjtemény Tiszahát—Bodrogköz-* és *Erdőközről* címen, 198 lapot tartalmaz (EA 479). Benne nemcsak dalokat, balladákat, de népmeséket, mondákat, hiedelmeket, betlehemeseket is találunk.

A hatalmas és nagyértékű adatmennyiség már önmagában is sürgette a kiadást és ezek sorában ismét csak a sárospataki Gyűjtő Szövetség munkája állt az élen. „A gyűjtés irányítói és személyesen is gyűjtő tudós szaktanárok fáradozását pedig csak irodalmi úton lehet honorálnunk azzal, hogy reájuk bízzuk a Kisfaludy-Társaság kiadásában megjelenő kötetek szerkesztését. Az első ilyen kész kötetet a Kisfaludy-Társaságnak még az idén (1914) Sárospatak szolgáltatja be, hogy ezzel ünnepelhesse meg legméltóbban néhai nagy tanárának *Erdélyi* Jánosnak századéves születési fordulóját" (SEBESTYÉN Gyula: *Négy emlékirat.* Ethn. 25 : 132).

A háború azonban közbeszólt és így a Magyar Népköltési Gyűjtemény kötetei között sohasem láthatott napvilágot a sárospataki válogatás. Az összeállítás pedig elkallódott, csak az eredeti gyűjtések egy részét őrzi ma is a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára. A *Sárospataki Gyűjtőszövetség* a háború után újraéledt és HARSÁNYI István vezetésével nemcsak tovább gyűjtött, hanem a feldolgozás kérdésével is behatóan foglalkozott (MADARASSY L. Ethn. 34—35 : 59). Ez a gyűjtőmunka szinte beletorkollott a Kollégium Faluszemináriumának 1931-ben meginduló munkájába, mely lényegében napjainkban is tart.

DEÁK Geyza a Néprajzi Társaságnak nemcsak tagja, hanem 1920-tól 1931-ben bekövetkezett haláláig választmányi tagja is volt. 1925. április 2-án tartotta meg székfoglalóját: *Ősi elemek a magyar díszítőművészetben* címen (Ethn. 36 : 91; 43 : 46). Sok-sok kézirat, rajz maradt utána, melyek kiváló forrásként használhatók mindazok számára, akik ezen a tájon néprajzi gyűjtőmunkát, feldolgozást kívánnak végezni.

A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteménye a kiállítás megrendezésével nagy szolgálatot tett egy kiváló néprajzi gyűjtő, elsőrendű rajzoló emlékének, megörökítésére. Ezt a kezdeményezést reméljük, hogy más sárospataki néprajzkutatók munkásságának kiállításszerű bemutatása is követni fogja.

A Magyar Néprajzi Társaság 83. közgyűlése

I.

Jegyzőkönyv

felvéve 1971. június 9-én az MTA Felolvasó termében, a Magyar Néprajzi Társaság 83. évi rendes közgyűlésén.

Jelen vannak: Ortutay Gyula elnök, Balassa Iván ügyvezető alelnök, Gunda Béla és Tálasi István alelnök, Földes László főtitkár, Kecskés Péter titkár, Füzes Endre pénztáros, Katona Imre, Morvay Péter, Takács Lajos szakosztályelnök, Filep Antal, Voigt Vilmos szakosztálytitkár, Anka Mária, Bárdosi János, Budai Sándor, Csalog Zsolt, Dankó Imre, Diószegi Vilmos, Dömötör Tekla, Eperjessy Ernő, Franciscy József, Gáborján Alice, Gaudi Árpádné, Gelencsér Sándor, Gráfik Imre, Grallert Izabella, Györffy György, Györffy Lajos, Györgyi Erzsébet, Gyuricza Mihály, Gyuricza Mihályné, Hagymássy Sándor, Horváth Terézia, Juhász Antal, Kara Tiborné, Kemény Győzőné, Kisbán Eszter, Kodolányi János, Kovács Ágnes, K. Kovács László, K. Kovács Péter, Kríza Ildikó, Láng János, Létay Miklós, Mándoky István, Mészáros Johanna, Molnár Balázs, Morvay Judit, Muszka Erzsébet, Nagy Zoltán, Nagy Zoltánné, Palló Margit, Paládi Kovács Attila, Pusztai Jánosné, Raffai Anna, Rassy Tibor, Sárkány Mihály, Selmeczi Kovács Attila, Szabó László, Szántó Józsefné, Szelei Balázsné, Szokody Gyula, Szolnoky Lajos, Török Katalin, Vincze István társasági tagok és vendégek.

1. *Ortutay Gyula* akadémikus, a Néprajzi Társaság elnöke üdvözli az 1971. évi 83. közgyűlés résztvevőit.

2. Első napirendi pontként az 1970-ben alapított, s most másodízben kiadásra kerülő *Györffy István Emlékérem* átadásával kapcsolatban felkéri a főtitkárt, hogy a Társaság elnöksége és választmánya egyhangú döntése eredményeként olvassa fel dr. *Gunda Béla* egyetemi tanár és *Christo Vakarelski* bulgár professzor kitüntetésének indoklását. Elnök utal arra is, hogy Gunda Bélához több évtizedes barátság fűzi, mely idő alatt a tudományos életben is sok eredményes harc edzette kapcsolatukat. Éppen ezért „őszinte örömömre szolgál — mondotta —, hogy átadhatom a Magyar Néprajzi Társaság és a magam nevében a Györffy István Emlékérmet. Elmondhatom, hogy a néprajzi tanszékek kimagasló munkát végeztek és ezek között a debreceni Néprajzi Intézet Gunda Béla vezetésével a muzeológusok és tudományos kutatók egész sorát nevelte színvonalas szakemberekké."

Főtitkár felolvassa a Gunda professzor érdemeit méltató határozatot.

Elnök átadja Gunda Bélának a Györffy István Emlékérmet.

A kitüntetett *Gunda Béla* professzor meghatott szavakkal köszönte meg az elismerést és arra emlékeztetett, hogy Györffy Istvánnal és munkatársaival való együttműködése a Néprajzi Múzeumban, munkásságában nagy jelentőségű volt. Kifejezi nagyrabecsülését a Társaság működésével kapcsolatban és az elnöknek személy szerint is, továbbá köszöni a megbecsülést, mely az MTA és a Műv. Minisztérium részéről is megnyilvánult. Erejéhez mérten továbbra is támogatásáról biztosítja a Néprajzi Társaságot.

Elnök Christo Vakarelskiről szólva, méltatta a kitüntetettnek a magyar és a bolgár néprajztudomány kapcsolataiban játszott szerepét, utal azokra a tudományos és személyes jó kapcsolatokra, amelyek révén a két nép kölcsönös megbecsülése gazdagodott. Christo Vakarelski nem tud jelen lenni közgyűlésünkön és ezért kitüntetését vagy a Külügyminisztériumon keresztül diplomáciai úton juttatjuk el, vagy meghívjuk Magyarországra az ünnepélyes átadásra, esetleg ősszel lehetőség lesz arra, hogy az elnök személyesen adhatja át Christo Vakarelskinek a kitüntetést. A fenti lehetőségek kivitelezéséről elnök az akadémiai és a külügyi szervek véleményét kikéri.

Főtitkár felolvassa a bolgár professzor kitüntetéséről szóló határozatot.

3. *Elnök* bejelenti, hogy az idén mód nyílik újból arra, hogy *fiatal néprajzkutatók jutalmazására* kerüljön sor. Így a főtitkár javaslatára a Néprajzi Társaság eredményes munkájáért Bárdosi Jánost és Pócs Évát jutalomban részesíti. Felkéri Földes Lászlót, hogy az indokolást ismertesse.

Főtitkár ismerteti Bárdosi János és Pócs Éva jutalmazásának indokolását.

Elnök átadja Bárdosi Jánosnak és Pócs Éva távollétében férjének, Csalog Zsoltnak a jutalmat.

4. *Elnök* felkéri Földes Lászlót, hogy az elmúlt évben végzett munkáról szóló főtitkári beszámolóját terjessze a közgyűlés elé.

Közgyűlés a főtitkári beszámolót egyhangúlag elfogadja és jóváhagyja.

Elnök javaslatára a közgyűlés résztvevői egy perces néma felállással adóznak elhunyt tagtársaink emlékének.

5. *Füzes Endre* pénztárosi jelentését a közgyűlés egyhangúlag jóváhagyta.

6. A Számvizsgáló Bizottság jelentését *Anka Mária* olvasta fel. Közgyűlés egyhangúlag elfogadta és jóváhagyta.

7. Elnök felkéri *Földes Lászlót*, hogy „Telek. A szó eredetének és jelentéstörténetének néhány tanulsága" c. előadását megtartani szíveskedjék.

Elnök megköszöni Földes László adatokban is gazdag, tartalmas előadását, kiemeli, hogy a közgyűléshez méltó előadás példa arra is, hogyan lehet a történeti, nyelvészeti és néprajzi adatokat szervesen összeépítve szilárd eredményekre jutni.

8. *Elnök* zárszavaiban annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a Társaság történetében kiemelkedően jó évet zártunk. Anyagi-gazdasági szempontból is, de a szellemiekben, a tudományos eredményekben is gyümölcsöző évet hagytunk magunk mögött. Mindezek reményt nyújtanak arra, hogy a Társaság rendeltetésének megfelelően az elkövetkezőkben még előbbre lép. Végül az elnök — az ügyvezető alelnök, a titkárság és az adminisztrátor eredményes munkáját megköszönve — a közgyűlést bezárja.

Kmf.

Kara Tiborné s.k.	Dömötör Tekla s.k.	Morvay Judit s.k.	Ortutay Gyula s.k.
jegyzőkönyvvezető	jegyzőkönyvhitelesítő	jegyzőkönyvhitelesítő	elnök

II.

A Györffy István Emlékérem odaítélése Gunda Bélának és Christo Vakarelskinek

DR. GUNDA BÉLA a Magyar Néprajzi Társaság alelnöke, a magyar néprajz, elsőrendűen a magyar anyagi kultúra kutatásának kiemelkedő művelője. Interetnikus kérdésekkel foglalkozó tanulmányai a magyar és szomszédos népek kapcsolatának sok, eddig ismeretlen részletét tárták fel. Jelentős vizsgálatokat végzett az ősközösségi társadalmak kutatása területén is. A néprajztudomány elméleti kérdései iránti fogékonyságát számos értekezése bizonyítja.

A kolozsvári, majd a debreceni egyetemen a kiválóan felkészült néprajzkutatók egész sorát nevelte.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított *Györffy István Emlékérmet* második alkalommal *Gunda Bélának* 60. születésnapjára ítéli oda.

Budapest, 1971. június 9.

Földes László s. k. főtitkár — Balassa Iván s. k. ügyvezető alelnök — Ortutay Gyula s. k. elnök

1—2. kép. A Györffy István Emlékérem. Készítette Szabó Iván kiváló művész

DR. CHRISTO VAKARELSKI a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagja a bolgár néprajztudomány vezető alakja, az általános szláv néprajzi kutatás jeles egyéni, sége. Egy féléven át Györffy István mellett dolgozott a budapesti Néprajzi Múzeumban a magyar néprajz más kiváló művelőihez szakmai barátság fűzte. Részlet- és összefoglaló tanulmányai, melyekben a magyar néprajzi adatokat és kutatási eredményeket széles látókörrel alkalmazza, a néprajztudomány klasszikus alkotásaivá váltak és számos nyelven megjelentek. Sokat tett a bolgár néprajztudomány eredményeinek Magyarországon és a magyar néprajztudomány eredményeinek Bulgáriában történő megismertetése érdekében.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított *Györffy István Emlékérmet* második alkalommal *Christo Vakarelski*nek ítéli oda.

Budapest, 1971. június 9.

Földes László s. k. főtitkár	Balassa Iván s. k. ügyvezető alelnök	Ortutay Gyula s. k. elnök

III.

Földes László: Főtitkári beszámoló

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk tevékenységének központjában a múlt közgyűlés óta eltelt időszakban is a nyilvános felolvasó és vitaülések szervezése állott. A három szakosztályban és plenáris jelleggel összesen 25 előadóülést rendeztünk. Tematikailag kiemelhetők a finnugrisztikai előadások; rokonnépi kutató a komi-zürjén Mikusev előadását is meghallgathattuk; a tallinni, III. Nemzetközi Finnugor Kongresszusról pedig *Ortutay Gyula* számolt be. Ide kívánkozik magyar kutatónak lappföldi tanulmányútjáról szóló beszámolójának említése. Az Anyagi Kultúra Szakosztály üléseinek programjában különös hangsúlyt kapott a település—építkezés kérdésköre, a hazai vizsgálatok mellett megosztott települések, paraszti építészet népművészeti vonatkozásban — ethnológiai kitekintéssel is, mint a balkáni munkavermek problematikája. A folklór előadásokat tekintve megfigyelhető a műköltészet és népköltészet kapcsolatának kérdése iránti nagyobb érdeklődés. Az Önkéntes Gyűjtő Szakosztály előadásai közül kiemeljük a festett sírkövek és koporsók eddig kevéssé kutatott kérdéséről szólót. A kárpátaljai magyarok népi kultúrájáról hallhattunk terepkutatáson alapuló színes és széles körű ismertetést, s az egy székelyföldi falu szekeresség éről — szintén helyszíni gyűjtésre támaszkodó — szóló előadás is témáján túlható ismereteket nyújtott. Távolabbi kultúrákról, életformákról is eleven, élményszerű beszámolók formájában szerezhettünk érdemi ismereteket, így lappföldi és iraki tanulmányutak eredményei is napirendre kerültek. Az elméleti kérdéseket (innováció) és terepkutatásokat módszertani hangsúllyal *(Marta Hoffmann)* taglaló előadásokat csak érintve, utalunk a lyukkártyás dokumentáció és kutatástechnika kérdéseit továbbtisztázó bemutatóra s olyan korábban is szereplő probléma továbbvitelére mint a néprajzi filmezésé, amelyről vitaülést rendeztünk, más alkalommal pedig megvalósított példa („magyar fazekasok" c. film) bemutatására is sor került. Megemlíthető, hogy Társaságunk, kebelében létrehívott bizottság által, bekapcsolódott a Nemzetközi Néprajzi Filmszemle előkészítésébe. A hagyományoknak megfelelően felolvassuk elhangzott előadásaink jegyzékét:

ELŐADÓÜLÉSEK (1970. szept.—1971. jún.)

Az Anyagi Kultúra Szakosztály 6 előadást tartott:

1. 1970. okt. 21. *Vargha László:* Népi építészet. Építészet-népművészet
2. 1970. nov. 18. *Gunda Béla:* Munkavermek a Balkán-félszigeten. Felkért hozzászóló: *Szolnoky Lajos* és *Vargha László*

3. 1970. dec. 2. *Égető Melinda:* Paraszti szőlőművelésünk néhány jellemző vonása a XVIII—XIX. sz. folyamán. (A solti példa.)
4. 1971. febr. 17. *Törő László:* Földművelés Irakban
5. 1971. márc. 17. *Bárth János:* A kalocsai Sárköz megosztott településeinek helye a magyarországi településformák rendszerében.
Felkért hozzászóló: *Andrásfalvy Bertalan, Barabás Jenő*
6. 1971. ápr. 28. *Szabadfalvi József:* Migráció a magyar pásztorkodásban.
Felkért hozzászóló: *Földes László, Varga Gyula*

A Folklór Szakosztály 6 előadást tartott:

1. 1970. okt. 7. *Mándoki László:* Egy műköltői alkotás útja a népköltészetig
2. 1970. nov. 11. *„Néprajz és Film" c. vitaülés*
Vitaindító előadást tartott: Vitéz Gábor (MAFILM)
Elnökölt: Dömötör Tekla
3. 1970. dec. 9. *Béres András:* Arany János Vörös Rébékje és a nagyszalontai Veres Rebeka boszorkánysága
4. 1971. márc. 10. *Dömötör Tekla:* Álruhás szálláskereső istenségek
5. 1971. ápr. 14. *Eperjessy Ernő:* Délszláv—magyar hiedelem párhuzamok Szentmihályhegyen
Felkért hozzászóló: *Dömötör Tekla*
6. 1971. máj. 12. *Komoróczy Géza:* Az epikus költészet korszakai Mezopotámiában

Az Önkéntes Gyűjtő Szakosztály 3 előadást tartott:

1. 1971. febr. 10. *Fábián Margit:* Vadfogás és halászat a bukovinai Andrásfalván.
Felkért hozzászóló: *Korompay Bertalan*
2. 1971. márc. 3. *Vöő Imre:* Festett sírkövek és koporsók a szigetszentmiklósi temetőben.
Felkért hozzászóló: *Bencsik János*
3. 1971. ápr. 3. *Pusztainé, Madar Ilona:* Szekeresség és szekér az atyhai székelyek körében
Felkért hozzászóló: *K. Kovács László*

Plenáris ülést 8 alkalommal tartottunk:

1. 1970. szept. 30. *Ortutay Gyula:* A III. Nemzetközi Finnugor Kongresszus (Tallin, 1970. VIII.)
2. 1970. okt. 28. *Morvay Judit:* Néprajzi gyűjtőút a kárpátaljai magyaroknál
3. 1970. okt. 29. *Marta Hoffmann* (Norsk Folkemuseum, Oslo): Terepkutatási tapasztalatok Norvégiában
4. 1970. nov. 25. *Szomjas-Schiffert György:* Beszámoló a lappföldi népzenei gyűjtőutamról
5. 1971. febr. 24. *Barabás Jenő:* Az innováció-kutatás jelentősége
6. 1971. máj. 13. *Magyar fazekasok* c. film bemutatása a Technika Házában (Szilikátipari Tudományos Egyesülettel közös rendezés)
A filmet ismertette: *Kresz Mária* és *Moldován Domokos*
Bevezetőt mondott: *Korach Mór* akadémikus, a Szilikátipari Tud. Egyesület díszelnöke
7. 1971. máj. 19. *Mikusev, Anatolij Konsztantinovics*, az SZTA Komi Filiálé Folklór szektorának vezetője: A komi (zürjén) folklór és kapcsolata a szamojéd és ugor folklórral.
8. 1971. máj. 26. *Mándoki László:* A fénylyukkártya alkalmazásának lehetősége a néprajzi muzeológiában

A Társaság folyamatban levő ügyeinek intézésére 6 alkalommal tartottunk választmányi ülést (1970. nov. 25; 1971. jan. 13; febr. 24; márc. 10; ápr. 28; jún. 9.).

2. Kiadványaink terén is eredményekről s előrehaladásról számolhatunk be. Folyóiratunknak az 1970. évben megjelent a 81. évfolyama, 640 lapnyi terjedelemben,

s a 2—4. szám együttes kötete kiemelkedő tartalmasságával és színvonalával számunkra is: Progressio insita. — *Ethnographia*-utánnyomási tervünk a megvalósulás útjára lépett: a legközelebbi hónapokban megjelenik változatlan utánnyomással az 1892. és 1893. évfolyam, s azokat remélhetőleg követni fogják a többiek, ti. amelyekből nem rendelkezünk raktári készlettel. Az utánnyomott köteteket — amelyek iránt számottevő a közkönyvtárak és tudományos intézmények érdeklődése is — tagtársaink számára kedvezményes áron hozzuk forgalomba.

A múlt közgyűlés határozata értelmében megrendeltük a Társasági Híreket különlenyomat formájában; a legközelebbi számban benne lesz az új Alapszabályzat is; a *Híreket*, mint már korábban bejelentettük, tagtársaink térítés nélkül fogják a jövőben megkapni.

3. Társaságunk taglétszáma tovább emelkedett; a beszámolási időszakban hatvan új tagot vettünk sorainkba. Az élet örök törvénye szerint veszteségekről is be kell számolnunk, tagjaink közül elhunyt *Fülep Lajos* professzor, a hazai művészettörténet kimagasló kutatója és oktatója. Megváltunk *Dvorszky Ilona* régi tagtársunktól is.

Erdei Ferenc volt tagtársunk elhunyta nemcsak úgy érint bennünket, mint akihez az akadémia főtitkáraként más társaságokkal együtt hivatalból tartoztunk, a hazai tudományos életünk olyan kiemelkedő egyéniségét gyászoljuk személyében, akinek kutatási területei és eredményei szaktudományunkat is közelről érdekelték. Emléküket kegyelettel őrizzük.

Nem feledkeztünk el közelebbi és távolabbi múltban elhunyt nagyjaink emlékének ápolásáról sem. Előkészületeket tettünk *Bán Aladár Emlékülés* megrendezésére, finnugrisztika irodalmi-népköltészeti kutatások és a fgr. kongresszusok úttörőjének szülővárosában Várpalotán, születésének 100. éves évfordulóján, ez év novemberében. A Társaság képviseltette magát azon az ünnepi aktuson is, amelynek keretében *Berze Nagy János* iskolája, a gyöngyösi Gimnázium ezen odaadó folklórkutató nevét vette fel.

Korábban tett javaslatunk elfogadását jelenti, hogy *Kodály Zoltán*ról nevezték el a Köröndöt, amelyre lakásának ablakai néztek; s így — Társaságunk kezdeményezésének is része van abban — a zeneszerzés, népzenetudomány és zenepedagógia nemzetközileg kiemelkedő nagysága, mindnyájunk büszkesége — Társaságunk volt védnöke — emlékének kellő megbecsülését fővárosunkban annak vezetősége ily módon is kifejezésre juttatta.

4. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Társaságunk a maga keretei között az elmúlt évben is törekedett hasznosan tevékenykedni, s szaktudományunk életében pozitív szerepet töltött be. Kérem, hogy ezzel egyetértve, beszámolómat a t. Közgyűlés elfogadni szíveskedjék.

Földes László s.k.
főtitkár

Budapest, 1971. június 9.

IV.

Pénztárosi jelentés

Az *1970. évet* az eredetileg előirányzott 40 000 Ft költségvetési kerethez 25 200 Ft saját bevételünk (tagdíjak és kiadványeladás), továbbá az MTA által biztosított 15 300 Ft év végi póthitel biztosításával 80 500 Ft tényleges kiadással zártuk.

Kiadásaink nagy részét az ügyvitelünkkel, feladatainkkal kapcsolatos kiadások (meghívók készíttetése, postaköltség stb.) teszik ki. Ezenkívül nagyobb kiadásaink az elmúlt évben a következők voltak:

Györffy István Emlékérem tervezése, kivitelezése	10 000 Ft
Kiadványok készíttetése	18 000 Ft
Önkéntes gyűjtőpályázatok pályadíjaihoz járultunk hozzá	4 000 Ft
Póthitelünkből diavetítőt és magnetofont vásároltunk	10 000 Ft

1970-ben 4 000 Ft tagdíj folyt be.

Az *1971. évet* 40 000 Ft költségvetési kerettel kezdtük meg. Ehhez kiadványaink eladásából mintegy 40 000 Ft saját bevétellel rendelkezünk. Ez tette lehetővé, hogy hozzákezdjünk régi (múlt század végi) Ethnographia folyóiratunk utánnyomatásának. Ebben az évben az 1892. és 1893. évf. jelenik meg.

1971-ben ez időpontig tagtársaink 6 500 Ft tagdíjat fizettek be.

Füzes Endre s.k.
pénztáros

Budapest, 1971. június 9.

V.

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Alulírottak, mint a Magyar Néprajzi Társaság LXXXIII. évi rendes közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság pénztári ügyvitelét a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvény a szokásos fenntartással megadassék és neki lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.
Budapest, 1971. június 9.

Anka Mária s. k.,
számvizsgáló

Hegyi Imre s. k.
számvizsgáló

Csipka László s. k.
ellenőr

A Magyar Néprajzi Társaság 84. közgyűlése

I.

Jegyzőkönyv

Készült: a Magyar Néprajzi Társaság 1972. évi június 28-án az ELTE Bölcsészettudományi Kar Tanácstermében (Bp., V., Pesti B. u. 1.) megtartott 84. évi rendes közgyűléséről.

Jelen vannak: Ortutay Gyula elnök, Tálasi István alelnök, Földes László főtitkár, Kecskés Péter titkár, Füzes Endre pénztáros, Takács Lajos szakosztályelnök, Filep Antal és Halász Péter szakosztálytitkárok, Barabás Jenő, Csilléry Klára, Dömötör Tekla, Hofer Tamás, Hoffmann Tamás, Istvánovits Márton, Kovács Ágnes, K. Kovács László, K. Kovács Péter, Manga János, Szolnoky Lajos, Vincze István választmányi tagok, valamint rendes tagok és meghívott vendégek; Sebesi Lászlóné, Revuczky Béláné, Hatházy Lajosné, Sákráki Márta, Paládi-Kovács Attila, Hajda György Zsigmond, Nagy Dezső, Szép Gyöngyi, Juhász Antal, Gergely Pál, Márton László, Holló Andrea, Boross Marietta, Györgyi Erzsébet, Égető Melinda, Sándor István, Együd Árpád, Antal Jánosné, V. Kőhalmi Katalin, Gráfik Imre, Pogány Péter, Németh Imre, Flórián Mária, Hegyi Imre, Róna-Tas András, Hoppál Mihály, Varga Hajdú István, Reöthy Ferenc, Gáborján Alice, Varga Mariann, Horváth Terézia, Dobos Ilona, Wojacsek Erzsébet, Hajdú Attila, Engloner Erika, Spányi Balázsné, Szirmák Ferencné, Derzsyné Czella Bella, Podina Witályosné, Gencsy Éva, Zelnik József, Szabó János, Tasnádi Gábor, ifj. Tálasi István, Anka Mária, Szentmihályi Imre.

1. *Ortutay Gyula* megnyitja a közgyűlést, köszönti a megjelenteket, megállapítja a közgyűlés határozatképességét.

2. „A Magyar Népköltési Gyűjtemény 100 éve" címmel *Ortutay Gyula* tart előadást. Az elnök szemléletes példákkal ecseteli a múlt század végi folklór kutatások eredményeinek megjelentetése körüli nehézségeket, aláhúzza azok mind elméleti, mind pedig módszertani progresszív voltát. Hangsúlyozottan utal arra, hogy bár már száz éve írnak a néprajzi gyűjtés utolsó órájáról, még mindig vannak kiaknázatlan lehetőségek; s ezeket a mai, a korábbi időknél kedvezőbb gyűjtési körülmények között ki is kell használni.

3. *Tálasi István* alelnök köszönti Ortutay Gyulát abból az alkalomból, hogy megkapta a nemzetközi tudományos élet kitüntető elismerését, a Herder-díjat.

4. Az elnök felkérésére *Hoffmann Tamás* főigazgató tartja meg előadását „A Néprajzi Múzeum 100 éve" címmel. Rámutat arra a mai napig is az intézmény tevékenységét meghatározó tényezőre, hogy a múzeum nem rendelkezik kiállító helyiségekkel, továbbá raktárhiánnyal küzd. Méltatja a három néprajzos generáció tudományos, gyűjtő és feldolgozó tevékenységét. Szól azokról a tudománytörténeti mozzanatokról is, amelyek az elméleti és módszertani munkát is hátráltatták.

5. *Ortutay Gyula* megköszöni az igen értékes előadást, s a következőkben javaslatot tesz a közgyűlésnek a *Györffy István Emlékérem* odaítéléséről. A választmány határozata alapján *Diószegi Vilmos* kandidátusnak és *Kustaa Vilkuna* finn akadémikusnak ajánlja odaítélni. Földes László főtitkár felolvassa a kitüntetések indoklását. Ortutay Gyula elnök szavazásra teszi fel a kérdést az emlékérem Diószegi Vilmosnak való odaítéléséről. A közgyűlés a javaslatot egyhangúlag elfogadja. Az elnök megállapítja, hogy

harmadízben a Györffy emlékérmet Diószegi Vilmos kapta. Következik Kustaa Vilkuna emlékéremre való előterjesztése, amit a közgyűlés szintén egyhangúlag elfogad. Ortutay Gyula határozatként jelenti be, hogy a Györffy István Emlékérmet harmadik alkalommal Kustaa Vilkuna kapta meg. Diószegi Vilmosnak, betegsége miatt, az elnök és a főtitkár személyesen fogják továbbítani az emlékérmet, Kustaa Vilkunának esetleges magyarországi látogatása alkalmával kerül átadásra, vagy pedig Ortutay Gyula elnök finnországi látogatásakor fogja átadni.

Az elnök *Jankó János díjjal* javasolja kitüntetni, a választmány mérlegelése alapján *Juhász Antalt* és *Hoppál Mihályt*. Az előterjesztést a közgyűlés egyhangúlag elfogadja.

6. *Földes László* felolvassa a *főtitkári jelentést*. Ortutay Gyula szavazásra teszi fel a jelentés elfogadását. A közgyűlés egyhangúlag elfogadta a főtitkár beszámolóját. Az elnök jegyzőkönyvileg rögzített köszönetet szavaz a főtitkárnak, titkárnak, szakosztályelnököknek és titkároknak elmúlt évi munkájukért.

7. Utolsó napirendi pontként a Társaság anyagi helyzetéről való beszámoló következik. Az elnök *Füzes Endre* pénztárost kéri fel a jelentés megtartására. A pénzügyi beszámoló után a számvizsgáló bizottság jelentését, Csipka László ellenőr távollétében, *Hegyi Imre* számvizsgáló olvassa fel. A pénztáros és a számvizsgáló bizottság jelentését a választmány elfogadja.

8. Az elnök a közgyűlést bezárja.

Kmf.

Kecskés Péter s. k. titkár, jegyzőkönyvvezető	Anka Mária s. k. jegyzőkönyvvezető	Ortutay Gyula s. k. elnök
Hofer Tamás s. k. jegyzőkönyvhitelesítő	Szolnoky Lajos s. k. jegyzőkönyvhitelesítő	

II.

A Györffy István Emlékérem odaítélése Diószegi Vilmosnak és Kustaa Vilkunának

DIÓSZEGI VILMOS, a Magyar Néprajzi Társaság választmányi tagja, kandidátus, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának tudományos főmunkatársa a magyar ősi hit és kultusz — a samánizmus — kutatásának szentelte életét. A magyar parasztságnál már erősen elmosódott sámánisztikus maradványok összegyűjtése és keleti összefüggéseik kimutatása után a témát Szibéria népeinél kutatta tovább. Több ízben végzett ott terepkutatásokat, kutató útjain nehézségektől és áldozatoktól vissza nem riadva gyűjtötte össze hatalmas anyagát, amellyel megvetette alapját a később általa kiépített Samánhit Archívumnak, a samánizmusra vonatkozó adatok világviszonylatban egyedülálló gyűjteményének. A Néprajzi Múzeum tárgyi gyűjteményeit nagybecsű samán felszerelésekkel gazdagította, amelyeket kiállításon is bemutatott. A Magyar Néprajzi Atlasz kezdeményező munkatársainak egyike. Éveken keresztül az MTA Néprajzi Kutató Csoport Folklór Osztályának vezetője, a Magyar Néphit Topográfia megvalósítója. Egész életét tudományos céljai megvalósításának szolgálatába állította, s egészségével nem törődve az emberi teherbíró képességet meghaladó célokat tűzött maga elé s ért is el.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított Györffy István Emlékérmet harmadik alkalommal Diószegi Vilmosnak ítéli oda.

Budapest, 1972. június 28.

Földes László s. k. **főtitkár**	Ortutay Gyula s. k. elnök

KUSTAA VILKUNA, a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagja, akadémikus, korábban a helsinki egyetem néprajzi tanszékének vezetője. A finn és finnugrisztikai néprajz, valamint nyelvtudomány kiemelkedő kutató és tudományszervező egyénisége. Mind az anyagi, mind a szellemi kultúra terén maradandó értékű, számos kérdésben európai jelentőségű kutatásokat végzett. Óriási szakirodalmi munkássága és a magyar—finn kapcsolatok fejlesztésében, különösképpen pedig a nemzetközi finnugor kongresszu-

sok szervezésében kifejtett eredményes fáradozása a magyar néprajzi tudományosság részéről is a legnagyobb megbecsülést, tiszteletet érdemli.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított Györffy István Emlékérmet harmadik alkalommal Kustaa Vilkuna-nak ítéli oda

Budapest, 1972. június 28.

Földes László s. k.
főtitkár

Ortutay Gyula s. k.
elnök

III.

Földes László: Főtitkári beszámoló

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk elmúlt évi tevékenységére visszatekintve, haladjunk abban a rendben, amelyben a Társaság céljait és feladatait, az azokat szolgáló eszközöket Alapszabályaink megfogalmazzák.

Először előadó üléseinkről és más tudományos rendezvényeinkről kell szólni. Társaságunk e területen tudja leghatékonyabban és sokoldalúbban támogatni a hazai néprajztudomány mindenkori feladatainak minél színvonalasabb ellátását. Rendezvényeink — amelyek igen széles skálán mozogtak — jelentősége nemcsak abban van, hogy a szakma egésze által látogathatók, hanem, hogy tudományszakunk egészének problematikáját képesek felölelni, ami annál fontosabb, mivel az egyes intézmények különböző célok, feladatok megvalósítására specializálják magukat és koncentrálják erőiket. Nagyon fontosnak tűnik az is, hogy Társaságunk fórumot biztosít az egyéni munkában folyó kutatások eredményeinek bemutatására és méltánylására, amelyek az évi tervekben gondolkodó és működő intézmények profiljába nem mindig illeszkednek, ugyanakkor jelentőségük, nélkülözhetetlenségük tudományszakunk egyetemes és teljes fejlődése szempontjából alig vitatható.

A nagyszámú előadá- és vitaülés, amelyekre a beszámolási időszakban sor került, azt mutatják, hogy Társaságunk valóban fóruma tudományszakunk aktuális és távlati kutatásainak, s a programban tudományunk súlypontozott kérdései helyet kapnak. Figyelemre méltó jelenség, hogy — talán a múlt évben első ízben, de mindenesetre az eddiginél erőteljesebben, pregnánsabban — az előadásprogramunkban kifejezésre jutottak tudományszakunk fejlődésének bizonyos új tendenciái, sőt érdemes utalni e vonatkozásban arra is, hogy Társaságunkban, úgy látszik, leginkább tér nyílik új elvek, módszerek színre vitelére és mérlegelésére, kísérletező útkeresésekre is, akár egyéni, akár kooperatív jellegűek.

Azok a momentumok, irányzatok, amelyek ha nem is előzmény nélküliek, de erőteljes érvényesülésük előadásaink tartalmában, s magában a program-összeállításban, ill. a megvalósult programban jól kitapinthatók:

— Korunkban a néprajz és a társtudományok együttműködésének szükségessége egyre nyilvánvalóbb mind tudományszakunk, mind pedig más tudományszakok számára. Néprajzi szempontból folytatott vizsgálataink eredményeit — ma már a kutatómunka folyamatában — rendszeresen konfrontáljuk a rokon tudományok problémafelállításaival és eredményeivel, ami a többi társadalom-történettudománnyal való szorosabb és közvetlenebb együttműködés gyakorlatát hozta magával;

— E kutatási irány érvényesülésének tudományos konzekvenciája, hogy a néprajz vizsgálati anyagát jóval átfogóbb, ugyanakkor konkrétabb és teljesebb társadalom- és művelődéstörténeti összefüggések között tárja fel, világítja meg, értelmezi; ezért a többi társadalom- és történettudomány is fokozott érdeklődéssel fordul tudományszakunk felé, kíván támaszkodni eredményeinkre, s saját eredményeit mintegy a mienkkel konfrontálva, tenni mérlegre. Ez az elvárás voltaképp indokolt, hiszen a néprajztudomány egyszerre tud igen alapos ismereteket nyújtani egyes jelenségekről is, azok létrejöttéről, formai és funkcióbeli változásairól, elmúlásáról, másrészt a kultúra általános természetéről, a társadalom és kultúra összefüggéséről. Tudományunk hatékonyságának, súlyának, jelentőségének növekedését is tükrözi, hogy az elmúlt évek — és talán leginkább múlt évi programjában az egyetemes művelődéstörténetnek is, a magyar nép- és művelődéstörténetnek is jelentős, sőt — kulcskérdései kerültek Társaságunk ülésein megvita-

tásra. Kiemelten kell itt is utalnunk a — szerény külsőségek között lezajlott de — tartalmilag színvonalát tekintve akár nemzetközi rendezvénynek is beillő „A korai görög epika összehasonlító vizsgálata" c. az Ókortudományi Társasággal közösen rendezett előadássorozatra, amely a folklór és irodalmi epika kutatásának eredményeit mutatta be igen sokoldalúan, folkloristák és klasszika-filológusok számára egyaránt rendkívül gondolatébresztően. Egyedüli példa eddig, amelyet remélhetőleg továbbiak fognak követni, egy jelenségcsoport a folklór- és magaskultúrabeli előfordulásainak ilyen sokoldalú egymás mellett való bemutatására, ami a folklórjelenségek történetének feltárásához óriási lökést ad. — Egy másik területről vett példa: míg elmúlt években egy könyvvita keretében a magyar településrendszer kibontakozásának kérdésében hallhattunk régész- és településtörténész-kollégáink eredményeit és problémáit, a beszámolási időszakban a magyar őstörténet egészét érintő, korai szakaszára vonatkozóan annak alapvető kérdéseit új megvilágításba helyező előadás, s azt követő nagy vita zajlott le Társaságunk az Anyagi Kultúra Szakosztály keretében; előfutáraként vagy ha formailag nem is, de érdemben mintegy bevezető előadásként egy őszre tervezett ülésszakhoz, amely a korai magyar társadalom és gazdaság problémáit fogja a rokontudományok szakembereivel közösen újabb alapos megvizsgálás alá venni. — Utalhatunk itt a „Tudományközi vitafórum" sorozatunkra is, amelyről még más — ismeretterjesztő vonatkozásban is — szólnunk kell, de amely már címében is a fent említett igény jelentkezését jól példázza; ha — mint az eddigiekből is kitűnik — más előadásaink és sorozataink szintén interdiszciplináris jellegűek voltak.

Végül rendezvényprogramunk áttekintésekor nem kerülheti el figyelmünket az a, —, egész tudományszakunk szempontjából jelentős — tény, hogy a néprajztudomány felé igény jelentkezik, arra s tudományunk kezd merni vállalkozni rá, hogy a történeti-társadalomtudományok között a jelen társadalmi valóság formálásában felhasználható kutatásokhoz is érdemben hozzájáruljon nagy tapasztalat- és tanulságanyagával. A „Jelenkutatás" sorozatra gondolok, melyet az MTA Tudományos-Technikai Forradalom kutatásának Szervező Bizottságával közösen rendezünk, s amelynek eddigi I. vitaülésén a szociológiai, II. vitaülésén a közgazdaságtani vizsgálódásokkal kerestük a kapcsolódást; ezeken összesen 5 vitaindító előadást, több korreferátumot tartottak néprajzkutatók, s a nagyszámú hallgatóság, a több órás élénk viták megmutatták, hogy van e vonatkozásban is a néprajztudománynak mondanivalója, s e mondanivaló komoly figyelemre méltó egy tudományosan megalapozott irányítás számára. A Jelenkutatás sorozat előadásai meg is jelennek. (I. ülésszaké: Filozófiai Szemle; II. ülésszaké: Ethnographia.)

A néprajztudomány iránti egyre szélesebb-növekvő társadalmi igénynek kívántunk megfelelni, amikor kivettük részünket az ismeretterjesztés feladataiból is; az eddigieknél rendszeresebben és szervezettebben: a Folklór Szakosztály a TIT Budapesti Szervezetével közösen tartott előadássorozata keretében is; másrészt az Önkéntes Gyűjtőszakosztály népes rendezvényei a kutatómunkát támogató, effektív néprajzi gyűjtést végző munkatársaink közreműködése is társadalmi kötődésünket mutatják és erősítik, abban a helyes összefüggésben, hogy az igényeknek nem csupán megfelelni kívánunk, hanem a Társadalmi igények gazdagításában és formálásában, színvonalemelésében is a magunk megfelelő területein.

Emlékülést rendeztünk Bán Aladár a rokonnépek népköltészete jeles tolmácsolója, a finnugrisztikai kutatások nemzetközi megszervezése úttörője születésének centenáriumán, s ehhez kapcsolódóan sor került a hazai folkloristikai és tárgyi néprajzi finnugrisztikai-tudománytörténeti áttekintésére; az emlékünnepség anyaga és a hazai néprajzi finnugrisztika ezen első rendszeres áttekintései eddigi útjának, rövidesen nyomtatásban is meg fognak jelenni.

Engedjék meg, hogy rendezvényeink hagyományos felsorolását ne mechanikus időrendjükben adjam, hanem némi műfaji-tartalmi csoportosításukkal, a plenáris és szakosztályi egységeken belül.

Plenáris rendezvények

1. BÁN ALADÁR EMLÉKÜNNEPSÉG, Várpalota, 1971. nov. 3—4.

(Városi Tanáccsal közös rendezvény)
Ortutay Gyula: Bán Aladár emlékezete
Gulya János: Bán Aladár, a tudós és műfordító
„A magyar néprajzi finnugrisztika története" c. szimpózium:

Voigt Vilmos: A folklorisztikai kutatások
Kodolányi János: A tárgyi néprajzi kutatások
(Az első napi emlékünnepségi programhoz *műsoros est* kapcsolódott:
Finn népdalok — Thuri György Gimnázium Kórusa
Részletek a Kalevipoegből — Péter Ilona, a Váci Mihály Szavalóverseny díjnyertese
Kodály: Biciniumok — Thuri György Gimnázium Kórusa
Népdalok — Budai Ilona, a Röpülj Páva népdalverseny helyezettje
Részletek a Kalevalából, Marie Under: A csikó — Péter Ilona
Szervánszky—Petőfi: Kicsapott a folyó
Cirillirs Creek: Aludj, kis virág
Pacius: Kultani Kukku — Bányász Béke Kórus
A Bán Aladár Emlékkiállításon *Kodolányi János* vezetett;
a Bán Aladár kéziratos hagyatékbemutató és dokumentum-kiállításon *Könczöl Imre* könyvtárigazgató kalauzolt.

2. A NÉPRAJZI JELENKUTATÁS PROBLÉMÁI

(MTA Tudományos-Technikai Forradalom Kutatását Szervező Bizottsággal közös rendezvény)

1971. dec. 8. A néprajzi jelenkutatás problémái I.
Vitavezető: Bodrogi Tibor
Dömötör Tekla: A folklorisztikai jelenkutatás
Hofer Tamás: Az anyagi kultúra jelenkutatása
Sárkány Mihály: A társadalomtudományi jelenkutatások

1972. máj. 24. A néprajzi jelenkutatás problémái II.
Vitavezető: *Bodrogi Tibor* és *Csanády András* (MTA Filozófiai Intézet)
Filep Antal: Gondolatok a közgazdaság és a néprajztudomány együttműködéséről
Paládi-Kovács Attila: Mit mondhat a gazdasági néprajz a közgazdaságtannak?
Felkért hozzászóló: *Andorka Rudolf* (KSH Társadalomstatisztikai Főosztály)

3. TOKAJ HEGYALJA SZŐLÉSZETE

(Az Agrártudományi Egyesület Agrártörténeti Szakosztályával)

Balassa Iván: A XVI—XVII. századi szőlőművelés eszközanyaga
N. Kiss István: A XVII. századi szőlőművelés termelékenysége
Orosz István: A XVIII. századi mezővárosi fejlődés
Kapás Pál: A szőlőművelés jelene és jövője

4. Önálló előadások

1971. szept. 29. *Szabó Mátyás:* A hatóságok és a parasztság
1971. okt. 5. *Matthias Zender:* Kulturverfelchtungen in Westeuropa in volkskunderlicher Sicht
1971. nov. 2. *Georgeta Stoica:* A népművészet hatása és szerepe a román szocialista kultúra fejlődésére (TIT-tel közös rendezvény)
1972. febr. 23. *Vargha László:* A magyarországi XVIII—XIX. századi gazdaságtörténeti-építészettörténeti emlékanyag és néprajzi kapcsolata
1972. máj. 3. *Jean Cuisinier:* L'etnologie des sociétés européennes.

Anyagi Kultúra Szakosztály rendezvényei

(Szakosztályelnök: *Takács Lajos*, szakosztálytitkár: *Filep Antal*)

Bartha Antal „Természeti és termelő gazdálkodás a magyar őstörténet korai szakaszában" c. — 1972. márc. 1. — előadásán (amelyet felvett a Rádió is „Látogatóban őseinknél" c. sorozatának első előadásaként) felkért hozzászóló: *Gulya János*

1971. okt. 20. *Dankó Imre:* A vásárok néprajza
1971. nov. 24. *Filep Antal:* Dél-alföldi településeink telekrendje
1971. dec. 1. *Füzes Endre:* Gabonatárolás és gabonatároló edények Magyarországon
1972. márc. 29. *Paládi-Kovács Attila:* Kérdések a magyar parasztság takarmánygazdálkodásának kialakulásáról
Felkért hozzászólók: *Andrásfalvy Bertalan* és *Földes László*
1972. ápr. 26. *Kósa László:* Egy bácskai mezőváros néprajzi képe — Zenta.
Felkért hozzászólók: *Juhász Antal* és *Égető Melinda*

Folklór Szakosztály rendezvényei

(Szakosztályelnök: *Katona Imre*, szakosztálytitkár: *Voigt Vilmos)*

1. A KORAI GÖRÖG EPIKA ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA, 1972. ápr. 25—27.
(Az Ókortudományi Társasággal, az MTA Ókortudományi Tanszéki Kutatócsoportjával közösen)

1972. ápr. 25. délelőtt: Elnök: *Ortutay Gyula*
Elnöki megnyitó. *Kara György:* A mongol eposz forrásai. *Lőrincz László:* Az altáji törökség hősepikája. *Istvánovits Márton:* Paleokaukázusi eposz.
délután: Elnök: *Katona Imre*
Voigt Vilmos: A magyar hősepika összehasonlító kutatási problémái. *Korompay Bertalan:* A finn eposz kutatásának ötven éve. *Ritoók Zsigmond:* Fokozatok a görög epika fejlődésében.
1972. ápr. 26. délelőtt: Elnök: *Hahn István*
Komoróczy Géza: Mezopotámiai epikai kérdések. *Pákozdy László:* Az óizraeli nemzeti eposz kérdéséhez. *Maróth Miklós:* Ugariti epikus stílus — görög epikus stílus. *Harmatta János:* Ókori keleti epika — görög epika.
1972. ápr. 26. délután: Elnök: *Falus Róbert*
Hahn István: A temenos az ókori Keleten és Homérosnál. *Tegyey Imre:* Nestór mykénei és homérosi birodalma. *Sarkady János:* A görög társadalom fejlődése a 12—8. században.
1972. ápr. 27. délelőtt: Elnök: *Borzsák István*
Katona Imre: Albán énekmondók. *Vekerdy József:* A cigány epikus stílus kérdései. *Falus Róbert:* A homérosi invokációk. *Szepes Erika:* Hármasságok a homérosi Démétér-himnuszban.
1972. ápr. 27. délután: Elnök: *Harmatta János*
Borzsák István: Hősi eposz — nem-hősi társadalom (Homéros és az augusztusi Róma). *Szabó Árpád:* Homérosi humanizmus. Elnöki zárszó.

2. Önálló előadások

1971. okt. 27. *Martin György:* A kelet-európai táncrend szerkezeti vizsgálata
1972. jan. 26. *Bethlenfalvy Géza:* Régi ind mesegyüjtemények és szóbeli hagyományozásuk.
1972. febr. 14. *Schram Ferenc:* Boszorkányhit és boszorkányüldözés
Kovács Zoltán: Oroszországi boszorkányperek
(TIT-tel közös rendezvény a Tudományközi Vitafórum c. sorozat első előadása)
1972. márc. 6. Sámánok és táltosok (Tudományközi vitafórum II.)
1972. márc. 22. *Heltai Bálint:* Önrímek a magyar népköltészetben
1972. ápr. 27. *Boglár Lajos:* Varázslók és titkos társaságok
(Tudományközi Vitafórum III.)
1972. máj. 10. *Kákosy László — Fogor Sándor:* Egyiptomi varázslók könyvtárai az ókorban és ma

Önkéntes Gyűjtő Szakosztály rendezvényei

(Szakosztályelnök: *Morvay Péter*, Szakosztálytitkár: *Halász Péter*)

1971. aug. 13—15. ÖNKÉNTES NÉPRAJZI ÉS NYELVJÁRÁSI GYŰJTŐK VI. ORSZÁGOS TALÁLKOZÓJA; Sárospatak—Sátoraljaújhely

1971. aug. 13. Ünnepélyes megnyitó: *Varga Gáborné* (az Országgyűlés alelnöke); *Ortutay Gyula* (a Magyar Néprajzi Társaság elnöke); *Gosztonyi János* (művelődésügyi miniszterhelyettes); *Bárczi Géza* (a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke); *Benkő Lóránd* (Nyelvtudományi Intézet); *Simon László* (KISZ KB)

Előadások: *Kálmán Béla:* A Magyar nyelvjárások Atlasza és a nyelvjárási gyűjtés jövő feladatai. *Diószegi Vilmos:* A Magyar Néprajzi Atlasz és a néphitkutatás jövő feladatai. *Morvay Péter:* Beszámoló a legutóbbi Országos Gyűjtőtalálkozó óta eltelt időszakról

Munkaülés: Az országos diáknapok díjnyertes pályázóinak bemutatója

1971. aug. 15. Munkaülés: Folklór, nyelvjáráskutatás.
Szabad fórum: Beszámolók, felszólalások, vita.
Műsoros est

1971. aug. 15. Tanulmányi kirándulás a Zempléni hegységbe
Tudományos vezető: *Filep Antal*
A gyűjtőtalálkozó társrendezői:
Hazafias Népfront Országos Tanácsa
Magyar Nyelvtudományi Társaság
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Tanácsa
B.-A.-Z. megye Sátoraljaújhelyi Járási Hivatala
Sárospatak Város Tanácsa
Sátoraljaújhely Város Tanácsa

1972. jan. 12. *Szentes Jánosné:* Néprajzi gyüjtőúton a moldvai magyarok között

1972. febr. 17. Kallós Zoltán „Balladák könyve" c. gyűjteményének megjelenése alkalmából — *Vargyas Lajos, Andrásfalvy Bertalan*

1972. márc. 16. Tanácskozás a magyar népi játékok gyűjtéséről
Előadás: *Barsi Ernő*
(HF Honismereti Bizottságával közösen)

K i a d v á n y a i n k r a térve át, elmondhatjuk, hogy központi folyóiratunk, az *Ethnographia* folyamatos megjelenését az MTA támogatása változatlanul biztosítja, ellenben a nyomdai túlterhelés már-már krónikussá vált, s ennek egyre hosszabb átfutási idő a következménye.

A múlt évi 4. szám már ez év májusában jelent meg; az 1. szám pedig csak most jelenik meg. Talán sikerül áthidaló megoldást találni: a 2—3. szám összevontan került leadásra; szintén nyomdában van, s augusztusban lesz tördelt korrektúrája. A 4. szám még így is át fog valamennyire csúszni a jövő év elejére, bár — úgy látszik — az eltolódást sikerül minimálisra szorítani, ill. felszámolni.

Beszámolási időszakban könyvraktárunkba került, hozzáférhetővé vált az *Ethnographia régi számainak* korábban bejelentett újranyomása; az 1892. évf. utolsó három számát kellett újra nyomni, hogy teljes évfolyam legyen ismét kapható; az 1893-as évfolyam pedig teljes kötetét. Az újranyomás igen jól sikerült, az akciót folytatjuk. *Studia* sorozatunk egy a 6. füzettel bővült: *Kazimierz Dobrowolski:* A hagyományos paraszti kultúra c. jelentős tanulmányát, elméleti alapvetését tartalmazza. Kiadványügyünk legjelentősebb nóvuma: *Néprajzi Hírek* címen megjelenik a Társaság tájékoztatója. Az Akadémia elnöke által biztosított anyagi támogatás a megvalósulás útjára segítette ennek a korábbi években már szükségelt orgánumot. Évente 6 számban fog megjelenni, a Társaság titkárának, *Kecskés Péter*nek a szerkesztésében. 1972-ben 3 összevont szám készül: az 1—2. szám nyomdában, a 3—4. leadás előtt, az 5—6. szerkesztése folyik. Az 1—2. számot minden tagtársunk megkapja; a 3—4. számot mindazok, akik nincsenek tagdíjhátralékban.

Újranyomási terveink bővítésével szeretnénk újra hozzáférhetővé tenni a fontosabb, akár tudománytörténeti akár forrásérték szempontjából jelentős régi munkákat, gondolunk pl. *Kiss Áron* játékgyűjteményére vagy *Orbán Balázs* immár klasszikussá

vált, forrásértékű munkájára, A Székelyföld leírására, amelynek első kiadása épp 100 éve jelent meg, utolsó kötete 1873-ban.

Társaságunk taglétszáma néhány év óta számottevő folyamatos növekedést mutat:

1969-ben 337 fő a taglétszám
1970-ben 356 fő,
1971-ben 435 fő,
1972-ben jelenleg 505 fő a Társaság rendes tagjainak száma.

(A 83. közgyűlés óta a választmány 104 új tagtársat vett fel a Társaságba, rendes tagjaink száma jelenleg 505.)

Veszteségről is be kell számolnunk: elhunyt *Mezősi Károly* tagtársunk, a jeles Petőfi-kutató. Emlékét kegyelettel őrizzük. A személyi hírekben beszámolhatunk társaságunk tagjait ért jelentős megtiszteltetésekről is. Elnökünket, *Ortutay Gyulát* a nemzetközi *Herder-díjjal* tüntették ki, alelnökünk *Tálasi István* professzor és *K. Kovács László* társasági felterjesztésre magas kormánykitüntetésben részesült. Tisztelettel és szívből gratulálunk! Társaságunk maga is igyekezett megbecsülését kifejezni a tudományos munka különböző fokozatain elért eredményekért, az életművekért járó *Györffy István Emlékérmen — Ortutay Gyula, Tálasi István, Gunda Béla, Christo Vakarelski, Kustaa Vilkuna, Diószegi Vilmos* — és fiatal kutatók *Jankó János-díján* kívül — *Kríza Ildikó, Paládi-Kovács Attila, Pócs Éva, Bárdosi János* — hozzájárultunk legfiatalabb kollégáink kezdeti sikereinek, első eredményeik megbecsüléséhez is: *Honti János* emlékének szentelten az egyetemi tudományos diákköri pályadíjak közt Társaságunké is szerepelt.

Nem feledkeztünk meg elhunyt jeles kutatóink emlékének ápolásáról sem (Bán Aladár Emlékünnepség). Az Ethnographia „Kutatók, életművek" rovata a jövőben rendszeresen figyelemmel kíséri az évfordulókat, életműveket. Életrajzi-tudománytörténeti gyűjteményt indítottunk, amely élénk visszhangra talált és gyorsan gyarapodik. Ebben elsősorban a Társaság kitüntetettjeinek, tagjaink életére, munkásságukra vonatkozó összeállításokat helyezzük el. *(Berze Nagy János, Lukács Károly, Kós Károly* stb.)

Eddig választmányi ülést az elmúlt évi közgyűlés óta 5 alkalommal tartottunk: 1971. szept. 15., dec. 15., 1972. febr. 23., ápr. 26., jún. 14. A társaság anyagi helyzetét a pénztárosi jelentés fogja tartalmazni.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, hogy beszámolómat elfogadni szíveskedjék.

Budapest, 1972. június 28.

Földes László s. k.
főtitkár

IV.

Pénztárosi jelentés

Az 1971. költségvetési évet 22757 Ft-os előző évi pénzmaradvánnyal nyitottuk, amihez a Magyar Tudományos Akadémia 55700 Ft-os költségvetési támogatása, valamint — a tagdíjakból és kiadványok eladásából — saját bevétel 54202 Ft járult, több mint háromszorosára növelve negyvenezer forintos bevételi tervünket.

Evvel szemben kiadásaink fedezésére 119515 Ft-ot használtunk fel. Kiadásaink a tervezett felhasználás és az előző évek gyakorlatának megfelelően alakultak. Jelentősebb pénzügyi kihatása az Ethnographia 1892. és 1893. évfolyamai utánnyomásának — 65000 Ft — volt. 4130 Ft-ot fizettünk az Alapszabályok és a Tagsági igazolványok nyomdaköltségeként. További kiadásaink ügyvitelünkkel kapcsolatosak.

Az elmúlt évet 11885 Ft összegű pénzmaradvánnyal zártuk, mely összegért ez év elején stenciles sokszorosítógépet vásároltunk.

Ez évben a tervezett 7000 Ft-os saját bevétellel szemben tagdíjakból és kiadványokból 26770 Ft folyt be. Ezt az összeget tovább növelve az Ethnographia utánnyomásának folytatására szeretnénk felhasználni.

A Magyar Tudományos Akadémia elnöke 40 ezer forintos célhitelt bocsátott rendelkezésünkre tájékoztató periodikánk, a Néprajzi Hírek ezévi előállítási költségeinek biztosítására.

Budapest, 1972. június 28.

Füzes Endre s. k.
pénztáros

V.

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Alulírottak, mint a Magyar Néprajzi Társaság LXXXIV. évi rendes közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság pénztári ügyvitelét a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvény a szokásos fenntartással megadassék és neki lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.

1972. június 19.

Gráfik Imre s. k.
számvizsgáló

Hegyi Imre s. k.
számvizsgáló

Csipka László s. k.
ellenőr

A néptánc kérdései a II. Dél-Dunántúli Népművészeti Hét tudományos ülésszakán

(Szekszárd, 1971. IX. 16—19.)

Andrásfalvy Bertalan

A négy dél-dunántúli megye, Baranya, Somogy, Tolna és Zala 1970-ben elhatározta, hogy minden esztendőben más megye székhelyén, más és más népművészeti ág központba állításával „Dél-Dunántúli Népművészeti Het"-et rendez. 1970-ben Somogy megye rendezte Kaposvárott és központi témája a magyar népdal volt. 1971-ben Tolna megyén volt a sor és a szekszárdi tanácskozás napirendjén a népi tánc állt. A II. Dél-Dunántúli Népművészeti Hét kapcsolódott a Szekszárdi Szüreti Napokhoz és a IV. Szekszárdi Néptáncfesztivál rendezvényeihez. A néptáncról szóló tudományos és az amatőr néptáncegyüttesek művészeti mozgalmáról folyó tanácskozást dr. Gyugyi János, a megyei tanács elnökhelyettese nyitotta meg és Vargyas Lajos, a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoport igazgatója vezette. Vargyas Lajos bevezetőjében kiemelte, hogy a magyar zenekincs legrégiesebb, keleti párhuzamokhoz leginkább kapcsolódó dallamrétege döntő részben a Dél-Dunántúlon őrződött meg a kutatás számára. Ez a klasszikus „páva" dallam és variációinak hazája. Ugyanitt maradt fenn egyúttal a magyar népi tánczene legősibb rétege, a kanásztáncként ismeretes ősi formai sajátságokat mutató dallamok csoportja is.

Pesovár Ernő betegsége miatt előadását nem tarthatta meg, helyette Martin György rövid áttekintése olvastatott fel a Dél-Dunántúl táncairól A terület déli része, Somogy és Baranya táncdialektusának legfontosabb típusa a kanásztánc—ugróstánc-fajta. Régies jellegét a hozzájáruló dallamvilág is jelzi. A mai dél-dunántúli kanásztánc, verbunk vagy ugrós néven ismeretes típuscsalád olyan sokrétű, hogy a kifejezetten eszközös férfitánc-változatokat éppúgy magába foglalja, mint az eszköz nélküli, szóló vagy csoportos férfitáncokat, női és nővel járt páros formákat és csoportos táncokat. Ez a sokrétűség az átalakulás, a kiforratlanság állapotára utal. Ugyanekkor a verbunk közismert típusa hiányzik e területről, illetőleg a *verbunk* a ‚kanásztánc' neve. A leánykarikázók itt többnyire csak kétrészesek, lassú és gyors részből állnak, viszont a lejtős, lassú páros régiesebb formát is megőrzött, régies elnevezése mellett. Ez később ugyanis *csárdás*hoz simul, s annak nevét veszi fel. Ugyanígy a frissebb páros is archaikus elnevezéseket őrzött meg Somogyban. Dél-Dunántúl keleti részén a Sárköz és Duna mentén, valamint az ahhoz tánczenedialektus szempontjából szorosan kapcsolódó Fejér megye déli és keleti részén, Bácska nyugati és Szlavónia magyarlakta falvaiban a somogyival szemben e táncdialektus némiképpen változottan él. Ezen a területen a tánckezdő verbunk-férfitánc már szórványosan felbukkan. A párostáncokban a friss egyedülállóan

gazdag motívumkincsű. Nevezetes tánctípusa a *cinege, háromugrós, ugrós, verbunk* és *mars* néven ismert. E keleti terület a legfontosabb típusa a leánykarikázó. Ez a magyar nyelvterület leggazdagabb női körtánca. — MARTIN György összefoglalásának felolvasását élénk vita követte. Ebben tanulságos kérdést vetett fel RÓZNER Gyula a szekszárdi múzeum régésze: Az elhangzottak alapján tehát a Dél-Dunántúl őrzi a legrégiesebb, rokonnépekkel és a török népekkel ma is összevethető népdalanyagot, holott éppen ezen a területen a régész alig talál a IX. század végén honfoglaló magyarságra mutató leleteket. Ez a tény talán új fényt vet az avar és a magyar nép azonosságának problémájára. Az előadást délután korreferátumok követték. ANDRÁSFALVY Bertalan, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa a Tolna és Baranyában új hazát talált bukovinai székelyek tánckincséről számolt be. E népcsoport táncéletét, táncainak kulturális szerepét és jelentőségét BELÉNYESY Márta egyedülálló alapossággal tárta fel, de a táncanyag filmre rögzítése igen elmaradt és még sok a tennivaló ezen a téren. KISS Gáborné, a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének munkatársa a hazai németség táncait tekintette át. Ezekben a keringő és polka, valamint főként ezekre a lépésekre épített kontratáncok uralkodnak és nagyjából egységes német tánckultúrára mutatnak a Dél-Dunántúlon. A négy megyében élő délszláv nemzetiségekről szóló előadás elmaradt. A korreferátumokat népviseleti bemutató követte: bukovinai székely (Majos), Kapos menti magyar (Szakály), német (Belecska és Hidegkút), sárközi (Ócsény) és sióagárdi csoportok mutatták be sokszínű viseletüket. (Gyermekek, lányok, menyecskék, asszonyok, legények és idősebb férfiak ruházatát.) A látott viseletek történeti kérdéseire ANDRÁSFALVY Bertalan utalt röviden.

Szeptember 17-én MARTIN György *Tánc-folklór, tánckutatás és művészeti mozgalom* címmel vitaindító előadást tartott. A népi tánc kutatása minden más néprajzi tudományággal szemben igen erősen támaszkodik a művészeti mozgalomra. A néptánc kutatói nagyrészt e mozgalom soraiból kerültek ki és a kutatás magas költségigényét (filmezés, táncírás, kiadványok) nagyobbrészt a művészeti mozgalom és az azokat irányító szervek elsősorban a Népművelési (azelőtt Népművészeti) Intézet fedezte. A magyar néptánckutatás jó nevet vívott ki magának a világban, módszerével és az összegyűjtött anyag mennyiségét illetően is, bár anyagi lehetőségei filmezésre és publikálásra messze elmaradtak a környező országokéhoz képest. Jelenleg határainkon túl több magyar néptánc-leírás jelenik meg évente, mint hazánkban. A tudományos kutatás eredményeit azonban a művészeti mozgalom alig használja fel. A művészeti mozgalomban ma felhasznált vagy színpadra került táncok mozgásanyaga legnagyobbrészt a mozgalom vezető koreográfusainak többé-kevésbé néptánc-ihletésű motívum-kincséből áll, kevesen veszik a fáradságot ahhoz, hogy a gazdag dokumentumanyagban elmélyülve hasznosítanák a magyar néptánc eredeti mozgásmotívumait. A néprajzi hitel ez esetben sem öncél. A koreográfusok csak a felületet látva gondolják, hogy a néptánc formakincse már kimerült, s ezért mondanak le e forrás kiaknázásáról. Ez a művészeti mozgalomban elszürküléshez, egysíkúsághoz, unalmas ismétléshez vezethet, illetőleg teljesen egyéni, alap nélküli, erőltetett mozgások megalkotásához és a tematikus-pantomimikus elemek alkalmazásához. — Szorosan ehhez az előadáshoz kapcsolódott LÁNYI Ágoston, a Népzenekutató Csoport munkatársának elemzése OLSVAY Imre—SZABADI Mihály „Tolnai szvit" című kompozíciójáról. Az elemzés azért volt rendkívül értékes, mert a kelet-dunántúli táncokról közel ezer táncfigurát írtak le már Lábán-kinematogrammal, s az említett kompozíciót is hasonló módon már lejegyezték. A vita előtti napon Tolna megye műsorában a résztvevők élőben is láthatták a szvitet, majd a vita előtt filmen is bemutatták. Így pontról pontra lehetett összehasonlítani a népi tánc eredeti és felhasznált motívumait és azok kivitelét. Ez a fajta összevetés egyedülálló gyakorlatot kezdeményez, mely legméltóbban mutatná meg a néprajzilag hiteles magyar néptánc-anyag művészeti felhasználásának eddig alig kihasznált lehetőségeit és nehézségeit. — Ezután hangzott el OLSVAY Imre, a Népzenekutató Csoport tudományos munkatársának előadása: *Népzene és néptánc a hagyományban és a színpadon.* Ebben, az ún. kanász-dallamok típusai alapján, Dél-Dunántúl területét több kissebb részre osztotta fel. Majd a művészeti mozgalomban felhasznált népzenei anyaghoz fűzött bíráló megjegyzéseket. Az e napon elhangzott három előadáshoz többen hozzászóltak a vita keretében.

A következő napon VÁSÁRHELYI László, a Népművelési Intézet főelőadója a magyar néptánc-mozgalom időszerű kérdéseiről tartott összefoglaló referátumot. — A Dél-Dunántúli Népművészeti Hét tanácskozásának bezárásakor VARGYAS Lajos méltatta a magyar

néptánc-mozgalom jelentőségét a tudományos kutatásban és kijelentette, hogy a néptánc és népzene-tudomány eredményeit mindig a művészeti mozgalom rendelkezésére bocsátja a Csoport. Ez az együttműködés a tudomány és a művészeti mozgalom között mindkét fél számára hasznos és szükséges.

A Népművészeti Hét keretében három esti műsort láthattunk. Szeptember 16-án Tolna megye, 17-én Pécs és Baranya, 18-án Somogy és Zala megye mutatott be műsort a Babits Mihály Művelődési Központ színháztermében. Az a törekvés, hogy a színpadon eredeti népművészeti és annak felhasználásával született újabb alkotások egymás mellett jelenjenek meg, csak részben sikerült. Tudomásul kell vennünk, hogy az élő népművészet, a paraszti folklór, különösen a népdal és tánc eredeti szerepében már nem létezik. Néhány öregebb ember a színpadon állítva alig tudja már azt töredékeiben is művészien megeleveníteni. Ezenkívül pedig az öreg adatközlők és műsorok megválasztása sem történt meg kellő igényességgel és ízléssel, így több alkalommal groteszk és az ez irányban műveletlenebb közönség számára nevetséges jelenetekre került sor. Intő példa ez, mert hasonló történt már a III. Dunamenti Folklór Fesztivál során (1971. augusztus 19—21) Kalocsán is.

Az ezidén a Dél-Dunántúli Népművészeti Héthez kapcsolódó IV. Szekszárdi Néptáncfesztiválon hét hazai és három külföldi együttes vett részt. A szekszárdi versenyen a bírálat alapja a folklórhoz való hűség, a népművészeti anyag hiteles és stílusos felhasználása volt. Ez a tudományos tanácskozáson felvetett viták tovább-gyűrűzésére vezetett.

Szimpózium az alföldi szlovákság népi kultúrájáról

M. Markuš

Az elmúlt év őszén (1971. szept. 28—30.) a szlovák etnográfusok és folkloristák (a történészek és dialektológusok közreműködésével) *Malé Vozokanyban* egy háromnapos néprajzi szimpózium keretén belül behatóan foglalkoztak az *alföldi szlovákok népi kultúrájának* fejlődésével és mai aktuális problémáival. — Az alföldi szlovák népszigetek és szórványok sorsa már több éve foglalkoztatja a fiatalabb szlovák néprajzosokat. (Elég ha itt erről a témáról Filová, Švehlák és Botík tanulmányaira hívjuk fel a figyelmet.) A kutatás elindítója R. Bednárik drofesszor és J. Sirácky volt, aki a jugoszláviai szlovákokról írt monografiájával hívta fel a fiatalabb kutatók figyelmát ezekre a problémákra.

A szimpóziumon kb. 40 kutató vett részt. A három nap alatt mintegy 26 előadás hangzott el. A felvetett problémákat három kérdéscsoportba lehetett osztani. Az első kérdéscsoport előadói és a hozzájuk kapcsolódó viták során az alföldi szlovák népszigetek és szórványok kérdését, térbeli elhelyezkedését, múltját — valamint az „Alföld" fogalmának közelebbi meghatározását vitatták meg. (A szimpóziumon szóba kerültek a bácskai, bánáti, szerémségi erdélyi és a bulgáriai szlovák szórványok is.) A második csoportban az alfmldi szlovák telepek néprajzi kutatásának eddigi állását vették számba. Az előadások nyomán megvitatták az egyes népszigetek néprajzi csoportokká való fejlődésének kérdését is. Az e témakörben elhangzott előadások egyike-másika igen tartalmasan foglalta össze az eddigi kutatások eredményeit, s egyben rámutatott további fontos feladatok elvégzésének sürgősségére (Švehlák, Filová, Markuš, Kosová, Žatko, Šolc, Dužek, Burlasová, Eschek és Sirácky). — A harmadik kérdéscsoportba tartozó előadások az eddigi kutatási eredmények tudományos nyilvántartásának további terveivel, rendszerével foglalkoztak.

A szimpózium eredményeit dr. Sirácky, a Szlovák Matica keretében létesített kutatóintézet igazgatója értékelte. Összefoglalta az egyes előadások és a hozzájuk kapcsolódó viták, hozzászólások pozitív eredményeit s egyben kijelölte a további kutatások irányát, módját és céljait. E célok érdekében a szimpózium résztvevői mindannyian igen kívánatosnak tartották a magyar néprajzosokkal, folkloristákkal, történészekkel és dialektológusokkal való együttműködést.

Záradékul még csak azt kívánjuk megemlíteni, hogy a szimpóziumon elhangzott előadásokat és a hozzájuk fűződő vitaanyagot a Szlovák Matica intézete saját évkönyvében („Slováci v zahraničí") rövidesen megjelenteti. A szlovák nyelven elhangzott előadásokat rövid idegen, többnyire magyarnyelvű kivonattal teszik közzé.

ISMERTETÉSEK

Magyar Műemlékvédelem. 1961—1962.

Akadémiai Kiadó, Budapest 1966. 285. p. Illusztrált. Németnyelvü összefoglalásokkal és képjegyzékkel. (Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai, III.)

Filep Antal

A magyar műemléki szervezet évkönyvszerűen megjelenő tudományos közleménysorozatának e kötete ismét néprajzi vonatkozásokban gazdag tartalommal jelent meg. Sch. Pusztai Ilona a hajdani Bereg megyei Tákos református templomának helyreállításáról adott számot. A favázas, paticsfalú, nyitott bejárati-tornácos templom önmagában is fontos népi építkezési emlékünk. Sajátossá teszi, hogy noha református használatra épült, mégis a kórussal szemben a keleti oldalon a középkori hagyományokhoz igazodva hatszög három oldalával szentélyre emlékeztetően zárták le belső terét. Tetőszerkezete is sajátos, a mennyezetet tartó keresztgerendázatra állított gyámfákkal biztosított, szarufás, kakasülős konstrukció lekontyolt, zsindellyel van fedve. A templom döngölt agyag padozatú. Legfőbb értéke mégis az 1766-ban *Asztalos Lándor Ferenc* készítette színes, kazettás mennyezet. A XVIII. sz. egyik legszebb ilyen jellegű magyarországi népi munkája. Az 58 kazettából álló mennyezet és a hasonló jellegű padok, szószék, hangvető, kórus mellvéd, noha ezek részben az 1784 körüli bővítés eredményei, egységes jellegű, meghitt hangulatú együttest alkotnak. Az Országos Műemléki Felügyelőség rendkívül rossz állapotban vette az épületet munkába. Részben a helyes és korszerű konzerválási eljárásnak, részben a magas színvonalú restaurálási munkának köszönhetően sikerült visszaállítani eredeti állapotába. A helyreállításnál a kiegészítéseket felismerhetően készítették el, így a gondosabb szemlélő az új és régi részleteket elkülönítheti egymástól, viszont a művészi kép élvezésében az új részletek eltérő jellege nem hat zavaróan.

A népi építkezésünk DNy-i, szomszédnépi kapcsolataival Tóth János foglalkozott *Népi építészeti útijegyzetek. Jugoszlávia* címmel. Dalmáciában, Szlovéniában, valamint a hazánkkal szomszédos, a történeti országterület részben magyar lakosságú muraközi — muramelléki falvaiban fordult meg szerzőnk. A hazai kutatás hagyományainak megfelelően részben a tüzelőszerkezetre, részben az alaprajzi megoldásokra koncentrálta figyelmét. Gunda Béla tanulmányaira, felfogására támaszkodva a szenesház, füstös konyha kapcsolatait, analógiáit igyekszik szerzőnk felmutatni. A feldolgozott anyagból kitetszik szerintünk, hogy a szlovén, magyar lakóház nem vethető össze a tengerparti, dalmát lakóházakkal. Míg az előbbiek egymás tökéletes rendszerbeli testvérei, a dalmáciai építmények gyökeresen eltérőek. Az őrségi *kástuk* analógiáit is igyekszik Tóth János bemutatni. Szép szlovéniai kamrákról ad hírt. Ezek sok tekintetben kapcsolatba hozhatók a magyarországi épületekkel. Megnevezésük *kašča, kašta*. Tanulmányában a Muraköz, Muramelléki (Prekmurje) lakóépületeivel külön foglalkozik. Itt a Hetés sel, Göcsejjel, Őrséggel kapcsolatba hozható jellegzetességeket igyekezett szemügyre venni. A szoros történeti kapcsolatok miatt is (1918-ig egy tájhoz tartoztak, számtalan szál kötötte őket össze) részletekbe menő az azonosság. Van példa a kerített házakra, az „L" alaprajzú épületekre. Az alaprajzi tagolódás szintén azonos. A kivitelezés során azonos technikai fogásokkal éltek, azonos díszítő kincset alkalmaztak. Ezek közül ki kell emelni a vésett, faragott homlokzati gerendázatot, a fűrészelt, festett vértelkeket. Azon sem szabad csodálkoznunk, hogy a vallásos élet néprajzi, népművészeti értékű emlékei is azonos típusúak. A Muráról hajómalmot mutat be. Ez rendkívül egyszerű. Típusa talán legarchaikusabb változata az egész Kárpát-medencéből. Az úszó testek szögletesek, a malomszerkezetet egyszerű nádtető védi csak, zárt felépítménye nincsen.

A kötetet az Országos Műemléki Felügyelőség hivatalos munkajelentései egészítik ki. Ezek között Mendele Ferenc—Waigand Mária beszámolójáról kell megemlékeznünk. Áttekintették az OMF 1960—62 között végzett népi műemléki tevékenységét.

Beszámolnak a népi építkezési emlékanyag feltárása érdekében végzett országos méretű kutatótevékenységről. Ezt a nagyhorderejű munkát 1960-ig az Építésügyi Minisztérium Műemléki Osztálya irányította közvetlenül. Majd 1961-től a Felügyelőség szervezte. Beszámolnak a művészi topográfiák anyagához Komárom, Szabolcs-Szatmár megyékben végzett népi műemléki kutatásokról. A már részben elkészült Győr-Sopron megyei kötet ilyen jellegű kiegészítésén is munkálkodtak. Beszámolójukban tájékoztatást adnak a szerzők a népi építészeti emlékanyag helyreállításával kapcsolatos tevékenységről. Megemlékeznek a közeljövőre tervezett helyreállítások előkészítéséről is. Jelentésüket számos fényképpel, műszaki rajzzal illusztrálták. Ezek részben az állapot rögzítés szempontjából dokumentativ értékűek, részben fontos adalékai népi építkezésünk ismeretének. Fényképet adtak közre többek közt a füzérradványi sokszögzáródású csűrről, ráckevei hajómalomról, szentesi, szegvári szélmalomról. A rajzi anyagból kiemelkedő értékűek egy zalaszentmihályi füstöskonyhás lakóház és a szentjakabfai olajütő felmérési rajzai.

Magyar Műemlékvédelem. 1963—1966.

Akadémiai kiadó, Budapest, 1969. 289 p. Illusztrált. Német nyelvű összefoglalással és képjegyzékkel. (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai, IV.)

Filep Antal

A magyar népi építkezés kutatás, kisipar etnográfiai vizsgálata, de az ipartörténet szempontjából is nevezetes tanulmány jelent meg a műemléki szolgálat tudományos kiadványában. Mendele Ferenc *A túristvándi vízimalom* címmel gazdagon illusztrált közleményben ismerteti a nagymultú, a magyar vízimalmok közül egyedi megjelenés miatt is külön figyelmet kívánó háromkerekes malmot. A malom múltja a középkorba nyúlik vissza. Szerzőnk biztosnak tartja, hogy a ma álló malom szerkesztésmódja, formája legalább XVIII. századi, egyes részei a folyamatos megújulás, javítások ellenére máig ebből a korból valók, egyben feltételezi, hogy a malom konstrukciója, elrendezése még jóval korábbi, valószínűen a helyén állott középkori épület és instrumentum nyomán készült. Ezt látszik alátámasztani Mendele Ferencnek az az észrevétele, hogy a Túron álló mai malom építészeti megoldása közel áll a középkori folyóparti vízimalmokéhoz. A malom a XVIII. században már bizonyosan háromkövű (két lisztes és egy daráló) volt, kiegészítette egy kalló szerkezet is, amin gubával dolgoztak. A lisztőrlő berendezést az egyik kerekén 1904-ben, majd 1925—27-ben még egy újabb kerekén hengerszékessé alakították át. A harmadik kerék azóta is sárospataki kövekkel darálást végez. A malom 1952-ig volt használatban, ugyan 1950-től csak daráltak benne. Berendezését részben 1952- ben leszerelték. Történeti, műemléki értékei miatt már 1959 körül intézkedések történtek felújítására, helyreállítására. Az Országos Műemléki Felügyelőség kivitelezésében, Mendele Ferenc tervei szerint 1965-re sikerült működőképes állapotba hozni a malmot. Azóta a megyei Gabonafelvásárló és Feldolgozó Vállalat kezeli, működteti. A cikk részletesen megismertet bennünket a túristvándi malom duzzasztó művével, az épület építészeti szerkezetével, a malom belső szerkezetével, mechanikai berendezéseivel. Mendele Ferenc igyekezett a helyszínen beszerezhető értesülések, a felmérés, helyreállítás során tett észrevételek alapján a malom utóbbi 80—100 évben történt változásait nyomon követni. Ismerteti a helyreállítás menetét, módozatait. Gondosan közli azokat a technikai változtatásokat, amelyeket a korábbi időkben megszokottaktól eltérően végeztek. Vázolja azokat a rekonstrukciós változásokat is, amelyekhez elegendő támpontot biztosítottak bizonyos építészeti, szerkezeti maradványok, vagy a malomról a század elején és a harmincas években készített fényképfelvételek lehetőséget nyújtottak. A gépészeti berendezést lebontott vagy álló, de nem helyreállítható malmokból pótolták. A közleményt gazdagító, helyreállítás előtti és utáni fényképfelvételek, felmérési rajzok, helyreállítási tervek közt közölte szerzőnk a mechanizmus összeszerelését irányító *Komár István* molnármester forrásértékű vázlatrajzát is. A közlemény tükrözi a helyreállítási tervek és a kivitelezés magas színvonalát, ami az Építésügyi Minisztérium nivódíjának elnyerését is biztosította.

A kötet másik kifejezetten néprajzi érdekű írása a Jelentések — fejezetben jelent meg, *Népi és ipari műemlékeink védelme (1963—1966)* címmel CSEH István tollából. 11 lakóház, 4 szélmalom, 1 kovácsműhely, 2 harangláb, 1 templom, 1 kástu helyreállításában működött közre a műemléki apparátus. Ezek között voltak olyan munkák, amelyeket a múzeumi szervekkel közösen készítettek el, mint pl., ahogy a parádi lakóház és melléképületei, a verpeléti kovácsműhely a Heves megyei múzeumi szervezettel, a kiskunfélegyházi szélmalom pedig a Kiskun múzeummal együttműködve valósult meg. Ebben az időszakban készült el olyan közismert emlékek felújítása is, mint a szalagfői kástu, a pankaszi harangláb, a szendrői festőház. Ekkor valósult meg a tihanyi népi műemléki együttes helyreállítása, amelynek szintén múzeumi felhasználást szántak. Sor került arra is, hogy a műemléki értékű falusi épületeket gyakorlati célokra állítsanak helyre. Így nyitottak újra Nemesvámoson csárdát, jó adottságú épületben így rendeztek be Vitkán ápolónői szolgálati lakást egy klasszicizáló jellegű gazdaházban. Külön foglalkozik a jelentés a szabadtéri néprajzi gyűjteményekkel kapcsolatos szervezési tevékenységgel. Megemlékezett a népi műemléki szempontból védendő együttesek kijelölésével kapcsolatos tervekről.

Nem fejezhetjük be ismertetésünketanélkül, hogy ne térjünk ki a sümegi vár feltárása és helyreállítását ismertető két tanulmányra, melyeket KOZÁK Károly régésznek és KOPPÁNY Tibor építészmérnöknek köszönhetünk. A sümegi vár a hazai műemléki érdelődés kibontakozása óta foglalkoztatta a kutatást. 1957-től, amikor az Országos Műemléki Felügyelőség tevékenysége megkezdődött, és kialakult a sokszori átszervezés után a szocialista műemléki munka új korszaka, bontakozott ki a vár módszeres feltárása, majd ezt követően helyreállítása. Az ásatások során a vár területét teljesen kiásták. A levéltári és térképészeti források egybevethetővé váltak ezáltal a falmaradványokkal. Az ásatások során számos régészeti lelet is napvilágot látott, ami az egykorú középdunántúli lakáskultúrát sok vonatkozásában áttekinthetővé teszi. Számunkra különösen fontos lehet egy téglából boltozott, részben kiegészíthető sütőkemence, valamint néprajzi szempontból is nagy érdeklődésre tarthat számot az itt feltárt sok kályhaszem és kályhacsempe. A komplexitásra törekvő kutatók a feltárás és helyreállítás pontosságára tekintettel a vár két, részletes inventáriumát jegyzet anyagukban közzétették (1588, illetve 1630). A leltárak a vár bútorzatáról, kályháiról, kemencéiről, felszereléséről nagyon alapos tájékoztatást adnak, amit a késő középkori középdunántúli lakáskultúra ismeretéhez nagyon jól lehet hasznosítani. A várban kovács, pintér, asztalos (tisler) — műhelyeket működtettek. Az inventárium készítői eléggé részletesen rögzítették felszerelésüket, ezeknek és a hasonló forrásoknak hasznosítása fontos feladatunk kell, hogy legyen.

Magyar Műemlékvédelem 1967—1968.

Akadémiai kiadó Budapest, 1970. 446 p. Illusztrált. Németnyelvű összefoglalásokkal és képjegyzékkel. (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai V.)

Filep Antal

A magyar műemléki szolgálat ezzel a szokásosnál nagyobb terjedelmű kötettel ünnepelte hazánk felszabadulásának negyedszázados jubileumi évfordulóját. Az eltelt 25 esztendő áttekintése alkalmat adott MERÉNYI Ferencnek, a felügyelőség vezetőjének, hogy röviden fejlődésében végig kövesse a századik évéhez közeledő hazai műemlékvédelmi munkát, s azon belül az 1949. évi 13. törvényerejű rendelet, illetve az 1957-ben megszervezett Országos Műemléki Felügyelőség megalakulása utáni tevékenység értékeit, maradandó eredményeit felvázolja. Írásában meggyőző statisztikákat közöl. Miként alakult a magyar műemlékállomány, hogyan gyarapodtak az épületeinkre vonatkozó dokumentumok, hogyan növekedtek a műemlékek helyreállítására fordított költségkeretek. Számot ad arról, hányféle épülettípust, típusonként hány épületet építettek újjá, mentettek meg a háborús károk, vagy a nemtörődömség következtében bizonyosra vehető pusztulástól. A műemlékvédelemről adott számsorok is meggyőznek arról, hogy a felszabadulás

utáni negyed század, de különösen 1949-től a műemlékekre fordított költségek sokszorosát teszik ki az 1945-ig eltelt 78 esztendő alatt helyreállításra, feltárásra, kutatásra felhasznált összegeknek. A növekedés szembeszökő a szocialista építés korában is, 1948-ban évi 330 ezer Ft-os fordítottak e célra és 12 főt foglalkoztattak állandó alkalmazottként. 1969-ben 42 millión felül volt a költségvetés keret összege, s a felügyelőség 218 főt foglalkoztatott saját apparátusában és az általa létrehívott üzemekben. Az eredmények is jelentősek. 267 épület rendbehozatalát végezték el a főváros területén kívül. Köztük 33 esetben népi műemléket állítottak helyre. 9 középületet, 64 kastélyt, lakóházat újjítottak fel, úgy, hogy azok teljesértékű épületekként funkcionálhatnak. 84 templom és egyházi tulajdonú épület köszönheti megóvását a műemléki szolgálatnak. 38 vár és 39 rom értékeinek megőrzését biztosították mindezeken túl műemléki szakembereink. Ezek a számok azt is bizonyítják, hogy a felügyelőség tevékenysége óriási gazdasági haszonnal is jár. A mindennapok számára használható objektumokat gondoztak, amelyekben zeumúmok, könyvtárak, iskolák, üdülők, lakások, igazgatási intézmények, üzemek, termelőszövetkezetek leltek otthonra. A felhasználás számára teljesértékűvé tett objektumok fenntartását éppen ezen az úton lehet biztosítani. A műemlék állományban rejlő hatalmas művészeti, művelődés értékeket ezen az úton lehet közkinccsé tenni.

Méltán kapott helyet ugyanebben a kötetben BARCZA Géza tanulmánya az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendeletről. Szerzőnk ennek a múzeális intézményeink és műkicsállományunk szempontjából is rendkívül fontos de a műemléki politikánkat is alapvetően meghatározó rendeletnek a kialakulás-történetét írta meg és jogszabály alkotásunk történetében elfoglalt helyét határozta meg. A 49/13. tvr. értéke az utóbbi lezajlott 8—10 évben még inkább nyilvánvalóvá vált.

A műemlékgondozás kezdeti szakaszával *„A Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottsága"-nak működése* címmel BOROSS Béla tanulmánya foglalkozik. A negyedszázados évforduló tiszteletére pedig bő néprajzi anyagot is talmazó szakbibliográfiát közölt 1945—1965 közötti időszakból HORLER Miklós.

A tanulmányok fejezetben MENDELE Ferenc tett közzé kifejezetten néprajzi anyaggal foglalkozó tervtanulmányt *Hollókő műemléki védelme* címmel. A szép táji adottságokkal rendelkező nógrádi községben jelentős vármaradvány mellett a legutóbbi időkig figyelmet érdemlő népiépítkezési együttes, harmonikus faluképalakult ki. A turisztikai, történeti- műemléki értékek ismeertében indokoltan vetődött fel, hogy intézkedés történjék a falu s összképének és egyes épületeinek összehangolt, átgondolt megóvására, műemléki helyreállítására. Szerzőnk, aki a tervezési munkálatokat vezeti,dolgozatában kísérletet tett a falukép kialakulásának, településtörténetének feltárására. A vár sokszoros ostroma miatt valószínű, hogy a török korban a falu kontinuitása megszakadt. A XVIII. század elejétől azonban feltehetően a középkori falu területén, a XV. századi templom környezetében újjánépesedett. A dombozati viszonyokhoz sajátosan alkalmazkodó község úti faluként épült ki. A falu belső része feltűnően szorosan beépült, kis telkeken állnak a lakó házak. A pajták a századforduló körülig a lakótelektől elkülönülten pajtáskertekben épültek fel. VARGHA László, aki korábban foglalkozott Hollókővel, a kétbeltelkesség mellett a hadas, rokonsági szervezetre épülő településrend nyomait is kimutatta. MENDELE Ferenc összegyűjtötte a hagyományos településrend bomlására vonatkozó adatokat is. Részben a Néprajzi Múzeum fotógyűjteményének felvételi alapján kimutathatta, hogy a falu mai képe 1910—1911-ben alakult ki a falut 1909-ben sújtó tűzvész után. Ekkor a korábbi szalmás alsócsonkakontyos, alacsony házak helyett sokszor magasra falazott, pincés kőalapozást készítettek, amire vályogfalú, elől, az utca felől és udvari homlokzatán tornácos lakóházakat építettek, amiket hangsúlyos, díszített deszkaoromzatú csonkakontyos cserépfedésű, szelemenes szerkezetű tetőszékkel fedtek. A tűzvész utáni újjáépítést feltehetően egy mester végezte, így a falukép rendkívül egységes megjelenésű épületekből alakult ki. A tagolt terepviszonyok viszont a házakat egyéni jellegzetességűvé tették. A falukép az 1950-es évek közepéig nagyon egységes maradt. Észak-Magyarország egyik legjellegzetesebb községe volt, ahol alaprajzi tagolásban is a hajdani hagyományos épülettípus számos jegye fennmaradt. A mezőgazdaság szocialista átszervezését követően a falukép felbomlott. A műemléki és a nógrádi megyei szervek összefogtak a falukép megőrzése és a legfontosabb épületek megvédése érdekében. A Nógrád megyei műemléki topográfia kutatásaira (VARGHA Lászlónak köszönhetjük) támaszkodva a község rendezési tervét a műemléki szempontoknak alárendelten készítették el. Múzeumot, turistaházat,

orvosi rendelőt, postahivatalt, háziipari műhelyt, ovódát stb. helyeztek el, illetve kívánnak elhelyezni a legjellegzetesebb, legértékesebb épületekben. A terv megvalósításához a megyei szervek segítséget nyújtva kisajátításokat eszközölhettek. Így a cikk már múzeumbelsők fényképeivel jelenhetett meg. Minden reményünk meg lehet arra, hogy Hollókőn néprajzi értékekben gazdag turista támaszpont alakul ki, amely a XX. század paraszti kultúrájának megismeretésében is jelentős szerepet kaphat. Kívánjuk, hogy a korszerű tervek mihamarabb csorbítatlanul megvalósulhassanak.

A Jelentések fejezetben *A népi műemlékek védelme 1967—68-ban* címmel CSEH István építészmérnök beszámolóját olvashattuk. Beszámolójában szerzőnk egyrészt a védendő népi műemléki együttesek kérdésével foglalkozott. Ezek száma az országban 27 lenne. Másrészt beszámolt a nyilvántartott épületek revíziójáról. Sajnálatos, hogy a védendő együttesek túlnyomó része csak a Dunántúlról való, az ország egyéb részei teljesen hiányoznak, vagy csak ötletszerűen szerepelnek. A beszámoló foglalkozott a helyreállításokkal is. Ezek között több inkább népies, mint népi emlék felújítása szerepelt, így Szigligeten a Lengyel kúria, vagy a hegymagasi Tarányi-présház. A beszámoló külön kitért a szabadtéri néprajzi gyűjtemények építésével, tervezésével kapcsolatos eredményekre.

A néprajzkutatás sok hasznos megfigyelést, adatot meríthet CZEGLÉDY Ilona régész és SEDLMAYR János *A csengeri református templom* címmel közölt tanulmányából. A csengeri középkori templom sok átépítése ellenére is Észak-Magyarország egyik legsajátosabb református temploma. A protestáns vallásgyakorlat igényei szerint átalakított épület főhajóját 1745-ben kazettásan osztott, festett famennyezettel fedték. A 9×15 mezőre osz tott mennyezet felmérési rajzát is közlik. szerzőink. Megfigyelésük szerint egyszerre két különböző kvalitású mester dolgozott. Az elsősorban növényi ornamenseket tartalmazó díszítmények mellett nap, hold, ember és szirénábrázolás is előfordul. A mennyezet 4 kazettájában feliratokat találhatunk. Ezek közül az egyik *Felsőbányai Asztalos István* működéséről tájékoztat. A tanulmány részletesen beszámol a templom történetéről, a régészeti és építészeti feltárás eredményeiről, s az ezeket hasznosító helyreállításról.

Lakóház kultúránk középkori múltjának megismeréséhez visz közelebb DÁVID Ferenc művészettörténész tanulmánya, amelyben *Gótikus lakóházak Sopronban* címmel kapunk módszertanilag is új utakon járó tájékoztatást. Sopronban az utóbbi 10—15 évben számos lakóházban becses középkori épületmaradványt, épületrészt tártak fel. Szerzőnk a különböző korú falszövet maradványok feltárása, rögzítése, értelmezése révén Sopron polgári épületeinek fejlődésrendjét, típusainak beépítési rendszerének alakulását, változatait ismerteti meg. Eredményei a hasonló jellegű emlékanyag bővebb interpretálását teszik lehetővé Sopronon kívül az egykori Magyarország számos más városában, így többek között Budán. DÁVID kimutatja, hogy a soproni telkeken eredetileg agrár—mezővárosi rétegre jellemző beépítési rend volt, az épületek alaprajzi kialakításában a szőlőművelés—borkereskedelem meghatározó szerepet játszott. L alaprajzúvá bővült, szoba-előtér-kamra egységhez présház-pince, borkimérő hely járult. Az épületek korán emeletesekké lettek, majd a telek teljes utcai vonalát beépítették. Később az udvar belső részeit is körül építették. Az egyes helyiségek rendeltetésüknek megfelelő, koruk ízléséhez alkalmazkodó nyílászáró szerkezetet, belső kiképzést kaptak. DÁVID Ferenc kísérletet tett a fűtő, sütő-főző berendezések elhelyezkedésének, rendszerének meghatározására is. Fontos eredményeket ért el az épületbelsőkben alkalmazott — néprajzi anyagban sem példa nélkül álló — faburkolatos, faboltozatos terek kimutatásában, a velük összefüggésbe hozható ablaknyílás típusok rekonstrukciójában. DÁVID Ferenc módszere új forrásbázist biztosít a kutatásaink számára. Véglegesebb, lezártabb eredményeket érhetne el a kisalföldi népi építkezés alaprajzi megoldásainak részletesebb tanulmányozásával. Kutatásai a néprajzi vizsgálatokat is befolyásolni fogják. További eredményeit nagy figyelemmel kell várnunk, hiszen vizsgálatai a művészettörténeten túl a hazai várostörténet, építészettörténet, etnográfia, agrártörténet gazdagodását jelentik.

Nem fejezhetjük be ismertetésünket anélkül, hogy ne emlékeznénk meg arról, hogy MAJOR Máté akadémikus ebben a kötetben köszöntötte a hatvanadik születésnapját ünneplő Kossuth- és Herderdíjas *Dercsényi Dezsőt*, az Országos Műemléki Felügyelőség igazgatóhelyettesét, valamennyi tisztelője és munkatársa nevében. DERCSÉNYI Dezső hivatali tevékenysége, tudományos működése, irodalmi munkássága az utóbbi három és fél évtized alatt szorosan összeforrt a magyar mű-

emlékvédelemmel. Jelentős szerepe volt a MOB, MMOK, Építészeti Tanács, Országos Építésügyi Hivatal, Építésügyi Minisztérium szervezeti keretén belül a szocialista műemléki szervezet kialakításában, így az Országos Műemléki Felügyelőség létrejöttében is. Az ünnepi alkalomból műveinek bibliográfiáját is közlik.

Tóth János: Az Őrségek népi építészete.

Műszaki Kiadó, Budapest, 1971. 155 p. 328 kép, 6 színes tábla, angol, német és orosz nyelvű kivonattal

Dám László

Az utóbbi években örvendetesen megnövekedett falu- és tájmonográfiáink száma, tematikus monográfiánk azonban alig-alig van. Szakirodalmunk elsősorban építkezésmonográfiákban szegény, pedig ezek rendkívül fontosak és éppen napjainkban a legaktuálisabbak. Hagyományos paraszti építészetünk az erőteljes gazdasági-társadalmi fejlődés következtében rohamosan átalakul, sőt elpusztul anélkül, hogy pontosan ismernénk azt ami átalakulóban van. E probléma megoldásában elsősorban a monografikus feldolgozások segíthetnek bennünket, hiszen a monográfia az a műfaj, melynek keretein belül a legteljesebben feltárhatjuk népi építészetünk alakulását, fejlődését, változását.

A napjainkig megjelent építkezésmonográfiák csaknem kizárólag építészek nevéhez fűződnek, itt is elsősorban Tóth János munkásságát kell kiemelnünk, aki számos monográfiával gazdagította ismereteinket (pl. *Így épít a vasi nép*, Szombathely, 1938.; *Falusi épületek fejlődése a nyugati végeken*, Szombathely, 1940; *A magyar falu építőművészete*, Szombathely, 1945.; *Népi építészetünk hagyományai*, Budapest, 1961.; *Göcsej népi építészete*, Budapest, 1965.). Az utóbbi két mű s a most megjelent munka egy monográfiasorozat kötetei. A kötetek másfél emberöltő áldozatkész munkájának eredményei.

Tóth János népünk építészeti alkotásait elsősorban az építész, építőművész szemével vizsgálja, feltárja azok architekturális, esztétikai sajátosságait, változatosságát, sokszínűségét. Célja kettős: egyrészt kutatni, megmenteni és őrízni népi építészetünk hagyományait, legjelentősebb, legszebb alkotásait, másrészt utat mutatni modern faluépítészetünk számára. Könyvének bevezetőjében rámutat arra, hogy amint a modern magyar zene népi gyökerekből táplálkozva érte el a legmagasabb szintet, úgy a modern faluépítészetnek is a hagyományos népi építkezésből kell kiindulnia. Tóth János és néhány kiváló építésztársa (pl. Vargha László) ilyen irányú törekvései sajnos a gyakorlatban nem sok eredményt hoztak. Igazat kell adnunk a szerzőnek amikor azt írja: „A falusi ház díszítésének egy helyre való csoportosításával, a homlokzatok egységes fehér színével s az egyes épületeknek az utcaképi dominánshoz való szerény és szerves kapcsolódásával a népi építészet szimfóniája. Ha megbontjuk ezt az egységet oda nem illő épülettel, anyaggal, szerkezettel, formával, díszítéssel vagy színnel, a harmónia disszharmóniába csap át." Modern faluképeinket sajnos többnyire ez a disszharmónia jellemzi.

A munka bevezető fejezetében a szerző bemutatja a tájat, elemzi azokat a földrajzi, történeti, gazdasági és társadalmi körülményeket, melyek az Őrségek építészeti képét kialakították. Részletesen leírja és elemzi a tájra jellemző szeres településformát, rámutat kialakulásának körülményeire és felhívja a figyelmet azokra a faluképi együttesekre, melyeket védelemben kell részesíteni. Külön figyelmet érdemel a fejezet rendkívül gazdag és tanulságos térképanyaga.

A récens építészeti anyagot a második fejezet foglalja össze. A helyszínen talált anyag szakszerű és precíz szerkezeti elemzése nyomán megismertet bennünket az őrségi lakóház típusaival, a „füstöshaz" emlékeivel, a soros, hajlított és kerített ház kialakulásával, fejlődésével és változásával, összehasonlítja azokat a környező területek hasonló építményeivel. Útmutatók a tornácról és az oromzatról írott fejezetek, melyekben a kialakulás, változás és típusok elemzése mellett rámutat az anyag, szerkezet, forma és ornamentika egységében jelentkező reneszánsz, klasszicista, barokk és eklektikus stíluselemek hatására, megjelenésformáira. A népi építkezésben megnyilvánuló építészeti stílusok kialakulását az építészettörténet módszerével tárja fel. Hasonló módon vizsgálja az őrségi lakóház berendezését, a bútorzat elhelyezését, szerkezetét és stílusát. Itt kerül ismertetésre a lakóház tüzelőberendezése is.

A nyugat-magyarországi rendkívül fejlett faépítészet emlékeit legteljesebben a melléképületek, pajták, kástuk, méhesek, szőlőbeli pincék stb. őrízték meg. Tóth János azzal a célkitűzéssel vizsgálja őket, hogy feltárja az őrségi faépítkezés fejlődését. Ezzel a kérdéssel már korábbi tanulmányaiban is foglalkozott, de kutatásainak legteljesebb összefoglalását ebben a munkában találjuk. Könyvének ez a fejezete szakszerű pontosságával, fegyelmezettségével szinte egyedülálló a magyar szakirodalomban. Különösen értékes a tetőszék fejlődését bemutató rész.

Az Őrségek — és részben a Fertő-vidék — jellegzetes tetőformája a *kalabukos tető* (a pajtakapu felett ferdén előreugró tető, ill. a lakóház vértelkének előrebukása). A fejlett építőtechnikát igénylő oromzatkiképzés sajátos faluképet alakított ki. Ez a megoldás elsősorban a *torkos pajtá*kra (az építmény nagykapus szérűje előreugrik) jellemző, a lakóházakon csak szépészeti okokból terjedt el, ezzel ugyanis a szerény, alacsony homlokfal jelentősen felmagasodott. Uralkodó forma az *ollólábas-szelemenes* tetőszerkezet, mely többnyire sátortetővel vagy kontyolt nyeregtetővel párosul. A magasfokú népi építőművészet bizonyítéka a *kötőgerenda nélküli tetőszék*, ami az őrségi pajták egyik jellegzetessége. Ez a több évszázad alatt kikísérletezett tetőszerkezet jelentősen megnövelte a pajták rakodóterét.

Tóth János munkássága során mindvégig nagy figyelmet szentelt a szőlőbeli présházaknak és pincéknek. Ezek az építmények szerkezeti felépítésükben és tűzhelyeikben számtalan olyan elemet őriztek meg, amelyek a régi lakóházak jellemzői voltak. Nem véletlen, hogy könyvének egyik legszebb fejezete éppen a présházakról szól. A szerző részletesen kitér a szőlőhegyek életére is.

Az ethnográfiai szakirodalom meglehetősen keveset foglalkozik ipari és szakrális építményeinkkel, pedig ezek a malmok, templomok, haranglábak, kőképek, szobrok, útszéli keresztek és a temetők fejfái, éppen olyan szorosan hozzátartoznak a falu képéhez, éppen úgy szerves részei a népi kultúrának, mint a lakóház vagy a melléképületek. Szerencsére építészeink, így Tóth János sem feledkezik meg róluk.

A szerző igen nagy érdemeket szerzett a magyar népi műemlékek védelme és a szabadtéri néprajzi múzeumok létesítése terén is. Most megjelent könyvében részletesen ismerteti a Vas megyei falumúzeum programtervét és a göcseji falumúzeum rekonstrukciós tervét, majd bemutatja az Őrségek népi műemlékeit. Befejezésképpen kitűzi a további célokat, melyeket a modern faluépítés számára a hagyományos fejlődés alapján készülő típustervekben és prototípusokban, a nagycsaládos és kiscsoportos települések összefüggésének feltárásában és középkori faluásatásokban jelöl meg.

Végül, de nem utolsósorban ki kell emelnünk a monográfia hatalmas illusztrációs anyagát, azokat a felbecsülhetetlen értékű felmérési rajzokat és művészi fényképfelvételeket, melyekkel a szerző mondanivalóját alátámasztja, és élő közelségbe hozza e gazdag hagyományokkal rendelkező táj népi építészetének szépségét. A kötet ízléses kivitele a Műszaki Kiadó munkáját dicséri.

Székely Zoltán—Varga Nándor Lajos: Monumentele achitectonice ale Orașului Sf. Gheorghe. Sepsiszentgyörgy város építészeti emlékei. Die Baudenkmäler der Stadt Sf. Gheorghe.

Comitetul de cultura și ārta a judeţului Covasna muzeul Sf. Gheorghe. H. n. 1969, 55. p. Illusztrált.

Filep Antal

E három nyelvű képes füzet a sepsiszentgyörgyi múzeum fennállásának 90. évében született, hogy a régi székely város jellegzetes építészeti emlékeit megörökítsék, számba vegyék, hogy a szocialista építés során megifjodó, átalakuló város lakóira örökül hagyhassák a múlt értékeit, jellegzetességeit. A nemes és dícsérendő szándék fokozza érdeklődésünket, annál is inkább, mivel Sepsiszentgyörgy városiasodásának múltja, településtörténeti, építészettörténeti emlékanyaga az erdélyi magyar városok, mezővárosok jellegzetes fejlődési útjának megismerése szempontjából is rendkívüli jelentőségű lehetne.

Bőven számítva három és fél oldal terjedelemben kapunk tájékoztatást a város múltjáról, valamint épületállományának stílustörténeti fejlődéséről, amit 35 rajz és szűkrefogott feliratai egészítenek ki. Ezek közül három Rohbock, Nagy Lázár és

Gyárfás Jenő alkotása. A kötetben a középkori és újkori *Sepsiszentgyörgy* műemlékeit, valamint a legutóbbi időben vele összeépült *Szemerja* falu nevezetes objektumait közlik. A népi építkezés is helyet kapott. A városi paraszti, mezővárosi polgári lakóházait, kapuzatait is megörökítették mintegy 10—12 képen. A bevezető két utolsó bekezdése is velük foglalkozik. Miután évtizedek óta alig jelenik meg az erdélyi városokról történeti munka, érdemes a füzettel részletesebben foglalkozni. Néhány megjegyzést kell tennünk mind a szöveganyagra, mind a képekre vonatkozóan.

Sajnálatos, hogy azok, akik e nagyon is indokolt kiadványhoz az anyagi és szervezeti feltételeket megteremtették, nem specialistát kértek fel a bevezető megírására és a füzet megszerkesztésére. Erdélyben számos ilyen akadt volna. E helyett a régész múzeumigazgató vállalkozott a feladatra. Ezért a rendelkezésére álló terjedelmet és kereteket nem éppen a legcélszerűbben használták ki. Jellemző példa, hogy noha a XIV. sz. előttről jelenleg egyetlen emlékük sincsen, mégis két bekezdést szentelt a szövegíró a románkor ismertetésére. Az egyes építészeti objektumokról sem igen közöl a szöveg szakmailag érdemleges megállapítást. Ez vonatkozik a népi építészeti emlékekről írottakra is. A füzet szöveganyaga elsősorban stílustörténetileg igyekszik az emlékanyagban rendszert teremteni és az eligazodást megkönnyíteni. Középpontba a XIX. századi empire, klaszszicista romantikus stílust és Kós Károly történeti és néphagyományt újjáötvöző alkotásait állítja. A rajzanyag hangsúlyos részei azonban ebben a vonatkozásban élesen eltérnek. A szövegben hosszasan méltatott Kós alkotásokat a rajzok közt csak a múzeum épület képviseli. Úgy érezzük, hogy a szöveg a vele szemben támasztható igények közül sem a tudományosokat, sem a népművelésieket nem elégítheti ki. Részben a feliratszövegekre is ez áll. „Népi klasszikus építkezés" felirat senkit sem igazíthat el. Pontosabb adatokra lenne szükség, de még a topográfiai eligazítással is adós marad az összeállító.

Kérdés, mit mondhatunk a rajzokról? A kötet rajzanyaga tus, lavírozott tustechnikával készült. Önmagukban szépek, hangulatosak. Örömmel üdvözölhetnénk bármelyiket mesterük tárlatán. A baj az, hogy ezek önmagukért való műalkotások, nem építészettörténeti-várostörténeti dokumentumok. Ha a sepsiszentgyörgyi múzeum mint képtárat is magában foglaló közgyűjtemény Varga Nándor Lajos munkáiból akart volna kollekciót összeállítani: íme, a művészt ez és így ihlette meg városunkban, ez helyeselhető eljárás lett volna. Azonban ebben a kiadványban egészen más célt tűztek ki. A város épületeit, történetét kellett volna okmányszerű hitelességgel dokumentálni, úgy, hogy a rajzok segítségével további tudományos elemzést lehessen elvégezni. Ehelyett a valóságnak csak az „égi mását" kaphatjuk kézhez, s legfeljebb kedvet kaphatunk egy szentgyörgyi helyszíni kutatáshoz. Jellegzetesen tükrözi az elhibázott módszert a 15. sz. kép. „Klasszicista stílusú polgári építkezés 1839-ből" felirattal egy tympanonos földszintes házat ábrázol, orommezőjében címerrel. Az összkép felett részletrajz van a címerről, ami ugyanolyan elnagyolt, értelmezhetetlen, mint az a rész, amit felnagyítva ábrázol. Ezek a képek egyáltalában nem alkalmasak arra, amit a bevezető sorok ígérnek: a változó városkép s pusztuló értékeinek történeti megörökítését.

Ismertetésünket nem zárhatjuk mással, mint azzal, hogy hangsúlyozzuk: a múzeumnak folytatnia kell kiadói tevékenységét. A további munkához azonban hasznosítani kell mind ennek a kiadványnak, mind a múzeumi évkönyvüknek, az *Aluta*-nak az eddigi tanulságait. A megmutatkozott hibákat mérlegelve, kijavítva kell a jövőben eljárniok. Az elmúlt évekbeli publikációik bizonyítják, hogy anyagi lehetőségeik nagyok, nyilván érdeklődésben sincsen hiány, sem a helyi vagy szűkebb megyei környezetben, de még a környező országokban is széles körben figyelik tevékenységüket, várják munkáikat. Súlyos tévedés lenne a feladatok megoldásában csak a saját erőre támaszkodni. Be kell vonni a múzeumon kívüli specialistákat minden olyan feladat megoldásába, amire nincsenek saját szakembereik. Erre már lassan félévszázada van példa éppen a sepsiszentgyörgyi múzeum történetében is. (Gondoljunk csak a Csutak Vilmos szerkesztette emlékezetes jubileumi kötetre.) A specializálódó kutatások korszakában a múzeumoknak, vezetőiknek és munkatársaiknak organizáló, összefogó szerepe domborodik ki egyre jobban. Például, amikor Erdélyben számos kiváló művészettörténész, építész, történész tevékenykedik, a szentgyörgyi múzeum régész igazgatójának kötelessége a szakemberek megnyerése kellene legyen, nem pedig kétes eredményű pótlása. Reméljük, hogy a jövőben még gyakrabban találkozhatunk az érdemes múltú múzeum új kiadványaival, azok végre az erdélyi és a romániai tudományosság szolid eredményeit fogják közvetíteni. Kritikánkkal éppen ezt szerettük volna szorgalmazni.

Gospodarska in družbena Slovencev.

Zgodovina agrarnih panog. I. zvezek. *Agrarno Gospodarstvo.* Izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Institut za zgodovino. Sekcija za občo in narodno zgodovino. Državna zalozba Slovenije. Ljubjana 1970. 650 p., ill. [A szlovének gazdaság- és társadalomtörténete. A mezőgazdasági ágazatok története I. kötet. Agrárgazdálkodás]

Biró Friderika

A Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia Történeti Intézete munkájának eredményeként jött létre az az átfogó enciklopedikus jellegű tanulmány-gyűjtemény, amelynek I. kötetét itt ismertetjük. A kötet a szlovén falu és mezőgazdaság termelőerőivel, termelőeszközeivel és termelési módjával foglalkozik. (A második kötet — amelyet még most rendeznek sajtó alá — a mezőgazdaság termelési viszonyait dolgozza fel, a parasztság társadalmi helyzetét, a paraszti terheket és a paraszti osztálymozgalmakat tárgyalja.)

Az I. kötet anyagából és témaszempontjaiból ki kell emeljük az alábbiakat: a telepítés és népesség; mezőgazdasági termelésre szánt földterületek; szerszámok és művelési módok; a mezőgazdaság termelését fejlesztő szervezetek; mezőgazdasági oktatás és szakirodalom; parasztgazdaságok; paraszti háztartások (paraszthaz, gazdasági épületek, települések).

A kötet egyik figyelemreméltó tanulmánya a szlovén paraszthazról szól *(Kmečka hiša,* 559—593. p.). Ennek a tanulmánynak ismerete a hazai kutatók számára is tanulságos lehet mind a feldolgozás módszere, mind pedig a Nyugat- és Dél-Magyarországgal határos Szlovénia népi építkezésének összehasonlító vizsgálata miatt is, a nyugatdunántúli és az országos szabadtéri néprajzi múzeumok létesítése során pedig különösen aktuálissá vált a népi építészettörténeti problémák megoldásában.

A nyugat- és dél-magyarországi paraszti lakóház történeti fejlődését, szorosabban a füstösház és a füstös-konyhás lakóház kialakulását és fejlődését vizsgáló hazai kutatóink — mint ismeretes — munkájuk során eddigelé inkább a századfordulón és a századelőn megjelent nagyszabású átfogó, összehasonlító osztrák és német szakirodalomra támaszkodtak és kevésbbé a szomszédos délszláv kutatásokra (feltehetően a nyelvismeret hiánya játszott döntő szerepet). Holott a szlovén kutatók már korábban is — századforduló éveiben Murko, később Vurnik — számos tipologizáló munkával gazdagították az e témára vonatkozó összehasonlító szakirodalmat. Az elmúlt évtizedekben pedig modern kutatási módszerek és szempontok felhasználásával Melik és Bas, majd később Lozar, Novak, Grabirjan, Grafenauer és még sokan mások vizsgálták a szlovén paraszthaz különféle kérdéseit: egyes típusainak kialakulását és elterjedését; a különböző történeti korszakokban megtett fejlődését; kapcsolatait a környező népek és területek paraszti lakóházaival stb. A szlovén kutatók figyelemre méltó eredményeinek ismerete nem nélkülözhető a nyugati határaink mentén honos domb- és hegyvidéki faépítkezésünk kialakulásának, történeti rétegei és országhatárainkon túlnyúló kapcsolatainak tisztázásakor.

S. Vilfan tanulmánya rendszerező, tipologizáló munka. Bevezetőként a szerző a „paraszti lakóház" és a „paraszti otthon" fogalmát igyekszik meghatározni. A „ház" szó ugyanazt jelenti, mint amit néhol a „szoba" *(izba)* jelent, vagyis kemencével (vagy tűzhellyel) ellátott fő tartózkodási helyet. A „paraszti otthon" a paraszthaz és a hozzátartozó gazdasági épületek együttese. A paraszti lakóházak fajtáinak rendszerezésekor a következő kritériumokat tartja döntőnek: mindenekelőtt az alaprajzot tekinti elhatárolónak (egyhelyiségű, két- vagy többhelyiségű épületek), másrészt a lakóház függőleges beosztottságára is figyelemmel van (földszintes, emeletes, alápincézett lakóházak). A lakóháztípusok differenciálásánál az is szerepet játszik, hogy a gazdasági épületek egybeépültek-e a lakóházzal, vagy attól külön állnak. Ezeket az általunk is ismert kifejezésekkel determinálja: Einheitshaus, Streckhof, Vierkanthof, Ringhof, Haufenhof [egyvégtében épült, hajlított, kerített ház]. A lakóháztípusok elkülönítésénél az építőanyag és építési technika, a tetőszerkezet és a tetőfedés anyaga is fontos szerepet játszik. A paraszti lakóházak történeti stílusok szerint való felosztását is akceptálja a szerző, de hozzáfűzi — szerintünk is jogosan —, hogy az ezek alapján való osztályozás csak hiányos lehet. A társadalmi és gazdasági helyzet előidézte különbségeket is felveti, amelyek természetszerűleg befolyással vannak a paraszthazak nagyságára és formájára. A fenti,

sokoldalú, sokszempontú vizsgálat alapján a háztípusokat — bármelyik megfelelően dokumentált időszakban — tartalmasan és árnyaltan jellemezhetjük.

A komplex tipológiai módszerrel meghatározott szlovén lakóháztípusok rendszerezése során — a gazdasági és társadalmi jellemvonások figyelembevételén kívül — kulcsfontosságú szerepet kaptak a tüzelőberendezések, a tűztér és a füstelvezetés változatai.

A tűzhely kiképzése, annak a lakóházban való elhelyezése, valamint a füst elvezetése szerint a parasztházakat VILFAN az alábbi típusokba sorolja:

a) „Tűzhelyes ház" *(ognjenica)*: egyetlen helyiségből álló épület, amelynek közepén, a földön alacsony, nyitott tűzhely áll, a füst egyenesen a tetőszerkezet felé száll, mivel a lakóhelyiségnek nincs mennyezete;

b) „Füstösház" *(dimnica* = Rauchstube): szintén egyhelyiségű épület. A központi lakótérben kap helyet a tűzhely és a kemence, amelynek a füstje a helyiségben szabadon terjeng és a nyílászárókon keresztül távozik. A füstösház meghatározásának fő kritériuma: a tüzelés — a kemencében és a nyitott tűzhelyen — a fő lakótérben történik. A füstösház a tűzhelyes háztól abban különbözik, hogy míg az előbbi lepadlásolt, a tűzhelyes háznak nincs mennyezete. A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy a szakirodalomban gyakran összetévesztik a füstösházat és a füstös-konyhás lakóházat. A különbség: a füstös-konyhás lakóház fő lakóterében, a szobában nincs nyitott tűztér.

c) „Füstös-konyhás lakóház" *(hiša s črno kuhinjo)*: meghatározó jellemvonása: füsttelenített szobával rendelkezik. A szobában kemence áll, amelyet a konyhából fűtenek. A füst a konyhában szabadon terjeng, terjengését néhol szabályozzák, terelik.

d) „Kéményes ház" *(kaminska hiša)*: a fő lakótér egyik sarkában nyitott tűzhely áll, a felszálló füstöt kémény vezeti el.

e) „Takarék-tűzhelyes ház" *(štedilniška hiša)*: zárt tűzhelyű (zárt tűztér és zárt füstelvezetés) tüzelőberendezéssel rendelkezik. A kemencét rendszerint már külön választják a tűzhelytől, külön tüzelőnyílása van.

A tüzelőberendezések rendszerezése során a tűztérnek, mint a ház- és lakáskultúra kapcsolatának meghatározó szerepét is elemzi a szerző, majd a különféle házalaprajzokat kialakító és meghatározó kemenceváltozatokat vizsgálja.

A füstösházzal és a füstös-konyhás lakóházzal kapcsolatban külön megjegyzi, hogy a kettő közötti különbség már a XI—XIII. századi szlovén letelepülés idején kialakult. A füstösház még a XIX. század derekáig, de még azon túl is sokáig tartotta magát, olykor a füstös-konyhás lakóház rovására.

A füstösházak főként Szlovénia északi és keleti területein, a füstös-konyhás lakóházak a közép-szlovéniai részeken, a tűzhelyes és a kéményes épületek Nyugaton terjedtek el. Az utóbbi évtizedekben azonban mindhárom típus a takaréktűzhelyes változat felé fejlődött.

A szlovén lakóházak történeti felbontását és rendszerezését a több évszázados fejlődés során kialakult táji típusok ismerete alapján elemzi. A teljesség kedvéért azokat a típusokat is felsoroljuk, amelyek hazai kutatásaink számára csak közvetve fontosak.

A rendszerezést a szlovének letelepedése előtti lakóépítményei elemzésével indítja a szerző. Hangsúlyozza, hogy ebben az esetben csupán olyan emberi tartózkodási helyről beszélhetünk, amely a későbbi szlovén paraszthá kialakulására, fejlődésére hatott. Főként a kerek és ellipszis alakú pásztorkunyhók vizsgálatát tartja fontosnak. Felhívja a figyelmet mindazokra az archeológiai kutatásokra (a Maribor környéki, a noriki, a Postalán és a Breznicán feltárt illír is kelta maradványokra), amelyek — szerinte — a kelta és szlovén füstösház genetikai kapcsolatára adnak magyarázatot.

A római ház hatása a szlovén tengermelléken (Primorsk), főként a tetőszerkezet típusában, a kő és mész használatában és az oszlopos kiképzés alkalmazásában figyelhető meg.

Az ún. ó-szláv ház az archeológiai eredmények alapján már nem rendszerezhető. Több támpontot nyújt a terminológia történeti-etimológiai elemzése. A házfejlődés szempontjából — más szlovén kutatókkal egyetemben — jelentőséget tulajdonít a tornácot, előcsarnokot jelentő *veža* szónak, a szlovén ház genetikai elemzésénél pedig a feltehetően ófelnémet eredetű *hûs* szónak, amelyből a *his*, a szlávok által általánosan használt *hiža* és a szlovén *hiša* ered, amely épületet, fő lakóhelyiséget, de tűzhelyet is jelent. Az *izba* és a *soba* szavak valószínűleg rokonforrásból származnak. Az *izba* az ófelnémet *stupa*, *stuba* szóból ered, amely a szlávoknál *istəba* szóvá alakult.

A középkor elején, a VI—X. században, a szlovének letelepedésének idején az ún. ó-szlovén lakóház egyhelyiségű, tornácos, tűzhelyes vagy kemencés lakóház le-

hetett. Az építőanyag majd kizárólagosan a fa volt. Feltevéseit VILFAN a korabeli okmányok szóanyagára és a mai házzal, valamint egyéb épületekkel kapcsolatos szavak etimológiai fejtegetéseire alapozza. A téglaépületek középkori meglétét néhány helyiségnév bizonyítja. A kőépületek főként a szlovén tengermellék jellegzetes, korán meghonosodott épületei.

A XI—XIII. századra (ezt az időt a „nagy kolonizáció" időszakának nevezik) már kialakultak a paraszti lakóházak szabályos alaprajzai, megjelent az egyvégbe épített ház, a hajlított („kules alakú" és kerített „négyszögbe épített") lakóháztípus. Erre az időre esik a füstös-konyhás lakóházak elterjedése, amely ekkor már a fő lakóháztípust jelentette.

A középkor végére a lakóházak főként nagyságukban és beosztásukban differenciálódtak. A XV. században már megjelentek a mai napig is álló, datált lakóházak. A XVII. századi leírások és rajzok újabb támpontokat nyújtanak a korabeli szlovén lakóházak ismeretéhez.

A XVIII. és XIX. századi építési előírások, az építőmesterek servei, az építkezések során felmerült különféle tilalmak, az új építészeti ttíluso k megjelenése nagymértékben befolyásolták az építkezést, új elemeket vittek a falusi lakóházak építészetébe. Főként a különféle tűzrendészeti szabályzatoknak volt nagy jelentősége, amelyek a kémények és az új építőanyagnak, a tégla megjelenését eredményezték. A fa mint építőanyag, a füstösház mint épülettípus a Mura-mente és a Rába vidékén maradt meg legtovább, bár itt is a XIX. század eleji földesúri rendelkezések értelmében kötelezővé vált a téglaházak építése.

A XIX. század második felétől újabb rendelkezések és építészeti szabályzatok módosították és befolyásolták a paraszti lakóházak építését. A szabályzatok rendelkezései mellett az iparosok, építőmesterek megjelenése, új technikák, új építőanyagok megismerése, a falusi lakosság társadalmi és gazdasági helyzetének változásai is nagymértékben meghatározták a paraszti lakóépületek új arculatának kialakulását.

Összefoglalásként VILFAN fejtegetéseit egy záró tipológiában, földrajzi rendszerezésben elemzi. A szlovéniában kialakult és ismeretes háztípusok a következők: alpesi ház; bovska-i ház; Skofjeloka-Cerkljan-i ház; keletszlovén vagy pannon ház; tengermelléki vagy mediterrán ház.

A tanulmányban VILFAN hosszan elemzi a XIX. század második felétől megjelent, a népi építészettörténettel és a paraszti lakóházak fejlődésével foglalkozó hazai és összehasonlító szakirodalmat. Kritikával bírálja MEITZEN, KRAUSS, BANCALARI, MERINGER, BÜNKER, RHAMM, GERAMB és a többi, általunk is ismert európai kutatók munkásságát, majd részletes képet ad a szlovén és jugoszláv szakemberek eredményeiről.

A tanulmányt értékesen egészítik ki az alaprajzok és fényképek, valamint az egyes lakóháztípusok elterjedését bemutató táblázatok és térképek.

A Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia Történeti Intézetének tanulmánygyűjteménye, a nagyszabású feldolgozás tudományos koncepciója — többek között S. VILFAN eredményei is — meggyőzően világítanak rá a munkaközösség kutatásainak elvi alapjainak helyességére. Nevezetesen arra, hogy történeti kutatást kell folytatni, hogy az életforma — VILFAN tanulmányában a népi építkezés — jelenségeit külön-külön és együttesen is csak a keletkezésüket és fejlődésüket meghatározó alapvető és járulékos körülményeik feltárásával közelíthetjük meg, írhatjuk le és magyarázhatjuk, s hogy ilyenformán a néprajzi jelenségek tartalmának és formájának bonyolult kölcsönhatásában csak úgy igazodhatunk el, ha megközelítésük során egyaránt figyelembe vesszük az ökonómiai és társadalmi tényezőket, a termelési kultúra adott színvonalát, a természeti és szociális miliő befolyását, a mindenkori tradíció szerepét, az adott kultúrát hordozó és fejlesztő lakosság általános műveltségét, szelektáló képességét, ízlését és így tovább.

Radig Werner: Das Bauernhaus in Brandenburg und im Mittelelbegebiet

Akademie Verlag Berlin, 1966. 103 p.

Selmeczi Kovács Attila

A monográfia két nagy tájegység: Mecklenburg és Szászföld között fekvő nagykiterjedésű terület népi építkezését vizsgálja. A terület Potsdam, Frankfurt, Oder, Magdeburg és Halle körzeteket foglalja magába. Elöljáróban a terület földrajzi viszonyai, a lakosság története, a településkép történeti alakulása kerül tárgyalásra. A bevezetés

érzékelteti az alnémet és középnémet háztípus nagykiterjedésű területe közötti elhelyezkedésből adódó változatos építkezési módot, számos keveréktípus megoszlását.

A faépítkezés hagyományos módját a boronaépítkezés (Blockbau) jellemezte. A fenyőgerendákat négyszögletűre faragták, amelyek sarokkötései kb. 20 cmes túlléréssel készültek. Az egymáshoz jól illeszkedő gerendákat sárral fugázták, néha betapasztották. A fenyőerdőben gazdag Spreewald vidékén a XX. századig gyakorolták a boronaépítkezést. Jelenleg a gerendavázas (Fachwerk) építésmód elterjedtebb, mert kevesebb építőanyagot igényel fából. Az ácsok által terjesztett gerendavázas szerkesztés részletes szerkezeti vizsgálata és egyes objektumok összevetése szerint ez a technika és építésmód a XVIII. században terjedt el, bár emlékei a XVI—XVII. századból fennmaradtak. A Fachwerk jellegzetes homlokzati kiképzésének variánsait elterjedési térkép tükrözi. A faépületek egyik hagyományos szerkesztéseleme a homlokzati tornác volt, amelyet szép példányok illusztrálnak. A tetőszerkesztés szintén mutat területileg jól elkülöníthető sajátosságokat. A közepes és nagy épületek szarufás tetőit rendszerint torokgerenda erősítette, ami után torokgerendás-szarufás tetőnek nevezték. A szarufákat felül kakasülő kötötte össze. A tetőforma vizsgálata során az egyszerű, kettős és fekvő fedélszékes szerkesztést részletesen leírja a szerző. A középgerendás tetőnél a tetőélgerenda és a szarufák, valamint a középgerenda kapcsolása szerint hét variánst, ebből négy elkülönülő megoldást rögzít. Az egyes szerkesztésmódokat földrajzilag következetesen megjelöli.

Az ásványi eredetű építőanyagok közül az agyag volt a legkorábban építkezésre használatos. Előfordulása az épületemelésben szórványos, elsősorban a mezei csűrök döngölt falát készítették agyagból. Szélesebbkörű felhasználását a fal, szérű, szabadkémény stb. tapasztása jelentette, ami a XVIII. századra megy vissza. A terméskövet a bányászott kőből építkezésnél alkalmazták töltelékként. A lakó- és gazdasági épületek földszinti részét újabban nagy számban kőből építették, míg az emeleti rész hagyományosan fából vagy ritkán téglából készült. A téglaépítkezés ritka volt, inkább a nagygazdák éltek vele. A vályog valamivel szélesebben elterjedt, de ez is csak újabban. A masszív építőanyag felhasználásának idejét, alkalmazásának módját a szabadkéményes „fekete konyha" kérdésével kapcsolja össze a szerző.

A legnagyobb fejezetet a lakóháztípusok elemzése képezi. Öt lakóháztípus kerül részletesen bemutatásra: 1. Az alnémet csarnokház (Hallenhaus). Ez a mecklenburgi területre jellemző hosszantifolyosós épülettípus mélyen benyomult észak felől Brandenburgba. Az épület közepén húzódó széles szérű két oldalán istállók és kamrák, a folyosó végében tüzelőtér és lakószobák állnak. A lakórész rendszerint két szobára oszlott. Az épülettípus részletes ismertetését adja Baumgarten Karl: *Hallenhäuser in Mecklenburg.* Berlin, 1970. A régi csarnokház Brandenburgban és részben Mecklenburgban új típust fejlesztett ki: 2. a középfolyosós házat (Mittelflurhaus). Ennél a típusnál a tüzelőtér, a konyha nem a folyosó végében, hanem rendszerint annak közepén van, ami által tagolja a középső átjárórészt, a csarnokot előtérré fejlesztve vissza. 3. Kis területen kialakult variáns külön típusként Nuthe-Nieplitz-i ház cím alatt szerepel. Sajátossága L alaprajzú kiképzése. 4. A hosszantifolyosós alaptípus további variánsaként jelentkezik a homlokzati árkádos ház (Giebellaubenhaus). 5. Az Elba középső területén már a középnémet lakóistállós háztípus (Wohnstallhaus) dominál, amely főként a Szászföldre jellemző. E típus történetét régészeti adatok segítségével a XII—XIV. századig vezeti vissza Radig W. Rekonstruálja az épület alaprajzi fejlődését. Már a legkorábbi formák középen elhelyezkedő tüzelőteret jeleznek. A normál alaprajzi forma szerint ez a háztípus is három zónára oszlik: lakó-, folyosó- és istállórész; a folyosó a tüzelőtérrel a ház közepén fekszik. Részletesen foglalkozik az eredeti alaprajzi forma történeti, területi alakulásával. Figyelembe veszi az épületszerkesztési, gazdasági, társadalmi tényezőket, amelyek hatottak az alapforma változásának irányára.

A melléképületek közül elsőként az istállóépülettel foglalkozik. A régi istállók legnagyobbrészt megőrizték az ősi faépítkezés emlékét. A különálló istállóépület jellegzetes formája az emeletes, felső tornáccal rendelkező forma volt. A földszint az istálló, az emelet a takarmánytárolás funkcióját töltötte be. A mutatós ácsszerkesztéssel készült emeleti tornác az épület reprezentatív jellegét növelte. A csűrök nagyobbrészt keresztszérűs alaprajzi típust képviselnek. A három és négyoldalú udvarok nélkülözhetetlen tartozéka volt. Átjárható folyosóval is építették. A tágas szérű két oldalán levő tárolóhelyiségek terminológiai eltéréseit földrajzilag elhatárolja. A régi csűrök gerendavázas szerkezettel, nyeregtetővel, szalmafedéllel épültek. A hagyományos csűrökön kívül előfordultak kiscsűrök is, amelyek a kisállattartásban és takarmánytárolásban játszottak szerepet. Az istálló és csűr összekapcsolódására is vannak példák.

A hagyományos építésmódot tisztán őrző kamrák az északi peremterületen és Magdeburg vidékén találhatóak. Érdekesek a kapuházak, amelyek egyik oldalán a kapubejárat, másik oldalán gabonaszem tárolására szolgáló kamraépület van. Az igen változatos, toronyszerű galambházak és a falu terén álló fedett kenyérsütőkemencék, sütőházak is említést érdemelnek. A monográfia zárófejezetét az udvarkiképzés vizsgálata alkotja. Leginkább a zárt, három-, négyoldalú udvarokat kedvelték, de a szalagtelek az udvar végében álló csűrrel is előfordult. Az egyes típusok geográfiailag pontosan elhatárolódnak. A részletes leíráshoz jól használható szakszójegyzék kapcsolódik.

RADIG monográfiája egy átmeneti terület változatos képet mutató népi építkezését a fejlődésfolyamat egységében földrajzilag következetesen helyhez kötve tekinti át. Nemcsak közölt anyaga, hanem módszere is figyelemre méltó.

Alte Bauten im neuen Dorf

I—II. kötet. Berlin, 1963, 1964. 102, 97 p.

Selmeczi Kovács Attila

A Deutsche Kulturbund által szerkesztett jelen kétkötetes kiadvány első demonstrációja a népi építkezéskutatás, a falusi műemlékértékű objektumok megmentésére irányuló széles körű összefogásnak. Az NDK kultúrszövetsége és tudományos akadémiája 1962-ben felhívást adott ki a történeti értékű települések és épületek kutatására. A felhívás rámutat arra, hogy a szocialista nagyüzemi gazdálkodás a régi épületek kicserélődésének, a hagyományos falukép gyökeres megváltozásának egyre gyorsabb ütemét diktálja. A nemzeti értéket jelentő falusi műemléképületek felderítése, gondozása és jövőbeni kihasználásuk meghatározása fontos feladata a szocialista kultúrpolitikának, nemcsak az NDK-ban, hanem más szocialista országban is. Ennek értelmében a kultúrszövetségben központi testületet hoztak létre, amelyben építész, tervezőmérnök, műemlékvédelmi szakember, történész, néprajzkutató, helytörténész együttesen vesz részt a feladatok megoldásában, a munka kidolgozásában. Egyúttal részletes kérdőívet jelentettek meg a gyűjtőmunka megkönnyítésére és az adatfelvételek egységesítésére.

A 12 tanulmányt, cikket tartalmazó kiadvány elsődleges célja tájékoztatást és útmutatást adni a különböző területek szakembereinek. Éppen e praktikus szemlélet miatt a kötetek anyaga igen változatos. Több tanulmány egy-egy nagyobb tájegység népi építkezésének jellegzetességeiből a korábbi eredményekre, kutatásokra építve rajzol képet: pl. a mecklenburgi csarnokház történeti alakulásának vizsgálatához alkalmas napszámos- és cseléd házakról; a Brandenburg környéki településformákról, a történeti források hasznosításáról; egy kézművesfalu településelemzéséről; vagy a thüringiai lakóházak homlokzatának ácstechnikáiról (BAUMGARTEN, Karl: *Nur ein alter Katen;* RADIG, Werner: *Vom märkischen Angerdorf;* FRITSCHEN, Walter von: *Ein Oberlausitzer Weberdorf:* FIEDLER, Alfred: *Zweck- und Schmuckformen des südthüringischen Fachwerkhauses).* Ehhez az anyaghoz szervesen kapcsolódik a második kötetben közölt dolgozat, amely az NDK nagyobb tájegységeinek jellemző népi építkezésmódjait tekinti át (RADIG, Werner: *Die überlieferte ländliche Volksbauweise in der DDR).*

Általánosan hasznosítható, igen értékes anyagot ad HELBIG, Jochen: *Die Maßaufnahme eines Bauernhauses* és FRITSCHEN, Walter von—HELBIG, Jochen: *Wir beschreiben ein Bauernhaus* című tanulmánya. A drezdai műemlékvédelmi intézet mérnökkutatói a műszaki dokumentálás műhelytitkaiba engednek betekintést számos jól értékesíthető megfigyelés, tapasztalat ismertetésével, az épületfelmérés lépéseivel kapcsolatban. A felmérések a legapróbb részletekre is kiterjednek, ha azok történeti értékkel rendelkeznek, vagy átalakításokra, az eredeti megoldások kikövetkeztetésére vonatkoznak. Gyakorlati szempontból mutatja be HELBIG a falak vastagságának megállapítására vonatkozó méréseket, számításokat, a lépcső és pince bemérésének módját; a 0 pont felvételének legpraktikusabb helyét; az átalakítások ellenőrzését és visszakövetkeztetéseket stb. Mintát ad a felmérések alapján készített dokumentációs lapokból (Legeplan), amelyek mindegyike 10 helyzetrajzot (homlokzat, oldalnézetek, alaprajz stb.) tartalmaz. A drezdai műemlékvédelmi intézet archívumából közölt épületleírás jól dokumentálja a felmérés anyagának közvetlen és gyakorlati hasznosítását.

A szerzők felhívják a figyelmet az udvar, településkép meghatározásánál a kataszteri térképek, korai ábrázolások, képforrások hasznosítására, a felmérési vázlatokkal való összemérésre. Az udvarbeosztás és házbelső megoszlásánál a funkciót tartják szem előtt. Nagy súlyt helyeznek az épületek szerkezeti megoldásaira, az ácstechnikák pontos rögzítésére, amelyből az építéskultúra fejlettsége közvetlenül lemérhető. A jó felmérést és dokumentációt is sok fényképfelvételnek kell kísérnie. A leírás a díszítőelemek rögzítésére is kitér.

A második kötet közvetlenebbül a kutatómunka, a gyakorlati feladatok és az együttműködés területén jelentkező kérdésekkel foglalkozik (POLENZ, Serafim: *Bauten im Dorf — Gegenstand und Inhalt unseres Bemühens* és GRÜNBERG, Hans: *Ländliche Bauten in Vergangenheit und Zukunft).* Számunkra még új témáról, a népi műemlékeknek a mindennapi gyakorlati életbe történő bekapcsolásáról értekezik KÖPPE, Rudi: *Nutzung denkmalwürdiger Bauten auf dem Lande.* A szerző alapelve minél nagyobb számban megőrizni egy-egy faluban a műemlékértékű objektumokat. Fenntartásuk szorgalmazását praktikus kihasználásuk megfelelő módjával kapcsolja össze. Erre több példát hoz különböző gazdasági irodák, közintézmények, kulturális létesítmények (kultúrház, étterem), üzletek, iskolák stb. számára kihasználható és már berendezett épületekről. Jól beilleszthető pl. egy hagyományos szerkezetű csűr a település termelőszövetkezetének takarmánytárolásába, azonban kevésbé látszik szerencsésnek a közölt lakásoknak berendezett szélmalomépület. A legtipikusabb épületeket eredeti helyzetben vagy rekonstruálva szabadtéri, helytörténeti múzeumként javasolja megőrizni. Nélkülözhetetlenül fontosnak tartja a műemlékvédelmi szakember és a falutervező mérnök együttműködését. Ennek a kívánalomnak helytállását és jelentőségét Thüringia területéről származó adatokkal támasztja alá PÜSCHEL, Konrad: *Dorfplanung und Denkmalpflege*, az együttműködés eredményeként kialakított harmonikus falukép bemutatásával. A kötetet a népi műemlékvédelemmel foglalkozó intézmények címjegyzéke és a műemlékvédelemmel kapcsolatos törvényes rendelkezések ismertetése zárja le (KÖPPE, Rudi: *Gesetzliche Grundlagen zur Denkmalpflege).*

A kiadvány által megindított kutatómunka az eltelt évek alatt igen komoly eredményeket ért el, és egyedülálló példát ad, akkor is, ha csak azokat a már megjelent regionális monográfiákat vesszük számba, amelyek egy-egy tájegység népi építkezésének összefoglalásszerű feldolgozása révén az NDK teljes területét felölelik.

Baumgarten Karl: Das Bauernhaus in Mecklenburg

Akademie Verlag, Berlin, 1965. 98 p.

Selmeczi Kovács Attila

Mecklenburg hagyományos faépítkezését, az ácsok tevékenységét korábban a szerző monografikusan feldolgozta (BAUMGARTEN, Karl: *Zimmermannswerk in Mecklenburg. Die Scheune.* Berlin, 1961.). E tájegység népi építkezésének feldolgozását a jelen monográfia a lakóház építkezéstörténetével gazdagítja, teszi teljessé. Az NDK északi területén fekvő Mecklenburgra jellemző hagyományos épületforma a hossztengely irányában három részre tagolódó alaprajzi típus, a csarnokház volt, amelyet — a bevezetőben közölt szemléletes térkép jelzése szerint — 1860-tól fokozatosan szorít vissza észak felé a kereszt irányban tagolódó középnémet (frank) háztípus.

A monográfia anyagának túlsúlya az alnémet csarnokház (niederdeutsches Hallenhaus) történeti alakulását fogja át. A típus fejlődésének vizsgálata három nagyobb egységre oszlik. Az épülettípus legkorábbi datálása a XIV. századra utal, azonban az elérhető tárgyi dokumentáció alapján a feldolgozás a XVI. századi emlékekből indul ki: részben régészeti, részben recens adatokból, amit korai ábrázolások egészítenek ki. Az épület rekonstruálható legkorábbi alapszerkezete is hosszantifolyosós, hármas tagolódású: a középen levő folyosó két oldalán istállósorral, az épület végében tüzelőtérrel, amely később lakórésszé fejlődött. A hagyományos alaprajzi osztás rekonstruálását a gazdasági melléképületek megkönnyítették. A XVII. századból származó épületek kimutatható eredeti tagolódásának visszakövetkeztetése lehetővé tette a kis eltérést mutató korai alaprajzi variánsok térképre vetítését, amelyek mind a folyosó végén jelzik a tüzelőtér elhelyezkedését. Ezek a házak

átjárhatóak voltak. Kiformálódásukban a XVI. századi mezőgazdasági konjunktúra nagy szerepet játszott. A XVI. században a falakkal körülzárt konyhahelyiség még ismeretlen volt. A csarnok, folyosó kereszt alakú hátsó része általában szolgált tüzelőtérként. A folyosót kétszárnyú kapuk zárták le. A XVI. századig visszavezethető fontos gazdasági épület, a csűr alaprajzilag osztatlan, hosszanti irányban átjárható tárolótérrel rendelkezett. Épületszerkesztése a rekonstrukció tükrében — hasonlóan a lakóházhoz — kontyolt sátortetős, gerendavázas (Fachwerk) formát mutat. A tetőzet szarufái bevágás által támaszkodtak a koszorúgerendákra, túlérve azokat. A lakóháznál ekkor már jelentkezett a szarufa keresztgerendába csapolása.

A XVIII. század intenzívebb gazdálkodása az építkezésre is kihatott, amit a ma is álló objektumok jól tükröznek (pl. a klockenhagai és muessi Denkmalhof). Az alaprajzi alakulás a belső elhatárolásokban, az oldalterek helyiségekre osztásában mérhető le közvetlenül. Pl. a folyosó két oldalán levő istállókból szűk kamrákat választottak le, az épület hátsó szakaszát lakószobákra osztották. A korábban nyitott tüzelőtér körülhatárolásával létrejött a konyha. A bonyolultabb tetőkonstrukció is az épület fejlődését, az oldalsó csarnokok csatlakozásával annak bővülését jelzik. A csűröknél is bekövetkezett az alaprajzi tagolódás: a széles tárolótér mellett fontos szerepe lett a folyosónak, amely a korábbi épületforma tetőzetének oldalsó leeresztésével állt elő mint oldalfolyosó (Kübung). Idővel a folyosó a csűr közepére került.

A XIX. században a csarnokház építését a településrendezések, a füsttelenítés előírásai is meghatározták. Formailag a szilárd építőanyag és a nyeregtető hozott változást. Az épület belső tagolódásában az egészségesebb lakáskörülmények kialakítása (több fűthető helyiség, lepadlásolt szobák, az istállótér csökkentése és külső bejáratainak kiképzése stb.) jelentkezett. A XX. században egyre erőteljesebbé vált az istálló nélküli lakóházépítkezés, a különálló gazdasági épületek emelése.

A középnémet lakóháztípus a XIX. századtól a déli területen egyre nagyobb teret hódított. Alaprajzilag szintén hármas tagolódású: a középső folyosó-konyha zóna két oldalán lakórész van. Korábban az egyik oldal istálló volt. A lakóház középpontját a szabadkéményes ún. feketekonyha képezte. A középnémet lakóház mellett az istálló- és csűrépület használata általános volt, amelyek szintén a hossztengelyre merőlegesen tagolódtak.

A hosszantifolyosós, csarnokos épülettel rokon formát képvisel a mecklenburgi középfolyosós háztípus, amelynél az alaprajzi elrendezés annyiban tér el, hogy a középen elhelyezkedő folyosó egyik oldalán van a tűzhely és a konyha, általában középrészen, nem pedig a folyosó végében záruló keresztterségben.

A monográfia a lakóháztípusok egymáshoz való viszonyát A XX. század háztípusainak rétegződése c. fejezetben vizsgálja. Az 1946-os földreform hatása erősen érvényesült a lakóházépítkezésben. Elsősorban a keresztbejáratú lakóépületek elterjedését eredményezte, különálló gazdasági épületek kíséretében. Az áttekintés a lakóház építkezés széles körű átalakulását dokumentálja. Végezetül a lakóházkutatás területi történetéről emlékezik meg, a függelékben a schönbergi szabadtéri múzeum épülete által mutatott lakóházfejlődést rögzíti. A monográfia anyagát igen hasznosan egészíti ki a legfontosabb szakkifejezések magyarázattal ellátott jegyzéke, számos fénykép és részletes rajzvázlat, elterjedési térkép.

Wendt Ralf—Voß Marianne: Bauernkultur in Mecklenburg. II. Das Mobiliar

Staatliches Museum Schwerin, Volkskundliche Sammlungen, Schwerin, 1967. 100 p.

Selmeczi Kovács Attila

A schwerini múzeum néprajzi osztálya 1963-ban megindított vállalkozásának eredményességét jelzi ez a kötet. A múzeum értékes néprajzi gyűjteményéből a gazdasági munkaeszközök után most színes népi bútorgyűjtemény bemutatása ad ízelítőt. A terjedelmes tájékoztató nagyobb részét az egyes tárgyak kiváló fényképei alkotják (63 felvétel). A fényképeken való tárgybemutatást a mecklenburgi parasztbútorok történeti áttekintése és az egyes tárgyak adatai (név, leltári szám, készítés ideje, méretek) és tárgyleírása zárja közre.

A bútorok legnagyobb része a XVIII—XIX. századból származik, és a paraszti lakáskultúra egészét reprezentálja, amit történetileg a XVIII. századi inventáriumok, jegyzőkönyvek adataival világít meg a bevezetés. A XVIII. század közepéig meglehetős bútorszegénység jellemezte a mecklenburgi parasztházat. Részletes leírást kapunk a paraszti háztartás bútorkészletéről, a berendezésről, a XIX. századi polgárosodás hatásáról is.

A bemutatott tárgyi anyagot a következőképpen csoportosítja: 1. ládák, 2. szekrények, 3. székek, 4. asztalok, 5. ágyak és bölcsők, 6. kisbútorok, 7. órák. A négyszögletes, csapolt, általában festett ládák nagy száma (23 db) érzékelteti ennek a bútornak jelentőségét. A láda jellegzetes tartozéka volt a mecklenburgi paraszthéznak, ahol a szekrény feladatkörét töltötte be évszázadokon keresztül. Klasszikus típusát a menyasszonyi láda képviseli. A XVIII. századi darabokat faragással díszítették és datálták. A század végén a festett változat hódított teret, amelyre a házaspár neve és a házasságkötés évszáma is felkerült. A terület bútorkultúrájának jellegzetességét őrzik a veretes, zárral felszerelt utazóládák, amelyek szinte mind a XVIII. századból maradtak fent. Ezeknek a ládáknak első változatai röviddel a harmincéves háború után jelentek meg és terjedtek el. A XVIII. század folyamán a könnyebb szállítás miatt kerekekre helyezték legtöbbjét. Általában barna, vörösesbarna, kék színre festették őket. A ládák kedveltsége a következő évszázadra is átnyúlt, használatuk az első világháborúig követhető. A ruha tárolására szolgáló ládák sorát egy gazdagon faragott támlájú ládapad zárja le.

A többi bútorhoz viszonyítva a szekrény jelent meg legkésőbb. Az archiválisforrások tanúsága szerint a XVII. században még gazdasági bútorként (tej-, ételtároló) használták, csak a XIX. században fejlődhetett belőle — a ládákkal szemben — magas, kétajtós ruhatároló szekrény. Ez az út a bemutatott tárgyakon keresztül is jól követhető. A szekrények csoportjához tartozik a konyhai edénytartó állvány.

A parasztszoba bútorzatának fontos tartozéka a szék és az asztal. Legkedveltebbek voltak a terjedelmes karosszékek. A támlás székeket figurális faragásokkal és vésett feliratokkal ékesítették. A legkevésbé dekoratív bútordarabok az asztalok. Említésre méltó egy 1672-ből datált négyszögletes asztal.

A mennyezetes ágyakat a XIX. században az egyszerű támlás forma váltotta fel. A fekvőbútorokat szépen faragott fekvőpad gazdagítja. A talpas és függesztett bölcső egyaránt használatos volt. Különlegességnek számít az a talpas bölcső, amelyiknek a hátlapjára 8 nemzedéken keresztül jegyezték használói nevét és születési dátumát (1744—1940). Ez a családtörténeti szempontból is érdekes dokumentum egyben tárgyi bizonyítéka a paraszti hagyományőrzésnek. Néhány gyermekbútor és járóka tehát a XIX. század végén elterjedt festett faliórák zárják a tárgybemutatást.

A kötet jól áttekinthető tematikus osztása követi az első kiadványt. Előrelépést jelent az egyes tárgyak méreteinek megadása, de még mindig hiányzik az előállításra vonatkozó adatok közlése. Összességében a schwerini múzeum sorozata értékes tájékoztatást ad egy tájegységről, és figyelemreméltóan járul hozzá a népi kultúra megismertetéséhez.

McNickle, D'Arcy: The Indian Tribes of the United States

Ethnic and Cultural Survival. London — New York, 1962. Oxford University Press. p. 79, 2 maps. (Institute of Race Relations.)

VOIGT VILMOS

Észak-Amerika felfedezése idején a mai Egyesült Államok területén mintegy 200 különböző indián nép vagy népecske élt, együttesen mintegy 850 000-nyi lélekszámmal. Fokozatos háttérbe szorulásuk mélypontján — e század kezdő évtizedében — számuk mindössze 220 000-re rúgott. A tízes évektől kezdődően — nem utolsósorban az állami indiánvédelem következtében — ismét növekedik számuk, ma körülbelül 450 000 az indiánjegyzékbe foglaltak létszáma, és ha az átlagos Egyesült Államokbeli évi népszaporulatnál (15 ezrelék) jóval kedvezőbb évi szaporulatuk (22 ezrelék) továbbra is így marad fenn, e század végén elérik a konkviszta idején feltehető számadatot. A chikágói egyetem keretében végzett vizsgálatok szerint különben is voltaképpen már ma körülbelül 600 000 az indiánok száma. A nagy különbség onnan ered, hogy az állami szervek csak az indiánjogot élvező (túlnyomórészt rezervátumokban élő) indiánokat veszik számba; azokat

a parányibb csoportokat, sokszor magányos családokat, amelyek az indiánok nyugatra kényszerítése idején elszigetelten, de visszamaradtak eredetibb lakóhelyükön, nem sorolják az indiánok közé, annak ellenére, hogy életmódjuk ma sem különbözik rezervátumokban élő rokonaikétól. Ezek a rezervátumok maguk meglehetősen önállóak, belső életükben csak annyit fogadnak el a „fehér" civilizációból, amennyit szükségesnek látnak. Ma is általános jelenség, hogy az indiánok nem tudnak angolul (az iskolákban tanulják csak, de mint idegen nyelvet), törzsi vagy családszervezeti rendszerüket megőrzik, gyakran termelőtechnikájuk sem változott lényegesen az utóbbi évszázadok folyamán; mindezek ellenére is élő archaizmusok egy másfélszázmilliós modern világkapitalizmusban. Az indiánok politikai szerepe — vagy szereplésük nélkül is bizonyos politikai súlyuk — mindvégig közrejátszott az Egyesült Államok fejlődésében, és igen sajnálatos, hogy e kérdést elfogulatlanul vizsgáló munkák száma olyan kevés, ugyanakkor a tájékozatlanságból születő téves vélemények száma olyan nagy.

Voltaképpen az indiánok politikai történetével foglalkozik Mcnickle, aki maga is indián származású, és 1936-tól 1952-ig a *Bureau of Indian Affairs* munkatársa volt. (Ennek az intézetnek a keretében dolgozott Collier John is mint *U. S. Commissioner of Indian Affairs*, akinek kis könyve: *Indians of the Americas — The Long Hope*, alighanem a legjobb bevezetés az amerikai indiánok politikai történetébe.) Ez az időszak mindenképpen igen jelentős az indiánok életmódjának jobbrafordulása szempontjából. Az indiánok szarvasmarháinak száma ez idő alatt megkétszereződött és mezőgazdaságból származó bevételük kevesebb mint kétmillió dollárról évi 50 millió dollárnyira emelkedett. Roosevelt, aki mindig érdeklődött az indiánok iránt, 1934-ben tető alá hozatta az úgynevezett *Indian Reorganisation Act* törvényét, amely bizonyos biztosíték ellenében indián törzseknek törzsi birtokjogra adott át nagy földterületeket, amelyeken szabad belátásuk szerint cselekedhetnek. Ugyanekkor jelentős összegű állami segélyt is kaptak a törvényjavaslatot önként elfogadó indiánok. Ettől az időtől kezdve az indiánkérdés diszkriminációs problémaként megszűnt. Nem mondhatjuk el ugyanazt a társadalmi szervezet elmaradottságából következő problémákról. A múltba való visszatérés, törzsi keretek felújítása természetesen csak egy ideig oldhatja meg az indiánok szociológiai integrációjának problémáját. E téren — amennyire ezt a távolból megítélhetjük — jelenleg még átfogó elképzelések sem születtek meg, és a kétségtelen indián prosperitás sokakat teljesen érzéketlenné is tett ilyen kérdésekkel szemben.

Mcnickle könyve az indiánokkal való első fehér érintkezésektől kezdve napjainkig tárgyalja az indiánügyeket. Különösen figyelemreméltóak az első spanyol, majd még a brit gyarmati indiánrendezési tervek (ezek zöme becsületes és egyenlő feltételeket kínált), majd a függetlenné váló Egyesült Államok hivatalos szerveinek ilyen irányú teljes tehetetlensége. Csupán akkor érthetjük meg helyesen azt a látszólagos paradoxont, miszerint az indiánok háttérbe szorultak, beolvadtak, vagy elnyomorodtak, de az utóbbi esetben sem adták fel sajátos kultúrájukat; ha tudomásul vesszük, hogy hivatalos intézkedések vajmi ritkán történtek az indiánokkal kapcsolatban. Már a XVIII. században is felbukkannak olyan megjegyzések, amelyek szerint a gyarmati hivatalok nem törődnek az indiánokkal, és mivel a korai hittérítés „alkalmatlanok"-nak nyilvánította őket a keresztény vallás felvételére, vallási—szellemi gyarmatosításuk sem következett be. Éppen a harmincas évek folyamán, amikor az említett tényezők következtében az indiánkérdés perspektivikusabb megoldást kapott, újra fel is éledt az indián törzsi hiedelemvilág, és az *Indián Bureau* keretén belül is többször szó esett a *peyote*-rendszer erényeiről és voltaképpeni helyességéről. (Analógiának vehetjük ehhez a szovjet hatalom első éveinek határozott sámánüldözéseit.)

Az Egyesült Államok telepesei voltaképpen csak a földet okkupálták, magukat az indiánokat sohasem gyarmatosították. Olyan fejlődési sor ez, amely korántsem áll egyedül a világtörténetben, ugyanakkor azonban mégis korlátozott területre érvényes. Csak éppen a szomszédos Mexico vagy a délebbi indián területek történetére kell gondolnunk, hogy a lényeges különbségeket észrevegyük. Éppen ezért kell különös figyelemmel tanulmányozni e kérdést, ethnológiai és társadalomtörténeti szempontból egyaránt. Mcnickle könyve objektív, árnyalt látásmódjával, pontos adataival, pompás kis bibliográfiájával mindenképpen kitűnő segítséget nyújt ehhez. A kötetben egyébként a magánkezdeményezésre kialakult londoni *Institute of Race Relations* elveinek és módszereinek is hű kifejeződését láthatjuk.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1972. XII. 28 Terjedelem: 16,45 (A/5) ív
73.74493 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. LXXXIII 1972 Nr. 4

ISMERTETÉSEK — BESPRECHUNGEN — BOOK REVIEWS — РЕЦЕНЗИИ

(608—624)

Magyar Műemlékvédelem 1961—1962 *(Filep A.)*; — Magyar Műemlékvédelem 1963—1966 *(Filep A.)*; — Magyar Műemlékvédelem 1967—1968 *(Filep A.)*; — Tóth János: Az Őrségek népi építészete *(Dám L.)*; — Székely Zoltán—Varga Nándor Lajos: Monumentele architectonice ale Orașului Sf.Gheorghe. Sepsiszentgyörgy város építészeti emlékei. Die Baudenkmäler der Stadt Sf. Gheorghe *(Filep A.)*; — Gospodarka in družbena Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. I. zvezek. Agrarno gospodarstvo *(Biró Friderika)*; — Radig, Werner: Das Bauernhaus in Brandenburg und im Mittelelbegebiet *(Selmeczi Kovács A.)*; — Alte Bauten im neuen Dorf *(Selmeczi Kovács A.)*; — Baumgarten, Karl: Das Bauernhaus in Mecklenburg *(Selmeczi Kovács A.)* Wendt, Ralf — Voß, Marianne: Bauernkultur in Mecklenburg. II. Das Mobiliar *(Selmeczi Kovács A.)*; — Mc Nickle, D'Arcy: The Indian Tribes of the United States *(Voigt V.)*

ETHNOGRAPHIA is the central periodical of Hungarian ethnography. Founded in 1890 by the Hungarian Ethnographical Society, beginning with volume I. it has continued to exist ever since, a volume having been issued every year. (For a long time the periodical bore the double title: *Ethnographia—Népélet.)* Each volume appears in four numbers, published by *Akadémiai Kiadó* (Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences). Manuscripts, correspondence, and books for review should to be addressed to the Editor: *L. Földes*, Budapest VIII., Könyves K. krt. 40. Hungary

Az **ETHNOGRAPHIA** előfizethető személyesen vagy postai úton a következő intézményeknél: POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODA, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. Pénzforgalmi jelzőszám: 215—96162; — AKADÉMIAI KIADÓ, 1363 Budapest Alkotmány u. 21 (telefon 111—010). Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; — Az ETHNOGRAPHIA példányonként megvásárolható: az Akadémiai Kiadónál, és az Akadémiai Könyvesboltban. Régi évfolyamai — a Magyar Néprajzi Társaság tagjai számára, kedvezményesen — megvásárolhatók vagy postai úton megrendelhetők a Társaságnál

General Distributors: KULTURA Hungarian Trading Company for Books and Newspapers BUDAPEST 62, POB. 149

Ára: 18,— Ft
Előfizetés egy évre: 56,— Ft

INDEX : 25.210

ETHNOGRAPHIA

LXXXIII 1972 4

INHALT — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

Hundred years of the Collection of Hungarian Folk-poetry. Opening address of *Gyula Ortutay* at the General Meeting of the Hungarian Ethnographical Society of 28 June 1972 437

Articles — Abhandlungen — Статьи

István Sándor: György Dózsa in folk-tradition 444
László Vargha: Family- and community traditions in building construction. Contributions to the history of folk-architecture of Nemesbőd (County Vas) (map, ground-plan, pictures) 457
Antal Filep: Arrangement of plots with animal-yard in the South-East of the Hungarian Great Plain in the 18th—19th centuries (with 19 pictures) 484
Ferenc Maksay: Tenement-order and changes of population at Cirák, County Sopron 1366—1856 (with map) 507

Short Communications — Kleinere Mitteilungen — Краткие сообщения

Lajos Takács: Treasure-digger tale from 1759 516
Judit Knézy: 18th-century data from County Somogy, conserning construction of wood buildings 518

Biographies oeuvres — Forscher — Исследователи и их творчество

Gyula Ortutay: At the burial of Vilmos Diószegi 533
László, Keszi-Kovács: Congratulation to Kustaa Vilkuna on his 70th birthday 539
János Kodolányi: U. T. Sirelius 1872—1929 543
Imre Dankó: Homage to István Molnár on his sixtieth birthday (with 4 pictures) 544
László Péter: Endre Szeghy 1898—1972 (with 1 picture) 550

Exhibitions, museums — Ausstellungen — Выставки

M. Iván Balassa: The Ethnographic Village on the Millenary Exhibition (with 15 pictures) 553
Imre Dankó: New ethnographical exhibition at Subotica (Szabadka). Initial steps to create an open-air ethnographical museum 572
János Kodolányi: Centenary exhibition of the Ethnographical Museum 513
Attila Selmeczi Kovács: Manor Museum at Keszthely (with 4 pictures) 575

Reports, science development — Chronik, Wissenschaftgeschichte — Хроника

János Tóth: Rural research into folk-architekture 1958—1971 — *Iván Balassa:* Thoughts about the research into the history of working tools. The Working-Tool Archives of the Hungarian Agricultural Museum is ten years years old — *I. T.* Hungarian participation in the scientific qualification work of the Humboldt University, Berlin (GDR) — *Iván Balassa:* Sárospatak exhibition in memory of Geyza Deák; commemoration of the sixtieth anniversary of the First Congress of the Hungarian Ethnographical Society in Sárospatak — General Meeting of the Hungarian Ethnographical Society 1971 — General Meeting of the Hungarian Etnographical Society 1972 — *B. Andrásfalvy:* Die Problematik der Volkstänze auf der wissenschaftlichen Tagung der II. Volkskunst-Woche Südosttransdanubiens — *M. Markuš:* Symposion über die slowakische Volkskultur des Tieflandes ..... 579—607

Reviews — Besprechungen — Рецензии

[For a detailed list see page 3 of cover] 608